

Encyklopedie biologicko-socio-kulturní antropologie (se zaměřením na českou antropologii)

Projekt *Encyklopedie biologicko-socio-kulturní antropologie (se zaměřením na českou antropologii)* vznikl v souvislosti s edicí *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie* (od roku 2000) a publikací *Brněnská antropologie v českém a mezinárodním kontextu (se zaměřením na Katedru antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity)* (2003–2004). Tyto práce, jichž se účastní řada českých antropologů a jiných odborníků, kromě jiného zdůraznily známý fakt, že světová i česká biologicko-socio-kulturní antropologie prošla v posledních desetiletích četnými proměnami v pramenné základně, empirii i teorii, a že by proto bylo užitečné podrobit oborové pojmosloví ucelené reflexi v rámci encyklopedického zpracování, které by kromě uvedení a přehodnocení tradičních znalostí zahrnulo všechny význačnější inovace. Zejména ty inovace a nové orientace (antropologie smrti, antropologie sexuality, antropologie města, antropologie občanské společnosti, filozofická antropologie, ...), jež z dnešní antropologie činí transdisciplinární vědu propojující biologické, medicínské, sociální a kulturologické výzkumy a poznání biologických, sociálních a kulturních struktur člověka i společnosti v celém kontinuu vývoje i budoucího směřování.

Encyklopedie biologicko-socio-kulturní antropologie obsahuje informace o dějinách oboru, starších i nejnovějších teoriích a pojmech, významných osobnostech a institucích, lokalitách, výzkumech ... Doplnující název (*se zaměřením na českou antropologii*) vyjadřuje koncepci širšího záběru a podrobnějšího rozpracování specificky české tematiky, týkající se zejména nalezišť, institucí a osob. Na konci Encyklopedie je zařazena výběrová bibliografie tematicky rozčleněná, která poslouží k hlubšímu studiu dané problematiky.

Hesla jsou řazena abecedně; rozhoduje abecední pořadí souvislé řady písmen tučně vytištěného názvu hesla. Při stejném znění názvu jsou nejprve řazena hesla věcná, potom hesla, jejichž název je vlastním jménem, a nakonec hesla biografická. K délce hlásek a k jiným diakritickým znaménkům, jako jsou háčky, kroužky, přehlásky, se nepřihlíží (s výjimkou písmen české abecedy č, ř, š, ž). Liší-li se však dva názvy hesel pouze diakritickým znaménkem, jsou řazena nejprve slova bez znamének a pak teprve slova se znaménkem (například a, á, ä, â, å; e, é, è, ê; l, l', ł). Předložky v názvech hesel, popřípadě členy v názvech cizojazyčných (jakož i pomlčky, apostrofy a mezery v čínských či arabských jménech a pojmech) nemají vliv na abecední řazení. U hesel definovaných z hlediska určitého oboru následuje za tučně vytištěným názvem hesla oborové označení standardním písmem v hranatých závorkách (například: **autoregulace** [fyziologie], ...; **kultura** [antropologie], ...; **kultura** [archeologie], ...; **naleziště** [archeologie]); při stejném znění názvu dvou či více hesel jsou hesla řazena podle abecedního pořadí oborového označení v hranatých závorkách (například **kultura** [antropologie], **kultura** [archeologie]). Hesla složená z adjektiv a substantiv jsou uváděna v duchu české tradice, zpravidla nejdříve adjektivum a pak substantivum; inverzní postavení takového hesla se v encyklopedii uvádí s odkazem (například **antropologie biologicko-socio-kulturní**, viz biologicko-socio-kulturní antropologie). Kurzívou jsou vyznačeny názvy časopisů a knižních děl, dále odborné cizojazyčné názvy, případně důležitější fakta. Pokud dílo nebylo přeloženo do češtiny, pak je kurzívou psán originální název díla v původním jazyce a v závorce je standardním písmem uveden pracovní překlad názvu díla. Jména a pojmy uvnitř hesel opatřená znakem * znamenají odkaz na jejich existenci v encyklopedii.

Encyklopedie je určena nejen specialistům a studentům antropologie, ale i odborníkům a studentům „příbuzných“ disciplín – archeologie, biologie, ekonomie, etnologie, historie, lingvistiky, mediálních studií, medicíny, politologie, právních věd, psychologie, religionistiky, sociologie ...

Editor:

Prof. PhDr. Jaroslav Malina, DrSc.

Autoři:

Doc. RNDr. Pavel Bláha, CSc. (hesla z antropometrie)

Prof. MUDr. Pavel Bravený, CSc. (hesla z fyziologie)

Doc. RNDr. Ivo T. Budil, Ph.D. (antropologické teorie, lingvistická antropologie, rasismus, hesla představitelů hlavních antropologických teorií, hesla představitelů rasistických teorií)

Doc. RNDr. Petr Bureš, Ph.D. (botanika, archeobotanika, dějiny vědy aj.)

Doc. PhDr. Miloš Čižmář, CSc.

RNDr. Miluše Dobisíková

RNDr. Marta Dočkalová, Ph.D.

Ing. Marie Dohnalová, CSc. (hesla z oboru občanský sektor)

Prof. MUDr. Milan Dokládál, CSc.

Doc. RNDr. Eva Drozdová, Ph.D. (hesla z osteometrie)

Prof. RNDr. Jiří Gaisler, DrSc.

RNDr. Ladislava Horáčková, Ph.D. (hesla z paleopatologie, a z „anatomie pro antropology“)

RNDr. Martina Hrnčířová

Mgr. Jiří Kala

Doc. PhDr. Oldřich Kašpar, CSc.

Prof. PhDr. Josef Kolmaš, DrSc.

Prof. RNDr. Stanislav Komárek, Dr.

Prof. RNDr. Stanislav Komenda, DrSc. (hesla z biometrie)

Doc. PhDr. Jaromír Kovárník, CSc. (hesla z archeologie)

RNDr. Miroslav Králík, Ph.D. (pojmy z dermatoglyfiky a paleodermatoglyfiky)

Doc. RNDr. Josef Krátoška, CSc.

RNDr. Pavlína Lesová

Prof. PhDr. Jaroslav Malina, DrSc.

Mgr. Tomáš Mořkovský

PhDr. Karel Müller, Ph.D.

Prof. RNDr. Rudolf Musil, DrSc.

MUDr. Marie Nováková, Ph.D. (hesla z fyziologie)

Doc. MUDr. Vladimír Novotný, CSc.

Prof. MUDr. Libor Páč, CSc. (hesla z „anatomie pro antropology“)

RNDr. Jana Petrásková

Doc. PhDr. Zdeněk Pinc

Doc. RNDr. Miroslav Prokopec, DrSc. (hesla z dějin antropologie)

RNDr. Miroslava Přidalová, Ph.D. (pojmy z funkční antropologie)

Prof. RNDr. Jiřina Relichová, CSc.

Prof. RNDr. Jarmila Riegerová, CSc. (pojmy z funkční antropologie)

Doc. PhDr. Jiří Sedlák, CSc.

RNDr. Petr Sedlak, Ph.D.

PhDr. Jaroslav Skupnik, Ph.D.

RNDr. Taťána Sodzawiczna

Doc. PhDr. Ludmila Sochorová, CSc.

Prof. Jan Sokol, Ph.D., CSc. (filozofická antropologie)

Doc. RNDr. Milan Stloukal, DrSc.

Prof. MUDr. et PhDr. Eugen Strouhal, DrSc. (pojmy z paleopatologie)

Doc. PhDr. Jiří A. Svoboda, DrSc.

Mgr. Iveta Šámalová

RNDr. Vladimír Šedivý, CSc. (hesla z ergonomie)

Doc. RNDr. Božena Škvařilová, CSc.
Prof. RNDr. Zbyněk Šmahel, CSc.
Doc. RNDr. Jan Šteigl, CSc.
Doc. PhDr. Irena Štěpánová, CSc.
Doc. RNDr. Milan Thurzo, CSc.
Prof. PhDr. Josef Unger, CSc. (pojmy z archeologické antropologie, pohřební rity a rituály, hlavní archeologické kultury = kultura lineární, kultura šňůrová, kultura únětická atd)
RNDr. Petra Urbanová
RNDr. Blanka Vacková, CSc.
Mgr. Alena Vachunková
Doc. RNDr. Václav Vančata, CSc.
Mgr. Marina Vančatová
Prof. RNDr. Jaromír Vaňhara, CSc.
MUDr. Lenka Vargová, Ph.D. (pojmy z paleopatologie)
RNDr. Petr Velemínský, Ph.D.
Doc. PhDr. František Vrhel, CSc.
Mgr. Taťána Vymazalová
Doc. MUDr. Jaroslav Zvěřina, CSc.

a-, latinská i řecká předpona označující „opak, zápor, chybění“.

abrace, odchylka. (Ladislava Horáčková)

abrace chromozomální, narušení chromozomů (například jejich zlomy) zjistitelné při cytogenetickém vyšetření. Prokazují se u některých vrozených chorob nebo nádorů. (Ladislava Horáčková)

Abraham (žil pravděpodobně v 18. století př. n. l.), první a nejvýznamnější z biblických praotců neboli *patriarchů; otec Izáka a děd Jáкова (Gn 12–25). Původně se jmenoval Abram (hebrejsky „otec [je] vznešený“). Pocházel snad ze slavného jihomezopotamského města *Uru, odkud vyšel s otcem Terachem do Charránu a postupně poznal takřka celý tehdejší kulturní svět Úrodného půlměsíce. Utvrdil se ve víře v jediného Boha – tak byla dokončena jeho dlouhá a podivuhodná cesta k nové víře, která by nikdy nevznikla bez překonání mnohobožství a bez poznání tradice hlavních starověkých kultur *Předního východu. Nakonec se vydal se ženou *Sárou a synovcem *Lotem na Hospodinův pokyn do země zaslíbené. Byl dlouho bezdětný. Jeho první syn z egyptské otrokyně Hagar, Izmael, byl i s matkou vyhnán, když se Sárou zplodil druhého syna Izáka – dědice zaslíbení. Když Hospodin uzavřel s Abramem smlouvu *obřízky, změnil mu jméno na Abraham, vykládané jako „otec množství“ (Gn 17,5–14). Jeho víru pak Bůh vyzkoušel příkazem k obětování Izáka. Když Abraham prokázal, že uposlechne, směl místo syna obětovat berana. Podle *Starého zákona (Gn 25,7n) zemřel Abraham ve věku stopěťasedmdesáti let a byl pohřben v jeskyni Makpela poblíž Chebrónu. Abrahama chovají v úctě jak *židé, tak i *křesťané a *muslimové. Kromě údajů v *bibli nejsou Abrahamovy životní osudy doloženy, takže jejich historické pozadí a přesnější datování zůstávají nejisté. (Blahoslav Hruška – Jaroslav Malina)

abraze, obroušení – například zubů. (Ladislava Horáčková)

absces, hlíza, ohraničená dutina vyplněná hnisem. (Ladislava Horáčková)

Absolon Karel (16. 6. 1887, Boskovice – 6. 10. 1960, Brno), český archeolog, geograf a paleoantropolog, profesor Univerzity Karlovy v Praze. Prováděl speleologické průzkumy v Moravském krasu a na Balkáně a vedl archeologické výzkumy na moravských paleolitických nalezištích (Dolní Věstonice, Předmostí, jeskyně Moravského krasu aj.). Významně tak přispěl k rozvoji českého paleolitického a paleoantropologického bádání i ve světovém měřítku. V pavilonu Morava na dnešním brněnském výstavišti shromáždil v rámci

výstavy soudobé kultury v roce 1928 nebývalé množství nálezů z nejranějších období lidských dějin. Výstava zanikla v důsledku událostí II. světové války; na tyto tradice navázal v poválečném období antropolog, etnolog a muzeolog Jan *Jelínek. (Jaroslav Malina)

absolutismus, termín dnes nemá přesný význam, často je užíván jako synonymum tyranie a *despotismu; poprvé se objevil ve francouzštině kolem roku 1796, v angličtině a němčině kolem roku 1830. Volně se užívá k označení vlád, uskutečňujících výkon moci bez kontroly zastupitelských institucí a omezení ústavou. V souvislosti se snahou raných moderních států organizovat společnost na základě poznání sociální skutečnosti hovoříme o tzv. osvícenském absolutismu. (Jaroslav Malina)

absolutní chudoba, chudoba pod hranicí definovanou životně důležitými minimálními potřebami. (Marie Dohnalová)

abstrakce, tvorba pojmů, při níž se odhlížením od odlišnosti a zvláštnosti jedinečných jevů zjišťují a fixují jejich obecné, podstatné vlastnosti a vztahy; rovněž výsledky tohoto procesu – pojmy a *teorie. (Jaroslav Malina)

Abtova-Lettererova-Siweho nemoc, perakutní, blesková a většinou rychle smrtící varianta histiocytózy postihující děti do dvou let. (Ladislava Horáčková)

ad sanctos, u hrobů svatých mučedníků; oblíbené místo pohřbu křesťanů ve starověku i středověku. (Josef Unger)

Adam (hebrejské *adam* znamená „člověk“, přeneseně „lidský rod“); podle starozákonní knihy *Genesis* první člověk, muž stvořený Bohem v *ráji. V 1. Mojžíšově knize (Gn 1,27) je uvedeno, že Bůh stvořil člověka „jako muže a ženu“; v 2. Mojžíšově knize (Gn 2,7) se sblíží významy *adam* a *adamah* – „hlína“, „země“ – a zdůrazňuje se, že člověk je „prach ze země“, a dále, ve druhém příběhu stvoření, se pak význam tohoto slova zužuje. Aby první člověk nebyl sám, dává mu Bůh pomocnici, která byla utvořena z jeho (Adamova) žebra. Nazývá se *iššá*, „mužena“ (= žena), neboť je vzata z *iš*, „muže“. Adam se pak stává vlastním jménem prvního člověka (Gn 3,17). Bůh postavil Adama a jeho ženu *Evu do zahrady v *Edenu. Adam následuje Evu v neposlušnosti: přestupují zákaz, ochutnávají ovoce ze stromu poznání. Proto je Bůh vyháněn ze zahrady Eden a trestá: budou těžce a v potu tváře pracovat, poznají trápení a smrt – je tak vyjádřen úděl člověka. (Jaroslav Malina)

adamantinom, ameloblastom. Většinou nezhoubný nádor čelisti vycházející ze základů zubní tkáně. Patří mezi dysontogenetické tumory. (Ladislava Horáčková)

adamité, středověcí sektáři, žijící zpravidla v komunách na odlehlých místech, praktikující obnažování a uvolněné sexuální chování, jež naplňovalo jejich náboženské představy o návratu do *ráje, k přirozenému lidství, osvobozujícímu člověka duševně i tělesně. V českých zemích se hnutí adamitů šířilo počátkem 15. století, vrcholilo za husitské revoluce.

Nejvýznamnější pospolitost adamitů na tvrzi Ostrov u Hamru nad Nežárkou zničil Jan Žižka v roce 1421. (Jaroslav Malina)

adaptace, přizpůsobení organismu dlouhodobě změněným podmínkám. V evoluční biologii tělesný znak, fyziologický proces nebo způsob chování zvětšující pravděpodobnost, že organismus přežije a bude se rozmnožovat; přizpůsobení se určitým podmínkám vnějšího nebo vnitřního prostředí. V neodarwinistickém pojetí evoluce to vždy znamená přizpůsobení dědičné, tedy selekci geneticky nejvhodnějších, nejvíce přizpůsobených jedinců. Ve skutečnosti jsou mnohé adaptace také na úrovni chování a sociální struktury nebo jako „vedlejší produkt“ některých již existujících adaptací (například brachiace gibbonů je původně potravní adaptací). V poslední době se zjišťuje, že celá řada adaptací se realizuje a vzniká až v průběhu ontogeneze na základě vlastností přiměřených pro tento účel. Skutečné přizpůsobení pak je ovlivňováno celou řadou dalších nedědičných nebo i vnějších faktorů a za určitých podmínek se daný jedinec, vhodně geneticky vybavený, vůbec nemusí přizpůsobit. Příkladem je ontogenetické formování lidské *bipedie, která vzniká a formuje se během prvních šesti let života člověka. Takto se také adaptuje struktura funkce lidského mozku; tento

proces však probíhá mnohem déle. Je třeba zdůraznit, že základní axiom neodarwinismu o nutnosti dědičnosti adaptivních změn je pravdivý, ale jeho neodarwinistický výklad je příliš zjednodušující. (Jaroslav Malina – Václav Vančata)

adaptace vývojová, viz vývojová adaptace.

adaptivní radiace, evoluční proces velkého ekologického rozsahu, jakási hyperdisperze, ve smyslu jak geologického, tak evolučního časového měřítka, který však nemusí nezbytně probíhat na velkých geografických územích. Dochází ke spontánní diverzifikaci z ancestrálních skupin a zaplnění dostupného ekologického prostoru. Vznikají nové životní formy a skupina získává „nový ekologický image“. Působením přírodního výběru se skupiny adaptují k novým ekologickým podmínkám, ať už lokálně nebo prostřednictvím kolonizace. Ve skupině se objevují *specialisté a *generalisté. (Václav Vančata)

adaptivní zóna, určitý klast, množina ekosystémů, kterou obsazuje určitá systematická skupina. U *primátů to jsou dnes například lesní a lesostepní formace tropického a subtropického pásu. Vznik rozsáhlých otevřených lesostepních a stepních ekosystémů na konci miocénu vedl k vzniku nové adaptivní zóny pro úzkonosé opice, kterou pak obsadila nově vzniklá životní forma paviánovitých primátů – v současné době reprezentovaná paviány a dželadami. Jednalo se o poměrně velké, sociálně žijící, pravděpodobně všežravé pozemní primáty. (Václav Vančata)

adenohypofýza, přední lalok podvěsku mozkového – hypofýzy. (Ladislava Horáčková)

adenokarcinom, zhoubný nádor vyrůstající ze žláзовého epitelu. (Ladislava Horáčková)

adenom, nezhoubný nádor vyrůstající ze žláзовého epitelu. (Ladislava Horáčková)

adheze, srůst, slepení. (Ladislava Horáčková)

adolescence, období dospívání od puberty do dospělosti. (Ladislava Horáčková)

advaita („nedvojnost“), monistické učení, podle něhož jedinou pravou skutečností tvoří jednotný, celistvý a nedílný kosmický princip, zatímco mnohost všech jevů fenomenálního světa způsobuje „kosmická iluze, vidina“ (*májá*) a prohlédnout jejich přízračný, pomíjivý charakter umožní jen síla „pravého poznání“ (*džňána*). Proti filozofickému monismu stojí „dualismus“ (*dvaita*), uznávající reálnou existenci jak „individuální duše“ (**átman*), tak „univerzální duchovní podstaty“ (**brahma*). (Jan Filipický)

aedicula (z latinského *aedis*, „chrám“), antický hrobový okrsek čtvercového půdorysu s jedním vstupem, v němž pohřbívali příslušníci jedné rodiny. (Josef Unger)

Aeneis, název nejvýznamnějšího *Vergiliova básnického díla o Aeneovi jako praotci Římanů, kteří tak byli jeho prostřednictvím pokrevně spojeni s trójskými vystěhovalci. *Aeneis* byla zveřejněna teprve po Vergiliově smrti roku 19 př. n. l. Ačkoli se mu nepodařilo tuto skladbu dokončit a přál si, aby byla zničena, byla *Aeneis* z popudu císaře *Augusta zachována a stala se římským národním eposem. (Marie Pardyová)

Afalou-Bou-Rummel, Alžírsko. Skalní převis, zkoumaný v letech 1928–1930. Vrstva 3 (kapsien) představovala kompaktní, červeně zbarvenou polohu kostí („bone bed“). Nalezené zbytky a fragmenty náležejí více než padesáti jedincům, a to 26 mužům, 14 ženám a 6 dětem. Tento náleзовý soubor se stal (spolu s nálezy z otevřené lokality Mechta) základem pro definici pozdně paleolitických populací mechtoidního typu v severní Africe. (Jiří A. Svoboda)

afinní příbuzní, příbuzní, jejichž příbuzenský vztah je ustanoven na základě manželské vazby či manželských vazeb. (Jaroslav Skupník)

Afrodité, řecká bohyně krásy a smyslné lásky (latinsky Venus). V jejím kultu se projevují četné souvislosti s předovýchodními bohyněmi plodnosti a do Řecka pronikl její kult patrně již v mykénské době. V řecké mytologii byla Afrodité pokládána za dceru Dia a bohyně deště Diony, podle Hésioda se zrodila z mořské pěny oplodněné séměm z genitálií vykleštěného Úrana (*Afrodité Anadyomené*). *Homér ji líčí jako nevěrnou manželku boha Héfaista, kterého klamala s Aréem a také s dalšími smrtelníky. Do jejího průvodu patří Charitky a její a Aréův syn *Erós. Afrodité byla uctívána jako bohyně jara a přírodních sil. Tyto funkce vyjadřovala

její epiteta Úrania (Nebeská) a Pandémós (v Attice: společná všemu lidu, lidová). V kyperském Pafu, v Efesu a v Korintu byl její kult spjat s chrámovou prostitucí. V maloasijském Knidu se nacházela její nejslavnější socha, vrcholné dílo *Práxitelovo. Ten pro vystižení obrazu bohyně použil jako model svou milenkou, hetéru *Frýné. Afrodíté Pandémós byla patronkou athénských hetér, které o jejím svátku (čtvrtý den každého měsíce) odevzdávaly do jejího chrámu desátek ze svého výdělku. Velké úctě se Afrodíté těšila rovněž v Římě, kde byla uctívána jako Venuše, matka Aeneova a pramáti římského národa *Venus Genetrix*. (Jaroslav Malina – Marie Pardyová)

Afrodítos, mužská nebo obojpolhavní verze bohyně Afrodíty vyjadřující všemocnou plodivou sílu. O jeho uctívání se zmiňuje pozdně antický autor Macrobius v excerptech ze starších antických autorů, z nichž sestavil své dílo *Saturnálie* (latinsky *Saturnalia*). U nich našel informace, že toto božstvo bylo na Kypru uctíváno v mužské podobě a postoji, s chlupatým tělem a žezlem, ale oděno v ženský šat. Podle básníků je označován: „*Afrodítos at' již muž nebo žena – životadárny, noc ozařující princip.*“ (Jaroslav Malina – Marie Pardyová)

afrodiziakum, drogy či medikamenty, které zvyšují sexuální touhu a aktivitu. Afrodiziacký účinek mají sexuální hormony, alkaloid yohimbin nebo látky, které zvyšují prokrvení genitálu (sildenafil – populární medikament Viagra). (Jaroslav Zvěřina)

agapé, „láska“, výraz v řeckém znění *Nového zákona* označující *lásku dávající a sloužící, jež se nutně nezakládá na shodě milujícího a milovaného, ani na obdivu. (Marie Pardyová)

Agassiz (Jean) Louis (Rodolphe) (28. 5. 1807, Môtier, Švýcarsko – 14. 12. 1873, Cambridge, Massachusetts, USA), americký přírodovědec švýcarského původu; významný oponent *Darwinovy evoluční teorie. Agassiz vystudoval medicínu na univerzitě v Erlangenu, kde jej ovlivnili významní představitelé německé *Naturphilosophie* Lorenz Oken a Johann von Döllinger. V letech 1831 až 1832 byl žákem Georgese *Cuviera, jehož učení o kataklyzmatech a klasifikace organismů Agassize silně oslovily. Ve spisech *Étude sur les glaciers* (1840) a *Système glaciare* (1847) uveřejnil hypotézu o existenci univerzální doby ledové. V roce 1846 odjel do Spojených států amerických, kde se o dva roky později stal řádným profesorem na Harvardově univerzitě. Podílel se na vybudování *Muzea komparativní zoologie* na Harvardově univerzitě (1860) a byl zakládajícím členem *National Academy of Sciences*. Působil rovněž v rámci *Smithsonian Institution*. Vychoval řadu předních amerických přírodovědců (Alpheus Hyatt, William Healey Dall, David Starr Jordan, Nathaniel Shaler nebo Edward S. Morse). Agassiz byl nejvýznamnějším americkým vědcem, který odmítl Darwinovy teze vyjádřené v knize *O původu druhů* na základě své vlastní teorie o glaciálech. (Ivo T. Budil – Jaroslav Malina)

ageism, anglický termín (vytvořený obdobně jako „rasismus“ nebo „sexismus“) vyjadřující diskriminaci nebo předsudky proti někomu na základě (vyššího) věku, zvláště proti seniorům. (Marie Dohnalová)

ageneze, vrozené nevyvinutí orgánu nebo části těla. (Ladislava Horáčková)

agonistické chování, viz chování, agonistické.

ahrensburgien, pozdně paleolitická kultura v severozápadní části Evropy (viz okruh industrií s hroty s řapem). (Jiří A. Svoboda)

Ahura Mazda, Ormuzd, Pán Moudrosti, původně staré íránské božstvo, posléze v **Avestě* nejvyšší bůh mazdaismu. Byl tvůrcem země, rostlin a dráhy, po níž se pohybují slunce, měsíc a hvězdy. Jeho protivníkem v dualistickém střetávání dobra a pravdy se zlem a lží byl *Angra Mainju. (Jaroslav Malina)

Achaimenovci, perská dynastie, první velká dynastie starého Íránu; odvozovala svůj původ od Achaimena, jenž měl být otec Teispův a děd Kýra I. První vládcí dynastie Teispes (asi 675–640 př. n. l.), Kýros I. a Kambýses I., ovládali jen nevelké území, a to ještě v závislosti na Médech. Kýros II. se roku 550 př. n. l. z médského područí vymanil, poté dobyl Babylon,

větší část Malé Asie i další území a vytvořil mocnou říši. Jeho nástupce Kambýsés II. připojil Egypt. Po jeho smrti se ujal vlády Dáreios I., pocházející z vedlejší achaimenovské větve. Po potlačení několika povstání svou moc upevnil a snažil se rozšířit říši; neúspěšně skončily jeho snahy ovládnout Řecko a skytská území. Jeho nástupci, zejména Xerxes I., Artaxerxes I. a Dáreios II., udrželi celistvost říše, avšak jejich pokusy o ovládnutí Řecka byly rovněž neúspěšné. Posledního vládcu dynastie Dáreia III. porazil *Alexandr Makedonský a achaimenovská říše skončila; byla pestrým etnickým, hospodářským a politickým konglomerátem přísně centrálně řízeným, ale s dostatečným prostorem pro rozvíjení místních tradic a multikulturní obohacování. (Jaroslav Malina)

Achájové, u *Homéra označení používané pro Řeky bojující před *Trójou. Spolu s dalšími názvy Danaové a Argejští vyjadřuje pojmenování pro mykénské Řeky z 2. poloviny 2. tisíciletí př. n. l. (Marie Pardyová)

acheiropoiéton („vytvořené bez doteku lidské ruky“), označení pro starobylé idoly řeckých bohů. Poté, co se prosadilo *křesťanství, přešla tato tradice i na údajné portréty *Ježíše Krista, Panny Marie, případně dalších svatých. Křesťanským acheiropoiétům se připisovala zázračná ochranná moc. (Marie Pardyová)

acheuléen (podle lokality Saint-Acheul, předměstí Amiensu, Francie), téměř celosvětová kultura starého a středního *paleolitu, zaujímající celé území Afriky, západní polovinu Evropy a západní i jižní Asii (takzvaná Moviusova linie); na východ od těchto oblastí proniká jen ojediněle (například pěstní klíny z Ting-cchunu a z dalších lokalit Číny i jižní Koreje). Počátek je v Africe a na Předním východě datován před 1,4 milionu let (Omo v Etiopii, Ubeidija v Izraeli), v Evropě kolem 0,6 až 0,5 milionu let (Cagny a Abeville v údolí Sommy ve Francii, Boxgrove v Anglii) a jeho tradice mizí někdy kolem 0,1 milionu let. Klasické francouzské členění jej dělí na starší, střední, mladší a pozdní (epiacheulskou) fázi, přičemž před vlastní acheuléen se předsouval abbevillien (dnes považovaný za starý acheuléen). Charakteristickým nástrojem je pěstní klín, jehož tvar se během vývoje geometricky precizuje a technika plošného opracování jeho povrchu se zjemňuje; v závěrečných fázích výroby se předpokládá užití měkkého otloukače ze dřeva či parohu. Ve Středomoří a v Indii provázejí pěstní klíny rovněž typické sekáče a podivuhodné, do tvaru koule opracované polyedry, respektive sféroidy (Afrika, Přední východ). K univerzálním typům patří drasadla, zoubkované nástroje a určitý podíl mladopaleolitických typů (škrabadla a rydla). V závěru vývoje (mladý acheuléen) přistupuje levalloiská technika a nápadně se zvyšuje podíl čepelí. Na území střední Evropy představuje nejstarší soubor acheuléenu, již s plně vyvinutou levalloiskou technikou, industrie z Markkleebergu v Německu, datovaná stratigraficky do přechodu mezi svrchněholsteinským (dömnitzkým) teplým obdobím a sálským zaledněním (asi 0,3 milionu let). Během následných zalednění (0,3 až 0,1 milionu let) se na území Německa a Čech předpokládá plynulý vývoj acheulských industrií. Český acheuléen, vyhledávající přednostně zdroje křemenců, se na Moravě šíře neprojevil (Určice?, Kadov?). Naproti tomu zásah severnější větve acheuléenu, který využívá kvalitní pazourky Středoevropské nížiny, lze postihnout ve Slezsku (Bohuslavice, Polanka nad Odrou). Tvůrci kultury jsou **Homo erectus* a **Homo heidelbergensis*, respektive archaický **Homo sapiens*. (Jiří A. Svoboda)

Achilleus (latinsky Achilles), syn Pélea, krále Myrmidonů v Thessalii, podle *Homérovy **Íliady* nejkrásnější, nejstatečnější a nejrychlejší z řeckých hrdinů v *trójské válce. Jeho osud byl předurčen věštbou žít buď dlouho a bez slávy a nebo slavně, ale krátce. Od své matky, mořské bohyně *Thetis dostal do vínku nezranitelnost omezenou pouze v případě jediného místa na svém těle, jímž byla pata, za niž ho matka přidržovala, když ho jako novorozence natírala ambrózií a zakalovala v ohni. Achilleovým vychovatelem se stal moudrý kentaur *Cheirón. Když dospěl, nepodařilo se Thetidě uchránit ho před trójskou válkou. Devět let Achilleus udatně bojoval v čele achájského vojska, než mu *Agamemnón ze závidosti odňal

jeho oblíbenou zajatkyň Briseovnu. Achilleus se přestal zúčastňovat bitev a Trójané začali vítězit. Teprve po smrti přítele Patrokla se Achilleus vrátil na bitevní pole a v souboji porazil hlavního trójského hrdinu *Hektora. Sám brzy poté padl šípem Paridovým, jež mu Apollo pomohl nasměrovat přímo do zranitelné „Achilleovy“ paty. Jeden z Achilleových soubojů zachytil kolem roku 525 př. n. l. na attické černofigurové amfoře malíř Exékiás: Achilleus zabíjí v souboji Penthesileiu, královnu Amazonek, jež v trójské válce pomáhala Trójanům a pobila mnoho Řeků; dramatičnost výjevu je založena na tom, že v okamžiku, kdy ji Achilleus kopím zasadil smrtelnou ránu, vzplanul k ní láskou. (Marie Pardyová)

Achnaton, viz Amenhotep IV.

achondroplasia, útlumová porucha enchondrální osifikace, kdy je porušen růst kostí do délky, kosti končetin jsou nápadně krátké a deformované. Kostí s osifikací endesmální (ploché kosti lebky a klíční kost) však mají normální velikost. Touto chorobou byl postižen například Egyptčan Seneb a měl tudíž trpasličí vzrůst; takto byl zpodoběn spolu se ženou a dětmi normálního vzrůstu na vápencovém sousoší (kolem roku 2500 př. n. l., 4. dynastie, malovaný vápenec, výška 34 cm, naleziště: Gíza, Egypt, uloženo: Egyptské muzeum [JE 51 280], Káhira, Egypt). Toto dílo představuje typickou ukázkou rodinného sousoší Staré říše plného vzájemné úcty a lásky. Seneb dosáhl v době vrcholné éry stavitelů pyramid i významného společenského postavení. Byl správcem palácové tkalcovny a zastával důležité kněžské funkce. Senebova manželka Senetites byla dvorní dámou a kněžkou bohyně Hathory a Neity. (Ladislava Horáčková – Jaroslav Malina – Břetislav Vachala)

AIDS, získané selhání imunity způsobené zejména pohlavně předávaným virem HIV. (Ladislava Horáčková)

Aiello Leslie (...-...), britská evoluční antropoložka; spoluautorka významné monografie *An Introduction to Human Evolutionary Anatomy* (Aiello – Dean 1990). V současné době je profesorkou na Katedře antropologie University College London a děkankou UCL Graduate School. Původně se zabývala srovnávací a funkční morfologií, v současné době se zaměřuje zejména na otázky *evoluční antropologie, *životní historie, evoluce mozku, kognitivních procesů, evoluce a adaptace postkraniálního skeletu raných *homininů. Proslula zvláště formulací a rozvíjením teorie o vztahu procesu zvětšování mozku, zkracování tenkého střeva a zvyšování podílu živočišné potravy ve stravě raných homininů (Aiello – Wheeler 1995, *The Expensive Tissue Hypotheses*). Leslie Aiello se věnuje také popularizaci evoluční antropologie, byla odbornou konzultantkou několika seriálů BBC věnovaných evoluci *hominidů. V posledních letech je pravidelně editorkou nebo spolueditorkou mezinárodního časopisu *Journal of Human Evolution*.

Aiolové, jeden z původních kmenů, které žily v achájském Řecku. Po vpádu Dóřů se Aiolové přestěhovali na severořecké ostrovy (Lesbos) a přilehlé pobřeží Malé Asie. Aiolští básníci archaického období *Sapfó a *Alkaios vytvořili originální dílo a řadí se mezi zakladatele řecké lyriky. (Marie Pardyová)

Aisin Gioro Pchu-i (... 1906–... 1967), v letech 1909–1911 byl jako Süan-tchung posledním císařem dynastie *Čching i *Podnebesí, v letech 1932–1945 byl formálním představitelem *Mandžukua, státu založeného Japonci v severovýchodní Číně. (Jaroslav Malina)

Ajjúbovci, dynastie kurdského původu vládnoucí v letech 1171 až 1250 v Egyptě, Sýrii, severní Mezopotámii a v letech 1174 až 1229 v Jemenu. Zakladatelem dynastie byl Saláhuddín Júsuf Ajjúb (Saladín). Ajjúbovci bojovali s křižáky v Palestině a Sýrii. V letech 1220 a 1249 až 1250 odrazili útoky na Egypt, který se stal centrem jejich moci. Roku 1229 postoupili křižákům Jeruzalém, Nazaret a Betlém. Po roce 1238 došlo k poklesu vlivu egyptského vládce v periferních državách. Za křižové výpravy v letech 1249 až 1250 zemřel sultán Ajjúb. Vládu převzal velitel mamlúckých gard. *Mongolové ovládli ajjúbovské državy v severní Sýrii a Mezopotámii. V syrském Hamá vládli Ajjúbovci jako vazalové mamlúckých sultánů do roku 1342. (Jaroslav Oliverius)

Ajmarové, viz Aymarové.

Akadémia, filozofická škola založená kolem roku 387 př. n. l. *Platónem. Jméno dostala podle athénské předměstí, jež bylo zasvěceno héroovi Akadémovi. (Marie Pardyová)

Akademie Ťi-sia, jakási vysoká škola (kde působili tvůrci a stoupenci různých filozofických, etických a státoprávních učení), první instituce tohoto druhu ve starověké Číně, zřízená v hlavním čchiském městě Lin-c' panovníkem Kchang-kungem (404–379 př. n. l.). (Jaroslav Malina)

Akkad, dosud neobjevené hlavní město takzvané staroakkadské říše (24.–23. století př. n. l.) ve střední *Mezopotámii, založené Sargonem Akkadským, ležící pravděpodobně poblíž Bagdádu u starověkého Sipparu. Po zániku akkadské říše název severní Babylonie. (Blahoslav Hruška)

akrobrachycephalie, také turriccephalie – deformace lebky způsobená předčasným srůstem věčitého švu. Samostatně se vyskytuje zřídka, většinou pouze jako součást jiných syndromů. Neurokranium je omezeno v růstu do délky, zatímco laterálním směrem roste normálně. (Ladislava Horáčková)

akromegalie, nadměrná velikost okrajových (akrálních) částí těla v důsledku nadprodukce růstového hormonu v dospělosti. (Ladislava Horáčková)

akropole, v Řecku návrší, jehož přirozená poloha umožňovala obranu, která se dala umocnit výstavbou hradeb. Jako akropole se označují opevněná sídliště mykénského období (Mykény, Tírýns, Akropolis v Athénách). (Marie Pardyová)

Akropolis, asi 60 metrů vysoký pahorek ve středu Athén, v mykénském období se zde nacházelo opevněné sídlo, z něhož se zachovaly zbytky zdí a královského paláce s *megarem. V historickém Řecku se Akropolis stala kultovním okrskem s chrámy ochranných božstev, především patronky města *Pallas Athény. Název jejího archaického chrámu *Hekatompedon* naznačuje, že byl dlouhý sto stop. Po zrušení Akropole Peršany roku 480 př. n. l. byla Akropolis ve 2. polovině 5. století př. n. l. za *Perikleia vyzdobena novými monumentálními stavbami: Mnésiklés vyprojektoval vstupní bránu Propylaje, *Kallikratés chrámek Athény Níky a dominantou Akropole se stal *Iktínem a Kallikratem postavený velký dórský chrám *Athény Parthenón, jehož sochařskou výzdobu řídil *Feidiás. Završil ji tím, že do cely chrámu umístil asi dvanáct metrů vysokou sochu Athény ze zlata a slonoviny. Starý chrám Athény Poliás se složitým půdorysem byl nahrazen iónským chrámem Erechtheion, známým takzvanou předsíní *karyatid. (Marie Pardyová)

aktinomykom, zánětlivé ložisko u aktinomykózy. (Ladislava Horáčková)

aktinomykóza, zánětlivé onemocnění způsobené mikroorganismem *Actinomyces israeli*. (Ladislava Horáčková)

aktivní transport [fyziologicky], na energii závislý pohyb nějaké látky přes polopropustnou membránovou strukturu pomocí specifických molekul (nosičů). (Pavel Bravený – Marie Nováková)

akulturace, kulturní změna způsobená přímým a dlouhotrvajícím stykem mezi společnostmi; přijetí cizí kultury nebo jejích částí a jednotlivých prvků. Předpokládá asymetrický vztah mezi oběma kulturami, tedy ovládající a ovládané. O akulturaci se diskutuje v případě vztahů moderních lidí a neandertálců, prvních zemědělců a posledních lovců, kolonizátorů a domorodých populací. Projev akulturace v archeologickém záznamu však dosud nebyl souhrnně analyzován. (Jaroslav Malina – Jiří A. Svoboda)

akutní, prudce, rychle probíhající. Akutní onemocnění vzniká náhle, jeho příznaky jsou výrazné. (Ladislava Horáčková)

alabastr, průsvitná odrůda sádrovce těžená u egyptské lokality Alabastron. Existuje v bílé nebo narůžovělé barvě. Používal se po celé období starého Egypta a antiky. Nově byl pro uměleckou tvorbu objeven opět koncem středověku. (Jaroslav Malina)

alegorie, obrazné zpodobení abstraktního pojmu nebo představy. K jeho realizaci slouží především personifikace doplněné atributy. Alegorie jsou úzce spjaty se svým kulturním prostředím. Mimo ně se stávají obtížně srozumitelné. (Jaroslav Malina)

Alexandr Makedonský, viz Alexandros III. Veliký.

Alexandrie, řecky Alexandria, přístavní město v nilské deltě založené roku 332 př. n. l.

*Alexandrem Makedonským a přístavní hrází spojené s majákem na ostrově Faru. Moderní urbanistický celek vyprojektoval rhodský stavitel Deinokratés. Po Alexandrově smrti sem jeden z Alexandrových velitelů *Ptolemaios dopravil jeho tělesné pozůstatky a z Alexandrie vytvořil centrum své říše. Za vlády Ptolemaiovců se Alexandrie stala hlavním městem Egypta a nejvýznamnějším společenským a kulturním střediskem helénistického světa. Proslulá byla vědecká instituce *Múseion*, jež se rozvíjela při chrámu Múz, a rozsáhlá knihovna, v níž byly shromážděny výsledky řecké vědecké i literární tvorby. Zatímco výsledky alexandrijské vědy (matematiky, geometrie, astronomie, mechaniky, hydrauliky a medicíny) a literární tvorby (kultivovaná žánrová, především bukolická poezie) jsou relativně známy, o alexandrijském výtvarném umění postrádáme přesnou představu, neboť doklady byly rozptýleny. Neznáme je z autentického prostředí, kde by bylo možné lépe poznat jejich specifiku. Rozsáhlejší archeologický odkryv zde totiž nebyl možný, protože na tomto místě bez přetržky žijí lidé. K přesnějšímu poznání alexandrijské školy, která zřejmě významně ovlivnila římské umění na začátku období principátu, by mohl výrazně přispět výzkum rozsáhlého helénistického pohřebiště zahájený francouzskými archeology v roce 1999 v souvislosti se stavbou dálničního obchvatu. Předpokládá se, že aspoň částečně zpřístupní památky a fakta skrývající se většinou pod souvislým osídlením centra města od *helénismu do současnosti, kde kvůli zástavbě nebylo možné provádět výzkumy. (Marie Pardyová)

alexandrijská knihovna, největší antická knihovna vybudovaná za Ptolemaia I. Sótéra (323–285 př. n. l.) a jeho nástupce Ptolemaia II. Filadelfa (285–246 př. n. l.). Vlastnila prý sedm set tisíc svitků. Roku 47 př. n. l. během občanské války mezi Caesarem a Pompeiem byla z velké části zničena. Jako náhradu později věnoval Marcus Antonius *Kleopatře druhou největší helénistickou knihovnu z Pergamu o dvou stech tisících svitků. Za náboženských bouří roku 389 byla alexandrijská knihovna rozbořena z popudu fanatického biskupa Theofila. Byla však vybudována znovu a věda se v ní pěstovala až do obsazení Alexandrie Araby roku 643.

(Marie Pardyová)

Alexandros III. Veliký, též Alexandr Makedonský (356–323 př. n. l.), latinsky Alexander, syn makedonského krále *Filippa II. a jeho ženy *Olympiady. O jeho výchovu a vzdělání pečoval *Aristotelés. Po smrti svého otce nastoupil roku 336 př. n. l. na makedonský trůn, zajistil si poslušnost Řeků a roku 334 př. n. l. zahájil tažení proti Peršanům a završil je posléze výpravou do Indie. Po náhlé smrti roku 323 se jeho říše rozpadla na menší celky. Jeho velitelé si je mezi sebou rozdělili a vládli v nich jako králové. Alexandrovými výboji se *řecká civilizace rozšířila do rozsáhlých území a stala se univerzální kulturou celého helénistického světa. (Marie Pardyová)

algoritmus, přesně definovaný postup řešení problému z jisté třídy úloh, umožňující zcela mechanické provádění. (Jaroslav Malina)

Alí (vládl v letech 656–661), bratranec *Muhammadův a manžel jeho dcery Fátimy, čtvrtý z takzvaných pravověrných *chalífů. Vlády se ujal po zavraždění chalífy Uthmána v roce 656, které rozpoutalo první občanskou válku v dějinách *islámu. Alí musel čelit opozici pomstychtivých stoupenců zavražděného chalífy a nakonec byl v roce 661 sám zavražděn. (Jaroslav Oliverius)

alimentární zákazy, ...

Alkáios (asi 630/620 př. n. l. až začátek 6. století př. n. l.) z Mytilény na Lesbu, řecký lyrický básník, společně se *Sapfou je představitelem aiolské lyriky. Z jeho tvorby se zachovaly

zlomky básní, mezi nimi i začátek básně věnovaný Sapfě. Pověst o jeho lásce k Sapfě je pozdějším výmyslem. (Marie Pardyová)

Alkmaion (6. století př. n. l. – 5. století př. n. l.) z Krótónu, řecký filozof a lékař, žák *Pythagorův. Pythagorejskou představu harmonie světa přenesl na lidský organismus. Zdraví se udržuje rovnováhou vlhkosti a sucha, chladu a tepla, kyselého a sladkého i ostatních sil, převaha jedné z těchto sil působí nemoc. Kromě humánní lékařské praxe prováděl Alkmaion také pitvy na zvířatech. Při zkoumání důsledků poranění hlavy vyvodil souvislost mezi duševním výkonem a činností mozku. Oči podle něho vidí prostřednictvím vody, ale také ohně v nich obsaženého, a jsou stejně jako jiné smysly spojeny pomocí zvláštních drah (*poroi*) s mozkiem, který považoval za ústřední orgán lidského těla a sídlo duše. Činnost mozku – myšlení – je podle Alkmaiona to, co principiálně odlišuje člověka od jiných živých bytostí, které sice vnímají, ale nechápou. Také sperma je podle něho součástí mozku a o pohlaví plodu rozhoduje převaha mužského či ženského semene. Duši považoval za nesmrtelnou a její stálý pohyb srovnával s pohybem Slunce a jiných nebeských těles. Vedle pythagorejské filozofické školy se díky Alkmaionovi etablovala v jeho působišti Krótónu počátkem 5. století př. n. l. také významná škola lékařská. (Petr Bureš)

alleröd, teplejší výkyv pozdního *glaciálu, provázený šířením lesa, před 12 000–11 500 lety. (Jiří A. Svoboda)

alopatrie, migrace jedinců určitého pohlaví nebo určité věkové kategorie mimo teritorium skupiny, kde se narodili, a ve kterém daná skupina žije; většinou jsou alopatričtí buď samci nebo samice, jež migrují v období puberty nebo adolescence mimo skupinu. (Václav Vančata)

Altamira, jeskyně u Torrelavegy, Španělsko; klasické naleziště více než 150 mladopaleolitických jeskynních maleb a rytin (zejména bizonů) převážně z *magdalénienu, z doby kolem roku 13 500 B. P. Bylo objeveno v letech 1868–1875 (Marcelino de Sautuola) jako první lokalita s mladopaleolitickým uměním, jehož pravost však byla vědecky uznána až v roce 1902. (Jiří A. Svoboda)

Altamura, Itálie, jeskynní naleziště kosterních pozůstatků archaického hominida (1993), zřejmě předchůdce neandertálců. (Jiří A. Svoboda)

alterace, změna, poškození tkání například při zánětu (od mírného zasažení – dystrofie až po rozpad – nekrózu). (Ladislava Horáčková)

altruismus, nezištnost, nesobeckost; jednání obětující i vlastní zájem ve prospěch druhých (protikladem je *egoismus); objevuje se mezi morálními zásadami od starověkých dob, jako termín jej do etiky zavedl francouzský filozof August *Comte (1798–1857). (Marie Dohnalová)

amarnské umění, označení pro egyptské umění Achnatonovy doby (1372–1358 př. n. l.) vycházející z moderního názvu lokality – Tell el-Amarna, poblíž které se nacházelo nové hlavní město Egypta Achetaton vybudované faraonem-reformátorem *Achnatonem. Památky z Tell el-Amarny dokládají úsilí o změnu v egyptském výtvarném vnímání. Jsou velmi realistické, uvolněné, bezprostřední a otevřenější i k erotické tematice; v malířství se projev blíží impresionismu. Portrétní umění charakterizuje snaha o zachycení konkrétních individuálních rysů nevyhýbající se ani panovníkovi a členům jeho rodiny. Dá se říci, že amarnská doba představuje v egyptském umění ovládaném konvencí a řádem nejuvolněnější etapu jeho vývoje. (Břetislav Vachala)

Amor, viz Erós.

Amor a Psýché, viz Erós, Psýché.

Amazonky, bojovné ženy; objevují se již v antických bájích: mytický kmen bojovných žen, jejichž sídlo Řekové kladli na pobřeží Černého moře k řece Thermodontu. Jejich jméno se mylně vykládalo jako „bezprsé“, protože si prý uřezávaly pravý prs, aby jim nebránil při střelbě z luku, který byl kromě sekyr jejich hlavní zbraní. Amazonky si vládly a bojovaly samy, muže mezi sebou trpěly jen kvůli zachování rodu. Zapojily se do *trójské války. Pomoc

Trójanům přivedla královna Penthesileia, posléze v boji usmrčená *Achilleem. Odvetnou výpravu Amazonek do Athén odrazil Théseus. Od počátku evropských objevných cest byla hledána území obývaná Amazonkami. Podle jedné z raných zpráv o jejich existenci v pralesní Brazílii byla pojmenována nejen řeka Amazonka, ale i její povodí jako Amazonie. V 18. a v 19. století si označení Amazonek vysloužily i ženské vojenské oddíly panovníků Abomejské říše (dnes v republice Benin). (Josef Kandert – Jaroslav Malina)

ambit, křížová chodba, kvadratura, čtvercový klenutý ochoz kolem rajského dvora v klášterní budově. (Josef Unger)

amélie, úplný defekt (nevyvinutí) jedné nebo několika končetin. (Ladislava Horáčková)

ameloblastom, viz adamantinom. (Ladislava Horáčková)

Amenhotep IV. – **Achnaton**, egyptský panovník 18. dynastie (vládl v letech 1372–1354 př. n. l.); jedna z nejzajímavějších, ale také nejkontroverznějších osobností světových dějin. Provedl rozsáhlou reformu náboženství, státní správy a umění. Zavedl uctívání jediného slunečního boha Atona, ztělesňujícího život, světlo a lásku a v souladu se svým učením sám sebe považoval současně za otce i matku všech lidí. Již za vlády svého otce, Amenhotepa III., vzrůstala důležitost slunečního boha, který byl zpodobňován zprvu tradičním způsobem – jako muž se sokolí hlavou ozdobenou slunečním kotoučem. Na počátku vlády Amenhotepa IV. však byla tato ikonografie v návaznosti na zavedení uctívání jediného boha Atona radikálně nahrazena novým způsobem zobrazování – slunečním kotoučem s paprsky zakončenými v podobě rukou, které se dotýkají krále a jeho rodiny, podávají jim symboly života a moci a přijímají jejich obětiny. Krátce po nastoupení vlády se Amenhotep IV. rozhodl zpřetrhat všechna pouta s tradičním hlavním náboženským centrem Egypta a jeho bohem Amonem a vybudovat úplně nové město, které mělo být zasvěceno výhradně novému náboženství. Jediný uctíváný bůh Aton byl nazýván bohem životodárného světla. V noci byl Aton nepřítomný, tehdy on stejně jako všichni zemřelí i živí spali. Zemřelí nebyli na „nádherném západě“, tedy v podsvětí, a ani jejich hrobky nebyly situovány na západní straně, ale na straně východní, kde vychází slunce. „Zmrtvýchvstání“ zemřelých se odehrávalo ráno, při východu Atona. Aton sám představoval „čas, ve kterém člověk žije“. Zemřelí byli tudíž stále přítomni u Atona a krále v chrámu, kde se oni (nebo jejich *ba* – „duše“) živilí denními oběťmi, nežili ve svých hrobkách, ale na zemi mezi živými. Hrobky jim sloužily pouze k nočnímu odpočinku. Mumifikace mrtvých však přetrvávala, protože v noci se *ba* vracelo do těla, kde zůstávalo až do svítání.

V této době si Amenhotep IV. změnil jméno na Achnaton, které znamená „ten, který jedná ve jménu Atona“. Nově založené město, dnes známé pod jménem El Amarna, bylo nazváno Achetaton „obzor Atonův“ – tedy místo, kde se Aton projevuje a jedná prostřednictvím svého syna – krále. Jakmile se Achnaton usadil ve svém novém sídelním městě, uskutečnila se ještě větší radikalizace náboženské reformy. Bylo přísně zakázáno uctívání tradičních bohů a zahájena kampaň na odstranění jejich jmen a obrazů z památek, namířená především proti Amonovi. Příjmy velkých Amonových chrámů byly, k velké nelibosti Amonových kněží (kteří Achnatona pro jeho reformy nenáviděli), převedeny na kult Atonův. Za 18. dynastie před amarnským údobím šel vývoj k osobnějším vztahům mezi různými božstvy a jejich vyznavači a stoupenci. Toto směřování bylo přerušeno v okamžiku, kdy Achnaton vyhlásil vládu jednoho boha, jehož mohl uctívat jen jeho syn (tedy Achnaton), zatímco ostatní individuální, osobní zbožnost musela být zaměřena na samotného panovníka. Osobní zbožnost byla totožná s naprostou loajalitou vůči Achnatonovi. Amarnská elita, zcela závislá na Achnatonovi, byla nucena ve svých soukromých domech udržovat malé svatyně s oltáři a stélami s vyobrazením posvátné královské rodiny, jež nahradily staré domácí svatyně místních bohů. Je však pravděpodobné, že většina prostých lidí i nadále v každodenním životě tajně vyznávala své vlastní tradiční, často místní bohy.

Achnatonova naprostá uzurpace osobní zbožnosti vážně zkompromitovala důvěryhodnost dogmatu o božství krále, proto po skončení amarnského období ztratil král ústřední postavení, jež do té doby v životě egyptské společnosti zaujímal. Král již nebyl božím zástupcem na zemi vykonávajícím jeho vůli, nyní bůh odhaloval svou vůli každému člověku nezprostředkovaně a zasahoval přímo do událostí každodenního života a do dějin země. Přestože amarnská epizoda trvala sotva dvacet let, její vliv na náboženskou a kulturní historii Egypta byl obrovský. Po náhlé smrti nenáviděného krále a ničení všech dostupných památek na dobu jeho panování se země rychle vrátila k tradičnímu, polyteistickému náboženství, které však nemohlo být úplně stejné jako v době před Achnatonem. Některé změny jsou patrné zejména v úpravě hrobek elity, která byla vždy spolehlivým ukazatelem měnících se náboženských názorů; nejnápadnější byl vývoj v jejich architektuře. Objevily se volně stojící hrobky, které ve všech základních aspektech připomínaly chrámy. Hrobka se stala soukromým zádušním chrámem svého majitele, jehož pohřební kult splynul s kultem boha *Usira. Tento bůh, jehož uctívání Achnaton také zakázal, byl nyní všeobecně považován za noční podobu boha *Rea a jeho role v záležitostech spojených se smrtí a pohřbem ve srovnání s dobou předcházející amarnskému období dramaticky vzrostla. V hrobkách majetných vrstev byl na střeše centrální kaple umístěn sluneční symbol – *pyramida, jež byla kdysi výsadou králů a jejíž *pyramidion zpravidla nesl scény uctívání bohů Rea a Usira. Sochy, které bývaly dříve umístěny v chrámech se nyní objevily v soukromých hrobkách včetně soch různých bohů a zemřelého. Jako reakce na Achnatonovu naprostou monopolizaci pohřebního kultu měli nyní majitelé hrobek své vlastní chrámy, kde si sami uctívali své bohy, bez intervence krále, jehož role tak byla minimalizována.

Achnatonova reforma se však netýkala jen víry, ale i architektury, umění a státní správy. Nejstarší vyobrazení zachycují Amenhotepa IV. ještě v tradičním stylu, ale nedlouho po nástupu na trůn se král nechal zpodobovat realisticky se štíhlým, protáhlým obličejem, špičatou bradou a tlustými rty, s dlouhým krkem, téměř ženskými prsy, kulatým, vystupujícím břichem, širokými boky, tučnými stehny a dlouhýma, protáhlýma nohama. Není pochyb o tom, že neobvyklý způsob, jakým Achnaton nechával portrétovat sebe i celou rodinu (a do určité míry i ostatní lidi), odráží alespoň do určité míry královu skutečnou fyzickou podobu. Nápisy ukazují, že to byl sám král, kdo instruoval umělce v tomto novém stylu. Změny se týkaly nejen lidských postav, ale i způsobu jejich vzájemných vztahů. Scény s královskou rodinou zachytily intimitu, jakou do té doby nebylo možno vidět ani na výjevech v soukromých hrobkách, natož v královském umění. Členové královské rodiny se líbali a objímali pod blahodárnými paprsky Atona, jehož láska prostupovala všim jeho stvořením. Dalším charakteristickým rysem amarnského stylu byl neobyčejný smysl pro pohyb, celková „uvolněnost“ a svoboda výrazů, která měla trvalý vliv na egyptské umění ještě staletí po konci amarnského období.

V kontextu realistického zpodobování osob amarnské periody je zajímavá hypotéza kanadské badatelky Alwyn L. Burridgeové, která podle fyzických znaků na Achnatonových vyobrazeních a zachovaných sochách zvažuje nově diagnózu předpokládaného Achnatonova onemocnění. Původní diagnóza, stanovená britským antropologem a egyptologem Graftonem Elliotem *Smithem, Fröhlichova adiposogenitální dystrofie, kombinace obezity a zakrnělého pohlavního ústrojí u muže, jejíž příčina je pravděpodobně v porušení oblasti části mezimozku – hypotalamu, však neodpovídá ve dvou základních skutečnostech: většina postižených Fröhlichovým syndromem je mentálně retardovaná a jedním z charakteristických rysů tohoto postižení je impotence. Achnaton však zjevně netrpěl žádným uvedeným nedostatkem (měl například šest dcer a syna Tutanchamona), proto je dnes právem tato teorie odmítána, zatímco hypotéza A. L. Burridgeové o postižení *Marfanovým syndromem je pokládána za důvodnou. U Marfanova syndromu je postižena pojivová tkáň (zejména kostní), struktury oka a kardiovaskulárního systému. Postižení jedinci se vyznačují štíhlou postavou, gracilními

kostmi, protáhlými končetinami se štíhlými „pavoučími“ prsty na ruce i na nohou (takzvaná *arachnodaktylie*). Hlava bývá dolichocefalní, obličej relativně úzký s vysokým patrem. Páteř nese řadu anomálií, zejména nápadně vyjádřené **kyfózy*, často se u ní vyskytuje poloobratel (*hemivertebr*a) a skolióza. Charakteristické rysy Marfanova syndromu doplňuje například nálevkovitý tvar hrudníku, široká pánev, nadměrná pohyblivost (*hypermobilita*) kloubů, nerovnoměrné rozložení podkožního tuku, svalová **hypoplázie* a další. Udává se, že Marfanův syndrom je způsoben anomálním genem, který se v populaci vyskytuje 1: 10 000 a není provázen mentálními nebo reprodukčními defekty. Pro ilustraci lze uvést, že stejný syndrom byl diagnostikován například u amerického prezidenta Abrahama Lincolna (1809–1865). Ve spojení s tím, co víme o životě „krále-reformátora“ z prací egyptologů by diagnóza Marfanova syndromu vysvětlovala přinejmenším to, že král (a jeho potomci) mohl náhle zemřít v souvislosti se slabým kardiovaskulárním systémem a že vzhledem ke keratokonu (abnormálnímu vyklenutému středu oční rohovky, způsobujícímu astigmatismus), patrnému na řadě králových vyobrazeních, byl „téměř slepý po většinu svého dospělého života“. Podle egyptologa Nicholase Reevese by tato diagnóza vysvětlovala mnohé z Achnatonova života: jeho lpění na Atonovi, možná jediném božstvu, jehož paprsky byl schopen rozeznat, výjimečné fyzické důvěrnosti uvnitř královské rodiny zachycené v amarnském umění, všude zdůrazňovaný smysl pro dotyk, faraonova fyzická slabost, vyjádřená častým použitím hole nebo berly (stejně jako enormní počet holí v hrobce jeho syna Tutanchamona). Úctu a obdiv k slunečnímu bohu Atonovi, ale i ke své manželce **Nefertiti*, zřejmě faktické spoluvládkyni (viz *sexualita, erotika a manželství ve starověkém Egyptě*), vyjádřil Achnaton i v básni: „(...) *Zřídilo jsi vše pro svého syna, jenž z tebe vzešel, / krále Horního a Dolního Egypta, jenž žije pravdou, / Pána Obou zemí Nefercheprurea Vaenrea, / syna Reova, jenž žije pravdou; / a pro milovanou Velkou manželku krále, / Paní Obou zemí Nefernefruaton Nefertiti, / jež žije a je mladá / na věky věků.*“ Reevesova diagnóza by také objasňovala časnou a dosud nevysvětlenou Tutanchamonovu smrt a kosterní deformace – nacházené u nemocných Marfanovým syndromem –, patrné u jednoho z plodů pohřbených s mladičkým králem. Další neověřenou hypotézou je názor, že prvním nositelem Marfanova syndromu v rodině by mohl být Achnatonův děd Juja. Nejpřesvědčivější důkaz by však mohla v budoucnu přinést pouze analýza DNA pozůstatků Achnatona a jeho rodinných příslušníků. (Ladislava Horáčková – Jaroslav Malina – Břetislav Vachala)

Amor, viz *Erós*.

ampallang, název indonéskeho původu, označuje tyčinku opatřenou kuličkami, jež se již v pubertě aplikuje příčnou perforací do **penisu* a je v průběhu dalších let vyměňována za větší. Je uváděn v líčeních cestovatelů již od 15. století. U Dajaků na Borneu má působit jako ochrana proti somatickým důsledkům duševního onemocnění **koro*. V některých interpretacích bývá takto „vylepšený“ penis považován za atraktivnější pro sexuální uspokojení ženy. (František Vrhel)

amputace, přerušeni a odstranění periferně uložené části těla, například kosti u končetiny. (Ladislava Horáčková)

Amud („Sloup“), Izrael. Antropologické nálezy jsou datovány pomocí **TL* mezi 55–47 tisíc let. Byl zde objeven skelet mladého neandertálského muže Amud 1 (asi 25 let), s kompletní lebkou a fragmentárním postkranialním skeletem, dále Amud 7 – pohřeb desetiměsíčního dítěte, a další kosterní fragmenty, rovněž náležející převážně dětem. (Jiří A. Svoboda)

anální, řitní.

analogie, obdoba, podobnost, shoda mezi netotožnými objekty nebo jevy zjišťovaná na základě jejich vzájemně podobných příznaků nebo některých společných charakteristik. Tež souhrn metod, které archeologie používá k rekonstrukci minulých společností (**etnoarcheologie, *experimentální archeologie*). (Jaroslav Malina)

analytická archeologie, ...

analýza, myšlenkové nebo faktické rozkládání celku na základní součásti. (Jaroslav Malina)
anamnéza, předchorobí. Součást vyšetřování, při němž se lékař dotazuje pacienta na onemocnění v jeho rodině, na jeho dosavadní onemocnění a jejich léčbu, na pracovní a sociální poměry. Anamnéza může v mnoha případech přispět ke správné diagnóze. (Ladislava Horáčková)

Anastasis, viz Poslední soud.

Anatomické muzeum profesora Karla Žlábka, výukové a muzejní zařízení *Anatomického ústavu Lékařské fakulty Masarykovy univerzity v Brně. Anatomické muzeum představuje pro Anatomický ústav LF MU jeho základní součást a je vybaveno nejen základními výukovými preparáty, ale i preparáty zvláštními, které umožní zájemcům podrobněji se seznámit s morfologií. Před úkolem vybudovat anatomické muzeum stál v roce 1919 první přednosta Anatomického ústavu Lékařské fakulty Masarykovy univerzity v Brně, profesor MUDr. et MVDr. h. c. Otomar Völker, když budoval Anatomický ústav v provizorní budově nové fakulty – v bývalých zeměbranceckých kasárnách na Úvoze 73 (dnešní budova Vysokého učení technického). Anatomický ústav byl relativně malý a tomu svou rozlohou odpovídalo také anatomické muzeum. Anatomický ústav během II. světové války prakticky zanikl a také jeho anatomické muzeum mělo podobný osud. Sbírkky byly převezeny do pražské německé lékařské fakulty anatomického ústavu profesora Gössera, kde byly zaevidovány a uloženy v depozitáři. Po válce byly Lékařské fakultě Masarykovy univerzity přiděleny nové budovy na Komenského náměstí 2 a na Joštově ulici 10 (bývalé budovy německé techniky). V uvolněné místnosti provizorní pitevny na Komenského náměstí bylo během prázdninového období instalováno na podnět profesora MUDr. et RNDr. Karla *Žlábka nové anatomické muzeum. Základem muzea se staly nepoškozené původní preparáty z muzea ústavu profesora Völker, které profesor Žlábek převezl z Prahy zpět do Brna. Profesor Žlábek věnoval budování ústavu i anatomického muzea značné úsilí a se svými spolupracovníky zhotovil velké množství nových preparátů. Tím muzeum podstatně rozšířil a vytvořil základ pro bohatou a moderní sbírku anatomických preparátů, která je plně srovnatelná s jinými evropskými anatomickými muzei. V současné době je zde vystaveno více než 600 exponátů a preparáty jsou nadále průběžně doplňovány a rozšiřovány. Součástí expozice jsou i paleopatologické nálezy z výzkumů *Oddělení lékařské antropologie. Sbírkky anatomického muzea jsou rozděleny podle jednotlivých systémů, orientace v muzeálních sbírkách je proto snadná a studenti při samostudiu a při kontrole získaných poznatků naleznou potřebné informace. Anatomické muzeum slouží především výuce anatomie pro studenty Lékařské fakulty MU, studentům antropologie Přírodovědecké fakulty MU a odborníkům z klinické praxe. Anatomický ústav dává možnost seznámit se s bohatými sbírkami svého muzea také studentům jiných vysokých škol. Rovněž studenti středních škol mají možnost si v rámci organizovaných exkurzí doplnit vědomosti potřebné nejen při maturitě, ale také při přijímacích zkouškách na vysokou školu. Anatomické muzeum tak navštíví ročně stovky zájemců o medicínu z Česka i ze zahraničí. Zásluhy Karla Žlábka o obnovení a vybudování nového anatomického muzea byly oceněny v roce 1992 při oslavách 90. výročí jeho narození, kdy bylo anatomické muzeum přejmenováno na Anatomické muzeum profesora Karla Žlábka. (Libor Páč)

Anatomický ústav Lékařské fakulty Masarykovy univerzity v Brně, univerzitní vědecko-pedagogické pracoviště. Ve druhé polovině 19. století sílily v české veřejnosti snahy o otevření druhé české univerzity a intenzivně se připravovaly nové učitelské kádry, především na Univerzitě Karlově v Praze. Boje o zřízení univerzity byly úspěšně završeny až po vzniku Československé republiky, kdy byla v roce 1919 v Brně otevřena *Masarykova univerzita a v jejím rámci Lékařská fakulta. Jedním z prvních učitelů na Anatomickém ústavu byl anatom Otomar Völker (1871–1955). Profesor Völker vystudoval Lékařskou fakultu Univerzity Karlovy v Praze, kde se již během studia aktivně zajímal o morfologii a pracoval na Anatomickém ústavu profesora Janošíka. Lékařskou fakultu však po promoci roku 1896

opustil, aby se věnoval praktické medicíně. Na výzvu profesora Janošíka se vrátil na Anatomický ústav LF UK a v roce 1905 se habilitoval pro obor normální a srovnávací anatomie. V roce 1911 byl jmenován mimořádným profesorem a současně byl pověřen výukou anatomie domácích zvířat na Vysokých školách technických v Praze. Jeho pedagogické působení přerušila I. světová válka, kterou prožil jako vojenský chirurg. Po skončení války se v roce 1918 vrátil na pražský anatomický ústav. V roce 1919, kdy byla v Brně otevřena Masarykova univerzita a Vysoká škola zvěrolékařská, byl Otomar Völker jmenován řádným profesorem a současně byl pověřen vedením anatomických ústavů obou škol. Ústav pro normální anatomii (kde byl rovněž umístěn Anatomický ústav Vysoké školy veterinární) byl provizorně umístěn v bývalých kasárnách na Údolní 73 (dnes č. 53). Profesor Völker se na úkor vlastní vědecké práce plně věnoval studentům Lékařské fakulty Masarykovy univerzity a Vysoké školy zvěrolékařské, položil solidní základy oběma ústavům a materiálně je vybavil (pitevní cvičení byla zahájena již koncem ledna 1920). V březnu 1939 odešel do penze a ústav převzal jeho žák profesor Karel Hora (1901–1942). Profesor Hora se však ve vedení ústavu neměl čas projevit. Záhry byly totiž české vysoké školy zavřeny, Hora byl pro odbojovou činnost zatčen a v roce 1942 v Mauthausenu popraven. Po skončení II. světové války bylo celoživotní dílo profesora Völkerova v troskách. Profesor Hora zahynul v koncentračním táboře a Anatomický ústav Lékařské fakulty Masarykovy univerzity prakticky neexistoval. Profesor Völker se po zahájení obnovené činnosti Lékařské fakulty ve svých čtyřiasedmdesáti letech vrátil na pracoviště, aby se podílel na organizaci výuky. Současně byl pověřen výkonem funkce děkana fakulty, avšak jeho vysoký věk a zdravotní stav již plné zapojení do práce neumožňovaly. Na žádost vedení brněnské Lékařské fakulty přišel v roce 1945 na Anatomický ústav pražský profesor Karel Žlábek a profesor Völker po nástupu nového přednosty odešel definitivně do výslužby. Profesor MUDr. et RNDr. Karel Žlábek byl v Brně pověřen vedením prakticky neexistujících ústavů anatomie a histologie a embryologie; oba ústavy bylo nutno budovat znovu. Po skončení války se teoretické ústavy navíc nemohly vrátit do původní budovy. Profesor Josef Podlaha (tehdejší děkan Lékařské fakulty MU) po dohodě s vedením Vysokého učení technického vyměnil budovy na Úvoze za budovy bývalé německé techniky. Pro Anatomický ústav si profesor Žlábek vybral přízemí v budově na Komenského náměstí 2 (v té době byly místnosti obsazeny československou armádou a ještě v červenci nebyl budoucí areál ústavu uvolněn). Profesor Žlábek se v počátku svého působení v Brně soustředil na přednáškovou činnost pro obrovské množství zájemců z přerušovaných předválečných ročníků a na zkoušení rigoróz. Během srpna a září opustila armáda prostory na Komenského náměstí a uvolněné místnosti mohly být postupně zabírány pro Anatomický ústav. Jako první byla zřízena studovna a provizorní pitevna, ve které studenti pitvali do konce letního semestru v roce 1946. Všechny místnosti bylo nutno adaptovat, aby vyhovovaly potřebám ústavu a aby mohl být od zimního semestru 1946/1947 zahájen provoz v definitivních pitevnách. V uvolněné místnosti provizorní pitevny bylo instalováno *Anatomické muzeum. Současně s tím byly zprovozněny pomocné místnosti (kreslárna, fotokomora, laboratoře, operační sál, místnost pro laboratorní zvířata, ossarium, macerace, dílna). Významným přínosem ústavu bylo obnovení knihovny, do níž byly navraceny knihy původního ústavu, které byly přes válku uloženy v depozitáři Univerzitní knihovny. Adaptace ústavu se vlekly pro poválečný nedostatek stavebního materiálu a byly ukončeny až na jaře 1947. V té době se nově vybudovaný Anatomický ústav skutečně osamostatnil. Současně s obnovením Anatomického ústavu budoval profesor Žlábek i nový Ústav histologie a embryologie. Žlábkovy přednostenské povinnosti na histologii skončily až na jaře 1953, kdy do vedení ústavu nastoupil docent Karel Mazanec. Znovuzřízení obou ústavů a výuka všech morfologických předmětů si vyžádaly mimořádné úsilí a všechn čas profesora Žlábkova. V relativně krátké době se mu přes řadu potíží podařilo z obou ústavů vybudovat příkladná pedagogická a vědecká centra. Profesor Žlábek plánoval v rámci

Anatomického ústavu také založení Antropologického oddělení, což se mu však v té době nepodařilo. V poválečném období se kromě jiných úkolů objevila také naléhavá potřeba zajistit pro stovky posluchačů vhodnou studijní literaturu. Žlábkovy publikace *Přehled anatomie člověka*, *Úvod do topografické anatomie*, *Pitevní cvičení*, *Histologie a Embryologie* se staly významnými učebnicemi pro generace studentů. Karel Žlábek stál v čele Anatomického ústavu do svých 60. narozenin v roce 1962, kdy předal ústav profesorovi Přemyslu Poláčkovi. Profesor Poláček (1921–1980) vystudoval Lékařskou fakultu Masarykovy univerzity v Brně a v roce 1951 nastoupil na Anatomický ústav Vojenské lékařské akademie v Hradci Králové, kde se v roce 1960 habilitoval. V roce 1961 přešel na Anatomický ústav brněnské Lékařské fakulty a v roce 1962 byl pověřen jeho vedením. K rozvoji Anatomického ústavu přispěl především položením základů laboratoře elektronové mikroskopie a vybudováním muzea rentgenové anatomie. Pro svou politickou činnost v letech 1968 a 1969 byl v roce 1970 zbaven vedení ústavu a 28. března 1972 byl nucen ve svých jedenapadesáti letech Anatomický ústav opustit. Až do své předčasné smrti v roce 1980 pracoval na Patologicko-anatomickém ústavu Lékařské fakulty Masarykovy univerzity jako technický pracovník se zákazem publikační činnosti. V roce 1970 převzal vedení Anatomického ústavu profesor MUDr. Lubomír Malinovský, DrSc. (1931–1997) (po absolvování Lékařské fakulty Masarykovy univerzity v Brně v roce 1956 se stal odborným asistentem na Anatomickém ústavu). Profesor Malinovský stál v čele ústavu dvacet let. Vybuďoval moderní oddělení elektronové mikroskopie, napsal kompletní učební texty anatomie a ústav se pod jeho vedením v přijatelně možné míře rozvíjel, mimo jiné i díky jeho silnému politickému postavení. V roce 1970 bylo na jeho návrh zřízeno v rámci Anatomického ústavu *Oddělení lékařské antropologie pod vedením docenta MUDr. Milana *Dokládala, CSc. Profesor Malinovský se po roce 1989 stal pro fakultu z politických důvodů nepřijatelný a v roce 1990 byl zbaven vedení ústavu. V roce 1991 odešel do důchodu a několik dalších let pokračoval ve výzkumné práci na univerzitě v Římě. Vedení Anatomického ústavu převzal v roce 1990 profesor MUDr. Libor *Páč, CSc. Anatomický ústav byl po celou dobu své existence umístěn v provizorních, a proto nevyhovujících prostorách. Ústav profesora Völkeera byl na přechodnou dobu dvaceti let umístěn do kasáren, ústav profesora Žlábka byl v letech 1945–1998 v nevyhovujících podmínkách bývalé německé techniky na Komenského náměstí 2. V roce 1998 se Anatomický ústav přestěhoval do Bohunic, do areálu bývalého Výzkumného ústavu zdravotnické techniky, kde do roku 2001 sídlil další tři roky ve svízelných provizorních podmínkách. V září roku 2001 byl otevřen zcela nový, moderní ústav, který svou koncepcí a vybavením plně odpovídá novému století a tisíciletí. Je současně první moderní součástí nově budovaného Univerzitního kampusu Masarykovy univerzity, který má být vybudován do roku 2008. Kontakt: Anatomický ústav Lékařské fakulty Masarykovy univerzity v Brně, Kamenice 3, 625 00 Brno, telefon: 549 491 332, www.med.muni.cz/anatomie/indexhtml. (Libor Páč)

anděl, z řeckého *angellos* (obecně „posel“, „zvěstovatel“), ještě ve 4. století byl posel boží znázorňován jako vousatý muž v krátkém cestovním oděvu, teprve na přelomu 4. a 5. století se začíná formovat nový typ obrazu, v němž je anděl chápán jako bezpohlavní idealizovaná bytost formálně navazující na vzor pohanské bohyně vítězství Victorie. (Jaroslav Malina)

anděl Gabriel a Panna Marie, viz Zvěstování.

androgeny, mužské (samčí) pohlavní hormony. Nejdůležitější je *testosteron a jeho deriváty dihydrotestosteron a androsteron. Produkují je zejména mužské pohlavní žlázy, varlata. Androgenní účinky mají také anabolika, zneužívaná k podpoře růstu svalové hmoty v kulturistice a jiných sportovních odvětvích. (Jaroslav Zvěřina)

androgynie, pohlavní obojetnost; androgynní, nesoucí znaky ženského i mužského pohlaví. Například faraon *Amenhotep IV. (Achnaton) (kolem 1359–1342 př. n. l.) se v souladu se svým učením, v němž sám sebe považoval současně za otce i matku všech lidí, nechával

v prvních letech své vlády zobrazovat nahý, jakoby oboupohlavní bytost, s mužskou tváří a s širokými ženskými hýžděmi a plnými stehny a prsy, avšak bez mužských genitálií.

Zaměnitelné pojmy jsou *hermafroditismus, *bisexualita. (Jaroslav Malina)

Androméda, v řecké mytologii byla dcerou aithiopského krále Kéfea. Před obětováním mořské nestvůře ji zachránil *Perseus a Androméda se stala jeho ženou. Protože Androméda pocházela z Aithiopie (Etiopie), představovali si ji v antice se snědou pleť. (Marie Pardyová)

andrón, ve starověkém Řecku část domu určená pro muže, obvykle nejreprezentativnější místnost v přízemí, od 4. století př. n. l. často zdobená luxusní mozaikovou dlažbou. (Marie Pardyová)

anémie, chudokrevnost. Onemocnění, při němž je v krvi sníženo množství krevního barviva – hemoglobinu a červených krvinek – erytrocytů. (Ladislava Horáčková)

anencephalia, vrozená porucha vývoje nervového systému, kdy nedojde k normálnímu rozvoji mozku. Na lebce je vytvořena pouze její obličejová část a spodina lební. (Ladislava Horáčková)

anestézie, znecitlivění. (Ladislava Horáčková)

aneurysma, výduť, rozšíření. (Ladislava Horáčková)

Anheier Helmut K. (narozen ... 1954 v Německu), politolog a sociolog, zakladatel Centre for Civil Society (Centrum pro občanskou společnost) na London School of Economics a jeho ředitel v letech 1998–2002; od roku 2002 profesor a ředitel Center for Civil Society, School of Public Policy and Social Research, University of California, Los Angeles, USA

(podrobnější informace: <http://www.spsr.ucla.edu/ccs/default.cfm>). Zabývá se zejména problematikou občanského a neziskového sektoru; svými výzkumy a organizační činností na mezinárodním poli uvedl tuto problematiku na dráhu vědecké disciplíny – obor „občanská společnost/občanský sektor“. Hlavní díla: Anheier, Helmut K., ed. (1999): *When Things Go Wrong: Organizational Failures and Breakdowns*. Thousand Oaks (California): Sage; Anheier, Helmut K. – Ben-Ner, A. (2002) *The Study of Nonprofit Enterprise: Theories and Approaches*. New York: Kluwer/Plenum Academic Publishers; Anheier, Helmut K. – Kendall, Jeremy, ed. (2001): *The Third Sector at the Crossroads*. London: Routledge; Anheier, Helmut K. – Salamon, Lester M. (1999): *Nástup neziskového sektoru: Mezinárodní srovnání*. Praha: Agnes (překlad anglického originálu *The Emerging Sector Revisited [A Summary]*, 1998); Anheier, Helmut K. – Seibel, W., ed. (1990): *The Third Sector: Comparative Studies of Non-Profit Organisations*. Berlin – New York: DeGruyter; Anheier, Helmut K. – Seibel, W. (2001): *The Nonprofit Sector in Germany*. Manchester: Manchester University Press. (Marie Dohnalová)

Angra Mainju, Ahriman, „Zlá mysl“, v *Avestě a mazdaismu zosobněný princip zla, lži a temnoty, vystupující jako protivník *Ahura Mazdy. (Jaroslav Malina)

Ani, egyptský autor oblíbeného naučení z přelomu 15. a 14. století př. n. l. Ve svém díle uvádí rozličné životní situace a současně i poučení, jak se správně zachovat. (Břetislav Vachala)

anikonický, nezobrazující podobu figurální formou. Anikonismus je součástí náboženského kultu v židovství, raném *křesťanství, v byzantském ikonoklasmu v letech 626 až 843 a *islámu, kde to, co je předmětem víry, nesmí být zobrazeno v konkrétní obrazové podobě. Anikonická náboženství preferují abstraktní symboly, ornament. V raném křesťanství byl anikonismus prosazován z ideologických důvodů jako kontrast k pohanství a jeho výrazné idololatrii („úctě k obrazům, sochám bohů“). Vznik obrazového projevu a prvních náboženských motivů v raném křesťanství byl výsledkem vzájemné symbiózy s antickým světem a antickým životním stylem. Je tedy jedním z výsledků postupné romanizace křesťanství. Církevní představitelé, kteří obrazy striktně odmítali, změnili své stanovisko teprve v průběhu 4. století, kdy vznikla potřeba dekorace nových a nákladných staveb kostelů. Byzantský ikonoklasmus byl veden myšlenkou návratu k ideálům původního křesťanství.

Sepětí víry a obrazů však již bylo tak silné, že východní církve slaví od roku 843 návrat k obrazům jako vítězství ortodoxie. (Jaroslav Malina – Marie Pardyová)

animatismus, víra ve všeobecné oduševnění přírody objevující se zřejmě jako prvotní projev náboženských představ v nejranějších obdobích *prehistorie (*paleolit i pozdější období). (Jaroslav Malina)

animismus, 1. [etnologicky] víra v existenci nadpřirozených sil a bytostí, které jsou přítomny ve všech jevech a předmětech tohoto světa i světa nadpřirozeného a které mohou přímo i nepřímo ovlivňovat život a osud člověka. Britský sociokulturní antropolog Edward Burnett *Tylor soudil, že animismus byl nejranější formou náboženství. 2. [filozoficky] názor na duši jako hlavní životní princip; 3. okultistická teorie vysvětlující určité jevy mimořádnými schopnostmi žijících osob. (Jaroslav Malina)

ankylosis, viz ankylóza.

ankylóza, ankylosis, ztuhnutí kloubu vazivovou přeměnou kloubních struktur nebo jejich srůstem. (Ladislava Horáčková)

anniversarium (z latiny), výroční vzpomínková slavnost. V katolickém prostředí seznam osob, za něž měly být každoročně slouženy mše. (Josef Unger)

anogenitální krajina, oblast vnějších pohlavních orgánů a anální oblast, která se u samic nehumánních primátů v maximální fázi ovulačního cyklu často specificky zabarvuje nebo se výrazně zvětšuje. Podobná oblast signalizující ovulaci u žen druhu **Homo sapiens* neexistuje. (Václav Vančata)

anomálie, odchylka od normy, která způsobuje poruchu funkce. (Ladislava Horáčková)

anomie, pojem, který zavedl do sociologie Émile *Durkheim. V jeho pojetí šlo o situaci, v níž se jedinec přestává přizpůsobovat sociálním normám. (Marie Dohnalová)

anorgasmie, neschopnost dosáhnout *orgasmu, doprovázená často nedostatkem prožitků rozkoše při pohlavním styku. Není totožná s *frigidity ani s *impotencí. (Jaroslav Zvěřina)

Antalovičová Katarína (17. 2. 1980, Šala), Mgr., antropoložka. V současnosti je doktorskou studentkou na Katedře antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně. Zabývá se společností starověké Číny. Kontakt: Mgr. Katarína Antalovičová, Katedra antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně, Vinařská 5, 603 00 Brno, telefon: 549 492 693, e-mail: 151563@mail.muni.cz. (Jaroslav Malina)

Anterós, „Protílaska“, syn bohyně *Afrodíté, mladší bratr a protiklad *Erotův. Tato představa se vytvořila v mladších řeckých bájích v době, kdy se fenomén lásky začal analyzovat z filozofického hlediska. Ve výtvarném umění je doložen záhy poté; k nejstarším dokladům patří dvě Dúridovy čiše ze začátku 5. století př. n. l. (Marie Pardyová)

Anthropoidea, viz vyšší primáti.

Anthropologie, český oborový časopis s mezinárodním autorským zázemím a kreditem. Byl založen Jindřichem *Matiegkou a Alešem *Hrdličkou v roce 1923. Zvláštní zřetel k slovanským národům a k slovanským zemím měl odlišovat nový český časopis od základního programu, kterým se řídil časopis založený a řízený Hrdličkou ve Spojených státech s názvem *American Journal of Physical Anthropology*, který v době vydání prvního čísla *Anthropologie* vstupoval již do 6. ročníku. Matiegka redigoval 19 ročníků časopisu (od roku 1935 spolu s Jiřím *Malým) až do jeho zastavení za okupace roku 1941. Jeho znovuvydávání obnovil až Jan *Jelínek v roce 1962 v Brně. V současné době je šéfredaktorkou časopisu *Anthropologie* (s podtitulem *International Journal of the Science of Man*) Marta *Dočkalová. Kontakt: RNDr. Marta Dočkalová, Ph.D., Moravské zemské muzeum, Ústav Anthropos, Zelný trh 6, 659 37 Brno, telefon a fax: 542 219 511, e-mail: anthropologie@mzm.cz. (Jaroslav Malina)

Anthropos, viz Ústav Anthropos Moravského zemského muzea.

antické civilizace, antika, to nejsou jen dvě velké civilizace – řecká a římská, které vytvořily základy evropské kultury a životního stylu. Do širšího rámce antiky se volně začleňuje i

kulturní období rané Egeidy, jež předcházelo vlastní starořecké civilizaci. Ve 3. až 2. tisíciletí př. n. l. se rozvinuly kultura *kykladská na ostrovech, *mínojská na Krétě a *mykénská v pevninském Řecku. Největší originalitou a tvůrčím potenciálem se vyznačovala mínojská Kréta. Stala se inspirací pro Mykéňany, kteří byli, jak se zjistilo rozluštěním jejich písma, prvními příslušníky řeckého etnika ve východním Středomoří. Na jih Balkánu přišli ze severu v rámci migračních posunů na začátku 2. tisíciletí př. n. l. K periferním kulturám antického světa se řadí i *Etruskové, jejichž zvyklosti, kultura a mentalita ukazují na četné souvislosti s předoasijským prostředím. Splynutí Etrusků s římským světem v mnoha ohledech pozitivně ovlivnilo jeho civilizaci. Řekové uvědoměným antropocentriem, kritickým abstraktním myšlením i výtvarným uměním a slovesnou tvorbou vymezili systém základních duchovních hodnot, z něž *euroamerická civilizace čerpá. Tyto hodnoty se uchovaly a byly předány následnému evropskému vývoji prostřednictvím a zásluhou Římanů. Římské myšlení nebylo tak originální jako řecké, proto je role Říma zčásti zprostředkovatelská. Kromě vlastního římského a italského vkladu se posléze stala významným přínosem romanizace rozsáhlých území tehdejšího světa. Při ní se jako civilizační prvek uplatnila jednotící role vyspělé kultury a funkční organizace správy rozsáhlého impéria. Na římský univerzalizmus efektivně navázalo i rané křesťanství. Vzniklo sice jako efemérní sekta, jež se odštěpila od palestinského židovství, ale významným náboženským hnutím se stalo v antickém světě a svou podobu si vytvářelo v přímém kontaktu s antickým způsobem života. Proto si postupně osvojilo mnohé z římských organizačních principů, podle nichž byla vybudována církevní hierarchie. Po zániku *Římské říše se pak křesťanství stalo nositelem a udržovatelem těch antických tradic, které byly integrovány do jeho systému. Tyto nejvýznamnější vlivy se v rozhodující míře podílely na utváření charakteru antické civilizace. Patří k nejlépe prostudovaným obdobím dějin a kultury. To, co o ní víme, je nejen výsledkem literárně tradovaných informací. Obecný význam pojmu antika začaly od renesance dotvářet i výsledky vykopávek a novodobých archeologických výzkumů. Vnímání znovu nalezených památek a soustavné studium fakt, která z nich vyplývají, ovlivnilo v jednotlivých vývojových etapách rovněž utváření moderní kultury, a to více než kterékoli jiné období lidských dějin. (Marie Parďyová)

antické památky, zachovaly se buď *in situ*, tj. na místě nálezu nebo byly přeneseny do muzeí. Malá trvanlivost materiálů způsobila, že se nezachovaly doklady antického deskového malířství, které bylo velmi ceněno. Naopak k nejdolnějším druhům uměleckých předmětů patří keramika a řecké malované vázy. Na mnoha památkách, zejména sochařských lze pozorovat jejich existenci v čase, protože i v antice byly opravovány, restaurovány, případně upravovány k pozdějšímu opětovnému použití v jiném kontextu. Tak se v pozdní antice přepracovávaly císařské portréty (ať již sošné nebo na monumentálních reliéfech k potřebě nově zvolených císařů). Některé slavné památky byly rekonstruovány nejen po stavební stránce, ale musela být restaurována i jejich sochařská výzdoba. Díky tomu se v posledních letech zjistilo, že podoba a hlavně sloh reliéfů na takových monumentálních stavbách jako je například athénský *Parthenón nebo Ara Pacis v Římě neodpovídá jen době jejich vzniku, ale nese rovněž stopy po často i několikerých opravách zvětráním poškozeného povrchu v průběhu římské doby a pozdní antiky. Podařilo se lépe poznat jednotlivé slohové vrstvy, jejichž odlišnost dříve způsobovala určitý zmatek ve snaze o přesnou stylovou analýzu těchto klíčových dokladů své doby. Dochování památek také závisí na nejrůznějších aspektech lidského přístupu k nim v průběhu historické doby jejich existence. Na ničení se často podepsaly náboženské, utilitární i strategické důvody pozdějších generací. Z devadesáti dvou metóp Parthenónu se zachovala pouze pětina, ostatní byly zničeny fanatickými křesťany. Zachovaly se jen ty, které byly použitelné pro křesťanskou interpretaci – s tematikou kentauromachie na severní straně chrámu, protože křesťané *Kentaury považovali za pekelné demony a chápali jako vítězství nad silami zla a metópa u jihozápadního rohu s motivem dvou

bohyní zachovaných bez hlav, v nichž však lze rozpoznat Athénu oznamující Afrodítě porážku Trójanů. Tento obraz byl ve středověku nazírán jako *Navštívení. (Marie Parodyová)

Antigona, dcera thébského krále *Oidipa z krvesmilného svazku s jeho matkou *Iokastou, hrdinka Sofoklovy stejnojmenné tragédie. Sofoklés z ní vytvořil jednu z nejdramatičtějších postav řecké mytologie a ukázal na ní konflikt přirozené morálky a lidmi stanovených zákonů, jejichž důsledky mohou být i velmi nelidské. Antigona je ušlechtilou postavou a vzniklé tragédie své rodiny a příbuzných řeší podle svého svědomí a citu bez ohledu na vlastní prospěch a pohodlí. Když její slepý otec Oidipús odchází do vyhnanství, Antigona jej doprovází, aby mu pomáhala snášet osud. Později při bratrovražedném konfliktu o moc nad Thébami zahynou oba Oidipovi synové, Antigona se postaví svému strýci Kreóntovi a hrstkou hlíny alespoň symbolicky poskytne nárok na pohřeb i svému bratrovi Polyneikovi, jemuž jako nepříteli Thébané tento nárok odepřeli. Tím Antigona porušila zákon vládce Kreónta, ale zachovala se podle zásad morálky a zbožnosti. Kreón Antigonu odsoudí k smrti. Jeho syn Haimón a zároveň Antigonin snoubenec Antigonu brání, vysvětluje otcí, že neporušila zákony bohů a varuje ho, aby nespravedlivě neproléval další krev. Když i lid odmítne Antigonu popravit, Kreón rozhodne, aby byla zaživa zazděna v hrobce. Teprve až mu věstec Teirésias oznámí hněv bohů, Kreón zařídí pohřeb Polyneikovi a jde osvobodit Antigonu. Ta se mezitím v hrobce oběsila. Ačkoli obětovala život, dosáhla morálního vítězství. Kreóntova nespravedlnost je potrestána sebevraždou Haimóna, kterého ze žalu následovala i jeho matka a Kreóntova žena. Mocný vládce se tak změní v ubožáka, prosícího bohy, aby ho zbavili života, který není schopen unést. (Marie Parodyová)

antikvární předmět, starobylá nebo stará věc, mající zbožní hodnotu (zpravidla vzhledem k uměleckým kvalitám, vzácnosti a pamětihodnosti), a označovaná z tohoto hlediska. (Jaroslav Malina)

antikvita, cenná jemná a vzácná stará věc. (Jaroslav Malina)

antrakóza, usazování uhelného prachu (sazí) v plicích, které bývají modročerně zbarvené. (Ladislava Horáčková)

antropofagie, viz kanibalismus.

antropofyty, viz hemerofilní rostliny.

antropochorie, typ rozšiřování rostlin vlivem činnosti člověka; například s osivem či dovozem textilních a jiných surovin se k nám spolu s druhy užitkovými mohou dostávat nechtěně i jejich plevely. Plody rostlin, konzumované zvířaty, popřípadě člověkem, i se semeny, mohou být posléze šířeny výkaly (= endozoochorie); jindy se plody zachycují pomocí háčků či lepkavosti na srsti zvířat, oděvech lidí či dokonce i na boty nebo pneumatiky aut (= epizoochorie). (Petr Bureš)

antropologická kultura, kulturu můžeme chápat realisticky, jako nadosobní ideu, slaběji jako duchovní dědictví či tradici, nebo naopak nominalisticky jako soubor vnějších projevů, kterými je zcela určena – soubor činností, výtvorů a idejí (například pro A. L. *Kroebera je kultura výtvořem společnosti o extrasomatickém charakteru, předávaným jinými prostředky, než je dědičnost). Jednotlivé kultury mohou být vymezeny jako formální pomůcka třídění (A. L. Kroeber: pomáhá nám uspořádat velké množství faktů do přehledného pořádku), organicisticky (O. Spengler: kultury jsou organismy) či funkcionálně (B. *Malinowski: kultura je instrumentálním aparátem). Je-li pojata jako soubor konvencí, norem a vzorů, lze i ty interpretovat jako transcendentální hodnoty nebo jako sociální fakta. (Pojem kultury má obdobu v pojmu slohu v dějinách umění, v některých historických pojmech a druhu v biologii. I zde jejich pojetí kolísá. Tak C. *Linnéovi je druh neměnnou jednotkou, charakterizovanou plně vnějšími vlastnostmi, G. *Cuvierovi je už vyšší anatomickou jednotkou, zatímco dnes se druh chápe jako proměnná a měnící se populace. I zde může metodologie vést k ontologickým závěrům a naopak.) Antropologické definice kultury je možno rozdělit na sedm typů: a) Definice zdůrazňující sociální dědictví: kulturou je každý

sociálně zděděný element v životě člověka, ať materiální či duchovní (E. *Sapir). b) Definice zdůrazňující naučené chování: kultura je sociologický pojem pro naučené chování (R. *Benedictová). c) Definice zdůrazňující ideje: kultura je jistá asociace komplexu idejí (C. *Wissler). d) Definice zdůrazňující standardizované chování: kultura se skládá z více nebo méně standardizovaných idejí, postojů a zvyků (M. Jahn). e) Definice zdůrazňující superorganický přístup: kulturu tvoří superbiologický nebo extrasomatický soubor událostí (L. A. *White). f) Definice zdůrazňující jméno třídy, věci nebo události: kultura je slovo, kterým označujeme třídu fenoménů, věcí nebo událostí (L. A. White). (Jaroslav Malina)

Antropologická společnost, dobrovolná organizace sdružující vědecké, pedagogické a odborné pracovníky oboru antropologie, studenty, doktorandy a zájemce z řad odborníků příbuzných oborů, kteří projeví o činnost společnosti zájem; založena Vojtěchem *Sukem a Jindřichem Antonínem *Valšíkem 23. ledna 1947. Stala se první vědeckou společností na území Československa, která si dala za úkol soustředit veškeré bádání o člověku. Umožnila přednášet výsledky výzkumů, vést odborné diskuse na různá antropologická témata, navázat zahraniční kontakty, podporovat mladé badatele v oboru a popularizovat antropologické poznatky na veřejnosti. Vytváření a profilování společnosti je spjato, vedle obou zakladatelů, se jmény zejména těchto osobností: geograf, archeolog a antropolog Karel *Absolon, antropolog Vojtěch *Fetter, historický geograf Bohuslav Horák, zoolog Sergej Hrabě, antropolog Jaroslav *Suchý a anatom Karel *Žlábek; z mladší generace se na rozvoji společnosti podíleli Jan *Beneš, Pavel *Bláha, Miluše *Dobisíková, Milan *Dokládál, Karel *Hajniš, Antonín Holomek, Ladislava *Horáčková, Jan *Jelínek, Bohumil Jurášek, Anna *Lorencová, Vladimír *Novotný, Vladimír V. Novotný, Vladimír Pilát, Miroslav *Prokopec, Jarmila *Riegerová, Petr *Sedlak, Milan *Stloukal, Jan *Šteigl, Svatava Titlbachová, Blanka *Vacková, Helena Zlámalová a další. Společnost, která měla asi 150–180 členů z řad antropologů, ale též pracovníků příbuzných oborů, zejména etnografie, archeologie, anatomie, sociologie, geografie, z Brna a později i z dalších míst republiky včetně Slovenska vyvíjela všestrannou činnost: pořádala pravidelné měsíční přednáškové schůze s vědeckým programem, popularizační přednášky pro veřejnost, diskusní večery, podílela se na organizaci několika sjezdů a konferencí s mezinárodní účastí a vydávala vlastní časopis **Zprávy antropologické společnosti*. Při Antropologické společnosti byl zřízen akademický odbor, který umožnil věkově mladším členům seznamovat se se základy vědecké práce a její prezentací. V roce 1961 se Antropologická společnost stala jednou ze sekcí Československé biologické společnosti při Československé akademii věd a o několik let později – v roce 1964 byla transformována v celostátní Československou společnost antropologickou při Československé akademii věd. Obdobně na Slovensku vznikla Slovenská spoločnosť antropologická při Slovenské akademii věd (SAV), která byla rovněž součástí Československé společnosti antropologické. V procesu dělení České a Slovenské Federativní Republiky do dvou států – České republiky a Slovenské republiky (1. 1. 1993) – byla ustavena Česká společnost antropologická (ČSA) se sídlem v Praze, jejíž stanovy byly schváleny valnou hromadou dne 9. 12. 1992. Činnost rozvíjí na území České republiky prostřednictvím svých poboček v Praze, Brně a Olomouci, přičemž pobočky mohou vznikat i v jiných městech ČR. Předsedou ČSA je Pavel Bláha, předsedou pražské pobočky je Miroslav Prokopec, předsedkyní brněnské pobočky je Ladislava Horáčková, předsedou olomoucké pobočky je Jan Šteigl. Společnost uděluje i čestné členství našim i zahraničním badatelům. Od roku 1947 bylo uděleno více než 70 antropologům, z toho 33 zahraničním. Ve spolupráci s městem Humpolec uděluje ČSA významným našim a zahraničním antropologům *Pamětní medaili dr. Aleše Hrdličky za zásluhy o rozvoj oboru a *Cenu dr. Aleše Hrdličky za antropologii posluchačům vysokých škol a absolventům magisterského a doktorského studijního programu v oboru antropologie za původní práce se zásadním teoretickým nebo praktickým přínosem. V současné době má společnost více než 190 řádných členů, především

z řad mladší generace. Kontakty: Sídlo hlavního výboru: Česká společnost antropologická, Viničná 7, 128 44 Praha 2; www.anthropol.cz. (Pavel Bláha – Ladislava Horáčková – Miroslav Prokopec)

Antropologické oddělení Národního muzea v Praze, nejmladší součást Přírodovědeckého muzea, odborné složky Národního muzea. Od svého založení 1. října 1967 shromáždilo oddělení více než 25 000 kosterních nálezů a pozůstatků z žárových hrobů získaných převážně z archeologických výzkumů na území bývalé ČSSR, později České republiky. Vytvořilo tak jednu z největších osteologických sbírek v Evropě, která je stále rozšiřována. Pro sbírky byl v roce 2001 vybudován nový moderní depozitář, který umožňuje soustředění nálezů a jejich soustavné vědecké zpracování v širokém kontextu. Výsledky práce oddělení jsou publikovány v domácím i zahraničním odborném tisku a nezřídka ovlivňují vývoj nejen naší, ale i světové antropologie; k nejvýznamnějším patří: studie o určování věku dětí na základě délky dlouhých kostí končetin (Stloukal, Milan – Hanáková, Hana: Die Länge der Längsknochen altslawischer Bevolkerungen unter besonderer Berücksichtigung von Wachstumsfragen. *Homo*, roč. 29, 1978, č. 1, s. 53–69); podíl Milana *Stloukala na doporučení evropských antropologů při řešení otázky určování věku a pohlaví (Ferembach, Denise – Schwidetzky, Ilse – Stloukal, Milan et al.: Recommendations for Age and Sex Diagnoses of Skeletons. *Journal of Human Evolution*, roč. 9, 1980, s. 517–549); první česká osteologická příručka pro antropology (Stloukal, Milan – Dobisíková, Miluše – Kuželka, Vítězslav – Stránská, Petra – Velemínský, Petr – Vyhnánek, Luboš – Zvára, Karel: *Antropologie: Příručka pro studium kostry*. Praha: Národní muzeum v Praze, 1999; s podporou GA ČR 206/96/1140). Ve spolupráci s *Českou společností antropologickou (ČSA) jsou v muzeu pravidelně pořádána Symposia profesora Jiřího Malého, kde dostávají prostor především začínající antropologové. S ČSA se Národní muzeum podílí také na organizování světových kongresů dedikovaných Aleši *Hrdličkovi. Vědecká práce oddělení je podporována přijatými grantovými projekty GA ČR nebo GA MK ČR a opírá se o spolupráci s našimi i zahraničními institucemi: z českých – *Archeologický ústav AV ČR Praha a Brno, *Katedra antropologie a genetiky člověka Přírodovědecké fakulty Univerzity Karlovy v Praze, *Katedra antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně, *Moravské zemské muzeum, Muzeum hlavního města Prahy, *Oddělení lékařské antropologie Anatomického ústavu Lékařské fakulty Masarykovy univerzity v Brně, památkové ústavy na území Čech i Moravy, Středočeské muzeum Rožtoky aj.; ze zahraničních – Johann Wolfgang Goethe-Universität, Frankfurt am Main (Spolková republika Německo), Katedra antropologie Přírodovědecké fakulty Univerzity Komenského v Bratislavě (Slovenská republika), Slovenské národné múzeum (Slovenská republika), Université Bordeaux (Francie), University of Bradford (Velká Británie), University of Southampton (Velká Británie) aj. Originály vzácných kosterních nálezů studují v Národním muzeu badatelé z celého světa. Antropologické oddělení je i výukovým pracovištěm (přednášky, vedení diplomových a disertačních prací) pro Přírodovědeckou a Filozofickou fakultu Univerzity Karlovy v Praze. Předdiplomní praxi zde konají i studenti vyšší odborné školy informačních služeb – oboru muzea a galerie, v níž se na výuce podílejí též pracovníci oddělení. Součástí práce je výstavní, vzdělávací a osvětová činnost pro širokou veřejnost. Kromě vytvoření první trvalé antropologické expozice v Národním muzeu – „Antropologie (lidské kosti vyprávějí ...)“ – a podílu na akcích jiných složek Národního muzea či jiných muzeí, pořádalo Antropologické oddělení tři velké výstavy, které byly reinstalovány v mnoha dalších českých a zahraničních muzeích („Člověk před tisícem let“, „Člověk proti nemocem“, „Mezi Saharou a tropickými pralesy“).

Počátky sbírky kosterních nálezů jsou spjaty s počátky Národního muzea, jež náleží do začátku 19. století, do doby ustavování Vlasteneckého musea. Od prvního sídla v klášteře Minoritů u Svatého Jakuba na Starém Městě pražském však uplynulo více než sedmdesát let,

než byla postavena podle návrhu Josefa Schultze dnešní neorenesanční budova. Mezi prvními sbírkovými předměty byla sice staroegyptská mumie ženy a sarkofág s hieroglyfy z 16. století př. n. l., avšak vznikající nový vědní obor, antropologie, neměl mezi předpokládanými sbírkovými skupinami místo. Jedním z prvních, kteří shromažďovali kosterní materiál, byl Václav Krolmus z Archeologického sboru při Českém muzeu a od něho pocházejí i první kostrové nálezy a především základ kraniologické sbírky významného podporovatele antropologie Jana Evangelisty *Purkyně. Ze studia této sbírky pochází naše první kraniologická práce s názvem „O lebkách člověčích a slovanských zvláště“ z roku 1858 od Eduarda Grégra. Dalším důkazem, že antropologické nálezy v muzeu byly a pracovalo se s nimi, je i Hellichova práce z roku 1899 „Prehistorické lebky v Čechách ze sbírky Musea království Českého“. Antropologickému materiálu však nemohla být věnována dostatečná odborná péče, protože antropolog v muzeu nebyl a přes veškerou snahu Lubora *Niederleho se nepodařilo zřízení antropologického oddělení prosadit (1889). Skelety z prvních sbírek jsou dnes zčásti v *Hrdličkově muzeu člověka, většinou však není známo, co se s nimi stalo. Mezi válkami byly kosterní pozůstatky z archeologických výzkumů pravěkého oddělení Národního muzea shromažďovány v Antropologickém ústavu založeném Jindřichem *Matiegkou. I z tohoto materiálu se zachovala jen malá část. Po II. světové válce nastal prudký rozvoj archeologie a s tím souvisel i vznik velkých antropologických souborů. Protože neexistovalo v muzeu antropologické oddělení, byly deponovány buď na pražské univerzitě jako jediném antropologickém pracovišti, nebo si Archeologický ústav (v Praze i Brně) byl nucen pro ně vytvořit vlastní depozitáře. Tento stav byl neudržitelný, a proto v roce 1952 podnikl Emanuel *Vlček pokus o zřízení antropologického oddělení v Národním muzeu, bohužel, nezdařený. Úspěchu bylo dosaženo teprve v roce 1967; Emanuel Vlček se stal prvním vedoucím oddělení a posléze se k němu připojili další odborní spolupracovníci, Milan Stloukal a Hana Hanáková (rozená Palečková). V roce 1984 se oddělení rozdělilo na Antropologický referát se zaměřením na výzkum historických osobností, jehož vedoucím zůstal Emanuel Vlček a Antropologické oddělení, které se zabývá výzkumem kosterních pozůstatků datovaných od neolitu po současnost. Prvním vedoucím se stal Milan Stloukal, k němuž přešla i Hana Hanáková. Ta vedla oddělení poté, co se Milan Stloukal stal generálním ředitelem Národního muzea (1990), po jejím odchodu do důchodu (1991) převzala vedení oddělení Miluše *Dobisíková, v roce 2004 byl vedením pracoviště pověřen Petr *Velemínský. Antropologický referát zanikl odchodem Emanuela Vlčka do důchodu. V současné době má oddělení čtyři odborné pracovníky (Miluše Dobisíková, Vítězslav Kuželka, Milan Stloukal, Petr Velemínský) a čtyři technické síly. Ve sbírkovém fondu Antropologického oddělení jsou zastoupena všechna prehistorická a protohistorická období: paleolit, mezolit, neolit, eneolit, doba bronzová, doba železná, raně slovanské období (6.–7. století n. l.). Největší část sbírek pochází ze slovanského období a především z raně středověkých pohřebišť v 8.–10. století. K nejvýznamnějším sbírkovým předmětům oddělení náleží pozůstatky, představující nejstarší fylogenetický doklad vývoje primátů a člověka na území Čech a Slovenska, pozůstatky opic z přelomu třetihor a čtvrtihor. Mezi nejcennější sbírkové předměty lze počítat přírodní travertinový výlitek mozkovny neandertálského člověka se zbytky lebečních kostí, pocházející z otevřeného sídliště na travertinové kupě „Hrádok“ v Gánovcích u Popradu. K významným přírůstkům patří i pozůstatky předchůdce moderního člověka nalezené blízko Koněprus nebo fragmenty kostry objevené v roce 1887 v jeskyni sv. Prokopa v Prokopském údolí v Praze 5-Hlubočepch. Z období mezolitu jsou ve sbírce uloženy čtyři dětské kostry, nalezené u obce Obříství (okres Mělník). Součástí sbírkového souboru je i jedinečný soubor 47 recentních lebek Chalcha – Mongolů z pohřebišť na lokalitách Ulánbátar, Charcharin a Šartolgoj, kosterní pozůstatky z pohřebišť v egyptské Núbii nebo sbírka odlitků posmrtných masek, lebek a rukou význačných osobností či sbírka obličejových odlitků různých etnických plemen. Ve sbírkovém fondu oddělení je i cenná sbírka patologických nálezů z Jedličkovy

sbírky, která pochází z 19.–20. století. Jde o cenný srovnávací materiál, protože jsou zde většinou podchycena základní demografická data postižených osob, diagnóza a průběh choroby. Z rozsáhlých antropologických sbírek je vystavena pouze malá část. Antropologická expozice, nazvaná „Antropologie (lidské kosti vyprávějí ...)“ je umístěna ve druhém patře hlavní budovy Národního muzea. Ve čtyřech oddílech je zde ukázán metodický postup antropologického výzkumu včetně ukázek patologických nálezů na kostře. Tato expozice se těší velkému zájmu návštěvníků, především škol různých stupňů včetně vysokých. Kontakt: Antropologické oddělení, Národní muzeum, Václavské náměstí 68, 115 79 Praha 1, www.nm.cz, e-mail: miluse.dobisikova@nm.cz; petr.veleminsky@nm.cz. (Miluše Dobisíková)

Antropologický seminář Katedry antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně, dvouhodinový odborný seminář pro studenty oboru antropologie i širší akademickou veřejnost probíhající každý týden od školního roku 1994/1995 dosud. O aktuální problematice oboru přednášejí a diskutují naši i zahraniční odborníci: Luboš Bělka, Josef Bláha, Pavel Bláha, Silvia Bodoríková, Jaroslav Brůžek, Ivo T. Budil, Marta Dočkalová, Marie Dohnalová, Milan Dokládál, Miloš Dokulil, Jan Filipický, Vladimír Goš, Ladislava Horáčková, Blahoslav Hruška, Jan Jelínek, Josef Kandert, Bohuslav Klíma, Josef Kolmaš, Stanislav Komárek, Olga Lomová, Dušan Lužný, Jakub Maršálek, Jiří Mihola, Rudolf Musil, Lucie Olivová, Marie Pardyová, Rudolf Pečman, Miroslav Prokopec, Miroslava Přidalová, Jiří Sedlák, Michal Slivka, Olga Soffer, Jiří Svoboda, Ondrej Šedo, Miloš Štědroň, Tatiana Štefanovičová, Radomír Tichý, Břetislav Vachala, Václav Vančata, Marina Vančatová, Lenka Vargová, Jelizaveta Veselovskaja, Yveta Vrublová, Jaroslav Zvěřina aj. Součástí semináře jsou též prezentace prací studentů bakalářského, magisterského a doktorského studijního programu oboru antropologie. Garantem semináře je Jaroslav *Malina. (Jaroslav Malina)

Antropologický ústav Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně, univerzitní vědecko-pedagogické pracoviště celostní (biologicko-socio-kulturní) antropologie založené v letech 1923–1927 profesorem antropologie a etnologie MUDr. et PhDr. Vojtěchem *Sukem, DrSc. Antropologický ústav postupně vznikl v rámci *Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně ve školním roce 1923/1924 a toto „formativní stadium“ trvalo do roku 1927, kdy byl definitivně ustaven. Inventář ústavu byl zpočátku na různých místech Přírodovědecké fakulty a teprve koncem roku 1926 byl přemístován do budovy uvolněné na Kounicově ulici 38, kterou Masarykova univerzita získala po bývalé Obchodní akademii. Zde byl Antropologický ústav oficiálně otevřen v roce 1927. Samostatný ústav měl posluchárny pro sto studentů, rozsáhlé knihovny, tři laboratoře, osteologické sbírky, sbírky preparátů ze srovnávací anatomie, chovnou stanici pro pokusná zvířata, pracovny pro vědecké pracovníky. V této budově byl umístěn po dobu dvanácti let – do roku 1939, kdy byly české vysoké školy násilně uzavřeny německou okupační správou. Za II. světové války byl vybombardován, ale profesorem Sukem po osvobození opět obnoven. Na přelomu 40. a 50. let zde byla pod vedením Vojtěcha Suka a Jindřicha Antonína *Valšíka provedena řada originálních a neopakovatelných antropologických výzkumů, z nichž vzešly i cenné publikace: výzkumy řeckých dětí, které se v důsledku občanské války uchýlily v roce 1947/1948 do Československa, Lužických Srbů nebo takzvaných Moravců na Hlučínsku aj. Po odchodu Vojtěcha Suka do důchodu (1949) a po „vytěsnění“ jeho nástupce docenta MUDr. et RNDr. Jindřicha Antonína Valšíka do Bratislavy (1953) byl Antropologický ústav v padesátých letech administrativně připojen k Zoologickému ústavu Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně. Jeho původní celostní zaměření studia a výzkumu na interdisciplinární sepětí antropologie biologické a socio-kulturní bylo z ideologických důvodů (poznatky zejména socio-kulturní antropologie narušovaly základní axiomy historického materialismu) zredukováno na pouhou antropologii fyzickou. Antropologický ústav zůstal bez kvalifikovaného vedoucího a s jediným odborným asistentem (Annou Lorencovou) a byl za

těchto okolností přiřazen jako oddělení ke Katedře zoologie, ta pak byla přejmenována na Katedru zoologie a antropologie. Vedoucí oddělení se stala Anna Lorencová, která se v roce 1966 habilitovala v oboru antropologie (téma habilitační práce: *Antropologické poznatky o nálezech deformovaných lebek z tzv. doby stěhování národů na území Moravy*). V roce 1961 byl do oddělení přijat antropolog Jan Beneš. Oddělení mělo tedy dva vědecko-pedagogické pracovníky – Annu *Lorencovou a Jana *Beneše, tehdy ve funkci asistenta. Dalšími členkami oddělení byly Vlasta Hejtmánková (zaměstnankyně Katedry prehistorie Filozofické fakulty brněnské univerzity podílející se na zpracování kosterního materiálu z archeologických výzkumů této katedry) a Marta Šebestová, které vykonávaly preparátorské a laborantské práce. V roce 1968, v době určitého ideologického uvolnění, vyzval vedoucí Katedry zoologie a antropologie profesor Stanislav Obr tehdejší vedení „Antropologického ústavu“, aby podalo návrh na ustavení Katedry antropologie. Ale nestalo se tak. V roce 1969 byl v rámci normalizace ústav přeměněn v jedno z oddělení Katedry biologie živočichů a člověka Přírodovědecké fakulty brněnské univerzity. Antropologické oddělení sídlilo zpočátku v bývalém poválečném Antropologickém ústavu – ve dvou patrech budovy na Janáčkově náměstí; v roce 1979 bylo přemístěno do stísněných prostor v areálu Přírodovědecké fakulty na Kotlářské ulici, kde setrvalo až do roku 1992. Oddělení antropologie si nicméně uchovalo vysoký odborný kredit v pedagogické i vědecko-výzkumné činnosti. Učitelé přednášeli antropologii (zahrnovala vývoj člověka, biologii a ekologii člověka) studentům odborné biologie, učitelské biologie a archeologie (adepty archeologie vyučovali osteologii a užití antropologických metod při zpracování kosterního materiálu). Až do poloviny 70. let 20. století vychovávali rovněž studenty odborné biologie se specializací antropologie; tehdy zakončili studium Karel Čechovský, Tomáš Dacík, Hana Eliášová, Ladislava Horáčková, Marie Řezníčková a další. V mezidobí, kdy nebylo možné vychovávat nové antropology, vedli pracovníci oddělení diplomové práce studentů učitelských kombinací. Po více než desetileté přetržce bylo studium antropologické specializace v rámci odborné biologie umožněno až v roce 1989 Evě Drozdové, v roce 1990 Petru Vobořilovi, Vladimíru Sládkovi, Míriam Zimulové a Lence Dohnalíkové, v roce 1991 Markétě Svenssonové (rozené Vlasákové). Poslední studentky tohoto zaměření, Marcela Dofková a Martina Gonyševová (rozená Lázníčková), nastoupily v roce 1992. Vědecko-výzkumnou činnost zaměřili pracovníci Oddělení antropologie na studium fosilních populací i živého člověka. Anna Lorencová zkoumala slovanské populace z Pohanska u Břeclavi, Znojma-Hradiště, Těšetic a dalších lokalit. Kromě studia dávných populací se věnovala rovněž problematice živého člověka, byla soudní znalkyní v oboru antropologie a zpracovávala posudky v paternitních sporech. Spolu s Janem Benešem se věnovali studiu dvojčat a izolátů. Jan Beneš se zaměřil na studium živého člověka a lidskou evoluci, dermatoglyfiku, variabilitu a adaptabilitu minorit (romské etnikum, vietnamští studenti pobývající v tehdejší Československu). Všichni pracovníci oddělení se podíleli na výzkumech československé populace pořádaných u příležitosti spartakiád. Nelze přehlédnout ani jejich úspěšné zapojení do Mezinárodního biologického programu, jakož i pokusy o aplikace v průmyslové antropologii. Obnova Sukova Antropologického ústavu započala v roce 1990 z iniciativy antropologa Jana Beneše, tehdy odborného asistenta Oddělení antropologie Katedry biologie živočichů a člověka Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně, což se podařilo v roce 1993, kdy byla ustavena *Katedra antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně. (Jaroslav Malina)

Antropologický ústav Přírodovědecké fakulty Univerzity Karlovy v Praze, viz Katedra antropologie a genetiky člověka Přírodovědecké fakulty Univerzity Karlovy v Praze. **antropologie**, multidisciplinární věda zabývající se biologickými a socio-kulturními strukturami člověka v celém kontinuu jeho vývoje i budoucího směřování. Počátky antropologie sahají do starověku. Za „prvního antropologa“ bývá označován *Aristotelés,

jenž ve svých spisech shromáždil poznatky tehdejší doby o člověku. Aristotelovi je rovněž připisováno první užití termínu „anthropologie“ – v etickém spisu *Etika Nikomachova*, i když v poněkud odlišném smyslu, než se objevoval později a než je používán dnes. Latinská forma tohoto slova se objevuje mnohem později, až v 16. století – název „anthropologie“ měl tehdy omezený význam: označoval tělesnou stavbu člověka. Tohoto označení použil ve své práci o anatomii a fyziologii *Anthropologium de hominis dignitate* Magnus Hundt v roce 1501. Právě s rozvíjením anatomie je další rozvoj antropologie (především fyzické) úzce spjat. Jako samostatný vědní obor ji v 18. století utvářeli přírodovědci – Francouzi Georges Louis Leclerc de *Buffon (1707–1788), Georges Léopold de *Cuvier (1769–1832) a Étienne Geoffroy de *Saint-Hilaire (1772–1848), Holanďan Pieter Camper (1722–1789), Němec Johann Friedrich *Blumenbach (1752–1840) a další. V průběhu 19. století byly položeny základy antropologie jako moderní celostní biologicko-socio-kulturní vědy zkoumající biologické, sociální a kulturní struktury člověka i společnosti v celém kontinuu vývoje. Základy spočívaly kromě jiného na jedné z nejvýznamnějších teorií moderní biologie, teorie evoluce organismů přírodním výběrem, kterou vytvořil anglický přírodovědec, biolog a geolog Charles Robert D. *Darwin (1809–1882) a anglický přírodovědec a evoluční biolog, paralelní objevitel darwinovských evolučně selekčních principů a zakladatel zoogeografie Alfred Russel *Wallace (1823–1913). Línii biologické antropologie rozpracovali a obohatili na základě nových výzkumů ve 20. století význační přírodovědci: švýcarský zoolog, antropolog a myslitel Adolf *Portmann (1897–1982), rakouský zoolog a ornitolog, jeden ze zakladatelů moderní etologie Konrad *Lorenz (1903–1989), rakouský biolog a specialista na etologii člověka Irenäus *Eibl-Eibesfeldt (narozen 1928), americký entomolog a zakladatel sociobiologie Edward Osborne *Wilson (narozen 1929) a další. V linii socio-kulturní antropologie se stal v 19. století dominujícím paradigmatem **evolucionismus*, jenž byl sice založen na biologické inspiraci, avšak na linii vedoucí spíše k Jeanu-Baptisteovi de *Lamarckovi (1744–1829) než k Charlesi Darwinovi. Jednotlivé stupně vývoje lidského jedince byly považovány za analogii vývoje celého lidstva, vývoj byl chápán jako progresivní proces (pokrok); například jeden z nejvýznamnějších představitelů evolucionismu americký etnolog Lewis Henry *Morgan (1818–1881) v dějinách lidské společnosti rozlišil sedm stadií od nižšího stupně divoštví až po civilizaci. V závěru 19. a v první polovině 20. století se prosadil **difuzionismus*, vysvětlující rozvíjení kultur nikoli jejich samostatným vývojem, ale migrací a dalšími formami šíření etnik, objevů a vynálezů; aktivní role šířitelů vzdělanosti a kultury bývala spojována s některými vybranými etniky, což pak vedlo i k zneužití při rasistickém výkladu dějin. Hlavními představiteli difuzionismu jsou německý etnolog Leo *Frobenius (1873–1939), německý přírodovědec, zakladatel geografické antropologie Friedrich *Ratzel (1844–1904) a australský anatom a socio-kulturní antropolog Grafton Elliot *Smith (1871–1937). Od dvacátých let 20. století se uplatňoval **funkcionalismus*, reagující na evolucionismus a difuzionismus, zařazující sociální a kulturní jevy do širšího kontextu a zjišťující, jaké plní funkce nebo jaké hrají role. Společnost a kultura jsou vnímány jako komplexní fungující systémy seberegulujících se částí, které na sebe navzájem působí a jsou pochopitelné jedině v souvislosti s celkovou konfigurací. Zakladatelskými osobnostmi funkcionalismu v antropologii jsou britští socio-kulturní antropologové Bronislaw *Malinowski (1884–1942) a Alfred Reginald *Radcliffe-Brown (1881–1955). Od poloviny 20. století se jako paradigma v socio-kulturní antropologii a etnologii prosadil **strukturalismus*, uvažující kulturu (a společnost) jako soubor znakových systémů určených skrytými univerzálními strukturami. Ty mají samy charakter systémů a změna jednoho prvku v systému vede k změnám dalších prvků. Strukturalismus studuje i charakter změny, kterou lze předvídat, a její pravidla. Ve srovnání s evolucionismem a difuzionismem vyzvedává strukturalismus vztahy před prvky daného systému, a proto přístup synchronní před přístupem diachronním. Zakladatelem a hlavním představitelem strukturální antropologie

je francouzský socio-kulturní antropolog a etnolog Claude *Lévi-Strauss (narozen 1908). (V tomto pojetí se socio-kulturní antropologie stala inspirací i pro jiné vědy, například pro historiografii, v níž se v posledních letech ujímá takzvaná **historická antropologie*, která studuje každodennost lidského bytí; jedním z nejvýznamnějších představitelů tohoto směru je německý historik Richard van *Dülmen.) Rovněž v českých zemích vzniká antropologie v průběhu 19. století. Institucionálně – v rámci vysokoškolských kateder na Univerzitě Karlově v Praze a na Masarykově univerzitě v Brně – byla ukotvena v 10. a 20. letech 20. století; k zakladatelským osobnostem patří Jan Evangelista *Purkyně (1787–1869), Tomáš Garrigue *Masaryk (1850–1937), Jindřich *Matiegka (1862–1941), Lubor *Niederle (1865–1944), Aleš *Hrdlička (1869–1943), Vojtěch *Suk (1879–1967) aj., na Moravě se zasloužili zejména Jindřich *Wankel (1821–1897), Martin *Kříž (1841–1916), Karel Jaroslav *Maška (1851–1916), Jan *Knies (1860–1937), Inocenc Ladislav *Červinka (1869–1952), Karel *Absolon (1887–1960) a další, zejména díky antropologicko-archeologickým výzkumům paleolitických i mladších pravěkých lokalit (Býčí skála, Dolní Věstonice, Pekárna, Předmostí, Šipka aj.), jež zaznamenaly světový ohlas. Za německé okupace byl v důsledku uzavření vysokých škol rozvoj české antropologie přerušena. Za komunistického režimu v letech 1948–1989 ovládla českou vědu marxistická doktrína a uplatnění paradigmatu historického materialismu vyrůstajícího kromě jiného z již překonaného evolucionismu. Tomu odporovaly metody a poznatky zejména socio-kulturní antropologie, jež byla proto potlačena. Antropologie byla redukována převážně jen na svou biologickou linii. K rozvoji antropologie v její celostní biologicko-socio-kulturní podobě došlo až po listopadu 1989, kdy se k tradičním vysokoškolským pracovištím (*Katedra antropologie a genetiky člověka Přírodovědecké fakulty Univerzity Karlovy v Praze, *Katedra antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně, *Katedra antropologie a zdravotní pedagogiky Pedagogické fakulty Univerzity Palackého v Olomouci) připojují pracoviště nová: *Katedra antropologie Fakulty filozofické Západočeské univerzity v Plzni, *Katedra obecné antropologie Fakulty humanitních studií Univerzity Karlovy v Praze, *Katedra funkční antropologie a fyziologie Fakulty tělesné kultury Univerzity Palackého v Olomouci; specifické subdisciplíny antropologie se realizují rovněž v rámci různých kateder – například na *Katedře oboru Občanský sektor Fakulty humanitních studií Univerzity Karlovy v Praze „antropologie občanské společnosti“.

Dnes se světová antropologie dělí na biologickou/fyzickou, kulturní, sociální (socio-kulturní), filozofickou s mnoha subdisciplínami (*antropologie sexuality, *antropologie smrti, *antropologie umění atd.). *Biologická antropologie* zahrnuje *paleoantropologii* a *historickou antropologii* (studují zejména vznik a vývoj člověka, tělesnou stavbu, demografické ukazatele dřívějších populací z kosterních pozůstatků), *etnickou antropologii* (studuje původ, tělesný vzhled a variabilitu morfologických a fyziologických znaků lidských plemen, různých pospolitostí a antropologických typů), *auxologii* (zabývá se růstem a ontogenezí), *klinickou antropologii* (studuje odchylky tělesných znaků nemocných jedinců od normy), *forenzní antropologii* (určování věku, pohlaví a dalších znaků u neznámých kosterních pozůstatků, zjišťování otcovství), *ergonomickou antropologii* (aplikace v průmyslu), *sportovní a funkční antropologii*, *kinantropologii* (studuje oblast lidského pohybu vztahující se k rozměrům, tvaru, proporcím, složení těla, stabilitě a prediktabilitě ontogenetického vývoje, biologickému věku a výživě; aplikace funkční antropologie v tělesné výchově a sportu je svázána i s obory společenskovědními). Další tři základní směry antropologie (filozofická, sociální, kulturní) jsou spjata jednak s biologickou antropologií, tedy s přírodovědou, a jednak se společenskými vědami, zejména s archeologií, etnologií, sociologií, jazykovědou atd. *Filozofická antropologie* se zabývá člověkem jako celkem, hledá jeho podstatu, smysl a perspektivy. V současné době studuje zejména problém lidské svobody, vztah mezi člověkem a přírodou, problematiku transkulturní komunikace mezi různými národy a civilizacemi v postmoderní

době, význam jedinečnosti lidské osoby. Počátky filozofické antropologie sahají do antiky, jako samostatnou disciplínu ji ve 20. století formovali zejména němečtí filozofové a sociologové Otto Friedrich Bollnow (1903–1991), Arnold Gehlen (1904–1976), Karl Löwith (1897–1973), Helmuth Plessner (1892–1985), Max Scheler (1874–1928) a další badatelé; u nás ji rozvíjejí zejména Stanislav *Komárek, Zdeněk *Neubauer, Zdeněk *Pinc a Jan *Sokol na Univerzitě Karlově v Praze, Stanislav *Komenda na Univerzitě Palackého v Olomouci, Ivo *Budil na Západočeské univerzitě v Plzni, Jaroslav *Malina a Vladimír *Novotný na Masarykově univerzitě v Brně. *Socio-kulturní antropologie* studuje sociální struktury a kulturní vzorce, jejich původ, proměny, současný stav a perspektivy. Někdy bývají jako samostatné větve oddělovány antropologie kulturní (zejména v USA; zde se tradičně zdůrazňují kulturní entity – soubor norem, vzorců chování) a sociální (zejména ve Velké Británii; zde se tradičně zdůrazňují sociální entity – vztahy, perzistence). Tyto disciplíny se zaměřují zvláště na uzavřené pospolitosti takzvaných „přírodních národů“ a v tomto pojetí se jejich výzkumné pole do značné míry překrývá s *etnologii. Kulturní a sociální entity jsou však natolik propojeny, že jejich oddělování působí metodologické i explanační obtíže, zatímco omezení se na „přírodní národy“ zužuje ontologické základy disciplíny a dosahované výsledky. Na *Katedře antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně je proto pojem „socio-kulturní antropologie“ užíván pro disciplínu, která v mezioborové spolupráci s biologickou antropologií (odhalující biologické struktury) zkoumá socio-kulturní struktury v celém kontinuu jejich vývoje i možného budoucího směřování. Antropologie je tedy chápána jako interdisciplinární věda, která studuje lidský rod (*Homo*) a jeho dosud známé druhy *Homo habilis*, *Homo erectus*, *Homo sapiens*. Zaměřuje se na člověka jako jednotlivce, všímá si i jeho četných seskupení (etnické skupiny, populace) a zahrnuje do svých výzkumů též celé lidstvo. Antropologii je definována jako věda celostní, socio-kulturní i biologickou, integrující výzkumy a poznatky přírodních a společenských věd. Pomocí syntézy obou pohledů se pokouší vysvětlit celistvost lidských bytostí a lidskou zkušenost z hlediska biologického a socio-kulturního ve všech časových údobích a na všech místech, kde probíhal vývoj našich předků. Ačkoli antropologie objasňuje evoluci druhu *Homo sapiens*, přesahuje svým rozsahem tento cíl. Zkoumá hluboce naše předky (rané hominidy) a nejbližší příbuzné lidoopy, zkoumá prostředí, ve kterém náš vývoj probíhal, a zároveň se studiem chování pokouší odhadnout naše budoucí konání v ekosystému Země. Při výzkumu raných etap se opírá zvláště o *archeologickou antropologii, etnologii, lingvistiku, později pak o historii, sociologii a filozofickou antropologii. Toto pojetí se více přibližuje přirozenému světu a rozšiřuje možnosti aplikace výsledků. (Jaroslav Malina)

antropologie aplikovaná, viz aplikovaná antropologie.
antropologie archeologická, viz archeologická antropologie.
antropologie auxologická, viz auxologická antropologie.
antropologie biologická, viz biologická antropologie.
antropologie biologicko-socio-kulturní, viz biologicko-socio-kulturní antropologie.
antropologie dialektická, viz dialektická antropologie.
antropologie difuzionistická, viz difuzionistická antropologie.
antropologie ekologická, viz ekologická antropologie.
antropologie ekonomická, viz ekonomická antropologie.
antropologie ergonomická, viz ergonomická antropologie.
antropologie etnická, viz etnická antropologie.
antropologie evolucionistická, viz evolucionistická antropologie.
antropologie feministická, viz feministická antropologie.
antropologie filozofická, viz filozofická antropologie.
antropologie forenzní, viz forenzní antropologie.
antropologie funkcionalistická, viz funkcionalistická antropologie.

antropologie funkční, viz funkční antropologie.

antropologie fyzická, viz biologická antropologie, fyzická antropologie.

antropologie historická, viz historická antropologie.

antropologie integrální, viz integrální antropologie.

antropologie kinantropologická, viz funkční antropologie, kinantropologická antropologie.

antropologie klinická, viz klinická antropologie.

antropologie kognitivní, viz kognitivní antropologie.

antropologie kritická, viz kritická antropologie.

antropologie kulturní, viz socio-kulturní antropologie.

antropologie lingvistická, viz lingvistická antropologie.

antropologie města, subdisciplína antropologie zabývající se socio-kulturními aspekty současných městských společností. (Jaroslav Malina)

antropologie migracionistická, viz migracionistická antropologie.

antropologie neodifuzionistická, viz neodifuzionistická antropologie.

antropologie neoevolucionistická, viz neoevolucionistická antropologie.

antropologie občanské společnosti, subdisciplína antropologie zabývající se srovnávacím výzkumem vzniku, vývoje, fungování a směřování občanské společnosti a jejích institucí; Nový transdisciplinární obor využívá teorií a poznatků společenských i přírodních věd, o to složitější je otázka pojmosloví. Jeho ústředními pojmy jsou „občanská společnost“ a „občanský sektor“, pojmy s mnoha vzájemnými průniky. Pojmem *občanská společnost* označujeme společnost lidí, kteří jsou si rovni před zákonem. Tento pojem se ve společenských vědách pod vlivem přirozeněprávních teorií objevuje od 18. století. Tradičně bývá ztotožňován s vládou práva, kdy občané dodržují abstraktní pravidla při střetávání každodenních zájmů. Na Západě je dnes všeobecně považována za záruku svobody a demokracie. Její členové se vyznačují nejen občanským partnerstvím, ale také rozvinutými obchodními dovednostmi. Mezi její hlavní formy se většinou řadí politická veřejnost a tržní hospodářství. Občanská společnost není pouhou společností občanů, není ani protikladem národní společnosti. Vzniká v procesu modernizace a označuje společenské a ekonomické uspořádání, zásady a instituce mimo rámec státu. Je sférou společenské autonomní samorganizace mimo sféru politické moci. Občanská společnost stojí v distinkci vůči státu, to znamená, že má mimopolitický statut, má nicméně politickou relevanci. Zájmy a priority vycházející z prostředí občanské společnosti jsou pro politickou sféru normativní, závazné. Žádná vláda nemůže v demokraciích vládnout střednědobě v rozporu s veřejným míněním, od kterého požadujeme nezávislost, které se vytváří v mimopolitické občanské společnosti, tedy mimo sféru politické moci a nemělo by být politickou mocí zprostředkováno. Pojmem *občanský sektor* rozumíme institucionalizované vyjádření života občanské společnosti. Řadíme sem všechny ekonomické instituce, které jsou institucionalizované, neziskové, nestátní a dobrovolné (nadace, spolky, obecně prospěšné společnosti, účelová zařízení církví, družstva aj.); tyto instituce jsou právní osobou, a tudíž mají svá práva i povinnosti. O občanském sektoru lze mluvit jen tam, kde se organizuje na pozadí rovnostářské a vysoce individualizované společnosti, nezávisle na tradičních strukturách příbuzenských, místních, stavovských nebo církevních. Občanský sektor tak pokrývá to, co chtějí jednotliví lidé sami od sebe společně dělat, a to v zájmu společnosti a druhých. Viz Centre for Civil Society, Centrum pro výzkum neziskového sektoru, Katedra oboru Občanský sektor Fakulty humanitních studií Univerzity Karlovy v Praze, občanská společnost, občanský sektor. (Marie Dohnalová – Jaroslav Malina)

antropologie obecná, viz obecná antropologie.

antropologie politická, viz politická antropologie.

antropologie postmoderní, viz postmoderní antropologie.

antropologie poststrukturální, viz poststrukturální antropologie.

antropologie práva, 191, 200, subdisciplína antropologie zabývající se srovnávacím výzkumem vzniku, vývoje, fungování a směřování právních systémů a institucí. (Jaroslav Malina)

antropologie psychologická, viz psychologická antropologie.

antropologie sexuality, subdisciplína biologicko-socio-kulturní antropologie zabývající se sexuálním dimorfismem, srovnávacím výzkumem způsobů a vzorců sexuálního a erotického chování (celibát, heterosexuality, homosexualita, pederastie, promiskuita, prostituce, transsexualita, transvestitismus aj.), rituálů (sexuální mutilace aj.) a institucí (svatba, manželství aj.). Snaží se prozkoumat, zda a v jakém smyslu tento komplex představuje půdorys, na jehož základě lze popsat celou kulturu v jejích specifických profilech i v aspektech, jež na první pohled s tématem sexuality nesouvisí vůbec, nebo souvisí jen málo. V transkulturním vyústění se zaměřuje na hlavní trendy problematiky v historické posloupnosti v rámci všech společenství světa od prehistorie až do současnosti. Ukazuje danosti a zvláštnosti v sexuálním a erotickém chování podle sociálního zařazení, věku, pohlaví a zejména etnicity, náboženské nebo kulturní příslušnosti a na tomto základě diskutuje a předkládá koncepty chování a respektování zjištěných daností a zvláštností při prolínání a střetávání různých kultur a etnik v současném globalizujícím se světě, zvláště pak vztahy euroamerické civilizace vůči jiným civilizacím a kulturám.

Historie antropologického přístupu. Tematické počátky oboru, který se bude později pokládat za *antropologii sexuality*, emancipovanou v USA od počátku šedesátých let dvacátého století v samostatnou antropologickou subdisciplínu nebo „oficiálně koncedovaný výzkum“, sahají, zhruba řečeno, do poslední třetiny devatenáctého století. Tehdy se objevují díla pro něž je samozřejmostí *kulturní relativismus* (jakkoliv spíše intuitivně chápaný) nebo metodičtěji řečeno *transkulturní* horizont. Jako doklad uveďme Henryho Havelocka Ellise (1859–1939) a jeho impozantně rozsáhlé studie o pohlavní psychologii (*The New Spirit*, 1890; *Man and Woman*, 1894; *Studies in the Psychology of Sex*, 1896–1928; česky *Pohlavní psychologie*, 1937), Paola Mantegazzu a jeho „trilogii lásky“ (*Trilogia dell'amore*, sestávající ze tří spisů: *Fisiologia dell'amore*, *Igiene dell'amore* a transkulturně pojatého *Gli amori degli uomini*, přeloženého roku 1894 do češtiny pod názvem *O láskách lidských*), a alespoň ještě Hermanna Heinricha Plosse (*Das Weib in der Natur- und Völkerkunde*, 1884) a Maxe Bartelse (jenž od druhého vydání v roce 1887 Plossovo dílo systematicky doplňuje) s jejich *detailně* zkoumanou ženou. Možná však, že dobovým dokladem nejkryštalovějším je monumentální dílo *Das Sexuelleben unserer Zeit* (1908) jiného velkána rodící se kulturní sexuologie Iwana Blocha (1872–1922). Východiskem je mu polemika s Richardem von Krafft-Ebingem o sexuální patologii: „Musíme mít na zřeteli nikoli jednostranně nemocného člověka, nýbrž *člověka vůbec*, tj. jak člověka civilizovaného, tak i člověka *pralesního*.“ Je vhodné dodat, že Bloch myslím právem odmítá Krafft-Ebingovu ideu degenerace, na niž je založena jeho „psychopathia sexualis“, opřena pouze o klinické zkušenosti, přičemž pozorování se omezovalo na morbidní jevy u jedinců s nenormálním pohlavním životem. Odtud snad vize povahy těchto anomálií, popisovaných jako „stigmata degenerace“. Iwan Bloch naproti tomu zdůrazňuje, že „(...) *poslední příčinou* všech sexuálních perverzí, úchylek, nenormálností a nerozumností je *potřeba a touha po rozmanitosti* sexuálních vztahů, nazřena jako specifický rys lidského rodu“ (anglická verze: Bloch 1937, s. 466–467). V roce 1930 Otto Flake (Flake 1966) ve své monografii o Sadovi napsal k *chemii duše*, že pojem perverze nás nesmí svést k pohledu na sadismus a masochismus jako prvky, jež by snad u normálního člověka chyběly. Právě chemie duše zná dobře oba sklony jako *prafenomény* lidského chování. Stejně jako prostituce jsou i sexuální perverze hluboce zakořeněny v lidské povaze, jsou čímisi všudypřítomným, rozptýleným po celém světě mezi nejrůznějšími etnickými skupinami, jak v komunitách primitivních, tak i civilizovaných, končí svůj *plaidoyer* Iwan Bloch. Pro nás je důležité připomenout, že v kontextu rodící se akademické etnologie sexualita figuruje mezi

tématy, jako jsou promiskuita a regulace incestu, manželství, zrání, zejména pak jako součást studia iniciací a genitálních „mutilací“, případně sexuálních „úchylek“ (naznačené souvislosti a kontexty lze možná nejlépe pozorovat v klasickém díle Westermarckově, 1922). O mnoho let později Paul Okami a Laura Pendletonová (Okami – Pendleton 1994) uvedou, že v antropologii má sexualita, dodejme „původně“, postavení nemanželského dítěte studia manželství, reprodukce a příbuzenských vztahů. Tato a jim podobná témata a studia byla antropology chápána buď jako relevantní pro pochopení sociokulturní evoluce nebo „interesantní“, protože v takzvaných primitivních kulturách se mohly vyskytovat *kuriózní* sexuální obyčeje (takové zaměření nalezneme i v nejnovější literatuře, například Talalaj – Talalaj 1994). „Interesantnost“ zkoumání lidské sexuality možná dokonce ovlivnila *prapočátky* moderní antropologie sexuality, jež byly nesporně často nesený zájmem o podivuhodné, bizarní, neobvyklé, ba teratologické (Friedman 1981; Jahoda 1999). Dokladem nejklassičtějším zdají se být *Kapitoly o přírodě* Plinia Staršího, z nichž uvádíme alespoň jeden citát: „V sousedství Nasamonů sídlí Machlyové, kteří jsou *obojího pohlaví* a stýkají se spolu střídavě; *Aristotelés* dodává, že mají pravý prs mužský, levý ženský“ (Plinius 1974, s. 66–67). V zpětném pohledu mají data shromážděná v uvedených „průkopnických“ pracích, data získaná z rozmanitých zdrojů (cestovatelé, misionáři, vládní úředníci, naturalisté) charakter spíše anekdotický, jsouce vytržena z kontextů a namnoze krajně nespolehlivá. Přesto však lze říci, že tato zakladatelská díla podněcovala představy o tom, jak jsou rozličné stránky lidské sexuality *utvářeny, uspořádány, strukturovány* oním jevem, jež antropologové obvykle nazývají kulturou. V průběhu dvacátých let dvacátého století dochází v antropologii k výraznějším reorientacím. Spekulace o původu a vývoji kultur či kulturních jevů nebo prvků ustupují empirismu a náročnějším kritériím terénního výzkumu a popisu exotických kultur. Součástí těchto proměn se do značné míry náhodně stává studium sexu. Ve druhé polovině dvacátých let Bronislaw Malinowski publikuje dvě práce o sexualitě obyvatel Trobriandových ostrovů, melanéské společnosti v jihozápadním Pacifiku. Terénní výzkum, na němž obě práce věnované sexu byly založeny, proběhl v letech první světové války. V první z nich, nazvané *Sex and Repression in Savage Society* (1927), se Malinowski střetl s Freudovou hypotézou týkající se *univerzálnosti* oidipovského komplexu. Srovnává psychosexuální vývoj v jedné evropské subkultuře, již Freud použil k formulaci svého konceptu, s psychosexuálním vývojem Trobriandů, Malinowski dospěl k názoru, že Freudův oidipovský komplex *není* univerzální. Navzdory této kritice, netající se ostatně svými sympatiemi vůči psychoanalýze, nebyl zmíněný komplex odmítnut většinou badatelů, nemluvě o ortodoxních freudistech (zejména velice známý a kulturně všestranný Ernest Jones, polemizující s Malinowským ve dvacátých letech; viz speciálně Jones 1924). Malinowskému přesto náleží priorita užití srovnávacího materiálu i metody zkoumání vztahů sexuality k jiným stránkám lidské kultury (srovnej i úvahy Melforda Spiroa [1982] a Annette B. Weinerové v úvodu k třetímu vydání Malinowského *The Sexual Life* [Malinowski 1987]). V této souvislosti je zajímavé, že právě reakce Ernesta Jonese na Malinowského, nepočítáme-li „Mistrovo“ dílo o totemu a tabu, znamenají počátek „programové“ *psychoanalytické antropologie* (termín „psychoanalytická antropologie“ použije poprvé Géza Róheim roku 1915; její autentická podoba, tedy činnost opřená o terénní výzkumy, se objevuje právě s Róheimem na přelomu dvacátých a třicátých let), jež zůstává dodneška vyhraněnou, ne však vždy jasnou subdisciplínou antropologie s výraznými tradičními vztahy ke klasické psychologické antropologii na jedné straně a transkulturní psychiatrii na straně druhé. *Proměny* psychoanalytické antropologie možná výmluvně dokumentují takové soubory studií, jaké nedávno otiskl časopis *L'Homme* (svazek 149, 1999). – Podrobnější popis sexuální kultury (nejen ovšem ve smyslu erotiky jakožto kultury pohlavního života) Trobriandových ostrovů nacházíme zjevně v nejklassičtějším díle antropologie sexuality – *Sexual Life of Savages in North-Western Melanesia* (1929). Význam tohoto vskutku exemplárního pokusu, prologovaného samotným Henrym Havelockem

Ellisem, lze spatřovat v trojím ohledu: v akcentu na nativní jazyk, jenž otevírá celistvé, koherentní pochopení „lokální ontologie sexuality“, řečeno slovy Gilberta Herdta (1999); v zjednávání cesty k holistickým zřetelům studia kultury právě díky různým projevům sexuality; a nakonec v zjištění, že každá kultura vlastní patrně jedinečnou konfiguraci hodnot, představ a vzorců chování, v nichž jsou zapuštěny, „kontextovány“ konkrétní formy sexuality. Dílo se tedy stalo prototypem deskriptivních přístupů k sexualitě (k sexuálnímu chování i k sexuálním postojům) zkoumané v odpovídajícím kulturním kontextu. Takto otevřelo kulturně antropologické studium sexuality vlastně dvojí typ výzkumu: deskriptivní a srovnávací. První z nich je často nazýván *etnografií sexu*: jde o popis sexuálních projevů a praktik v rámci jedné kultury, subkultury či segmentu jednoho jediného společenství, obvykle vzdáleného, exotického. Právě od etnografie sexu lze očekávat základní data o sexualitě v cizích kulturách. Naproti tomu pohled komparativní může být kvalifikován jako *etnologie sexu*, jež srovnává alespoň dvě odlišné kultury, většinou však více kultur, případně hledá „sexuální“ charakteristiky kulturních areálů nebo makroareálů. V této souvislosti můžeme poukázat na výraznost etnologického studia sexuality v Polynésii. Je důležité podtrhnout, že základním předmětem studia etnologie sexu je zkoumání *kulturních variací*, rozmanitosti a rozsahu forem sexuálního chování, tedy meze či míry, v níž kultura ovlivňuje biologický *potenciál*, potenciál lidských populací. V této souvislosti bude asi vhodné rozlišit *inventář* sexuálních obyčejů na jedné straně a hledání *univerzálních základů* lidské sexuality na straně druhé, případně si položit otázku, jak je tento základ „aktualizován“ v jednotlivých společenstvích. – Definic lidské sexuality existuje velké množství. Pro základní orientaci uveďme „středně rozsáhlou“ definici Suzanne G. Frayserové (1999, s. 2): „*Lidská sexualita, to je systém sestávající z biologických, sociálních, kulturních a psychologických atributů, které se navzájem překrývají a prolínají, produkujíce sexuální vzrušení nebo orgasmus, a které, ač nikoli nutně, jsou spjaty s reprodukcí.*“ Naproti tomu *sexuální kultura* bývá zpravidla definována striktněji: jde o komplex vzorců, jež *tvarují, strukturují a kontrolují* veškeré projevy sexuality, a to od narození do smrti u všech členů společenství. K tomu je vhodné dodat, že každá sexuální kultura je *jištěna* v dvojím ohledu, jsouc jednak zakotvena v možnostech a omezeních biologického dědictví, jednak vázána vnitřní soudržností a logikou (pokud něco takového existuje) dané kultury jako celku. Například v případě jedné kultury může být bezprostředně spjata s náboženskými představami (Unwin 1934), takže náboženství a sexuální chování lze obtížně oddělit, v jiných kulturách jsou sexuální záležitosti vázány spíše na představy o „technologii“ či na folklorní koncepcie přírodních „věd“, a tak je obtížné odlišit sexuální kulturu od spekulací o tom, jak je vesmír jako celek zachovávan a jak jako celek funguje. To může být důvod, proč sexuální obyčeje, jsou-li izolovány od svých kulturních kontextů, mohou ztrácet význam, nebo alespoň doznávat značných deformací. – Tyto úvahy nás vedou k obecným *úskalím studia sexuality*, na něž řada badatelů nejednou upozorňovala. Ještě na počátku devadesátých let minulého století bylo na konferenci věnované vývoji a sexualitě (Cascais, Portugalsko, 1993) konstatováno, že oblast studia lidské sexuality zůstává konceptuálně nerozvinuta. Shrňme tedy s Margaretou Meadovou problematiku bádání o sexualitě do tří bodů: privátnost, nepřímost; spontánní deformovatelnost; předpojatost (Mead 1961). S Gilbertem Herdtem lze dodat (Herdt 1999, s. 27) úskalí nonprediktivnosti sexuálních identit, úskalí (generalizovatelné) kulturní translability sexuálních kategorií exotických kultur, včetně důvodů a výkladů výskytu toho či onoho jevu. Tak *cunnilingus* je díky určité misogynii a strachu z menstruační krve, respektive příslušného znečištění, v Melanésii neznám. V obecné rovině jde o projekci do celku, do celkové matrice sexuálních praktik. Gilbert Herdt, proslulý svým zkoumáním novoguinejských Sambijů, odmítá používat termín „homosexuální“ v případě rituálního fellatia, rituálních felací starších sambijských mužů chlapci, neboť toto počínání, založené na víře v rozhodující vliv inseminace na pohlavní růst, v přechod k mužství a heterosexuálnímu

manželství, akcentuje reprodukční poslání, ať už je chápeme symbolicky nebo biologicky. Snad bychom mohli toto shrnutí metodických úskalí uzavřít jedním Herdovým konstatováním (Herd 1999, s. 27) o tom, že sexualita, již začínáme *opět objevovat*, není ani ryze produkt kultury, ani výsledek individuálních snah a instinktů, puzení a mocenských vztahů; ukazuje se, že obraz je složitější, zvláště bereme-li v úvahu strukturu sexuality vnímanou z perspektivy průběhu celého života. Jestliže jsme naznačili, že antropologii sexuality charakterizuje směřování srovnávací, univerzalistické, pak bude vhodné alespoň lehce připomenout typy komparativních studií, pochopitelně „exoticky“ a „transkulturálně“ založených. První z nich, uvedený již v souvislosti s Malinowského průkopnickým dílem, implikuje přímé srovnání dvou nebo několika málo kultur. Obecnost hypotézy či teorie je ve skutečnosti „testována“ způsobem konfrontačním, kontrastivním. Jiný typ „testování“ hypotéz zahrnuje složitější metodu, v níž figuruje větší množství kulturních jednotek, kultur. Kulturní rysy nebo vzorce jsou rozčleněny na takzvané proměnné, mezi nimiž se hledá vytčená korelace, opřená o statistickou „regulárnost“ (například v časopisu *Ethnology* byl kdysi zkoumán vztah mezi pitím a bitím manželky u více než padesáti kultur světa), přičemž obvyklým nástrojem je multivariační analýza. Takový přístup předpokládá výrazné množství kultur (nebo jejich parametrů), kódování nebo kvantifikaci dat, použití statistických testů je v takovém případě samozřejmostí. Příkladem tohoto typu studia může být zjišťování přítomnosti/nepřítomnosti iniciačních rituálů jako součásti socializace mladých mužů. Hypotéza spočívala v předpokladu, že zde může být negativní korelace mezi mužskými iniciacemi, iniciačními rituály a důrazem na ideály mužství během rané socializace chlapců, naopak se očekávala pozitivní korelace mezi mužskými iniciacemi a nevýraznou ranou socializací chlapců. Pomocnou proměnnou či konceptem byla v tomto případě identita mužství. Hypotéza směřovala k vysvětlení mužských iniciačních rituálů, tedy impresivní sociální zkušenosti fungující jako kompenzační mechanismus ambivalencí rané mužské identity. Právě tato hypotéza byla statisticky prokázána (Whiting – Kluckhohn – Anthony 1958). Podobný, poněkud novější příklad tohoto přístupu zjistil pozitivní korelaci mezi indexy vysoké sexuální úzkosti na jedné straně a mužskou homosexualitou a segregací či izolací chlapců i dívek nebo rituály dospělosti na straně druhé (Minturn – Grosse – Haider 1969). Standardním příkladem může být také studie Gwen J. Broudeové a Sarah Greenové (Broude – Green 1976), jež kóduje horizont sexuality do dvaceti postojů a praktik na vzorku 186 společností světa. Podstatné pro charakteristiku statistických přístupů jsou vedle přesně vymezeného univerza i striktně ohlašované, explicitní definice. Konečně třetí typ srovnávacích studií, v antropologii sexuality tradičně nejobvyklejší, pracuje rovněž s velkým množstvím kultur, srovnáváje však v nich spíše intuitivně (v modernější terminologii řečeno „mnohostranná případová analýza“) různé podobné prvky. Cílem tohoto typu výzkumu je získat *ideu rozsahu variací* mezi kulturami. To je de facto případ pionýrského sexuologa Henryho Havelocka Ellise, který se o mnohostrannou případovou analýzu pokouší v době před vznikem korpusu spolehlivých etnologických dat. Převratným dílem tohoto druhu jsou *vzorce sexuálního chování* Clellana S. Forda a Franka A. Beache z roku 1951, bezprostředně navazující na Fordovu práci o lidské reprodukci z poloviny čtyřicátých let a *pokoušející se o vytvoření jakési matrice rozmanitosti forem sexuálního chování*, „excerpovaného“ ze 190 etnických skupin celého světa. Jejich základní propozice zní velice relativisticky: „*Výsledky naší transkulturní perspektivy podtrhují tu důležitou skutečnost, že členové žádné komunity nemohou být s jistotou pokládáni za představitele lidské rasy jakožto celku*“ (Ford – Beach 1951, s. 250).

Lidská přirozenost a její sexuální potenciál. Všechna známá lidská společenství předpokládají, že plně socializovaní dospělí jedinci mají nejen schopnost se sexuálně vzrušit, nýbrž i schopnost heterosexuálního pohlavního styku. Jde nepochybně o základní složku lidské přirozenosti. Nicméně kulturní očekávání úrovně sexuálního vzrušení a naplnění jsou

velice proměnlivá. Například v kulturách Polynésie byl erotismus vždy výrazným kulturním tématem, a to od dob předkřesťanských až do současnosti. Vývoj sexuality – a platí to o obou pohlavích – se normativně vzato jeví jako překotnější a ranější ve srovnání s tím, co se považuje za obvyklé v euroamerickém kulturním okruhu. Brzký a rychlý vývoj byl podněcován a upevňován rodičovskými socializačními praktikami. V Polynésii dokonce existoval jakýsi druh kočovné společnosti *Arioi*, jež nabízela veřejná divadelní představení zdůrazňující permissivní styl života. Příslušníci této společnosti se nesměli ženit či vdávat, také výchova dětí byla zakázána. Některá z těchto přesvědčení a postojů přežila dokonce přijetí křesťanství. Na Cookových ostrovech, speciálně na ostrově Mangaia (Marshall – Suggs 1971), se u mladých dospělých jedinců očekává neobyčejná sexuální zdatnost: potence je vrcholně kladnou hodnotou. Je však pravda, že manželství a rodinný život, které následují po nespoutaném a vysoce aktivním období sexuálních projevů, přináší jak rychlý pokles sexuální apetence, tak i vlastní činnosti. Mangaiané předpokládají, že takový „úpadek“ libida náleží k vnitřní povaze lidské sexuality. Zcela jiná očekávání můžeme najít v případě Abchazů z Kavkazu (Benet 1974), proslulých svou neobyčejnou dlouhověkostí. Sexuální zájmy a vzrušení vnímají jako potenciál, který se rozvíjí jen velice zvolna, podobně jako je tomu s rukodělnými dovednostmi nebo intelektuálními schopnostmi; jejich ubývání po rozkvětu je snad ještě pomalejší. Mluví se o tom, že abchazské manželské dvojice si dopřávají sexuálních rozkoší do devadesáti, některé dokonce po dosažení sta let. Vůdčí „životní filozofii“ pozdního věku je přesvědčení o tom, že člověk má dělat vše, co dělal v plném rozvoji sil, pouze celková suma aktivity se postupně s rostoucím věkem snižuje a energie poklesává. – Jiným kontrastem, kontrastem vůči vysoce „libidinózním“ kulturám Polynésie mohou být Danijské z Nové Guineje, kteří jsou pokládáni za společenství *produkcující nízkou úroveň sexuální energie* u dospělé populace (Heider 1976). Danijské etnikum se vyznačuje rázným postojem k životu i agresivitou, nicméně během dospělého života lze pozorovat spíše malý zájem o sexualitu včetně vnějších projevů mimo oblast reprodukčních zájmů. Obě pohlaví respektují dlouhá údobí sexuální abstinence po narození potomka, a nutno dodat, že rozmíšky motivované cizoložstvím nebo jinými projevy sankcionované sexuality jsou u Danijských neobyčejně vzácné; ostatně v žádné oblasti jejich kultury neobjevíme mnoho erotických projevů ani symbolů. Je zajímavé připomenout, že případ Danijských, ač vzácný, není zcela ojedinělý: v ostrovním Pacifiku nacházíme Mentaweije ze Sumatry, na jejichž rozsáhlé a dlouhodobé pohlavní zdrženlivosti upozornil v roce 1928 Edwin Meyer Loeb. Považují za důležité zdůraznit, že v danijských datech se vrací Melanésie, která *zpochybňuje některé univerzalistické představy* à la oidipovský komplex: tentokrát jde o zpochybnění klasické freudistické představy, že člověk se *obecně vyznačuje vrozenou vysokou hladinou* sexuální energie, jež musí doznat, ať už přímo nebo nepřímo, svého vyjádření či naplnění. Jinými slovy, autor průzkumu danijského etnika Karl Heider vlastně vznáší otázku, zda může být sexuální energie určována sociálními nebo kulturními okolnostmi, tedy otázku oprávněnosti relativistického hlediska, jež ostatně danijský materiál podporuje. Dokonce ani tak známí relativisté jako John Gagnon a William Simon (Gagnon – Simon 1973) nejdou tak daleko, že by snad postulovali existenci společenství, jež by se jako celek vyznačovalo nízkou sexuální energií. Používajíce termínu „sexualita“ jak ve smyslu aktivity, tak i citovosti, uvádějí kultury s vysokou citovostí či zájmem o sex, leč s nízkou aktivitou (to je případ irské komunity studované Johnem C. Messengerem [Messenger 1971]), a na opačném konci spektra kultury s vysokou sexuální aktivitou, leč nízkou citovostí a zájmem o sex (rozličné kultury Oceánie), ale ironické je, že pokud uvažují o společenstvích jako celcích, vycházejí mlčky z předpokladu o *pankulturně dané* úrovni sexuální energie. – V určitém kontrastu k Danijským stojí bolivijský Sirionó, pralesní nomádi, kteří žijí v neobyčejně drsném a nehostinném prostředí. Pro Sirionó je ukojení hladu a pohlavního pudu základní životní starostí. Jídlo není samozřejmostí, jeho získávání představuje nejednou vypjaté úsilí i bolestnou zkušenost, zato

sex je dostupný vždy, nebudí nepříjemné asociace, je tudíž v lidském životě nejvyšším dobrem. Allan R. Holmberg, přibližující strohost sirionóského životního způsobu, o tom píše: „Představa nějaké romantické lásky je Sirionům cizí. Sex, stejně jako hlad, je pudem, který musí být uspokojen. (...) Výraz *šečúbi*, ‚mám rád‘ ‚miluji‘ je používán nerozčleněně k pojmenování všeho, co je potěšující: potrava, ozdoba na krk či žena, s níž mluvčí spí. (...) Pohlavní akt sám neboli *čúki čúki* jeví spíše násilnický a rychlý průběh, líbání ve vlastním slova smyslu není jeho běžnou součástí“ (Holmberg 1969, s. 161). Příklady, jež byly uvedeny, dokládají různé tematizace, různé *kulturní specifikace libida* jakožto bytostné složky lidské přirozenosti. Uveďme v této souvislosti některé podoby socializace sexuality. Paul H. Gebhard ve svém „a summary statement“ ke sborníku *Human Sexual Behavior* (1971, s. 206–217) o prepubertální sexuální činnosti říká, že pravděpodobně všechny děti jsou schopné prožívat sexuální vzrušení a některé mohou dosáhnout i orgasmu. Avšak jen malý zlomek se oddává masturbaci či nějaké sociosexuální činnosti před příchodem puberty. Výskyt prepubertálních sexuálních zážitků kolísá podle povahy společnosti, závisí do značné míry na postoji dospělých. V permisivních kulturách může dosahovat sta procent, jako například na Markézách nebo u Basongjů, ale dokonce i v společenstvích restriktivních (tradiční Spojené státy americké) dobrá polovina chlapců a téměř polovina dívek přiznává jakési sociosexuální hraní. Ontogenetickou „posloupnost“ uvádějí Ford a Beach (1951, s. 188), kteří konstatují, že sexuální hry nejprve implikují autogenitální stimulace a vzájemné masturbace s tímž nebo opačným pohlavím a že s rostoucím věkem lze pozorovat stále více pokusů o heterosexuální soulož. V době puberty jsou projevy sexuality u starších dětí v převážné míře založeny na převzetí dospělé formy heterosexuálního pohlavního styku. Tak v trobriandské kultuře, jak ji popsal Bronislaw Malinowski, se děti učí o pohlavním styku z přímého pozorování svých rodičů, a dokonce ještě před probuzením libida rodiče podněcují mládež k jakýmsi předstíraným sexuálním hrátkám. Dospívání a raná fáze dospělosti jsou obdobím milostných záležitostí a pohlavních experimentů. Postupně se však vztahy stabilizují, prodlužují a vyúsťují do manželství. Existuje tu tedy tlak na ranou pohlavní zralost a rozvinutí heterosexuálních styků. V této souvislosti je vhodné připomenout, že řada etnických skupin nejen podporuje a stimuluje sexuální experimentování během dospívání, ale dokonce poskytuje *formální rámce* předmanželským zkušenostem. U tradičně založených Kikujů z Keni (Kenyatta 1953) mohou právě mladí dospělí příslušníci obou pohlaví spolu přebývat ve speciálních „ložnicích“. Mohou se oddávat sexuálním radovánkám, nicméně jsou zapovězeny jak úplné *immissio penis* během soulož, tak i vzájemná masturbace. Od ženy vstupující do manželství se očekává panenství a existuje i formální procedura přezkoumání, zda skutečně pannou je. Pastorální Masajové, rovněž z Keni, podobným způsobem podporují předmanželské heterosexuální styky, dokonce ještě před příchodem puberty. Předmanželská těhotenství jsou však velice přísně trestána. Může se ovšem stát, že se mladá neprovdaná žena nebrání těhotenství s mužem, jehož miluje, aby se tímto způsobem vyhnula zasnoubení s někým, s nímž nemá hlubší vztah. Podobně indiští Murijové (Elwin 1947; 1968) považují heterosexuální ukojení za zdroj neobyčejného potěšení a zásadní stránku lidské existence. Předpokládají, že sexuální přitažlivost se začíná pociťovat mezi šestým a sedmým rokem, a tak jsou chlapci a dívky v tomto věku „vysílání“ k společnému životu ve speciálních vesnických „noclehárnách“. Na dalších pět nebo šest let, po nichž následuje manželství, žijí chlapci a dívky v „sexuální blízkosti“. Murijové mají dva styly tohoto způsobu života: v takzvaných tradičních noclehárnách se hoši a děvčata párují do vyhraněných spojení, jež vlastně napodobují normální manželské soužití, naproti tomu v takzvaných moderních noclehárnách jsou trvalejší svazky zakázány. Přesto však jsou oba „styly“ chápány jako příprava na manželský život. Stejně jako v případě Kikujů je *coitus perfectus* spíše nedoporučován, zejména jde-li o dívky nedospěvší dosud k menarche. Není to míněno ani tak jako ochrana panenství, spíše jako ochrana před otěhotněním; ostatně Murijové tradičně

soudí, že početí lze blokovat vhodným mentálním postojem. V případě některých skupin původních obyvatel Austrálie „Austrálců“, u Arantů ze střední části kontinentu (Spencer – Gillen 1927) a u Tiwijů z Melvillova ostrova (Goodale 1971), se předpokládá, že k normálnímu pohlavnímu vývoji dívek dochází jen tehdy, jsou-li sexuálně drážděny muži ještě před příchodem menarche. Každá dívka je „provdána“ za mnohem staršího „manžela“ dávno předtím, než dosáhne pohlavní zralosti. „Její“ muž ji uvádí do sexuálního života postupně. Austrálci se rovněž domnívají, že v průběhu dospělosti je žena „energetizována“ a zainteresována na sexu jen v míře své heterosexuální aktivity. Úbytek energie a zájmu o sex, jenž se objevuje na počátku menopauzy, je připisován pohlavnímu zanedbávání, neboť starší muži se starají pouze o dívky a mladší ženy. Na druhé straně se u mužů očekává mnohem vytrvalejší zájem o sexuální potěšení než u žen, neboť v souladu se svou přirozeností nevyžadují žádné zvláštní pozornosti, aby si udrželi svůj pohlavní pud na vysoké energetické hladině. Zatímco některé kultury obklopují sex pocity potěšení a pohody, jiné se spíše vyznačují postoji negativními. Ostatně křesťanské pomysly spojující sexualitu s hříchem, hanbou či vinou, jsou dostatečně známé. Příkladem studie, jež odhaluje společenské důsledky přísné křesťanské morálky, může být již zmíněná práce Johna C. Messengera (1971), věnovaná rurální irské komunitě v Inis Beag, v níž prakticky vše, co by mělo nějakou sexuální konotaci, je odmítáno a popíráno veřejně a případné projevy libida a pohlavnosti jsou obestřeny spikleneckým mlčením. Bylo by samozřejmě omylem domnívat se, že negativní vize sexu náleží jen křesťanské tradici. Kupříkladu manuské etnikum z oblasti Papua-Nová Guinea v jihozápadním Pacifiku (Mead 1930; 1956) se projevovalo mnohem negativněji vůči sexu před příchodem křesťanství, tedy před dobou, kdy vyměnilo „nové životy za staré“. V tradiční kultuře je v souloži spatřováno jak cosi neblahého, tak cosi ponižujícího. Zvláště ženy shledávaly koitus čímsi fatálně neblahým, čímsi, co je nutno podstoupit, mají-li mít děti. Cizoložství bylo pokládáno za děsivý zločin, jenž mohl být trestán nadpřirozenými silami. Rovněž v jiných oblastech Papuy-Nové Guineje, například u Wogeů (Hogbin 1970) nebo u některých skupin Mae-Engů z novoguinejského náhoří (Lindenbaum 1972), muži spíše sex nenávidí, neboť si myslí, že je ženy mohou kontaminovat. V tradičních představách yapských ostrovanů z Mikronésie (Schneider 1955) orgasmus muže jednoznačně oslabuje, vystavuje je nebezpečným a vážným onemocněním. Něco podobného lze najít v indické, speciálně ájurvédské (doslova „vědění vysokého věku“) tradici. V některých kulturách je manželská kohabitanace poznamenána útočností, dokonce určitým násilím. Tak u keňských Gusijů (LeVine 1959; LeVine – LeVine 1966) je soulož prodchnuta duchem násilí, ne-li „znásilněním“: žena vzdoruje a muž musí tento odpor překonat, což se neobejde bez bolesti a ponižování. Muži připouštějí, že rezistentní postoj a výkřiky bolesti posilují stupeň jejich vzrušení během soulože. I když se ostrované z mikronéského Truku (Swartz 1958) neprojevují v průběhu soulože vysloveně agresivně, pokládají za nejerotičtější formu pohlavního styku *striking*, („narážení“), což je něco na způsob provokace, něco na způsob odkládaného vybití, při němž je plná vaginální penetrace provedena těsně před orgasmem; mírná bolest je považována za běžnou součást milostné předehry. Stejně jako Austrálci, i ostrované z Truku soudí, že soulož kladně ovlivňuje růst dívčích ňader a urychluje příchod menarche. Naproti tomu chlapci mají být uváděni do sexu staršími zkušenými ženami. Přestože na Truku pokládají sexualitu za organickou složku lidské přirozenosti a možný zdroj značného uspokojení, není tomu tak v případě sexu manželského. Manželé a manželky se musí chovat zdrženlivě a uhlazeně, neboť manželství, to je především vztah vzájemné úcty: sexuální rozkoš na jedné straně a hluboký respekt na straně druhé jsou tam veličinami protikladnými. Příklady by bylo možno jistě rozhojnit, ale je zjevné, že šlo spíše o naznačení, jakými způsoby kultury *definují*, jakými způsoby kultury *konceptualizují* sexuální složku lidské přirozenosti. Jsou to především určité vztahy a souvislosti, jež lze pokládat za relevantní. Uveďme ještě, že mezi vzdělanou elitou klasického Řecka (Winkler 1990) byl *erotismus* spjat se snahou o určitou filozofickou

vytříbenost. Idealizované mužské tělo bylo uctíváno, „citovost“ mezi muži byla pokládána za dokonalejší než heterosexuální láska a rozkoš. Zkrátka každá kultura, ať už explicitně nebo implicitně, specifikuje, vymezuje jedinečnou konfiguraci kvalit, jež trasují, podbarvují či zabarvují projevy sexuality. Některé z nich, například úroveň pohlavního pudu, tón a hlas, stejně jako socializační praktiky jsou docela konkrétní, jiné, spjaté se „spiritualitou“, se zdokonalením, seberealizací, mohou být dosti abstraktní, vysoce intelektualizované, dokonce záhadné, mystické. Do druhé, abstraktnější oblasti může spadat i tradice postojů ke vztahu sexuality a *lásky*, jejichž zkoumání, studium, „beletrizace“ se v euroamerickém kulturním okruhu stalo neobyčejně impresivní (Fischer 1966; Schulz 1999). Položme si otázku, *co je to láska*. Obecněji vzato, lze mluvit o kulturním konstruktu (viz názor Ericha Fromma [Fromm 1966], podle něhož člověk do skutečné lásky „neupadá“, nýbrž ji vytváří). Méně obecněji je snad možno lásku charakterizovat jako kuriózní a obtížně vysvětlitelný *mix* (jak pro „účastníky“, tak pro „pozorovatele“) citovosti a sexuální obvykle mezi dvěma jedinci, zpravidla opačného pohlaví. *Dramatičtější* je láska to, o čem se nejčastěji píše v krásné literatuře. Španělský filozof José Ortega y Gasset píše ve svých „studiích o lásce“ v této souvislosti o „láskách“, což má zdůrazňovat „průběhovost“: „Lásky (amores) jsou více či méně dobrodružné *příběhy*, které se zběhnou mezi muži a ženami“ (Ortega y Gasset 1936). Podat kanoničtější vymezení lásky je nanejvýše obtížné; lze ji spíše možná „trasovat“ různými manifestacemi, různými stopami. Toto jemné multidimenzionální kontinuum se totiž zpěčuje jakémukoliv určení i jakémukoliv jednoduchému, jednoznačnému třídění. Řekneme-li, že láska je pozitivní citový vztah k lidem, zvířatům, věcem, idejím, jevům, sobě samému, upadneme do citové jednorozměrnosti, nemluvě o přílišné šíři objektního obsazení. Řekneme-li, že láska má různé podoby – pohlavní, citovou, pasionální, estetickou, kurtoazní à la Provence –, hrozí nám monadické a přitom fragmentární kategorizace. – Nicméně v nekonečně rozsáhlé literatuře k tématu lze asi odhalit řadu přístupů k definici lásky, jež jsou založeny na (1) povaze objektu, k němuž je láska vztahována, ať již jde o jsoucné životné či neživotné, božské či lidské, ženské či mužské, nebo nakonec o jsoucné heterosexuální či homosexuální; (2) typu pocitu, ideje nebo postoje, jež motivují zkušenost; (3) emocionální, estetické morální kvality zkušenosti samé, sahající od nejelementárnější formy tělesné touhy přes zjemnělé podoby lidské citovosti a uctívání až po nejčistší výraz lásky jako boží milosti; (4) citových, morálních a duchovních efektech, jež láska vykonává na všechny součásti milostného vztahu. Za zmínku možná stojí, že v univerzálním kontextu lze hojnost konceptů lásky redukovat na tři dosti široké kategorie registrující citovou, morální a duchovní povahu zkušenosti: (a) karnální lásku, vyrůstající z erotické touhy potěšit se, vlastnit či jinak dosáhnout objektu lásky nebo ctnosti k uspokojení vlastní rozkoše; tomu odpovídají takové termíny jako *erós*, *amor* či *káma*; (b) druhou kategorií mohou zastupovat koncepty přátelské lásky, implikující zpravidla altruismus; tomu odpovídají výrazy jako *filia*, *delicio* či *sneha/prijata*; (c) nakonec jde o lásku božskou, viz *agape*, *caritas* či *karuna* nebo *prema* či *hesed*. Pochopitelně žádná klasifikace není samospasitelná, sotva vyřeší dokonce základní otázku: Jsou *láska* a *touha* synonymními či rovnocennými zkušenostmi? Je touha pouze prvkem lásky, prvkem konstitutivním? Jaký je vztah touhy k různým podobám lásky? Od ryze tělesné po éterickou? Je zkušenost lásky, milostná zkušenost pouze či primárně emocionální ve svém základním půdorysu? Přijmeme-li, že většina forem lásky, ne-li všechny, zahrnuje silný emocionální prvek, co si počneme s milostnými vztahy, v nichž je citový obsah zanedbatelný nebo podřízený jinému zkušenostnímu činiteli? Uveďme zkušenost mystického spojení, splynutí s Bohem či s božským absolutnem jako ve *Védántě*. Neméně kardinální otázkou je problém *postavení milostného citu*, jeho možné autonomie: Je milostný cit „sublimací“ touhy po genitálním spojení, exponentem sexuálního impulzu? Nebo je v zásadě veličinou svébytnou, nezávislou na uvedeném impulzu? Obě stanoviska jsou v literatuře hojně zastoupena, přinejmenším od dob Alberta Molla. Mezi „separatisty“ patří autoři jako Edward

Spranger, José Ortega y Gasset, Charlotte Bühlerová, Sanford Bell a kdysi skandálně proslulý Otto Weininger. Vizi sublimační zastupuje zjevně nejvýrazněji klasická psychoanalýza. Vraťme se však k možným *stopám*, jejich souvislostem, jejich větvení. Začneme stopou *emocionálnosti*, jež může být manifestací dobových teorií citovosti. Láska je v tomto smyslu primárně citovým děním směřovaným k objektu, jímž může být cokoliv, ale doufejme, že nejčastěji je to krásná žena. Zvláštním případem této stopy může být stendhalovská *krystalizace*, tedy soubor bludů nebo snad „idealizace“ (?), které si představujeme jako opravdové a nepochybné ve vztahu k milované bytosti. Lze také říci, že v případě krystalizace jde o představu idealizující, činící z objektu, k němuž směřuje, pouhou projekci subjektu. Dodejme ještě, že Stendhal nezapře vliv senzualistických koncepcí (Antoine Louis Claude Destutt de Tracy, Claude Adrien Helvétius). Prostě základem lidské bytosti je *senzibilita*. – Poněkud jinou podobu citovosti předkládají evropští romantikové a sentimentalisté. Nejpronikavější je v tomto ohledu Goethův Werther, vzrušený a současně inhibovaný milenec, přeplněný nesaturovaným citem. Jinou, možná zajímavější stopou je *touha*, tedy láska jako touha: *concupiscibile circa bonum*, řečeno s Josém Ortegou y Gassetem. Obecněji, v této stopě se láska může jevit jako *expozitura* pudu, libida, chťice, erótu. Tak pro Arthura Schopenhauera je láska individualizovaný pohlavní pud. Subjekt je pouhým exponentem nadosobních směřování lidského rodu či jeho ducha. Také pro Sigmunda Freuda, jak nepřímě naznačeno, je láska duševním korelátém libida: „O lásce totiž mluvíme tehdy, když stavíme do popředí stránku sexuálních hnutí“ (Freud 1997c, s. 279); pro Michela Foucaulta (Foucault 1984, s. 359) je moderní formulí právě touha. U Platóna je láska nazírána jako touha plodit v kráse, čímž se dostáváme ke stopě *estetické*; tomuto pojetí odpovídá i výrok Lorenza I. de Medici: „L'amore é un'appetito di bellezza.“ „Zkoumání“ vztahu lásky a touhy však korunuje nepřekonatelný Jacques Lacan. Shrňme jeho spíše rozptýlené výroky: mluvit o lásce nemá žádný smysl (natož o ní psát; nebánil už Petrarca o tom, že je milostný cit nepopsatelný?), respektive je nemožné říci o lásce cokoliv smysluplného. V okamžiku, kdy o ní začneme mluvit, propadáme se do imbecility. Přesto však o ní Lacan nejednou ve svých seminářích mluví, chápe ji, podle své základní „ontologické matrice“, jako čistě imaginární jev nebo přesněji jako jev *imaginárního řádu*. Především: láska se vyznačuje autoerotickou, narcistní strukturou. Zásadní Lacanův přínos je dlužno, zdá se mi, spatřovat ve zkoumání vztahu lásky a touhy, v jejich hře opoziční i splývavé. Jakožto jev imaginární náleží láska do okruhu ega, zatímco touha je spjata s *řádem symbolickým*, s oblastí tohoto druhého. Láska je Lacanovi metaforou, touha naproti tomu je mu metonymií. Prvky splývavosti pak odkazují na to, že oba jevy jsou si blízké v tom smyslu, že jsou neukojitelné; uspořádání lásky jako přání být milován je identické s uspořádáním touhy, v níž subjekt chce být objektem touhy druhého (Lacan 1966; 1973; 1991). Pro nás je však důležité sledovat *antropologii lásky*, pokud něco takového existuje. Zdá se mi, že jde – alespoň primárně vzato – o hledání a zkoumání univerzálního vzorce, vlastně o zachování transkulturního pohledu, implikujícího otázky jako: Existuje láska v primitivní společnosti jakožto její *každodenní* součást, je láska banální zkušeností archaických pospolitostí? Není to spíše „novinka“ euroamerického kulturního okruhu, speciálně jeho romantického dědictví, jeho descartovské emancipace subjektu, jeho psychizace persony v křesťanských zpovědích, jak soudí Michel Foucault? Víme, co je transkulturně vzato subjekt, můžeme věřit „pomyslům“ typu *les appartenances* Luciena Lévy-Bruhla (1938)? Jde nepochybně o důležitou otázku sahající k Marcelu Maussovi, otázku v nedávných letech relevantně zkoumanou zejména psychoanalytickou antropologií. – V etnologické literatuře je vskutku již několik desítek let možno pozorovat zájem o to, zda existuje láska u primitivních komunit, tedy zda ji můžeme chápat jako *univerzální* kategorii lidského společenství, včetně lásky *romantické* (jež stala se ostatně prototypem). Již samotné vymezení představuje problém: jak odlišit romantickou lásku od emocionality, tohoto „sémantického gesta“ libida, jak ji odlišit od vroucnosti, od vášně, těchto difuzních

dynamických veličin. Nejvýmluvnějším případem pokusu prokázat *všudypřítomnost* lásky, dokonce lásky „romantické“, je zjevně práce Helen Harrisové (Harris 1995), která zkoumá, respektive reinterpretuje Marshallova zjištění o sexuálním chování obyvatel na ostrově Mangaia, hledajíc projevy či doklady takové *kulturní signatury* lásky, jež specifikuje mangaiaskou verzi romantické lásky. Helen Harrisová shledává celkem sedm složek (intimita, citová závislost, nutkavé myšlení, výlučnost, idealizace, přeuspořádání motivační hierarchie, péče), jež mají konstituovat *univerzální vzorec* romantické lásky, ovšem nejen na Mangaii, ale i ve Spojených státech amerických. Kontrast je dán, podtrhuje Harrisová, spíše akcenty: zatímco polynéský způsob podtrhuje sexuální stránku, přístup severoamerický sex spíše zastírá. – Na opačném konci stojí autoři jako Robert Endleman (1989), kteří dospívají k názoru, že romantická láska vně euroamerického kulturního okruhu je jevem neobyčejně vzácným. Klasikem tohoto pohledu je Denis de Rougemont (1978). Reinterpretaci dvanácti kultur, kterou Endleman provedl, vrcholí ve zjištění, že pouze v jednom, dvou případech lze snad mluvit o něčem, co by se mohlo blížít „romantické lásce“ v západním pohledu. Připuštěnou výjimkou jsou novoguinejští Gebusijové. Endleman pokračuje v tom smyslu, že láska je *cosi vytvořeného*, univerzální je naproti tomu pouze *vášeň*. Zdá se však, že převažuje stanovisko *kompromisní* v ohledu obecných *dispozic* k romantické lásce (již je možno v tomto případě pojmut jako zvláštní případ sebetranscendence), romantická láska je možná univerzální, avšak její *reálné* podoby jsou *artikulovány* kulturou (Lindholm 1995). Jinými slovy, problém, následující Plotnicova (Plotnicov 1995), můžeme shrnout do tří otázek: (1) lze romantickou lásku, transkulturně vzato, poznat a přesně vymezit, (2) můžeme si být jisti, že existence lásky v exotice není výrazem západní difuze a (3) je láska biologicky předurčena, anebo je spíše indukována kulturou? Je na místě vrátit se k naší základní linii a připomenout, že tematizace libida je nepochybně jedním ze *zásadních* objektů antropologie sexuality. Jaký lze tedy přijmout závěr ze zkoumání této tematizace u různých etnik světa? Zdá se, že rozhodující jsou hlediska, jež najdeme například u Williama Davenporta (1987), podle nějž *neexistuje* cosi jako „lidská sexualita“. Jeho klíčový argument naznačuje, že každý „sexuální akt“ je současně *kulturním* aktem. Jacques Lacan kdysi napsal: „*il n'y a pas de rapport sexuel*“ (Lacan 1991, s. 134), čímž jistě nemínil, že sexuální styky neexistují, ale spíše to, že neexistuje *bezprostřednost* a symetrie v heterosexuálním vztahu: veškerá sexualita je poznamenána signifikací. Jakožto lidské bytosti se nemůžeme chovat vně významu, významy naší činnosti i našeho myšlení jsou nám dány kulturou. Takže bez ohledu na zjevnou komparabilitu sexuálních aktivit v rozmanitých kulturách světa bude příslušný význam vždy poznamenán historií, tradicí, specifickostí dané kultury, což do značné míry vylučuje možnost striktní srovnatelnosti. Na druhé straně: i když asi nelze popírat historický a specifický charakter té či oné sexuální zkušenosti, těch či oněch sexuálních norem, můžeme si položit otázku, jak jsou kultury jedinečné, zda se některé stránky sexuální kultury jeví více, jiné méně specifickými. Ve skutečnosti narážíme na základní metodický problém zkoumání sexuality. Michel Foucault sice napsal: „Nepostačí říci, že subjekt je konstituován v symbolickém systému. Není to totiž hra symbolů, v níž je subjekt vytvářen, jsa vytvářen v reálných praktikách – historicky analyzovatelných praktikách“ (Foucault 1984, citováno podle: Suggs – Miracle 1999, s. 46). Přesto však, jak nepřestávají připomínat různí badatelé (například Friedl 1975; 1994; Herdt 1984), v oblasti výzkumu transkulturní sexuality je právě ona „hra symbolů“ to jediné, co máme k dispozici.

Kulturní definice mužství a ženství. Kulturní rozdíly mezi muži a ženami byly odedávna důležitým tématem etnologie, avšak toto téma se vztahovalo především k takovým záležitostem jako dělba práce, etika, rovnost pohlaví, „matriarchát“, temperament, osobní odlišnosti a rozdílné socializace chlapců a dívek (přechodové rituály, viz například Bettelheim 1962). Není asi přehnané z těchto témat usoudit, že každá kultura je ve skutečnosti složena minimálně ze *dvou subkultur*: mužské a ženské, respektive slovy Evy Věšínové, ze sociálního

bytí mužského a sociálního bytí ženského (Věšínová 1999, s. 21–33). Je pravda, že značné množství etnologické literatury „portrétuje“ mužskou složku jako představitelku celkové a jediné „univerzální“ kultury. Část oněch „dvoupohlavních“ subkultur, jež má relevanci pro sexuologická studia, se týká *kulturních specifikací* pohlaví. Kulturně deklarované ideály mužství a ženství nejsou bez významu již proto, že jsou součástí *vědomých* cílů socializace, obzvláště rané. Moderní antropologie sexuality polemizuje s onou obecnou tendencí chápat gender („sociální pohlaví“) a pohlaví jako polarizované kategorie, v nichž je *pohlavní orientace* pojímána jako homosexualita versus heterosexuality, „genderová“ identita pak jako ženství versus mužství. Kulturní odlišnosti a *variabilita* uspořádání naznačují, že jde spíše o kontinua; mužství a ženství, to jsou především *kulturní konstrukce* implikující rozplývavé, „rozmyté“ množiny atributů různých rovin – psychické, kulturní, sociální, biologické. Tedy: ač je kontrast biologicky založen, fenotypické pohlaví je koneckonců trojího druhu: mužské, ženské a androgynní (hermafroditické). Blízkost nebo vzdálenost mužství a ženství může kolísat podle kultur, tradic, vrstev, epoch, dobových mód. Mluvíme-li o homosexualitě, heterosexuality nebo bisexualitě, máme zpravidla na mysli prvky behaviorální. Hranice mohou být někdy rozplývavé, jak ukazují například Lancasterovy studie homosexuality z Nicaraguy: podle nich je aktivní partner chápán jako heterosexuál, méně jako bisexuál, pasivní partner naproti tomu vždy jako homosexuál (Lancaster 1995). – Základní antropologický přínos lze sledovat především v pokusech o *univerzální matrice* nebo škály vzájemného vztahu i jednotlivých podob mužství a ženství. Nejproslulejší je v tomto ohledu patrně klasický pokus Margarety Meadové (Mead 1935). Schematicky řečeno, matrice Meadové vychází z modální euroamerické představy o aktivním muži oproti pasivní, submisivní ženě. Na exotickém materiálu Nové Guineje Margaret Meadová zakládá *úplnou permutaci*: pasivní, zženštilý muž a korespondující osobnostní struktura ženy u Arapešů; opační jsou Mundugumorové s mužskou i ženskou aktivní, agresivní osobností; „zbyvajících“ Tchambuliové jsou ve srovnání s Euroameričany „uspořádání opačně“: dominantní neosobní žena na jedné a emocionálně závislý muž na straně druhé. V každém případě lze říci, že ať už je matrice Meadové jakkoliv umělá, její kulturně relativistické směřování je příkladné: mužství a ženství se jeví být veličinami jak kulturně vázanými, tak i kulturně proměnlivými. V novějších pohledech na mužství a ženství (nerad to přiznávám) vděčíme za mnohé *feminismu*, například za pokusy o univerzální distinkce. Tak podle Sherry B. Ortnerové stojí žena blíže přírodě (Ortner 1979); podle M. Kay Martinové a Barbary Voorhiesové je základní rozdíl mezi mužem a ženou dán stupněm agresivity (Martin – Voorhies 1978); podle Michelle Z. Rosaldové je základní opozicí veřejné/domácí, avšak tato opozice určuje nikoli kulturní stereotypy či asymetrie v hodnocení pohlaví, ty jsou spíše jejich příčinou (Rosaldo 1979). Jejich pohledy dosti přesvědčivě sugerují, že onen konvenční model, založený zejména na biologii, lze sotva považovat za platný a že *pohlaví* („sex“ i sociální pohlaví, gender, kulturní normy) jsou *odlišnými* kategoriemi, jež spolu sice souvisí, ale tento vztah není nijak izomorfní; gender je symbolickou, prostě kulturní kategorií. Je vhodné podtrhnout, že dokonce i nejzavilejší tradicionalisté připouštějí tvrzení, podle něhož mužství a ženství jakožto principy nejsou polaritami *inherentními*, jakýmiis oddálenými protiklady, ale spíše čímsi souvislým. Musíme však připomenout, že antropologicky vzato je kulturní sklon odlišovat a polarizovat pohlavní role faktem *rekurentním*. Naprostá většina kultur světa zdůrazňuje, dokonce nejednou přehání biologické potenciály jasným definováním, normováním pohlavních úloh a vymežováním „náležitého“ chování mužů na jedné straně a žen na druhé, ať už protikladného nebo sbíhavého. Dokonce i tam, kde lze mluvit o existenci *třetího pohlaví* (například „berdache“ u Prérijských indiánů), jsou výrazně odlišeny konvenční mužské a ženské typy. V této souvislosti připomeňme, že nechybějí generalizující pokusy, jež se pokoušejí hledat korelace mezi jevy intersexuálními a stupni vypracování kontrastu mezi mužstvím a ženstvím. – V tradičních výkladech mužství a ženství můžeme zjevně rozlišit tři

základní: (1) marxistické, nověji feministické, jež jsou založeny na idiomatice konfliktu a vykořisťování (klasikem je Friedrich Engels a rovněž August Bebel [1909]; moderní úvratí pak Andrea Dworkinová a její epochální dílo *Intercourse*, „Soulož“, nová edice 1995 [Dworkin 1995]), (2) biologizující, například Lionel Tiger společně s Robinem Foxem (Tiger – Fox 1971), u nichž je distinkce výrazem evolučních tlaků, a nakonec (3) výklad, jež předkládá standardní verze psychoanalýzy. Freudova interpretace pohlavní odlišnosti je založena na zjištění existence rysů kvalifikovatelných jako ženské a odlišných od rysů kvalifikovatelných jako mužské. Nějakou přesnější definici Sigmund Freud odmítá. Jeden ze základních problémů či protikladů tkví v asymetrii naznačených dvou množin rysů: *paradigmatické* je pro Freuda pouze mužství, existuje pouze *jedno* libido, jež je mužské, a tak je psychický vývoj dívek nejprve totožný s vývojem chlapců; to, co diverguje, je feminita (odchylná, odvozená). Freud ji chápe jako cosi mysteriózního, jako neprozkoumanou oblast (Freud 1990). Neřekla snad o mnoho let později Julia Kristeva (1977), že „žena, to se nedá definovat“?, neřekl snad, rovněž o něco později, Jacques Lacan (Lacan 1973, s. 68), že „il n’y a pas La femme“?, Žena *neexistuje*, přičemž užitím velkého písmene ve členu určitém „La“ chtěl zjevně naznačit, že žena, či spíše Žena postrádá univerzálnosti. Vraťme se však ještě na okamžik k Freudovi, jemuž na rozdíl od mužství, jež je dáno, je ženství záhadou. Přiznejme mu však alespoň částečné smíření, ne-li *smíšení* mužství a ženství, totiž *konstituční bisexualitu* (Freud 1990, s. 32, 349, poznámka 20): „Pohlavnost je biologickou skutečností, která, ač má pro duševní život mimořádný význam, je psychologicky těžko postižitelná. Jsme zvyklí říkat ‚každý člověk projevuje jak mužská, tak i ženská pudová hnutí, potřeby, vlastnosti‘, ale charakter mužského a ženského může sice stanovit anatomie, ale nikoli psychologie.“ Vraťme se však k etnologii. David Gilmore (1990) má zjevně pravdu, když konstatuje, že „záhada mužství“ (o ženství se již v tomto smyslu mluvilo) musí být hledána v kultuře. Koneckonců jsou to transkulturní variace, jež skýtají nejvýraznější pohled na ono splývavé kontinuum, na jehož jednom konci najdeme „machisty“ z Andalusie a Truku, na druhém pak zženštilé Tahitěany (Levy [1973, s. 133] píše, že „zženštilost je obecně přijímána jako normální typus mužské osobnosti“) a plaché, ostýchavé Semaije z Malajsie. – Není přehnané říci, že s dlouhodobým zájmem etnologů o mužství a ženství souvisí také to, co se tradičně nazývá *sexuální* či *genitální mutilace*. Nejznámější mutilací (je zjevné, že termín „mutilace“ konotuje určitý etnocentrismus) je *obřízka* (circumcise), jež se vyskytuje nejen v kulturách, v nichž je patrná judaistická a islámská tradice, ale také mezi Australci, sporadicky rovněž v subsaharské Africe a Americe. V každé z těchto kultur je oprávnění praktiky odlišné: náboženské, hygienické, estetické, sociologické. Nicméně všude se zdá být tato praktika dokladem skutečnosti, že obřezaný jedinec podstoupil rituál potvrzující jeho zralost, posilující jeho mužství, zkrášlující jeho mužnost. Existují i jiné praktiky mutilace či „úpravy“ penisu. Ve staré Polynésii se chlapci podrobovali (v některých společenstvích se tak děje dodnes) *superincisi*, což je podélný řez vedený dorzální částí předkožky. Pokud existoval nějaký religiózní důvod pro takovou praktiku, upadl v zapomnění. Dnes je *superincise* nazírána jako kosmetická modifikace, ale přesto zůstává naprostou nezbytností jakožto doklad připravenosti pro skutečný heterosexuální styk (Danielsson 1956; Suggs 1966). Na některých místech Austrálie, kde je *obřízka* puncem první fáze přechodu od statusu mladistvého ke statusu dospělému, existuje ještě další fáze, vyznačující se radikálnější operací, *subincisi*, jež znamená rozříznutí centrální části penisu až po uretru. Je vhodné dodat, že s tímto zásahem není spjata žádná explicitní ideologie, změna statusu je však nápadná, neboť pouze muž podrobivší se *subincisi* se může zúčastnit důležitých posvátných rituálů. Součástí těchto rituálů je odkapávání krve z otevřené močové roury; krev je považována za posvátnou a symbolicky spojována s mystickými silami plození a regenerace (Meggit 1962; 1964). Jiná, neméně „drastická“ operace spadající do oblasti či kategorie mužských sexuálních modifikací je praktikována mezi některými skupinami Dajaků na Borneu; je však známa i

z předkolumbovské Ameriky. Operace je dobrovolná a jde při ní o příčnou perforaci pohlavního údu a vložení jakési dřevěné nebo kovové tyčinky, *ampallangu*, jejíž nepatrně přečnávající okraje jsou zjemněny kulovitými knoflíky. O ampallangu se zmiňují různí cestovatelé, počínaje snad patnáctým stoletím. De Pauw ve století osmnáctém mluvil o „bizarním způsobu, jímž se infibulovali obyvatelé ostrova Capul“, ležícího mezi Marianami a Filipínami (citováno podle: Erlich 1986, s. 258). Není bez zajímavosti, že jedna z interpretací fenoménu ampallang jej staví do blízkosti jedné z nejzvláštnějších etnopsychiatrických kuriozit, jíž je duševní choroba *koro*, zjištěná právě u některých populací ostrovní jihovýchodní Asie. Vyznačuje se přeludy genitální hyperinvoluce (retrakce penisu), jsouc doprovázena pocitu smrtelné úzkosti. Ampallang figuruje jako blokátor, jako „prevence“ proti somatickým důsledkům onemocnění *koro* (Brown 1993). Ženskou analogii kora uvádí John W. Edwards (1984): jde o případy přeludů vyschnutí prsou, retrakce prsních bradavek, atrofie labií a jejich ústupu do vaginy. Jiné interpretace této praktiky sugerují, že nositel této tyčinky či „špendlíku“ je s to poskytnout ženě vyšší sexuální uspokojení (což nezní právě nepřesvědčivěji). Mezi Dajaky je to spíš oblíbené téma než realita, ale v každém případě je eventuální operace dokladem mužného odhodlání. Jakožto „komplementární“ rituál pánské obřízky praktikují některé africké kultury obřad takzvané *dámské obřízky*. Nevýstižný název označuje v zásadě *klitoridektomii*. V méně razantní formě implikuje tato operace odstranění prepucia, „konečku“ klitorisu, radikálnější formy pak zahrnují odstranění nejen celého klitorisu, ale i částí *labia minora*. Mezi některými skupinami v Somálsku následuje po odstranění poštváčku (operace je zpravidla pokládána za jakýsi obřad čistoty před vstupem do manželství) svorkování nebo sešití *labia maiora*, přičemž se ponechá pouze malý otvor umožňující odchod moči a menstruační krve. Tato operace se nazývá *infibulace*. Tradovanou infibulační specialitu předkládají amazonští Conibové (možná některá další etnika v povodí Ucayali). Rafael Karsten (1964, s. 192) o tom píše: „Podle sdělení některých cestovatelů staré ženy, provádějící operaci obřízky, nejen potírají krvácející partie, ale vzápětí vkládají do dívčiny vaginy hliněný penis, jenž svým rozměrem odpovídá penisu muže, s nímž je dívka zasnoubena.“ Následuje sešití trasované právě objemem hliněného dílka. Součástí manželského obřadu je částečné znovuotevření vaginy novomanželem, takže pohlavní styk lze provádět vcelku normálně. Teprve v době porodu je pochva plně otevřena, po něm je žena opět infibulována. V některých oblastech nativní Austrálie a Afriky jsou mladé ženy nuceny podrobit se chirurgickému rozšíření vaginálního otvoru, eventuálně protržení panenské blány, čímž je dívka náležitě připravena k snubnosti. Některé skupiny Austrálců odírají vnitřní stěny vagin dívek, jež dosud nedostaly menstruaci, dokud nenastane krvácení, o němž se předpokládá, že přinese menarche (Hosken 1979). Připomíná se tím *introcise* jako určitý protipól infibulace: je umělým rozšiřováním (dívčí) vaginy, v nativní Austrálii prováděným nejlépe bumerangem. Opírajíce se o Clifforda Bishopa a Jane Hobdenovou (Bishop – Hobden 2001, s. 40–41), mohli bychom načrtnout jakousi deskriptivní typologii ženských sexuálních modifikací: odstranění předkožky klitorisu (případně „štěpení“ klitorisu), klitoridektomii a infibulaci, jež má dvě základní podoby: sunnitskou a faraonskou, zejména ve východní Africe (**obr. 2**). Sugescie Egypta není náhodná. Jak známo již Hérodotos zmiňuje obřízku, byť jen mužskou, spatřuje v ní sice ignorování smyslu pro krásu, oceňuje však smysl pro hygienu. Obecněji: spekulace o původu sexuálních modifikací ve starém Egyptě, ať už mužských nebo ženských, není úplně svévolná. Mužským „analogonem“ v případě faraonské infibulace není ovšem „pouhá“ obřízka, nýbrž patrně „oloupaní“ celého penisu, eventuálně skrota a vnitřních stran stehén, nebo dokonce podbřišku, což se provádí v některých částech Arábie v přítomnosti potenciální manželky. Jiné typologie, zjevně autoritativnější, rozšířenější, rozlišují klitoridektomii (sunnú), excizi a infibulaci. První se míní odstranění předkožky klitorisu, pro něž se v muslimských zemích používá termínu „sunna“; excizí se rozumí odstranění předkožky, klitorisu, částečné nebo úplné odstranění malých stydkých pysků;

infibulací pak odstranění předkožky, klitorisu, velkých i malých pysků, sešití vulvy až na malý otvor (Koso-Thomas 1987). Právě tato typologie se stala základem klasifikace užívané Světovou zdravotnickou organizací. Chirurgické proměny genitálií mohou, ale nemusí být součástí rozsáhlejších rituálů dospívání, jež, sociálně vzato, znamenají dosažení dospělosti. Ve skutečnosti většina rituálů přechodu se nesoustřeďuje na pohlavní orgány či jiné tělesné prvky jakožto „nové“ nebo nově vytvořené znaky pohlaví. Je asi důležité mít na zřeteli, že všechny kultury vlastní určitá pravidla či vzorce socializace, odlišné pro chlapce a dívky, a že přechodové obřady či iniciace představují ústrojnou složku těchto socializačních vzorců. Je nesporné, že přechodové rituály obsahují symbolické a didaktické prvky úzce spjaté se základními rysy ženství a mužství a v souladu s tím jsou v dané kultuře definovány. Je tedy nesporné, že mužství a ženství bývá chápáno ve dvou navzájem se různě ovlivňujících rovinách – symbolické a somatické, jak dokládají asi nejlépe *psychoanalytické* výklady modifikací ženských pohlavních orgánů. Například Michel Erlich soudí, že „úspěch plodného heterosexuálního spojení prochází odstraněním archaických pozůstatků bisexuality“ (Erlich 1986, s. 11). U afrických Dogonů vlastní žena mužskou duši sídlící v klitorisu; u muže pak sídlí ženská duše v předkožce, a proto je jedinec před iniciací androgynní. Předkožka je něco jako chlapcovo vaginální, ženské dvojče; podobně klitoris je cosi jako dívčino chlapecké dvojče (Bishop – Husain – Vitebsky 2001, s. 173). A tak, ať už reálně nebo symbolicky, stojí v centru přechodových rituálů destrukce mužských „stigmat“ u ženy a ženských u muže. V tomto smyslu lze chápat excizi klitorisu nebo jeho části jako operaci „feminizace“. Naproti tomu operace infibulace, jež by se mohla jevit jako případ „hyperfeminizace“, značí paradoxně téměř zničení ženského pohlavního orgánu. Již citovaný Erlich podtrhuje tuto kontradikci a odvolává se na Devereuxovu *falizaci vulvy* (viz i Vrhel 2001), shledává v infibulaci nikoli jednoduchou supresi ženského pohlaví, ale spíše fantasmatickou maskulinizaci, substituci konkávnosti vulvy oblastí celkově konvexní, evokující fantasmatický penis. Z transkulturního hlediska je mužství a ženství *souvislou* škálou, jejíž konkrétní, normativní (tedy závazné) rozčlenění podléhá konvencím. Zatímco některé kultury akcentují blízkost, dokonce skoro stejnost mužského a ženského živlu (klasickým příkladem mohou být Arapešové, zkoumaní Margaretou Meadovou), jiní spíše zdůrazňují antagonismus mezi pohlavími, doložitelný řadou melanéských etnických skupin (Kelly 1976). Pojetí Etorů, kteří kladou sexuální vztahy a čarodějnictví do bezprostřední blízkosti, představuje okrajový jev. V metarovině jde nejčastěji o *feministické* interpretace mužství a ženství, přechodových rituálů, mutilací, jež nejednou akcentují kontrast, antagonismus, proměny mocenských osnov. Dobrým příkladem může být to, co píše María A. González de Chávez Fernández: „Rozebíráme-li pečlivě mužské a ženské iniciační rituály, jeví se spíše nepodobné, ba naopak jako dva protilehlé extrémy jedné explikační linie. Na jedné straně vyjadřuje mužský rituál vyvážnutí z moci žen, rezignaci na Matku a také závist ženského těla (v aktu subincise). Na druhé straně ženský rituál mutilace *funguje* jako kontrola tohoto potentního, žádoucího a záviděníhodného těla“ (González de Chávez Fernández 1998, s. 87). Obecněji řečeno: je zjevné, že často jsou atributy přechodových obřadů spjaty se sexuálním chováním a reprodukcí, vztahující se rovněž k možným podobám dělby práce podle pohlaví. Ačkoli většina kultur světa „stanoví“ na základě různých socializačních nebo inkulturačních vzorců zřetelný rozdíl mezi muži a ženami, existují společenství, v nichž sociálně-pohlavní dichotomie není ve všech takřikajíc individuálních případech ostrá. Tak mezi sibiřskými Čukči, v některých nativních kulturách Severní Ameriky, v několika dalších, rozptýlených na různých místech světa, existovaly – před příchodem modernizace – skupiny osob, jež mohly být pokládány v souladu s našimi termíny za mužské transvestity (jako takoví byli sociálně přijati a uznáváni). V Severní Americe se v těchto případech používalo v antropologické literatuře termínu *berdache* s kolísavými charakteristikami od etnika k etniku (**obr. 3**). U Navahů (Hill 1935) značí muže ve smyslu biologickém, jenž přejímá krátce po pubertě

zvyklosti a zájmy čistě ženské: věnuje se ryze ženským pracím, používá ženské způsoby řečového projevu. V některých situacích, zejména v případech zprostředkovávání sporů, byl berdache pokládán téměř za posvátného; dokonce jeho pohlavní život mohl být jak heterosexuální, tak homosexuální. Obecněji vzato však u Navahů byl berdache pokládán spíše za ženu než za muže. U Vraních indiánů je berdache obvykle „odhalen“ v raném dětství v důsledku zájmu o ženskou společnost a činnosti. Jako dospělí byli tito lidé vcelku tolerováni, ač nikoli bez jisté ambivalence. Mezi indiány Winnebago (Lurie 1953) byl berdache vnímán jako velice přičinlivá a velice aktivní „žena“; také váleční zajatci byli často zatlačováni do role berdacheů a jednalo se s nimi jako s opovrženímhodnými existencemi. Rovněž Mohavští indiáni (Devereux 1937) vlastnili vyhraněnou sociální kategorii jak u mužských, tak u ženských „transvestitů“; možná dokonce existovaly určité iniciační praktiky podporující, sociálně vzato, vznik „dospělého transvestita“. V dospělosti mohou mohavští berdacheové předstírat menstruaci, těhotenství, porod. Předpokládalo se, že jak mužští, tak ženští berdacheové jeví spíše homosexuální preference. – *Berdache* jako institucionalizovaný status v nativní Severní Americe byl zjištěn u sto třinácti společenství. Je zajímavé, že zatímco raní badatelé (například Devereux 1937, Kroeber 1940) popisovali fenomén „berdache“ spíše v termínech *izolace* a *úchylnosti*, novější pohledy, zejména feministické (Blackwood 1984, Callender – Kochems 1983), spatřují v berdache a jiných „transformovaných“ stavech nedílnou součást *celého* kulturního uspořádání sexuality a modelů mužství a ženství. V soudobé, ne právě zanedbatelné literatuře je berdache pojímán jako *generický termín* k označení spektra institucionalizovaných rolí implikujících proměny v „žánru“ mužství. I když se termín používal i pro *ženské* podoby berdache, přišli někteří autoři s termíny novými: například Walter L. Williams (1986) s termínem *amazonka* (viz rovněž Fulton – Anderson 1992). Claude Courouve (1982) píše, že na počátku devatenáctého století se *bardache* stává „berdache“, jako by se původní zřetel k homosexualitě stíral, a ten označuje indiána, který se obléká jako žena, přijímá ženské role, někdy také menší kněžské nebo magické funkce. Jiní autoři navrhují termín *muž-žena*; ostatně Will Roscoe (1996) uvádí jakýsi přehled názvů pro berdache: „transvestita“, „homosexuál“, „hermafrodit“, „sodomita“, „inverz“, „zženštilc“, „zženštilý“, „amazonka“, „berbička“, „transsexuál“. Robert Fulton a Steven W. Anderson (1992) vcelku vtipně podotýkají, že muž-žena nebyl/a jen *třetím rodem*, nýbrž i prostředníkem mezi lidmi a božstvy, čímž naznačují zásadní souvislosti se šamanismem. Rozsáhlá literatura byla věnována také genezi uvedené problematiky. Klasikem je nepochybně James G. Frazer, jenž ve své *Zlaté ratolesti* spatřoval původ třetího rodu v uctívání dvoupohlavních, androgynních božstev. Homosexuální motivaci akcentuje naproti tomu Georges Devereux (1937), v androgynismu, transvestitismu ve směřování ke „coincidentia oppositorum“ spatřuje původ Hermann Baumann (1955), sociální základy rolí a statusů podtrhuje Harriet Whiteheadová (Whitehead 1981). Podotkneme na závěr, že k *sekularizaci* berdacheství dochází po kontaktu s „bílou“ civilizací. Následující Clifforda Bishopa a Pierse Vitebskyho (Bishop – Vitebsky 2001, s. 508–509; viz i Roscoe 1996, Williams 1986) můžeme dodat, že vytváření nového obrazu či přehodnocování obrazu berdacheství je úzce spjato s „Gay Right Movement“ v Severní Americe. Zmínili jsme letmo souvislosti se šamanismem. V případě čukčského *transvestitismu* (Bogoraz 1907; shrnutí Broude 1994 – v hesle „transvestitismus“) se více zdůrazňovala *zprostředkovávací* složka pohlavní inverze. Obrat byl připisován posedlosti duchy a připsaná role byla právě rolí spirituálního média („psychopompnost“). Kategorii mužského transvestity najdeme rovněž na soudobém Sulawesi, Celebesu v Indonésii; muži bývají odborníky na genealogie a tradiční historie, kdysi také působili jako sultánovi poradci. Kulturní stereotypy ve smyslu pohlavních preferencí neexistovaly, vnější projevy mužských transvestitů byly vysoce feminizovány, někdy jim byl připisován minimální, nebo dokonce nulový pohlavní zájem. Pozoruhodným případem, příkladem kultury, v níž hraje mužský transvestita poloinstitucionalizovanou roli

v komunitě, může být klasické Tahiti (francouzská Polynésie [Levy 1973]). Tahitská kultura klade značný důraz na heterosexuální potěšení, snažíc se minimalizovat omezení předmanželských sexuálních styků. Nicméně, snad jako důsledek kombinace rodinného uspořádání a socializačních praktik, může být mužská pohlavní identita („gender identity“) shledána poněkud difuzní. V mnoha tahitských komunitách žije svobodný mužský transvestita, většinou homosexuálně zaměřený; je sociálně akceptován, má definovanou roli, komunita však obvykle oficiálně uznává jednu takovou roli. Historické doklady naznačují, že mužský transvestitismus („maahu“) byl jak na Tahiti, tak i na Havaji před příchodem Evropanů nápadným jevem. Psychokulturní výklady statutu a role těchto maahuů sugerují, že maahu je výrazem záporného modelu pohlavnosti, modelu, jehož se mají muži vystríhat, neboť podtrhuje jejich slabou pohlavní identitu, jejich „žánrovou“ difuznost. Něco podobného registruje Unni Wikan (Wikan 1977) na ománském materiálu („xanithové“), analogií jsou indiští „hidžrové“ (Nanda 1990), kteří se nepokládají za ženy ani muže („intersexuálové“?), ač užívají ženských jmen a oděvů (Opler 1965). Jak mužští, tak i ženští transvestité, ať už s homosexuálními preferencemi nebo bez nich, jsou dobře známí mezi městskými Filipinci křesťanského vyznání (Hart 1965). Jsou pokládáni za „úchylné“, nikoli bez určité dávky humoru. Podobnou situaci můžeme pozorovat u afrických Balů (Merriam 1971): balaský transvestita je kulturně kategorizován jako homosexuál, i když jenom potenciálně. Zajímavější možná je, že bývá charakterizován jako typ člověka s masochistickým založením. Uvedené příklady naznačují určitou kulturní toleranci vůči transvestitismu, avšak na rozdíl od jiných společenství zde transvestité nemají institucionalizované role a statusy. Nověji se objevuje termín *třetí pohlaví* (gender); studují se *přechody* a *posuny*, „rozplývavosti“ (transgendering), jež jsou přinejmenším příležitostně spjaty s homosexuálními projevy. Dodejme ještě, že podle Clifforda Bishopa a Jane Hobdenové (Bishop – Hobden 2001, s. 16) je transsexualita jevem spíše vzácným: jeden případ na sto tisíc u mužů, na sto třicet tisíc u žen. Na značném území Papuy-Nové Guineje nacházíme kultury, v nichž si muži periodicky přivozují krvácení řeznými ranami do penisu či odíráním vnitřních částí nosu. Cílem tohoto rituálního krvácení je purifikace a v některých melanéských kulturách je obřad pokládán za předstírání menstruace. Rituál vychází z představy, že také ženy, „organicky znečištěné“, se periodicky tohoto znečištění zbavují právě menstruací. Ježto muži nemenstruují, mohou se očistit jen tak, že si sami způsobí krvácení. Díváme-li se na toto počínání z hlediska pohlavní identity, zrcadlí napodobování biologicky daných ženských projevů, přibližování muže k sociálním úlohám ženy. Daryl Keith Feil spatřuje v obřadech krvácení „kritický index antagonismu mezi muži a ženami“ a pokračuje v tom smyslu, že symbolicky jde o přerušení kontaktů, osvobození se od matky a jejích příbuzných (Feil 1987, s. 168–172). Jiným případem mužské imitace ženského reprodukčního cyklu může být *kuváda*, jež se v různých podobách vyskytuje v tradiční nativní Jižní Americe. Kdysi snad existovala i v Evropě, například u Basků. Kuváda implikuje rituální napodobování části porodu manželem rodičky. Na některých místech Melanésie se udržovala představa, že také muž může otěhotnět, *mužské těhotenství* však bylo pokládáno za nebezpečnou chorobu, někdy se smrtelnými důsledky. Vyskytují se nikoli nezajímavé pokusy o testování možných vnitřních korelací mezi kuvádou a mužským otěhotněním (Meigs 1976, Munroe – Munroe 1975, Munroe – Munroe – Whiting 1973). Klasickým příkladem psychoanalytického („transferenčního“) výkladu kuvády mohou být práce Reikovy (Reik 1928). Nejpodrobnější a patrně *nejautoritativnější* studie a práce vztahující se k identitě a konstituci mužství uveřejnil Gilbert Herdt (Herdt 1981, 1982, 1984, 1994, 1997, 1999), jemuž náleží zásluha o zpochybnění stability sexuální identity. Empiricky vzato, Herdt vychází především ze svých výzkumů u novoguinejských Sambijů, jež můžeme v souvislosti s naším tématem shrnout následujícím způsobem: muži a ženy se vyznačují odlišným založením. Je přijatou představou, že zatímco ženy dosahují zralosti naprosto přirozeně, muži dosahují mužství pozvolna a na základě pečlivě artikulovaného procesu

intenzivní socializace, zahrnujícího náročnou sérii iniciací. Sambijové rozlišují šest fází takové iniciace: v první fázi, k níž dochází ve věku mezi sedmi až deseti lety, jsou chlapci odebráni svým matkám. Sambijové a některá další společenství východní části novoguinejského náhoří se vyznačují nápadnou závislostí, blízkostí chlapců a jejich matek. Příznačné je v této souvislosti i velice dlouhé tabu sexuálního styku po porodu; někteří Herdtovi informátoři uváděli jako svou primární vzpomínku sání mateřských ňader. Již tato první fáze vštěpuje smysl pro válečnického ducha, pro agresivitu, dokonce nepřátelství vůči matce. Fáze pozdější pokračují v tomto duchu, jejich základním prvkem je v každém případě akcent na antagonismus mezi mužstvem a ženstvem. Je třeba podtrhnout, že rozhodujícím momentem této tvorby mužství je *homosexuální zkušenost*, zkušenost „inseminace“, konkrétněji řečeno, představa o důležitosti polykání spermatu zralých mužů na základě orálního kontaktu, tedy cosi jako rituální felace, nacházející svůj odraz i v sambijských mýtech, jež spatřují v mužích ploditele celého lidstva a v homosexuální felaci „mechanismus“ lidské reprodukce. To by znamenalo, že se popírají reprodukční schopnosti žen, jsouce substituovány homosexuálními akty mužů. Je pravidlem, že každý dospívající muž stráví řadu let, nejednou více než deset, v těsném homosexuálním vztahu se svým mužským mentorem. Teprve po této letité době se muži žení, mají děti, sami se stávají mentory. Vypjatost *závazné, normované homosexuální zkušenosti*, jež ve dvou různých rolích provází člověka (vázaného souběžně heterosexuálním vztahem) alespoň polovinu života, je čímsi neobvyklým, čímsi, co instauruje otázku stability pohlavní identity. Nejde však jen o Sambije. Dalo by se dokonce říci, že *rituální homosexualita* („RH“), jak to píší anglosaští autoři, je jedním z nejvýznačnějších rysů melanéskeho kulturního areálu (Bleibtreu-Ehrenburg 1980; Héritier 1996; Kon 1998). Obecněji: *dosah melanésckých kulturních materiálů* je v antropologii sexuality už od dob Bronislawa Malinowského téměř *fatální*. Připomeňme ještě, že tradiční kultura Kiwaijů spatřuje ve spermatu substanci symbolizující životadárné síly vesmíru. Jaký je smysl „insemináčnických“ obřadů, ať už orálních nebo análních, obřadů praktikovaných Sambiji, Etory či Baruji? Výklady dosti kolísají. Někteří autoři mluví o kontrole porodnosti regulací jinošské sexuální energie, jiní se více orientují na akcentování mužské solidarity, další podtrhují osvobození chlapců z mateřského područí. Jiné explikace směřují k nalezení souvislostí takřkajíc kosmologických. Připomeňme nakonec, že *mužská homosexualita* je v některých kulturách institucionalizována. Tak předkoloniální Azandové ze Súdánu měli formu manželství muže s mužem: příslušníci takzvaných svobodných válečníků, jednoho ze dvou formálních válečnických věkových stupňů, si vybírali jinochy za mužské manželky, dokonce se v rámci takové aliance počítalo s věnem. „Chlapec-žena“ obstarával veškeré domácí práce a byl rovněž sexuálním partnerem (praktikování interfemorální soulože). Očekávalo se striktní zachování věrnosti; chlapec-žena mohl svého manžela dokonce zažalovat, pokud zjistil nevěru. Když „svobodný válečník“ postoupil do vyššího stupně „ženatých válečníků“, odmítl zpravidla chlapeckého partnera a vzal si dívku, s níž byl léta zasnouben; ale mohl si svého původního společníka ponechat, stýkat se s ním však mohl jen mimo oblast komunity nebo si jej brát na válečná tažení (Evans-Pritchard 1970). – Jak naznačeno, nejvýraznějším případem mužské „bisexuality“ jsou patrně Sambijové na Nové Guineji. Jejich kultura sdílí se sousedními etnickými skupinami (například s Kiwaiji nebo se společenstvím Marind-animů) víru, že mužské semeno je čímsi víc než příspěvkem k lidské prokreaci. Zatímco sambijské ženy zrají bez zvláštních zásahů, sambijští muži se nemohou *stát silnými*, nepřijímají-li v době svého mládí konstantně „spermatičeskou infuzi“. Víme již, že tu existuje genitální „insemináčnický“ vztah mezi iniciovaným chlapcem a jeho „učitelem“. Kdyby psychologové nebo antropologové chtěli uvažovat o přítomnosti nevědomých homosexuálních motivací, museli by zjevně vzít nejprve v úvahu „nativní koncepci“ individuální psychologie. Etnologická data odhalují jen skutečnost, že vzorce bisexuálního chování mezi muži jsou v některých kulturách, v souladu s vlastními standardy, pokládány za

normální. Je nepochybné, že každá kultura, nepřestáváme to opakovat, je pravděpodobně jedinečnou konfigurací představ o rozdílech nebo podobách mužství a ženství (Gilmore 1990) a sexuálních potenciálů, představ, jež mají značný vliv na chování svých nositelů. Právě tyto transkulturně obtížně souměřitelné koncepty znesnadňují *obecnější a přesnější klasifikaci* rozmanitých projevů lidské sexuality. Stejně jako ostatní humanitní obory, tak i antropologie vychází ve svých konceptualizacích z evropské tradice. Ta v oblasti kategorizace lidské sexuality uplatňuje striktní představu dualismu, který je v obecnější rovině projevem jakési přirozené podstaty obsažené v povaze všech věcí a jevů. Již nějakou dobu užíváme v etnologickém popisu termíny, jejichž význam je nám zřejmý díky jejich předpokládané existenci ve struktuře jakýchsi binárních opozic (muž/žena; homosexuální/heterosexuální; příroda/kultura). Užíváním těchto termínů se dostáváme do určité terminologické pasti. Předpoklad univerzality a objektivnosti zmíněných kategorií i jejich konceptuálních rámců nás vede k jejich mylné aplikaci při popisu odlišných kultur, jejich projevů a idejí. Jak ukázal Gilbert Herdt na svých studiích sexuálního života Sambijů nemusí se například chování, které je námi označováno jako projev homosexuality (v tomto případě sexuální styk dvou mužů), odrážet v existenci nativní koncepce homosexuality. Sambijští muži nejsou homosexuální, nejsou totiž ani heterosexuální, žádný takový koncept v jejich kultuře není myslitelný. Již v zárodku celé naší koncepce homosexuality se objevuje ona terminologická past, totiž předpoklad, že homosexualita je protipól heterosexuality. Jako projev určité deviace je její existence myslitelná pouze v kombinaci s existujícím normativním konceptem heterosexuality. – Popis či transkulturní komparace jednotlivých projevů lidské sexuality proto vyžaduje především detailní studium nativních konceptů a řekněme zvýšenou ostražitost při používání vlastních etnocentrických projekcí. Naneštěstí pro moderní antropologii jsou často unikátní popisy sexuality mimoevropských komunit do značné míry zkrácené a žalostně chudé na informace nezbytně potřebné k pochopení nativních konceptů pozorovaných jevů. – Přesto se antropologie může pokusit o klasifikaci, která sice bude do značné míry jen orientační, nicméně nám umožní přístup k daleko *pestřejšímu spektru jevů*, než jaké nám dovoluje postihnout onen striktní dualismus. Máme tím na mysli zejména zavedení termínů jako *třetí sex* a *třetí gender*, které by měly napomoci zmapovat právě onu zónu „rozplývavostí“, někdy trochu zjednodušeně kladenou kamsi mezi „objektivně“ dané póly binárních opozic. Při této klasifikaci víceméně jen zdůrazníme určité rozličné aspekty lidské sexuality, které považujeme za užitečné vnímat a rozlišovat. – Termínem *třetí sex* se antropologie snaží klasifikovat fyzickou podobu jedince, která v sobě zahrnuje kombinaci tělesných znaků, jinak příslušejících pouze jedné z běžných podob fyzického pohlaví (muž nebo žena). V evropské interpretaci se jedná o různé podoby hermafroditismu způsobené biologickými nedostatky a genetickými poruchami. Klasickým příkladem je takzvaný deficit 5-alfa reduktázy, což je nepřítomnost specifického enzymu, který jinak v embryonálním vývoji aktivuje sexuální diferenciaci a vytvoření mužských genitálií. Jedinec, který je geneticky muž, pak vizuálně působí jako žena a může být za ženu pokládán. V období puberty může dojít k sekundárnímu procesu anatomické diferenciaci díky přítomnosti jiných specifických hormonů, což může kulturní kategorizaci dotyčného jedince ještě více zkomplikovat. Naše civilizace se s tímto jevem vypořádává jako s biologicky podmíněnou deviací a nenabízí žádnou kulturní kategorii (kromě zmíněné deviace), která by mohla takového jedince zahrnout. Souvisí to s naší představou objektivní hranice mezi jevy přírodními a kulturními a jejich vzájemné podmíněnosti. Objektivně vzato neexistují více než dvě fyzické podoby pohlaví (muž a žena), vše ostatní jsou pouze odchylky způsobené biologickou nedostatečností; proto není třeba ani žádný pozitivní kulturní koncept odrážející jejich svébytnou existenci. Gilbert Herdt (1997, s.47) však dokazuje, že v jiných kulturách tento koncept může existovat. U Sambijů je takový jedinec zařazen do kulturně přítomné kategorie třetího sexu a nazývá se *kwolu-aatmwol* (turning into a man). – Termín *třetí gender*

se používá ke klasifikaci konceptů kulturních či sociálních forem pohlaví rozpoznávající jiné kategorie, než v Evropě obecně přijímané mužství a ženství. Konceptuální problémy vyrůstají z našeho přesvědčení, že kromě těchto kulturních kategorií existují pouze formy jakési transformace, přechodová stadia směřující z jedné ideální formy do druhé. Jejich svébytnost je chápána jako pouhý projev nedostatečné příslušnosti ani k jedné z plnohodnotných kategorií. Často jsou pak velmi rozdílné a kulturně specifické koncepce souhrnně označovány jako projevy transsexuality (což je vzhledem k jejich často výlučně sociální povaze zcela zavádějící), v lepším případě jako transgender. Níže zmíněné kulturní kategorie jako *berdache*, *hidžra* (Marková 1993, 2001) a *maahuu* však dokládají existenci zcela specifických nativních konceptů pozitivně rozpoznávajících svébytné formy sociálního pohlaví. –

Problematický je v této souvislosti i pojem *homosexuality*. Transkulturní použití konceptu homosexuality bývá velmi často zcela neoprávněné. Homosexualita v našem pojetí obsahuje dva aspekty: behaviorální a emocionální, přičemž onen emocionální aspekt je obtížně definovatelný. I v naší kultuře, která koncept homosexuality vynalezla, je velmi těžké označit přesnou podobu a hranice silné emocionální vazby mezi osobami stejného pohlaví jakožto homosexuální vztah. Bylo by snad záhodno rozlišovat mezi *homosexualitou* (projevující se jak behaviorálně, tak emocionálně) a jakousi *homofilií* (silným citovým vztahem mezi osobami stejného pohlaví), stejně jako mezi *pedofilií* (sexuálním zneužitím dítěte) a *pederastií* (láskou k dětem). Jakožto projevy homosexuality v jiných kulturách bývají často označovány projevy pouze behaviorální bez skutečné existence odpovídajícího konceptu homosexuality v dané kultuře, ale také mylné interpretace emocionálních, příbuzenských, ekonomických, mocenských a jiných specifických vazeb mezi příslušníky stejného genderu. Sexuální a emocionální vztahy mezi osobami stejného genderu mohou být v konkrétní kulturní tradici pouze projevem přirozeně věkově strukturovaného vývoje sexuálních vztahů (jako v případě Sambijů). Mohou vzniknout transformací genderu jednoho z partnerů či díky přítomnosti specifické sociální role přijaté jedním z partnerů, která svému nositeli ukládá jedinečnou konfiguraci představ a pravidel chování (jako v případě šamana-léčitele u Čukčů). Označit pak například vztah mohavského válečníka (představujícího v nativním pojetí gender kategorii muže) a berdache (zosobňující kategorii třetího genderu) jako homosexuální je vzhledem k nativní konceptualizaci tří genderů těžko přijatelné.

Kulturní teorie reprodukce. Položme si nejprve otázku, do jaké míry je (teorie) reprodukce spjata se sexuálním chováním, v němž dlužno spatřovat základní východisko, ne-li objekt antropologie sexuality. Provizorně lze konstatovat, že *nativní představy o početí* mohou být inkorporovány v míře, jíž se *promítají* do konkrétního chování, řekněme „participativního“, jak je tomu v tradiční tamilské kultuře. Druhá otázka, neméně důležitá, se týká vztahu sexuality a reprodukce (Reiss 1986). Koneckonců není třeba „jít do exotiky“, uvážíme-li, že jedno z klasických evropských pojednání o lásce a sexu, Schopenhauerova *metafyzika pohlavní lásky*, je výslovně opřena o představu rozhodující úlohy reprodukce nebo „ducha rodu“. Není přehnané říci, že každá kultura má svou, ať už implicitně nebo explicitně přijatou „teorii“ reprodukce, obvykle konzistentní s představami o sexuálním potenciálu a mužství/ženství. Nativní teorie reprodukce jsou oněmi základy, na nichž většinou spočívají kulturní praktiky spojené s „ovlivňováním“ procesů plození. Každá kultura tedy vlastní určitý inventář postupů, jejichž posláním je získání kontroly nad počtím, těhotenstvím a porodem. Je vhodné připomenout, že moderní národní i folklorní kultury žijící v rámci euroamerického kulturního okruhu musí být nepochybně vnímány jako speciální případy, protože jsou příliš proniknuty zjištěními z oblasti lidské reprodukce. Raní antropologové byli neobyčejně udiveni, když zjistili, že mezi četnými etnickými skupinami nativní Austrálie vládne představa, podle níž mužům *nepřislouží* biologická role v početí (**obr. 4**). Jak se dozvěděli, počátek těhotenství je dán vstupem „dětského ducha“ do matčina lůna; duch nicméně vstoupil do dělohy díky duševní mohutnosti jejího manžela: byl to on, jenž svým *sněním* (dreaming)

způsobil otěhotnění; vlastní soulož je nejspíše pouhým otevíráním cesty pro vstoupení ducha do ženského těla (Montagu 1937). Charles Mountford (1981) se pokusil o jakousi klasifikaci, když rozlišil (ponecháme-li stranou nespecifikované případy) osm kategorií vstupů „duchů“, respektive odpovídajících způsobů pronikání: pod nehtem palce u ruky, pod nehtem palce u nohy, žaludkem, slabinami, nohou, pupkem, ústy, a nakonec s potravou. Tato situace odpovídá pochopitelně nativní Austrálii. Dnes jsou si Australci vědomi vztahu spermatu a početí, někteří dokonce popírají, že by kdy věřili v nulovou biologickou úlohu otce. Na druhé straně někteří etnologové připouštějí, že problém je ve způsobech výkladu: v tomto smyslu je představa o „dětském duchu“ nebo „duchu dítěte“ pouze nativním výkladem životního principu, nikoli „materialistickým viděním“ substance zárodku; tento jemný rozdíl nohl raným etnologům uniknout. O něco později Bronislaw Malinowski (1929) nachází srovnatelné představy v trobriandské kultuře, dnes, v soudobé společnosti na Trobriandových ostrovech pochopitelně odmítané: jejich „koncepční“ představa spočívala v tom, že k početí došlo vstoupením ducha do těla pohlavně zralé ženy hlavou. Duch byl vlastně oživujícím principem, duší zesnulé osoby, jež si po fyzické smrti těla a určitém období stráveném ve světě duchů přála znovuzrození, a to právě prostřednictvím ženy náležející k stejnému subklanu jako její někdejší matka. V matčině děloze byl zárodek vyživován krví, odtud příčina absence menstruace. Trobriandská představa nevyklučovala případy *panenského otěhotnění* (virgin birth); některé z nich lze i doložit, vcelku však byly neobyčejně vzácné. Před početím je třeba „otevřít“ reprodukční ústrojí ženy pohlavním stykem, má-li vzniknout dostatečný prostor pro růst zárodku. Je vhodné dodat, že trobriandské klany jsou matrilineární, takže v souladu s odpovídající představou reprodukce je každý subklan nezávislý a sebeperpetuuující prostřednictvím duchů, kteří „oživují“ jeho členy. Trobriandané, stejně jako jiná společenství, která tolerovala raný pohlavní styk, nebo k němu dokonce vybízela, potvrzují onen známý fakt vzácnosti raných otěhotnění před příchodem sekundárních pohlavních znaků. Zdá se mi však vhodnější připomenout, že badatelé kolem Trobriandů „navrstvili“ polemiku o „panenském početí“, kterou někdy v polovině šedesátých let minulého století otevřel Edmund R. Leach (1967). Z repliky Rodneye Needhama (1969) je zjevné, že z hlediska početí u Trobriandů existuje dvojí pojetí: jednak klasické podle Bronislawa Malinowského (muž není progenitor; toto hledisko je připisováno mužům a platí spíše ve formálních situacích), jednak „reinterpretační“, dokládající, že mužovo semě koaguluje s menstruační krví a takto spoluvytváří plod. Needham také připomíná, že „dogma o neposkvrněném početí může být jako ortodoxní přijímáno mezi křesťany už asi tisíc šest set let“ (Needham 1969, s. 458). Na sklonku devadesátých let minulého století vzplála polemika o neposkvrněném početí mezi Andréem van Dokkumem (Dokkum 1997; 2000) a Markem S. Moskem (Mosko 1998). Protagonisty jsou opět Trobriandané, východiskem polemiky je však spíše než Bronislaw Malinowski (1929) Annette B. Weinerová (Weiner 1988), která předkládá „dvoufázovou“ verzi početí; v první fázi, jež je čistě koncepční, vstupuje do ženy duch předka z její vlastní matriline, v druhé fázi pak jde o formování, vyživování. Trobriandané věří, že tato fáze těhotenství, „postkoncepční“, je rozhodující právě pro růst plodu, odtud důležitost opakovaného pohlavního styku; otcův „příspěvek“ je tedy nezbytnou podmínkou růstu. André van Dokkum (Dokkum 2000, s. 429–430) se snaží ukázat, že „dvoufázová“ představa není prosta paradoxů: dvoufázovou teorii Weinerové lze především redukovat na výrok „ženy počínají pouze na základě vstupu duchů“, což vrací debatu na počátek. Máme-li však pochopit krach dvoufázové teorie početí, musíme se podívat na pozoruhodné časové upořádání: nejprve početí, *poté* soulož. Tato „fáze“ polemiky končí nejspíš otázkou: budou ti, kteří odmítají víru v neposkvrněné početí, náchylní spíše věřit v obrácený temporální řád? V East Bay, jiné melanéské kultuře (Davenport 1965), je lidská reprodukce připodobňována k zemědělství. Panuje tam víra, že k početí je nezbytný výron semene, jakmile však dojde k otěhotnění, není

žadoucí další výron semene, protože by způsobil další početí. Otěhotnění se počítá od okamžiku, kdy žena jeví neklamně fyzické příznaky jiného stavu, není ani nutně podmíněno vynecháním menstruace. I když je substance zárodku odvozena ze semene, výživa a prostředí matčiny dělohy vykonávají přímý vliv na zárodek, a tak se dítě může podobat jednomu nebo oběma biologickým rodičům. Značné množství nativních „teorií“ reprodukce připisuje početí právě smíšení krve a spermatu. Jedna z nich, zastávaná tradičně Ašanty z Ghany, tvrdí, že menstruační výměšky a krev jsou základem krve potomka, zatímco sperma se stává duší, oživujícím prvkem dítěte. Jiné podoby tohoto pohledu připisují stejnou kontinuitu menstruačním výtokům, sperma se prý naproti tomu vyvíjí v maso, svaly nebo kosti. Často jsou nativní teorie jak doslovnými výklady představy o procesu oplodnění, tak i metaforami, jež lze vztáhnout k některým rysům sociální organizace. Například v East Bay místní představy spíše posilují mužskou převahu, v trobriandské kultuře, jak naznačeno, jde nejspíše o kulturní koncept partenogenetické reinkarnace spjaté s matrilineární descendencí, podobné pojetí je u Ašantů. V tomto smyslu se nativní teorie reprodukce zdají být metaforami sociologických činitelů ustavujících legitimitu. – Často jsou tyto teorie explicitní, pokud jde o období větší či menší ženské plodnosti. Pro obyvatele East Bay je doba nejvyšší pravděpodobnosti zhruba uprostřed periody, naproti tomu u Havasupajských indiánů, také u Navahů, se soudí, že početí bude bezprostřední, dojde-li k souloži během menstruace. Keňští Kikujové se domnívají, že nejpříhodnější doba pro oplodnění je bezprostředně po menstruaci, Masajové soudí, že několik dní po ní. Pokud jde o mužskou dispozici plodnosti, uvedme alespoň Mangaiany, kteří kdysi věřili, že když muž dělí své semeno mezi několik žen, snižuje tím svou potenci. Podobně v East Bay se domnívají, že míra potence je přímo úměrná pohlavní zdrženlivosti. Objevuje se tam poněkud kuriózní představa, že žena neotěhotní, neporodí, jestliže byla oplodněna několika muži. Součástí studia nativních představ o reprodukci může být nepochybně také studium potratů, především spontánních. V této souvislosti je na místě připomenout průkopnickou práci Georgese Devereuxe (1955) o potratu v primitivní společnosti. Jistě nepřekvapí celá řada omezení ukládaných těhotným ženám – od těch, jež sledují praktické, somatické cíle, až po možné následky mystické. Souvislost početí a smrti je zjevná, stejně jako různé vazby totemické, známé zejména z nativní Austrálie. Z klasické Indie pocházejí různé reprodukční kosmologie, jež se mohou promítat do ideologií sexuálního chování, do sexuálního života: „subjekt“ je nejčastěji pouhým ztělesněním nadčasových kosmických principů, pouhým exponentem supraindividuálních proudů, jak to ostatně můžeme pozorovat ve výkladu Schopenhauerově.

Sexuální kodexy a praktiky. V každé kultuře existuje určité množství objektů, činností, symbolů, signálů, rčení a vyprávění i gest, jež slouží k pojmenování erotických, reprodukčních nebo pohlavních významů, ať už v sociálním nebo biologickém ohledu. Významy mohou zahrnovat jak zjevné a univerzální „ikony“ jako genitálie, předměty ve tvaru pohlavních orgánů, činnosti naznačující kohabitaci, tak i kulturně specifické symboly, jimiž mohou být podle pohlaví diferencované způsoby oblékání a krášlení, a dokonce ezoterické znaky, srozumitelné jen omezeným skupinám. Celkový soubor takovýchto znaků a projevů lze podle některých autorů, například Igora S. Kona nebo Williama H. Davenporta, nazvat *erotickým kodexem* (podle prvního), případně *sexuálním kodexem* kultury (podle druhého), pokud se pohybujeme v rámci jedné kultury. Je zjevné, že některé kultury mají rozsáhlejší „katalog“ těchto výrazů než kultury jiné; v některých je sexuální kodex ve srovnání s jinými *veřejnější*, což zjevně může souviset se známou typologií, či spíše dichotomií sexuálních kodexů a přeneseně rozlišením celých kultur na *restriktivní* a *permisivní*. Doklady vztahující se k sexuálním kodexům jsou volně rozptýleny v mnoha etnografických pracích, zejména v monografiích, žádné systematické studium, včetně studia erotického kódu naší kultury, dosud neexistuje. Přesto lze důležitost studia sexuálních kodexů sotva podceňovat: neexistuje společenství, v němž by chování jeho příslušníků nebylo konstantně ovlivňováno sexuálním

kódem nebo jeho prvky. To je možná nejzřetelnější v projevech *cudnosti* (například Duerr 1988–1997; Stephens 1966), etiketě správného oblékání a v celé řadě situací respektujících společenské konvence. Navzdory složitosti a pestrosti sexuálních kodexů bude vhodné některé prvky přiblížit. Pro všechny kultury nepochybně platí, že pohled na pohlavní orgány je potenciálně erotický, což vyžaduje, aby dospělí členové dané kultury respektovali určité formy „cudnosti“, zvláště jde-li o smíšenou společnost. Dokonce i v těch kulturách, kde příslušníci obou pohlaví chodí zcela nahí (nativní Austrálie), existuje určitá etiketa *cudnosti*. Tak se muži nikdy přímo ne dívají na ženské pohlavní partie, sedící žena si zase zakrývá oblast *mons veneris* patou. V naprosté většině kultur světa jsou dámská ňadra pokládána muži za erotická (**obr. 4**), ač v tropických oblastech si ženy horní polovinu těla vždy nezahalují. Existují však výjimky: na Mangaii nejsou ženská prsa považována muži za sexuální vzrušující. U žen bývá zahalována větší část těla než u mužů, extrémem jsou, jak známo, některé islámské sekty, jejichž ženy si zakrývají závojem i oči (Bouhdíba 1975; Murphy 1964). Mužské genitální pokrývky či penilní pouzdra nezahalují v některých kulturách skrotum, a dokonce v některých halí pouze předkožku. Nejednou však jsou pouzdra na penis opticky přitažlivá, dokonce oslnivě nápadná, takže na jedné straně mají sice zakrývat (a zakrývají), ale na druhé straně mají vlastně přitahovat pozornost (a přitahují) (**obr. 5**). Tato řečně dvojakost je příznačná pro nejednu kulturu. Tendenci „zakrývat, ale zdůraznit; tlumit, ale vlastně navodit pozornost“ (řeceno slovy Williama H. Davenporta [1987]) prozrazuje tradice módy v euroamerickém kulturním okruhu, nemluvě o tradicích krásné literatury. Osobní krášení a ozdoby jsou obecným rysem všech kultur, dokonce i těch, jež to popírají; všude jsou *genderovým* ukazatelem, neboť muži a ženy užívají odlišné způsoby zdobení (**obr. 4–6**). Stejně jako je móda parauměleckou formou v euroamerickém kulturním okruhu, tak v některých kmenových tradicích je malování těla a obličejů při slavnostních či rituálních příležitostech pokusem o uměleckou podobu, jež může v některých případech mnohé napovědět o společenském postavení svého nositele. I když oděv, účes, ozdobení těla jsou pouze *pomíjivými* projevy (a v tomto smyslu jsou jen jinou podobou toho, co se na Západě skrývá pod pojmem módy a její bytostně pomíjivé „struktury“ – Lipovetsky 1987), existuje řada forem nebo projevů „trvalejší“ povahy: tetování, skarifikace, barvení a broušení zubů, deformace lebky, tvarování nohou, máme-li uvést několik příkladů, jež rovněž mohou leccos vypovědět jak o genderu, tak o společenském postavení. Některé z těchto forem jsou vysloveně sexuální a náleží spíše do jedné kategorie se sexuálními mutilacemi nebo modifikacemi. Nejznámějším případem jsou zřejmě *hotentotské zástěrky*, tedy uměle vytvarována *labia minora* mladých dívek. V souvislosti s tímto ne právě obvyklým jevem rozlišil kdysi Felix Bryk (1928) na africkém materiálu „dvojí vaginální typ“: jeden bez klitorisu – vagina *ankleitoridica* u pasteveckých kmenů – a vagina *hypertelica* – typ vyznačující se neobyčejně prodlouženými labii. Z moderní etnopsychiatrie je známo, že „falický“ charakter vnějších ženských genitálií byl sugerován na základě „expandovaných“ morfologických modifikací, vyskytujících se obvykle ve střední a jižní Africe, rovněž v Mikronésii. Někteří autoři hledali původ „hotentotské“ zástěrky právě v západním Pacifiku (například Lagercrantz 1937). Obtížněji lokalizovatelné mohou být folklorní a mytologické kontexty, leč motiv „Afrodity s penisem“, rozpracovaný Gézou Róheimem (1945), naznačuje těsnou souvislost s „falizací“, s „hotentotskou zástěrkou“ a ovšem s celkovou „konstrukcí“ ženství. Paralelně praktikují některá etnika Amazonie zavěšování závaží chlapcům na *skrota*, takže v dospělosti jim visí až téměř ke kolenům; v týchž kulturách chodí ženy totálně depilovány. V East Bay nosí dívky drobné obrázkové tatuáže, v dospělosti obvykle na vnitřní straně stehů. Tyto tatuáže byly stejně pečlivě zahalovány jako genitální oblast, jsou určeny jen manželům nebo milencům, a když se muži bavili o sexu a erotice, byly právě řeči o ženském tetování pokládány za eroticky vzrušující. – Mnohé kultury provozují úkony nebo používají formule obecně známé jako *milostná magie*, jejímž cílem je navodit láskyplné

pocity v žádoucích objektech. Většinou byly tyto úkony prováděny potají, neboť je pospolitost netolerovala, pokládajíc je za čarodějnictví. Na Trobriandových ostrovech je základním posláním milostné magie zvýšení pohlavní přitažlivosti „provozovatele“ odpovídajícího rituálu. Milostná magie tam není nikdy pokládána za zpronevěru, zatímco v East Bay je chápána jako nemístný vpád do osobní celistvosti. – Další složkou sexuálních kodexů může být *erotické umění*. Všeobecně známou podobou tohoto typu umění jsou indické skulptury, spojované s posvátnými mýty a teologickými představami. Dále lze uvést některé styly takzvaných primitivních skulptur Polynésie a Melanésie, jež vyjadřují jak erotické, tak i mystické pomysly, užívající vysloveně genitální symbolizace. Patří sem i sexuálně explicitní taneční formy z Tahiti nebo Havaje, odrážející nepochybně kulturní hodnoty oněch společenství, nebo proslulá mochická keramika ze starého Peru a některé objekty z předkolumbovského Mexika, jejichž plný smysl nám dosud uniká. Nejnápadnější složku sexuálního kodexu nacházíme v slovesném umění. Každá kultura má svůj *sexuální jazyk*, který se projevuje v různých řečových obrazech, kontextech, humoru, škádlení, narážkách, snad „soudoběji“ řečeno v „harassmentu“; v různých podobách narativního folkloru, samozřejmě rovněž v estetických útvarech jazyka – v poezii, próze, dramatu a jiných žánrech, jež si ta či ona kultura vypracovala. Jako *celek* je sexuální kodex systémem symbolů, jež patrně nejvýmluvněji demonstrují hodnotové orientace osob náležejících k dané kultuře, je prostředkem, jímž jsou sdělovány jemnosti „sexuálního étosu“. Zde se patrně otevírají závratné možnosti jak deskriptivního, tak srovnávacího studia sexuálních kodexů nejen proto, že bylo dosud tak málo vykonáno, ale i proto (zejména), že sexuální kodexy zahrnují systémy singulárních symbolů nápadně vyjadřujících ideje a hodnoty, které možná tvoří nejspecifičtější obsah sexuální kultury. Jestliže byla v předchozích oddílech věnována pozornost těm stránkám kultury, jež mohou dávat smysl sexualitě a jež regulují její projevy, její behaviorální podoby, je na čase přistoupit k „jádru“, k vlastní *specifice* antropologie sexuality, k *praktikám*, k sexualitě v nejužším slova smyslu: k heterosexuální souloži, eventuálně dalším způsobům sexuálního „vybití“. Transkulturně zaměřené údaje o koitu a jiných formách sexuálního naplnění nejsou bohužel zrovna přehojné, a proto není překvapující, že lze rozlišit jen několik málo pankulturních specik a odlišností, a i ty mohou být sporné. Poznatky z kultur, jež mají kladný vztah k předmanželskému pohlavnímu styku, naznačují, že nejranější věk, kdy začíná být soulož „provozována“, představuje desátý až jedenáctý rok, avšak ani tehdy nemusí docházet k plné penetraci nebo orgasmu. Věk nejintenzivnějších sexuálních zájmů a činností spadá asi mezi dvacátý a třicátý rok života: toto věkové rozpětí představuje jakousi biologickou konstantu, již kultura příliš měnit nemůže. Na druhé straně nacházíme množství dokladů, jak kulturní vlivy, dokonce i v naší vlastní společnosti, mohou potlačit, posunout, rozšířit limitující věk „koitálního“ chování. Tak Abchazané se domnívají, že odkládání plného sexuálního života vede k prodloužení pohlavní aktivity. Ženy v dnešní Abcházii se vdávají ve věku kolem dvaceti let, ale dříve k tomu docházelo v pozdějším věku. Vyšší věk mužů vstupujících do manželství a velké věkové rozdíly partnerů mají patrně vliv na menší plodnost, Abchazané však udržují své sexuální zájmy a pokračují v pohlavních stycích do hluboce pozdního věku, mnohem vyššího než u kteréhokoliv jiného, v současnosti známého etnika. V jedné srovnávací studii (Nag 1969), jež mapovala frekvence soulože u skupiny ve věku od dvaceti do třiceti let, se uvádí frekvence 5krát týdně u navažských respondentů, 2,4krát u skupiny kalkatských muslimů a 1,9krát u kalkatských hinduistů. Méně obsáhlá data z East Bay pro stejnou věkovou skupinu jsou srovnatelná, pouze nepatrně vyšší než u Navahů, zatímco data od Balů z Konga uvádějí vyšší průměrnou frekvenci než v East Bay. Pro srovnání: v předmanželských příbytcích u již zmíněných Murijů, kde existuje značná volnost, dokonce podpora potěšení ze soulože (účastníci jsou ovšem mladší dvaceti let), je frekvence jednou až dvakrát týdně. O společenství, jakým jsou například Danijové, známí velice nízkou hladinou libidinózní

energie a děsem ze sexuálního styku se ženami, bohužel žádnou statistiku četnosti pohlavních styků nemáme. Uvedená *frekvenční data* se ve vypracování a rozsahu nemohou měřit s daty takového Alfreda C. Kinseye a jeho týmu (Kinsey – Pomeroy – Martin 1948; Kinsey – Pomeroy – Martin – Gebhard 1953) nebo Williama H. Masterse a Virginie E. Johnsonové (Masters – Johnson 1966); připomínají spíše postupy Shere Hiteové (Hite 1978). Významní transkulturní průkopníci Clellan Ford a Frank Beach se přesto o určité shrnutí pokusili. Také data týkající se milostné předehry jsou vcelku skromná (Broude 1994; Davenport 1987; Ford – Beach 1951, Pondělíček – Pondělíčková-Mašlová 1971), avšak snad dostatečná k naznačení kulturních odlišností. Z údajů vyplývá, že jen málokterá skupina nezná milostnou předehru před koitem, u žádné skupiny neslouží předehra jako substitute soulože. „Petting“ je zjevně doménou euroamerického kulturního okruhu, určitý náběh k pettingu projevují skupiny, jež mají ve zvyku (například za podmínek mimomanželských styků) provozovat jakýsi pseudokoitus. Rozpětí milostné předehry může být značné: zatímco u Lepců nebo Kwomů muž i žena začínají se stykem zpravidla ihned, bez přípravy a předchozího objímání (což je spíše výjimečné), v jiných kulturách, například na Ponape, na Trobriandových ostrovech, mohou sexuální radovánky před koitem trvat celé hodiny. Gwen J. Broude (1994) konstatuje, že z 39 společností, o nichž máme informace o milostné předehře, 53,8% vykazuje delší prekoitální činnost; něco málo přes 10% má nepříliš vypracovanou milostnou předehru, zatímco ve zbývajících 24,9% nelze vcelku o milostné předehře mluvit. Vzorce a podoby milostné předehry koexistují s jinými postoji a obyčejí. Lze říci, že ta společnosti, jež mají vypracovanou milostnou předehru, umožňují zpravidla svým mužským příslušníkům vybrat si partnerku pro manželství, zatímco ve společnostech, kde milostná předehra není výrazným prvkem sexuálního chování, je výběr manželky obvykle přenechán třetí straně. Manželovy sexuální „aféry“ jsou tolerovány spíše tam, kde milostná předehra není. Shrňme: vypracovaná, diferencovaná milostná předehra se objevuje tam, kde je manželství svobodnou volbou (pokud někde něco takového existuje), vyžadující mužovu loajalitu; je rovněž pravda, že kultury s vytrnějším kódem milostné předehry bývají shovívavější vůči homosexualitě, kdežto opak je pravdou tam, kde je milostná předehra minimální. Je možné postoupit o krok dál a položit si poněkud spekulativní otázku po vztahu vypracované, dlouhé, rafinované milostné předehry a (romantické) lásky. K vlastním sexuálním technikám, k takzvaným *figurae veneris* (nebo prostě k polohám při souloži) nejprve podotkněme, že je-li milostná předehra *adjektivem*, je heterosexuální koitus *substantivem* celé antropologie sexuality (a nejen jí), protože je, transkulturně vzato, jediným „podstatným“ prvkem sexuálního chování. Začneme tím, že ve většině kultur světa je preferovanou polohou poloha „tváří v tvář“, žena na zádech, dole. Alternativní možnosti, rovněž hojně zmiňovanou (zvláště pro Afriku), je poloha tváří v tvář, avšak na boku; ta je často uváděna jako varianta, jako alternativa klasické polohy „misionářské“ (Priest 2001), dokonce doporučována tam, kde spí více rodinných příslušníků pohromadě, a rovněž v případě pokročilejšího stupně těhotenství. Naproti tomu například v East Bay se dává přednost poloze zezadu, zejména při kontaktech cizoložných. *Cirkumstancíalem* je obvykle prales, avšak *cirkumstancíalem* mohou být i ideály *ženské krásy*. Obecněji lze snad říci, že to, co lidé pokládají za krásné, chápou také jako přirozené. Ze shrnutí Clellana Forda a Franka Beache (1951) je možno zjistit, že masivnější tělesná stavba je velebena u Namů, na Pukapuka nebo u Sirionó, v kontrastu s tím se preferuje štíhlost u Navahů a Ilů, širokou pánev a široké boky vyznávají Čukčové a Kwakiutlové z amerického severozápadu (Britská Kolumbie), úzkou pánev a široké boky Jakuti, co největší stydké pysky mají v oblibě na Ponape, na Truku, na Markézách, nemluvě pochopitelně o klasické hotentotské zástěrce; velký klitoris se zdá být specialitou erotické tradice Velikonočního ostrova, není-li to ovšem pouhá tradice etnologická. Dlouhá visící ňadra si považují v Africe, pevné polokruhovitě prsy na ostrově Manus, velké prsy „vůbec“ jsou zbožňovány na Aloru, u Apačů a Hopijů, ale také na Lesu. Je téměř zbytečné dodávat, že

existují rozmanité, obvykle antropometricky založené pokusy o klasifikaci dámských ňader. Podobně je tomu v případě vulvy: odkažme v této souvislosti na průkopnickou, vpravdě „archeovulvologickou“ studii Miroslava Verner (1974), vycházející z důkladného rozboru núbijských petroglýfů. Připomeňme nakonec, že na Trobriandových ostrovech začíná „vyhledávaná“ poloha předřepnutím muže k partnerce, již si k sobě přitáhne, pomáhaje jí obemknout nohama své boky, přidržuje jí pak stehna rukama zespoďu; někdy však žena obemkne muže stehny a zvrátí se dozadu, opíraje se o lokty. Pokusme se nyní, ve stopách Edgara Gregersena (1983), o generalizaci „venušiných figur“, vycházející ze tří dimenzí: z polohy těla rozlišené ve čtyřech podobách – vleže, vsedě, vstoje, vkleče; z postavení partnerů – tváří v tvář a zezadu; ze zřetele „dominance“ – muž nahoře a žena dole nebo naopak; připočítat lze ještě „neutrální“ polohu na boku. Orálně genitální počínání je dobře známo ze všech vyšších civilizací, rovněž z různých míst Oceánie a Afriky. Z velmi sporé informace, jež je k dispozici, lze usoudit, že kontakt úst a penisu je obvyklejší než kontakt úst a vulvy. Od dob Alfreda C. Kinseye (přínejmenším) je známo, že orální sex je nápadnější u vzdělaných vrstev. V souladu s výzkumy je možno říci, že felace je od padesátých let minulého století čímsi běžným. Kontakt úst a penisu je někdy konceptualizován do dvou podob: první je klasická *felace*, v níž aktivně působí ten, kdo užívá úst; druhou je *irrumace*, při níž partner, jehož penis je stimulován, „přiráží“ do partnerových úst. Pokud vím, v případě kontaktu úst s vulvou analogické rozlišení neexistuje. Diferenciace označení se může ubírat různými cestami: tak na Tuamotu rozlišují deset názvů pro klitoris (Bishop – Hobden 2001, s. 34). Kombinace felace a cunnilingu, tedy takzvaná poloha 69 (**obr. 8**), je podle pramenů velice limitovaná, přičemž určitou výjimkou jsou mochické artefakty a některé objekty z jiných vysokých kultur. Dodejme ještě, že poloha šedesát devět bývala součástí sexuální výchovy na Mangaii. – Touha po soukromí, základní *cirkumstanciální* prvek, je často uváděna, ale u mnoha kmenových i rurálních pospolitostí je úplné soukromí nedostižným ideálem. I když je představa o soukromí kulturně vázána, souvisejíc nepochybně s pojetím osobnosti, stále se vracejí zmínky o zvědavých dětech, jimž je vštěpována ignorance pohlavní činnosti rodičů. Na druhé straně se však přiznává, že takové pozorování je nutnou součástí socializace. To ostatně není příliš daleko od zákazu přímého pohledu na odhalené genitálie, který se uplatňuje v těch kulturách, kde „vzorce cudnosti“ nepočítají se zakrýváním pohlavních orgánů oděvem. V některých kulturách Melanésie se soulož mezi manžely odbývá nikoli v příbytcích, ale zpravidla mimo vesnici v zahradních přístřešcích: jen tam si dvojice vychutnává samotu. Podobně je tomu v East Bay, kde je počáteční styk manželů komplikován důsledky rané výchovy namířené proti kontaktům s opačným pohlavím. Až poté, co si manželé založí vlastní zahradu, získají vlastní pozemek, otevírá se jim prostor pro „vypracování“ sexuálního styku. Etnologická literatura se zmiňuje o tom, že muži mají zpravidla větší sexuální apetenci než ženy. Výjimky najdeme například u novoguinejských Sianů a některých skupin Indie, kde, jak se soudí, je ztráta semene čímsi oslabujícím, nebo dokonce čímsi nebezpečným. Najdeme také opakovaná sdělení, že ženy mají potíže s dosažením *orgasmu*, že jej málokdy prožívají. U některých etnik, například u Arapešů, možnost ženského orgasmu zcela popírají (Mead 1935). Zdá se, že transkulturní variabilita ženského orgasmu je přímo závratná: na jedné straně máme „anorgasmické“, právě zmíněné horské Arapeše, na druhé straně mangaiaské, „multiplex orgiastické“ ženy dosahující prakticky během každého koitu vrcholu (dobře podloženého klitorálním drážděním), a ne jen jednoho. Tato variabilita jen potvrzuje a rámuje *složitost a neurčitost* ženského orgasmu, jak ji dokládá přínejmenším od dob Freudových neobyčejně rozsáhlá a disparátní literatura věnovaná tomuto polozáhadnému a poloatraktivnímu fenoménu. Jak píše Igor S. Kon (Kon 1997, s. 186), je-li ženský orgasmus jevem nikoli *fyzilogickým*, nýbrž *psychogickým* (nelokalizovatelným jednoznačně do jednoho nebo více „tělových bodů“), pak bude zřejmě nesnadné rozlišit *prožitek* orgasmu od jeho *reality*, pokud má takové rozlišení nějaký smysl.

Snad nepřeháním, řeknu-li, že základní složitost je dána křížením, míšením, překrýváním, nedůsledností dvou „konceptuálních“ řádů. Na jedné straně jde o standardní „hmatatelné“ představy o možném lokusu/možných lokusech (vagina, klitoris, bod „G“, eventuálně jejich kombinace), na druhé straně figuruje množství hledisek, ne vždy prostých „wishful thinking“, evolučně i obecně biologických, historických, etických, antropologických nebo sociokulturních, klinických, psychologických, dokonce feministických, paternalistických (pokud jsou paternalisté vůbec schopni takovou „komoditu“ připustit) a vysloveně machistických. Klasické je rozlišení „vaginálního“ versus „klitorálního“ orgasmu. Jak známo, vaginální orgasmus je spjat s tradiční freudistickou představou o transferenci z klitorisu na vaginu jakožto projevu zralosti ženy. Akcent na vaginální orgasmus najdeme (nikoli neopodstatněně) i u neofreudistů: „Navzdory malému počtu nervových zakončení je vaginální orgasmus možný, protože femininní pohlavní identita, nevědomá i vědomá, umožňuje kathexi vaginy jakožto orgánu sexuální receptivity. Přenosová teorie tak zůstává v platnosti, jsou-li do uvažování zahrnuty i nevědomé faktory ženské sexuality,“ píše G. a R. Blanckovi (Blanckovi 1993, s. 151) ve své práci o teorii a praxi ego-psychologie. Klitorální akcent je naproti tomu patrný nejen u antiadaptacionistů, jakými jsou Stephen Jay Gould (1995) a Donald Symons (1979), pro něž je lokusem ženského orgasmu klitoris, tento „homolog“ penisu, nýbrž u celé řady klinických autorů a rovněž feministek. Pokusem o kompromis, pokusem přinášejícím jakousi rovnováhu, pokusem rozlišujícím mezi „klitorálně orientovanými ženami“ a „ženami orientovanými vaginálně“ je asi nejrozsáhlejší dílo o ženském orgasmu, jehož autorem je americký psycholog Seymour Fisher (1973), který však nepřestává zdůrazňovat vztah orgasmu a osobnostní struktury. Konečně „kulturologicky“ zaměření autoři, jejichž eminentním představitelem může být Simone de Beauvoirová (Beauvoirová 1966), stojí v blízkosti Igora S. Kona (1988) důrazem na *difuznost* dámského klimaxu. Zdá se mi, že možná nejuvýstižněji to vyjádřil Edward Dengrove (1973, s. 933): „U obou pohlaví orgasmus implikuje, zasahuje celé tělo, ale v případě ženy není lokalizován v genitální oblasti v tom stupni, jako je tomu u muže, jsa prožitkem poněkud difuzním (...)“ ... a pokračuje: „Svou schopností prožívat orgasmus je zřejmě lidská samička raritou mezi savci (...) ale její orgasmická aktivita má smysl pouze pro její uspokojení (tedy „komodita“, „artefakt“? – poznámka F. V.), nikoli pro její biologické funkce. Pro muže je to něco jiného: každá ejakulace je aktem reprodukce.“ Valná část informací o *masturbaci* v mimoevropských společnostech má spíše anekdotický charakter a ta část, jež má nádech autenticity, se zpravidla vztahuje k mužům. Kupříkladu Kgtala Tswanové z někdejšího Bečuánska (Botswany) masturbaci u mužů bez ohledu na věk velice odsuzují, jsou však tolerantnější vůči ženám, odpouštějíce dokonce i masturbujícím ženám vdaným s vědomím, že jsou zřejmě zanedbávány nebo odloučeny od svých manželů na dlouhou dobu. Z jednoho přehledu, jenž se opírá o anketu provedenou mezi mladými muži v Africe, můžeme seznat, že ve všech etnických subkulturách je masturbace vcelku odsuzována, neboť prý oslabuje tělo i ducha, dokonce může přivodit neštěstí. Přesto však asi 40% mužů potvrdilo zkušenost s onanií v nějakém období svého života, asi 20% přiznalo, že ji provozuje stále. Je zajímavé, že křesťané se hlásí k masturbaci mnohem častěji než muslimové. Mladí muži z vesnických oblastí byli ochotnější mluvit o onanii nežli muži z města. Naproti tomu jen nepatrné procento žen ve vzorku potvrdilo provozování masturbace, vaginální i klitorální (Hanry 1970). Naznačená data jsou velmi zajímavá, potvrzují některá zjištění Alfreda Kinseye: religiozní příslušnost a další stránky sociálního zázemí mohou bezprostředně ovlivňovat sexuální aktivity. Balové z Konga jsou vůči onanii shovívaví, a to pro obě pohlaví, toleruje se i vzájemná masturbace mezi hochy, o nichž se soudí, že se vyskytuje poměrně často. Také mangaiaská kultura jeví známky snášenlivosti vůči masturbaci jak hochů, tak dívek, zhruba do desátého roku života, kdy se chlapci podrobují superincisi. Po ní je masturbace spíše odmítána a doporučován heterosexuální koitus. Postoj v East Bay je dosti podobný:

masturbace je u chlapců pokládána za normální, na rozdíl od dívek, u nichž se s potřebou pohlavního naplnění nepočítá. Po uzavření sňatku je však onanie pokládána za cosi směšného, za projev nezralosti. Ve výčtu prvků sexuálního chování uvedme nakonec tak říkajíc jeho úvrat, již je *nekrofilie*, zahrnující jednak sexuální přitažlivost mrtvol, jednak pohlavní styk s nimi. Alfred C. Kinsey, podle jednoho ze svých spolupracovníků, Wardella B. Pomeroye, tvrdil (navzdory obrovským zkušenostem ze sexuálních či spíše sexuologických výzkumů), že se nikdy nesetkal s případem, jenž by byl kvalifikovatelný jako skutečná nekrofilie. Také antropologové (Gregersen 1983) se jen extrémně vzácně zmiňují o nekrofilii, pokud však o ní mluví, je vždy spjata s muži. Nejstarší zmínky najdeme snad u Hérodota: mrtvoly krásných žen nebyly ve starém Egyptě předávány bezprostředně po smrti balzamovačům právě ze strachu ze sexuálního zneužití. Avšak alespoň jedna společnost, Luové z východní Afriky, pěstuje určitý typ ritualizované nekrofilie: Duch mladé dívky, jež zemřela jako panna, je pokládán za vysoce nebezpečného, a má-li být pacifikován, musí být povolán někdo zvnějšku, aby mrtvolu defloroval. Bellacoolové z Britské Kolumbie údajně pokládali za přijatelné, když muž z hlubokého zármutku obcoval s mrtvolou své manželky. „Funerální“ nekrofilie je rovněž známa na Pukapuka – nejrozsáhlejší anekdotické zmínky najdeme u Ronalda M. Berndta (1962), pro novoguinejské Káinanty je nekrofilie aktem potěšující agrese, aktem prováděným na zabitých ženách nepřítele.

Závěry. Tento nástin nepředstavuje jedinou možnost *rozčlenění* oblasti zvané antropologie sexuality. Záměrně se orientoval na kulturně relativistická východiska ve snaze podtrhnout, že (1) sexuální kultury jsou velice proměnlivé ve svých ideologiích a hodnotách i ve způsobech jejich integrace do „zbytku“ kontextů příslušné kultury, že (2) sexuální kultura představuje bezprostřední milieu sexuality, důležité pro její určení a zvnějšňování jak jednotlivci, tak skupinami, a že (3) sexuální kultury jako představitelné celky pronikavě ovlivňují sexuální chování. Ne náhodou jsme se snažili zdůraznit interkulturní variace v ideátech a hodnotách, neboť jsou nejen místem, kde je sexuální kultura vytvářena, nýbrž i místem badatelům nejpřístupnějším. Jak víme, skutečné sexuální chování lze zkoumat spíše jen nepřímou. Pro srovnávací účely lze „ideář“ sexuální kultury shrnout do tří oblastí nebo rozsáhlejších témat: (1) *ideje* definující lidskou sexualitu v obecném smyslu slova, (2) *specifikace*, jež delimitují mužství a ženství a (3) *explanace* nebo jednodušeji *nativní představy o početí*. Celek těchto oblastí snad skýtá cosi jako subjektivní model jak socializace mladistvých, tak chování dospělých. Projevy sexuality předpokládají partnerství a skupinovitost, specifikující sociální či institucionální kontexty; ty trasují prostředky donucování, vymáhání standardů nebo norem sexuálního chování. Ve většině společenství je to manželství, jež představuje ústřední a nejnápadnější *institucionální kontext* sexuality. Výklad je snad možno uzavřít konstatováním, že sexuální kultura zahrnuje dva druhy kontextů, dva druhy prostředí, v nichž se sexualita proměňuje: zatímco jedno prostředí je povahy ideační a normativní, je druhé charakteru sociálního a regulativního. Závěrem už jen připomeňme, že skutečnost sexuality je pro člověka dané kultury potvrzením jeho domněnky o sexualitě, jinými slovy: realita sexu je vlastně jeho kulturou. Celostně, z hlediska vědy i umění, je tato problematika rozvíjena v rámci projektu *Katedry antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně – *Kruh prstenu: Světové dějiny sexuality, erotiky a lásky od počátků do současnosti v reálném životě, krásné literatuře, výtvarném umění a dílech českých malířů a sochařů inspirovaných obsahem této knihy. (František Vrhel – Jaroslav Malina)

antropologie smrti, subdisciplína biologicko-sociokulturní antropologie zabývající se teoretickými základy, východisky a srovnávacím výzkumem způsobů a vzorců chování, jimiž se jednotlivé kultury vyrovnávají se smrti. Zaměřuje se na dějiny smrti specifické pro danou kulturu, na obrazy smrti a zádušní kult, představy o posmrtném životě a pojmy vztahující se k nesmrtelnosti, na způsoby umírání, rituály truchlení a formy pohřbívání (kremace, inhumace, milodary, pohřební stavby a pohřebiště aj.), na všechno, co v rámci jedné určité

kultury v užším smyslu souvisí se smrtí, umíráním a nesmrtelností. Snaží se prozkoumat, zda a v jakém smyslu tento komplex představuje půdorys, na jehož základě lze popsat celou kulturu v jejich specifických profilech i v aspektech, jež na první pohled s tématem smrti nesouvisí vůbec, nebo souvisí jen málo. V transkulturním vyústění se zaměřuje na hlavní trendy problematiky v historické posloupnosti v rámci všech společenství světa od prehistorie až do současnosti. Ukazuje danosti a zvláštnosti v pohřebním ritu podle sociálního zařazení, věku, pohlaví a zejména etnicity, náboženské nebo kulturní příslušnosti a na tomto základě diskutuje a předkládá koncepty chování a respektování zjištěných daností a zvláštností při prolínání a střetávání různých kultur a etnik v současném globalizujícím se světě, zvláště pak vztahy euroamerické civilizace vůči jiným civilizacím a kulturám. Celostně, z hlediska vědy i umění, je tato problematika rozvíjena v rámci projektu *Katedry antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně – Antropologie smrti: Transkulturní výzkum umírání, smrti, pohřebních rituů a rituálů. *Viz Smrt a pohřeb ...* (Jaroslav Malina – Josef Unger).

antropologie sociální, viz socio-kulturní antropologie.

antropologie socio-kulturní, viz socio-kulturní antropologie.

antropologie strukturální, viz strukturální antropologie.

antropologie sportovní, viz funkční antropologie, sportovní antropologie.

antropologie symbolická, viz symbolická antropologie.

antropologie tělovýchovná, viz funkční antropologie, tělovýchovná antropologie.

antropologie teoretická, viz teoretická antropologie.

antropologie umění, subdisciplína antropologie zabývající se transkulturním výzkumem umělecké tvořivosti v oblastech hudby, tance, divadla, malířství, sochařství aj. Rozvinut je zvláště transkulturní výzkum objektů z okruhu výtvarného a užitého umění (který lze sledovat již od mladopaleolitických dob), kam se řadí materiální objekty, jako jsou plastiky a sochy, reliéfy, rytiny, malby, ozdoby, šperky, ceremoniální artefakty a zbraně, keramika, košíkářské nebo textilní výrobky, ale i zdobení a estetické projevy lidského těla; soustředí se nejen na materiály a výrobní techniky, ale především na symbolické významy, které jsou spjaty s vírou, náboženstvím a dalšími funkcemi. Ukazuje se například, že v mnoha společnostech takzvaných přírodních národů a zřejmě i pospolitostí prehistorických nejsou umělci uznáváni jako výluční tvůrci ani nejsou jejich díla chápána jako součást vyšší kultury; umělecká tvorba je často spíše kolektivní než individuální a je spjata s větším počtem tvůrců; rozlišení mezi funkcí a estetickou hodnotou nemusí mít žádný význam; rozlišení mezi uměním a řemeslem nemusí být podstatné; pojetí kreativity a inovace se může v různých kulturách lišit. Například paleolitické umění se v současné teorii vyhraňuje jako fenomén veskrze funkční, jako účelná součást společenských aktivit své doby – a právě pro tuto účelnost se nezřídka zpochybňuje sama oprávněnost pojmu „umění“ v paleolitických společnostech. Pokoušíme-li se proto umění v různých kulturách definovat, vyvstává tu i problém jeho postradatelnosti ve společnosti jedné a jeho účelnosti ve společnosti jiné – tedy problém vzniku umění, případně jeho úpadku či přechodného zániku. S tím také souvisí zkoumání evolučních, respektive biologických kořenů umění a jeho provázanosti s mechanismy smyslového vnímání modalit okolního prostředí (symetrie tvarů, barevná harmonie) a jejich adaptivních významů v původním prostředí našich předků (rytmika tlukotu srdce matky, varovná zbarvení jedovatých živočichů apod.). (Jaroslav Malina)

antropologie urbánní, viz antropologie města.

antropometrické body, mezinárodně dohodnuté body na lebce nebo hlavě a těle živého člověka, používané k antropologickým výzkumům. (Eva Drozdová)

antropometrické nástroje, pro speciální měření lidského těla i kosterních pozůstatků člověka bylo vytvořeno mnoho specializovaných antropometrických nástrojů. Specializovaným výrobcem těchto nástrojů je firma Siber Hegner Maschinen AG, Wiesenstrasse 8, Zürich, CH

8022 ve Švýcarsku. Většinu měření lze provést i měřidly vyrobeným pro technické účely. (Eva Drozdová)

antropometrie, vědecká metoda měření lidského těla vyvíjející se souběžně s *osteometrií. Její největší výhodou je standardizace používaných bodů, rozměrů a nástrojů, což zajišťuje reprodukovatelnost i srovnatelnost různých antropometrických výzkumů lidských populací, studovaných badateli na celém světě. K sjednocení metodik a používaných nástrojů došlo na sjezdu v Monaku (1906) a Ženevě (1912). Učebnice Rudolfa Martina *Lehrbuch der Anthropologie* z let 1914, 1928 ad. obsahuje popis jednotlivých tělesných rozměrů pod standardními čísly, kterými je možno v odborných publikacích tyto rozměry označit. V USA vyšlo několik vydání knihy Aleše *Hrdličky *Anthropometry*, respektive *Practical Anthropometry* s popisem antropologických technik snímání měř na lidském těle a na kostře. Vznik a vývoj antropometrie souvisí se zájmem o tvar lebky a četnými pokusy o matematické vyjádření jejího tvaru. V 18. a 19. století se koncentrovala především na metrický popis lebky. Zájem o antropometrii vzrostl zejména proto, že byla považována za prostředek, jak zjistit příbuznost mezi lidskými skupinami a vztah lidí a lidoopů. V této době se antropologové zaměřili na rasové teorie a snažili se najít rozdíl mezi jednotlivými etnickými skupinami, „rasami“. Snažili se skládat „rasy“ do vzestupného systému, který by měl na nejspodnější úrovni formu, nejvíce podobnou lidoopům. I když takováto schémata byla populární a byla přijímána jako nezvratný fakt, je nutné zdůraznit, že někteří badatelé je kritizovali, například James Cowles Prichard (1786–1848) v roce 1813 odmítl všechny názory, že černoši jsou spojovacím článkem s opicemi. Hlavním důvodem, proč byla velikosti a tvaru lebky věnována tak velká pozornost, byl předpoklad, že tvar lebky je anatomickým znakem, který je nejméně proměnlivý, a proto vhodný k měření starobylosti. Protože v lebce je uložen mozek, tvar hlavy a její obrys byly považovány za znaky vyspělosti mozku a za míru jeho kvality. Domněnka, že charakter člověka a jeho inteligenci ukazuje morfologie jeho lebky má velmi dlouhou historii. Studium těchto znaků se dostalo mezi vědecké disciplíny na počátku 19. století zásluhou rakouského lékaře a psychologa Franze Josefa *Galla (1758–1828) a jeho spolupracovníka Johanna Caspara Spurzheima (1775–1880). Jejich práce položily základ *frenologii, velmi populární vědě v 19. století, která zkoumala a zaznamenávala obrys lebky a vytvářela mapu schopností a nadání jednotlivce. Frenologie přežila do konce 19. století, kdy pomalu zanikla; v dnešní době je považována za přežitou, nevědeckou disciplínu, i když se můžeme s jejím praktikováním různými šarlatány setkat i v současnosti. V roce 1842 švédský badatel Anders Adolf Retzius (1796–1874) vytvořil nový index popisující obecný tvar lebky a její kapacity. Děлил maximální šířku její délkou a obdržel tak dodnes užívaný, známý délkošířkový index lebky. Podle tvaru obličeje spolu s hodnotou délkošířkového indexu se Retziovi podařilo rozdělit Evropany do čtyř skupin. Délkošířkový index byl populární dlouhou dobu a byl aplikován ve studiích o variabilitě člověka do poloviny 20. století (dnes se stále používá, ale nikoli ke klasifikaci příslušnosti k „rase“ nebo k hodnocení schopností člověka, nýbrž popisuje pouze proměnu tvaru lebky v čase). Francouzský neurochirurg, anatom, patolog a histolog Pierre Paul *Broca (1824–1880) vytvořil srovnávací kranilogické studie, aby podpořil myšlenku o spojování tvaru lebky s určitým typem chování. Věřil, že změřený tvar lebky je nejlepším indikátorem kvality mozku. Broca spojil kranilogii a studium mozku proto, že se domníval, že nejzákladnějším znakem při studiu ras je právě mozek. Vycházel z představy, že rozdíly mezi rasami se projevují v chování lidí a tak mozek hraje v rasové typologii významnou roli. Broca si dával záležet na přesnosti měření. Nezastavil se u numerického popisu, ale vypracoval z něho celou historii nebo dokonce sociální postavení skupiny, kterou studoval. Převedl rozměry lebky na celou škálu indexů a z nich chybně odvozoval (jak bylo později prokázáno) charakteristiky jako jsou sociální postavení nebo psychické vlastnosti těchto dávno zemřelých lidí. Broca je i přes některé chybné názory a teorie zakladatelem antropometrie. Zkonstruoval antropologický

instrumentář, definoval kranio-metrické body na lebce a rozměry lebky. Tyto techniky jsou platné dosud, i když v jiných souvislostech. Používají se k zachycení a popisu tvaru lebky, nikoli pro zjištění inteligence nebo sociálního postavení studovaného člověka nebo na podporu přežitých rasových teorií. Výsledky jeho obsáhlého díla publikoval Paul Topinard (1830–1912) v roce 1885. S rozvojem antropometrie byly do antropologie zavedeny statistické metody. Francouzský matematik a astronom Lambert Quetelet (1796–1874) vytvořil množství statistických postupů, jejichž prostřednictvím vyjadřoval variabilitu člověka. Jeho hojné používání průměrů způsobilo vznik teorie o „průměrném člověku“. Antropometrie však nebyla používána jen pro studium rasových rozdílů mezi lidmi. Byla také užívána jako standardní identifikační metoda v kriminalistice. Byly vytvářeny práce pojednávající o fyzickém zjevu odsouzených. Z nich plynulo, že kriminální činy páchají fyzicky specifictví lidé. Příznivci této teorie byli ovlivněni zejména pracemi italského lékaře Cesare Lombrosa (1836–1909), který vypracoval teorii o rozeném zločinci (vrozené zločinecké vlohy). Ve svých publikacích uvádí Lombroso seznam tzv. abnormalit – jako například ustupující čelo, velké uši, hranatou a ustupující bradu, široké lícni kosti, levorukost, špatný čich a chuť, exhibicionismus, který se projevoval zálibou v tetování. Osoba, která měla minimálně pět z těchto znaků byla podle Lombrosa potenciálním zločineckým typem. Na přelomu 19. a 20. století (i později) byly kriminální antropometrie a obecná somatologie široce užívány. Bylo studováno mnoho probandů, aby mohl být nalezen vztah mezi chováním a fyzickým vzhledem. Lombrosovy teorie nebyly nikdy potvrzeny. Tuto myšlenku se čas od času snaží někdo obnovit, a i když je jasné, že je nesmyslná, nikdy docela nezanikla. Dalším ze slavných vědců, který se zapsal do dějin antropologie, byl britský matematik Francis Galton (1822–1911), bratranec Charlese *Darwina. Galton jako matematik aplikoval Queteletovy teorie a objevil biometriku. Galton studoval dědičnost některých znaků u dvojčat a jejich rodin. Vytvořil postupy pro porovnávání jedinců a vzorků z určité populace. Jako první vytvořil test pro testování inteligence a spolu se svým slavným žákem Karlem Pearsonem (1857–1936) vytvořili koncepci na zlepšení kvality lidské populace, tedy koncept eugeniky. Pearson se zapsal do dějin antropologie především zavedením statistických postupů do antropologie. Na počátku 20. století podrobil Brocovu metodiku revizi Rudolf *Martin (1864–1925), který rovněž zdokonalil Brocovu vytvořený antropologický instrumentář. Martin započal tradici periodického vydávání souhrnných, mezinárodně platných, antropologických příruček. Jeho základním dílem je *Lehrbuch der Anthropologie in systematischen Darstellungen*, jehož první vydání vyšlo v roce 1914 a druhé vydání po jeho smrti 1928. V roce 1957 doplnil Martinovu učebnici Karl Saller a poslední vydání revidované Rainerem Knusmannem začalo postupně vycházet v nakladatelství Gustava Fischera od roku 1988 pod názvem *Anthropologie: Handbuch der vergleichenden Biologie des Menschen*. Kromě této německy psané příručky, vyšlo mnoho dalších prací, věnovaných antropometrii a sjednocení její metodiky. Za všechny jmenujme, *Practical Anthropometry* Aleše Hrdličky vydanou v roce 1920, nebo *Pratique Anthropologique* Georgese Oliviera, jejíž francouzské vydání vyšlo v roce 1960 a anglický překlad (*Practical Anthropology*) byl publikován v roce 1969. Rovněž v českých zemích má antropometrie bohatou tradici související se vznikem a rozvíjením oboru *antropologie. S tím souvisí vydávání učebnic a příruček antropologie, antropometrie a osteometrie. V roce 1967 vyšla pod redakcí Vojtěcha *Fettera a za spolupráce Miroslava *Prokopce, Jaroslava *Suchého, Svatavy Titlbachové, Heleny Malé, Vladimíra V. Novotného, Zdeňka Pavlíka, Milana *Stloukala a Chrudoše Troníčka souborná učebnice *Antropologie* (Praha: Academia) zahrnující všechna pole biologické antropologie. V poslední době byla oblast antropometrie a osteometrie obohacena o řadu prací: Dokládala, Milan (1999): *Morfologie spálených kostí: Význam pro identifikaci osob*. Brno: Masarykova univerzita v Brně; Drozdová, Eva (2003): *Základy osteometrie*. In: Malina, Jaroslav, ed., *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie: Modulové učební texty pro studenty*

antropologie a „příbuzných“ oborů, 18. svazek. Edice Scientia Nadace Universitas Masarykiana. Brno: Akademické nakladatelství CERM – Masarykova univerzita v Brně – Nakladatelství a vydavatelství NAUMA; Stloukal, Milan – Dobisíková, Miluše – Kuželka, Vítězslav – Stránská, Petra – Velemínský, Petr – Vyhnánek, Luboš – Zvára, Karel (1999): *Antropologie: Příručka pro studium kostry*. Praha: Národní muzeum v Praze. I když má antropometrie jako vědecká metoda dlouhou tradici a v minulosti byla zneužita k nevědeckým účelům, její význam nadále trvá. Bez antropometrických technik se neobejdou antropologové, ať studují populace vymřelé nebo recentní. Používají antropometrických technik k zachycení tvaru těla člověka a jeho variability. Antropometrii však už dnes nikdo z vědců nepoužívá ke směšování fyzických a psychických vlastností člověka a k hodnocení jeho kvality, jak tomu bylo v dobách jejího vzniku. Antropometrické postupy jsou neustále zdokonalovány a přepracovávány. Noví autoři definují nové rozměry nebo přepracovávají a zjednodušují metodiky již v minulosti definované. Používají se nejnovější statistické postupy k vyhodnocení rozměrů. Antropometrie je tedy metodou, která má dlouhou historii a svůj význam pro vědu neztratí ani v budoucnosti. (Eva Drozdová – Jaroslav Malina)

antropomorfismus, ...

antropozoonóza, infekční onemocnění zvířat, s možným přenosem na člověka. (Ladislava Horáčková)

anulus fibrosus, fibrózní prsteneček v meziobratlové ploténce obklopující nucleus pulposus.

Anup, egyptský bůh zemřelých a mumifikace a ochránce pohřebišť. Nejčastěji byl znázorňován v podobě ležícího šakala. Jedním z center jeho uctívání byla oblast Mennoferu. (Břetislav Vachala)

apartheid (nizozemsky oddělování), doktrína a na ní založená politika nejkrajnější rasové diskriminace bělošského obyvatelstva Jihoafrické republiky; definitivně ukončena v roce 1993. (Jaroslav Malina)

aplázie, nevyvinutí, chybění orgánu. (Ladislava Horáčková)

aplikovaná antropologie, subdisciplína antropologie zabývající se užitím antropologických teorií, metod a výsledků k řízení a ovlivňování kulturních změn. (Jaroslav Malina)

apofýza, kostní výrůstek s vlastním osifikačním jádrem, na který se upíná šlacha svalu. (Ladislava Horáčková)

Apollón (latinsky Apollo), syn nejvyššího boha Dia (*Zeus) a bohyně *Létó, bratr *Artemidy. V řeckém pantheonu byl Apollón bohem světla a slunce (měl epiteton „Foibos“ – zářící), byl garantem harmonie a božského pořádku, ochráncem před nemocemi a epidemiemi a patronem tvůrčí, múzické činnosti. Byl také neomylným věštcem, jeho nejvýznamnější svatyně byly zároveň proslulými věštírny – Delfy v Řecku a Didymy u Miléty na maloasijském pobřeží. Apollón byl v antice synonymem krásy, byl zobrazován jako krásný mladý bůh s lukem a šípy, byl mu zasvěcen vavříin. V Římě si ho jako své ochranné božstvo vybral *Augustus a na Palatinu mu postavil chrám, v němž byly uchovávány náboženské spisy, mezi nimi i Sibylské knihy. Z apollinského typu dokonalé a idealizované mladistvé krásy se vyvinul i první ikonografický typ pro znázorňování Krista, který vznikl v pozdní antice. (Marie Pardyová)

apomorfní znaky, znaky odvozené, nově vzniklé v dané skupině potomků. (Václav Vančata)

apoštolové, z řeckého *apostolos*, „vyslanec“, v křesťanském smyslu dvanáct učedníků Kristových, kteří měli šířit jeho učení. Byli to: Šimon, zvaný Petr, Ondřej, Jakub starší, Jan, Filip, Bartoloměj, Matouš, Tomáš, Jakub mladší, Juda Tadeáš, Šimon a Jidáš, kterého nahradil Matěj. Mezi apoštoly bývá pro své zásluhy o šíření evangelia mezi pohany zařazován i sv. Pavel (Šavel), jemuž se říká apoštol národů. Později byl na Východě jako třináctý apoštol uctíván císař *Konstantinus, který křesťanství pozvedl na úroveň státního náboženství. (Marie Pardyová)

apotropaický („odvracející zlo“), ochranný symbol působící magickou silou. Jedním z nejstarších motivů tohoto druhu jsou dvě reliéfní lvice na Lví bráně v Mykénách ze 13. století př. n. l. V dalším řeckém vývoji se nejznámějším ochranným symbolem pro svou ohyzdnost a schopnost usmrcovat stala hlava Gorgony, takzvané Gorgoneion, v menší míře se uplatňoval také *falus jako symbol plodnosti a prosperity. (Marie Pardyová)

apozice, růst příkládáním nových vrstev ke starým. (Ladislava Horáčková)

apriorní, předem daný, předem stanovený, nezávislý na zkušenosti. (Jaroslav Malina)

aproximace (přiblížení nebo přibližnost), zjednodušení teorie či problému zanedbáním malých faktorů; někdy se lze k řešení původního problému libovolně přiblížit postupnými aproximacemi. (Jaroslav Malina)

aproximální, při popisu zubu označení pro sousední plochy korunek. (Ladislava Horáčková)

arabský svět, dějiny Arabů jsou do vzniku islámu, to znamená do první čtvrtiny 7. století n. l., spjaty převážně s Arabským poloostrovem. Toto rozsáhlé území pokrývají z větší části pouště, ale navzdory tomu zde jeho obyvatelé nacházeli vhodné podmínky nejen k nomádskému, ale i k uselému způsobu života. V centrální a severní části Arabského poloostrova zasluží zmínku hornatý Hidžáz, protkaný různými směry mnoha údolími, a dále na východ náhorní planina Nadždu. Hidžázem a Nadždem procházely karavanní cesty z jižní Arábie do Palestiny nebo k Perskému zálivu a do jižní Mezopotámie. Podél karavanních cest, v údolích a na místech s dostatkem vláhy vznikaly oázy a města. V zemědělských oblastech se pěstovaly hlavně datlové palmy, pšenice a ječmen. V jihozápadní části Arabského poloostrova, v dnešním Jemenu, se díky přírodním a klimatickým podmínkám vytvořily předpoklady k intenzivnímu zemědělství a vzniku velkých centralizovaných států, z nichž nejmočnější byla Sabejská říše (zhruba od 8. do 1. století př. n. l.). Již v předislámské době Arabové pronikali do pouští a stepí mezi Sýrií na západě a Mezopotámií na východě a zakládali tam útvary, které plnily úlohu nárazníkových států mezi Římany a Parthy a později mezi Byzanci a sásánovskou Persií. V římské epoše vynikla především Palmyra ve východní Sýrii, vazalský stát Říma, která dosáhla největšího rozkvětu ve 3. století n. l. za vlády královny Zenobie. V 5. století vzniklo v Híře na dolním Eufratu knížectví Lachmovců, spojenců sásánovské Persie, a od téže doby hájili východní hranici Byzance syrští Ghassánovci. Třebaže většinu obyvatel Arabského poloostrova tvořili nomádi, měly pro jeho hospodářský život velký význam hidžázské oázy a města. K největším oázám patřily Jathrib (pozdější Medína; asi 370 kilometrů severně od Mekky) a Tá'if (asi 80 kilometrů jihovýchodně od Mekky) s bohatou produkcí datlí, obilovin, zeleniny a ovoce. Mekka ležela na karavanní cestě z jižní Arábie do Palestiny a za svou prosperitu děkovala především obchodu. Na její půdě stála také starobylá pohanská svatyně *ka'ba*, cíl každoročních náboženských poutí. Zde začal Muhammad kolem roku 610 hlásat novou víru, která dala dějinám Arabů mocný impuls a nový směr – *islám. Rozhodujícím mezníkem při vzniku islámu byl rok 622, kdy Muhammad přesídlil z Mekky do Jathribu (Medíny) a vytvořil tam základy politické, společenské a vojenské organizace islámské obce. Po jeho smrti roku 632 se již jeho prvním nástupcům (chalífům; 632–661) podařilo nejen sjednotit ve jméno nového náboženství celý Arabský poloostrov, ale i obrátit islámské výboje daleko za jeho hranice. Ty směřovaly nejprve proti byzantským državám. Do roku 647 obsadili muslimové Palestinu a Sýrii až k maloasijské hranici, dobyli Egypt a ovládli severní Libyi. Zároveň se obrátili i proti Íránu. Sásánovská říše se pod jejich náporem zhroutila a roku 651 byl v jejich moci celý *Írán. V roce 661 se vlády ujali Umajjovci (661–750) a těžiště říše se přesunulo z Medíny do Damašku. Umajjovcům se podařilo navzdory mnoha vnitřním konfliktům a otřesům vybudovat centralizovaný stát a jednotný ekonomický systém. Islámské výboje pokračovaly i v umajjovské epoše. Na východě pronikli muslimové do Střední Asie a k poříčí Indu, do roku 710 dobyli celou severní Afriku a v první polovině 8. století ovládli kromě severních oblastí Pyrenejský poloostrov. Po svržení umajjovské dynastie roku 750 se chalífského titulu

zmocnili Abbásovcí z Muhammadova rodu Hášimovců. Sídlním městem se stal Bagdád, ležící v těsné blízkosti iránského regionu. Dlouhá epocha abbásovského chalífátu (750–1258) je dobou největšího rozkvětu arabsko-islámské civilizace, ale i postupného rozpadu politické jednoty říše. Již v roce 756 se osamostatnilo muslimské Španělsko pod vládou umajjovského emíra, v severní Africe se dostaly k moci lokální dynastie a také ve východních oblastech vznikly samostatné politické útvary. Od 9. století se z chalífovy suverenity vymanil Egypt pod vládou několika dynastií, z nichž nejvýznamnější byli Fátimovci (909–1171) a Ajjúbovcí (1169–1250). Úpadek chalífské moci se projevil i v centru říše; chalífové se stávali loutkami v rukou velitelů tureckých gard. V roce 945 obsadili Bagdád iránská Bújovci (932 až 1055), roku 1055 je vystřídali turečtí Seldžukovci, kteří vládli v Sýrii do roku 1117 a v Iráku do roku 1194. Na konci 11. století zasáhly do oblasti Sýrie a Palestiny křížácké výpravy. Výrazného úspěchu v boji proti křížákům dosáhl Saláhaddín z dynastie Ajjúbovců, který roku 1187 dobyl Jeruzalém. Po pádu Ajjúbovců roku 1250 se v Káhiře zmocnili vlády velitelé tureckých oddílů (takzvaní mamlúci) a tak zahájili dlouhou epochu mamlúckých dynastií v Egyptě a Sýrii (1250–1517). Od 11. století prožívalo postupný politický úpadek muslimské panství ve Španělsku. Tlak křesťanské *reconquisty* neustále sílil, ve 13. století padla Córdoba a Sevilla, a nakonec se do roku 1492 udržela jen dynastie Nasrovců v Granadě. Do politického, sociálně-ekonomického a kulturního vývoje takřka celé východní poloviny islámského světa zasáhl ve 13. století ničivý mongolský vpád. Mongolové pronikli do Střední Asie a Íránu a roku 1258 dobyli a vyplenili Bagdád. Toto datum znamená konec abbásovské epochy a faktický pád chalífátu. Mongolové se pak zmocnili Sýrie, ale v Palestině utrpěli těžkou porážku od egyptských mamlúků, ustoupili a vyklidili celou Sýrii. Od 14. století začala prosazovat expanzivní politiku nová vznikající velmoc – stát osmanských Turků. Roku 1453 dobyl sultán Mehmet Fatih Cařihrad a v letech 1516 až 1517 se sultán Selim I. zmocnil Sýrie a Egypta a učinil tak konec vládě mamlúků. Všechna území arabského Východu i severní Afriky kromě Maroka se dostala pod nadvládu Osmanské říše. Od počátku 19. století se arabský svět stává sférou zájmů a vlivu evropských velmocí. V roce 1798 přichází do Egypta Napoleonův expediční sbor, od roku 1882 je Egypt pod faktickou nadvládou Británie, v období let 1831–1912 obsazuje Francie Alžírsko, Tunisko a Maroko a v letech 1911–1912 Itálie dobývá Libyi. V jižní a východní části Arabského poloostrova uplatňuje svůj mocenský vliv Británie. Arabské země, které zůstaly v rámci Osmanské říše (Sýrie, Libanon, Palestina, Zajordánsko, Irák), jsou po první světové válce svěřeny do mandátní správy Británie a Francie. V meziválečném období sílí snahy o vymanění z koloniální nadvlády; formální samostatnost získávají Egypt, Irák, na Arabském poloostrově vzniká Saúdskoarabské království, ale většina arabských zemí získává politickou nezávislost až po druhé světové válce. Současný arabský svět tvoří – s výjimkou Palestiny – samostatné národní státy, které charakterizuje rozdílná úroveň ekonomického a sociálního vývoje, politických institucí a státního zřízení. Stále však působí jednotící faktory, které udržují vědomí sounáležitosti a solidarity: společná minulost, odkaz arabsko-islámské kultury a civilizace a společný spisovný arabský jazyk. (Jaroslav Oliverius)

Arago, Caune de l'Arago, Tautavel, Francie, jeskyně v západních Pyrenejích se středopleistocenní výplní, s nálezy fauny, kamenné industrie starého paleolitu a kosterních pozůstatků archaických *hominidů; stáří je mezi 200 000–400 000 lety. (Jiří A. Svoboda)

arachnodaktylie, jeden ze symptomů Marfanova syndromu. Postižení jedinci se vyznačují, mimo jiné, štíhlou postavou, gracilními kostmi, protáhlými končetinami se štíhlými „pavoučími“ prsty na ruce i na nohou. (Ladislava Horáčková)

Araukáni, vlastním jménem Ché („Lidé“), bojovní jihoameričtí Indiáni, dnes žijící na území dvou latinskoamerických republik Argentiny a Chile (celkem asi 65 000 osob); nejpočetnější jsou Mapučové. (Josef Kandert) (Josef Kandert)

arcibiskup, metropolita, biskup hlavního města církevní provincie, nadřízený biskupů. (Josef Unger)

arcosolium (též arkosolium), zaklenutý výklenek, v jehož spodní části je místo pro uložení těla zemřelého. (Josef Unger)

Ardipithecus ramidus, ardipiték starobylý, zatím nejstarší rod hominidů, definovaný v roce 1995 T. Whitem, G. Suwou a B. Asfawem na základě nálezů z údolí řeky Awaš v Etiopii. Žil v období od 5,8 do 4,4 milionu let a byl to poměrně malý *hominin, který měl ještě výrazné starobylé znaky na zubech i kostře; některé z těchto znaků byly podobné znakům šimpanzů. Nálezy jsou poměrně hojné, ale velmi fragmentární. Pocházejí ze dvou nalezišť z Etiopie: *Middle Awash* (4,4 milionu let) a *Kaddaba* (5,75 milionu let). Ardipiték měl poměrně dlouhé stoličky s nízkou korunkou a tenkou sklovinou. Stavba horní končetiny měla ještě některé znaky velmi podobné šimpanzům. Přesto měl již dvojnohý typ chůze, i když velmi odlišný od chůze lidské. Prokazuje to jak člověku podobná poloha týlního otvoru, tak stavba nohy. Tento druh vážil do 30 kg. Ardipiték, stejně jako *sahelantrop, byl od našich běžných představ o předcích člověka velmi vzdálený. (Jiří A. Svoboda – Václav Vančata)

Ardivisúra Anáhitá, v íránské mytologii bohyně plodnosti, vody, úrody, zdaru, ženské božstvo mazdaismu. V **Avestě* byla spojována s vodami, láskou a válečnictvím. V řecké mytologii byla ztotožňována s Artemidou nebo s Afrodítou. (Jaroslav Malina) (Jaroslav Malina)

Arendtová Hannah (14. 10. 1906, Hannover, Německo – 4. 12. 1975, New York, USA), německá filozofka. Ve dvaadvaceti letech získala doktorát z filozofie na univerzitě v Heidelbergu, kde byl jejím učitelem Martin *Heidegger. Po příchodu nacistů k moci emigrovala do Francie, po jejíž okupaci v roce 1941 odešla do Spojených států amerických. Působila jako profesorka na řadě amerických univerzit (University of Princeton, Columbia University, University of Chicago, University of Berkeley, New School for Social Research). Zabývala se především politickou teorií a věnovala se problematice fenomenologie, totalitarismu, holocaustu a údělu židovství v moderní době. (Ivo T. Budil – Jaroslav Malina)

Arene Candide, Itálie. V roce 1942 byl v této rozlehlé jeskyni odkryt mimořádně bohatý pohřeb muže ve stáří kolem 18 let, označený jako knížecí (Il Principe). Je vysypán barvivem, hlava je obklopena stovkami provrtaných mušlí (*Ciprea* sp.) a jeleních špičáků. Dále se našly přívěsky z mamutoviny, čtyři náčelnické hole a 23 cm dlouhá kamenná čepel. Nově získané datum je 23 440 let. (Jiří A. Svoboda)

Arés, řecký bůh kruté války, v Římě uctíván jako Mars. Podle řeckých představ byl synem Dia (*viz* Zeus) a *Héry a záletným milencem *Afrodítou. Rovněž byl považován za praotce *Amazonek. V boji nebyl neporazitelný, často však nad ním vítězila *Athéna, která byla patronkou moudře vedené války. V militaristicky založeném Římě byl Mars druhým nejdůležitějším bohem po Jupiterovi a byl uctíván jako praotec Římanů, protože s vestálkou Rheou Silvií zplodil dvojčata Romula a Rema. (Marie Pardyová)

Aréta („ctnost, dokonalost“), manželka fájáckého krále *Alkinóa, známého z Homérovy *Odyseie*. (Marie Pardyová)

archaický sloh, sloh výtvarných památek řeckého umění 7. a 6. století př. n. l. Raný řecký výtvarný projev je ovlivňován podněty z Předního východu a zejména z Egypta, ale přesto nepostrádá výraznou osobitost a rychlý pokrok. V této době se konstituují oba stavební řády dórský a iónský, vzniká kamenný chrám, rodí se monumentální plastika, z technických i hieratických příčin dosud strnulá, a rozvíjí se vázové malířství. K překonání konvencí archaické tvorby dochází v období řecko-perských válek, uvolnění je projevem nastupující klasiky. (Marie Pardyová)

archaičtí lidé, předchůdci moderního člověka (*Homo habilis*, *viz*, *Homo erectus*, *viz*, hypotetický *Homo antecessor*, *viz*, *Homo heidelbergensis*, *viz*, *Homo neanderthalensis*, *viz*). (Jiří A. Svoboda)

archeobotanika, vědní obor studující rostlinné *makrozbytky v kulturních vrstvách pravěkých a středověkých sídlišť a pohřebišť a výplních archeologických objektů (studní, jímek, vodovodů, sklepů apod.). Z rozboru nalezených makrozbytků lze odvodit hlavní užitkové rostliny (obilniny, luštěniny, ovoce, zelenina, koření, technické plodiny), které byly na lokalitě pěstovány, sbírány nebo na ni byly importovány. Lze podle nich sledovat procesy domestikace hlavních druhů obilnin a luštěnin v průběhu pravěku a zprostředkovaně i vývoj archaických zemědělských systémů. Někdy lze také sledovat poměr mezi pěstovanými a sbíranými rostlinami v prostředí konkrétní lokality. Na základě přítomných makrozbytků lze také rekonstruovat nejbližší vegetační okolí lokality (zastoupení polí, luk, rumišť, podmáčených stanovišť, lesů, křovin apod.). (Petr Bureš)

archeofyty, rostliny v daném území zdomácnělé, avšak nepůvodní, zavlečené do území člověkem ve starověku či středověku; za středověko-novověký předěl je ve fytogeografii považován rok 1492. (Petr Bureš)

archeologická antropologie, subdisciplína antropologie rekonstruuující lidskou minulost na základě archeologických pramenů pomocí specifických metod biologické antropologie, *etnoarcheologie, *experimentální archeologie aj. Termín tedy označuje něco jiného než fyzickou antropologii ve službách archeologie, zaměřenou na popis a analýzu kosterního materiálu nalezeného při archeologických výzkumech, tedy obor, který má již své pevné místo a neoddiskutovatelnou potřebnost v metodách zaměřených na poznání minulosti archeologickými metodami. Archeologickou antropologii můžeme chápat jako součást historické antropologie, která pojímá dějiny způsobem vnímání samotných aktérů, tedy konkrétních lidí, ale která se orientuje, především z důvodů kvantity písemných pramenů, na počátek novověku. Archeologická antropologie nebude moci kopírovat *historickou antropologii v pojetí tlumočeném Richardem van *Dülmenem. Archeologická antropologie se zaměřuje na rekonstrukci života konkrétních lidí či malých definovaných skupin v minulosti na základě archeologických pramenů, které mají jiný charakter než prameny písemné a jejich interpretace vyžaduje jiné metody. Vychází z toho, že smyslem archeologického bádání není jen objevení památek, jejich exkavace, deskripce a chronologické zařazení, ale rekonstrukce života konkrétních lidí v minulosti. Stejným dechem je však třeba dodat, že tato rekonstrukce musí být provedena na základě znalosti a kritické analýzy pramenů. Konkrétní naplnění tohoto badatelského směru – intenzivně rozvíjeného se jeví ve třech rovinách (na základě zkušeností z programu Katedry antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně –viz):

1. Jako nosné se jeví studium vztahu člověka a artefaktu, protože zatím se běžně studuje artefakt v archeologickém kontextu především z hlediska typologického a chronologického, což je dáno vzděláním většiny archeologů. K studiu vztahu lidského těla a artefaktu je však kromě archeologických znalostí zapotřebí i znalost anatomie, v některých případech i anatomie vývojové, čímž dochází k propojení fyzické (biologické) antropologie a archeologie. Například na Katedře antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně byl studován vztah prstu a prstenu v době hradištní, vztah chodidla, obuvi a ostruhy, vztah meče a ruky, vztah velkomoravské sekery a ruky, vztah lukostřelce k nátepní destičce v kultuře zvoncovitých pohárů. Výsledky jsou zajímavé, neboť například ukázaly, že ne všechny prsteny nalézané v hrobech, mohli nosit pohřbení. Podařilo se také určit přibližný věk nositelů ostruh, takže v případě, že kostra v hrobu s dětskými ostruhami se nedochovala, je možné určit přibližné stáří dítěte. U mečů se podařilo doložit důvod prodloužení rukojeti od 13. století i skutečnost, že používání meče se neobrazilo na svalovém reliéfu horní končetiny. Jako další artefakty ke zkoumání se nabízí srpy, břitvy, náramky, nánožníky nebo jehlice (obzvláště ty dlouhé z mladší doby bronzové).

2. Další oblastí ke zkoumání se jeví rekonstrukce života na základě archeologických výzkumů. Jako příklad možno uvést soustavně archeologicky prozkoumaný hrad

v Lelekovicích existující ve druhé polovině 14. století. Výsledky byly zpracovány tak aby na rekonstruované podobě hradu, který během půlstaletí prodělal tři výrazné stavební proměny, byl popsán život jeho obyvatel. Je pravdou, že podstatným způsobem mohlo být využito i písemných pramenů.

3. Za třetí oblast zájmu archeologické antropologie lze považovat rekonstrukci života konkrétních lidí na základě kosterních pozůstatků a hrobové výbavy. Nemusí se jednat jen o osoby identifikovatelné v písemných pramenech, ale i o osoby bezejmenné. Za východisko je možno považovat poznatek, že kosterní pozůstatky obsahují informace o konkrétním člověku a artefakty informace o tvůrci a uživateli. V tomto smyslu jsou zpracovány osudy konkrétních lidí pohřbených v době hradištní u Morkůvek či Divák na jižní Moravě.

Je samozřejmé, že v obou posledně uvedených oblastech výzkumu je třeba dávat pozor na to, aby nebyla překročena únosná mez vědecky podložené rekonstrukce a stále zřetelně oddělovat dokumentovanou skutečnost od interpretace. (Jaroslav Malina – Josef Unger)

archeologická epistemologie, odvětví *teoretické archeologie (na hranici s filozofií historie), zabývající se zjišťováním možností, hranic a úskalí archeologického poznání. (Jaroslav Malina)

archeologická hermeneutika, systém výzkumných operací, týkajících se dešifrování starých kulturních významů věcí a komplexů a uvedení těchto objektů do souvislosti s jinými myšlenkami a poznatky o historických událostech a procesech. (Jaroslav Malina)

archeologická kultura, soubor prvků hmotné *frakce kultury, vyskytující se v archeologickém materiálu a zastoupený tak rozsáhlou a svéráznou škálou typů, tak těsně vzájemně spojených (teritoriálně i chronologicky, stylisticky, společným výskytem nebo kovariací), že tento soubor může být chápán jako výsledek *archeologizace *díleč kultury.

Proto lze vidět shody mezi archeologickou kulturou a *etnografickou kulturou nebo *historickou kulturou. *Etnická kultura nebo *etnikum (ethnos) se s ní přímo neshodují, přestože v praxi se s ní mohou shodovat, avšak nikoli nevyhnutelně a nikoli pravidelně; shody je nutné zjišťovat v každém případě zvláště na základě syntézy informace z různých druhů pramenů. Archeologické kultury se rozpadají na nižší entity, které jsou nazývány subkultura (užívají se i termíny typ a facie, které však mají v archeologii ještě i jiné významy) nebo naopak skládají vyšší entity – skupina kultur, kulturní okruh (facie kulturního okruhu), komplex kultur, technokomplex, *civilizace (Jaroslav Malina).

archeologická systematika, systematika archeologického materiálu. Skládá se ze dvou hlavních částí: a) systematika archeologických pramenů (památek a jejich obsahu), b) systematika staré materiální kultury. Tato druhá část se dotýká kulturní systematiky věcí (nauky o věcech) a je jejím bezprostředním pokračováním. Zakládá se na vlastnostech, které jsou schopny stanovit funkční určení, kulturní (nebo etnokulturní) příslušnost a s ní spojené chronologické a teritoriální údaje.

Základní potíže archeologické systematiky, zvláště nauky o věcech, spočívá v tom, že systém, vnitřně, organicky vlastní kulturnímu materiálu (pro něj přirozený) je polytetický a nikoliv monotetický a není mu adekvátní klasifikace v úzkém smyslu, ale *typologie. Typologii je však cizí (a je pro ni nesprávné v samotné formulaci) úkol obsáhnout a vzít na vědomí všechn materiál (protože typologie nemá síť okének, ale roztroušená ohniska); je jí cizí také možnost vzájemného vylučování okének a jednoznačnost kritérií, avšak bez toho nelze vytvořit systematiku, schopnou fungování. Proto pro systematiku, schopnou fungování. Proto pro systematiku archeologové musí vyhledávat umělou klasifikaci, která by byla co nejbližší k nejpoužívanější a k nejvíce polyfunkční typologii. Samotný tento rozdíl úloh nebyl rozpoznán. Proto tedy archeologická systematika dosud zůstává vzdálena té ukončenosti, jakou se vyznačuje biologická systematika. (Jaroslav Malina)

archeologická tafonomie, teoretické zkoumání procesů *archeologizace, tj. zákonů stárnutí, chátrání, rozpadání prvků kultury v závislosti na místních podmínkách, materiálu, pozici v

kultuře atd. Odvětví *teoretické archeologie, využívající empirické výsledky *etnoarcheologie a *archeologie čerstvých nalezišť a zaměřené na vypracování metodiky výzkumů. (Jaroslav Malina)

archeologická teorie, teorie odrážející určité vzájemně spojené zákonitosti (nebo jednu zákonitost) zlomku skutečnosti, který má být archeologicky zkoumán (patří k předmětu archeologie). (Jaroslav Malina)

archeologické exponáty, materiální starožitnosti, nacházející se ve sbírkách a muzeích, a to jak na výstavách (v expozici), tak i ve fondech. Muzeologové oddělují vzácné, unikátní nálezy od běžných, reprezentativní, typické, průkazné od nereprezentativních, atypických, atraktivní, přitažlivé pro oko návštěvníka od nudných a nezajímavých a nakonec drahocenné v materiálním smyslu od těch, které v současném světě z hlediska tržní hodnoty mají zanedbatelnou cenu. Pro archeologii je důležitější jiná muzejní klasifikace, totiž podle stupně spolehlivosti informace, kterou obsahují. Podle něho se rozlišují originály, rekonstrukce, kopie, padělky atd. Z hlediska spolehlivosti, pravosti se často spokojujeme s hrubým dělením všech objektů na originály a padělky. Ty první jsou prý vhodné jako prameny, ty druhé nikoliv. Ve skutečnosti však je podstatných rozdílů víc a hodnocení vhodnosti je citlivější a složitější. Jednu skupinu tvoří staré padělky (věci vytvořené ještě v minulosti, které se pouze podobají legálním a správně vyrobeným, avšak ve skutečnosti jsou udělány jinak, z jiných materiálů) a druhou pak nové falzifikáty (jakoby starožitnosti), úpravy a opravy (pozměnění částí skutečných starožitností), podvrhy (tajné přemístění věcí, současných nebo starých, a jejich přidání ke komplexům, v nichž původně nebyly), mystifikace (jakékoli lživé údaje o nálezech). Je to dosti široká škála. První z uvedených kategorií sama poskytuje současnému badateli cenné údaje o historické minulosti (proč dávali pozůstalí nebožtíkovi do hrobu sekerky z měkkých hornin nebo jen kopie z hlíny? atd.), druhá představuje přechod k bezděčným chybám. (Jaroslav Malina)

archeologické nálezy a objevy, nález (v archeologii) – archeologický objekt, získaný v terénu – při exkavaci a prospekci. Termín má dva významy – širší (používaný zřídka a pouze v obecných výkladech) a úzký (převládá, zvláště v konkrétních kontextech). V širším smyslu je nálezem vše, co bylo získáno v terénu (včetně staveb, stop atd.). V úzkém významu to jsou pouze přenosné předměty, které dříve měly svoje samostatné funkční určení (spony, závěsky, sekery atd.) a také přenosné a lehce oddělitelné prvky a dokonce části věcí (hlavice sloupu, střepy atd.). Je to třídění pramenů ve shodě s podmínkami jejich nalezení; obvykle se uvažují tři základní druhy: *nálezy, *stavby, *památníky a k nim se přičleňuje jedna pomocná, leč nadmíru důležitá kategorie – *uloženiny. (Jaroslav Malina)

archeologické objekty (archeologický materiál), označení archeologických pramenů ve stadiu prvotního popisu a hodnocení. Nejprve jsou zjišťovány a popisovány bezprostředně pozorovatelné významné vlastnosti, které lze určit takřka na první pohled, bez složitých rozborů. Takovou nejdůležitější vlastností je materiál (surovina, látka), z něhož se objekty skládají nebo jsou vyrobeny. Pak samozřejmě rozměry, hmotnost, barva, charakter povrchu. Ale mnohé z těchto vlastností jsou z valné části určovány právě materiálem a na něm také závisejí četné odvozené zvláštnosti objektů, které se už ovšem přímo neprojevují: funkce, kulturní příslušnost, doba a mnohé jiné. Ve starožitnických dobách archeologie, v 17. a 18. století, byla posloupnost nálezů podle druhů surovin libovolná. Sběratelé kladli obvykle na první místa památky nejvzácnější nebo naopak nejpočetnější. Ve dvacátých letech 19. století však dánský archeolog Christian Jürgensen Thomsen rozmetl dosavadní „pořádek-nepořádek“ vytvořením technologického systému podle materiálu: nálezy z doby kamenné, bronzové a železné. Na jeho základě se zvolna ustavilo schéma odpovídající časové posloupnosti zavádění jednotlivých surovin do kulturního používání: 1. pazourek a jiné tvrdé horniny a minerály vhodné ke štípání, 2. kámen (měkké horniny, které se dají dobře vrtat a brousit), 3. kost a parohy, 4. keramika, 5. kov – měď a její slitiny (bronz, mosaz aj.), vzácné

kovy (zlato, stříbro), železo, 6. dřevo, 7. ostatní organické látky (kůže, tkaniny aj.). Obě poslední místa nejsou odrazem časového postavení – vždyť dřevo a kůže se užívají odjakživa – nýbrž toho, že jen málokdy mezi archeologickými nálezy figurují, nedochovaly se. A z týchž důvodů se k nim někdy přesouvají i kosti a parohy. Často se naopak na první či poslední místa zařazují ty předměty, kterých je mnoho (keramika) nebo nejlépe charakterizují zkoumanou dobu, kulturu, památník (třeba kovové artefakty). (Jaroslav Malina)

archeologické památky, označení *archeologických pramenů, chceme-li je nějak srovnávat a spojovat se současnou kulturou a životem. Obvykle nám připomínají jakousi dobu, místo a kulturu. K rozdělení památek z tohoto hlediska slouží klasifikace podle časové a kulturní příslušnosti: neolitické, antické, slovanské památky. Tato klasifikace je už velmi vzdálena od bezprostředního pozorování a má takřka zcela odvozený ráz. (Jaroslav Malina)

archeologické pozůstatky, věcné pozůstatky, které byly podrobeny procesu *archeologizace. Podle stupně porušenosti se dělí na tři skupiny: celé předměty, zlomky (fragments), stopy. S celými artefakty se při vykopávkách setkáváme málokdy, na sídlišťích zřídka, v hrobech o něco častěji. A pak, výraz „celý“ má v archeologii osobitý význam. Neznamená totiž „zcela nepoškozený“, „absolutně nepoškozený“, nýbrž pouze „nerozbitý“. Celistvost je pojem relativní: během stárnutí se totiž nevyhnutelně ztrácejí některé detaily a vztahy. Archeologové považují starý předmět za celý, není-li značně porušen jeho vnější tvar a vnitřní struktura a je-li rozčleněn na jednotlivé části.

Zlomky, tj. kousky, úlomky, třísky, střepy naopak dominují. Někdy se zachovávají všechny a pak rekonstrukce původního předmětu nečiní potíže. Častěji však něco chybí a je třeba vybírat z několika možných verzí sestavení jednu, která je nejpravděpodobnější.

Stopy jsou v podobě deformovaných pozůstatků: spečených slitků, strusky, popela, usazenin, prachu; *otisků a *značek. Klasifikaci podle zachovalosti uplatníme nejen při odhalování archeologických pramenů v terénu, ale i později – při volbě patřičných způsobů jejich obnovy (restaurace, viz). (Jaroslav Malina)

archeologické prameny, **archeologický pramen**, starý věcný pramen, věc, v jejímž případě informace o jejích funkcích, vztazích, blízkých příbuzných věcech zanikla nebo je značně poškozena a lze ji obtížně rekonstruovat (rekonstrukce vyžaduje zvláštní systém metodických prostředků).

Základní specifikum archeologických pramenů spočívá v tom, že nit jejich chápání je přerušena dvakrát – v tradicích (přerušeni mezi vzdálenou minulostí a naší dobou) a v objektivaci (zpředmětnění) (přetržka mezi světem věcí a světem myšlenek, jimiž operuje věda). Toto dvojí přerušeni vyvolává značné obtíže v poznávání a nutnost vyčlenit tyto prameny do zvláštní kategorie, kterou se zabývá speciální věda – *archeologie.

Je to jeden ze základních pojmů archeologie, ze kterého se vyvozuje pojetí předmětu a objektu a cílů této vědecké disciplíny. Zajišťuje pro archeologii hlavní zdroj fakt.

Tento pojem má v archeologické praxi šest synonym, existuje tedy sedm příbuzných pojmů, které odrážejí jeden jev ze sedmi různých pohledů, tak jak si to různé úseky minulé a současné archeologické práce vyžadovaly a vyžadují; roviny zkoumání a používání jsou různé, a proto hranice pojmů nejsou zcela totožné: 1. *archeologické objekty (archeologický materiál), 2. *materiální starožitnosti, 3. *archeologické pozůstatky, 4. *archeologické památky, 5. *archeologické exponáty, 6. *archeologické nálezy a objevy, 7. *archeologické prameny. Archeologické prameny představují staré věcné prameny, věci, v jejichž případě informace o jejích funkcích, vztazích, blízkých příbuzných věcech zanikla nebo je značně poškozena a lze ji obtížně rekonstruovat (rekonstrukce vyžaduje zvláštní systém metodických prostředků). Základní specifikum archeologických pramenů spočívá v tom, že nit jejich chápání je přerušena dvakrát – v tradicích (přerušeni mezi vzdálenou minulostí a naší dobou) a ve zpředmětnění (přetržka mezi světem věcí a světem myšlenek, jimiž operuje věda). Toto dvojí přerušeni vyvolává značné obtíže v poznávání a nutnost vyčlenit tyto prameny do

zvláštní kategorie, kterou se zabývá speciální věda – *archeologie. Archeologické prameny jsou jedním ze základních pojmů archeologie. Zajišťuje pro archeologii hlavní zdroj faktů, popisuje, jak je v hmotných pramenech zakódována informace o životě a činnosti lidí a o čem mohou vypovídat. Způsob kódování informace v pramenech je podmíněn tím, jak, proč, za jakým účelem vznikaly, získávaly svůj obsah, který určitým způsobem přeměnily a konzervovaly. V jedněch podmínkách vznikaly jedny prameny, v jiných jiné. Každá taková skupina pramenů uchovává o minulosti něco zvláštního, leč „nesdělí“ to dřív, dokud ji k tomu „nepřinutíme“ specifickými metodami. Vykopeme-li dílnu, „rozpovídá“ se nejpodrobněji o rozvoji řemesla, chrám nás poučí o stavu náboženství a chlív o chovu dobytka. Jde jistě o správné předpoklady, které nás také obvykle bezprostředně napadnou. Jenže tak jednoduché to není. Tyto pozůstatky mohou prozradit mnohem víc – o dalších aktivitách a jevech kultury: kostel promlouvá nejen o náboženství, ale i o stavebním mistrovství, architektuře, řemeslech, výtvarném umění atd. Proto se archeologické prameny dělí podle druhů činnosti: obývání, uchovávání, budování, pobývání. *Obývání* je nejrozsáhlejším, takřka všeobjímajícím typem činnosti. Zahrnuje jednotlivé operace všech ostatních druhů. Zůstávají po něm bohaté hmotné (materiální) pozůstatky soustředěné na jednom místě: tábory sběračů a lovců, sídliště zemědělců, hradiště, města. Tato sídla můžeme dále podrobněji členit: tábory na jeskynní či pod širým nebem, hradiště na nížinná a výšinná atd. Obývání je jedinou činností, po které zůstává *kulturní vrstva. *Uchovávání* zahrnuje speciálně vybrané části kulturního majetku a cenných věcí včetně těl nebožtíků a zvířat. Z nich byly vytvářeny hroby, pohřebiště, poklady, oběti, skládky. *Budování* (s výjimkou budování na místech obývání a uchovávání) je činnost, jejímž výsledkem jsou jednotlivé stavby: vojensko-obranné, zavražovací, důlní, dopravní, kulturní, kultovní. Obvykle se po nich dochovávají příkopy, doly, násypy, kamenné nebo dřevěné konstrukce, skalní malby a rytiny. *Pobývání* zanechává málo materiálních stop. Jsou roztroušeny na různých místech, která lidé navštěvovali nebo jimi procházeli či projížděli: lovecké revíry, bojiště, pole, cesty, obětiště. Další kritérium představují způsoby, jakými archeologické prameny opouštějí živou kulturu a přecházejí do kultury mrtvé – v zásadě existují čtyři: katastrofický, speciální, normální, anomální. *Katastrofický*: Sopečný popel pohltil město, voda z řeky přelije vesnici, loď se potopí za prudké bouře – to způsobí, že všechno, co existovalo za života a uchránilo se, přechází do archeologického památníku a dál už záleží na podmínkách a době uložení, kolik toho přetrvá do vykopávek. *Speciálně*: Sami lidé nebo okolnosti vyrazují některé věci i jejich soubory a stavby za hranice živého používání, kde se uchovávají a práchnivějí v závislosti na čase, přírodních podmínkách a své odolnosti. Přejížděné lovecké a hornické tábory, hroby, depoty, bojiště jsou příkladem takového vyřazení. *Normálně*: Na místě nebo v blízkosti osídlení a práce vyhazovali lidé výrobní odpad, zbytky jídla, rozlámané a opotřebované předměty po ukončení jejich životního cyklu. My pak nacházíme sídliště s kulturními vrstvami a různými hospodářskými jámami, rozvaliny měst, smetiště, kostnice, dílny atd. *Anomálně*: Lidé ztráceli věci, které se ještě daly používat. Najdeme je ojediněle na cestách, u přívozů atd. Dění, které nastává od okamžiku, kdy artefakty, monumenty a ekofakty sklouznou do mrtvé kultury, až do chvíle, kdy je objevíme, nazýváme archeologizací. Nyní lze sestrojít síť souřadnic, v níž naleznou své místo a skupinovou příslušnost všechny základní kategorie monumentů; vytvoříme tak klasifikaci podle *druhů lidské činnosti*, které podmiňují jejich vznik, a zároveň podle *způsobů archeologizace*, jež se odrážejí v jejich povaze a ve stupni dochovalosti. (Jaroslav Malina)

archeologické údaje, soubor informací, získaných z řady archeologických pramenů zpracováním. (Jaroslav Malina)

archeologický materiál, soubor archeologických objektů, zkoumaný v určitém kontextu bez (nebo před) jejich vyčlenění jako masa. Podle obsahu je tento pojem shodný s pojmem *„archeologické pozůstatky“. (Jaroslav Malina)

archeologický objekt, vyčleněný předmět, spadající do sféry *archeologie. Nejobecnější označení v situaci primárního prozkoumání (před specializací, interpretací atd.), využívající obecný vědecký termín „objekt“ a oborovou specifikaci „archeologický“. (Jaroslav Malina)

archeologický záznam, soubor archeologických předmětů, objektů a nálezových okolností vzájemně provázaný v prostoru a čase a jejich širší kontext (chronologický, stratigrafický, environmentální, sociální aj.). (Jaroslav Malina – Jiří A. Svoboda)

archeologie, věda vyhledávající a zkoumající *archeologické prameny za účelem získání z těchto pramenů informace o vzdálené minulosti pro antropologii, historii a jiné vědy. Při získávání této informace mění archeologické prameny z potenciálně historických pramenů (předpramenů) ve vlastní historické prameny.

Archeologie se však neomezuje úzce úkoly pramenné povahy (preparováním pramenů) – vždyť sama z nich získává informaci o minulosti, poskytuje archeologickým faktům historickou interpretaci. Ale to ještě není historie nebo antropologie, protože archeologické informace bez použití jiných druhů pramenů zůstávají jednostranné a neumožňují spolehlivě odhalovat příčinně-důsledkové vztahy a rekonstruovat kulturně historický proces. Pro tyto účely je nutno provést syntézu informací z různých druhů pramenů a tímto se zabývá historie nebo antropologie.

Archeologie bere do úvahy zákonitosti kulturně historického procesu, ale její vlastní specifické zákonitosti (které jsou obsaženy v základu jejích prací a činí ji vědou) – jsou zákonitosti konfrontace myšlenek s jejich realizací ve světě věcí a zákony archeologizace (přeměny živé kultury na mrtvou a pak už dávno zaniklou).

Tyto zákonitosti jsou odhalovány teoretickou archeologií za pomoci empirických výzkumů v oblasti etnoarcheologie a experimentální archeologie.

Termín „archeologie (archeologický)“ se často vyskytuje ve spojení s jinými termíny (prehistorická archeologie, archeologie Nového světa, deskriptivní archeologie atd.), které pojem archeologie zužují či zpřesňují podle určitých hledisek. V zásadě se uplatňují čtyři hlediska: 1. Podle času (prehistorická archeologie, protohistorická archeologie, středověká archeologie, industriální archeologie). 2. Podle místa (archeologie Starého světa, archeologie Nového světa, archeologie Orientu). 3. Podle entit a jevů, které jsou sledovány (sociální archeologie, archeologie techniky, slovanská archeologie, islámská archeologie, eskymácká archeologie). 4. Podle místa a poslání v řetězci archeologické výzkumné procedury (deskriptivní archeologie, zooarcheologie nebo archeozoologie, archeobotanika, petroarcheologie, etnoarcheologie, archeologická tafonomie, experimentální archeologie, archeologická hermeneutika, archeologická epistemologie, archeologická antropologie, historická archeologie, teoretická archeologie aj.).

Prvá tři hlediska odrážejí různá zúžení předmětu archeologie a stojí jakoby vně archeologie. Tato hlediska se mohou ještě kombinovat a propojovat: klasická archeologie (čas a prostor), starokřesťanská archeologie (čas, místo, ideje) atd. Čtvrté hledisko je zásadně jiné povahy, označuje totiž různé úseky, metody a prostředky, kterými archeologie popisuje a vyšetřuje (například deskriptivní archeologie), vysvětluje (například archeologická hermeneutika, archeologická antropologie) svůj objekt. Dále pak testuje (například experimentální archeologie) a kriticky hodnotí možnosti archeologických pramenů a úskalí archeologického poznání (archeologická epistemologie). Mnohé z těchto procedur se vyvinuly ve složité obory. (Jaroslav Malina)

archeologie analytická, viz analytická archeologie.

archeologie čerstvých nalezišť, archeologie čerstvých památníků: *exkavace osad a jiných objektů, které byly nedávno opuštěny tvůrci, majiteli, obyvateli, kteří ještě žijí a od nichž se lze mnoho dozvědět o skutečném významu stop a pozůstatků; patří sem výzkum hřbitovů se zachovanými archivy, podrobně popsanými pomníky atd. Toto vše umožňuje zjišťovat

zákonitosti *archeologizace. Odvětví *archeologie na hranici s *etnografií, příbuzné *etnoarcheologii. (Jaroslav Malina)

archeologie deskriptivní, viz deskriptivní archeologie.

archeologie nová, viz nová archeologie.

archeologie probíhajícího, viz etnoarcheologie.

archeologie teoretická, viz teoretická archeologie.

archeologizace, proces transformace věcné frakce kultury, v místech živelného uložení poté, co přestala být běžně používána. K transformaci dochází vlivem destruktivního působení přírodních sil (tlaku, větru, spodních vod, střídání teplot atd.) a aktivity pozdějšího obyvatelstva. (Jaroslav Malina)

archeologizovaná kultura, soubor prvků materiální kultury, který zůstane po procesu její *archeologizace – tj. po zániku jedné jejích složek a po transformaci části druhých složek – během doby mezi uložení a nalezením. (Jaroslav Malina)

archeozoologie, věda zabývající se výzkumem kosterních pozůstatků fauny z archeologických nalezišť, zohledňující projevy výběru zvířat, záměrných modifikací kostí a dalších zpracovatelských technologií. (Jaroslav Malina)

archetyp, původní podoba, vzor. Originální myšlenka nebo dílo – protiklad plagiátu a napodobenin. (Jaroslav Malina)

Archiv Katedry antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně, obsahuje (1) více než 200 ročníkových, bakalářských, diplomových, rigorózních, disertačních a habilitačních prací z oboru antropologie z celého období existence *Antropologického ústavu Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v letech 1923–1953 i z 50. až 80. let 20. století, ale zejména z období po obnovení Katedry antropologie Přírodovědecké fakulty (viz) v roce 1993; (2) separáty týkající se antropologie; (3) materiály z pozůstalosti Jana *Beneše (fotografická a písemná dokumentace výzkumu „Dermatoglyfika a fyzický charakter Cikánů v Československu“; záznamy z měření výzkumu dvojčat, podklady a rukopis knihy „Člověk“; separáty týkající se biologie dětí a dorostu; eseje, přípravy na přednášky, fotografická dokumentace aj.); Jaroslava Dvořáka (práce geologické, časopisy a monografie týkající se široké škály problémů antropologie, geologie, archeologie aj.); Vojtěcha *Suka (obrazová dokumentace [ve formě černobílých a kolorovaných diapositivů, fotografií a negativů na skleněných deskách] týkající se Sukových vědeckých expedic do Afriky, na Labradorský poloostrov a na Podkarpatskou Rus; obrazová dokumentace k výuce paleoantropologie [lokality, paleolitické umění, nálezy], fyzické antropologie [deformace, malformace, patologie] a primatologie; obrazová dokumentace etnologického charakteru z Afriky, Austrálie a Oceánie, z území někdejšího Československa [Valašsko, Podkarpatská Rus] aj.); Chrudoše Tronička (korespondence, podklady studií, separáty článků aj.); Jindřicha Antonína *Valšíka (soudně znalecké posudky zabývající se především paternitními spory aj.), (4) dary Anny *Lorencové (dokumentace k výzkumům: metrická a prostorová charakteristika industriální populace Moravy; pohřebiště Lužice u Hodonína, Nový Šaldorf, Sedlešovice, Velatice, Znojmo-Hradiště; uměle deformované lebky z moravských lokalit; evoluční a fyziologické adaptace lidských populací; výzkum kosterních pozůstatků pánů z Kralic); (5) materiály související s chodem Katedry antropologie (kontakty se zahraničními univerzitami, granty apod.) a s badatelskou prací jejích současných členů – Evy *Drozdové, Miroslava *Králika, Jaroslava *Maliny, Vladimíra *Novotného, Josefa *Ungera. V současné době je archiv přístupný jak studentům a zaměstnancům katedry, tak odborné i širší veřejnosti. Vybrané archiválie jsou studentům a zaměstnancům katedry zapůjčovány až na dobu jednoho týdne s možností prodloužení výpůjčky na základě individuální domluvy. Ostatním zájemcům jsou materiály půjčovány prezenčně s možností kopírování, popřípadě skenování za režijní poplatek. Kontakt: Mgr. Tomáš Mořkovský: telefon: 549 492 679, tmorkovsky@email.cz, Mgr. Jiří Kala: kalajir@seznam.cz. (Jiří Kala – Tomáš Mořkovský)

Aristotelés ze Stageiry v Makedonii (384–322 př. n. l.), řecký filozof a polyhistor. Aristotelés je nejen jedním z nejvýznamnějších filozofů antiky, ale také ho lze považovat za polyhistora a zakladatele několika disciplín, zejména přírodovědných; bývá označován i za „prvního antropologa“, neboť ve svých spisech shromáždil poznatky tehdejší doby o člověku.

Aristotelovi je rovněž připisováno první užití termínu „anthropologie“ – v etickém spisu *Etika Nikomachova*, i když v poněkud odlišném smyslu, než se objevoval později a než je používán dnes. Jeho dílo tzv. *Corpus Aristotelicum*, uspořádané podle oborů jeho následníky, obsahuje spisy: logické, ontologické – tj. metafyzické (pojednávající o základech jsoucna; název metafyzika je odvozen od toho, že pořadatel Aristotelova díla Aristonikos z Rhodu je zařadil za spisy fyzikální, přírodně filozofické a přírodovědecké). Další Aristotelovy spisy se týkají etiky, politiky a slovesného umění (Poetika a Rétorika). Aristotelés ve svém bádání přešel od spekulativní filozofie platónského typu k empirické vědě a vytvořil základy formální logiky. Odmítl Platónovu teorii *anamnéze* (kdy vše je odrazem určité ideální ideje v nadsvětí a uvědomování si podstaty spočívá v rozvzpomínání si na ideální stav) a zdůraznil význam smyslového poznání. Ke vzniku věcí je podle aristotelské teorie třeba čtyř faktorů: látky, tvaru, účelu a hybné příčiny. Za příčinu pohybu vyhlásil tzv. prvního hybatele [Boha] (*to próton kinún akínétón*). Jeho estetika je založena na principu „tvůrčího napodobování“, *mimésis*. S maximální přesností a pečlivostí se věnoval zkoumání rozmanitých entit okolního světa a všeho živého: člověkem počínaje přes další živočichy; podle Aristotela se od nich člověk, jehož označil jako *to zoon politikon*, odlišuje svou přirozeností a schopností rozvoje společenského života. (Jaroslav Malina – Marie Pardyová)

Árjové, označení pro předky nositelů indoíránských jazyků. Obývali společné území, užívali indoíráňštinu a tvořili jistou kulturní jednotu, jak dokládají například jména bohů doložená později ve védském a avestském jazyce. Lokalizace pravlasti je sporná, snad šlo o stepní oblasti jižního Ruska, kde se vydělovaly jednotlivé kmeny Árjů a odkud postupně asi od prvních století 2. tisíciletí př. n. l. přesídlovaly do Íránu (Médové, Peršané) a Indie (Árjové védští, *viz*) a i do jiných oblastí (například skytské a další kmeny). Árjové jsou předky dnešních národů, národností a kmenů Íránu, Afghánistánu, Pákistánu, Indie a Šrí Lanky mluvících jazyky indické a íránské větve indoevropské jazykové rodiny. Starší označení Árijci bylo vzhledem k neblahým souvislostem s rasismem a jeho zneužitím zvláště za 2. světové války nahrazeno termínem Árjové. (Jaroslav Malina)

Árjové védští, příslušníci indoevropských kmenů, kteří kolem poloviny 2. tisíciletí př. n. l. pronikli z jihoruských stepí přes Afghánistán do Indie. Postupně si podmanili původní obyvatelstvo a stali se nositeli védské kultury. (Jaroslav Malina)

arkosoliový hrob, též *výklenkový hrob (německy Nischengrab), *viz* arcosolium. (Josef Unger)

aromatiace, chemický proces, kterým se z většiny androgenních hormonů tvoří v organismu hlavní ženský hormon – estrogen. Enzym, který proces reguluje, se nazývá aromatáza. (Jaroslav Zvěřina)

ars morendi, umění umírat. Křesťanská poučení o přípravě na smrt v 17. a 18. století často vydávaná tiskem. Obsahují obvykle znázornění boje mezi andělem a ďáblem o duši zemřelého. (Josef Unger)

artefakt,

1. [archeologie], hmotný objekt, vytvořený člověkem v souladu s normami *kultury. Doslova: něco „umělé“ (arte-) „vytvořené“ (-factum). Pojem je formován následujícími vlastnostmi: a) materiálnost, věcnost, b) umělost (zhotovení lidskou prací, výrobou), c) kulturní normativnost (konvenčnost a podřízenost vzhledu předmětu systému norem kultury). V archeologii se tento termín objevil ve 20. století v souvislosti s rostoucí specializací archeologie, jejím oddělením od čistě humanitních věd a s nutností vypracovat vlastní základní pojmy. Přísně řečeno, artefakt není čistě archeologický pojem, je vhodný pro jakékoli zkoumání hmotné kultury

(etnologie, etnografie, historie materiální kultury, historie techniky, dějiny umění atd.), avšak je používán převážně archeology. Používá se pro označení věcných kulturních objektů, v praxi – s dostatečným omezením: jsou tak označovány pouze typické nástroje, zbraně a ozdoby, ale nikoli stavby, polotovary, výrobní odpad atd. To znamená, že je-li v teorii rozšířeno široké používání termínu (v podstatě tak může být označen jakýkoli vlastní archeologický, kulturní objekt), je v praxi rozšířen úzký smysl (přenosný uměle vytvořený předmět mající samostatné funkční určení). Artefakty třídíme, respektive seskupujeme, do kategorií, tříd, typů a variant. Výroba či vytváření artefaktů se uskutečňuje podle modů a typů, což jsou normy (standards) platné pro celé společenství. Artefakty (věci) a *stavby (objekty) tvoří *nálezový soubor či *inventář. Spolu s uloženinami (ty obvykle tvoří jakýsi „obal“) se mohou seskupovat do polouzavřených komplexů nebo *uzavřených komplexů (anglicky „assemblage“, německy „sicherer Fund“ nebo „geschlossener Fund“, rusky „zamknutýj kompleks“ nebo jen „kompleks“; v češtině se často užívají termíny „nálezový celek“ nebo „uzavřený nálezový celek“). Kromě toho existují ještě *, „izolované nálezy“ a *, „ojedinělé nálezy“. (Jaroslav Malina).

2. (medicína), uměle vzniklá struktura, nález. V medicíně se tento pojem používá zejména v rentgenologii a histologii. (Ladislava Horáčková)

Artemis, dcera Dia (viz Zeus) a bohyně *Létó, sestra *Apollónova. Byla uctívána jako bohyně lovu, zvěře, plodnosti, ale také měsíčního svitu. V pevninském Řecku si ji představovali jako mladistvou panenskou bohyni spíše chlapeckého vzezření. Od tohoto pojetí se lišil kult Artemidy efeské, v němž se zachovala původní charakteristika předoasijských ženských božstev plodnosti. V Římě bývala ztotožňována s Dianou. (Marie Pardyová)

arterioskleróza, tvrdnutí stěn tepen, často synonymum pro aterosklerózu, která je její nejčastější příčinou. (Ladislava Horáčková)

artha („bohatství, prospěch, majetek“), v hinduistické etice jeden z účelů lidského života, jehož naplňování tvoří hlavní smysl politiky, umění vládnout a hospodářské vědy a jehož dosažení je nejenom právem, ale i náboženskou povinností každého jednotlivce. Snaha o získání hmotných statků, úspěchu a blahobytu, jak ji vyjadřoval pojem *artha*, představuje součást čtveřice hlavních životních cílů člověka, mezi něž patří též plnění náboženských povinností a společenských závazků (*dharma*, viz), uspokojování tělesných žádostí (*káma*, viz) a snaha o dosažení vysvobození z koloběhu převtělování (*móksa*, viz). S naukou o čtyřech účelech života souvisí též představa o čtyřech životních stádiích (*ášrama*, viz). (Jan Filipický)

arthritis, viz artritida.

arthritis uratica, viz dna.

arthrosis, viz artróza.

artritida, arthritis, zánět kloubu. (Ladislava Horáčková)

artro-, označuje kloub. (Ladislava Horáčková)

artróza, arthrosis, nezánetlivé, degenerativní onemocnění kloubů. (Ladislava Horáčková)

asasínové, nejradikálnější odnož ší'itské sekty ismá'ílije. Zasahovala do dění na *Blízkém východě teroristickými akcemi, zejména za křížáckých válek v 11. století. Název je odvozen z arabského *hašišijún* – *požívači hašišu*, kterým se teroristé odhodlávali k zásahům proti nepohodlným osobnostem. (Jaroslav Malina)

aseptický, bez přítomnosti mikroorganismů. (Ladislava Horáčková)

asimilace, situace, kdy většinová populace vsřebává, nebo pohltí, menšinu a ta převezme hodnoty a normy dominantní kultury. (Jaroslav Malina)

asimilace atlasu, vrožený stav, při němž došlo ke srůstu atlasu s bází lebni. (Ladislava Horáčková)

Astarte, zvaná též Athtart, Astart, bohyně úrody a pohlavního života; významná bohyně západosemitského panteonu. Její ikonografie je proměnlivá, neboť se časem stala sběrným typem vegetativních bohyní: jejím emblémovitým zvířetem může být kráva nebo kočkovitá

šelma; v lidské podobě bývala zobrazována převážně nahá, se zdůrazněnými ženskými znaky. Později v antickém okruhu byla ztotožňována s řeckou bohyní *Dioné a posléze s *Afrodítou. (Blahoslav Hruška)

Ašikaga, vojenský rod, který v Japonsku fakticky vládl po téměř dvě stě padesát let (1338–1573), od roku 1338, kdy se stal Takaudži z rodu Ašikaga šógunem. Založil tak šógunát Ašikaga, nazývaný také Muromači podle paláce v Kjótu, kde bylo od roku 1378 sídlo šógunátu. (Klára Macúchová)

aške hakíkí, arabsky „pravá láska“ – láska k bohu. (Jaroslav Oliverius)

aške madžází, arabsky „láska pozemská“ – láska mezi mužem a ženou. (Jaroslav Oliverius)

Ašóka (273–232 př. n. l.), vládce z dynastie Maurjů, zakladatel prvního indického impéria. Svými výboji říši postupně rozšířil takřka na celý subkontinent. Po přijetí *buddhismu zavrhl válčení a vyhlásil edikty (zachované na kamenných sloupech a skalních nápisech; jsou nejstarším indickým historickým pramenem) mírového soužití a péče o obyvatelstvo. Zasloužil se o dobře fungující hospodářství, rozkvět řemesel a umění i o šíření buddhismu mimo Indii. (Jan Filipický)

ášrama, označení čtveřice stadií, jimiž by v ideálním případě měl projít každý „dvojitý“ hinduista (tj. příslušník tří nejvyšších stavů či kast). Tradice požadovala, aby každý splatil svůj dluh bohům (přinášením obětí), svatým mudrcům (studiem posvátných písem) a předkům (zplozením mužského potomstva) a za tímto účelem měl strávit část svého života jako student (*brahmačárin*, viz), hospodář a otec rodiny (*grhastha*, viz), lesní poustevník (*vánaprastha*, viz) a poutník v bezdomoví (*sannjásin*). Někdy se výrazu *ášrama* či *ášram* používá rovněž jako pojmenování lesního útulku či poustevny, do něhož se uchyluje hospodář ve zralém věku, kdy je obdařen vnuky a dosáhl třetího životního stadia. (Jan Filipický)

Aštoret, viz Astarté.

Aššur, 1.: hlavní město asyrské říše ve 2. tisíciletí př. n. l. v severní Mezopotámii. 2.: nejvyšší „národní“ bůh asyrského panteonu. (Blahoslav Hruška)

ašvamédha, oběť koně, původně indoevropský zemědělský rituál, určený k oslavě plodnosti, z něhož se postupně vyvinul obřad stvrzující výsostné postavení vykonavatele oběti nad ostatními panovníky. V jejím průběhu byl vypuštěn na svobodu kůň, doprovázený ozbrojenou družinou, jenž se mohl po dobu jednoho roku volně pohybovat, kdekoliv se mu zamloulo. Pokud zabloudil na cizí území, musel se jeho vládce podrobit nadvládě toho, komu kůň patřil; jinak se o volný pohyb koně postaral vojenský doprovod. Po roce se kůň vrátil ke svému pánovi a byl obětován. (Jan Filipický)

Atapuerca, Španělsko, krasový systém s několika významnými lokalitami středního pleistocénu (například závrt Gran Dolina, jeskyně Sima de los Huesos), naleziště dvou forem rodu *Homo*, *Homo erectus* a *Homo heidelbergensis*, naleziště fauny, kamenných industrií starého paleolitu. (Jiří A. Svoboda – Václav Vančata)

atavismus, objevení se znaku, který se normálně u organismu nevyskytuje, avšak lze se s ním setkat u jeho méně či více vzdálených předků. (Petr Bureš)

Ateliér tělového designu Fakulty výtvarných umění Vysokého učení technického v Brně, vysokoškolské vědecko-pedagogické pracoviště. Vznikl roku 1999 pod vedením docentky Mgr. Jany Prekové. Je to interdisciplinární ateliér vznikající organicky v kontextu současné vizuálně a tělesně orientované společnosti. Reaguje na sociálně-politické klima, na orientaci nových vědních, uměleckých a filozofických oborů. Sleduje systém používání těla jako objektu image. Pracuje s jevy jako artificializace těla (estetická medicína), diktát tvarového kánonu, módní průmysl apod., které vstupují do hry o užívání těla jako spotřebního zboží. Studuje intervenci kultu uměle vytvořených osobností do společenského a osobního života, vznik nových rituálů a měnící se strukturu osobního prostoru jedince. Učí se dešifrovat řeč svádění politické moci, médií a reklamy. Dotýká se možností virtuální reality, které proměňují nazírání na tělesnost. Zabývá se i vývojem „gender situace“ v historickém a antropologickém

kontextu, reflektuje nově vznikající vztahy a souvislosti. Tělo je zde subjektem i objektem umělecké tvorby. Lidské tělo jako současně předmět (objekt) i prostředek (subjekt) uměleckého výrazu (ať jeho artificiální metamorfóza nebo proměny ve společenských interakcích) bylo již vícekrát představeno jako *pendant* k fyzické a socio-kulturní antropologii, někdy i překvapivými prostředky. Tělový design se představuje jako postmoderní rhizomatická struktura či metaforicky jako „plamen“, který někdy hřeje, někdy pálí, jako česká verze světového body-artu. Vladimír *Novotný zde působí jako obsahový konzultant v oboru antropologie. (Vladimír Novotný)

atérien (podle lokality Bir il-Ater, Alžírsko), severoafrická přechodná kultura charakterizovaná hroty na širokých úštěpech s typickým řapem. Technologie je středopaleolitická, částečně levalloiská, v typologii jsou zastoupena drasadla, škrabadla i listovité hroty. V tradičním francouzském pojetí se v zemích Maghrebu datuje na sklonek středního paleolitu s přežíváním až do mladého paleolitu v eurasijském pojetí (30 000 až 20 000 let); americko-polské výzkumy v Egyptě však počátek atérienu kladou již do posledního interglaciálu (110/100 000 let až 43/40 000 let). (Jiří A. Svoboda)

aterom, tukovité usazeniny kašovitě konzistence například v kůži a podkoží, ale zejména ve stěně tepen, kde zužují jejich průsvit. Jsou charakteristické pro aterosklerózu. (Ladislava Horáčková)

ateroskleróza, onemocnění tepen („kornatění“), při němž se v jejich stěnách ukládají tukové látky ve formě ateromu, který může zvrápenatět. Tepna je tím poškozována, ztrácí pružnost a dochází k jejímu postupnému zužování až obliteraci s následnou nedokrevností – ischemií příslušné části organismu. (Ladislava Horáčková)

Atharvavéd („znalost magických průpovědí“), jedna z védských sbírek (*viz* védy), jež obsahuje kouzla, zařikání, magické formule a zaklínadla, schopné ovládnout druhé, odvrátit zlo, vyvolat léčebné účinky, přinést blaho, přivodit zhoubu nepřátel, soků v lásce, démonů a nepříznivých sil. *Atharvavéd* tvoří 731 hymnů zhruba o 6 000 verších, z nichž asi sedmina je převzata z **Rgvédu*. (Jan Filipický)

Athéna Parthenos, *viz* Pallas Athéna, *viz* Feidiás.

Athény, hlavní město *Attiky stejně jako novodobé Řecké republiky. Kolébka demokracie, která zde byla dovršena v 2. polovině 5. století př. n. l. za *Perikleia; v té době v Athénách kulminoval rozvoj kultury, rozvíjely se dramatická tvorba, filozofie a výtvarné umění, jež dalo vzniknout stavebním a sochařským památkám, které pro nás dodnes představují vrchol lidského snažení i schopností. Na prosperitu Athén a rozvoj řemesel mělo rovněž vliv spojení Athén s mořem a mezinárodním obchodem prostřednictvím přístavu v Peiraieu (dnešní Pireos). (Marie Pardyová)

atlas, první krční obratel. (Ladislava Horáčková)

átman („dech, individuální já“), v indickém myšlení vnitřní duchovní podstata jednotlivce, jež podle učení *upanišad tvoří součást neměnného a všepromikajícího vesmírného jsoucna, zvaného **brahma*. Tělo, smysly, mysl a intelekt jsou jen vnějšími slupkami, proměnlivými projevy přírody, jež netvoří trvalou podstatu já. (Jan Filipický)

atresia, *viz* atrézie.

atrézie, atresia, vrozené zúžení či nevyvinutí tělních otvorů a trubicovitých orgánů, například zevního zvukovodu. (Ladislava Horáčková)

atribut, 1. typická vlastnost, znak; 2. v archeologii logicky neredukovatelná vlastnost *artefaktu či systému, která vystupuje jako nezávisle proměnná; 3. ve výtvarném umění předmět, který definuje danou postavu nebo personifikaci či alegorii. (Jaroslav Malina)

atrofie, zmenšení normálně vyvinutého orgánu, na němž se podílí úbytek jeho buněk nebo zmenšení jejich velikosti. (Ladislava Horáčková)

Attika, poloostrov vybíhající do Egejského moře ve středním Řecku (a stejnojmenná řecká obec). V Attice, kde se řecké obyvatelstvo usadilo v průběhu 2. tisíciletí př. n. l. a vybudovalo

zde opevněná výšinná sídliště mykénského typu (například athénská Akropolis, viz), se koncem tohoto období soustředilo i původní obyvatelstvo z přilehlých oblastí Peloponnésu a vytvořilo zde novou kmenovou organizaci v podobě čtyř praiónských fyl. Část obyvatel se pak přestěhovala do Malé Asie. Podle mýtu se jednotlivé attické obce sjednotily pod vedením Théseovým, jejich centrem se staly *Athény a vyvíjely se jako jedna z nejprogresivnějších oblastí Řecka, centrum řemesel a umění a v 5. století př. n. l. se staly nositelem řecké demokracie. (Marie Pardyová)

Atum, egyptský bůh stvořitel. Byl znázorňován v lidské podobě s dvojitou korunou krále Horního a Dolního Egypta na hlavě. V héliopolské kosmogonii považován za prabozstvo, které zplodilo další generaci bohů a stálo v čele božského Devatera. Později byl Atum ztotožňován se zapadajícím sluncem. (Břetislav Vachala)

Augustinus, Aurelius A. (354–430), nejvýznamnější latinský církevní spisovatel. Původně pohan a učitel rétoriky. Pro křesťanství ho získal milánský biskup *Ambrosius, od něhož se dal pokřtít roku 387. Poté zastával nižší kněžské funkce a od roku 395 se stal biskupem v severoafrickém městě Hippo Regius (dnešní Bône v Tunisku). Kromě teologických spisů mají význam jeho dvě díla *O boží obci* (*De civitate Dei*) a *Vyznání* (*Confessiones*). První spis napsal pod dojmem vyplenění Říma Vizigóty roku 410. Hájí v něm křesťanství proti obvinění, že způsobilo zkázu římské říše a rozvíjí zde svou filozofii dějin, v jejichž vývoji spatřuje neustálý zápas dobra se zlem do doby, než bude ustaveno království boží. Augustinus dokázal zdůvodnit, proč mají být v systému křesťanských hodnot uchovány i výsledky, k nimž dospěla kultura pohanského světa. Ve *Vyznáních*, první autobiografii v dějinách, velmi upřímně líčí svou životní cestu a přerod antického vzdělance ve věřícího křesťana. Jeho myšlenky o boží obci ovlivnily celý středověk, zatímco *Vyznání* měla vliv i na renesanční myslitele Danta a Petrarca, ale též na *Rousseaua a další osobnosti evropské kultury. (Jaroslav Malina – Marie Pardyová)

Augustus, Octavianus A. (63 př. n. l.–14 n. l.), první římský císař, vládl od roku 27 př. n. l. Do vysoké politiky se dostal jako dědic a adoptivní syn Gaia Iulia *Caesara. Po vítězství nad Antoniem a Kleopatrou u Aktia roku 31 př. n. l. se stal jediným vládcem Říma a Řím ovládl celé Středomoří. Augustus se vzdal mimořádné pravomoci a vystupoval nadále jako princeps (první občan), který však ve svých rukou soustředil všechny nejvyšší státní hodnosti. Augustus preferoval jezdce, snažil se o obnovu tradičních římských ctností a upevnění manželských svazků, které měly zabránit rozkladu rodiny. Zavedl státní kult Apollóna jako svého ochranného boha. Upevnil mír a prosperitu říše, pozornost věnoval literatuře a umění, které se staly důležitým a velmi účinným nástrojem jeho politické propagandy. Výtvarné umění Augustovy doby navázalo na vzor řecké klasiky 5. století př. n. l. Její dokonalá forma stojí na počátku postupně se utvářející syntézy s obsahem, který od výtvarných památek očekávali Římané. Augustus neměl přímého mužského potomka, proto byl nucen adoptovat syna *Tiberia z prvního manželství své ženy Livie s Tiberiem Claudiem Neronem. Z tohoto důvodu se první dynastie římských císařů vládnoucí v letech 27 př. n. l. až 68 n. l. označuje jako julsko-claudiovská. (Marie Pardyová)

aurignacien (podle malé jeskyně Aurignac, Haute-Garonne, Francie, prokopané E. Lartetem již v roce 1860), panevropská kultura mladého paleolitu definovaná H. Breuilem a E. Cartailhacem v roce 1906. Sahá od Pyrenejského poloostrova přes Francii a Německo do Rumunska, s ojedinělým výskytem na Balkáně a v Rusku (Kostěnki I/II–III), avšak s dalším centrem na Předním východě (levantinský aurignacien). Ojedinělé lokality dosahují stáří 40 000 let (severní Španělsko, Bulharsko?), naprostá většina dat se soustřeďuje kolem období tvorby pleniglaciální půdy (denekamp) před 30 000 lety a v některých regionech pak vývoj pokračuje až ke glaciálnímu maximu kolem roku 20 000. Jde o první typickou mladopaleolitickou kulturu založenou na výrobě čepelí z charakteristických jader s přední hranou, avšak čepele bývají kratší a podíl úštěpů i masivních úlomků může na jednotlivých

lokalitách a v regionech vzrůstat. Klasické členění provedl D. Peyrony v Dordogni (hlavně na základě výzkumu v La Ferrassie) do fází I–IV, případně ještě V (tato fáze, od typického aurignacienu již podstatně odlišná, leží v Laugerie-Haute nad gravettienem). Typologicky vykazuje aurignacien proměnlivou strukturu v měnícím se poměru škrabadel a rydel a v zastoupení charakteristických typů se zvláštním chronologickým nebo regionálním významem (přetrvávání moustéroidních prvků, na Moravě také szeletoidních složek, ve Francii čepelek Dufour). Spojujícím prvkem jsou aurignacké typy masivních (vysokých) škrabadel a rydel vyrobených v obou případech vícenásobnými, velmi jemnými a pravidelnými (kanelovanými) údery; zvláště příznačné je, že tyto dva vyhraněné typy zde dokonce mohou morfologicky přecházet jeden v druhý. Kostěnou industrii reprezentují hroty s rozštěpenou bází, ve Francii typické pro fázi I (na Moravě chybí, ale vyskytují se již v jeskyni Dzeravá skála v Malých Karpatech, v maďarských a chorvatských jeskyních v kontextu staršího aurignacienu), hroty mladečského typu s oválným i plochým průřezem, ve Francii charakteristické pro fáze II–IV (na Moravě Mladeč, Slatinice, Hluchov), a hroty s kruhovým průřezem, spíše ve fázích III–IV; průvodním nástrojem jsou šídla. Poprvé se objevuje reprezentativní umění, a to prakticky ve všech svých formách (řezby, rytiny, malby v jeskyních). Tvůrcem této kultury je moderní člověk, *Homo sapiens sapiens*. Různí autoři vyčleňují z aurignacienu samostatné regionální skupiny, facie a typy (olševien s typickými kostěnými hroty, kremsien s hroty typu Krems a čepečkami Dufour, pomoravský či míškovický typ s prvky szeletien). (Jiří A. Svoboda)

australopiték, viz *Australopithecus*.

Australopithecus, australopiték, archaický rod hominidů, který se vyvíjel mezi 4 až 1 milionem let. Vykazuje značnou druhovou variabilitu forem gracilních (*Australopithecus anamensis*, *Australopithecus afarensis*, *Australopithecus africanus*) a robustních, jinak zvaných parantropů (*Paranthropus/Australopithecus aethiopicus*, *robustus*, *boisei*); v závěru vývoje byl současný s prvními zástupci rodu *Homo*. Australopitéci měli všechny podstatné znaky, které předpokládáme u předků člověka, i když mnohé z nich byly na počátku svého vývoje. Některé znaky odrážejí adaptace typické pouze pro rané *homininy. Australopitéci byli plně a nepochybně přizpůsobeni k bipední lokomoci, i když jejich *bipedie se v mnohém lišila od chůze dnešního člověka. Nejspíš se podobala chůzi dvou až tříletého dítěte, kterému se australopitéci také podobali proporcemi svého těla a končetin. Lebka nejstarších australopitéků měla ještě mnohé starobylé znaky, například velmi dlouhé „šimpanzoidní“ čelisti, mírně přečnívající špičáky i ještě poměrně dlouhé stoličky. Později se čelisti zkracují, stoličky se zkracují v předozadním směru a zvyšují a špičáky zmenšují, zejména u podrodu *Paranthropus*. Mnoho člověku podobných znaků lze nalézt na kostře končetin a trupu, nepochybně ovlivněných přizpůsobením k dvojnohé chůzi, typickému znaku všech australopitéků. Měli nízkou a širokou pánev, dokonce relativně širší, než má rod **Homo*. Nalézáme již prodloužené dolní končetiny, stehenní kost však byla relativně kratší než u rodu *Homo*. Také kosti nohy byly dobře přizpůsobené k chůzi po dvou, ale stále s některými starobylými strukturami připomínajícími nohu lidoopů. Horní končetina australopitéků byla ještě poměrně dlouhá a robustní. Ruka byla již poměrně podobná rodu *Homo*. (Jiří A. Svoboda – Václav Vančata)

Australopithecus aethiopicus, australopiték etiopský, nejstarší východoafrický druh robustních australopitéků – žil před 2,7 až 2,4 milionu let. Má zároveň znaky typické pro robustní australopitéky, ale také mnoho znaků značně podobných afarským australopitékům: je to například silně prognátní obličej s dlouhými čelistmi, nízké dlouhé neurokranium a malá mozková kapacita mezi 400 až 450 cm³. Lze předpokládat, že pohlavní rozdíly byly poměrně velké, protože robustní kosti, zřejmě samčí, ukazují na jedince s hmotností výrazně přesahující 50 kg. Někteří odborníci zpochybňují jejich zařazení do robustních australopitéků (například Wolpoff 1999) a tvrdí, že „robustní“ znaky vznikly paralelně. (Václav Vančata)

Australopithecus afarensis, australopiték afarský, archaický druh australopitéků, který definovali v roce 1978 D. C. Johanson, T. White a Y. Coppens podle nálezů z Afaru a Hadaru v Etiopii. Stáří 3,6 až 2,8 milionu let; samec 150 cm, 52 kg; samice 104 cm, 29 kg. Nejvíce nálezů pochází z Etiopie, Keni a také z Tanzanie. Existují velmi dobré informace o všech částech skeletu tohoto druhu, lebky i zubů, o velikosti mozku, manipulačních schopnostech ruky a biomechanických vlastnostech končetin a trupu, variabilitě a rozdílech mezi pohlavími a také o ekologických parametrech lokalit, v nichž byl tento druh nalezen. Afarští australopitéci již nemají archaické znaky na zubech a lebce typické pro **Australopithecus anamensis*, což je zvláště patrné na morfologii špičáků, zubů třenových a stoliček, stále se však poměrně často vyskytuje diastema. Liší se také stavba dolní čelisti. Nejdůležitější a nejpodrobnější informace o afarských australopitécích pocházejí z Etiopie, především z lokality *Hadar*. Výzkum fosilních nálezů z této oblasti nám zatím poskytl doklady o různých částech skeletu několika set jedinců, kteří žili v období téměř půl milionu let (3,5–3 miliony let). Nález velmi dobře zachovalého skeletu *Al 288*, známého pod názvem *Lucy*, způsobil revoluci v paleoantropologii. Analýzy tohoto skeletu však nepochybně prokázaly, že archaičtí australopitéci byli výkonně bipední, mohli však také příležitostně šplhat na stromy. Nejstarší zástupce skupiny reprezentují nálezy z etiopského naleziště *Fejej* staré nejméně 4,2 milionu let, které prokazují paralelní evoluci obou druhů starobylých australopitéků. Významné jsou nálezy řady stop dvou jedinců z Tanzanie z naleziště *Laetoli*, které prokázaly, že chůze afarských australopitéků byla výkonná, avšak v mnohém jasně odlišná od chůze lidské. Afarští australopitéci byli úspěšným druhem, který se vyvíjel více než jeden milion let, a pravděpodobně byl přímým předkem linie vedoucí k rodu **Homo*. (Jiří A. Svoboda – Václav Vančata)

Australopithecus africanus, australopiték africký, klasický druh gracilního australopitéka, popsán již v roce 1925 Raymondem Dartem podle lebky z Taungu v Jižní Africe. Stáří 3 až 2,2 milionu let; samec 137 cm, 48 kg; samice 114 cm, 30 kg. Můžeme u něj již nalézt všechny základní znaky, které nalézáme u robustních australopitéků, ale ještě v nerozvinuté podobě (Conroy 1997). V některých znacích, jako jsou stavba obličeje, absence kostěných hřebenů, lebeční žilní splavy, se *Australopithecus africanus* dosti podobá rodu **Homo*, zřejmě se ale jedná o paralelně vzniklé znaky. Některé analýzy kostry trupu a končetin naznačují, že gracilní australopitéci mohli být méně specializovaní než mladší robustní australopitéci. Nejnovější nálezy ukazují, že se starší gracilní australopitéci od robustních příbuzných příliš nelišili. Lebka samce z naleziště *Sterkfontein* (Jihoafrická republika) – nález *Stw 505* (Mr. Ples) naznačuje, že pohlavní rozdíly byly relativně velké. Objem mozkovny byl malý, od 430 do 510 cm³. Je téměř jisté, že gracilní australopitéci neměli nějakou složitější materiální kulturu a už vůbec ne kulturu osteodontokeratickou, tedy starobylou kulturu tvořenou částmi skeletu nebo rohy a parohy zvířat, jak tvrdil jejich objevitel profesor Raymond Dart. (Jiří A. Svoboda – Václav Vančata)

Australopithecus anamensis, časově zatím nejstarší druh australopitéků, který definovala v roce 1995 Mary Leakeyová podle kosterních pozůstatků z Kanapi a Allia Bay v Keni. Stáří 4,2 až 3,9 milionu let; samec 155 cm, 59 kg; samice 130 cm, 33 kg. Nálezy většinou pocházejí z okolí jezera Turkana. Tento druh archaických australopitéků byl svojí velikostí těla pravděpodobně největším zástupcem rodu *Australopithecus*. V mnoha znacích je velmi podobný afarským australopitékům. Některé znaky na zubech a lebce však byly ještě podobné **ardipitékům*. Podle současných názorů tento starobylý druh australopitéků vznikl a vyvíjel se nezávisle na druhu **Australopithecus afarensis*. (Jiří A. Svoboda – Václav Vančata)

Australopithecus bahrelghazali, australopiték středoafický, nález přední části mandibuly archaického australopitéka ze střední Afriky (Čad) starý 3,2–3,0 milionu let. Významný nález prokazuje nade vše pochybnost, že archaičtí australopitéci nežili jen ve východní Africe,

respektive (vzhledem k více než 3 miliony let starým nálezům ze Sterkfonteinu v Jihoafrické republice) pouze v oblasti Velkého riftového údolí. (Václav Vančata)

Australopithecus boisei, australopiték východoafrický, obýval východní Afriku v období od 2,4 do nejméně 1,4 milionu let. Vzhledem k mohutným dolním čelistem, obrovským stoličkám, velkým třenovým zubům a také mohutným jařmovým obloukům i výrazným kostěným hřebenům bývají někdy označováni jako hyperrobustní australopitéci. Obličej je z profilu výrazně vertikální, velmi široký a plochý. Stavbou těla i velikostí byli tito australopitéci podobní druhu **Australopithecus robustus*. Podobně jako u jihoafrických robustních australopitéků i tento druh má poměrně velký mozek a postavu srovnatelnou s gracilními australopitéky. To opět potvrzuje tendenci zvětšování mozku u robustních australopitéků obecně. Podobně zase extrémní velikost čelistí, zubů třenových a zejména stoliček potvrzuje tendenci k výrazné megadontii a neproporčnímu zvětšování čelistí, zejména mandibuly, u celé skupiny robustních australopitéků. Tito robustní australopitéci žili nejméně půl milionu let společně s **Homo erectus*. (Václav Vančata)

Australopithecus garhi, australopiték dlouhonohý, nález lebky, postkraniálního skeletu a množství paleontologického materiálu z lokality Bouri v Etiopii. Žil před 2,6 milionu let ve východní Africe a byl pravděpodobně nejbližším předkem rodu **Homo*. Od ostatních australopitéků se výrazně odlišuje stavbou těla podobnou rodu *Homo* a také dalšími znaky skeletu a chování. U druhu *Australopithecus garhi* existují ještě některé starobylé znaky na lebce, například poměrně dlouhé čelisti, velké zuby třenové a stoličky i velké špičáky a relativně malý mozek – 450–500 cm³. Zatímco není pochyb o tom, že tento druh měl dlouhé stehenní kosti a celé dolní končetiny, velikost mozku a jeho variabilita je zatím prakticky neznámá, protože jediná zachovaná mozkovna je fragmentární a neúplná. Horní končetina má některé starobylé znaky a je stále ještě poměrně dlouhá, a to kosti předloktí i humerus. *Australopithecus garhi* byl prvním nepochybným výrobcem kamenných nástrojů, jimiž například prokazatelně odřezával maso od kostí. Je otázkou, zda by tento druh neměl být spíše klasifikován jako druh rodu *Homo*. (Václav Vančata)

Australopithecus robustus, australopiték robustní, žil výhradně v jižní Africe zhruba v období od 2,2 do 1,5 milionu let. Pro tento druh australopitéků byly typické mohutné čelisti, malé řezáky a špičáky a značně velké stoličky se silnou sklovinou. Měl velké, vpředu posazené jařmové oblouky a plochý, poměrně vertikální obličej se dvěma zřetelnými zpevňujícími kostěnými pilíři. Třenové zuby a zejména stoličky jsou neproporcionálně velké, takzvané megadontní, a mají neobyčejně silnou sklovinu. Ve srovnání se stoličkami jsou řezáky velmi malé. Čelisti jsou při porovnání s ostatními zástupci **homininů* robustní a velké. Mозek je vzhledem k druhu **Australopithecus africanus* relativně i absolutně větší, velikost postavy i proporce byly podobné gracilním australopitékům. To prokazuje zvětšování mozku v evoluci robustních australopitéků. Skelet končetin i trupu se podobá gracilním australopitékům. Velikostní i tvarové rozdíly mezi samci a samicemi byly, podobně jako u gracilních australopitéků, zřejmě větší, než se předpokládalo. Samice byly menší, měly méně robustní čelisti a na lebce neměly výrazné kostěné hřeben jako samci. (Václav Vančata)

autentika, potvrzení o pravosti ostatků stvrzené církevním hodnostářem. Vkládá se do oltářní mensy při svěcení. (Josef Unger)

autismus (z řeckého *autos*, „sám“), uzavření se do vnitřního psychického světa. (Jaroslav Malina)

autoerotismus, sexuální koncentrace na vlastní tělo, sebeláska. Mívá různé formy, zahrnuje autoerotické fantazie a sny, jakož i **onanování* (masturbaci) i deviantní nebo sebezničující negativní projevy. (Jaroslav Zvěřina)

autochtonní obyvatelstvo, původní obyvatelstvo sídlící delší dobu v daném prostoru. (Josef Unger)

autoimunní onemocnění, nemoc zaviněná působením imunitního systému proti vlastním tkáním. (Ladislava Horáčková)

Autonomní oblast Tibet, v jihozápadní Číně (1,22 milionu km²), hlavní město La-sa (Lhasa). (Josef Kolmaš)

Autonomní oblast Vnitřní Mongolsko, v severní Číně (1,183 milionu km²), hlavní město Chu-che-chao-tche. (Josef Kolmaš)

autorita, vliv osoby či názoru, obvykle vyplývající ze zprostředkování kvalitních hodnot či norem; rozlišuje se autorita přirozená a autorita formální. (Jaroslav Malina)

autoregulace [fyziologicky], samořízení; autonomní řízení na tkáňové úrovni, nezávislé na nadřazeném řízení látkovém a nervovém. (Pavel Bravený – Marie Nováková)

autotrofie, způsob výživy organismu z minerálních látek. (Petr Bureš)

auxologická antropologie, subdisciplína antropologie zabývající se růstem a ontogenezí. (Jaroslav Malina)

avantgarda, etapa ve vývoji moderního evropského umění, následující po období *moderny*.

Je spjata s aktivitou nových uměleckých skupin a hnutí prvních tří, čtyř desetiletí 20. století, uplatňující se obvykle v oblasti výtvarného umění a literatury, dále zejména dramatu, hudby, architektury a filmu. K nejvýznamnějším avantgardním proudům, směrům a tendencím patří *abstraktivismus*, *dadaismus*, *expresionismus*, *futurismus*, *konstruktivismus*, *kubismus*, **funkcionalismus* a **surrealismus*. Součástí avantgardy se stal *český funkcionalismus*, *poetismus* a *surrealismus*, *česká proletářská poezie* a *slovenský nadrealismus*.

Charakteristickými rysy umělecké avantgardy v oblasti postojové se staly společenská revolta, levicová politická orientace, kolektivismus, dále pak antitradicionalismus a modernismus, projevující se jako vůle experimentovat v oblasti formy i obsahu. (Jaroslav Malina)

avantgardní umění, viz avantgarda.

Averroes, arabsky Ibn Rušd Abú-l-Valíd Muhammad Ibn Ahmad Ibn Muhammad (1126–1198), nejvýznamnější filozof muslimského Španělska, lékař a právník. Komentoval a rozvíjel učení Aristotela. V polemice proti al-Ghazzalímu obhajoval rozumové poznání ve věcech víry. Inspiroval teorii dvojí pravdy: rozumová činnost není spojena s jednotlivcem, nýbrž s nadindividuálním rozumem. Svět nebyl Bohem stvořen z ničeho, ale z věčné hmoty.

Avesta, sbírka posvátných knih zoroastrismu, jejíž konečná redakce byla provedena za *Sásánovců. Nejstarší a nejdůležitější částí jsou hymny (*gáthy*), připisované samému *Zarathuštrovi. (Jaroslav Malina)

Avicenna (celým jménem Abú Alí al Husain ben Abdaláh Ibn Síná, 980, Afšaná u Buchary – 1037, Hamadám), perský lékař a filozof, autor více než 165 děl. V knize *Al-Kámín fi t-tibb* (Kánon medicíny) shrnul znalosti řeckých a arabských lékařů. Dílo bylo vrcholem lékařského vědění 10. století a stalo se vedle spisů Galenových nejdůležitějším lékařským pramenem středověku. Spis vyniká systematičností a skvělým uspořádáním faktů. Jednou z velkých předností je, že při popisu nemocí vědomostem z patologie a terapie předchází vždy úvod anatomicko-fyziologický a že je tento popis vybaven jasně osvětlujícími příklady. Lidskou duši chápe Avicenna jako substanciální formu těla, která je nehmotná a nesmrtelná. Uznává posmrtný život pouze v čistě duševním, nikoli ve fyzickém smyslu; odmítá vzkříšení těla. (Petr Bureš)

avunkulát, blízký a zvláště pevný vztah mezi chlapcem (mužem) a bratrem jeho matky. (Jaroslav Skupnik)

avunkulokalita, zvyk, kdy se manželský pár po svatbě nastěhuje k bratrovi ženichovy matky. (Jaroslav Skupnik)

axiální, osový (například skelet). (Ladislava Horáčková)

axila, axilla, podpažní jamka. (Ladislava Horáčková)

axiologie, nauka o hodnotách a hodnocení. (Marie Dohnalová)

axiom, tvrzení deduktivního systému, jež bylo přijato bez důkazu. (Jaroslav Malina)

Aymarové (Ajmarové), obyvatelé náhorní planiny Bolívie a Peru; jádrem jejich území je okolí jezera Titicaca. Současný počet se odhaduje na 1,4 milionu. Jejich předkové v 5. století př. n. l. až v 10. století n. l. vytvořili vyspělou *Tiwanackou říši a položili základy kultury a civilizace v širší andské oblasti, podíleli se na vzniku *Incké říše. (Oldřich Kašpar)

aymarská deformace, deformace hlavy bandážováním. (Ladislava Horáčková)

azilien (podle jeskyně Mas d'Azil, Ariège, Francie), pozdně paleolitická kultura svou podstatou západoevropská, avšak název byl někdy (a to nikoli zcela neoprávněně) aplikován i na industrie střední Evropy. Definoval ji Edouard Piette již v roce 1889. Objevuje se počínaje oscilací alleröd. Typické jsou drobné hroty s obloukovitým otupeným bokem, čepelky s otupeným bokem, krátká škrabadla a charakteristické mikrolity, jako jsou segmenty a trapezy; rydla jsou spíše vzácná. Pro kostěnou industrii jsou typické krátké, jednořadé i dvouřadé harpuny. Pro azilské umění jsou typické oblásky pokryté geometrickými vzory, a to rytými nebo malovanými červeným barvivem (Mas d'Azil, Rochedane). (Jiří A. Svoboda)

Aztékové, viz Mexikové.

Babylon, hlavní město starobabylonské říše (18.–16. století př. n. l.) a od 7. století př. n. l. metropole jižní Mezopotámie. Nachází se asi 90 km jižně od dnešního Bagdádu. (Blahoslav Hruška)

Baer Karl Ernst von (1792–1876), ruský embryolog německého původu. Jako první v díle *Epistola de ovi mammalium et hominis genesi* popsal vajíčka savců; je proto považován za zakladatele moderní reprodukční medicíny. (Jaroslav Zvěřina)

bakchanálie, mystéria konaná k uctění boha *Dionýsa (Bakcha), jež se na rozdíl od starých slavností Dionýsova kultu rozšířila až v helénistické a římské době, zejména po Malé Asii, ale i na Balkáně a v Itálii. Byla provázena bujným veselím a extatickými obřady, jejichž vyvrcholením bylo odhalení falu zakrytého plody v košíku. Přeneseně se termínu užívá k označení výstředního hýření, nezřídka s erotickým obsahem. (Marie Pardyová)

Bakchos, viz Dionýsos.

balzamování, způsob uchování mrtvoly napouštěním látkami, jež zamezují vzniku hnilobných bakterií. (Josef Unger)

baptisterium, budova v níž se křtilo; křtitelnice. (Josef Unger)

bariérový efekt, nápadné nahromadění předmětů v určité vzdálenosti od předpokládaného středu obydli, které může indikovat stěnu. (Jiří A. Svoboda)

baroko, epocha ve vývoji evropského umění a současně umělecký sloh, který se začal vyvíjet od poloviny 16. století v Itálii a Španělsku, a to v době, kdy renesanční ideály začaly být opouštěny a byly nahrazovány ideály protireformačního katolicismu, jehož nejhorlivějšími šířiteli se stali jezuité (řád založen v roce 1534). Konec baroka spadá do poloviny 18. století, kdy se již silně uplatňovaly nové tendence prosazované *osvícenstvím. Významným proudem zasahujícím do tohoto období se stal *manýrismus*, současnými historiky umění chápány ovšem spíše jako samostatné období evropského uměleckého vývoje. Ve své závěrečné vývojové fázi baroko přešlo v *rokoko*. Baroko si z předchozí *renesance* uchovává touhu po poznání a smyslovou naléhavost, přináší však pocity nejistoty, marnosti, vědomí pomíjivosti pozemského bytí a strach ze smrti, jitřený dobovými válkami, násilnostmi a nepokojí. Upíná se ke křesťanskému Bohu a nadpozemské věčnosti (ráji), katolickou víru povyšuje nad rozum. Je prostoupeno mysticismem a citovou exaltovaností. Barokní umění se zakládá na bohaté (často nespoutané a chaotické) obrazotvornosti, orientuje se na alegorie a symboly, jež mají vyslovit nevyslovitelná tajemství života. Je pro ně charakteristická silná expresivnost výrazu, rozmanitost a dynamika forem, rozpornost obsahu, je plné kontrastů od naturalistického líčení pekelných muk až po osvobozující mystická vytržení. Rozlišovat je třeba mezi okázalým, oslňujícím panským (oficiálním) barokem (monumentální paláce a církevní stavby, sochy a obrazy) a skromným lidovým barokem (lidová tvorba – píseň, lidová slovesnost, malby na skle, nábytek, keramika, vesnická architektura, kapličky, boží muka, kroje). (Jaroslav Malina)

Bartošíková Zita (7. 9. 1975, Bílovec), Mgr., Ph.D., antropoložka, absolventka magisterského a doktorského studijního programu oboru antropologie na Katedře antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně. Diplomová práce: *Obydli a sídliště v paleolitu: Archeologické nálezy a jejich experimentální testování* (1999), vedoucí práce: Prof. PhDr. Jaroslav Malina, DrSc.; disertační práce: *Analýza sídliště Pavlov I: Jihovýchodní okraj* (2003), školitel: Prof. PhDr. Jaroslav Malina, DrSc. Kontakt: zita.bartosikova@post.cz. (Zita Bartošíková)

basreliéf, ... (Petr Bureš)

Bat-šeba, viz Betsabé.

bazilika, královská síň, reprezentativní sál v helénistických královských palácích. Jako samostatná halová stavba členěná vnitřními řadami sloupů se v římském světě objevuje začátkem 2. století př. n. l. V římských bazilikách zasedaly úřady a soudní tribunály. Tento typ stavby jako vzor pro chrámovou architekturu převzalo z antiky křesťanství. (Jaroslav Malina)

beccamortinus, profesionální pohřební podnikatel ve středověké Florencii. (Josef Unger)

Bečov, Čechy, zdroj charakteristických bělavých křemenců na Písečném vrchu, využívaný počínaje starým paleolitem přes několik fází středního paleolitu (acheuléen, moustérien) až po paleolit mladý (aurignacien, magdalénien). (Jiří A. Svoboda)

Bédeilhac, Ariège, Francie. Monumentální centrální chodba, značně poškozená za 2. světové války. V roce 1907 byly objeveny paleolitické malby, o dvacet let později i modelace v hlíně. Dnes je umění dochováno v bočních galeriích a plazivkách. Malby, rytiny, četná erotická témata. (Jiří A. Svoboda)

behaviorismus, psychologická škola vzniklá ve Spojených státech ve 20. století, jež studovala chování (anglicky *behavior*) subjektů pomocí objektivních metod; zakladatelskou osobností je John Broadus Watson. (Marie Dohnalová)

Bechtěrevova nemoc, spondylarthrititis ankylopoetica, chronické zánětlivé systémové onemocnění pojivových tkání nejasné etiologie. Nemoc postihuje především křížokyčelní klouby a páteř. V terminálním stadiu choroby vzniká úplná ankylóza páteře v podobě „bambusové tyče“. (Ladislava Horáčková)

bejel, treponarid, nevenerická forma syfilis. (Ladislava Horáčková)

Bell Daniel (1919), americký sociolog. Ve 30. a 40. letech se aktivně podílel na levicovém hnutí, v poslední době patří k představitelům neokonzervatismu. Jako jeden z prvních zdůvodnil a rozvinul koncepci postindustriální společnosti v souvislosti s novou úlohou vědy, informací a vědění. Z díla: *The End of Ideology (Konec ideologie)*, *The Coming of Postindustrial Society (Příchod postindustriální společnosti)*. (Marie Dohnalová)

Belon Pierre (1517, Soultiére – 1564, Paris), francouzský zoolog a cestovatel.

V diplomatických službách kardinála de Tournon procestoval Evropu, ostrovy Středozemního moře, Blízký východ a Egypt; byl prvním, kdo vstoupil do nitra Velké pyramidy. Vedle děl cestopisných proslul přírodovědnými spisy o rybách a o ptácích. V díle *L'Histoire de la Nature des Oyseaux* z roku 1555 si jako jeden z prvních všimá analogií mezi kostrou ptáku a kostrou lidskou; je proto pokládán za zakladatele srovnávací anatomie. (Petr Bureš)

Benedictová Ruth Fulton (1887–1948), americká kulturní antropoložka, studentka a posléze spolupracovnice Franze *Boase, autorka slavného dělení kultur na apollónský a dionýský typ. Propracovala koncept integrovanosti kultury a zabývala se vlivem kulturních vzorců na chování jedinců: každý jedinec nese charakteristiku obecných kulturních rysů a jedná podle kulturních vzorců své společnosti. Mezi její nejvýznamnější díla patří *Patterns of Culture* (1934) a *The Chrysanthemum and the Sword* (1946). (Jaroslav Skupník)

benediktini, členové řádu založeného sv. Benediktem z Nursie (480–543). (Josef Unger)

Beneš Jan (6. 5. 1935, Hradečná – 2. 11. 1998, Brno), profesor RNDr., DrSc., biologický antropolog, esejista, autor literatury faktu, profesor a vedoucí Katedry antropologie

Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně (1993–1998); spoluzřizovatel a místopředseda Správní rady Nadace Universitas Masarykiana (1993–1998). Po absolvování gymnázia ve Znojmě vystudoval v letech 1956 až 1961 biologii na Přírodovědecké fakultě Masarykovy univerzity v Brně, doktorát a kandidaturu věd získal na Univerzitě Karlově v Praze v roce 1968. V letech 1961–1990 působil jako asistent a odborný asistent na Oddělení antropologie Katedry zoologie a antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně. Teprve v roce 1991 mu byla umožněna habilitace (habilitační práce: *Homo sapiens sapiens: Hominizace ve světle biologických, behaviorálních a sociokulturních adaptací*), v roce 1992 byl jmenován profesorem antropologie na Přírodovědecké fakultě Masarykovy univerzity a v roce 1993 získal vědeckou hodnost DrSc. Stal se postupně proděkanem Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity, členem vědeckých rad fakulty i univerzity, místopředsedou Správní rady *Nadace Universitas Masarykiana, zástupcem šéfredaktora **Univerzitních novin*, členem redakční rady mezinárodního časopisu **Anthropologie*, místopředsedou brněnské pobočky *České společnosti antropologické, dlouholetým koordinátorem programů Tempus a Socrates na Přírodovědecké fakultě Masarykovy univerzity. V rámci své rozsáhlé pedagogické, vědecko-výzkumné i společenské činnosti snad největší úsilí věnoval znovuoživení samostatné *Katedry antropologie na Přírodovědecké fakultě Masarykovy univerzity v Brně, což se mu podařilo v roce 1993. Po ustavení katedry v uvedeném roce byl jmenován jejím vedoucím. Se svými spolupracovníky Jaroslavem *Malinou a Vladimírem *Novotným akreditoval magisterské a doktorské studium a založil samostatný obor antropologie, orientovaný podle „sukovské tradice“ i podle nových idejí, zejména anglo-americké antropologie, na antropologii celostní – biologickou a socio-kulturní, k čemuž jej, kromě zmíněného, inspirovaly jeho pobyty na Harvardově univerzitě v USA (1990) a Cambridgeské univerzitě ve Velké Británii (1992). Přednášel studentům specializace antropologie i biologům o evoluci a ekologii člověka, o evolučních teoriích a učil je metodice studia variability současné populace. Byl sice školením i svým vědecko-pedagogickým zaměřením biologickým antropologem, ale zároveň přesvědčeným stoupencem celostního zkoumání člověka v sepětí biologické a socio-kulturní antropologie, jak to vyplývalo ze „sukovské tradice“, z jeho znalosti moderní světové antropologie (již v 70. letech budily výsledky jeho práce uznání zahraničních antropologů) i z diskusí, které v hloubi předlistopadových časů vedl se svým kolegou archeologem a socio-kulturním antropologem Jaroslavem Malinou. Ve vědecké práci se zaměřil zejména na studium živé populace. Velkým přínosem byly jeho studie variability a adaptability národnostních menšin v Evropě, zejména Cikánů (Romů) a dále vietnamských studentů. V rámci Mezinárodního biologického programu se podílel na rozsáhlém výzkumu tělesné charakteristiky průmyslové populace v Československu. Věnoval se též výzkumu dvojčat a dermatoglyfice. V posledním období se zabýval ekologií člověka a řešil bioekologické a kulturní otázky spojené s evolucí *Homo sapiens sapiens*. O těchto tématech publikoval kolem dvou set studií v našich a zahraničních časopisech a několik knih – *Homo sapiens sapiens: Hominizace ve světle biologických, behaviorálních a sociokulturních adaptací* (Brno: Masarykova univerzita v Brně, 1989), *Člověk* (Praha: Mladá fronta, 1994). Věnoval se též vědecko-naučné literatuře a beletrii – *Tajemství pana Dawsona* (Brno: Blok, 1975), *Opředení mocným kouzlem* (Ostrava: Profil, 1984). Nejlepším dokladem Benešova transdisciplinárního rozvažování je jeho opus magnum *Člověk* z roku 1994, za nějž obdržel prestižní Cenu Josefa Hlávky za rok 1995 udělenou společně Nadací Český literární fond a Nadací „Nadání Josefa, Marie a Zdeňky Hlávkových“; v témže roce získal i Cenu Nadace Universitas Masarykiana jako „ocenění invenčního díla v oblasti vědy, umění a kultury, které otevřelo nové prostory, přispělo k vytváření inspirujících vazeb mezi různými vědeckými disciplínami i mezi vědou a uměním a přitažlivě zprostředkovalo poznání široké veřejnosti“. (Jaroslav Malina)

Benettova zlomenina, šikmá zlomenina báze prvního metakarpu. (Ladislava Horáčková)

benigní nádor, nezhoubný, roste neinvazivně v místě vzniku, na okolní tkáň působí tlakem. (Ladislava Horáčková)

Bentham Jeremy (15. 2. 1748, Houndsditch, Londýn, Anglie – 6. 6. 1832, Londýn, Anglie), anglický právník, sociální myslitel a etik; zakladatel utilitarismu. Soudil, že morálka může být vyjádřena jako souhrn radostí a utrpení vznikajících v důsledku jakéhokoli jednání – je proto třeba hledat takové modely jednání a chování, které jsou schopny zajistit pro co nejvíce lidí co největší potěšení s co nejmenšími útrapami. (Ivo T. Budil – Jaroslav Malina)

berdache, slovo je odvozeno z italského *bardassa* či *bardascia*, bylo zavedeno Francouzi v době kolonizace Ameriky ve smyslu „pasivní homosexuál“. V etnologii se tímto termínem označuje zpravidla jedinec, jenž se rozhodl pro ženskou roli a postavení (oděv, chování). Jinými slovy lze mluvit o institucionalizovaném *transvestitismu, známém zejména z nativní Severní Ameriky, nalezneme jej také u Paleosibiřanů, Dajaků a u jihoamerických Puelchů. (František Vrhel)

berla (nebo též pedum), odznak pastýřského poslání biskupa nebo opata, součást jeho výbavy. Během středověku získala v západní církvi podobu hole s typickým spirálovým zakřivením v horní části. (Josef Unger)

Betsabé (hebrejsky „dcera přísahy“), manželka chetejského vojáka Urijáše a milenka izraelského krále Davida. David poslal Urijáše do nejtuzšího boje, aby zahynul; po jeho smrti pojal Betsabé za ženu a zplodil s ní Šalomouna. (Jaroslav Malina)

bezdromovství, ekvivalent cizích výrazů *homelessness* (anglicky), *sans-abrisme* (francouzsky), *Obdachlosigkeit* (německy). Český právní řád zná slovo bezdromovec ve významu osoby bez státní příslušnosti, nikoliv člověka vyloučeného ze společnosti. I. a V. Hradečtí užívají slovo bezdromovec ve významu člověk, který nemá domov (který nebydlí). (Marie Dohnalová)

Bhagavadgíta („Zpěv Vznešeného“), zkráceně též *Gíta*, nábožensko-filozofická báseň, tvořící jednu z epizod staroindického eposu **Mahábhárata*. Sestává z 18 zpěvů (kapitoly 25–42 VI. knihy – Bhíšmaparvanu), které zachycují rozmluvu mezi jedním z hlavních hrdinů eposu, pánduovským princem *Ardžunou, a jeho vozatajem *Kršnou, jenž se mu dává poznat jako vtělení nejvyššího pána všehomíra. *Gíta* nabádá k nezištnému konání činů, jež člověku ukládá odvěký řád a jeho společenská povinnost (*dharma*, viz), nabádá k pěstování vnitřní sebekázně a jako nejvyšší ideál vyzdvihuje cestu láskyplné oddanosti bohu, označované pojmem **bhaktimárga*. (Jan Filipický)

bhakti („láska, oddanost“), bezvýhradné sebeodevzdání vyznavače osobnímu bohu, výraz naprosté víry a oddanosti, projevované v myslí, ve slovech i v činech, jehož výsledkem je boží milost, která vede ke konečnému vysvobození (*viz* mókša). (Jan Filipický)

bhaktimárga, cesta lásky a oddanosti, podle **Bhagavadgíty* vůbec nejjistější prostředek, jak se vymanit z pout opětovných zrození a zániků, jak dosáhnout nejvyšší blaženého stavu, prostého všech neduhů, přiblížit se bohu, dospět k jeho podstatě a posléze v něm spočinout. (Jan Filipický)

Bible (řecky *biblia*, „knihy“), *Pismo*, *Pismo svaté*, základní spis judaismu a křesťanství; soubor kanonizovaných knih, považovaných za inspirované Bohem, v němž je uloženo lidské svědectví o Božím slově. Biblický kánon tvoří dvě části: **Starý zákon*, který je biblí judaistů i křesťanů, a **Nový zákon*, který je specificky křesťanskou částí bible. Obsahem bible je zvěst o jediném Bohu, který stvořil svět, přislíbil lidem odpuštění hříchu a osvobození, povolal svůj vyvolený lid, vyváděl ho z otroctví a ze zajetí, dával mu své Slovo a – v novozákonním pojetí – se ke všem lidem sklonil v *Ježíši Kristu, který je Pán a Spasitel. (Jaroslav Malina)

bilateralita (oboustrannost), rovnoprávnost dědických nároků a statusových postavení odvozených od matčiny a otcovy příbuzenské linie. (Jaroslav Skupník)

bilharzióza, schistosomiáza, parazitární onemocnění způsobené motolicemi. Larvy, které žijí ve vodě (mezihostitelem jsou plži) mají schopnost pronikat kůží a dozrávat v dospělé červy v krevním oběhu některých orgánů. Nejčastěji je postiženo močové a trávicí ústrojí. Paraziti

způsobují opakovaná krvácení, vedoucí k anémii a vyčerpání organismu. (Ladislava Horáčková)

bilokalita, usídlení manželského páru po svatbě buď v rodině nevěsty, nebo ženicha. (Jaroslav Skupník)

Bílí Hunové (Hefthalité), hunský svaz obývající stepi jižně od Altaje. V 6. století n. l. podnikli několik vpádů do severozápadní Indie. (Jaroslav Malina)

bilirubin, žlučové barvivo oranžově červené barvy. (Ladislava Horáčková)

Bilsborough Alan, anglický paleoantropolog a evoluční antropolog, profesor a prorektor University of Durham ve Velké Británii. Více než 25 let působil na University of Cambridge a přes 10 let byl vedoucím Katedry antropologie na univerzitě v Durhamu, jež je největší katedrou antropologie v Evropě. Je autorem pozoruhodné učebnice *Human Evolution* (poslední vydání 1995, London: Blackie Academic and Professional). Kromě organizační činnosti se dlouhá léta věnuje paleoantropologii – zejména evoluci raných forem rodu **Homo* a otázkám fylogeneze **homininů*. Spolupracuje s profesorem Bernardem Woodem (George Washington University v USA) na problematice kraniální diverzity raných homininů.

Bílý Boris (4. 5. 1923–14. 2. 2004), docent MUDr., CSc., docent stomatologie. Pracoval ve funkci přednosta protetického oddělení 1. Stomatologické kliniky Lékařské fakulty Masarykovy univerzity v Brně. Vedle odborné a pedagogické činnosti v oboru stomatologie (protetika, implantologie) se aktivně věnoval dentální antropologii u recentních i historických populací. Zabýval se studiem patologických změn chrupu a žvýkacího aparátu u dětí i dospělých na kostrových pozůstatcích z moravských pohřebišť (13.–17. století), diagnózou a interpretací dentálních onemocnění v paleodemografickém rámci, podílel se na zpracování tabulek pro klasifikaci abraze zubů a spolupracoval s profesorem Emanuelem *Vlčkem na výzkumech českých králů. Jeho studie významným způsobem přispěly k rozvoji oboru. (Libor Páč)

Bilzingsleben, Německo, středpleistocenní naleziště travertínů, sídliště archaických evropských hominidů (lebeční fragmenty), fauna, otisky flóry a drobotvaré industrie starého paleolitu; stáří asi 350 000 let. (Jiří A. Svoboda)

Binford Lewis R. (1929), americký archeolog, profesor na univerzitě v Albuquerque a poté v Dallasu. Teoretik a kritik základních archeologických metod a konceptů. Vedl etnoarcheologické výzkumy v Arktidě a Austrálii a provedl kritickou revizi řady klasických nalezišť, zejména starého a středního paleolitu (Olduvai, Čou-kchou-tien, Torralba, Ambrona – viz). (Jaroslav Malina – Václav Vančata)

biologická antropologie, subdisciplína antropologie zkoumající vznik a vývoj rodu *Homo*, jeho biologickou variabilitu, podobnosti a rozdíly ve vztahu k ostatním biologickým druhům, zejména našim nejbližším příbuzným – **primátům (Primates)*. Výzkumné metody tohoto odvětví pocházejí z obecné biologie, zejména však z genetiky, zoologie a v poslední době z biochemie a molekulární biologie. (Jaroslav Malina)

biologická evoluce (z latinského *evolvere*, „rozvinout se, vyvinout se“), dlouhodobý, proces probíhající spontánně v průběhu geologického vývoje Země, během něhož nejprve vznikají archaické živé systémy a posléze živé systémy s genetickým systémem nukleových kyselin, které se dále vyvíjejí. Evoluce je nevratná, probíhá pouze jedním směrem – od předka k potomkům. Evoluce zahrnuje vznik a vymírání druhů i vyšších systematických jednotek. Základním předpokladem evoluce je reprodukce a dědičnost, základním mechanismem pak přírodní výběr. Evoluce zahrnuje změny na všech úrovních – od genotypu až po fenotyp a jeho projevy. Změny na úrovni molekulární (například mutace DNA, změny enzymů), buněčné, na úrovni organismů i populací a společenstev. Biologická evoluce probíhá na dvou fylogenetických úrovních: mikroevoluce a makroevoluce. Mikroevoluce zahrnuje změny vnitrodruhové a speciaci, které zpravidla probíhají v relativně krátkém časovém úseku.

Makroevoluce zahrnuje různé dlouhodobé procesy včetně změn na vyšších taxonomických úrovních a základní evoluční systémové změny. (Václav Vančata

Biologická sekce Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně, jedna z pěti sekcí (Biologická sekce – vedoucí doc. RNDr. Jan Helešic, Ph.D., Fyzikální sekce – vedoucí prof. RNDr. Václav Holý, CSc., Chemická sekce – vedoucí prof. RNDr. Milan Potáček, CSc., Matematická sekce – vedoucí doc. RNDr. Josef Janyška, CSc., Sekce věd o Zemi – vedoucí prof. RNDr. Jiří Kalvoda, CSc.) ve struktuře Přírodovědecké fakulty sdružující fakultní pracoviště příbuzného pedagogicko-vědeckého zaměření. Biologickou sekci tvoří (v roce 2004): Centrum biostatistiky a analýz (vedoucí doc. RNDr. Ladislav Dušek, Dr.), Česká sbírka mikroorganismů (vedoucí RNDr. Ivo Sedláček, CSc.), *Katedra antropologie (vedoucí prof. PhDr. Jaroslav *Malina, DrSc.), Katedra botaniky (vedoucí doc. RNDr. Milan Chytrý, Ph.D.), Katedra fyziologie a anatomie rostlin (vedoucí doc. RNDr. Jan Helešic, Ph.D.), Katedra genetiky a molekulární biologie (vedoucí prof. RNDr. Jiří Doškař, CSc.), Katedra mikrobiologie (vedoucí doc. RNDr. Zdeněk Hubálek, DrSc.), Katedra srovnávací fyziologie živočichů a obecné zoologie (prof. RNDr. Vladimír Šimek, CSc.), Katedra zoologie a ekologie (prof. RNDr. Jaromír Vaňhara, CSc.), Laboratoř funkční genomiky a proteomiky (vedoucí doc. RNDr. Jiří Fajkus, CSc.), Pracoviště výzkumu genomu (vedoucí prof. RNDr. Jiřina Relichová, CSc. [viz]), Pracovní skupina Biodiverzita (vedoucí prof. RNDr. Jaromír Vaňhara, CSc. [viz]). Tato struktura existuje od polistopadových dob, ale teprve od roku 2000, zejména zásluhou děkana prof. RNDr. Jana *Slováka, DrSc., byly prosazeny a zakotveny změny směřující k modulárně pojatým studijním programům a k ekonomické autonomii sekcí fakulty s velkou zodpovědností vedoucích sekcí, výrazné změně v postavení kateder a zrovnoprávnění jiných pracovišť s ekonomickou autonomií (zejména výzkumné záměry), vytvoření stabilní personální práce na sekcích atd. Prvním vedoucím nové Biologické sekce byl děkanem jmenován zoolog profesor RNDr. Jaromír *Vaňhara, CSc., a v radě sekce řešící zásadní pedagogické, vědecko-výzkumné, personální a ekonomické otázky zasedli vedoucí kateder a pracovišť sekce. Za invenčního vedení profesora Jaromíra Vaňhary (1. 7. 2000–30. 6. 2002), jeho zástupkyně pro pedagogickou činnost RNDr. Boženy Koubkové, Ph.D., a garanta studijního programu Biologie docenta RNDr. Jana Šmardy, CSc., se Biologická sekce stala ve většině ukazatelů (počty studentů všech tří studijních programů, grantů, publikací atd.) jednou z nejnámennějších a nejprogresivnějších sekcí fakulty. Tento trend pokračuje i za vedení hydrobiologa docenta RNDr. Jana *Helešice, Ph.D., zástupkyně pro pedagogickou činnost RNDr. Boženy Koubkové, Ph.D., a garantky studijního programu profesorky RNDr. Jiřiny Relichové, CSc. Jan Helešic se ujal vedení sekce 1. 2. 2003, po krátkém intermezzu parazitologa docenta RNDr. Milana *Gelnara, CSc. (1. 7. 2002–31. 1. 2003), který 1. února 2003 přešel z místa vedoucího sekce do funkce děkana Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně. Korektní vedení Biologické sekce Jaromírem Vaňharou a jeho pokračovateli vedlo též k obroušení některých přetrvávajících resentimentů minulosti, k nastolení dělného prostředí a intenzivní spolupráce. V tomto integrovaném prostředí se postupně ukazuje, která pracoviště by měla svá propojení ještě více zintenzivnit a prolnout – zejména v podmínkách Univerzitního kampusu v Bohunicích, jež tyto tendence podpoří i materiálně. V diskusi, která započala v roce 2004, se ukazuje, že by se Biologická sekce Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v blízké budoucnosti mohla restrukturovat do organických celků Antropologického ústavu, Botanicko-zoologického ústavu a Geneticko-mikrobiologického ústavu. (Jaroslav Malina)

biologicko-socio-kulturní antropologie, multidisciplinární věda zabývající se biologickými a socio-kulturními strukturami člověka v celém kontinuu jeho vývoje i budoucího směřování (viz antropologie). (Jaroslav Malina)

biologie sexuality, sexualita je základní vlastností každé lidské bytosti; bez ní by existence lidského druhu na Zemi byla nemyslitelná. Sexuální podstata lidí a jejich *sexuální chování

mají tedy prastaré biologické kořeny. Někteří odborníci zabývající se lidským chováním přijímají s velkými výhradami skutečnost, že lidská psychika a společenská kultura jsou významným způsobem spoluurčeny biologicky: ať již přímo geneticky nebo prostřednictvím hormonů a vlastností formovaných epigeneticky, zevními vlivy. Existují přesvědčivé důkazy, že značná část lidského sociálního chování má genetický základ. Jak praví klasik sociobiologie Edward Osborne *Wilson: „*Intelekt nebyl zkonstruován proto, aby porozuměl atomům, nebo dokonce sobě samému, ale na podporu přežití lidských genů.*“ Moderní biologické vědy popírají často tradovanou představu o člověku jako sociálně a kulturně determinované bytosti, zcela emancipované od svého živočišného základu. Biologie se pustila do celostní syntézy biologických a psychosociálních vlivů. Výsledkem byla exploze etologických poznatků a konečně dnes již dosti ucelená disciplína, kterou můžeme nazvat „sociobiologie“. Klasiky této disciplíny jsou „otcové-zakladatelé moderní etologie“ – například rakouský zoolog a etolog Konrad Lorenz (1903–1989) nebo anglický zoolog a etolog nizozemského původu Nikolaas Tinbergen (1907–1988). Soudobými reprezentanty sociobiologického paradigmatu jsou například Edward O. Wilson (*Sociobiology*, 1975), Richard Dawkins (*Selfish Gene*, 1976), Donald Symons (*Evolution of Human Sexuality*, 1979) nebo Desmond Morris (*The Naked Ape*, 1967, *Lidský živočich*, 1997). Biologické motivační zdroje jsou v oblasti lidské sexuality jistě primární, podléhají však výrazné kulturní a psychosociální modifikaci. Víme, že některé biologické vlastnosti lidské sexuality se uplatňují transkulturně po celou známou historii lidstva. Patří k nim vyšší sexuální aktivita mužů, jejich vyšší agresivita a sociální dominance. Zaslouhuje si též pozornosti, že mužská sexualita je mnohem zranitelnější než sexualita ženská. K základním a stálým charakteristikám lidského sexu patří párový charakter sexuálního chování, ale také obvykle nízká erotická atraktivita objektu stejného pohlaví a objektů sexuálně nezralých. Větší část fylogeneze sexuálního chování lidí proběhla někdy před dvěma až třemi miliony let, tedy v době, kdy naši předkové žili v rozptýlených populacích lovců-sběračů. Na daném stupni poznání nedovedeme jednoznačně říci, zda lidský druh dnes již vyčerpal všechny možnosti geneticky podmíněného vývoje. Každý živočišný druh má schopnost učit se, která je dána prenatalně naprogramovanou strukturou mozku. Tyto vrozené dispozice způsobují, že každý jedinec je připraven naučit se některým specifickým činnostem na základě specifických podnětů. Jiné podněty jsou vyloučeny, další jsou třeba zcela neutrální. Zdá se, že podobné dispozice zakládají též některé sexuální pochody. Připomeňme kupříkladu specifický signální vliv druhotných sexuálních znaků nebo zvláštního sociálního učení, které produkuje sexuální orientaci, zamilovanost a erotickou fascinaci. Aby byla situace ještě komplikovanější, uplatňují se epigenetické mechanismy se zvláštní naléhavostí v určitých obdobích ontogeneze, které bývají nazývány „kritickými“. Kritické období pro utváření základních sexuálních vlastností, sexuální orientace a sexuální identifikace bylo s jistotou lokalizováno do druhého trimestru prenatalního vývoje. Kritickým obdobím pro naučení se schopnosti intimní dotykové a hmatové komunikace jsou nepochybně první měsíce a roky života. Člověk je ve srovnání se subhumánními savci stvořením poměrně málo reprodukčně výkonným. Lidská reprodukce je charakterizována základními danostmi: pozdní sexuální zrání, nízká plodnost, dlouhá gestace, vysoká nitroděložní úmrtnost, poměrně malý plod, dlouhá rodičovská péče, dlouhá laktace, dlouhé intervaly mezi porody, nízký celkový reprodukční výkon, dlouhý postreprodukční život žen. Mnoho z těchto faktů je prostým důsledkem toho, že člověk je veliký, poměrně dlouho žijící a pomalu rostoucí savec. Základní sociální jednotkou lidské sexuality je pár, dvojice muže a ženy. Z evolučního hlediska se zdá dobře pochopitelné, že u vyšších savců, a tedy také u člověka, se v sexuálním chování zřetelně uplatňuje nevybíravý zájem u samců a vybíravá pasivita u samic. Samečci jsou tak málo selektivní, že často dokáží kopulovat i s objekty, které samičku sotva připomínají. U lidského druhu, podobně jako u jiných vyšších savců, platí, že rodičovská investice samečků je nekonečně menší než tataž

investice samiček. Obrovský biologický rozdíl mezi pohlavími existuje v produkci gamet. Zatímco muž produkuje miliony spermií denně, žena má za celý svůj život k dispozici jen několik stovek zralých, a tedy oplodnění schopných vajíček. Teoretická reprodukční kapacita muže jde do tisíců, kapacita ženy pouze do desítek potomků. Že se z této kapacity realizuje v praxi jen nepatrný zlomek, je věc jiná. Lidský druh má biologickou tendenci k navazování poměrně dlouhých sexuálních párových vztahů, které mají poskytnout podmínky k zdárnému vývoji dětí, jež jsou dosti dlouho po porodu nesamostatné. Biologicky však náš druh není disponován k vytváření párů doživotních. Zdá se, že pravdu mají ti, kteří u člověka nacházejí zřetelné biologické vlohy k sexuálnímu chování typu „sukcesivní monogamie“. Ontogenezi lidské sexuality znázorňuje následující schéma:

Ontogeneze lidské sexuality

Chromozomální pohlaví (45XX, 46XY)

Fetální gonády (vaječníky, varlata)

Fetální hormony (androgeny +/-)

Sexuálně dimorfní
tělo a genitál

Sexuálně dimorfní CNS

Tělesný vzhled
při narození

Vlivy sociálního a kulturního
prostředí

Dětská
sexuální identifikace
(děvče – chlapec)

Hormonální puberta

Erotizace
(sexuální orientace)

Sekundární pohlavní znaky

Dospělá sexuální identifikace
(žena – muž)

Jak je z tohoto schématu zřejmé, k dospělému sexuálnímu subjektu se směřuje postupně, po etapách a složitou interakcí různých biopsychosociálních vlivů.

Tělesně pohlavní vývoj. Vytváří základní anatomické a funkční předpoklady k sexuální diferenciaci myšlení, citění a chování. Hlavními determinujícími faktory biologických základů lidské sexuality jsou geny, gonády a hormony. Sexuální dimorfismus je natolik základní a zjevnou vlastností člověka, že o jeho podstatě v praxi málo uvažujeme. Základem pro sexuální dimorfismus lidí je vliv pohlavních chromozomů na utváření původně

nediferencované primární gonády. Diferenciace vnitřních a zevních pohlavních orgánů podléhá dobře definované regulaci hormonální, jak bude popsáno níže. Je známo, že kromě 44 autosomních chromozomů genetický materiál člověka obsahuje ještě dva chromozomy pohlavní. Pro mužské pohlaví je typický genotyp 46XY, pro ženské pohlaví 46XX. Moderní genetika má dnes již také dosti určitou představu o tom, jak pohlavní chromozomy souvisejí s vývojem gonád. Vývoj varlat ovlivňuje především „Testis Determining Factor“ (TDF), lokalizovaný na Y chromozomu. Příslušná sekvence DNA je dnes definována na molekulární úrovni. Na Y chromozomu byly též stanoveny geny, jež chrání před některými nádory varlat, a geny regulující spermiogenezi. Geny důležité pro maskulinní diferenciaci individua jsou však též na chromozomu X a na autosomních chromozomech. Předpokládá se existence autosomních genů zodpovědných za diferenciaci primárních zárodečných buněk. Jak bylo řečeno, genetické vlivy určují mužský nebo ženský vývoj původně pohlavně neurčitě zárodečné žlázy. Tato nediferencovaná zárodečná gonáda je ještě ve druhém měsíci vývoje pouhým shlukem buněk. Jsou zde však již přítomny primární gonocyty, tedy prvotní, sexuálně dosud nediferencované pohlavní buňky. Při vývoji varlete se uvnitř gonády utvoří pruhy, které jsou základem semenotvorných kanálků. Ve varleti vznikají Leydigovy buňky, produkující testosteron. Vývoj vaječníků probíhá tak, že buňky gonád se organizují do nepravidelných pruhů obsahujících zárodečné i podpůrné buňky. V ovariu dívky před pubertou je obsaženo asi 400 000 oocytů, tedy primárních zárodečných buněk, jichž v průběhu života ubývá, až vývoj dospěje ke stavu, kdy v klimakteriu nejsou folikuly žádné. Jen asi 400 oocytů je v průběhu života uvolněno při ovulacích jako vajíčka schopná oplodnění. Hlavním určujícím faktorem sexuální diferenciace v nitroděložním vývoji jsou mužské pohlavní hormony – androgeny, z nichž nejvýznamnějším je testosteron. Androgeny, produkované varlaty zárodka mužského pohlaví, mají určující vliv na mužský vývoj jedince. Nejsou-li tyto hormony přítomny, pak se zárodek vyvíjí žensky. Tento efekt mužského pohlavního hormonu se do značné míry týká též vývoje centrálního nervového systému a těch jeho struktur, které ovlivňují sexuální chování. Pro dobrý funkční stav genitálu je nezbytné správné nervově-cévní zásobení. Podstatnou roli v tomto směru však hrají periferní účinky pohlavních hormonů. Jejich produkce v gonádách podléhá známým zpětnovazebním regulacím v ose hypothalamus – hypofýza – gonády. Zatímco funkce této osy u mužů nepodléhá periodickým změnám, u žen funguje v reprodukčně aktivním období od puberty až do přechodu periodický měsíční (menstruační) cyklus. Hlavními sexuálními hormony u žen jsou estrogeny a gestageny. Gestageny jsou významné zejména pro přípravu děložní sliznice na uhnízdění oplodněného vajíčka. Estrogeny mají výrazný vliv na stav celého zevního genitálu, včetně poševní sliznice. Ovlivňují též pružnost pokožky, povahu ochlupení a velikost prsů. Tyto účinky jsou narušeny, pokud je v organismu ženy estrogenu nedostatek; tak tomu je po chirurgickém odnětí vaječníků nebo po zániku jejich hormonální funkce v klimakteriu. K hlavním projevům nedostatku estrogenů u ženy patří snížený tonus pokožky, tkáně prsů a genitálu, jakož i snížená výživa poševní sliznice s úbytkem vlhkosti při pohlavním vzrušení. Hlavními pohlavními hormony u muže jsou androgeny. Nejvýznamnější z nich je testosteron, produkovaný zejména některými buňkami varlat. Odnětí varlat způsobí u muže vždy výrazný pokles hladiny testosteronu. Mužský organismus má v případě kastrace jen nedostatečné možnosti kompenzovat snížené hladiny androgenů z jiných zdrojů. Kastrace muže vede proto vždy k snížení objemu prostaty a měchýřkových žláz s útlumem produkce jejich odměsků. Někdy se výrazně snižuje růst vousů. Také sexuální aktivita muže zřetelně klesá. Přísně hormonálně dependentní však nejsou jednoduché sexuální reakce. Překrvení genitálu, projevující se u mužů erekcí a u žen lubrikací, je zprostředkováno především nervovými regulacemi. Tyto reakce, včetně pocitového vyvrcholení, mohou probíhat i bez přítomnosti pohlavních hormonů, tedy u dětí před pubertou a u dospělých jedinců obou pohlaví po kastraci. Pravdou však je, že pohlavní hormony svým účinkem snižují reakční práh

sexuálních reakcí, zlepšují trofiku pohlavních orgánů a zvyšují sexuální spontaneitu lidí. *Sexuální reakce genitálu*. Tělesným korelátem pocitu sexuálního vzrušení je u obou pohlaví zejména tumescence genitálu. Mimogenitální sexuální reakce sice také známe, ty však nejsou (s výjimkou zduření prsních bradavek) nijak sexuálně specifické a jednotné. Tumescence genitálu ženy se projeví zduřením topořivých těles poštváčku a velkých stydkých pysků. Při zvýšeném prokrvení sliznice pochvy dochází k produkci lubrikační tekutiny – převážně transsudací tekutiny z cévního systému. U muže při tumescenci dochází k zvýšenému plnění topořivých těles penisu. Stupňující se tuhost párových kavernózních těles vede k plné erekci. Zatímco kavernózní tělesa penisu jsou při erekci pevná a tuhá, houbovitá tělesa a žalud zůstávají houbovitě měkké. Periferním doprovodem emoce orgasmu jsou u obou pohlaví především různě intenzivní kontrakce svalů pánevního dna. U ženy vedou tyto kontrakce k vytvoření „orgastického prstence“, který svírá spodní třetinu pochvy. U muže vedou svalové kontrakce k vypuzení semenné tekutiny z močové trubice v závěrečné části ejakulačního děje. Významné jsou sekreční reakce. Hlavním zdrojem sexuálních sekretů u ženy je již popsána lubrikace. Důležité jsou také odměšky žlázek močové trubice a odměšky bartholinských žláz. Zatímco ejakulace u mužů je děj všeobecně známý, menší pozornost se věnuje orgastickým expulzím u žen. Jde o sekret uretrálních žláz smíšený s močí (takzvaná „ženská ejakulace“), nebo expulzi lubrikační tekutiny z pochvy. Tyto ženské orgastické expulze se vyskytují někdy v životě nejméně u třetiny žen. Jen u několika procent žen je tomu častěji. Pokud je známo, nemají žádný podstatný fyziologický význam ani pro reprodukci ani pro sexuální chování. Mohou být významné tam, kde jsou projevem zvláště vydatného pocitového vyvrcholení. Výskyt orgastických expulzí je totiž častější při opravdu vydatně prožitém pocitovém vyvrcholení. *Sexuální reakce lidí a čichové podněty*. V lidské sexualitě je ze všech smyslů snad nejméně prozkoumaným čich, což je zvláštní, neboť k erotice různé vůně a pachy patří od nepaměti. Sexualita má s čichovými vjemy mnoho společného. Není sporu o tom, že podle pachu je do jisté míry možné rozpoznat fázi menstruačního cyklu ženy. Objímání a tanec v intimním kontaktu jsou důležitými namlouvacími rituály. Zpocení, a tedy příslušně páchnoucí muži jsou ženami shledáváni v nejrůznějších situacích velmi „sexy“ („mužné“ sporty a podobně). Záliba mužů v ženách s velikými prsy je sotva myslitelná bez představy příslušných pachových vjemů ze žlázek dobře vyvinutých prsů. Snížení zájmu o sex u starších lidí je provázáno oslabením jejich čichových schopností; stoupající záliba nových generací v orálním sexu bývá někdy interpretována jako potřeba nalézt na vymydleném a hygienou odparfémovaném těle poslední zbytky individuálního pachu. Dobře doložený je vliv produkce pachových látek na chování hmyzu. Pro tyto látky se koncem padesátých let minulého století vžilo označení *ektohormony* nebo „externí hormony“. Tento název byl později nahrazen dnes běžným termínem „feromony“. Etologové rozlišují feromony signální (způsobují bezprostřední změny v chování) a feromony základní (vyvolávají hormonální změny v organismu). Snad nejvýznamnější dosud známou sexuálně signální látkou u lidí je androstenon. Je zajímavé, že se uplatňuje u obou pohlaví. Může působit již v podprahových koncentracích. Z exogenních parfémů se podobné účinky přisuzují pižmovým odměškům některých zvířat (cibetky, norci) a také některým rostlinným parfémům. Zejména pižmo je od pradávna považováno za pravý erotický pach a za svého druhu afrodiziakum. Hlavními zdroji toho, čemu u lidí říkáme feromony, jsou potní a jiné žlázy pokožky. Je důležité vědět, že sekrety našich kožních žlázek nepáchnou, dokud nedojde k jejich rozkladu bakteriemi. Zdá se, že individuální pachy vznikají složitým ovlivněním metabolismu exkrementů kožních žlázek bakteriemi. Ty se pak svým složením a účinkem liší jak podle hormonálních poměrů, tak podle tělesné hygieny, diety a životního prostředí. Muži přitom produkují pach zpravidla silnější než ženy. Pachové látky lze nalézt i v jiných sekretech, jistěže také v moči. Zevní genitál je zdrojem dalších pachových podnětů (pochva, penis). Ani polibek není „jen tak

nějaký polibek“. Kromě dotekových podnětů se při něm vždy vyměňují také podněty pachové, a dokonce i chuťové. (Jaroslav Zvěřina)

biometrie, vědní obor, jehož název byl etymologicky utvořen v analogii s pojmy psychometrie, ekonometrie, edukometrie a nově také třeba politometrie. Původní obsah těchto pojmů měl zachycovat oblast činností souvisejících s měřením a kvantifikací v psychologii, ekonomii, pedagogice a politologii – poměrně rychle se však transferem přenesl tak, že těžiště těchto metrických oborů dnes zahrnuje především metody matematické a zejména statistické analýzy problémů vznikajících v psychologii etc. Vedle metod statistického popisu a redukce naměřených dat (při zachování pokud možno veškeré relevantní informace obsažené v datech) jsou uplatňovány zejména metody statistické indukce, umožňující kontrolovat rizika omylu, jež nutně doprovázejí zobecňování nálezů učiněných ve výběrech (samples) na celou referenční populaci, z níž byly výběry (náhodně) vzaty. (Stanislav Komenda)

biothanatus, sebevrah. (Josef Unger)

bipedie, dvojnohá chůze, která je nejen spojená s častým výskytem bipední lokomoce a postojů v lokomočním repertoáru, ale také s řadou zásadních změn ve stavbě těla a chování homininů ve srovnání s lidoopy. Předpokládá se, že jako taková je unikátní pouze pro podčeleď **Homininae*, a vznikla tedy nejméně před 6 miliony let. Je to jediný typ lokomoce, který se mláďata (děti) homininů učí několik let. To je spolu s nezralou nervovou soustavou činí po dlouhou dobu prakticky bezmocné a odkázané na rodičovskou péči a ochranu skupiny. (Václav Vančata)

birituální pohřebiště, pohřebiště obsahující žárové i kostrové hroby. (Josef Unger)

bisexualita, sexuální náklonnost k oběma pohlavím. Vzhledem ke složitým kombinacím tělesných a psychických odchylek od biologické a společenské normy nebývá tento pojem používán jednotně; v českém prostředí se jím označuje praktikování heterosexuálních i homosexuálních styků jedním subjektem. (Jaroslav Zvěřina)

Bláha Pavel (20. 11. 1943, Červený Újezd u Písku), docent RNDr., CSc., biologický antropolog, docent *Katedry antropologie a genetiky člověka Přírodovědecké fakulty Univerzity Karlovy v Praze, zástupce vedoucího katedry. V letech 1961–1966 studoval na Přírodovědecké fakultě UK v Praze obor biologie a chemie se specializací v antropologii. V roce 1970 získal titul RNDr., v roce 1989 titul CSc. V letech 1995–1996 vedl blokovou výuku fyzické antropologie na *Katedře antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně, kde se v roce 1997 také habilitoval. V období 1968–1974 pracoval jako odborník-antropolog na Kriminologickém ústavu Federálního ministerstva vnitra. V roce 1974 musel odejít pro údajnou politickou nezpůsobilost (v roce 1991 byl plně mimosoudně rehabilitován). V oboru počal znovu pracovat od roku 1976 do roku 1998 v Ústavu sportovní medicíny Ministerstva zdravotnictví v Praze (původně Oddělení zdravotního zajištění vrcholového sportu a poté Ústavu národního zdraví pro vrcholový sport). Od roku 1994 působí na Katedře antropologie a genetiky člověka Přírodovědecké fakulty Univerzity Karlovy v Praze. V odborné práci se zabývá především růstovou a vývojovou antropologií, variabilitou české populace a vypracováním podkladů pro vytvoření programů automatického hodnocení antropologických dat. Dvaadvacet let pracoval v oblasti funkční a sportovní antropologie. V letech 1980 až 1988 byl členem Zdravotnické rady Ústředního výboru ČSTV a předsedou komise sportovní antropologie. V této souvislosti organizoval a vedl řadu odborných seminářů a četné antropologické výzkumy zaměřené na vývoj současného člověka (1980, 1985, 1990, 1991, 1995–1996, 1997–1999, 1999–2000, 2001). Hlavním přínosem výše uvedených výzkumů, díky dlouhodobému sledování tělesného rozvoje naší populace širokého věkového rozpětí (od narození do 70 let), bylo vypracování reprezentativních referenčních standard širokého spektra tělesných parametrů, které byly kompletně publikovány. Tyto studie umožňují kvalitně monitorovat tělesný rozvoj a jeho změny – jak jednotlivců, tak celých skupin probandů. Na základě uvedených výzkumů byl vypracován program

automatického hodnocení antropologických dat ANTROPO (první verze vytvořená již v roce 1978 byla postupně inovovaná, v současné době je poslední verze 7). Kromě antropologie mají získaná data široké uplatnění například v pediatrii, endokrinologii, plastické chirurgii, stomatologické chirurgii, obezitologii, výživě, ergonomii atd. Rovněž slouží jako materiál pro srovnání s jinými populacemi. V oblasti sportovní a funkční antropologie se věnoval vypracování optimálních typů tělesné stavby pro jednotlivé druhy sportů nebo herní disciplíny. Od roku 1989 řeší fenomén dětské obezity v integrálním pojetí (z hlediska antropometrického, biochemického, endokrinologického, genetického a klinického). Je hlavním řešitelem již třetího grantu týkajícího se dětské obezity. Jako člen European Childhood Obesity Group je zapojen do řešení problematiky dětské obezity rovněž na mezinárodním poli. Jeho odbornou činnost prokazuje i aktivní účast na deseti výzkumných grantech (ve třech hlavních řešitelem). Kromě problematiky dětské obezity se významně podílel na organizaci a provedení VI. Celostátního výzkumu dětí a mládeže 2001. Je členem deseti našich a zahraničních vědeckých společností. Mimo jiné je koordinátorem EURO BIO (The European Association of University Departments and Faculties of Biology) pro Českou republiku. Od roku 1998 je předsedou *České společnosti antropologické. V roce 2002 byl zvolen členy European Anthropological Association (EAA) do koncilu EAA za Českou republiku. Od roku 1975 byl předsedou šesti organizačních výborů kongresů a sympozií, a to našich i s mezinárodní účastí (mimo jiné IV. mezinárodního kongresu dr. Aleše Hrdličky v roce 1999 a 12. Workshopu ECOG v roce 2002); v roce 2003 byl prezidentem organizačního výboru „International Anthropological Congress – Anthropology and Society“, věnovaného 60. výročí úmrtí dr. Aleše Hrdličky, který se konal ve dnech 22.–24. května 2003 v Praze; v řadě dalších byl členem organizačních výborů. Pravidelně se aktivně účastní našich a zahraničních vědeckých konferencí, a to nejen antropologických. Jeho publikační činnost je rozsáhlá v našem i mezinárodním měřítku. Důraz klade na časné monografické publikování komplexních výsledků provedených výzkumů (13 monografií, vybrané kapitoly v šesti učebních textech, 11 příruček, grafů a tabulek, více než 150 dalších publikací v časopisech a sbornících našich a zahraničních, v polovině z nich je prvním autorem. Za zásluhy o českou antropologii mu byla udělena v roce 1995 Pamětní medaile dr. Aleše *Hrdličky. Kontakt: Doc. RNDr. Pavel Bláha, CSc., Katedra antropologie a genetiky člověka Přírodovědecké fakulty Univerzity Karlovy v Praze, Viničná 7, 128 44 Praha 2, e-mail: blaha@natur.cuni.cz. (Pavel Bláha)

-blastom, koncovka názvů nádorů složených z nezralých buněk. Například osteoblastom, chondroblastom a podobně. (Ladislava Horáčková)

blastomykóza, blastomycosis, torulóza, kryptokokóza, onemocnění způsobené parazitujícími houbami (Blastomyces), žijícími v půdě a pronikajícími do organismu vdechnutím. (Ladislava Horáčková)

blastomycosis, viz blastomykóza.

Blízký východ, viz Přední východ.

Bloch Iwan (1872–1922), německý dermatovenerolog a sexuolog; průkopník moderní sexuologie. Věnoval se zejména transkulturálnímu studiu prostituce, sexuální morálky a pohlavně přenosných onemocnění. V monumentálním díle *Sexual Life in Our Time* (1907) položil základy moderní sexuologie jako vědy. Spolu s Magnusem *Hirschfeldem, Albertem *Mollem a dalšími lékaři založil v roce 1913 Lékařskou společnost pro sexuologii a eugeniku, první sexuologickou společnost světa, a v roce 1914 začal vydávat tiskový orgán této společnosti – *Zeitschrift für Sexualwissenschaft*. Z jeho rozsáhlého projektu *Comprehensive Handbook of Sexology in Monographs* byly publikovány první a třetí svazek nazvaný *Prostitution* (1912 a 1925). (František Vrhel)

Blumenbach Johann Friedrich (11. 5. 1752, Gotha, Německo – 22. 1. 1840, Göttingen, Německo), německý lékař, antropolog a fyziolog; jeden ze zakladatelů rasové klasifikace

lidstva a moderní vědecké antropologie. Studia lékařství, která zahájil v Jeně, ukončil na univerzitě v Göttingenu v roce 1775 obhajobou studie *De generis humani varietate*, jež je pokládána za základní dílo rasového členění lidstva. Blumenbach rozlišil pět ras zahrnujících rasu kavkazskou, mongolskou, malajskou, etiopskou a americkou. Získal celoevropskou proslulost a byl členem řady předních západních vědeckých společností. Jeho nejrozsáhlejším dílem jsou *Collectionis suae craniorum diversarum gentium illustratae decades* (1790–1828). Blumenbachovým přítelem byl Johann Wolfgang von Goethe; mezi jeho žáky náležel Alexander von Humboldt. (Ivo T. Budil – Jaroslav Malina)

Boas Franz (1858–1942), americký antropolog a etnolog německého původu; zakladatel americké antropologické školy, který se přistěhoval do USA roku 1887; přednášel na Columbijské univerzitě. Obecně se zajímal o kmeny obývající severozápadní pobřeží Severní Ameriky, ve svých výzkumech se soustředil na Inuity a kmen Kwakiutlů. Publikoval řadu knih, mezi nimi *General Anthropology* (1907), *Race, Language and Culture* (1948), *Kwakiutl Ethnography* (1967). (František Vrhel)

bobule (*bacca*), dužnatý plod s nezdřevnatělým povrchem (oplodím), vznikající z jednoho nebo více plodolistů, obvykle s více semeny. (Petr Bureš)

Bodde Derk (1909–2003), americký sinolog, překladatel *Feng Jou-lanových *Dějín čínské filozofie*. (Jaroslav Malina)

bod G, G-spot, Gräfenbergův bod, nazván podle německého gynekologa Ernsta Gräfenberga, který ho ve 40. letech 20. století objevil. Jde o mimořádně citlivou erogenní zónu na přední stěně pochvy, podél močové trubice. Tato erogenní zóna, jejíž stimulaci lze dosáhnout mnohočetných orgasmů, není u všech žen plně vyvinuta. (Jaroslav Zvěřina)

bódhi („probuzení“), pojem, používaný především v *buddhismu pro označení stavu vnitřního procitnutí (méně vhodně též osvícení), konečného a neomylného poznání absolutní pravdy. (Jan Filipický)

Bodin Jean (1529 nebo 1530, Angers, Francie – červen 1596, Laon, Francie), francouzský právník, historik, filozof a politický myslitel. Jeho teorie o vlivu geografických a klimatických podmínek na lidské zvyky, morální pravidla a instituce představovalo spojovací článek mezi středověkým učením o klimatech a novověkými Montesquieuovými tezemi. V roce 1571 vstoupil do služeb vévody z Anjou a v letech 1576 až 1577 se jako delegát Třetího stavu účastnil zasedání generálních stavů v Blois. Bodin byl židovského původu a celý svůj život prožil v období náboženských a občanských nepokojů, a proto nepřekvapí, že jeho politické myšlení odráží jak hlubokou touhu po obnovení integrity politické společnosti, tak i náboženské hledání osobní jistoty. Základním dílem jeho politické teorie je *Les six livres de la République* (Šest knih o republice, 1576), jež bývá vyzdvihována pro svou definici svrchovanosti jako neohraničené a nedělitelné moci tvořit obecné zákony, která nepřipouští možnost poddaných se proti těmto zákonům bránit. Bodinovo myšlení tvoří jeden ze základních ideologických pilířů monarchického absolutismu a představuje významné impulsy k formulaci sekulárního a utilitárního pojmu svrchovanosti v jeho dnešním chápání. Roku 1580 uveřejnil příručku určenou vyšetřovatelům čarodějnictví (*De la démonomanie des sorciers*). Bodin, který byl umírněným stoupencem galikanismu a královské autority, přivítal v roce 1594 příchod Jindřicha IV. k moci. (Ivo T. Budil – Jaroslav Malina)

Boesch Christopher, primatolog švýcarského původu; patří mezi nejvýraznější osobnosti ve výzkumu šimpanzů, v poslední době se objevují i jeho pozoruhodné práce týkající se vzniku a evoluce *hominidů. Působí na Primatologickém ústavu Maxe Plancka v Lipsku, který spoluzakládal. Proslul zejména výzkumem „nástrojového“ a loveckého chování šimpanzů hornoguinejských (*Pan troglodytes verus*) v pralese Tai (Pobřeží Slonoviny). Jeho výzkum probíhal dlouhodobě a plánovitě, bez zjednodušujících popularizací, a proto jsou jeho výsledky – na rozdíl od mnoha jiných projektů, které v počátcích silně ovlivnila snaha po co nejrychlejších výsledcích – korektní a reprezentativní. Je spoluautorem monografie

Chimpanzees of the Tai Forest (2000), která kromě výsledků mnohaletého výzkumu v pralese Tai obsahuje i zajímavé pohledy na evoluci hominidů. (Václav Vančata)

bohatý sloh, přechodná fáze ve vývoji řeckého klasického umění (v letech 420/410 až 390/380 př. n. l.) mezi velkou klasikou 5. století př. n. l. a pozdní klasikou 4. století př. n. l. Začátek jeho projevu spadá do období *peloponéské války. Vznešené umění velké klasiky bylo zaměřeno na ideál muže. V bohatém slohu se již objevilo pochopení ženské estetiky. Větší soustředění na ženské tělo vedlo umělce k pochopení dualismu modelace těla a draperie. Bohatý sloh byl pojmenován právě podle dekorativně ztvárněných draperií vytvářejících efektní a dynamický záhybový systém. Na začátku 4. století př. n. l. se bohatý sloh vyvíjí do polohy dekorativního artismu. Tato přechodná fáze umožnila řeckým umělcům doplnit klasickou estetiku o náměty intimnějšího obsahu a zaměřit pozornost na výraznější senzualismus, jenž se stal estetickým námětem rozvíjeným v umění pozdní klasiky 4. století př. n. l. takovými osobnostmi jako byli například *Práxitelés, *Skopás, Leocharés a Lyssippos. (Marie Pardyová)

bohunicien (podle lokality Červený kopec v Brně-Bohunicích), bohunicien je typicky moravskou přechodnou skupinou rozšířenou v širším okolí rohovcových zdrojů na Stránské skále a křemencových zdrojů u Ondratic s určitými paralelami v Čechách (Hradsko) i ve Slezsku (spodní vrstva v Dzierzysławi). Překvapující analogie existují na Předním východě (Boker Tachtít), na Balkáně a na Ukrajině (Kulyčivka) i ve střední a severní Asii (Kara Bom, Šuej-tung-kou), aniž by však někde pokryly souvislejší území. Industrie bohunicienu lze členit do dvou fází: první spadá do soliflukčních poloh ukládaných za chladného podnebí v závěru spodního würmského pleniglaciálu (před více než 40 000 lety), druhá je zhruba současná s následným oteplením a tvorbou interpleniglaciální půdy (asi před 38 000 lety, hengelo). Industrie jsou vyráběny levallois-leptolitickou (bohunickou) technikou z rohovců typu Stránská skála a z křemenců. Zahrnují nástroje středopaleolitické (drasadla, hroty, zvláště typické v Ondraticích) i mladopaleolitické (škrabadla, především plochá na úštěpech a širokých čepelích; s výjimkou Bohunic převažují nad rydly). Listovité hroty, obvykle vyrobené z jiných surovin, jsou v přímém okolí Stránské skály vzácné, směrem k periférii kultury jejich počet stoupá (Líšeň, Bohunice, Ořechov), nedosahuje však vysokého zastoupení platného v szeletienu. Bohunicien zřejmě provázejí i charakteristické jerzmanowické hroty a ojedinělé chatelperronské hroty. Fyzický vzhled tvůrce této přechodné kultury není znám, teoreticky to mohli být jak moderní lidé (vztah k Přednímu východu), tak poslední neandertálci. (Jiří A. Svoboda)

Bohunová Martina (2. 8. 1976, Brno), Mgr., Ph.D., antropoložka, absolventka magisterského a doktorského studijního programu oboru antropologie na Katedře antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně. Diplomová práce: *Hroby vojáků z bitvy u Slavkova roku 1805* (1999), vedoucí: Prof. PhDr. Josef Unger, CSc.; disertační práce: *Válečný pohřební ritus* (2003), školitel: Prof. PhDr. Josef Unger, CSc. V současnosti pracuje v oboru klinická diagnostika. Kontakt: Mgr. Martina Bohunová, Ph.D., Firma Laboserv, Hudcova 70, 621 00 Brno, e-mail: martinax@yahoo.com. (Martina Bohunová)

Boker Tachtít, Izrael, sídliště a dílny z přechodného období mezi středním a mladým paleolitem, s charakteristickou levallois-leptolitickou technologií; stáří přesahuje 40 000 let. (Jiří A. Svoboda)

bölling, teplejší výkyv pozdního glaciálu před 13 000 až 12 400 lety.

bön, název původního náboženství Tibetanů (založeného na vnitroasijském animismu a šamanismu) před přijetím buddhismu; bönismus. V Tibetu dosud rozšířeno. (Josef Kolmaš)

Bonnet Charles (13. 3. 1720, Geneva – 20. 5. 1793, Geneva), švýcarský botanik, zoolog a filozof; objevitel partenogeneze u mšic dovádí teorii preformismu ke krajnosti založené na absurdní krabičkové teorii (německy Einschachtelungstheorie, francouzsky emboîtement), jejíž podstatou bylo tvrzení, že každý ženský organismus má ve svém vajíčku zárodky všech

svých budoucích potomků. Všichni lidé byli podle této představy stvořeni jako do sebe zasunuté krabičky již v těle Evině. Počet těchto zárodků v Evině ovariu činil asi 200 milionů. Konec lidstva prý nastane až se tato zásoba vyčerpá. Základem těchto Bonnetových teorií byla právě pozorování partenogeneze u mšic. V určitých směrech si však asi uvědomoval absurdnost této představy. Vyjádřil to především tvrzením, že spíše než hmotnou, mají tyto zárodky podstatu duchovní. Musel rovněž připustit, že i v jiných částech těla než v ovariu se tyto zárodky nacházejí, jinak by nedokázal vysvětlit výsledky svých regeneračních pokusů. Jeho teorie do sebe vložených zárodků má i zajímavý aspekt fylogenetický, neboť podle Bonneta nejsou tyto zárodky stejné, ale jejich vzhled a podstata se postupně zdokonalují. Zastává dříve než *Cuvier představu o katastrofách, při nichž byla většina forem života zničena a z přeživších zárodků povstal nový život. Podobně jako *Buffon se domníval, že v přírodě neexistují ostré hranice mezi druhy. Představuje si řadu přírodních bytostí uspořádanou v „une échelle des etres naturels“ (žebřík přírody), který pokračuje od nejjednodušších anorganických elementů přes říši minerálů, rostlin a zvířat až k člověku. (Petr Bureš)

Borelli Giovanni Alfonso (Giovanni Francesco Antonio Alonso, 28. 1. 1608, Naples – 31. 12. 1679, Roma), italský přírodovědec a lékař. Redukcionistickým principem vysvětlil pohyby v lidském těle výhradně na mechanických principech. Na principech galileovské fyziky objasnil takto ve své monografii z roku 1685 *De motu animalium* například pohyby končetin, srdce, záchvaty, spasmy, pohyby ženských a mužských pohlavních orgánů. Na nákresech zde uvádí schémata jednoduchých strojů – modelů končetin či jiných částí kosterní a pohybové soustavy. Stal se tak zakladatelem směru nazývaného iatromatematika, která navazovala na tzv. *Descartovu iatrofyziku. Dále tyto představy rozvíjeli například německý přírodovědec Friedrich Hoffmann (1660–1742) ve svém díle *Medicina rationalis systematica* z roku 1738 či francouzský filozof a lékař Julien Offroy de La Mettrie (1709–1751) v díle *L'homme machine* (Člověk stroj), jež vyšlo roku 1747. (Petr Bureš)

Bortel Roman (25. 6. 1977, Hranice), RNDr., antropolog, absolvent magisterského studijního programu oboru antropologie na Katedře antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně. Diplomová práce: *Antropologický rozbor pohřebiště Uherské Hradiště-Sady (10–13. století n. l.)* (2001), vedoucí práce: Doc. RNDr. Eva Drozdová, Ph.D.

V současnosti dokončuje doktorské studium na Katedře antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně. Předmětem disertační práce je antropologie hudby, školitel: Prof. PhDr. Jaroslav Malina, DrSc. Kontakt: Mgr. Roman Bortel, Katedra antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně, Vinařská 5, 603 00 Brno, telefon: 549 492 693, e-mail: gaston@post.cz. (Roman Bortel)

Bosinski Gerhard (1937), německý archeolog, profesor univerzity v Kolíně nad Rýnem. Přední specialista na paleolit, zakladatel paleolitického pracoviště Římsko-germánského muzea v Monrepos u Neuwiedu. Vedl výzkumy zejména v Porýní (Gönnersdorf), ale také v Gruzii (Dmanisi, viz). (Jiří A. Svoboda)

Bouchalová Marie (9. 12. 1927, Uherský Brod), docentka MUDr., CSc., lékařka. Studium na Lékařské fakultě Masarykovy univerzity v Brně absolvovala v roce 1953. Pracovala na Ústavu sociálního lékařství Lékařské fakulty Masarykovy univerzity v Brně, kde se v roce 1975 habilitovala. Po dobu dvaceti let vedla Oddělení sociální pediatrie Výzkumného ústavu pediatrického v Brně; zabývala se zejména problematikou sociální pediatrie. V šedesátých letech zorganizovala rozsáhlý longitudinální výzkum tělesného a psychického vývoje dětí Jihomoravského kraje. Výzkum byl ukončen v roce 1987 významnou monografií *Vývoj během dětství a jeho ovlivnění*. (Libor Páč)

Bouchardovy uzly, výrazné osteofyty na dorzální straně kloubních ploch u proximálních mezičlankových kloubů ruky. (Ladislava Horáčková)

Boveri Theodor Heinrich (12. 10. 1862 Bamberg – 15. 10. 1915 Würzburg), ...

(Petr Bureš)

bovinní, původem z hovězího dobytka. (Ladislava Horáčková)

Boxgrove, Anglie, v současné době zkoumané sídliště *acheuléenu, datované před více než 500 000 let. Byla zde objevena lidská tibia a také lidský dolní řezák. (Jiří A. Svoboda)

boží muka, architektonický objekt (umístěný obvykle ve volné krajině) ve tvaru sloupu či piliře se skříňkou pro obraz, reliéf či sošku.

božstvo chthonické, záhrobní nebo podsvětní božstvo. (Josef Unger)

B. P. (anglicky *Before Present*), zkratka za radiokarbonovým datem uvádějící stáří lokality před současností, konvenčně počítanou od roku 1950. Úplná citace data vyžaduje uvést rovněž zkratku laboratoře, číslo vzorku a odchylku. (Jiří A. Svoboda)

brahma (střední rod, neskloňné), původně název magické síly zvuku či mluveného slova, v **upanišadách* a pozdější ortodoxní tradici označení svrchovaného jsoucna, nejvyššího duchovního principu, jenž je věčný a bez konce, vším proniká, nepodléhá změně a představuje čisté vědomí, které prostupuje každého jednotlivce jako jeho vnitřní já (átman, viz). (Jan Filipický)

Brahma, v mladších védských textech personifikace neosobní vesmírné podstaty (*brahma*), později postava stvořitele, jenž spolu s *Višnuem v roli udržovatele světa a *Šivou jako jeho ničitelem tvoří hinduistickou božskou trojici (*trimúrti*). (Jan Filipický)

brahmačarja („svaté putování“), v tradičním indickém učení o čtyřech životních stádiích (ášrama, viz) označení přípravného období, trvajících zhruba dvanáct let, jež měl kastovní hinduista strávit v domě a pod dohledem učitele studiem posvátných písem a podrobovat se přitom přísné kázni, jež zahrnovala dodržování naprosté cudnosti. (Jan Filipický)

bráhman, označení nejvyššího ze čtyř stavů hinduistické společnosti, kasty kněží, obětníků a tradičních nositelů vzdělání. (Jan Filipický)

brandeum, kontaktní relikvie. Jednalo se často o kousky textilu, které se dostaly do kontaktu s relikvií (při pohřbu, v hrobě aj.). (Josef Unger)

Bravený Pavel (25. 1. 1931, Brno), profesor MUDr., CSc., fyziolog, žák a spolupracovník prof. Vladislava Kruty. Habilitoval se pro obor lékařské fyziologie v roce 1969, v letech 1972 až 1989 vědecký pracovník, 1982 až 1986 působil jako profesor na Lékařské fakultě v Kuvajtu. Od roku 1990 profesor a vedoucí Fyziologického ústavu Lékařské fakulty Masarykovy univerzity v Brně (do roku 1995), proděkan, děkan, předseda Akademického senátu Lékařské fakulty Masarykovy univerzity (1989–1992), prorektor Masarykovy univerzity pro vědeckovýzkumnou činnost (v letech 1992–1998). Ve svém oboru, fyziologii srdce, publikoval více než 170 odborných prací a dvě monografie. Zabývá se též historiografií oboru a ve spoluautorství se Zdeňkem Francem publikoval knižní portréty dvou významných osobností české fyziologie: *Edward Babák* (1997), *Vladimír Kruta* (2000). Je autorem více než sta popularizačních a příležitostných článků. Pro edici *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie napsal (s Marií Novákovou) 29. svazek *Fyziologie krevního oběhu (čtení pro posluchače antropologie a jiné)*. Rovněž je činný výtvarně, představil se na pěti samostatných výstavách. Čestný člen České lékařské společnosti J. E. Purkyně, Československé kardiologické společnosti, České fyziologické společnosti (jejímž byl v letech 1969–1972 vědeckým sekretářem), laureát Ceny Nadace Universitas Masarykiana pro rok 1996. Kontakt: Prof. MUDr. Pavel Bravený, CSc., Fyziologický ústav Lékařské fakulty Masarykovy univerzity v Brně, Komenského náměstí 2, 662 43 Brno, e-mail: braveny@med.muni.cz. (Jaroslav Malina)

Brno-Francouzská ulice (v archeologické terminologii Brno 2), Česká republika, naleziště mladopaleolitického rituálního hrobu muže s unikátními milodary: mužská plastika z mamutoviny, kotoučky, dekorativní předměty z téže suroviny, z měkkých kamenů a terciérních měkkých schránek a zejména dva kamenné disky. Plastika mužské postavy se zobrazením falu představuje námět v paleolitickém umění zcela nezvyklý a jistě nějak

související s osobou zemřelého. Kotoučky jsou zase ozdoby, snad nášivky na oděvu, které mohly mít symbolický význam. Gravettská klasifikace a datování hrobu se opírá jednak o antropologickou podobnost vůči jihomoravské populaci (ve své době vedla k vymezení takzvaného brněnského typu), jednak o celkové bohatství výbavy; tuto klasifikaci podporují především oba kamenné disky, zatímco plastika muže námětem a částečně i provedením má analogie spíše v aurignacienu jižního Německa a ostatní předměty přímé analogie nemají. V kontextu sídelní archeologie brněnské kotliny gravettien postrádá své zázemí, neboť jde o typicky aurignackou oblast; obě kultury byly na Moravě částečně souběžné. (Jiří A. Svoboda)

Broca Pierre Paul (1824–1880), francouzský neurochirurg, anatom, patolog a histolog, lékař jehož největší zálibou byla antropologie. Je zakladatelem *antropometrie. Zkonstruoval antropologický instrumentář, definoval kranio-metrické body na lebce a rozměry lebky. Tyto techniky jsou platné dosud. Na jeho popud byla založena v roce 1859 „Société d'Anthropologie de Paris“ a od roku 1860 vydával *Bulletins et Mémoires de la Société d'Anthropologie de Paris*. V roce 1867 založil Laboratoire d'Anthropologie. V roce 1867 ministerstvem povoleny přednášky na nově založené Ecole Pratique de Hautes Etudes. Jeho spolupracovníky byli Paul Topinard (1830–1912) a Louis Manouvrier (1850–1927). Broca náleží k těm několika antropologům, kterým byl postaven pomník. Stojí na malém náměstí západně od École de Médecine v blízkosti bulváru St. Germain. (Eva Drozdová)

Brodieho absces, speciální typ chronického zánětu kostí. Zánětlivé ložisko je zpravidla lokalizováno uvnitř spongiózy v okolí metafýz dlouhých kostí končetin. (Ladislava Horáčková)

bronchogenní karcinom, rakovina plic, zhoubný nádor vycházející z průdušek. Významným faktorem, který přispívá k jeho vzniku, je kouření. (Ladislava Horáčková)

bronchopneumonie, zánět průdušek a současně i plic. (Ladislava Horáčková)

Brouk Bohuslav (1912–1978), český psycholog, sociolog, psychoanalytický estetik a esejista; spoluzakladatel Surrealistické skupiny v roce 1934 v Československé republice. Po roce 1948 emigroval a žil v Austrálii a ve Velké Británii. Vydal řadu objevených prací věnovaných problematice lidské sexuality a erotiky: *Psychoanalytická sexuologie* (1933), *Autosexualismus a psychoerotismus* (1935), *O smrti, lásce a žárlivosti* (1936), *Patologie životní zdatnosti* (1937) aj. (Jaroslav Malina)

bubony, zánětlivě zduřelé mízní uzliny při dýmějovém moru. (Ladislava Horáčková)

buddha, doslova „osvícená či probuzená bytost“, spočívající již v nirváně, vysvobozená z koloběhu reinkarnací. (Josef Kolmaš)

Buddha („Probuzený“), čestný titul, pod nímž je znám indický mudrc z rodu Šákjů, vlastním jménem Siddhártha Gautama (563–483 př. n. l.), od okamžiku, kdy v místě zvaném Bódhgaja, pod rozložitou smokvoní, duchovně procitl, prozřel podstatu strastného bytí a našel cestu k vysvobození, označovanou jako *buddhismus. (Josef Kolmaš)

buddhismus, náboženské a filozofické učení, jehož zakladatelem byl indický princ Gautama, později zvaný *Buddha. Kolem počátku našeho letopočtu se z Indie přes Střední Asii šířil do Číny a postupně na celý Dálný východ, kde zásadním způsobem ovlivnil další vývoj životní filozofie a kultury. (Josef Kolmaš)

buddhovství, cíl každého buddhisty, který spočívá ve „vysvobození se“ ze *sansáry cestou morálního očištění a v konečném spočinutí v nirváně. (Josef Kolmaš)

Budil Ivo T. (8. 8. 1965, Praha), docent RNDr., Ph.D., antropolog, vedoucí Katedry antropologie Fakulty humanitních studií Západočeské univerzity v Plzni a děkan této fakulty (od roku 1999). Vystudoval Přírodovědeckou fakultu Univerzity Karlovy v Praze, disertační práci obhájil v roce 1994 na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy a roku 2001 se habilitoval v oboru Sociologie na Fakultě sociálních věd Univerzity Karlovy. Působil na univerzitách v Aix-en-Provence, Lyonu a na Johns Hopkins University v Baltimoru. V letech 1996 až 1998 byl viceprezidentem mezinárodní organizace Language Origins Society a v roce 2002 byl

zvolen viceprezidentem Společnosti pro vědu a umění. Od roku 1998 stojí v čele *Katedry sociální a kulturní antropologie (od 1. 1. 2004 Katedry antropologie) Fakulty filozofické Západočeské univerzity v Plzni. V letech 1999 a 2002 byl zvolen děkanem Fakulty humanitních studií Západočeské univerzity v Plzni. Člen vědeckých rad Západočeské univerzity, Filozofické fakulty a Fakulty humanitních studií Univerzity Karlovy, Fakulty humanitních studií Univerzity Pardubice, Pedagogické fakulty Západočeské univerzity, Etnologického ústavu Akademie věd České republiky a Orientálního ústavu Akademie věd České republiky. Od roku 2002 člen odborné komise pro společenské vědy Rady pro výzkum a vývoj. Kromě řady odborných studií a statí je autorem knih *Mýtus, jazyk a kulturní antropologie* (Praha: Triton, 1992, 1995, 1998, 2003), *Za obzor Západu* (Praha: Triton, 2001) a *Od prvotního jazyka k rase* (Praha: Academia, 2002). Je nositelem Ceny Josefa Hlávky za rok 2001. Původně se věnoval v rámci biologické antropologie problematice vzniku artikulované řeči a vývoje jazykové kompetence u fosilních předků moderního člověka (*Evolution of Vocal Communication. Evidence from Palaeolaryngology*. In: Bichakjian, B. H. – Chernigovskaya, T. – Kendom, A. – Möller, A. [ed.]: *Becoming Loquens. More Studies in Language Origins*. Frankfurt am Main: Peter Lang, Europäischer Verlag der Wissenschaften, str. 15–47, 2000; *A Functional Reconstruction of the Supralaryngeal Vocal Tract of Fossil Hominid from Petralona*. In: Wind, J. – Jonker, A. – Allott, R. – Rolfe, L. [ed.]: *Studies in Language Origins 3*. Amsterdam and Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, Vol. 3, str. 1–19, 1994; *Functional Reconstruction of the Supralaryngeal Vocal Tract of Fossil Human*. *Human Evolution*, Vol. 9 [1]: 35–52; 1994), od počátku devadesátých let pak rovněž vybraným otázkám indoeuropeistiky především v oblasti srovnávacího náboženství (*Proměny primordiálního jazyka a vznik moderní indoeuropeistiky*. In: Holubová, Markéta – Petráňová Lydía – Woitsch, Jiří [ed.]: *Česká etnologie 2000*. Praha: Etnologický ústav Akademie věd České republiky, str. 61–75, 2002; *Kulturní a sociální antropologie Indoevropanů*. Plzeň: Fakulta humanitních studií Západočeské univerzity, 171 str., 2000; *Mýty a bohové Indoevropanů* (překlad francouzského originálu Georges Dumézil, *Mythes et Dieux des Indoeuropéens*, Flammarion, 1992. Praha: Oikoymenh, 263 str., 1997), od druhé poloviny devadesátých let se zabývá především konstituováním a proměnami moderního antropologického myšlení (*William Robertson-Smith: Od kritické teologie k sociální antropologii*. *Cargo – časopis pro sociální a kulturní antropologii*, Vol. 4 [3, 4], str. 198–219, 2000; *Karl Haushofer, geopolitika a nacismus*. *Střední Evropa*, Vol. 16 [98], str. 73–84, Vol. 16 [99], str. 101–112, 2000; *Giambattista Vico and Poetic Logic as Deep Structure of History*. *Proceedings of University of West Bohemia*, Vol. 2, str. 183–195, 1998; *Mircea Eliade a „věčný návrat fašismu“*. *Kritika a kontext*, 3 [1], str. 68–71, 1998), otázkami kontaktů mezi různými kulturními a civilizačními okruhy, globalizace a modernizace (*Západní vojenská tradice v komparativní perspektivě*. In: Waisová Šárka, a kolektiv, ed., *Bezpečnost a Strategie, Východiska – Stav – Perspektivy*, str. 61–74. Plzeň: Aleš Čeněk, 2003; *Střet kultur a vzpoura proti modernitě*. In: Budil, Ivo T., a kolektiv: *Střet civilizací? Dominance Západu, nebo dialog světových kultur*, Praha: Evropský literární klub, str. 115–131, 2002; „*Orientální renesance*“ a vznik moderní antropologie. In: Budil, Ivo [ed.], *Antropologické symposium I*. Plzeň: Fakulta humanitních studií Západočeské univerzity v Plzni, 2001) a srovnávací teorií totalitarismu (*Политическая антропология и религия*. In: Печерская, Наталия А., ed., *Наука и вера: Материалы научных семинаров*, str. 24–32. Санкт-Петербург: Высшая религиозно-философская школа, 2003; *Úvahy o povaze a původu totalitarismu*. In: Budil, Ivo – Škanderová, Ivona – Jantschová, Jana, ed., *Transformace české a slovenské společnosti na prahu nového milénia a její úloha v současném globálním světě. Sborník vybraných příspěvků 21. světového kongresu Společnosti pro vědu a umění v Plzni*, str. 85–91. Plzeň: Aleš Čeněk, 2003; *Ideologické zdroje moderního totalitarismu*. *Střední Evropa*, Vol. 17 [104–105], str. 157–170, 2001; *The*

Ideological Sources of Modern Totalitarianism: An Anthropological Perspective. Proceedings of University of West Bohemia, Vol. 4 [section 2 – social sciences], str. 33–43, 2001). Pro edici *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie napsal 26. svazek *Zrození moderní rasové teorie: Život a dílo Victora Courteta* (2005). Kontakt: Doc. RNDr. Ivo Budil, Ph.D., Katedra antropologie Fakulty filozofické Západočeské univerzity v Plzni, Tylova 18, 306 14 Plzeň, telefon: 377 635 300, fax: 377 635 302, e-mail: budil@ksa.zcu.cz. (Ivo T. Budil)

Buffon Georges Louis Leclerc, Comte de (7. 9. 1707, Montbard, Francie – 16. 4. 1788, Paříž, Francie), francouzský přírodovědec a matematik. V Paříži náležel mezi přední představitele *osvícenství a přátelil se s Voltairem. Již v sedmadvaceti letech se stal členem *Académie française*. Ve svém nejrozsáhlejší díle *Histoire naturelle, générale et particulière* (1749–1788) shrnul ve třiceti šesti svazcích veškeré přírodovědecké poznatky své doby. Ve spise *Les époques de la nature* (1778) se zabýval vznikem sluneční soustavy, jejíž stáří odhadl na 75 000 let. Buffonovy úvahy o proměnlivosti a změnách druhů ovlivnily pozdější evoluční teorii, zejména tvůrce evoluční teorie Jeana Baptistu *Lamarcka a Charlese *Darwina. (Jaroslav Malina)

bukální, tvářový, směrem ke tváři. (Ladislava Horáčková)

bull, kovová pečeť. (Josef Unger)

Burnett James, lord Monboddo (říjen 1714, Monboddo, Skotsko – 26. 5. 1799, ...), skotský právník a průkopník antropologie. Burnettovy spisy *Of the Origin and Progress of Language* (6 svazků, 1774–1792) a *Antient Metaphysics* (6 svazků, 1779–1799) předznamovaly mnohé přírodovědecké koncepce devatenáctého století, včetně Darwinovy evoluční teorie. (Ivo T. Budil – Jaroslav Malina)

busta (bysta), sochařské dílo zobrazující lidskou hlavu s poprsím. (Josef Unger)

bustuarius latro, nadávka znamenající vylupovač hrobů. (Josef Unger)

bustum, typ žárového hrobu v němž byl nebožtík spálen přímo na místě. (Josef Unger)

Býčí skála, Habrůvka, okres Blansko, největší jeskynní sídliště ve střední části Moravského krasu. Jde o fosilní výtok Jedovnického potoka (výška 306 m n. m.), který dříve než se objeví v Býčí skále, protéká rozsáhlým systémem, počínaje Rudickým propadáním. Paleolitické osídlení Býčí skály je soustředěno v takzvané Jižní odbočce hlavní jeskynní chodby. Zatímco Jindřich Wankel jako první badatel popisuje jedinou kulturní vrstvu, „*od uhlí velmi černou*“, Karel Absolon a další badatelé později popsali profil členěný do dvou paleolitických vrstev, který vyvolal několik interpretací. Zatímco svrchní poloha jednoznačně náleží magdalénieniu, spodní kladl Josef Bayer do moustérienu, Karel Absolon a Karel Valoch do takzvaného preaurignacieniu a naposledy Krzysztof Sobczyk a Jiří Svoboda ji považují za magdalénskou dílnu. Poslední interpretace se zdá být nejpravděpodobnější již proto, že zdánlivá archaičnost industrie je ovlivněna místní surovinou (rohovce typu Býčí skála) a většími rozměry artefaktů, a to spíše než rozdíly v technologickém procesu (viz též obdobná situace v Pekárně, vrstva i). V rámci svrchní, nesporně magdalénské vrstvy, tvoří nejnapadnější nálezy početné břidlicové oblázky, některé použité jako retušéry, s ornamentálními a někdy i figurálními rytinami. V Jižní odbočce je rovněž letmo černě načrtnutá, částečně zasintrovaná kresba cervida, kterou Martin *Oliva považuje za paleolitickou. (Jiří A. Svoboda)

Byzanc, vžitě označení pro Východořímskou říši (395–1453). Je odvozeno od původního řeckého názvu hlavního města Byzantion, které vzniklo kolem roku 600 př. n. l. jako řecká kolonie při vstupu do Černomoří. Termín Byzanc, Byzantská říše je neologismus zavedený v 18. století francouzskými osvícenci. Sami Byzantinci se považovali za dědice Římanů a řecky si říkali *„Rómaioi““. (Marie Pardyová)

Cabanis Pierre-Jean-Georges (5. 6. 1757, Cosnac, Francie – 5. 5. 1808, Rueil-Malmaison, Francie), francouzský lékař, fyziolog; veřejný činitel v údobí Francouzské revoluce. Již během studií medicíny se seznámil díky svým zájmům o literaturu a politiku s předními představiteli francouzského osvícenství. V roce 1789 uveřejnil spis *Observations sur les*

hospitaux propagující rozsáhlé reformy francouzského zdravotnictví. V roce 1795 se stal profesorem hygieny a roku 1799 právní medicíny a dějin lékařství. Jako Mirabeauův spolupracovník se aktivně zapojil do veřejného dění po vypuknutí Francouzské revoluce. Podporoval nástup Napoleona k moci a byl členem výboru pěti set a senátu; v posledních letech života se však stáhl do ústraní. Na půdě Francouzského institutu patřil mezi přední reprezentanty ideologického hnutí. Cabanisovy materialistické teze o souvislosti mezi fyziologickými a mentálními dispozicemi, formulované ve spise *Rapports du physique et du moral de l'homme* (1802), ovlivnily pozdější autory rasové teorie. (Ivo T. Budil)

Caesar, Gaius Iulius C. (100–44 př. n. l.), římský vojevůdce a diktátor období pozdní republiky. Roku 60 př. n. l. člen prvního triumvirátu (spolu s Crassem a Pompeiem). Pokořitel Gallie, autor *Zápisů o válce galské* a *Zápisů o válce občanské*, v občanské válce vítěz nad Pompeiem, diktátor. Zavražděn republikánskými spiklenci 15. března (o březnových Idách) roku 44 př. n. l. Caesar byl geniální vojevůdce a Suetoniem byl považován za nejinteligentnějšího ze všech Římanů. Jeho jméno se stalo částí oficiální titulatury římských císařů, počínaje jeho dědicem a adoptivním synem Octavianem *Augustem. (Marie Parďyová)

calculus, kámen. (Ladislava Horáčková)

callus, viz kalus.

canalis sacralis apertus, stav, kdy všechny křížové obratle nemají uzavřené oblouky. (Ladislava Horáčková)

capsien (podle lokality Capsa, dnes Gafsa, Tunisko), pozdně paleolitická kultura lemující severní pobřeží Afriky. Typologicky je charakterizována hroty s obloukovitým otupeným bokem, čepelkami s otupeným bokem, geometrickými mikrolity (segmenty, trojúhelníky, trapezy), četnými rydly a bohatě (až archaicky) retušovanými škrabadly, drasadly a čepelemi. Provází je artefakty ze skořápek pštrosích vajec, zejména vrtané přívěsky a perly, stylisticky jednoduché rytiny na kamenných deskách a skalních blocích, ojediněle i kamenné skulptury a maska z lidské lebky. (Jiří A. Svoboda)

caput natiforme, deformovaná lebka, kdy v důsledku porušené osifikace dochází k výraznému bujení osteoidní tkáně v temenních a zejména čelních hrbolech. Hrboly bývají často ve střední rovině odděleny hlubokou rýhou, takže čelo připomíná hýždě (nates). Stav se vyskytuje například u křivice. (Ladislava Horáčková)

caput quadratum, čtyřhranný tvar lebky vznikající v důsledku porušené osifikace (například u křivice). Tvar hlavy je dán plošným ztluštěním zejména čelních a temenních hrbolů. (Ladislava Horáčková)

caraté, viz pinta.

Cargo, časopis zaměřený na socio-kulturní antropologii; původně vznikl v okruhu studentů *Ústavu etnologie Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze, později se profiloval jako jediný český/slovenský odborný časopis zacílený na kulturní a sociální antropologii, a ze studentského časopisu se transformoval ve standardní odborné periodikum. Nulté číslo vyšlo roku 1998, více méně pravidelně vychází od roku 1999 (z finančních a organizačních důvodů se uvažuje o přechodu na on-line verzi). Texty jsou publikovány v češtině, slovenštině a angličtině. Přináší původní články, glosy, recenze, debaty a též překladové články z angličtiny, francouzštiny a ruštiny. Kontakt: Jakub Plášek (šéfredaktor), Cargo, Občanské sdružení, V Domcích 3/27, 162 00 Praha 6; Příspěvky a objednávky na adrese: Cargo Publishers, o. s., P. O. Box 222, 110 01 Praha 1, gsm: 605 160 924, fax: 274 868 197, e-mail: cargo.redakc@email.cz. (Jaroslav Skupnik)

caries, 1. zubní kaz. 2. „kostižer“ (například u tuberkulózy kostí). (Ladislava Horáčková)

caries sicca, „suchý kostižer“, syfilitická gummata na plochých kostech. (Ladislava Horáčková)

Carnuntum, rozsáhlý římský vojenský tábor a později i civilní město na pravém břehu Dunaje naproti Děvinu. Stal se opěrným bodem římského limitu na okraji provincie Noricum.

Dnes se nalézá na katastru tří obcí v Rakousku: Petronell, Hainburg a Bad Deutsch Altenburg. V Carnuntu byl roku 193 povolán za císaře tamní vojenský velitel *Septimius Severus, roku 308 sem Diocletianus svolal schůzku vládnoucích císařů. V Carnuntu se postupně vytvořil i obrovský potenciál řemeslné a umělecké činnosti. Většina římských provinciálních produktů pocházejících z nálezů na jižní Moravě a především v Mušově vznikla právě zde. (Marie Pardyová)

Castillo (El), Kantabrie, Španělsko. Rozlehlá a členitá podzemní prostora, s bohatou krápníkovou výzdobou, rozptýlenými malbami, geometrickými symboly a řadami bodů. Malby byly objeveny v roce 1903. V témže kuželovitém kopci (El Castillo) leží rovněž jeskyně Las Monedas, Las Chimenas a La Pasiega. (Jiří A. Svoboda)

castrum doloris, hrad smutku, katafalk pro smuteční a pohřební obřady, ozdobně upravené lešení pro rakev. (Josef Unger)

Çatal Hüyük, Turecko, archeologická lokalita (7250 až 6150 př. n. l.) na pahorku o rozloze asi 12 hektarů s neolitickým souvrstvím a osídlením městského typu: hustá zástavba obytných domů a kultovních staveb s nástěnnými malbami, reliéfy a s nálezy volných plastik vyjadřuje v udivující syntéze harmonickou jednotu projevu architektonického, malířského a sochařského. Rytiny, reliéfy a plastiky (dominuje zpodobení Matky-Země) souvisely se složitým rituálem, spojeným se základními body lidské existence: sexualitou, zrozením, smrtí, znovuožitím. (Jaroslav Malina)

celibát, zřeknutí se ženy, manželství. Toto ustanovení se postupně stalo platné pro křesťanské kněze. Celibát se prosazoval již v raném křesťanství, ale obecně nebyl dodržován ještě dlouho do středověku. Ve východní církvi byla tato povinnost zmírněna od roku 692. Po schizmatu mezi východní a západní církvi se na Východě celibát dodržoval jen v kláštorech. Závaznost celibátu pro duchovní římskokatolické církve byla potvrzena roku 1139 II. lateránským koncilem a v letech 1545 až 1563 II. tridentským koncilem. (Jaroslav Malina – Jaroslav Zvěřina)

cementom, „kostní ostrůvky“, okrouhlá depozita bezbuněčné cementové hmoty protkaná vazivem, mohou se vytvořit například v čelistech. (Ladislava Horáčková)

Cena dr. Aleše Hrdličky, ocenění udělované *Českou společností antropologickou v Praze, *Katedrou antropologie a genetiky člověka Přírodovědecké fakulty Univerzity Karlovy v Praze a Městem Humpolcem posluchačům vysokých škol a absolventům magisterského a doktorského studijního programu v oboru antropologie za původní práce se zásadním teoretickým nebo praktickým přínosem. Návrh na vypsání soutěže o Cenu dr. Aleše Hrdličky vzešel od profesora Jindřicha Antonína *Valšíka během Hrdličkova kongresu v roce 1969; autor měl na mysli způsob, kterým by se vědecký odkaz Aleše *Hrdličky nadále připomínal a obnovoval zejména těmi, kteří si zvolili za obor svého studia či zájmu antropologii; soutěž by kromě podpory mladé vědecké generace též přispívala k dobrému jménu a propagaci Humpolce – Hrdličkova rodiště. Na základě tohoto návrhu vypsala tehdejší Městský národní výbor v Humpolci spolu s Ministerstvem školství a Čs. společností antropologickou první ročník soutěže o „Cenu dr. Aleše Hrdličky“ v roce 1974. Vypracováním statutu byl pověřen Jindřich Antonín Valšík, který se stal prvním předsedou Vědecké rady soutěže. Cena obsahovala umělecky provedený diplom a finanční ohodnocení odstupňované od 1. do 3. ceny. Ve vědecké radě zasedali kromě antropologů zástupce Městské rady a Muzejní rady Muzea dr. Aleše Hrdličky v Humpolci. První ceny byly uděleny v roce 1975. Ceny dr. Aleše Hrdličky byly původně udělovány též v kategorii prací vzešlých ze Studentské vědecké a odborné činnosti. V současné době je pro Cenu dr. Aleše Hrdličky směrodatný její statut z roku 2002 a interní pravidla s bodovými hodnotícími kritérii vypracovaná na Katedře antropologie a genetiky člověka Přírodovědecké fakulty Univerzity Karlovy v Praze. *Statut Ceny Dr. Aleše Hrdličky* (Vyhláška Města Humpolec č. 4/02/ZM): Zastupitelstvo Města Humpolec pod usnesením č. 509 (31. zasedání ZM ze dne 24. 4. 2002) v souladu se zákonem

128/2000 Sb. o obcích (obecní zřízení) v platném znění vydává tuto místní obecně závaznou vyhlášku města Humpolec: Článek 1 – Základní ustanovení. Město Humpolec v zájmu propagace díla a myšlenek dr. Aleše Hrdličky vyhláší ve spolupráci s Českou společností antropologickou v Praze a Katedrou antropologie a genetiky člověka Přírodovědecké fakulty Univerzity Karlovy v Praze soutěž o Cenu dr. Aleše Hrdličky. Cena dr. Aleše Hrdličky se uděluje studentům vysokých škol, absolventům magisterského a doktorandského studia v oboru antropologie, do soutěže mohou být přihlášeny i práce autorských kolektivů. Účastnit soutěže se mohou studenti a absolventi vysokých škol z České republiky i ostatních států světa. Článek 2 – Pravidla soutěže. 1. Vyhodnocení soutěže se koná ve dvouletých cyklech. 2. Soutěž je vyhlášena ve dvou kategoriích: jedna kategorie se týká prací studentů a absolventů magisterského studia a kategorie druhá je vyhlášena pro práce studentů a absolventů doktorandského studia. 3. Přihlášeny do soutěže mohou být práce nejpozději do tří let po jejich obhajobě. 4. Práce do soutěže přihlašují školy a pracoviště, kde práce vznikly nebo autoři sami. Termín pro podání prací je 31. 10. daného roku. 5. Soutěž se uskuteční pouze v případě, že jsou přihlášeny minimálně 4 práce v každé kategorii. Jestliže nebude splněn požadovaný počet prací, soutěž se nekoná a všechny přihlášené práce postupují automaticky do dalšího ročníku soutěže. 6. Práce musí být zaslány doporučeně nebo doručeny osobně na Katedru antropologie a genetiky člověka Přírodovědecké fakulty Univerzity Karlovy v Praze, Viničná 7, 128 44 Praha 2. Ke každé práci musí být přiloženy přihlášky do soutěže, která obsahuje jméno a příjmení autora práce (nebo členů autorského kolektivu), datum narození, přesná adresa trvalého pobytu, název a adresa vysoké školy, kde práce vznikly, jméno vedoucího práce a případného konzultanta. Dále musí být přiloženo potvrzení o obhajobě včetně jejího termínu. 7. Práce do soutěže je zasílána v jazyce českém nebo anglickém ve dvou výtiscích, práce se po ukončení soutěže nevrací a po jednom výtisku jsou uloženy na Katedře antropologie a genetiky člověka Přírodovědecké fakulty Univerzity Karlovy v Praze a v Muzeu dr. Aleše Hrdličky v Humpolci. Článek 3 – Vyhodnocení soutěže. 1. Soutěž řídí Česká společnost antropologická, která jmenuje sedmičlennou hodnotící komisi. Členem komise je vždy zástupce Města Humpolec. Členy komise nesmí být vedoucí přihlášených prací ani konzultanti. 2. Oponentní řízení a vyhlášení výsledků soutěže musí proběhnout do konce dubna následujícího roku a předseda komise je povinen o výsledku výběrového řízení písemně informovat výbor České společnosti antropologické v Praze a Městský úřad v Humpolci. 3. Udělení ceny se potvrzuje diplomem, který společně vydává Česká společnost antropologická v Praze, Katedra antropologie a genetiky člověka Přírodovědecké fakulty Univerzity Karlovy v Praze a Město Humpolec. Z přihlášených prací se v každé kategorii vyhodnotí pouze jedna práce, s kterou je spojeno finanční ohodnocení ve výši 15 tisíc Kč. 4. Schválení výsledků soutěže podléhá schválení Zastupitelstvem města Humpolec. Město Humpolec na své náklady zajistí slavnost předání Cen dr. Aleše Hrdličky za účasti zástupců České společnosti antropologické v Praze a zástupců Katedry antropologie a genetiky člověka Přírodovědecké fakulty Univerzity Karlovy v Praze. Článek 4 – Závěrečná ustanovení. Město Humpolec schválí ve výdajové části rozpočtu částku 30 tisíc Kč a Katedra antropologie a genetiky člověka Přírodovědecké fakulty Univerzity Karlovy v Praze částku 10 tisíc Kč. Prostředky katedry budou s časovým předstihem zaslány na příjmový účet Města Humpolec a Město Humpolec vyplatí v hotovosti jednorázově cenu kandidátům ve výši 15 tisíc Kč pro každou kategorii. Tato vyhláška nabývá účinnosti dnem 24. 4. 2002, nabytím účinnosti této vyhlášky pozbývá platnost místní obecně závazná vyhláška č. 7/95/MZ a 6/99/MZ. *Interní pravidla České společnosti antropologické pro udělení Ceny dr. Aleše Hrdličky*: 1. Cena se uděluje absolventům vysokých škol – magisterského nebo doktorandského studia za původní diplomovou nebo disertační práci s antropologickou tematikou, konstrukci pomůcek a přístrojů nebo přínosnou aplikaci nových technologií pro antropologii. 2. Práce jsou do soutěže přijímány do tří let po obhájení na školitelské instituci, přihlášku podává do soutěže

pracoviště, kde byla práce vedena nebo autor sám. 3. Soutěž je organizována podle Statutu Ceny dr. Aleše Hrdličky za antropologii každé dva roky za podmínek, že jsou v každé kategorii přihlášeny a do soutěže přijaty nejméně čtyři práce. 4. Hodnotící kritéria: prokázání příslušných teoretických znalostí v oboru; prokázání znalostí metod vědecké práce v oboru; způsobilost využívat poznatky tvůrčím způsobem; cíle práce, jejich vymezení; vhodnost zvoleného řešení pro deklarované cíle; původnost výsledků a jejich využitelnost; objektivita interpretace zjištěných skutečností; úroveň formálního zpracování soutěžní práce; návaznost ve výzkumu (granty) a v ostatní publikační činnosti autora. 5. Každé z kritérií má specifický koeficient závažnosti a je hodnoceno 1–3 body. Hodnocení provádí tříčlenná komise, jmenovaná Hlavním výborem České společnosti antropologické (jeden člen je vždy zástupcem Města Humpolce). Členem komise nesmí být žádný z vedoucích a konzultantů přihlášených prací. 6. Všeobecná pravidla – viz Statut ceny dr. Aleše Hrdličky. (*Pamětní medaile a Cena dr. Aleše Hrdličky* [bez data]. Humpolec: Vydal Městský úřad v Humpolci. Publikace obsahuje „Statut Pamětní medaile dr. Aleše Hrdličky“, „Statut Ceny dr. Aleše Hrdličky za antropologii“ a „Seznam osob a institucí, kterým byla udělena Pamětní medaile dr. Aleše Hrdličky“ [s dodatkem do roku 2003].) (Miroslav Prokopec)

Centre for Civil Society (Centrum pro občanskou společnost), britské vysokoškolské pracoviště při London School of Economics v Londýně, které se věnuje výzkumu a výuce předmětů *Občanská společnost a *Neziskový sektor. Zakladatelem a dlouholetým ředitelem byl Helmut K. *Anheier, jehož vědeckopedagogické a organizační aktivity výrazně obohatily problematiku uvedených oborů a podnítily vznik obdobně zaměřených pracovišť jinde na světě – rovněž v České republice (například viz Centrum pro výzkum neziskového sektoru, Katedra oboru Občanský sektor Fakulty humanitních studií Univerzity Karlovy v Praze). Kontakt: telefon: +44 (0)20 7955 7375/7205, fax:+44 (0)20 7955 6039, e-mail: ccs@lse.ac.uk, www.lse.ac.uk/ccs. (Marie Dohnalová)

centrifugální efekt, výskyt velkých předmětů na periferii sídliště, který se interpretuje jako důsledek opakovaného vyklizení centrálního prostoru. (Jiří A. Svoboda)

Centrum pro občanskou společnost, viz Centre for Civil Society.

Centrum pro výzkum neziskového sektoru (zkratka CVNS), společné pracoviště Katedry veřejné ekonomie Ekonomicko-správní fakulty Masarykovy univerzity v Brně a brněnského institutu rozvoje občanské společnosti Trialog. Vzniklo na jaře roku 2003 a proluly se v něm odborné znalosti a praktické zkušenosti jak z akademického, tak neziskového prostředí. Posláním CVNS je systematické zkoumání ekonomiky *neziskových organizací v České republice a iniciování odborné i veřejné diskuse o společenském a hospodářském významu *občanské společnosti. K uskutečnění svého poslání bude CVNS: systematicky a trvale zkoumat stav a rozvoj neziskového sektoru; vytvářet na základě zjištěných dat analytické a syntetické materiály a publikovat je pro potřeby neziskového, veřejného a podnikatelského sektoru, pro akademické bádání a výuku, a pro mezinárodní srovnání; vytvářet a publikovat vlastní diskusní dokumenty, veřejněpolitické studie a strategické návrhy a iniciovat tak fundovanou veřejnou a politickou debatu o neziskovém sektoru a občanské společnosti; organizovat konference a sympozia s cílem rozvíjet relevantní otázky, a podporovat dialog mezi teorií a praxí; provádět nejen vlastní výzkumnou a analytickou činnost, ale také přijímat zakázky od veřejných, podnikatelských a neziskových institucí; spolupracovat se stejnými a obdobnými pracovišti u nás i v zahraničí. Výzkumný tým CVNS tvoří Ing. Vladimír Hyánek, Ph.D., PhDr. Miroslav Pospíšil, Ing. Tomáš Rosenmayer a Mgr. Simona Škarabelová, Ph.D. Ředitel CVNS: PhDr. Miroslav Pospíšil. Kontakt: Centrum pro výzkum neziskového sektoru TRIALOG, Orlí 20, 602 00 Brno, telefon: 542 210 075, fax: 542 221 502, e-mail: cvns@trialog-brno.cz, www.e-cvns.cz. (Marie Dohnalová)

cévní mozková příhoda, mozková mrtvice, postižení určitého okrsku mozkové tkáně vlivem neprůchodnosti cév s následnou ischemií (mozkový infarkt) nebo poruchy celistvosti cévní

stěny s následným krvácením do mozkové tkáně. Projevy jsou rozmanité – od dočasných poruch hybnosti a řeči až po bezvědomí, ochrnutí a smrt. (Ladislava Horáčková)

cch'šanská kultura, neolitická kultura (6500–4900 př. n. l.) ve střední a severní Číně (v provinciích Che-nan, Che-pej a Šan-si). (Jaroslav Malina)

ciborium, přístřešek na čtyřech sloupech nad oltářem, relikviářem nebo náhrobkem. (Josef Unger)

Cicero, Marcus Tullius C. (106–43 př. n. l.), římský politik, právník, řečník a spisovatel. Jako konzul v roce 63 př. n. l. potlačil Catilinovo spiknutí. Proslul jako odpovědný a svědomitý úředník hájící neochvějně veřejné zájmy, stejně jako zájmy jednotlivců na soudě. V době prvního triumvirátu se musel stáhnout z veřejného života a věnoval se filozofii a obhajobám svých klientů. (Marie Pardyová)

Cimbůrková Petra (13. 7. 1980, Pelhřimov), Mgr., antropoložka, absolventka magisterského studijního programu oboru antropologie na Katedře antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně. Diplomová práce: *Antropologický rozbor kosterního materiálu z krypty kostela svatého Mikuláše ve Znojmě* (2004), vedoucí práce: Doc. RNDr. Eva Drozdová, Ph.D. V současné době je doktorskou studentkou na Katedře antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně. Zabývá se sociokulturní antropologií. Současně pracuje na doktorském projektu, který se týká pohřebních ritů a rituálů v krásné literatuře a ve výtvarném umění českého kulturního okruhu (s analogiemi v mezinárodním kontextu), školitel: Prof. PhDr. Jaroslav Malina, DrSc. Kontakt: Mgr. Petra Cimbůrková, Katedra antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně, Vinařská 5, 603 00 Brno, telefon: 728 586 050, e-mail: komtes@centrum.cz. (Petra Cimbůrková)

cimiterium (též coemeterium), hřbitov. (Josef Unger)

církev (z řeckého *kýriaké*, „sbor Páně“), organizované společenství věřících. Termín se používá většinou v souvislosti s židovskou a křesťanskou církví. Další řecké označení pro církev – *ekklésia*, původně shromáždění lidu, v raném křesťanství označovalo jednotlivé náboženské obce. V České republice se podle Zákona č. 308/1991 Sb. o svobodě náboženské víry a postavení církví a náboženských společností církví nebo náboženskou společností rozumí dobrovolné sdružení osob stejné náboženské víry v organizaci s vlastní strukturou, orgány, vnitřními předpisy a obřady. (Marie Dohnalová – Jaroslav Malina)

církevní Otcové, latinsky *patres ecclesiastici*, křesťanští teologové a spisovatelé od konce 1. do konce 6. století, které katolická církev uznala za pravověrné. Jejich studiem se zabývá patristika – nejcelistvější vydání těchto studií představuje řecká a latinská řada *Patrologie*, které v 19. století pořídil J.-P. Migne. (Marie Pardyová)

cirkumcise, viz obřízka.

cisterciáci, reformovaná větev benediktinského řádu nazvaná podle kláštera v Cîteaux u Dijonu ve Francii. Založil jej opat Robert, druhým zakladatelem se stal sv. Bernard, od roku 1135 opat v Clairvaux. (Josef Unger)

civilizace, 1. souhrnný pojem pro hmotné a duchovní projevy společnosti; označuje původně proces vzniku městských a občanských společností, které se neopírají o rodová privilegia, místní tradice a sdílené náboženství; později i souhrn návyků, schopností, institucí a pravidel, jež takovou společnost charakterizují, někdy také výsledek tohoto procesu – určitou civilizaci. Každá civilizace je v zásadě otevřená, tj. přístupná každému, kdo se přizpůsobí jejím pravidlům, bez ohledu na to, odkud pochází a jaké má přesvědčení; 2. V etnologické klasifikaci Lewise Henryho Morgana – nejvyšší stupeň vývoje společnosti, následující po divošství a barbarství. (Jaroslav Malina – Jan Sokol)

cizelování (z francouzštiny), závěrečná úprava, povrchové zpracování uměleckých předmětů litých z kovu, zejména z bronzu. Cizelování se provádí broušením zvláště uzpůsobenými nástroji (punci, pilníky, rydly apod.), které nejen odstraňují stopy lití, ale hlavně zjemňují povrch odlitku. (Jaroslav Malina)

Clark Howell Francis (1925), americký paleoantropolog, emeritní profesor antropologie na Kalifornské univerzitě v Berkeley. Jeden ze zakladatelů výzkumu lidských počátků v Africe. (Václav Vančata)

cloviská kultura, nejstarší průkazná paleoindiánská kultura v Severní Americe, datovaná před 11 500 až 11 000 let. Charakteristické jsou protáhlé bifaciální hroty s negativem úderu při bázi (anglicky *fluted points*), který usnadňuje vsazení do násady. Stopy vsazení a upevnění pomocí šlach jsou traseologicky prokazatelné. Na jihozápadě USA se hroty typu Clovis ještě vyskytují spolu s posledními mamuty. (Jiří A. Svoboda)

CNS, centrální nervová soustava. (Ladislava Horáčková)

Codmanův trojúhelník, vyzdvižený okraj nádorového ložiska způsobený lamelární periostózou vyvolanou zánětem okolních měkkých tkání. (Ladislava Horáčková)

collegium funeraticum, pohřební bratrstvo zajišťující pohřby svých členů. (Josef Unger)

Collesova zlomenina, příčná zlomenina distálního konce radia, vzniká při pádu na dlaň. (Ladislava Horáčková)

Colombo Matteo Realdo (1516 Cremona – 1559 Roma) ... (Petr Bureš)

columbarium (holubník), v antickém Římě místnost nebo náhrobek s výklenky (*loculi*) pro uložení popelnic. (Josef Unger)

Combarelles (Les), Dordogne, Francie. Na stěnách hadovité jeskynní chodby jsou od roku 1901 dešifrovány a dokumentovány četné rytiny zvířat (především koně a bizoni, dále mamuti, sobi, šelmy, antropomorfní témata) v magdalénském stylu.

Comte Auguste (1798–1857), francouzský filozof, zakladatel pozitivismu, průkopník sociologie; podle Comta vývoj lidstva prošel třemi stadii: teologické, metafyzické, pozitivní. (Jaroslav Malina)

condylomata lata, ploché papule s macerovaným povrchem – vyskytují se například u syfilis. (Ladislava Horáčková)

confessio, doznání, přiznání; místo pro uložení ostatků světce. (Josef Unger)

Conroy Glenn C., americký anatom a paleoantropolog, profesor Washington University v Saint Louis (USA). Zabývá se jak fosilními nehumánními primáty, tak evolucí raných homininů a rodu *Homo*. Zvláštní pozornost věnuje období od 15 do 5 milionů let, tedy období formování a diferenciací *hominidů* a vzniku *homininů*. Mezi další významné studie patří analýzy oligocenních antropoidních primátů z egyptského Fajúmu, studie středně miocenního hominoida rodu *Otavipithecus*, studie nálezu archaického *Homo sapiens* z Bodo a také řada velmi zajímavých studií lebek *australopitéků*. Patří mezi průkopníky moderních metod v paleoantropologii, jako jeden z prvních začal efektivně využívat CT tomografie a dalších analogických metod. Jeho tým, který zahrnuje především odborníky z Rakouska a Švýcarska, provádí kvalifikovanou revizi velikosti mozku fosilních primátů, zejména homininů. Publikoval desítky vynikajících vědeckých prací s tematikou evoluce primátů a paleoantropologie, napsal dvě zásadní učebnice *Primate Evolution* (1990) a *Reconstructing Human Origins* (1997). Je vynikajícím a uznávaným pedagogem a získal na Washington University i mimo ni řadu ocenění za výuku i uvedené učebnice. (Václav Vančata)

coolidge efekt, fenomén, který způsobuje oslabování účinku sexuálních podnětů při opakované prezentaci. Demonstrován bývá na samečcích hlodavců: když se samečkovi pustí do klece samička, uskuteční s ní určitý počet kopulací, aby o ni posléze ztratil zájem. Je-li původní samička nahrazena jinou, sameček se opět aktivuje k dalším kopulacím. (Jaroslav Zvěřina)

Coppens Yves (1934), francouzský paleontolog a paleoantropolog, jeden z průkopníků výzkumu raných *homininů*, profesor Collège de France. Pracoval zejména v Čadu a Etiopii, v posledních letech se věnoval hlavně organizační práci. Inicioval výzkumy v Etiopii v lokalitě Omo, která byla počátečním katalyzátorem současných rozsáhlých a velmi

plodných paleoantropologických výzkumů v Etiopii, spoluorganizoval také první expedici na světoznámou lokalitu Afar, kde pak výzkum převzali američtí a etiopští paleoantropologové. Vychoval celou řadu francouzských paleontologů a paleoantropologů, mezi nejznámější patří Brigitte Senut a jeho spolupracovník Martin Pickford. Je autorem několika monografií a editorem mnoha sborníků. Mezi jeho nejznámější teorie patří tzv. *East Side Story*, tedy paleontologická hypotéza, podle níž se *lidoopové vyvíjeli na západ od Velkého riftového údolí a *homininové v oblasti tohoto údolí a na východ od něj. (Václav Vančata)

cor pulmonale, izolované zvětšení – hypertrofie pravé komory srdeční při dlouhodobých poruchách průtoku krve plicemi. (Ladislava Horáčková)

Cosquer, Provence, Francie. Jeskynní systém, v současnosti ústící pod hladinou Středozemního moře. Malby a rytiny v gravettském stylu, otisky rukou (28–26 tisíc let). (Jiří A. Svoboda)

Cognac, Lot, Francie. Podzemní sály charakterizované jemnou krápníkovou výzdobou, do níž jsou vsazeny malby v gravettském stylu: kozorožci, megaceros, mamut, symboly, černá magie (25–20 tisíc let). Objeveno 1949. (Jiří A. Svoboda)

Courtet Victor Alexandre (21. 7. 1813, L'Isle-sur-la-Sorgue, Francie – 4. 9. 1867, Lamotte-Faucon, Francie), francouzský etnolog, rasový teoretik a veřejný činitel. V roce 1830 až 1831 se v Paříži sblížil saint-simonismem. Saint-Simonova scientistická vize organické společnosti ovlivnila Courtetovy názory na vztahy mezi lidskými rasami a populacemi a jeho úsilí o vytvoření pozitivní politické vědy vycházející z etnologie a antropologie (*Science politique, fondée sur la science de l'homme ou étude des races humaines sous le rapport philosophique, historique et social*, 1838). Koncem čtyřicátých let devatenáctého století se podílel ve funkci zástupce tajemníka na činnosti *Pařížské etnologické společnosti*. V letech 1843 až 1862 řídil výstavbu hydraulických děl v rodném departamentu Vaucluse na jihu Francie a nepřilíš úspěšně se pokoušel o vstup do politického života. Mnohé Courtetovy teze o „přirozené hierarchii ras“ předznamenaly dílo Arthura de *Gobineaua a dalších rasových teoretiků druhé poloviny devatenáctého století. (Ivo T. Budil)

coxa valga, vbočení kyčlí, kdy distální část dolní končetiny směřuje, oproti normálnímu postavení, laterálně. (Ladislava Horáčková)

coxa vara, vybočení kyčlí, kdy distální část dolní končetiny směřuje, oproti normálnímu postavení, mediálně. (Ladislava Horáčková)

craniorhachischisis, anencephalie kombinovaná s rozštěpem páteřního kanálu. (Ladislava Horáčková)

craniostenosis, viz kraniostenóza.

craniosynostosis, viz kraniosynostóza.

cremo (z latiny), spalovati, upalovati. (Josef Unger)

crewellien (podle jeskyní Creswell Crag, Derbyshire, Anglie), pozdně paleolitická kultura rozšířená na Britských ostrovech, celkovým typologickým spektrem i datováním paralelní azilienem. Odlišuje se zejména drobnými hroty s bočním vrubem, připomínajícími spíše tradici hamburgienu. (Jiří A. Svoboda)

cribra orbitalia, usura orbitae, hyperostosis spongiosa orbitae, kostní destrukce a novotvorba v přední části stropu očnice ve formě malých okrsků s pórovitou, houbovitou nebo trámčitou strukturou. (Ladislava Horáčková)

Cro-Magnon, Francie. Pod tímto nevelkým převisem v Les Eyzies došlo v roce 1868 k nálezů pěti lidských koster, které se staly základem pro vymezení „kromaňonce“. Uprostřed skupiny ležel tzv. stařec (1), muž kolem 45–50 let, provázený dvěma dospělými muži (3, 4), ženou (2) a jedním dosud nenarozeným dítětem. Mezi jednotlivými kostrami byly nalezeny četné zbytky barviva, na 300 provrtaných mušlí, provrtané zvířecí zuby a závěsek z mamutoviny. (Jiří A. Svoboda)

cromer, komplex interglaciálních období před 0,8 až 0,5 milionem let. (Jiří A. Svoboda)

CT, zkratka počítačové (computerové) tomografie. Rentgenologické vyšetření založené na zobrazování určité oblasti těla v průřezových vrstvách. (Ladislava Horáčková)

cubicula, komora v katakombách, v níž byli pohřbíváni příslušníci jedné rodiny. (Josef Unger)

Cuculcán, mayský výraz pro boha-kulturního hrdinu *Quetzalcóatla. (Oldřich Kašpar)

cunnilingus, dráždění ženského pohlavního orgánu ústy a jazykem, respektive sání za účelem orgasmu. (František Vrhel)

Cussac, Francie. V roce 2000 došlo k objevu nové jeskyně, kde pozůstatky lidských skeletů leží uvnitř domu ozdobeného parietálním uměním. Kostry ležely volně na povrchu, soustředěny byly v přirozených prohlubních a medvědíh hnízdech. Předběžný odhad je 5 jedinců: 4 dospělí a 1 adolescent. Parietální umění stylisticky odpovídá horizontu gravettských jeskyní ve Francii a prvé datování, přímo z lidské kosti, by tomu odpovídalo (25 120 B. P.). (Jiří A. Svoboda)

Cuvier Georges Léopold Chrétien Frédéric Dagobert (23. 8. 1769, Mömpelgard, dnes Montbéliard, Francie – 13. 5. 1832, ...), francouzský anatom, paleontolog, geolog a veřejný činitel. Vystudoval ve Stuttgartu, od roku 1795 působil v *Musée National d'Histoire Naturelle*, byl tajemníkem Akademie věd a kancléřem Pařížské univerzity. Cuvier byl průkopníkem srovnávací anatomie a významně rozšířil linnéovskou zoologickou klasifikaci sloučením tříd do čtyř kmenů (fyla). Společně s Alexandrem Brongniartem provedl geologický průzkum Pařížské pánve a položil základy biostratigrafie. Studoval fosilie a uveřejnil první vědecký popis pterodaktyla. Byl odpůrcem Lamarckovy evoluční teorie, kterou se snažil nahradit teorií kataklyzmat, gigantických přírodních katastrof periodicky postihujících zemský povrch. Navzdory svému protestantskému původu hrál význačnou úlohu v politickém životě Francie za direktoria, císařství i během restaurace. Zemřel v důsledku epidemie cholery těsně před svým jmenováním do funkce ministra vnitra. Cuvier ovlivnil amerického přírodovědce švýcarského původu Louise *Agassize a britského paleontologa Richarda Owena. (Ivo T. Budil – Jaroslav Malina)

Cuzco, hlavní město incké říše. Snad založeno v 11. století Manco Capakem poblíž řeky Urubamby v nadmořské výšce 3 468 metrů; dnes hlavní město departamentu Cuzco v Peru. (Oldřich Kašpar)

CVNS, viz Centrum pro výzkum neziskového sektoru.

cysta, dutina uvnitř tkání s vlastní výstelkou vyplněná tekutou nebo tužší hmotou, která je produktem této výstelky či orgánu, v němž se cysta nachází. (Ladislava Horáčková)

cysta multikamerální, cysta rozdělená vazivovými přepážkami na několik menších dutin. (Ladislava Horáčková)

cysta ovariální, cysta vytvořená ve vaječníku. (Ladislava Horáčková)

cysta unikamerální, cysta tvořená jedinou dutinou. (Ladislava Horáčková)

cystadenom, nádor žlázového původu charakteru cysty. (Ladislava Horáčková)

Čankajšek (Tiang T'ie-š', 1887–1975), po *Sunjatsenovi vedoucí činitel Kuo-min-tangu a jeho vojenských sil. V letech 1932–1975 prezident Čínské republiky (od roku 1949 na Tchaj-wanu). (Jaroslav Malina)

Čan-kuo („Válčící státy“) (480–222 nebo 475–221 př. n. l.), období v dějinách Číny předcházející vzniku čchinské říše, kdy formálně panovala dynastie *Čou, fakticky však o moc nad celou Čínou soupeřila regionální království. Vyznačovalo se četnými diplomatickými jednáními i válečnými konflikty mezi nejsilnějšími čínskými státy usilujícími o sjednocení celého *Podnebesí. (Jaroslav Malina)

Čapek Josef (1887–1945), český malíř, grafik, ilustrátor, karikaturista, spisovatel, výtvarný kritik, vedoucí osobnost a teoretik skupiny Tvrdošijných. Bratr a v raném období spoluautor Karla Čapka. Ve výtvarné tvorbě reagoval na podněty moderního světového umění – nejvýraznější byla kubistická lekce, proti zastáncům ortodoxnosti kubistů však hájil právo na

domácí a osobní modifikaci, aby tvorba vyrůstala „z našeho bytí, z našich citových a rozumových vztahů“. Od roku 1928 se výrazně inspiroval světem dětí. S blížícím se nebezpečím fašismu nabýval v jeho díle na dramatickosti silný protifašistický akcentem. Již 1. 9. 1939 byl zatčen a bez soudu nastoupil cestu po koncentračních táborech, která skončila v Bergen Belsenu. Od mládí se též zajímal o umění zámořských národů. V letech 1910 až 1911 studoval africké a oceánské sbírky v pařížském muzeu Trocadéro (dnešní Musée de l'Homme) a po letech svoje záznamy použil při psaní knihy *Umění přírodních národů*; škoda, že tato kniha nevyšla ještě před 1. světovou válkou, znamenala by asi světový primát: v roce 1938 již byla dávno překonána lepšími pracemi německými (E. von Sydow) a francouzskými (Carl Kjersmeier). (Josef Kandert – Jaroslav Malina)

Čechovský Karel (12. 4. 1952, Zastávka u Brna–27. 5. 1994, Brno), RNDr., antropolog. Studium na Přírodovědecké fakultě Masarykovy univerzity absolvoval v letech 1970–1975, obor odborná biologie, specializace antropologie. Po absolutoriu pracoval na Katedře tělovýchovného lékařství Lékařské fakulty Masarykovy univerzity v Brně, zabýval se antropometrií a sledováním růstových změn u vrcholových sportovců. Rigorózum obhájil v roce 1980 na Univerzitě Karlově v Praze. (Ladislava Horáčková)

Čen žen („Pravý člověk“), pojem z taoistické mystické filozofie označující lidskou bytost s nadpřirozenými vlastnostmi a schopnostmi včetně dlouhověkosti, nebo dokonce nesmrtelnosti. (Jaroslav Malina)

čepel (anglicky *blade*, francouzsky *lame*, německy *Klinge*), úštěp, jehož délka nejméně dvakrát převyšuje šířku, typický zejména pro mladý paleolit. Výroba vyžaduje charakteristický tvar připraveného jádra (čepelová technika, viz též mladopaleolitická technika). (Jiří A. Svoboda)

čepel s otupeným bokem (anglicky *backed blade*, francouzsky *lame à dos*, německy *Rückenmesser*), charakteristický nástroj, jehož hrana je otupena strnou retuší. Může být tvarován i do hrotu. Typický pro chatelperronien, gravettien a magdalénien. (Jiří A. Svoboda)

černá smrt, označení pro dýmějový mor. (Ladislava Horáčková)

Červený kopec, Bohunice, Brno-město, Červený kopec v Brně-Bohunicích představuje nejuplněnější sled pleistocenních fluvialních sedimentů, spraší a půdních komplexů (PK I–XII) ve střední Evropě. Ojedinelé stopy lidské přítomnosti (pravděpodobné artefakty) spadají až do starých půd o několik cyklů předcházejících hranici Matuyama/Brunhes, do půdy v úrovni této paleomagnetické hranice (PK X) a do středopleistocenní půdy označené jako PK Va. Hlavní osídlení ovšem náleží počátku würmského interpleniglaciálu (bohunicien). Podle Karla Valocha ležela industrie spolu s uhlíky na bázi interpleniglaciální půdy. Protože datování C 14 (před více než 40 000 lety) je poněkud starší, než se předpokládá pro počátek tvorby interpleniglaciálních půd, je pravděpodobné, že zde půdotvorný proces postihl starší, zřejmě sprašový horizont. Pozdější stratigrafická pozorování skutečně dokumentovala horizont přemístěných sprašových hlín s uhlíky, datovanými před 36 000 let, a to ještě stále v podloží těžce půdy. Pylová analýza rekonstruuje v této fázi tundru s naprostou převahou (trpasličí?) vrby. Kamenná industrie je založena na principu levallois-leptolitických technologií a využívá rohovec ze Stránské skály (vzdálené asi 7 km). Některé listovité hroty a typická drasadla jsou však vyrobeny z rohovců typu Krumlovský les a z křídových rohovců, které byly dostupné v říčních štěrčích přímo v okolí lokality nebo donášené z primárních zdrojů v bořitovské a krumlovské exploatační oblasti. Malé, surovinově specializované dílny dokládají, že i tyto suroviny se opracovávaly na místě. Pro industrii z rohovců typu Stránská skála je charakteristické, že levalloiské hroty, jednoduchá drasadla, vruby a zoubkované nástroje převažují. V rámci bohunicien je neobvyklé, že rydla převažují nad škrabadly. Tato škrabadla jsou plochá, někdy vyrobená na širších úštěpech, a jen výjimečně již dosahují vysokých aurignacoidních tvarů. Starý antropologický nález Brno 1 pochází rovněž z prostoru Červeného kopce, avšak jeho přesná poloha není známa. Víme jen, že v okolí se nacházela

také glaciální fauna. Při úpatí Červeného kopce v Brně (Videňská a Kamenná ulice) leží rovněž menší lokality epigravettienu (první z nich je datována před 14 500 let). (Jiří A. Svoboda)

Červinka Inocenc Ladislav (1. 2. 1869, Břest–3. 10. 1952, Brno), český archeolog, původním povoláním geometr, vrchní rada Státního archeologického ústavu, organizátor a popularizátor moravské prehistorie, v roce 1903 začal vydávat první moravský archeologický časopis *Pravěk*. Navrhl pojem szeletien jako označení jedné z mladopaleolitických kultur (1927). (Jaroslav Malina)

Česká antropologie (ISSN-0862-5085), časopis *České společnosti antropologické, vycházející od roku 1994 a navazující na **Zprávy Antropologické společnosti* (1947–1994). Šéfredaktorkou je Jarmila *Riegerová. Kontakt: Prof. RNDr. Jarmila Riegerová, CSc., Katedra funkční antropologie a fyziologie Fakulty tělesné kultury Univerzity Palackého, třída Míru 115, 771 11 Olomouc, telefon: 585 636 150, fax: 585 422 532, e-mail: riegerov@ftknw.upol.cz. (Jarmila Riegerová)

Česká Lípa, Čechy, velký pískovcový skalní převis s několikanásobným osídlením mezolitu, nálezy ohnišť, kamenné a kostěné industrie, fauny, organických zbytků a lidského zubu. V okolí jsou necelé dvě desítky menších převisů s mezolitickým osídlením (Heřmánky, Máselník, Strážník a další). (Jiří A. Svoboda)

Česká společnost antropologická (zkratka ČSA), viz Antropologická společnost.

Český egyptologický ústav Univerzity Karlovy v Praze a Káhiře, Český (někdejší Československý) egyptologický ústav Univerzity Karlovy v Praze a Káhiře byl založen v roce 1958 jako samostatné vědecké pracoviště zkoumající vývoj staroegyptské společnosti a její kulturní odkaz. Jeho prvním ředitelem byl až do své smrti v roce 1960 zakladatel české egyptologie František Lexa. Založení tohoto ústavu mělo pro obor velký význam, neboť umožnilo našim egyptologům na jedné straně provádět v Egyptě vlastní archeologické výzkumy a získávat z nich původní pramenný materiál a na druhé straně se přímo zapojit do proudu světové egyptologie. Prvním úkolem ústavu byla účast na mezinárodní akci UNESCO, organizované na záchranu a dokumentaci núbijských památek ohrožených stoupajícími vodami Nilu v souvislosti se stavbou Vysoké asuánské přehradu. V letech 1961–1965 se uskutečnilo pět československých výprav, které provedly archeologický, epigrafický, etnografický a antropologický průzkum dvou svěřených rozlehlých koncesních oblastí v Dolní Núbii. Tuto práci Egypt ocenil podílem na hodnotných archeologických nálezech, který obohatil sbírky Národního muzea v Praze. Hlavním terénním pracovištěm ústavu se hned od počátku stal Abúsír – významné královské pohřebiště z doby 5. dynastie (2465–2325 př. n. l.), které je součástí proslulého pyramidového pole (vyhlášeného UNESCO jako součást Světového kulturního a přírodního dědictví lidstva). Během dlouhodobého komplexního multidisciplinárního výzkumu lokality se podařilo odhalit největší dochovanou nekrálovskou hrobku (typu mastaby) vezíra Ptahšepse, pyramidové komplexy královny Chentkaus II. a panovníka Raneferefa a rozlehlé hřbitovy členů královské rodiny, vysokých úředníků, hodnostářů a kněží. Překvapivé jsou i objevy důmyslných šachtových hrobů hodnostáře Udžahorresneta a Iufaa z počátku první perské nadvlády (od 525 př. n. l.). Cílem terénní práce českých egyptologů je nejen prozkoumání a publikování objevených objektů, ale také jejich účinná konzervace a záchrana pro budoucnost. Práce na pražském pracovišti ústavu se soustřeďuje na zpracování všech objevených stavebních památek a nálezů z nich a na přípravu publikací. Průběžně jsou také zpracovávány egyptské nálezy uložené ve veřejných sbírkách a muzeích po celé České republice. Významná je rovněž pedagogická činnost na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy i mimo ni. Velký význam má projekt Českého národního egyptologického centra (2000–2004), které se spolupodílí na organizování základního archeologického výzkumu v Egyptské arabské republice a pořádání výstav a mezinárodních egyptologických konferencí v Praze. Kontakt: Český egyptologický ústav

Univerzity Karlovy v Praze a Káhiře, Celetná 20, 110 00 Praha 1; ředitel: Doc. PhDr. Břetislav *Vachala, CSc., telefon: 224 491 397, e-mail: bretislav.vachala@ff.cuni.cz. (Břetislav Vachala)

Český lid, nejstarší český odborný etnografický časopis, vycházející (s přestávkami) od roku 1891, původně pod redakcí Čeňka Zíbrta a Lubora *Niederla, později pouze pod vedením Zíbrtovým. Od roku 2001 vychází pod podvojným názvem *Český lid – Etnologický časopis*. Časopis zprostředkovával vedle odborných studií s etnografickou, folkloristickou, případně i archeologickou, literárněvědnou a uměnovědnou tematikou, i kontakty se zahraničím a přinášel obsáhlé a fundované bibliografické přehledy domácí i cizí. Nyní uveřejňuje teoretické a materiálové studie, zprávy a recenze z etnografie, folkloristiky a socio-kulturní antropologie. Kontakt: Zdeněk Hanzl (odpovědný redaktor), Český lid (redakce), Na Florenci 3, 110 00 Praha 1; distribuce pro Českou a Slovenskou republiku Academia, Langerova 61, 120 00 Praha 2, telefon: 224 941 976, fax: 224 941 982 a Etnologický ústav AV ČR, Na Florenci 3, 110 00 Praha 1, telefon: 222 828 610, fax: 222 828 511. (Jaroslav Malina)

Čchang-čcheng („Dlouhá zeď“) (*viz* též Wan-li čchang-čcheng a Velká čínská zeď), staročínský název (z období dynastie Chan) soustavy hraničních opevnění proti kočovníkům na severu a severozápadě *Podnebesí, jejíž první varianta byla postavena v době vlády *Prvního svrchovaného císaře Čchinů; později byla opravována, přestavována i různě přesouvána, naposledy a nejdůkladněji v období *dynastie Ming v 15. a 16. století. (Jaroslav Malina)

Čchang-ťiang („Dlouhá řeka“), též Jang-c’-ťiang, řeka ve střední Číně (dlouhá 6 300 kilometrů), pramenící na severovýchodě Tibetské náhorní plošiny a ústící do Východočínského moře u Šanghaje; vedle *Žluté řeky od pravěkých druhá životodárná osa čínské kultury a civilizace. (Jaroslav Malina)

čchi („duch, energie“), jehož prostřednictvím se projevuje kosmická energie *li, uvádějící látku v pohyb a kombinací principů *jin a jang dává vzniknout a fungovat celému světu. (Jaroslav Malina)

Čchin, asi 9. století až 221 př. n. l., starověký čínský stát (v dnešních provinciích Šen-si, Kan-su a S’-čchuan v severozápadní Číně), který vyšel vítězně z bojů o hegemonii nad Čínou. Celé Číně Čchinové vládli v letech 221 až 207 př. n. l.; v Západním světě byl z termínu Čchin odvozen název pro Čínu a její obyvatele. (Jaroslav Malina)

Čchin (221–207 př. n. l.), dynastie, jejímž zakladatelem byl *První svrchovaný císař Čchinů.

Čching (1616–1911), poslední dynastie v Číně mandžuského původu, která od roku 1644 vládla celé Číně. (Jaroslav Malina)

Čchin Š’ chuang-ti („První svrchovaný císař Čchinů“) (24. 11. 260 až 18. 7. 210 př. n. l.), rodovým jménem Jing, osobním jménem Čeng, tedy Jing Čeng, byl zván též Čao Čeng podle státu Čao, kde byli jeho rodiče rukojmími, nebo Lü Čeng podle svého údajného otce Lü Pu-weje; v letech 246–221 př. n. l. byl čchinským králem, v letech 221–210 př. n. l. se stal Prvním svrchovaným císařem Čchinů. (Jaroslav Malina)

Čchin-tien („Palác císařova ducha“), zvláštní stavba v staročínských záhrobních sídlech, kde prodléval jakýsi duchovní dvojník zemřelého panovníka a kde se mu pravidelně dostávalo jídla, pití a jiných potřeb. (Jaroslav Malina)

Čchüan-žung, *viz* Žungové.

čchüťialingská kultura, neolitická kultura na středním toku *Dlouhé řeky – Čchang-ťiang; z jejího prostředí pocházejí doklady pěstování falických kultů. (Jaroslav Malina)

Čingischán (Temüdzin, 1206–1227), vůdce kmene Mongolů, zakladatel jejich světové říše. (Jaroslav Malina)

Čína (viz též Čínská lidová republika, Čínská republika), název „Čína“ odvozuje většina evropských národů podle jména dynastie Čchin, jež v roce 221 před n. l. poprvé sjednotila jednotlivé státní útvary na tehdejších čínském území zhruba v rozloze dnešní východní Číny. Ruský název pro Čínu, „Kitaj“, je odvozen z označení pro nechanské obyvatelstvo oblastí dnešního čínského severovýchodu a částečně severu, Čchi-tanů (Kitan), s nimiž se Rusové při svých sibiřských výpravách dostávali do styku. Číňané sami označují svou zemi jako Čung-kuo, „Říše středu“, nebo Čung-chua, „Civilizace středu“. Tento název se stal i součástí oficiálního označení Čínské lidové republiky (Čung-chua žen-min kung-che-kuo) (**obr. 1–2**). Čína (Čínská lidová republika, ČLR) zaujímá rozsáhlou oblast ve východní části asijského kontinentu. Prostírá se mezi 53° a 20° severní zeměpisné šířky a 73° a 135° východní zeměpisné délky a má plochu asi 9,6 milionu km² (zhruba 122krát větší než je plocha České republiky). Vzdálenost vzdušnou čarou mezi nejsevernějším a nejj jižnějším bodem Číny je přes 5 500 km a mezi nejvýchodnějším a nejzápadnějším bodem asi 5 000 km, což odpovídá časovému rozdílu více než 4 hodiny. V porovnání s Evropou odpovídá zeměpisná šířka nejsevernějších výběžků Číny zhruba německému pobřeží, zeměpisná šířka střední Číny jižní části Středozemního moře, nejj jižnější pevninský pruh jižním okrajům Sahary a ostrůvky v Jihočínském moři zhruba Guinejskému zálivu. K pevninské části ČLR patří na 5 000 ostrovů, z nichž největšími jsou Tchaj-wan (36 tisíc km²; dnes samostatná Republika Čína), Chaj-nan (34 tisíce km²) a řada menších ostrovů a ostrůvků v okrajových mořích (Žlutém, Východočínském a Jihočínském) Tichého oceánu. Délka pevninských hranic je přes 20 tisíc km. Čína hraničí na východě, severovýchodě a severozápadě se Severní Koreou (KLR) a Ruskou federací, na severu s Mongolskem, na západě a jihozápadě s Kazachstánem, Kyrgyzstánem, Tádžikistánem, Afghánistánem a Pákistánem, na jihu s Indií, Nepálem, Bhútánem, Myanmar (Barma), Laosem a Vietnamem. Čína byla po tisíciletí hlavním kulturním centrem Dálného východu, které od starověkých dob ve 3. tisíciletí př. n. l. sami Číňané označovali jako Podnebesí či Zemi středu, a vymezovali se tak vůči okolnímu světu „barbarů“ jako svět civilizace. Jako politická a kulturní jednotka se však formovala po velmi dlouhou dobu – pro její dotvoření byla zásadní vláda dynastie Chan (206 př. n. l.–220 n. l.), která pod svojí kontrolou sjednotila zhruba oblast dnešní vlastní Číny. První lidé se na území Číny, v okolí dnešního města Lan-tchien u Si-anu, objevili již před 900 000 lety ve starší době kamenné (paleolitu). Nevznikli však na půdě Podnebesí, přišli postupně ze západu a jihozápadu ve stadiu *Homo erectus*, jeho starší vývojová stadia *Australopithecus* a *Homo habilis* proběhla totiž v jediné světové kolébce vzniku člověka – v jižní a východní Africe.

Nicméně v Číně se pak vytvořilo významné hominizační středisko a během paleolitu (900 000 až 10 000 let př. n. l.) nastal relativně samostatný vývoj od stadia *Homo erectus* až k *Homo sapiens*. Došlo k objevu a rozvíjení základních kulturních vymožeností: obydlí, oděvu z kůže, ohně, nástrojů ze dřeva, kostí a štípaného kamene, malířského a sochařského umění; obživa byla založena na lovu zvěře a sběru rostlin. Obdobný životní styl pokračoval i v následující střední době kamenné (mezolitu), 10 000 až 6 000 let př. n. l., přičemž lidé prohloubili své poznatky o dění v přírodě, zvláště v rostlinné říši. V mladší době kamenné – neolitu (8./6. až 3. tisíciletí př. n. l.) – obyvatelé sprašových vysočin kolem středního a horního toku Žluté řeky dospěli k objevu zemědělství a chovu zvířat a rozvíjeli nové vynálezy, které souvisely s usedlým způsobem života: stavbu pevných domů a stálých vesnic, výrobu efektivnějších nástrojů broušením a vrtáním kamene, hrncířství, tkalcovství aj. Čína tak patří k několika světovým oblastem původního vzniku zemědělství. Podél středního a horního toku Žluté řeky na čínském severozápadě žili v 5. až 4. tisíciletí př. n. l. lidé *kultury Jang-šao*. Na polích získávaných žďářením a obdělávaných ručním způsobem pěstovali proso, čínské zelí a moruše, chovali prasata, možná i krávy, ovce, kozy a koně a vytvářeli krásnou malovanou keramiku (**obr. 2**). Podobně žili v severní Číně příslušníci poněkud mladší *kultury Ma-tia-jao*. Nové archeologické nálezy z posledních let ukazují, že neolitický způsob života se rozvíjel i v jiných oblastech Číny, snad dokonce i v údobích předcházejících dosud nejlépe prozkoumané jangšaoské kultuře. V jihočínských provinciích Fu-tien, Kuang-si, Kuang-tung, Kuej-čou a Ťiang-si žili lidé neolitickým způsobem života v době 8000–7000 let př. n. l. (později zde na středním toku Dlouhé řeky – Čchang-tiangu – rozkvétala *čchüťialingská kultura*, z jejíhož prostředí pocházejí doklady pěstování falických kultů), v severovýchodních provinciích kolem řeky Liao zemědělci *singlungwaské kultury* (6500–5000 př. n. l.) a *sinleaské kultury* (5000–3000 př. n. l.) pěstovali rýži; další neolitické lokality z období 6500–4900 př. n. l. byly objeveny ve střední a severní Číně (v provinciích Che-nan, Che-pej a Šan-si – *pchejlikangská kultura* a *cch'šanská kultura*) i podél pobřeží. (V souvislosti s časným datováním některých nově objevených neolitických kultur je třeba poznamenat, že jeho relevantnost je stále ještě předmětem odborné diskuse a expertiz, zatímco časové ukotvení dlouhodobě zkoumané jangšaoské kultury je nezpochybnitelné.) Zdá se, že nejdynamičtější vývoj pokračoval v povodí Žluté řeky. Na jejím dolním toku vznikla koncem 4. tisíciletí př. n. l., patrně pod částečným vlivem jangšaoské kultury, *kultura lungšanská*. Lidé lungšanské kultury se úspěšně rozvíjeli a postupně se rozšířili do severovýchodní, střední a jižní Číny. Na starém sídelním území docházelo k přelidnění, a proto byli nuceni sestoupit do obávaného, často zaplavovaného údolí Žluté řeky, bažinatou zemi odvodnit a založit nová pole. To byly rozsáhlé a složité práce, které mohly zvládnout pouze velké a dobře spravované pospolitosti – tak se vytvářely podmínky pro vznik prvních států. Tvůrci obou neolitických kultur, moderními historiky někdy nazývaní Protočiňané (Prvotní Čiňané, Předčiňané), byli zřejmě předky dnešních Čiňanů. Někteří vědci předpokládají, že tvůrci lungšanské kultury pocházeli z kmenů, které jsou ve starých čínských pramenech známy pod názvem *Sia*. Celé 3. tisíciletí př. n. l. lze označit jako dobu protohistorickou, neboť je zčásti osvětlena písemnými prameny, i když až z mladších dob. V rámci lungšanské kultury vzrůstal počet obyvatel (rozsáhlá sídliště) a vznikala sociální nerovnost (značné rozdíly v úpravě hrobů a bohatství milodarů). Pro pozdější staročínskou historiografii je to doba legendárně dokonalých vládců a tvůrců zásadních civilizačních hodnot a vymožeností. Období vlády těchto panovníků, a dokonce i sama jejich existence jsou možná jen spekulacemi starověkých historiků, avšak společenské dění a kulturní činy s nimi spojované jsou realitou ověřenou archeologickými prameny. Tak měli postupně vládnout: Fu-si, též Pao-si, první mytický císař Tchaj-chao (2842–2738 př. n. l.), jenž bývá dáván do spojitosti s bohyní Nü-wa, údajnou stvořitelkou lidstva (v tomto spojení jsou považováni za klasické ochránce manželství a jsou často zobrazováni s hadími ocasy) (**obr. 3**), Šen-nung – Božský rolník (2737–2697 př. n. l.) (**obr. 4**), Chuang-ti – Žlutý

císař (2696–2598 př. n. l.) (**obr. 5**), s nímž je spojováno mnoho velkých činů, ale také autorství nejstarší příručky o správném vedení sexuálního a erotického života, Pět císařů (2597–2206 př. n. l.), Jao (2333–2234 př. n. l.), Šun (2233–2184 př. n. l.), Veliký Jü (2183–2177 př. n. l.), první císař pololegendární dynastie Sia, kterému je připisováno provedení velkých odvodňovacích prací. Počátkem 2. tisíciletí př. n. l. objevili Číňané metalurgii bronzu. Z tohoto kovu zhotovovali nástroje, zbraně a zejména nádherné reliéfně zdobené rituální nádoby (**obr. 6**). V polovině 2. tisíciletí př. n. l. (nebo možná o několik století dříve) vynalezli písmo, kterého užívali k zapisování věštek i k stručnému zaznamenávání politických událostí na kosti, želví krunýře a stěny bronzových nádob (**obr. 7**). Teprve na přelomu 2. a 1. tisíciletí př. n. l. se utvářely první varianty historických spisů: *Knihy písní* (*Š'-ting*) a *Knihy proměn* (*I-ting*), které obsahují i první pokusy o zpracování milostných témat. Dějiny 2. tisíciletí př. n. l. jsou proto známy jen zlomkovitě a uváděná data jsou pouze přibližná. V průběhu 2. tisíciletí a první poloviny 1. tisíciletí př. n. l. vznikaly základy učení o přísném hierarchickém uspořádání společnosti na vrcholu s císařem (*ti*) jako bohem na zemi. Nebesa (*Tchien*), zosobnění všech pozemských i mimozemských sil a veškerého osudu světa a vesmíru, propůjčovala císaři, Synu nebes (*Tchien-c'*), vládu v Podnebesí (*Tchien-sia*) nebo v Zemi středu (*Čung-kuo*) Nebeským mandátem (*Tchien-ming*). V raných feudálních dobách císař zemi spravoval prostřednictvím údělných vládců, kteří zpravidla usilovali o nezávislost a byli nositeli odstředivých tendencí. Když si panovník nepočínal podle vůle Nebes, mohl mu být nebeský mandát odňat (*ke-ming*). Rozsah staré Číny se tehdy omezoval zhruba na oblasti dnešní střední, severozápadní a severovýchodní Číny. Podle tradice panovaly v Číně ve starověku postupně dynastie *Sia* (2183–1752 př. n. l.), *Šang* (1751–1045/1028 př. n. l.) a *Čou* (1027–256 př. n. l.). První dynastie ještě nevládly jednotnému čínskému státu, spíše představovaly nejvyšší autoritu mezi četnými menšími državami. Za panování dynastie Šang, v údobí let 1398 až 1028 př. n. l. (po přesídlení do An-jangu) označované názvem *Jin*, byl v aristokratických vrstvách rozvinut kult předků, jenž legitimoval jejich privilegované postavení ve společnosti, a složitý pohřební rituál, provázený v hrobech vládců a vysokých hodnostářů početnými lidskými oběťmi. Kolem roku 1045 nebo 1028 př. n. l. přemohli Šangy jejich západní sousedé Čouové. Ti pak na troskách šangského státu vybudovali mohutnou říši, která ovládala značnou část severní Číny. Čouští králové rozdělili dobytá území do mnoha lenních států, v nichž vládli potomci čouského královského klanu, popřípadě klany spojenecké. Autorita čouských vládců se opírala o teorii Mandátu Nebes (*Tchien-ming*), podle níž Nebesa dala zakladatelům čouské dynastie na základě jejich ctnosti pověření vládnout nad Podnebesím. Stejně ctnostně měli jednat i jejich potomci; jinak hrozilo, že Nebesa dynastii mandát odejmou. Faktickou moc nad severní Čínou si ale Čouové udrželi pouze do roku 771 př. n. l. Toto období se podle polohy čouského hlavního města označuje jako Západní Čou (1045–771 př. n. l.). Roku 771 př. n. l. západní barbaři dobyli hlavní město a svrhli krále Jou-wanga. Jeho nástupce přesunul své sídlo na východ, k dnešnímu Luo-jangu v provincii Chenan. Od té doby je čouská dynastie dále označována jako Východní Čou (770–256 př. n. l.). Období Východní Čou se čínských dějinách dále tradičně dělí na dobu Letopisů (770–453 př. n. l.) a Válčících států (453–221 př. n. l.). Skutečná moc čouských panovníků se zhroutila a jednotlivé lenní státy se pustily do bojů o hegemonii a později vládu nad celou Čínou. Ve stále krutějších bojích byla postupně zlikvidována stará aristokracie a její úlohu ve správě státu převzala nová vrstva úředníků. Právě těchto pět století bylo klíčových pro zformování byrokratického modelu čínského státu. Důsledkem politických a společenských změn byl i neméně bouřlivý rozvoj čínského myšlení a kultury. Doba Válčících států je zlatým věkem čínské filozofie, kdy vznikly všechny hlavní filozofické školy. Přestože tyto státy bezohledně soupeřily o moc a svrchovanost nad ostatními, dělo se to v rámci všečínského pocitu sounáležitosti. Tradiční název své země – Podnebesí nebo Země středu – Číňané odvozovali z prastaré kosmogonické představy o uspořádání světa a vesmíru. Domnívali se, že svět má

tvar čtverce, kdežto nebe že je kruhové. Podnebesí bylo uprostřed světa a klenula se nad ním mocná Nebesa – zdroj řádu a pořádku. Země, které Podnebesí obklopovaly, se nacházely v rozích čtvercového světa, mimo blahodárné působení Nebes. V těchto zemích nefungovalo nic jako v Podnebesí. Nestřídala se tam roční období, nepohybovala se nebeská tělesa. V ničem nevládla spořádanost, všechno tam bylo horší než v Podnebesí. Podobně pohlíželi starověcí Číňané i na lid žijící v těch strašných končinách. Byli to podle nich „*barbaři čtyř světových stran*“ s odlišným způsobem obživy, odlišným chováním i jazykem. Číňanům se jevíli jako násilníci, kteří se se stády dobytka potulovali po své nehostinné zemi, zatímco v Číně se i v Období válčících států vedly sice zápasy o moc, ale hlavně spolu „*(...) soupeřily stovky škol a filozofických směrů*“, jak říká se ve starých čínských pramenech. Osobitou kulturou mezi válčícími státy vynikal jihočínský stát Čchu. Politickou stabilitou, budovanou na legistickém základě, hospodářskou silou a vojenskou mocí se vyznačoval stát Čchin na severozápadě Číny. Díky tomuto zázemí panovník státu Čchin Jing Čeng (260–210 př. n. l.) také Čínu poprvé skutečně sjednotil. Roku 221 př. n. l. dokončil vítězné tažení proti soupeřům a sám sebe prohlásil za *Prvního svrchovaného císaře Čchinů (Čchin Š'chuang-ti)*. Proslul jako sjednotitel říše, budovatel Dlouhé zdi a rozsáhlého záhrobního sídla u Lin-tchungu poblíž Si-anu, jež bylo z větší části zapuštěno pod zemí a vybaveno obrovským množstvím milodarů (**obr. 8–10**). Dynastie Čchin, kterou Čchin Š'chuang-ti založil, však neměla dlouhého trvání. Krátce po jeho smrti, v roce 210 př. n. l., se vlády zmocnil Liou Pang, muž prostého původu, a založil dynastii *Chan* (206 př. n. l.–220 n. l.). Za panování této dynastie, která převzala centralizovaný byrokratický systém Čchinů a dále jej upevnila, vzniklo obrovské impérium a vliv Číny se začal šířit do okolí. Ideologii jednotného státu se za Chanů stalo *konfuciánství*, jedno z mnoha etických učení, jež vznikla ještě za dynastie Čou (**obr. 11**). Konfuciánství odvozovalo uspořádání společnosti z modelu patriarchální rodiny a každému člověku přisuzovalo určité postavení v hierarchii rodinných (a společenských) vztahů, a to v závislosti na jeho příbuzenském poměru k ostatním, na věku a pohlaví. Konfuciánské učení, kanonizované za dynastie Chan, zůstalo s určitými obměnami určující ideologií čínské společnosti až do konce 19. století. Na počátku 3. století n. l., po pádu dynastie Chan, se Čína opět rozdělila. Na jejím území vznikaly a zanikaly krátkodobé dynastie a válčily mezi sebou různé menší státy, jež usilovaly o ovládnutí co největšího území. Bylo to období krvavých válek, ale také období neobyčejného myšlenkového kvasu a kulturního rozmachu. Bouřlivý rozvoj prodělaly zejména filozofie, estetika, literatura a výtvarné umění. Na významu v této době nabývá *taoismus*, filozofické učení sahající svými počátky až do doby Čou, stejně jako konfuciánství, dále *buddhismus*, který přichází do Číny z Indie dvěma cestami: severní – přes Střední Asii a jižní – po moři kolem Jihovýchodní Asie. Dynastie *Suej* (581–618) na konci 6. století vojenskou silou znovu vytvořila jednotný čínský stát. Imperiální velikost země však plně obnovila až následující dynastie *Tchang* (618–907), jejíž zakladatel pocházel ze severního aristokratického rodu, spřízněného s kočovníky. Tchangové se hlásili k odkazu dynastie Chan a podle jejího vzoru vytvořili centrálně spravovanou říši. Za vlády Tchangů proběhl proces, v němž s konečnou platností upadla společenská prestiž dědičné aristokracie a její místo zaujala vrstva vzdělaných státních úředníků, kteří své schopnosti museli osvědčovat u státních zkoušek. Hlavním předmětem studia ke zkouškám byly konfuciánské spisy, kanonizované již za Chanů. Navzdory preferování konfuciánství při správě říše se tchangská kultura vyznačovala pluralismem a kosmopolitními rysy – s podporou dvora vzkvétal za Tchangů také taoismus a svého vrcholu dosáhl v Číně buddhismus. V roce 755, na vrcholu slávy tchangské říše, propuklo povstání, při kterém se oblíbenec císaře Süan-cunga a jeho favoritky Jang Kuej-fej, generál turkického původu An Lu-šan, pokusil zmocnit trůnu. Povstání bylo sice záhy potlačeno, tchangská říše se však již nikdy zcela nevzpamatovala z následků ničivé války. Po pádu dynastie Tchang následovalo krátké období roztržičnosti, z něj zhruba po padesáti letech vítězně vyšel Čao Kuang-jin, vojenský vládce jednoho z

menších států na severu Číny, a roku 960 založil dynastii *Sung*. Nastalo období prosperity, v němž podle názoru některých odborníků čínská civilizace dospěla k svému zenitu, a to navzdory tomu, že čínský stát za Sungů byl ze severu neustále ohrožován kočovníky a nedokázal své zájmy uhájit vojenskou silou. Sever ovládli Kitanové a po nich Čurčeni. Za dynastie *Sung* dochází k nebývalému rozvoji technologií, výroby, obchodu a peněžnictví, vzkvétají velká města, rozvíjí se systém vzdělání, budovaný z iniciativy státu i na základě soukromých snah, značného rozšíření dosahuje knihtisk. Ideologii čínského státu zůstává i nadále konfucianství, které ovšem prodělává výrazné změny, a vzniká takzvané neokonfucianství. Nová konfucianská ortodoxie potvrzuje podřízené postavení ženy a upevňuje patriarchální hierarchii v rodině. Od 30. let 13. století Čínu okupovali Mongolové, kteří roku 1279 porazili jižní *Sungy* a vyhlásili vlastní dynastii *Jüan* (1260/1279–1368). Mongolský vpád přinesl utrpení milionům čínských obyvatel a znamenal ponížení pro jejich národní hrdost. Svědectví Marka Pola, který pobýval v Číně právě za dynastie *Jüan*, čínských písemných pramenů i archeologických nálezů však dokládá, že i za mongolské nadvlády se v Číně rozvíjel obchod a řemesla, vzkvétala města a vznikala pozoruhodná umělecká díla. Mongolové byli po necelých sto letech vlády poraženi čínskými povstalci, jejichž vůdce Ču *Jüan-čang* založil novou dynastii – *Ming* (1368–1644). *Mingové* se hlásili k odkazu velkých říší *Chan* a *Tchang* a pokusili se obnovit jejich slávu. Za vlády císařů dynastie *Ming* došlo k další centralizaci moci. Následky přílišné autokracie se po čase negativně projeví zejména na vývoji čínského hospodářství a zahraničního obchodu, rozbujela se byrokratická a korupce a celý systém se stal nepružný. Navzdory tomuto vývoji, z dlouhodobého hlediska nepříznivému, dynastie *Ming* přinesla další rozkvet měst a městské kultury, z níž zejména na sklonku dynastie vyrůstají nekonformní myšlenkové proudy namířené proti neokonfucianství, jež se mezitím proměnilo v rigidní systém předpisů a zákazů. Tyto proudy přináší mimo jiné také nový pohled na ženu, někteří myslitelé ji kladou naroveň muži; v literatuře nabývá obliby téma romantické lásky. Neefektivní způsob správy země, korupce a mocenský boj u dvora vedly k obecné nespokojenosti a na sklonku dynastie *Ming* propukala živelná rolnická povstání. Na jejich potlačení *Mingové* pozvali vojska sousedních kočovníků – *Mandžů*. *Mandžuoové* však využili situace, dobyli *mingské* hlavní město, zakrátko se zmocnili celé země a založili vlastní dynastii *Čching*, která vládla Číně až do pádu císařství v roce 1911. *Mandžuoové* beze zbytku převzali *mingské* instituce a přejímali čínskou kulturu, včetně jazyka. Ve snaze zachovat silný, autokratický stát nekompromisně potlačovali neortodoxní myšlenkové proudy. Literatura z této doby však dokládá, že nekonformní názory v různé formě existovaly a vyvíjely se navzdory státní moci. Je zřejmé, že pod povrchem bigotní konfucianské společnosti nazrávalo oslabení alespoň některých rysů tradiční morálky a patriarchálního uspořádání rodiny. Během 19. století do Číny stále intenzivněji pronikají západní mocnosti. Čínská společnost se ocitá ve vleklé krizi, na niž inteligence reaguje snahou nalézt nové, životodárné impulzy na Západě. Pokusy o reformu císařství v 90. letech 19. století však ztroskotaly. V roce 1911 po takzvané *Sinchajské* revoluci byla dynastie *Čching* svržena a krátce po vyhlášení *Čínské republiky* 12. února 1912 poslední *čchingský* císař *Süan-tchung* abdikoval. V republikánské Číně bylo konfucianství, ideologie císařství a tradiční společnosti, vystaveno nemilosrdné kritice a čínská inteligence se pokoušela do země zavést nejrůznější myšlenkové proudy a ideologické systémy převzaté ze Západu a z Japonska. Čínská republika se musela potýkat s řadou problémů: zaostalé hospodářství, sociální problémy, neadekvátní systém institucí, vysoký stupeň negramotnosti a především neustálé pokusy různých generálů a samozvaných místních vládců o vytvoření vlastních držav v regionech, případně o uchvácení moci v celé zemi. Po krvavém puči roku 1927 se do čela čínské vlády dostal generál *Čankajšek*. Ve městech proti němu v ilegalitě působila komunistická opozice, která zároveň na venkově budovala takzvané „sovětské oblasti“, chráněné vlastní pravidelnou armádou. Situaci *Čínské republiky* začal záhy komplikovat tlak

Japonska, které se snažilo násilím rozšířit svůj vliv v Číně; roku 1931 iniciovalo odtržení Mandžuska a vytvoření loutkového státu *Mandžukuo* a roku 1937 Čínu otevřeně napadlo. Válka proti japonské agresi načas otupila ostří vnitřního mocenského zápasu a zejména boje mezi vládou a komunisty, kteří mezitím ovládli sever země. Po porážce Japonska a skončení druhé světové války se válka mezi vládou a komunisty znovu naplno rozhořela a roku 1949 z ní vítězně vyšli komunisté, kteří založili *Čínskou lidovou republiku*. Čankajšek se svými věrnými odešel na Tchaj-wan, kde vznikl nezávislý stát, formálně však deklarující nárok na celou Čínu. Po Čankajškově smrti, zvláště od konce 80. let 20. století, prochází autokratický režim na Tchaj-wanu demokratickými změnami. (Olga Lomová – Jaroslav Malina)

Čína (Čínská lidová republika, ČLR), zaujímá rozsáhlou oblast ve východní části asijského kontinentu. Prostírá se mezi 53° a 20° severní zeměpisné šířky a 73° a 135° východní zeměpisné délky a má plochu asi 9,6 milionu km². K pevninské části ČLR patří na 5000 ostrovů, z nichž největšími jsou Tchaj-wan (dnes samostatná Republika Čína), Chaj-nan a řada menších ostrovů a ostrůvků v okrajových mořích Tichého oceánu. Čína hraničí na východě, severovýchodě a severozápadě s Koreou (KLR) a Ruskou federací, na severu s Mongolskem, na západě a jihozápadě s Kazachstánem, Kyrgyzstánem, Tádžikistánem, Afghánistánem a Pákistánem, na jihu s Indií, Nepálem, Bhútánem, Myanmar, Laosem a Vietnamem. Celková délka pevninských hranic Číny je přes 20 tisíc km.

Administrativně se země dělí na 23 provincií (včetně Tchaj-wanu!), 5 národnostních autonomních oblastí (Čuangská AO Kuang-si, Chuejská AO Ning-sia, AO Tibet, Ujgurská AO Sin-t'iang, AO Vnitřní Mongolsko), 2 zvláštní administrativní oblasti (Hongkong, Macao) a 4 města pod přímou ústřední správou (Čchung-čching, Peking, Šanghaj, Tiencin).

Velká rozloha Číny, nestejná vzdálenost od moře a velké rozdíly v nadmořské výšce způsobují neobyčejnou rozmanitost přírodních podmínek, stejně jako se na povrchu území odráží jeho tektonická stavba a dlouhodobě se utvářející geologické podloží. Svéráznost geologických oblastí nachází své vyjádření také v existenci celé řady mineralogických pásem. V Číně se nalézají bohatá ložiska černého uhlí, ropy, železné rudy, barevných a vzácných kovů ad.

Reliéf čínského povrchu, rozložení a směry hlavních horských pásem a s tím související klimatické podmínky určují i rozložení a celkový charakter čínské říční sítě, která je v celkovém součtu mimořádně dlouhá, avšak její hustota je značně nerovnoměrná. Převážná část území je odvodňována do okrajových moří Tichého oceánu. Typické pro téměř všechny čínské řeky je prudké kolísání vodního stavu v průběhu roku.

Význam čínských řek pro život veškerého obyvatelstva je zcela mimořádný – mají významnou úlohu v dopravě, při umělém zavlažování, podél řek je osídlení nejhustší a leží při nich také největší čínská města. Nejdělsími a nejvýznamnějšími čínskými řekami jsou Čchang-t'iang (Dlouhá řeka, nazývaná též Jang-c'-t'iang), Chuang-che (Žlutá řeka), Chuaj-che, Chej-lung-t'iang (Amur), Liao-che, Si-t'iang (na svém dolním toku známá jako Ču-t'iang, Perlová řeka), Cangpo (Brahmaputra) v Tibetu, Lan-cchang-t'iang (Mekong) a Nu-t'iang (Salvin) v jihozápadní Číně ad.

Čína má též velké množství sladkovodních jezer – Čching-chaj-chu (Kökonúr), Pcho-jang-chu, Tung-tching-chu, Sing-kchaj-chu (Chanka) ad. Její východní a jihovýchodní pobřeží

omývají tři okrajová moře Tichého oceánu – Žluté moře (Chuang-chaj), Východní moře (Tung-chaj) a Jižní moře (Nan-chaj).

Důsledkem obrovské rozlohy a velké nesourodosti půdního reliéfu je i značně diferencované podnebí a nestejně množství dešťových srážek.

Na rozlehlém území východní Asie, relativně izolovaném mořem, horami a pouštěmi, se již od nepaměti vytvářelo úzké historické, sociální a kulturní společenství lidu nejrůznějších ras a plemen. Toto společenství, vznikající převážně násilným podmaňováním i přirozeným asimilováním rodů, kmenů a etnických skupin, bylo již od 3. století př. n. l. postupně organizováno v jednotný centralizovaný státní útvar, který se v chodu dějin tu rozpadal, tu opět znovu sjednocoval, který však dokázal vtisknout celé oblasti určitou jednotu hmotné a duchovní civilizace a kultury. Úloha jednotícího a určujícího elementu v tomto dlouhodobém procesu připadla lidu Chan (vlastním Čiňanům), a to i přesto, že nejednou v dějinách měly vládu nad tímto prostorem ve svých rukou národy a dynastické rody nechanské (nečínské), jako kupříkladu rozmanité prototurkické a prototibetské národy za dob rozdělení Číny za tzv. Jižních a Severních dynastií (420–589), tunguzští Kitani (Liao, 907–1125) a Džürdženi (Ťin, 1114–1234) za doby Sung (10.–13. století), Mongolové za dynastie Jüan (1271–1368) a Mandžuoové za dynastie Čching (1644–1911). Asimilační schopnost Chanů, zpravidla převyšujících civilizační úroveň svých podmanitelů, byla však taková, že cizí vládnoucí rody i s celou aparaturou jejich vojenské a administrativní moci Chanům vždy dříve či později podléhaly a přejímaly společenské a ideové soustavy vytvořené Chany.

Chanské obyvatelstvo v důsledku militaristických výbojů a kolonizování dobytých území ovšem také pronikalo do míst původně osídlených jinými plemy, mísilo se s nimi a souvislými pruhy svého osídlení narušovalo kompaktní sídliště nechanských etnických celků. Přitom nepochybně docházelo k vzájemnému přejímání řady zvyků, praktik a idejí vytvořených na obou stranách. Soužití různých etnik chanské kulturní oblasti se tedy vyvíjelo po staletí a se střídavými šancemi a situace vytvořená tímto složitým historickým procesem – *Pax Sinica* – vedla ve svých konečných důsledcích k tomu, že z Číny se během staletí stal typický mnohonárodní, respektive mnohonárodnostní stát, že její obyvatelstvo představuje dnes velmi pestrá mozaiku, pokud jde o jeho antropologickou charakteristiku, etnické složení, sociální strukturu a jazykové, kulturní, náboženské a jiné zvláštnosti.

Jako mnohonárodní stát v jeho nynějších hranicích se Čína zkonstituovala teprve ke konci 18. století, a to jednak v důsledku postupné absorpce někdejších státních útvarů Čuangů, Mongolů, Tibetanů, Ujgurů a dalších, jednak jako výsledek dobovatelských válek čchingských císařů. Nechanské obyvatelstvo bylo v průběhu těchto akcí vystaveno buďto úplné likvidaci, nebo násilné kolonizaci a postupné dobrovolné či nedobrovolné asimilaci, tj. sinizaci čínskými dobyvateli. Takto získaná nová území bývala osídlována přistěhovanci z čínského vnitrozemí, kteří se na nově získaných teritoriích poměrně rychle zabydleli a záhy také zmocnili klíčových pozic v místní administrativě, obchodu atd. a kteří pokračování své přítomnosti na těchto územích zabezpečovali praktikováním smíšených sňatků.

Kdykoli se dnes v Číně hovoří o jejich národech a národnostech, vždy se o každém či každé z nich – ať jakkoli početně velkém či malém – mluví jako o *min-cu*, respektive *-cu*, „lid, národ, národnost“ (druhého tvaru se užívá ve složeninách doplněných o čínské označení dotyčného etnika, kupříkladu Chan-cu, „chanský národ, Chanové“, Cang-cu, „tibetský národ, Tibetané“, Meng-ku-cu, „mongolský národ, Mongoli“ apod. Jediný rozdíl v označení obyvatelstva ČLR je v tom, že první jsou nazýváni „národ Chan, Chanové“ (Chan-cu), kdežto ostatní jsou jako celek označováni hromadným, nevědeckým termínem, či spíše opisem, „málo četné národy“ – *šao-šu min-cu*.

Chanové patří k mongoloidnímu lidskému plemeni a na rozsáhlých prostorách severovýchodní, severní, východní, jižní a střední části východní Asie, kde žijí v kompaktních celcích, jsou autochtonními obyvateli. V současné době tvoří na takto vymezeném teritoriu

zhruba 92 % veškeré tamní populace (v roce 1990 přibližně 1 259 milionů). Chanové jsou jediným národem na světě s tak dlouhým a nepřetržitým historickým vývojem na jednom území, se společnými bioantropologickými rysy, s jedním společným písmem a jazykem a výraznou kulturou, převyšující okolní národy. Kromě vlastní ČLR a Tchaj-wanu žijí Chanové ve větších celcích také v Indonésii, Malajsi, Singapuru, Thajsku, Koreji, Vietnamu, Austrálii a v USA.

Do skupiny „menšinových národů“ ČLR patří z početnějších nechanských etnik rasově a antropologicky odlišní Čuangové (15,5 milionu), Mandžuoové (8,8 milionu), Chuejové (8,6 milionu), Miaové (7,4 milionu), Ujguři (7,2 milionu), Iové (6,6 milionu), Tchutiaové (5,7 milionu), Mongoli (4,8 milionu), Tibeťané (4,6 milionu) a dalších 47 oficiálně uznávaných národů a národnostních skupin různé etnické příbuznosti.

Čína patří mezi oblasti prvotního formování současného člověka a nejstarší centra světové civilizace. Za kolébku svébytné čínské civilizace je označován střední a dolní tok Žluté řeky s prvními státními útvary na čínském území. První lidé se zde objevili v období paleolitu před 900 000 lety. Nevznikli však na půdě dnešní Číny, přišli postupně ze západu ve stadiu *Homo erectus*, když jeho starší vývojová stadia – archaičtí hominini – proběhla v jediné světové kolébce vzniku člověka, v jižní a východní Africe. V okolí dnešního města Lan-tchien a vesnice Kung-wang-lingu u Si-anu na severozápadě Číny žil *Homo erectus* (*Homo lantianensis*), který dosud zůstává „prvním čínským člověkem“. Později, před půl milionem let, obýval vápencové návrší u města Čou-kchou-tien u Pekingu *Homo erectus*, známý pod označením *Sinanthropus pekinensis* (Čínský člověk z Pekingu). V Číně se pak vytvořilo významné hominizáční středisko a během paleolitu nastal relativně samostatný vývoj od stadia *Homo erectus* až k *Homo sapiens sapiens*. Došlo k objevu a rozvíjení základních kulturních vymožeností: obydlí, oděvu z kůže, ohně, nástrojů ze dřeva, kostí a štipaného kamene, malířského a sochařského umění; obživa byla založena na lovu zvěře a sběru rostlin. V období 40 000 až 10 000 př. n. l. se v oblasti Číny se rozšířily populace lidí anatomicky moderního typu (*Homo sapiens sapiens*), z nichž některé si uchovaly charakteristické znaky z předchozích dob (malý vzrůst, poměrně ploché obličej), jiné se příliš nelišily od tehdejších evropských lidí. V mezolitu (10 000 až 8/6 000 let př. n. l.) se lidé na území Číny pomocí nástrojů z kamene, kosti a dřeva stále živili lovem a sběrem rostlin, přičemž prohlubovali své poznatky o dění v přírodě. V neolitu (8/6. až 3. tisíciletí př. n. l.) obyvatelé sprašových vysočin kolem středního a horního toku Žluté řeky dospěli k objevu zemědělství a chovu zvířat a rozvíjeli nové vynálezy, které souvisely s usedlým způsobem života: stavbu pevných domů a stálých vesnic, výrobu efektivnějších nástrojů broušením a vrtáním kamene, hrnčířství, tkalcovství aj. Čína tak patří k několika světovým oblastem původního vzniku zemědělství. V 7. až 4. tisíciletí př. n. l. podél středního a horního toku Žluté řeky žili lidé *jangšaoské kultury*. Na polích (získávaných žďářením a obdělávaných ručním způsobem) pěstovali proso, čínské zelí a moruše, chovali prasata a možná i krávy, ovce, kozy a koně a vytvářeli krásnou malovanou keramiku. Archeologické nálezy z posledních let ukazují, že neolitický způsob života se rozvíjel i v jiných oblastech Číny, snad dokonce i v údobích předcházejících dosud nejlépe prozkoumané jangšaoské kultuře. V jihočínských provinciích Fu-t'ien, Kuang-si, Kuang-tung, Kuej-čou a Ťiang-si totiž žili lidé neolitickým způsobem života již v době 8000–7000 let př. n. l. (později zde na středním toku Dlouhé řeky – Čchang-t'iang [Jang-c'] – rozkvétala *čchüťialingská kultura*, z jejíhož prostředí pocházejí doklady existence falických kultů), v severovýchodních provinciích kolem řeky Liao zemědělci *singlungwaské kultury* (6500–5000 př. n. l.) a *sinleaské kultury* (5000–3000 př. n. l.) pěstovali rýži; další neolitické lokality z období 6500–4900 př. n. l. byly objeveny ve střední a severní Číně (v provinciích Che-nan, Che-pej a Šan-si – *pchejlikangská kultura* a *cch'šanská kultura*) i podél pobřeží. Zdá se tedy, že v neolitu se v Číně vytvářejí přinejmenším dvě kulturní centra, jejichž odlišnost pozorujeme dodnes. První tvoří jižní oblast zhruba podél Dlouhé

řeky, Jang-c'. Zde se již v 8.–7. tisíciletí př. n. l. objevily zemědělské kultury, pro něž bylo základem obživy pěstování rýže. Rýže zůstala základní plodinou této oblasti do současné doby. Jiná byla situace, jak již řečeno, v suchých sprašových rovinách a pahorkatinách u Žluté řeky (Chuang-che) na severu. Tam jsou počátky zemědělství zhruba v 6. (možná už v 7.) tisíciletí př. n. l. spojeny s plosem, které je velmi dobře přizpůsobeno místním suchým podmínkám. (V souvislosti s časným datováním některých nově objevených neolitických kultur je třeba poznamenat, že jeho relevantnost je stále ještě předmětem odborné diskuse a expertiz, zatímco časové ukotvení dlouhodobě zkoumané jangšaoské kultury je nezpochybnitelné.) Koncem 4. až 2. tisíciletí př. n. l. na dolním toku Žluté řeky (patrně pod částečným vlivem jangšaoské kultury) vznikla *lungšanská kultura*. Lidé lungšanské kultury se dynamicky rozvíjeli a postupně se rozšířili do severovýchodní, střední a jižní Číny. Na starém sídelním území docházelo k přelidnění, a proto byli lidé nuceni sestoupit do obávaného, často zaplavovaného údolí Žluté řeky, bažinatou zemi odvodnit a založit nová pole. To byly velké a složité práce, které mohly zvládnout pouze velké a dobře spravované pospolitosti – tak se vytvářely podmínky pro vznik prvních států. Tvůrci obou neolitických kultur, nazývaní někdy moderními historiky Prótočínané (Prvotní Čínané, Předčínané), byli zřejmě předky dnešních Číňanů. Někteří vědci předpokládají, že tvůrci lungšanské kultury pocházeli z kmenů, které jsou ve starých čínských pramenech známy pod názvem Sia.

Po legendární dynastii Sia a polohistorické Šang/Jin nastoupila již plně historická dynastie Čou (Západní, 11. století–771 př. n. l.; Východní, 770–249 př. n. l.), pro niž byl příznačný nebývalý myšlenkový kvas (taoismus, konfucianismus, legismus). Při utváření čínské státnosti měly rozhodující vliv starověký sjednotitelský stát Čchin (221–206 př. n. l.) a zejména po něm následující dynastie Chan (206 př. n. l. –220 n. l.). Chanové (Západní či Dřívější, 206 př. n. l.–8. n. l. i Východní či Pozdější, 25–220) téměř na půl tisíciletí vytvořili z Číny pevný politický, ekonomický a kulturní celek, který se vyvinul v regionální východoasijskou velmoc. Za Chanů byl navázán styk se „Západními zeměmi“ (Čang Čchien), provozován s nimi obchod po tzv. „hedvábné cestě“, v roce 134 př. n. l. byl zaveden systém státních zkoušek (zrušený až v roce 1904), do země pronikl buddhismus, byl vynalezen papír (Cchaj Lun) atd. V těch dobách vytvořené tradice se staly základem čínských národních tradic, jež zemi ovlivňovaly prakticky až do 20. století.

Rozpad impéria Chan byl vystřídán obdobím čtyřsetletého rozdrobení země – období Tří říší (220–280), dynastie Ťin (265–420), období Jižních a Severních dynastií (420–589) – než byla země znovu sjednocena v období Suej (581–618). Po něm pak následovaly éry velkého všestranného rozmachu za domácích dynastických rodů Tchang (618–907), Sung (960–1279) a Ming (1368–1644). V téže době ovšem byla země či aspoň některé její části nejednou i dlouhodobě ovládnuty nomádky kmeny Kitanů (dynastie Liao, 907–1125), Džürčenů (dynastie Ťin, 1115–1234), Mongolů (dynastie Jüan, 1271–1368) a v poslední fázi existence císařství Mandžuů (dynastie Čching, 1644–1911). Za Mongolů pobýval v Číně Marco Polo, za Mingů uskutečněny výboje do sousedních zemí, rozvíjena námořní doprava (Čeng Che), u čínských břehů přistáli první Portugalci (Macao, 1557) a byla zahájena činnost evropských misionářů v zemi. Za Čchingů doznala říše největšího územního rozmachu, byly vedeny tři „opiové války“, podepsány první nerovnoprávné smlouvy s cizími mocnostmi, vedeny války s Francií a Japonskem a pád dynastie Čching předznamenalo proticizinecké povstání „boxerů“ I-che-tchuan (1898–1901).

Probuzený nacionalismus v 19. století vedl k Sinchajské revoluci (1911), z níž vzešla v Číně první republika na asijském kontinentu (Čínská republika, 1912–1949 a její pokračování na Tchaj-wanu). Poslední mandžuský císař Pchu-i abdikoval a následovala diktatura Jüan Š'-kchaje (1912–1916) a po jeho smrti vznik regionálních militaristických klik, které ovládaly zemi do roku 1928. V roce 1921 byla založena Komunistická strana Číny, v letech 1926–1927 veden sjednocovací Severní pochod Čankajškovy Národní revoluční armády a na jeho závěr

vytvořena ústřední čínská vláda se sídlem v Nankingu (leden 1931). Po japonském záboru čínského Severovýchodu a vytvoření loutkového projaponského státu Man-čou-kuo (1932–1945) byla zahájena japonská válka proti Číně (1937–1945). Poválečné jednání mezi Kuomintangem a Komunistickou stranou Číny o vytvoření koaliční vlády skončilo neúspěchem a tak byl po vítězných ofenzívách Čínské lidové osvobozené armády v Pekingu 1. října 1949 vyhlášen vznik ČLR.

Další vývoj ČLR výrazně poznamenaly vnitropolitické i zahraničně politické změny, zejména „hnutí sta květů“ (1956), „velký skok“ a lidové komuny (1958–1960), povstání v Tibetu (1959), „kulturní revoluce“ (1966–1976), „kritika Lin Piaa a Konfucia“ (1974–1975) a další. V roce 1979 postupně zemřeli tři přední činitelé nového čínského státu vrchní velitel armády Ču Te, premiér Čou En-laj a předseda Mao Ce-tung. 80. léta 20. století jsou v Číně považována za počátek nového obratu v historii země, spojovaného s ekonomickými reformami Teng Siao-pchinga a jeho politikou „otevírání se světu“.

Národním jazykem Chanů a zároveň státním jazykem ČLR je čínština (*čung-kuo-čhua, chan-ju*). Ta genealogicky přísluší do rodiny čínsko-tibetských jazyků, charakterizované jednoslabičností morfémů a tónovým rozlišováním homonym. Čínština se vyznačuje množstvím dialektů, mnohdy navzájem nesrozumitelných. Pekingským nářečím hovoří dvě třetiny populace.

Čínské písmo (znaky) je logografické – znaky představují pojmy a jejich výslovnost si třeba osvojit. Vzniklo z obrázkového písma piktografického (nejstarší nápisy na věšebných želvích krunýřích a kostech pocházejí z 2. tisíciletí př. n. l. Znaky se tradičně psávaly shora dolů a zprava doleva. Abeceda *pinyin* (pchin-jin), sloužící k zápisu znaků modifikovanou latinskou abecedou, byla úředně zavedena v roce 1957.

Filozofie. – Na úsvitu čínských dějin se setkáváme ještě s původními šamanskými kultury a s tradicí uctívání předků. V dalším vývoji pak již náboženské názory v Číně splývají s autochtonními filozofickými koncepcemi, které si všimaly převážně jen otázek praktické etiky a morálky a téměř úplně opomíjely jakoukoli metafyziku.

Nejvýznamnějšími ze staročínských filozofických učení jsou domácí taoismus a konfucianismus a z Indie převzatý buddhismus, souhrnně nazývaná „tři nauky“ (*san-tiao*). Název taoismus (*tao-tiao*) je odvozen od slova *tao*, „cesta“. Za legendárního zakladatele tohoto původního čínského nábožensko-filozofického učení je považován Lao-c' („Starý Mistr“, kolem 570–490 př. n. l.), údajný autor Knihy o tau a ctnosti (*Tao te ting*). Cestou (*tao*) se rozumí prapodstata i konečný smysl všech věcí, ctností (*te*) pak individuální přirozenost věcí. Filozofickým jádrem taoismu je zásada *wu-vej* („ne-činění“), tj. nezasahování do daného stavu věcí. Taoistickou ideologii rozvinuli myslitelé Čuang-c' (380–320 př. n. l.), Chuej Š' (350–269 př. n. l.) a Kung-sun Lung (kolem 284–259 př. n. l.).

Konfucianismus (*žu-tiao*) se stal v Číně všeobecně přijímanou soustavou morálních a etických norem a hodnot, jakož i praktickou státovědou. Jeho základem je učení myslitele Konfucia (asi 551–497 př. n. l.), jehož myšlenky se staly páteří čínského byrokratického státu. Podstatou Konfuciovy etiky je *žen* („humanita“), mravní princip určující vztahy v rodině i ve společnosti. Konfuciovy výroky byly po jeho smrti sebrány jeho žáky do knihy „Vybraná rčení“ (*Lun-ju*). Pro formování raného konfucianství a jeho rozšíření měl velký význam filozof Mencius (Meng-c', asi 372–289 př. n. l.), principy všeobecné lásky do něho vnesl filozof Mo Ti (Mo-c', asi 479–400 př. n. l.).

Evidentně v reakci na konfucianické zdůrazňování ctnosti, humanity, dobra, všeobecné lásky atd. vznikla škola legistů (*fa-tia*), soustředující se výhradně na státoprávní otázky a hlásající princip vládnutí, opírající se o propracovaný systém drakonických zákonů. Představitelem těchto teorií byl filozof Chan Fej (280–233 př. n. l.).

Zformování konfucianství do jeho systemizované podoby je dílem filozofa Tung Čung-šua (asi 179–104 př. n. l.) a kritikem jeho metafyziky z materialistických pozic byl Wang Čchung

(asi 29–100), autor „Kritických pojednání“ (*Lun-cheng*). K obrodě konfuciánství, obohaceného již některými idejemi z buddhismu a taoismu, se zasloužil sungský filozof Ču Si (1130–1200), hlavní představitel tzv. neokonfuciánství. Za dynastie Ming se jako čelný konfuciánec projevil Wang Jang-ming (1472–1528) a v moderní době vystupovali jako konfuciánští reformátoři Kchang Jou-wej (1858–1927) a Liang Čchi-čchao (1873–1939). Náboženství. – Indický buddhismus (*fo-tiao*) v pozdějších stoletích výrazně poznamenal veškerý náboženský a kulturní život Číny. Podle tradice byl uveden do země v 1. století n. l. a měl v zemi řadu významných center. Za dynastií Suej a Tchang (6.–10. století) dosáhl v zemi svého největšího rozkvětu. Za dynastie Sung (10. –13. století) docházelo ke splývání buddhistického myšlení s konfuciánstvím a taoismem a za poslední, mandžuské dynastie Čching (17.–začátek 20. století) zažil velký rozvoj tibetský buddhismus, rozšířený také v Mongolsku, tehdy součásti Čínské říše.

Z dalších náboženských vyznání rozšířených v Číně jsou to především islám a křesťanství nejrůznějších denominací.

Islám se dostal do Číny v polovině 7. století a je rozšířen hlavně mezi Chueji, Ujgury, Kazachy a dalšími nechanskými menšinovými národy čínského Severozápadu.

První kontakty s nestoriánským křesťanstvím prožila Čína v 7. století. Ve 13. století dorazili do jüanské Číny první představitelé římsko-katolické víry, ale hlavní zásluhu na trvalejším uvedení katolictví do Číny mají až v 17. století jezuitští misionáři v čele s Italem Matteo Riccim (1552–1610). Pravoslaví se etablovalo v Pekingu po uzavření rusko-čínské Něrčinské dohody v roce 1689. Protestantství se dostalo poprvé do Číny až počátkem 19. století.

Čínská literatura je jednou z nejstarších a největších světových literatur. V ohledu obsahovém je pro ni charakteristická výrazně společenská funkce a v ohledu jazykovém nápadný protiklad mezi literaturou klasickou, psanou klasickým jazykem *wen-jen*, a literaturou v hovorovém jazyce *paj-chua*. Historická délka vývoje čínského písemnictví, jakož i žánrové a obsahové jeho bohatství jsou ovšem tak obsáhlé, že zde nedovolují poskytnout více než pouhý stručný jeho přehled s poukázáním na jména nejvýznamnějších tvůrců a jejich díla.

Nejstarší dochované literární texty pocházejí z 10.–6. století př. n. l. a jsou to lidové zpěvy klasické Knihy písní *Š'-ting*, dále základní taoistický traktát Kniha o tao a ctnosti *Tao-te-t'ing* a konfuciánští „klasici“ – Pět kanonických knih *Wu-t'ing* a Čtyři posvátné knihy *S'-šu*. Z druhé poloviny 1. tisíciletí pocházejí Dějiny států *Kuo-jü* a spisy filozofů Mo Tiho, Čuang-c'ho, Mencia, Chan Feje ad.

V polovině 4. století př. n. l. vzniká na jihu Číny písemnictví zvané *čchu-cch'*, básnický žánr poměrně volné formy, jehož nejvýznamnějším představitelem je Čchü Jüan (asi 340–278 př. n. l.).

Za Chanů vytvářeli svá díla T'ia I, S'-ma Siang-žu, S'-ma Čchien, autor Zápisků historika *Š'-ti*, Pan Ku, autor Dějin Chanů *Chan-šu*. V období Jižních a Severních dynastií se proslavil zejména „básník polí“ Tchao Čchien *alias* Tchao Jüan-ming (365–427).

Doba Tchang je považována za „zlatou dobu“ čínské poezie. Tehdy vytvářeli svá nesmrtelná díla básníci Wang Wej, Li Po, Tu Fu, Po Tü-i a novelisté Jüan Čen, Po Sing-t'ien ad. V tomto období vzniká také tvorba v běžné hovorové řeči, tlumočená lidovým masám vyprávěči (ukázkou jsou buddhistické legendy promíšené zpěvy, *pien-wen*).

Za Sungů nastal rozkvět básní *cch'*, vzniklých původně z lidových písní. Poezii, životopisné a historické próze se věnovali Ou-jang Siou, S'-ma Kuang, Su Tung-pcho, básnička Li Čching-čao aj. Za mongolské dynastie Jüan se nejvíce rozvíjelo dramatické umění (Kuan Chan-čching, Wang S'-fu).

V epoše Ming vznikla mistrovská díla Luo Kuan-čungova, Š' Naj-anova, Wu Čcheng-enova a za Čchingů díla Pchu Sung-lingova, Wu T'ing-c'ho, Cchao Süe-čchinova, Chuang Cunsienova, Wu Wu-jaova, Kchang Jou-wejova, Wang Kuo-wejova a mnoha dalších.

Mocným impulzem pro rozvoj čínské literatury ve 20. století se stalo Hnutí 4. května (*Wu-s' jün-tung*) roku 1919. Jeho stoupenci odmítli používat nadále psaný jazyk *wen-jen* a do vši literární tvorby zaváděli hovorový jazyk *paj-chua*. Předními tvůrci této a pozdější doby byli Lu Sün, Čou Cuo-žen, Sü Ti-šan, Jie Šeng-tchao, Mao Tun, Lao Še, básnířka Ping Sin, Kuo Mo-žuo, Jü Ta-fu, Tchien Chan, Wen I-tuo, Chung Šen, Sü Č'-mo, Pa Ťin, Cchao Jü, Čao Šu-li, Čou Li-po, Aj Čching a mnozí další až do současnosti.

První povědomí o Číně (*Sina, Terra Sinarum* apod.) sahá v Evropě hluboko do antiky a je spojováno s provozováním obchodu po tzv. „hedvábné cestě“. V 8. století n. l. prohloubili poznání Číny nestoriánští mniši, kteří nějaký čas působili v tchangské Číně. Později přinesli do Evropy další zprávy o této zemi arabští kupci a cestovatelé Sulajmán at-Tádžir a Ibn Waht (9. století) a ve 13. století zejména Benátčan Marco Polo (1254–1324), autor slavného cestopisu *Milión*. Ve 14. století obohatili západní znalosti o Číně další italsí misionáři Giovanni Marignolli a Odorico de Pordenone a další arabský cestovatel Ibn Battúta. Ve stoletích 16.–18. se o poznání Číny a o šíření poznatků o ní v Evropě nejvíce zasloužili jezuitští misionáři v čele s Matteo Riccim (1552–1610), zakladatelem jezuitského misijního díla v Číně. V rámci této všestranně rozvíjené činnosti se mezi příslušníky několika evropských národů vyznamenalo i osm Čechů, Moravanů a Slezanů (v 18. století například Karel Slavíček, Florián Bahr, Jan Walter, Ignác Sichelbart). Titíž misionáři se stali i zakladateli evropské sinologie, která později doznala velkého rozmachu zejména ve Francii, Rusku, Německu, Anglii (u nás až od první poloviny 20. století). (Josef Kolmaš – Jaroslav Malina)

čínská hudba, jedna z nejstarších hudebních kultur s různorodými hudebními projevy (díky rozloze území, vlivům sousedních oblastí). O nejstarších údobích jsme informováni díky četným archeologickým nálezům, které svědčí o tom, že se už na sklonku paleolitu, před více než deseti tisíci lety, užívaly kostěné flétny. V neolitických dobách, kdy vznikla keramická technologie, přibýly hliněné okaríny. Z doby dynastií Šang (16.–11. století př. n. l.) a Čou (1027–256 př. n. l.) pocházejí soubory litofonů a bronzových zvonů – **čung* a **kche-po*. Již v období Čou můžeme hudbu rozdělit na rituální – *ja-jüe* („vznešená, kultivovaná hudba“), a *su-jüe*, která zahrnovala vše ostatní včetně lidové hudby. Orchestry rituální hudby měly přesně určené uspořádání. Z doby Východních Čou (770–256 př. n. l.) známe již velmi propracovanou hudební teorii, systém dvanácti standardních tónových výšek *š'-er lü-lü* a systém pěti základních tónů pentatoniky (*kung, šang, tüe, č', jü*). Pět tónů bylo brzy rozšířeno o další dva. Z filozofických škol doby Válčících států (480–222 nebo 475–221 př. n. l.) si hudby nejvíce považovali konfuciáni, jejichž učení mělo po většinu dějin Číny na společnost největší vliv. Zdůrazňovali především její kultivační a výchovnou funkci a stavěli se proti jejímu vnímání pouze jako smyslového prožitku. Hudba byla považována za reakci lidského nitra na vnější svět a měla zrcadlit společenskou realitu. V době Chan (206 př. n. l.–220 n. l.) byl zřízen úřad *Jüe-fu*, jehož hlavní úlohou bylo rovněž sbírání lidových písní. Příchod *buddhismu do Číny znamenal rozvoj některých vokálních i vokálně instrumentálních forem spjatých s recitováním suter. V období Suej (581/589–618) a zejména za kosmopolitně zaměřených Tchangů (618–907) zažívá vzestup *jen-jüe* „dvorská světská hudba“, která plní zábavnou funkci. Na dvoře je mnoho hudebních ansámbľů z ciziny. Hudebníky zaměstnávají též vyšší hodnostáři a rozvíjející se třída obchodníků. V ansámblech se uplatňují nástroje jako loutna – **pchi-pcha*, ústní varhánky – **šeng*, citera – **čeng* a další. Pětadvacet notovaných zápisů skladeb z této doby bylo roku 1905 objeveno v Tun-chuangu v čínské provincii Kan-su. V dobách Sung (960–1279) a Jüan (1271–1368) dochází k významnému rozvoji měst a obchodu, vznikají a rozvíjí se hudební formy spjaté s vypravěčstvím (*šuo-čchang*), a jinými jevištními formami (například *ču-kung-tiao, nan-si, ca-lü*). Hudba spjatá s jevištěm zažívá rozmach zejména v době Jüan. V období Ming (1368–1644) a Čching (1644–1911) se zdokonaluje instrumentální hudba, objevují se rozmanité školy různých nástrojů, kde je

tradice učitelem žákovi předávána ústně. Za dynastie Čching se rozšiřuje použití notace. Vznikají operní formy jako například *kchun-čchü* a později, na přelomu 18. a 19. století, *ting-tü* (Pekingská opera či zpěvohra). Myšlenky Májového hnutí z roku 1919 zasáhly i hudbu. Vedle tradičního repertoáru vzniká množství nových skladeb inspirovaných západními vzory i čínskou tradicí, například tvorba skladatele Liou Tchien-chua (1895–1932). Po vzniku *Čínské lidové republiky byly v hojné míře zakládány konzervatoře, kde se vyučuje také západní vážná hudba. Po Kulturní revoluci (1966–1976), kdy byly konzervatoře uzavřeny a hudba stagnovala, začala do Číny úspěšně pronikat i západní populární hudba. (Václav Laifr – Jaroslav Malina)

Čínská lidová republika (Čung-chua žen-min kung-che-kuo, ČLR), vyhlášená 1. října 1949. (Jaroslav Malina)

Čínská republika, stát založený po pádu mandžuské dynastie *Čching roku 1911. V roce 1949 převzali moc v Číně komunisté. Představitelé poražené vlády se uchýlili na Tchaj-wan a dodnes se považují za jediné legitimní pokračovatele někdejší republiky. (Jaroslav Malina)

Čínská zed', viz Čchang-čcheng.

čínské malířství, součást výtvarné kultury jedné z nejstarších světových civilizací. Vyvíjelo se velmi záhy (nejstarší nálezy pocházejí ze 7./6. tisíciletí př. n. l.) a jeho charakter se některými rysy odlišoval (například obrazovou podobou písma, svitkovými typy obrazů, zvláštními motivy a symboly) od malířství jiných kulturních oblastí, především evropské. Čínské malířství souvisí se vznikem a vývojem písma (pomineme-li jeho prehistorické kořeny, viz dále), za jeho původní podobu je považována *kaligrafie (v čínštině je pro malování a psaní též znak). S kaligrafickým písmem bylo těsně spjato štětcové malířství, které proto vždy mělo zčásti povahu ideogramu. Práce štětcem byla na rozdíl od japonského tušového malířství téměř mytizována, jak o tom svědčí citlivé rozlišování štětcových tahů (tah polosuchým štětcem, zvaný „létající běh“, tah plným štětcem, úder štětcem, taženost stopy), vlastností papíru (struktura, zabarvení, rozpíjivost), hodnoty tuše (sytost, průsvitnost při rozmývání a valérovém odstupňování). Přestože základním výrazovým prostředkem čínského malířství je lineární rytmus, nedosáhla grafika v Číně nikdy významu, protože nebyla založena na práci štětcem. Tradiční čínské obrazy byly malovány hlavně tuší, barvy plnily roli spíše doplňkovou, podložkou bylo hedvábí nebo hedvábný papír, oblíbená byla malířská výzdoba vějířů. Vedle štětců bylo k malbě používáno i dřívko, papírových proužků a prstů. Malířství a kaligrafie byly znakem gramotnosti, vzdělání a kultury a na rozdíl od evropského vývoje nadřazovány architektuře, sochařství a uměleckým řemeslům. Jiné filozofické a společenské pojetí života a umění v Číně vedlo k tomu, že autory malířských děl byli jen v malé míře malíři z povolání; malování se věnovali a výtvarný vkus udávali císaři, státníci, vysocí úředníci, filozofové a básníci. Jejich spisy se staly kritériem umělecké dokonalosti. Malíř Sie Che, který se jako jeden z prvních soustavně věnoval výtvarné kritice, vyhlásil koncem 5. století n. l. slavných *Šest pravidel*, jež předznamenala další vývoj čínského malířství: inspirace životem, kaligrafická výstavba osnovy, vystižení podstatných tvarových rysů, souvislost barvy s charakterem námětu, souvztažnost kompozičních prvků, následování příkladu starých mistrů. Čínské malířství se vázalo k smyslové podobě zobrazované skutečnosti, její citové odezvě a myšlenkovému pochopení, úzce tedy souviselo s hudbou, poezií a filozofií a tvořilo základ takzvaného literátského malířství. Hlavní malířské druhy, horizontální svitky (japonsky „makimono“) nebo vertikální svitky (japonsky „kakemono“) na papírovém či hedvábném podkladu neměly jen funkci ozdobnou, sloužily spíše jako podnět k příležitostné meditaci a kontemplaci. Cílem téměř metrových nebo i mnohametrových svitků nebyla nápodoba zrakového vjemu, byly komponovány a zpracovávány jinak než evropské umění: svou zkratkovou povahou snad mohou připomínat náčrt, ale nejde o letmý dojem, nýbrž o výsledek dlouhého a soustředěného pozorování skutečnosti směřujícího k pochopení podstaty a k dosažení moudrosti. Od konce 19. století se čínské malířství vyrovnává s vlivy

evropského a amerického umění. Východní kaligrafie naopak ovlivnila některé proudy abstraktního malířství 20. století, například dílo německého malíře Hanse Hartunga (1904–1989) a amerického malíře Marka Tobeye (1890–1976). (Jaroslav Malina)

čínské písmo, vzniklo zhruba v polovině 2. tisíciletí př. n. l. (nebo o několik století dříve) a ve své reformované podobě provedené v době *Prvního svrchovaného císaře Čchinů v hlavních rysech přetrvalo až dodnes (viz též ta-čuan, siao-čuan, li-šu). (Jaroslav Malina)

Čínsko-japonská válka (1894–1895), v jejím důsledku přišla poražená Čína o ostrov *Tchajwan a svá výlučná práva v Koreji. (Jaroslav Malina)

čimúská kultura, chimúská kultura, archeologická kultura ovlivněná *močickou kulturou – snad i při vytváření figurální keramiky se sexuální tematikou a spojená s raným státním útvarům Čimor existujícím na severním pobřeží Peru v období 1200 až 1465. Byla založena na vyspělém zemědělství a metalurgii bronzu, mědi, stříbra a zlata i vyspělém stavitelství, které se uplatnilo zejména v hlavním městě Chan-chan. Čimuové expandovali na jih až do oblasti dnešní Limy. Byli nejmocnějšími protivníky Inků, jimž podlehlí kolem roku 1465. (Oldřich Kašpar)

Čižmář Miloš (17. 12. 1945, Brno), docent PhDr., CSc., archeolog, ředitel Ústavu archeologické památkové péče Brno. V roce 1969 absolvoval studium prehistorie na Filozofické fakultě Masarykovy univerzity v Brně obhájením diplomové práce *Laténská pohřebiště na Moravě*. V letech 1969–1972 pracoval jako archeolog v Okresním muzeu v Prostějově, roku 1973 nastoupil do Archeologického ústavu ČSAV v Praze, kde se podílel na systematickém výzkumu keltského oppida Závist. V roce 1977 přešel do Archeologického ústavu v Brně, kde se do roku 1983 intenzivně účastnil zabezpečování rozsáhlých záchranných výzkumů na stavbě vodního díla Nové Mlýny a trasy dálnice Brno – Holubice. V roce 1983 obhájil kandidátskou práci *Pozdně laténské osídlení Závisti*. Od téhož roku až do roku 1993 prováděl každoročně terénní systematický výzkum keltského oppida Staré Hradisko, v letech 1983–1988 uskutečnil výzkum púchovského hradiska Požaha u Jičiny a ve stejném období i odkryv celého keltského sídliště v Bořitově. V letech 1991–1993 byl řešitelem grantového projektu GA AV ČR „Závěr keltského osídlení na Moravě“, v letech 1992–1993 byl spoluřešitelem mezinárodního německo-českého projektu „Keltisches Gold“, v současné době je řešitelem projektu zaměřeného na problematiku počátku středoevropských oppid. Publikoval na 200 menších či větších prací v našich i zahraničních odborných časopisech a je spoluautorem publikace *Pravěké dějiny Moravy* (Brno 1993). Aktivně se účastnil řady mezinárodních vědeckých konferencí (Francie, Německo, Polsko, Rakousko). Byl zvolen dopisujícím členem Německého archeologického ústavu. Ve své odborné činnosti se především zaměřil na poznání časně laténské období, zejména na problematiku keltských pohřebišť a na studium pozdně laténské období, pro které získal výše uvedenými terénními výzkumy nové hodnotné prameny. Intenzivně se též věnuje evidenci a dokumentaci hradišť a mohylníků na Moravě a ve Slezsku; v tomto směru řešil tři projekty Ministerstva kultury ČR a zpracoval *Encyklopedii moravských a slezských hradišť*. Od roku 1993 pracuje v Ústavu archeologické památkové péče Brno, kde vykonává funkci ředitele. Současně rediguje časopis *Pravěk* a jeho materiálovou řadu Supplementa. Přednáší na Slezské univerzitě v Opavě a na Filozofické fakultě Masarykovy univerzity v Brně, kde se roku 2000 habilitoval. Kontakt: Doc. PhDr. Miloš Čižmář, CSc., Ústav archeologické památkové péče Brno, Káloudova 30, 614 00 Brno, e-mail: cizmar@uapp.cz. (Miloš Čižmář)

Čou-kchou-tien, město asi čtyřicet kilometrů jihozápadně od Pekingu v Číně, u něhož bylo nejprve objeveno sídliště *Homo erectus* z doby před 550 000 až 300 000 lety a poté, v v Horní jeskyni, byly odkryty i podstatně mladší pohřby anatomicky moderního člověka. (Jaroslav Malina – Jiří A. Svoboda)

ČSA, Česká společnost antropologická, viz Antropologická společnost.

Čtyři posvátné knihy (S'-šu), totiž *Velké učení (Ta-süe)*, *Učení o středním (Čung-jung)*, *Konfuciovy hovory (Lun-jü)*, *Mencius (Meng-c')*. (Jaroslav Malina)

čtyři prvky, čtyři elementární složky veškerých jevů vnějšího a vnitřního (člověkova) světa – země, voda, oheň, vzduch. (Josef Kolmaš)

Čuang-c' („Mistr Čuang“), též Čuang Čou (asi 380–asi 320 př. n. l.), proslulý taoistický filozof, pokračovatel v díle zakladatele *taoismu Mistra *Lao-c'. (Jaroslav Malina)

Čung-chua žen-min kung-che-kuo, oficiální název *Čínské lidové republiky.

Čung-jung, viz Čtyři posvátné knihy.

Čung-kuo („Říše středu“, „Země středu“), čínský název pro vlastní zemi, domněle ležící uprostřed světa, odvozený ze starých kosmogonických představ o uspořádání světa a vesmíru. Ve starověkých dobách se Číňané domnívali, že svět má tvar čtverce, kdežto nebe že je kruhové. Podnebesí (*Tchien-sia*, viz), tedy vlastní Čína, bylo uprostřed světa a klenula se nad ním mocná Nebesa (*Tchien*) – zdroj řádu a pořádku. Země, které Podnebesí obklopovaly, se nacházely v rozích čtvercového světa, mimo blahodárné působení Nebes. V těchto zemích nefungovalo nic jako v Zemi středu. Nestřídala se tam roční období, nepohybovala se nebeská tělesa. V ničem nevládla spořádanost, všechno tam bylo horší než v Podnebesí. Podobně pohlíželi Číňané i na lid, který v těch strašných končinách žil. Byli to „barbaři čtyř světových stran“, kteří se od nich lišili způsobem obživy, chováním i jazykem. Vymezovali se tak zejména proti kočovníkům, kteří se jim jevíli jako násilníci potulující se se stády dobytka po své nehostinné zemi a čas od času pustošící a loupící v kvetoucích čínských vesnicích a městech. Podobné „sebestředné“ ideje byly ovšem vlastní snad všem významnějším civilizacím starověku. Navíc ze srovnávacích výzkumů termínu „čung-kuo“ ve starověkých čínských textech vyplývá, že jeho výklad zdaleka není tak jednoznačný, jak bývá i v odborné literatuře tradováno. Spojení „Čung-kuo“ znamená totiž nikoli jen „Země středu“, ale také „Střední území“ ve smyslu centra uvnitř toho, co se považovalo za Čínu (tj. kulturního okruhu vymezujícího se proti okolním kočovníkům); často se objevuje i ve významu „Hlavní město“, dokonce je z textů zřejmé, že toto „Čung-kuo“ se mohlo přesunout z místa na místo, tak jak se lokalizace hlavního města měnila v průběhu historie. K ztotožnění „Čung-kuo“ s celou Čínou došlo až v období dynastie *Chan (206 př. n. l. až 220 n. l.). (Jaroslav Malina)

ču-Sia („všichni Sia“), staročínské označení obyvatel *Podnebesí. (Jaroslav Malina)

Čuta Martin (18. 1. 1979, Brno), Mgr., antropolog, absolvent magisterského studijního programu oboru antropologie na Katedře antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně. Diplomová práce: *Antropologie českých baseballistů* (2004), vedoucí práce: RNDr. Vladimír Šedivý, CSc. V současnosti je doktorským studentem na Katedře antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně. Zabývá se antropologií živého člověka a sportovní antropologií. Současně pracuje na Oddělení preventivní a sociální pediatrie Lékařské fakulty MU. Kontakt: Mgr. Martin Čuta, Katedra antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně, Vlnařská 5, 603 00 Brno, telefon: 607 756 325, e-mail: 39803@mail.muni.cz.

Dacík Tomáš (28. 3. 1949, Uherský Brod), RNDr., antropolog, absolvent Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v letech 1971–1976, obor odborná biologie, specializace antropologie. V současné době se zabývá forenzní antropologií. Kontakt: ... (Tomáš Dacík)

daimonion, božská síla, jiskra, vnitřní hlas, specifická schopnost, která je vlastní určitým výjimečným jedincům. Je známo ze spojení se Sókratem. Podle *Platóna *Sókratés věřil, že ho životem vede jakýsi božský hlas v něm skrytý. Za daimonion se pokládala i příčina Sókratova charismatického vyzarování na jeho současníky a žáky. Nicméně to asi bylo příčinou, proč byl nakonec Sókratés obžalován ze zavádění nových božstev. (Jaroslav Malina – Marie Pardyová)

dalajlama, mongolsko (*dalaj*, „oceán“)-tibetský (*lama*, „nejvyšší“) titul čelného představitele školy Gelugpa, duchovní a světská hlava *Tibetu, s tradičním sídlem ve Lhase. Dalajlamové jsou považováni za pozemské převtělence bódhisattvy Avalókitěšvary.

dar, finanční podpora, dotace, dar organizaci či jednotlivci k převzetí, provozování dobročinných aktivit. (Marie Dohnalová)

dárce, jednotlivci či organizace, jež nezištně něco poskytují. (Marie Dohnalová)

dárcovství, představuje jednu z možných podob dobročinnosti. Může mít formu materiální (věcné dary), finanční (peněžní dary) anebo časovou (darování času prostřednictvím dobrovolnické práce, rady nebo pomoci). (Marie Dohnalová)

Darlingova nemoc, viz histoplazmóza.

darování, právní vztah založený dohodou, kterou se dárce, aniž měl právní povinnost, zavazuje, že bezúplatně poskytne majetkové plnění (prospěch) obdarovanému, který dar přijímá. O darování nejde například u přátelské úsluhy nebo společenské konvence. (Marie Dohnalová)

Dart Raymond Arthur (4. 2. 1893, Toowong, Brisbane, Queensland, Austrálie – 22. 11. 1988, Johannesburg, Jihoafrická republika), britský antropolog a lékař; profesor anatomie na Witwatersrandské univerzitě v Johannesburgu. V letech 1924 až 1925 popsal nález lebky z Taungu jakožto spojovací či chybějící článek (missing link) ve vývoji člověka a označil jej názvem *Australopithecus africanus*. Australopitéky považoval za uživatele i výrobce prvních nástrojů a kromě kamenných artefaktů jim přisoudil také takzvanou osteodontokeratickou industrii (domnělé nástroje z kostí, zubů a parohů). Při formulování dnes již překonané teorie osteodontokeratické kultury byl významně ovlivněn teoriemi etologa Konrada Lorenze, nositele Nobelovy ceny, o agresivní podstatě člověka. (Jaroslav Malina – Jiří A. Svoboda)

Darwin Charles Robert (12. 2. 1809, Shrewsbury, Anglie – 19. 4. 1882, Londýn, Anglie), anglický přírodovědec, biolog a geolog. Autor jedné z nejvýznamnějších teorií moderní biologie, teorie evoluce organismů přírodním výběrem. Podle historiků přírodních věd bylo zveřejnění této teorie v roce 1859 prvním a nejdůležitějším mezníkem ve vývoji biologie (darwinismus). Bouřlivé pozitivní i negativní ohlasy na jeho teorii totiž výrazně stimulovaly nové směry bádání v biologii. Významným podnětem pro jeho pojetí evoluce byla pozorování, která prováděl v letech 1831–1836 během cesty kolem světa na lodi Beagle. Podrobně je popsal v cestopisu *A Naturalist' Voyage Round the World* (1860, česky vyšlo pod názvem *Cesta přírodovědcova kolem světa*, I–II, 1912, a *Cesta kolem světa*, 1955). Velký vliv na Darwinovy vědecké názory měla díla *Principles of Geology* a *Elements of Geology* Charlese *Lyella, který v historické koncepci vývoje neživé přírody usiloval o to, aby se geologické procesy probíhající v minulosti vysvětlovaly na základě pozorování současných změn zemského povrchu. Pozorování, která Darwin za své cesty kolem světa učinil, mu poskytla dostatek důkazů o správnosti Lyellovy koncepce a přiměla ho zaujmout kritické stanovisko k tehdy obecně přijímaným názorům na existenci života na Zemi, které vycházely z křesťanské teorie Stvoření. Neobyčejný význam mělo i jeho studium původu člověka přírodním výběrem, které vzbudilo odpor konzervativních představitelů církve i tehdejší viktoriánské společnosti. Přesto však jeho analýza možného původu lidské linie v Africe a také fakt, že člověk má s lidoppy společného předka, patří spolu s popisem mechanismů přírodního výběru k Darwinovým nejvýznamnějším objevům. Zabýval se i studiem geologie a paleontologie. Mezi jeho nejvýznamnější vědecké práce patří například *On the Origin of Species by Means of Natural Selection, or, the Preservation of Favoured Races in the Struggle for Life* (O vzniku druhů přírodním výběrem, 1859), *The Variation of Animals and Plants under Domestication* (Proměnlivost živočichů a rostlin vlivem domestikace, 1868) a *The Descent of Man, and Selection in Relation to Sex* (Původ člověka a pohlavní výběr, 1871). Tato díla se stala základem moderní biologie. Autor řady studií z oblasti botaniky, zoologie a také z geologie – například *Structure and Distribution of Coral Reefs* (Stavba a

rozšíření korálových útesů, 1842), *A Monograph of Subclass Cirripedia* (Monografie podtřídy svijonožců, 1851), *Insectivorous Plants* (Masožravé rostliny, 1875). (Jaroslav Malina – Václav Vančata)

Daunou Pierre Claude François (18. 8. 1761, Boulogne-sur-Mer, Francie – 20. 6. 1840, Paříž, Francie), francouzský historik a politik. Původně příslušník řádu oratoriánů, který se po propuknutí Francouzské revoluce připojil k girondistům a vystupoval proti popravě Ludvíka XVI. V době teroru byl vězněn, poté byl politicky činný během direktoria a císařství. Aktivně se podílel na založení a aktivitách *Institut de France*. V letech 1819 až 1830 byl profesorem historie a etiky na *Collège de France*. K nejvýznamnějším Daunouovým dílům náleží šestnáctisvazkový přehled *Histoire littéraire de France*. (Ivo T. Budil)

de-, latinská předpona s významem „od, z, dolů“.

Dederíja, Sýrie. V roce 1993 objevila japonsko-syrská expedice v této jeskyni skelet neandertálského dítěte, asi dvouletého, v anatomické poloze. Industrie náleží *moustérienu typu Tabun B. (Jiří A. Svoboda)

dědictví kulturní, viz kulturní dědictví.

dedukce, typ úsudku a metoda zkoumání, při níž se z premis (předpokladů) použitím určitých pravidel dospívá k novému tvrzení – závěru, důsledku; zpravidla představuje přechod od obecného ke zvláštnímu. (Jaroslav Malina)

deficience, nedostatek. (Ladislava Horáčková)

deformace, chorobná změna tvaru, znetvoření. (Ladislava Horáčková)

degenerace, zvrhnutí, úbytek až ztráta specializované funkce buněk, tkáně či orgánu a organismu. Výsledek působení řady faktorů (onemocnění, stárnutí, obrušování, porucha prokrvení a podobně). Často je provázána úbytkem funkční tkáně v daném orgánu a jeho nahrazováním nadměrným množstvím vaziva nebo ukládáním tuku či vápníku. Změněný orgán není schopen plné funkce, zejména při zvýšeném zatížení. (Ladislava Horáčková)

degenerativní onemocnění, nemoc způsobená degenerací, nikoliv jinou specifickou příčinou, například zánětem. (Ladislava Horáčková)

dějiny, viz historie.

dekadence, „úpadek“, evropský myšlenkový a umělecký směr konce 19. století, vycházející zejména z filozofie Friedricha Nietzscheho a Arthura Schopenhauera. Střediskem dekadence se stala Paříž, kde v roce 1884 byla publikována „bible dekadence“ (román *Na ruby* francouzského prozaika Jorise-Karla Huysmanse) a kde v letech 1886 až 1889 vycházela revue *La décadence*. Její zastánci považovali soudobou společnost za úpadkovou a obraceli se do minulosti a lidské psychiky. Ve výtvarném umění je charakteristické spojení a inspirace literaturou; vynikli zejména anglický malíř, grafik a ilustrátor Aubrey Vincent Beardsley nebo německý malíř, sochař, grafik a architekt Franz von Stuck. V Čechách bylo centrum dekadence kolem časopisu *Moderní revue* a z literátů byli jejími stoupenci Karel Hlaváček, Jiří Karásek ze Lvovic, Stanislav Kostka Neumann aj.; v oblasti výtvarného umění byli idejemi dekadence alespoň zčásti ovlivněni František Kupka, Josef Váchal, Max Švabinský aj. Z dekadence vyrůstaly další evropské umělecké a literární směry konce 19. a počátku 20. století: *expresionismus, *impresionismus, lartpoullartismus, novoromantismus, *preraphaelismus, *symbolismus. (Jaroslav Malina)

dekalcifikace, úbytek vápníku (kalcia) z tkání či orgánů, zejména kostí. (Ladislava Horáčková)

dekapitace, oddělení hlavy například setnutím. (Ladislava Horáčková)

Deklarace práv člověka a občana, politický manifest přijatý francouzským Ústavodárným shromážděním 26. 8. 1789. Vyhlášovala suverenitu národa a zakládala přirozená práva člověka a občana: rovnost před zákonem, svobodu projevu, vyznání, vlastnictví atd. Tato deklarace vycházela z *Montesquieuových a *Rousseauových názorů a byla inspirována deklaracemi a ústavami států americké Unie; byla zahrnuta do francouzské ústavy 1789 a

posléze inspirovala svobodomyšlná hnutí v Evropě i na jiných kontinentech. (Marie Dohnalová)

dekomprese, 1. snížení atmosférického tlaku, 2. odstranění tlaku na určitý orgán. (Ladislava Horáčková)

Delfy, lokalita ve středním Řecku na úpatí Parnassu. Nacházel se zde okrsek zasvěcený Apollónovi s nejvýznamnější řeckou věštírnou. Její sláva kulminovala v 8. až 6. století př. n. l., kdy tamní kněží ovlivňovali svými radami historii jednotlivců i celých států. (Marie Pardyová)

Démétér („bohyně matka“), řecká bohyně plodnosti země a rolnictví. Se svým rodným bratrem a nejvyšším bohem Diem měla dceru Koré-Persefonu, kterou unesl *Hádés. Démétér dosáhla toho, že ji Hádés musí na dvě třetiny roku, odpovídající vegetačnímu období, pustit zpět na zem a pouze jednu třetinu roku, kdy příroda odpočívá, dlí v podsvětí. (Marie Pardyová)

demografická reprodukce, přirozená obnova populace s vyloučením migrace, tedy přirozená změna obyvatelstva v uzavřené populaci, kdy se bere v úvahu pouze proces rození a vymírání (porodnost a úmrtnost).

Kalibová, Květa – Pavlík, Zdeněk – Vodáková, Alena (1993): Demografie (nejen) pro demografy. Praha: Sociologické nakladatelství Slon, s. 27.

demografie, obor zkoumající porodnost, úmrtnost, věkové rozložení, zastoupení pohlaví a velikost populací.

demografie, věda o obyvatelstvu, především o jeho struktuře a rozvoji. Základními veličinami demografie jsou: velikost populace, věková struktura, porodnost, úmrtnost, migrace.

Jandourek, Jan (2001): *Sociologický slovník*. Praha: Portál, s. 55–56.

demografie historická, viz historická demografie.

demografie regionální, viz regionální demografie.

demografie, obor zkoumající porodnost, úmrtnost, věkové rozložení, zastoupení pohlaví a velikost populací. (Jaroslav Malina)

demokracie, vláda lidu (původně starořecké označení politických zřízení městských států, zejména Athén v 6. až 4. století př. n. l.); společenský systém založený na principu podřízení menšiny většině a zároveň na uznání rovnosti, svobod a politických práv občanů; součástí moderní demokracie jsou svoboda projevu, vyznání, spolčování, princip suverenity lidu (moc vychází z vůle lidu), tvorba vůle lidu se uskutečňuje všeobecnými volbami. Termín tedy zpravidla označuje politický princip založený na účasti lidu na řízení společnosti, podřízení se menšiny většině a uznání svobody a rovnosti občanů. Demokracie však není jen označením politického systému, nýbrž je spjata s hodnotami (svoboda, rovnost) a se způsobem jednání (tolerance, ochota ke kompromisům). Na základě způsobu vlády lidu se rozlišuje demokracie přímá a zastupitelská. Vznik demokracie je spjat s rozvíjením řecké civilizace a s osobností politika a státníka *Kleisthena. Řekové dokázali ocenit materiální vyspělost svých předoasijských sousedů a zároveň si v konfrontaci s nimi uvědomovali svou odlišnost, svobodu a nezávislost. V Řecku se nikdy neuplatnily despotické vlády orientálního typu. Přechod od rodového zřízení k rozvinutému městskému státu se uskutečnil poměrně rychle a ve vyspělejších obcích se kromě rodové aristokracie, která vlastnila značnou část půdy, prosadila i vrstva obchodníků a řemeslníků, jež byla zárukou pokroku a prosperity.

V Athénách se na začátku 6. století př. n. l. Solónovy reformy staly obranou před tím, aby občané přicházeli o svou osobní svobodu kvůli chudobě a zadlužování. Otevřenost vůči všemu novému charakterizovala i projevy řeckého ducha. Oblast náboženství a myšlení nespoutával východní fatalismus, ale řecká zvědavost, vynalézavost a schopnost překonávat překážky, jak ji charakterizuje odysseovský archetyp, se odrazila v racionálním vztahu k realitě okolního světa a ve snaze vytvořit ucelený systém poznání, jaký od 6. století př. n. l.

začala stavět řecká filozofie. Všechny tyto aspekty můžeme považovat za příznivé faktory pro rozvoj individuálního, občanského myšlení, jež motivovalo počátky a rozvoj demokracie v klasickém Řecku. (Marie Dohnalová – Jaroslav Malina)

Démostenés (384–322 př. n. l.), nejslavnější antický řečník, athénský politik 4. století. Bojoval proti rozpínavosti Makedonie; ve svých řečech, *Filippikách*, vystupoval proti makedonskému králi Filippovi II. (Marie Pardyová)

démotické písmo, řecky „lidové“, kurzivní písmo, které vzniklo dalším zjednodušováním staroegyptského hieratického písma kolem roku 750 př. n. l. (Břetislav Vachala)

demytologizace, ...

dentoalveolární, týkající se zubů a zubních lůžek. (Ladislava Horáčková)

depigmentace kůže, ztráta kožního barviva. (Ladislava Horáčková)

deratizace, hubení škodlivých hlodavců. (Ladislava Horáčková)

dermatologie, kožní lékařství. Zabývá se výzkumem, diagnózou, prevencí a léčbou kožních chorob. (Ladislava Horáčková)

Derrida Jacques (1930), francouzský filozof, vycházející ze strukturalismu, fenomenologie a Heideggerovy ontologie; nové pohledy na jazyk, mluvu, písmo. (Jaroslav Malina)

Descartes René (31. 3. 1596, La Haye – 11. 2. 1650, Stockholm), francouzský filozof, matematik, fyzik a fyziolog; představitel novověkého racionalismu, dualista; hlásal, že pochybovat lze o všem, ne však o pochybujícím subjektu. („Cogito, ergo sum – Myslím, tedy jsem.“) Lidskou bytost chápe jako svéprávný, nezávislý a samostatný subjekt. Jeho gnozeologický princip vychází z dualismu subjekt (vědomí sebe sama) a objekt (věc, předmět, skutečnost stojící mimo objekt). V přírodovědném spisu *Regulae* z roku 1628 uvádí, že všechny zvířecí, jakož i podvědomé pohyby lidské (například reflexivní pohyby při bolestivém podnětu) jsou kontrolovány podvědomým mechanismem, automatismem živých tvorů. Roku 1632 sepsal spis *Traité de l'homme*, ale ze strachu před inkvizicí která roku 1633 odsoudila italského badatele Galilea Galileiho, se bál spis za svého života zveřejnit. V tomto traktátu, který vyšel až roku 1662 pod názvem *De homine* (O člověku), navrhl Descartes model člověka jako stroje (*machine de terre*, „zemský stroj“), který sestává z fyzického těla (*res extensa*, „věc rozprostraněná“) a racionální a nesmrtelné duše (*res cogitans*, „věc myslící“). Tento stroj byl původně stvořen Bohem, ale od té doby pracuje samostatně na základě zákonů mechaniky. Zvířata jsou pouze stroje, zatímco člověk má navíc myslící duši (její sídlo klade do šišinky mozkové). Nervový systém přirovnává k hydraulickému systému trubek, naplněných jemnou látkou – *Spiritus*. Pomocí hydrauliky nervového „potrubí“ tak podle něho jsou směrem k mozku přiváděny vjemy a automaticky odváděny jim adekvátní pokyny k pohybu. Tak vznikla jedna z prvních intuitivních představ reflexního oblouku. (Petr Bureš – Jaroslav Malina)

descendence, kulturně definovaný vztah mezi potomky a předky či předkem; na základě pravidel descendence je jedinec po narození afiliován do určité descendenční skupiny a získává určitá práva a povinnosti; můžeme rozlišit descendenční skupiny (a k nim se vztahující descendenční pravidla a typy descendence) patrilinéární, matrilinéární, bilinéární a kognatické (či bilaterální). (Jaroslav Skupnik)

deskriptivní archeologie, systém operací, týkajících se překladu z „jazyka věcí“ do přirozeného (slovního) jazyka nebo do jeho obecného vědeckého dialektu. Omezuje se na popis současného stavu archeologického materiálu. (Jaroslav Malina)

despotismus, od konce 18. století se v západních jazycích tento termín zaměňuje s *tyranií. Jako označení vlád s neomezenou mocí byla tato slova spojována s výrazy *absolutismus, diktatura (v moderním slova smyslu) a totalitarismus, nebo jimi nahrazována. Termín despotismus však byl po dvě tisíciletí naplňován rozličným obsahem. Původní význam mu vtiskl *Aristotelés, jiné užití se mu pak dostalo v raně novověkém politickém myšlení (například Jean *Bodin, Thomas *Hobbes, John *Locke), jiné nacházíme v 18. století u

Charlese *Montesquieua a konečně i politické myšlení 19. a 20. století (například Alexis de *Tocqueville, John Stuart *Mill, Karl *Marx) našlo pro tento termín jiné použití. Toto slovo však téměř vždy vyvolávalo pejorativní asociace. (Jaroslav Malina)

destička identifikační, viz identifikační destička.

determinismus, filozofické učení o univerzální podmíněnosti a příčinnosti jevů v přírodě a též ve společnosti; je protikladem *indeterminismu. (Jaroslav Malina)

Deuschländerova zlomenina, únavová zlomenina. Vzniká zpravidla na těle II.–V. metatarzální kosti. Je projevem opakovaného neúměrného zatížení nohy. (Ladislava Horáčková)

deviantní subkultura, *subkultura, jejíž členové se hlásí ke zcela jiným hodnotám než většina společnosti. (Marie Dohnalová)

devocionální výbava, předměty spojené s provozováním náboženského kultu (růžence, medailky aj.). (Josef Unger).

DeVore Irwin (1939), americký primatolog (jeden ze zakladatelů moderní primatologie, profesor Harvardské univerzity) a etnoarcheolog. V padesátých a šedesátých letech minulého století se zabýval chováním pavíánů a publikoval klíčovou monografii *Primate Behaviour* (1965). Od počátku sedmdesátých let se věnuje výhradně sociokulturní antropologii a etnoarcheologii: nejznámější jsou jeho práce o jihoafrických Sanech, které ve své době měly zásadní význam pro zformování hypotézy lovce-sběrače v evoluci člověka jako protikladu hypotézy člověka-lovce. (Václav Vančata)

de Waal Frans B. M., americký primatolog holandského původu, snad nejznámější představitel utrechtské primatologické školy. Svými pracemi výrazně ovlivnil evoluční antropologii. Věnuje se především výzkumu sociálního, sexuálního a agonistického chování primátů. Je jedním z prvních badatelů, který se začal zabývat usmiřováním a zpětnovazebným významem různých forem agonistického chování, včetně příčin vzniku agrese ve skupině. V poslední době se zabývá i evolučně antropologickou problematikou, zejména sociálními aspekty evoluce člověka. Publikoval několik desítek teoreticky zásadních vědeckých prací a mnoho dalších studií, které se zabývají konkrétními problémy etologie lidoopů. Vedle mnoha vědeckých článků byla výsledkem také monografie *Chimpanzee Politics* (1982), která předběhla svou dobu a dočkala se uznání až v průběhu 90. let, kdy byla s jistými úpravami vydána znovu. V osmdesátých letech se zabýval problematikou usmiřování a agonistického chování u různých druhů opic a šimpanzů. V roce 1989 publikoval teoreticky velmi významnou knihu *Peacemaking among Primates*, která přináší nový pohled na sociální a agonistické chování primátů a jejich význam pro formování sociálního chování. Analýzou původu morality a spravedlnosti v evoluci člověka se pak zabývá jeho monografie *Good Natured: The Origins of Right and Wrong in Humans and Other Animals* (1996). Již od osmdesátých let se začal hlouběji zabývat životem bonobů, zejména jejich sexuálním chováním. K problematice bonobů a jejich srovnání se šimpanzi publikoval monografie *Bonobo: The Forgotten Ape* (1997) a *The Ape and the Sushi Master* (2001). Stále více se zajímá o problematiku evoluce *hominidů a z tohoto důvodu se stal také editorem sborníku *Tree of Origin: What Primate Behaviour Can Tell Us about Human Social Evolution* (2001). (Václav Vančata)

Dewey John (1859–1952), zakladatel „chicagské školy pragmatismu“, autor filozofických, logických, psychologických, sociologických aj. spisů. (Jaroslav Malina)

dextrarum iunctio „spojení pravic“, obřad, jenž v Římě symbolizoval uzavření sňatku. (Marie Pardyová)

dezinfekce, postup ničící všechny choroboplodné zárodky. (Ladislava Horáčková)

dezintegrace kulturní, viz kulturní dezintegrace.

dharma („to, co drží“ anebo „to, čeho je třeba se držet“), morálka, zákon, řád, povinnost v indickém kulturním kontextu. Objektivně představuje odvěký vesmírný pořádek, věčný

zákon, jímž se řídí veškeré děje, v subjektivním smyslu souhrn povinností, které je třeba plnit, aby svět žil v souladu s tímto zákonem.

dharmášástry (nebo též *dharmasútry*), zákoníky, učebnice hinduistického práva, texty sanskrtského písemnictví, jež kodifikují příkazy a záповědi posvátného zákona (dharma, viz). (Jan Filipický)

diabetes mellitus, cukrovka, úplavice cukrová. Onemocnění způsobené nedostatkem hormonu slinivky břišní – inzulínu nebo jeho malou účinností. (Ladislava Horáčková)

diafýza, diaphysis, střední část (tělo) dlouhé kosti. (Ladislava Horáčková)

diagnóza, rozeznání nemoci a její pojmenování. (Ladislava Horáčková)

diachronie, zkoumání jevů a jejich vývojových změn, vznikajících v průběhu času. (Ladislava Horáčková)

diakon, klerik nižšího svěcení. (Josef Unger)

diakonie, zájmové sdružení křesťanských (zvláště evangelických) církví a organizací v České republice, které pracují v oblasti diakonie (služby pro všechny, kteří potřebují pomoc). (Marie Dohnalová)

dialektická antropologie, směr v socio-kulturní antropologii postmoderní doby (zčásti inspirovaný marxismem), který na základě srovnání kultury preliterárních společností s moderní industriální společností kriticky analyzuje a hodnotí některé jevy západní společnosti: nadměrná byrokratizace, odcizení člověka, sociální manipulace. (Jaroslav Malina)

dialektika, původně umění hledat pravdu dialogem, později (zejména u Hegela nebo Marxe) filozofické učení o nejobecnějších zákonitostech pohybu a vývoje hmotného i duchovního světa, za jejichž zdroj se považuje jednota a střetání protikladů; dialektika je zde protikladná metafyzice ve smyslu antidialektického myšlení. (Jaroslav Malina)

diarthrosis, členitost, článkovitost těla. Je výraznější u mužů, zatímco ženské tělo charakterizují splývající oblíny. V pojetí klasické řecké *kalokagathie členitost určovala estetickou převahu mužského těla nad ženským. (Marie Pardyová)

Diderot Denis (1713–1784), francouzský filozof a spisovatel, představitel osvícenství, vůdčí osobnost projektu *Encyclopédie (Racionálního slovníku věd, umění a řemesel)*; zabýval se též teorií umění, problematikou společnosti a mravnosti, jejíž očistu spatřuje v návratu k instinktivnímu chování. (Jaroslav Malina)

dies irae, den hněvu. Patetický hymnus Thomase di Calana z 13. století, přepracovaný v 15. století Felixem Haemerleinem. Od konce 14. století součástí rekvíem. Evokuje téma konce Světa navazující na evangelium sv. Marka (Mk 13, 24–27). (Josef Unger)

Dieterleinová Germain (1903–...), francouzská afrikanistka; vůdčí osobnost francouzské afrikanistiky a sociální antropologie vůbec. Od roku 1940, spolu s Marcelem Griaulem, prováděla výzkumy kmene Dogonů, o nichž publikovala řadu studií, mezi nimi společně s M. Griaulem *Le Renard pâle* (1965). (Josef Kandert)

diferenciální diagnóza, postup při stanovení konečné diagnózy výběrem z několika nemocí se stejnými nebo podobnými příznaky. (Ladislava Horáčková)

diffarreatio, nejobtížnější druh rozvodu v antickém Římě. Docházelo k němu jen velmi zřídka, když se rozcházel manželé, kteří uzavřeli nejobtížnější typ sňatku spojený s přísahou státním bohům. Diffarreatio vlastně spočívalo v prokletí toho z manželů, jenž rozvod způsobil. (Marie Pardyová)

difuze, proces šíření nové myšlenky nebo koncepce v širším prostoru, mezi jedinci či skupinami. Jejím důsledkem se může stát *akulturace. (Jaroslav Malina)

difuzionismus, paradigma v *socio-kulturní antropologii a *etnologii v závěru 19. a v první polovině 20. století vysvětlující rozvíjení kultur nikoli jejich samostatným vývojem, ale migrací a dalšími formami šíření etnik, objevů a vynálezů; aktivní role šířitelů vzdělanosti a kultury bývala spojována s některými vybranými etniky, což vedlo i k zneužití k rasistickému

výkladu dějin. Hlavními představiteli difuzionismu jsou německý etnolog Leo *Frobenius, německý přírodovědec, zakladatel geografické antropologie Friedrich *Ratzel a australský anatom a socio-kulturní antropolog Grafton Elliot *Smith. (Jaroslav Malina)

difuzionistická antropologie, směr v socio-kulturní antropologii, jehož základním paradigmatem je *difuzionismus. (Jaroslav Malina)

dílčí kultura (anglicky *a culture*), systém vzájemně sladěných norem a jejich realizací v jednání, věcech, idejích a v tělesném vzhledu lidí, mající jeden a tentýž hlavní smysl, jeden a tentýž význam (hodnotu) pro určitou pospolitost lidí a podstatně se lišící od jiných obdobných systémů, jichž se přidržují jiné pospolitosti lidí. Dílčí kultura je časově i prostorově omezena, přestože není vždy výrazně ohraničena (nezřídka jsou hranice nejasné, ale vždy existují). Dílčí kultura zpravidla zahrnuje veliké společenství lidí, je rozšířena na značném území a zaujímá výrazný časový úsek.

V existenci dílčích kultur je vyjádřena diskrétnost kultury. Základem tohoto fenoménu jsou dvě okolnosti: různorodost komplexu lidstva z hlediska hustoty, jeho seskupení do různých společenství (s tím jsou spojeny rozdíly v hustotě kontaktů a vzájemných vztahů, výskyt pásem izolace a odcizení); konvenčnost a svoboda výběru mnoha složek kultury, rozsáhlé možnosti pro různá konstruktivní řešení stejných úloh, pro různé provedení a realizaci stejných funkcí pro různou symbolizaci (s tím je spojena náhodnost a neopakovatelnost mnoha forem kultury, vzájemná souvislost jejich a areálu se sítí kontaktů, s reálnými skupinami: kontaktujícími lidmi). Mohou to být kontakty hospodářské nebo kultovní, svatební nebo válečné, intenzivní, ale krátkodobé, nebo slabé, avšak velmi dlouhodobé a posílené shodou pokud jde o podmínky života. Protože kultura je stabilní, může dílčí kultura dlouho uchovávat ucelenost i po rozpadu sítě kontaktů, v níž vznikla – potom se na existenci dílčí kultury projevují nikoli aktuální kontakty, nýbrž kontakty minulosti. (Jaroslav Malina)

dildo, umělý penis; může sloužit jako pomocný nástroj pro rozšíření vagíny (při porodu); bývá používán při pohlavním styku mezi ženami, například v lesbickém kontaktu nebo k uspokojení a uvolnění sexuálního napětí v harémech nebo ve společenstvích s převažujícím počtem žen; často slouží jako prostředek sebeukájení. Existují rozmanité varianty „nástroje rozkoše“, jež je znám od pravěku, kdy k uspokojení posloužily dřevěné klacky nebo nalezené plody, až do dnešní doby s bohatou nabídkou vibrátorů, Venušiných kuliček, pohotovostních *articles de voyage* (cestovních potřeb) a dalších jiných *ladie's friends*. Ke zhotovování umělých penisů sloužily nejrozmanitější materiály: vosk, kůže, dřevo, rohovina, želvovina, guma, sklo (skleněná varianta naplněná teplou vodou se těšila oblibě v době italské renesance). (František Vrhel)

Dilthey Wilhelm (1833–1911), německý psycholog, filozof, představitel tzv. filozofie života a duchovních věd; odmítal použití metod přírodních věd v duchovědách. (Jaroslav Malina)

dimorfnost (dimorfismus) sexuální, existence dvou forem vlastností a funkcí, odvislých od příslušnosti jedinců k ženskému nebo mužskému pohlaví. Týká se jak tělesných vlastností, tak sexuální identifikace, sexuální role nebo sexuálního chování, které mohou být ženské nebo mužské. (Jaroslav Zvěřina)

Diogenés ze Sinópy (asi 400–323 př. n. l.) řecký filozof kynické orientace. Proslul svérázným, zemitým, nicméně logickým uvažováním a jednoduchým způsobem života hédonistického povaleče.

Dioné, řecká bohyně deště a pramenů, podle *Homéra s ní *Zeus zplodil *Afrodítu. (Marie Pardyová)

Dionýsos nebo-li Bakchos, řecký bůh vína, syn Dia a jeho pozemské milenky *Semelé. Když ho prosila, aby se ukázal ve své božské vznešenosti, zjevil se jí s blesky, které ji sežehly. Předčasně narozeného Dionýsa donosil ve svém stehně. Pak ho poslal s Hermem k nymfám, které ho spolu se Silénem vychovaly. Dionýsos byl ochráncem vinařství a vegetace jako takové. V lidech jeho dary podporovaly družnost a zábavu, podněcovaly lásku a uvolňovaly

tvůrčí schopnosti a pokud byly užívány s mírou, osvěžovaly ducha i tělo. Z attických kultovních průvodů k počtě Dionýsa se vyvinuly oba dramatické útvary: tragédie i komedie. (Marie Pardyová)

Dioskúrové, synové *Lédy, z nichž jeden *Kastór byl smrtelný, druhý *Polydeukés, Diův syn, nesmrtelný. Vynikali odvahou, statečností, silou a vzájemnou bratrskou láskou. Když Kastór zemřel, vymohl si Polydeukés u Dia, že budou oba střídavě pobývat jeden den v podsvětí u Háda a druhý na Olympu s ostatními bohy. (Marie Pardyová)

diploe, spongióza plochých lebečních kostí. (Ladislava Horáčková)

diptych, dvě dřevěné nebo slonovinové destičky spojené dohromady. Jejich vnitřní strany byly pokryty vrstvičkou vosku sloužící k napsání pověření nebo kratších vzkazů. Diptych byl v antice podobně jako svítek symbolem intelektuální literární činnosti. V evropském středověku se takto označoval dvoukřídlý oltář nebo obraz. (Jaroslav Malina)

discus intervertebralis, meziobratlová ploténka. (Ladislava Horáčková)

DISH, Diffuse Idiopathic Skeletal Hyperostosis, označení pro soubor degenerativně produktivních změn na pohybovém aparátu nejednotné etiologie. Zahrnuje zvláštní druh spondylózy páteře označovaný jako Forestierova nemoc, osifikaci úponů některých vazů a šlach na určitých predilekčních místech. (Ladislava Horáčková)

diskriminace, činnost usilující o to, aby byla členům určité skupiny odepřena šance na postavení, prostředky nebo požitky, k nimž mají ostatní přístup. (Marie Dohnalová)

dislokace, posunutí, přemístění (například úlomků zlomeniny). (Ladislava Horáčková)

disperze, na rozdíl od *migrace představuje proces obecnějšího charakteru. Je to proces menšího ekologického rozsahu, rozšíření se organismů, populací nebo skupin organismů, při němž daná živočišná skupina proniká do všech dostupných sousedních ekosystémů, případně i nově obsazuje ekosystémy dříve daným typem organismu neobývané. Disperze je jedním ze základních ekologických mechanismů procesu kolonizace; nemusí mít dlouhotrvající následky, záleží na tom, zda dojde k alopatrické speciaci nebo k jiným analogickým procesům. (Václav Vančata)

distální, u končetin nebo jejich částí směr dále od připojení k trupu. (Ladislava Horáčková)

distribuce, šíření surovin a artefaktů v prostoru, ať již přímým donosem, náhodnou výměnou či specializovaným obchodem. (Jaroslav Malina)

distribuční oblast, prostor, v němž lze v daném období doložit systematickou distribuci (nejčastěji kamenné) suroviny či artefaktu. (Jaroslav Malina)

dithyrambos, původně kultovní hymnus k počtě *Dionýsa doprovázený hrou na píšťalu. Konstituoval se jako druh sborové lyriky. Dithyramby skládali téměř všichni básníci 6. a 5. století př. n. l. Podle tradice se z dithyrambů vyvinula tragédie. (Marie Pardyová)

Dlouhá řeka, viz Čchang-ťiang.

Dlouhá zed', viz Čchang-čcheng.

Dlouhý pochod (říjen 1934 až říjen 1935), přesun komunistických sil z tzv. sovětských oblastí v jižní a jihozápadní Číně do Jen-anu v provincii Šen-si, který se pak na dalších deset let stal jejich opěrným bodem. (Josef Kolmaš)

Dmanisi, Gruzie, významné staropaleolitické naleziště s bohatými doklady fauny, kamennou industrií, které poskytlo jedinečné kosterní pozůstatky (lebky, čelisti a zuby) nejméně 4 jedinců druhu *Homo ergaster*. Jeho stáří je odhadováno asi na 1,85 milionu let. Jedná se zřejmě o jedny z nejvýznamnějších paleoantropologických nálezů za několik posledních desetiletí. (Jiří A. Svoboda)

dna, pakostnice, arthritis uratica, metabolické kloubní onemocnění způsobené poruchou metabolismu a vylučování močové kyseliny, která v lidském organismu vzniká převážně jako konečný produkt odbourávání nukleových kyselin. Močová kyselina se v podobě drobných krystalků ukládá do kloubů i dalších vnitřních orgánů a poškozuje je. (Ladislava Horáčková)

DNA, kyselina deoxyribonukleová, jedna z nukleových kyselin, obsažená v jádru buněk. Její dlouhá polynukleotidová vlákna se splétají ve dvojistou šroubovici a jsou základním nositelem genetických informací živých organismů. (Jiřina Relichová)

doba bronzová, označení období následujícího po *době kamenné, kdy lidé vynalezli zpracování bronzu a začali jej užívat k výrobě základních nástrojů, zbraní a jiných artefaktů; například v Číně nastala počátkem 2. tisíciletí př. n. l. a trvala přibližně do poloviny 1. tisíciletí př. n. l., kdy byl bronz při zhotovování pracovních i výrobních nástrojů a zbraní nahrazován železem. (Jaroslav Malina)

doba historická, období lidské minulosti osvětlené převážně písemnými prameny, přestože archeologické prameny zůstávají nadále významným zdrojem poznatků. (Jaroslav Malina)

doba kamenná, nejdelší a nejstarší období lidské minulosti, kdy k výrobě důležitých nástrojů, zbraní a dalších artefaktů sloužil kámen (tato doba se dělí na paleolit – viz, mezolit – viz a neolit – viz). (Jaroslav Malina)

doba merovejská, období vlády franské královské dynastie nazvané podle panovníka Merovecha (448–457). Konec vlády Merovejců učinil Pippin Krátký roku 751, když sesadil posledního krále Childericha III. Merovejská kultura z doby od 6. do poloviny 8. století se částečně kryje s dobou stěhování národů (konec 4. až přelom 6. a 7. století). (Josef Unger)

doba prehistorická, období lidské minulosti osvětlené pouze archeologickými (hmotnými) prameny; z globálního hlediska začíná zhruba před 3 miliony let ve východní a jižní Africe a končí objevem písma před více než 5 tisíci lety na Předním východě a v Egyptě (v jiných oblastech naší planety počíná a končí později). (Jaroslav Malina)

doba protohistorická, období lidské minulosti osvětlené archeologickými a zčásti již písemnými prameny. (Jaroslav Malina)

doba železná, označení období následujícího po *době bronzové, kdy se začalo k výrobě základních nástrojů a zbraní užívat železo, v Číně k tomu došlo v polovině 1. tisíciletí př. n. l., v období *Válčících států. (Jaroslav Malina)

Dobisíková Miluše (11. 3. 1943, Náchod), RNDr., antropoložka, absolventka Přírodovědecké fakulty Univerzity Karlovy v Praze, obor biologie, specializace antropologie. Zaměstnána v Národním muzeu v Praze a na Soudně lékařském oddělení Fakultní nemocnice Bulovka. Je spoluautorkou příručky *Antropologie: Příručka pro studium kostry* (1999) a učebnice *Soudní lékařství* (1999). Soudní znalec v oboru zdravotnictví, specializace forenzní antropologie a sérologie. Kontakt: RNDr. Miluše Dobisíková, Antropologické oddělení, Národní muzeum, Václavské náměstí 68, 115 79 Praha 1, e-mail: miluse.dobisikova@nm.cz. (Miluše Dobisíková)

dobročinná organizace (anglicky *charitable organization*), korporace, fond nebo nadace zorganizovaná a fungující výlučně pro náboženské, charitativní, vědecké a literární či jiné kulturní účely. (Marie Dohnalová)

dobročinnost (řecky *filanthropia*, latinsky *philanthropia*, anglicky *philanthropy*), láska k člověku, bližnímu, projevená činem. Jedna ze dvou nejvýznamnějších zásad křesťanské víry. Její formulací je paralela obsažená v Janově evangeliu, kde se Kristus připodobňuje k Dobrému pastýři. V obrazovém umění byla také tímto symbolem láska k bližnímu vyjadřována. Dnes zahrnuje koncept dobrovolného poskytování všeobecného blaha jednotlivci či celými skupinami. (Jaroslav Malina)

Dobry pastyř, obrazový motiv často užívaný v raně křesťanském umění, kde je symbolem křesťanské filantropie, lásky k bližnímu; ikonografickou předlohou pro něj byl antický Hermés Krioforos, nesoucí obětního beránka. Vychází z podobenství, které podle Janova evangelia (10. kapitola) užil Kristus, když se přirovnal k Dobrému pastýři, který dá za své ovce život. (Jaroslav Malina – Marie Pardyová)

docenti oboru antropologie na Přírodovědecké fakultě Masarykovy univerzity v Brně (1989–2004), *Beneš, Jan, *Bláha, Pavel, *Drozdová, Eva, *Jelínek, Jan, *Kolmaš, Josef,

*Malina, Jaroslav, *Novotný, Vladimír, *Riegerová, Jarmila, *Svoboda, Jiří A., *Unger, Josef, *Vančata, Václav*.

Dočkalová Marta (26. 6. 1948, Kroměříž), RNDr., Ph.D., antropoložka, kurátorka a šéfredaktorka. Disertační práce: *Skalka u Velimi: Antropologická a sociokulturní studie unikátního naleziště z doby bronzové* (2002), školitel: Prof. PhDr. Jaroslav Malina, DrSc. Dlouhodobě působí v Moravském zemském muzeu v Brně, kde v Ústavu *Anthropos vede pracoviště antropologie. Od roku 1996 je šéfredaktorkou mezinárodního časopisu **Anthropologie: International Journal of the Science of Man*. Zabývá se populační biologii prvních usedlých zemědělců mladší doby kamenné a pohřebním ritem doby bronzové. Kontakt: Ústav Anthropos, Moravské zemské muzeum, Zelný trh 6, 659 37 Brno, telefon: 542 321 205, e-mail: mdockalova@mzm.cz. (Jaroslav Malina)

dogmatismus, strnulé, neměnné myšlení; ve starořecké filozofii byl opakem dogmatismu skepticismus. (Jaroslav Malina)

Dohnalová Marie (30. 6. 1955, Vimperk), Ing., CSc., ekonomka, socioložka, vedoucí Katedry oboru Občanský sektor Fakulty humanitních studií Univerzity Karlovy (FHS UK) v Praze, předsedkyně Společnosti pro podporu univerzitních aktivit, členka redakčních rad časopisu *Grantis – měsíčník neziskového sektoru*, časopisu *Univerzitní noviny – List Nadace Universitas Masarykiana a Společnosti pro podporu univerzitních aktivit*, členka Akademického senátu UK a grantové agentury UK, členka komise pro státní závěrečnou zkoušku v bakalářském, magisterském a doktorském studijním programu oboru antropologie na Přírodovědecké fakultě Masarykovy univerzity v Brně. Zabývá se sociálně-ekonomickou problematikou, v poslední době zejména problematikou občanského sektoru. Publikovala více než 40 statí nebo recenzí; v poslední době uveřejňuje zejména v časopisech *Grantis – měsíčník neziskového sektoru*, *Sociální práce*, *Speciální pedagogika*, *Univerzitní noviny – List Nadace Universitas Masarykiana a Společnosti pro podporu univerzitních aktivit* články týkající se nestátních neziskových organizací a problematiky občanské společnosti. Editovala sborník *Občanský sektor: Studie a souvislosti* (2002), publikovala skripta *Občanský sektor: Příklady pomoci vybraným sociálním skupinám* a monografii *Antropologie občanské společnosti: Analýzy a interpretace s přihlédnutím k výsledkům vědeckovýzkumného a pedagogického zaměření Katedry oboru Občanský sektor FHS UK v Praze* (2004; předložena jako habilitační práce). Pro edici *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie* napsala (s Jaroslavem Malinou a Karlem Müllerem) 17. svazek *Občanská společnost: Minulost – současnost – budoucnost* (2003). V současné době přednáší: Úvod do studia občanského sektoru, Nestátní neziskové organizace, Veřejná ekonomie, Sociální ekonomie (na Katedře oboru Občanský sektor FHS UK v Praze), Antropologie občanské společnosti (na Katedře antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně). Připravila dvouletý magisterský studijní program Občanský sektor jako jediný takový v České republice. Kontakt: Doc. Ing. Marie Dohnalová, CSc., Katedra oboru občanský sektor Fakulty humanitních studií Univerzity Karlovy v Praze, U Kříže 8, 158 00 Praha 5, telefon: 251 620 283, 774 306 306, e-mail: marie.dohnalova@fhs.cuni.cz. (Marie Dohnalová)

Dokládal Milan (1. 9. 1928, Brno – 30. 9. 2004, Brno), emeritní profesor, MUDr., CSc., a emeritní vedoucí *Oddělení lékařské antropologie Anatomického ústavu Lékařské fakulty Masarykovy univerzity v Brně. Studoval Lékařskou fakultu v Brně (MUDr. 1953) a antropologii na Přírodovědecké fakultě v Brně u Vojtěcha *Suka a Jindřicha Antonína *Valšíka. Kandidátem biologických věd – obor antropologie – se stal v roce 1959, habilitace pro obor antropologie v roce 1965, profesor anatomie v roce 1990. Po celý život pracoval na *Anatomickém ústavu Lékařské fakulty v Brně, kde prošel prakticky všemi učitelskými funkcemi: asistent, odborný asistent, docent, zástupce přednosta ústavu, profesor. Jeho učiteli antropologie byli profesor MUDr. et PhDr. Vojtěch Suk, DrSc., profesor MUDr. et RNDr. Jindřich Antonín Valšík, DrSc., učitelem anatomie profesor MUDr. et RNDr. Karel *Žlábek.

Mnoho získal též spoluprací s profesorem Karlem *Absolonem. Vyučoval anatomii pro posluchače lékařství, po několik let přednášel antropologii pro posluchače archeologie a etnografie Filozofické fakulty Masarykovy univerzity v Brně a pro posluchače biologie Přírodovědecké fakulty Univerzity Komenského v Bratislavě. Byl též pravidelným hostujícím profesorem anatomie a antropologie na několika zahraničních ústavech, zejména v Německu, Polsku a Rakousku. Je soudním znalcem pro obor zdravotnictví – identifikace osob. Je autorem více než 300 odborných publikací (z toho 150 původních), několika učebních textů – skript anatomie –, spoluautorem celostátní učebnice topografické anatomie pro stomatology a podílel se na překladu třídílného atlasu anatomie člověka profesora Sinělnikova z ruštiny do češtiny. Na Lékařské fakultě v Brně byl po více než třicet let šéfredaktorem fakultního vědeckého časopisu *Scripta medica* i řady monografií *Acta Facultatis Medicae Universitatis Masarykianae Brunensis*. Výzkumně pracoval v oboru fyzické antropologie a anatomie, zejména na problematice růstu a vývoji mládeže (především romské), tělesných vlastností dospělého obyvatelstva českých zemí, dentální antropologie a hlavně osteologie, často s ohledem na klinické využití morfologických poznatků. Řada publikací je z dějin české i evropské anatomie, antropologie i medicíny. Působil a přednášel na mnoha pracovištích v Evropě (mimo jiné jako hostující profesor na Sorbonně v Paříži) i v zámoří (přednášky na osmi univerzitách ve Spojených státech amerických, v Austrálii a v Jižní Africe). Pravidelně se zúčastňoval antropologických a anatomických kongresů, konferencí a symposií v naší republice i v zahraničí. Působil v redakčních radách několika časopisů. Je čestným, respektive dopisujícím členem řady domácích i zahraničních vědeckých společností. Získal několik medailí a uznání českých i zahraničních vědeckých společností a univerzit. Za monografii *Morfologie spálených kostí: Význam pro identifikaci osob* (Brno: Masarykova univerzita v Brně, 1999) obdržel v roce 2000 Cenu rektora Masarykovy univerzity za vynikající tvůrčí čin. Patří k zakládajícím členům a budovatelům *Antropologické společnosti v Brně a Československé, respektive *České společnosti antropologické, byl dlouholetým členem výborů těchto společností. V roce 1953 převzal po profesoru Jindřichu Valšíkovi vydávání **Zpráv (Zpravodaje) Antropologické společnosti* a v této funkci setrval čtyřicet pět let: vydal čtyřicet pět ročníků. Je autorem několika *Bibliografií československé antropologie*, podílel se na organizaci antropologických a anatomických sjezdů doma i v zahraničí a vydal sborníky z těchto akcí. Kontakt: Prof. MUDr. Milan Dokládál, CSc., Oddělení lékařské antropologie Anatomického ústavu Lékařské fakulty Masarykovy univerzity v Brně, Kamenice 3, 625 00 Brno; Šmejkalova 100, 616 00 Brno, telefon: 549 259 803. (Milan Dokládál)

dokonalý, šlechtný člověk, viz ř-č-č'.

Dolní Věstonice, okres Břeclav, jedna z nejvýznamnějších paleolitických lokalit ve světovém měřítku. *Lokalita I*: Sídliště Dolní Věstonice I je spolu s Pavlovem I unikátní svou komplexností, zahrnující doklady osídlení, lovu, pohřbívání i umění, avšak při jeho interpretaci se projeví skutečnost, že bylo zkoumáno téměř nepřetržitě po více než 70 let pod zorným úhlem různých koncepcí a za použití různých metod. Nejprve (1924–1938) tu pracoval Karel Absolon, během války (1939–1942) Assien Bohmers, po válce pak krátce skupina Karla Žebery (1945–1946), v letech 1947–1952, 1966, 1971–1979 Bohuslav Klíma a naposledy (1990 a 1993) Jiří Svoboda. K. Absolon zveřejnil monograficky pouze tři první výkopové sezony: 1924, 1925 a 1926 a kolektiv K. Žebery doplnil zprávu převážně kvartérně-geologického významu. Monografická zpracování výzkumu v letech 1947–1952, mamutí skládky, střední a svrchní části stanice předložil teprve B. Klíma, který celkovou situaci uzavřel i přehlednou vědecko-naučnou publikací. Jako celek tato lokalita poskytla kruhové a oválné půdorysy obydlí (některé s kruhem kamenů nebo mamutích kostí), ohniště a pece, zbytky fauny včetně skládek mamutích kostí, kamenné a kostěné nástroje, ozdobné předměty, keramické figurky a další umělecké předměty, hrob ženy (DV 3), dětský hrob (DV 4) a několik dalších lidských kosterních pozůstatků (například kalvy DV 1 a 2). Spolu s Pavlovem

I poskytla tato lokalita nejstarší doklady keramiky a otisky textilu. Prostorově lze sídliště členit na spodní, střední, svrchní a nevyšší část; B. Klíma považuje na základě stratigrafie spodní část za nejstarší. V roce 1990 byla provedena série sond podél sídliště s cílem získat nová data C 14, která vyšší stáří pro spodní část potvrdila (31 000–27 000 let oproti datům kolem 25 000 let ve střední a nejvyšší části). Nejstarší data z Dolních Věstonic se však týkají převážně uhlíkatých poloh či ohnišť, zatím bez průvodních archeologických artefaktů. Ve střední části stanice rozlišil B. Klíma tři fáze osídlení. V nejmladší fázi tvořila tato část stanice samostatnou sídelní jednotku na čele větší sprašové kry, která se v terénu jevila jako zdvižený stupeň s dominantou velkého vápencového kamene. Centrální koncentrace (na vysunutém čele v holocénu přemístěné došky) je tvořena polohami uhlíků, do červena vypálené spraše a spálených kostí. Uvnitř se seskupovalo několik ohnišť a na obvodu mísovitá zahloubení a jamky. Při okrajích sesuté došky se nálezy soustřeďovaly ve dvou okrscích. Prvý obsahoval hojnou štípanou industrii, zvířecí kosti (mamut) a drobné modelace z hlíny: koně, mamuta, rosomáka, nosorožce, sovu a medvěda (chybí člověk a lev). V druhém okrsku, který byl rámcově podobný, převažovaly naopak plastiky člověka: čtyři plastiky ženy, dvě plastiky hybridních lidských bytostí a zobrazení muže, provázené lvem, medvědem, sovou a liškou. V okolí velkého balvanu výše po svahu se uhlíkaté kulturní vrstvy dochovaly v podobě menších došek a vnitřní souvislost byla porušena. Nejvýše po svahu se rozkládalo menší souvislé popeliště a skládka mamutích kostí. Stopy osídlení jsou rozptýleny také kolem menších, do podloží zahloubených ohnišť. Zajímavou situaci – snad konstrukci jednoduché zástěny – vytvářejí dva velké mamutí femury ležící v prostoru dvou ohnišť a provázené mamutími žebry. Svrchní část stanice tvoří velká sprašová kra posunutá nanejvýš 40 m po svahu, kde se zabořila do mocnějších sprašových vrstev. V této části stanice prozkoumal již K. Absolon velké popeliště a v jeho středu byla v roce 1925 objevena i slavná plastika Věstonické venuše. Na základě nových výzkumů i původní dokumentace K. Absolona vymezil B. Klíma v tomto prostoru až pět sídelních celků. Nejnápadnější je západní objekt, který podle dokumentace K. Absolona tvořila čochka kulturní vrstvy s ohništěm uprostřed, kruhovitě vymezená lemem větších kostí mamutů. Mohlo by se tedy jednat o prvé obydlí z mamutích kostí na našem území. V letech 1948–1950 zkoumal B. Klíma jinou čochku kulturní vrstvy, až 40 cm mocnou, uloženou v mísovité prohlubni o rozměrech 15x9 m (1. sídelní celek). V menších prohlubních uvnitř leželo pět ohnišť, zpravidla obklopených několika plochými kameny; rovněž celý obvod čochky místy lemovalo nízké hrazení z kamenů. U středního ohniště se nápadně soustřeďovala štípaná industrie, hrudky barviva a pálené hlíny. Z téhož objektu pochází i série hrotů z mamutoviny. Při západním okraji 1. celku ležela v mělké prohlubni kostra ženy na pravém boku (DV 3), a to v tak skrčené poloze, že se někdy uvažovalo o druhotném pohřbu již částečně vyhnílého těla. Mrtvou chránily dvě mamutí lopatky, k nimž se připojovala polovina mamutí pánve; na lopatce překrývající lebku byly zespodu vyryty svazky rovnoběžných rýh. Kosti pokrývá krusta červeného barviva, v těsné blízkosti leželo několik řezáků lední lišky a kamenných artefaktů. Podél protilehlého břehu terénní rýhy, v pleistocénu zavodněné, se v délce 45 m a šířce až 12 m táhla největší skládka mamutích kostí (jeden z Absolonových „kjökkenmöddingů“). Nalezené stoličky mohou pocházet až z 85 jedinců, zatímco ostatní kosti nasvědčují počtu 40 mamutů. Většinou ležely kosti volně, pouze některé skupiny žeber, obratlů a karpálních či tarsálních kostí zachovávaly anatomickou polohu. Ojedinele se na skládku dostaly i kosti koně, vlka, soba a zajíce. Sídelní celek označený jako druhý byl v letech 1951–1952 prozkoumán při břehu v horní části zavodněné rýhy. Byl zahlouben do svahu až do hloubky 80 cm. Vykopáný materiál, zpevněný kameny a utěsněný jílem, tvoří zídku obloukovitě obepínající vnitřní prostor o průměru 6 m. V zídce se zachovalo šest jamek po kůlech, utěsněných kameny, a tři menší jamky ležely v centrální části objektu. Směrem po svahu je patrný náznak vchodu. Celou situaci překrývala vrstva mamutích kostí a kamenů, zřejmě destrukce nadzemní stavby. Pod jejím příkrovem leželo uprostřed kulturní

vrstvy zahluobené ohniště, obklopené ze tří stran ochranným hlinitým tělesem. Jistě umožňovalo zvýšit žár, jak o tom svědčí vysoký stupeň vypálení výplně. Při proplavení získal B. Klíma z těchto míst 2 200 hrudek vypálené hlíny, včetně různých modelací a zlomků zvířecích plastik. V nejvyšší části stanice prozkoumal B. Klíma zvláštní otopné zařízení, které svou důmyslnou stavbou dále přispělo k poznání vytápěcích technik. Bylo budováno z jílu promíseného sutí. Kostní popel ve výplni zahluobení ukazoval, že se zde topilo mamutími kostmi. Od vstupu se rozbíhaly dva úzké žlábků zajišťující přívod vzduchu. Popeliště v okolí vzniklo nejspíše opakovaným vybíráním popela. Mezi zlomky hlinitých plastik ležela i hlavička se čtyřmi otvory, která nápadně připomíná temeno Věstonické venuše. Celkový sled lovné zvěře uvádí R. Musil v tomto pořadí: mamut (menší mamutí skládky jsou ovšem započítány), liška, zajíc, vlk, kůň a sob. Tento poměr se v různých částech lokality obměňuje: v prostoru skládek dominuje přirozeně mamut nápadněji, zatímco v sídlištním prostředí ustupuje spolu s koněm až za menší savce. Antropologické nálezy zahrnují vedle hrobu ženy DV 3 ještě dvě kalvy dospělých jedinců, snad upravené jako číše (DV 1, 2), zbytky dětského hrobu, částečně spálené (DV 4) a ojedinělé lidské kosti, mezi nimiž zasluhuje zvláštní pozornost provrtaný řezák. Většina kamenné industrie je vyrobena z pazourku, menší část z radiolaritu. Moravské rohovce a křemen dosáhly vyššího podílu právě ve spodní části lokality a rovněž typologicky se spodní část liší několika aurignacoidními typy. B. Klíma (1963, 1969, 1981) typologicky popsal industrii z dvou sídelních celků ve svrchní a nejvyšší části sídliště, z mamutí skládky a vzorky původně zpracované A. Bohmersem ze střední části. Rydla si zachovávají zastoupení mezi 30–40 %, podíl škrabadel je nižší (12–18 %) a aurignacoidní typy chybí. Poměrně početné (8–26 %) jsou mikrolity s otupeným bokem, mezi nimiž jsou zvláště nápadné pilky (5–7 %). Mezi kostěnými nástroji jsou nejčastější šídla a mamutovinové hroty s kruhovým průřezem. Charakteristické jsou lopatkovité nástroje z mamutích kostí, ojediněle i z mamutoviny a bohatě zdobené, kyje z mamutích kostí, zahrocená mamutí žebra, hladidla a parohové kopáče. V umění Dolních Věstonic bezesporu dominuje slavná Věstonická venuše, jejíž tvar simulují další ženská torza, modelovaná z hlíny i řezaná v mamutovině. Antropomorfní motivy postupně přecházejí až do typických zkratk; výjimečná je řezba ženské hlavičky, jeden z prvních známých portrétů. Umění doplňuje zoomorfní tematika, především ve vypálené hlíně. *Lokalita II*: Lokalita Dolní Věstonice II tvoří jedno ze sprašových návrší při úpatí Pavlovských vrchů, které se ve výšce 240 m n. m. zvedá nad řekou Dyjí. Spraš dosahuje maximální mocnosti na samém úpatí, kde se těžila pro výrobu cihel. Známa cihelna, otevřená kdysi při východním okraji obce, přitahovala pozornost vědců od počátku století a postupně se stala klíčovým profilem svrchního pleistocénu střední Evropy; přitom ještě starší sedimenty jsou uloženy v podloží. V roce 1985 byla nad opuštěnou cihelnou zahájena těžba spraše pro stavbu násypů spodní nádrže na řece Dyji. Tato těžba v následujících třech letech postupně odkryla téměř úplné paleolitické sídliště. Na rozdíl od lokality I tedy bylo možné provést jediný souvislý odkryv velmi rozsáhlé plochy toutéž metodou, i když se tak stalo v podmínkách záchranného výzkumu, a tedy v určité časové tísní. Ukázalo se, že stopy osídlení jsou poněkud méně intenzivní ve srovnání s lokalitou I či s Pavlovem I a také umění je zastoupeno jen velmi skromně, ale zato poskytla lokalita II jedinečný soubor lidských fosilií, a to jak rituálně pohřbených koster, tak drobných kosterních zlomků a zubů volně rozptýlených v kulturní vrstvě. Výsledky byly nejprve publikovány v sérii článků ohlašujících objevy hrobů, unikátně dochované dřevo, archeologické rozborů sídliště i jeho jednotlivých částí a posléze i ve dvou monografiích. Jedno z ohnišť na západním svahu poskytlo britským paleobotanikům první známé přímé doklady o přípravě rostlinné potravy. Metoda výzkumu a soustavný odběr vzorků pro datování metodou C 14 z jednotlivých sídelních celků umožnil poměrně dobrou představu o chronologickém vývoji velkého gravettského sídliště. Nejstarší je spodní část lokality v okolí cihelny, kde je osídlení radiometricky datováno před 29 000–28 000 B. P. Podobně jako na lokalitě I však i tady

odpovídá většina těchto starých dat pouze uhlikatým ččkám a vrstvám, bez přímého archeologického kontextu. Výše na severním svahu byly prozkoumány tři svérázné sídlení celky s vlastními ohništi; industrie z celku A má vyšší podíl křídových rohovců, radiolaritu a některé archaické rysy v typologii; industrie z celku B představuje standardní gravettskou industrii s rydly, hrotitými čepelemi a mikročepeli, avšak vyrobenou z rohovce typu Krumlovský les; industrie z celku C je výrazně mikrolitická. Datum z této výškové úrovně lokality dosahuje 27 600 B. P. Celek LP/1–4, výše na severním svahu, je opět o něco mladší (26 390 B. P.); má už standardní gravettskou strukturu, jak pokud jde o suroviny (pazourek provázený radiolaritem), tak o typologii, v níž se vyhraňuje výskytem retušovaných čepelí a hrotitých čepelí a absencí mikrolitů. Nejucelenější soubor nálezů byl získán ze tří velkých sídelních areálů rozložených na temeni lokality a na jejím západním svahu, z nichž každý se skládá z jednotlivých sídelních celků. Hlavní etapě osídlení náleží horizont vzájemně se respektujících sídelních celků, které vznikly zhruba před 27 000 lety (v industrii obvykle převládají rydla a čepelky s otupeným bokem). Časově následuje trojhrob s datem 26 600 B. P. Poslední fáze, charakterizovaná sídelním celkem s hrobem muže, je datována před 25 500 let (je patrný nárůst čepelí s otupeným bokem, zejména mikrolitických). Prvý z velkých areálů (A) je oválný, protažený v severojižním směru po hřebeni návrší. B. Klíma jej dále dělí do tří velkých úseků, z nichž každý zahrnuje síť ohnišť. Jednotlivé sídelní celky nebylo v tomto prostoru možné rozlišit. V jižní (svrchní) části ležel známý trojhrob DV 13–15, níže po svahu pak zlomky lidské kalvy DV 11–12. Další areál (B) je rovněž oválný a sklání se od východu k západu. V tomto prostoru bylo kolem ohnišť možné vyčlenit čtyři až pět sídelních celků. Jeden z nich je nápadný svým zahloubením, další prakticky pravidelným kruhem jamek kolem centrálního ohniště. Ve spodní části byla provedena detailní prostorová analýza, zaměřená na studium rozložení artefaktů mezi centrem a periferií. Třetí areál (C) leží již na západním svahu a zahrnoval mimo jiné i onen sídelní celek s pohřbem muže DV 16. V přilehlé zavodněné úžlabině, asi 150 m od západního okraje osídlení, se rozkládala skládka mamutích kostí. Dvě data C 14 ukazují, že byla současná s hlavním osídlením lokality II. Výše po svahu leží povrchové lokality IIa a IIb. *Lokalita III*: Zřejmě menší lokalita v trati Rajny představuje soubor volně rozmístěných sídelních celků, vzniklých zřejmě ve značných časových odstupech. Již B. Klíma překvapivě doložil při povrchovém průzkumu nejvyšší části lokality předgravettské (aurignacké) osídlení a níže, při záchranných odkryvech vyvolaných terasováním prudkého svahu také několik útržků gravettské vrstvy. Nové výzkumy v letech 1993–1995 odkryly ve spodní části lokality sídelní celek s centrálním ohništěm a shlukem kostí, kamenných artefaktů a terciérních měkkýšů, datovaný k roku 24 500 B. P. Jde tedy v rámci regionu o poměrně mladé osídlení, což podtrhuje i přítomnost atypického hrotu s bočním vrubem. Poněkud výše výzkum odkryl dvě polohy, předgravettskou a gravettskou, v přímé superpozici; mladší z vrstev je datována k roku 26 000. *Lokalita IV a V* Mezolitická sídliště lemují původní tok řeky Dyje, a to v poloze Písky a Zadní písky (lokalita IV), kde byly artefakty získávány sběrem i při výzkumu slovanského pohřebiště, a v bývalé štěrkovně (lokalita V), kde byl v rámci záchranného výzkumu zachycen malý objekt s mezolitickou industrií. (Jiří A. Svoboda)

domácnost, ekonomicky kooperující rezidenční jednotka, velmi často (ne však výlučně) založená na příbuzenských vztazích. (Jaroslav Skupník)

dominance (primatologie), nadřazenost nebo nadřazenost určitých jedinců v sociální struktuře. Dominance je dána celou řadou faktorů: od nadprůměrné velikosti těla či rozhodnosti chování a rychlé reakce až po faktory hormonální a genetické. Dominance je dána typem *hierarchie ve skupině, případně i charakterem vnějšího prostředí. Může mít dlouhodobý charakter, nebo se může měnit podle momentální situace ve skupině. Vysoce postavení, dominantní jedinci mají vždy určité výhody a vysloveně podřízenými členy dané skupiny se stávají za normálních okolností zcela výjimečně. (Václav Vančata)

dominát, druhá forma politického systému římského císařství časově splývající s pozdní antikou. Dominát je naplněním římské absolutní monarchie. Císař měl oficiální titul *dominus et deus*, to znamená, že již za svého života byl uctíván jako bůh. V jeho ruce byly soustředěny všechny moci – byl nejvyšším zákonodárcem, soudcem a vojenským velitelem. Tyto změny zavedl císař *Diocletianus (284–305) a dovršil je císař *Konstantinus (306–337). (Marie Pardyová)

dominikáni, členové žebravého řádu založeného sv. Dominikem (1170–1221); byli zaměřeni především na kazatelskou činnost. (Josef Unger)

Domostroj, soubor rad pro život, hospodaření a společenskou etiketu reflektující život bojarstva a kupectva v Novgorodu na počátku 16. století. Konečná redakce bývá připisována moskevskému protopopu Silvestrovi. Domostroj petrifikuje stav středověké ruské společnosti, která byla ostře patriarchální – úloha ženy byla potlačena. Domostroj byl později chápán jako nástroj konzervativních sil a v 19. století byl hlavním terčem útoku revolučních kruhů z řad takzvaných revolučních demokratů. Pozdní uplatňování domostrojovských zásad popisují mimo jiné dramata Alexandra N. Ostrovského (1823–1886). (Ivo Pospíšil)

donace („darování“), pojem římského práva soukromého i pozdějšího práva kanonického. V dějinách katolické církve se mluví o dvou donacích: o donaci Konstantina Velikého (Donatio Constantini) a donaci franského krále Pipina III. Krátkého (Donatio Pipini). V prvním případě měl císař darovat papeži Silvestrovi moc císařskou, věčné panství nad Římem a Itálií a právo nejvyššího soudce. Později se prokázalo, že donační listina je podvrh. V druhém případě Pipin postoupil papeži Štěpánovi II. jako Svatopetrské dědictví území exarchátu ravennského a Pentapole. (Jaroslav Malina)

Dórové, řecký kmen, který do Řecka přišel na sklonku 2. tisíciletí př. n. l. Vpád Dóřů byl prudký a násilný. Prošli Řeckem ze severu, unikla jim pouze Attika, která ležela stranou přímé cesty na Peloponnésos. Tam se Dórové usadili a kolonizovali dále Krétu a ze vzdálenějších ostrovů Rhodos a některé lokality na maloasijském pobřeží (Knidos). (Marie Pardyová)

dóřský sloh, sloh stavebních památek, který se v průběhu 7. a 6. století př. n. l. vyvinul v oblastech Řecka, jež byly osídleny Dóry. Je pro něj typická abstrakce a schematizace jednotlivých architektonických článků, ale i působivá monumentalita, která z něj učinila nejčastěji používaný stavební sloh. (Marie Pardyová)

dorzální, hřbetní, zadní. (Ladislava Horáková)

Douglasová Mary (1921),

drasadlo (anglicky *side-scraper*, francouzsky *racloir*, německy *Schaber*), jednoduchý úštěpový nástroj s jednou či více retušovanými hranami. Drasadla se klasifikují podle polohy hran (boční, příčné, úhlové, dvojité) či typu retuší (s okrajovými, plošnými či stupňovitými retušemi, typ Quina). Typické zejména pro starý a střední paleolit. (Jiří A. Svoboda)

drobnotvaré industrie, paralelně s acheuléenem se na všech kontinentech Starého světa (východní Afrika, Čína, jižní Evropa, zejména pak za takzvanou Moviusovou linií) objevují staropaleolitické industrie malých rozměrů (průměrná šířka artefaktů nepřesahuje 3 cm), vyráběných jednoduchým štípáním (bez přípravy jádra) z lokálních surovin, nejčastěji z křemene. Typologicky se člení do skupin souvisle retušovaných úštěpů („drasadla“), vrubů a zoubkovaných nástrojů a takzvaných „mladopaleolitických typů“ (jednoduchá škrabadla a rydla); ojedinělé jsou některé typy hrotů (typ Tayac a Quinson). Průvodní industrie bývá větších rozměrů a je vyrobena z hrubozrnnějších hornin (sekáče, ojediněle i hrubé pěstní klíny). Předpokládá se rovněž industrie ze štípaných kostí, případně ze dřeva (Bilzingsleben). Tvůrcem drobnotvarých industrií je v Asii *Homo erectus*, v Evropě předchůdci neandertálců. Ve střední Evropě se industrie tohoto typu objevují vždy v teplých obdobích (Vértésszölös, Bilzingsleben). Na Moravě o jejich přítomnosti svědčí jen ojedinělé drobné artefakty v půdních komplexech sprašových souvrství (Růženin dvůr, Červený kopec). (Jiří A. Svoboda)

Drozdová Eva (6. 12. 1967, Brno), docentka RNDr., Ph.D., biologická antropoložka a paleoantropoložka, docentka Katedry antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně a zástupkyně vedoucího katedry, soudní znalkyně v oboru identifikace neznámých kosterních pozůstatků. V roce 1992 absolvovala obor Systematická biologie a ekologie se zaměřením na antropologii na Přírodovědecké fakultě Masarykovy univerzity v Brně. Od roku 1992 pracuje (v různých funkcích) na *Katedře antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně; RNDr. (1997), Ph.D. (1997 – *Antropologická studie staroslovanského obyvatelstva sídelního komplexu Břeclav-Pohansko. Antropometrická studie*), habilitace v oboru antropologie na Přírodovědecké fakultě Masarykovy univerzity v Brně (2003 – *Antropologický rozbor některých členů knížecí rodiny Dietrichsteinů, pohřbených v jejich rodinné hrobce v Mikulově na Moravě*). Zabývá se studiem lidského kosterního materiálu z různých lokalit a období. Zpracovala unikátní nálezy paleolitických lidských kosterních pozůstatků z Dolních Věstonic, Předmostí u Přerova a lidských zubů z mezolitických vrstev v severních Čechách i kosterní pozůstatky z dalších lokalit: populace lidu kultury zvoncových pohárů z Brna-Líšně, slovanská populace z Pohanska u Břeclavi, středověký soubor z nádvoří zámku ve Slavkově u Brna; středověké nálezy z Olomouce, Žďáru nad Sázavou, Znojma, novověká populace pohřbená na Dominikánském náměstí v Brně; ze současnosti jsou to kosterní pozůstatky ruských vojáků nalezených v Nikolčicích-Novém Dvoře. Od roku 2000 provádí výzkum kosterních pozůstatků členů rodiny Dietrichsteinů v Mikulově na Moravě. V roce 2000 se podílela na výzkumu rodiny Šternberků pohřbených v kostele Nanebevzetí Panny Marie ve Šternberku na Moravě. Jejich terénních výzkumů se pravidelně účastní studenti antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně v rámci své letní praxe. V současnosti zpracovává (v rámci grantu GA ČR) antropologický materiál z výzkumu pohřebiště lidu kultury zvoncových pohárů z Hoštic. Na výzkumných projektech spolupracuje s týmem Erika Trinkause (University of St. Louis, USA), s členy Katedry antropologie Přírodovědecké fakulty Univerzity Komenského v Bratislavě (Slovenská republika), zaměstnanci Laboratoře antropologické rekonstrukce Ruské akademie věd v Moskvě (Rusko) a Laboratoire d'Anthropologie Université de Bordeaux I (Francie). Dále spolupracuje s našimi institucemi antropologickými i archeologickými. Pro edici *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie napsala 18. svazek *Základy osteometrie*. Kontakt: Doc. RNDr. Eva Drozdová, Ph.D., Katedra antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně, Vinařská 5, 603 00 Brno, telefon: 549 493 800, e-mail: drozdova@sci.muni.cz. (Eva Drozdová)

druh (latinsky *species*, řecky *eidos*), základní jednotka biologické systematiky, taxonomie a také základní jednotka pro zkoumání evoluce a fylogenetického vývoje. Druh teoreticky vymezuje reprodukčně izolovanou, přirozenou entitu (skupinu) žijících nebo vymřelých organismů. Druh má definici dané charakteristiky morfologické, genetické, biochemické, ekologické, etologické atd. Pro jakoukoliv definici druhu je zásadně důležitý holotypus (holotyp), tedy původní exemplář, na jehož základě byl daný druh popsán. Druh lze definovat různým způsobem podle toho, zda pracujeme pouze s žijícími organismy nebo s paleontologickým či smíšeným materiálem. Nejčastěji se používá druh biologický, který je prakticky totožný s taxonem, nebo druh fylogenetický neboli paleontologický. Každý druh biologický, *agamospecies*, i druh fylogenetický musí být přísně definován také jako druh taxonomický. Evoluční biologové a paleontologové využívají také druh evoluční (*chronospecies* – je tvořen souborem následných populací téhož druhu a vyvíjí se a mění v čase). Proces vzniku druhů se označuje jako speciace. Taxonomicky definovaný druh (*species*) je v biologické taxonomii označován jako taxon. Každá taxonomická kategorie v linnéovské (Linné, Carl) hierarchické klasifikaci organismů musí svým vymezením striktně respektovat pravidla zoologické a botanické nomenklatury. Kategorie druhu tedy zahrnuje všechny taxony na klasifikační úrovni druhu, například poddruh (*subspecies*) a další. Název

druhu podléhá ustanovením a doporučením nomenklatorických pravidel. Druh se označuje dvouslovným latinským (případně i řeckým) názvem označujícím rod (začíná velkým písmenem) a druh (binominální nomenklatura, binomen), u kterého je uvedeno jméno autora názvu (kdo jej poprvé popsal) a rok popisu, například *Homo sapiens* Linnaeus, 1758 (člověk rozumný, jehož Carl Linné popsal v roce 1758). Ve vymezení druhu jako taxonu je naprosto nezbytný odkaz na holotypus, názvový typ (konkrétního jedince) svého nominálního taxonu. (Václav Vančata)

druhotné pohřby, zvláštní kategorie zacházení s lidskými pozůstatky; šlo především o významné osobnosti: světce nebo příslušníky společenské špičky. Těchto případů by bylo možno uvést mnoho, například složité přesuny mrtvoly krále Václava IV., nebo přesuny v rámci úprav pohřebních míst panovníků, ať již v Praze (Čechy), v Rakousku a v jiných zemích. Za těchto okolností měly translace především politický a ideologický podtext. Například přenesení pozůstatků významného státníka Fridricha Viléma Haugwitze a jeho manželky Hedviky Terezie Frankenbergové z hrobky ve farním kostele do hrobky v kapucínském klášteře v Náměšti nad Oslavou (Morava) popisuje náměšťský rektor Jan Michael Breyn k 19. únoru 1768 takto: „*Vyzdvihli je oba z krufty a vynesli na krchov, tam nechali přes noc, však ale lidé, sedláci, vartovati museli, 40 osob. Ráno dali je zase do kostela. Říkali jsme nad nimi Laudes a Gloria patri. Potom byla zpívaná mše. Potom je vezli oba na saních až ke kostelu kapucínskému. Tam jsme zůstali s nimi stát. Na to vyšli všichni kapucíni ven k nám s křížem a pan děkan dělal německé exhortaci, že jim veze poklad. Třebický kvardian jemu zase odpovídal latinsky, dlouho. Děkan jemu odvedl klíče od truhly, kapucíni je přijali. Hned bylo kázání německy a uložili je oba do jejich hrobu, který hned u oltáře se spatřuje. Na to bylo hned requiem. Po requiem Missa votiva, kondukt a officium toliko sami kapucíni drželi až do konce N B. Na cestě když je vezli, zpíval se žalm: Laudate dominum de coelis, ostatní za ním všechny. Byl jsem při tom. Rektor“ (Hodeček 2003, s. 35). Je z toho patrné, že i v pozdním baroku dávala šlechta přednost pohřbu v klášteře před pohřbem ve farním kostele. Na Balkáně jsou druhotné pohřby doloženy i ve venkovském prostředí jako projev piety a úcty. Specifickým případem druhotného pohřbu jsou *relikviáře (Josef Unger)*

dřevoryt, grafická technika tisku z výšky zvaná též xylografie. Vyvinul ji kolem roku 1771 Thomas Bewick. V modelaci a stínování je bohatší než *dřevořez. Matrice se tvoří z příčného řezu dřeva (zimostráz) odrytím netisknoucích ploch rydly. (Jaroslav Malina)

dřevořez, technika tisku z výšky používaná v Číně již od konce 7. století, v Evropě od konce 14. století. Matrice vzniká z podélného řezu dřeva (hruška, ořech aj.) odřezáním netisknoucích ploch nožíky a dlátky. (Jaroslav Malina)

dřevotisk, druh deskotisku. (Jaroslav Malina)

Dubois Eugène (28. 1. 1858 Eisdén – 16. 12. 1940 de Bedlaer) holandský anatom a geolog. Objevitel fosílie „jávského člověka“ *Homo erectus*. (Petr Bureš)

Dülmen Richard van (1937–2004), německý historik, profesor univerzity v Saarbrückenu v Německu. Přední představitel *historické antropologie. Autor knih: *Kultura a každodenní život v raném novověku*, 1999; *Divadlo hrůzy*, 2001; *Historická antropologie: Vývoj, problémy, úkoly*, 2002; *Bezectní lidé: O katech, děvkách a mlynářích*, 2003. (Josef Unger)

Dumuzi, sumerský bůh plodnosti z města Uruku, mládenec a božský pastýř, ženich bohyně *Inanny (Ištary) v rituálním a kultovním posvátném sňatku. (Blahoslav Hruška)

Dunant Jean Henry (1828–1910), švýcarský obchodník, humanista; inicioval v Ženevě vznik Mezinárodního výboru pro pomoc raněným (předchůdce Mezinárodního výboru Červeného kříže 1863); spolu s F. Passym dostal 1901 první Nobelovu cenu za mír. (Jaroslav Malina)

duolokalita, zvyk, podle něhož oba novomanželé žijí ještě nějakou dobu po svatbě u svých původních rodin. (Jaroslav Skupník)

Dušek Ladislav (2. 6. 1967, Chrudim), docent RNDr., Dr., vedoucí Centra biostatistiky a analýz Přírodovědecké a Lékařské fakulty Masarykovy univerzity v Brně. Vysokoškolská studia absolvoval na Přírodovědecké fakultě Masarykovy univerzity v Brně, kde se též v roce 2003 habilitoval (název habilitační práce: *Analýza rizik v biologických systémech pod vlivem stresových faktorů*). Zabývá se modelováním chování biologických populací pod vlivem stresu, ekofyziologickými principy v hodnocení rizik v reálných ekosystémech, biodiverzitou, stabilitou a strukturou biologických populací, aplikací statistických metod v biologii a chemii, matematickým modelováním a vícerozměrnou statistickou analýzou v ekotoxikologii a klinické onkologii, prediktivní onkologii, mikrobiální ekologii a ekotoxikologii, experimentální designem; tato problematika tvoří základ jeho vědecko-výzkumné a pedagogické činnosti. Podílel se jako významný spoluautor nebo prezentoval více než 90 příspěvků na zahraničních konferencích (8 zvaných přednášek) a více než 100 prezentací na domácích konferencích (10 zvaných). Citační index SCI zahrnuje přes 115 položek, z toho 32 citací jako hlavní autor. Byl úspěšným řešitelem nebo spoluřešitelem 9 grantů základního výzkumu a je autorem více než 210 výzkumných zpráv. V oblasti hodnocení prediktivní onkologie a onkologické prevence je garantem tří projektů Ministerstva zdravotnictví ČR a pro proces hodnocení kvality v onkologii byl jmenován jedním ze zástupců ČR v komisi expertů Evropské unie. Mezi současné hlavní směry jeho výzkumu patří hodnocení fyziologie a cytokinetiky populací nádorových buněk, prediktivní onkologie a medicína a vývoj ekofyziologických testů v hodnocení ekologických rizik. Je spoluautorem a autorem deseti monografií a učebnic, celkem publikoval přes 50 zahraničních prací a více než 55 domácích publikací. Pro edici *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie napsal 28. svazek *Biostatistika pro antropology* (2004). Kontakt: Doc. RNDr. Ladislav Dušek, Dr., Centrum biostatistiky a analýz Přírodovědecké a Lékařské fakulty Masarykovy univerzity v Brně, Kamenice 3, 625 00 Brno; telefon: 602 758 054, e-mail: dusek@cba.muni.cz. (Ladislav Dušek)

dvojhroby a vícehroby, hroby s více pohřbenými jedinci; patří k zvláštnostem pohřebního ritu. Na pravěkých i časně středověkých pohřebištích ji byla věnována již náležitá vědecká pozornost (**obr. 128**). Rozlišujeme současné pohřbení více jedinců do jednoho hrobu od dodatečného pohřbení a také horizontální uložení těl v hrobě (vedle sebe) od vertikálního (nad sebou). Z Trevíru (Trier, Německo) je znám případ, kdy do honosného sarkofágu z konce 3. století byl nejdříve pohřben muž a o několik let později i jeho manželka Albane. Nakonec jsou známy i dvojité sarkofágy. Dvojhroby jsou známy již z pohřebišť doby římské. Například ve Velkých Hostěrádkách (Morava) jeden žárový hrob obsahoval pozůstatky dospělé osoby a dítěte. Kromě toho se objevují i společné hroby, kde do větších jam byly uloženy různě rozházené pozůstatky spálených kostí více osob (Přešťovice u Strakonice v Čechách). Lépe identifikovatelné a tudíž i častější jsou dvojhroby i vícehroby hroby na takzvaných kostrových pohřebištích z doby stěhování národů, kde se ostatky mužů, žen i dětí nacházejí v různých kombinacích. Poměrně časté je uložení vertikální. Podle zákoníku *Lex salica* pohřbívání dvou mrtvých do jedné jámy se považovalo za pohanu a bývalo trestáno. Jednalo se však spíše o zákaz využití cizího hrobu než o pohřeb do rodinného hrobu. Vedle toho jsou známy i dvojhroby horizontální. U Avarů v Maďarsku se dvojhroby nebo hroby s ještě více pohřbenými vyskytují celkem vzácně (1–2 %), ale jejich větší počet je znám z doby před koncem 8. století. Jeden z pohřbených v tomto případě představuje hlavní osobu. Problematikou avarských dvojhrobů a vícehrobů na území dnešního Rakouska se speciálně zabývala Silke Greffen-Petersová (1992). Zjistila, že jen výjimečně by bylo možné uvažovat o zabítí ženy pohřbené v hrobě muže (**obr. 129**). Dvojhroby a vícehroby se na rakouských pohřebištích vyskytují v jednom až dvanácti procentech. Převažuje pohřeb ženy s dítětem, méně častý je již pohřeb muže s dítětem, ale poměrně častý je i pohřeb muže a ženy. Z rozboru těchto hrobů lze vyčíst celou řadu poznatků o rodinných i dalších společenských

vztazích. Pohřeb dvou jedinců do jedné urny je doložen i na žárovém slovanském pohřebišti v Potvoricích a Čakajovicích na Slovensku. Také na žárovém pohřebišti ze 7. století v Prützke v Braniborsku se v jedné popelnici našly spálené pozůstatky muže (zemřel patrně násilnou smrtí) spolu se spálenými kostmi mladé ženy. Podobně i na dalších pohřebištích s žárovými hroby se nacházejí v jednom hrobě pozůstatky muže a ženy (Stará Břeclav na Moravě, Bohnice v Čechách). Může se jednat o vzácný doklad pohřbu ženy, která dobrovolně či nedobrovolně následovala muže. Na středohradištních pohřebištích lze dvojhroby a vícehroby vysvětlit většinou příbuzenstvím a stejnou dobou úmrtí. Zvláštní jsou společné pohřby mužů a žen, přičemž žena byla někdy do staršího mužského hrobu pohřbena dodatečně. Tyto hroby jsou někdy interpretovány jako doklady mileneckých nebo manželských svazků. Ve známém příběhu Isoldy Zlatovlasé a Tristana však Isolda nařiká: „*Běda, milý, nesplní se má touha zemřít v tvém objetí, být pochována v tvé rakvi*“ (Ohler 2001, s. 228). Tato touha se však splnila abatyši Heloise, jež byla roku 1163 pohřbena do hrobu své dávné lásky (a manžela) filozofa Abélarda ve francouzském klášteře Paracletu a do společného hrobu se dostala, byť především v lidové tradici, i celá řada nešťastně zemřelých milenců, ať se již jednalo o Romea a Julii, Guiscarda a Ghismondu v Salernu, Girolama a Salvestru ve Florencii nebo Guardastagna s manželkou v Provinci. Do společného hrobu se muž se ženou mohli dostat i jinak, jak o tom svědčí příběh z 6. století zaznamenaný Řehořem z Toursu, v němž vystupuje jistý velmož Rauching: „*Rauching měl tenkrát mezi svým služebnictvem muže a děvče, a jak se často stává, vzpláli ti dva k sobě láskou. A když ta náklonnost trvala již dva roky či více, spojili se a vyhledali útočiště v kostele. Jak se to Rauching dověděl, obrátil se na kněze toho místa a žádal, aby mu jeho otroky okamžitě vydal, že jim odpouští. (...) Kněz uvěřil dobromyslně slibu prohnaného člověka a vydal mu oba s podmínkou, že nebudou trestáni. Rauching je přijal, poděkoval a odešel domů. A hned rozkázal skácet strom, osekát větve, a kmen stromu, na koncích klínem rozštípnutý, poručil vydlabat. Potom dal vykopat jámu do hloubky tři či čtyř stop a uložil do ní tu schránku. A tam jako mrtvou poručil zavřít děvče a otroka strčil za ní. Nato uzavřel příkrov, jámu zasypal zemí a oba tak zaživa pohřbil. (...) Jak to oznámili knězi, rychle přiběhl, zle Rauchingovi vyčinil, ale jen s obtížemi dosáhl, aby byli vykopáni. Otroka sice vytáhli ještě živého, děvče však již našel zadušené*“ (Řehoř z Toursu 1986, s. 235). V dolnorýnském klášteře Elten se našla dřevěná rakev, v níž ve spodu byl pohřben asi čtyřicetiletý muž na břiše. Nad ním, opět na břiše, spočívaly ostatky asi třicetileté ženy s lebkou roztráštěnou ostrým předmětem. Podle kombinace s písemnými prameny se asi jedná o doklad rodinné tragédie z roku 962. Dvojhroby nejsou na pohřebištích raně středověkých Čech žádnou výjimkou, zato trojhroby jsou vzácné. Vyskytují se v prostředí různých sociálních skupin, a to v kombinaci jedinců různého věku i pohlaví. Zvláště těsná vazba je patrná na pohřbu dvou mužů, kteří zemřeli násilnou smrtí a byli pohřbeni na Pražském hradě někdy v období od konce 9. do počátku 11. století Dlaně a prsty pravé a levé ruky těchto jedinců, u nichž není vyloučeno blízké příbuzenství (otec, syn), byly ve vzájemném dotyku a jsou zřejmě gestem sounáležitosti ve sdílení vzájemného osudu (**obr. 130**). Příkladem problematičnosti interpretace trojhrobu může být hrob 14 na pohřebišti z 9. a 10. století v Brandýsku v Čechách. Vzájemný vztah muže uloženého do hrobu s nožem i vědrem a ženy s dítětem, jejichž lebky se našly v oddělené poloze, lze interpretovat jako současný pohřeb tří jedinců, z nichž dva byli dekapitováni. Vzhledem k různé úrovni uložení kosterních pozůstatků není možno ani vyloučit dodatečný pohřeb muže (**obr. 131**). (Josef Unger)

dvojitý původ, unilineární příbuzenský původ v obou liniích; člověk zdědí určitá práva a povinnosti *patrilinéárně a jiná *matrilinéárně. (Jaroslav Skupník)

dvůr rajský, viz rajský dvůr.

dynastie (ve starém Egyptě), označení panovnického rodu a zároveň i období, v němž ve starém Egyptě vládl. Egyptologové převzali rozdělení egyptských dějin do 30 dynastií, jež zavedl kněz *Manéthó ze Sebennytu. (Břetislav Vachala)

dynastie I (viz též Čoson), korejská dynastie, vládnoucí v letech 1392–1910. (Miriam Löwensteinová)

dynastie Korjo, korejská dynastie, vládnoucí v letech 918–1392. (Miriam Löwensteinová)

dynastie v dějinách Číny, období čínské minulosti začínající legendárními vládci počátkem 3. tisíciletí př. n. l. a končící pádem dynastie *Čching v roce 1911. (Jaroslav Malina)

dysgenika, z řeckého *dys*, „zeslabený, vadný, porušený“ a *genos*, „rod“, opak *eugeniky; vyjadřuje zhoršování dědičného základu a vývoje populace. (Jiřina Relichová)

dysontogenetický nádor, viz hamartom.

dysontogeneze, porucha zárodečného vývoje organismu. Může vést ke vzniku vrozené vývojové vady. (Ladislava Horáčková)

dysostosis, viz dysostóza.

dysostóza, dysostosis, obecné označení pro poruchu vývoje kostí. (Ladislava Horáčková)

dysplázie, porucha vývoje a růstu těla nebo různých orgánů. Někdy se tak označují histologické změny, které mohou předcházet vzniku nádoru. (Ladislava Horáčková)

dysrafismus, vývojové vady nervového systému, poruchy uzavírání nervové trubice. (Ladislava Horáčková)

dystrofie, porucha výživy či látkové výměny buňky, tkáně nebo orgánu například nedostatkem kyslíku a živin, zánětem. Trvá-li stav déle, může vyústit až k zániku buněk – nekróze. (Ladislava Horáčková)

Džebel Sahaba, Núbie. Lokalita 117 je pohřebiště s celkovým počtem 59 koster. Všichni jedinci leží na levém boku, v poloskrčené poloze, s hlavou k východu a tváří k jihu. V hrobech bylo nalezeno celkem 110 kamenných artefaktů, z toho 97 úštěpů zaseklých přímo v kostech a lebkách 24 jedinců. Přihlédneme-li rovněž k frakturám kostí a zářezům na kostech končetin, evokuje celá lokalita představu násilných úmrtí. Typologicky odpovídá tato industrie qadanu, který je obvykle datován před 12 tisíc let.

Džimmu (asi 711–685 př. n. l.), legendární zakladatel císařské dynastie v Japonsku. Jeho osoba měla symbolizovat nebeský původ císařské moci. (Klára Macúchová)

džinismus, heterodoxní nábožensko-filozofický systém, pro který se podle přízviska jeho posledního historického hlasatele a reformátora Vardhamány Mahávíry (540–468 př. n. l.) – Džina („vítěz“) – ustálil název džinismus; vyznačuje se, obdobně jako *buddhismus, odporem k bráhmanskému obětnictví, kastovním přehradám a slepé víře v autoritu *védů. Džinistické učení klade důraz na mravný, ukázněný a naprosto nenásilný způsob života umožňující oproštění duše od tíživého nánosu nepříznivé *karmy, vysvobození z koloběhu životů a návratu k původní blaženosti. Pro laické vyznavače je dosažení nejvyššího stavu čistého vědění, síly a klidu označovaného pojmem *nirvána* téměř nemožné; k tomu vede výhradně cesta odříkání, umrtvování těla, studia a rozjímání, jaké umožňuje jen řádová disciplína, odvržení všech světských pout a majetku, včetně oděvu. Zejména v otázce odívání, ale i v některých dalších otázkách výkladu původního Mahávírova učení došlo někdy mezi léty 79–82 n. l. uvnitř džinistické obce k roztržce a jejímu rozdělení na tradicionalisticky zaměřenou sektu *digambarů* („oděných světovými stranami“), předepisující svým mnichům povinnou nahotu, a liberálnější *švétámbarý* („bíle oděné“), kteří svým členům dovozovali vlastnit trojdílné roucho a připouštěli i vstup žen do řádu. Pokud se mniškou rozhodla stát vdaná žena, její manžel byl považován za vdovce a mohl se znovu oženit. K tomu, aby příslušník mnišského řádu dostal svému hlavnímu poslání, a to zdokonalovat sebe i jiné s cílem zbavit duši karmické zátěže, mu má dopomáhat plnění patera velkých slibů (neublížovat živým tvorům, nelhat, nebrat, co nebylo dáno, zachovávat naprostou pohlavní zdrženlivost, vystříhat se světského majetku), z nichž u každého musí dbát na pět zásad opatrnosti (*pañčabhávaná*) a

vždy dodržovat tři „ostráživosti“ (*gupti*) – bezpodmínečně ovládat svou mysl, řeč a tělo. Má-li přísně dodržovat celibát, musí se zejména vystríhat vyprávění o ženách, jež by v něm mohla rozlítit touhu, uvažování o půvabech žen, jakož i o rozkoších, jež snad dříve se ženami zakusil, pohlavně vzrušujících nápojů a výživných či příliš kořeněných jídel, stejně jako zženštilého pěstování svého těla. Pokud se setká s osobou opačného pohlaví, neměl by na ni hledět, hovořit s ní smí jen je-li tázán či táže-li se na cestu, případně v souvislosti s přijímáním almužny a dotknout se jí smí jen pokud ji tak může uchránit před vážnější újmou. U laických vyznavačů džinistického náboženství tvoří obdobu „velkého“ mnišského slibu naprosté pohlavní zdrženlivosti „menší“ slib varovat se pohlavních výstředností. Ten od věřícího vyžaduje, aby se spokojil svou manželkou, nespáděl jiné ženy, ani k takové činnosti nevedl nikoho jiného. K prohřeškům proti tomuto slibu patří dohazování sňatků, nepřírozené ukájení pohlavního pudu, zalíbení v dvojsmyslných a chlípných řečech, přílišná vášnivost i ve styku s vlastní manželkou a styk s nevěstkami. (Jan Filipický)

džňánamarga, cesta poznání (v indickém kulturním kontextu), využití intuitivního postžení jediného, všezahrnujícího jsoucna, kromě něhož neexistuje nic jiného, k odstranění závislosti já na hmotné přírodě, na tělesnosti (nejá) a ke konečnému vysvobození. (Jan Filipický)

Džoser, egyptský panovník vládnoucí v období kolem roku 2650 př. n. l.; druhý vládce 3. dynastie. Podle Turinského seznamu králů vládl 19 let, podle Manéthóna 29 let. Jeho obrovská posmrtná rezidence, kterou představuje rozsáhlý stavební komplex stupňovité pyramidy v Sakkáře, je považována za důležitý mezník ve vývoji světové architektury. Autorem projektu Džoserovy pyramidy, kde bylo vůbec poprvé použito kamene v monumentálním měřítku, byl pravděpodobně jeho syn Imhotep; tento slavný mudrc, stavitel a lékař byl později zbožštěn a uctíván jako bůh lékařství a ochránce písařů. (Břetislav Vachala)

Džürdženi, též Džürdžedi (čínsky Nü-čen), tunguzský kmen v severovýchodní Číně, kde si založili svůj stát Ťin („Zlatý“, 1115–1234). V roce 1127 vytlačili *Sungy ze severní poloviny země na jih a tím ukončili období *Severních Sungů. (Josef Kolmaš)

eburnizace, zrcadlově lesklé obroušení kloubních ploch (vzhledem podobné slonovině) v důsledku artrotických změn kloubu. (Ladislava Horáčková)

Eden, místní jméno přesně zeměpisně neurčené. „*Hospodin Bůh vysadil zahradu v Edemu na východě*“ (Gn 2,8). Eden je blažené sídlo, *ráj, z něhož byli *Adam a Eva pro svou neposlušnost vyhnáni. (Jaroslav Malina)

Edo, původní název dnešního Tokia, město přebudované koncem 16. století, kdy se stalo sídelním městem *šógunů z rodu *Tokugawa, vyrostlo v největší japonské administrativní centrum; období tokugavského *šógunátu se proto nazývá také dobou Edo. (Klára Macúchová)

eem, poslední interglaciál, zhruba před 100 000 lety. (Jiří A. Svoboda)

Efesos, řecké město na pobřeží Malé Asie od 11. století př. n. l. osídlené Ióny. Významné středisko iónské kultury, místo styku řecké civilizace s východními kulturami. To se projevovalo v kultu tamní bohyně Artemidy a při vzniku řecké vědy v osobě filozofa Hérakleita z Efesu a dalších. Město mělo důležité postavení i v době římské, vznikla zde jedna z nejstarších křesťanských obcí. V Efesu žil podle legendy svatý Jan, který pečoval o Pannu Marii, kázal zde apoštol svatý Pavel a křesťanům v Efesu je adresován i jeden z jeho listů. V chrámu Panny Marie se roku 431 konal církevní koncil, jenž ji uznal za Bohorodičku. Nejvýznamnější církevní stavbou se stal velký chrám svatého Jana. Archeologický výzkum Efesu od roku 1894 provádí Rakouská archeologická škola, s níž před 1. světovou válkou těsně spolupracoval i brněnský profesor architektury na Německé technice a archeolog Joseph Dell. (Marie Pardyová)

Effertzova doktrína, teorie, podle které je muž vybaven limitovaným počtem ejakulací nebo limitovaným objemem celoživotně produkovaného ejakulátu. Pokud tento limit vyčerpá,

končí jeho sexuální aktivita. Podle této doktríny se předpokládalo, že muži, kteří začínají sexuálně žít brzy a jsou hodně sexuálně aktivní, končí se sexem dříve než ti, kteří se celý život „šetřili“. Všechny výzkumy však ukazují pravý opak: lidé, kteří začínají sexuálně žít dříve a jsou celoživotně sexuálně aktivní, mají větší šanci na dobrou sexuální aktivitu i v pokročilém věku. (Jaroslav Zvěřina)

egalitářství (primatologie), stav sociální struktury, v němž se minimálně uplatňuje mechanismus dominance a podřízenosti a kde základem sociální struktury je schopnost udržovat pozitivní sociální vztahy, mimo jiné i po konfliktních situacích. Egalitářské varianty sociálních struktur jsou velmi vzácné, v čisté formě existuje snad pouze u makaka tonkeánského. (Václav Vančata)

Egeis, oblast ostrovů v Egejském moři, ohnisko rané kultury řeckého světa, která se zde vytvořila ve 3. tisíciletí př. n. l. pod vlivem *Předního východu. (Marie Pardyová)

egejská civilizace, civilizace Egeidy v době bronzové. Patří k ní *kykladská kultura na řeckých ostrovech ve 3. tisíciletí př. n. l., *mínojská civilizace na Krétě v 1. polovině 2. tisíciletí př. n. l. a *mykénská kultura na řecké pevnině ve 2. polovině 2. tisíciletí př. n. l. Egejská civilizace zanikla v průběhu 13. a 12. století př. n. l. příchodem nových obyvatel do Řecka a podlehl zejména ničivému vpádu *Dóřů. (Marie Pardyová)

egoismus, jednání sobecky zaměřené na prosazení vlastního zájmu či prospěchu i na úkor druhých. (Jaroslav Malina)

egyptština, samostatná větev mezi afroasijskými jazyky, která má pět vývojových stupňů (v období od 4. tisíciletí př. n. l. do 1. tisíciletí n. l.). (Břetislav Vachala)

Ehringsdorf, Německo, středpleistocenní travertinová lokalita, sídliště archaických evropských hominidů (lebeční fragmenty), fauna a industrie středního paleolitu; stáří asi 220 000 let. (Jiří A. Svoboda)

echinokokóza, hydatidóza, parazitární onemocnění způsobené měchožilem zhoubným. Požitím jeho vajíček se může u člověka vyvinout larvální stadium měchožila se vznikem patologických dutin (boubelí) obsahujících larvy (zejména v játrech). (Ladislava Horáčková)

Eibl-Eibesfeldt Irenäus (15. 6. 1928, Vídeň), rakouský biolog, specialista na etologii člověka, dlouholetý pracovník etologického ústavu v Seewiesenu v Bavorsku. Rozšířil rozvažování o člověku o nové aspekty vyplývající z vědeckého poznání ve 20. století. Hlavní díla: *Liebe und Hass*, 1971; *Krieg und Frieden aus der Sicht der Verhaltensforschung*, 1975; *Die Biologie des menschlichen Verhaltens*, 1984 a další. (Stanislav Komárek)

ejakulace (latinsky *ejaculatio*), vystříknutí ejakulátu (spermatu) z mužské močové trubice, obvykle při *intromisi penisu; u primátů může být ejakulát hustší konzistence a ejakulace spermatu je časově mnohem rychlejší (obvykle 5–10 sekund po počátku kopulace), než je tomu u člověka. Setkáme se i s termínem ženská ejakulace, čímž je míněno vypuzení sekretu při orgasmu. Za jeho možné zdroje jsou považovány periuretrální a parauretrální žlázy („ženská prostata“), slizniční žlázy předsíně, nebo dokonce děloha. (Václav Vančata – Jaroslav Zvěřina)

ejakulát, semenná tekutina, vypuzovaná při ejakulaci z močové trubice. Ejakulát zdravého mladého muže tvoří bělavá hmota o objemu v průměru tři mililitry (2,0–12,0 ml) a zpravidla více než 40 milionů spermií v každém mililitru. Při vypuzení z močové trubice má ejakulát rosolovitou konzistenci. Ke zkapalnění dochází do dvaceti minut. (Jaroslav Zvěřina)

ekdosis („vyvdání“), řecký název pro svatbu. (Marie Pardyová)

ekklésia, viz církev.

ekofakt [archeologicky], označení přirozených pozůstatků (kosti lidí a zvířat, fosilní půdy, zkameněliny, pyl, usazeniny apod.), jež archeologie a další disciplíny užívají k rekonstrukci přírodního prostředí, ve kterém probíhala činnost dávných lidí (viz též přírodní materiální pozůstatky). (Jaroslav Malina)

ekologická antropologie, směr v antropologii (rozvíjený od druhé poloviny 20. století) zabývající se výzkumem kultur jako adaptivních systémů v rámci přírodního prostředí. (Jaroslav Malina)

ekologická nika, ekologický prostor, v němž daný organismus žije. Ekologická nika má tři základní rozměry – potravní, prostorový a časový. Z hlediska zásadních předurčení či požadavků musí primáti v ekosystému přežít, najíst se, rozmnožit se a dovést své potomky až k hranici reprodukčního cyklu, aby předali své geny dalším generacím. V každé z těchto činností se daný rozměr niky uplatňuje přímo či nepřímo. Například sežere-li samec všechno, hladová samice nebude ochotná kopulovat, bude menší šance na úspěšné oplodnění, mládě bude mít méně potravy, bude menší, slabší atd. Bude-li samec spát, když je samice aktivní, nerozmnoží se. Naopak rovnoměrné rozložení potravních zdrojů mezi pohlavími může danou skupinu zvýhodnit. (Václav Vančata)

ekologie, obor zkoumající vzájemný vztah organismu, sociální skupiny a prostředí (včetně fyzikálního prostředí). (Václav Vančata)

ekologie kulturní, viz kulturní ekologie.

ekonomická antropologie, subdisciplína antropologie zabývající se srovnávacím výzkumem vzniku, vývoje, fungování a směřování ekonomických systémů. (Jaroslav Malina)

ekonomie, společenská věda, zkoumající ekonomické chování člověka, fungování trhu, alokaci omezených výrobních zdrojů mezi alternativní použití, růst a rozdělování národního produktu a vztahy mezi hlavními ekonomickými agregáty (národní produkt, spotřeba, investice, peněžní zásoba aj.). Pozitivní ekonomie se zabývá popisem a vysvětlováním probíhajících ekonomických procesů; normativní ekonomie se zabývá jejich hodnocením z hlediska ekonomické efektivity (blahobytu) a v širším pojetí spojuje efektivní fungování ekonomiky s problematikou sociální a etickou. (Marie Dohnalová)

ekonomika, systém, ve kterém se uskutečňují hospodářské procesy, tj. procesy výroby, směny, rozdělování, spotřeby, investování aj. vymezené hranicemi státu. (Marie Dohnalová)

ektoderm, zevní zárodečný list u časně fáze lidského zárodku. Vznikají z něj například nervový systém, zubní sklovina, výstelka ústní dutiny, pokožka. (Ladislava Horáčková)

ektohormony, látky podobné hormonům, vylučované navenek tak, aby ovlivňovaly jiné příslušníky stejného druhu, zpravidla opačného pohlaví. Jde o málo používaný výraz. Dnes je pro tyto působky častější označení feromony. (Jaroslav Zvěřina)

ektopický, nalézající se mimo své obvyklé místo (například zub). (Ladislava Horáčková)

elephantiasis, značné zduření či otok. 1. viz lepra, 2. viz filarióza. (Ladislava Horáčková)

Eliášová Hana (23. 3. 1951, Opava), RNDr., antropoložka, absolventka Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně v letech 1969–1974, obor Odborná biologie, specializace antropologie. Nyní zaměstnána na Kriminologickém ústavu v Praze. Zabývá se forenzní antropologií, osteologií, trichologií, fotokomparací, superprojekcí a faciální rekonstrukcí. Faciální 3D rekonstrukce prezentovala na mezinárodních kongresech a symposiích v Itálii (Bari), Istanbulu. Na I. mezinárodní konferenci v Postupimi o rekonstrukci měkkých částí obličeje byla zvolena za Českou republiku členkou mezinárodního výboru. Je soudní znalkyní v oboru Kriminologie se specializací forenzní antropologie. Je členkou *České společnosti antropologické. Kontakt: RNDr. Hana Eliášová, Kriminologický ústav Praha, Bartolomějská 10, 120 00 Praha 2; e-mail: hanaeliasova@atlas.cz. (Hana Eliášová)

elixír nesmrtelnosti, taoistický termín vycházející ze spekulace o možnosti vytvořit prostředek, který člověku zajistí nesmrtelnost, případně dlouhověkost; v Číně je víra v možnost jeho vytvoření spjata s *taoismem, druhým nejvlivnějším filozofickým učením čínského starověku. Taoismus, na rozdíl od *konfucianismu nebo *legismu, se příliš nezajímal o mezilidské vztahy a nepředepisoval ani zásady morálky. Ve svém dalším vývoji absorboval mimo jiné řadu starších náboženských představ a praktik, označovaných někdy jako šamanské, a stále více se soustřeďoval na hledání cest k dosažení nesmrtelnosti, nebo

alespoň dlouhověkosti a životní vitality, včetně vitality sexuální. Vzhledem k světovému názoru, který pojímal nebe, zemi a lidstvo jako propojený systém, v němž je každá z těchto tří oblastí jenom další dimenzí druhých dvou, a také vzhledem k poznatku, že lidské tělo je replikou makrokosmu v miniatuře, bylo docela logickým vyústěním, že se v Číně vyvinula dlouhá tradice alchymie – proměnit obyčejné ve vzácné. Zatímco cílem alchymistů v jiných kulturně historických oblastech světa bylo zejména získání bohatství výrobou zlata z obyčejných kovů, v Číně (a do určité míry také v Indii) byly cíle alchymie častěji „duchovní“. Je sice pravda, že nejranější formy čínské alchymie zahrnovaly i pokusy o výrobu zlata, ale to bylo prostředkem, jak se stát nikoli bohatým, nýbrž nesmrtelným, zlato bylo totiž považováno za jediný nezníčitelný a trvalý element v přírodě a vládla domněnka, že strávení zlata v dostatečném množství může učinit trvalým také život člověka. Historik S'-ma Čchien v *Zápisích historika* uvádí, že jedním z prvních učenců, jenž znal tajemství nesmrtelnosti, byl taoistický filozof Cou Jen, který žil ve 3. století př. n. l. Při líčení pobytu jistého Li Šao-jüna na císařském dvoře dynastie Západních Chan přibližně kolem roku 133 př. n. l. naznačuje způsob, jak byla tehdy tajemství nesmrtelnosti vykládána. Li Šao-jün, který občas udivoval okolí svými znalostmi osob i věcí z minulosti vzdálené i několik století, při jedné audienci chanskému císaři tajuplně sdělil: „Musíte přinést oběť Peci a potom můžete učinit, aby (duchové) byli přítomni. Poté, co (duchové) prokáží svou přítomnost, prášek rumělky může být proměněn ve zlato. Když je toto zlato hotové, může se ho použít na nádoby pro nápoje a pokrmy, což zvětší délku Vašeho života. Když délka Vašeho života vzroste, může být poskytnuta audience Nesmrtelným z (ostrova) Pcheng-laj uprostřed oceánu. Když jim bylo uděleno slyšení, obětováním Nebesům a Zemi se stanete nesmrtelným.“ Tato procedura se nazývala *waj-tan* („vnější alchymie“). Druhá forma čínské alchymie, známá jako *nej-tan* („vnitřní alchymie“), sdílela cíl nesmrtelnosti, ale pokoušela se ho dosáhnout transformováním prvků obsažených v lidském těle. Vnitřní alchymie byla integrální součástí mnoha různých lékařských praktik a byla také úzce spjata s teorií i praxí tradiční čínské medicíny. K dlouhověkosti a nesmrtelnosti se tedy ve staré Číně mělo dospět prostřednictvím uměle vyrobeného zlata a tajuplných magických rituálů a obětí. Bylo to chytře vymyšleno. Rituály byly přece velice komplikovanou věcí, spojenou s tolika neznámými veličinami, a dokonce s nadpřirozenem. A tak bylo možné případné neúspěchy (dnes víme, že neúspěchem skončily všechny pokusy) svést nikoli na tvůrce preparátu, nýbrž na chybné jednání obětníka. Z hledání preparátů dlouhověkosti a nesmrtelnosti i uchování nebo vzbuzení sexuální apetence se stal postupně docela výnosný obor. Například učenec Ke Chung ve své taoistické přírodovědné encyklopedii z počátku 4. století n. l. *Mistr objímající prostotu (Pao-pchu-c')*, jak také zněla jeho přezdívka, uvádí desítky nejrůznějších elixírů nesmrtelnosti a celou jedenáctou kapitolu věnoval lékopisu Nesmrtelných. Z Ke Chungova popisu vyplývá, že se používaly minerální a rostlinné preparáty. Z minerálních látek to byly nefrit, slída nebo realgar (sulfid arzenitý). Z rostlin byly při přípravě elixírů užívány sezam, moruše, bodlák, tuřín a mnohé další. Ke Chung uvádí, že jistý Tu C'-wej pojídal chřest, což mu umožňovalo uspokojovat osmdesát konkubín a zplodit s nimi sto třicet synů. Navíc dokázal ujít tři sta *li* (asi 150 kilometrů) denně; v chodeckém výkonu ho překonal Čao Tchou-c', který po dvacetiletém užívání skořice byl schopen urazit v jednom zátahu až 500 *li*. Z moderních lékařských, botanických a chemických rozborů preparátů uváděných v čínských spisech vyplynulo, že se za nimi skrývá nikoli elixír nesmrtelnosti, ale buď zcela neškodné látky, nebo drogy s posilujícími či halucinogenními účinky, anebo jedy. Slída ublížit nemusí a také nefrit je téměř neškodný. Zato realgar (sulfid arzenitý) mohl podlehnout přeměně (při výrobě elixíru se směs často zahřívala, nebo dokonce žíhala) na oxid arzenitý, který je prudce jedovatý. Škodlivost některých elixírů ostatně odhalili již osvícenější čínští učenci. Čeng Jin ve svém spisu z 9. století n. l. uvádí, že připravil pětaticet tehdy běžně užívaných elixírů a o řadě z nich experimentálně zjistil, že jsou jedovaté, někdy dokonce smrtelné. A v historických

pramenech jsou doloženy i praktické důsledky. V letech 820 až 859 zahynulo v důsledku užívání prostředků údajně prodlužujících život a léčících neduhy či sexuální nedostatečnost nejméně šest císařů. První v řadě obětí byl císař Sien-cung (vládl 806–820): používání takzvaného zlatého elixíru z něho učinilo krutou a psychicky nevyrovnanou osobnost. Vězení se plnila oběťmi jeho nevypočitatelné zášti. Nakonec se stal pro své okolí natolik nebezpečný, že jej sloužící zavraždili. Po takových a podobných zkušenostech není divu, že se občas našli panovníci, kteří se k otázce dlouhověkosti, nesmrtelnosti a sexuální vitality postavili přece jen rozumněji. Například císař Wen-cung (vládl 827–840), poté co obdržel elixír nesmrtelnosti, uzavřel jej do nefritové skříňky. Přitom ironicky prohlásil, že se ještě příliš těší rozkošemi pozemského světa, než aby chtěl odletět okamžitě na Nebesa, a že po elixíru sáhne teprve tehdy, až se bude chystat zemřít. Touha po elixíru se čas od času objevovala i v pozdějších staletích. Za mingského císaře Tia-ťinga (vládl 1522–1566), jednoho z nejzanícenějších taoistů na čínském trůně, dosáhla dokonce jednoho ze svých vrcholů. Prostředek k dosažení nesmrtelnosti byl na jeho dvoře obohacen o nový předpis: vytvářel se z menstruační krve panen (za tímto účelem byly do paláce vybírány panny z celé říše) a byl užíván nikoli jako nápoj, nýbrž v podobě kuliček, respektive pilulek (*chung-wan*). Čínská víra v možnost dosažení nesmrtelnosti je starší než taoismus a neomezuje se jen na taoisty. Teprve taoismus však z různých metod a technik zaměřených na získání věčného života vytvořil propracovaný systém. Základním východiskem tohoto systému je vzájemný vztah mikrokosmického těla a makrokosmického vesmíru. Adept se musí ztotožnit s „prvotním dechem“ (*jüan-čchi*), který odpovídá životodárnému, nerozlišenému *tao* na počátku stvoření. Musí udržet životně důležité tělesné esence „dechu“ (*čchi*), „životní síly“ (*ting*) a „ducha“ (*šen*) a zvrátit postupné vyčerpávání těchto podstat, jež jinak nakonec vede k smrti. Obrácení procesu stárnutí se dosáhne celou řadou metod a technik. Při meditačních a vizualizačních cvičeních je třeba se soustředit na *tao* nebo na mocné astrální bohy, sídlící v nebi a v těle; bohy lze vzývat i terapeutickými a posilovacími pohyby. Dechové techniky vedou k tak pomalému a mělkému dýchání, že i peříčko položené na nos zůstane nehybné. Očistu dechu a těla posiluje vhodná strava, včetně požívání potravy spjaté s dlouhým životem, jako jsou určité houby nebo semínka a míza borovice. Sexuální techniky jsou zaměřeny na kontrolu orgasmu, o němž se tvrdí, že způsobuje ničivé vyčerpání životních esencí. Taoistické praktiky zaměřené na získání nesmrtelnosti předpokládaly splnutí očištěných a zdokonalených tělesných esencí – například sexuálních tekutin, slin, ducha a *čchi* – ve „Svatý zárodek“ čili „Zárodek nesmrtelnosti“ (nazývaný též „Červené dítě“), jež byl vyživován v břiše adepta, kde se při správné výživě a prováděním daných úkonů vyvinul ve zdokonalené tělo, nesmrtelné „skutečné“ já; to pak nahradilo adeptovo staré já podléhající zkáze. Rakve těch, kdo dosáhli nesmrtelnosti, se naleznou prázdné, s výjimkou nemnoha pozůstatků a památek, třeba sandálu nebo hole. Nesmrtelní mají tělo hladké jako led, sněhobílou pokožku a podivné rysy, jako třeba čtvercové oční panenky a dlouhé uši; žijí v odlehlých, těžko přístupných horách a jeskyních nebo na bájných místech, jako je Pcheng-laj, jeden z Ostrovů nesmrtelných ve Východním moři. Jako mistři času i prostoru procházejí se mezi hvězdami a planetami a nepoznání příležitostně navštěvují i Zemi, aby udělovali nesmrtelnost smrtelníkům, kteří si to zaslouží. Nad tímto počínáním, kromě jiných božstev, bděla nejvyšší bohyně taoistického panteonu, Královna Matka západu (Si-wang-mu) – Královna nesmrtelných. Je jednou z nejrozšířenějších a nejoblíbenějších postav mezi nesmrtelnými. Taoisté ji považovali za prvopočáteční dech Nejvyššího Jin – za božskou milenkou a učitelku lidských bytostí pátrajících po nesmrtelnosti. Královna nesmrtelných žila v pohoří Kchun-lun, v místě spojujícím nebe a zemi, oplývající nalezišti zázračného nefritu, kouzelném i děsivém území za západními hranicemi čínské civilizace, oplývající radovánkami, krásou i nebezpečím. Byla zobrazována s levhartím ocasem a tygřími zuby, též s rozčuchanými vlasy a výraznou pokrývkou hlavy; sloužili jí nefritoví mládenci a dívky a doprovázely ji kouzelné

bytosti jako devítiocasá liška, fénix, trojnohý pták a zajíc z Měsíce. Královna Matka západu byla uctívána po více než dva tisíce let jak v elitních, tak lidových kultech. V lidových představách je nejslavnější její pěstování broskví nesmrtelnosti, které dozrávají jednou za tři tisíce let; slouží nesmrtelným jako závěrečný chod nebeských hodovních slavností, zahrnujících takové lahůdky jako medvědí tlapy nebo dračí játra. Otázky dlouhověkosti a nesmrtelnosti byly vskutku problémem, který starou čínskou společnost a zejména vládce hluboce zajímal – této vizi podlehl například sjednotitel Číny *První svrchovaný císař Čchinů a s jejím řešením nakonec spojoval všechny své plány a naděje. (Jaroslav Malina)

Ellis Henry Havelock (1859–1939), britský lékař, sexuolog. Nejproslulejší průkopník globálního zkoumání (zejména transkulturně orientovaného) lidské sexuality, jehož výsledky publikoval v řadě studií a knižních monografií: *The New Spirit* (1890), *Man and Woman* (1894), *Studies in the Psychology of Sex* (1896–1928), česky *Pohlavní psychologie* (Praha 1937). (Jaroslav Zvěřina)

elogium (z řeckého *elogeion*), oslavný nápis vytesaný pod sochou nebo na náhrobku či sarkofágu. (Josef Unger)

emblém, způsob znakového zobrazení, komponovaného z obrazu a textu do jednoho celku. Má různé vývojové podoby (barokní emblematika, epigram, alegorický obraz aj.). (Jaroslav Malina)

emfyzém, nahromadění vzduchu v tkáních. (Ladislava Horáčková)

emfyzém plic, rozedma plic, zvýšené množství vzduchu v plicích při současném úbytku a poškození vlastní plicní tkáně. (Ladislava Horáčková)

Empedoklés (asi 493–433 př. n. l.), řecký filozof, básník a lékař klasického období. Pocházel z Akragantu na Sicílii (dnešní Agrigento). Navazoval na učení svých předchůdců, zejména Hérakleita, elejské a *pýthagorejské školy. Za základ světa považoval čtyři prvky, či živly: oheň, vzduch, vodu a zemi. Veškeré dění vysvětloval jako slučování a rozlučování těchto prvků v různých kvantitativních poměrech. Zdroj těchto změn není obsažen v samotných prvcích, ale způsobují je dvě vnější protikladné síly: „Láska“ (*Filiá*) prvky spojuje a „Svár“ (*Neikos*) je rozděluje. Působením Lásky se prvky spojují v dokonalou jednotu, při jednoznačné převaze Sváru jsou úplně rozděleny. Zdrojem vývoje, vzniku a zániku všech živých bytostí jsou přechodná stadia, kdy postupně nabývá převahu buď Láska nebo Svár, protože okamžik, kdy jsou v rovnováze, je nepatrný a přechodný. Empedoklés vytvořil jednu z variant orfického učení o nesmrtelnosti a materiální povaze duší, jež jim umožňuje převtělení. Převtělovat se musí každý, kdo podlehl sváru a poskvřnil se vraždou nebo křivou přísahou. Empedoklés své učení vyložil v básních *O přírodě* (*Peri fyseós*) a *Očišťování* (*Katharmoi*). Zachovaly se z nich jen fragmenty. Podle pozdějších legend se Empedoklés rozhodl odejít ze života skokem do kráteru Etny. Pravděpodobně však zemřel zcela prozaicky, patrně někde na Poloponnésu za svého pobytu v Řecku. (Marie Pardyová)

empirie (zkušenost), souhrn poznatků, zejména poznatků získaných smysly, a souhrn prakticky osvojených znalostí a dovedností. (Jaroslav Malina)

empirismus, filozofický směr považující smyslovou zkušenost za základ a východisko poznání; opakem je racionalismus. (Jaroslav Malina)

encefalizace, proces relativního i absolutního zvětšování mozku v evoluci. U *homininů je vzhledem k zvýšenému významu například učení, nástrojové činnosti a komunikace zvláště důležitá. V mnoha případech je však encefalizace homininů interpretována nesprávně, a dokonce i opředena nejrůznějšími mýty, které vyplývají z přeceňování kvantitativních velikostních změn mozku. Výzkumy šimpanzů a miocenních dryopitéků ukazují, že encefalizace měla zásadní význam až v evoluci rodu **Homo*, nikoliv však u jeho předků. (Václav Vančata)

encisium, násilný potrat způsobený třetí osobou. (Josef Unger)

endemie, výskyt infekčního onemocnění na určitém ohraničeném území bez časového omezení. (Ladislava Horáčková)

endo-, řecká předpona s významem „uvnitř, vnitřní“.

endoarcheologická teorie, odvětví obecné teorie *archeologie, zaměřené na poznávání samotných hmotných (materiálních) památek jako pramenů informací o historické minulosti, na poznávání jejich fungování jako takových pramenů. Ústředním článkem endoarcheologických výzkumů musí být teorie zařazování archeologických údajů do kulturně-historického procesu; zaměřuje badatele na úzce zaostřené teorie, zajišťující uspořádání materiálu (teorie archeologické klasifikace a typologie), funkční určení (teorie zpředměňování a archeologizace), historickou rekonstrukci průběhu událostí (teorie situační rekonstrukce, teorie střídání kultur) atd. (Jaroslav Malina)

endogamie, pravidlo výběru manželského partnera vyžadující, aby jedinec vstoupil v manželství s osobou přínaležející do stejné (nejčastěji příbuzenské) skupiny jako on sám či ona sama. (Jaroslav Skupnik)

endokrinní, týkající se vnitřní sekrece látek (například hormonů) důležitých pro organismus. (Ladislava Horáčková)

endokrinologie, nauka o žlázách s vnitřní sekrecí a jejich poruchách. Protože pohlavní žlázy jsou významnými endokrinními systémy, patří endokrinologie sexuality k nejvýznamnějším úsekům této disciplíny. (Jaroslav Zvěřina)

endorfiny (endogenní opioidy), v lidském těle vznikající látky, které se svým účinkem podobají opiátům a působí na stejná cílová místa v mozkové tkáni jako morfium a jeho deriváty. Jde o látky složené z různých aminokyselin (polypeptidy). Mají vztah k prožívání pozitivních emocí (také sexuálního vzrušení a orgasmu), účinně tlumí vnímání bolesti. (Jaroslav Zvěřina)

endoskop, pevný nebo ohebný přístroj se zdrojem studeného světla a se speciálními vlákny, schopnými přenosu optických signálů. Slouží k prohlížení vnitřních tělesných dutin nebo dutých orgánů, za pomoci endoskopu se provádějí i některé chirurgické zákroky. (Ladislava Horáčková)

endoskopie, metoda umožňující prohlédnutí vnitřních tělesných dutin nebo dutých orgánů. (Ladislava Horáčková)

endostální osteoskleróza, viz spongioskleróza.

Endymión, v řecké mytologii krásný mladík, do něhož se zamilovala bohyně měsíce *Seléné. Endymión byl odsouzen k věčnému spánku, a tak ho Seléné navštěvovala v noci v jeskyni pod horou Latmos v maloasijské Kárii a marně se ho pokoušela probudit svým polibkem. Výtvarné umění: Kalmakov, Nikolaj Konstantinovič, *Artemis a spící Endymión*, 1917, obraz. (Jaroslav Malina – Marie Pardyová)

Endymion a Seléné, viz Endymion, Seléné.

engyésis („závazek, dohoda“), označení pro svatební dohodu mezi ženichem a otcem nevěsty v antickém Řecku. (Marie Pardyová)

enkolpion, náprsní schránka s relikvií ve tvaru kříže nebo medailonu. Od 11. až 12. století v západní církvi především biskupská insignie, ve východní církvi i nadále laický ochranný předmět. (Josef Unger)

enkulturace, proces učení, jímž si člověk v dětství a dospívání osvojuje kulturu, hodnoty a normy dané společností. (Jaroslav Skupnik)

Enki, sumersky „pán země“; akkadsky Ea, „živoucí“; řecky Aes. V sumersko-akkadské mytologii bůh moudrosti a magie, vládce podzemního sladkovodního oceánu Abzu, dárce hojnosti vod, bůh plodnosti. Byl jedním z nejvyšších mezopotamského panteonu, v němž bývá uváděn na třetím nebo čtvrtém místě. Jeho otcem byl *An, matkou Nammu. Enkimu je věnována řada mýtů. Jeho sexuální život a vše, co z toho povstalo zachycuje zejména sumerský mýtus Enki a Ninchursanga – bývá interpretován jako příběh o nastolení zákazu

incestu, vzniku exogamie a vytvoření podmínek pro rozvoj lidské společnosti a civilizace. Líčení začíná na „panenském a čistém“ ostrově Dilmunu před vznikem civilizace. Ze spojení Enkiho a Ninsikilly (střídavě je nazývána Nintu, Damgalnunna, *Ninchursanga), jeho dcery a zároveň manželky, se zrodila bohyně Ninsar, s ní zplodil Enki bohyni Ninkurru, s ní dále zplodil bohyni Uttu. Tehdy zasáhla bohyně Nintu a varovala Uttu před Enkiho sexuální nenasytností. Enkimu se podařilo k Uttu dostat v přestrojení za zahradníka. Ninchursanga však zabránila Uttu v početí a z Enkiho sémě vyrostlo osm rostlin. Když je Enki spatřil, snědl je a onemocněl. Ninchursanga ho proklela a skryla se. Na Enlilovu žádost a pod příslibem odměny se vydala Ninchursangu hledat liška. Přivedla ji k nemocnému Enkimu, jemuž Ninchursanga porodila osm bohů, kteří vyléčili jeho osm nemocí. (Blahoslav Hruška)

Enki a Ninchursanga, viz Enki, Ninchursanga.

enkulturace, ...

Enlil, sumersky „pán vítr“; akkadsky rovněž Enlil nebo Ellil; řecky Illinos; v sumersko-akkadské mytologii druhý nejvyšší bůh panteonu po bohu *Anovi, svém otci, jehož svým významem zatlačil v průběhu času do pozadí. Nejvyšší vládce země, které se zmocnil jako svého panství, když se bohové dělili o vládu nad celým světem. Podle některých sumerských mýtů je Enlil pokládán za organizátora světa a stvořitele člověka, v jiných jsou vyličen jeho sexuální a erotické vztahy k bohyním Ninlil a Sud. Po milování s mladičkou bohyní Ninlil, která právě dospěla, a stal se tak nečistým, byl vyhnán shromážděním bohů ze svého města Nippuru. Ninlil, která již nosila ve svém lůně Enlilova syna Su'ena, se vydala za ním. Enlil, zřejmě v obavách před dalším znečištěním a dalším hněvem bohů, se jí snaží vyhnout. Teprve když se dovídá, že je těhotná, miluje se s ní znovu a plodí boha Nergala. Situace se ještě dvakrát opakovala a zplodil s Ninlilou ještě bohy Ninazua a Enbilulua. S bohyní Sud se oženil a zplodil s ní dceru Nisabu-Ašnan, bohyni písařství a personifikaci obilí. (Blahoslav Hruška)

Enlil a Ninlil, viz Enlil, Ninlil.

entezopatie, zkostratění vazů a šlach v místě jejich připojení ke kostem. (Ladislava Horáčková)

entoderm, vnitřní zárodečný list u časně fáze lidského zárodku. Vzniká z něho například výstelka a žlázy většiny trávicího, dýchacího a části močového ústrojí. (Ladislava Horáčková)

eolity, „kameny z dob červánků lidstva“, domnělé artefakty z nejstaršího paleolitu, vzniklé přírodními procesy (tlaky v ledovcových sedimentech, mořský příboj atd.). (Jaroslav Malina)

eosinofilní granulom, jedna z forem histiocytózy. (Ladislava Horáčková)

epicidium, též epicendium nebo epicedium, smuteční řeč za mrtvé a též seznam zemřelých za něž měly být konány výroční modlitby; viz nekrologium. (Josef Unger)

epidemie, hromadný výskyt infekční nemoci na určitém území v určitých časových obdobích. (Ladislava Horáčková)

epidermoidní, podobající se pokožce (epidermis), mající podobnou histologickou stavbu, včetně možného rohovatění. (Ladislava Horáčková)

epifýza, 1. koncová část dlouhých kostí. U rostoucích kostí je oddělena od střední části – diafýzy růstovou chrupavkou. 2. šišinka (glandula pinealis, epiphysis cerebri), část mezimozku. (Ladislava Horáčková)

epifyzeolýza, odloučení epifýzy od diafýzy v místě růstové chrupavky u rostoucích kostí. (Ladislava Horáčková)

epigenetické mechanismy, kromě přesně geneticky určených procesů existují ve vývoji jedince také jevy, které se formují na základě vrozených dispozic, avšak jsou ovlivňovány zevními vlivy. Některé projevy v sexuálním chování jsou například závislé nejen na správné genetické informaci, ale také na zevních vlivech (kontakt s matkou, citové vztahy nejbližšího okolí v dětství a podobně). (Jaroslav Zvěřina)

epigenetisté, přírodovědci 17 a 18. století, kteří vysvětlovali ontogenetický vývoj organismu jako postupný proces vzniku a diferenciacie podoby, tvarů a vlastností jedince, tedy způsobem

opačným než jakým chápali ontogenezi tzv. *preformisté. Zastánci epigenetismu byli například William *Harvey (v díle *Exercitationes de generatione animalium*), René *Descartes (v díle *De Homine et formato foetu*), Peter Ludwig Moreau de Maupertuis (v díle *Venus physique*) nebo John Toberville Needham (v díle *Observations on the generation, composition and decomposition of animal and vegetable substances*). (Petr Bureš)

Epigonos z Pergamu (2. století př. n. l.), řecký sochař. Podle údajů u Plinia Staršího jsou mu přisuzovány dvě vrcholná helénistická díla – plastiky poražených Galatů (Galů, Keltů), *Umírající Gal* a *Gal zabíjející na útěku svou manželku i sebe*. Vznikla na objednávku králů Attala I. a Eumena II. (197–159 př. n. l.) jako votivní dary pro pergamskou akropoli a jejich kopie byly věnovány i do Athén. V římském světě se rozšířily prostřednictvím kopií. (Jaroslav Malina – Marie Pardyová)

epigram („nápis“), krátká básnička, třebas jen dvojverší složené elegickým distichem. V antice existovaly nápisné epigramy a epigramy knižní, jejichž autory byli významní literáti. Epigramy byly velmi oblíbené, obsahovaly sentence nejrůznějšího obsahu. Jsou sebrány ve sbírce **Anthologia Palatina graeca*. (Jaroslav Malina – Marie Pardyová)

epigravettien, kultura mladého a pozdního paleolitu navazující na gravettien zhruba po roce 20 000, charakteristická zejména mikrolity, trojúhelníkovými, drobnými hroty, čepelkami a mikrolity s otupeným bokem (*viz* středoevropský epigravettien, středomořský epigravettien). (Jiří A. Svoboda)

Epiktétos z Hierapole ve Frýgii (55–135), významný stoický filozof. V mládí se dostal do Říma jako otrok Neronova propuštěnce Epafrodita. Zde naslouchal učení stoika Musonia Rufa a po propuštění na svobodu se i on stal učitelem filozofie. Při vypovídání filozofů z Itálie za Domitiana v letech 89 až 92 odešel do Nikopole v řeckém Epeiru, kde se stal známým učitelem. Jeho myšlenky zachytil písemně jeden z jeho posluchačů Arriános z Nikomédie a nazval je *Rozpravy (Diatribai)* a *Rukověť (Encheiridion)*. Podle Epiktétova učení má člověk rozpoznat věci, které nemůže ovlivnit. Ty se dějí z boží prozřetelnosti a nelze se proti nim bouřit. Stoická etika je tedy zdůvodněním pasivity vůči světovému dění. (Marie Pardyová)

epikúrejská filozofie, *viz* Epikúros.

Epikúros (341–270 př. n. l.), řecký filozof; nejvýznamnější řecký materialistický filozof doby helénismu. Roku 306 př. n. l. založil v Athénách svou školu v domě se zahradou, po níž se škola nazývala *Képos*. Epikúrovo učení se zachovalo pouze ve zlomcích, v 10. knize spisu Diogena Laertia o filozofech, ale zejména prostřednictvím Lucretiovy básně *O přírodě (De rerum natura)*. Epikúros přijal atomistické učení, ale připustil nahodilost pohybu atomů. Cílem poznání je duševní klid (*ataraxia*) a štěstí (*eudaimonia*). Epikúros odmítal zasahování bohů do chodu světa. Snažil se vysvětlovat kosmické jevy působící lidskou bázeň, protože ji pokládal za pramen náboženské víry. V praktické etice považuje za nejvyšší hodnotu člověka slast (*hédoné*), kterou chápe nikoli jako prostopášnost, ale stav klidu v těle i na duši. K jeho dosažení se musí člověk vzdát veřejného života. Tato etika je opakem kolektivní občanské etiky řecké *polis* a zdůvodňuje nový postoj člověka v helénistické době, pro nějž je typický individualismus, kosmopolitismus, důraz na soukromí a duševní klid. Epikúrova filozofie ovlivnila tu část římské společnosti, která se zřekla boje o politickou moc. (Marie Pardyová)

epilepsie, padoucnice, skupina poruch mozku, projevujících se opakovanými záchvaty – například poruchami vědomí a vnímání, křečemi, vegetativními projevy a psychickými příznaky. (Ladislava Horáčková)

epimagdalenien, v období allerödu (kolem 11 500 před současností) představuje epimagdalenien v některých oblastech středoevropských vrchovin kontinuitu magdalénského vývoje do pozdního paleolitu (Fürsteiner Gruppe ve Švýcarsku, typ Lhota v jižních Čechách) a řada drobných souborů z českých a moravských jeskyní. Typologicky je charakterizován nástupem krátkých škrabadel a rydel (Kůlna) a mikročepelky s otupeným bokem (Kůlna a

Barová jeskyně v Moravském krasu, Jeskyně Tří volů a Dolní jeskyně v Českém krasu). (Jiří A. Svoboda)

epistemologie archeologická, viz archeologická epistemologie.

epitaf, památník, kamenná nebo dřevěná deska zasazená do zdi kostela na památku zemřelého, který bývá zobrazen klečící pod křížem; obraz je většinou doplněn o zpodobení dalších členů rodiny. (Josef Unger)

epiteliom, nádor z epitelu blíže neurčený, popřípadě jiný název pro karcinom. (Ladislava Horáčková)

Epos o Gilgamešovi (*Ša nagba imuru*, doslova *Toho, jenž vše zřel*, kolem roku 2000 př. n. l.), babylonský epos, nejstarší epos světové literatury, z doby kolem roku 2000 př. n. l. V prologu a čtyřech částech, zapsaných v nejmladší, takzvané ninivské verzi na dvanácti hliněných tabulkách, jsou vylíčeny osudy sumerského panovníka Gilgameše, ze dvou třetin boha a z jedné třetiny člověka tvrdě vládnoucího obyvatelům jihomezopotamského města Uruku. Uručtí žádají bohy o pomoc a ti vytvoří polodivokého člověka Enkidua, obdařeného velkou silou, jenž pak žije se zvířaty a chrání je před lovci. Ti mu přivádějí nevěstku, aby dokonala přeměnu Enkidua v člověka. Enkidu zápasí vítězně s Gilgamešem, ale ze soků se stanou přátelé. Společně v libanonských horách zničí krutého obra Chuvavu. Po návratu do Uruku vzplane ke Gilgamešovi láskou bohyně Ištar, ten ji odmítá a obviňuje ji z přelétavosti. Za trest přichází na zemi nebeský býk, kterého oba přátelé zabijí, Enkidu však urazí bohyni, přivolá tím její kletbu a umírá. Po smrti přítele Gilgameš hledá tajemství věčného života, aby se nakonec v rozhovoru s duší Enkidua dověděl o pochmurnosti posmrtného života. (Blahoslav Hruška)

eradikace, vymýcení určité choroby. Například eradikace neštovic očkováním. (Ladislava Horáčková)

Erasistratos (304 – 250 př. n. l.), ... (Petr Bureš)

erastos („milující“), řecké označení pro staršího muže v pederastické dvojici, který byl aktivní ve výběru mladšího partnera. (Jaroslav Malina)

Erech, biblický název pro sumerské město *Uruk.

erekce, zvětšení a ztuhnutí penisu jako reakce na pohlavní vzrušení. Protože podobné cévní reakce probíhají také v jiných orgánech, můžeme hovořit o erekci prsních bradavek nebo o erekci poštváčku či stydkých pysků. (Jaroslav Zvěřina)

ergonomická antropologie, subdisciplína antropologie zabývající se užitím antropologických metod při navrhování vhodných nástrojů, strojů a zařízení s využitím v průmyslu a v dalších sférách života. (Jaroslav Malina)

ergosterol, steroidní látka obsažená v rostlinách, z níž vlivem ultrafialového záření vzniká vitamin D₂. (Ladislava Horáčková)

ergotismus, chronická otrava námelovými alkaloidy, které jsou obsaženy v námelu (*Secale cornutum*). Námel se vyskytuje na žitných zrnech napadených parazitickou houbou paličkovici nachovou (*Claviceps purpurea*) a s kontaminovanými zrny se může dostat do potravin. Ergotismus se projevuje mimo jiné zúžením periferních cév, v těžších případech s následnou gangrénou. Dříve se pro tento stav užíval název „oheň svatého Antonína“. (Ladislava Horáčková)

Erínye, ve starém Řecku bohyně pomsty a kletby. Zrodily se s prvním zločinem na světě, při němž tekla krev. Proto pronásledovaly vrahy, lupiče, křivopřísežníky a rušitele společenských a rodinných svazků. Své oběti nenechaly na pokoji a mučily je na zemi i v podsvětí, neboť všude měly stejnou moc, před níž se museli mít na pozoru i sami bohové. V mýtu o Orestovi, kterého Erínye pronásledovaly poté, co zabil svou matku *Klytáimnéstru a jejího milence *Aigistha, aby pomstil smrt svého otce *Agamemnána, je nakonec podle Aischylova podání usmířila Athéna (viz Pallas Athéna). V moderním pojetí bývají jako Erínye označovány kruté

a zlostné ženy typu furií, jak se ostatně jejich označení vžilo v římském prostředí. (Jaroslav Malina – Marie Parodyová)

Er-li-tchou, vesnice poblíž města Jen-š' v provincii Che-nan, kde bylo v roce 1959 objeveno vícevrstevné sídliště o rozloze 10 000 čtverečních kilometrů, obývané od konce 3. tisíciletí do 14. století př. n. l. Osídlení je stratigraficky uskupeno do čtyř výrazných kulturních vrstev, přičemž třetí vrstva možná představuje poslední město dynastie *Sia a čtvrtá sídelní město prvního panovníka dynastie *Šang Čcheng Tchanga. (Jaroslav Malina)

erogenní, erotogenní, místa na těle, jejichž dráždění vyvolává erotické vzrušení. Nejsou u všech lidí totožné a v průběhu života dozrává vnímavost vůči sexuálním podnětům proměny. (Jaroslav Zvěřina)

eromenos („milovaný“), řecké označení pro mladíka, který je v pederastickém páru objektem lásky staršího muže. (Jaroslav Malina)

erós, *láska.

Erós, řecký bůh lásky, syn *Afrodítý a *Aréa (latinsky *Amor, Cupido). U Hesióda podle starších představ Erós představoval počáteční a všeoživující sílu pocházející z Chaosu, čímž se poukazovalo na všemocnou sílu lásky. V otevřeném systému řeckých náboženských představ s původem a podstatou Eróta manipulují filozofové, jak se to odráží například v názorech účastníků Platónova *Symposia*. Podstata Eróta a lásky jako takové získává filozofickou dimenzi na rozdíl od běžných představ, které se v té době ustálily ve výtvarném umění, kde je Erós zpodobován jako půvabný chlapec, jenž ještě nedosáhl dospělosti. V helénistické době se Erós mění na hravé nezbedné dítě a Afrodité bývá obklopena celým hejnem „Erótků“ (v renesanci se pro ně vžil název *putti*). Erós byl pokládán za mocné božstvo, které podle nevyzpytatelné vůle svými šípy zasahuje smrtelníky i bohy a přináší jim buď potěšení nebo utrpení. I Erós byl bezmocný vůči lásce, tak se stalo, že se proti vůli své matky Afrodítý zamiloval do krásné dívky *Psýché, což přivodilo četné komplikace. Metafyzické spojení Eróta a Psýché (Lásky a Duše) se však odrazilo ve filozoficko-náboženských systémech pohanské antiky i v křesťanství. Výtvarné umění: Canova, Antonio, *Amor a Psýché*, 1786–1793, mramor. (Jaroslav Malina – Marie Parodyová)

Erotická revue, časopis vycházející v letech 1930–1933, zaměřený na vydávání textů a ilustrací se sexuální a erotickou tematikou. Založil jej a redigoval Jindřich *Štyrský, který v té době rovněž založil *Edici 69 s obdobným tematickým zaměřením; oba tyto tiskové orgány představovaly hlavní a zejména explicitně definovanou platformu zabývající se počátkem 30. let 20. století v tehdejší Československu texty a výtvarnými díly o erotice a sexu; autorsky se v časopisu uplatňovali především tvůrci z okruhu Surrealistické skupiny v ČSR. Časopis měl tři ročníky: první sestával ze čtyř čísel, která vyšla v rozmezí října 1930 až května 1931, druhý a třetí byl publikován jako ročenka v květnu 1932 a v dubnu 1933. Byl však omezen na úzký čtenářský okruh – v tiráži 1. ročníku bylo uvedeno: „Soukromý tisk vydaný Jindřichem Štyrským pro kruh přátel a sběratelů v říjnu 1930 – květnu 1931, v Praze, ve 150 číslovaných výtiscích, z nichž 120 je na domácím Simili Japanu a 30 na Van Gelderu. Jelikož je vyhrazen jen subskribentům, nesmí býti veřejně prodáván, ani vyložen, ani půjčován, ani jinak rozšiřován nebo zařazen do veřejných knihoven.“ Byla to formulace prozíravě reagující na tehdejší společenské klima a pojetí „mravnosti“ v zákonech, neboť například nedlouho před založením časopisu cenzura z mravnostních důvodů tvrdě postihla první český překlad díla francouzského básníka Lautréamonta *Zpěvy Maldororovy* a v polovině třicátých let byly na několika místech zabaveny i pasáže ze *Zapomenutého světa* Jakuba Demla. Dnes patří *Erotická revue* k vzácným bibliofiliiím; reedice všech tří ročníků byla vydána v roce 2001 v pražském nakladatelství Torst. (Jaroslav Malina)

erotik, člověk libující si v erotice. (Jaroslav Zvěřina)

erotika, jevy související se sexuální aktivitou, citěním, prožitky, pohlavní láskou; je duchovním rozměrem sexuality, sublimací smyslnosti, zjemnělé kulturou, a zároveň zdrojem

inspirace, což se promítá mimo jiné do umělecké tvorby. Někdy je obecně chápána jako „kultura sexuálního života“. Například vztah Sumeranů a Babylóňanů k erotice a pohlavnímu životu byl bezprostřední a otevřený. Styk mužů s ženami patřil ke znakům dospělosti a „civilizace“. V eposu o Gilgamešovi byl divoch Enkidu „polidštěn“ milováním s uruckou prostitutkou. Projevy erotického chování (polibky, hlazení a soulož) patřily dokonce mezi „božské moci“ (sumersky *me*), tvořící „řád světa“. Pohlavní orgány muže (*penis erectus*) a ženy (*vulva*) označovaly v klínovém písmu jako determinativy odlišné rody vlastních jmen. Předehra před pohlavním spojením (koupání, vonění a strojení „nevěsty“) bylo v některých chrámových obřadech (například při takzvaném posvátném sňatku) významnou součástí kultovního života. Pečetítka, sošky a vzácněji i reliéfy s erotickými scénami objímajících se a souložících párů byly objeveny nejen v obytných domech, ale převážně v chrámových komplexech ve městech Uru, Nippuru, Aššuru, Ninive a dalších. Patří sem i reliéfy a plastiky „nahých bohů“ v jednoznačných autoerotických pozicích a scény s pedofilními, homosexuálními a pederastickými motivy. S erotikou se setkáváme i v sumerských a akkadských literárních skladbách, zvláště při namlouvání a svádění nedospělých a dospělých božských párů (Enlil a Ninlil, Enki a Ninchursanga). Jakýmsi vzorem či modelem dívky, milenky i zkušené ženy byla bohyně Inanna. Často střídala a opouštěla své partnery a dokázala se mstít celé zemi, když byla ve spánku zneuctěna (například v eposu Inanna a Šukaletuda). Základním projevem erotického chování byl polibek (sumersky *ne-su-ub*, akkadsky *našáqu*) na „malé, nezkušené“ nebo naopak na „zralé a plné“ rty, předcházející hlazení a pohlavnímu spojení. Ženský klín i penis byly „čistými, sladkými a medovými“ částmi těla, dokonce „zdobenými polodrahokamy“ (například v mýtu o sestupu Inanny do podsvětí). Z hlediska mezopotamské kosmogonie je zajímavé, že erotické jednání bohů i lidí bylo možné jenom v pozemské sféře a nikoli na nebi. Takzvaná erotická omina (věštění) dokládají i polibky na pohlavní orgány, stehna, lýtka a chodidla a také onanii. Zcela ojedinělým dokladem erotiky jsou mezopotamská „milostná kouzla“, sloužící k posílení mužské potence a k odstranění frigidity žen pomocí afrodisiak (nápoje, masti, potírání olejem) a erotických či sexuálních náhražek („kameny lásky“, umělé faly). Součástí takových „kouzel“, která prováděli léčitelé, byla i zařikávání s vulgárními pornografickými obraty. Erotický poměr mezi mužem a ženou označovala v biblických textech *Starého zákona* celá řada výrazů, doklady o sexuálním milování jsou však poměrně vzácné (Př 5, 19; 7, 18), stejně jako doklady o sexuálním chování („žádost“ 1 Kr 9, 19; 2 Pa 8, 6) a nezávazné lásce (Oz 8, 9; Ez 23, 5; Jr 4, 30). Láska byla podstatnou charakteristikou osobnosti Boha, který často vystupuje a jedná jako muž, dvořící se alegorické dívce nebo nevěště. Chválu milované, milostnou touhu, líčení krás i místo námluv obsahuje *Píseň Šalomounova (Píseň písní)*, patřící ke skvostům milostné poezie starého Předního východu. (Jaroslav Malina)

erotismus, sklon k erotičnosti. (Jaroslav Zvěřina)

erotogenní, viz erogenní.

erotomanie, nadměrné vystupňování sexuálních zájmů nebo pudů. (Jaroslav Zvěřina)

eroze, oděrka. (Ladislava Horáčková)

erudice, odborné vzdělání, učenost, znalost, zběhlost. (Jaroslav Malina)

erupce, 1. prořezání (zuby), 2. vyrazení se (například kožní vyrážky). (Ladislava Horáčková)

erytrocyt, červená krvinka. (Ladislava Horáčková)

eschatologie (z řeckého *eschate*, „poslední věci“). Představy o konci světa anebo události, které doprovázejí Poslední soud. (Josef Unger)

esovitá záušnice, šperk kruhového tvaru z bronzu nebo ze stříbra vyrobený z drátu, jehož konec byl roztepán do tvaru esovité kličky; častý šperk žen v 10.–13. století. (Josef Unger)

ESR (Electronic Spin Resonance), fyzikální datovací metoda. (Jiří A. Svoboda)

estetika, nauka o krásnu, o povaze estetického osvojování světa člověkem. (Jaroslav Malina)

estrální cyklus (estrus, říje), cyklický výskyt období sexuální aktivity samic, který

signalizuje příchod ovulace. Estrální cyklus samic aktivuje sexuální chování sameček. Mimo tato období není sexuální chování aktivováno. Podobnou periodicitu (závislou na ovulaci) lidská sexualita nevykazuje. (Václav Vančata)

estrogeny, ženské pohlavní hormony, tvořené převážně ve vaječnicích. (Ladislava Horáčková)

etatismus, snaha o rozšíření a posílení státní moci; přesvědčení o prospěšnosti aktivního zasahování státu do hospodářského a politického života společnosti. (Marie Dohnalová)

etážové pohřbívání, kladení hrobů postupně nad sebe v důsledku omezeného místa na kostelním hřbitově. (Josef Unger)

etický relativismus, metodologická zásada výkladu morálky založená na tvrzení, že morální představy a pojmy mají jen relativní a konvenční charakter. (Jaroslav Malina)

etika, filosofická nauka o správném jednání; filozofické názory na mravnost, na původ a podstatu morálního vědomí a jednání; zdroj mravnosti byl spatřován v Bohu (teologická etika), v přírodě a přirozenosti člověka (naturalistická etika), v apriorním principu (I. Kant, G. W. F. Hegel), v autoritě (aprobativní etika); dělí se na empirickou (deskriptivní) a normativní (preskriptivní). Na rozdíl od morálky, která je blíže konkrétním pravidlům, snaží se etika najít společné a obecné základy, na nichž morálka stojí, případně ji zdůvodnit. Morální pravidla různých tradičních kultur jsou si v mnohém blízká. Většinou vyžadují od každého člověka jistá omezení (nezabiješ, nepokradeš, zákaz incestu, lži, různá omezení sexuální, stravy apod.), jež jsou zdůvodněna nábožensky. V současné civilizaci, kde spolu žijí lidé, kteří se k žádné tradiční kultuře nehlásí, je společné založení mravních pravidel velmi aktuálním problémem také proto, že omezující pravidla tradiční morálky zpravidla platila pouze vůči příslušníkům vlastní skupiny, kmene atd. (Jaroslav Malina – Jan Sokol)

etiologie, 1. příčina nemoci; 2. věda, zabývající se příčinami nemocí. (Ladislava Horáčková)

etnicita, kulturní hodnoty a normy, které odlišují členy určité skupiny od jiných lidí. Za etnickou skupinu považujeme takovou, jejíž členové sdílejí pocit společné kulturní identity, která je odlišuje od jiných skupin v jejich okolí. Prakticky ve všech společnostech jsou etnické odlišnosti spojeny s mocenskými a majetkovými rozdíly. Tyto rozdíly bývají zvláště výrazné tam, kde je etnická hranice podmíněna rasově. (Jaroslav Malina)

etnická antropologie, subdisciplína antropologie studující původ, tělesný vzhled a variabilitu morfologických a fyziologických znaků lidských plemen, různých pospolitostí a antropologických typů. (Jaroslav Malina)

etnická kultura, soubor prvků kultury jednoho *etnika (etnosu). Neshoduje se vždy s *etnografickou kulturou a nevytváří vždy samostatnou kulturu jako ucelený a všezahrnující systém. V případech, kdy k tomu nedochází, není archeologicky bezprostředně zjišťována. (Jaroslav Malina)

etnická menšina, skupina lidí, která tvoří v dané společnosti menšinu a bývá znevýhodněna pro své fyzické nebo kulturní vlastnosti, jimiž se liší od většinové populace. (Jaroslav Malina)

etnikum (etnos), stabilní seskupení lidí, které se vyznačuje jednotností některých reálných příznaků, odrážející se ve společenském vědomí (nejen těchto lidí samých, ale i jejich sousedů) jako jednota historických osudů v rámci jednotného sociálního organismu nebo v souvislosti s ním.

Sjednocujícími a poznávacími rysy mohou být: jazyk, náboženství, rasa aj., avšak v demografické praxi je určujícím znakem etnické sebeuvědomění, formálně vyjadřované ve vlastním názvu a reálně objektivizované v sociálních poměrech, politických akcích, kulturních preferencích, v ideologických deklaracích atd. V etnickém vědomí (a sebeuvědomění) se odráží korelace kulturních příznaků individua s jeho sociálním postavením, vztahy a možnostmi. Společenské vědomí staví na místo etnických vlastností hned jeden z objektivních sjednocujících faktorů, hned zase jiný a chápe tuto jednotu zpravidla ve formě přesvědčení o společném původu. Proto tedy různé objektivní faktory –

hned jeden, hned druhý, každý samostatně i v různých kombinacích – mohou být diagnostickými příznaky etnosu. Důležitým je to, jakou reálnou solidaritu společnost očekává od lidí, vyznačujících se danou vlastností nebo danými vlastnostmi.

Přitom máme na zřeteli nikoli jakoukoli solidaritu (vždyť existuje třídní, profesionální, věková atd.), ale takovou, která je zaměřena na vytvoření, podporu, obrození (nebo zachování možností obrození) sociálního organismu – samostatné společnosti, která je schopna samostatně existovat a zajišťovat stálou výrobu na určité úrovni, chránit před živelnými pohromami sebe i svoji reprodukci. Etnos – na jedné straně je to odraz sociálního organismu (existujícího nebo zaniklého) v kultuře (včetně jazyka a vědomí) a somatice lidí, na straně druhé jde o sociální organismus v tendenci i potenci. Dokud odraz (etnos) nevznikl, sociální organismus se ještě nestal etnosociálním, když sociální organismus zanikl, je jeho otisk (etnos) pouze etnikosem (podle Jurije Vasiljeviče Bromleje), se zánikem tendence a potence vytvoření sociálního organismu už etnos neexistuje.

Vztah etnosu k těm či oněm zvláštnostem *materiální kultury není závazný a pravidelný. (Jaroslav Malina)

etnoarcheologie (archeologie probíhajícího; anglicky *action archaeology, etnoarchaeology*), zkoumání s pomocí etnografických (etnologických) prostředků pro potřeby archeologie těch prvků živé kultury, které se časem stanou archeologickými; sledování jejich zákonitých souvislostí s jinými, pomíjivějšími složkami živé kultury. Umožňuje to zjišťovat zákony „zpředměťování“ a *archeologizace. Odvětví etnografie na hranici s archeologií. (Jaroslav Malina)

etnobotanika, vědní obor studující rostliny z hlediska jejich využití člověkem, v širším slova smyslu jakékoli vztahy mezi člověkem a rostlinami v časové škále od pravěku a antických civilizací až po biotechnologie moderních plodin. Etnobotanika se zabývá také jmenoslovím, morfologickou terminologií, či množstvím rozlišovaných druhů různými *kulturami a *etniky, například *přírodními národy. (Petr Bureš)

etnocentrismus, ...

etnografická kultura, *díličí kultura, přístupná pozorování etnografů. Podle typů kontaktů, které byly základem pro její vytvoření, se etnografické kultury dělí na hospodářsko-kulturní typy a historicko-etnografická společenství. Základem hospodářsko-kulturních typů je shoda hospodářství a každodenního života spojená s kontakty v podmínkách jednoty přírodního prostředí a celkovou úrovní vývoje. Základem historicko-etnografických společenství jsou dlouhodobé intenzivní kontakty a příbuznost, hmotná část může být zajištěna archeologicky. Od etnografické kultury se v zásadě liší *etnická kultura, založená na zvláštní jednotě historických osudů. (Jaroslav Malina)

etnografie nová, viz nová etnografie.

etnografie řeči, ...

etnologie, věda zabývající se rozdílností a podobností lidských kultur, studiem lokálních variant univerzálních struktur lidského myšlení a chování. (Jaroslav Skupnik – František Vrhel)

etnos, viz etnikum.

etologie, věda, která se zabývá chováním živočichů, jakási „psychologie zvířat“. Analyzuje zejména vztahy vrozených a naučených faktorů v motivačních a komunikačních strukturách jednotlivých živočišných druhů. (Jaroslav Zvěřina)

étos, mravními normami ražené celkové jednání jednotlivce nebo skupiny (například étos určitého povolání), utvářející se zvyky, učením, konsenzem nebo zákonem; v sociokulturní antropologii se pojem étos používá často ve významu všeprostupujícího dominantního integrujícího principu, který vystupuje jako duch kmene nebo národa. (Jiří Sedlák)

etruská civilizace, první významná starověká civilizace, která vznikla ještě před Římem na území Itálie. Etruskové zkulturnili a asanovali území, na nichž se usadili, a rozvinuli zde

zemědělství. Jejich výtvarný názor byl od počátku ovlivněn řeckou formou, kterou se snažili napodobovat. Sami směřovali k dynamismu a konkrétnosti a byl jim cizí řecký cit pro míru a harmonii. V tom se projevuje jistá provinciální neohrabanost, ale zároveň také specifika a svébytnost etruského výrazu. Etruská civilizace, architektura a náboženské představy v mnohém ovlivnily ranou římskou kulturu zejména v době, kdy v 6. století př. n. l. Řím do městské podoby přetvářeli králové z etruské dynastie Tarquiniovců. (Marie Pardyová)

Etruskové (řecky *Tyrrhénoi*, latinsky *Tusci*, vlastním jménem *Rasenna*), národ žijící ve střední Itálii v dnešní Toskáně. Vznikl smísením zřejmě několika vln imigrantů z Blízkého východu s místním obyvatelstvem Apeninského poloostrova a vytvořil první významnou civilizaci na italské půdě, která později splynula s Římany. Etruskové představují neindoevropské reziduum, jejich jazyk se nedaří rozluštit, ačkoli texty jsou čitelné díky tomu, že abecedu převzali od Řeků usazených v kampánských Kúmách. Dějinám Etrusků se věnoval císař Claudius (41–54) ve svém řecky psaném díle *Tyrrhénika*, které se bohužel nezachovalo. (Marie Pardyová)

EU, viz Evropská unie.

eugenika, z řeckého *eu*, „kladný, dobrý, správný“ a *genos*, „rod“ = „dobře narozený“, směr genetiky usilující o zlepšení dědičných vlastností člověka řízenou cestou (zmnožení kladných a redukce záporných vloh člověka). Konstituovala se koncem 19. století. Tyto snahy nepřinesly žádanou účinnost, ale eugenika byla zneužita rasismem a zejména nacistickými pokusy na lidech za 2. světové války. Opakem je *dysgenika. (Jiřina Relichová)

eucharistie, z řečtiny „díkůvzdání“, hlavní část křesťanské mše spjatá se symbolickou proměnou chleba a vína a jeho požitím. Slaví se na památku poslední večeře Krista s apoštoly. (Marie Pardyová)

Eunomia („Oddannost“), družka bohyně *Afrodítý, jedna z personifikací vlastností provázejících *lásku. (Marie Pardyová)

eunuch, muž bez pohlavních žláz, nejčastěji po kastraci, kleštěnec. Počátky tohoto aktu (či operace) spadají do období starověku; někteří antičtí autoři označují za jeho původkyni slavnou královnu Semírámis, manželku asyrského krále Šamší-Adada V. (vládl 823–811 př. n. l.), ale z jiných pramenů je zřejmé, že kastrace mužů byla prováděna již přinejmenším ve 3. tisíciletí př. n. l. Motivy byly různé: trest, pomsta, religiózně-asketické důvody, léčebné účinky. Kastrování byli poražení nepřátelé nebo strážci harémů, kastrace byla zakotvena jako trest v zákonodárství mezopotamských civilizací, Persie, Indie, Číny a dalších zemí. Například v Indii, v hinduistickém Manuově zákoníku, jehož dochovaná podoba vznikla mezi 2. stoletím př. n. l. a 2. stoletím n. l., byla kastrace trestem za různé přestupky členů nižší staroindické **varny*, zejména za důvěrný styk s bráhmanskou ženou. Takto postižený muž se stal vyvržencem z lidské společnosti. Nicméně ve starověké Asýrii, Babylónii, Persii, Indii nebo v Číně kastráci či eunuši nezřídka dosáhli významných hodností. Na dvoře babylónského krále Chammurapiho (1792–1750 př. n. l.) byli eunuši osobními služebníky panovníka, mohli adoptovat děti; dva paragrafy (§ 192, § 193) Chammurapiho zákoníku upravují práva a povinnosti dítěte, které osvojil eunuch. V asyrské říši (rovněž v Persii, Číně, Indii nebo v antickém Římě) zastávali eunuši důležité funkce ve správě státu. Panovníci si je cenili hlavně proto, že nebyli vázání rodinnými svazky, a byli tedy oddáni pouze svému králi. Společenský status eunuchů byl však považován za ponižující. Úděl eunucha – na jedné straně opovrhovaného a sexuálně hendikepovaného, na straně druhé mocného muže – vyústil u řady z nich v touhu po uplatnění moci za každou cenu. Jejich vládychtivost a intriky vedly často k vraždě panovníka nebo právoplatného dědice trůnu. Příkladem takového neblahého vlivu je počínání eunucha Bagoase, který v roce 335 př. n. l. dosadil na perský trůn Dáreia III. Také v islámském světě se eunuši dostávali do obdobného podvojného postavení – zavrhaných i privilegovaných. Přestože Prorok Muhammad kastraci neschvaloval, docházelo k ní relativně běžně; eunuši vykonávali funkce strážců harémů, různých relikvií

nebo symbolů dynastie a státu. Například v Indii se v době vlády islámské mughalské dynastie stávali někteří eunuši oblíbenci vladařů a velmožů a nezdědka zastávali vysoké funkce i ve státním aparátu. Tuto situaci i vlastní odsudky chování eunuchů (nepochybně odrážející široce sdílené názory tehdejší evropské společnosti) zaznamenal italský cestovatel Nicolao Manucci, jenž v Indii pobýval mezi léty 1653–1708: „*Králové, princové, královny a princezny chovají k těmto lidem velkou důvěrou. (...) Všechny přední osobnosti mají ve svých službách eunuchy a všichni ostatní úředníci, sluhové a otroci musí těmto eunuchům skládat účty z veškerého svého konání. (...) K vlastnostem těchto živočichů (eunuchů) patří extrémní chtivost po zlatě, stříbře, diamantech a perlách (...) Zdráhají se vydávat peníze i tehdy, je-li to nutné, rádi přijímají, neradi dávají. Nicméně jim záleží na pěkném oblečení. Mluví neslušně a potrpí si na hloupé historky. (...) Jsou to paviáni, nestoudní, prostopášní paviáni.*“ Vykleštění muži představovali neobyčejně významný fenomén zejména v Číně – nejpozději od doby dynastie Čou (1027–256 př. n. l.) až do pádu poslední dynastie Čching v roce 1911, tedy po dobu nejméně tří tisíciletí. Pravidelnou součástí dvora se stali poté, co císař dynastie Chan Kuang-wu-ti (vládl 25–57 n. l.) rozhodl, aby všichni mužští sluhové sloužící dvorním dámám byli vykastrováni. K tomuto účelu zřízený císařský kastrovací přístřešek stával hned za zdmi paláce. Někteří chlapci a muži se nechali vyklestit dobrovolně, aby si zajistili živobytí u dvora, jiné prodali rodiče nebo obchodníci s dětmi. Po zotavení obdrželi doklad o provedení kastrace a odcházeli pracovat do paláce – jako pomocníci v kuchyni, metaři, hudebníci, herci nebo loutkáři, starší a zkušenější prověřovali všechno, co bylo dodáno pro královskou rodinu, od císařových konkubín až po oděvy nebo potraviny. Nejstarší a nejschopnější pečovali o úřední císařskou pečeť a císaři je rovněž zaměstnávali jako zvláštní důvěrníky a rádce. Vliv eunuchů dosáhl vrcholu v období dynastií Tchang a Ming, kdy jejich počet přesáhl deset tisíc. Za poslední dynastie Čching počet eunuchů klesal a v době pádu dynastie v roce 1911 jich zůstalo už jen něco přes tisíc. Mnozí eunuši sloužili svému vladaři věrně a podporovali jeho politiku, mnozí se angažovali ve prospěch odpůrců panovníka a někteří usilovali o neomezenou moc i za cenu intrik a zločinů (například eunuch Čao Kao tímto způsobem přivedl v roce 207 př. n. l. k pádu mocnou dynastií Čchin [viz] možná v podvědomé či vědomé reakci na potupný akt kastrace). Kastrace byla totiž kromě jiného vážným porušením konfuciánského předpisu synovské oddanosti, protože tělo bylo považováno za dar rodičů. Bylo důležité, aby každý byl po smrti pohřben kompletní, a proto chovali eunuchové své mumifikované pohlavní orgány v zapečetěném vaku nebo pouzdru. Vykleštění bylo od starověkých dob rovněž jedním z nejtvrdějších a nejpotupnějších trestů; byl jím například postižen slavný historik starověku *S'-ma Čchien. Eunuši se uplatnili rovněž v kultu – například v oblasti starověkého Předního východu jako zpěváci, hudebníci nebo prostitutky; prostituce byla ve staré Mezopotámii spojena především s kultem bohyně Išтары (Inanny). V evropských dějinách je kastrace známa z antického Řecka a Říma, v raně křesťanských dobách se jí podrobovali někteří stoupenci nového náboženství především z asketicko-religiózních důvodů a později i z příčin uměleckých. Kastrace z uměleckých důvodů za účelem uchování hlasových rejstříků, které přirozenou cestou odstraňuje u mužů mutace, se v evropské hudbě začala využívat až od poloviny 16. století. Platí to samozřejmě hlavně pro střední a západní Evropu, zatímco v jihovýchodní Evropě existovaly oblasti, v nichž se od konce starověku spojovaly vlivy Orientu, Asie a Afriky. Pakliže jsou doloženy nejstarší kastrace ve staré Babylónii a na Blízkém východě, je možné, že umění kastrátů znala liturgická hudba v Byzanci. Každopádně se kastráti jako instance oficiálně objevili až po roce 1556 v aktech ferrarského a mantovského dvora v Itálii. Oba severoitalské dvory považujeme za místa koncentrace uměleckých experimentů již po roce 1500. O Ferrare to platí plnou měrou v hudbě, Mantova se takto proslavila za Vincenza Gonzagy, pozdějšího mecenáše Claudia Monteverdiho (1567–1643) a dalších skladatelů. Tak jako v mantovské kapele existoval (i když ne oficiálně) židovský skladatel (Salomone Rossi), obdobně sem pronikali

kastráti. Průnik kastrátů na papežský dvůr znamenal, že se tato instance nadlouho uchytila v životě Itálie a jiných zemí, které v ní viděly umělecký vzor. Zprvu byli příchozí kastráti hlavně ze Španělska a Francie, od 17. století byli „evirati“ takřka výhradně italského původu. Protože se kastráti stali neodmyslitelnou součástí italské opery, byli i tam, kam se rozšířila – tedy ve Vídni, Drážďanech, v Paříži a v Londýně. Jejich umění vyvrcholilo v 18. století. Pro Georga Friedricha Händla (1685–1759) zpívali například tito proslavení kastráti v době rozkvětu italské opery v Londýně – N. Grimaldi-Nicolini, F. Bernardi-Senesino, Giovanni Carestini, G. Majorano-Caffarelli a zejména nejslavnější z nich Carlo Broschi-Farinelli. Ve Francii se kastráti trvale neprosadili, protože tam existovala silná estetická kritika této virtuozity jako něčeho nepřirozeného. To byl také důvod, proč byl Christoph Willibald Gluck (1714–1787) nucen nahradit pro Paříž v reformně pojaté opeře *Orfeus a Eurydika* kastráta G. Guadagniho tenoristou. Ve druhé polovině 18. století kastrátů ubývalo především proto, že se zmenšoval jejich repertoár. Opera buffa, která vítězně dobývala evropská jeviště a vedla k větší demokratizaci a zlidovění divadla, jim příležitosti nedávala. Jejich party převzaly od 19. století zpěvačky altového a kontraaltového zabarvení hlasu. Giacomo Meyerbeer (1791–1864) ještě sice komponoval svou proslavenou operu *Il crociato in Egitto* (*Křížák v Egyptě*) (1824) pro kastráta G. B. Vellutiho, ale to již bylo jasné, že kastráti jsou jen ojedinělými výjimkami a že jejich éra minula. Za posledního papežského kastráta působícího v kapele se tedy považuje Alessandro Moreschi (1858–1922). Oživení zájmu o studium techniky zpěvu kastrátů přineslo podrobné studium operních praktik a dějin hudby 17. a 18. století. Umění kastrátů se blížilo i umění diskantistů a falzetistů, kteří po staletí nahrazovali ženské hlasy, ve vokálních souborech nepřipustné. Teprve liberální aristokratická kultura Itálie povýšila idol zpívající ženy na stejnou, ba i na vyšší úroveň a odstranila tak starý předsudek, sahající až do raného křesťanství (... *Taceat mulier in ecclesia*). Od 60. do 90. let 20. století vzrůstá počet odborníků obnovujících staré vokální praktiky. Zlomovým okamžikem se pak stává rok 1995, kdy režisér Gérard Corbiau natáčí koprodukční film *Farinelli – Il Castrato* o slavném zpěvákovi Händlovy doby a využívá pro výsledný zvuk smíchání kontratenoru s ženským hlasem. Zpěv kastrátů měl velký, především technický význam pro melodickou invenci, fakturu a sonické podoby žánru *opera seria* a odtud působil mnohostranně v hudbě, zejména v evropských metropolích. (Jaroslav Malina)

euroamerická kulturní oblast, základní pojem, jímž historici kultury a umění vymezují jedno ze světových vývojově iniciačních, dodnes existujících a rozvíjejících se kulturních center. V tomto případě jde ovšem o označení nepříliš šťastné, nepřesné a zavádějící, zejména v geografickém slova smyslu. Daný pojem je výsledkem úsilí integrovat do jednoho celku značně odstředivé a disparátní jevy a tendence; současně však vyjadřuje rozpory i dynamiku vývojových procesů, které se v „euroamerické kulturní oblasti“ prosazovaly. Lze je vnímat také jako (slovní a pojmový) monument civilizace budované na evropském kontinentě, svědectví úspěchů, omylů a předsudků, které tuto oblast potkaly a provázejí rovněž na sklonku 20. a počátkem 21. století. Euroamerická kulturní oblast nepatří ani k nejstarším, ani k zakladatelským kulturním oblastem lidského světa, jakými jsou například Mezopotámie, Čína, Indie a Egypt anebo předkolumbovská Amerika. Po celá staletí byl počátek „euroamerické kulturní oblasti“ spatřován v kultuře starověkého Řecka. Poprvé tuto tezi soustavně prosazovala – ponecháme-li stranou (ve vztahu k staré řecké kultuře) epigonskou kulturu starého Říma – „kulturní politika“ renesance. Středověk totiž na starou řečtinu a řeckou kulturu poněkud „zapomněl“. Znal a – pokud tomu nebránily ideové (náboženské) překážky – i uctíval latinskou kulturu Říma, kde se také usadil papež a nejvyšší instituce křesťanské církve. Středověk vnímal kulturu antického Říma zásluhou církve – kulturního hegemonu rané fáze tohoto období – jako kulturu originální a zakládající. Církev totiž ve své organizaci uchovala četné prvky převzaté ze společenského systému Římské říše a na Západě se považovala za legitimního pokračovatele jejích tradic. Nejen uměnovědné a estetické

myšlení renesance, ale také jiné humanitní disciplíny začaly ve 14. a 15. století hledat původní zdroje evropské (a podle tehdejšího evropocentrického myšlení i světové) kultury v starořecké civilizaci. Latinská kultura a literatura přestala být jediným zdrojem poznání. Začaly se studovat staré řecké rukopisy, z nichž se pak přímo pořizovaly překlady (tak tomu bylo také u *Bible* a jejího řecky psaného *Nového zákona*) do novodobých národních jazyků.

V následujících staletích další zásadní posun pro poznání zdrojů evropské kultury přinášela archeologie a jazykověda. Podle toho, jak byla postupně odkrývána významná střediska nejstarších starověkých kultur a odhalována tajemství do té doby němých starověkých písem a jazyků (například z oblasti sumerské, babylonské, chetitské, staroegyptské, krétské), měnil se obraz dějin a současně byly odstraňovány předsudky, které se o evropských dějinách díky nepřilíživé historiografii do té doby tradovaly. Postupně se měnila také znalost starověkého Řecka a Říma jako ohnisek evropské civilizace. (Jaroslav Malina – Ivo Pospíšil) **Európe**, v řecké mytologii dcera Agenóra, krále foinického města Tyru ve východním Středomoří. *Zeus ji unesl v podobě sličného býka. Európe mu dovolila, aby ji zavezl přes moře na Západ. Projížďka byla delší než původně myslela, protože nejvyšší bůh Zeus nedělal nikdy nic polovičatě a měl vždy svoje přesné záměry. V tomto případě si zažertoval i na účet pravidla, které si stanovili pozemšťané, aby vymezili míru svých a božích kompetencí – *quod licet Iovi, non licet bovi*, „co je dovoleno bohu, není dovoleno volu“. Záměrně s ní však nezamířil na kontinent, jenž měl být po ní pojmenován, ale jejich společné dobrodružství se naplnilo na Krétě. To ostatně odpovídá i skutečnosti, že první významná kultura do Řecka přišla právě odtud a kromě toho i obyvatelstvo, které na začátku 3. tisíciletí př. n. l. osídlilo Kykladské ostrovy a Krétu, bylo původem z Malé Asie. Európa Dioví na Krétě porodila tři syny Mínoa, Rhadamantya a Sarpedonta. Zeus ji za její přízeň zaopatřil tím, že ji provdal za krétského krále Asterióna a pojmenoval po ní kontinent, který se měl stát důležitější než Kréta. V další generaci se dva z Európiných synů stali králi – *Mínos získal trůn v Knóssu a panství nad sto obcemi. Kromě toho vybudoval velké loďstvo, které se stalo zdrojem prosperity Kréty i její účinnou ochranou. Druhý Sarpedont se stal králem v maloasijské Lýkii. (Jeho stejnojmenný vnuk byl účastníkem trójské války a vyznamenal se statečným bojem na straně Trójanů. Zeus ho měl nejraději ze svých pozemských potomků a když se utkal s Patroklem, byl by rád změnil osud, aby mu zachránil život. Proti osudu však byl i on bezmocný, a tak aspoň zachránil Sarpedontovo tělo z rukou nepřátel. Padlého Sarpedonta unesli z bojiště Thanatos a Hypnos, jak to ukazuje výjev na Eufroniově kratéru [viz Eufronios] uložený v Metropolitním muzeu v New Yorku.) Poslední z Európiných synů Rhadamantys byl neobyčejně moudrý a spravedlivý, ale nezískal království; spolu s Mínoem se po smrti stal soudcem duší v podsvětí. (Jaroslav Malina – Marie Pardyová)

European Union, viz Evropská unie.

Eurydiké, manželka bájného pěvce *Orfea. Když zemřela, truchlil pro ni tolik, že se jí vydal hledat do podsvětí a svým kouzelným zpěvem si vyprosil její návrat. Cestou z podsvětí se však nespěšně ohlédnout, což nevydržel a *Hermés odvedl Eurydičin stín zpět do Hádovy říše. (Marie Pardyová)

eutanazie, úmyslné usmrcení jiné, zejména nemocné osoby na její žádost nebo ze soucitu; trestní právo České republiky považuje eutanazii za vraždu. Povolena v Nizozemí aj. (Jiří Sedlák)

Eva (hebrejské *chavvá*, patrně odvozenina slovesa *chajá*, „žít“, tedy „život dávající“), podle druhé kapitoly stvoření v **Genesis* je to jméno, jež dává *Adam po vyhnání z *ráje (*Eden) ženě, kterou Bůh stvořil z jeho žebra, aby byla mužovi družkou: „*Člověk svou ženu pojmenoval Eva, protože se stala matkou všech živých*“ (Gn 3,20). Eva se stala matkou Kaina, Ábela a Šéta (Gn 4,1.2.25). O původním významu Eva-Chavva existují různé hypotézy, z nichž žádná nedosáhla obecného přijetí. Stvoření ženy ze žebra se někdy vysvětluje podle sumerské mytologie, která zná rovněž představu prvotního ráje (sumersky *Dilmun*): zde

sexuálně přelétavý bůh *Enki okusil osm rostlin, jež vyrostly z jeho sémě, v důsledku čehož nad ním bohyně *Ninchursanga vyslovila kletbu smrti. Enki onemocněl a jedním z jeho chorých orgánů bylo i žebro. K uzdravení Enkiho žebra byla stvořena bohyně Ninti, tj. „Paní žebra“. Podle sumerologa Samuela Kramera sumerský výraz *ti* znamená jak „žebro“, tak i „dávat život“. Jméno bohyně Ninti může proto znamenat „Paní, která dává život“, nebo „Paní žebra“. Tuto sumerskou literární předlohu prý sledoval i biblický text. V křesťanském, novozákonním učení se o Evě zmiňuje svatý Pavel (2. list Korintským 11,3,14) v souvislosti s tím, že byla podvedena hadem-satanem. Zdůvodňuje tím, proč má být v křesťanském společenství žena „poddanou“ muži. (Blahoslav Hruška – Jaroslav Malina)

evangelium, z řeckého *euangelion*, „dobrá zpráva“; v helénistických říších se tak eufemisticky označovala zpráva o příjezdu panovníka. V křesťanství představuje evangelium zvěst o příchodu *Ježíše Krista, jeho skutcích a smrti, která se stala zárukou vykoupení pro ty, jež v ni uvěří. Tato zvěst byla rovněž chápána eschatologicky jako předstupeň ke změně světového řádu. Mezi evangelia se původně řadily i legendy o Ježíšově dětství, životě a zázracích. Katolickou církví byla za pravá uznána jen čtyři evangelia (Markovo, Matoušovo, Lukášovo a Janovo), která se stala součástí **Nového zákona*. Ze čtyř kanonických evangelií jsou první tři (Matoušovo, Markovo a Lukášovo) pro vzájemné shody označována jako *synoptická* a čtvrté, Janovo evangelium jako *teologické*. Za podvržená (*apokryfni*) se považují evangelia o Kristově dětství, jejichž charakter je blízký legendám. Nejstarší z nich je *Prótoevangelium Jakubovo*, *Arabské evangelium o dětství* (text se zachoval v arabské a syrské verzi), *Latinské evangelium o dětství*, *Pseudomatoušovo evangelium* a spisy *O narození Panny Marie*, *o jejím životě* a *Legenda o Josefu stolaři*. (Jaroslav Malina – Marie Parďyová)

Evans-Pritchard Edward Evan (1902–1973),

evoluce (vývoj), 1. proces, při němž dochází k postupným změnám (směřujícím často k složitější a dokonalejší formě); vývoj je základním principem dialektiky (Jaroslav Malina). 2. postupný vývoj genofondu organismů, daný selekčními tlaky prostředí a směřující k vyšší účinnosti funkcí. (Pavel Bravený – Marie Nováková)

evoluce biologická, viz biologická evoluce.

evoluce socio-kulturní, viz socio-kulturní evoluce.

evoluce sociokulturní, viz sociokulturní evoluce.

evolucionismus, paradigma dominující v socio-kulturní antropologii a sociologii 19. století. Byl založen na biologické inspiraci, linii vedoucí spíše k Jeanu-Baptisteovi de *Lamarckovi než k Charlesi *Darwinovi. Jednotlivé stupně vývoje lidského jedince byly považovány za analogii vývoje celého lidstva, vývoj byl chápán jako progresivní proces (pokrok); například americký etnolog Lewis Henry *Morgan v dějinách lidské společnosti rozlišil sedm stadií od nižšího stupně divočství až po civilizaci. Jeho pojetí se stalo paradigmatem socio-kulturní antropologie, zejména druhé poloviny 19. století; navázal na ně Bedřich Engels a marxistická etnografie. Hlavní dílo: *Pravěká společnost*. (Jaroslav Malina)

evolucionistická antropologie, směr v socio-kulturní antropologii, jehož základním paradigmatem je *evolucionismus. (Jaroslav Malina)

evoluční faktory, specifické faktory, jejichž působení vyvolává adaptivní změny, které se prostřednictvím přírodního výběru a reprodukce fixují v genetické struktuře dané populace nebo i biologického druhu (*species*), například mutace, přírodní výběr, migrace, kolonizace, *adaptivní a *exaptivní radiace. Mezi nejdůležitější evoluční faktory a zároveň i mechanismy patří jednoznačně *přírodní výběr. (Václav Vančata)

evoluční typologie, 1. Systém typů, uspořádaných podle jejich genetických vztahů, seřazených do typologických řad a spojených do genealogických stromů. 2. Odvětví, zabývající se takovým uspořádáním. Soubor metodických postupů a operací takového uspořádávání se často nazývá „typologická metoda“, což není vhodné (zužuje význam slova „typologie“), lépe je používat „evolučně-typologická metodika“. (Jaroslav Malina)

evoluční univerzálie, ...

Ewingův sarkom, druh zhoubného kostního nádoru. (Ladislava Horáčková)

exacerbace, nové vzplanutí chronické choroby, která není dostatečně zhojena nebo jejíž příčina trvá. (Ladislava Horáčková)

exaptace, termín označující proces vzniku znaku, který nemá v dané situaci bezprostředně adaptivní význam. Znak vzniká nahodile, ale později může nabýt adaptivního významu. Vysoká frekvence takových znaků může být udržována například skupinovou nebo sexuální selekcí. Může se jednat například o různé varianty tvaru parohů nebo rohů. Někteří autoři označují určité exaptivní znaky jako preadaptace. (Václav Vančata)

exaptivní radiace, dlouhotrvající evoluční proces velkého rozsahu. Jedná se o diverzifikaci, rozrůžňování skupiny prostřednictvím fenotypového a behaviorálního potenciálu skupiny, který spontánně vzniká v průběhu procesu kolonizace. Velký význam mohou mít relativně rychlé nebo neobvykle rozsáhlé změny abiotického prostředí, klimatu či geologických podmínek, které vznikají nezávisle na živých organismech. (Václav Vančata)

exartikulace, odstranění končetiny nebo její části oddělením v kloubu. (Ladislava Horáčková)

excerebrace, odstranění mozku (například při mumifikaci). (Ladislava Horáčková)

exedra, samostatná nevelká budova na polokruhovém půdorysu s kamennou lavicí, případně s polokupolí, zdobená sochami a malbami souvisejícími s antickým hrobem. (Josef Unger)

exenterace, otevření mrtvoly. (Josef Unger)

exhumace, vyzvednutí pohřbeného těla. (Josef Unger)

exo-, řecká předpona s významem „zevně, vnější“.

exogamie, pravidlo výběru manželského partnera vyžadující, aby jedinec vstoupil do manželství s osobou nepatřící do stejné (nejčastěji příbuzenské) skupiny jako on sám či ona sama. (Jaroslav Skupník)

exostóza, povrchový výrůstek na kostech tvořený pojivovou tkání (obvykle kostí nebo vazivem). Nejčastěji se vyskytuje v místě mechanického dráždění periostu. Může působit obtíže stlačováním okolních struktur. (Ladislava Horáčková)

experiment (pokus), způsob vědeckého zkoumání skutečnosti a způsob ověřování pravdivosti našich soudů, hypotéz a teorií; experiment byl a je základním nástrojem přírodovědy a techniky, záhy vstoupil též do psychologie, medicíny a dalších věd a v poslední době se rozšiřuje do dalších společenských věd včetně historických. (Jaroslav Malina)

experimentální archeologie, metoda archeologické analogie postavená na co nejpřesnější moderní rekonstrukci minulých výrobních postupů a sociokulturních situací. (Jaroslav Malina)

expertiza archeologičnosti, identifikace *archeologických objektů jako starých a ověření jejich pravosti. (Jaroslav Malina)

exploatace, termín zahrnující všechny formy získávání (nejčastěji kamenné) suroviny v místech jejích zdrojů (sběr, vylamování z masivu, doly). (Jiří A. Svoboda)

exploatační oblast [archeologie], geografická oblast v okruhu několika kilometrů od lokalizovaného výchozu nebo v místech soustředění rozptýlených (nejčastěji kamenných) surovin, kde dochází k nápadné koncentraci více či méně specializovaných dílenských industrií. (Jiří A. Svoboda)

exponáty archeologické, viz archeologické exponáty.

expresionismus (latinsky *expressio*, „výraz“), v širším pojetí umělecká tendence směřující k intenzivnímu a subjektivnímu emocionálnímu výrazu, v užším slova smyslu moderní umělecký směr 1. čtvrtiny 20. století, který se projevil v literatuře, divadelním, výtvarném umění a hudbě. V opozici proti popisnosti *naturalismu a povrchní libivosti, nedostatku niterné účasti *impresionismu zdůrazňoval bezprostřední, naléhavé subjektivní prožitky, což v německé idealistické filozofii odpovídá tendenci pronikání od jevu k podstatě. V

expresionistických dílech převládají stavy hrůzyplné úzkosti, zoufalé bolesti, násilné smyslnosti, ale objevují se též situace exaltovaně optimistické. Expresionističtí umělci ve vypjatých gestech zachycovali chaotický, deformovaný svět, jehož krize vyvrcholila v 1. světové válce, a přitom toužili po jeho zlidštění, přeměně, což promítali do svých vnitřních vizí. Část své inspirace expresionisté čerpali z *fauvismu; oběma směrům společné je vášnivé, nadsazené užití barvy, expresionismus se však od dekorativního a půvabného fauvismu liší temnějšími barvami, deformacemi a silnějšími lineárními efekty.

Expresionismus se nejdříve projevil v malířství: v tvorbě drážďanské skupiny *Die Brücke* („Most“, 1905–1913), jejíž název symbolizuje spojovník moderních uměleckých snah – členy skupiny byli Ludwig Kirchner (1880–1938), Emil Nolde (1867–1956), Karl Schmidt-Rottluff (1884–1976), a později v tvorbě mnichovského sdružení *Der blaue Reiter* („Modrý jezdec“, 1912–1914), k němuž kromě jiných patřili Vasilij Kandinskij (1886–1944), Paul Klee (1879–1940) a Frank Marc (1880–1916). Kromě těchto dvou skupin bylo mnoho nezávislých či volně přidružených umělců. Nejvýraznějšími postavami mezi nimi byli německý malíř a grafik Max Beckmann (1884–1950), který dal ve svém díle průchod pobouření nad brutalitou, znehodnocením všedního života, znemravením ženy, a Oskar Kokoschka (1886–1980), rodem Rakušan, jehož obrazy dokumentují jiné duševní rozpokození; milenci z jeho obrazu *Bouře* (1914) alegoricky zpodobují spoutané přírodní síly a divokou moc lásky. V expresionismu byl nepochybně velmi důležitý vliv norského malíře a grafika Edvarda Muncha (1863–1944), jehož dílo se stalo symbolem tohoto směru. Usiloval o vyjádření skrytých vášní lidského nitra, úzkosti ze života i smrti. Slavný cyklus obrazů *Vlys života*, vrcholící dílem *Tanec života* (1899–1900) Munch označil za poemu o lásce, životě a smrti. Jeho výtvarné dílo je spjato s literaturou, podněty nacházel u dekadentního polského spisovatele Stanisława Przybyszewského (1868–1927) a švédského naturalisty Augusta Strindberga (1849–1912). V literatuře, zejména v letech 1910–1920 („expresionistické desetiletí“), tento směr reprezentovali Johannes Robert Becher (1881–1958), Gottfried Ben (1886–1956) a Georg Trakl (1887–1914). Jeho orientaci i duchovní klima vyjádřil název nejvýznamnější antologie expresionistické tvorby *Soumrak lidstva* (1920). Do české literatury vstoupil expresionismus až po první světové válce zásluhou programu *Literární skupiny* – dramatik Lev Blatný (1894–1930), literární kritik František Götze (1894–1974), básník Josef Chaloupka (1898–1928), prozaik Čestmír Jeřábek (1893–1981). Vliv expresionismu je dále patrný v próze Ladislava Klímy (1878–1928), Richarda Weinera (1884–1937), divadelní hře Josefa Čapka a Karla Čapka *Ze života hmyzu* (1921) a románu Vladislava Vančury (1891–1942) *Pole orná a válečná* (1925). (Jaroslav Malina)

expulze, vypuzení, zpravidla tekutiny; například semenné tekutiny při ejakulaci.

extáze, stav vytržení. (Ladislava Horáčková)

extra muros, mimo areál obklopený hradbami. (Josef Unger)

extrakce, 1. vynětí, odstranění, vytržení (zuby), 2. vyluhování (bylin). (Ladislava Horáčková)

exudace, souhrn projevů sdružených s lokálním překrvením tkání při zánětu, jejichž výsledkem je tvorba exudátu. (Ladislava Horáčková)

exudát, výpotek, tekutina s různým obsahem bílkovin unikající při zánětu z poškozených cév. (Ladislava Horáčková)

fa („zákon“, „právo“), základní pojem *legismu. (Jaroslav Malina)

fabliaux, rozverný středověký a renesanční příběh erotického zabarvení. (Jaroslav Malina)

facies, tvář, obličej, plocha. (Ladislava Horáčková)

facies leontina, lví tvář, deformace obličeje například u lepry nebo Pagetovy choroby. (Ladislava Horáčková)

fajáns, majolika – nádoby, plastiky, ozdoby a jiné předměty z jemné porézní keramické hmoty opatřené neprůhlednou bílou olovnato-cínčitou glazurou, někdy obarvenou kysličníky kovů, zdobené malbou nebo plasticky. Byla vynalezena v Mezopotámii a Egyptě v 5. tisíciletí

př. n. l., později se vyráběla v Persii a v Egejské oblasti, přes španělský ostrov Mallorku (odtud odvozen název majolika) se dostala ve 14. a 15. století do Itálie, kde její výroba vzkvétala zejména ve Faenze (odtud odvozen název fajáns). (Jaroslav Malina)

faksimile, věrná kopie listiny, pečeti, podpisu, malby, sochy a podobně, vytvořená ve stejném měřítku grafickými reprodukčními technikami v jediném exempláři nebo v malém nákladu.

faksimilní tisk (latinsky *fac simile*, „učíš podobným“), pokud možno věrná reprodukce obrazu, kresby nebo nějaké tiskoviny, provedená některou z rozmnožovacích technik.

(Jaroslav Malina)

falangitida, phalangitis, zánětlivé postižení diafýzy článků prstů. (Ladislava Horáčková)

falický, vztahující se k falu (představa, symbol, motiv). (Jaroslav Zvěřina)

falopletyzmografické vyšetření (PPG vyšetření), psychofyziologické vyšetření sexuálních reakcí muže, při kterém se hodnotí erotický účinek různých podnětů podle velikosti cévních reakcí při jejich působení. V základní podobě se používá k objektivnímu stanovení sexuální orientace (heterosexuální či homosexuální, pedofilní a podobně). (Jaroslav Zvěřina)

falus (řecky *fallos*, latinsky *phallus*, *penis*) pohlavní úd, starodávný symbol plodnosti.

(Jaroslav Zvěřina)

familiární, rodinný, vyskytující se v rodině – například nemoc. (Ladislava Horáčková)

faraon, hebrejský a řecký tvar egyptského slova *per aa*, „velký dům“, které zpočátku označovalo královský palác a později i samotného panovníka. (Břetislav Vachala)

Fárs, oblast Íránu zahrnující jihozápad země; počtením slova Fárs vznikl termín Persis, užívaný pak pro označení celého Íránu. (Jaroslav Malina)

fa-tia („legismus“, „legisté“), politicko-filozofické a státoprávní učení (a jeho tvůrci a stoupenci) vzniklé v průběhu 4. století př. n. l. a zdůrazňující jako základ uspořádání a řízení společnosti přesně definované a přísně uplatňované zákony. (Jaroslav Malina)

fauna, společenstvo živočichů nacházející se v určitém prostoru a časovém horizontu. (Jiří A. Svoboda)

fauresmith (podle stejnojmenné lokality v Oranžsku), jihoafrická kultura datovaná před 60 000 až 40 000 let. Typické jsou malé pěstní klíny, sekáče (anglicky *cleaver*) a moustérské hroty v doprovodu levalloiské techniky. (Jiří A. Svoboda)

fauvismus (francouzsky *fauve*, „šelma, divoké zvíře“), evropský malířský směr konce 19. a počátku 20. století, který byl součástí širší tendence *expresionismu. Název „fauves“, původně opovržlivé, fauvisty však záhy akceptované označení křiklavých, temperamentních obrazů vystihuje nespoutanost tohoto směru, jeho odpor proti konvenci a pronikavost výrazu. Důraz na instinktivní, bezprostřední projev se odrazil i v příklonu k původnímu, „barbarskému“ umění etnických národů. Základem fauvismu je svobodné a intenzivní použití barev, jejichž účinkem bývají povýšeny docela všední náměty. V nadšení pro barvu, barevné nadsázce, ale i rozpětí a vzájemných vztazích barev a jejich plošném zpracování fauvisté čerpali inspiraci mimo jiné u impresionistů, u Paula Gauguina (1848–1903), Vincenta van Gogha (1853–1890) a Paula Cézanna (1839–1906). Vůdčí osobností tohoto směru se stal francouzský malíř Henri Matisse (1869–1954), který se uvedl výstavou na pařížském Podzimním salonu v roce 1905, dalšími významnými představiteli byli Francouzi André Derain (1880–1954), Raoul Dufy (1877–1953), Georges Rouault (1871–1958), Maurice Vlaminck (1876–1958) nebo belgický malíř Fernand Khnopff (1858–1921). Zatímco někteří fauvisté měli sklon k sebedramatizování, Henri Matisse usiloval o harmonii mezi emocionálním výrazem a dekorativní kompozicí, ve svých *Poznámkách malíře (Notes d'un peintre, 1908)* uvedl: „*Mým snem je umění rovnováhy, čistoty, klidu ...*“. Častými náměty jeho děl jsou krásné ženy, interiéry, květiny. Matissovo malířské dílo doprovázela bohatá činnost kreslíře, dekorátéra, ilustrátora a sochaře. Ilustroval díla Charlese Baudelaira (1821–1867), Jamese Joyce (1882–1941), Stéphana Mallarmé (1842–1898), Pierra Reverdy (1889–1960) a Pierra de Ronsarda (1524–1585). Fauvisté se na základě podobných názorů sdružili

náhodou a nakrátko a dále šli vlastní cestou, jen Matisse silou své osobnosti udržoval a obrozoval fauvismus i po 2. světové válce. Fauvismus, třebaže silně přetvářen v konfrontaci s expresionismem a *kubismem, měl podnětný vliv na díla pozdějších abstraktních malířů. (Jaroslav Malina)

federmesser, pozdně paleolitická skupina (kultura obloukovitých nožíků), varianta azilienu rozšířená v severní části Německa a v Polsku, s ojedinělými zásahy do Čech. (Jiří A. Svoboda)

Feidiás (asi 490 až po 430 př. n. l.), nejvýznamnější řecký sochař; dovršitel velké klasiky. Narodil se a působil v Athénách, pro něž vytvořil svá stěžejní díla, především sochy bohů (*Athéna Prómachos*, *Athéna Lémmia*, *Athéna Parthenos*). Podle Plútarcha řídil a navrhl sochařskou výzdobu *Parthenónu, jejíž sevřený program i forma jsou samy o sobě důkazem činnosti geniálního umělce. Protože byl blízkým spolupracovníkem *Periklovým, byl postižen averzí, která se vůči němu rozšířila a obžalován ve vykonstruovaném procesu. Feidia v té době vykoupili občané peloponnéské Élidy a svěřili mu vytvoření kolosální kultovní sochy Dia ze zlata a slonoviny pro chrám v Olympii. Feidiás se tohoto úkolu zhostil tak, že toto dílo bylo ve starověku pokládáno za div světa a podle tehdejšího mínění lidé, kteří neměli možnost je v životě spatřit, se nemohli pokládat za šťastné. Na rozdíl od ostatních umělců klasického období byl Feidiův styl specifický svým ušlechtilým humanismem. S dokonalou formou se u něj propojovala i pro člověka velmi přijatelná etická charakteristika. To bylo určitě výsledkem Feidiovy vlastní vnímavosti, ale snad tady působil i vliv Sókrata (nejen filozofa, ale původně také sochaře), který prosazoval, že charakter osobnosti má být patrný z jejího obličej. (Marie Pardyová)

felace, sexuální dráždění mužského pohlavního orgánu ústy a jazykem, respektive sání za účelem ejakulace. V dnešní době je přinejmenším stejně četná jako *cunnilingus, což v době *Kinseyovy zprávy ještě nebylo. Převahu felace nad cunnilingem lze přičítat rostoucí sexuální iniciativě ženy. (Jaroslav Zvěřina)

feminismus, hnutí usilující o dosažení politické, ekonomické a sociální rovnosti žen s muži, prosazování práv a zájmů žen; vzniklo v druhé polovině 19. století. (Marie Dohnalová)

feministická antropologie, paradigma v socio-kulturní antropologii přehodnocující z „ženského pohledu“ některá tradiční antropologická paradigmatata, založená na údajně jednostranné „mužské interpretaci“. (Jaroslav Malina)

fenestella, okénko, kterým je možno nahlížet do krypty. (Josef Unger)

feng, jedna z mnoha rituálních obětí prováděných ve starověké Číně, jež měla sloužit k ovlivňování nadpřirozených sil. (Jaroslav Malina)

Feng-i, blíže neurčený čínský bůh, pravděpodobně bůh vod. (Jaroslav Malina)

Féničané, též Foiničané, řecký název pro semitské etnikum obývající Kanaán (úzký pruh úrodného pobřeží jihozápadní Asie), kam přišli kolem roku 1700 př. n. l. ze severní Arábie; někdy však považováni za původní obyvatelstvo této oblasti východního Středomoří. Sídliili v městských státech (Akko, Berytos, Byblos, Sidón, Tyros aj.). Prosluli rozvojem specializovaných řemesel a námořního obchodu po celém Středomoří. Féničané ještě před Řeky kolonizovali Středomoří, roku 814 př. n. l. založili na severoafrickém pobřeží Kartágo. Počátkem 1. tisíciletí př. n. l. vytvořili hláskové písmo, které od nich začátkem 8. století př. n. l. převzali Řekové a rozšířili je svou kolonizací dál v západním Středomoří do dosahu Etrusků a Římanů. (Blahoslav Hruška)

fenotyp [fyziologicky], soubor vnějších znaků a vlastností organismu. (Pavel Bravený – Marie Nováková)

Ferguson Adam (20. 6. 1723, Logierait, Perthshire, Skotsko –22. 2. 1816, St. Andrews, Fife, Skotsko), skotský filozof a teoretik společnosti. Ve svém *Pojednání o historii občanské společnosti* (1767) sledoval vývoj lidského myšlení od barbarství k civilizované společnosti.

Tento spis představuje jeden z prvotních zdrojů našich současných představ o moderní občanské společnosti. (Jaroslav Malina)

Ferrassie (La), Dordogne, Francie, mohutný skalní převis s komplexním souvrstvím středního a mladého paleolitu. Významné jsou neandertálské kostry, zřejmě rituálně uložené, a jednoduché rytiny na vápencových blocích z počátku mladého paleolitu (aurignacien, viz). (Jiří A. Svoboda)

fetální, plodové (pohlavní žlázy, pohlavní hormony), v nitroděložním vývoji se u lidského zárodku do šestého měsíce těhotenství poměrně významně účastní na vývoji fetální hormony, zejména mužské. (Jaroslav Zvěřina)

fetišismus, ...

Fetter Vojtěch (7. 4. 1905, Kutná Hora–26. 9. 1971, Praha), český antropolog, profesor Přírodovědecké fakulty Univerzity Karlovy v Praze. Zabýval se hlavně auxologií, je spoluautorem originální metody pro diagnostikování dětských kraniosynostóz (předčasné srůstání lebečních kostí). Zorganizoval, zpracoval a publikoval výsledky celostátního antropologického výzkumu českých a slovenských dětí a mládeže v letech 1951, 1961, 1971. V roce 1955 založil antropologickou sekci Společnosti Národního muzea v Praze a svolal první celostátní sjezd československých antropologů do Starého Smokovce. Byl prvním předsedou Čs. společnosti antropologické při ČSAV. Z díla: *Anthropologie* (se spoluautory). (Miroslav Prokopec)

fetus, (lidský) plod. Lidský organismus od počátku 3. měsíce po oplození až do porodu. (Ladislava Horáčková)

fibroleiomyom, nezhoubný nádor dělohy vyrůstající z hladké svaloviny a vaziva. (Ladislava Horáčková)

fibrom, nezhoubný nádor vyrůstající z vazivových buněk. (Ladislava Horáčková)

fibróza, chorobné zmnožení vazivové tkáně v různých orgánech. (Ladislava Horáčková)

fibrózní, vazivový. (Ladislava Horáčková)

fiesta, označení pro slavnost lokálního významu, nejvíce se blíží českému pojmu „vesnické hody“ a je spojena s uctěním světce, jemuž je zasvěcen místní kostel. Do Latinské Ameriky byl tento křesťanský obřad (zvyk) přenesen z „mateřských koloniálních zemí“, tj. ze Španělska a z Portugalska. Literární popis takové španělské slavnosti zanechal Ernest Hemingway. (Jaroslav Malina)

figurae veneris, decentní označení tradičních poloh při souloži. (František Vrhel)

figurální tumba, tumba se sochařsky provedenou figurou umístěnou na víku. (Josef Unger)

Fichte Johann Gottlieb (1762–1813), německý subjektivní idealista; podstatu „já“ vidí v činu, kterým se vytváří vnější svět ve shodě s morálním zákonem. (Jiří Sedlák)

fikh, islámská právní věda. (Jaroslav Malina)

fikový list, pětidílný list *smokvoně, podle biblické legendy oděv *Adama a Evy. (Petr Bureš)

fiky, plodenství (nepravý plod vzniklý přeměnou a zdužnatěním celého květenství)

*smokvoně, je hruškovitého tvaru. (Petr Bureš)

filarióza, onemocnění vlasovcem (*Filaria bancrofti*) ucpávající mízní cévy, čímž periferně od uzávěru vzniká zduření (viz *elefantiáza*). (Ladislava Horáčková)

filanthropia, viz dobročinnost.

Filemón a Baukis (latinsky *Philemon a Baucis*), prostí staří manželé, kteří se stali personifikací trvalosti věrné manželské lásky. Ze svých skrovných zásob pohostili dva pocestné, v jejichž podobě putovali světem bohové *Zeus a *Hermés, bezprostředně před tím odehnaní od prahu domů v bohaté vesnici. Své božské návštěvníky rozpoznali teprve až podle džbánu, z něhož stále nevysychala nepatrná zásoba vína. Bohové poslali na nehodné obyvatele vesnice přival vody, který je smetl a obydlí Filemóna a Baukidy za odměnu proměnili v chrám. Oběma slíbili splnit jejich přání. Ti požádali, aby jim bylo dopřáno

pečovat o chrám a aby mohli zemřít ve stejnou dobu. Když tato chvíle nastala, změnili se oba ve stromy chránící vstup do chrámu. (Marie Pardyová)

filiace, kulturně definovaný vztah mezi rodičem a dítětem. (Jaroslav Skupnik)

Filippos II. Makedonský, makedonský král v letech 359 až 336 př. n. l. Pozvedl panství i bohatství Makedonie a roku 336 př. n. l. porazil v bitvě u Chairóneie řeckou koalici a Makedonie tak získala hegemonii nad Řeckem. Filippos měl v plánu zahájit tažení proti Peršanům, zabránila mu v tom však násilná smrt; tento záměr uskutečnil až jeho syn *Alexandros. (Marie Pardyová)

filopatrie, opak *alopatrie, případ, kdy jedinci určitého pohlaví nebo určité věkové kategorie zůstávají, obvykle po celý život, na teritoriu skupiny, kde se narodili a ve kterém daná skupina žije; filopatričtí mohou být jak samci, tak i samice. (Václav Vančata)

filozofická antropologie, subdisciplína antropologie zabývající se člověkem jako celkem, hledáním jeho podstaty, smyslu a perspektiv ve světě. V současné době studuje zejména problém lidské svobody, vztah mezi člověkem a přírodou, problematiku transkulturní komunikace mezi různými národy a civilizacemi v postmoderní době, význam jedinečnosti lidské osoby. Počátky filozofické antropologie sahají do antiky, jako samostatnou disciplínu ji ve 20. století formovali zejména němečtí filozofové a sociologové Otto Friedrich Bollnow (1903–1991), Arnold Gehlen (1904–1976), Karl Löwith (1897–1973), Helmuth Plessner (1892–1985), Max Scheler (1874–1928) a další badatelé; u nás ji rozvíjejí zejména Stanislav *Komárek, Zdeněk *Neubauer, Zdeněk *Pinc a Jan *Sokol na Univerzitě Karlově v Praze, Stanislav *Komenda na Univerzitě Palackého v Olomouci, Ivo *Budil na Západočeské univerzitě v Plzni, Jaroslav *Malina a Vladimír *Novotný na Masarykově univerzitě v Brně. (Jaroslav Malina)

filozofie (řecky „láska k moudrosti“), uvažování (též věda) o všeobecných zákonitostech vývoje a uspořádání světa, společnosti a myšlení a také o místě člověka ve světě, přesahující rámec speciálních věd. (Jaroslav Malina)

fission-fusion sociální struktura, viz sociální struktura, fission-fusion.

fissura, též fisura, rýha, trhлина, jemné nalomení, prasklina (například ploché kosti). (Ladislava Horáčková)

fistula, píštěl. Abnormální kanálek, tvořící spojení mezi patologickou dutinou a jejím povrchem. Vzniká nejčastěji jako následek zánětu, nádoru či úrazu. (Ladislava Horáčková)

flagelantství, sebemrškačství, okázalý projev pokání. (Ladislava Horáčková)

flamen, flaminové bylo starobylé kolegium patnácti obětníků v antickém Římě. Praktický význam měli tři flaminové hlavních bohů Iuppitera, Marta a Quirina. Flaminové museli zachovávat přísné rituální předpisy týkající se života (obdobně jako například kasta bráhmánů [viz] v Indii). (Marie Pardyová)

Fleagle John, americký primatolog a paleoprimatolog. Působí na Department of Anatomy, State University of New York (SUNY) v USA, kde pracuje řada dalších významných primatologů a antropologů: například Jack Stern, Randy Sussman a William Jungers. Věnoval se především výzkumu lokomoce a chování gibbonů a hulmánů v jihovýchodní Asii, od 80. let 20. století se zabývá fylogenezí vyšších primátů, paleoprimatologií a evoluční antropologií. Spolu s Russem Tuttleem patří k prvním významným badatelům, kteří se již v sedmdesátých letech začali zabývat evoluční antropologií, zejména využitím poznatků o žijících primátech pro řešení otázek evoluce primátů. Vedle desítek odborných statí je autorem vynikající učebnice *Primate Adaptation and Evolution* (1988, 1998) a zakládajícím editorem časopisu *Evolutionary Anthropology*, který je nejvýznamnějším přehledným časopisem publikujícím v oblasti evoluční antropologie a primatologie. Byl také editorem nebo spolueditorem několika významných sborníků z oblasti primatologie a evoluce primátů. (Václav Vančata)

flexe, ohyb. Pohyb, při kterém se zmenšuje kloubní úhel. (Ladislava Horáčková)

flóra, rostlinstvo nacházející se v určitém prostoru a časovém horizontu. (Jiří A. Svoboda)

Foiničané, viz Féničané.

fokální, ložiskový. Fokální infekce jsou lokalizovány v určitém ložisku, z něhož mohou při snížené obranyschopnosti organismu vzplanout celková infekční onemocnění (fokálním ložiskem mohou být například zuby s váčky). (Ladislava Horáčková)

fokomélie, vrozený defekt končetin, při němž ruce či nohy, připomínající ploutve, nasedají zdánlivě přímo na trup. Ve skutečnosti je však přítomna rudimentární kostra jejich proximálních částí. (Ladislava Horáčková)

Foley Robert, anglický evoluční antropolog. Působí na University of Cambridge v Cambridge ve Velké Británii, je ředitelem Leverhulme Centre for Human Evolutionary Studies, lektorem evoluční antropologie Katedry antropologie, členem King's College a ředitelem pro studia. Je autorem několika knih: *Humans before Humanity: An Evolutionary Perspective* (1995, česky *Lidé před člověkem*, Praha: Argo, 1999), *Apeman* (Caird, R. – Foley, R. A. 1994) aj.

Nejznámější z jeho knižních publikací je *Another Unique Species: Patterns of Human Evolutionary Ecology* (1987), která se zabývá evolucí adaptivního chování a morfologií v lidské evoluci s ohledem na ekologii a socioekologii fosilních populací, mikroevolučními procesy v rámci makroevolučních změn a vznikem lidských specifických rysů s ohledem na lidskou evoluční ekologii, sociální evoluci, ekologii komunit a biogeografii. V poslední době se stále více věnuje evoluci anatomicky moderního člověka, biogeografii a diverzitě lidských populací ve vztahu ke genetickým, archeologickým a paleoantropologickým dokladům. Patří mezi nejznámější a nejlepší evoluční antropology. (Václav Vančata)

Folia Historica, edice Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně, založená v roce 1997 Rudolfem *Musilem, věnovaná historii oborů etablovaných na této fakultě; dosud vyšly svazky o osobnostech zde působících (sv. 1–67) a o oborech Biochemie (sv. 68), Pleistocén (sv. 69), Botanika (sv. 70), Mineralogie (sv. 71), Zoologie (sv. 72), Antropologie (sv. 73, v roce 2004). (Jaroslav Malina)

folikuly vaječníku (ovaria), útvar ve vaječnicích, který je složen z oocyty (vajíčka) a podpůrných buněk. Při ovulaci se jeden z folikulů zvětší (dozraje) a po jeho prasknutí je vajíčko vypuzeno do vejcovodu. (Jaroslav Zvěřina)

folkloristika, vědní disciplína, zabývající se slovesným, hudebním a tanečním folklorem, jeho funkcemi, předpoklady a podmínkami vývoje, strukturou folklorních žánrů, jejich formami i způsobem tradování a interpretace, a to ve spolupráci s etnografií (etnologií), literární vědou, muzikologií, historií i sociologií a dalšími společenskovědními disciplínami.

folsonska kultura, paleoindiánská kultura v Severní Americe následující po kultuře cloviské, datovaná před 10 900 až 10 200 let. Typické hroty se poněkud zkracují, zatímco „kanálek“ (provedený charakteristickým negativním úderem ze směru báze) se zvětšuje tak, že zabírá většinu plochy hrotu a mohl sloužit nejen k upevnění, ale i jako krevní rýha (anglicky *channel*). V průvodní industrii převládají krátká škrabadla, drasadla a zobce, nápadné je chybění čepelí a rydel. Dominujícím lovným zvířetem se stává bizon. (Jiří A. Svoboda)

fontanella, lupínek, vazivová ploténka mezi lebečními kostmi. Velká – fontanella major – se nalézá mezi čelní a temenními kostmi novorozenců a batolat. Osifikuje okolo dvou let věku dítěte. (Ladislava Horáčková)

Font-de-Gaume, Dordogne, Francie. Systém podzemních chodeb a vertikálních puklin, zkoumaný od roku 1901. Účelná kombinace rytiny, polychromní malby a přirozené plasticity jeskynních stěn. Tematicky převládají bizoni, koně a sobi (ojedinělá scéna soba a jeho samice), převážně v magdalénském stylu. (Jiří A. Svoboda)

foramen transversarium atlantis, otvor v příčném výběžku prvního krčního obratle, kterým prochází tepna (arteria vertebralis). (Ladislava Horáčková)

foramina nutricia, výživné kanálky v kostech. (Ladislava Horáčková) (Ladislava Horáčková)

foramina parietalia permagna, enormně rozšířené temenní otvory pro žilní spojky. (Ladislava Horáčková)

Forel Auguste Henri (1868–1935), švýcarský neurolog a psychiatr; průkopník moderní sexuologie. Vedle studia lidské sexuality se zabýval hypnózou a bojem proti alkoholismu. Jako první v historii moderní medicíny indikoval terapeutickou kastraci u neklidného, mentálně defektního psychiatrického pacienta. (Jaroslav Zvěřina)

Forestierova choroba, ankylozující hyperostóza. Pro onemocnění je typický vznik masivního pruhu z novotvořené kostní tkáně na anterolaterální straně postižených obratlových těl, který připomíná stékající vosk. Obratle tak bývají spojeny do různě velkých bloků. (Ladislava Horáčková)

forezní, soudní, mající vztah k právu. (Ladislava Horáčková)

forezní antropologie, subdisciplína antropologie zabývající se určováním věku, pohlaví a dalších znaků u neznámých kosterních pozůstatků, zjišťováním otcovství apod. (Jaroslav Malina)

Fórum dárců, vzniklo v České republice jako nezisková iniciativa dárců v říjnu 1995 a v červenci 1997 se stalo registrovaným občanským sdružením. Cílem Fóra dárců je mapovat financování neziskového sektoru z nadačních a zahraničních zdrojů, analyzovat vývoj nadačního sektoru, spoluvytvářet vysokou úroveň procesů grantování (jejich otevřenost a průhlednost) a podporovat vznikající dárci – především nadace – v jejich roli správců majetku. Fórum dárců přispívá k rozvoji *filantropie v České republice, a to ve všech jejích formách (podnikové, institucionální). Sdružuje především české nadace, spolupracuje se zahraničními organizacemi udělujícími granty a vytváří podmínky pro vstup individuálních dárců. V rámci Fóra dárců se profilovala *Asociace nadací s vlastním programem. Fórum dárců je členem prestižního nadnárodního uskupení Worldwide Initiatives for Grantmaker Support (WINGS), zúčastňuje se mezinárodních konferencí a předává svým členům kontakty a informace o aktuálních trendech a problematice dárcovství ve světovém měřítku. Fórum dárců vydalo v roce 2001 *Adresář nadací v České republice* a v roce 2003 *Adresář nadačních fondů v České republice*. Kontakt: Fórum dárců, Palác Lucerna, 5. patro, Štěpánská 61, 116 02 Praha 1, telefon: 224 215 385, telefon/fax: 224 216 544, www.donorsforum.cz. (Marie Dohnalová)

fosilie, pozůstatek organismu (či jeho stopa), datovaný do geologické minulosti (tedy obvykle více než 10 000 let). (Jiří A. Svoboda)

Fournierův zub, viz Moonův molár.

Foucault Michel (1926–1984), francouzský filozof, historik, teoretik vědy a kultury; profesor na Collège de France. Zavedl pojem epistémé jako výraz dominantní struktury vztahů, která řídí formy vědění v dané době; dějiny vědění chápal jako diskontinuitní (viz knihu *Archéologie du savoir*). Zkoumal otázky vývoje vůle k vědění a vývoje moderního pojmu subjektu a individuality. Analyzoval systém trestního práva a fenomén sexuality; z původně zamýšlených šestisvazkových dějin sexuality publikoval tři svazky (předčasně zemřel na onemocnění AIDS): *Histoire de la sexualité I: La volonté de savoir* (Gallimard, Paris 1976), *Histoire de la sexualité II: L'usage des plaisirs* (Gallimard, Paris 1984); *Histoire de la sexualité III: Le souci de soi* (Gallimard, Paris 1984); česky vyšel první svazek: *Dějiny sexuality I: Vůle k vědění* (Herrman & synové, Praha 1999). (František Vrhel)

Foz Coa, Portugalsko. Systém lokalit s parietálním uměním v otevřeném terénu, lemujících údolí říčky Coa. Rytiny koní, kozorožců aj., datované do gravettienu, solutréenu a magdalénienu. (Jiří A. Svoboda)

frakce kultury, část kultury (také část dílčí kultury, viz), vymežovaná na základě kritéria, které je vůči sociálnímu organismu jako systému jakoby vnější, náhodné (například na základě materiálu, látky: v kultuře – hmotná frakce, v archeologické kultuře – keramika). (Jaroslav Malina)

fraktura, viz zlomenina.

framboesie, viz yaws.

franciska, vrhací sekera mírně esovitě prohnutého tvaru; byla rozšířená především v 5.–8. století u germánských Franků. (Josef Unger)

frankfurtská horizontála, je označena podle dohody o této rovině z Frankfurtu nad Mohanem uzavřené v roce 1884. Někdy je rovněž v německy psané literatuře označována jako tzv. oční – ušní rovina (Ohr – Augen Ebene). Podle definice probíhá oběma porii a oběma orbitalii (v praxi postupujeme tak, že do jedné roviny postavíme horní okraj meatus acusticus externus a dolní okraj očnice). (Eva Drozdová)

frátrie, organizační jednotka rodového zřízení vzniklá rozdělením původního *rodu na další rody spojené příbuzenskými, ekonomickými, obrannými nebo kulturními zájmy. (Jaroslav Malina)

frenologie, teorie a disciplína vzniklá na počátku devatenáctého století, jejíž zakladatel Franz Joseph *Gall se pokusil jejím prostřednictvím ustavit materialistický výklad lidského myšlení. Gallův název kranioskopie nahradil Johann Christoph Spurzheim pojmem frenologie. Byla založená na domněnce o vztahu mezi morfologií lebky a duševními schopnostmi, vycházející z předpokladu, že v kůře koncového mozku existují centra různých vlastností – například nadání pro matematiku nebo výtvarné umění, smysl pro spravedlnost apod., která se tvarově projevují na mozkovně. Přestože výzkumy a výsledky Galla a jeho stoupenců byly pochybné, stala se frenologie v průběhu 19. století módní záležitostí. Jistě k tomu přispěla její poměrně snadná sdělnost, každý ji bez námahy porozuměl, každý si mohl nahmatat na hlavě hrbolky ukazující vynikající vlastnosti a na druhého stačilo přitom jen pohlédnout a hned bylo zřejmé, s kým „máte tu čest“. Když například kapitán Beaglu Robert Fitzroy uviděl mladičkého Charlese *Darwina s jeho kulatou lebkou a bambulkovitým nosem, rázem ho odmítl vzít na svou loď. Byl nadšeným zastáncem frenologické teorie, a tak okamžitě ocenil Darwina jako neschopného člověka mdlého rozumu a Darwinovu strýci, který byl ve společnosti velmi váženým člověkem, dalo hodně práce, než kapitána přiměl, aby své rozhodnutí změnil a Darwina na cestu kolem světa vzal. Podle stoupenců frenologie byly tedy intelektuální schopnosti a psychické a morální vlastnosti člověka spojeny s konkrétními anatomicky lokalizovatelnými oblastmi lidského mozku, jež lze identifikovat na vnějším povrchu lebky. Největšího rozšíření dosáhla frenologie mezi odbornou i laickou veřejností ve Francii, Velké Británii a Spojených státech amerických, kde vznikla řada frenologických společností. Od třicátých let devatenáctého století byla frenologie podrobena stále sílící kritice a postupně byla vytlačena mimo rámec oficiální vědy. Původní Gallovu intuici potvrdil francouzský anatom a antropolog Paul *Broca, který v roce 1861 objevil v mozku řečové centrum, základní frenologické teze však byly vyvráceny. (Ivo T. Budil – Jaroslav Malina)

freska, italsky *al fresco*, technika nástěnné malby anorganickými pigmenty na čerstvou vápennou omítku, při níž dochází ke spojení krystalků uhličitanu vápenatého se zrnky pigmentů. (Marie Pardyová)

Freud Sigmund (1856–1939), rakouský neurolog a psychiatr; pocházel z moravské židovské rodiny, po záboru Rakouska Německem opustil Vídeň a uchýlil se do britského exilu. Je zakladatelem významné psychoterapeutické školy a psychoanalýzy jako konceptu vývoje osobnosti a způsobu terapie duševních poruch. Léčbu založil zejména na technice volných asociací, výkladu snů a sexuálních podmíněností – například z příběhu *Oidipa vytvořil model pro pochopení podvědomých incestních závislostí a komplexů, kterými je ohrožena lidská psychika. Jeho dílo shrnuté v řadě knižních publikací (například *Totem a tabu*; *Tři úvahy o sexuální teorii*; *Úvod do psychoanalýzy*; *Výklad snů*) hluboce ovlivnilo vývoj psychologie, ale i filozofie, literatury, umění (zejména surrealismus) a dalších oborů ve 20. století. (František Vrhel)

Frobenius Leo (29. 6. 1873–9. 8. 1938), německý socio-kulturní antropolog, etnolog a afrikanista; zakladatel německé afrikanistiky a význačný představitel školy kulturních okruhů, stoupenec *difuzionismu. Uskutečnil výzkumné expedice do Afriky. Publikoval několik knih, mezi nimi *Der Ursprung der afrikanischen Kulturen* (1898), *Und Afrika sprach* (1912–1913), *Atlantis* (1921–1930), *Erlebte Erdteile* (1925–1930, kde přetiskl řadu starších studií) a *Kulturgeschichte Afrikas* (1933). (Jaroslav Malina)

Fröhlichova adiposogenitální dystrofie, kombinace obezity a zakrnělého pohlavního ústrojí u muže, příčina je pravděpodobně v porušených oblastech hypotalamu (část mezimozku). (Ladislava Horáčková)

frotáž, otisk, který se snímá z nápisů a reliéfů v kameni. (Jaroslav Malina)

FSH (folikuly stimuluující hormon), látka, produkovaná podvěskem mozkovým (adenohypofýzou, viz), která svým účinkem podporuje růst folikulů (v době narození děvčátka jejich počet dosahuje asi 300 000, dozraje jich asi 400) a ovulační děj. (Jaroslav Zvěřina)

Fu Chao (žila na přelomu 13. a 12. století př. n. l), manželka mocného šangského krále *Wu Tinga, jenž pro ni zbudoval na královském pohřebišti u *An-jangu hrobku vybavenou s okázalou nádherou. (Jaroslav Malina)

fulminantní, velmi prudce, superakutně probíhající, s dramatickými příznaky. (Ladislava Horáčková)

fundátor, zakladatel církevní instituce, který ji materiálně zajistil (ve středověku především pozemkovým majetkem). (Josef Unger)

funerální insignie, odznaky společenského postavení zemřelého ukládané do hrobu. (Josef Unger)

fungi, houby, mykofyta. (Ladislava Horáčková)

funkcionalismus, paradigma v socio-kulturní antropologii, etnologii a sociologii, reagující na *evolucionismus a *difuzionismus, zařazující sociální a kulturní jevy do širšího kontextu a zjišťující, jaké plní funkce nebo jaké hrají role. Společnost a kultura jsou vnímány jako komplexní fungující systémy seberegulujících se částí, které na sebe navzájem působí a jsou pochopitelné jedině v souvislosti s celkovou konfigurací. Zakladatelskými osobnostmi v socio-kulturní antropologii a etnologii jsou britští socio-kulturní antropologové Bronislaw *Malinowski (1884–1942) a Alfred Reginald *Radcliffe-Brown (1881–1955). (Jaroslav Malina)

funkcionalistická antropologie, směr v socio-kulturní antropologii, jehož základním paradigmatem je *funkcionalismus. (Jaroslav Malina)

funkční antropologie, relativně mladá subdisciplína *fyzické antropologie; její náplň lze odvodit z prací Jana Evangelisty *Purkyně, který v roce 1828 na univerzitě ve Wroclavi ve své přednášce „Antropologie jako vstupní nauka veškeré fyziologie“ položil mimořádný důraz na spojení morfologie a funkce organismu. Současná funkční antropologie je v tomto smyslu zaměřena na studium vztahů mezi morfologickou a funkční variabilitou člověka. Studuje oblast lidského pohybu vztahující se k rozměrům, tvaru, proporcím, složení těla, stabilitě a prediktabilitě ontogenetického vývoje, biologickému věku a výživě. Aplikace funkční antropologie v tělesné výchově a sportu je svázána i s obory společenskovědními. Názvu funkční antropologie předcházelo označení oboru tělovýchovná antropologie či sportovní antropologie. (Jarmila Riegerová)

Fu-si, též Pao-si (2842–2738 př. n. l.), první mytický císař Tchaj-chao v počátcích čínského starověku. (Jaroslav Malina)

futurismus, umělecký směr, který se projevuje především v literatuře a výtvarném umění. Jeho cílem je směřování k budoucí společnosti vyspělé vědy a technologie a protestuje proti vžitým uměleckým konvencím (passéismu). Zakladatelem futurismu byl italský básník a dramatik Filippo Tommaso Marinetti (1876–1944), autor *Manifestu futurismu* (1909) a básnické sbírky *Osvobozená slova* (1919). V Rusku jej svérázně rozvíjeli Vladimír

Majakovskij (1893–1930), Velimir Chlebnikov (1885–1922) a Alexej Kručonych (1886–1968). (Jaroslav Malina)

fylogeneze, historický vývoj druhu od výchozích jednobuněčných forem života; zobecněný soubor základních evolučních trendů a relací systematických jednotek v konkrétním prostoru a čase (starší formulace: historický vývoj organismů na Zemi). Fylogeneze vysvětluje vznik, vývoj a případně i zánik jednotlivých skupin organismů a základní průběh evolučních procesů důležitých pro danou skupinu v průběhu biologické evoluce této skupiny s ohledem na konkrétní časové období a region, v němž evoluce skupiny probíhala. Při zkoumání fylogenetických procesů zdůrazňují jednotlivé školy dva aspekty fylogeneze: 1. Existence určitých evolučních trendů a změn v čase; 2. Fylogenetické relace mezi jednotlivými taxony, zejména rody a druhy, kdy je otázka časových změn sekundární. První přístup tedy klade důraz na změny anagenetické, lépe graduální či postupné, druhý upřednostňuje studium změn systematické struktury dané skupiny jako takové, bez ohledu na časové měřítko. Termín fylogeneze poprvé použil německý přírodovědec Ernst Heinrich Haeckel (1834–1919) roku 1866. Fylogeneze, zejména na úrovni druhové, má řadu vazeb na ontogenezi, individuální vývoj jedince. Některé ze vztahů objasňuje takzvaný biogenetický zákon, i když moderní biologie prokázala jeho omezenou platnost. Pro objasnění fylogeneze mají velký význam výsledky paleontologických a morfologických studií – ať už z oblasti srovnávací anatomie či embryologie. Stále důležitější však jsou i studie genetické, biochemické a fyziologické. V současné době existují dvě základní koncepce studia fylogeneze a z ní vyplývající systematiky organismů: 1. systematika evoluční (gradualismus), která zdůrazňuje, že fylogenetické procesy probíhají v konkrétním prostoru a čase; zde však převládá subjektivní vymezení kritérií vztahů jednotlivých taxonů, 2. systematika fylogenetická (kladistika zaměřená na vyjádření příbuzenských vztahů), která je založena na metodologicky přesném definování vztahů mezi taxony a jejich fylogenetickými relacemi bez ohledu na časové měřítko fylogeneze. Moderní fylogenetická systematika využívá k rekonstrukci fylogeneze specializovaných počítačových programů a snaží se přitom zohlednit i časový aspekt. (Václav Vančata)

fylogeneze sexuality, lidská sexualita je produktem dlouhého vývojového procesu, který začal před několika miliony let u předchůdců dnešního druhu **Homo sapiens*. (Jaroslav Zvěřina)

fyzická antropologie, viz biologická antropologie.

fyzická osoba, každá lidská bytost, která má práva a povinnosti (tato způsobilost vzniká narozením a zaniká smrtí). (Marie Dohnalová)

fyzionomie, teorie a nauka založená na domněnce, že tvar hlavy a rysy obličeje odrážejí psychické vlastnosti a schopnosti člověka. Zakladatelem je Johann Caspar *Lavater, avšak kořeny tohoto způsobu uvažování lze sledovat od antiky. Antičtí Řekové se domnívali, že lidské myšlení, cítění a chování souvisí s morfologií těla a jeho fyziologickými funkcemi. Soudili, že v lidském těle kolují čtyři hlavní šťávy: červená krev – *sanguis*, žlutá žluč – *cholé*, bělavá tekutina – *flegma* a černá žluč, zřejmě sražená krev – *melanholé*. Lékař Hippokratés (460–380 př. n. l.) soudil, že převaha jedné z nich a jejich vzájemný poměr určuje schopnosti a typ chování člověka. Převaha žluči předurčovala rychlé a prudké reakce cholerika, schopného často a silně vzplanout a bezprostředně se zaujmout pro věc i myšlenku. Převaha krve u sangviniků znamenala sice pomalejší, ale zato trvalejší reakce, hlubší zájem a soustředění. Černá žluč, sražená krev byla příčinou slabých pocitů a chabých reakcí poněkud zasmušilých, někdy trochu romantických melancholiků. Lidé s převahou bělavého slizu jsou flegmatici, reagují pomalu, jako by se dobře ovládali, ale nemusejí to dělat, nemají proč, nic je příliš nevzruší, bývají neteční a někdy až povrchní. Toto členění jako nejhrubší klasifikaci typů lidské osobnosti používají psychologové dodnes. Hippokratés totiž pravdivě vystihl a správně popsal základní způsoby lidských reakcí, i když vycházel ze zcela mylných

předpokladů o šťávách v lidském těle a o jejich fyziologických účincích. Hippokratova teorie je tedy případem správného popisu pravdivého jevu, ovšem se zcela chybně vystiženými příčinami. Naproti tomu domněnky Aristotela (384–322 př. n. l.) o souvislosti lidského naturelu s vnějšími znaky na hlavě – například husté tvrdé vlasy považoval za znamení bázlivosti, velká široká ústa naopak za výraz nebojácnosti – byly zcela pochybné ve všech směrech. Špatně formuloval problém, špatně popsal závěry a špatně vystihl příčiny. Aristotelovy domněnky dále rozvedl německý dominikánský teolog, filozof a přírodovědec Albert Veliký (kolem 1200–1280). Vytvořil celou nauku o tom, jak určité vnější znaky na lidském těle určují lidské schopnosti. Například tvrdil, že lidé s nepoddajnými vlasy bývají hloupí a zlí, ale mívají přitom velké hudební nadání. Stejnými problémy se zabýval španělský lékař a renesanční myslitel Juan Huarte de San Juan (kolem 1529–1588). Husté, silné a ježaté černé vlasy považoval za doklad velké představitivosti nebo velké bystrosti ducha. Měkké jemné vlasy pokládal za znak dobré paměti bez dalších schopností. Nejenže se obě poslední teorie navzájem liší, ale každá sama o sobě obsahuje několik rozporů. Vždyť například dobrá paměť je základem dalších psychických schopností, „bystrosti ducha“. A říct o člověku s hudebním nadáním, že je hloupý, je nesmyslné. Souběžně s fyziognomií a na obdobných základech jako fyziognomie se od konce 18. století rozvíjela *frenologie, jejímž zakladatelem byl Franz Josef *Gall. O celistvější a ucelenější typologii, vycházející však z podobných předpokladů o vztahu mezi vnějšími fyzickými a psychickými vlastnostmi, se pokusil v průběhu první poloviny 20. století německý psychiatr Ernst Kretschmer (1888–1964) (viz například: Kretschmer, E.: *Körperbau und Charakter: Untersuchungen zum Konstitutionsproblem und zur Lehre von den Temperamenten*. Berlin 1944). Nevzal za fyzickou charakteristiku člověka anatomii lebky, ale pokusil se jako Hippokratés o ucelenější pohled. Za fyzickou charakteristiku psychických vlastností považoval celkovou stavbu lidského těla. Vcelku správně popsal různé typy lidské postavy i lidských povah a schopností, ale předpoklad vzájemné souvislosti a přiřazení neodpovídají skutečnosti. Zřejmou a dosti závažnou námitkou je fakt, že člověk může své schopnosti své schopnosti značně rozvinout a přitom vůbec nezměnit svou postavu, a naopak, může svou postavu změnit k nepoznání a ve schopnostech ustrnout. A konečně ještě silnějším argumentem proti Kretschmerově typologii jsou velice běžné případy, kdy lidé se stejnou postavou mají schopnosti naprosto nesouměřitelné. Například Jindřich, jedno z trojčat, je doslova k nerozeznání od amerického kosmonauta Neila Armstronga. Přitom tato trojčata, Jindřich, Václav a Jana, mají skoro stejné schopnosti i povahové rysy, ale navzájem si nejsou vůbec podobná. Jindřich se podobá Armstrongovi nejen obličejovými rysy, ale i stavbou a držení těla a působí dojmem vyrovnanosti a klidu. Václav je mnohem drobnější postavy, typický astenický typ s úzkými rameny, popelavou pletí, hlavou na vytáhlém krku, s bázlivým těkavým výrazem v šedozelených skelných očích. Jana je růžolící nervní bytůstka s neustálým výrazem štěstí a spokojenosti v pomněnkově modrých očích. (Stejně mají jen IQ: 30.) Obdobně tak Baruj Benecerraf, Jean Dausset a George Snell, kteří získali v roce 1980 Nobelovu cenu za základní objevy v imunogenetice, jsou fyzicky zcela odlišní a podle Kretschmerovy klasifikace by patřili do různých tříd. Lavater, Gall i Kretschmer vycházeli při zkoumání psychofyzických schopností a vlastností člověka z konkrétních šetření a racionálních předpokladů. Docházeli při svých šetřeních ke korektním výsledkům, metody i výsledky jejich deskripce a typologie jsou v podstatě východiskem i dnešních šetření antropologie, antropometrie, biometrie, ergonomie nebo osteometrie. Chyby se dopustili při snaze obecněji a šířeji interpretovat výsledky svých zkoumání jednak na celou lidskou populaci a jednak v nesprávných souvislostech. Jejich výzkumy stavby lidského těla jsou pozitivním přínosem, nesprávně jsou stanoveny souvislosti této stavby s psychofyzickými schopnostmi a vlastnostmi člověka. (Jaroslav Malina)

gabaj, člen předsednictva *chevra kadiša. (Josef Unger)

Gaia, Gé, řecká bohyně země, dárkyně života. Podle mýtu vznikla bezprostředně z počátečního chaosu a symbolizuje všemocnou plodivou sílu nově se rodícího světa. Ve spánku zrodila *Úrana, nebe, který se stal jejím partnerem pro další utváření podoby světa i protikladem v archetypálním pojetí mateřských a otcovských vlastností. Země a Nebe spolu vytvořili svět, přírodu (Úranos oplodňoval Gáiu životodárným deštěm), aby do něj mohli posléze přivést i živé tvory. První z nich, storucí obři Hekatoncheirové, měli jen částečně lidskou podobu podobně jako divocí obři *Kyklópy (kruhoocí), kteří přišli na svět po nich. Byla jim společná obrovská síla potřebná k dalšímu přetváření světa (charakterizující v povědomí Řeků intenzitu přírodních a živelných procesů a jevů). Nejdokonalejšími potomky Gáie a Úrana byli *Titánové (šest potomků mužského a šest ženského pohlaví), kteří měli dále řídit osud světa. Úranos, jemuž se mezitím podařilo ovládnout svět, nenáviděl svoje potomstvo: Hekatoncheiry a Kyklópy pro jejich obludnost, a proto je uvěznil v nitru země. Na rozdíl od něho Gáia své potomky milovala přirozeným mateřským instinktem a lásce k nim dala přednost před partnerstvím. Přemluvila Titány, aby Úrana zbavili vlády. Bohabojnou bázeň vůči otci v sobě přemohl až nejmladší z nich, Kronos. Lstí připravil Úrana o jeho mužství a sám se zmocnil vlády nad světem. Z krve zmrzačeného Úrana, která kanula na zem, Gáia porodila další pokolení obrů podobných Titánům, Giganty (odráží se v tom antické přesvědčení, že sperma je vlastně koncentrovanou krví). V následující generaci se zopakovala situace nesouladu mezi vládnoucím Kronem a jeho potomstvem, které Kronos, poučen záhubou svého otce, pro jistotu ihned po narození polykal. Tomuto osudu unikl jen nejmladší *Zeus, jež jeho matka Rheia skryla na Krétě a Kronovi poskytla jen kámen zabalený do plenek. Když Zeus dorostl a porazil otce, vyzvala Gáia Giganty, aby se zúčastnili obrany jejího svrženého syna. Z líitého zápasu (Gigantomachie) vyšla vítězně nová generace olympských bohů v čele s Diem, jež dotvořila uspořádání světa a nastolila kosmos, uspořádaný, tj. krásný svět. Pramenem řeckých představ vztahujících se k počátkům a utváření světa (kosmogonie) jsou homérické epy a Hésiodův spis *Theogonia*. (Marie Pardyová)

Gaia a Úranos, viz Gaia, Úranos, Úranos a Gaia.

Gaisler Jiří (3. 7. 1934, Praha), profesor RNDr., DrSc., zoolog, emeritní profesor Katedry zoologie a ekologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně. Přednášel zoologii obratlovců, ekologii živočichů, evoluční biologii a primatologii, dosud přednáší etologii, mammaliologii a chiropterologii. Výzkumně se zabývá zejména systematikou, ekologií a chováním netopýrů a drobných zemních savců a publikoval více než 170 původních vědeckých prací tohoto zaměření. Je členem Komise pro přežití druhů Mezinárodní unie pro ochranu přírody (Gland, Švýcarsko), členem Poradního sboru Mezinárodní organizace pro ochranu netopýrů (Austin, USA) a místopředsedou České zoologické společnosti (Praha). Je nositelem Ceny rektora Masarykovy univerzity za vynikající tvůrčí čin – za dílo *Savci* (tato kniha byla přeložena do francouzštiny, němčiny, polštiny a finštiny), Ceny města Brna a dalších ocenění. Pro edici *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie napsal 3. svazek *Primatologie pro antropology* (2000). Kontakt: Prof. RNDr. Jiří Gaisler, DrSc., Katedra zoologie a ekologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně, Kotlářská 2, 602 00 Brno, e-mail: gaisler@sci.muni.cz. (Jiří Gaisler)

Gajómart (Kajúmars), první člověk podle íránské mytologie. (Jaroslav Malina)

Galateia (i Galateia), mořská nymfa a dcera boha Nérea. Svou krásou okouzila nejen Faunova syna Ákida, ale také nevzhledného jednookého obra *Polyféma. Ten ze žárlivosti hodil po obou milencích balvan, jímž byl zasažen *Ákis a zahynul. Galatei se podařilo skrýt do mořských vln. V novověku byla jako „krásná Galathea“ pojmenována Pygmalionova oživlá socha ve stejnojmenné operetě Franze von Suppé. (Jaroslav Malina – Marie Pardyová)

Galdikas Biruté (1946), kanadská primatoložka litevského původu, jedna ze zakladatelek (spolu s Jane Goodallovou [viz] a Dian Fosseyovou) moderní biologie velkých lidoopů. V současné době je profesorkou antropologie na Simon Frazer University ve Vancouveru v Kanadě a zároveň je prezidentkou Orangutan Foundation International. Již 25 let pracuje v indonéském Národním parku Tanjung Puting na Borneu, kde se zabývá chováním, ekologií a v poslední době především reintrodukcí kaptivovaných nebo pytláky ulovených orangutanů zpět do přírody. Vedle desítek vědeckých článků napsala také monografii *Reflection of Eden: My Years with the Orangutans in Borneo* (1995) a spolu s Nancy Briggsovou knihu *Orangutan Odyssey* (1999). (Václav Vančata)

Galenos (129 Pergamon – ca. 216), ... (Petr Bureš)

Galerie na chodbě Katedry antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně, zřízena na chodbě katedry v roce 1998 zejména pro instalace výstav uměleckých artefaktů, jež souvisejí s rozsáhlým vědecko-uměleckým projektem iniciovaným Jaroslavem *Malinou a spolupracovníky v 90. letech minulého století – **Kruh prstenu: Světové dějiny sexuality, erotiky a lásky od počátků do současnosti v reálném životě, krásné literatuře, výtvarném umění a dílech českých malířů a sochařů inspirovaných obsahem této knihy.* Kromě toho je galerie otevřena výsledkům dlouholeté spolupráce *Katedry antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně* a Ateliéru tělového designu Fakulty výtvarných umění Vysokého učení technického v Brně i pro jiné aktivity.

Galeta Patrik (12. 8. 1974, Havířov), Mgr., antropolog, absolvent magisterského studijního programu oboru antropologie na Katedře antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně. Diplomová práce: *Metody úpravy velikostní složky osteometrických dat a jejich použitelnost v antropologických analýzách* (2002), vedoucí práce: Prof. PhDr. Jaroslav Malina, DrSc. V současné době odborný asistent *Katedry antropologie Fakulty filozofické Západočeské univerzity v Plzni. Kontakt: Mgr. Patrik Galeta, Katedra antropologie Fakulty humanitních studií Západočeské univerzity v Plzni, Tylova 18, 306 14 Plzeň, e-mail: galeta@sci.muni.cz. (Patrik Galeta)

Gall Franz Josef (9. 3. 1758, Tiefenbronn u Badenu, Rakousko – 22. 8. 1828, Paříž, Francie), rakouský lékař a psycholog; zakladatel *frenologie, pseudonauky o vztahu mezi morfologií lebky a duševními schopnostmi člověka. Jeho nauka se původně měla nazývat „organologie“, ale na návrh svého spolupracovníka Johanna Caspara Spurzheima ji nakonec (v roce 1798) pojmenoval „frenologie“ (viz například: Gall, F. J. – Spurzheim, J. S.: *Anatomie und Physiologie des Nervensystems im Allgemeinen, und des Gehirnes insbesondere mit Beobachtungen über die Möglichkeit, die Anlagen mehrerer Geistes- und Gemüthseigenschaften aus dem Baue des Kopfes der Menschen und der Tiere zu erkennen.* Paris 1910). Provozoval ve Vídni soukromou praxi, kde podle morfologie lebky určoval schopnosti svých pacientů. Když byl císařským dekretem z Vídně vykázán, vydal se na přednáškové turné do Německa, Dánska, Holandska a dalších zemí. Roku 1807 se usadil natrvalo v Paříži a v roce 1819 obdržel francouzské občanství. Navzdory rezervovanosti ze strany oficiálních míst a akademických kruhů získal značnou proslulost mezi širší vzdělanou veřejností a ovlivnil frenologické hnutí ve Velké Británii a Spojených státech amerických. Gall byl intuitivně přesvědčen, že střediska citů, vlastností a schopností jsou rozložena v mozku na různých místech. Zevrubně zkoumal anatomii lebky a vlastnosti jedinců a našel tak v mozku, veden intuicí a přáním, centra různých vlastností a schopností, například centrum oddanosti, poslušnosti, krvežíznivosti, muzikálnosti nebo matematických schopností. Vycházel z vcelku správného předpokladu. V mozku skutečně existují centra různých psychofyzických funkcí, i když v poněkud jiném smyslu. Například nadání pro matematiku znamená vhodné prolnutí určitých schopností, kombinačního myšlení, vysoké schopnosti abstrakce a schopnosti vytváření abstraktních představ, a přitom jednotlivé z těchto schopností jsou v určité míře potřebné i pro jiné obory činnosti. Ale zcela špatně si Gall určil

směr svých výzkumů od samého začátku: vlastnosti mozku člověka se v tvaru jeho lebky neodrážejí. (Jaroslav Malina)

Galton Francis (1822–1911), britský matematik, bratranec Charlese Darwina. Aplikoval Queteletovy teorie a objevil biometriku. Galton studoval dědičnost některých znaků u dvojčat a jejich rodin, je jedním z průkopníků deramtoglyfiky. Vytvořil postupy pro porovnávání jedinců a vzorků z určité populace. Jako první vytvořil test pro testování inteligence. Založil v Londýně Galtonovu laboratoř. Je nazýván „a Victorian genius“. (Eva Drozdová)

Gamble Clive (1951), britský antropologicky orientovaný archeolog, profesor na univerzitě v Southamptonu. Specialista na střední a svrchní paleolit. Zaměřuje se na teorie lidské kolonizace Starého světa, strukturu paleolitického osídlení a společnosti. Vedl a interpretoval výzkumy mladopaleolitických lokalit v řeckém Épeiru, je autorem řady syntetických prací o paleolitu Evropy a organizátorem konferencí. Je autorem či spoluautorem několika monografií zabývajících se evolucí člověka. Za zmínku stojí zejména originální kniha *Timewalkers: The Prehistory of Global Colonisation* (London: Penguin Books, 1995). (Václav Vančata)

gameta, zralá zárodečná buňka, která je vybavena haploidním (polovičním) počtem chromozomů. Lidský genotyp je 46 XY, lidské vajíčko má genotyp 23 X, lidská spermie pak 23 X, nebo Y. (Jaroslav Zvěřina)

gangréna, sněť, odumření – nekróza tkáně, druhotně změněné působením zevních faktorů (vysycháním, hnilobou, působením některých bakterií). (Ladislava Horáčková)

Gánovce, Slovensko, travertinová kupa z posledního interglaciálu, naleziště drobnotvaré industrie středního paleolitu, fauny a otisků flóry a výlitku mozku neandertálce; stáří přesahuje 100 000 let. (Jiří A. Svoboda)

Ganymédés, sličný syn trójského krále Tróa a jeho manželky Kallirhoy. Nejvyšší bůh Zeus v něm našel zalíbení a vzal ho k sobě na Olymp, kde se stal číšníkem bohů; podle verze pozdějších bájí Zeus Ganyméda nechal na Olymp unést svým orlem, respektive ho v podobě orla unesl sám. Vztah Dia a Ganyméda je chápán jako archetyp homosexuální nebo pederastické lásky, symbol lásky mezi starším a mladším mužem; v pozdější neoplatonské a křesťanské interpretaci byl tento motiv chápán alegoricky: jako podobenství o uchvácení lidských duší Bohem, jako obraz extatického nanebevzetí duše. (Jaroslav Malina – Marie Pardyová)

Gardnerův syndrom, dědičné onemocnění charakterizované četnými polypy v tlustém střevě s vysokým rizikem zhoubného zvratu. Přítomny jsou i změny na kostech. (Ladislava Horáčková)

Gargas, Hautes-Pyrenées, Francie. Rozsáhlá jeskyně, od roku 1911 proslavená malbami i rytinami, automatickými kresbami prsty v jeskynní hlíně („makarony“) a především velkým počtem otisků rukou. V současné době se datuje do gravettien (27 tisíc let). (Jiří A. Svoboda)

gastroenteritida, akutní zánět žaludku a střeva způsobený infekcí nebo dietní chybou. (Ladislava Horáčková)

gastrointestinální, týkající se žaludku a střeva, většinou ve významu „trávicí ústrojí“. (Ladislava Horáčková)

Gaucherova nemoc, dědičné onemocnění s poruchou metabolismu lipidů. Buňky střežící tuk se hromadí v některých orgánech, například ve slezině nebo v nervovém systému. V kostech resorbují takzvané Gaucherovy buňky kostní trámečky, k nimž náležají, takže dochází k osteoporóze, v těžších případech k destrukci celých úseků dřene. (Ladislava Horáčková)

Geertz Clifford (1926),

Geissenklösterle, Německo, jeskyně s několikanásobným paleolitickým osídlením; významný je zejména aurignacien (s charakteristickými řezbami zvířat v mamutovině) a nadložní *gravettien. (Jiří A. Svoboda)

gejša, japonsky „umělec, umělkyně“. Prvními gejši se stávali v 17. století muži, teprve později se systém gejš stal doménou žen. Kolem roku 1700 byla zábava s gejšami především součástí zábavních čtvrtí s nevěstinci, později se vyvinula ve více méně uznávané umění. Gejši existují v Japonsku dodnes, jejich profese je určena především pro pobavení bohaté klientely, jsou to ovšem kultivované „bavičky“, sběhlé v konverzaci, hře na hudební nástroje, v tradičním tanci a zpěvu. (Klára Macúchová)

Gelugpa (Dge-lugs-pa), škola tibetského buddhismu, založená koncem 14. století Congkhapou (Bcong-kha-pa). Od 17. století úzce spolupracovala s Mandžuy. (Josef Kolmaš)

gemma, reliéfně řezaný polodrahokam. Existuje buď ve formě vypouklého reliéfu jako *kamej nebo vyhloubeného reliéfu jako *intaglie. (Jaroslav Malina)

gender, termín pocházející z americké sociokulturní antropologie; označuje „sociální pohlaví“ – dané kulturními normami, na rozdíl od pohlaví (sexu, viz) – daného biologicky (souhrnem anatomických, morfologických a fyziologických znaků). (František Vrhel)

generalisté, 1. jeden ze sociokulturních přístupů k empirickému konceptu *občanské společnosti. Generalisté pojem občanské společnosti ztotožňují s pojmem demokracie s tím, že lépe vystihuje kulturní, sociální a ekonomické předpoklady fungující *demokracie.

Poukazují na to, že občanská společnost je v západní tradici tvořena nejen politicky činnou autonomní veřejností, jež se původně emancipovala ve sféře směny a výroby zboží, ale také zodpovědnou a kontrolovatelnou politickou mocí. K hlavním formám občanské společnosti (demokracie) tedy řadí nejen trh a politickou veřejnost, ale také sféru politické moci.

Specifické vztahy mezi těmito třemi komponentami, které jsou výsledkem několik staletí trvajícího vývoje západních společností, tvoří podstatu a „záhadu“ moderní občanské společnosti. (Karel Müller); 2. morfologicky málo specializovaná skupina. Díky tomu byla schopná překonávat kvalitativní i kvantitativní změny v ekosystémech, aniž by v ní muselo docházet k nějakým významným adaptivním změnám nebo výraznému vymírání uvnitř skupiny. Adaptivní strategie generalistů obsahuje celou řadu „riskantních“ prvků. Ve vhodných podmínkách je pro ně typická disperze a kolonizace. Adaptace chováním představuje jeden z typických rysů jejich adaptivní strategie. Typickými představiteli jsou makakové a *hominidé obecně, zvláště pak rod *Homo. (Václav Vančata)

generalizace (zevšeobecnování), poznávací proces, při němž z dílčích případů usuzujeme na obecně platné zákonitosti. (Jaroslav Malina)

Genesis (řecky „zrození“), první kniha Mojžíšova, začátek *Bible*, kde se líčí stvoření světa a člověka Bohem. (Jaroslav Malina)

genofond, soubor genů všech členů jisté populace. (Jiřina Relichová)

genom, soubor všech genů jedince umístěných v buněčném jádře. (Jiřina Relichová)

genotyp [fyziologicky], genetická matrice pro daný *fenotyp. (Pavel Bravený – Marie Nováková)

geoarcheologie, soubor metod převzatý z prostředí věd o zemi a aplikovaných v archeologii. (Jiří A. Svoboda)

geody, pseudocysty. Nepravé nebo rozpadové dutiny, připomínající cysty, avšak bez vlastní výstelky, uložené v subchondrální vrstvě kosti, které vznikly v důsledku destrukce kostních trámců při artróze kloubu. Jejich stěnu tvoří jen okolní tkáň, jejímž poškozením geoda vznikla. (Ladislava Horáčková)

geometrický sloh, první období vývoje řeckého výtvarného umění v 9. a 8. století př. n. l. Je to doba nových a velmi skromných počátků umělecké tvorby v Řecku po zániku *mykénské kultury. Vychází z abstrakce, která redukuje tvary na jednoduchý geometrický ornament a ten, uspořádaný v pásech, tvoří výzdobu keramiky. Zároveň ukazuje na nový řecký cit pro abstraktní myšlení, jenž se postupně stal základem řeckého poznání. V polovině 8. století př. n. l. se mezi náměty umělecké tvorby začínají objevovat zvířecí i lidské figury redukované do schematických tvarů. Současně se podobné náměty objevují i v drobné, většinou bronzové

plastice. V této době vznikly také první sochy bohů vyrobené většinou z nahrubo otesaných kusů dřeva (*viz acheiropoiéton*). (Marie Pardyová)

germinální buňky, zárodečné buňky. Jako germinální tkáň pohlavních žláz se označují nejen tyto zárodečné buňky, ale také jejich podpurný aparát. Ve varlatech jsou to stočené kanálky, ve vaječnicích pak zárodečné folikuly. (Jaroslav Zvěřina)

gestace, těhotenství (u ženy cca 270 dní, které uplynou od oplození do porodu). (Jaroslav Zvěřina)

gestageny, hormony, které svým účinkem zejména podporují těhotenství, kdy je jejich hladina podstatně zvýšená. Hlavním reprezentantem těchto ženských pohlavních hormonů je progesteron. (Jaroslav Zvěřina)

G-G rubbing, forma „homosexuálního“ kontaktu mezi samicemi, která se vyskytuje pouze u šimpanzů bonobo. Samice se k sobě otočí břichem (v tzv. misionářské pozici) a třou se genitáliemi. Dorzo-dorzální nebo jiná pozice je méně častá. Ukazuje se, že G-G rubbing je formou sociosexuálního chování, jež u bonobů zřejmě částečně nahrazuje grooming a částečně funguje jako forma postkonfliktního chování. Podle všeho je analogický k heterosexuálním kontaktům mimo říji. (Václav Vančata)

gibbus, hrb, abnormální kyfotické zakřivení páteře. (Ladislava Horáčková)

gibon (*Hylobates*), rodový název pro malého jihoasijského lidoopa. (Václav Vančata)

gigantismus, obří vzrůst v důsledku nadprodukce růstového hormonu v dětství. (Ladislava Horáčková)

Gilgameš (počátek 3. tisíciletí př. n. l.), pololegendární sumerský panovník (ze dvou třetin bůh, z třetiny člověk) v městě Uruk v jižní Mezopotámii a hlavní hrdina **Eposu o Gilgamešovi*. (Blahoslav Hruška)

giri, sociální povinnosti, závazná norma chování v japonské společnosti, v opozici k *nindžó*, které zahrnuje všechny lidské city, lásku, lítost, sympatie, smutek. Povinnost giri ukládá jedinci jednat v souladu s požadavky společenství, s potřebami ostatních členů komunity, i když to odporuje *nindžó*, citům. V době feudální představovalo giri především povinnost válečníků splácet pánovi dokonalou službou, třeba za cenu vlastního života. Norma giri je platná do značné míry v Japonsku dodnes, zavazuje zachovávat ve vztazích reciprocitu, tedy vracet a oplácet to, čeho se komu dostalo. Zanedbat pravidlo reciprocitu znamená ztratit důvěru, čest i eventuální podporu ostatních. (Klára Macúchová)

gisant, plastické zobrazení lidské postavy situované na tumbě nebo náhrobníku. (Josef Unger)

glaciál, ledová doba, období ovlivněné tvorbou a postupem ledovců (u nás fennoskandinávského ledovce na severu a alpského ledovce na jihu); projevuje se rámcově studeným a suchým klimatem a rozšířením bezlesých stepí a tunder, zahrnuje však rovněž teplejší výkyvy s větším rozšířením dřevin. V našich podmínkách je charakteristická zejména eolická sedimentace (tvorba spraší). (Jiří A. Svoboda)

glans penis, žalud, kornoutovitě rozšířené zakončení houbovitého tělesa penisu. Jedná se o jedno z topořivých těles, kterým prochází močová trubice, vyúsťující na glans penis.

V ochablém stavu je žalud pokryt kožní duplikaturou – předkožkou (rezervní kožní řasa pro erekci), která je uchycena na glans penis pomocí uzdičky. (Jaroslav Zvěřina)

glazura, sklovitý kryt keramického střepu. Hlavní druhy glazur podle složení jsou: olovnaté, ciničité, solné, živcové a hlinité. (Jaroslav Malina)

globalistika, vědecká disciplína zkoumající globální problémy týkající se životních zájmů velké skupiny států nebo celé Země a ohrožující lidstvo (ekologické problémy aj.). (Jiří Sedlák)

globalizace, jedno z nejaktuálnějších a nejkontroverznějších témat současné sociální vědy. Není možné je vystihnout jedním principem či definicí. Globalizace souvisí s tezí, jak říká anglický sociolog Anthony Giddens, že dnes všichni žijeme v jednom světě. Souvisí s průmyslovou a vědeckotechnickou revolucí, jejímž důsledkem je mimo jiné fakt, že prostor

již není rozhodujícím faktorem při formování sociální reality (tzv. časoprostorové rozpojení). Sociální vztahy, současné problémy a rizika, i například naše vlastní očekávání dnes mají většinou globální povahu. Globalizace není pouhým průvodním, bezvýznamným jevem našeho života. Je posunem v našich životních poměrech jako takových. Je to způsob, jakým dnes žijeme. (Marie Dohnalová)

globin, bílkovinná součást (například krevního barviva). (Ladislava Horáčková)

Gluckman Max G. (1911–1975),

glyptotéka, název pro sochařskou sbírku z řeckého *glyptó* („sochám, tesám“) a *théké* („schránka, místo, kde se uchovávají určité předměty“). V názvu jej mají například Glyptotéka v Mnichově nebo Ny Carlsbergova glyptotéka v Kodani. (Marie Pardyová)

gnathopalatoschisis, rozštěp tvrdého patra a horní čelisti. (Ladislava Horáčková)

Gobineau Joseph Arthur de (14. 7. 1816, Paříž, Francie –13. 10. 1882, Turín, Itálie), francouzský myslitel, diplomat a spisovatel; jeden z průkopníků moderní rasové teorie. Pocházel ze staré aristokratické normanské rodiny, která se usadila ve čtrnáctém století v Guyenne a jejíž osudy Gobineau vylíčil v románu *Histoire d'Ottar Jarl et de sa descendance* (1879). Jeho otec byl důstojníkem královské gardy a dědeček členem parlamentu v Bordeaux. Gobineau prožil mládí v Paříži a ve dvanácti letech odešel studovat do švýcarského města Bienne, kde se naučil německy. Po návratu do Francie pobýval v Bretani, kam se jeho otec přestěhoval po odchodu do výslužby v důsledku revoluce z roku 1830. V letech 1833 až 1848 žil v Paříži. Přispíval do *Journal des Débats* a sblížil se s malíři Arym a Henrim Schefferem a především významným liberálním myslitelem a politikem Alexisem de *Tocquevillem, který v roce 1848, kdy zastával funkci ministra zahraničí, postavil Gobineaua do čela své ministerské kanceláře. Tocquevillův nástupce v úřadu generál de La Hitte, dávný přítel Gobineauova otce z královské gardy, jmenoval Gobineaua tajemníkem vyslanectví v Bernu. Následovaly diplomatické posty v Hannoveru a Frankfurtu, kde se Gobineau seznámil s Bismarckem a baronem von Prockeshem, bývalým rakouským velvyslancem v Turecku, s nímž G udržoval dlouholetou korespondenci. V tomto údobí vznikalo Gobineauovo nejznámější dílo *Essai sur l'inégalité des races humaines* (1853–1856). Roku 1854 se stal prvním tajemníkem velvyslanectví v Persii, kde setrval do roku 1858. Využil při této příležitosti znalosti perštiny, kterou si osvojil již před svým dvacátým rokem, a navštívil Konstantinopol, Arménii, Egypt a Perský záliv. Svě zkušenosti shrnul v knize *Trois ans en Asie* (1859). Spis *Voyage à Terre-Neuve* (1861) těžil z mise, kterou vykonal v souvislosti s jednáním o právech rybolovu na pobřeží Newfoundlandu. V roce 1861 byl jmenován velvyslancem v Teheránu a během cesty do svého působiště poznal Rusko. Zdá se, že se zapojil jako reprezentant Francie do „velké hry“ mezi Ruskem, rozšiřujícím své panství ve střední Asii, a Velkou Británií o získání dominantního vlivu v oblasti. Francouzské úřady však neměly pro tuto iniciativu velké pochopení a Gobineau byl roku 1864 namísto očekávaného povýšení do čela ambasády v Konstantinopoli přidělen na relativně druhořadé diplomatické místo do Athén, kde strávil čtyři roky. Ve zmíněném období vydal odborná pojednání *Traité des inscriptions cunéiformes: Histoire des Perses* a *Religions et les philosophies de l'Asie centrale* a básnickou sbírku *Aphroessa* a věnoval se sochařství. V roce 1868 odešel jako vyslanec do Brazílie; v Rio de Janeiro se sblížil s císařem Pedrem II., který znal a obdivoval Gobineauovy spisy a jehož Gobineau doprovázel během cest po Evropě v letech 1871, 1876 a 1877. Pohnuté události prusko-francouzské války roku 1870 prožil na svém zámku v Trye, který zakoupil v roce 1857. Působil jako starosta obce Trye a člen generální rady departamentu Oise za kanton Chaumont-en-Vexin. Po vyhlášení příměří odmítl nabídku kandidovat do parlamentu za město Beauvais. Thiersova vláda ho jmenovala v roce 1872 velvyslancem ve Švédsku. Během pěti let strávených ve Stockholmu připravil k vydání knihy *Amadis, Renaissance, Pléiades* a *Nouvelles Asiatiques*. Koncem života trpěl finanční nouzí a oční chorobou, byl nucen prodat sídlo v Trye a usadil se v Římě. Na jaře 1882

navštívil již vážně nemocný Gobineau v Bayreuthu Richarda Wagnera, s nímž jej pojil vzájemný obdiv. Zemřel 13. října téhož roku v italském Turíně během práce na básnické skladbě *Amadis*. (Ivo T. Budil)

Goldbergová Monika (29. 9. 1975, Brno), RNDr., antropoložka, absolventka magisterského studijního programu a rigorózního řízení v oboru antropologie na Katedře antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně. Diplomová práce: *Sexuální dimorfismus mandibuly* (2000); vedoucí práce: Doc. MUDr. Vladimír Novotný, CSc.; rigorózní práce: *Genetika v kardiologii* (2003). V současnosti asistentka Ústavu patologické fyziologie Lékařské fakulty Masarykovy univerzity v Brně. Zabývá se zejména genetikou multifaktoriálních onemocnění. Je členkou České společnosti pro biochemii a molekulární biologii. Kontakt: RNDr. Monika Goldbergová, Ústav patologické fyziologie Lékařské fakulty Masarykovy univerzity v Brně, Komenského náměstí 2, 662 43 Brno, telefon: 549 493 859, e-mail: goldberg@med.muni.cz. (Monika Goldbergová)

Gomora, hebrejsky Amora, město v údolí Jordánu poblíž Mrtvého moře; jedno z měst takzvané Pentapole – Pětiměstí (Gomora, Sodoma, Adma, Sebójím, Soár) (Gn 13,10; 14,2). Podle *Starého zákona* (Gn 19) byla *Gomora, *Sodoma a další města této oblasti zničena zemětřesením a ohnivým deštěm za hříchy svých obyvatel. (Jaroslav Malina)

gomphosis, vklínění, jeden z typů syndesmózy. (Ladislava Horáčková)

gonadální diferenciaci, vývoj mužských nebo ženských gonád z pohlavně ještě nerozlišených buněk zárodku. (Jaroslav Zvěřina)

gonadotropiny (gonadotropní hormony), hormony předního laloku hypofýzy, které specificky působí na činnost gonád (varlat nebo vaječníků). (Jaroslav Zvěřina)

gonády, zárodečné žlázy mužské (varlata) nebo ženské (vaječníky). Produkují pohlavní buňky (spermie a vajíčka) a pohlavní hormony. (Jaroslav Zvěřina)

gonarthrosis, artróza kolenního kloubu. (Ladislava Horáčková)

Gonyševová Martina (rozená Láznicková, Brno), Mgr., Ph.D., antropoložka, absolventka magisterského studijního programu oboru antropologie na Katedře antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně a doktorského studijního programu v oboru antropologie pod dvojím vedením: *Analyse technologique et stylistique d'art mobilier magdalénien sur matières dures animales. Sites de Pekárna, Rytířská et Křížová (Moravie, République tchèque), Laugerie Basse et Enlène (Sud-Ouest de la France)*, školitelé: prof. Henry de Lumley, professeur au Musée National d'Histoire Naturelle, Paris, prof. PhDr. Jaroslav Malina, DrSc., Katedra antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně, forma prezenční 1997–2001, úspěšně ukončen dne 22. 10. 2001 doktorskou zkouškou a obhajobou disertační práce před mezinárodní komisí – na Institutu de Paléontologie Humaine, Muséum National d'Histoire Naturelle, Paris, Francie. V současné době odborná asistentka *Katedry antropologie Fakulty filozofické Západočeské univerzity v Plzni a řešitelka grantu u Grantové agentury České republiky. Kontakt: Mgr. Martina Gonyševová, Ph.D., Katedra antropologie Fakulty humanitních studií Západočeské univerzity v Plzni, Tylova 18, 306 14 Plzeň, e-mail: laznicko@yahoo.fr. (Jaroslav Malina)

Gönnersdorf, Německo, velké magdalénské sídliště nad údolím Rýna; stopy obydlí, velmi početné kamenné destičky s rytinami zvířat a žen. Na protějším břehu leží obdobné sídliště Andernach; stáří asi 12 500 až 12 000 let. (Jiří A. Svoboda)

Goodall Jane (1934), britská primatoložka, jedna ze zakladatelek (spolu s Dian Fosseyovou a Biruté Galdikasovou [viz]) moderní primatologie velkých lidoopů. I když se v současné době věnuje více organizační než vědecké práci, její vědecký tým prokázal a analyzoval řadu důležitých rysů chování šimpanzů, například nástrojovou činnost, lov, kanibalismus, hlídkování samců na hranicích teritoria, likvidační „nájezdy“ samců na okolní populace a také charakter a dynamiku sociální struktury šimpanzů. Autorka vědecké monografie *Chimpanzees of the Gombe: Patterns of Behaviour* (1986) a slavných knih pro širší vědeckou veřejnost *In*

the Shadow of Man (1971) a *Through a Window: My Thirty Years with Chimpanzees* (1990). Je vědeckou ředitelkou *Gombe Stream Research Center*, Jane Goodall Institutu v Anglii. *Jane Goodall Institute for Wildlife Research, Education and Conservation*, který sama založila již v roce 1977, je jednou z nejvýznamnějších a nejuznávanějších nadací podporujících výzkum a záchranu šimpanzů a další environmentalistické aktivity po celém světě. (Václav Vančata)

gorila (*Gorilla gorilla*), africký lidoop. (Václav Vančata)

Góti, germánský kmenový svaz původně sídlící v dnešním Švédsku a na pravém břehu Visly. Od 2. století n. l. se začali přesouvat na jihovýchod a usadili se v jižním Rusku. Odtud útočili na západ na území římské říše. Dělili se na západní Vizigóty a východní Ostrogóty. Přijali křesťanství ariánského směru. (Jaroslav Malina)

gotické umění, etapa ve vývoji evropského umění, jež navazovala na bezprostředně předcházející *románské umění a která představovala vrcholnou a současně závěrečnou vývojovou fázi středověkého umění. Je spjata s dobou vrcholného feudalismu a jeho ideovým základem – křesťanstvím. Vzniklo ve Francii. Do doby gotického umění spadá reformační umění, zatímco renesanční umění již zahajuje novou vývojovou epochu, otevírající novověk (novodobé umění). Jeho charakteristickými rysy v architektuře jsou – vertikála, symbolizující cestu člověka k Bohu, gotické stavby mají ve srovnání s robustními románskými stavbami „slabé“ a vysoké zdi, štíhlé, vysoké věže i okna; objevují se křížová klenba, lomený oblouk, posílena je symetrie. Za první gotickou stavbu je považován opatský klášter v Saint Denis u Paříže (1137–1144). Gotická malba (desková a nástěnná malba, oltářní cykly, knižní iluminace, barevné malby na okenním skle) znázorňuje nikoli předmětný svět, ale symbolické významy, nezná ještě prostor, ale proti románské lineárnosti, plošnosti a strnulosti usiluje o plastické modelování tvaru světlem a stínem. Tematicky čerpala – obdobně tomu bylo v sochařství – z křesťanské mytologie a křesťanských legend (k nejčastějším patřilo téma madony a ukřižování). Ve vývoji evropského slovesného umění obvykle nedochází k rozlišování vývoje na „románskou“ a „gotickou“ literaturu. Oblíbenými žánry literatury obou daných období byly náboženské písně, duchovní a světská lyrika, kázání, legendy, rytířské a zvířecí eposy a kroniky. Na přelomu románské doby a gotiky vznikají první významné literární projevy psané v národních jazycích. Do gotického umění spadá kurtoazní a vagantská literatura. Do doby gotiky přechází gregoriánský chorál, trubadúrská (truvérská) lyrika, spadají sem také počátky působení takzvaných mistrů pěvců. V Paříži kolem roku 1200 vzniká první evropská hudební kompoziční škola katedrály Notre-Dame, pěstující vokální polyfonii. Umělec v tomto období zůstával obvykle v anonymitě. (Jaroslav Malina)

gotika, etapa ve vývoji středověké evropské kultury světonázorově vycházející z křesťanství. Její počátek je datován do poloviny 12. století a její konec podle oblastí do doby od poloviny 15. do poloviny 16. století, tedy do doby vrcholného feudalismu. Gotika (gotický sloh) a na něm založené *gotické umění se objevuje ve Francii kolem roku 1150. Rychle se šíří, takže v polovině 13. století ovládá již celou západní a střední Evropu. Jeho vliv slábne koncem 14. století a mizí kolem roku 1550. (Jaroslav Malina)

Gould Richard Allan (1939), americký etnoarcheolog, profesor na University of Hawaii. Proslul výzkumem chování Austrálců, zejména ve vztahu ke kamenným surovinám. Vedl metodické polemiky s Lewisem R. Binfordem. (Jaroslav Malina – Jiří A. Svoboda)

Gould Stephen Jay (1941–2002), americký přírodovědec a evolucionista, profesor geologie a kurátor paleontologických sbírek na Harvardské univerzitě. Společně s Nielsem Eldredgem je zakladatelem teorie přerušovaných rovnováh. Byl vynikajícím popularizátorem evoluční biologie a vědy obecně a autorem desítek populárně vědeckých knih a esejů. (Václav Vančata)

Graaf Reinier de (30. 7. 1641, Schoonhoven – 17. 8. 1673, Delft), ... (Petr Bureš)

Grácie, viz Charitky.

grafika (řecky *grafein*, „psát, kreslit, rýt“), vedle malířství a sochařství třetí velká oblast výtvarného umění. Termín označuje obecně jak kresbu, tak různé tiskařské techniky (tisk z výšky, z hloubky, z plochy, sítotisk), ale i znakové výtvary, graffiti. Základem grafické tvorby je linie, plocha, kontrast bílé a černé; téměř do všech technik proniká zároveň i barevnost. Důraz na kresebnou linii lze sledovat už u pravěkých rytin, v řeckém vázovém malířství, ve starověkých kulturách (razítka, pečeti, otisky). Od středověku zaznamenala grafika mohutný rozvoj díky vynálezu knihtisku a rozšíření papíru. Na začátku 20. století se kresba z grafiky vydělila jako samostatný obor. Grafika bývá rozlišována podle různých hledisek, nejčastější je rozdělení na reprodukční, volnou a užitou. Reprodukční grafika reprodukuje podle cizí předlohy, má velký význam pro popularizaci umění. Volná grafika má nejbližší k obrazům, umělec ji tvoří podle vlastní volné představy. Vznikají grafické listy, originální díla rozmnožená některou z grafických technik; mají předem určený náklad, jsou signována. Užitá grafika slouží k praktickým účelům, patří k ní *exlibris, novoročenky, pozvánky, plakáty, knižní obálky, viněty aj. (Jaroslav Malina)

granátové jablko, ve starém Řecku symbol plodnosti (pro množství jadérek), atribut bohyň lásky a manželství *Afrodítý a *Héry. Bylo zvykem, aby nevěsta při vstupu do manželského lože okusila granátové jablko. Tento akt uvozoval naplnění a skutečnou platnost manželství. (Marie Pardyová)

grant, finanční částka, která je udělována nestátní neziskové organizaci, vědeckému kolektivu nebo pracovišti na základě předloženého projektu. (Marie Dohnalová)

granulační tkáň, tkáň složená z nově tvořených cév a vaziva, která přerůstá přes poškozená místa (ránu) a vede k jejímu hojení. (Ladislava Horáčková)

granulom, nakupení granulační tkáně. Vzniká při chronickém zánětu, je typický například pro tuberkulózu, lepru nebo syfilis. (Ladislava Horáčková)

granulomatóza, mnohotný výskyt granulomů. (Ladislava Horáčková)

gravettien (podle lokality La Gravette, commune Bayac, Dordogne, Francie; podle Denise Peyronyho svrchní périgordien), evropská kultura mladého paleolitu rozšířená od Španělska, Francie a Itálie přes Belgie a Německo do Podunají a východní Evropy, kde se však její typologická struktura podstatně mění. Na západě je typická hrotitá čepel s otupeným bokem, hrot typu La Gravette (celkově štíhlejší oproti obdobným hrotům typu Chatelperron) a hranová rydla. Některé typy mají zvláštní chronologický význam, jmenovitě hrot s řapem (typ Font Robert), drobné hroty (francouzsky *fléchettes*) a malá, několikanásobná hranová rydla (typ Noailles). Obvykle (například v La Ferrassie) leží fáze Font Robert pod fází Noailles, ovšem v Le Flageolet je interstratifikována mezi dvě polohy s rydly Noailles. Umění reprezentují vápencové reliéfy (Laussel) a řezby žen (Brassempouy, Tursac). Gravettien, zvláště moravský, italský a ruský, poskytl velký soubor kompletních koster *Homo sapiens sapiens*. V oblasti středního Dunaje je nejstarší gravettien (starší pavlovien, 30 000 až 27 000 let B. P.) doložen ve Willendorfu II, vrstva 5, v Dolních Věstonicích I (spodní část lokality) a II (spodní část a některé celky horní části). Rydla jsou zhruba dvakrát četnější než škrabadla, podstatná část souborů zahrnuje čepele s otupeným bokem, zatímco geometrické mikrolity jsou vzácnější. Další fáze našeho gravettienu (vyvinutý pavlovien; 27 000 až 25 000 B. P.) je doložena ve vrstvách 6–8 ve Willendorfu II, v Dolních Věstonicích I (střední a svrchní část lokality), v Dolních Věstonicích II (určité sídelní celky), v Pavlově I (všechny zatím analyzované části) a v Předmostí (podstatná část industrie), přičemž typologicky se člení do dvou facií, respektive stylů, a to předmosteckého a věstonického. Prvý, reprezentovaný ve Willendorfu II, v Předmostí a v Dolních Věstonicích II (celek LP1–4), je charakterizován pečlivými okrajovými retušemi na čepelích i uštěpech, hrotitých čepelích a typických drasadlech. Druhý styl, doložený v Dolních Věstonicích I i II (s výjimkou celku LP1–4), se liší absencí okrajových retuší a bohatstvím mikrolitů. Lokalita Pavlov I, jejíž industrie je nyní postupně analyzována, patří celkově prvnímu stylu, avšak v severozápadní části naleziště lze

spolu s nárůstem radiolaritu pozorovat tendence směřující ke stylu druhému. Kostěná industrie (artefakty z kosti, parohu a mamutoviny) je spíše jednotícím prvkem pro celou tuto fázi. Nejen pro svůj počet a dobrý stav zachování, ale zejména pro bohatství tvarů a typů jsou tyto předměty rozhodující pro definici vyvinutého pavlovienu. Mladší gravettien (willendorfien-kostěnkien; 24 000 až 20 000 let B. P.) je doložen na lokalitách Willendorf I, II (vrstva 9) a Petřkovice Ia. Nejdůležitějším typologickým rysem těchto souborů je rozšíření hrotů s bočním vrubem (typ Kostěnki), dokládajících přímé vztahy ke kostěnkovsko-avdějevské kultuře. Některé z lokalit poskytly rovněž listovité hroty (Petřkovice, Předmostí). Okrajové, nezřídka dost strmé retuše a celkový ústup mikrolitů navazují spíše na styl předmostecký než věstonický. (Jiří A. Svoboda)

gravidita, těhotenství. (Ladislava Horáčková)

grhastha, druhá etapa v životě hinduisty, životní stadium hospodáře, jehož základní povinností (dharma, viz) je usilovat o hmotný blahobyt (artha, viz) a plnit závazky vůči rodině, společnosti, bohům a předkům. (Jan Filipický) (Jan Filipický)

Grimaldi, Itálie, soubor jeskyní na středomořském pobřeží (Barma Grande, Caviglione, Grotte des Enfants), intenzivně osídlených v *gravettien a *epigravettien. Naleziště je rovněž proslulé trojhrobem (Barma Grande) a dalšími bohatě vybavenými rituálními hroby, ozdobami a uměleckými předměty (drobné skulptury žen a fantaskních bytostí, převážně řezané v kameni aj.). (Jiří A. Svoboda)

Grubgraben, Rakousko, sídliště chronologicky odpovídající epigravettien. Zbytky obydlí, charakteristická kamenná a kostěná industrie; stáří asi 18 000 let. (Jiří A. Svoboda)

gumma, specifické nekrotické ložisko u syfilis. (Ladislava Horáčková)

gynaikeion, ženská část řeckého domu, obvykle v jeho zadní části směrem do dvora. Zde se zdržovaly ženy, které tu vychovávaly děti a plnily běžné domácí práce jako bylo například předení a tkaní vlny. (Marie Pardyová)

Habet (z latinského „má, vlastní“), rituální formalita, jež je součástí volby papeže. Spočívá v ověření mužství vybraného kandidáta. (Marie Pardyová)

Hádés, nebo Plútós (latinsky Orcus), řecký bůh podsvětí, bratr Diův a Poseidonův. Když se Kronovi synové dělili o vládu nad světem, připadla mu říše mrtvých, kam zemřelí přicházeli v podobě stínů. Od 5. století př. n. l. byl Hádés ztotožňován s bohem bohatství *Plútem. Podle tradované legendy Hádés unesl Démétrínu dceru *Koré a oženil se s ní. Když nešťastná *Démétér dceru hledala, nemohla ji dostat zpět, protože Koré-Persefoné již mezitím pojedla z granátového jablka, čímž se naplnil sňatek s Hádem. *Zeus tedy rozhodl, že Persefoné bude trávit dvě třetiny roku s matkou na zemi a jednu třetinu v podzemí u svého manžela. V této pověsti se skrývá alegorie starého agrárního kultu reflektujícího střídání doby vegetace a zimního klidu. Jeho oslava byla součástí mystérií slavených v Eleusině u Athén. Ve výtvarném umění na vázách byl znázorňován únos Persefony Hádem, v podobě dítěte Plúta s mateřskou bohyní Eiréné („Mír“) znázornil alegorii závislosti bohatství na míru sochař Kéfísodotos kolem roku 370 př. n. l. (Marie Pardyová)

Hadí síla (kundalini), skrytá energie, jež se jako stočený had skrývá u konce páteře, odkud po probuzení stoupá vzhůru, prochází šesti centry jemnohmotného těla, v nichž probouzí duchovní schopnosti, až dospěje do nejvyššího bodu, lotosu o tisíce lístčích, který představuje transcendentní rovinu, kde hledač překračuje časová omezení a tedy i pouta koloběhu přerazování (sansáry, viz). (Jan Filipický)

hadísy, zprávy a vyprávění o Muhammadových činech a výročí, druhý pramen islámu po koránu. (Jaroslav Malina)

Haeckel Ernst (16. 2. 1834, Potsdam – 9. 8. 1919, Jena), ... (Petr Bureš)

Hagia Sofia, Aja Sofia, křesťanský chrám v Konstantinopoli zasvěcený zosobněné Boží moudrosti. Jako baziliku ji dal vybudovat *Konstantin Veliký, v 6. století, po povstání Níká roku 532 byla poškozena a *Justinianus ji nechal přebudovat do podoby velkolepého

kupolového chrámu, jehož vertikální architektonický účinek symbolizoval nebesa a pozemský svět. (Marie Pardyová)

hagiografie, středověká literatura o životě světců a mučedníků, která zajímala díky poutavosti příběhů a zázraků a kromě bohoslužebných a náboženských funkcí plnila ve středověku i funkce literární.

Hájek z Libočan Václav (konec 15. století až 1553), český duchovní, kronikář a spisovatel. Prošel řadou významných církevních funkcí (byl mimo jiné karlštejnským děkanem, správcem vyšehradské kapituly a proboštem kapituly ve Staré Boleslavi). Autor nejčtenější a nejvlivnější knihy starší české literatury – *Kroniky české* (1541). Vydával a upravoval starší literární díla, zejména zábavného zaměření.

Hajn Martin (5. 3. 1964, Pardubice), RNDr., odborný asistent Oddělení antropologie Katedry zoologie Univerzity J. E. Purkyně (Masarykovy univerzity) v Brně v letech 1988–1990. (Jaroslav Malina)

Haller Albrecht von (16. 10. 1708, Bern – 12. 12. 1777, Bern), švýcarský přírodovědec a lékař. Věnoval se botanice, humánní anatomii a fyziologii, ale i literatuře a filozofii. Vedle prací vědeckých psal i básně (v mládí), romány, politická, filozofická a teologická pojednání (ve stáří). Celkem napsal téměř 600 prací. Zabýval se podrobně anatomii cév v bohatě ilustrovaném díle *Icones anatomicae* (Goettingae, 1743–1756). Popisy anatomické stavby doplňoval výkladem funkce popisovaných orgánů a budoval tak spojení anatomie s fyziologií – *De partium corporis humani praecipuarium fabrica et functionibus* (Bernae et Lausanne 1777–1778). Z jeho fyziologických děl patří mezi hlavní osmisvazkové *Elementa physiologiae corporis humani* (Lausanne et Bernae 1757–1766). Zasloužil se o rozmach neurofyziologie svými studii o iritabilitě (dráždivosti) a senzibilitě (citlivosti) – *De partibus corporis humani sensilibus et irritabilibus* (Goettingae 1752). Vzrušivost přisuzuje tkáním obsahujícím vlákna svalová; citlivost pak tkáním obsahujícím vlákna nervová. Při dotyku se podle něho iritabilní orgány zkracují, senzibilní naopak vyvolávají určité představy v duši. Obě tyto vlastnosti považuje za oddělitelné – například svaly hladké jsou pouze dráždivé; pouze citlivé, nedráždivé jsou naopak kůže, pleura, peritoneum aj.; jiné orgány pak jsou jak dráždivé tak citlivé – například svaly kosterní a srdce. Pozornost věnoval i fyziologii oběhu krevního, především práci konané svalem srdečním a objevil automacii srdeční. (Petr Bureš)

hamartom, dysontogenetický nádor, vývojová chyba při růstu určitého orgánu charakteru nádoru. Při takzvané hamarcii se objevují tkáně a struktury, které jsou v daném místě neobvyklé a jsou důsledkem narušení regulace při vývoji. (Ladislava Horáčková)

hamburgien (podle lokality Meiendorf u Hamburgu, Německo), mladopaleolitická kultura zhruba současná s *magdalénienem na území od severního Německa po povodí Odry v Polsku. Odlišuje se typickými hroty s bočním vrubem a se zkosenou terminální retuší. (Jiří A. Svoboda)

Hamplová Miluše (4. 9. 1947, Velké Meziříčí), MUDr. Vystudovala Lékařskou fakultu Masarykovy univerzity v Brně, obor všeobecné lékařství. Po promoci pracovala jako asistentka a později odborná asistentka Anatomického ústavu Lékařské fakulty brněnské univerzity, odborné práci se věnovala v letech 1972–1978 na *Oddělení lékařské antropologie. Spolupracovala s profesorem Milanem *Dokládalem na řešení otázek tělesných parametrů a růstu romské populace, s profesorem Jindřichem Antonínem *Valšíkem sledovala zubní erupci u československých dětí. V roce 1978 odešla do klinické praxe, kde v současné době vykonává funkci primárky v Psychiatrické léčebně v Brně-Černovicích. Kontakt: MUDr. Miluše Hamplová, Psychiatrická léčebna Brno-Černovice, Húskova 2, 618 32 Brno-Černovice, telefon: 548 123 111. (Ladislava Horáčková)

Handova-Schüllerova-Christianova nemoc, pokročilejší, chronická forma histiocytózy. (Ladislava Horáčková)

Harappa, archeologické naleziště na území dnešního Pákistánu, v poříčí Indu, asi 180 km jihozápadně od Láhauru, středisko městské kultury z 3. až 2. tisíciletí př. n. l., jež se podle ní nazývá *harappskou*. (Jan Filipický)

harém, část muslimského domu vyhrazená ženám, nepřístupná cizím mužům (1); hromadný název pro muslimovy ženy (2); část příbytku pro služebnictvo, eunuchy a také ženy žijící v konkubinátu s pánem domu (3). V Evropě získal termín hanlivý obsah. Například v Turecku byly harémy zrušeny až v roce 1924. V mezopotamských civilizacích byl harém sídlem královny matky, královny manželky a královských konkubín, které byly často dcerami spřátelených nebo vazalských vládců. Život v harému osvětluje sbírka ediktů z doby vlády asyrského krále Tiglatpilešara I. (1114–1076 př. n. l.), která stanovuje pravidla pro královský dvůr a harém. Sbírkou obsahuje třiatřacet ediktů ze 14.–12. století př. n. l., z nichž nejstarší pochází z doby vlády Aššur-uballita I. (1365–1330 př. n. l.). Smyslem většiny ediktů je chránit osobu krále před všemi kontakty, které byly považovány za rituálně nečisté.

K panovníkovi se nesměla přiblížit žádná osoba bez svolení správce paláce, který se musel řídit stanovenými pravidly: například nesměl dopustit, aby se ke králi přiblížila konkubína v době menstruace. Chování konkubín se řídilo ještě mnoha dalšími pravidly, která měla především zabránit hádkám a sporům. *Eunuši, kteří měli přístup do harému, směli s konkubínami mluvit jen v přítomnosti správce paláce a pouze ze vzdálenosti sedmi kroků. Nežádoucí styk konkubíny byl trestán zbičováním vinice i jejího společníka. Konkubínám bylo také zakázáno, aby dávaly svým služebným dary ze zlata, stříbra nebo drahých kamenů. Své služebnice mohly potrestat jen se svolením krále a nesměly nařídít jejich usmrcení. Postavení královny manželky a matky bylo svobodnější. Obě měly své vlastní rozsáhlé domácnosti a samy spravovaly někdy značně veliký pozemkový majetek. Pokud jde o majetkové poměry, nestrádaly asi ani konkubíny: dokumenty z novoasyrského období zaznamenávají transakce, při nichž některé z konkubín kupovaly například domy a otroky za vysoké částky stříbra. Vydřování harému bylo výsadou panovníka a ani vysoce postavení a bohatí lidé harémy neměli. Například ve starověkém Egyptě byl královský harém naprosto běžný ve všech dobách. Na Předním východě zůstaly harémy zachovány i po nástupu islámu a jejich rozmach kulminoval v turecké Osmanské říši, kdy počet konkubín dosahoval i několika set. Osmanští sultáni se s konkubínami ženili jen zřídkakdy. Když si Süleyman I. Kanuni (Zákonodárce) (1520–1566) vzal za ženu konkubínu Roxelanu, byla to první panovnická svatba za více než století. Někteří sultáni užívali konkubíny pouze k uchování panovnické linie a v milostném životě preferovali mladíky. Například psychicky nevyrovnaný Ibrahim (1640–1648) měl sklon k orgiím nejrůznějšího druhu, které vyvrcholily v hrůzný čin, když nechal všech 280 konkubín zavázat do pytlů a svrhnout do Bosporu. (Jaroslav Malina)

harémová sociální struktura, viz sociální struktura, harémová.

Harris Marvin (1927),

Harrisovy linie, horizontální sklerotické linie zobrazující se na rentgenovém snímku, lokalizované v metafýze dlouhých kostí v různé vzdálenosti od úrovně původní epifyzární šterbiny. Jako příčina výskytu Harrisových linií se obecně udává zpomalení či zástava růstu v období zátěže organismu, ve skutečnosti jsou tyto linie svědectvím urychleného růstu – zhušťování kostních trabekul v době po skončení působení zátěže. (Ladislava Horáčková)

Harvey William (1. 4. 1578 Folkestone – 3. 6. 1657 London), ... (Petr Bureš)

Hathora, egyptská mocná ochranná bohyně, živitelka bohů a lidí, vyhledávaná sudička i ochránkyně zemřelých (zvláště v thébské nekropoli). Byla oblíbená a hojně uctívána též jako bohyně lásky, plodnosti, hudby, zpěvu a tance. Převládá její znázorňování v lidské podobě s kravskými rohy a ušima a slunečním kotoučem na hlavě, případně v podobě krávy. Jejím častým atributem je hudební nástroj sistrum; viz též Paní lásky, Paní nebe, Zlatá. (Břetislav Vachala)

Heberdenova choroba, generalizovaná artróza drobných kloubů ruky. (Ladislava Horáčková)

Heberdenovy uzly, výrazné osteofyty na dorzální straně kloubních ploch u distálních mezičlankových kloubů ruky. (Ladislava Horáčková)

hédonismus, etický směr kladoucí slast (hédoné) jako nejvyšší etický princip. (Jiří Sedlák)

Hedvábná cesta, dávné spojení mezi Čínou, zeměmi Střední Asie a Předního východu, po kterém se provozoval karavanní obchod. (Josef Kolmaš)

Héfaistos (latinsky Vulcanus), původně maloasijský démon ohně, u *Homéra vystupuje jako bůh ohně a zdatný kovář a dovedný umělec, který postavil a zařídil paláce olympských bohů a Achilleovi* vykoval nádhernou zbroj. Podle mytologie byl synem Dia (*Zeus) a *Héry, ale narodil se neduživý se slabýma nohama. Když se chtěl zastat Héry ve sporu s Diem, shodil ho otec z Olympu na ostrov Lémnos, kde měl jednu ze svých kovářských dílen. *Hermés s *Dionýsem ho však lstí přivedli zpět na Olymp tak, že ho opili a posadili na osla. Na Olympu mu byla dána za manželku nejkrásnější z bohyň *Afrodité. Nevzhledný a stále zaměstnaný Héfaistos se však opět stal tragikomickou postavou, když se rozhodl přistihnout *in flagranti* svou ženu s *Aréem. Díky jemné zlaté síti, do níž oba milence lapil, se mu to sice podařilo, ale zároveň sklidil posměch všech přizvaných Olympanů. Héfaistos byl patronem pilné a vynalézavé činnosti, uctíván byl především tam, kde se rozvíjela řemesla, například v Athénách. Při svátcích *Héfaisteich* se na jeho počest pořádaly průvody s pochodněmi. Héfaistos byl ve výtvarném umění znázorňován poměrně málo. Na velkém Françoisově kráteru ve Florencii zachytil kolem roku 570 př. n. l. malíř Kleitiás Héfaistův návrat na Olymp. (Marie Pardyová)

Hegel Georg Wilhelm Friedrich (27. 8. 1770, Stuttgart, Německo – 14. 11. 1831, Berlín, Německo), německý filozof; jeden z nejvýznamnějších představitelů německé klasické filozofie. Stanovil si za úkol vypracovat celkové dialektické pojetí světa, dějin, přírody a myšlení jako procesu, v němž se uskutečňuje vývojová zákonitost. Zabýval se rovněž dějinami filozofie, estetikou, filozofií práva apod. Hegel definitivně charakterizoval občanskou společnost jako ne pouze ekonomicky strukturovanou oblast či pouhý součet občanů státu a zavádí, na rozdíl od Aristotela, který rozlišuje pouze *polis* a *oikos*, termín občanské společnosti jako označení sféry mezi rodinou a státem; občanská společnost zde tedy není identická ani se státem, ani s rodinou. Občanská společnost shrnuje ekonomické prolínání v rámci nepoliticky strukturované sféry, ale zároveň není sférou rodiny. (Jaroslav Malina)

Heian, takzvané „zlaté“ období japonských dějin, charakteristické rozvojem dvorské kultury; začalo rokem 794, kdy se císař Kammu přestěhoval do nově vybudovaného města *Heiankjó. Název doby, odvozený z názvu sídelního města, znamená „mír a pokoj“. Doba Heian trvala téměř čtyři sta let, do roku 1185, její poslední léta však byla poznamenána sveřepými spory silných vojenských rodů o moc. Z nich vyšel vítězně rod *Minamoto, který převzal veškerou moc v zemi a založil první vládu *šóguna, *šógunát. (Klára Macúchová)

Heiankjó, doslova „Město míru a pokoje“, původní název dnešního Kjóta. Bylo postaveno roku 792 po vzoru čínského *Čchang-anu, s pravidelnou sítí kolmých ulic. Více než tisíc let sídelní město japonského císaře, hlavní město až do roku 1868, kdy se dvůr přestěhoval do Tokia. (Klára Macúchová)

Heidžókjó, dnešní Nara, první stálé hlavní město založené v narské kotlině roku 710, sídlo japonského císaře až do roku 784, kdy se císařský dvůr přestěhoval do *Heiankjó. Období 710 až 784 se nazývá dobou Nara. (Klára Macúchová)

Heidegger Martin (1889–1976), německý filozof, v centru jehož zájmu stojí otázka bytí, analýza způsobů lidské existence (pobyt člověka ve světě jako starost, bytí k smrti). (Jiří Sedlák)

Helena, dcera Dia (*Zeus) a *Lédy, manželka spartského krále *Meneláa, nejkrásnější ze smrtelných žen, kterou slíbila *Paridovi *Afrodítě za to, že ji uznal jako nejkrásnější bohyni. Její únos se stal v řecké tradici záminkou k trójské válce. Po jejím skončení se spolu s Meneláem přes Egypt vrátila do Sparty. (Marie Pardyová)

Helena (asi 248–asi 328), svatá Helena. Matka císaře *Konstantina Velikého. Pocházela z nízkého rodu a byla křesťankou. Konstantinův otec ji zapudil, aby mohl uzavřít výhodný dynastický sňatek. Když se dostal k moci její syn, udělil jí titul *Augusta* a veškeré pocty. Roku 327 Helena odjela v čele poselstva do Jeruzaléma, aby zde dohlížela na budování velkých chrámových staveb v místech spjatých se životem a smrtí *Ježíše Krista. V pozdější tradici byla tato cesta spojována s legendárním nálezem údajného Kristova kříže. (Marie Pardyová)

helénismus, tento termín zavedl v 19. století německý historik J. G. Droysen. Označují se tak řecké dějiny od smrti *Alexandra Makedonského roku 323 př. n. l. až po připojení posledního z helénistických států, ptolemaiovského Egypta k římské říši roku 31 př. n. l. Po Alexandrově smrti se jím dobytá obrovská území rozdělila na menší celky a vlády nad nimi se zmocnili jeho nejbližší spolupracovníci, makedonští generálové. Stali se zakladateli dynastií (seleukovská v Sýrii, ptolemaiovská v Egyptě, attalovská v Pergamu) a na jejich okázalých dvorech se velkoryse pěstovalo umění a kultura. Vládnoucí vrstva byla řeckého původu a ve společnosti i kultuře se zde prolínaly řecké civilizační prvky s místní orientální tradicí. Od 2. století př. n. l. byly jednotlivé říše postupně připojovány k rozpínajícímu se římskému impériu a helénismus zanikl roku 31. př. n. l. anexí Egypta Římem, který tak získal vládu nad celým Středomořím. (Marie Pardyová)

helénistické umění, čtvrtá a závěrečná etapa v klasifikaci vývoje řeckého umění a kultury. Helénismus představuje období, kdy se územně omezená řecká kultura mohla šířit do rozlehlého prostoru středomořských říší a převládla zde jako formální norma. Řecká centra jako například Athény ztratila svůj politický význam a rovněž v umění byla překonána nově vzniklými školami. Nadále zde však byla pěstována tradice, která byla nově oživena v pozdní fázi helénismu. Helénistické umění rozvinulo ty prvky, které do estetiky vnesli umělci pozdní doby klasické ve 4. století př. n. l. (*viz* klasický sloh) – silící individualismus, citovost, dynamiku, reflexi různých protikladných vlastností člověka. K vyjádření těchto hodnot použilo patetické a dynamické formy typické zejména pro sochařské výtvořiny. Často je označováno jako helénistické baroko a máme je doloženo v památkách pergamské školy (výzdoba takzvaného *Velkého pergamského oltáře* a *sousoší poražených Gallů*) a v jednotlivých exemplářích předpokládané rhodské sochařské školy (*Niké ze Samothráké*, *sousoší Laokoonta a jeho synů*). Nejméně je známá škola alexandrijská. Helénističtí sochaři řešili technické problémy prostorovosti a vícehledovosti svých děl. Do řeckého umění uvedli problematiku žánru, protikladů a zvláštností včetně diformit. S důkladností analytiků studovali specifikum těchto, někdy primárně nepřitažlivých námětů a objevili tak způsob, jak tvůrčím způsobem zvládnout rovněž estetiku všednosti i ošklivosti, aby byla zajímavá (*Opilá stařena* Myróna Mladšího, *Faun Barberini*, trpaslíci, hrbáči, černoši a barbaři obecně). V těchto námětech se však zároveň promítá humanistický přístup k člověku jako takovému bez ohledu na to, zda jde o vznešené nebo všední téma. Rozptýlení řecké výtvarné tvorby do různých center v helénistické době a nerovnoměrnost produkce jednotlivých území způsobilo, že nemůžeme sledovat souvislou tradici tak přesně jako v dřívějších obdobích. U helénistických výtvořin se málokdy podaří dospět k přesné dataci v rozmezí jednoho desetiletí; jeho šíře může činit až padesát let. Vývojové možnosti různorodých slohových tendencí se však postupně vyčerpaly a výtvarná kultura pozdního helénismu se začala vracet ke klasické minulosti. Na její oživení měla v té době již velmi silná poptávka po uměleckých památkách ze strany Římanů. Pozdní helénismus se tak stal mostem, který umožnil recepci řecké kultury v římském prostředí a její následné přežití nejen v římské antice, ale zprostředkovaně i v dalším evropském vývoji. (Marie Pardyová)

helénistický sloh, sloh výtvarných památek helénistického období. Vzhledem k větší divergenci uměleckých tendencí v helénistickém období směrem ke krajním polohám vzdalujícím se od harmonie řeckého klasického umění (*viz* klasický sloh) není zdaleka tak jednotný. Přesto se tímto termínem obvykle označuje především dynamický a patetický sloh, právem srovnávaný s barokem, který se rozvinul v letech 250–150 př. n. l. a jehož nejzachovalejším dokladem je výzdoba Diova oltáře v *Pergamu. (Marie Pardyová)

hem, nebiřkovinná část krevního barviva (porfyrin), obsahuje atom železa. Největší množství se tvoří v kostní dřeni a v játrech, způsobuje červenou barvu krve. (Ladislava Horáčková)

hemangiom, nezhoubný nádor vyrůstající z krevních cév. (Ladislava Horáčková)

hematogenní, vznikající z krve, šířící se krevní cestou. (Ladislava Horáčková)

hematom, rozsáhlý, uzavřený krevní výron v hlubších tkáních (podkoží, svaly) spojený s otokem. (Ladislava Horáčková)

hematom subdurální, krevní výron mezi tvrdou plenu mozkovou a pavučnicí.

hemerofilní rostliny (hemerofyty, antropofyty, synantropní rostliny), rostliny v daném území původní i zavlečené, vázané svým výskytem na místa ovlivněná člověkem. (Petr Bureš)

hemerofobní rostliny, v daném území původní rostliny, reagující nepříznivě na vlivy lidské činnosti. (Petr Bureš)

hemivertebra, poloobratel. (Ladislava Horáčková)

hemo-, týkající se krve.

hemoblastóza, zhoubné onemocnění krve a krvetvorných tkání (kostní dřeně, lymfatických uzlin). (Ladislava Horáčková)

hemoglobin, červené krevní barvivo. Je obsaženo v červených krvinkách a rozhodující měrou se u člověka podílí na přenosu kyslíku krví. Váže kyslík v plicích a odevzdává jej ostatním tkáním. K dalším funkcím hemoglobinu patří přenos oxidu uhličitého a účast na acidobazické rovnováze. (Ladislava Horáčková)

hemolytická anémie, chudokrevnost vyvolaná předčasným a nadměrným zánikem červených krvinek při děletrvajícím hemolýze s následným poklesem koncentrace hemoglobinu v krvi. (Ladislava Horáčková)

hemolytický icterus, zvýšené množství žlučových barviv v krvi („žloutenka“), které je způsobeno nadměrným rozpadem červených krvinek. (Ladislava Horáčková)

hemolýza, rozpad červených krvinek, přesněji jejich předčasný zánik. (Ladislava Horáčková)

hemoragie, též haemorrhagia, krvácení. (Ladislava Horáčková)

hepatitis, zánět jater, hovorově nepřesně „žloutenka“. (Ladislava Horáčková)

Héraklés, nejslavnější řecký hrdina, syn boha Dia (*viz* Zeus) a manželky mykénského krále Amfitryóna *Alkmény. V době, kdy se měl narodit, vymámila žárlivá *Héra z nic netušícího Dia slib, že chlapec, který toho dne přijde na svět bude vládnout všem mužům. Pak jako bohyně porodu urychlila narození ještě nedonošeného, a proto po celý další život neduživého Héraklova bratrance Eurysthea. Héraklés původně dostal jméno Alkeidés. Své jméno znamenající „*Skrze Hěru slavný*“ si vysloužil až heroickým překonáváním všech nástrah, jimiž ho v životě Héra pronásledovala. Héraklés je v Řecku nejen prototypem siláka, jak byl obvykle znázorňován, ale i schopností, důmyslu a originálních řešení zapeklitých problémů, tedy typicky řeckých vlastností, které mu pomáhaly překonávat nadlidské překážky. Svými činy prospíval lidem, proto byl později v římské době uctíván podobně jako Prométheus. Oběma patřil přídomek *Sótér* („Spasitel“) a určité aspekty z jejich kultu i ikonografie reflektovalo také rané křesťanství. Řecká etika 4. století př. n. l. již nevnímala Hérakla pouze heroicky jako tomu bylo dříve, ale nacházela v něm konflikt lidských vlastností. Objevila se legenda o Héraklovi na rozcestí stavějící do protikladu dva krajní postoje k životu: cestu ctnosti a námahy a bezproblémovou cestu požitků a zábav. (Marie Pardyová)

herbalista (stromohledač, bylinkář), člověk zabývající se sběrem a užitím rostlin, zejména léčivých; u přírodních národů obvykle šaman s nadprůměrnou schopností vyhledávat, poznávat a využívat různé druhy rostlin.

Hercules, viz Héraklés.

Herder Johann Gottfried von (25. 8. 1744, Mohrungen, dnes Morag, Polsko – 18. 12. 1803, Weimar, Německo), německý osvícenský filozof, spisovatel a literární vědec. Myšlenku progresivního vývoje v přírodě rozvinul v učení o pokroku v dějinách a o vývoji společnosti k *humanismu. Spolu s Jeanem-Jacquesem *Rousseauem je považován za ideového otce toho typu demokracie, který zdůrazňuje vždy státní potažmo národní zájem před zájmem individua. (Jaroslav Malina)

hereditární, dědičný. (Ladislava Horáčková)

herma, *stéla ve funkci náhrobku v antickém Římě. (Josef Unger)

herma relikviářová, ostatková busta (tj. poprsí znázorňující světce) v jejímž vnitřku bývá uložena světcova lebka. (Josef Unger)

Hermafrodítos, krásný syn *Herma a *Afrodítý. Salmakis (nymfa pramene v maloasijské Kárii, kam se chodil Hermafrodítos koupat) se do něj zamilovala a požádala bohy, aby jí dovolili se s ním spojit. Tím se Hermafrodítos stal zženštilým. Toto téma zaujalo helénistické umělce, kteří se soustředili na vyjádření jeho formální obojetnosti a znázornili ho jako krásného snivého mladíka s náznaky ženské anatomie. (Marie Pardyová)

hermeneutika archeologická, viz archeologická hermeneutika.

Hermés, syn Dia a Pleiády Maie, nejohratnější, nejnápaditější a patrně nejvíce zaměstnaný z řeckých bohů. Jako posel bohů a průvodce duší zemřelých do podsvětí (*Psýchopompos*) byl neustále na cestách. Kromě toho byl patronem pocestných, obchodníků, podvodníků a zlodějů, jako všudypřítomný poskytoval pomoc nejen bohům, ale i smrtelníkům. Byl prototypem obratnosti, svižnosti, chytrosti a inteligence. Jeho symbolem byly původně hromádky kamení na rozcestích, později tam byl uctíván v podobě pilířků zakončených nahoře jeho hlavou, jimž se říkalo hermovky. (Marie Pardyová)

herniace, výhřez, vysunutí části orgánu mimo jeho přirozené místo otvorem ve struktuře ohraničující prostor jeho výskytu. (Ladislava Horáčková)

Hérodotos (asi 485–asi 425 př. n. l.), řecký cestovatel a historik, zvaný „otec historie“. Autor devíti knih *Historiés apodexis (Dějiny)*, zvané též *Múzy*. Koncipoval je jako výklad tří velkých témat: vznik rozporu mezi Asií a Evropou, růst perské moci, historie řecko-perských válek jako svár mezi řeckou láskou ke svobodě a perskou despotií. Zaznamenal i řadu geografických a etnografických pozorování, kolem roku 450 př. n. l. navštívil i Egypt a zanechal o tom podrobné písemné svědectví (2. kniha jeho *Dějin*). (Marie Pardyová)

héroové, v řeckém náboženství se tak označovali zemřelí, jež mohli zasahovat do života lidí v místě, kde byli pohřbeni, tedy lokální patroni. Héroové představují nejstarší historické postavy (zakladatele rodů), o nichž se dozvídáme prostřednictvím mýtu. Pro svůj význam byli pokládáni také za potomky bohů se smrtelnými ženami; viz Héraklés a jiní. (Marie Pardyová)

Herophilos (3. století př. n. l.), řecký lékař působící v alexandrijském *Múseionu*. Byl prvním lékařem, který prováděl pitvy mrtvol za přítomnosti žáků a asistentů. Údajně mu bylo dovoleno provádět vivisekci. Pitvy mu poskytly dostatek materiálu k tomu, aby položil základy vědecké anatomie – je proto právem nazýván otcem anatomie. Poprvé funkčně odlišil nervy od šlach, nervy rozdělil na smyslové a pohybové, tepny odlišil od žil podle anatomické stavby; z vnitřních orgánů studoval dále zejména: mozek (popsal mozkové dutiny), míchu, játra, slinivku břišní, mízní cévy, slinné žlázy, pohlavní orgány, oko a oční nervy. V lidském těle jsou podle něho hlavními pochody: zažívání (s hlavním orgánem játry), zahřívání (se srdcem jako hlavním orgánem), vnímání (podmíněné nervy) a myšlení (s centrem v mozku). Nervy si představoval jako trubice naplněné proudícím fluidem, analogicky k cévám naplněným krví. Vytvořil některé anatomické termíny používané do současnosti – reticula,

duodenum. Věnoval pozornost příznakům choroby, čímž položil základy symptomatologie. Jako první klinicky využíval puls (měřený pomocí vodních hodin – klepsydra).

heterosexuality, sexuální afinita k druhému pohlaví. (Jaroslav Zvěřina)

hetéry („družky, přítelkyně“), ve starověkém Řecku ženy vzdělané v literatuře, umění, filozofii, u nichž muži hledali intelektuální zábavu. Hetéry bez vyšších ambicí se spokojovaly se znalostí tance, hry na flétnu a věnovaly se prostituci, buď během *symposií, kam byly zvány, nebo v nevěstincích. (Marie Parodyová)

heterotrofie, způsob výživy organismu, závislý na přísunu organických látek, vytvořených jinými organismy. (Petr Bureš)

heterozygot, jedinec, který má pro určitou vlastnost rozdílné formy genů od obou rodičů. (Ladislava Horáčková)

heuristika (ze starořeckého *heuriskein* – nacházet či objevovat, v širším smyslu pak mít schopnost čili umění vytvářet něco nového), soubor metod a postupů, jak si počínat při objevování a vynalézání; v historických vědách je heuristika naukou o práci s pramenným materiálem. (Jaroslav Malina)

hiatodontie, též *occlusio aperta*, otevřený skus. Stav, kdy se přední zuby horního a dolního oblouku nedotýkají. (Ladislava Horáčková)

hidžrové, mužští rituální transvestiti v Indii a okolních zemích. Mají povinnost sami se vykastrovat a obětovat tak svou plodivou schopnost bohyni Baháčura Mátá. Hidžrové se často živí prostitucí, a přestože jsou v novodobé Indii odsuzováni, bývá jejich příchod ke svatebnímu obřadu nebo k oslavě narození dítěte vnímán jako štěstí a požehnání. (Jaroslav Malina)

hieratické písmo, řecky „kněžské“, vzniklo v Egyptě z praktických potřeb záhy po vytvoření hieroglyfického písma zjednodušením tvarů jeho značek. (Břetislav Vachala)

hieroduly, posvátné prostitutky v mezopotamských civilizacích. Tvořily skupinu poměrně vysoce postavených kněžek (sumersky *lukur*, akkadsky *naditu*), které byly chráněny zvláštními právními předpisy. Za vlády babylónského krále *Chammurapiho mohly například jako jediné ženy ve společnosti volně nakládat se svým majetkem, uzavírat smlouvy a obchodovat. Hieroduly pocházely z královských rodin nebo z rodin příslušníků dvorské družiny a vyšších úředníků. Posvátná prostituce byla součástí náboženských svátků a slavností, především v čase podzimní a jarní rovnodennosti, které provázely zčásti i orgie, konané na počest bohyně plodnosti *Inanny a jejich hlavním smyslem bylo udržování a znovuoobnovování plodnosti. Zatím není jisté, zda se hieroduly účastnily i hostin, které následovaly po každoročních obřadech posvátného sňatku, svaté svatby (*viz hieros gamos*). (Blahoslav Hruška)

hieroglyfické písmo, egyptské písmo; název je odvozen z řečtiny (v překladu znamená „posvátné písmo tesané“). Toto písmo existovalo v Egyptě prokazatelně již v období kolem roku 3400 př. n. l. a přetrvalo až do konce 4. století n. l. Jeho vznik byl podmíněn potřebami rozvíjející se společnosti a ústřední státní správy. Užívalo se kolem 800 hieroglyfických značek, které věrně znázorňovaly lidské postavy, zvířata, ptáky, ryby, stromy, rostliny, řemeslnické a zemědělské náčiní, lodí, různé stavby aj. Rozlišují se tři kategorie znaků: významové (*ideogramy*), zvukové (*fonogramy*) a určující (*determinativy*). Ideogramy znamenají to, co skutečně znázorňují. K nim se přidávaly fonogramy, které pouze naznačovaly zvukové znění slova. Naopak determinativy slovo blíže určovaly, avšak nečetly se. Hieroglyfické nápisy byly tesány do kamene, na stěny chrámů a hrobek, na sochy, stély aj. (Břetislav Vachala)

hierarchie (primatologie), mechanismus sociální organizace primátů, v níž se uplatňuje *dominance a *podřízenost jedinců. Hierarchie může mít rigidní, nesoutěživý charakter, to znamená, že postavení jedinců ve skupině se příliš nemění a může být do značné míry dáno i postavením rodičů (nejčastěji pouze matky), nebo naopak může být dynamická, takže se

výrazně uplatňují prvky soutěže, koalice a aliance. V druhém případě je postavení ve skupině do značné míry dáno vlastnostmi a dovednostmi jedince, mimo jiné i dovedností udržovat pozitivní vztahy s druhým pohlavím. (Václav Vančata)

Hieronimus, Sophronius Eusebius Hieronymus (348–420), svatý Jeroným, latinsky písař církve, otec. Značnou část života strávil na Předním východě jako poustevník. Pořídil kvalitní překlad *Bible* do latiny kanonizovaný ve středověku a známý jako **Vulgata*. (Marie Pardyová)

hieros gamos (řecky „posvátný sňatek“, „svatá svatba“), symbolické spojení božstev představujících polaritní síly (slunce a měsíc, nebe a země aj.) nebo plodný svazek nejvyššího boha a bohyně (představa sňatku přenesená na celý vesmír), z něhož mělo vzejít potomstvo. Hieros gamos Dia (*Zeus) a *Héry, nejvýznamnějších bohů v řeckém panteonu, se podle tradice odehrál na Samu nebo na krétské Ídě a trval tři sta let. Obdobné ideje existovaly i v ostatních vyspělých civilizacích starověku (například podle indických véd se zdroj veškerenstva na počátku tvoření polarizuje na nebeský manželský pár, otce Nebe, jenž se naplněn milostnou touhou sklání nad matkou Zemí a oplodňuje ji životodárným deštěm jako svým semenem, na mužský a ženský prvek, přítomný v lidském pokolení, kde se neustále opakuje proces emanace, „vypouštění“ světa jevů, který se na konci věků, ve velkém rozplynutí opět navrácí ke svým pramenům) a byly jen sofistikovaným rozvedením představ a praktik pravěkých loveckých a zemědělských kultur, kde zobrazování ženských postav či obřadného milování lidských párů souviselo s rituálem, jenž měl posloužit k udržování a znovuobnovování plodnosti zvířat, polí i lidí a k zachování „božského řádu“ (viz prostituce). Téma související s hieros gamos je proto velmi častým námětem výtvarného umění již v době mladšího paleolitu (viz paleolitické umění), kulminuje v zemědělských kulturách neolitu (například: Neznámý mistr, „*Neolitická milostná scéna*“, kolem roku 4500 př. n. l., mladý neolit, kultura s moravskou malovanou keramikou, keramická plastika, Hradisko v Kramolíně u Třebíče, Česká republika; Neznámý mistr, „*Posvátná svatba*“, kolem roku 4500 př. n. l., mladý neolit, kultura s moravskou malovanou keramikou, keramika, výška 38 cm, Střelice u Znojma, Česká republika) a pokračuje i v mladších pravěkých obdobích (například: Neznámý mistr, „*Svatá svatba*“, kolem roku 3500 př. n. l., faléra, reliéfně zdobená zlacená stříbrná destička, výška 5 cm, Letnica, kraj Loveč, Bulharsko) a znovu vrcholí ve starověku (například: Neznámý mistr, „*Milenecký pár znázorňující patrně hieros gamos*“, kolem 630–600 př. n. l., výška 19,1 cm, reliéf ve dřevě, ostrov Samos, Řecko; Neznámý mistr, „*Posvátný sňatek Dia a Héry*“, v rozmezí let 470/450 př. n. l., metópa chrámu E [Heraion], kombinace vápence s mramorem, výška 162 cm, Selinus [dnešní Selinunte], řecká kolonie na jihozápadním pobřeží Sicílie). (Jaroslav Malina – Marie Pardyová)

Higoumenakisův příznak, zánětlivé změny na sternálním konci pravé klíční kosti u vrozené syfilis. (Ladislava Horáčková)

Hildegarda z Bingen (1098 Böckelheim – 17. 9. 1179 Rupertsberg), ... (Petr Bureš)

hínajána, spolu s mahájánou a vadžrajánou tři základní „cesty či vozy“ k buddhistickému osvícení. Hínajána („malá cesta“) představuje původní, filozofičtější výklad Buddhovy nauky; mahájána („velká cesta“) zdůrazňuje především vnější, náboženskou a kultovní stránku učení; vývojově nejpozdější ezoterická vadžrajána („cesta vadžry“, tj. rituálu) učí metodám, jak pomocí okultních textů, magických praktik, zaklínacích formulek atd. dospívat k osvícení. (Josef Kolmaš)

hinduismus, označení nábožensko-společenského systému, k němuž se hlásí většina obyvatel Indie. Vyvinul se v průběhu 2. poloviny 1. tisíciletí př. n. l. ze staršího védského náboženství (*bráhmaismu*) a jeho vznik se nepřisuzuje žádné historické ani mytologické osobnosti: spíše je chápán jako „odvěký řád“ (*sanátanadharma*), který určuje postavení člověka ve společnosti, jež je primárně dáno rodem, nezměnitelným rodovým původem, stanoví souhrn životních cílů, etap a závazků každého jednotlivce a více než na věroučné základy klade důraz

na řádné chování a rituální složku náboženského života. Hinduismus nemá organizaci církevního typu, nevytvořil si žádnou vrcholnou autoritu a postrádá dokonce jakýkoli kanonizovaný soubor posvátných písem, závazný pro všechny vyznavače. (Jan Filipický)

Hippokratés (460–375 př. n. l.), ... (Petr Bureš)

Hirschfeld Magnus (1868–1935), německý lékař, sexuolog; průkopník moderní sexuologie. Spolu s Iwanem *Blochem, Albertem *Mollem a dalšími lékaři založil v roce 1913 Lékařskou společnost pro sexuologii a eugeniku, první sexuologickou společnost světa. V publikaci *Sappho und Sokrates* (1896) formuloval homosexualitu jako integrální součást lidské sexuality a v roce 1897 založil „Vědecko-humanitární výbor“ (Wissenschaftlich-Humanitäre Kommission), který propagoval myšlenku odkriminalizování homosexuality – zejména na stránkách jím založeného periodika *Jahrbuch für sexuelle Zwischenstufen*, jež vycházelo v letech 1899–1923. Aktuální poznatky o homosexualitě shrnul v monumentální studii *Die Homosexualität des Mannes und des Weibes* (1914). V roce 1919 založil v Berlíně Ústav pro sexuální bádání, první vědecký ústav tohoto zaměření na světě, který se záhy stal nejznámější sexuologickou institucí své doby; byl zrušen po nástupu nacistů k moci v roce 1933. (Jaroslav Malina – Jaroslav Zvěřina)

hirsutismus, nadměrné ochlupení mužského typu u žen. (Ladislava Horáčková)

histiocyty, buňka obsažená ve vazivu, druh tkáňového makrofágu. (Ladislava Horáčková)

histiocytom, nezhoubný nádor vyrůstající z histiocytů. (Ladislava Horáčková)

histiocytóza, onemocnění s abnormálním hromaděním velkých histiocytů v různých orgánech. Některé mohou mít zhoubný charakter. (Ladislava Horáčková)

histo-, označuje vztah ke tkáni.

histoplazmóza, vzácná viscerální mykóza nazývaná také Darlingova nemoc, způsobená parazitární houbou *Histoplasma capsulatum*. (Ladislava Horáčková)

historická antropologie, 1. subdisciplína *fyzické antropologie zaměřená na studium kosterních pozůstatků z historických období; 2. směr v historickém bádání, který staví konkrétního člověka do středu historické analýzy. Zaměřuje se na zvláštnost a svébytnost lidského jednání. Akcentuje účast všech lidí na dějinách jako takových, do nichž člověk vnáší své myšlenky, zájmy a přání. Historická antropologie staví do ohniska svého zájmu člověka v jeho zvláštnosti, ucelenosti a závislosti na přírodě, společnosti a kulturní tradici. Dějiny jsou pojímány jako dílo vytvořené lidmi, a naopak člověk je definován jako dějinami formovaná bytost. Významným představitelem je německý historik Richard van *Dülmen. Důležité publikace: Chvojka, E. – van Dülmen, R. – Jung, V., ed., *Neue Blicke: Historische Anthropologie in der Praxis*, 1979; časopis *Historische Anthropologie: Kultur – Gesellschaft – Alltag* (vychází od roku 1993), van Dülmen, R., *Historická antropologie: Vývoj, problémy, úkoly*, Praha: Dokořán, 2002. (Jaroslav Malina – Josef Unger)

historická kultura, dílčí kultura, která existovala v dávné minulosti a zanikla, aniž by ji etnografové stačili prozkoumat; podmíněně ji lze přirovnat k *etnografické kultuře. (Jaroslav Malina)

historická pomůcka, jeden z mladších článků předání staré informace (vyprávění, výňatek atd.) v podmínkách, kdy starší články nebo originál jsou zachovány nepoškozené. (Jaroslav Malina)

historická sociologie, subdisciplína *sociologie, zjišťující zákonitosti vývoje společnosti a za tímto účelem zkoumající sociálně-historický proces. (Jaroslav Malina)

historická škola, ekonomická teorie a vědecký směr vytvořený skupinou německých ekonomů v první polovině 19. století. Stala se vlivnou v německy mluvících zemích. Tato ekonomická teorie zdůrazňovala historickou relativnost ekonomické politiky a ekonomického učení a kriticky se vymezovala přímo proti anglickému klasickému pojetí ekonomiky. Zatímco západoevropští liberálové se snažili přetvořit národ podle jistých hospodářských zásad, němečtí liberálové usilovali o podřízení hospodářského systému národním

požadavkům. Tato ekonomická škola významnou měrou podmiňovala představy společnosti v českých zemích o ekonomickém liberalismu, její představitelé posléze usilovali výhradně o „svůj národní“ obchod, o „svůj národní“ průmysl. (Karel Müller)

historická tradice, termín, používaný zpravidla ve dvou významech.

1. Podle jednoho je to totéž, co předání v širším smyslu.

2. Druhý význam, užší, označuje druh předání nebo tradice v širším smyslu: písemný řetězec předávání informace o historické minulosti od nejstarších dob k mladším.

(Oba termíny – předání a tradice – jsou při používání v širším smyslu shodné, při používání v užším významu jsou blízké, stejně podřízené, ale v takovém případě neexistuje nadřazený termín, který by vyjadřoval oba jimi vyjadřované jevy.) (Jaroslav Malina)

historické písemné prameny, primární spolehlivá podání zpráv důležitých pro historii znajícími lidmi nebo účastníky událostí a autory myšlenek (letopisy, kroniky, analý, listiny, doklady atd.), a dále pozdější úpravy za podmínky, že starší úpravy a originály nejsou dochovány. (Jaroslav Malina)

historický pramen, objekt existující k okamžiku výzkumného chápání (badateli dostupný) a obsahující pro toto chápání informaci o faktech minulosti, majících historicko-poznávací význam.

Běžný výklad charakteristiky „historický“ v souvislosti s pramenem: nesoučasný, nepřirodní, zpracovatelný humanitními metodami. Je však lepší vycházet z hlavní funkce: má být prostředkem historického poznávání tak, aby toto poznání bylo úplné, cílevědomé a správné. V procesu historického poznávání jako zvláštního druhu víceúrovňového odrazu, řadě znakových fixací odrazu, při předávání fixovaných obrazů od jednoho subjektu k druhému, jedna z takových fixací, zachycující nejen staré obrazy, ale i podmínky jejich výběru a fixace je (vše dohromady) historický pramen. Je důležitým článkem v mechanismu odrazu, charakteristickým pro historické poznání. Tento článek zajišťuje prostřednictvím mezi poznávanou skutečností (minulostí) a subjektem poznání (historikem-badatelem). V historickém prameni je obsažena informace o minulosti, která se stává historickou informací v průběhu historického bádání. (Jaroslav Malina)

historický výzkum, jedna z prací, při nichž se provádí usouvztažnění, testování, srovnání, výklad informací o minulosti; podle útržkovitých údajů se rekonstruuje souvislý řetěz událostí; jsou zjišťovány prameny jevů; jsou objasňovány příčiny a důsledky, jsou vyčleňovány a ze světónázorových pozic hodnoceny popisované činy; sleduje se, jak se zákony projevují v množství náhodností a vzájemné působení mezi těmito zákonitostmi a nahodilostmi; jsou abstrahována „historická poučení“. Samozřejmě není nutné, aby se toto všechno vyskytovalo v každé práci; je pouze důležité, aby to bylo zajišťováno celým souborem prací a aby každá práce k tomu v té či oné míře přispívala. Výsledek takové práce má zpravidla podobu písemného díla. (Jaroslav Malina)

historie (dějiny),

1. V širším smyslu každý vývojový proces v přírodě a ve společnosti.

2. V užším smyslu vývoj lidské společnosti.

3. Humanitní věda, která zkoumá a rekonstruuje částečně (modeluje) sociálně kulturní minulost lidstva v čase jako konkrétní proces a odhaluje v tomto procesu příčinně-důsledkový vztah mezi událostmi a odhaluje vzájemné působení sociálně-historických zákonitostí a náhodností, uvažuje objektivní nutnost a subjektivní faktor, účast lidových vrstev a úlohu vynikajících osobností. Historie přitom přistupuje k faktům selektivně: široce osvětluje hromadné jevy, v nichž se projevují zákonitosti – tendence, z individuálních jevů vybírá především ty, které měly vliv, stěžejní, stereotypní (pro ilustraci), klíčové (typické) a ukazující cestu (v podmínkách zlomkovité informace), ale také jevy individualizované (viz historická antropologie, orální historie).

Při této práci historie používá informace, získané z *historických pramenů, a tedy potřebuje vyhledávání, shromáždění a předběžnou přípravu této informace, tj. prakticky těchto pramenů. (Jaroslav Malina)

historie orální, viz orální historie.

historiografie, historická disciplína, která se zabývá systematizací historických výzkumů, sleduje jejich genetické vzájemné vztahy, sociální kořeny a národní zvláštnosti, zjišťuje filozofické vlivy, jedním slovem zkoumá vývoj historické vědy podle jejích literárních výsledků. Jejím materiálem je literární osnova historické vědy. (Jaroslav Malina)

Hlavová Jana (1. 12. 1977, Olomouc), RNDr., antropoložka, absolventka magisterského studijního programu oboru antropologie a rigorózního řízení a studentka doktorského studijního programu na Katedře antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně. Diplomová práce: *Antropologický rozbor kosterního materiálu z dominikánského kláštera v Opavě* (2001), vedoucí práce: Doc. RNDr. Eva Drozdová, Ph.D.; rigorózní práce: *Antropologické zpracování kosterního materiálu z německé lokality Corvey, okr. Höxter* (2004); disertační práce: *Epigenetické znaky a příbuzenské vztahy na raně středověkém pohřebišti v Žatci-Chelčického náměstí*, školitel: Doc. MUDr. Vladimír Novotný, CSc. V současné době pracuje jako antropolog na Ústavu archeologické památkové péče severozápadních Čech v Mostě. Zabývá se především fyzickou antropologií prehistorických a historických populací. Kontakt: RNDr. Jana Hlavová, Ústav archeologické památkové péče severozápadních Čech v Mostě, Žižkova 835, 434 01 Most, telefon: 476 704 465, e-mail: jhlovova@uappmost.cz. (Jana Hlavová)

hlíza (*tuber*), zdužnatělá a ztlustlá část kořene, hypokotylu či oddenku (např. u bramboru). (Petr Bureš)

hnutí, soubor kolektivních orientací, postojů a akcí zaměřených na dosažení určitého cíle. Politické hnutí zpravidla zpochybňuje stávající společenské uspořádání a usiluje o jeho přeměnu. Členové hnutí mají často všezahrnující představy o podobě žádoucí společnosti, a většinou apelují na obecné mravní hodnoty ve snaze legitimovat své cíle. V případě dosažení svých požadavků buď zanikají, nebo postupně opouštějí původní principy, fungují dále jako určitá mocenská síla a budují nové struktury moci. (Marie Dohnalová)

Hobbes Thomas (5. 4. 1588, Malmesbury, Anglie – 4. 12. 1679, ...), anglický filozof a teoretik práva a státu. Odmítl ideu o božském původu státu, zastával teorii společenské smlouvy, vycházející z koncepce přirozeného sklonu člověka k egoismu. Z díla: *Základy filozofie státu a společnosti, Leviathan*. (Jaroslav Malina)

Hodgkinův lymfom, též Hodgkinova nemoc, maligní lymfogranulomatóza, maligní onemocnění lymfatických uzlin. (Ladislava Horáčková)

hodnota, vyjádření míry významu jakéhokoliv objektu pro člověka; určité hodnoty se připisují objektům teprve hodnocením; hodnoty jsou morální, náboženské estetické, ekonomické; filozofickou disciplínou zabývající se hodnotami je axiologie. (Jiří Sedlák)

holocén, mladší fáze čtvrtohor, zahrnuje posledních 10 000 let a odpovídá v podstatě aktuálnímu interglaciálu. Během holocénu některé lovecké populace postupně přecházejí k zemědělství, jiné ustupují do okrajových oblastí planety. Jeho trvání je zatím příliš krátké pro geologicko-klimatickou definici, ale i tak je možno říci, že je mnohem vlhčí než *pleistocén a zatím bez vážnějších klimatických výkyvů. Na počátku holocénu vznikly rozsáhlé pralesy ve všech klimatických pásmech s výjimkou arktického. (Jiří A. Svoboda)

holstein, sled dvou interglaciálů před 450 000 až 350 000 lety (v Anglii odpovídá hoxnienu). (Jiří A. Svoboda)

Home Henry, lord Kames (... 1696, Kames, Berwickshire, Skotsko – 27. 12. 1782, Edinburgh, Skotsko), skotský právník a filozof; významný představitel skotského osvícenství. Zabýval se metafyzikou a morální filosofií, podílel se na založení *Royal Society*

v Edinburghu. Antropologické problematice se věnoval v díle *Sketches of the History of Man* (1776). (Ivo T. Budil)

homeostáza [fyziologie], stálost vnitřního prostředí (organismu, buňky), udržovaná systémem záporných zpětných vazeb (autoregulačních, humorálních, nervových). (Pavel Bravený – Marie Nováková)

Homér (Homéros) (asi 8. století př. n. l), nejstarší řecký epický básník považovaný za autora eposů *Ílias* (téměř 15 000 veršů) a *Odysseia* (asi 12 000 veršů). Podle tradice byl slepý. Homérovy básně se staly kulturním majetkem antického Řecka a později i Říma. Měly velký vliv na utváření antické literatury, umění, staly se základem antické vzdělanosti a základním didaktickým materiálem, na němž se mládež učila číst, psát a deklamovat. (Marie Pardyová)

homicidium, vražda člověka. (Josef Unger)

Hominidae, hominidi – čeleď *Hominidae*, jedna ze dvou čeledí nadčeledi *Hominoidea* (Vančata 2003 a, b). Dělí se na podčeleď *Ponginae* – orangutani, *Paninae* – šimpanzi a gorily a *Homininae* – lidé. Základním kritériem pro přiřazení k čeledi *Hominidae* jsou morfologické znaky na lebce a zubech. Lebka hominidů má poměrně širokou a robustní obličejovou část a také relativně velkou mozkovnu. Očnice jsou okrouhlé a poměrně velké. Řezáky jsou široké a zároveň vysoké. Stoličky a zuby třenové jsou nespecializované. Kritériem zařazení do jednotlivých nižších taxonů, podčeledí a rodů, je zejména tvar stoliček a třenových zubů a charakter jejich skloviny, velikost a tvar řezáků, velikost a tvar špičáků, průřez a tvar dolní čelisti a stavba skeletu obličeje, například charakteristiky horní čelisti. Dlouhé kosti končetin mají široké diafýzy a robustní epifýzy. Typické jsou poměrně velké hlavice kosti pažní a stehenní. (Václav Vančata)

Homininae, hominini – lidská podčeleď *Homininae*, objevila se před 6–7 miliony let, ale stále není jasné, kdo byl prvním zástupcem lidské linie. Dosud neexistují zcela přesná kritéria na odlišení nejstarších zástupců afrických lidoopů a homininů. Důvodem je skutečnost, že mnohé „lidské“ znaky se objevily už u miocenních lidoopů a jiné až u rodu **Homo*, a také to, že nálezy nejstarších homininů vykazují překvapivou diverzitu. Základním kritériem pro zařazení do lidské linie je jednak přizpůsobení skeletu k dvojnohé chůzi, včetně stavby lebky a polohy velkého týlního otvoru, přinejmenším částečné zmenšení špičáků, zkrácení délky a zvýšení korunky stoliček a „polidštění“ stavby třenových zubů. Tento komplex znaků charakterizuje všechny zástupce lidské linie, a musí se tudíž vyskytovat i u jejich nejstarších zástupců. (Václav Vančata)

hominizace, polidštění, též hominizací proces; proces specifických změn v evoluci čeledi *Hominidae* (orangutani, gorily, šimpanzi, lidé), který podmiňoval a rozvíjel znaky typické pro fylogenetickou linii vedoucí od miocenních lidoopů k modernímu člověku, již bezprostředně předcházel. Jedná se o komplexní proces zahrnující všechny aspekty biologické, od genetických až po somatické, chování, ekologie, sociální struktury i kultury v širokém slova smyslu. Člověk (*Homo sapiens*) je druh primátů s některými unikátními vlastnostmi a musí být chápán přísně jako tvor biosociální, u něhož může mít například kultura velký adaptivní význam. Hominizační proces je možno rozdělit do tří základních etap, které charakterizují postupný vznik rodu **Homo* a vývoj jeho vlastností. 1) *Etapa vzniku a diferenciací hominidů na lidoopy a lidskou linii (*hominini)* – u obou skupin dochází k zvětšení mozku a přestavbě CNS, zvyšuje se pohyblivost horní končetiny a manipulační schopnosti ruky, oplošťuje se hrudník, objevuje se výroba a používání jednoduchých nástrojů, sezonní predace na malé a střední savce, vzniká vysoce organizovaná pružná sociální struktura s některými specifickými rysy (například systematické sdílení potravy a pomoc postiženým a zraněným jedincům). V lidské linii se pak objevuje nový specifický lidský znak – bipední lokomoce). Ta způsobila zásadní přestavbu těla, například prodloužení dolních končetin, přestavbu cévního zásobení a reprodukčního aparátu samic, změny fyziologické (hormonální činnost, nervová činnost, termoregulace) a podle všeho i změny etologické a sociální; 2) *Etapa rozvoje rodu*

**Australopithecus* a vzniku rodu *Homo* – dochází k formování základních lidských biologických, etologických i sociálních vlastností, vytvářejí se předpoklady k vzniku lidské kultury; dochází k postupnému zvětšování postavy i mozku, prodlužují se dolní končetiny, pánev se zkracuje a rozšiřuje, mění se lebka a chrup (zmenšují se špičáky, zvětšují se stoličky, zkracují se čelisti, zmenšuje se obličejová část a zvětšuje se neurokranium), ruka s pohyblivým palcem schopným opozice se stává důležitým orgánem manipulace a poznávání světa, nástrojová činnost začíná být významným adaptačním mechanismem, objevuje se systematická výroba prvních kamenných nástrojů, pravděpodobně se výrazně rozvíjela i komunikace. 3) *Evoluce rodu Homo a vznik druhu Homo sapiens* – dokončuje se přestavba těla na tělo lidského typu, rod *Homo* vytváří novou specificky lidskou niku, objevují se standardizované kamenné nástroje, u nichž je patrný výrazný rozvoj teorie opracování, nástroje se specializují a vznikají složené nástroje, vyvíjí se postupně sociální organizace lidského typu, artikulovaná řeč, zdobení těla a pohřební rituály. Biologický, etologický, sociální a kulturní vývoj se dovršuje až na konci středního paleolitu, zejména však ve svrchním paleolitu. Všechny faktory hominizačního procesu působily v dané etapě hominizace jako jeden systém, nelze proto oddělovat biologické a sociální stránky evoluce člověka. (Václav Vančata)

hominizační proces, viz hominizace.

Homo, „člověk“, kromě druhu **Homo sapiens* jsou všechny druhy i poddruhy rodu *Homo* vymřelé. Rod *Homo* prodělal poměrně složitý vývoj a jeho nejstarší zástupci jsou obtížně definovatelní; vymezuje se jeden až sedm druhů. Stavba těla rodu *Homo* je jasně specializovaná na *bipední lokomoci a v zásadních rysech se podobá stavbě těla současného člověka. Dolní končetina je prodloužená. Nejvýraznějším rysem je prodloužení a přestavba stehenní kosti. Pánev rodu *Homo* je široká a nízká a má pro člověka charakteristické „prostorové“ uspořádání. Skelet nohy je specializovaný na bipední lokomoci. Uchopovací a manipulační schopnosti nohy jsou velmi omezené. Trup je krátký a oploštělý, bederních obratlů je většinou pět. Horní končetiny jsou relativně krátké, gracilně stavěné. Ruka je gracilní, se štíhlými, pohyblivými prsty a relativně dlouhým palcem schopným téměř dokonalé opozice. Předpokládá se také, že pro všechny zástupce rodu *Homo* je typická ztráta původního ochlupení a charakteristický rozvoj kožních derivátů, jako jsou vlasy a chlupy. Důležitý je také rozvoj termoregulace, kde výrazný podíl hraje pocení. Typický je mozek, který je strukturou analogický mozku současného člověka; starší formy rodu *Homo* měly ve srovnání s anatomicky moderním člověkem výrazně menší kapacitu mozku. Velikostní pohlavní dimorfismus není u rodu *Homo* vysloveně velký, ale velikostní rozdíly mezi pohlavími byly a jsou jasně patrné a u některých druhů a populací byly dosti výrazné. Pro rod *Homo* byl charakteristický rozvoj typických primárních a sekundárních pohlavních znaků, jako je dlouhý penis, typická stavba ženských pohlavních orgánů, ženská prsa a specifické mužské ochlupení obličeje. V potravě rodu *Homo* hraje velký význam živočišná potrava, i když její podíl mohl být u jednotlivých druhů rodu *Homo* výrazně odlišný. Zástupce rodu *Homo* lze charakterizovat jako všežravé predátory, kteří využívají k získávání masité potravy nástrojů a rozvinutých schopností mozku. Rod *Homo* je ekologicky velmi přizpůsobivý, od samého počátku své evoluce žil v tropickém, subtropickém i mírném pásu a je globálně rozšířen. Rozvinutá je materiální kultura spojená s výrobou sofistikovaných a složitých nástrojů. Její součástí je také upravování životního prostředí – například stavba přístřešků, úkrytů a obydlí. Výroba a používání standardizovaných nástrojů z kamene, kosti a dalších materiálů svědčí o tom, že zástupci rodu *Homo* museli disponovat rozvinutými formami učení, dobrou pamětí i schopností analýzy a rovněž rozvinutými formami komunikace. K vzniku tohoto komplexu nebyl bezpodmínečně nutný velký mozek, ale naopak lze předpokládat, že zvětšování mozku bylo produktem rozvoje materiální kultury a chování. Pro rod *Homo* je typická i kultura v dnešním slova smyslu. (Václav Vančata)

Homo antecessor, hypotetický, nově navržený název pro hledaného společného předka neandertálců a moderních lidí. Opírá se však zatím jen o poslední nález zlomku lebky z Atapuercy ve Španělsku. Stáří 1 až 0,7 milionu let. Tento druh byl vymezen na základě analýzy nálezů ze španělské lokality Gran Dolina v jeskynním komplexu *Atapuerca. Doklady pro vyčlenění samostatného druhu zatím nejsou příliš přesvědčivé, a proto jej zatím většina badatelů za samostatný druh nepovažuje a řadí jej do druhu **Homo erectus*. I když nálezů z Gran Dolina přibývá (byl nalezen i neúplný skelet), jsou všechny nálezy zatím příliš fragmentární. Musíme ale vzít v úvahu, že mnohé další nálezy „*Homo erectus*“ z Afriky, západní Asie a jižní Evropy (například Bouri – Daka, Buia a Ceprano) z doby mezi 1 milionem až 0,8 milionu let nemají znaky charakteristické pro *Homo erectus*. Pokud se prokáže taxonomická podobnost těchto nálezů s nálezy z Gran Doliny, pak by o oprávněnosti vyčlenění samostatného druhu *Homo antecessor* nebylo pochyb. (Jiří A. Svoboda – Václav Vančata)

Homo erectus (člověk vzpřímený), klasický druh archaických lidí, rozšířený zejména v Africe a Asii (starší názvy *Pithecanthropus erectus*, *Sinanthropus pekinensis*), vymezený na základě nálezů z Jávy (po roce 1891) a Číny (od 20. let 20. století). Stáří 1,7 až 0,4 (0,1) milionu let; samec 178 cm, 63 kg; samice 160 cm, 53 kg. Je obvykle považován za nejstarší a také nejdéle se vyvíjející lidský druh. Jeho evoluce probíhala minimálně jeden milion let, v průběhu této doby se příliš nezměnil ani morfologicky ani kulturně. V současné době není jasné, kdy a kde přesně tento druh vznikl, protože nejstarší africké a západoasijské „erektoidní“ formy jsou řazeny do samostatného druhu **Homo ergaster*. Pravděpodobně však vznikl v Africe asi před 1,4 milionem let. Jedním z typických znaků *Homo erectus* bylo velké zesílení kostí (zejména lebečních [tloušťka až 1 cm] a také dlouhých kostí končetin). *Homo erectus* měl ve srovnání s **Homo sapiens* odlišnou stavbu lebky, čelistí a do jisté míry i zubů, měl mohutné nadočnicové valy a zalomený týl s velkou plochou pro úpon krčních svalů. Za nadočnicovým valem byl typický nadočnicový žlábek. Charakteristické je výrazné postorbitální zúžení lebky a dlouhá, poměrně nízká mozkovna. U *Homo erectus* z Asie nacházíme specificky oploštělé temenní kosti, čímž horní část mozkovny získávala „střechovitou“ podobu. Typické byly široké a ploché nosní kosti a výrazný alveolární prognatismus. *Homo erectus* neměl bradu, dolní čelist byla mohutná a široká. Stoličky se zvětšovaly směrem od první k třetí a měly velkou dřeňovou dutinu. Tento nejstarší, první skutečně lidský druh měl ještě relativně malý mozek, jehož velikost se pohybovala od 800 do 1200 cm³ s průměrnou hodnotou mezi 900–1000 cm³. Dlouhé kosti měly velmi silnou kompaktnost, byly však štíhlé a dlouhé a měly nepříliš robustní epifýzy. *Homo erectus* byl poměrně vysoký a štíhlý, jeho tělesná výška se nejčastěji pohybovala od 160 do 185 cm a hmotnost od 60 do 80 kg. Štíhlá postava (a také relativně úzká pánev) mohla být takzvanou „tropickou adaptací“, avšak tento znak se mohl omezovat pouze pro tropické populace *Homo erectus*. V průběhu evoluce se u *Homo erectus* zmenšovala postava a stávala se robustnější. Mezi muži a ženami byly zpočátku poměrně velké velikostní rozdíly, které se postupně zmenšovaly. (Jiří A. Svoboda – Václav Vančata)

Homo ergaster, člověk dělný, zřejmě skutečně nejstarší nepochybně lidský druh, výrobce nástrojů, vyčleněný z druhu *Homo erectus* Colinem Grovesem a Vratislavem Mazákem v sedmdesátých letech minulého století a který se v současnosti začíná ujímat v literatuře. Stáří 1,9 až 1,3 milionu let. Dlouho byl považován spíše za archaickou formu **Homo erectus* než za samostatný druh. V současné době existují přesvědčivé taxonomické doklady o jeho zařazení do druhu *Homo ergaster*, protože se u něj většina taxonomických znaků typických pro *Homo erectus* vůbec nevyskytuje. Relativní velikost mozku byla jen mírně větší, než předpokládáme u *Homo habilis*, jeho velikost se mohla pohybovat od 500 do 950 cm³. Některé znaky skeletu se výrazně liší od *Homo erectus* a mohou připomínat *Homo habilis*. Například ve všech případech chybí typické zalomení v týlní oblasti, střechovité tvarování

temenních kostí a nadočnicový val je většinou málo výrazný. Ve srovnání s *Homo erectus* je tloušťka kostí menší. *Homo ergaster* měl některé znaky podobné *australopitékům; například měl ještě šest bederních obratlů a hruškovitý tvar hrudníku. Nálezy z gruzínské Dmanisi staré přes 1,8 milionu let prokazují, že *Homo ergaster* migroval z Afriky těsně po svém vzniku a disponoval jen kulturou s málo vyspělou kamennou industrií. (Jiří A. Svoboda – Václav Vančata)

Homo habilis, člověk zručný, raný druh rodu **Homo* charakteristická skupina kosterních pozůstatků dokládajících změny v obličejí a složitější stavbu mozku. Podle východoafrických nálezů ji vymezili Louis Leakey, Phillip Tobias a John Napier v roce 1964. Stáří 2 až 1,6 milionu let; samec 132 cm, 37 kg; samice 117 cm, 32 kg. Předpokládá se, že se vyskytoval ve východní a jižní Africe v období mezi 2,0–1,8 milionu let. Část fosilního materiálu připisovaného v šedesátých a sedmdesátých letech 20. století druhu *Homo habilis* je z dnešního pohledu problematická, protože nálezy z *Olduvaické rokle sestávají většinou ze skeletů nedospělých jedinců. Reprezentanti rodu *Homo* z tohoto naleziště mají v podstatě lidské znaky, například zvětšený mozek, ale také řadu znaků blízkých australopitékům. Některé nálezy z Olduvaické rokle a z oblasti jezera Turkana i z dalších nalezišť v Africe však nepochybně představují rané formy rodu *Homo*. V současné době mnozí badatelé řadí nálezy raných forem rodu *Homo* do dvou druhů – menšího, člověku podobnějšího *Homo habilis* a většího, více „australopitéčího“ druhu *Homo rudolfensis*. Někdy jsou raní zástupci rodu *Homo* řazeni do rodu *Australopithecus* (Wolpoff 1999, Wood 2002, Wood – Brooks 1999), což je taxonomicky velmi sporné řešení, protože zjevně ne všechny hodnocené fosilní nálezy lze zařadit do rodu *Homo*. Pro druh *Homo habilis* (*sensu lato*) byl *ad definitio* typický zvětšený mozek, prodloužená dolní končetina a také poměrně velký sexuální dimorfismus. (Jiří A. Svoboda – Václav Vančata)

Homo heidelbergensis, člověk heidelberský, nově se ujímající název pro evropské archaické populace, předky neandertálců (starší názvy anteneandertálec, archaický *Homo sapiens*). Podle klasického nálezu čelisti z Maueru u Heidelbergu (1907). Koncepce však není ustálená ani jednotná, část autorů (Rightmire, Tattersall) sem přiřazuje i některé africké nálezy, jiní (Hublin) by většinu evropských nálezů označili přímo jako neandertálce. Stáří 700 000 až 100 000 let; samec 175 cm, 62 kg; samice 157 cm, 51 kg. Vzniká v Africe asi před 700 000 lety a asi o 100 000 let později kolonizuje kontinentální Evropu, kde se stává první a dominantní lidskou formou. Lebka i skelet mají převahu moderních lidských znaků, ale zůstávají i některé znaky starobylé a také se objevují některé znaky typické pouze pro tuto lidskou skupinu. Proto někteří badatelé dávají přednost zařazení do samostatného druhu *Homo heidelbergensis* (Rightmire 1998, 2001), jiní ji pak označují jako archaické formy *Homo sapiens* (Conroy 1997, Wolpoff 1999). Na lebce mizí zalomený týl, zůstává nevýrazný příčný kostěný val umístěný podstatně níže než u *Homo erectus*. Nadočnicové oblouky jsou mohutné, nápadně vystupují vpřed. U této lidské formy se nikdy nevytváří souvislý nadočnicový val, protože nadočnicová část je jasně rozdělena na dvě části, nadočnicové oblouky. Obličej je z profilu stavěn vertikálně, schází výraznější prognatie. Kostí lebky i končetin jsou stále poměrně robustní a mají tlusté stěny, ale na „tloušťce“ se podílí především trámčina kostí. Typické je jisté zvětšení mozku, větší než předpokládaly některé starší studie. Mozek je však ještě relativně i absolutně menší než u anatomicky moderního člověka. Stejně tak i kostra končetin je, přes některé specifické znaky, ve většině charakteristik podobná moderním formám *Homo sapiens*. Proto mnozí antropologové soudí, že se nejedná o jiný lidský druh, ale o archaické formy **Homo sapiens*. Tento názor podporují rovněž analýzy skeletů ze španělského naleziště Sima de los Huesos (srov. Arsuaga et al. 1997, 1999, Rosas 2001 aj.), které vykazují obrovskou a dnes neexistující variabilitu této lidské formy. Vývoj *Homo heidelbergensis* trval více než půl milionu let a vedle jistého zvětšování mozku se objevuje nová technologie výroby nástrojů – takzvaná levalloiská technika, využívající ploché, pečlivě připravené jádro

a umožňující odbití úštěpu, hrotu nebo čepele předem definovaného tvaru a následné zhotovení specializovaných loveckých nástrojů – například oštěpů (Conroy 1997, Wolpoff 1999). Tito lidé byli vysocí a mnohem robustnější, než byl člověk vzpřímený. Tito lidé byli to lovci střední a velké zvěře. Tomu odpovídá jak stavba postavy a četná zranění, tak i používání oštěpů a postupný vývoj pokročilé kamenické technologie, jež se později vyvinula v moustierskou kulturu, kterou známe u raných forem anatomicky moderního člověka i z prostředí neandertálců. (Jiří A. Svoboda – Václav Vančata)

Homo neanderthalensis, viz *Homo sapiens neanderthalensis*.

Homo rudolphensis, hypotetický nejstarší zástupce rodu *Homo*, nově vymezený podle nálezů od Rudolfova jezera (nyní Turkana) a zřejmě rozšířený dále směrem k jihu. Stáří 2,5–1,8 milionu let. Představuje kombinaci znaků výsostně lidských, (jako je značně velký mozek) a znaků blízkých pokročilým, a dokonce i některým starobylým australopitékům (Conroy 1997, Fleagle 1998, Tobias 1991, Wolpoff 1999, Wood 1992). Člověk turkanský se vyznačuje některými specifickými znaky na zubech (například třemi kořeny premolárů) a ve stavbě čelistí. Zástupci tohoto druhu byli poměrně velcí a měli prodloužené dolní končetiny. Dlouhá stehenní kost je v mnoha znacích podobná člověku, i když na kostře končetin můžeme nalézt i znaky blízké pokročilým *australopitékům. Holenní kost je vysloveně moderní. Zdá se, že rozdíly mezi oběma druhy nejsou velké. *Homo rudolfensis* je zřejmě fylogeneticky starším druhem než **Homo habilis*. Navíc je dnes zřejmé, že se jedná o druh jen nedostatečně doložený fosilními nálezy (Wood 2002). Nálezy obou „druhů“ habilinů zřejmě reprezentují polytypický druh *Homo habilis*, s pohlavním dimorfismem podobným australopitékům. (Jiří A. Svoboda – Václav Vančata)

Homo sapiens neanderthalensis (*Homo neanderthalensis*), člověk neandertálský, neandertálec; klasická, specializovaná forma archaických populací v Eurasii, definovaná podle nálezu z roku 1856 z Neanderova údolí v Německu. Někteří autoři uvažují o jeho vyčlenění jako samostatného druhu z rámce *Homo sapiens*. Stáří 220 000 (400 000) až 35 000 (25 000) let, samec 165 cm, 84 kg; samice 155 cm, 80 kg. Objevuje se asi před 130 000 lety v jižní Evropě a později osídluje Blízký východ, Evropu a západní Asii (Conroy 1997, Wolpoff 1999). Zatímco anatomicky moderní člověk měl lebku, zuby i stavbu postavy a proporce od samého počátku evoluce podobné dnešnímu člověku, neandertálci se od anatomicky moderního člověka zásadně lišili v mnoha důležitých znacích. Obličejový skelet byl velký, silně pneumatizovaný. Neandertálci měli velké očníce, výrazné nadočnicové oblouky, nízkou a dlouhou mozkovnu se specifickým vyklenutím v týlní části (occipital bun). Velikost mozku byla podobná jako u anatomicky moderního člověka, ale lišil se tvar čelního a týlního laloku. Neandertálci měli větší zuby s velkými dřevnými dutinami, řezáky skloněné vpřed, za poslední stoličkou byla charakteristická mezera, takzvaný retromolární prostor. Byli malí a velmi robustní (zvláště kosti končetin), výška nepřesahovala 170 cm, hmotnost pak byla někdy i přes 80 kg (Vančata 1997). Někteří badatelé soudí, že neandertálci byli morfologicky i geneticky tak odlišní, že je třeba je řadit do druhu *Homo neanderthalensis*, spíše se však jedná o poddruh člověka. Obě formy (*Homo neanderthalensis* a *Homo sapiens*) žily společně v Palestině, anatomicky moderní lidé osídlili Evropu asi až před 35–30 tisíci lety, neandertálci v průběhu dalších 10 tisíc let vymřeli. Neandertálci byli nesmírně silní a byli adaptováni na krátkodobé velmi silné zátěže a pohyb v obtížném terénu. Dá se říci, že byli ekologicky i fyziologicky zcela odlišně adaptováni, na rozdíl od všech ostatních známých forem *Homo sapiens* včetně archaických forem. Zatímco neandertálci byli jiní biologicky (možná i systematicky), po většinu evoluce se nelišili od anatomicky moderního člověka kamennou kulturou. V počátcích to byla nejprve kultura *moustérienu, založená na *levalloiské technologii, a později, stejně jako u anatomicky moderního člověka, také kultury čepelové (chatelperronien, szeletien a bohuncien – Svoboda 2000). (Jiří A. Svoboda – Václav Vančata)

Homo sapiens sapiens, anatomicky moderní člověk, stáří minimálně 100 000 let; samec 175 cm, 65 kg; samice 160 cm, 54 kg. Moderní formy *Homo sapiens* se poprvé objevují asi před 150 000 lety v Africe a asi před 100 000 lety také v Palestině (Bilsborough 1995, Conroy 1997, Wolpoff 1999). Anatomicky moderní člověk (dříve kromaňonec) měl lebku, zuby i stavbu těla a končetin velmi podobné dnešnímu modernímu člověku, byl vysoký a nepřilíš robustní. Asijské populace anatomicky moderního člověka kolonizovaly asi před 50–60 tisíci lety Austrálii, Tasmánii a Novou Guineu (Wolpoff 1999). Jak ukazují 70 tisíc let staré nálezy z jihoafrické jeskyně Blombos Cave, některé velmi pokročilé kulturní rysy se u anatomicky moderního člověka objevily již na konci středního pleistocénu. Podle všeho je tedy opodstatněné spojovat spolu se vznikem anatomicky moderního člověka také jeho specifické, od ostatních lidských forem odlišné, kulturní a behaviorální charakteristiky. Nicméně tyto rozdíly se v plné míře projeví mnohem později – až v období zhruba před 35 000–30 000 lety, kdy se anatomicky moderní člověk dostal do Evropy. Osídlení Evropy neznamenovalo pouze přítomnost nové biologické formy člověka, ale i prudký vzestup nové technologie kamenných čepelových industrií a nových typů nástrojů, výraznou změnu způsobu života a také rozvoj nových technologií (například broušení kamene, výroba keramiky a textilu) a umění (malby, rytiny, sochařství, hudební nástroje aj.). Důležité byly také nové adaptace ekologické, například strategie lovu a další nové způsoby získávání a uchovávání potravy a pro tyto účely vyvinuté nástroje (například vrhač oštěpů). Rozvoj člověka v Evropě a západní Asii předznamenal také kolonizaci ostatních částí světa, nejprve mírného a arktického pásu Asie a později i kolonizaci Ameriky a dalších částí světa. (Václav Vančata)

homofilie, láska ke stejnému pohlaví. (Jaroslav Zvěřina)

homofobie, chorobný strach z homosexuality, a to buď ze svých vlastních homosexuálních sklonů či z homosexuální osoby. (Jaroslav Zvěřina)

homosexualita, stejnopohlavní láska, sexuální náklonnost k osobám téhož pohlaví. Název zavedl Richard von Krafft-Ebing, který do něj zahrnul nejen pouze sexuální vztahy mezi muži, jak bývá homosexualita často chápána, ale i styky lesbických žen a stejnopohlavní styky (velmi četné) ve světě zvířat. V době páření se zvířata často obrací k jedincům vlastního pohlaví, zejména když partneři druhého pohlaví nejsou k dispozici; vzácností nejsou ani homosexuální vztahy mezi dvěma různými druhy zvířat. Homosexualita je geneticky determinována, a proto rozšířena ve všech kulturně historických oblastech světa. Například v antickém Řecku existovala ve formě *pederastie, zdůvodňované v aristokratických kruzích etickými motivy. Ženská homosexualita se nemohla v Řecku vzhledem k postavení žen výrazně projevit. Její patronkou se později stala *Sapfó, ačkoli její vřelý vztah k dívkám je spíše znakem aiolské kultivovanosti. Antická homosexualita tak, jak ji známe z historie, literatury i umění, nepředstavovala výlučnou erotickou orientaci. Ta zůstávala v podstatě bisexuální a závisela na přijatém systému hodnot (oddělovala ideální lásku a nezbytné plození dětí). (Jaroslav Malina – Jaroslav Zvěřina). V primatologii: homosexuální kontakty byly popsány u různých druhů primátů, běžně se vyskytují pouze u šimpanze bonobo. U bonobů jsou čtenější mezi samicemi a mají zjevně sociosexuální charakter. Nejčastější formou homosexuálního kontaktu mezi samicemi je *G-G rubbing, u samců pak dorzální krátké tření *skroty a vzácně takzvané šermování *penisem. Homosexualita má u nehumánních primátů především sociosexuální charakter, homosexuální kontakty analogické k lidské homosexualitě nebyly v přírodě ani v zajetí nikdy pozorovány. (Václav Vančata)

homozygot, jedinec, který má pro určitou vlastnost stejné formy genů od obou rodičů. (Ladislava Horáčková)

Horáčková Ladislava (17. 6. 1949, Hulín), RNDr., Ph.D., antropoložka, absolventka Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně a Univerzity Karlovy v Praze. Pracuje jako antropoložka, odborná asistentka a vedoucí *Oddělení lékařské antropologie Anatomického ústavu Lékařské fakulty Masarykovy univerzity v Brně. Její pedagogická

práce zahrnuje praktickou výuku a pitevní cvičení normální anatomie pro české i zahraniční studenty LF MU, přednáší a vede praktickou výuku anatomie pohybového systému pro fyzioterapeuty a přednáší základy osteologie a antropologie pro studenty archeologie a historie Filozofické fakulty Masarykovy univerzity a Slezské univerzity v Opavě. V odborné práci se zabývá osteologií a historickou antropologií se speciálním zaměřením na paleopatologii středověkých a novověkých populací. Je autorkou či spoluautorkou více než 50 odborných publikací. Pro edici *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie napsala (s Eugenem Strouhalem a Lenkou Vargovou) 15. svazek *Základy paleopatologie* (2004). V letech 1997–2004 se zúčastnila jako antropoložka čtyř mezinárodních expedicí v Sakkáře v Egyptě. Je místopředsedkyní *České společnosti antropologické a předsedkyní její brněnské pobočky. Je rovněž členkou redakční rady časopisu **Anthropologie*, Evropské antropologické a Evropské paleopatologické asociace a České anatomické společnosti. V roce 2003 byla její práce oceněna *Pamětní medailí dr. Aleše Hrdličky. Kontakt: RNDr. Ladislava Horáčková, Ph.D., Oddělení lékařské antropologie Anatomického ústavu Lékařské fakulty Masarykovy univerzity v Brně, Kamenice 3, 625 00 Brno; telefon: 549 492 879, e-mail: lhorac@med.muni.cz. (Ladislava Horáčková)

horizont archeologický, soubor předmětů a dalších dokladů materiální kultury vyskytující se v časově ohraničeném období. (Josef Unger)

hospodářství, výrobní činnost společnosti; správa hmotných prostředků. (Marie Dohnalová)

Hostim, Čechy, otevřené magdalénské sídliště nad údolím Berounky v Českém krasu; půdorys stanu, nálezy kamenných destiček s rytinami; stáří asi 12 500 let. V okolí leží řada významných jeskynních lokalit téže kultury (Šanův kout, Děravá jeskyně). (Jiří A. Svoboda)

hotentotská zástěrka, původně označení uměle prodloužených malých stydkých pysků (*nymphae*) u khoinských etnik (Křováků, Hotentotů) jižní Afriky, popsané poprvé roku 1669. S tímto jevem se setkáváme i u jiných pospolitostí (v Asii například Itelmenové, v Oceánii na Ponape). Hotentotská zástěrka je výrazem krásy, ale i zralosti. (František Vrhel)

Hovory, viz Lun-jü.

Hovory Konfuciovy, viz Čtyři posvátné knihy.

Hrdlička Aleš (29. 3. 1869, Humpolec–5. 9. 1943, Washington, D. C.), americký antropolog českého původu; jeden z nejvýznamnějších zakladatelů moderní biologické/fyzické antropologie. Zásadní význam měly jeho výzkumy evoluce člověka, jež se vyznačují výrazným protirasistickým kontextem. Je považován za jednoho z nejvýznamnějších antropologů 20. století a za nejvýznamnějšího antropologa českého původu vůbec. V roce 1899 přijal neplacené místo antropologa v American Museum of Natural History v New Yorku. V roce 1903 nastoupil jako antropolog do National Museum of Natural History, Smithsonian Institution ve Washingtonu, D. C., kde založil oddělení fyzické antropologie. Postupně v něm vybudoval jednu z neúplnějších osteologických kolekcí na světě. Kurátorem antropologického oddělení byl v letech 1910–1942. V roce 1918 začal vydávat *American Journal of Physical Anthropology* a v roce 1939 založil American Association of Physical Anthropologists. Rozvíjel řadu nových antropologických oborů, například forenzní a ergonomickou antropologii. Stal se průkopníkem standardizace měření člověka a jeho skeletu. Financoval založení Muzea člověka Univerzity Karlovy v Praze (viz Hrdličkovo muzeum člověka) a vydávání časopisu **Anthropologie* v Československu. Hlavními Hrdličkovými vědeckými tématy byly otázky původu amerického obyvatelstva a evoluce člověka. V publikacích *The Skeletal Remains Suggesting or Attributed to Early Man in North America* (1907, Kosterní pozůstatky v Severní Americe připomínající raného člověka nebo mu přičítané) a *Early Man in South America* (1912, Prehistorický člověk v Jižní Americe) na základě studia kosterního materiálu dospěl k závěru, že americký kontinent byl osídlen relativně pozdě (koncem pleistocénu a počátkem holocénu). V roce 1925 publikoval knihu *Old Americans* (Starobyílí Američané). Následně rozvinul tezi o neandertálském původu

moderního člověka, tedy že lidstvo má společného předka, *Homo neanderthalensis*, který původně obýval Afriku a Evropu a odtud se rozšířil do ostatních částí světa. Tuto teorii zveřejnil roku 1927 na půdě Královské britské společnosti pro antropologii ve své přednášce nazvané *The Neanderthal Phase of Man*. Obdržel za ni Zlatou Huxleyho medaili (Huxley Memorial Medal of the Royal Anthropological Institute, London); v tomtéž roce ji publikoval pod stejným názvem. Jeho posledním velkým tématem byla teorie o asijském původu amerických Indiánů, kteří podle něj pravděpodobně přešli takzvanou severní cestou přes Beringovu úžinu (tehdy představující jakýsi pevninský most). Další Hrdličkovy nejvýznamnější publikace: *Anthropometry* (1920; 2. vydání 1939 přepracoval a nazval *Practical Anthropometry*), *O původu a vývoji člověka i budoucnosti lidstva* (1924), *The Skeletal Remains of Early Man* (1930), *The Question of Ancient Man in America* (1937), *The Alaska Diary 1926–1931* (1943), *The Anthropology of Kodiak Island* (1944), *The Aleutian and Commander Islands and their Inhabitants* (1945). Dostalo se mu mnoha poct a ocenění, mezi nimi byl čestný doktorát Masarykovy univerzity v Brně v roce 1929. (Jaroslav Malina – Miroslav Prokopec)

Hrdličkovo muzeum člověka Univerzity Karlovy v Praze, univerzitní sbírka rozdělená do dvou oddělení: na část muzeální (přístupnou veřejnosti) a depozitář (určený pro studijní a vědecké účely). V muzeu jsou umístěny přibližně čtyři tisíce exponátů, z nichž řada je unikátních, například Hrdličkova sbírka hlav indiánských náčelníků, Šebestova sbírka obličejových odlitků Pygmejů, sbírka trepanovaných lebek, deformovaných lebek indiánů z oblasti jezera Tíwanaka i z našeho území z doby stěhování národů, sbírka posmrtných masek významných osobností české kulturní historie atd. Vznik Muzea člověka (název „Hrdličkovo“ byl doplněn v roce 1937) se datuje od dopisu Aleše *Hrdličky prezidentu Československé republiky T. G. *Masarykovi z 22. března 1929, v němž pisatel navrhuje a zdůvodňuje potřebu zřízení Muzea člověka při Univerzitě Karlově v Praze. Zároveň nabídl částku přes jeden milion korun v cenných papírech k jeho založení a zajištění. Ve svém dopise podal Hrdlička i nástin toho, jaká by měla být náplň muzea i personální obsazení. Využil k tomu své zkušenosti z expozice „Věda o člověku“, kterou připravil pro výstavu Panama – Kalifornie v San Diegu v roce 1915, jež měla oddíly: Vývoj člověka na Zemi, Růst a vývoj jedince, Lidská variace, Patologie a zánik jedince a Praktická antropologie s ukázkou vybavení laboratoře a metod používaných při výzkumu. Jmenoval i osoby, které by se měly na uskutečňování a provozu Muzea člověka podílet. K dopisu se kladně vyjádřili profesori Univerzity Karlovy Jindřich *Matiegka a Lubor *Niederle a navrhli i vhodné místo pro výstavbu samostatné budovy muzea tak, aby mohlo být snadno spravováno personálem Antropologického ústavu, zajištěno topení z hlavní budovy atd. Ministerstvo školství a národní osvěty zřídilo výnosem z 27. 8. 1931 kuratorium pro vybudování Muzea člověka a pro správu fondu, v jehož čele byl sekční šéf ministerstva František Matouš-Malbohan a členové Jindřich Matiegka, Lubor Niederle, Bohumil Němec, Vojtěch *Suk a finanční znalec Karel Kučera, náměstek Národní banky československé. Se sbíráním muzejního materiálu bylo ihned započato a byla navržena i vědecká výprava do Asie s cílem získat antropologický materiál. Hospodářská krize, která postihla i fondy pro výstavbu muzea, však způsobila, že bylo nutno přistoupit ke kompromisu a prozatímnímu řešení. Péči profesora Jindřicha Matiegky, docenta Jiřího *Malého a odborného asistenta Vojtěcha *Fettera bylo přes všechny potíže Muzeum člověka otevřeno veřejnosti v provizorních prostorách v Antropologickém ústavu (Albertov č. 6) v roce 1937. Mělo sloužit i jako sbírky pro výuku posluchačů antropologie, které se staly jeho základnou. Působilo stísněně, ale svůj účel plnilo dobře. Exponáty byly uloženy v solidních vysokých prosklených skříních ze světlého dubu, zajištěných proti prachu. Tabule s texty podávaly potřebné vysvětlivky. Mezitím přišla válka a Univerzita Karlova i Muzeum člověka přešlo do rukou německých okupantů. Korespondence mezi Jindřichem Matiegkou a Alešem Hrdličkou z let před válkou a z jejích začátků obsahuje starost o osud Muzea člověka a fondů k jeho

budování. Ukázalo se, že jejich obavy byly oprávněné. Ani jeden z nich se nedočkal konce války. Z fondů se nezachovalo nic, sbírky byly poničeny, tabule s českými texty byly okupanty odstraněny, mramorová deska s uznáním zásluh Aleše Hrdličky byla ztracena. Krátce po válce, když byla již obnovena výuka antropologie i funkce Muzea člověka, neodolal Antropologický ústav tlaku geologických oborů v budově na Albertově na prostory a došlo k jeho přestěhování do budovy biologických oborů Přírodovědecké fakulty Univerzity Karlovy ve Viničné 7 do ještě stísněnějších podmínek. V současnosti je zachována původní koncepce muzea navržená Alešem Hrdličkou a odpovídá rozdělení prostoru v místnostech na čtyři části: fylogenetický vývoj člověka, ontogenetický vývoj, etnická variabilita a posmrtné změny. Tematické oddíly jsou doplněny bohatou osteologickou sbírkou, kolekcí obličejových posmrtných masek významných lidí a sbírkou plastik sochaře F. V. Foita. Muzeum je zpřístupněno veřejnosti (středa 10–18 hodin kromě letních prázdnin a svátků) a jsou pořádány výstavy, přednášky a semináře. Pod odborným vedením lektorů se uskutečňují exkurze i cizojazyčné především pro střední a vysoké školy z celé České republiky i ze zahraničí (přibližně dvacetkrát za měsíc). Kurátorkou Hrdličkova muzea člověka je docentka RNDr. Božena *Škvařilová, CSc. Muzeum a jeho činnost jsou prezentovány na webových stránkách: <http://www.natur.cuni.cz/~hmc/>. Kontakt: Hrdličkovo muzeum člověka Univerzity Karlovy v Praze, Viničná 7, 128 44 Praha 2, e-mail: hmc@natur.cuni.cz. (Miroslav Prokopec – Božena Škvařilová)

hrnčina, veškerá keramika s barevným prulínčitým střepem (viz též pórovina). (Jaroslav Malina)

Hrnčířová Martina (29. 9. 1979), RNDr., antropoložka, absolventka magisterského studijního programu oboru antropologie a rigorózního řízení a studentka doktorského studijního programu na Katedře antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně. Diplomová práce: *Popisné znaky na kosterních pozůstatcích z pohřebiště „U kostela“ na Pohansku u Břeclavi* (2003), vedoucí práce: Doc. RNDr. Eva Drozdová, Ph.D.; rigorózní práce: *Paleodemografická studie slovanského obyvatelstva z Dolních Věstonic* (2004); disertační práce: *Analýza epigenetických znaků u lidí pohřbených na slovanských pohřebištích Vysoká Zahrada a Na Pískách u Dolních Věstonic*, školitelka: Doc. RNDr. Eva Drozdová, Ph.D. Kontakt: RNDr. Martina Hrnčířová, Katedra antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně, Vinařská 5, 603 00 Brno, e-mail: martina_hrnairova@post.cz. (Martina Hrnčířová)

hrob, místo rituálního uložení pozůstatků člověka; někdy s milodary a další výbavou. Na rozdíl od hrobu mohou být lidské pozůstatky deponovány – uloženy bez pohřebního ritu nebo zůstat na místě smrti; viz též dvojhroby a vícehroby, druhotné pohřby, relikviář. (Josef Unger)

hrob arkosoliový, viz arkosoliový hrob.

hrob izolovaný, viz izolovaný hrob.

hrob kolektivní, viz kolektivní hrob.

hrob komorový, viz komorový hrob.

hrob kostrový, viz kostrový hrob.

hrob masový, viz masový hrob.

hrob mohylový, viz mohylový hrob.

hrob plochý, viz plochý hrob.

hrob typu bustum, hrob nebožtíka který byl spálen i s přídavky přímo na místě pohřbu. (Josef Unger)

hrob výklenkový, viz výklenkový hrob.

hrob žárový jamkový, viz žárový jamkový hrob.

hrob žárový popelnicový, viz žárový popelnicový hrob.

hrob žárový vrstvomý, viz žárový vrstvomý hrob.

hrobka, vyzděný hrob v zemi, v němž rakev spočívá ve volném prostoru. (Josef Unger)

hrot (anglicky *point*, francouzsky *pointe*, německy *Spitze*), nástroj či zbraň na úštěpu nebo čepeli, retušovaná do hrotu, vzhledem k morfologické variabilitě jeden z nejcitlivějších typologických indikátorů v paleolitu (například moustérské hroty). Charakteristické je úplné nebo částečné použití plošné retuše (listovité hroty, typ Jerzmanowice), otupující retuše podle jedné hrany (typ Chatelperron, La Gravette, azilské hroty, typ Federmesser), bočního vrubu (typ Kostěňki, hamburgien, creswellien) či řapu (atérien, typ Font Robert, ahrensburgien, lyngby, šwiderien). V mladém paleolitu k uvedeným typům přistupuje škála hrotů z organických hmot, tedy z mamutoviny, kosti a parohu (hroty s rozštěpenou bází, mladečské hroty, hroty se seříznutou bází). (Jiří A. Svoboda)

hřbitov, místo určené pro pohřbívání zemřelých v okolí kostela, kaple nebo v novověku místo označené křesťanským znamením – křížem. Označení hřbitov se užívá i v souvislosti s pohřbíváním Židů. (Josef Unger)

Huastékové, etnická skupina velmi blízká *Mayům, obývající v době aztécké expanze severní pobřeží Mexického zálivu. Huastécká kultura (1100–1520) se plně rozvinula v poklasickém období Mezoameriky a vynikala v umění nízkého reliéfu a v rytinách do kamene a lastur. (Oldřich Kašpar)

humanismus, lidskost, úcta nebo vážnost k člověku, k lidské důstojnosti, péče o blaho člověka a tím také celého lidstva; evropské kulturní a společenské hnutí v 14. až 16. století, čerpající mimo jiné z návratu k antické kultuře. Rovněž tendence ve vývoji kultury a umění, která stavěla člověka do středu univerza a jeho hodnotami a zájmy poměřovala svět; humanismus se prosazoval zejména v literatuře, dramatu a ve vědě. Jazykově se orientoval jednak na nadnárodní latinu, jednak na rozvíjející se a postupně se prosazující národní jazyky. (Jaroslav Malina)

humanita (humanitární organizace), lidskost, lidství. (Jaroslav Malina)

humanologie, multidisciplinární věda integrující poznatky o člověku tak, aby ho pomáhaly připravovat coby jednotlivce i lidstvo jako celek k další existenci na Zemi. V letech 1992–1995 pořádala *Katedra antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně v rámci širšího projektu Scientia – Ars – Humanitas pro posluchače Masarykovy univerzity i jiných vysokých škol a pro širokou veřejnost humanologické aktivity – cyklus přednášek našich i zahraničních odborníků pod vedením Vladimíra *Novotného – s ústředním tématem „Pluralita světů a jednota vědění“. (Vladimír Novotný)

Hunové (Siung-nu), nechanské etnikum kočující ve stepích severní a severozápadní Číny. (Josef Kolmaš)

húrisky, nadpřirozené krásné dívky, oblažující zbožné duše v islámském ráji. (Jaroslav Malina)

Hutchinsonovy zuby, řezáky s korunkou soudkovitého tvaru a poloměsíčitě vykrojenou kousací hranou, příznak vrozené syfilis. (Ladislava Horáčková)

hydatidóza, viz echinokokóza.

hydrocefalie, též hydrocephalia, patologicky zvýšené množství mozkomíšního moku v dutinách (komorách) centrální nervové soustavy nebo jeho ztížený odtok. U postižených dětí je příčinou velkého objemu hlavy. (Ladislava Horáčková)

hygrokopický, schopný pohlcovat a zadržovat vlhkost. (Ladislava Horáčková)

Hynie Josef (1900–1989), český lékař, sexuolog; profesor Univerzity Karlovy v Praze, hlavní představitel české sexuologické školy, v letech 1935–1974 přednosta *Sexuologického ústavu Lékařské fakulty Univerzity Karlovy v Praze. Věnoval se zejména problematice pohlavního dospívání a vývoje osobnosti, možnostem rozpoznávání a léčení pohlavních poruch. Z díla: *Úvod do lékařské sexuologie* (1940), *Mladé mužství* (2. přehledné vydání, 1945), *Sexuální život a jeho nedostatky* (1946), *Sexuologie I, II* (1980, 1984).

hyper-, řecká předpona s významem „více, přes“.

hyperdontie, vrozený základ nadbytečného zubu v čelisti. (Ladislava Horáčková)

hypergamie, pravidlo, podle něhož se má žena vdát do skupiny s vyšší sociální pozicí, než je pozice skupiny její. (Jaroslav Skupnik)

hyperostosis, viz hyperostóza.

hyperostosis spongiosa orbitae, viz cribra orbitalia.

hyperostóza, hyperostosis, povšechné zbytnění kostní tkáně. Vyskytuje se často u hormonálních poruch nebo po zánětech kosti. (Ladislava Horáčková)

hyperparathyroidismus, stav způsobený vysokými hladinami parathormonu příštítých tělísek. Velká množství parathormonu zvyšují krevní hladinu vápníku v krvi, což může vést například k odvápnění kostní tkáně. (Ladislava Horáčková)

hyperplasia, viz hyperplázie.

hyperplázie, hyperplasia, zvětšení orgánu nebo jeho části v důsledku zvýšení počtu jeho buněk. Na rozdíl od hypertrofie vzniká v orgánech, jejichž buňky mají zachovanou schopnost se dělit. Opakem je hypoplázie. (Ladislava Horáčková)

hyperprolaktinémie, zvýšená hladina prolaktinu, hormonu předního laloku hypofýzy. Tento stav může vést k útlumu sexuální aktivity. (Jaroslav Zvěřina)

hypertelorismus, nápadně zvětšená vzdálenost mezi očnicemi a plochý kořen nosu, součást některých syndromů. (Ladislava Horáčková)

hypertenze, vysoký krevní tlak. (Ladislava Horáčková)

hypertrofie, zvětšení, zbytnění orgánu v důsledku zvětšení jeho buněk. Je reakcí na trvalou zvýšenou zátěž orgánu. (Ladislava Horáčková)

hypo-, řecká předpona s významem „pod, méně“.

hypodaktylie, zmenšený počet prstů. (Ladislava Horáčková)

hypodontie, vrozené chybění základu některého zubu v čelisti. (Ladislava Horáčková)

hypofýza, podvěsek mozkový. Žláza s vnitřní sekrecí, uložená na spodině mozku, významná součást bazálního oddílu mezimozku – takzvaného hypotalamu. (Jaroslav Zvěřina)

hypogeum, podzemní systém místností sloužících k pohřbívání. Na rozdíl od katakomb jsou hypogea soukromého nebo polosoukromého charakteru. (Josef Unger)

hypogonadismus, porucha funkce pohlavních žláz (vaječníků nebo varlat) vedoucí k nedostatečné tvorbě pohlavních hormonů a neplodnosti. (Ladislava Horáčková)

hypoplasia, viz hypoplázie.

hypoplázie, hypoplasia. Neúplné či nedokonalé vyvinutí určitého orgánu nebo části těla. (Ladislava Horáčková)

hypostóza, zmenšení nebo odbourání kostní tkáně, například při osteoporóze nebo osteolýze. (Ladislava Horáčková)

hypotalamus, bazální část mezimozku. (Jaroslav Zvěřina)

hypotelorismus, nápadně zmenšená vzdálenost mezi očnicemi, tento stav je přítomen například u trigonocephalie. (Ladislava Horáčková)

hypotéza, domněnka, předpoklad; ověřená hypotéza se někdy stává teorií. (Jaroslav Malina)

hypovitaminóza, chorobný stav z nedostatku některého vitamínu. Vzniká při jeho nedostatečném přívodu, poruše vstřebávání nebo zvýšené potřebě. (Ladislava Horáčková)

Chajjám Omar (1048–1134), perský básník, matematik, astronom a filozof. Vynikl ve vědě i v poezii, zejména ve formě *rubá'i* – čtyřverší stručně a přesně stavěné: dva verše rozvíjejí téma, třetí verš přináší zvrát, čtvrtý pointu; zachycoval zejména filozofické a náboženské názory a životní pocity. Jeho dílo mělo velký vliv na Evropu, česky vyšlo *Čtyřverší Omara Chajjáma*. (Jaroslav Malina)

chalífa, původně *chalífat rasúl Alláh* („nástupce posla Božího“, tj. Muhammada), později jen *chalífa* – hlava islámské obce a vládce islámské říše. (Jaroslav Malina)

chalífát, islámská říše pod vládou chalífy. (Jaroslav Malina)

Chan (též Chan-cu či Chan-žen), Číňan, příslušník majoritního národa Chanů v ČLR. (Josef Kolmaš)

Chan, dynastie a impérium na sklonku starověku v Číně (206 př. n. l. až 220 n. l.), někdy také užíváno jako pojmenování pro Čínu a Číňany (Chanové) obecně; zakladatelem dynastie je Liou Pang, jeden z vůdců protičchinského povstání v letech 209 až 206 př. n. l., který v letech 202 až 195 př. n. l. vládl jako císař Kao-cu. (Jaroslav Malina)

Chan Fej-c' („Mistr Chan Fej“) (280–233 př. n. l.), princ státu *Chan a vynikající legistický filozof, jehož dílo inspirovalo politiku *Prvního svrchovaného císaře Čchinů a jeho hlavního poradce Li S'a. (Jaroslav Malina)

Chapelle-aux-Saints (La), Francie; jeskyně Bouffia de Bonneval poskytla první doklad záměrných pohřbů: skelet dospělého muže (cca 50 let), údajně v jámě ve středu jeskyně. (Jiří A. Svoboda)

Charcotovy klouby, těžké poškození větších kloubů, které vzniká jejich přetěžováním při porušeném vnímání bolesti. Vyskytuje se u některých nervových poruch, například u neurosyfilis. (Ladislava Horáčková)

charita, tradičnější pojmenování dárcovství a dobročinnosti zdůrazňující pomoc bližnímu a pomoc v nouzi. V běžném pojetí se snaží zmírňovat současné utrpení, bídu a nouzi lidí. (Marie Dohnalová)

Charitky, latinsky *Gracie*, v Řecku bohyně půvabu a krásy, průvodkyně *Afrodíty. Podle tradice byly tři: Aglaia (Skvělící se), Eufrosyné (Utěšující srdce) a Thaleia (Kvetoucí). Jejich počet symbolizuje trojí podobu dobrodiní, které se má dát, přijmout a vrátit. (Marie Pardyová)

chatelperronien (podle Grotte des Fées v Chatelperronu, Allier, Francie; v původním pojetí Peyronyho odpovídá chatelperronien staršímu stupni périgordien), tato přechodná kultura mezi středním a mladým paleolitem se rozkládá ve Francii mezi Loirou a Pyrenejemi, s ojedinělými lokalitami zasahujícími do Španělska a Itálie. Je datována mezi 36 000 až 30 000 let. Typickým artefaktem je hrotitá čepel s obloukovitě otupeným bokem – hrot typu Chatelperron. Většina ostatních artefaktů odpovídá struktuře mladopaleolitických industrií (škrabadla, rydla), zvláště nápadný je však výskyt kostěné industrie (bikónické hroty z mamutoviny, rourky z ptačích kostí, parohové nástroje). Přetrvávají rysy středního paleolitu: prvky levalloiské techniky a početná drobná dvojitá drasadla. Estetické prvky dokládají přívěsky z kosti a zubů, rýhy v kosti a ve vápencových blocích, případně pokrývání podlahy barvivem. Tvůrcem této kultury byl přežívající neandertálec. (Jiří A. Svoboda)

Chauvet, u Pont-d'Arc, Francie, jeskyně ve skalnatém údolí řeky Ardèche, nazvaná podle svého objevitele; zatím nejstarší datované naleziště dokonalých jeskynních maleb a dalších nálezů z počátku mladého paleolitu (aurignacien?, předpokládané radiometrické stáří 30 000–24 000 př. n. l.). (Jiří A. Svoboda)

Chetité, název indoevropských obyvatel Malé Asie, kteří ve 2. tisíciletí př. n. l. vytvořili na Předním východě rozsáhlou říši. (Blahoslav Hruška)

chevra kadiša, svaté bratrstvo, židovský spolek provádějící pohřební obřady a dohlížející nad jejich průběhem. (Josef Unger)

Chichén-Itzá, „U studně Itzá“, významné středisko velkého městského státu *Mayů na poloostrově Yucatánu v Mexiku v letech 800 až 1200 s obchodním přístavem Isla Cerritos. (Oldřich Kašpar)

Chimúové, obyvatelé Chimúské říše (nazývané také „Království Chimor“) (1250–1465), která vyrostla na peruánském pobřeží, na někdejší území Mochiků (viz močická kultura) pod silným vlivem kultury Huari a Tiwanaku (viz Tiwanacká říše). Za vlády Minchana-samana opanovali všechna pobřežní údolí od Túmbezu až po dnešní Limu v celkové délce asi tisíc kilometrů. Chimúská města (výstavné hlavní město Chan-chan), postavená na neúrodné půdě a chráněná silnými zdmi, spojovaly až šest metrů široké silnice, sloužící (stejně jako u Mochiků a později u Inků) poslům. Chimúové prosluli obchodováním s pobřežními osadami jižního Peru a severních And. Obchodníci se plavili na balzových vorech s plachtami, zatímco k mořskému rybolovu stačily rybářům totorové čluny. Půda u Chimúů, stejně jako u Mochiků

či Inků, patřila vládci a byla přidělena jednotlivým rodinám. Zemědělci zúrodnili pobřežní pouště pomocí zavlažovacích kanálů a pěstovali tam kukuřici, tykev, fazole, maniok, ananas a další rostliny. Řemeslníci vyráběli vedle drahocenných tkanin i ozdoby z perí, odlévali a tepali ze zlata, stříbra a mědi šperky, obličejové masky, obřadní nože (*tumi*). Nejmocnějším chimúským božstvem byla bledá luna *Si*. Chimúská říše byla dobytá *Inky v roce 1465.

(Oldřich Kašpar – Jaroslav Malina)

chimúská kultura, archeologická kultura spojená s raným státním útvarem Chimor existujícím na severním pobřeží Peru v období 1200 až 1465. Byla ovlivněna *močickou kulturou, zřejmě i při vytváření figurální keramiky se sexuální a erotickou tematikou. Byla založena na vyspělém zemědělství a metalurgii bronzu, mědi, stříbra a zlata i vyspělém stavitelství, které se uplatnilo zejména v hlavním městě Chan-chan. (Oldřich Kašpar – Jaroslav Malina)

China, anglický název pro porcelán; vznikl v 18. století z označení dováženého čínského porcelánu jako „China ware“. (Jaroslav Malina)

chinoiserie (z francouzštiny), evropský dekor s pseudoorientálními motivy, inspirovaný od konce 17. století dovozem čínských předmětů. (Jaroslav Malina)

Chlachula Jiří (19. 4. 1962, Uherské Hradiště), docent PhDr., Ph.D., geolog a paleontolog, docent geologie (2004, Masarykova univerzita v Brně, habilitační práce: *Paleolitické osídlení jižní Sibíře v kontextu vývoje klimatu a přírodního prostředí pleistocénu*), docent Fakulty technologické Univerzity Tomáše Bati ve Zlíně. Zabývá se zejména geologií v souvislosti s vývojem klimatu a přírodního prostředí. Postdoktorandský pobyt na Katedře antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně v letech 1995–1996. Kontakt: Doc. PhDr. Jiří Chlachula, Ph.D., e-mail: jrch@ft.utb.cz. (Miroslav Králík)

cholelithiasis, viz cholelitiáza.

cholelitiáza, cholelithiasis, tvorba a přítomnost žlučových kaménků ve žlučových cestách a ve žlučníku. (Ladislava Horáčková)

cholera, těžké průjemové onemocnění způsobené bakterií *Vibrio cholerae*. (Ladislava Horáčková)

cholesterol, sloučenina lipidové povahy řadící se ke steroidům. Cholesterol je přítomen ve všech živočišných tkáních, v krvi a ve žluči. Vysoká hladina jedné z jeho frakcí (h-cholesterolu) v krvi je rizikovým faktorem aterosklerózy a následných onemocnění včetně infarktu myokardu. (Ladislava Horáčková)

chondro-, týkající se chrupavky. (Ladislava Horáčková)

chondrom, nezhoubný nádor vyrůstající z chrupavky. Roste směrem do nitra kosti (enchondrom) nebo na jejím povrchu (ekchondrom). (Ladislava Horáčková)

chondromatóza, Ollierova nemoc, mnohočetný výskyt chondromů. (Ladislava Horáčková)

chondrosarkom, zhoubný nádor chrupavky. (Ladislava Horáčková)

chopper, „sekáč“, jednoduchý nástroj s pracovní hranou vzniklou jednostranným odbitím jednoho či více ústěpů z valounu či bloku suroviny. Při dvoustranném odbíjení vzniká chopping tool („dvoulíci sekáč“). Sekáče jsou typické zejména pro starý paleolit, avšak přetrvávají i v mladších kulturách. (Jiří A. Svoboda)

chór, presbytář, kněžiště, místo v chrámu určené pro kněze a asistenci při bohoslužbě. Jednochórové chrámy mají chór na východní straně, dvouchórové chrámy mají druhý chór na straně západní. (Josef Unger)

chorda dorsalis, struna hřbetní, předchůdce páteře. (Ladislava Horáčková)

chordom, nádor ze zbytků buněk notochordu, ontogenetického předchůdce struny hřbetní – chorda dorsalis. (Ladislava Horáčková)

choriový gonadotropin, hormon, který povzbuzuje činnost pohlavních žláz a který je produkován tkání placenty těhotných žen. (Jaroslav Zvěřina)

choroba, nemoc. Stav organismu vznikající působením zevních či vnitřních vlivů narušujících jeho správné fungování a rovnováhu. (Ladislava Horáčková)

chování, agonistické (primatologie), všechny formy chování, jež sledují tyto cíle: prosadit rezolutním způsobem zájmy jedince, vymezit nebo obhájit osobní teritorium daného jedince, udržet vztah k jinému jedinci, nebo naopak jiného jedince nebo skupinu odradit od kontaktu s daným jedincem, vyjádřit nadřazenost jedince k jinému jedinci nebo skupině jedinců, hájit nebo získat pro sebe či pro skupinu potravní zdroje, hájit či monopolizovat samici a také hájit příslušného samce, hájit vlastní nebo jiná mláďata ve skupině, hájit teritorium skupiny nebo říjné samice ve skupině, bránit se napadení, útočit na predátora nebo na jinou skupinu primátů a další potenciální konkurenty, kteří ohrožují životy, zájmy nebo teritorium skupiny. Do tohoto typu chování patří nikoli pouze agresivní či brutální formy chování, nýbrž velmi široká škála chování: hrozby, předvádění, odpuzovací rituály, teritoriální chování, honičky a zápasy, agrese a záměrné zranění, kanibalismus a také zabíjení mláďat (*infanticida). Agonistické chování je v mnoha případech úzce propojeno se *sociálním chováním a je nezřídka přísně kontextuální. Znamená to tedy, že i typicky sociální formy chování mohou v daném kontextu mít agonistický význam, například mohou být výzvou či konfrontací. V souvislosti se *sexuálním chováním hrají značnou roli ritualizované formy agonistického chování, agrese se zde uplatňuje jen zřídka, a to obvykle mezi jedinci stejného pohlaví (většinou samci). (Václav Vančata)

chování, protekční (primatologie), striktní ochrana mláďete před vnitroskupinovou agresí, nešetrným chováním nebo napadením mláďete jiným druhem či predátorem (objevuje se častěji u samců, případně u dominantních samic). Buď jsou vysoce postaveným samcem chráněni kojenci, kteří mohou být odlišně a nápadně zbarvení, nebo i odrostlejší mláďata (například u goril). Způsob ochrany dominantním samcem je razantní a také v případě ztráty vizuálního kontaktu se svým chráněncem může samec reagovat velmi agresivně. Podobně reaguje při napadení mláďete. V takové situaci může reagovat více členů skupiny, například matka nebo vysoce postavení samci. Protekční chování je samicemi často vysoce hodnoceno a může být i jedním z hlavních důvodů výběru určitého samce jako sexuálního partnera; například samice toleruje dvoření takového samce. V některých případech, například u gorily horské nebo paviána pláštikového, chrání taková mláďata po určitou část dne výhradně dominantní samci. V některých případech mladí samci přejímají péči o odrostlejší nebo osiřelé mláďe, čímž na straně jedné toto mláďe výrazně chrání před možnou agresí nebo *infanticidou, na druhé straně získávají toleranci a někdy i ochranu dominantního samce, případně přízeň vysoce postavené nebo říjné samice a mohou tímto chováním též postoupit v hierarchii skupiny. (Václav Vančata)

chování, sexuální (primatologie), veškeré chování přímo související s *kopulací dospělých jedinců. Problémem je zařazení heterosexuálního chování v době, kdy je samice evidentně mimo *říji, tzv. nereprodukčního sexuálního chování, a také některých forem sexuálních kontaktů mezi příslušníky stejného pohlaví, jakož i autosexuálních aktivit s prokazatelným *orgasmem. Je třeba poznamenat, že u většiny druhů primátů nebyl orgasmus nikdy bezpečně prokázán. Proto se u samců bere jako kritérium dovršeného sexuálního chování *ejakulace, u samic podobné kritérium nemáme. Někteří etologové tvrdí, že výraz tváře u některých samic při sexuálním kontaktu ukazuje na orgasmické prožitky. U vyšších primátů, zvláště velkých lidoopů, existují i nereprodukční sexuální aktivity, například *kopulace mimo ovulační periodu. Podrobné analýzy chování samic ukázaly, že přinejmenším některé z nich jsou si vědomy, že nejsou ve vrcholné říji. Základní problém je, že kritéria sexuality u člověka a ostatních primátů nemusí být v mnoha ohledech podobná. Například vůbec nevíme, zda u primátů je *homosexuální chování determinováno podobně jako u člověka, nebo zda má čistě sociosexuální charakter. Podobný problém představují z hlediska definice i autoerotické aktivity primátů. (Václav Vančata)

chování, sociální (primatologie), chování vztahující se k udržování pozitivních nebo neutrálních sociálních vztahů ve skupině. Konkrétně se jedná o sociální kontakty, skupinové chování jedinců včetně *groomingu (původně komfortní chování, které zahrnuje různé typy viskání, probírání a čištění srsti a další typy manipulace se srstí jiného jedince) a prezentace *anogenitální krajiny jedincům stejného nebo opačného pohlaví při formování a potvrzování *hierarchie ve skupině. Patří sem tedy všechny dostředivé nespécifické typy chování, jako například *grooming, vyjadřování přátelství, zdravení, objímání, usmiřování, utěšování, komfortní chování, tetičkovské chování, agregiční chování, sociální kopulace a podle všeho i některé formy *homosexuálního chování. Součástí sociálního chování je i takzvané

*proteční neboli obranné chování, jež zahrnuje i chování *tetičkovské. (Václav Vančata)
chování, sociosexuální (primatologie), typ sexuálního *chování nereprodukčního typu, které má jasně vymezený sociální kontext, v některých případech pak i *sociální chování založené na ritualizovaném chování, jehož původní význam byl sexuální, například když dominantní samec naznačuje *kopulaci (obvykle bez jakékoliv intromise) na podřízeném samci. (Václav Vančata)

chování, tetičkovské (primatologie), zahrnuje nematěřské formy péče o mládě, kdy samice, někdy i samci (existuje-li otcovské rodičovské chování) pečují o mládě, podobně jako jeho matka, případně otec. Velmi často a intenzivně se tetičkovské chování projevuje u mladých i nedospělých samic a výrazné je u starších sester daného jedince. Zdá se, že v některých případech může být i součástí dvoření se určité samici nebo může sloužit k získání tolerance vysoce postavených jedinců. V jiných případech může souviset i s dalšími faktory spojenými s reprodukcí. Péče o mládě je zejména pro samice velmi atraktivní a toto chování může být v některých případech pro mládě nebezpečné, pokud vysoce postavená samice mládě nevrátí včas k nakrmení nebo s ním nešetřně zachází. U tetičkovského chování, které u samic začíná již při porodu mláděte však velmi výrazně převažují pozitivní prvky. Například sledování porodu a poporodní péče jsou důležité pro získání základních návyků v případě, když se stane mladá samice matkou. Pokud samice nemá možnost tuto fázi ontogeneze sledovat a tetičkovským chováním se na ní podílet, často mláďata odkládá již po porodu, odmítá o ně pečovat a může dojít i k zabíjení mláděte. Objevují se také poruchy v *sexuálním chování a obecně zvýšená agresivita samic v určitých situacích. Tetičkovské chování je důležité jak pro získávání správných návyků při péči o mláďata, pro učení a výchovu mláďat, tak i pro jejich elementární ochranu. V ojedinělých případech může být tetičkovské chování také demonstrací nadřazeného postavení určité samice nebo samce, při které může být mládě zraněno nebo může dokonce uhynout. (Václav Vančata)

chromozomy, struktury buněčného jádra, které jsou nositelem genetických informací. Počet chromozomů je druhově specifický (u člověka 46 XY). Rozlišují se chromozomy pohlavní (v normě buď XX nebo XY) a chromozomy autosomní (dalších 44 chromozomů). (Jaroslav Zvěřina)

chronický, vleklý, trvalý. Chronická onemocnění probíhají méně prudce než akutní, jejich příznaky však mohou být přítomny více méně trvale a tím poškozovat organismus a jeho orgány. (Ladislava Horáčková)

chronologie, soubor časových vztahů mezi artefakty, sídelními celky, nalezišti, kulturami a obdobími. V paleolitu rozlišujeme chronologii absolutní (přímé datování přírodovědnými, zejména radiometrickými metodami) a relativní (definování vzájemných vztahů). (Jiří A. Svoboda)

chryselefantina, z řeckého *chryšos*, „zlato“ a *elefantiné*, „slonovina“, kombinace těchto dvou drahocenných materiálů užívaná k tvorbě především kultovních soch božstev v antickém Řecku. Nejznámější jsou chryselefantinové sochy vytvořené *Feidiem – *Athéna Parthenos* pro Athény a *Zeus* pro Olympii. První doklady této techniky jsou známy z 6. století př. n. l. z Delf. Tento zvyk od Řeků v době císařské přejali i Římané. (Marie Pardyová)

Chuang-che (Žlutá řeka), druhá největší čínská řeka (délka 5 464 km, povodí 750 tisíc km², průtok při ústí do Pochajského zálivu 2 500 m³/s); od pravěkých dob je jakousi životodárnou osou čínské kultury a civilizace. (Jaroslav Malina)

chuang-ti („svrchovaný císař“), titul vládce ve starověké Číně. (Jaroslav Malina)

Chuang-ti, „Žlutý císař“ (2696–2598 př. n. l.), podle čínské tradice legendární vládce, symbol moudrosti, později vydáván za zakladatele *taoismu, medicíny a tvůrce první ucelené učebnice sexuálního života. (Jaroslav Malina)

Chubilaj (Kublaj-chán, 1260–1294), zakladatel mongolské dynastie *Jüan v Číně. (Josef Kolmaš)

Chuejové (Chuej, Chuej-cu, Chuej-žen, Chuej-chuej, 8,612 milionu), ubikvitní nechanské etnikum Chuejů v ČLR, hlásících se k *islámu. (Josef Kolmaš)

Chufu, egyptský panovník, druhý vládce 4. dynastie (26. století př. n. l.), stavitel Velké pyramidy v Gíze – prvního divu starověkého světa. (Břetislav Vachala)

ICN, viz Informační centrum nestátních neziskových organizací.

icterus, žloutenka – žluté zbarvení kůže a sliznic způsobené zvýšeným obsahem žlučového barviva bilirubinu v krvi. Jde o příznak, který může být vyvolán řadou onemocnění. Příčinou může být například hemolytický icterus, při němž se z hemoglobinu uvolněné barvivo mění na barvivo žlučové. (Ladislava Horáková)

idealismus, ve filozofii směr, který považuje vědomí, myšlení a psychiku za prvotní, kdežto hmotu, přírodu, fyzický svět pokládá za druhotné, odvozené, závislé na vědomí; stojí v protikladu vůči materialismu. (Jaroslav Malina)

identifikační destička, kovová destička vkládaná do rakve a obsahující nápis s důležitými údaji o zemřelém. (Josef Unger)

identita, typické rysy jedince nebo skupiny, obvykle podmíněné sociálními charakteristikami. (Jaroslav Malina)

ideologie, soustava názorů, idejí a teorií, zaměřená obvykle na problematiku vztahů, uspořádání a směřování společnosti. Sdílené představy nebo názory, jejichž smyslem je ospravedlnovat zájmy dominantních skupin ve společnosti. Nacházíme je ve všech společnostech, kde existuje systematická a pevně zakotvená nerovnost mezi skupinami lidí. (Marie Dohnalová)

ideově tvůrčí pramen, pramen, zaměřený na odrážení a chápání skutečnosti, avšak neusilující o její kopírování. Takovými prameny jsou díla umělecké literatury a výtvarných umění, práce z oblasti filozofie a jiných věd, náboženské práce. Je to skupina pramenů, lišících se jak od pozůstatků, tak i od ústního podání. (Jaroslav Malina)

Ífigeneia, dcera mykénského krále *Agamemnóna a jeho manželky *Klytaimnéstry. Když nemohlo řecké loďstvo odplout k Tróji (*Trója, *trójská válka) a marně čekalo v přístavu Aulidě na vhodný vítr, věštba odhalila, že se takto mstí Agamemnónovi bohyně *Artemis za to, že jí zabil posvátnou laň a že ji může usmířit a zachránit zdar výpravy, obětuje-li jí svou dceru Ífigeneiu. Jelikož vojsko vyžadovalo naplnění věštby, musel se Agamemnón podřídit a ta skutečnost se stala zdrojem rozpadu jeho rodiny a tragédií, které se v ní následně odehrály. Obětovaná Ífigeneia však o život nepřišla, protože ji z oltáře odnesla Artemis do své svatyně v Tauridě (na dnešním Krymu) a zde ji ustavila za svou kněžku. Jejím úkolem bylo obětovat bohyni každého cizince, který sem zavítá. Tento krvavý úkol se nemusel naplnit po sedmáct let, ale když se v *Mykénách její mladší bratr Orestés pomstil za vraždu otce na Klytaimnéstře a jejím milenci *Aigisthovi, poradil mu *Apollón, že za matčinu prolitou krev se může očistit před Artemidinou sochou v Tauridě. Na cestě ho doprovázel jeho bratranec Pyladés. Oba cizinci měli být obětováni, když je však Ífigeneia poznala, rozhodla se s nimi uprchnout a na cestu s sebou vzala i Artemidinu posvátnou sochu. Přenesla ji do attického Braurónu a Artemidě, která se zřekla krvavých obětí, sloužila až do konce života. (Marie Pardyová)

ikona, z řeckého *eikón*, „obraz“. V křesťanské a především pravoslavné tradici tabulový obraz s portrétem Krista, Panny Marie, svatých nebo s vyobrazením křesťanských motivů a svátků. Ikony se malovaly enkaustikou a temperou na dřevě. Jejich tradice se rozvíjí v 5. a 6. století. Protože některým byl záhy přičítán posvátný charakter v rozporu s původními zásadami raného křesťanství, bylo proti nim zaměřeno obrazoborecké tažení (viz ikonoklasmus). Po obnovení úcty k obrazům v Byzanci roku 843 brzy některé z nich opět dosáhly mimořádné úcty a jejich posvátnost vyplynula z přesvědčení o jejich zázračných a ochranných schopnostech. (Jaroslav Malina)

ikonografie, popis formy a obsahu obrazu, umělecké památky. Vysvětluje historické pozadí daného zobrazení a jeho vztahy ke konkrétnímu kontextu ve smyslu historickém, kulturním a sociologickém. Ikonografie jako uměnovědná metoda vznikla na začátku 19. století. Jejím úkolem je popis památky, interpretací jejího významu se zabývá ikonologie. (Jaroslav Malina)

ikonoklasmus, „obrazoborectví“, ideologické hnutí za očistu náboženské víry od obrazů v duchu původních anikonických představ rané křesťanské církve. Byla jím zasažena byzantská společnost v letech 726–843, kdy byly z výzdoby církevních ale i veřejných profánních staveb násilně odstraněny všechny obrazy znázorňující Krista a svaté a nahrazeny symbolickými motivy, například křížem apod. Z tohoto důvodu byly na území Byzance nenávratně zničeny všechny ikony, mozaiky a jiné artefakty z ranější doby. Dochovaly se ojedinele jen na územích, která do té doby od Byzance odpadla a ikonoklastické předpisy zde tudíž již neměly platnost – například na Západě, zejména v italské Ravenně, v Malé Asii (klášter svaté Kateřiny na Sinaji, kostely v Sýrii a v Jordánsku). Protože obrazy v byzantské společnosti byly již hluboko citově zakořeněny, prosadilo se stanovisko *ikonodúlů* („ctitelů obrazů“) a i ikonoklastická krize skončila po více než sto letech opětovným vítězstvím sakrálních obrazů. Konec ikonoklasmu se od té doby ve východní Církvi slaví jako náboženský svátek. (Jaroslav Malina – Marie Pardyová)

Illapa, incký bůh počasí, hromu a blesku. (Oldřich Kašpar)

iluminace, středověká výzdoba rukopisných kodexů – iniciály, miniaturní marginální výzdoba, miniatury na okrajích listů nebo celostránkové obrazy; jejich autor se nazýval iluminátor. (Jaroslav Malina)

impaktace, zaklínění, například zubu při anomáliích směru erupce. (Ladislava Horáčková)

impressiones digitatae, otisky mozkových závitů na plochých kostech neurokrania. (Ladislava Horáčková)

impresionismus (francouzsky *impression*, „dojem“), evropský umělecký směr poslední třetiny 19. a počátku 20. století, který byl reakcí na oficiální historizující a akademické výtvarné umění, na kritický *realismus a *naturalismus v literatuře a na neoromantismus v hudbě; původně vznikl ve francouzském malířství na konci 60. let 19. století. Jeho tvůrci byli Claude Monet (1840–1926), Pierre-Auguste Renoir (1841–1919) a Alfred Sisley (1839–1899), k nim se přidali Paul Cézanne (1839–1906), Edgar Degas (1834–1917), Camille Pissarro (1830–1903) a poprvé společně vystavovali v Paříži v roce 1874. Hnutí vstoupilo do historie s posměšným názvem, který označil „impresionisty“ za malíře pouhých dojmů (podle Monetova obrazu *Impression, soleil levant*, 1882). Impresionisté se odvrátili od oficiálního akademismu a vytvořili osobitý styl, jež bývá považován za předěl mezi klasickým a moderním uměním. Preferovali smyslové vjemy před intelektuálním pojetím, snažili se zachytit atmosféru prchavých okamžiků, okamžitou náladu duše. Zavedli malování v plenéru, hlavním námětem se stala krajina s typickými motivy vln, vodní hladiny, chvějivého světla, oblaků, větru, kouře, mlhy, jiskření sněhu, slunečního svitu. Základním výrazovým prostředkem impresionistických malířů byly barvy slunečního spektra (červená, modrá, žlutá), posílené o takzvané doplňkové barvy (zelená, oranžová, fialová). Šlo vlastně o aplikaci Newtonova objevu, že barva je určitou podobou světla a že přírodní světlo je směsicí všech barev spektra. Základní metodou bylo nanášení oddělených barevných skvrn viditelnými tahy

štětce. Spojením skvrn v divákově sítnici měl vzniknout světelný dojem, výsledný tvar a tón. Důsledným domyšlením zásad impresionismu jsou proslulé série Claua Moneta, který maloval jeden námět za různé světelné konstelace (nejznámější cykly *Rouenské katedrály*; *Stohy*; *Lekniny*). Pierre-Auguste Renoir se více než ostatní impresionisté zabýval ženskou postavou, a tak spojil impresionismus s dlouholetou uměleckou tradicí, jež oslavovala fyzickou krásu (akty *Koupající se ženy*, 1885; *Akt na slunci*, 1876; *Spánek po koupeli*; *Gabriela v rozhalené blůze*; *Koupající se žena s rozpuštěnými světlými vlasy*, 1902–1905). Edgar Degas také zobrazoval lidská těla, ale zcela jinak než Renoir. Místo nymf s hebkými těly kreslil obyčejné ženy v překvapivých pózách, jeho obrazy odhalují smyslná zákoutí, nepůsobí však eroticky (prostitutky, ženy při toaletě, baletky v netanečních postojích). Na poslední výstavě impresionistů v roce 1886 vystavil řadu obrazů pod souhrnným názvem „*Sled ženských aktů, jež se koupají, myjí, suší, utírají, češou nebo se dávají česat*“. Největší zájem však Degas věnoval zachycení pohybu. Proto se k námětům z dostihů, baletu a cirkusů vrací v mnoha variacích. Představitelem českého impresionistického malířství byl mistr krajinomalby Antonín Slavíček (1870–1910). Nejtypičtější impresionistické obrazy zachycují nikoli napětí a drama, nýbrž okamžiky šťastného souznění lidského nitra se světem, vytvářejí barevnou poezii a hudbu. V poezii a hudbě se impresionismus zase inspiroval vizuálními vjemy. V literatuře je charakterizován jemnou senzibilitou, zaměřením na detaily a letmé momenty vystihující neopakovatelnou náladu chvíle, důrazem na lyrický účinek, podpořený často hudebními prvky. Impresionismem byli zejména ovlivněni ve Francii Paul Verlaine (1844–1896), v Německu Detlev von Liliencron (1844–1909), v Rakousku Hugo von Hofmannsthal (1874–1929), v Itálii Gabriele d'Annunzio (1863–1938), v Rusku Boris Konstantinovič Zajcev (1881–1972), v českém prostředí Karel Hlaváček (1874–1898), Vilém Mrštík (1863–1912), Antonín Sova (1864–1928), Růžena Svobodová (1868–1920), Fráňa Šrámek (1877–1952). Impresionismus se jako směr uplatnil i v hudbě, kde se stejně jako malířství a literatura snaží postihnout neopakovatelnost prchavé chvíle. Typické je zaměření na barvu zvuku, neurčitě členěná melodie, rozmanitá rytmička (inspirace hudbou Dálného východu), jemné dynamické odstíny. Důležité inspirační zdroje skladatelé nacházeli v tvorbě „prokletých básníků“, kteří obraceli pozornost ke zvukové podobě slova. Zakladatelem hudebního impresionismu byl francouzský skladatel Claude Debussy (1862–1918). K jeho stěžejním dílům patří *Preludium k Faunovu odpoledni* (1894), klavírní cykly *Estampes* („Rytiny“, 1903), *Images* („Obrazy“, 1905–1907), *Preludia* (1910, 1913). Impresionistická imaginace a propojení smyslových vjemů se zračí i v názvech částí cyklů, například *Zahrady v dešti*, *Odrazy ve vodě*, *Zvony pronikající listím*, *Zvuky a vůně chvějící se ve večerním vzduchu*, *Ohňostroji*. Impresionismus se bohatě uplatnil též v tvorbě francouzského skladatele Maurice Ravela (1875–1937). Krásnou ukázkou impresionistického pojetí jsou klavírní díla *Zrcadla* (1905) a *Vodotrysky* (1901), uvedené mottem z básníka Henriho de Regniera „*Bůh řek se směje z vody, která ho lechtá*“. (Jaroslav Malina)

imunita, obrana proti cizorodým látkám pomocí imunitního systému. (Ladislava Horáčková)
imunoprecipitace, reakce protilátky s příslušným antigenem formou vysrážení. (Ladislava Horáčková)

Inanna, Ištar, sumerská bohyně lásky a plodnosti z města *Uruku v jižní Mezopotámii. Byla uctívána již od konce 4. tisíciletí př. n. l. Představovala i jakýsi vzor, model či normu lidského sexuálního a erotického chování i milostné etikety. Často střídala a opouštěla své partnery a dokázala se mstít celé zemi, když byla ve spánku zneuctěna (například v eposu Inanna a Šukaletuda). (Blahoslav Hruška)

incest, ...

incestní tabu, zákaz pohlavního styku mezi blízkými příbuznými, většinou nadpřirozeně sankcionovaný; kdo jsou tyto blízcí příbuzní, je kulturně definováno a variováno (viz klasifikační příbuzní). (Jaroslav Skupnik)

incize, naříznutí, chirurgické otevření kůže, chorobného ložiska a podobně. (Ladislava Horáčková)

indeterminismus, filozofické učení, které podmíněnost a příčinnost jevů v přírodě a ve společnosti buď omezuje, nebo dokonce vylučuje; stojí v protikladu k *determinismu. (Jaroslav Malina)

Indiáni Severozápadního pobřeží, skupiny obývající úzký pás pevniny prostírající se mezi mořem a Kordillerami a blízké ostrovy Severní Ameriky. Jsou proslulí svým řezbářstvím. Počítají se k nim kmeny Haida, Tlingit, Kwakiutl, Nutka, Bela Kula, Bela Bela, Sališ a další. (Josef Kandert)

Indie, od nebetyčných himálajských vrcholů, jejichž bariéra zachycuje životadárnou vláhu monzunových mračen, zavlažujících poloostrov Přední Indie, až po mys panenské bohyně Kumáři, kde se stékají vody tří oceánů, a od vyprahlých pustin a rozeklaných horstev na afghánském pomezí až po zelenavé džungle a říční delty na východě se rozprostírá geograficky, etnicky, jazykově a kulturně rozmanitý indický subkontinent, jemuž je přes všechnu mnohotvárnost, různorodost až rozporuplnost společný jediný étos, jednotný světový názor a životní styl, který nám dovoluje hovořit o indické kultuře jako o „jednotě protikladů“. Jako perlový přívěsek přiléhá k indickému poloostrovu na jihovýchodě ostrov Lanka, bájný Serendib arabských mořeplavců a pro Evropany Cejlon, jehož přírodní ráz i civilizační vývoj rovněž prozrazují úzkou příslušnost k indickému kulturnímu okruhu. Přestože první doklady o přítomnosti člověka na indickém subkontinentu pocházejí již z doby před půl milionem let a archeologické nálezy dokládají rozvoj vyspělých zemědělských populací v Balúčistánu a Sindhu v 7.–6. tisíciletí př. n. l., vlastní počátky indické civilizace jsou spojeny až s objevem protohistorické kultury poříčí Indu, pojmenované podle prvního známého naleziště Harappy v dnešní pákistánské provincii Paňdžábu kulturou *harappskou*. Harappané žili v architektonicky pečlivě rozvržených sídlištích městského typu, protkaných pravidelnou sítí pravouhle se křižujících ulic, v domech z pálených cihel, vybavených koupelnami a občas i splachovacími záchody, napojenými na důmyslnou veřejnou kanalizační síť. Na území, jež od íránských hranic na západě až po oblast Dillí a od horských podhůří Himálaje téměř až k pramenům Gódávarí na poloostrově Přední Indie zaujímá rozlohu bezmála 1,5 milionu kilometrů čtverečních, archeologické průzkumy postupně odhalily kolem 1 400 sídlišť (917 v Indii, 481 v Pákistánu a 1 v Afghánistánu), která jen s drobnými obměnami vykazují příslušnost k jediné civilizaci, jejíž jednotlivé fáze lze datovat do doby mezi 32. a 16. století př. n. l. Naleziště harappské či protoindické civilizace, k nimž patří vedle již zmíněné Harappy zejména Móhandžódaró (tradičně a asi nesprávně překládané „Pahorek mrtvých“) na pravém břehu řeky Indu, vykazují nápadnou kulturní uniformitu, jež je patrná v celé oblasti geografického rozšíření této kultury prakticky po celou dobu jejího trvání. Objevy nových archeologických nalezišť a systematicky prováděné výkopy, jež po vyhlášení nezávislosti Indie a Pákistánu nabyly na intenzitě, však postupně mění mnohé z doposud obecně přijímaných představ. Jak ukázalo satelitní snímkování oblasti, největší soustředění harappských sídlišť nevykazuje údolí Indu, ale vyschlé koryto jiného vodního toku, jenž v indické Harijáně a na území Rádžasthánu nese jméno Ghaggar, v pákistánském Bahávalpuru se jmenuje Hakra a bývá ztotožňován s mytickou Sarasvatí. Nové nálezy zpochybnilly tvrzení o naprosté kulturní uniformitě harappské kultury, o autokratickém způsobu vlády, o postavení Harappy a Móhandžódara jako dvou hlavních měst jediné říše a mnohé z dalších přežívajících hypotéz. Proto se množí hlasy, jež volají po zásadní revizi nejstarších indických dějin a požadují, aby tato nejrozsáhlejší protohistorická městská civilizace světa nesla jméno *civilizace povodí Indu-Sarasvatí*. Nálezy charakteristických pečetí a dalších předmětů harappského původu na různých místech Mezopotámie a v oblasti Perského zálivu spolu s údaji klínopisných pramenů svědčí o úzkém obchodním spojení mezi kulturou poříčí Indu a městskými státy v povodí Eufratu a Tigridu ve 3.–2. tisíciletí př. n. l. S obchodní aktivitou Harappanů zřejmě úzce

souviselo používání pečetidel. Jejich otiskem do hliněných pečetí kupecké domy stvrzovaly pravost zásilek zboží a významní občané tak označovali svůj majetek. Tato pečetidla, jichž se dosud podařilo objevit asi tři tisíce, mají nejčastěji čtvercový či obdélníkový tvar, jsou většinou zhotovena ze steatitu vytvrzeného vypálením a zdobeného reliéfním vyobrazením zvířat, antropomorfních postav a ikonografických motivů. Velká většina pečetidel nese stručné nápisy v neznámém jazyce a písmu, jejichž délka nepřesahuje dvacet znaků. Přes veškeré pokusy o jejich rozluštění se doposud podařilo prokázat jen to, že se psaly zprava doleva a že původně piktografické písmo postupně získalo sylabicko-ideografický charakter. Počítačová analýza harappských nápisů a jejich srovnání s písemnými památkami z různých jazykových skupin ukázaly nápadné strukturální podobnosti těchto záznamů s drávidskými jazyky, což vedlo některé luštitelé k dosud málo přesvědčivým pokusům interpretovat protoindické texty jako archaickou formu tamilštiny; teorie o pradržávidském původu Harappanů však získává rostoucí počet zastánců. Jiné hypotézy naopak spojují nositele harappské civilizace s obyvatelstvem indoevropského původu, příbuznými védských Árijů, a při luštění vycházejí z předpokladu, že jazyk těchto památek je jen starobylou formou mantrového dialektu, předchůdcem klasického sanskrtu. Nelze vyloučit ani možnost, že Harappané patřili ke zcela neznámé skupině praobyvatel Indie, kteří postupně vymřeli či byli beze zbytku pohlceni pozdějšími přistěhovalci, a že při neexistenci bilingvy, paralelního textu ve známém jazyce či písmu, se tajemství protoindických nápisů nikdy nepodaří rozšifrovat. Postupný úpadek harappských měst, který je patrný od 19.–18. století př. n. l., a konečný zánik civilizace poříčí Indu badatelé donedávna spojovali s působením vnějších vlivů, s vpády barbarských kmenů, popřípadě přímo s invazí indoevropských kmenů do Poindí v polovině 2. tisíciletí př. n. l. Přímo příčinnou souvislost mezi zničením této kultury a kolonizací subkontinentu védskými Áriji se však nepodařilo prokázat: příznaky počínající krize protoindické civilizace jsou patrné již dlouho před příchodem Indoevropanů a mohly souviset s náhlým zhoršením životního prostředí či nějakou živelní pohromou anebo zhoubnou epidemií. Podle některých autorů došlo k vyčerpání přírodních zdrojů Poindí, spojenému s hromadným vystěhovalectvím na jih k moři, do oblasti Paňdžábu a do údolí Gangy. Tyto vnější příčiny ovšem nevylučují současný tlak zvenčí, ze strany kočovných nájezdníků a přistěhovalců ze severozápadu, kteří v několika migračních vlnách počali postupně pronikat na indický subkontinent. Nově příchozí, kteří sami sebe nazývali Árijové („vznešení“, „urození“), původně tvořili součást rozsáhlé indoiránské pospolitosti, po jejímž rozpadu se jednotlivé pastevecké kmeny někdy na přelomu 3. a 2. tisíciletí př. n. l. daly do pohybu a z dosavadních sídel v jihoruských stepích zamířily přes Střední Asii, Írán a Afghánistán do Indie. V indoganžské nížině archeologické výzkumy prokázaly přítomnost nového lidu zhruba od poloviny 2. tisíciletí př. n. l.: je spojován s rozšířením kultury šedé malované keramiky, jejíž nositelé se zabývali lovectvím, chovatelstvím koní, rohatého skotu, ovcí a koz, pěstovali rýži, ječmen a pšenici, užívali měděné, v mladším stadiu též železné nástroje a bydleli v sídlišťích obklopených kamennými nebo hliněnými valy. Na mnoha místech jsou tato sídla promísená s pozůstatky pozdně harappského osídlení, jinde se objevují v sousedství nalezišť eneolitické kultury měděných depotů a okrové keramiky (1600–1100 př. n. l.), za jejíž tvůrce jsou považováni Mundové, žijící na východní periferii harappské říše, případně lidé kultury černočervené keramiky, tradičně spojované s Drávidy. Poznatky získané archeologickými výzkumy doplňují údaje prvních literárních památek, jež po sobě předkové indoevropských Indů zanechali, sbírek hymnických zpěvů a obětních průpovědí, označovaných souborným názvem *védy* (doslova „vědění“). Védské texty, které vznikaly někdy od poslední čtvrtiny 2. tisíciletí př. n. l., sestávají hlavně z oslavných a prosebných hymnů, jimiž se Árijové obraceli k všemocným bohům svého panteonu, rituálních formulí, používaných při oběti, stejně jako kleteb a magických zaklínadel, jež měly zaplašit zlé síly a zajistit uctívači zdar. Obsahují však zároveň bohatství údajů o způsobu života, materiální kultuře a světonázorových představách

indoárijských kmenů i o průběhu jejich pronikání na subkontinent. Védské sbírky, sestavené v takzvaném mantrovém dialektu, jazyce příbuzném staroiránské avestě, byly po dlouhou dobu uchovávány pouze ústním podáním a v písemné podobě byly zaznamenány teprve v průběhu křesťanského letopočtu. Nejstarší zmínky o užívání písma pocházejí z první poloviny 1. tisíciletí př. n. l., ale žádné písemné doklady z té doby se nedochovaly. Nejstaršími psanými památkami objevenými na indické půdě byly teprve skalní a sloupové nápisy panovníka z dynastie Maurjů Ašóky (273–232 př. n. l.), jehož říše zahrnovala s výjimkou nejjihnějšího cípu Indie prakticky celý subkontinent. K zaznamenání Ašókových ediktů bylo použito upravené podoby aramejského písma, zvané *kharóšthí*, rozšířené hlavně na severozápadě Indie, ale především písma *bráhmí*, jež se později stalo základem většiny indických grafických systémů. V průběhu historického období byl jihoasijský subkontinent vystaven nesčetným dobovačným vpádům a migračním vlnám, v jejichž průběhu se rodila ona příslivečná protikladná jednota indické civilizace. Její výslednou podobu výrazně poznamenali baktrijští Řekové, Skythové, Parthové a Kušáni, bílí Hunové či Hefthalité, arabští nájezdníci i mořeplavci, turečtí, perští a mongolští dobyvatelé, stejně jako evropští kolonizátoři. Také jejich zásluhou vykazuje indické obyvatelstvo takovou pestrost etnických typů, vyznává takovou šíři náboženských kultů, hovoří tak mnoha rozmanitými jazyky, zachovává tolik rozličných zvyků, dodržuje takové množství posvátnou tradicí posvěcených společenských příkazů, zákazů, omezení a zvyklostí. Maurijská říše za Ašóky představovala nadlouho jediný pokus sjednotit území subkontinentu v jednotný politický celek. Po jejím rozpadu ve 2. století př. n. l. ovládla Poganží a přilehlé části severní Indie dynastie Šungů, jejichž království však postupně podlehló útokům řecko-baktrijských vládců ze severozápadu, rozpínavosti Kaliny na jihovýchodě a nepřátelství států severního Dakšinu a po krátkém mezivládí dynastie Kánvů roku 28 př. n. l. zaniklo. Migrace nomádských hord z mongolských stepí a z oblasti čínského Turkestánu ve 2. století př. n. l. uvedla do pohybu rozsáhlé stěhování národů, v němž sehrál klíčovou roli kmen Jüe-č’; ten pod tlakem hunských kmenů opustil své kášgarské pastviny, při postupu na západ vytlačil z oblasti Aralského jezera Skythy (v indických pramenech jsou označováni jako Šakové), kteří zase hledali útočiště v Parthii, Baktrii a počátkem 1. století př. n. l. pronikli až do severozápadní Indie. Konec panství šackých vládařů (kšatrapů) učinila další invaze nájezdníků ze střední Asie, zřejmě jedné z odnoží Jüe-č’, kteří na přelomu letopočtu vtrhli do Baktrie, smetli moc Řeků, Šaků i Parthů a položili zde základy mocné říše Kušanů (asi 78–230 n. l.). Na jihu subkontinentu se od počátku letopočtu samostatně rozvíjela svébytná kultura, zcela nezávislá na severoindických vzorech, jejímiž nositeli byli drávidští Tamilové. Původ Tamilů, stejně jako podíl drávidského etnického a jazykového elementu na utváření indické civilizace dosud zůstávají obestřeny tajemstvím. Archeologické a lingvistické doklady však naznačují možnost rozšíření „lidu černočervené keramiky“, spojovaného s Drávidy, z jeho původní pravlasti kdesi mezi východní Afrikou, jižní Arábií, Perským zálivem a severovýchodním Íránem do oblasti Poindí a jeho prvních kontaktů s harappskou kulturou někdy na přelomu 4. a 3. tisíciletí př. n. l. S rozpadem tohoto kulturního centra a migrací pozdních Harappanů, vytlačovaných pronikáním árijských kmenů na východ a jihovýchod, pak mohl souviset i pohyb Drávidů na jih. Ten pak zde vedl ke vzniku vyspělé neárijské civilizace, již byl vlastní specifický světový názor i životní styl. Období roztržitosti Indie na řadu drobných státních útvarů přerušila ve 4. století n. l. dynastie Guptovců (320 až asi 550), za jejíž vlády staroindická civilizace dosáhla klasického vrcholu svých tvůrčích sil. Svědčí o tom široký rozvoj řemesel a obchodu, vědy, vzdělanosti, literární tvorby i výtvarných umění. Od poloviny 5. století je však guptovská říše nucena čelit vpádům kočovných kmenů z mongolských stepí, bílých Hunů (Hefthalitů), kteří se nakrátko stali pány celé indoganžské nížiny. Po Guptovcích se již žádnému jednotlivci ani panovnickému rodu nepodařilo sjednotit celý subkontinent „pod jediným královským slunečníkem“; jediným severoindickým

vladařem, jehož říše dosáhla většího rozsahu, se stal Harša z rodu Pušjabhútiů (606–647), jenž pod svou mocí sjednotil obrovské území od Himálaje po řeku Narmadu a od Káthijávárského poloostrova až po pobřeží Bengálského zálivu. Záhy po Haršově smrti se však jeho říše opět rozpadla na množství často zneprátelených států, jejichž opětovné sjednocení v jeden politický celek se podařilo teprve na počátku 13. století muslimským dobyvatelům. Dilliský sultanát, který roku 1206 založil místodržící a vojevůdce ghazenského sultána Kutbuddin Aibak, v polovině 14. století ovládal značnou část indického poloostrova. V důsledku vpádu Tímúra (Tamerlána), vládce Samarkandu, jenž roku 1398 dobyl a zpustošil Dillí, se panství tureckoafghánských sultánů prakticky rozpadlo a jednotlivé provincie se osamostatnily pod vládou místních dynastií. O odstranění politické rozdrobenosti Indie a postupné sjednocení takřka celého subkontinentu se zasloužila teprve mongolská dynastie Velkých Mughalů, jež se ujala vlády v Dillí roku 1526. Moc a celistvost mughalské říše v 17. a 18. století vážně narušila četná povstání a v okrajových částech impéria znovu zvítězily odstředivé tendence. Nejmocnějším soupeřem Mughalů se stali Maráthové, kteří v 17. století na území Maharáštry a velké části severní Indie vytvořili vlastní samostatný stát. Zároveň do vývoje v zemi počala výrazně zasahovat koloniální expanze evropských obchodních společností, zejména Nizozemců, Britů a Francouzů, jejichž hospodářské zájmy stále více přerůstaly v mocenské a teritoriální ambice. Jejich mocenské soupeření, jež vyplnilo značnou část 18. století, skončilo triumfem britské Východoindické společnosti, jež zkonzovala svou moc ovládnutím Bengálska (v bitvách u Palásí 1757 a u Baksaru 1764), v sérii válek si podmanila Maisúr (1799), anektovala jihoindický Karnáta (1802), rozdrtila maráthský svaz (1818), zbavila samostatnosti říši sikhů (1849) a otevřela si cestu ke kolonizaci celé Indie. Opozice místních velmožů, odpor obyvatelstva proti cizím vládcům a nespokojenost v koloniální armádě vyústily v roce 1857 ve velké indické povstání, jež si kladlo za cíl ukončit britské panství a obnovit moc mughalských císařů. Potlačení vzpoury provázely administrativní a konstituční reformy: roku 1858 přešla správa Britské Indie z rukou Východoindické společnosti přímo pod britskou korunu, došlo k reorganizaci indické armády i ke změně politiky vůči knížecím státům. Koncem 19. století získalo rozvíjející se národní hnutí významnou politickou základnu v Indickém národním kongresu, který se již v letech 1905–1908 postavil do čela hnutí na podporu domácího průmyslu (*svadéší*) a vyhlásil požadavek politické autonomie jako předstupně úplné nezávislosti (*svarádž*). Po 1. světové válce přešlo vedení osvobozenického zápasu do rukou Móhándáse Karamčanda Gándhího, jenž veřejná vystoupení proti koloniálnímu režimu organizoval jako nenásilné kampaně občanské neposlušnosti. Britské panství v Indii definitivně skončilo 15. srpna 1947, kdy byla země rozdělena na dva samostatné státy, Indický svaz a Pákistán. (Jan Filipický)

indikace, rozhodný důvod či soubor okolností, vyžadující určitý léčebný nebo diagnostický postup. (Ladislava Horáčková)

individualismus, etický a politický princip preferující jedince (individual) a jeho autonomii vůči společnosti nebo kolektivu (opakem je kolektivismus, *viz*). (Jaroslav Malina)

individuální fitness (klasická neodarwinistická koncepce), míra uplatnění genotypu jedince v populaci prostřednictvím reprodukce a následného přírodního výběru; má spíše teoretický než praktický význam. (Václav Vančata)

indukce, typ úsudku a metoda zkoumání, při níž se z jedinečných výroků usuzuje na obecný závěr; představuje přechod od zvláštního k obecnému. (Jaroslav Malina)

industrie (kamenná), soubor kusů suroviny, polotovarů i hotových nástrojů, dokládající jednak výrobní činnosti (funkční aspekty, *viz* technologie), jednak kulturní tradici (styl, *viz* typologie). (Jiří A. Svoboda)

infanticida (infanticidium), 1. usmrcování dětí, především novorozenců, jako regulace přírůstku populace. Může jít i o chování, které způsobí bezprostřední smrt embrya či novorozence závislého na rodičovské péči. Někdy se zabití dítěte označuje jako neonaticida a

infanticidium je označení pro vraždu (nemanželského) novorozeněte vlastní matkou (Josef Unger). 2. V primatologii: zabíjení nebo brutální (subletální) zraňování mláďat stejného druhu. Mnozí ekologové soudí, že se v některých případech přímo jedná o reprodukční strategii vysoce postavených jedinců, kteří likvidují potomky svých konkurentů. (Václav Vančata)

infarkt kostní, odumření kostní tkáně, které vzniká na základě uzávěru přívodné tepny, zásobující danou část kostní tkáně krví. (Ladislava Horáčková)

infarkt myokardu, odumření části srdeční svaloviny v důsledku přerušení cévního zásobení. Příčinou bývá uzávěr věnčité tepny, nejčastěji při její arterioskleróze. (Ladislava Horáčková)

infibulace (latinsky *fibula*, „spona“), zašití, zasponkování nebo svázání ženských či mužských genitálií s cílem zabránit souloži nebo onanii. (František Vrhel)

informace, sdělení, zpráva, v užším smyslu však zpravidla obsah (poučení ze sdělení či zprávy významné pro komunikaci); v matematice vyjadřuje míru neurčitosti jevu. (Jiří Sedlák)

Informační centrum nestátních neziskových organizací (zkratka ICN), vzniklo po roce 1990 též díky zahraniční finanční pomoci, v současnosti je spojeno s akademickým centrem a provozuje knihovnu pro veřejnost; pořádá semináře pro nestátní neziskové organizace; zprostředkovává odborné konzultace s právníky, vydává informační publikace a časopis **Grantis* a podporuje *Klub Informačního centra nestátních neziskových organizací. Kontakt: Informační centrum nestátních neziskových organizací, Malé náměstí 12, 110 00 Praha 1, e-mail: icn@icn.cz. (Marie Dohnalová)

informatika, vědní disciplína zabývající se metodami, prostředky a technikami zpracování informací, zahrnuje studium procesu výpočtů jako algoritmických procesů pracujících s různými druhy objektů, kódování a také kryptografií, automatizaci procesu výpočtů a studium syntaxe a sémantiky jazyků jeho popisu, a obecně otázky reprezentace, uchování, přenosu a zpracování informace; jako samostatná disciplína se informatika vyčlenila v šedesátých letech zejména pak v anglosaských zemích, a to pod názvem Computer science; toto označení v sobě obvykle nese větší důraz na teoretické otázky, v češtině bývá v takovém kontextu užíván termín matematická informatika. (Jaroslav Malina)

infra-, latinská předpona označující „pod, vespod“.

infrakce, nalomení kosti. (Ladislava Horáčková)

infule, viz mitra.

inhumace, pohřeb nespáleného těla. (Josef Unger)

iniciace, zasvěcení. Zpravidla jde o označení přechodu z jedné sociální kategorie do druhé; nejznámějšími jsou patrně iniciace dospělosti či obřady mužství a ženství, obvykle spjaté s fyzickými a psychickými zkouškami či modifikacemi. (František Vrhel)

iniciační obřad, ...

inka, titul inckého vládce, odpovídající českému pojmu „král“, „panovník“. (Oldřich Kašpar)

inkluzivní fitness (celková populační fitness), vychází z interpretace teorie přírodního formulované Waddingtonem a výsledků moderní molekulární genetiky. Předpokládá působení přírodního výběru i na populační úrovni a vysvětluje geneticky i takové mechanismy, jako je altruismus nebo příbuzenská selekce, které klasický neodarwinismus nebyl schopen objasnit. (Václav Vančata)

Inkové (*Inca*, kečuánsky „Urozený“), etnikum, jež žilo v horském údolí *Cuzka na jihu peruánských And v sousedství dalších asi patnácti kečujských (*Kečuové) a několika aymarských (*Aymarové) skupin. Původně nevýznamné etnikum, které postupně ovládlo celou oblast. Nejdříve si podrobili nejbližší sousedy a pak vybudovali nejmocnější říši celé Ameriky *Tahuantinsuyu* („Země čtyř světových stran“). Jejich civilizace, nazývaná imperiální, proslula propracovanou organizací. Na počátku 16. století došlo k občanské válce mezi legitimním vládcem *Huáscarem a jeho bratrem *Atahualpou. Po vítězství uzurpátora

Atahualpy se objevili Španělé vedeni Franciscem Pizarrem. Pizarrovi se podařilo Atahualpu zajmout a v roce 1533 jej nechal popravit. Atahualpova smrt znamená faktický konec jedné z nejvýznamnějších kultur předkolumbovské Ameriky. (Oldřich Kašpar – Jaroslav Malina)

inkubační doba, různě dlouhý interval mezi proniknutím infekčního zárodku do lidského organismu a rozvojem příznaků nemoci. (Ladislava Horáčková)

insepultus, nepohřbený mrtvý. (Josef Unger)

insignie funerální, viz funerální insignie.

instituce, sociální útvary s širokým spektrem interpretace: a) obecně sociální útvary, které vykonávají pro společnost významné úkoly a funkce (stát, rodina, soudy, školy, armáda i církev); b) byrokratické, hierarchické sociální útvary, které nahrazují samosprávné aktivity. Ovlivňují uspořádání mezilidských vztahů, regulují lidské činnosti a chování. (Marie Dohnalová)

intaglio, italsky, řezaná gemma s vyhloubeným reliéfem. Užívá se do pečetních prstenů. Intaglie, u nichž obraz znázorněného motivu vzniká až otiskem do pečetního vosku nebo sádry, se zhotovovaly z jednobarevných polodrahokamů, v antice především z karneolu. (Jaroslav Malina)

intaktní, nedotčený, neporušený.

integrace [fyziologicky], sladění různých orgánových funkcí; řízení na úrovni organismu. (Pavel Bravený – Marie Nováková)

integrální antropologie, pojetí antropologie propojující poznání biologické a socio-kulturní antropologie; viz biologicko-socio-kulturní antropologie, obecná antropologie. (Jaroslav Malina)

interglaciál, meziledová doba provázená vlhkým a teplým klimatem a v Evropě i rozšířením smíšených lesů; sedimentace je omezená, na starších sedimentech se tvoří půdy, dále vznikají travertiny, jezerní sedimenty aj. (Jiří A. Svoboda)

interpleniglaciál, teplejší a vlhčí výkyv v rámci vrcholného glaciálu, ve sprašových sériích charakterizovaný tvorbou slabě vyvinutých půd. (Jiří A. Svoboda)

intersexualita, mezipohlavnost, pojem zavedený 1915 Richardem Goldschmidtem, který na základě vlastních výzkumů zjistil existenci sexuálních mezistupňů, že pohlaví určené zděděnými chromozomy se může v průběhu embryonálního vývoje změnit – že mezi jedním a druhým pohlavím se mohou vyskytnout všechny přechodové stupně. Pojem intersexualita použil ženský lékař P. Mathes i na lidskou typologii ve své práci z roku 1924

Konstitutionstypen des Weibes, insbesondere des intersexuellen Typus. (František Vrhel)

Inti, incký bůh Slunce. (Oldřich Kašpar)

intra-, latinská předpona označující „uvnitř, dovnitř“.

intraartikulární, nitrokloubní. (Ladislava Horáčková)

intrakraniální, nitrolební. (Ladislava Horáčková)

intrauterinní, nitroděložní. (Ladislava Horáčková)

intravitální, vyskytující se během života. (Ladislava Horáčková)

introcise, viz sexuální mutilace.

intromise (primatologie), zavedení penisu při *kopulaci. Při sociálních formách využívajících kopulaci jako rituální formu chování většinou nedochází k intromisi vůbec nebo není úplná, a pokud dojde k plné intromisi *penisu, nedochází k *ejakulaci. Také počet kopulačních pohybů je nižší než při heterosexuální reprodukční kopulaci. (Václav Vančata)

intuice, postižení pravdy, respektive rozřešení problému prostřednictvím bezprostředního nazírání bez předchozího logického důkazu a bez vědomé racionální poznatelnosti cest, které k ní vedly, jakkoli je zákonitým projevem poznávacích procesů; ve vědomí se objevuje jen výsledek, který může, ale též nemusí pravdu postihovat; pravdivost intuice je nutno prokázat logickými důkazy. (Jaroslav Malina)

invence, důvtip, nápad, vynalézavost. (Jaroslav Malina)

inventář [archeologie], všechny věci, nacházející se v *uzavřeném komplexu (jako je hrob) nebo *polouzavřeném komplexu (jako je *kulturní vrstva). (Jaroslav Malina)

involuce, věkové období prvních nastupujících známek stáří. Nepřesně určený věk „kolem padesátky“ a výše. (Jaroslav Zvěřina)

involucrum, opouzdřený („zarakvený“) sekvestr. (Ladislava Horácková)

Iokasté, manželka thébského krále Láia, matka a později i manželka *Oidipova. Když se dozvěděla o tom, že se stala ženou vlastního syna, spáchala sebevraždu. Její skvělou charakteristiku podal básník *Sofoklés v tragédii *Král Oidipús*. Sigmund *Freud použil její příklad pro vysvětlení některých abnormálních incestních pocitů ve vztazích mezi rodiči a dětmi. (Marie Pardyová)

Iónie, část řeckého světa, kde sídlili příslušníci kmene Iónů, to znamená řecké ostrovy v Egejském moři a západní pobřeží Malé Asie s hlavními lokalitami Milétem, Smyrnou a Efesem. Maloasijská Iónie se stala díky svým stykům s vyspělejšími východními kulturami, u nichž se v mnohém inspirovala, kolébkou řecké vědy a filozofie. Ta je výsledkem tvůrčího střetu logicky myslícího řeckého Západu a staré kulturní tradice Orientu. (Marie Pardyová)

Iónové, příslušníci jednoho ze tří nejvýznamnějších historických kmenů tvořících řeckou populaci v 1. tisíciletí př. n. l. (Dórové, viz, Iónové a Aiolové, viz). (Marie Pardyová)

iónský sloh, specifika architektury v iónském prostředí na řeckých ostrovech a maloasijském pobřeží vyplývala z toho, že nebyla podřízena tak strohé geometrické abstrakci jako *dórský řád na řecké pevnině, ale vycházela ze stylizace určitých přírodních a vegetabilních prvků. Připomínají je voluty hlavic i bohatá ornamentika. Z tohoto důvodu je někdy iónský řád označován jako ženský a dórský jako mužský. (Marie Pardyová)

ipsace, sebeukájení, masturbace. (Jaroslav Zvěřina)

Írán, Přírodní prostředí Íránu (Persie) a okolních oblastí je místy plné nepředvídatelných nástrah a mimořádných kontrastů. Zatímco některé části západu a jihozápadu Íránu v blízkosti řek a vodních zdrojů jsou úrodné a v různých údobích historie i přelidněné (Esfahánská oáza, Fárs a jiné), jeho východní oblasti, tvořící více než polovinu země, se skládají z několika obávaných pouští, což je prostor prakticky neobyvatelný. Příhodnější horské svahy s vegetací poskytovaly možnosti chovu drobného skotu, což dalo určité pravidelné impulsy rytmu života chovatelů. Dvakrát ročně se pastevecké kmeny stěhují na léto za zelenou pastvou výše do hor, na zimu do údolí. Ve východních pouštích jsou některá solná jezera (Dašte Kavír, Dašte Namak), což je důsledek skutečnosti, že bazén íránské náhorní plošiny, obklopené z větší části vysokými horskými pásmy (na severu Elborz, na jihozápadě Zagros, nižší horstva také na jihu), byl kdysi mořským dnem. Cesty, které tyto obávané východní pustiny obcházely, byly napojeny na životodárné obchodní stezky, zejména na Hedvábnou cestu, která propojovala Dálný východ se Západem, zároveň však z Íránu vytvářely průchozí koridor, kterým se ubíraly život sužující armády nejčastěji směrem východním (Asyřané, Řekové, Římané, ...) a loupeživé kmeny naopak od severovýchodu ze středoasijských stepí. Nájezdy z východu představovaly pro Írán zdroj trvalého ohrožení. Oproti usedlým, řádně hospodařícím a zbožným Íráncům byly kmeny z východu nazývány Túranci, což znamenalo necivilizované kočovné ničitele všeho dobrého, co vzešlo z Íránu. Takový obraz zastařujících hrůz je zachycen v íránské mytologii, zanechal však také hluboké stopy ve způsobu nazírání na tento svět, na jeho smysl, na hodnoty pozemského života. Zde má pravděpodobně své kořeny dualistický pohled na usilování člověka, který se stal osou zarathuštrovské víry v boj dobra se zlem, ovšem se světlou perspektivou konečného vítězství sil dobra. Přes všechny tyto nesnáze, etnické, jazykové a kulturní střetávání (nebo možná právě díky jim) stal se Írán významnou oblastí a řadí se k nejstarším střediskům lidské civilizace. Těžil jednak z objevů a inovací tehdy jedné z nejpokročilejších částí světa – sumerské, akkadské, babylónské a asyrské Mezopotámie a jednak sám okolní oblasti ovlivňoval. V dosahu íránskému vlivu mocenského, duchovního, kulturního i v celé řadě dalších projevů jeho působení lze najít

mnoho specifických jednotlicích rysů, které do značné míry postihují „identitu“ íránských národů, charakterizující vývoj rozsáhlé oblasti Předního a Středního východu, zčásti také Indii. Je však třeba předeslat, že teritoriální rozsah starověkého i středověkého Íránu byl značně proměnlivý a neodpovídal hranicím dnešní Islámské íránské republiky. Procházel etapami, kdy jeho vliv přesahoval dnešní Írán daleko na západ a ještě dále na východ, nevyhnul se však ani obdobím, kdy se jeho celistvost rozpadávala na drobné, neustále se svářící feudální celky. Na západě se hranice íránského vlivu ustálila v sousedství semitských národů, především Arabů, a obyvatel turecké Malé Asie. Obě skupiny uvedených etnik však zasahují v různém rozsahu vlastní území Íránu. Na východě se kulturní, zejména jazykový vliv udržel v sousedním Afghánistánu (jazyky darí, pašto), v Tádžikistánu a zčásti v Uzbekistánu (tádžičtina). Silné ovlivnění perštinou lze konstatovat také v jazyce Pákistánu (urdu). V této souvislosti je vhodné připomenout, že jazykem dvora Mughalské říše (1526–1858), založené císařem Báburem v 16. století na území Indie, byla perština. Působilo zde mnoho perských básníků a kultura dvorského života byla kombinací perských a místních tradic. Írán proto představuje poměrně rozsáhlý „ostrov“ bohatě rozvětveného indoevropského komunikačního nástroje, íránské skupiny větších i drobnějších jazyků a dialektů, vycházejících z jednoho indoárijského základu a napojených tak na řadu dalších sourozeneckých jazykových skupin, mezi nimiž často leží značné vzdálenosti v prostoru i ve víře jejich uživatelů. Jak k tomu došlo? Vývoj Íránu byl sledem dramatických dějů a střídání stability s úpadkem a roztržetostí. Ve 3. tisíciletí př. n. l., kdy zde vznikají první státy, se v jihozápadní části Íránu rozkládal starověký stát *Elam* s hlavním městem Súsy, na severozápadě kolem dnešního města Hamadánu byla *Médie* s hlavním městem Egbatanou a severovýchodně od ní *Parthie*. Přibližně od poloviny 2. tisíciletí př. n. l. dochází na území Íránu k významným demografickým změnám. Pravděpodobně odněkud z jihoruských stepí či z dnešní Ukrajiny přicházejí ve vlnách indoevropské kmeny Árijů. Část jich jde přes Kavkaz, také přes Střední Asii a usazuje se v oblasti Íránu, jiná jejich odnož pokračuje v tažení na jihovýchod do Indie. Svou původní vlast nazývají *Airjanam Váedžó*, novou vlast pak *Airjóšajanem*, tedy „Země obývaná Árji“ (od výrazu Árijci se upouští vzhledem k neblahým souvislostem s nacistickou ideologií a expanzí). Z tohoto původního tvaru se postupně vyvinulo jméno *Érán*, později *Írán*. Tyto kmeny lze považovat za společné předky Íránců a Indů. Doba, která představovala postupné usazování kmenů a jejich zaměření na zemědělskou činnost tam, kde to přírodní podmínky umožňovaly, byla zároveň dobou vytváření semknutějších společenských struktur, kterou nepochybně provázely i různé rituály, modlitby, lidová vyprávění a podobné slovesné projevy. Nic z toho se však nezachovalo v písemné formě, vše se tradovalo pouze ústně. Koncem 3. tisíciletí př. n. l. se Elam dostal pod nadvládu Sumeru, ale neindoevropští Elamité posléze napomohli k pádu III. urské dynastie a sami ovládli část Sumeru. Konflikty s Babylónií a Asýrií skončily roku 646 př. n. l. dobytím hlavního elamského města Súsu asyrským panovníkem Aššurbanipalem. Po rozpadu Asýrie se stal Elam součástí Novobabylónské říše a v polovině 1. tisíciletí př. n. l. byl začleněn do nově vzniklé velmoci Perské říše (hlavními středisky byla města Pasargady a Persepolis), jejíž tvůrci, indoevropská íránská etnika, se ve východním sousedství Elamu, jak uvedeno, vyvíjela zhruba od poloviny 2. tisíciletí př. n. l. Zakladatelskou dynastií starého Íránu se stali Achajmenovci (559–323 př. n. l.). Dynastie odvozovala svůj původ od Achajmena, jenž měl být otec Teispův a děd Kýra I. První vládcí dynastie Teispes (asi 675–640 př. n. l.), Kýros I. a Kambýses I. ovládali jen nevelké území, a to ještě v závislosti na Médech. Kýros II. se roku 550 př. n. l. z médského područí vymanil, poté dobyl Babylón, větší část Malé Asie a další území a vytvořil mocnou říši. Jeho nástupce Kambýses II. připojil Egypt. Po jeho smrti se ujal vlády Dáreios I., pocházející z vedlejší achajmenovské větve. Po potlačení několika povstání svou moc upevnil a snažil se rozšířit říši; neúspěšně skončily jeho snahy ovládnout Řecko a skytská území. Jeho nástupci, zejména Xerxes I., Artaxerxes I. a Dáreios II., udrželi

celistvost říše, avšak jejich pokusy o ovládnutí Řecka byly rovněž neúspěšné. Posledního vládce dynastie Dáreia III. porazil Alexandr Makedonský a Achajmenovská říše zanikla; v letech 327–250 př. n. l. zde vládla helénistická dynastie Seleukovců. Achajmenovská říše byla pestrým etnickým, hospodářským a politickým konglomerátem přísně centrálně řízeným, ale s dostatečným prostorem pro rozvíjení místních tradic a multikulturní obohacování. Velká období stabilizace perské státnosti a široce uplatňované politické, hospodářské a vojenské moci byla provázena rozvojem slovesné a výtvarné kultury. Nejstarší podoba jazyka je uchována v *Avestě*, dále v monumentálních nápisech achajmenovských panovníků (559–323 př. n. l.) (například „súská charta“, Behistúnský nápis na skále nedaleko Kermánšáhu, líčící stavbu královského paláce v Súsách). Peršané inspirovaní vzorem akkadského klínového písma vytvořili klínové písmo perské, které se od předlohy liší tím, že perské písmo je slabičné a hláskové. V průběhu dalších etap se jazyk vyvíjel a měnil, přecházel od syntetického vyjadřování k analytickému. Postupně vznikala jazyk středoperský, který je značně bohatší na zachované literární památky. Pro tento stupeň jazyka nebylo už používáno klínového písma, ale písma vycházejícího z grafického systému aramejského. Poslední velkou perskou dynastií před vpádem Arabů a šířením islámu byla dynastie Sásánovců (226–651). Sásánovci navazovali na mazdaistické tradice. Říši založil Ardašír I., který vládl v letech 226–241, porazil posledního Arsakovce a rozšířil svůj vliv na celý Írán. Za vlády Šáhpura I. dosáhla říše největšího rozkvětu a úspěšně vzdorovala i moci Říma. Král Chusrau I. reformoval systém daní, jímž se později inspirovaly islámské daňové systémy, vojsko a administrativu. Chusrau II. válčil s Byzantskou říší, ale po počátečních úspěších, kdy dobyl Sýrii, Palestinu, Egypt i část Malé Asie, oslabil svou říši natolik, že záhy poté snadno podlehl islámské expanzi. Poslední panovník Jazdkart III. nedoprovodil nepřijetí posla arabských vojsk obvyklou posměšnou poznámkou perských vládců, že nehodlá jednat s lidmi, kteří se v poušti živí myším masem. Po prohraných bitvách u Kádísíje v červnu roku 637 a u Nahávanu v roce 642 byl tento poslední Sásánovec v nejvyšším spěchu nucen opustit královský palác v Ktésifontu (nedaleko Bagdádu), dlouho prchat na východ, kde pak u bran Mervu padl rukou zjištěného vraha. Velká hala íránu perského královského paláce se stala místem první společné modlitby arabských dobyvatelů na půdě Íráku. Poslední příslušníci sásánovského rodu pak hledali azyl v Číně, odkud se marně pokoušeli o restauraci své moci. Narušení kontinuity vývoje bylo tentokrát hluboké a mělo trvalé důsledky. Írán se stal součástí teokratického státu – chalífátu, jehož metropolí byl Damašek (tehdy dosáhl chalífát největšího územního rozsahu – od západních břehů dnešního Španělska po hranice Číny a části Indie), později Bagdád. Zarathuštrovská víra byla tvrdě pronásledována a mnoho jejích stoupenců opustilo půdu Íránu (dodnes žije tato komunita v Indii pod jménem Pársové). Tolerována byla jen dvě náboženství, kterým bylo zjeveno Písmo, „lidé knihy“ (arabsky *ahl al-kitáb*) – židé a křesťané. S postupnou islamizací Íránu bylo přejato také arabské písmo a do perštiny se dostalo v souvislosti s koránem mnoho arabských slov. Potřeba úředníků schopných spravovat tak velké teritorium vynesla do popředí některé perské rody. Uplatnily se také další etnické skupiny. Od 11. století se přesouvaly na Blízký východ turecké kmeny, které se staly výrazným faktorem v dalším vývoji oblasti. Postupně došlo k narovnání mezi arabskými a „jinonárodními“ muslimy, což se ovšem neobešlo bez konfliktů, protože Arabové ve snaze udržet si postavení elity se zpočátku bránili šíření islámu pro „Nearaby“. Navzdory tomu se islám stal dominující ideologií Blízkého východu a zasáhl postupně do všech okruhů života společnosti (v umění například zmizely monumentální sochy, které byly typické pro staré íránské umění, zobrazování lidských postav bylo chápáno jako rouhání, jako napodobení božího tvůrčího aktu bez schopnosti vdechnout výtvaru život). V důsledku arabského vpádu muslimů byly některé země (s převahou semitského obyvatelstva) poarabštěny a poislámštěny (východní Středomoří), některé byly poislámštěny, ale nikoliv poarabštěny. To byl případ Íránu. V průběhu 9.–10. století se daleko od centra chalífátu začali prosazovat Sámánovci –

dynastie starobylého perského původu vládoucí ze sídla v Buchaře v letech 892–1005. Sámánovci ovládli severní a střední Írán a přihlásili se k perskému jazykovému odkazu; nastala renesance perského jazyka, již novoperského (to je jazyk, kterým se dnes mluví na půdě Íránu) a psaného arabským písmem. Ze sámánovského území se začal islám šířit mezi turecké kmeny v centrální Asii, které pak slábnoucí Sámánovskou říši vyvrátily. V rámci islámského rozkolu se od začátku 16. století stal Írán zemí, vyznávající islám ší'itského zaměření a zůstal jí dodnes. V té době dochází opět k perské renesanci za dynastie Safijovců (1502–1736), kteří kromě vlastního Íránu ovládali Ázerbajdžán, většinu Afghánistánu, část Arménie a dočasně též Irák. Poté pod tlakem Osmanské říše došlo znovu k úpadku. Po rusko-perských válkách v letech 1804–1813 a 1826–1828 Persie ztratila Zakavkazsko a stala se předmětem britsko-ruského mocenského zápasu, jenž vyvrcholil smlouvou o rozdělení vlivu roku 1907. V letech 1925–1941 Rezá Šáh Pahlaví z nové dynastie Pahlaví zemi modernizoval a v roce 1935 ji přejmenoval na Írán. Na jeho politiku se snažil navázat Mohammad Rezá Šáh Pahlaví. Podlehл však islámské opozici vedené z exilu ájattolláhem Chomejmím: v roce 1979 byla monarchie svržena a vytvořena Íránská islámská republika (persky Džomhúrije islámije Írán), teokratický stát, v němž jsou duchovní i světské záležitosti výrazně ovlivňovány ší'itskou formou islámu. (Adéla Křikavová)

Isaac Glynn Llywelyn (1936–1985), americký archeolog a sociokulturní antropolog, profesor na Harvardské univerzitě. Zabýval se výzkumem ekologie a kamenné industrie nejstarších lovecko-sběračských společností. Nejvýznamnějších objevů dosáhl na nalezištích s osídlením z údobí raných hominidů, provázeným kamennými a kostěnými artefakty, v oblasti Koobi Fora v Keni, kam Isaaca v roce 1969 pozval Richard *Leakey. (Václav Vančata)

ischemie [fyziologicky], nedostatečné zásobení tkáně krví; omezený přísun kyslíku a substrátů látkové přeměny a současně nedostatečné odplavování (toxických) zplodin látkové přeměny. (*Hypoxie* je pouze omezený přísun kyslíku.) (Pavel Bravený – Marie Nováková)

islám, učení proroka *Muhammada (asi 570/80–632 n. l.). Podle islámské věrouky je islám posledním z velkých světových monoteistických náboženství. Je to náboženství hláсанé prorokem Muhammadem, ale i proroky, kteří byli před ním. Dnes je muslimů, tj. vyznavačů islámu, asi 1 miliarda, z toho asi 800 milionů jsou *sunnité a zbytek *šíité a ostatní menší skupiny. Islám však není pouhé náboženství, je to společenský režim, soubor morálních a společenských norem. Svatým písmem muslimů je *Korán*, soubor Muhammadových zjevení. (Jaroslav Malina)

islámský rozkol (islámské schizma), Prorok *Muhammad před smrtí neurčil svého nástupce, proto po jeho neočekávaném odchodu vyvstala otázka vedení obce věřících. Podle tradičního způsobu byl zvolen nejváženější z druhů Prorokových – Abú Bakr. Většina volbu přijala (*sunna* – tradice), část hájila nepominutelný nárok Prorokova bratrance, druha a zetě Alího, na kterého byla přenesena neomylná schopnost vést obec (*ší'a* – odvozeno od označení stoupenců Alího „ší'at Alí“ – „strana Alího“). Rozkol mezi sunnity a ší'ity se prohluboval a přetrvává dodnes (například v Iráku). (Jaroslav Malina)

ismáilité, sekta *šíitů, nazvaná tak podle proroka Ismáíla, předchůdce *Muhammadova, jemuž prý postoupil hodnost imáma, po němž ji dědí jeho potomci jako skrytí imámové. (Jaroslav Malina)

Istanbul, zkomolený středověký název hlavního města Byzantské říše Konstantinopole označované v řečtině jako „město“ (v byzantské výslovnosti *is tin polin*, „do města, ve městě“). (Marie Pardyová)

Isturitz, Basses-Pyrenées, Francie. Podzemní sály s nehojnou parietální výzdobou, avšak bohatým mobilním uměním v sídlištních vrstvách (řezby v parohu, fragmenty drobných kamenných soch). Zkoumáno od roku 1913. (Jiří A. Svoboda)

ithyfalický, s velkým erigovaným falem; v řecko-římské ikonografii tak byli obvykle znázorňováni satýři nebo bůh Priápos. (Jaroslav Malina)

-itida, počestělá koncovka označuje zánětlivý proces. Termín se tvoří z řeckého názvu orgánu a této koncovky.

I-ťing (*Knih proměn*), raná věštební kniha zahrnující též historické události, první varianty pocházejí snad z přelomu 2. a 1. tisíciletí př. n. l. (Jaroslav Malina)

I-ťing ta-čuan (*Veliké pojednání ke Knize proměn*), staročínský spis obsahující údaje o nejstarších údobích čínského starověku. (Jaroslav Malina)

-itis, koncovka označující zánětlivý proces. Termín se tvoří z řeckého názvu orgánu a této koncovky.

íván, velká hala z jedné strany otevřená, typický prvek staroíránské palácové architektury. (Jaroslav Malina)

Izajáš (8. století př. n. l.), judský prorok z Jeruzaléma; po něm se nazývá nejrozsáhlejší prorocká kniha **Starého zákona*, jejíž některá proroctví snad pocházejí od něho a nejpozdější části byly přidány po babylonském zajetí Židů. (Blahoslav Hruška)

izolovaný hrob, hrob ležící izolovaně od sídliště či pohřebiště. (Josef Unger)

izolovaný nález [archeologie], objekt nalezený mimo **uzavřený komplex*, avšak v rámci **památníku*. (Jaroslav Malina)

Jabné, Javne, město na jihovýchod od Jaffy, kde provedla kolem roku 90 n. l. synoda rozhodnutí o rozsahu posvátného souboru Písma podle židovské tradice. (Jaroslav Malina)

Jakub a Ráchel, dvojice ze starozákonní Mojžíšovy knihy, představující archetyp vytrvalé romantické lásky: Jakub sloužil dvakrát sedm let jako pastýř, aby se mohl ucházet o Ráchel. (Jaroslav Malina)

Jama, podle véd první člověk, jenž se svou sestrou Jamí vytvořil první lidský pár; jako první též zemřel a stal se vládcem podsvětní říše a spravedlivým soudcem duší zesnulých. (Jan Filipický)

Jamato, od čtvrtého do sedmého století centrum japonského státu, situované v oblasti dnešní prefektury Nara, zároveň název prvního státního útvaru na území Japonska. Na vývoj země měli v době státu Jamato podstatný vliv mnozí přistěhovalci ze sousední Koreje. (Klára Macúchová)

Jan Křtitel (Jan, hebrejsky *Jóchánan*, „Bůh je milostiv“), syn Zachariáše a Alžběty, novozákonní prorok. Vedl asketický život v judské poušti, kázal mravní očistu a oznamoval příchod Božího království. **Ježíš* se od něj nechal pokřtít. Jan Křtitel byl uvězněn Herodem Antipou, jemuž vytýkal manželství s Herodiadou, ženou jeho bratra Filippa. Byl sťat na rozkaz královny Herodiady, exekuci údajně předcházela Herodianina intrika s dcerou **Salome*. (Jaroslav Malina)

jádro (anglicky *core*, francouzsky *nucléus*, německy *Kern*), kamenná surovina konkrétního tvaru, určená pro těžbu úštěpů a čepelí. Podle stadia využití lze rozeznat připravená a těžená jádra, případně rezidua jader; podle tvaru jader lze identifikovat jednotlivé techniky. (Jiří A. Svoboda)

jádro kulturní, viz kulturní jádro.

Jang-c'-ťiang, též Čchang-ťiang (Dlouhá řeka), největší čínský veletok (délka 6 300 km, povodí 1,8 milionu km², průtok při ústí do Východočínského moře 25–30 tisíc m³/s). (Jaroslav Malina)

Jang Kuej-fej (719–756), konkubína tchangského císaře **Süan-cunga*. Císaře okouzila natolik, že si dobyla výsadní postavení mezi zástupy milostnic a následně i vlivné úřady a pocty pro členy své rodiny. Za vlády Süan-cunga se postupně vyostřovalo politické napětí, které vyústilo ve zničující vojenské povstání. Za viníky této pohromy byla mezi jinými označena i intrikující rodina Jangova, především pak sama Jang Kuej-fej a její bratr Jang Kuo-čung. Garda doprovázející císaře se vzbouřila a žádala smrt obou domnělých viníků. Císař byl nucen vydat rozkaz k popravě: Jang Kuej-fej byla uškrcena hedvábným šátkem, Jang Kuo-čung zabili vzbouření vojáci. Císař Süan-cung abdikoval a uchýlil se do ústraní.

Avšak po celý zbytek života nedokázal na Jang Kuej-fej zapomenout, ještě ve stáří se obklopoval taoistickými mnichy a žádal po nich, aby mu alespoň na okamžik přivolali zpět duši milované ženy. Příběh inspiroval vznik řady literárních děl, z nichž vyniká zvláště *Píseň o věčném žalu* (čínsky *Čchang-chen ke*), skladba básníka *Po Ťü-iho. (Jaroslav Malina)

jangban, doslova „dvojitý dělení“, dělení korejského úřednictva na civilní a vojenské. Jangban byl příslušníkem vládnoucí elity, měl přístup k úřadům a moci, šlo o jakousi korejskou šlechtu. (Miriam Löwensteinová)

jangšaoská kultura, jedna z nejstarších neolitických kultur na území Číny, v 7./6. až 3. tisíciletí př. n. l., podél středního a horního toku *Žluté řeky. (Jaroslav Malina)

Jao (2333–2234 př. n. l.), legendární císař v počátcích čínského starověku. (Jaroslav Malina)

Japonsko, vývoj na japonském souostroví, jehož specifická geografická poloha omezovala kontakty s pevninskou částí Dálného východu, v historické době dlouho zaostával za úrovní států na pevnině, i když v prehistorii unikátním způsobem zazařila *kultura Džómon*. Ta jako první na světě vyráběla keramické nádoby již koncem starší doby kamenné, ve 12. tisíciletí př. n. l., tedy v období, kdy se lidé stále ještě živili lovem zvěře, rybolovem a sběrem rostlin, zatímco jinde se první nádoby objevují až zhruba o pět tisíciletí později, v souvislosti se vznikem zemědělství. Kultura Džómon se dále vyvíjela, její příslušníci začali ve 4.–2. tisíciletí př. n. l. obdělávat půdu a hrncířství přivedli k vrcholnému rozkvětu. Zároveň položili základy k usedlému životu – nejprve v trvalých vesnicích a později i ve městech a městských státech, které zřejmě v 7. století př. n. l. splynuly do formativního státního útvaru pod vládou legendárního císaře *Džimmua*. První písemné záznamy o obyvatelstvu na Japonských ostrovech pocházejí z pera čínských historiografů, kteří Japonce ve *Vyprávění o východních barbarech* označují jako trpaslíky, japonsky *wa*, což je také nejstarší název Japonska. Jiné čínské záznamy, vztahující se k 3. století n. l., vyprávějí o bojích o moc v zemi Wa, z nichž vítězně vyšel stát *Jamato*. Koncem 4. století navázal panovník Jamata vztahy s Korejským poloostrovem, což mělo podstatný vliv na formování japonského státu. Poznávání kontinentální kultury v pátém a šestém století přineslo Japonsku podstatné změny.

Prostřednictvím korejských přistěhovalců se do Japonska dostalo nejen mnoho řemeslných dovedností, ale také nové myšlenkové a náboženské směry – konfucianismus a buddhismus – i čínské písmo. Po údajně prvním korejském učenci Wan'i, který připlul do Japonska v roce 405, přicházely další rody vzdělavců a písařů. Vzdělání Korejci působili mimo jiné i jako učitelé japonské aristokracie, a tak se díky jim v Jamatu ujalo čínské písmo. Než se mohlo Japonsko pustit do vlastní tvorby, muselo se vyrovnat se systémem cizího písma. Japonština je aglutinační jazyk uralsko-altajské rodiny a čínské ideografické písmo jejímu systému nevyhovuje. Proto Japonci v písemnostech zpočátku používali čistou čínštinu a teprve později ji začali přizpůsobovat potřebám vlastní gramatiky. Byl to dlouhodobý proces, v němž nejprve používali čínské znaky jak v původní čínské, tak později pojaponštělé podobě (čínské znaky četli s japonskou výslovností, čímž vzniklo takzvané sinojaponské čtení). V 7. století pak pro vyjádření japonské gramatiky začali užívat čínské znaky také foneticky. Nejstarší literární památky jsou zaznamenány velmi komplikovaným písemným systémem, který využíval čínských znaků v jejich původním užití jako ideogramů a zároveň jako fonetik, vyjadřujících zvukovou stránku japonštiny. *Kronika o dávných věcech* (*Kodžiki*), pocházející z 8. století, je psána pojaponštělou podobou čínských znaků, následující *Kroniky Japonska* (*Nihongi*) jsou zaznamenány převážně čínsky. Další z významných děl japonské klasické literatury, básnická *Sbirka deseti tisíc listů* (*Manjósú*), je zapsaná tak složitým systémem, že je po celou dobu své existence předmětem bádání celých generací vědců. Tato skutečnost svědčí o komplikovaném vývoji a dlouhodobém procesu na cestě k ustálené podobě systému japonského písma. Z foneticky používaných čínských znaků Japonci v 10. století vytvořili dvě řady slabičných abeced. Systém kombinace japonských abeced s čínskými znaky se v jistých obměnách používá pro zápis japonštiny dodnes. Pod vlivem čínských vzorů budovali japonští

panovníci také základy nového státu. V zájmu stabilizace státní moci bylo v roce 710 založeno první stálé hlavní město *Heidžókjó* (dnešní Nara). Nastěhováním císařského dvora do Nary začalo sedmdesátileté období stejného názvu. Nadšení pro vyšší pevninskou kulturu dosahovalo v období *Nara* jednoho ze svých vrcholů. Výborně organizovaná čínská říše Tchang s bohatou kulturou měla nesmírný vliv na všechny oblasti japonského života. Čínskými vzory byla inspirována idea zkompileovat *Kroniku o dávných věcech*, která představuje počátek japonské literatury. Jiným z výrazných projevů kontinentálního vlivu bylo přijetí buddhismu za státní náboženství. Moc buddhistických mnichů ovšem záhy nabyla takových rozměrů, že ohrozila postavení samotného císaře. Aby se dvůr odpoutal od přebujelé moci klášterů, rozhodl se zbudovat nové hlavní město – Heiankjó. *Heiankjó* („Město míru a pokoje“, dnešní Kjóto) bylo založeno v roce 792. Téhož roku se do něj dvůr nastěhoval a Kjóto pak zůstalo sídlem císaře více než deset století (do roku 1869) a hlavním městem Japonska více než osm století (do roku 1603). Přesídlení dvora určuje začátek nového období japonských dějin, nazvaného podle sídelního města Heian. Doba *Heian*, trvající až do roku 1192, je charakteristická podivuhodným uměleckým rozvojem a byla skutečným zlatým věkem japonské dvorské kultury. Koncem 9. století byly přerušeny kontakty s Čínou a japonská civilizace přetvářela do vlastní podoby to, co nasbírala z kontaktů s pevninou. Pro japonskou historii je příznačné střídání období izolace s obdobími nadšeného přijímání cizích vzorů. Několikrát v průběhu dějin se tak Japonsko uzavřelo zbytku světa, aby asimilovalo a adaptovalo to, co předtím nasálo zvenčí. Jedním z charakteristických příkladů je právě vznik slabičného písma odvozeného z čínských znaků. Dvorská šlechta vedla vytříbený životní styl a pěstovala umění. Dvůr se věnoval téměř výhradně společenským radovánkám, jeho autority proto ubývalo, a to zejména ve vzdálenějších provinciích, kde zatím sílily vojenské klany. Kontrola nad státem se císaři vymkla z rukou a stala se předmětem sporů silných vojenských rodů, které mnohdy přerostly až do válečných střetů. Jedny z nejproslulejších válek japonského středověku – mezi rody Taira a Minamoto – byly zpracovány do literární podoby a my je známe jako *Příběh rodu Taira (Heike monogatari)*. Z nemilosrdných konfliktů vyšel vítězně rod Minamoto, když ve slavné bitvě u Dannoury v roce 1182 Tairy definitivně porazil. Hlava rodu Minamoto no Joritomo založil roku 1192 vlastní vojenskou vládu – *šógunát*, usídlil se ve městě Kamakura a tak začalo další období japonských dějin, nazývané buď podle vládnoucího rodu dobou *Minamoto* nebo podle jeho sídla *Kamakura*. Šógun, vojenský vládce Joritomo, převzal od císaře správní moc a zavedl striktní opatření k obnově kontroly po celé zemi. Vznik kamakurského šógunátu je skutečnost, která přinesla výrazné proměny do všech oblastí japonské společnosti. Od té doby vládla v Japonsku řada vojenských rodů téměř sedm století. Když kamakurský šógunát začal ztrácet moc a ještě zeslábl pod náparem mongolských nájezdů, které postihly Japonsko ve dvou vlnách (1274 a 1281), začal úřad šóguna vykonávat další z vojenských rodů – rod *Ašikaga*. Během více než dvou století šógunátu Ašikaga zaujala vojenská šlechta zcela dominantní postavení ve společnosti. Strohá samurajská disciplína našla svůj výraz i v náboženství a zálibou v jednoduchosti, prostotě a střídmosti zanechala trvalou stopu v japonském umění. Dodnes je jednou z jeho výrazných charakteristik cit pro uměřenost a výrazová střízlivost. Období Ašikaga bylo nicméně naplněno vleklými spory mezi silnými vojenskými rody. Domácí války ukončilo až vítězství rodu *Tokugawa* v roce 1603. Mír, který následoval, udržovali tokugawští šógunové pevnou rukou. Japonsko opět uzavřeli, vyhnali všechny cizince, Japonci, kteří byli mimo svou vlast, se nesměli vrátit a pod pohrůzkou trestu smrti nemohl nikdo zemi opustit. Více než dvě století žilo pak Japonsko opět v izolaci. Šógun ovládl všechny oblasti života ve společnosti, a aby si pojistil pevnou kontrolu v celé zemi, uzákonil rozdělení všech poddaných do stavů. A aby ani žádný ze silnějších provinčních rodů neměl možnost mimo šógunův dohled příliš zesílit, zavedl povinnost *sankin kótai*: všechna knížata musela trávit každý druhý rok službou šógunovi přímo v sídelním městě *Edu*. Systém *sankin kótai* se jevil jako velmi

efektivní kontrola vojenských šlechticů, potenciálních odpůrců šógunátu. Tokugawský šógunát si dokázal udržet moc téměř tři sta let, až v polovině 19. století se začala rigidní sociální struktura pomalu hroutit. K japonskému souostroví navíc připlouvalo stále víc cizích lodí s požadavkem otevření země. Šógunát si byl dobře vědom, že by vojenské schopnosti jeho dlouho izolované země neuspěly v konfliktu s cizími mocnostmi, a tak se americkému admirálovi Matthewu Calbraithu Perryemu podařilo v roce 1853 šógunát přimět, aby Japonsko otevřel světu. Tato převratná událost povzbudila nespokojené obyvatelstvo ke vzpouře a po konfliktech, které trvaly více než deset let, šógunát padl, byla znovunastolena moc císaře a Japonsko se reformami *Meidži*, započatými v roce 1867, začalo proměňovat v moderní stát. (Klára Macúchová)

Jarošová Ivana (12. 6. 1980, Příbram), RNDr., antropoložka, absolventka magisterského studijního programu oboru antropologie i rigorózního řízení a studentka doktorského studijního programu na Katedře antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně. Diplomová práce: *Kazivost a patologické změny chrupu na kosterních pozůstatcích z pohřebiště Znojmo-Hradiště (srovnání středověké a novověké populace)* (2003), vedoucí práce: Doc. RNDr. Eva Drozdová, Ph.D.; rigorózní práce: *Paleodemografická studie slovanského obyvatelstva z Dolních Věstonic (8.–12. století)* (2004); disertační práce: *Paleomutriční studie z odontologických aspektů staroslovanského obyvatelstva z Dolních Věstonic – vztah centra a periferie*, školitelka: Doc. RNDr. Eva Drozdová, Ph.D. Zabývá se zejména dentální antropologií a studiem výživy z kosterních pozůstatků. Kontakt: RNDr. Ivana Jarošová, Katedra antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně, Vinařská 5, 603 00 Brno, telefon: 543 212 333, e-mail: ivanajar@sci.muni.cz. (Ivana Jarošová)

Jarošová Lenka (3. 5. 1968, Vítkov), Mgr., Ph.D., archeoložka a antropoložka, absolventka magisterského oboru archeologie na Ústavu archeologie a muzeologie Filozofické fakulty Masarykovy univerzity v Brně a doktorského studijního programu na Katedře antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně. Disertační práce: *Artefakty z třetihorních mušlí z mladopaleolitických lokalit v Dolních Věstonicích a Pavlově: Sociokulturní studie* (2003), školitel: Prof. PhDr. Jaroslav Malina, DrSc. Zabývala se zejména paleolitem a mezolitem se zaměřením na strukturu a funkčnost sídlišť loveckých populací a studium terciérních fosilií. V současnosti se věnuje výzkumu kvartérních sedimentů a ledovcových souvků. Kontakt: Mgr. Lenka Jarošová, Ph.D., Slezské zemské muzeum v Opavě, Oddělení přírodních věd, Masarykova 35, 746 46 Opava, telefon: 553 712 870. (Lenka Jarošová)

jednosamcová sociální struktura, viz sociální struktura, jednosamcová.

Jelínek Jan (6. 2. 1926, Brno – 3. 10. 2004, Brno), český antropolog, etnolog a muzeolog, emeritní profesor *Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně a emeritní ředitel *Moravského zemského muzea v Brně, významný představitel české biologicko-sociokulturní antropologie. V roce 1949 absolvoval pod vedením Vojtěcha *Suka a Jindřicha Antonína *Valšíka obor antropologie na *Antropologickém ústavu Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně rigorózní práci *Příspěvek k poznání morfologie dlaně dětí ze severního Řecka* (RNDr.). Jeho odborná práce má široký záběr, od problematiky *Homo erectus*, kterého považuje (stejně jako Milford Wolpoff) za formu *Homo sapiens*, přes neandertálce a gravettské lovce, populace z neolitu a doby bronzové až po současného člověka. Prosazoval komplexní přístup při zkoumání fosilního člověka s využitím poznatků archeologie a etnologie. Spolupracoval s Milfordem Wolpoffem, Davidem Frayerem a Erikem Trinkausem i s dalšími významnými zahraničními odborníky. Věnoval se také antropologii australských domorodců a jejich skalním malbám, skalní malby studoval i v severní Africe. Vedl řadu výprav do Austrálie, Libye a dalších částí světa. V roce 1950 na muzejní půdě založil Ústav *Anthropos jako středisko výzkumu a prezentace evoluce rodu

Homo, obnovil vydávání časopisu *Anthropologie* (1962) a v letech 1958 až 1962 vybudoval v Brně-Pisárkách pavilon Anthropos, kde v šedesátých a sedmdesátých letech minulého století vytvořil špičkovou expozici s problematikou evoluce člověka. Jako vynikající muzeolog byl také dlouhá léta předsedou Mezinárodního výboru muzeí (International Council of Museums, ICOM) při Organizaci OSN pro výchovu, vědu a kulturu (United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization, UNESCO). Z Brna se tak díky jeho činnosti stalo jedno z ohnisek rozvoje světové antropologie, které bylo potvrzeno v roce 1980 konáním *2nd Congress of European Anthropological Association* v moravské metropoli. Jan Jelínek se významně zasloužil o obnovení *Antropologického ústavu Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně jako *Katedry antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně a o popularizaci antropologie v široké veřejnosti (přednášky, rozhlasové a televizní pořady, filmy, výstavy). Publikoval několik set odborných a populárněvědeckých článků a řadu knih, z nichž je nejznámější *Velký obrazový atlas pravěkého člověka* (1977), který vydalo v mnoha jazykových mutacích pražské nakladatelství Artia. Výběr z dalších prací: *Anthropologie der Bronzezeit in Mähren* (1959), *Die Erforschung der Höhle Švédův stůl 1953–1955* (1961), *Anthropologie mladší doby kamenné na Moravě* (1964), *30 let ústavu Anthropos: Hledání původu a vývoje člověka* (1980), *Man and His Origins* (1982), *Modern Man and His Biological Evolution* (1982), *Střecha nad hlavou: Počátky lidské architektury* (1986), *The Great Art of the Early Australians: The Study of the Evolution and Role of Rock Art in the Society of Australian Hunters and Gatherers* (1989). Kontakt: Prof. RNDr. Jan Jelínek, DrSc., Chřiby 831, Brno-Kníničky, telefon: 546 220 578. (Jaroslav Malina)

jerzmanowicien (podle jeskyně Nietoperzowa u Jerzmanowic v Polsku), lokální středoevropská kultura na počátku mladého paleolitu, definovaná pro jižní Polsko na základě charakteristických hrotů, částečně (ventroterminálně) retušovaných. V jeskyni Nietoperzowé leží nad vrstvou se szeletskými listovitými hroty, která tam je datována k roku 38 000 B. P. Koncepce této kultury je problematická, neboť obdobné typy hrotů se objevují ve značném rozptýlení podél Středoevropské nížiny až do Anglie a zasahují i na Moravu, kde jsou však obvykle doloženy v kontextu *bohunicien. Fyzický vzhled tvůrce této kultury není znám. (Jiří A. Svoboda)

jeskynní malby, viz paleolitické umění.

jeskynní umění, viz paleolitické umění.

jezídové, jazídové, příslušníci sekty synkretické víry, skládající se z prvků indoíránských kultů, *zoroastrismu, *manicheismu, *judaismu a *islámu. Vyznavači žijí v severním Iráku, východním Turecku a v Gruzii. Sekta vznikla v 7. až 8. století. (Jaroslav Malina)

Ježíš Kristus (první třetina 1. století n. l.), zakladatel a ústřední postava křesťanského náboženství. Označení Kristus, vychází z řeckého *Christos*, „Pomazaný“. Podle křesťanské víry jediný syn Boží vtělený do podoby pozemského člověka. Hlasatel spásy a nové duchovní orientace židovského a posléze i pohanského světa. Vykupitel narozený z Panny. Podstoupil smrt na kříži a tímto činem zajistil svým věrným spásu a věčnost v posmrtném životě. O jeho životě, učení a činech vyprávějí čtyři novozákonní evangelia a několik nekanonických za apokryfy označených evangelií, která popisují většinou jeho dětství. Představa Boha byla u starých křesťanů úzce spjata s ideou Krista a všechny prosby o spásu směřovaly právě k němu. Proto byl v raně křesťanském umění Kristus znázorňován i v některých starozákonních motivech. Jeho obrazová podoba vznikla až s jistým zpožděním, stejně jako samo raně křesťanské umění, protože prvotní křesťané a zejména církev převzala židovský zákaz zobrazování toho, co je předmětem náboženské úcty. V antickém prostředí se vyvinul i křesťanský obrazový projev ovlivněný formálními předlohami z pohanského umění. Antický typ idealizované apollínské krásy ovlivnil i způsob znázornění mladistvého Krista, který je typický pro první polovinu 4. století. Po půlce století se začal prosazovat typ vousatého

Krista, v němž bývá spatřován vliv Východu. Tento takzvaný etnický typ, pro nějž není zřejmá přímá předloha, patrně nějak souvisí s chápáním Kristova utrpení a představuje završení postupné recepcí obrazu východního, spirituálně kultivovaného, ale přesto stále neřímského barbara do antického prostředí a jeho výtvarného umění. (Jaroslav Malina – Marie Pardyová)

jin-jang, důležitý pojem čínských filozofických, etických i kosmologických koncepcí, představující jednotu protikladů, z nichž se skládá původní substance bytí *čchi*. *Jin-jang* vzniká z *tao*, nepostřehnutelného pramene všeho bytí, je jeho polárním projevem. *Jin* představuje ženský princip univerza, dává věcem viditelnou formu, je hmotnou složkou *čchi*. Vyznačuje se pasivitou, klidem, tíhou, vlhkem, chladem, klesavým směrem pohybu; typickým představitelem *jin* je voda. *Jang* zosobňuje mužský princip univerza, je neviditelnou hybnou silou a funkcí věcí, energetickou složkou *čchi*. Vyznačuje se aktivitou, pohybem, lehkostí, suchem, teplem, stoupavým směrem pohybu; jeho typickým představitelem je oheň. Pro *jin-jang* je však příznačné, že každá z jeho dvou složek obsahuje v sobě zárodek svého protějšku, a je s ním proto nerozlučně spjata. Spjatost vlastností protichůdných sil způsobuje ustavičné změny a pohyb *čchi*, jež jsou principem procesu vznikání a zanikání všech věcí a jevů. Tento proces má cyklický charakter, neboť po dosažení svého extrému se *jin* mění v *jang* a naopak. (Jaroslav Malina)

Jižní a Severní dynastie (420–589), období krátkodobých dynastií; Jižní dynastie: Sung (420–479), Čchi (479–502), Liang (502–557), Čchen (557–589), Pozdější Liang (555–587); Severní dynastie: Severní Wej (386–534), Západní Wej (534–556), Východní Wej (534–550), Severní Čchi (550–577), Severní Čou (557–581). Dynastie Wu z období *Tři říši, Východní Ťin a dále dynastie Sung, Čchi, Liang a Čchen z Jižních dynastií jsou někdy v historiografii označovány termínem *Šest dynastií. (Jaroslav Malina)

Johanson Donald Carl (1943), americký biolog a paleoantropolog; objevitel slavné kostry australopitéka – *Lucy*. Specializuje se na studium raných *homininů, zejména pak na archaické *australopitéky. Na lokalitě Afar v Etiopii pracuje již od sedmdesátých let minulého století. Od roku 1974 do roku 1981 byl kurátorem Cleveland Museum of Natural History (Ohio, USA). Spolupracoval s Timothy *Whitem, s nímž vypracoval taxonomický popis druhu **Australopithecus afarensis*. V roce 1981 založil Institute of Human Origins při University of California (Berkeley, USA), který byl v roce 1997 přemístěn z Berkeley do Arizony (Arizona State University). Při expedici na lokalitu Olduvai Gorge (Tanzanie) byl nalezen velmi fragmentární kontroverzní skelet OH-62, který je některými antropology připisován druhu **Homo habilis*. Donald Johanson napsal ve spolupráci s dalšími kolegy několik knih, z nichž nejznámější jsou: Edey – Johanson, *Blueprints: Solving the Mystery of Evolution* (1990); Johanson – Edey, *Lucy: The Beginnings of Humankind* (1981); Johanson – Edey, *Lucy: The Beginnings of Humankind* (1990); Johanson – Edgar, *From Lucy to Language* (1996); Lewin – Johanson, *In the Age of Mankind: A Smithsonian Book of Human Evolution* (1989); Johanson – Shreeve, *Lucy's Child: The Discovery of a Human Ancestor* (1989). Za nejlepší jsou považovány knihy *Lucy* (nové vydání z roku 1990) a *From Lucy to Language*, která je vynikající obrazovou dokumentací fosilních *hominidů se zasvěceným komentářem. Napsal také scénář k několika vědeckým dokumentům o evoluci hominidů. (Jaroslav Malina – Václav Vančata)

Johnsonová Virginia E. (narozena 1925), americká sexuoložka a terapeutka; spolu s Williamem *Mastersem rozvinula výzkum fyziologie lidského sexuálního chování. (Jaroslav Zvěřina)

jóni („schránka“), v indickém kulturním okruhu ve významu „lůno, klín, vulva, ženská rodidla, sídlo potěšení a centrum plazení“, ve spojení s mužským rozplodzovacím orgánem (lingam, viz) symbol božské tvořivé energie. Představuje posvátný okrsek, zdroj výsostného blaha, magickou oblast, osu světa, nádobu obsahující „rozkoš rozkoší“. Tvoří druhá ústa

stvořitele, vyslovující tiché výzvy, jimž muži nedovedou odolat, a jako svrchovaná vesmírná síla má ve své moci celé mužské pokolení. V hlubším ezoterickém smyslu vystupuje jako posvátné pole, kde je zaseto sémě všech bytostí, jež z lůna čerpají životní tep svrchované skutečnosti a v příhodný čas se odtud vynoří. Svým tvarem symbolizuje mystickou nulu neboli prázdnotu, v níž jsou inherentní všechny věci. (Jan Filipický)

Josef (hebrejsky „necht' [Bůh] přidá“), první syn Ráchel, nejmilejší Jákobovy ženy. Byl otcovým oblíbencem, vzbudil proto žárlivost bratří, kteří ho hodili do cisterny; poté byl prodán kupcům a ti jej přenechali Potífarovi (Putifarovi), veliteli faraonovy tělesné stráže. Potifarova (Putifarova) žena se snažila Josefa svést a když neuspěla, křivě jej obvinila a Josef byl uvězněn. Díky své schopnosti vykládat sny získal svobodu a stal se správcem Egypta. V očekávání hladu v zemi, který předpověděl z faraonových snů, prozíravě nashromáždil zásoby potravin a když pak hlad donutil jeho bratry nakupovat v Egyptě, smířil se s nimi a povolal celou rodinu k sobě. (Jaroslav Malina)

jozefinismus, osvícenský absolutismus, označovaný podle jeho hlavního představitele rakouského císaře Josefa II. (vládl v letech 1780–1790). Tento koncept se projevoval v politice evropských panovníků, ovlivněných myšlenkami osvícenství, v druhé polovině 18. století. (Jaroslav Malina)

Jü, též Ta Jü, Veliký Jü (2183–2177 př. n. l.), pololegendární zakladatel čínské dynastie *Sia. Považován za kosmického tvůrce, který ukončil velkou potopu, zreguloval tok vod a spojil devět krajů. Jeho synem byl Čchi, jenž je obvykle uváděn jako první vládce dynastie Sia. (Jaroslav Malina)

Jüan, dynastie mongolského původu vládnoucí v Číně v letech 1271 až 1368. Za její vlády Čínu navštívil Marco Polo. (Jaroslav Malina)

Júdit (Judita) (hebrejsky *Jehudit*, „Židovka“), mladá židovská vdova z města Betúlie, hlavní postava apokryfní knihy, která nese její jméno. Při obléhání Betúlie krásou a odvážnými intrikami získala lásku a důvěru vojevůdce nepřátelského vojska *Holoferna; posléze mu uťala hlavu, což vedlo k rozvratu a nakonec k porážce obléhatelů. Událost a její hrdinka postrádá historické zakotvení, je možná personifikací izraelského lidu, který s vírou v Boha zvládne i největší protivensství. Téma bylo často umělecky ztvárněno (*viz* Holofernes a Júdit). (Jaroslav Malina)

juvenilní hrudní kyfóza, *viz* Scheuermannova choroba. (Ladislava Horáčková)

juxta-, latinská předložka označuje polohu „těsně vedle, těsně u“.

Kadmos, bájný zakladatel sedmibranných Théb. Byl foinického původu a podle *Hérodoty s sebou do Řecka přinesl znalost písma, takzvaná *Kadmeia grammata*. (Marie Pardyová)

Kafsa (Qafzeh), Izrael, jeskyně na okraji města Nazaretu, naleziště prvních moderních lidí a kamenné industrie středního paleolitu. (Jiří A. Svoboda)

kaganát, mocenský útvar Avarů v jehož čele stál chán (kagan). (Josef Unger)

Kahlerova nemoc, *viz* myeloma multiplex, plasmocytom, myelom. (Ladislava Horáčková)

Kailás, nejvyšší hora v pásu Transhimálaje (6 714 m), posvátná jak buddhistům, tak hinduistům. (Josef Kolmaš)

Kala Jiří (4. 2. 1980, Brno), Mgr., antropolog, absolvent magisterského studijního programu oboru antropologie na Katedře antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně. Diplomová práce: *Meč a jeho uživatelé v historickém kontextu třech tisíciletí* (2003), vedoucí práce: Prof. PhDr. Josef Unger, CSc. V současnosti je doktorským studentem na Katedře antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně. Kontakt: Mgr. Jiří Kala, Katedra antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně, Vinařská 5, 603 00 Brno, telefon: 549 492 679, e-mail: 16996@mail.muni.cz. (Jiří Kala)

kalcifikace, zvápenatění. Ukládání vápenných solí do tkání. Je přirozeným procesem při tvorbě kosti. Opak dekalifikace. (Ladislava Horáčková)

kaligrafie, „krasopis“, čínsky *šu-fa*, dekorativní způsob písma, zvláště psaného, obvykle vkomponovaného do jednotně řešené plochy s ilustracemi, ornamentem apod. Uplatňuje se zejména v islámském a východoasijském umění, kde je považována za svébytný a vysoce ceněný obor, v evropské knižní malbě a v současnosti i v reklamě. (Jaroslav Malina)

kalich, liturgická nádoba související s křesťanskou bohoslužbou, zhotovená z drahého kovu a často umělecky zdobená. Skládá se z číše, dřívku a nožky. Církevní hodnostáři si na cesty brávali malý cestovní kalich s patenou (*calix viaticus*), který byl někdy vložen do hrobu zesnulého. (Josef Unger)

kalich typu calva, kalich vytvořený z lidské lebky (relikvie) používaný při liturgických shromážděních. (Josef Unger)

kalkulóza, přítomnost kamének v orgánech. (Ladislava Horáčková)

kalokagathia (z řeckého *kalos*, „krásný, dobrý“ a *agathos*, „dobrý, mravný“), vyjadřuje harmonické propojení více aspektů krásy fyzické i duševní, které bylo cílem řecké výchovy dokonalého muže, bojovníka, občana. Tento pojem se užívá pro označení estetického ideálu klasického období 5. století př. n. l., kdy byla dovršena řecká demokracie. Kalokagathia se však v Řecku vyvíjela po dlouhou dobu a pojem *agathos* v sobě nese ještě pozůstatek aristokratického přístupu, kdy kvalita dobrého člověka byla primárně dána jeho původem, urozeností. Klasická kalokagathia zahrnovala i jiné aspekty, za krásné bylo v Řecku považováno jen to, co bylo zároveň účelné a užitečné, krása tam nebyla jednostranná a odtažitá, ale byla spjatá se všemi aspekty života. Základní pojmy kalokagathie obnovili humanističtí vychovatelé, kteří se snažili v reakci na středověký asketismus zavádět do škol tělesná cvičení. V tom je následoval i Jan Amos Komenský. Princip kalokagathie vtělil do zásad Sokola i docent estetiky na Univerzitě Karlově v Praze a jeho zakladatel Miroslav Tyrš. (Marie Pardyová)

kalus, též callus, svalek. Novotvořená tkáň, která při hojení spojuje úlomky zlomených kostí a na jejímž základě se postupně vytváří nová kost. (Ladislava Horáčková)

káma („žádost“), ve *védách milostná touha jako mocná kosmogonická síla na počátku procesu tvoření, v pozdější indické tradici jeden ze čtyř základních cílů (*dharma, *artha, *mókša), jejichž naplňování tvoří smysl lidského života. V širším slova smyslu káma označuje jakýkoli smyslový požitek, v užším rozkoš ze sexuálního spojení. Podle slavné Vátsjájany příručky milostného umění **Kámasútry*, rozkoš je pro stav těla stejně důležitá jako potrava, uspokojování pohlavního pudu stejně podstatné jako cesta morálky a ctnosti, již nám ukládá posvátný řád (*dharma*), anebo snaha o dosažení hmotného prospěchu a blahobytu (*artha*). (Jan Filipický)

Kamakura, japonské město v dnešní oblasti prefektury Kanagawa, sídlo kamakurské vlády; viz také Minamoto. (Klára Macúchová)

Kámasútra, viz Kámášástra.

Kámášástra, indická příručka obsahující návody, jak dosáhnout dokonalosti v manželském i mimomanželském sexuálním a erotickém životě; sepsal ji někdy mezi 3. a 5. stoletím n. l. mudrc Mallanága Vátsjájana; do češtiny bývá překládána jako *Kámasútra aneb poučení o rozkoši*. (Jan Filipický)

kamej, italsky *cameo*, řezaný polodrahokam s vystupujícím reliéfem. Při výrobě kamejí se používají nerosty se střídajícími se tmavými a světlými vrstvami. Antické kameje dosahovaly někdy pozoruhodných rozměrů i kvality. K nejznámějším patří *Gemma Augustea* (původně v pražské sbírce Rudolfa II.) a *Grand'camée de France* v Paříži. Nejvýznamnější kolekci antických kamejí dnes vlastní Kunsthistorisches Museum ve Vídni. (Marie Pardyová)

kamenina, označení *keramiky, jejíž střepec je dokonale slinutý, nepropustný a zvonivě tvrdý (s výjimkou porcelánu – viz). Vypaluje se v teplotách nad 1000 °C. Čínština užívá termínu *cch'* jak pro kameniny, tak pro bílý průsvitný porcelán. Jsou to totiž vesměs kameniny složením, glazurou i vlastnostmi příbuzné porcelánu, neboť jejich složkou jsou rovněž živce a

kaolinité hlíny. Proto se tyto čínské kameniny někdy označují jako „porcelánovité kameniny“. Nejstarší porcelánovité glazované kameniny byly objeveny v čínských hrobkách z doby asi 1500 let př. n. l., největšího rozkvětu dosáhly v 10.–15. století. (Jaroslav Malina)

Kandžur a **Tandžur**, tibetský buddhistický kánon, obsahující na kolem 4 500 náboženských děl indického původu. *Kandžur* (*Bka'-'gjur*, „Překlad [Buddhových] slov“) zahrnuje naukové texty. *Tandžur* (*Bstan-'gjur*, „Překlad komentářů“) obsahuje díla výkladová. Konečnou kodifikaci obou sbírek provedl tibetský polyhistor Butön Rinčhendub (1290–1364). Existuje několik rukopisných, xylografických a tištěných vydání *Kandžuru* a *Tandžuru*, například narthangské, dergeské, čoneské, pekingské, lhaské a další. (Josef Kolmaš)

kanibalismus, v širším slova smyslu označuje požívání jedinců vlastního, popřípadě příbuzného druhu. V případě člověka se označuje také jako *antropofagie*. Kanibalismus byl součástí celého souboru sociálních a rituálních zvyklostí. Často se pojil s představou přenosu oceňovaných vlastností pojídané osoby (statečnosti, síly, obratnosti apod.). Zvláštní formu představuje *endokanibalismus*, obřadní požívání zesnulých jedinců z vlastního společenství; v minulosti byl patrně rozšířen – například u mnoha etnik Ameriky: nebožtík byl spálen a jeho popel a rozdrcené kosti se rozmíchaly v rituálním nápoji, který pozůstalí vypili, ve víře, že v nich tak bude zemřelá osoba žít dál. V předkolumbovské a částečně i v pokolumbovské Mezoamerice představoval kanibalismus význačný náboženský akt, související s rituály lidských obětí. Informace z mayského Yucatánu v koloniálním období hovoří o mase lidských obětí, které bylo považováno za posvátnou potravu, neboť povyšovalo člověka pojídajícího tělo obětovaného na úroveň bohů. Podobně Aztékové španělským dobyvatelům, které pokládali za bohy, nabízeli jídlo prosycené lidskou krví. Španělé také pozorovali, jak při aztéckých obětních obřadech člověk, zosobňující určité aztécké božstvo, konzumoval lidské maso. Nejúplnější dokumentace rituálního kanibalismu pochází právě z aztéckého prostředí. Z těstové hmoty zvané *tzoalli*, uhnětené z rozdrceného amarantu, medu a lidské krve, modelovali Aztékové figury bohů, například Huitzilopochtliho, nebo horských duchů. Při obřadech měsíce Panquetzaliztli věšeli tyto figury vysoko do větví stromů xocolli nebo je rituálně „zastřelili“ a pak je pojídali (obřad se příznačně nazýval *tecualo*, „pozření božstva“). Misionáři dokonce zpočátku tento rituál přirovnávali ke křesťanskému přijímání Kristova těla. Jednalo se však o magický úkon, jehož smyslem byla představa, že se obřadníci takto stávají spolustolovníky bohů, s nimiž mohou rozmlouvat. Nejvyhrocenější formou rituálního kanibalismu byl obřad *tlacatlacualli*, během něhož se části těla obětovaného uvařily v kotli spolu s kukuřicí a kořením. Tento pokrm – zároveň tedy i komunikace s bohy – byl vyhrazen nobilitě. (Jaroslav Malina – František Vrhel)

Kano Takayoshi, japonský primatolog na Primate Research Center, Kyoto University (Japonsko). Zabývá se zejména chováním bonobů, jako první začal dlouhodobě vědecky zkoumat divoce žijící šimpanze bonobo na lokalitě Wamba v severním Zairu. Velmi zajímavé a důležité jsou jeho studie sociosexuálního chování bonobů, protože se jedná prakticky o jediné skutečně solidní informace o divoce žijících bonobech. Je autorem pozoruhodné monografie *The Last Ape: Pygmy Chimpanzee Behaviour and Ecology* (Stanford: Stanford University Press, 1992). (Václav Vančata)

kanovník, kněz, člen kapituly při biskupském či jiném významném chrámu. (Josef Unger)

Kant Immanuel (22. 4. 1724, Königsberg, nyní Kaliningrad, Rusko – 12. 2. 1804, Königsberg, nyní Kaliningrad, Rusko), německý filozof a přírodovědec; zakladatel německé klasické filozofie a moderní kosmogonie. Vytvořil též hypotézu o vzniku sluneční soustavy z plynné hmoty, zabýval se rovněž zkoumáním předpokladů a mezí lidského poznání, jež vysvětloval především z vlastností poznání. Z oblasti morálky jeden z jeho kategorických imperativů zní: „Jednej tak, abys používal lidství jak ve své osobě, tak i v osobě každého druhého vždy zároveň jako účel a nikdy pouze jako prostředek.“ (Jaroslav Malina)

Kao-cu („Vznešený zakladatel“), viz Liou Pang.

kaolin, základní surovina *porcelánu, zemina vzniklá dekompozicí pegmatitu a granitu. Název je odvozen od bohatého čínského naleziště na hoře *Kao-ling u Ťing-te-čenu. (Jaroslav Malina)

kapitál kulturní, viz kulturní kapitál.

kapitalismus, společenský a hospodářský systém založený na soukromém vlastnictví, svobodě podnikání a tržní alokaci zdrojů. Od předchozího systému, feudalismu, se odlišuje tím, že práce je kupována za mzdu. V základu stojí teorie skotského filozofa Adama *Smitha, že sledování vlastních zájmů člověka je nejlepším a jediným způsobem, jak maximalizovat blaho všech členů společnosti i bohatství národa. (Marie Dohnalová)

Kapitol, latinsky *Capitolium*, jeden z římských pahorků, starodávné kultovní místo. Jeho jméno se odvozuje od slova *caput*, „hlava“. Podle tradice zde měla být objevena lidská lebka a věštcí tento nález vyložili tak, že se Řím stane hlavou Itálie, později se začalo říkat, že hlavou světa. Za krále *Tarquinia Priska na tomto místě byl vystavěn chrám zasvěcený etruské božské triádě Iuppiterovi, Iunoně a Minervě, která až do té doby měla sídlo na *Quirinále. Kapitolský chrám byl hlavní římskou svatyní. Na východním výběžku Kapitolu se nacházela tvrz (*Arx Capitolina*) a Iunonin chrám. Husy, které tam byly chovány, zachránily Řím roku 386 př. n. l. před *Galy (Kelty). S tradicí, která stála u počátků Kapitolu, se setkáme i v jiných kulturách. Stejný význam má i jeruzalémská Golgotha (řecky *Kranion*, latinsky *Calvaria*); také tady měla být objevena lebka, přisuzovaná biblickému *Adamovi. Kristovo ukřižování na tomto místě pak křesťanství spisovatelé vysvětlují jako vykoupení lidského rodu od jeho hříchů, započatých Adamem. (Marie Pardyová)

kapitulní síň, prostora (obvykle reprezentačně vybavená), v níž se v klášteře schází osazenstvo k důležitým sdělením a k vyslechnutí čtení kapitol z řadových předpisů. Průčelí obrácené do ambitu bývá vybaveno portálem, k němuž symetricky přiléhají okenní otvory. Interiér zapuštěný pod úroveň podlah okolních místností je završen klenbou podpíranou sloupy. Uprostřed se nachází čtecí pult. V kapitulní síni bývaly pohřbívány významné osobnosti, především opati a vysoce společensky postavení dobrodinci kláštera. (Josef Unger)

Kapová a Ignatijevská jeskyně (Šulgan-Taš a Jamazy-Taš), Ural, Rusko. Ojedinelá naleziště paleolitických maleb v severní Eurasii. (Jiří A. Svoboda)

kaple, nefarní sakrální stavba určená k speciální funkci (pohřební, křestní, soukromé). Může jít o samostatně stojící objekt nebo o objekt související s větším celkem – chrámem, klášteřem, laickou stavbou. (Josef Unger)

kaptorga, zdobená schránka na ostatky a amulety zhotovená z ušlechtilého kovu ve tvaru válce, hranolu či trapezoidu. (Josef Unger)

karanténa, omezení volnosti pohybu osob nebo zvířat podezřelých z nákazy. (Ladislava Horáčková)

karcinogen, rizikový faktor, který přispívá ke vzniku zhoubného nádoru. (Ladislava Horáčková)

karcinom, zhoubný nádor vyrůstající z epitelových buněk. (Ladislava Horáčková)

kardiovaskulární, týkající se srdce a cév. (Ladislava Horáčková)

karence, nedostatek určité důležité látky v potravě. (Ladislava Horáčková)

karma, též karman, tibetsky *lä* („čin, skutek“), respektive odplata za ně („jak zaseješ, tak sklidiš“). Život, který nyní žijeme, je výslednicí předchozích životů a zároveň základnou pro životy příští. Zákonem karmy se řídí ustavičný koloběh životů (*sansára*, viz) a postavení bytostí v něm. (Josef Kolmaš)

Karmel, hora a stejnojmenné pohoří na pobřeží Středozemního moře s úrodnými poli, zahradami a vinicemi. Místo Eliášova boje s modloslužebníky kanaánského boha Baala. (Blahoslav Hruška)

Karnak, největší dochovaný chrámový soubor starověku u dnešního Luxoru v Horním Egyptě, zasvěcený boží trojici Amonovi, Mutě a Chonsuovi. (Břetislav Vachala)

karneol, oblíbený nerost používaný v klenotnictví; v staroegyptské literatuře jeho červená barva symbolizovala krev, násilí a zlo. (Jaroslav Malina)

karner (z latinského *carnarium*, „dům masa, márnice, kostnice“), hřbitovní kaple kruhového nebo polygonálního půdorysu. Dolní prostor slouží jako kostnice (*ossarium*), horní podlaží jako bohoslužebný prostor. (Josef Unger)

Kartágo, foinický *Kart Hadašt*, „Nové Město“, řecky *Karchedón*. Přístav na severním pobřeží Afriky založený roku 814 př. n. l. tyrskými kolonisty (podle mytologické tradice vedenými královnou *Dídó [viz Aeneis]) poblíž dnešního Tunisu. Významná obchodní křižovatka, od 5. století př. n. l. hlavní centrum punské říše. Na konci 3. války punské roku 146 př. n. l. bylo Kartágo srovnáno se zemí, k čemuž předtím Římany dlouho vybízel *Cato Starší. Je známo, že dějinám Kartága věnoval jedno ze svých dvou řecky psaných historických děl *Karchedóniaka* císař Claudius. (Marie Pardyová)

karyatidy, ženské sochy s nosnou funkcí používané místo sloupů. Jsou výtvorem řecké architektury klasického období. Pro analogické sochy mužů se používá názvu *atlanti*. Označení karyatidy je odvozeno podle obyvatel řecké obce Karyai na Peloponnésu, jehož dospělí obyvatelé byli po porážce odvedeni do otroctví. Ženy si část majetku, kterou si mohly vzít s sebou, nesly na hlavě. (Jaroslav Malina)

kaseifikace, zesýrovatění, zvláštní druh rozpadu tkání typický pro tuberkulózu. (Ladislava Horáčková)

kasein, 1. mléčná bílkovina, 2. sýrovitá hmota, zvláštní druh exudátu či nekrózy u tuberkulózy. (Ladislava Horáčková)

Kassité, lid neznámého původu a jazyka, který ve 14. až 12. století př. n. l. ovládl Babylonii. (Blahoslav Hruška)

kasta, 1. přísně uzavřená společenská skupina lidí domněle společného původu, vykonávající stejná dědičná povolání, mající zvláštní zvyky, výsady; například v hinduistické Indii jde o hierarchický systém profesně specializovaných endogamních skupin, v nichž je členství pevně určeno askriptivním dědictvím a rituálním oddělením od ostatních kast či podkast; 2. skupina, vrstva, která se vědomě odlučuje, izoluje, nebo je izolována od ostatní společnosti.

kastrace, chirurgické odnětí obou pohlavních žláz muži nebo ženě. Následky kastrace závisí na věku, ve kterém ji subjekt podstoupí. Kastrace u mužů před pubertou zabrání vývoji druhotných pohlavních znaků (viz eunuch). Kastrace znamená vždy biologickou neplodnost. Většinou je spojena s výrazným snížením sexuální aktivity. (Jaroslav Zvěřina)

kastrát, viz eunuch.

Kašpar Oldřich (6. 1. 1952, Jestřebí), docent PhDr., CSc., amerikanista, etnolog, historik, překladatel a spisovatel, docent *Ústavu etnologie Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze a člen korespondent Mexické akademie historie. V roce 1974 absolvoval obory historii a bohemistiku na Univerzitě Palackého v Olomouci. V současné době působí jako docent na Ústavu etnologie Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze. Je členem České národopisné společnosti, ediční rady Encyklopedie českých dějin, Asociación Española de los Nahuatlátos, redakční rady odborného časopisu *Kámen*, redakční rady časopisu *Western World*, Komise pro sbírkotvornou činnost Náprstkova muzea. V odborné práci se zabývá zvláště dějinami a kulturou předkolumbovské Ameriky, dějinami česko-španělsko-hispanoamerických vztahů, působením českých jezuitů 17. a 18. století v Novém světě, zvláště v Mexiku. V letech 1984–2004 působil jako hostující profesor na Kubě (Universidad de la Habana), ve Španělsku (Universidad Complutense de Madrid), v Mexiku (Universidad Ibero-Americana, Ciudad de México; Universidad Autónoma Nacional de Querétaro, Universidad San Nicolás de Hidalgo, Morélia; Universidad Nacional Autónoma de Baja California, Tijuana) a ve Slovinsku (Univerzita v Ljubljani). Zúčastnil se řady mezinárodních kongresů a sympozií v Anglii, Francii, Itálii, Mexiku, Rakousku, ve Španělsku a na Kubě. V roce 2004 byl koordinátorem jedné ze sekcí Mezinárodního kongresu evropských

amerikanistů v Bratislavě. Publikoval několik desítek knih, učebních textů a stovky studií u nás i v zahraničí. Z odborných publikací a edicí: *Nový svět v české a evropské literatuře 16.–19. století* (Praha 1983); *Tam za mořem je Amerika: Dopisy a vzpomínky českých vystěhovalců do Ameriky v 19. století* (Praha 1986); *Zlato v rouše smrti: Antologie z evropských a amerických kronik o dobývání Tenochtitlánu a Tahuantinsuyu* (Praha 1990); *Los Jesuitas Checos en la Nueva España (1678–1767)* (México 1991); *Zámořské objevy 15. a 16. století a jejich ohlas v českých zemích* (Praha 1992); *Légendes et contes des Aztèques* (Paris 1995); *Märchen der Azteken* (Hanau 1995); *Neuvadnou mé květy, neumlknou mé písně: Výbor z aztécké, kečuánské a mexické poezie* (Praha 1996); *Děti Opeřeného hada: Mýty, legendy a pohádky mexických Indiánů* (Praha 1996); *Ninigo a stvoření světa: Mýty, legendy a pohádky Indiánů Jižní Ameriky* (Praha 1996); *El Nuevo Mundo y el Corazón de Europa* (Praha 1997); *Dějiny Mexika* (Praha 1999); *Kouzelný strom: Mýty, legendy, pohádky a humorky Latinské Ameriky a Karibské oblasti* (s Evou Mánkovou, Praha 2001). Autorsky se také podílel na publikaci *Slovník spisovatelů Latinské Ameriky* (Praha 1996) a to hesly hispanoamerických autorů období conquisty a kolonie. Z beletrie: *Tajemství vlčí rokle* (Praha 1998); *Svatyně smrti aneb Stříbrný Tezcatlipoca* (Praha 1991, druhé vydání 1994); *Koruna a srdce Evropy: Na cestu do Španělska* (Olomouc 1992); *Smrtí život nekončí: Příběh českého misionáře na Amazonce* (Praha 1993); *Toulky magickým světem Mexika* (Praha 2000). Z překladů: José López Portillo y Pacheco, *Příchod Opeřeného hada: Quetzalcóatl* (Praha 1982); Dora Alonsová, *Údolí barevného ptáčka* (Praha 1989); *Nejkrásnější pohádky z celého světa* (se Šárkou Belisovou, Praha 1997); Kolektiv autorů, *Velký atlas zaniklých civilizací* (Bratislava 2000); Hernán Cortés, *Dopisy: Druhý a třetí dopis o dobytí Tenochtitlánu* (s Evou Mánkovou, Praha 2000). Pro edici **Panoráma biologické a sociokulturní antropologie* napsal 8. svazek *Předkolumbovská Amerika z antropologické perspektivy (Karibská oblast, Mezoamerika, Andský areál)* (2002). Byl autorem výstav *Zámořské objevy a jejich ohlas v českých zemích* (Vojenské historické muzeum, Praha, 1992) a *Tadeáš Haenke – český účastník Malaspinovy výpravy* (Vojenské historické muzeum, Praha, 1994). Kontakt: Doc. PhDr. Oldřich Kašpar, CSc., Ústav etnologie Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze, Celetná 20, 110 00 Praha 1, telefon: 224 491 456, e-mail: oldrich.kaspar@ff.cuni.cz. (Oldřich Kašpar)

katakomby, veřejné antické podzemní nekropole především židů a křesťanů tvořené nepravidelným systémem chodeb. (Josef Unger)

katapygon, řecky „souložící zezadu“, nadávka užívaná vůči pederastům (viz pederastie). V moderní době se takto označují neslušné výrazy nebo nápisy odpovídající stylu veřejných záchodků. (Marie Pardyová)

Katedra antropologie a genetiky člověka Přírodovědecké fakulty Univerzity Karlovy v Praze, univerzitní vědecko-pedagogické pracoviště. Historie antropologie na Univerzitě Karlově začíná již koncem 19. století, tehdy ještě na Filozofické fakultě. Od zimního semestru roku 1891 započaly přednášky profesora Lubora *Niederla (1865–1944) z osteologické, tedy prehistorické a historické antropologie, které byly rozšířeny i o některé části etnické antropologie. Od roku 1897, kdy převzal přednášky a cvičení z antropologie profesor Jindřich *Matiegka (1862–1941), vzniklo na univerzitě moderně orientované badatelské středisko. To se zejména po roce 1908, kdy bylo v Praze povoleno založení prvního Ústavu pro antropologii a demografii c. k. české univerzity Karlo-Ferdinandovy (Univerzity Karlovy) v Rakousku, stalo školícím pracovištěm, na němž vystudovala řada antropologů evropského i světového formátu. Antropologický ústav Přírodovědecké fakulty Univerzity Karlovy v Praze byl v tomto období zaměřen vedle prehistorické a historické antropologie také k teoretickým otázkám růstu dětí a mládeže. Zejména po I. světové válce se pražský Antropologický ústav stal vedle Paříže uznávaným evropským centrem, o jehož odborný věhlas se vedle Jindřicha Matiegky a jeho školy přičinil svou spoluprací i slavný americký antropolog českého původu Aleš *Hrdlička (1869–1943). Z jeho fondů bylo při Antropologickém ústavu založeno

„Muzeum člověka“, později přejmenované na dnešní * „Hrdličkovo muzeum člověka“. Těsně před II. světovou válkou se stal vedoucím Antropologického ústavu profesor MUDr. Jiří *Malý (1899–1950). V období uzavření českých vysokých škol byl na místě Antropologického ústavu zřízen německý „Institut für Rassenbiologie“. Po skončení války v létě 1945 byla provedena rekonstrukce ústavu i Hrdličkova muzea a na podzim zahájena normální výuka antropologie. V roce 1950, po úmrtí profesora Malého, byl pověřen vedením katedry profesor RNDr. Vojtěch *Fetter (1905–1971). V letech 1971–1986 vedl katedru docent RNDr. Chrudoš Troníček, CSc. (1922–2002) a v letech 1986–1990 docentka RNDr. Helena Malá, CSc. (narozena 1935). Po období normalizace převzal vedení katedry od roku 1990 profesor RNDr. Karel Hajniš, CSc. (narozen 1930), od roku 1994 docent RNDr. Zbyněk Šmahel, CSc. (narozen 1946), od roku 1997 docent RNDr. Ivan Mazura, CSc. (narozen 1955), a od roku 2003 opět profesor RNDr. Zbyněk *Šmahel, CSc. K výraznému odbornému a personálnímu rozvoji biologické antropologie došlo po II. světové válce. V důsledku založení specializovaných antropologických oddělení pro historickou a prehistorickou antropologii na jiných pracovištích byla tato problematika obsažena v přednáškách, ale badatelsky byla zastoupena jen okrajově. Těžištěm výzkumu se stal živý člověk se všemi jeho aspekty. V návaznosti na Matiegkův program výzkumu základních tělesných znaků českých dětí byla založena tradice opakovaných studií růstu a vývoje dětí a mládeže a tělesného stavu dospělého obyvatelstva. Výzkumy byly prováděny při všech celostátních spartakiádách i při jiných terénních akcích. Dalšími výzkumy celostátního charakteru, které katedra spoluorganizovala, byly Celostátní antropologické výzkumy dětí a mládeže 0 až 18 let (české země). První výzkum proběhl v roce 1951. Hlavním organizátorem byl Vojtěch Fetter. V desetiletých intervalech se uskutečnily další (1961, 1971, 1981, 1991), poslední v roce 2001. Zpracovaná data poskytla vždy aktuální reprezentativní referenční standardy tělesné výšky, hmotnosti a dalších parametrů české populace sledovaných věkových skupin. V současnosti hlavní výzkumné programy katedry zahrnují: 1. V oblasti výzkumu současných populací sledování postnatálního růstu a vývoje dětí a auxologické patologie, výzkum obezity a jejích důsledků, sledování kraniofaciálního růstu normálního a anomálního, analýzu vzniku a vývoje čelistních a ortodontických anomálií u obličejových rozštěpů v závislosti na postupech terapie, vývoj programů pro praktické využití ve funkční a klinické antropologii a dermatoglyfické studie ve vztahu k vývojovým poruchám. 2. V oblasti kosterní antropologie jsou sledovány morfologické, tělesné a zdravotní vlastnosti historických a prehistorických populací, studovány nespecifické zátěže životního stylu dávných populací jako indikátory zdraví a hodnocena validita metod morfologické a morfometrické identifikace pohlaví koster a kostí. 3. Hlavními tématy řešenými v laboratoři molekulární antropologie a forenzní genetiky Katedry antropologie a genetiky člověka jsou genetické profily české populace ve VNTR a STR lokusech, genetická analýza pohlaví a příbuzenských vztahů v historickém materiálu a mutační analýza některých geneticky vázaných poruch člověka. Nedílnou součástí je oblast forenzní genetiky a genomika a proteomika vyšších primátů. Jsou studovány immobilizované molekulové systémy pro rozvoj nanotechnologických detekcí a interferenční jevy při detekci v komplexních biologických materiálech, metody experimentální transgeneze, biosenzorické a čipové analýzy. Poslední oblastí je vývoj a charakterizace bioaktivních molekul pro cílenou chemoterapii lidských neoplazií. Klinicky zaměřená část katedry je v současné době také součástí Evropského centra pro medicínskou informatiku, statistiku a epidemiologii (EuroMISE), se kterým spolupracuje na vývoji a testování nových progresivních diagnostických a výukových programů v oblasti biomedicínských informačních technologií. Komplexní genomická, proteomická a antropometrická data jsou shromažďována k modelování individuálního lékařského záznamu (e-health). Do výzkumu jsou zaváděny také nové metody, v antropologii především 3D optická bezkontaktní morfometrie a geometrická morfometrie. Metody užívané v genetických a proteomických studiích zahrnují vybranou

škálu molekulárně genetických, biochemických a imunochemických technik, jako jsou například extrakce genomické DNA, ELISA test, PCR, metody restrikční analýzy, sekvenční stanovení vybraných genetických lokusů atp. Katedra zajišťuje výuku antropologie, anatomie člověka a lidské genetiky pro bakalářské studium biologie. Magisterský program umožňuje specializaci v kosterní antropologii, v antropologii současných populací, v lidské genetice a proteomice a v ekologii člověka, jež zahrnuje také experimentální embryologii a teratologii. Nově je ve spolupráci s Fakultou humanitních studií Univerzity Karlovy v Praze zavedeno kombinované studium biologické a socio-kulturní antropologie. V těchto oborech je vypracováváno 49 diplomových prací, dalších 15 prací je vedeno pro učitelské zaměření. V postgraduálním studiu je na katedře jako celouniverzitní program, zahrnující i další fakulty, akreditována „Antropologie“ a jako fakultní program „Antropologie a genetika člověka“. V současnosti je školen 59 studentů. Katedra má oprávnění habilitačních i jmenovacích řízení. Kontakt: Katedra antropologie a genetiky člověka Přírodovědecké fakulty Univerzity Karlovy v Praze, Viničná 7, 128 44 Praha 2, telefon: 221 951 618, fax: 221 951 619, www.natur.cuni.cz. (Pavel Bláha)

Katedra antropologie a zdravotní pedagogiky Pedagogické fakulty Univerzity Palackého v Olomouci, univerzitní vědecko-pedagogické pracoviště. V roce 1946 byl na Pedagogické fakultě obnovené Univerzity Palackého v Olomouci vybudován zásluhou Vojtěcha *Fettera samostatný Ústav biologie dítěte, vedený Jaroslavem Šmiřákem; ústav byl později změněn na Kabinet biologie dítěte v rámci Katedry přírodopisu Pedagogické fakulty. Díky úsilí Vojtěcha Fettera, v duchu myšlenek nestorů naší školní antropologie – Aleše *Hrdličky, Jindřicha *Matiegky, Vojtěcha *Suka a později Jaroslava *Suchého – se v Olomouci všem budoucím učitelům dostalo vzdělání o růstu a vývoji dětského organismu ve zdraví a nemoci, v otázkách hygieny školní práce i školního prostředí již v rámci pregraduálního studia. V centru zájmu byl také zdravý způsob života a výchova k němu. V roce 1968 byla ustavena samostatná Katedra biologie dítěte a školní hygieny, která pod názvem Katedra antropologie a zdravotní pedagogiky a s širším posláním existuje dosud. Prvním vedoucím pracoviště byl doc. MUDr. et PaedDr. Jaroslav Šmiřák, CSc. (1968–1972), dalšími vedoucími byli doc. RNDr. Josef Klementa, DrSc. (1972–1991), doc. RNDr. Josef Krátoška (1991–1993, 1997–2002), doc. RNDr. Jan Šteigl, CSc. (1994–1996, 2003–dosud). Katedra antropologie a zdravotní pedagogiky zajišťuje v prezenční i kombinované formě výuku pro různé studijní obory. Participuje na výuce disciplín pedagogické způsobilosti a společného základu studia učitelství; ve většině oborů vyučuje propedeuticky antropologické disciplíny, podílí se na biomedicinské přípravě studentů studijního programu speciální pedagogika (pro 1. i 2. stupeň speciálních škol), dále na odborné přípravě studentů oborů učitelství přírodopisu, pedagogiky, občanské výchovy a učitelství pro 1. stupeň základních škol. Garantuje studijní obory: učitelství odborných předmětů pro střední zdravotnické školy, učitelství sociálních a zdravotních předmětů pro střední odborné školy, učitelství rodinné výchovy pro 2. stupeň základních škol. Na katedře v současné době působí 11 učitelů, 3 samostatné odborné síly, 6 doktorandů prezenčního studia. Členové katedry jsou odborně a pedagogicky zaměřeni takto: Mgr. Martina Cichá, Ph.D. – garant studijního oboru učitelství sociálních a zdravotních předmětů pro střední odborné školy, sociální a zdravotní disciplíny, zdravotní pedagogika, ošetrovatelství, pečovatelství, hygiena a didaktika zdravotní pedagogiky, problematika xenofobie a rasismu. MUDr. Radoslav Goldmann – sociální a zdravotní disciplíny, sociální politika, sociální péče, pediatrie, zdravotnická etika, etika zdravotní a sociální práce, školitel několika doktorandů. Mgr. Michaela Hřivnová – garant studijního oboru rodinná výchova, fyzická a biologická antropologie. Doc. RNDr. Josef Klementa, DrSc. – fyzická antropologie, vývojová antropologie, aplikovaná antropologie, klinická antropologie (v roce 1980 obdržel Pamětní medaili dr. Aleše Hrdličky). Mgr. Ivana Knausová, Ph.D. – kulturní antropologie, filozofická antropologie, sociologie. PaedDr. Miroslav Kopecký, Ph.D. – funkční antropologie,

biologická propedeutika, zdravotní propedeutika, výuková technologie, zvláštní tělesná výchova. Doc. RNDr. Josef *Kratoška. RNDr. Lubomír Krejčovský, CSc. – antropologie dětí a mládeže, růstové a proporční změny dolního tělního segmentu, somatologie a fyziologie. RNDr. Stanislava Reiterová, CSc. – garant studijního oboru učitelství odborných předmětů pro střední zdravotnické školy, vývojová antropologie, vývojová biologie, humánní genetika, cheiloskopie, problematika zdravého životního stylu a výchovy ke zdraví u všech učitelských oborů. PhDr. Helena Skarupská – sociální disciplíny, sociální politika, sociální péče. Doc. RNDr. Jan *Šteigl, CSc. Dva z členů katedry působili jako děkani a jeden jako proděkan Pedagogické fakulty Univerzity Palackého. Vědecko-výzkumná činnost je zaměřena zejména na dlouhodobé řešení výzkumného záměru Ministerstva školství, mládeže a tělovýchovy (1999–2004) „Výzkum somatického a psychického stavu populace ČR s aplikacemi v antropogicce, pedagogické psychologii, klinické antropologii a v ergonomii“. Cílem řešení je získání morfologických a fyziologických dat různých věkových kategorií v terénním výzkumu, jejich analýza, vyhodnocení a aplikace výsledků v pedagogické, antropologické a ergonomické praxi. Odborná sdělení členů katedry jsou shrnujícím způsobem uváděna v pravidelně vydávaných sbornících. Katedra dlouhodobě spolupracuje s katedrami antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně, Univerzity Karlovy v Praze, Univerzity Komenského v Bratislavě a s Technologickou fakultou Univerzity Tomáše Bati ve Zlíně i s dalšími vysokými školami a odbornými pracovišti v Německu, Polsku, Rakousku, na Slovensku a ve Velké Británii. Katedra má akreditaci pro doktorský studijní program v oboru antropologie; dosud jej úspěšně ukončilo 14 studentů. V habilitačním řízení v oboru antropologie garantovaném katedrou získali docenturu dva vysokoškolští učitelé, v profesorském řízení byl udělen jeden titul – Zbyňku *Šmahelovi. Součástí katedry je regionální Středisko zdravého životního stylu. V roce 1977 byla Katedře antropologie a zdravotní vědy udělena Pamětní medaile dr. Aleše Hrdličky. Kontakt: Eva Švubová, Katedra antropologie a zdravotní vědy Pedagogické fakulty Univerzity Palackého v Olomouci, Žižkovo náměstí 5, 771 40 Olomouc, telefon: 585 635 502, e-mail: svubova@pdfnw.upol.cz. (Jan Šteigl)

Katedra antropologie Fakulty filozofické Západočeské univerzity v Plzni, univerzitní vědecko-pedagogické pracoviště, založené Ivem Budilem a jeho spolupracovníky v roce 1998 jako Katedra sociální a kulturní antropologie v rámci Střediska humanitních studií Právnické fakulty Západočeské univerzity v Plzni; od roku 1999 je součástí Fakulty humanitních studií Západočeské univerzity v Plzni; od 1. 1. 2004 nese název Katedra antropologie. Pracoviště je tvořeno oddělením sociální a kulturní antropologie, oddělením politické antropologie, oddělením biologické antropologie, laboratoří biologické antropologie, oddělením sociologie a oddělením kulturní antropologie Předního východu. Katedra zajišťuje výuku bakalářského studijního oboru Sociální a kulturní antropologie, bakalářského studijního oboru Blízkovýchodní studia, navazujícího magisterského studijního oboru Sociální a kulturní antropologie, navazujícího magisterského studijního oboru Kulturní antropologie Předního východu a navazujícího studijního oboru Antropologie populací minulosti. Kurzy zaměřené na antropologickou problematiku jsou rovněž integrovány jako součást studijních plánů dalších studijních oborů Fakulty humanitních studií Západočeské univerzity, především bakalářských oborů Humanistika, Politologie a Archeologie. Pedagogický a badatelský program katedry zabezpečují interní pracovníci Vladimír Blažek, Ivo *Budil, Patrik *Galeta, Martina *Gonyševová, Tomáš Hirt, Marek Jakoubek, Ida Kaiserová, Tomáš Kobes, Jitka Kotalová, Iveta Kouřilová, Lukáš Pecha, Furat Rahman, Renata Sedláková, Vladimír *Sládek, Věra Tydlitátová a Marta Ulrychová, z externích pracovníků působí na katedře například František Bahenský, Vladimír Borecký, Jaroslav Brůžek, Blahoslav Hruška, Petr Charvát, Hynek Jeřábek, Vanda Jiřiková, Josef Kandert, Kateřina Klápšťová, Martin Kreidl, Stanislav Kužel, Václav Marek, Stanislav Novotný, Jana Pečírková, Ivana Svobodová,

Zdeněk Uherek, Libuše Volbrachťová a Jiří Woitsch. Výzkumná činnost pracoviště zahrnuje především problematiku etnických a sociálních procesů, migrací a konfliktů, dějiny antropologického myšlení a teorie, aplikovanou a terénní antropologii, politickou antropologii, obecnou teorii kultury, epistemologické a metodologické otázky etnologického, antropologického a sociologického výzkumu, urbánní antropologii, biologickou antropologii, evoluci člověka, humánní etologii a teritoriální, lingvistickou a historicko-kulturní problematiku zemí Blízkého východu. Významnou součástí studijního a badatelského zaměření katedry je rozvoj terénního výzkumu souvisejícího zejména s problematikou etnických menšin, sociálně marginálních skupin, imigrace, multikulturalismu, sociální revitalizace, tzv. kultury chudoby, a biologické antropologie. Výsledky výzkumného programu Katedry antropologie jsou pravidelně prezentovány na domácích a mezinárodních konferencích; katedra pořádá mezinárodní konference *Orientalia Antiqua Nova* a *Antropologické symposium* a odborné semináře oddělení biologické antropologie, z nichž jsou vydávány sborníky. Vedoucí katedry: Doc. RNDr. Ivo Budil, Ph.D. Kontakt: Katedra antropologie Fakulty humanitních studií Západočeské univerzity v Plzni, Tylova 18, 306 14 Plzeň, telefon: 377 635 300, fax: 377 635 302, e-mail: budil@ksa.zcu.cz. (Ivo T. Budil)

Katedra antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně, univerzitní vědecko-pedagogické pracoviště biologicko-socio-kulturní antropologie, založené v roce 1993 Janem *Benešem a jeho spolupracovníky Evou *Drozdovou, Jaroslavem *Malinou a Vladimírem *Novotným a navazující na *Antropologický ústav Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v jeho původním celostním zaměření studia a výzkumu v interdisciplinárním sepětí antropologie biologické a socio-kulturní. V letech 1949 až 1989 bylo zredukováno z ideologických důvodů (zejména poznatky socio-kulturní antropologie narušovaly základní axiomy historického materialismu) na pouhou antropologii fyzickou/biologickou. Katedra antropologie tvoří součást *Biologické sekce Přírodovědecké fakulty. Nabízí studium antropologie v tříletém bakalářském studijním programu Biologie člověka, v dvouletém magisterském studijním programu Biologie člověka se specializací Fyzická antropologie a Socio-kulturní antropologie a v tříletém doktorském studijním programu Biologie, obor antropologie. Výuku zajišťují interní pedagogové katedry – Marie *Dohnalová*, Eva *Drozdová, Miroslav *Králík, Jaroslav *Malina, Vladimír *Novotný, Miroslava *Přidalová, Jiří A. *Svoboda, Vladimír *Šedivý, Josef *Unger i přizvaní odborníci z jiných pracovišť z České republiky a ze zahraničí. Externí vědecko-pedagogičtí pracovníci přednášejí zejména v rámci *Antropologického semináře Katedry antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně. Od roku 2000 katedra každoročně uskutečňuje pro studenty *Školní antropologicko-archeologický výzkum pravěkého a slovanského pohřebiště v Divákách u Hustopečí, kde se realizuje celá vědecko-výzkumná procedura (vedoucí Josef Unger). Obdobná terénní praxe probíhá i při výzkumu jiných lokalit – Lelekovice (Josef Unger), Kunín (Vladimír Novotný), Mikulov (Eva Drozdová) aj. V roce 2000 byla založena edice *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie, v níž jsou pod editorstvím Jaroslava Maliny a ve spolupráci s významnými odborníky vydávány modulové učební texty mapující současný stav antropologického poznání; dosud bylo publikováno sedmadvacet svazků. Trvale se rozvíjí mobilita pro studenty na zahraničních univerzitách (Bratislava, Coimbra, Florencie, Göttingen, Madrid, Nitra, Poznaň, Wrocław aj.) – oborový koordinátor programu Socrates/Erasmus Vladimír Novotný; studium v zahraničí dosud absolvovalo 61 posluchačů Katedry antropologie (viz studium posluchačů Katedry antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně na zahraničních univerzitách). V letech 1992–2004 absolvovalo obor antropologie v bakalářském studijním programu 72 absolventů, v magisterském studijním programu 59 absolventů (viz absolventi magisterského studijního programu [Mgr.] oboru antropologie na Katedře antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně), v doktorském studijním programu 11

absolventů (viz absolventi doktorského studijního programu [Ph.D.] oboru antropologie na Katedře antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně). Ve školním roce 2003/2004 studovalo na katedře v bakalářském stupni 58 studentů, v magisterském stupni 19 studentů, v doktorském stupni 17 studentů. Katedra je oprávněna konat v oboru antropologie rigorózní řízení – titul RNDr. získalo 15 absolventů (viz absolventi rigorózního řízení [RNDr.] oboru antropologie na Přírodovědecké fakultě Masarykovy univerzity v Brně [1989–2004]), habilitační řízení – jmenováno 11 docentů antropologie (viz docenti oboru antropologie na Přírodovědecké fakultě Masarykovy univerzity v Brně [1989–2004]) a profesorská řízení – jmenováno 5 profesorů antropologie (viz profesori oboru antropologie na Přírodovědecké fakultě Masarykovy univerzity v Brně [1989–2004]). **Vědecko-výzkumné zaměření Katedry antropologie Přírodovědecké fakulty MU* vymezují zejména tyto danosti: bohatství a proslulost moravských paleoantropologických a archeologických pramenů a potřeba jejich zpracování či přehodnocení, tradiční zájem brněnské antropologie o zkoumání lidských skupin s přesahem do oblasti společenské a kulturní, tuzemská a mezinárodní spolupráce a soustavné zajišťování rozvoje teorie i praxe celostní (biologicko-socio-kulturní) antropologie na aktuální mezinárodní úrovni pro potřeby výuky i výzkumu. Zvláštní pozornost je věnována adaptabilitě a variabilitě lidských struktur biologických (fyzických), behaviorálních (zejména komunikace) a socio-kulturních v celém kontinuu. Celostně je rozpracovávána problematika antropologie sexuality a pohřebních rituů a rituálů. Rovněž je rozvíjena tvorba, ověřování a zavádění nových metodických postupů nezbytných při identifikaci kosterních a jiných pozůstatků. Zvláštní důraz je kladen na hledání nových metodologických postupů. Uvedená témata byla a jsou řešena i v rámci projektů Grantové agentury České republiky a Fondu rozvoje vysokých škol, interních grantů Masarykovy univerzity v Brně i grantů nadací. Dosažené výsledky publikovali členové Katedry antropologie od roku 1989/1990 v několika stovkách studií a statí v českých i zahraničních odborných časopisech a ve více než třech desítkách vědeckých a vědecko-naučných knižních monografií (viz publikační činnost členů Katedry antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně). Uznání a ocenění naši i mezinárodní vědecké obce získali členové katedry zejména za výsledky dosažené na poli evoluce lidského druhu (Jan Beneš), forenzní antropologie (Vladimír Novotný), paleodermatoglyfiky (Miroslav Králík, Vladimír Novotný), antropologie pohřebního ritu (Josef Unger), antropologie sexuality (Jaroslav Malina), filozofie a metodologie vědy (Jaroslav Malina); další ocenění: Jan Beneš – Cena Josefa Hlávky za rok 1995 udělená společně Nadací Český literární fond a Nadací „Nadání Josefa, Marie a Zdeňky Hlávkových“, Cena Nadace Universitas Masarykiana pro rok 1995; Eva Drozdová – ocenění „Zlatá Schola Nova 2004“ jako členka autorského kolektivu učebnice zeměpisu pro 8. ročník základních škol Společenské složky krajiny a Politická mapa světa (tištěná i elektronická verze); Jaroslav Malina – dvakrát Cena rektora Masarykovy univerzity v Brně za vynikající tvůrčí čin (1995, 1997), Cena města Brna (1997), 3. cena a Čestné uznání na 18. knižním veletrhu Libri v Olomouci za knihy *Vladimír Preclík a Vincenc Makovský* (2003) aj.; Vladimír Novotný – Pamětní medaile k 10. výročí činnosti International Association for Craniofacial Identification (2003). Od počátku své novodobé existence nabízí Katedra antropologie vzdělávací programy též pro posluchače Masarykovy univerzity, jiných vysokých škol i pro širokou veřejnost, stmelované ústředním tématem „Pluralita světů a jednota vědění“, jimiž přesahuje z vědeckého světa do světa přirozeně lidského a jimiž překračuje nejen své hranice, ale též hranice Přírodovědecké fakulty a nezřídka i Masarykovy univerzity a jimiž přispívá k obnově ideje univerzity jako šířitele vzdělanosti a kultury v širším smyslu. K těmto programům patří **humanologie*, disciplína, která se zabývá „polidšťováním člověka“ a kterou katedra v letech 1992 až 1995 rozvíjela v rámci projektu *Scientia – Ars – Humanitas* a jejíž součástí je i * „př“ Galerie v koridorech děkanství Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity na Kotlářské ulici v Brně. V tomto

smyslu navázal na humanologii v novém sídle katedry v areálu na Vinařské ulici

**Antropologický seminář Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně a *Galerie na chodbě Katedry antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně, kde jsou zejména prezentována umělecká díla vytvářená českými malíři a sochaři pro rozsáhlý vědecko-umělecký projekt *Kruh prstem: Světové dějiny sexuality, erotiky a lásky od počátků do současnosti v reálném životě, krásné literatuře, výtvarném umění a dílech českých malířů a sochařů inspirovaných obsahem této knihy.* Struktura a profil Katedry antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně: vedoucí katedry: prof. PhDr. Jaroslav Malina, DrSc.; zástupkyně vedoucího katedry: doc. RNDr. Eva Drozdová, Ph.D.; profesori: PhDr. Jaroslav Malina, DrSc., PhDr. Josef Unger, CSc.; docenti: RNDr. Eva Drozdová, Ph.D., MUDr. Vladimír Novotný, CSc.; odborný asistent: RNDr. Miroslav Králík, Ph.D.; vědecko-pedagogičtí pracovníci: Ing. Marie Dohnalová, CSc., RNDr. Miroslava Přidalová, Ph.D., doc. PhDr. Jiří A. Svoboda, DrSc., RNDr. Vladimír Šedivý, CSc.; sekretářka: Dana Zelenáková. Kontakt: Katedra antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně, Vinařská 5, 603 00 Brno, www.sci.muni.cz/anthrop/index.htm. (Jaroslav Malina)

Katedra funkční antropologie a fyziologie Fakulty tělesné kultury Univerzity Palackého v Olomouci, univerzitní vědecko-pedagogické pracoviště. Členové katedry zajišťují výuku základních i výběrových předmětů společného základu i specializací u učitelského a odborného studia tělesná výchova a sport, rekreologie, aplikovaná tělesná výchova, fyzioterapie a trenérství (funkční anatomie, fyziologie obecná a zátěžová, kinantropometrie, somatodiagnostika, podpora zdraví, základy první pomoci, patofyziologie, fyziologie cyklických a acyklických sportů, zdravotní tělesná výchova, ekologie člověka, výživa, somatopatologie, biologická propedeutika, kineziologie, psychomotorika, rekondiční a sportovní masáže a další předměty). Vědecko-výzkumná práce katedry je zaměřena na problematiku funkční antropologie (typologie, biologický věk člověka, morfologie nohy, stabilita a prediktabilita vývoje), fyziologie zátěže (testování tělesné zdatnosti, tvorba tréninkových programů sportovců, preskripce a kontrola pohybové aktivity za účelem prevence civilizačních onemocnění) a na studium svalových funkcí a pohybových stereotypů. Součástí práce katedry jsou i licenční programy (rekondiční a sportovní masáže, zdravotní tělesná výchova). Postgraduální studium je realizováno v oboru kinantropologie, se specializací na funkční antropologii a fyziologii. Učitelé katedry: prof. RNDr. Jarmila *Riegerová, CSc., doc. MUDr. Pavel Stejskal, CSc., doc. RNDr. Miroslava *Přidalová, Ph.D., MUDr. Renata Vařeková, Ph.D., PaedDr. Petr Kolisko, Ph.D., RNDr. Pavel Vodička, MUDr. Milan Petr, Mgr. Iva Dostálová, Mgr. Iva Řehová, Mgr. Aleš Jakubec. Na katedře studuje 6 interních studentů postgraduálního studia a 7 studentů kombinovaného studia. Vedoucí katedry: Prof. RNDr. Jarmila Riegerová, CSc. Kontakt: Katedra funkční antropologie a fyziologie Fakulty tělesné kultury Univerzity Palackého v Olomouci, Třída Míru 115, 771 17 Olomouc, telefon: 585 636 150, e-mail: riegerov@ftknw.upol.cz. (Jarmila Riegerová)

Katedra oboru Občanský sektor Fakulty humanitních studií Univerzity Karlovy v Praze, univerzitní vědecko-pedagogické pracoviště založené v roce 2000 na nejmladší (17.) fakultě Univerzity Karlovy v Praze. Nabízí (jako jediné v České republice) dvouletý magisterský studijní program oboru Občanský sektor, a to ve formě prezenční i kombinované. Obor studuje cca 70 studentů. Katedra hledá propojení s antropologií, sociologií, filozofií, politologií a ekonomii, aby mohla podat celostní obraz problematiky. Činnost katedry přispívá k tomu, aby se občanská společnost vytvářela spolu s odpovídajícími strukturami a v nich jsou nestátní neziskové organizace důležitým prostředím pro vznik a rozvoj odpovídajících kulturních vzorců chování. Studijní program přesahuje aplikační dovednosti, sladí antropologické, sociologické, politologické a filozofické pohledy. Témata diplomových prací vyplývají z aktuálních potřeb občanské společnosti v národních i mezinárodních souvislostech. Studijní obor Občanský sektor ukončilo 30 absolventů. Uplatní se zejména

v nestátních neziskových organizacích (nadace, nadační fondy, občanská sdružení, obecně prospěšné společnosti), v oblasti vzdělávání, poradenství a osvěty, v médiích apod. – v našem prostředí i v mezinárodních institucích a organizacích. V nově vzniklém oboru se začíná s vlastní *badatelskou prací*. V roce 2003 katedra realizovala *mezinárodní výzkum* „Role a vize nadací v Evropě“. V roce 2004 se katedra stala spoluřešitelem (s Nadací rozvoje občanské společnosti) *mezinárodního výzkumného projektu* „Civil Society Index Civicus“, jehož cílem je analyzovat občanskou společnost. Katedra spolupracuje s dalšími univerzitami a napomáhá prosazovat tematiku občanské společnosti a nestátních neziskových organizací do studijních programů vysokých škol v České a ve Slovenské republice. Vedoucí katedry: Doc. Ing. Marie Dohnalová, CSc. Kontakt: Katedra oboru Občanský sektor Fakulty humanitních studií Univerzity Karlovy v Praze, Husníkova 2075, 155 00 Praha 13, telefon: 251 620 283, fax: 251 620 364, e-mail: marie.dohnalova@fhs.cuni.cz. (Marie Dohnalová)

katedrála, biskupský chrám. Název je odvozen od slova *cathedra* („křeslo, stolec“), protože biskupské kostely měly původně v chóru polokruhovitou lavici pro církevní klérus a uprostřed křeslo pro biskupa. (Jaroslav Malina)

kaudální, dolní (ocasní), vztahující se k dolní části těla, směr od hlavy. (Ladislava Horáčková)

kauterizace, zástava krvácení sežehnutím tkání. (Ladislava Horáčková)

kavernózní topořivá tělesa penisu, zabezpečují napřímení a pevnost pohlavního údu při erekci (ztopoření). Obsahují dutinky ohraničené trávci z vaziva a hladké svaloviny, do nichž se otvírají krevní cévy. V houbovitém tělese je erekce menší, aby byl usnadněn průchod ejakulátu močovou trubicí. (Jaroslav Zvěřina)

kazuistika, studium jednotlivých patologických případů. (Ladislava Horáčková)

Kebara, Izrael, hrob neandertálského muže (2) uloženého na zádech v zahloubené jámě, protínající starší sídelní horizonty včetně ohnišť. Datum *TL pro příslušné vrstvy X–XII je 61–59 tisíc let, ESR 64–60 tisíc let. Další nález zlomkovitě dochovaného skeletu náleží sedmiměsíčnímu až devítiměsíčnímu dítěti (1); k tomu se připojuje velký počet drobných zlomků lidských skeletů. (Jiří A. Svoboda)

Kečuové, Quechua, obyvatelé náhorních planin And v Peru a Bolívii. Jejich předkové byli nositeli „říše Inků“. Dnes jsou nejpočetnějším indiánským etnikem (asi 14 milionů). (Oldřich Kašpar – Jaroslav Malina)

kefalický kult, záměrné oddělování a ukládání lebek. (Jiří A. Svoboda)

kele, řecky kýla. Vysunutí části orgánu mimo jeho přirozené místo otvorem ve struktuře, ohraničující místo jeho výskytu. (Ladislava Horáčková)

Keltové (Galové), indoevropské etnikum, původně žijící mezi dnešními Čechami a severovýchodní Francií, kde pod vlivem antického světa vytvářelo svébytnou laténskou kulturu. Od 6. a 5. století př. n. l. začíná mohutná keltská expanze: Keltové nejprve ovládli celé území Francie (Galia) a Španělska, pronikli na Britské ostrovy, do severní Itálie (Galia cisalpina), ovládli střední Evropu a dostali se až na Balkánský poloostrov a do Malé Asie (Galatie). Šířili kulturní a technologické vymoženosti (stavba oppid, hrncířský kruh, kruhový mlýnek, vůz, ražba mincí aj.) a stali se etnickým substrátem řady národů. Na území pozdějších českých zemí sídlili Bójové; podle jejich jména latinsky píšící kronikáři dali krajině jméno – *Boiohaemum*. V keltském výtvarném umění převládá umělecké řemeslo, monumentální artefakty jsou nepočtené a v případě zpodobení lidských postav značně stylizované. O vzhledu a chování Keltů i v oblasti sexuality a erotiky však vypovídají antické písemné a umělecké prameny: například vrcholná helénistická sochařská díla z konce 3. století př. n. l. *Gal zabíjející na útěku svou manželku i sebe*, kde manželská dvojice dává přednost dobrovolné smrti před zajetím nebo *Umírající Gal*. (Jaroslav Malina)

kenotaf (z řeckého *kenos*, „prázdný“, *tafos*, „hrobka, náhrobek“), symbolický hrob bez lidských pozůstatků. (Josef Unger)

Kentauroi, mytické bytosti s horní částí těla lidskou a spodní částí koňskou, obývající krajinu s posvátnou horou Olympem v řecké Thesálii. Vyznačovali se bezohlednou divokostí – ta podle Ovidiova líčení v *Metamorfózách* (Met. 12, 210n.) vyvrcholila při svatebním obřadu lapithského krále Peirithoa: Kentauroi se v opilosti pokusili unést přítomné ženy Lapithů (polomytický kmen v Thesálii, od něhož thesálská šlechta z velké části odvozovala svůj původ), načež mezi Lapithy a únoscí vypukl zápas na život a na smrt (*kentauiomachia*), který skončil díky přispění boha *Apollóna vítězstvím Lapithů. (Od svých druhů se moudrostí a šlechtností odlišoval Kentaur Cheirón, vychovatel mnoha řeckých hrdinů, například Achillea, Jásona nebo Thésea; byl poraněn jedovatým šípem Hérakleovým, a protože jeho rána byla nezhojitelná, vzdal se nesmrtelnosti ve prospěch Prométhea.) (Marie Pardyová)

Kenyanthropus platyops, australopiték ploskolící, více než tři a půl milionu let starý nález téměř úplné, ale značně deformované lebky z naleziště Lomekwi v Keni (Leakey et al. 2001, Liebermann 2001). Zatím není zcela jasné, zda se jedná o zástupce nového rodu *Kenyanthropus*, nebo o druh australopitéka *Australopithecus platyops*. Tento druh australopitéků má vedle velmi starobyklých znaků také znaky, které se podobají nejstaršímu lidskému druhu **Homo rudolfensis*. Není zatím jasné, zda se jedná o náhodnou shodu, paralelní vývoj, nebo zda je tento druh skutečně příbuzný druhu *Homo (Australopithecus) rudolfensis*. I když je nález extrémně zlomkovitý (není ani možné odhadnout objem mozkovny), většina odborníků je přesvědčena, že jde o náhodnou shodu, protože „australopitéčtí“ znaky jsou nepopíratelné a výrazné. O tom, jak byl tento australopiték velký a zda měl jako ostatní archaičtí australopitéci skelet adaptovaný i ke šplhání na stromy, nemáme žádné informace. (Václav Vančata)

Kerameikos, řemeslnická čtvrť v západní části Athén. Byly zde soustředěny hrnčířské dílny, v nichž pracovali významní malíři váz. Protože to byla lidová a velmi frekventovaná část města, nacházely se zde i nevěstince. (Marie Pardyová)

keramika, všechny předměty vyrobené z hlíny, která prodělá chemické změny vlivem teploty nad 600 °C. (Jaroslav Malina)

keratinizace, rohovatění. Přírozený proces v lidské kůži, během něhož se v povrchových vrstvách pokožky hromadí ve vodě nerozpustná vláknitá bílkovina keratin, která poskytuje kůži ochranu. Podobný proces se uplatňuje při tvorbě vlasů a nehtů. (Ladislava Horáčková)

Keš, sumerské sídliště v jižní Mezopotámii se svatyní bohyně Inanny. (Blahoslav Hruška)

ketúbím, soubor pěti „svátečních svitků“ v textech **Starého zákona*, doložených v písemné podobě z období 6. až 3. století př. n. l. (**Píseň písní, Rút, Ester, Kazatel, Pláč*). (Blahoslav Hruška)

Khadžuráhó, lokalita v indickém státu Madhjadpradéš; za vlády dynastie Čandélů (10.–11. století) zde byla vybudována skupina dvaceti hinduistických svatyní zasvěcených hlavně Višnuovi a Šivovi, které patří mezi takzvané „chrámy milostné rozkoše“: kamenné stěny těchto staveb zdobí velké množství ve vysokém reliéfu provedených ženských a mužských postav, jež zaujímají svůdné pózy anebo spočívají v erotických pozicích. (Jan Filipický)

Kchung-fu-c' („Mistr Kchung“, „Konfucius“) (551–479 př. n. l.), čínský filozof a etik, tvůrce jednoho z nejstarších morálně-etických a státoprávních učení, dochovaného v *Hovorech (Lun-ju)*, o uspořádání vztahů a zájmů jednotlivce, společnosti a státu. V Číně je uctíván jako jeden z největších mudrců všech dob. Konfucius pohlížel na rodinu jako na mikrokosmos státu, jeho základní článek. Panovník byl otcem všeho lidstva a představitel státní správy na určitém stupni hierarchie byli mnohdy označováni jako „rodiče lidu“. Jeho učení, *konfucianismus, se stalo jedním z nejdůležitějších pilířů čínské morálky a chování v nejširším smyslu, bylo z něho odvozeno i pět základních etických vztahů: vladař – poddaný, otec – syn, muž – žena, starší – mladší a vztah mezi přáteli. Na nich byla založena hierarchie mezilidských vztahů a některé z nich přetrvávají v Číně, Koreji a v dalších zemích Dálného východu dodnes.

(Jaroslav Malina)

Kchun-lun, pohoří na západním pomezí Číny známé nalezišti *nefritu. (Jaroslav Malina)
kinantropologická antropologie, viz funkční antropologie.

Kinsey Alfred Charles (23. 6. 1894, Hoboken, New Jersey, USA – 25. 8. 1956, Bloomington, Indiana, USA), americký biolog a sexuolog; významná osobnost světové sexuologie. V roce 1947 založil v Bloomingtonu Institute for Sex Research a se spolupracovníky provedl rozsáhlý výzkum sexuálního života amerických mužů a žen. Výsledky shrnul v publikacích *Sexual Behavior in the Human Male* (1949) a *Sexual Behavior in the Human Female* (1953). Tyto knihy se záhy staly světovým bestsellerem; výrazně přispěly k odtabuizování sexuálních témat a odhalení poměrně značného rozšíření sexuálních praktik považovaných do té doby za amorální, deviantní, nebo dokonce delikventní: masturbace mužů a žen, nekoitální sex, předmanželská a mimomanželská sexualita, homosexualita. Tyto výzkumy inspirovaly podobně zaměřená bádání ve Spojených státech i jinde na světě. (Jaroslav Malina – Jaroslav Zvěřina)

kisäng, žena bavící tancem a zpěvem a někdy i sexuálními službami, korejská obdoba japonské *gejši nebo řecké *hetéry. V dějinách Koreje se vyskytuje mnoho případů, kdy tyto dívky vynikly svým talentem, zejména jako básnířky (například Hwang Čin-i). Na kastovním žebříčku však stály kisäng na posledním místě společně s příslušníky opovrhovaných řemesel, navíc šlo o zaměstnání dědičné. (Miriam Löwensteinová)

Kitaj, ruský název Číny, odvozený od jména tunguzského etnika Kitanů (množné číslo Kitat; čínsky Čchi-tan, viz). (Josef Kolmaš)

Kitan, viz Čchi-tan.

kjökkenmödding, termín zavedený ve skandinávské archeologii pro hromady odpadků, zejména škeblí, akumulující se podél mořských pobřeží (srov. též pojmy shell-middens, concheros). K. Absolon tento termín použil v přeneseném smyslu pro nahromadění mamutích kostí na moravských gravettských lokalitách. (Jiří A. Svoboda)

kladogram, seskupování skupin plesiomorfních a apomorfních znaků studovaných skupin na základě předem daného fylogenetického algoritmu čili vytváření takzvaných morfoklínů a hierarchizace plesiomorfních znaků. (Václav Vančata)

klan, 1. kmen, potomstvo, rod; 2. pevně semknuté společenství lidí utvořené zpravidla na prosazování a hájení vlastních shodných zájmů; 3. exogamní unilineární příbuzenská skupina, jejíž členové věří, že pocházejí z mytického předka, ale nesledují tuto vazbu genealogicky. (Jaroslav Malina)

Klanění tří králů, obrazový motiv oblíbený v raně křesťanském umění. Vychází z informací synoptických evangelií o úctě, kterou novorozenému Kristovi vzdali význační představitelé Orientu, když se mu přišli poklonit. V evangeliích se neudává jejich počet, pouze u Matouše (2, 11) se objevuje zmínka o třech darech, které přinesli – zlato, kadidlo a myrhu. Z toho se vyvinula verze tří králů doložená ve starokřesťanské ikonografii a hagiografii. Legenda o třech králich se vyvíjela dále a v 5. století byli již rozlišeni svým věkem tak, aby zastupovali tři etapy lidského života a rovněž dostali jména *Kašpar*, *Melichar*, *Baltazar*, jak ukazuje například jejich vyobrazení na mozaice v ravennské bazilice San Apollinare Nuovo. (Jaroslav Malina – Marie Pardyová)

Klaproth Heinrich Julius (9. 10. 1783, Berlín, Německo – 28. 8. 1835, Paříž, Francie), německý orientalista a cestovatel; syn slavného chemika Martina Heinricha Klaprotha (1743 – 1817). Od mládí se intenzivně věnoval asijským jazykům; v roce 1802 začal vydávat ve Výmaru *Asiatisches Magazin*. Působil v petrohradské akademii věd a v roce 1805 byl členem poselstva ruského vyslance knížete Golovkina do Číny. Během návratu prováděl v letech 1807 až 1808 rozsáhlý etnografický a lingvistický průzkum Kavkazu. V roce 1812 odešel do Berlína a o tři roky později do Paříže, kde získal na přimluvu Alexandera von Humboldta od pruského krále plat a titul profesora asijských jazyků a písemnictví po dobu, jež bude nutná k dokončení jeho děl. V Paříži Klaproth působil až do konce života. (Ivo T. Budil)

klasicismus, 1. obecná tendence kultury a umění, která staví na racionalismu a řádu a opírá se – obdobně jako tradicionalismus – o osvědčené a zavedené tradiční modely a postupy; 2. evropský umělecký směr 17. až 18. století, který v oblasti výtvarného umění a architektury a obecně ve slovanské kulturní oblasti přesahuje do 19. století. Myšlenkově vycházel z osvícenské představy světa jako nadosobního objektivního řádu založeného na rozumu, z víry v racionalismus a výchovnou sílu vzdělání. Proti subjektivismu *baroka a rokoka uvedl do umělecké tvorby některé zásady antického umění (podnětně působily vykopávky v Herculaneu a Pompejích). Klasicistní umění se řídí přesnými normami a pravidly. Klasicismus jako umělecký směr navazuje též na ideály *renesance a jejího nejvlivnějšího směru *humanismu, a tím se staví proti základním tendencím a směrům prosazujícím se v barokním umění; s barokním uměním jej ovšem spojuje úsilí o monumentalitu. Od poloviny 18. století, kdy baroko dospívá do své závěrečné, manýristické fáze (rokoko), přejímá vývojovou iniciativu a mění se v kulturní a umělecký sloh. Klasicismus napodobuje antické umění a řídí se přesnými normami a pravidly (normativní estetikou). Klasicistické umění napodobuje přírodu a současně ji rozumově koriguje (podle přírodních vzorů se vytvářejí normy a právě ty se napodobují). Příroda podle klasicistů je „rozumná“ a uměřená, spoutaná člověkem. Dokládají to zahrady a parky, které jsou oblíbeným prostředím klasicistické přírodní lyriky a námětem tvorby výtvarných umělců. Tento pohled na přírodu se projevuje v koncepci takzvaného francouzského parku, představující přírodu jako architektonicky řešený zahradní prostor. Pevný řád prosazující se v klasicistickém umění odpovídá pevnému řádu dobové společnosti – centralizovanému, absolutistickému feudalismu. Stejně jako byla rozčleněna společnost, byly i literární styly rozčleněny na vysoké a nízké. Jím odpovídala zpracovávaná témata: vysokým stylem se psaly tragédie a ódy, nízkým stylem komedie, bajky, satiry apod. Jednotlivé žánry a styly byly až dogmaticky definovány podle antických modelů. V architektuře byla asymetrie a hravost baroka nahrazena geometrií a pravoúhlými tvary, kopírovaly se antické chrámy a sochy, v sochařství byl nejpoužívanějším materiálem bílý mramor. V malířství je pro klasicismus typická čistota obrysů, vyvážená kompozice, reliéfová výstavba obrazového prostoru. V literatuře klasicismus vyšel z renesančního obdivu k antice, dodržoval její principy, napodoboval ji, ale současně i rozvíjel a přetvářel. Největšími představiteli literárního klasicismu byli ve Francii autoři tragédií Pierre Corneille (1606–1684) a Jean Racine (1639–1699), autor komedií Molière (1622–1673), básník Jean de Lafontaine (1621–1685), v Německu se k tomuto směru hlásili Johann Wolfgang Goethe (1749–1832) a Friedrich Schiller (1759–1805). Vlivnými osobnostmi etapy osvícenského klasicismu byli v Německu zakladatel klasické archeologie Johann Joachim Winckelmann (1717–1768), v Anglii filozof John Locke (1632–1704), ve Francii filozof a spisovatel François *Voltaire (1694–1778). Klasicismus znovu ožívá kolem roku 1900 v neoklasicismu; ve francouzské kulturní oblasti se tato druhá fáze klasicismu nazývá empir. Klasicismus se prosadil ve všech druzích umění, tedy i v hudbě, kde svého vrcholu dosáhl v dílech Josepha Haydna (1732–1809), Wolfganga Amadea Mozarta (1756–1791), Ludwiga van Beethovena (1770–1827). (Jaroslav Malina)

klasický sloh, sloh výtvarné i slovesné kultury řeckého umění v 5. a 4. století př. n. l. Tento výraz byl použit v původním významu tohoto slova (latinsky *classicus* znamená „prvotřídní“). Základem klasické estetiky byla teorie **kalakagathie* a dotvářeli ji tak originální tvůrci jako byli sochaři *Feidiás, Polykleitos a stavitel *Iktinos. Řecká klasika je považována za vrchol antické kultury vůbec. Představuje vyústění a naplnění snah řeckého ducha po dosažení dokonalosti ve vztahu k člověku a rozvoji jeho schopností a možností. Podíl na vzrůstu sebedůvěry Řeků a jejich tvůrčího potenciálu měly i příhodné podmínky, které nastaly po jejich vítězství ve válkách s Peršany. Řecké umění se v této době propracovalo i k ideální formě vhodné pro vyjádření těchto hodnot a vytvořilo tak vzorovou normu, k níž se i později vracela jednotlivá období ve vlnách takzvaných klasicismů. (Marie Pardyová)

Klasies, řeka v Jihoafrické republice, při jejímž ústí do moře leží jeskyně s kosterními pozůstatky zřejmě prvních moderních lidí a kamennou industrií středního paleolitu. Obdobná situace je v jeskyni Border Cave. (Jiří A. Svoboda)

klasifikace, termín, používaný v archeologii (i v ostatních vědách) ve dvou významech.

1. V užším smyslu je to redukování (uvedení) určitého množství objektů na systém tříd, odpovídající přísným logickým pravidlům dělení objemu pojmů (jednota kritéria, vzájemné vylučování tříd, zahrnutí celého objemu, přiměřenost členění atd.). Tato operace nemá jiný název.

2. V širším významu je to jakékoli seskupování objektů dané množiny podle určitých kritérií (včetně klasifikace v úzkém smyslu a typologie). Pro tuto proceduru máme však i jiný termín – „seskupování“, „shlukování“, „grupování“. (Jaroslav Malina)

klasifikační příbuzní, příbuzní, kteří přes svou rozdílnou pozici v příbuzenském systému jsou klasifikováni či označeni stejným příbuzenským termínem. V našem systému příbuzenské terminologie je například syn matčiny sestry (paralelní bratranec, *viz*) i syn matčina bratra (křížový bratranec, *viz*) označen stejným příbuzenským termínem „bratranec“. V irokézském systému příbuzenské terminologie jsou například *paralelní bratrance klasifikováni, tedy označeni stejným termínem – jako sourozenci; pohlavní styk s nimi je pokládán za incestní (*incestní tabu). (Jaroslav Skupník)

klášter (latinsky *claustrum*), dům pro společný život řeholníků, uzavřený veřejnosti. (Josef Unger)

Kleisthenés (2. polovina 6. století až 5. století př. n. l.), řecký státník a politik; roku 508–507 př. n. l. uskutečnil v Athénách ústavní změny vedoucí k *demokracii. (Jaroslav Malina)

Klempererová Helena (11. 4. 1979, Vyškov), Mgr., antropoložka, absolventka magisterského studijního programu oboru antropologie na Katedře antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně. Diplomová práce: *Analýza funkce mladopaleolitických nástrojů pocházejících z jeskyně Santa Carolina (Verona – Itálie)* (2004), vedoucí práce: Prof. PhDr. Jaroslav Malina, DrSc. V současnosti je doktorskou studentkou na Katedře antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně. Kontakt: Mgr. Helena Klempererová, Katedra antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně, Vinařská 5, 603 00 Brno, telefon: 549 492 693, e-mail: helenak@sci.muni.cz. (Helena Klempererová)

Kleopatra VII. (69–30 př. n. l.), egyptská královna od roku 51 př. n. l.; poslední panovnice z dynastie Ptolemaiovců (*viz* ptolemaiovský Egypt). Výrazná osobnost, která se dokázala prosadit ve sporu o následnictví, podle svých schopností chránila suverenitu Egypta vůči Římu tak, že svým vztahem k *Caesarovi a *Marku Antoniovi významně zasáhla i do římské politiky. Po Caesarově smrti podporovala jeho stoupence, zejména Marka Antonia a spolu s ním usilovala o obnovení původních hranic ptolemaiovské říše v době největší slávy, z počátku 3. století př. n. l. V námořní bitvě u Aktia roku 31 př. n. l. byli oba spojenci (i milenci) poraženi Octavianem *Augustem a spáchali sebevraždu. Výsledek této bitvy znamenal vítězství Římanů a politický vzestup Octaviana. Egypt se stal římskou provincií a Řím naplnil svůj sen o vládě nad Středomořím. Kleopatra jako jediná mezi egyptskými panovníky z řecké dynastie Ptolemaiovců považovala za užitečné naučit se i jazyk, jímž mluvilo domácí egyptské obyvatelstvo. Pozdější tradice ji líčí jako neobyčejně krásnou ženu typu *femme fatale*. Pravdou je, že podle obrazů na mincích byla dost všedního zjevu a měla velký nos. Tyto nedostatky však dokázala kompenzovat svými schopnostmi a možnostmi, jaké jí poskytovalo její výjimečné postavení. (Jaroslav Malina – Břetislav Vachala)

kleštěnec, *viz* eunuch.

klientelismus, původně označení vztahu feudálního pána (patrona) a poddaného (klienta), který byl jeho chráněncem, za což mu poskytoval své služby a projevoval svoji oddanost. V přeneseném slova smyslu se dnes užívá pro nahrazování obecných (legálních) pravidel ve

veřejné správě vztahy specifické reciprocity mezi podřízenými a nadřízenými, či mezi politiky, úředníky a občany, které jsou v zásadním rozporu s moderním liberálním pojetím právního státu. (Marie Dohnalová)

Klíma Bohuslav (26. 3. 1925, Drahotuše–6. 2. 2000, Brno), docent RNDr., DrSc., český archeolog, vědecký pracovník Archeologického ústavu Akademie věd České republiky v Brně. Prováděl archeologické výzkumy paleolitických nalezišť v Dolních Věstonicích a v Pavlově pod Pavlovskými vrchy, v Moravském krasu, v Předmostí u Přerova, v Ostravě-Petřkovicích a na dalších lokalitách. Svými výzkumy významně přispěl zejména k poznání struktury mladopaleolitických sídlišť, kamenné industrie, počátků umělecké tvorby i antropologie mladopaleolitických populací v českých zemích i v celosvětovém měřítku. (Jaroslav Malina)

klimakterium, přechod, období vyhasínání pohlavního cyklu u ženy. Probíhá individuálně mezi 45. až 55. rokem života. Přechází do období klidového, kdy žena trvale ztrácí menstruační cyklus (menopauza). Jako „mužské klimakterium“ se označuje stav snížené tvorby testosteronu, který nastává asi u desetiny mužů po 55. roce věku. (Jaroslav Zvěřina)

klinická antropologie, subdisciplína antropologie studující odchylky tělesných znaků nemocných jedinců od normy. (Jaroslav Malina)

klitoridektomie, ženská obřízka; spočívá v operativním odstranění konečku klitorisu (poštěváčku), radikálnější formy však zahrnují odstranění celého klitorisu i části *labia minora*. Ženskou obřízku praktikují zejména africké kultury. U některých etnických skupin v Somálsku následuje po odstranění poštěváčku (operace je zpravidla pokládána za obřad očisty před vstupem do manželství) svorkování nebo sešití *labia maiora*, přičemž se ponechá pouze malý otvor pro odchod moči a menstruační krve. Tato operace se nazývá *infibulace*. Součástí manželského obřadu je částečné znovuotevření vaginy novomanželem, takže pohlavní styk lze provádět vcelku normálně. Teprve když se přiblíží doba porodu, je pochva plně otevřena, ale jakmile se žena z porodu vzpamatuje, dochází opět k aktu infibulace. V některých oblastech nativní Austrálie a Afriky jsou mladé ženy nuceny podrobit se chirurgickému rozšíření vaginálního otvoru či protržení panenské blány, aby byla dívka náležitě připravena k snubnosti. Některé skupiny Australců odírají vnitřní stěny vagin dívek, jež dosud nedostaly menstruaci, dokud nedojde ke krvácení, o němž se předpokládá, že přinese menarche. Připomíná se tím *introcise* jako určitý protipól infibulace: je umělým rozšiřováním (dívčí) vaginy, v nativní Austrálii nejlépe bumerangem. V *Bibli* není ženská obřízka zmíněna a odporuje jejímu duchu – ve *Starém zákonu* je vysloven zákaz jakéhokoli deformujícího zásahu na člověku (Lv 21,17–21; 22,22–24; Dt 23,1); v jiných civilizacích Předního východu se ženská obřízka praktikovala zřejmě zřídka, nejspíše jen u žen v harémech, s cílem pojistit ženinu věrnost ztížením, až znemožněním orgasmu (*viz* obřízka). (Jaroslav Malina – František Vrhel)

klitoris, poštěváček, erogenní zóna ženy. (Jaroslav Zvěřina)

kloaka, 1. společné vyústění trávicí trubice, orgánů močových a pohlavních u některých živočichů, 2. kanál odvádějící hnis ze zánětlivého ložiska. (Ladislava Horáčková)

klonické stahy, mimovolní prudké stahy a uvolnění hladkých či kosterních svalů. Dostavují se při orgasmu u mužů i u žen. Klonické stahy svalů pánevního dna vedou u mužů k vypuzení semenné tekutiny. (Jaroslav Zvěřina)

kloubní myšky, volná tělíska (sekvestry) uvnitř kloubu, která vznikají odlomením osteofytu nebo kalcifikované kloubní chrupavky. (Ladislava Horáčková)

Klytaimnéstra, Klytaiméstra, dcera spartského krále *Tyndarea a *Lédy, sestra *Heleny a *Dioskúrů. Byla provdána za mykénského vládce *Agamemnóna a žila s ním až do doby, kdy Řekové rozpoutali trójskou válku a její manžel se stal hlavním velitelem. Roztržku mezi manželou způsobila i skutečnost, že Agamemnón nechal obětovat jejich dceru *Ífigeneiu. Za dlouhé nepřítomnosti svého muže se sblížila s jeho bratrancem *Aigisthem a když se

Agamemnón konečně vrátil domů, společně ho zabili. Tím se rozpoutala další série zločinů v pokolení *Átreovců, protože Agamemnónův syn Orestés se za podpory své sestry Élektry a přítele Pylada pomstil své matce i Aigisthovi. Byl však pronásledován výčitkami svědomí v podobě strašných bohyň pomsty *Erínyí. Aby se očistil, vydal se na radu *Apollóna na nebezpečnou plavbu po Černém moři do Tauridy na dnešním Krymu. Zde ho zachránila Artemidina kněžka, v níž poznal svou sestru Ífigeneiu. Spolu uprchli a vrátili se do Řecka. V Attice Ífigeneia založila Artemidin kult v Braurónu a stala se tam kněžkou. Orestés byl konečně očištěn a rod Átreovců se tak zbavil své dědičné kletby. (Marie Pardyová)

kmen, ...

Knies Jan (26. 11. 1860 Tasov u Velkého Meziříčí–5. 3. 1937, Brno), český pedagog a archeolog. Vedl výzkumy v Moravském krasu i na otevřených moravských lokalitách, na svou dobu metodicky velmi dobře a komplexně, včetně zpracování fauny. Vytvořil realistickou koncepci moravského paleolitu vztahenou k vývoji klimatu. (Jaroslav Malina)

Kniha dokumentů, viz Šu-ťing.

Kniha historie, viz Šang-šu.

Kniha mrtvých, novodobé označení rozsáhlého souboru 189 náboženských říkadel, doprovázených ustálenými ilustracemi (takzvané viněty). Egyptsky se tento soubor, jenž se objevuje přibližně od roku 1500 př. n. l., nazýval „Kniha vycházení za dne“. *Kniha mrtvých* měla zemřelému především pomoci zdárně absolvovat posmrtný soud před vládcem podsvětí *Usirem, zajistit mu dosažení nerušené věčné posmrtné existence na onom světě a umožnit mu vycházení z hrobky na tento svět a nabývání libovolných podob. Knihy mrtvých, jež navazují na *Texty pyramid* a *Texty rakví*, se psaly na papyrové svitky, které se ukládaly do rakví. Objevují se ale i na stěnách hrobek, obinadlech mumii a různých součástech pohřební výbavy. (Břetislav Vachala)

Kniha o Tao a ctnosti, viz Tao-te-ťing.

Kniha obřadů, viz Li-ťi.

Kniha písní, viz Š'-ťing.

Kniha proměn, viz I-ťing.

Kniha zpěvů z Dzitbalché, jediná dochovaná sbírka mayské předkolumbovské lyriky. Rukopis byl sepsán po roce 1742, ale jeho texty sahají většinou až do 15. století. (Oldřich Kašpar)

Knihovna České společnosti antropologické, utvářela se zejména na základě výměny za oborový časopis České společnosti antropologické – **Česká antropologie*; původně byla umístěna v *Ústavu Anthropos Moravského zemského muzea v Brně, v roce 2000 byla převedena do správy *Katedry antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně. Knihovna byla původně katalogizovaná klasickým „lístkovým“ systémem, který se stal v nových podmínkách nevyhovující – v roce 2002 byl vytvořen nový katalog v elektronické podobě v programu Microsoft Access a umístěn na webové stránky Katedry antropologie (<http://www.sci.muni.cz/anthrop/>), kde je k dispozici zájemcům po celém světě. V současné době obsahuje knihovna více než 1600 položek, řazených podle původních přírůstkových čísel, přičemž za jednu položku je považována kniha, separát nebo časopis (celá řada). Kromě českých a slovenských publikací jsou zde i práce americké, anglické, bulharské, čínské, francouzské, indické, irské, islandské, italské, japonské, maďarské, německé, polské, portugalské, rakouské, ruské, slovinské, španělské a další. Oborově jde o publikace a periodika, jež se týkají jak biologické, tak socio-kulturní antropologie, a dále o knihy a časopisy s tematikou jiných biologických a medicínských oborů a věd o Zemi. Z početněji zastoupených řad časopisů jsou v knihovně například *Acta Anthropologica Sinica*, *Acta Universitatis Carolinae* (řada *Biologica*), *Alt-Thüringen*, *Annales Historico-Naturales Musei Nationalis Hungarici*, *Ausgrabungen und Funde*, *Biološki vestnik* (Glasilo slovenskih biologov), *Die Erde* (*Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde zu Berlin*), *Ethnologia Slovaca*

et Slavica, Fontes Archaeologici Posnaniensis, Man in India, Materiały archeologiczne, Materiały starożytne, Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien, Paideuma, Przegląd antropologiczny, Rivista di antropologia, Sovetskaja etnografija, Správy Slovenskej akademie vied, Zinruigaku zassi (The Journal of the Anthropological Society of Nippon), Zprávy ČSAV aj. Řada jiných periodik je však zastoupená pouze jedním nebo několika málo čísly. Knihovna dále obsahuje například etnograficky zaměřené publikace vydávané École Française d'Extrême Orient či publikace ediční řady Anthropological Records, stovky separátních výtisků článků zabývajících se především problematikou fyzické antropologie a další. V současné době probíhají jednání o obnovení knižní a časopisecké výměny mezi Knihovnou České společnosti antropologické, která nabízí svůj časopis Česká antropologie s několika vědeckými institucemi v České republice, na Slovensku i jinde v Evropě. Katedra antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně, Vinařská 5, 603 00 Brno, telefon: 549 491 432, e-mail: anthrop@sci.muni.cz. (Roman Bortel)

Knihovna Katedry antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně, obsahuje kolem čtyř tisíc svazků knih postihujících nejen biologicko-socio-kulturní antropologii, ale i vědy s antropologií úzce či volněji související. Velká část fondu pochází z doby existence *Antropologického ústavu Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně v letech 1923–1953. V následujícím mezidobí byl fond doplňován sporadicky, ale od vzniku samostatné *Katedry antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně v roce 1993 je opět systematicky rozšiřován – nákupem, prostřednictvím darů, či výměnami s jinými ústavu a institucemi doma i v zahraničí. Jeho nepominutelnou součástí z posledních let tvoří publikace z edic Nadace Universitas Masarykiana a svazky z edice *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů. V současné době probíhá rozsáhlá revize knižního fondu. Zároveň s revizí je vytvářen soupis všech knih, a to v elektronické podobě, což by mělo pro budoucnost zjednodušit a zpřehlednit orientaci v knihovně. Knihovna spravuje také mnoho ročníků různých časopisů a periodik – například American Journal of Physical Anthropology, Folia biologica, Památky archeologické ... V současné době knihovna odebírá následující časopisy: Anthropologie, Archeologické rozhledy, Český lid, Dějiny a současnost, Univerzitní noviny, Vesmír aj. Jsou zde uchovávány rovněž separáty z odborných publikací. Knihovna je přístupná jak studentům a zaměstnancům katedry, tak zájemcům z ostatních fakult Masarykovy univerzity. Výpůjční doba je zpravidla 14 dní s možností prodloužení na základě individuální domluvy. Vzácnější knihy jsou zapůjčovány pouze prezenčně. Kontakt: Katedra antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně, Vinařská 5, 603 00 Brno, telefon: 549 491 432, e-mail: anthrop@sci.muni.cz. (Alena Vachunková)

knihtisk, nejstarší a nejrozšířenější technika tisku z výšky, kdy se barva na papír nebo jiný materiál přenáší tlakem vyvýšených míst tiskové formy. V Číně byl znám od 8. století tisk z desky a od 11. století tisk pohyblivými typy; knihtisk v Evropě vynalezl Johannes Gutenberg kolem roku 1445. (Jaroslav Malina)

knižní malba, výzdoba rukopisů v podobě celostranných nebo do textu vkomponovaných zdobných prvků (bordura, droalerie, iniciála), kreslených perem (i kolorovaných) nebo malovaných temperami, často s využitím zlacení. Počátky jsou spjaty s doprovodnými ilustracemi egyptských papyrových svitků a poté s raně křesťanskými a islámskými rukopisy. Rozkvět knižní malby souvisí s evropskými středověkými kodexy náboženského i světského obsahu, jež byly vytvářeny zejména v klášterních skriptoriích. (Jaroslav Malina)

Knóssos, hlavní správní centrum severní části mínojské Kréty s obrovským palácem odkrytým Arthurem Evansem. Pro složitě a nepřehledně členěnou architekturu paláce se vžilo označení labyrint a byl spojen s bájí o Mínotaurovi, jež je fabulací odrážející některé aspekty kultu býka (symbolu síly, plodnosti) na Krétě. V Knóssu na *mínojské osídlení navázala kolem roku 1400 př. n. l. *mykénská kolonizace. (Jaroslav Malina)

Knox Robert (4. 9. 1791, Edinburgh, Skotsko – 20. 12. 1862, Hackney, Anglie), skotský anatom a lékař; propagátor rasové teorie na Britských ostrovech. V letech 1810 až 1814 studoval na Lékařské fakultě Edinburghské univerzity. Byl žákem jednoho z nejvýznamnějších anatomů počátku devatenáctého století Johna Barclaye. V roce 1815 se Knox jako vojenský lékař účastnil bitvy u Waterloo a v letech 1817 až 1820 sloužil v jižní Africe na východních hranicích Kapska, kde se začal zabývat přírodními vědami, etnologií a antropologií. Po návratu studoval v Paříži u Georgese *Cuviera a navázal přátelství s řadou významných francouzských vědců. V roce 1822 přijal nabídku Johna Barclaye vyučovat v Edinburghu anatomii na *Anatomy School*. O rok později byl zvolen členem *Royal Society of Edinburgh*. Knoxovy mimořádné pedagogické schopnosti a průkopnické odborné studie o anatomii oka získaly značný ohlas; na jeho anatomických přednáškách se tísnily stovky posluchačů. Roku 1824 se podílel na zřízení muzea srovnávací anatomie v rámci *Royal College of Surgeons* v Edinburgu, jehož se stal prvním kurátorem. Od roku 1825 byl členem *Royal College of Surgeons* a byl pokládán za skutečného nástupce Barclayova, jenž zemřel v roce 1826. Úspěšná Knoxova badatelská a pedagogická dráha byla na přelomu dvacátých a třicátých let devatenáctého století nenapravitelně poškozena skandálem. Roku 1828 vyšlo najevo, že William Hare a William Burke zavraždili minimálně šestnáct osob a těla obětí prodávali k pitevním účelům Knoxově anatomické škole. Ačkoliv Knox nebyl obviněn, veřejné mínění se obrátilo proti němu a jeho reputace byla zničena. V roce 1831 se vzdal místa kurátora a uzavřela se mu cesta k získání prestižní profesury patologie nebo anatomie. Neúspěšně se pokusil o založení anatomické školy v Glasgowu a zájem o jeho přednášky v Edinburghu klesal. Roku 1842 odešel do Londýna, kde přednášel, publikoval odborné studie, věnoval se lékařské praxi v Hackney a po roce 1856 působil jako patolog v *Cancer Hospital* v Bromptonu a *Royal Marsden Hospital*. V roce 1854 po propuknutí Krymské války se přihlásil jako dobrovolník, avšak armáda jej odmítla (ačkoliv na Krymu sloužila řada veteránů od Waterloo a z Kapska). Ve čtyřicátých letech devatenáctého století Knox obnovil svůj zájem o etnologickou a antropologickou problematiku a dospěl k tezi o vrozené intelektuální nerovnosti různých ras. Roku 1850 vydal knihu *The Races of Men: A Fragment*. (Ivo T. Budil)

Knussmann Reiner (...), německý antropolog, zakladatel „Institut für Humanbiologie“ na univerzitě v Hamburku. Převzal tradici vydávání příručky *Lehrbuch der Anthropologie* po Rudolfu *Martinovi a Karlu Sallerovi. (Eva Drozdová)

koagulace, chemické shlukování částic tuhých látek, zpravidla koloidních – například hemokoagulace čili „srážení krve“. (Ladislava Horáčková)

kodex, 1. rukopisná kniha; též název tvaru knihy psané od 2. století na složených dvoulistech nejprve papyru, později pergamenu a od 14. století na papíru. V ohybu se dvoulisty spojovaly a sešivaly řemínky na větší složky. Kodex se rozšířil ve 4. až 5. století, kdy postupně nahradil svitky; 2. typ předkolumbovské knihy z oblasti Mexika. Ve své podstatě piktografické záznamy na papíru z agáve nebo z vydělané jelení kůže. Jednotlivé listy se lepily k sobě ve formě leporela. Ve zhotovování kodexů vynikali zvláště *Mixtekové, od nichž toto umění přejali *Aztékové. (Jaroslav Malina)

Kodžiki, *Kronika o dávných věcech*, první japonské kronikářské zápisy, sepsané v roce 712 na příkaz císaře zaznamenat ústně tradovaná vyprávění. Nejstarší dochovaná kopie kroniky v podobě svitkového rukopisu pochází až z konce 14. století. Kronika zahrnuje záznamy od období legendárního vzniku Japonska až do začátku 7. století. Je zapsaná čínským písmem, protože Japonsko ještě nemělo své vlastní písmo. (Klára Macúchová)

kognitivní antropologie, směr v socio-kulturní antropologii zkoumající kultury jako systémy znalostí, skrze něž různé společnosti vnímají a posuzují bytí. (Jaroslav Malina)

Kogurjo, jeden ze tří starověkých korejských států (Kogurjo, Päkče, viz, Silla, viz); podle legendy založený v roce 37 př. n. l., zanikl roku 668 spojením všech států na poloostrově, které prosadil vítězný stát Silla. (Miriam Löwensteinová)

koitus (kopulace), spojení pohlavních orgánů, tedy vložení penisu do pochvy. Přeneseně se hovoří též o koitu análním (do konečníku) nebo koitu mezi prsy či mezi stehna. (Jaroslav Zvěřina)

kokcidiomykóza, typ systémové mykózy, kterou způsobuje houba *Coccidioides immitis*. (Ladislava Horáčková)

kokhim, hroby v židovských katakombách zapuštěné kolmo do stěny a upravené pro uložení dvou těl. (Josef Unger)

kolagen, vláknitá bílkovina tvořící základ pojivových tkání (vaziva, chrupavky a kosti). V organismu je kolagen hojně zastoupen, protože vazivo je součástí většiny orgánů. (Ladislava Horáčková)

kolaterála, postranní větev. Nejčastěji se používá ve smyslu postranních cév, které vedou krev do týchž oblastí jako céva hlavní. (Ladislava Horáčková)

kolektivismus, podřizování osobních zájmů a schopností jedince ve prospěch kolektivu nebo společnosti. Je příznačný pro archaické pospolitosti, starověké despotie a moderní socialistické či komunistické entity a ve svém důsledku vede k potlačování jednotlivců, k pasivitě a k odevzdanosti (je protikladem individualismu, viz). (Marie Dohnalová)

kolektivní hrob, hrob s více pohřbenými jedinci kteří byli ukládáni pečlivě a často s přídavky. (Josef Unger)

kolikvace, zkapalnění nekrotických tkání. (Ladislava Horáčková)

Kolmaš Josef (6. 8. 1933, Těmice u Hodonína), profesor PhDr., DrSc., sinolog a tibetolog, socio-kulturní antropolog, překladatel. Emeritní ředitel Orientálního ústavu Akademie věd České republiky v Praze (1994–2002) a emeritní profesor Masarykovy univerzity v Brně. Po gymnazijních studiích na Velehradě a v Kyjově (1945–1952) absolvoval v letech 1952 až 1957 obory čínština a dějiny Dálného východu na Filologické fakultě Univerzity Karlovy v Praze a v letech 1957 až 1959 tibetský jazyk a literaturu na Ústředním národnostním ústavu v Pekingu. Od roku 1959 do roku 2003 působil v Orientálním ústavu, kde v letech 1961–1964 absolvoval interní vědeckou aspiranturu v oboru tibetanistiky. Působil jako Visiting Lecturer na Australian National University v Canbeře (1966), byl profesorem tibetštiny na Státní jazykové škole v Praze (1975–1994); v roce 1997 se habilitoval v oboru antropologie na Přírodovědecké fakultě Masarykovy univerzity v Brně (*Antropologické struktury země východní a vnitřní Asie a jejich místo v současném světě: Fenomén sociokulturního přenosu*), v roce 2003 byl jmenován profesorem antropologie na Masarykově univerzitě v Brně. V letech 1994–2003 byl členem redakčních rad *Archivu orientálního* a *Nového Orientu*. Je členem International Association for Tibetan Studies (1979), European Association of Chinese Studies (1990). V letech 1993–2001 byl členem Vědecké rady Akademie věd České republiky v Praze. Od roku 1998 je členem ediční rady Edice Scientia Nadace Universitas Masarykiana v Brně, od roku 2003 členem Vědecké rady Filozofické fakulty Univerzity Palackého v Olomouci, od roku 2004 je členem redakční rady časopisu *Univerzitní noviny* (Brno). V odborné práci se zabývá socio-kulturní antropologií a politickými a kulturními dějinami Číny a Tibetu, tibetskou historiografií, klasickou tibetskou a čínskou literaturou, tibetským buddhismem a bibliografií tibetského a tibetologického písemnictví. Překládá z čínštiny, tibetštiny a některých evropských jazyků. Publikoval u nás i v zahraničí řadu vědeckých knih, překladů a odborných statí, mimo jiné *Bibliography of Sino-Tibetan Languages*, sv. 2 (Wiesbaden 1963, spoluvydavatel); *Tibet and Imperial China: A Survey of Sino-Tibetan Relations up to the End of the Manchu Dynasty in 1912* (Canberra 1967); *A Genealogy of the Kings of Derge (Sde-dge 'i rgyal-rabs)* (Prague 1968); *Tibetan Manuscripts and Blockprints in the Library of the Oriental Institute Prague* (Prague 1969); *Prague*

Collection of Tibetan Prints from Derge, I–III (Wiesbaden – Prague 1971–1996);
Mezinárodní konference o otázkách statusu a hranic Tibetu (Simla, 1913–1914) (Praha 1975);
Tibetan Books and Newspapers (Chinese Collection) with Bibliographical Notes (Wiesbaden – Prague 1978); *The Iconography of the Derge Kanjur and Tanjur* (New Delhi 1978, 2002);
ABC cestovatelů, mořeplavců, objevitelů (Praha 1979, ve spolupráci s Ivanem Hrbkem);
Ferdinand Stoliczka (1838–1874): The Life and Work of the Czech Explorer in India and High Asia (Wien 1982); *Chinese Studies on Tibetan Culture* (New Delhi 1983); *The Ambans and Assistant Ambans of Tibet (A Chronological Study)* (Praha 1994); *Buddhistická svatá písma. Šestnáct arhatů* (Praha 1995); *Svět tibetského buddhismu* (Praha 1996, spoluautor);
Vzpomínka na Tibet / Recalling Tibet (Oslo – Praha 1997, spoluautor); *Tibet: dějiny a duchovní kultura* (Praha 2004); *Suma tibetského písemnictví* (Praha 2004). Pro edici
 *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie napsal 11. svazek *Tibet z antropologické perspektivy* (2002), 12. svazek *Smrt a pohřbívání u Tibetanů* (2003), 16. svazek *První Evropané ve Lhasě (1661) (Kircherovo resumé Grueberovy cestovní zprávy. Latinský text a český překlad)* (2003) a 21. svazek (s Jaroslavem Malinou) *Čína z antropologické perspektivy* (2005). Překlady z čínštiny: Po Tü-i, *Drak z černé tůně* (Praha 1958, 1964, v básnické spolupráci s J. Štroblovou); Fa-sien, *Zápisky o buddhistických zemích* (Praha 1972, 1995); Po Tü-i, *Datlovník v meruňkovém sadu* (Praha 1996, v básnické spolupráci s J. Štroblovou); Süan-cang, *Zápisky o západních krajinách za Velkých Tchangů* (Praha 2002). Překlady z tibetštiny: *Bajka o ptácích a opicích* (Praha 1965); *Černý mrak v bílém. Tibetská lidová poezie* (Praha 1976, Ostrava 2000, v básnické spolupráci s J. Štroblovou); *Tibet*, v knize *Prameny života. Obraz člověka a světa ve starých kulturách* (Praha 1982, s novým názvem *Duchovní prameny života. Stvoření světa ve starých mýtech a náboženstvích*, Praha 1997); Sakja-pandita, *Pokladnice moudrých rčení* (Praha 1984, 1988, v básnické spolupráci s J. Štroblovou); *Tibetská kniha mrtvých. Barda thödol. Vysvobození v bardu skrze naslouchání* (Praha 1991, 1995, 1998, 2001, 2004; též ve slovenském překladu, *Tibetská kniha mrtvých*, Praha 1998); *Jádro transcendentální moudrosti* (Praha 1992); *Nangsa Öbum. Mystérium o životě a zmrtvýchvstání krásné paní Nangsy* (Praha 1993); Sönam Gjalccän, *Zrcadlo kráľů. Tibetská kronika 14. století* (Praha 1998). Překlady z ruštiny: *Čína. Čínský jazyk* (Praha 1957, spolupřekladatel); G. C. Cybikov, *Cesta k posvátným místům Tibetu* (Praha 1987, 2001). Překlady z angličtiny: XIV. dalajlama, *O Tibetu a tibetském buddhismu* (Praha 1992, spolupřekladatel); *Svoboda v exilu. Autobiografie 14. dalajlamy* (Praha 1992); Roy Willis, *Mytologie světa. Ilustrovaný průvodce* (Praha 1997, spolupřekladatel); W. D. Žagabpa, *Dějiny Tibetu* (Praha 2000). Překlady z latiny a francouzštiny: Karel Slavíček, *Listy z Číny do vlasti a jiná korespondence s evropskými hvězdáři (1716–1735)*, Praha 1995 (překlad do čínštiny, Čung-kuo laj-sin [Listy z Číny], Čeng-čou 2002). Překlady z němčiny: *Lexikon východní moudrosti. Buddhismus, hinduismus, taoismus, zen* (Praha – Olomouc 1996, spolupřekladatel). Odborný editor cestopisných a jiných knih o Tibetu, autor odborných úprav, předmluv, doslovů, poznámek apod.: Arnošt Černík, *Trůny bohů. K nebetyčným štítům Himálaje* (Praha 1964, 1972); Láma Yongden [Lama Jongdän] a Alexandra David-Néelová, *Mipam, lama s Paterou moudrostí* (Praha 1969, 1990, Kutná Hora 2000); Evariste-Régis Huc, *Cesta do Lhasy* (Praha 1971, s novým názvem *Putování Tibetem L. P. 1845–1846*, Praha 2002); Heinrich Harrer, *Sedm let v Tibetu. Můj život na dvoře dalajlamy* (Praha 1972, 1998); Ippolito Desideri, *Cesta do Tibetu* (Praha 1976, 2001); W. Y. Evans-Wentz, *Milaräpa. Velký tibetský jógin* (Praha 1996); Helmut Uhlig, *Tibet. Tajemná země na střeše světa* (Praha 2002); Patrick French, *Tibet, Tibet. Historie ztracené země* (Praha 2004); Fosco Maraini, *Utajený Tibet* (Praha 2004). Josef Kolmaš je držitelem medaile Kőrösi Csoma Sándora (Budapest, 1984), Zlaté plakety Františka Palackého (Akademie věd ČR, 1993), několika nakladatelských cen ad. K 70. narozeninám mu byl věnován sborník *Studia Sinica et Tibetica* (Dedicated to Josef Kolmaš to His 70th Birthday). *Archiv orientální*, roč. 71, 2003, č. 3, s.

245–489. A dále Martin Slobodník (2003): Vedecká dráha na pomezí *sinica* a *tibetica* – k životnému jubileu profesora Josefa Kolmaša. *Studia Orientalia Slovaca*, 2, s. 23–27 (Bratislava). Kontakt: Prof. PhDr. Josef Kolmaš, DrSc., Čihákova 30, 190 00 Praha 9, telefon: 284 823 782, e-mail: kolmas@post.cz. (Josef Kolmaš)

kolonizace, evoluční proces velkého ekologického rozsahu – jak geograficky, tak i časově. Je to rozšíření určité systematické skupiny nebo i více skupin do nových, dříve neobývaných areálů, nových adaptivních zón a rozšíření se do nových ekologických nik. Mohou vznikat nové životní formy. Ke kolonizaci může dojít buď při příležitostném, nahodilém „odstranění“ environmentálních bariér, biotických nebo abiotických, anebo (častěji) na základě biologických nebo behaviorálních změn. (Václav Vančata)

kolumbarium, viz columbarium.

Komárek Stanislav (6. 8. 1958, Jindřichův Hradec), profesor RNDr., Dr., biolog, filozof a publicista, v letech 1996–2002 vedoucí Katedry filozofie a dějin přírodních věd Přírodovědecké fakulty Univerzity Karlovy v Praze. Po absolvování gymnázia v Jindřichově Hradci (1977) studoval biologii na Univerzitě Karlově v Praze, obor entomologie (1982 RNDr.). Krátce po nástupu na aspiranturu v Parazitologickém ústavu ČSAV emigroval do Rakouska (1983), kde po udělení politického azylu pracoval v Muzeu přírodní historie, na Ministerstvu zemědělství a nakonec na Zoologickém ústavu Vídeňské univerzity. Ve Vídni spolupracoval s Altenberským okruhem pro filozofii a dějiny přírodních věd (R. Riedl, E. Oeser, W. Grössing). V tuto dobu intenzivně studoval německou autonomistickou školu v biologii a podobně orientované proudy v etologii a antropologii (zejména A. Portmann, dále K. Henke, O. Koenig, K. Lorenz, L. Peterich, F. Süffert, J. von Uexküll a další); v této problematice intenzivní spolupráce s oddělením teoretické biologie Zoologického ústavu Vídeňské univerzity (R. Riedl, F. Wagner), E. Pucherem z Muzea přírodní historie a Ústavem Konrada Lorenze v Altenbergu (zejména A. Höschl). Ve stejné době započal jeho intenzivní zájem o otázky psychologie a psychoanalýzy, zpočátku pod vlivem vídeňské tradice (zejména freudovské), později i jungovské. Proslovil řadu přednášek v rámci Vídeňské univerzity (Institut für Wissenschaft und Kunst) a české Společnosti pro vědy a umění, jejíž vídeňskou pobočku organizoval společně s J. Němcem a R. Falkenauerem. Pravidelně se účastnil sjezdů české exilové inteligence ve Frankenu a její „mládežnické“ frakce v Rohru (Německo). V roce 1990 se vrátil do Prahy, jako jeden ze zakládajících členů nastoupil na tehdy Zdeňkem

*Neubauerem nově založenou Katedru filozofie a dějin přírodních věd na Přírodovědecké fakultě Univerzity Karlovy v Praze jako odborný asistent. V říjnu 1990 začal přednášet o vzájemných vztazích přírodních a kulturních fenoménů a o biologické estetice A. *Portmanna. V následujícím roce byly zahájeny i přednášky o dějinách biologie, o dějinách objevných cest, domestikaci jakožto biologickém fenoménu a mimetických jevech v živé přírodě. Fenomén mimikry a mimetismu dále rozpracovával i v pozdějších letech a uvedený fenomén se stal stěžejním objektem jeho zájmu (bibliografie mimetických jevů v živé přírodě o 5 000 položkách vyšla v rejstříkové podobě pod názvem *Mimicry, Aposematism and Related Phenomena in Animals and Plants: Bibliography 1800–1990* v roce 1998, knižní zpracování údajů obsažených v těchto pracích dalo vznik monografii *Mimikry, aposematismus a příbuzné jevy – mimetismus v přírodě a vývoj jeho poznání* z roku 2000, v tisku je i anglické vydání). Počátkem devadesátých let se hlouběji zabýval dílem C. G. Junga a snažil se o propojení Jungových psychologických vhlédů s biologickou problematikou (od roku 1999 i samostatnými přednáškami o Jungově psychologii). V roce 1993 absolvoval půlroční stáž na univerzitě v holandském Leidenu (H. Verhoog, T. Spreij), spojenou se studiem tamních obsáhlých knižních fondů, prací na bibliografii mimetických jevů a několika přednáškami. V roce 1994 se habilitoval v oboru entomologie, habilitační práce *Vznik, vývoj a eko-etologické významy křídelních kreseb u motýlů*. Počínaje rokem 1993 publikoval četné eseje v časopisech *Tvar, Vesmír, Prostor, Analogon, Přítomnost, Salon Práva* a dalších, jejich souborné vydání

zahrnuje tři sborníky. Od roku 1996 do roku 2002 byl ve funkci vedoucího Katedry filozofie a dějin přírodních věd Přírodovědecké fakulty Univerzity Karlovy v Praze. V letech 1991–2001 přednášel na Katedře estetiky Filozofické fakulty Univerzity Karlovy o přírodní estetice a od roku 1999 na Ústavu filozofie a religionistiky Filozofické fakulty Univerzity Karlovy o lidské přirozenosti v zrcadle děl významných biologů 19. a 20. století. V roce 2001 byl jmenován profesorem pro obor filozofie a dějiny přírodních věd. Od roku 2002 přednáší i na Fakultě humanitních studií Univerzity Karlovy v Praze, zcela nově uvedl i přednášku *Moc, nemoc a psychosomatika*, sledující v Portmannově duchu nemoc jako prostředek komunikace a sebevyjádření. Publikoval četné popularizační články a vystupoval v médiích, podnikl řadu cest po Evropě i mimo ni (1980 Alžír, 1981 Ázerbájdžán, 1985 USA, 1987 Peru, 1988 Sýrie, Jordánsko, 1989 a později Turecko, 1990 Mexiko, Guatemala, Honduras, 1993 Izrael, 1996, 1997, 1998 Írán, 2000 Čína, 2001 Jáva a Borneo, 2003 Indie). Pro edici **Panoráma biologické a sociokulturní antropologie* napsal 20. svazek *Obraz člověka v dílech některých významných biologů 19. a 20. století* (2003). Hlavní knižní publikace: 1995: *Sto esejů o přírodě a společnosti*. Praha: Vesmír. 2. rozšířené vydání: *Pitevní praktikum pro pokročilé*. Brno: Petrov, 2000 (sborník esejů); 1997: *Dějiny biologického myšlení (s appendixem: Vznik, vývoj a eko-etologické významy křídelních kreseb u motýlů)*. Praha: Vesmír; 1998: *Lidská přirozenost*. Praha: Vesmír; 1998: *Mimicry, Aposematism and Related Phenomena in Animals and Plants: Bibliography 1800–1990*. Prague: Vesmír; 1999: *Hlavou dolů*. Praha: Vesmír (sborník esejů); 2000: *Příroda a kultura, svět jevů a svět interpretací*. Praha: Vesmír; 2000: *Mimikry, aposematismus a příbuzné jevy – mimetismus v přírodě a vývoj jeho poznání*. Praha: Vesmír (anglická verze *Mimicry, Aposematism and Related Phenomena – Mimetism in Nature and the History of Its Study*. München: LINCOM, 2003 – v tisku); 2003: *Mír s mloky*. Brno: Petrov (sborník esejů); Připravuje se: 2004: *Moc, nemoc a psychosomatika*. Praha: Mladá fronta. Poezie: 1986: *Kartografie*. Vídeň: Alfa; 1994: *Kaligrafie*. Praha: Gryf; 1998: *Holografie*. Praha: Gryf. Romány: 2002: *Opšlstisova nadace*. Brno: Petrov; 2004: *Černý domeček*. Brno: Petrov (v tisku). Kontakt: Prof. RNDr. Stanislav Komárek, Dr., Fakulta humanitních studií Univerzity Karlovy v Praze, U Kříže 8, 158 00 Praha 5-Jinonice, též Katedra filozofie a dějin přírodních věd Přírodovědecké fakulty Univerzity Karlovy v Praze, Viniční 7, 128 44 Praha 2, telefon: 221 951 922, 607 824 348, e-mail: s.komarek@volny.cz. (Stanislav Komárek)

Komenda Stanislav (7. 5. 1936, Louka u Jemnice), profesor RNDr., DrSc., matematik a statistik, spisovatel, básník a aforista, profesor Ústavu lékařské biofyziky Lékařské fakulty a Oddělení biometrie Univerzity Palackého v Olomouci. Přednáší aplikovanou statistiku na fakultách Univerzity Palackého v Olomouci: Lékařské, Filozofické, Pedagogické, Přírodovědecké a na Fakultě tělesné kultury. Je autorem deseti monografií, několika skript a asi sedmi set odborných článků; publikuje bajky, eseje, povídky a verše knižně, časopisecky a v rozhlase. Celkem asi 40 knižních publikací, volně či těsněji inspirovaných otázkami metodologie vědy. V letech 1988–1990 vydával na Lékařské fakultě Univerzity Palackého a ve Fakultní nemocnici Olomouc časopis *Pacemaker*, od roku 2003 vydává autorský internetový měsíčník *Liber catenatus* na adrese <http://liber.upol.cz>. V brněnském časopise **Univerzitní noviny* má svou rubriku Antropologický zápisník. S antropologií a antropologií spolupracuje téměř 40 let. Nejdříve v oblasti ergonomie při konstrukci velikostní soustavy oděvů v rámci RVHP, později při statistickém vyhodnocování růstových norem dětí a mládeže a z toho odvozené kontroly uplatnění velikostní soustavy školního sedacího nábytku a stanovení norem indexů tělesné hmotnosti (BMI). Rozsáhlejší matematicky založená studie o metodě standardizace se nachází v Archivu Katedry antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně. V posledním desetiletí publikuje v tematicky mnohem širší oblasti antropologie filozofické, kulturní a sociální; zabývá se i otázkami etickými, včetně etiky vědy a výzkumu. Podílí se na vzdělávání doktorandů několika fakult Univerzity

Palackého. Je jedním z několika matematických statistiků v Česku, pro které je podstatná část jejich činnosti mostem mezi biostatistikou či *biometrií na jedné straně a biologickou antropologií, případně humanitními odnožemi antropologie, na straně druhé. Pro antropologii je toto mezioborové překračování hranic už řadu let typické a stalo se zcela organickou součástí její tradice. Je nositelem řady prestižních ocenění: *Pamětní medaile dr. Aleše Hrdličky (1994), Ceny města Olomouce aj. Kontakt: Prof. RNDr. Stanislav Komenda, DrSc., Ústav biometrie Lékařské fakulty Univerzity Palackého v Olomouci, Hněvotínská 3, 775 15 Olomouc, telefon: 585 632 711, e-mail: komenda@tunw.upol.cz. (Stanislav Komenda)

komensál, doslova spolustolovník. Organismus žijící v blízkém vztahu k jinému organismu, z nichž jeden (takzvaný komensál) má užitek z druhého (hostitele). Komensál využívá zbytky potravy hostitele i jeho úkryt, aniž jej nepříznivě ovlivňuje. (Ladislava Horáčková)

Komenský Jan Amos (1592–1670), český myslitel, pedagog a spisovatel, poslední biskup Jednoty bratrské, filozof, diplomat a politik; autor učebnic, spisů didaktických a pedagogických (*Opera didactica omnia*), i spisů politických (*Anděl míru* aj.) a sociálně nápravných (celoživotní dílo *Obecná porada o nápravě věcí lidských*). (Jiří Sedlák)

komorový hrob, pozůstatky zemřelého i s výbavou umístěné v komoře zahloubené do země a překryté zeminou. (Josef Unger)

kómos, v Řecku se tak nazývaly nevázané kultovní průvody na počest boha *Dionýsa. Termín dosud žije v pojmu komedie, protože tento dramatický útvar se vyvinul z původních Dionýsových oslav během 6. století př. n. l. v Athénách stejně jako druhý typ dramatu tragédie (*tragos*, „kozel“), kde sbor oddělující jednotlivá vystoupení herců zpíval v kostýmech Dionýsových průvodců, polozvířecích *satyrů. (Marie Pardyová)

kompakta, substantia compacta, druh kostní tkáně (takzvané hutné), uložený na povrchu kostí. (Ladislava Horáčková)

kompenzace za nevěstu (cena za nevěstu), platba, u afrických kultur nejčastěji ve formě dobytka, kterou příbuzní ženicha poskytují příbuzným nevěsty jako kompenzaci za ztrátu její pracovní síly a odměnu za zrození dětí; viz služba za nevěstu, mahr (Jaroslav Skupník)

komplex kulturní, viz kulturní komplex.

komplex uzavřený, viz uzavřený komplex.

komprese, stlačení, stisknutí. (Ladislava Horáčková)

komunikace, proces dorozumívání prostřednictvím sdělování a přijímání informací mezi lidmi nebo živými organismy přímo řečí, posunky, dotykem atd., nebo nepřímo písmem, rozhlasem, televizí atd. (Marie Dohnalová)

komunismus, označení pro společensko-hospodářský systém, založený na společenském vlastnictví výrobních prostředků a na rozdělování produktu podle potřeb jednotlivce. Vychází z představy, že společenské vlastnictví je základem beztržní společnosti a tudíž odstraní vykořisťování a antagonistické rozpory mezi lidmi, což by mělo vést k vytvoření beztržní, rovnostářské, prosperující a bezkonfliktní společnosti. Takzvaný primitivní (prvotní) komunismus se měl údajně vyskytovat v archaických společnostech. Podle K. Marxe a F. Engelse se společnost, po proletářské revoluci a zániku kapitalismu, vrátí ke komunismu na vyšší civilizační úrovni, což bude završením lidských dějin. Též název pro mezinárodněpolitické hnutí usilující o prosazení komunismu v praxi. (Marie Dohnalová)

koncepce rozpoznatelnosti (*recognition concept*) (Paterson 1982, 1985, 1986, viz diskuse in: Gamble 1993) ukazuje, že z řady důvodů ekologických i sociálních je výhodné, aby byl příslušník dané populace (eventuálně druhu, viz) snadno rozeznatelný od jedince pocházejícího z jiné populace. Teorie snadné rozpoznatelnosti příslušníka dané skupiny má samozřejmě také význam pro vysvětlení reprodukční strategie a sexuálního chování dané skupiny, soutěže o potravní zdroje a způsob ochrany teritoria. (Václav Vančata)

kondukt, pohřební průvod. (Josef Unger)

Koněpruské jeskyně, Čechy. V suťovém kuželu v Proškově dómu byly objeveny kosterní pozůstatky moderního člověka s několika artefakty, zřejmě ze starší fáze mladého paleolitu. (Jiří A. Svoboda)

konfiguracionismus, ...

konflikt kulturní, viz kulturní konflikt.

konfrontace, obecně protipostavení názorů, osob, vojsk, jejich srovnání, střet atd.; zde protistavení státu a *občanského sektoru; občanský sektor je vnímán jako konkurence státu a tudíž není státem podporován (opačný stav: viz partnerství). (Marie Dohnalová)

konfuciánci, viz žu-ťia.

konfucianismus, konfuciánství (čínsky *žu-ťia*), morálně etické a státoprávní učení o uspořádání vztahů a zájmů jednotlivce, společnosti a státu, jež se stalo jedním z nejdůležitějších pilířů čínské morálky a chování v nejšířším smyslu; jsou v něm vzájemně propojeny filozofické, náboženské (pro myslitele čínského starověku a Konfucia však nebeský bůh pozbývá svého náboženského charakteru a stává se principem kosmického řádu, zárukou morálních zákonů) a životanázorové aspekty. Konfuciánství odvozovalo uspořádání společnosti z modelu patriarchální rodiny: nadřazenost starší generace nad mladší a nadřazenost mužů nad ženami; pokud došlo mezi oběma těmito principy k rozporu, převládá první z nich – například babička dominovala nad vnukem; v čele tradiční čínské rodiny stál nejstarší mužský člen nejstarší generace, kterého střídal jeho nejstarší žijící syn; v rámci generací měli starší přednost před mladšími, což bylo založeno na podstatném konfuciánském požadavku úcty vůči rodičům. Konfuciánství každému člověku přisuzovalo určité postavení v hierarchii rodinných (a společenských) vztahů, a to v závislosti na jeho příbuzenském poměru k ostatním. Z konfucianismu bylo odvozeno pět základních etických vztahů: vladař – poddaný, otec – syn, muž – žena, starší – mladší a vztah mezi přáteli. Na nich byla založena hierarchie mezilidských vztahů a některé z nich přetrvávají v Číně, Koreji a v dalších zemích Dálného východu dodnes. Základy učení vytvořil *Konfucius (čínsky Kchung-fu-c’); viz též neokonfuciánství. (Jaroslav Malina)

konfuciánství, filozofické, etické a státoprávní učení založené *Konfuciem. (Jaroslav Malina)

Konfucius, viz Kchung-fu-c’.

kongenitální, vrozený. (Ladislava Horáčková)

konkubinát, volné soužití muže a ženy bez uzavření sňatku existující takřka ve všech kulturně historických oblastech světa – alespoň v určitých dobách, v některých společenských vrstvách a ve specifických podmínkách. Například v antické společnosti se praktikoval tam, kde nebyly podmínky k uzavření řádného sňatku: mezi otroky, u vojáků nebo tam, kde byl velký společenský rozdíl mezi mužem a ženou. V pozdní antice se stal konkubinát tak častou záležitostí, že prakticky vyprchaly morální předsudky vztahující se k tomuto typu soužití. (Jaroslav Malina)

konsenzus, situace, v níž se určitá skupina, komunita nebo společnost shodne na určitých základních názorech, hodnotách, řešeních apod. (Marie Dohnalová)

konsolace, útěšná řeč vypravená slavnostním způsobem. (Josef Unger)

konsolidace, zpevnění, upevnění. (Ladislava Horáčková)

konsortní pár, dočasně „monogamní“ pár, který vzniká v souvislosti s pářením, nejčastěji jako určitá forma dvoření, nebo při nereprodukčních sexuálních aktivitách adolescentních jedinců některých druhů primátů, například u orangutanů. (Václav Vančata)

Konstantinopolis (Konstantinovo město), programově nazvané také Nový Řím, nové sídelní město císaře *Konstantina Velikého, jež začal budovat od roku 326 na Bosporu, na místě staré řecké kolonie Byzantion. Konstantinopolis byla projektována jako křesťanské město, kostely byly začleněny do urbanistického celku. Kvůli výzdobě Konstantinopole císař dal z Říma i z Řecka odvézt značné množství památek. Město bylo zasvěceno roku 331.

Postavení hlavního říšského centra si pak Konstantinopolis uchovala po celou dobu existence východořímské byzantské říše. Ve středověku se pro ni začalo používat označení *Istanbul. (Marie Pardyová)

Konstantinus Veliký, římský císař v letech 306 až 337. Syn římského generála a později císaře Constantia Chlora a *Heleny. Jako rukojmí byl vychován na Diocletianově dvoře, odtud uprchl ke svému otci do Británie a po jeho smrti se nechal provolat za císaře. Svě postavení upevnil dynastickým sňatkem s dcerou západofřímského císaře Maximiana. Roku 312 vstoupil do Itálie a v bitvě u Milvijského mostu porazil uzurpátora Maxentia. Roku 313 zrovnoprávnil křesťanství a až do své smrti je výrazně podporoval a zasahoval i do dogmatických sporů: na koncilu v Nikáji roku 325 se zasloužil o jejich urovnání a přijetí *Nikájského vyznání víry*. Mezitím odstranil svého spoluvladaře Licinia a roku 324 se stal jediným císařem formálně vládnoucím se svými nedospělými syny. Po sérii násilných úmrtí, k nimž, patrně na jeho rozkaz, došlo v blízkosti oslav jeho dvacetiletého panování, se odebral na Východ a vládl odtud ať již se zdržoval v Konstantinopoli nebo v Antiochii či Nikomédii, kde také čerstvě pokřtěn zemřel. (Marie Pardyová)

konstrukt kultury, ...

konstruktivismus, umělecký směr, který vznikl v Rusku po Říjnové revoluci 1917. Nejvýrazněji se projevil v architektuře, ale také v literatuře. Konstruktivisté využívali nové techniky a nové stavební materiály, jejich výtvořiny měly být účelné, funkční (funkcionalismus, viz). V literatuře se konstruktivismus vyznačoval důrazem na techniku tvorby, plánovitost, citlivost k společenské objednávce. Poezie konstruktivistů je věcná, úsporná, prosycená prozaismy a odbornými termíny. Ke konstruktivismu (1924–1930) se nějakou dobu hlásili ruští básníci Eduard Bagrickij, Vladimir Lugovskoj, Ilja Selvinskij a další. Na některé postuláty konstruktivismu navazoval český *poetismus. (Jaroslav Malina)

kontagium, domnělý specifický původce moru. (Ladislava Horáčková)

kontakt kulturní, viz kulturní kontakt.

kontrakultura, ...

konvenčně-dynamický systém, statický systém, jehož části jsou „odštěpky“ (pozůstatky a stopami, zobrazeními atd.) různých stavů (různých etap existence) jednoho dynamického systému, a mohl to být organický systém, mezi jiným socio-kulturní. Tyto části konvenčně-dynamického systému se liší datováním, avšak v souhrnu a rozsahu zahrnují svými daty souvislý úsek chronologické stupnice a v ideálním případě jsou vzájemně izomorfní.

Takové systémy figurují ve vědách, zkoumajících evoluci nebo jiný proces podle pozůstatků, stop a odrazů. Jsou to geologie, paleontologie, antropologie, archeologie, historie. Příklady takových systémů v archeologii: typologická řada a archeologická kultura. V archeologii v důsledku zlomkovitosti a mezerovitosti dochovaných odštěpků je ideál nebo hranice v praxi nedosažitelná, izomorfnost částí je lokální a sporadická, stejně jako spojitost dat.

Na základě konvenčně-dynamických systémů se provádí rekonstrukce dynamických systémů v jejich pohybu nebo rekonstrukce zaniklých stavů dynamických systémů, rekonstrukce procesů. V této rekonstrukci se dynamika obnovuje pohybem badatelské myšlenky podél statických úlomků po jejich uspořádání podle styčnosti chronologických parametrů. Ale mechanické přiřazení takových odštěpků nevede ke skutečné rekonstrukci a může vytvořit fiktivní procesy a stavy, neboť proměnlivost odštěpků není výsledkem pouze reálných změn celistvých dynamických systémů minulosti, jejich fungování a evoluce, které probíhaly za jejich života, ale i posmrtných změn, k nimž docházelo už v samotných odštěpcích – procesů *archeologizace, a dále faktorů následujícího studia (nerovnoměrnost prozkoumanosti, porušení pravidel výzkumu a chyby atd.). Je nutná předběžná *kritika pramenů. (Jaroslav Malina)

konvent, mnišské osazenstvo kláštera. (Josef Unger)

konvergence kulturní, viz kulturní konvergence.

konzervace [archeologie], opatření k zachování starého objektu ve stavu, který se pokud možno co nejvíce blíží ke stavu, který byl přijat jako výchozí stav pro uchovávání (za takový stav se zpravidla považuje stav, ve kterém byl objeven nebo zastížen. (Jaroslav Malina)

konzervatismus, lpění na tom, co je vžité, osvědčené, tradiční; též hanlivě – zaujetí proti všemu novému a pokrokovému. (Jaroslav Malina)

kopie – replika – pasticcio, tato posloupnost vyjadřuje kvalitativní posun v autentičnosti dochovaných děl antického sochařství. Významná sochařská díla řeckého umění se až na nepatrné výjimky nezachovala v originále, ale jen v pozdějších helénistických a římských kopiích. Naprostá většina známých kopií jednotlivých výtvarných děl se neshoduje ve svých parametrech, nýbrž jsou volné. Mechanicky přesné kopie představují pouze dvě známé verze Polykleitova *Diadúmena*, ostatní sochy můžeme považovat za repliky, tj. volné kopie. Termínem pasticcio se označuje dílo, které představuje volné zpracování jednotlivých známých motivů v novém kontextu. V pozdním helénismu tak sochaři vytvářeli, většinou již na objednávku římských zákazníků eklektická sochařská díla, v nichž napodobovali vzory slavných umělců řecké minulosti. Nešlo jim o originalitu, naopak kombinovali různé motivy bez ohledu na jejich stylovou čistotu a vytvářeli z nich nové dekorativní kompozice. (Jaroslav Malina)

kopulace, viz koitus.

kopulace primátů, u většiny primátů má kopulace čistě reprodukční charakter, i když jí samice mnohdy využívají k prosazování svých zájmů a také k preferenci určitých jedinců. Vlastní kopulace je ve všech případech kratší než u člověka, sexuální předehry v úzkém slova smyslu neexistují, ale vlastní kopulaci může předcházet komplikované chování sociosexuální, například vytváření *konsortních párů. Až na šimpanze probíhá kopulace u primátů prakticky v období sexuální receptivity, *říje, která je u poloopic většinou jednou za rok, u lidoopů a opic (stejně jako u člověka) přibližně jednou za měsíc. U většiny druhů převažuje dorzoventrální kopulace, samec přitom nemusí stát na zemi, může se opírat o lýtka samice. Při kopulaci ve stromech jsou kopulační pozice pestřejší, objevuje se i ventroventrální kopulace, takzvaná pozice misionářská neboli kopulace tváří v tvář. Nejpestřejší kopulaci zjišťujeme u adolescentních orangutanů a šimpanzů bonobo, kteří mají v repertoáru ventroventrální i dorzoventrální kopulaci a další pozice. Četnost kopulací je, i když pouze v období říje, u non-humánních primátů naopak vyšší než u člověka. U šimpanzů (samců i samic) je normální mnohonásobné opakování kopulací v průběhu několika hodin. Ke kopulacím mimo říji dochází běžně pouze u šimpanzů bonobo, možná i u šimpanze učenlivého. S výjimkou bonobů je kopulace mezi příbuznými a mezi dospělým samcem a adolescentní samicí zcela výjimečná. (Václav Vančata)

korán, svatá kniha muslimů; podle ortodoxního učení islámu slovo Alláhovo zjevené proroku *Muhammadovi archandělem Gabrielem. Obsahuje 114 súr (kapitol). Redakci koránu uskutečnil 3. chalífa Usmán. (Jaroslav Malina)

koré („dcera, mladá dosud neprovdaná dívka“), konvenční označení pro jeden ze dvou základních sošných typů, které jsou charakteristické pro řecké archaické umění – *koré* (frontální statická a strnulá ženská socha) a analogické znázornění nahého muže (*kúros*, viz). Označení je autentické v případě výrazu koré (neprovdaná mladá žena) a jako neologismus se používá i pro mužské plastiky z 6. století př. n. l. V této podobě se nám zachovaly sochy adorantek, zcela určitě tak byly znázorňovány i bohyně a v pozdně archaickém umění byly sochy tohoto typu stavěny i na hroby jako pomníky mladých předčasně zesnulých dívek, příslušnic attických aristokratických rodů. (Toto označení je původní, v dochovaných nápisech na základnách soch spolu se jménem dívky naznačovalo, že zemřela v mladém věku dříve než mohla vstoupit do manželství.) Na vzniku tohoto typu se podílela inspirace strohou monumentalitou egyptského umění, s nímž Řekové přišli do styku v 7. století př. n. l. V tradici byly první obdobné řecké výtvořiny spojovány s postavou bájného *Daidala (jméno

doslova znamená sochař), který prý se po útěku z Kréty se svými žáky usadil na Peloponnésu a založil zde sochařskou tradici. V tomto mýtu se skrývá skutečnost, že první doklady řecké monumentální plastiky vycházejí z dórského prostředí, tj. z Kréty a Peloponnésu. Řecké pojetí monumentality nespočívá ani tak v rozměrech jako v koncepci díla. Sochaři daidalské generace si teprve postupně rozvíjeli své dovednosti. Základním typem, na nějž se soustředili, představují ženské sochy. Postavy zahalené do dlouhých draperií byly technicky méně náročné na zvládnutí než podobné sochy nahých mužů (kúrů). Tři zákony archaického sochařství – statika, frontalita a symetrie vycházely z hieratické konvence a bezprostřední nutnosti technologického zvládnutí problému stojící sochy a byly striktně dodržovány až do konce archaického období. Osvobození od této konvence přinesla až klasika. První plastiky (například koré z Auxerre v Louvru, datovanou do let 650–630 př. n. l.) charakterizuje jednoduchý tvar, expresivnost, prvky geometrické stylizace a nerespektování anatomie. Inspirace Egyptem je patrná v účesu stylizovaném do tvaru těžké paruky. Omezenou plasticitu doplňují ryté, původně polychromií zvýrazněné detaily. Sochaři 6. století př. n. l. dále rozvíjeli tento typ a všímali si anatomie, znázornění draperie a výrazu obličeje (takzvaný archaický úsměv). Na pojetí soch měl rovněž vliv jejich původ – íonské výtvořby byly více zdobnější, jak je zřejmé ze série pozdně archaických kor z athénské Akropole z let 530 až 490 př. n. l. Nejmladší ze známých exemplářů se již zbavily íonské zdobnosti a koketnosti a svou důstojnou monumentalitou se blíží duchu rané klasiky. (Marie Pardyová)

Koré, původní jméno bohyně *Persefoné.

Koré a Kúros, viz koré, kúros, Kúros a Koré.

Korea, Korea bývá často považována za přívěsek velké Číny, což je z mnoha hledisek oprávněné, i když je třeba připomenout, že země od počátku svých dějin až po rok 1910, kdy byla anektována Japonskem, nikdy neztratila politickou samostatnost a její kulturu lze i přes nepochybně silný čínský vliv považovat za autonomní. Poloha Koreje na samém konci severovýchodní Asie byla v minulosti její velkou výhodou i nevýhodou. Díky mořím, jež Korejský poloostrov obklopují, nebylo snadné Koreu dobýt, ale ze stejných důvodů byla také téměř nedostupná pronikání informací z jiných než čínských zdrojů. Právě tento jediný kulturně-politický vliv zapříčinil i postupný úpadek země v pozdním středověku a neprodyšnou izolaci Koreje před západními mocnostmi i cizím myšlením. Četná pohoří i řeky tvoří spolu s přímořskými oblastmi pestrou a malebnou krajinu. Hory, řeky, jezera, moře – příroda vůbec hrála odedávna velmi důležitou roli v náboženském i estetickém vnímání Korejců. Stejně podstatné pro imaginaci bylo podnebí s výraznými ročními dobami, z nichž nejkrásnější a také v literatuře nejopěvovanější bývají jaro a podzim, období vzniku a zániku života. První lidé Koreu osídlili již ve starší a střední době kamenné (paleolitu a mezolitu) a živili se lovem a sběračstvím. V mladších prehistorických obdobích byli asimilováni novými neolitickými přistěhovalci z pevniny, znalými zemědělství, hrnčářství, textilnictví a stavitelství. Tyto inovace se staly základem dalšího vývoje ve 4. a 3. tisíciletí př. n. l. v rámci kultury tongsamdongské a poněkud mladší hřebenové kultury, nazvané archeology podle typické výzdoby nádob. Následovaly další migrace a kulturní vlivy, které formovaly korejské etnikum, jež se v některých rysech od svých sousedů liší jak antropologicky, tak i jazykem. Nejstarší korejské dějiny jsou opředeny legendami, z nichž pak starověcí historikové a po nich i oficiální historiografové odvozují vznik prvních států. Počátek dějin bývá nejčastěji spojován s rokem 2333 př. n. l., kdy se podle pověsti narodil Tangun, zakladatel bájného království Čoson – „Země jitrní svěžesti“. Syn nebeského vládce Hwanung sestupuje na zem, aby zde nastolil řád. Při svém poslání se setkává s dvěma zvířaty – tygrem a medvědicí –, která touží stát se lidmi. Hwanung je podrobuje zkoušce: musejí zůstat po nějaký čas v jeskyni a živit se jen pelyňkem a česnekem. Tygr ve zkoušce neobstojí, zatímco medvědice vytrvá, a tak se stane ženou. Ve své nové podobě zatouží po dítěti. Hwanung ji tedy oplodní a z tohoto svazku se narodí Tangun, mytický prapředek korejského národa. Tangun jako

potomek syna nebeského vládce Hwanunga a ženy-medvědice dokládá jak silný vliv původních náboženství – animismu, šamanismu a totemismu (právě i kultu medvědice), tak i snahu „shora“ posvětit počátky korejské státnosti. I když mýtus zůstává mýtem, přidrží se ho korejské oficiální dějiny od svých počátků a historizace všech zakladatelských mýtů v raném středověku má i dnes své zastánce (**obr. 2**). Na druhé straně archeologické nálezy z doby legendárního Tanguna potvrzují existenci četných kmenových společenství, která se zde vyvíjela od neolitických zemědělských kultur a mohla představovat zárodky státních útvarů. Považuje se za prokázané, že první státy (v širším smyslu slova) na Korejském poloostrově vznikaly v průběhu 1. století př. n. l. V následujících staletích „Tři království“ (*Samguk*) – *Silla*, *Päkče* a *Kogurjo* – dále expandovala: na severu obsadila i území, která musela později postoupit Číně (**obr. 3**). Zatímco nejseverněji položený stát Kogurjo byl vystaven neustálému čínskému tlaku, oba další státy, zvláště *Silla*, se rozvíjely poklidněji. Také památky ze *Silly* i *Päkče* dokazují velký rozvoj umění a řemesel (**obr. 4**), stát *Päkče* navíc sloužil jako spojovací článek mezi kontinentem a Japonskem a jeho prostřednictvím se na ostrovní půdu dostala jak čínská, tak i korejská kultura. K sjednocení Korejského poloostrova došlo roku 668, kdy si království *Silla* podrobilo ostatní dva státy; až do roku 918 pak vládlo jako *Tchongil Silla* („Sjednocená *Silla*“); o sjednocení země se zasloužil znamenitý vojevůdce a pružný politik Kim Ju-sin (595–673), jenž proslul i jako milovník (**obr. 5**). V období Sjednocené *Silly* došlo k rozmachu řemesel, stavitelství a umění a v nejvyšších sférách moci se prosadily i ženy – například královna Sondok ve druhé polovině 8. století (**obr. 6–7**). Od té doby si Korea i přes časté nájezdy (Kitanové, Mongolové, Japonci, Mandžouové) uchovala jak politickou, tak i etnickou jednotu až do roku 1910. Království Sjednocené *Silly* vystřídala v roce 918 dynastie *Korjo*, známá svým jedinečným vynálezem tisku pohyblivými kovovými typy (1234), celadonským porcelánem, rozmachem buddhismu a také obdivem k čínské kultuře a literatuře. Od roku 1392 vládla v Koreji dynastie *I (Čoson)*, jejíž konec se stal i koncem korejské nezávislosti: po otevření země v roce 1876 si neotřesitelnou pozici v Koreji postupně vybuďovalo Japonsko a v klíčových momentech dokázalo, že mezi koloniálními mocnostmi jsou jeho zájmy o Koreu nejsilnější. Přes odpor celé země a částečně i zahraničních velmocí potvrdilo Japonsko své dominantní postavení, když ve dvou velkých válkách o Koreu s Čínou (1894–1895) a s Ruskem (1904–1905) zápas o Koreu vyhrálo. Protektorát v roce 1905 a následná anexe v roce 1910 už byly pouze logickým důsledkem předchozích událostí. Do roku 1945 byla Korea součástí japonského císařství a svobodu získala až s koncem druhé světové války a porážkou Japonska. Třicátá osmá rovnoběžka, původně vojenská demarkační linie stanovená velmocemi v průběhu druhé světové války, se po osvobození země postupně stávala dělicí čarou mezi severem a jihem Korejského poloostrova a od korejské války (1950–1953) až do dnešní doby je hranicí dvou korejských států: Korejské republiky na jihu a Korejské lidově demokratické republiky na severu. Přibližně na počátku naší éry se do Koreje dostalo čínské písmo společně s klasickými konfucianskými spisy. Zatímco konfucianismus začal plnit svou státopornou i společenskou úlohu o mnoho staletí později, čínské znaky byly přijaty pro zápis korejského jazyka. Přes určité úpravy, které měly sloužit k zachycení gramatického systému korejštiny (například úřednické písmo *idu*), platily jak znaky, tak i klasická čínština oficiálně pro zápis takzvané „vysoké literatury“ až do konce 19. století. V polovině 15. století sice král Sedžong inicioval vytvoření korejského hláskového písma *hunmindžongum* („systém správných hlásek pro vzdělání lidu“), které mělo pomoci odstranit negramotnost, ale tento pozitivní a z lingvistického hlediska ojedinělý počin zůstal mezi vzdělaneckou vrstvou bez odezvy (**obr. 8–9**). Hláskové písmo bylo považováno za nízké, ženské a v žádném případě nedokázalo odstranit znaky; ty z psaného textu a literatury nevymizely dodnes. Čínské písmo, v mnohém nevyhovující odlišné struktuře korejského jazyka, prošlo pokusy o reformu. Literáti si však i v dobách po vzniku hláskového písma zakládali na čistém stylu a psali výhradně v „klasické čínštině“ (korejsky *hanmun*). Až

koncem 17. století se pomalu (a spíše výjimečně) začala prosazovat korejská abeceda pro zápis literárních děl, i když v mnoha případech není dnes možné určit, která z dochovaných verzí (korejská nebo čínská) vznikla jako první. Oficiálního uznání se korejská abeceda dočkala až koncem 19. století v rámci rozsáhlého reformního hnutí, které souviselo i se vzednutím nacionalismu. (Miriam Löwensteinová)

koro, duševní choroba vyznačující se přeludy atrofie genitálií, retrakce (smrštění) penisu, prsních bradavek, vyschnutí prsou, doprovázenými pocity smrtelné úzkosti. Tato choroba byla zjištěna u některých populací ostrovní jihovýchodní Asie. (František Vrhel)

korporace (anglicky *corporation*), a) sdružení, spolek osob majících určité společné poslání (dobročinné korporace); b) organizace osob téhož společenského stavu, zaměstnání nebo oboru; c) jedna ze zákonných forem, v nichž mohou být v některých zemích (například ve Spojených státech amerických) prováděny neziskové aktivity nebo obchod. (Marie Dohnalová)

korporatismus, dříve označení stavovského uspořádání společnosti, v současnosti pojem (často také „neokorporatismus“ nebo „liberální korporatismus“) vyjadřující jeden z modelů politického zprostředkování zájmů v moderních demokraciích, kdy některé významné zájmové skupiny úzce spolupracují se státem, ovlivňují přípravu a realizaci státní politiky a přebírají část politické odpovědnosti. (Marie Dohnalová)

Kosmokrát, vládce světového řádu. Takto se označuje pozdně antický obrazový typ trůnícího Krista buď na globu (apsida v San Vitale v italské Ravenně) nebo na křesle a s bohem nebeské klenby Coelem u nohou (sarkofág Iunia Bassa z vatikánských grott). (Marie Pardyová)

Kostěnki u Voroněže, Rusko, komplex sídlišť mladého paleolitu na západním břehu řeky Don. Nálezy obydlí, symbolických a uměleckých předmětů, rituálních hrobů a kosterních pozůstatků moderního člověka. Stáří jednotlivých lokalit a vrstev se pohybuje mezi 33 000 až 15 000 lety, většina dat je z období kolem 20 000 let (kostěnkovsko-avdějevská kultura). Bohaté mobilní umění v sídlištním kontextu: ozdobné předměty a nástroje, figurky žen („venuše“), fragmenty řezb v měkkém kameni (slínovci), ojediněle i úlomky vypálené hlíny. (Jiří A. Svoboda)

kostěnkovsko-avdějevská kultura, skupina významných východoevropských lokalit mladého paleolitu (Kostěnki I, IV, Avdějevo) datovaná mezi 22 000 až 16 000 let B. P. Charakteristické jsou typické hroty s bočním vrubem (ovšem v nesrovnatelně větším množství i variabilitě než v kostěnkovsko-willendorfské fázi středoevropského gravettien), gravettoidní hroty s otupeným bokem a rydla, výrazně převažující nad škrabadly i drasady. Příznačný je rozkvet umění (řezby v kosti, mamutovině a ve slínovci), architektury (hypotetické dlouhé domy, systém zásobních jam), pohřbívání. Je pouze otázkou další srovnávací analýzy, zda tuto kulturu budeme moci spojit s willendorfsko-kostěnkovskou fází našeho gravettien v jediný pojem: kostěnkien. (Jiří A. Svoboda)

kostěnkovsko-strelecká kultura, nejstarší mladopaleolitická kultura východní Evropy, v Kostěnkách (Poljakov) stratifikovaná do půd vzniklých kolem roku 30 000 B. P. a přetrvávající zřejmě do následujícího desetitisíciletí. Charakteristickým typem jsou oboustranně plošně opracované hroty trojúhelníkového tvaru (na dolním Donu existují celé rozsáhlé dílny na jejich výrobu), mohou se objevit i typy moustéroidní a aurignacoidní. Zatím ojedinělé jsou dekorativní předměty (řezby zvířat, kostěné perly, provrtané zuby). V Podněstří je reprezentativní lokalita té doby Brynzeny (nemá aurignacoidní typy, zato se objevují listovité a jiné hroty). (Jiří A. Svoboda)

kostnice, viz ossarium. (Josef Unger)

kostrový hrob, nepřesné, ale běžně užívané označení pro pohřeb nespáleného těla. (Josef Unger)

kouzelník, ...

Kow Swamp, Austrálie. V Kow Swamp (stáří 13 000–9 000 let) odkryl Alan *Thorne pozůstatky více než čtyřiceti jedinců, mužů, žen i dětí. (Jiří A. Svoboda)

Kozłowski Janusz Krzysztof (1936), polský archeolog, profesor Jagellonské univerzity v Krakově. Je jedním z nejvýznamnějších polských archeologů a autorem knih o metodách archeologie a o pravěku lidstva; specializuje se především na nejstarší údobí prehistorie. (Jiří A. Svoboda – Václav Vančata)

Krafft-Ebing Richard von (1840–1902), německý psychiatr; průkopník v oblasti studia sexuálních deviací. Jeho kniha *Psychopathia sexualis* vyšla poprvé v roce 1886 a dočkala se celé řady reedicií a překladů; největší pozornost je věnována popisu různých kasuistik, zejména homosexuálně orientovaných lidí. (František Vrhel)

krakeláž, viz kraklé.

kraklé (krakeláž), síť prasklin v glazuře, záměrně vyvolaná a někdy zdůrazněná zatřením barvy nebo tuše. Řídká síť větších kraklů je v čínské keramice označována jako „krabí klepeta“, hustá síť drobné krakelury jako „rybí jikry“. (Jaroslav Malina)

král, viz wang.

Králík Miroslav (28. 1. 1973, Brno), RNDr., Ph.D., antropolog, absolvent magisterského a doktorského studijního programu a rigorózního řízení v oboru antropologie na Katedře antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně. Diplomová práce: *Otisky prstů a dlaní na keramickém materiálu* (2000), vedoucí práce: Doc. MUDr. Vladimír Novotný, CSc.; rigorózní práce: *Otisky prstů na Věstonické venuši* (2003); disertační práce: *Paleodermatoglyfika. Analýza otisků prstů na pravěké keramice: teoretická východiska, metodologické problémy a praktická doporučení* (2004), školitel: Doc. MUDr. Vladimír Novotný, CSc. V současnosti odborný asistent Katedry antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně. Zabývá se zejména rozvíjením metod analýzy otisků prstů na pravěkých a historických keramických artefaktech, antropologií sexuality a metodologií vědy. V roce 2000 získal Cenu Biologické sekce, v roce 2004 Cenu rektora Masarykovy univerzity v Brně pro nejlepší studenty doktorského studijního programu. Kontakt: RNDr. Miroslav Králík, Ph.D., Katedra antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně, Vinařská 5, 603 00 Brno, telefon: 549 494 966, e-mail: kralik@sci.muni.cz, kralikmirek@yahoo.com. (Miroslav Králík)

Králíková Michaela (rozená Rubinková, 5. 5. 1976, Brno), RNDr., antropoložka, absolventka magisterského studijního programu oboru antropologie a rigorózního řízení a studentka doktorského studijního programu na Katedře antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně. Diplomová práce: *Pohřební rítus 17. a 18. století na Moravě* (1999), vedoucí práce: Prof. PhDr. Josef Unger, CSc.; rigorózní práce: *Devocionálie jako předměty zbožnosti kladené do hrobů v období 17.–18. století*, rozpracovaná disertační práce: *Pohřební rítus 16. až 18. století v oblasti střední Evropy*, školitel: Prof. PhDr. Josef Unger, CSc. Kontakt: RNDr. Michaela Králíková, Katedra antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně, Vinařská 5, 603 00 Brno, telefon: 549 494 966, e-mail: mkralikova@post.cz. (Michaela Králíková)

kraniální, lebeční, vztahující se k hlavě, směr k hlavě. (Ladislava Horáčková)

kraniostenóza, craniostenosis, stav předčasné obliterace švů provázený zvýšením nitrolebního tlaku – nitrolební hypertenzí. (Ladislava Horáčková)

kraniosynostóza, craniosynostosis, stav předčasné obliterace švů bez známek útlaku centrálního nervového systému. (Ladislava Horáčková)

Krátoška Josef (28. 2. 1929, Praha), docent RNDr., antropolog, docent a emeritní vedoucí Katedry antropologie a zdravotní pedagogiky Pedagogické fakulty Univerzity Palackého v Olomouci. Vysokoškolské vzdělání získal na Pedagogické fakultě Univerzity Palackého v Olomouci v roce 1953 – obor učitelství biologie. V roce 1956 na Přírodovědecké fakultě VŠP v Olomouci nabyl aprobace pro 3. stupeň škol, RNDr. obhájil na Katedře antropologie

Přírodovědecké fakulty Univerzity Komenského v Bratislavě v roce 1973, habilitace z oboru antropologie na Pedagogické fakultě Univerzity Palackého v roce 1991. Středoškolský profesor v letech 1953–1957, dělník 1957–1958, pracovník Oděvního průmyslu a Výzkumného ústavu oděvního v Prostějově v letech 1958–1968 a znovu od roku 1975 do roku 1989. Vysokoškolský učitel Pedagogické fakulty Univerzity Palackého v Olomouci na Katedře biologie dítěte a školní hygieny v letech 1968–1975. V roce 1990 (po rehabilitaci) vysokoškolský učitel na *Katedře antropologie a zdravotní pedagogiky Pedagogické fakulty Univerzity Palackého v Olomouci a její vedoucí v letech 1991–1992 a znovu v letech 1997–2002; proděkan a statutární zástupce děkana Pedagogické fakulty v letech 1992–1996, vedoucí Střediska zdravého životního stylu při Pedagogické fakultě Univerzity Palackého. Člen vědecké rady Pedagogické fakulty od roku 1992, člen vědecké rady CMTF Univerzity Palackého, člen ediční komise Pedagogické fakulty, předseda oborové rady a školitel pro doktorský studijní program oboru antropologie na Pedagogické fakultě, člen *České společnosti antropologické a místopředseda její olomoucké pobočky. V oblasti antropologie spolupracuje s odborníky z Belgie, Německa, Norska, Polska, Rakouska, Slovenska, Švédska, Švýcarska a z Velké Británie. Pedagogická činnost je zaměřena na integrální antropologii, kulturní antropologii, filozofickou antropologii a na aplikace z oblasti fyzické antropologie, průmyslové antropologie, ergonomie. Speciálně se věnuje problematice diplomových prací z oboru antropologie, je dlouholetým předsedou odborných komisí pro státní závěrečné zkoušky na Pedagogické fakultě a na CMTF Univerzity Palackého a na Technologické fakultě Univerzity Tomáše Bati ve Zlíně. Jeho vědecko-výzkumná činnost se orientuje na problematiku somatometrie naší populace, na metodické otázky aplikované somatometrie a na ergonomickou, pedagogickou a integrální antropologii. Je uznávaným odborníkem na tvorbu velikostní typologie pro průmyslovou výrobu oděvů. Sleduje aspekty připravenosti učitele ve směru podpory a ochrany zdraví, zdravotní etiky a výchovy k rodičovství. Zpracoval řadu výzkumných zpráv, recenzoval učebnice odborných předmětů a publikoval odborná sdělení, zejména v oblasti průmyslové antropologie. V letech 1997, 1998, 2000 a 2001 byl řešitelem projektů Ministerstva školství, mládeže a tělovýchovy se zaměřením na prevenci sociálně patologických jevů a protidrogovou problematiku a vedoucím Střediska zdravého životního stylu při Katedře antropologie a zdravotní pedagogiky. V období let 1999–2004 je řešitelem a vedoucím řešitelského týmu pro výzkumný záměr Ministerstva školství, mládeže a tělovýchovy „Výzkum somatického a psychického stavu populace ČR s aplikacemi v antropogocice, pedagogické psychologii, klinické antropologii a ergonomii“. Publikované práce jsou zaměřeny na problematiku integrální antropologie, fyzické antropologie, antropologické výzkumy, výchovu ke zdraví. Je editorem řady sborníků z antropologických konferencí pořádaných Katedrou antropologie a zdravotní pedagogiky. V roce 1992 mu byla udělena *Pamětní medaile dr. Aleše Hrdličky. Kontakt: Doc. RNDr. Josef Krátoška, Katedra antropologie a zdravotní pedagogiky Pedagogické fakulty Univerzity Palackého v Olomouci, Žižkovo náměstí 5, 771 40 Olomouc, telefon: 585 635 501, e-mail: kratoska@pdfnw.upol.cz. (Josef Krátoška)

kreativita, viz tvořivost.

kremace, pohřeb spáleného mrtvého těla, viz cremo. (Josef Unger)

kreolové, termín z koloniální doby označující zámořské obyvatele, jejichž předkové přišli z Evropy. Používal se zejména v Latinské Americe a v některých případech označoval i míšence evropských přistěhovalců s indiány nebo černochoy. Obvykle se také předpokládalo, že hovoří vlastním jazykem (nářečím), který byl odvozen z některého evropského jazyka. (Josef Kandert)

kriticismus, termín označující Kantovu kritiku poznávacích schopností člověka a Kantovu kritickou metodu vůbec; označují se tak i jiné filozofické koncepce, jež za zdroj poznání považují pouze zkušenost. (Jaroslav Malina)

kritická antropologie, směr v socio-kulturní antropologii postmoderní doby užívající data z transkulturních výzkumů ke kritice a sebereflexi západní společnosti; viz dialektická antropologie. (Jaroslav Malina)

kritika pramenů, prověřování pramenů, které musí zajistit spolehlivost informací, jež jsou z nich získávány, a oddělení spolehlivé informace od nespolehlivé. Hlavní oporou je rozčlenění informace pramene na odražené obrazy a údaje o odrážejících prostředcích a následně samostatné srovnání obou bloků informací s jinými poznatky. (Jaroslav Malina)

kritika písemných pramenů, vnější (malá), viz vnější (malá) kritika písemných pramenů.

kritika písemných pramenů, vnitřní (vyšší), viz vnitřní (vyšší) kritika písemných pramenů.

Kroeber Alfred Louis (1876–1960),

Kruh prstenu: Světové dějiny sexuality, erotiky a lásky od počátků do současnosti v reálném životě, krásné literatuře, výtvarném umění a dílech českých malířů a sochařů inspirovaných obsahem této knihy, vědecko-umělecký projekt iniciovaný Jaroslavem

*Malinou a spolupracovníky v 90. letech minulého století. Představuje vytvoření reprezentativní pětisvazkové publikace (pentalogie) a sbírky erotik českých malířů a sochařů.

Pentalogii bude tvořit těchto pět svazků: *Kruh prstenu, 1: „Celý svět“ kromě euroamerické civilizace; Kruh prstenu, 2: Euroamerická civilizace; Kruh prstenu, 3: Český svět; Kruh prstenu, 4: Lásky a erotiky srdcem a rukama českých malířů a sochařů; Kruh prstenu, 5: Výkladové rejstříky důležitých jmen a pojmů a bibliografie*. Uvedená pateřice předkládá pojednání o vývoji lidské sexuality, erotiky, lásky a manželství v biologických, obecně antropologických a kulturně historických souvislostech spolu s přehledkou nejzajímavějších literárních a výtvarných děl minulosti a zároveň přináší reprodukce obrazů a soch, jež v závěru 20. a počátkem 21. století vytváří kolem sedmi desítek českých malířů a sochařů inspirovaných obsahem jednotlivých svazků. České výtvarné originály by měly být základem Galerie a muzea sexuality, erotiky a lásky v Brně, budou však spolu s knihou „putovat“ po muzeích, galeriích a výstavních sálích. Vzniká dílo celostní a zdá se, že právě ve svém transdisciplinárním založení v daném tématu i ojedinělé. Moderní výtvarnou „vizi“ tématu pentalogie vytvářejí významní čeští umělci, představitelé starší, střední i nejmladší generace výtvarníků, vyznačující se tolik potřebnou rozmanitostí filozofických a estetických východisek a přístupů: *malíři a grafici* Jiří Anderle, Václav Benda, Tomáš Bím, Jaroslav Blažek, Adolf Born, František Burant, Tomáš Čiřovský, Olga Čechová, Karel Demel, Vladimír Drápal, Ladislav Hodný, Zdena Höhmová, Miloslav Chlupáč, Josef Jíra, Boris Jirků, Milan Knížák, Jiří Kolář, Vladimír Komárek, Oldřich Kulháněk, Josef Liesler, Jaroslav Malina, Miroslav Malina, Alois Mikulka, Zdeněk Mézl, Josef Mžyk, Jiří Načeradský, Pavel Nešleha, Miroslav Netík, Ladislav Novák, Petra Oriěšková, Eduard Ovčáček, Jan Antonín Pacák, Arnošt Paderlík, Josef Paleček, Veronika Palečková, Jaroslava Pešicová, Michael Rittstein, František Ronovský, Pavel Sivko, Joska Skalník, Jaromír Skřivánek, Jiří Slíva, Vladimír Suchánek, Jiří Suchý, Vladimír Svoboda, Jiří Šalamoun, Jaroslav Šerých, Marta Taberyová mladší, Karel Teissig, Vladimír Tesař, Antonín Vojtek, Olga Vyleťalová, Vlastimil Záborský a *sochaři* Klára Adamová, Nikos Armutidis, Jan Bartoš, Michal Blažek, Vladimír Drápal, Kurt Gebauer, Stanislav Hanzík, Miroslav Hudeček, Miloslav Chlupáč, Petr Jedlička, Boris Jirků, Jiří Kašpar, Igor Kitzberger, Daniel Klose, Milan Knížák, Valér Kováč, Jaroslav Krátký, Sylva Lacinová, Zdeněk Lindovský, Zdeněk Macháček, Jiří Marek, Dana Marková, Alois Mikulka, Veronika Milotová, Jiří Netík, Hana Novotná, Peter Oriěšek, Eduard Ovčáček, Vladimír Preclík, Ludmila Seefried-Matějková, Jaroslav Svoboda, Jan Šimek, Miroslava Šobrová, František Štorek, Marta Taberyová, Josef Vajce, Aleš Vašíček, Jindra Viková, Roman Wenzel, Dana Zámečníková, Olbram Zoubek. (Jaroslav Malina)

kryonika, moderní způsob uchovávání zmrazených lidských těl pro budoucnost. (Josef Unger)

krypta, zaklenutý bohoslužebný prostor obvykle umístěný pod východním závěrem kostela a částečně zapuštěný pod povrch terénu. Krypta sloužila především k uchovávání relikvií, ale někdy byla využívána i jako pohřebiště významných osob. (Josef Unger)

křesťanský pohřební ritus, spojuje v sobě tři typy rituálů: 1. k odlučovacím rituálům patří poslední pomazání, umytí a oblečení mrtvého; 2. pomezní rituály představuje uložení mrtvého do rakve nebo na máry, jeho vystavení, stráž u mrtvého, pohřební průvod spojený s obřady a uložení do hrobu; 3. přijímací rituály se odehrávaly v době smutku a truchlení a patří k nim pohřební hostina a vzpomínkové slavnosti. Při blížící se smrti se dbalo, aby se zemřelý vyzpovídal knězi, přijal poslední pomazání (*extrema unctio*) a Nejsvětější svátost jako *viaticum* („cestovné do světa mrtvých“). Krátce před smrtí býval umírající položen na podlahu přímo na zem nebo na slámu, což bývá někdy interpretováno jako archaický rituál související s ozdravující silou země nebo proto, aby umírajícího mohli obklopit kolemjdoucí. Úlohu mohla hrát i prozaická snaha, aby se po smrti, když se uvolní svěrače, neznečistilo lože. Po smrti byly oči mrtvého zatlačeny a ústa pootevřena tak, aby mohla odejít duše. Dále bylo třeba tělo umýt a obléci do rubáše, případně do oděvu souvisejícího se společenským postavením zemřelého. Často byli zemřelí zabaleni jen do plachty. Během noci drželi pozůstalí a sousedé stráž u mrtvého vyplněnou modlitbami, čtením náboženských textů a zpěvem náboženských písní. Mnohdy se přimísilo něco z pohanských zvyklostí – jídlo, pití alkoholických nápojů, vyprávění a zpěv světských písní, takže zármutek přešel někdy v pravý opak. Pláč u zemřelého, který byl nejen výrazem truchlení, ale i určitého ritu, byl záležitostí především žen. S pohřbem se dlouho neotálelo a pokud k tomu nebyly vzhledem k společenskému postavení nebožtíka zvláštní důvody, odehrával se příští den. Křesťanský pohřební rituál sestával z přenesení mrtvého v doprovodu duchovních, pozůstalých a dalších osob, za modliteb a zpěvu žalmů do kostela, kde proběhly církevní obřady. Z kostela doprovodil průvod zemřelého na hřbitov. Na hřbitově po vykrojení hrobu svćenou vodou a vykouřením kadidlem byl zemřelý opět za modliteb a zpěvů uložen do hrobu, který měl být alespoň tak hluboký, aby mezi rakví a povrchem byl jeden loket. Pozůstatkem po vykuřování kadidlem jsou nádoby obsahující dřevěné uhlí a někdy i kadidlo nacházené v hrobech významných osob z 12. až 17. století v Dánsku a ve Francii; někdy byly tyto nádoby opatřeny provrtanými otvory. Po pohřbu se někdy celé shromáždění přesunulo do kostela na mši obětovanou za zemřelého, pravidelně ale na pohřební hostinu mající silné předkřesťanské kořeny. Vyznačovala se zábavou a podle sociálního postavení zemřelého a pozůstalých i množstvím jídla a pití. Třetího, sedmého a třicátého dne a ve výroční den proběhly vzpomínkové obřady. Tyto termíny byly zdůvodňovány tak, že: „Zachovává se sedmidenní, aby duše dospěly k věčnému sabatu odpočinku, nebo aby jim byly odpuštěny všechny hříchy, kterých se v životě dopustily, dále se tyto modlitby konají po třicet dní – toto třicetidenní sestává ze tří desetidenní, aby se v nich očistilo vše, čím pochybili ve víře v trojici a v přestupování desatera, a konají se konečně i modlitby roční, aby dospěli od let neštěstí k letům věčnosti“ (Voragine 1998, s. 318). Základem křesťanského pohřbu tedy bylo (a dodnes je) uložení těla do posvěcené země a péče o duši zemřelého modlitbami, žehnáním a obětmi. Hlavní součástí obřadů je mše svatá za duši zemřelého a také modlitby a almužny. Zádušních (rekviálních) mší bývalo někdy objednáno několik set i tisíc. V průběhu 13. až 15. století byla zformulována speciální pohřební mše zvaná *Dies irae* („Den hněvu“) evokující konec Světa, od té doby mnohokrát hudebně zpracovaná. V hrobě mělo tělo zetlít, protože křesťan by si měl být vědom toho, že jeho tělo je z prachu a obrátí se zase v prach. Výjimkou byli světci, znamením jejichž svatosti bývalo nezetlelé tělo, ale na druhé straně takto postižení bývali i velcí hříšníci, jak vyplývá ze zprávy Adama Brémského z 11. století, podle níž biskup Alvard v Norsku „(...) *proměnil tělo jednoho muže, které nemohlo zetlít, svým rozhrěšením v prach. Ten člověk zemřel před šedesáti lety a byl exkomunikován arcibiskupem Libentiem pro pirátství (...)*“ (Brémský 2001, s. 40). Z křesťanského pohřbu byli vyloučeni nekřesťané,

sebevrazi a těžcí hříšníci – hráči, lupiči, rušitelé manželství, exkomunikovaní lichváři a další; ti měli být pohřbíváni bez rituálu mimo hřbitov takzvaným oslím způsobem. (Josef Unger) **křesťanství**, široký náboženský proud vyznavačů víry *Ježíše Krista, který je považován nejen za náboženství, ale za typ civilizace rozšířený primárně v evropském prostoru.

Křesťanství je evropským kulturním dědictvím a zároveň je v jistém smyslu tvůrcem daného typu kultury. Jako náboženství má křesťanství řadu vnitřních variant. Dnes má zhruba 1200 milionů stoupenců. Za křesťana je považován každý, kdo podstoupil křest.

Kolektiv (1996): *Velký sociologický slovník*. Praha: Karolinum, s. 196.

křivice, viz rachitis.

Kříž Martin (14. 11. 1841, Líšeň–5. 4. 1916, Ždánice), český notář a archeolog. Vedl výzkumy v Předmostí a v jeskyních Moravského krasu, s důrazem na stratigrafii a geografickou dokumentaci. Jeho koncepce, jež uznává jediné zalednění a v podstatě jedinou lidskou kulturu, byla zjednodušující. (Jaroslav Malina)

kříž náprsní, viz náprsní kříž.

kříž procesní, viz procesní kříž.

kříž relikviářový, viz relikviářový kříž.

křížoví bratraci (a sestřenice), potomci sourozenců opačného pohlaví; viz paralelní bratraci. (Jaroslav Skupnik)

Kuan-jin („ta, která slyší volání“), čínské jméno bódhisattvy *Avalókitéšvary („shlízejícího dolů se soucitem“), který je dobře znám v celém buddhistickém světě. V jižní Asii a *Tibetu je Avalókitéšvara všeobecně zobrazován jako muž. Čínská zpodobení Kuan-jin byla však už ve 14. století skoro výlučně ženská. Kuan-jin se objevuje často jako štíhlá žena ve splývavém bílém rouše, třímající v ruce vázičku s nektarem osvětlení a vrbovou větvičku k zahnání nemoci. Někdy drží také dítě, aby se naznačila její moc udělovat dětem požehnání. Kuan-jin asistuje buddhovi Amitábhovi, když pomáhá duším dostat se do Čisté země. Jiná podoba bohyně má tisíc očí a paží jako symbol schopnosti vidět všechna nebezpečí a pomoci všem, kdo v nouzi zvolají její jméno. Je zajímavé, že z buddhistických spásitelských postav, které si získaly v Číně oblibu, nebyla žádná tak milována a široce uctívána jako Kuan-jin, bohyně slitování. (Jaroslav Malina)

kuan-kuo, rituál pohřbívání zemřelého do vnitřní rakve (*kuan*), kterou obklopovala jedna nebo několik dalších vnějších rakví (*kuo*); tyto schránky někdy zdobily malby a reliéfy zobrazující koně, opice, jeleny, ale i lidské postavy nebo abstraktní kompozice. Mezi stěnami vnitřní rakve a vnější rakve (vnějších rakví) bývaly umístovány milodary. Tento systém, který je jedním z nejdůležitějších znaků vyššího společenského postavení, byl poprvé užit v pozdním neolitu (cca 3000–2000 př. n. l.) (například v tawenkchouské kultuře [viz] a lungšanské kultuře [viz]), poté se rozvinul ve složitý rituál kodifikovaný v ritualistických textech z 1. tisíciletí př. n. l. – **Li-ti*, **I-li* aj. (Jaroslav Malina)

kubismus (francouzsky *la cube*, „krychle, kostka“), umělecký směr, který se projevil hlavně v malířství a odvozeně v literatuře a architektuře. Vznikl v Paříži kolem roku 1910, v atmosféře dychtivosti po nových poznacích. Mladí umělci netoužili tvořit díla hodná muzeí, vydali se tedy na cestu experimentu. O charakteru kubismu, jehož zakladateli byli španělský výtvarník Pablo Picasso (1881–1973) a francouzský malíř, grafik a sochař Georges Braque (1882–1963), nelze soudit z jeho pojmenování (původně posměšného), kubisté rozhodně nemalovali v krychlích. Odmítli všechny dosavadní malířské normy a představy, klasickou krásu a klasické proporce. Jejich inspirací byl viditelný svět, ale ten přetvářeli, rozkládali na elementární geometrické tvary, které v nových souvislostech kladli vedle sebe v plochách, rozbili iluzi prostoru, barvy omezili na šedou, černou, hnědou. Tato metoda se stala základem kubismu. Přibližně ve stejné době jako dadaismus přišel též s metodou koláže. Literární kubismus vznikl ve Francii v návaznosti na malířský. Jeho hlavní představitel Guillaume Apollinaire (1880–1918) ve sbírce *Kaligramy* (1918) vytvořil básně-obrazy, v

nichž se pomocí typografické úpravy pokusil „*spojit a ztotožnit poezii a malířství*“. Ve své nejslavnější sbírce *Alkoholy* (1913) použil objeveného řetězení a prolínání rozličných postřehů, připomínající koláže. Pro českou moderní poezii mělo mimořádný význam Apollinairovo „Pásmo“ (úvodní báseň sbírky *Alkoholy*), uvedené k nám ve vynikajícím překladu Karla Čapka. Kubismus se zajímavě uplatnil v české architektuře v dílech Josefa Gočára (1880–1945) a Josefa Chochola (1880–1956). (Jaroslav Malina)

Kučera Jiří (17. 7. 1956, Brno), PhDr., filozof, odborný asistent na Katedře antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně v letech 1993–1996. V současné době vyučuje na Vojenské akademii v Brně a přednáší filozofii na Přírodovědecké fakultě a na Fakultě informatiky Masarykovy univerzity v Brně. Kontakt: PhDr. Jiří Kučera, e-mail: Jiri.Kucera@vabo.cz. (Miroslav Králík)

kula, obchodní síť s obřadními předměty mezi etnickými skupinami na souostroví severně od Nové Guineje. (Jaroslav Malina)

Kůlna, Sloup, okres Blansko, majestátní jeskyně tvořená velkým, téměř horizontálním tunelem o délce 92 m, zahloubeným do levého svahu poloslepého Sloupského údolí (469 m n. m.). Byla zkoumána Jindřichem Wankelem v roce 1881, Martinem Křížem v letech 1881–1886 a Janem Kniesem v letech 1887 až 1913. Na jejich činnost navázal v letech 1961–1976 Karel Valoch. Podle K. Valocha náležejí nejstarší stopy osídlení (malý soubor artefaktů z vrstvy 14) ještě do doby předposledního (risského) zalednění. V následující, interglaciální vrstvě 11 objevil K. Valoch drobnotvarou industrii taubachienu. Emanuel Opravil zjistil převahu uhlíků jedle, s ojedinělými kusy smrku či modřínu. Zvířecí kosti, fragmentárně dochované, náležejí koni provázenému nosorožcem. Následovalo souvrství spodního würmu (vrstvy 9b–6a). Vrstvy 8b–7d dokládají postupné šíření stepní krajiny s glaciální faunou. Ve vrstvě 7c byl tento proces přerušen teplou fází, během níž se opět krátkodobě rozšířily lesy (interstadiál Kůlna, pravděpodobně odpovídající brörupu). Nadložní vrstvu 7b tvoří mocný, jemně zvrstvený sediment bez nálezů, avšak biostratigraficky není vrstva 7c od následné vrstvy 7a oddělena. Rovněž z archeologického hlediska je obsah vrstvy 7c srovnatelný s vrstvou 7a – obě obsahují micoquien. Vrstva 7a nadto poskytla neandertálské kosterní pozůstatky. Je datována pomocí C 14, ale tato data jsou na samé hranici možností metody, a jistě minimální. Skutečnost, že ani v tomto nejslibnějším případě nejsme schopni datovat konec neandertálského osídlení Moravy, je závažným nedostatkem pro pochopení přechodu od středního paleolitu k mladému paleolitu. Údaje o vegetaci jsou k dispozici pouze z uhlíků. Ve vrstvě 7c zjistil E. Opravil jedli, provázenou smrkem nebo modřínem a borovicí. Ve vrstvě 7a bylo několik úlomků jasanu a borovice, provázených několika kusy javoru, smrku nebo modřínu. R. Musil pozoroval, že kůň převládá na bázi spodního würmu (vrstva 9b), zatímco v nadložní vrstvě 8a je vystřídán sobem. Ve svrchní části souvrství (vrstvy 7d–6a) byl nejčastěji loven mamut a sob. Poté následoval významný hiát ve výplni jeskyně. K. Valoch by do této úrovně kladl hypotetické osídlení svrchního gravettienu. Magdalénské vrstvy 6 a 5, které jsou datovány do doby před více než 11 500 lety, obsahovaly opět bohatý materiál, zejména kamennou industrii, zatímco kostěnou industrii reprezentují spíše zlomky. Paleobotanické analýzy provedli E. Opravil z hlediska uhlíků a H. Svobodová z hlediska pylu. Struktura lovné zvěře stále odpovídá podmínkám glaciálu (sob, kůň, zajíc, liška). Z výzkumu M. Kříže pochází rovněž zlomek lidské čelisti, který dnes J. Jelínek řadí do magdalénienu. Tyto vrstvy jsou překryty souvrstvím epimagdalénienu (vrstvy 4 a 3), datovaným před 11 500–10 000 let. Struktura lovné zvěře se postupně mění (jelen, los, divoké prase, bobr) v závislosti na šíření lesa na konci glaciálu. Vrstva 3 obsahovala dva lidské zuby. (Jiří A. Svoboda)

kult, náboženské seskupení bez trvalé struktury, k němuž jsou jedinci volně přidruženi.

kult předků v Číně, základní rituál a všepřonikající předivo čínského způsobu života na zemi i na onom světě patrně již od neolitických dob; pro raná období doložená nejen archeologickými, ale i písemnými prameny se tato hypotéza mění v jistotu: oficiálnímu

náboženství *Šangů i *Čouů kult předků dokonce dominoval. Tehdy byl kult předků především záležitostí aristokracie, která jeho prostřednictvím legitimovala svoje společenské postavení. Obřady k počtě předků měly podobu hodovních slavností, při nichž se scházeli členové rodu a hodovali společně se zemřelými předky (podrobný popis na základě *Š'-tingu. Rituály k počtě předků byly velmi formalizované a hlavní důraz byl kladen na společenský status jejich účastníků. Později tento kult ztratil akcent aristokratické výlučnosti, zato se však rozšířil ve všech vrstvách společnosti a *Konfucius jej učinil jedním z pilířů svého učení. Základní otázky sociální a náboženské identity jsou v Číně určovány příslušností k rodině a uctíváním předků. V Číně rodinný kult předků konstituuje celou jednu univerzální náboženskou strukturu. Nepatřit k žádné skupině a neuctívat předky je ve svém důsledku vlastně totéž jako nebyť osobou, nebyť součástí reality. Mělo se rovněž za to, že prosperita země a společnosti, správné fungování říše odvisí od řádného vykonávání rodinných povinností. Rodina, jejíž neoddělitelnou součástí byli i předkové, byla chápána jako nikdy neumírající kolektiv, živý organismus přesahující i spojující jednotlivé členy v průběhu věků. Rodina zahrnovala jako současné a „živé“ členy i předky – a podobně, jak se tím rozšířila do minulosti, musela se šířit také do budoucna. Důležité pojetí rodiny představoval rituál. Nejprostší formou bylo zapálit ráno i večer kadidlo buď před portrétem předka nebo před tabulí s jeho jménem a uctivě se uklonit – kouř kadidla stoupající vzhůru symbolicky udržoval kontakt s duchem předka. Složitější obřady se konaly o zvláštních dnech – o svátcích nebo výročích zesnulých předků rodiny. Každý člen rodiny, napřed její hlava a potom ostatní členové v pořadí svého postavení, se pomodlili a provedli před portrétem či tabulkou předka *kchou-tchou*, „hlubokou úklonu“. Největší pozornost byla zpravidla věnována nedávno zesnulým a nejstarším známým předkům. Jako oběť byly přinášeny také potraviny, které byly po obřadu při hodovní slavnosti zkonsumovány. Rodiny byly v rámci určitého kraje seskupeny v rody, jež se skládaly ze všech rodin se stejným příjmením. Pravidelně se konaly důležité rodové obřady, zejména k počtě patriarchy, který v daném místě založil rodinu. Obřady tohoto druhu, zahrnující i rituální oběti zvířat, se odbývaly v rodovém chrámu předků, kde byly vystaveny portréty nebo tabulky předků z předchozích generací. Uctívání předků má tedy v Číně hluboké, prehistorické kořeny a v tradiční čínské společnosti hraje ústřední roli dosud. Oltář předků byl umístěn v hlavní hale domu nebo ve zvláštní svatyni. Na oltářích bylo umístěno množství dřevěných tabulek, z nichž každá reprezentovala jednoho mrtvého. Kult mrtvých a rituály s ním spjaté zahrnují tedy dvě základní stadia: pohřební rituály, které následují bezprostředně po smrti a obětní rituály, které posléze udržují dlouhodobé vztahy mezi živými a mrtvými. Po pohřbu byla zhotovena papírová tabulka a uložena u oltáře předků. Asi po roce byla papírová tabulka spálena a nahrazena novou ze dřeva. Před tabulkou byly prováděny oběti i jiné obřady, například zasnoubení. Uctívání každé tabulky trvá v tradiční společnosti tři až čtyři generace, pak je tabulka zničena. Oltář k uctívání předků není vlastnictvím jen jedné domácnosti. Pro získání svého místa ve svatyni předků jsou zapotřebí dvě věci: aktuální nebo potenciální přínos v souvislosti s majetkem nebo členstvím v rodu a rodové příjmení. Muž, který se přiřadí do rodiny své manželky a dovolí svým dětem převzít její příjmení, ztrácí nárok na to, aby mohl mít ve svatyni vlastního rodu po své smrti umístěnou tabulku. Z kultu předků jsou odvozovány příslušné pohřební zvyklosti a rituály. Zemřel-li jedinec jako svobodný nebo do svých dvanácti let, pak se mu po smrti dostalo jen jednoduchých nebo žádných rituálů. Podle konfucianistů tyto rituály, oběti předkům pomáhají při zušlechťování morálních hodnot, zejména pak synovské oddanosti. Pohřební rituály – *sang li* představují komplex kultovních praktik, které se v detailech liší v různých oblastech, ale v podstatě celou Čínou prostupují velmi podobně. Mrtvý (umírající) je položen na lůžko, které je umístěno v domě ve svatyni předků před jejich tabulkami. Lože s umírajícím je poblíž vchodu, aby duše mohla snadno opustit dům. Do úst zemřelého jsou vkládány různé obětiny, třeba čajové lístky. Ze slámy nebo z papíru jsou vytvářeny nejrůznější věci – koně, služebníci,

vozy či peníze, aby to všechno mohlo být spáleno a bylo k dispozici zemřelému v zemi mrtvých. Předtím než je zemřelý v domě uložen do rakve, je umístěn nohama ke dveřím: aby nemohl škodit uvnitř domu, kdyby snad povstal jako upír, aby nejkratší cestou zamířil ven. První část procedur je vedena najatými taoistickými mnichy, kteří hrají na gongy a zvony, zatímco pozůstali stojící kolem mrtvého zpívají žalozpěvy. Pak je tělo přemístěno do rakve. Před uzavřením rakve se odehrává „obřad odřezání“: kolem zápěstí mrtvého se uváže motouz, který prochází rukama všech příslušníků jeho rodiny; poté každý ze zúčastněných dostane kadidlo a nepravé papírové peníze, které přeloží, aby takto vytvořeným záhybem mohl motouz procházet a nedotýkat se rukou, načež taoistický kněz před každou osobou provázek přestřihne. Provázky, papírové peníze a kousky kadidla jsou dány do koše, který je později spálen. Celý tento obřad slouží k oddělení živých od mrtvého. Po úmrtí je přizván geomant, aby určil správný den a místo pohřbu. V určený den zrána je tělo přemístěno na vybrané místo. Některé ženy se shromáždí kolem rakve, lkají a nařikají, mrtvému se obětuje jídlo. Pak je rakev symbolicky zatlučena hřebíky. Místo pro hrob je zvoleno tak, aby bylo chráněno před podzemní vodou a větrem, aby zde byl koncentrován „kosmický dech“ a aby okolní pahorky měly příhodný tvar a výšku. Po šesti až sedmi letech, kdy už jsou měkké tkáně odděleny od kostí, je rakev otevřena, kosti jsou očištěny a naaranžovány do keramické nádoby, která se umístí do hrobové jámy na levou stranu od rakve; někdy se nad místem s nádobou vztyčí hrobový kámen, někdy je postaven celý přístřešek. Po těchto úpravách je hrob každoročně na jaře navštěvován. (Jaroslav Malina)

kultura (obecně), plastický a mnohovýznamový program činnosti individuí, fixovaný normami a utvářený, uchovávaný, shromažďovaný a předávaný společností na základě společenské praxe, především společenské výroby; je poskytována společností každému členu společnosti a pružně determinuje individuální jednání. Je to zvláštní systém prostředků uchovávaní a předávání sociální zkušenosti, který ji přetváří v nástroj společnosti pro pružné programování jednání individuí a v nástroj částečného předurčení života následujících pokolení prostřednictvím ustálené zkušenosti předchozích pokolení (tradici). Tento systém prostředků odlišuje člověka od ostatních živočichů hlavně tím, že je umělý, konvenční, připouští dosti značnou svobodu volby a že je spojen se symbolizací. Konkrétně se projevuje ve věcech, chování, idejích a somatice lidí (tělesném vzhledu). Jeho produkty jsou současně i jeho složky a jeho nástroje. Kultura je základním pojmem řady věd, mezi nimi *antropologie a *archeologie. (Jaroslav Malina)

kultura a osobnost, ...

kultura antropologická, viz antropologická kultura.

kultura archeologická, viz archeologická kultura.

kultura archeologizovaná, viz archeologizovaná kultura.

kultura dílčí, viz dílčí kultura.

kultura etnická, viz etnická kultura.

kultura etnografická, viz etnografická kultura.

kultura historická, viz historická kultura.

kultura lokální, viz lokální kultura.

kultura materiální, viz materiální kultura.

kulturní antropologie, viz socio-kulturní antropologie.

kulturní dědictví, souhrn vztahů, děl a hodnot, které vznikly v minulosti, ale svým významem přesahují dobu svého vzniku a přispívají k vytváření, upevňování a pokroku současné společnosti. (Jaroslav Malina)

kulturní dezintegrace, ...

kulturní ekologie, ...

kulturní hrdina, v řadě mytologií, případně starých historiografií různých oblastí světa – zvíře, člověk, polobůh či bůh, který přináší lidem různé kulturní vymoženosti (ohně,

zemědělské plodiny, písmo apod.); někdy je za to ovšem bohy ztrestán (Prométheus). Například pro staročínskou historiografii představuje dobu legendárních dokonalých vládců a tvůrců základních civilizačních hodnot a vynálezů průběh 3. tisíciletí př. n. l.: 2842–2738 *Fu-si, též Pao-si, první mytický císař *Tchaj-chao, 2737–2697 *Božský rolník (Šen-ning), 2696–2598 *Žlutý císař (Chuang-ti), 2597–2206 *Pět císařů, 2333–2234 *Jao, 2233–2184 *Šun, 2183–2177 *Veliký Jü. Období vlády těchto panovníků, a dokonce i sama jejich existence jsou možná jen spekulacemi starověkých historiků, avšak základní společenské dění a kulturní činy s nimi spojované jsou realitou ověřenou archeologickými prameny. (Jaroslav Malina)

kulturní jádro, ...

kulturní kapitál, ...

kulturní komplex, ...

kulturní konflikt, ...

kulturní kontakt, ...

kulturní konvergence, ...

kulturní materialismus, ...

kulturní materiální pozůstatky, materiální (věcné) pozůstatky kulturního původu, tj. vytvořené kulturní činností, hmotné výsledky kulturního jednání. Jsou to *věci, jejich *fragmenty, *stopy. (Jaroslav Malina)

kulturní mezera, ...

kulturní oblast, ...

kulturní ohnisko, ...

kulturní okruh, ...

kulturní potřeby, ...

kulturní prvek, ...

kulturní relativismus, ...

„**kulturní revoluce**“, přesněji „velká proletářská kulturní revoluce“ (wu-čchan ťie-ťi wen-chua ta ke-ming), v letech 1966–1976, spojená s nebývalým kultem Mao Ce-tungovy osobnosti, kritikou kulturních pracovníků, poklesem národního hospodářství, dezorganizací veřejného života v zemi a bezbřehým utrpením lidu. (Josef Kolmaš)

kulturní šok, ...

kulturní témata, ...

kulturní tradice, určitá složka kultury (určitá norma nebo několik norem, zvyk, typ, komplex typů atd.), která se stabilně a dlouhodobě udržuje, někdy i vyvíjí, avšak bez radikální transformace, a to během několika pokolení (teritoriální rozšíření není definicí stanovováno). (Jaroslav Malina)

kulturní typ, ...

kulturní úroveň, ...

kulturní vzor, ...

kulturní změna, proces vzniku, transformace nebo zániku sociokulturních systémů, respektive kultur, subkultur nebo jejich částí (kulturních prvků, konfigurací apod.). (Jaroslav Malina)

kung-fu („umělec-muž“), označení čínské gymnastické soustavy vycházející z pravidelného opakování pohybových, fyziologických i duševních cviků, užívané k udržování tělesné a duševní svěžesti, k léčebným účelům, v pěstním zápasu i v boji zblízka; údajně pochází z doby legendárního císaře *Chuang-tiho kolem roku 2698 př. n. l., avšak bezpečně doložené zprávy jsou až ze 6. století př. n. l. (Jaroslav Malina)

Kung-wang-ling, vesnice u Si-anu, Čína, naleziště kosterních pozůstatků a kamenných nástrojů „prvního čínskému člověka“ (*Homo lantianensis*) z doby před 900 000 až 790 000 lety. (Jaroslav Malina)

kuo, tradiční čínské označení takzvané vnější rakve obklopující vnitřní rakev (*kuan*, viz) a vytvářející tak systém „vnitřní a vnější rakve“ (*kuan-kuo*, viz). (Jaroslav Malina)

Kupido, latinsky *Cupido* (z latinského *cupio*, „toužím“), římský bůh lásky, viz Amor. (Marie Pardyová)

Kurdistán, zeměpisný název, v používání přibližně od 14. století, doslova oblast, kde žijí Kurdové. Označuje se jím území jihovýchodního Turecka, severního Iráku, západního Íránu a severních oblastí Sýrie při turecké hranici o celkové rozloze přibližně 400 000 čtverečních kilometrů; dnes zde žije asi 25 milionů obyvatel. Kurdové patří k nejstarším etnickým celkům na *Předním východě. Od dávných dob obývají horské oblasti severního povodí řek Eufratu a Tigridu a horská pásma severozápadního Íránu. Otázka jejich původu není dosud plně objasněna: pochybnosti jsou však pouze v tom, zda patří k původnímu obyvatelstvu, které zde žilo před příchodem indoevropských kmenů, nebo zda jde o splynutí kmenů původních s kmeny nově přichozími ve 2. tisíciletí př. n. l. Pojem Kurdistán je však pouze zeměpisný, nikdy neznamenal v plném rozsahu politický celek. Je to souvislé území, které je však rozděleno několika státními hranicemi. Staršího data je rozdělení mezi bývalou Osmanskou říší a Írán (16.–17. století), k dalšímu dělení došlo až po první světové válce se vznikem nových států na území rozpadlé Osmanské říše. Území Kurdistánu dnes tedy tvoří jihovýchodní Turecko, část západního Íránu, severní a severovýchodní Irák a úzký pruh syrského území podél syrsko-turecké hranice. Mimo toto území existují kurdské enklávy, vzniklé v důsledku různých historických událostí: v Zakavkazsku (Arménie, Ázerbájdžán, Gruzie) a ve Střední Asii území zasahující jih Turkménie, přiléhající k severní hranici Íránu. Do těchto míst byli Kurdové od 17. století v několika vlnách přesídlováni k obraně východních hranic Íránu. Poměrně značné procento Kurdů žije v emigraci v Evropě (Francie, Holandsko, Německo, Švédsko, Švýcarsko, Velká Británie a jinde), dále ve Spojených státech amerických. Na území Evropy je velký počet kurdských organizací nejrůznějšího zaměření; jednou z nejvýznamnějších je nepochybně Institut Kurde de Paris, který vydává *Bulletin de liaison et d'information*, dále různé učebnice kurdštiny, knihy o kurdské problematice, edice kurdské literatury, pořádá jazykové kurzy a jiné záslužné aktivity. Kurdština, respektive její dialekty či aspoň některý z nich, je přednášena v rámci íranistiky na všech významných univerzitách. Ve své původní vlasti větší část Kurdů žije v kmenovém společenství v horských oblastech Kurdistánu a živí se chovem ovcí či jiného drobného skotu. Žijí také ve městech, kde se věnují různým řemeslům, v nichž získali velkou zručnost. V minulosti se nechávali, jako výborní jezdci a bojovníci, najímat do žoldněřských služeb. Život v kmenových společenstvích a mnohé z kmenové organizace a také mentality přetrvalo do současné doby. Kmenová pospolitost dokázala totiž úspěšně vzdorovat nebezpečí vyplývajícím z existence mocensky silných sousedních států, válečných konfliktů i tvrdých podmínek života v horách. Prostředí, v němž Kurdové žili a doposud žijí, není příhodné pro vytvoření velkého státního útvaru: jde o členité území rozbrázděné horskými údolími, která ztěžují komunikaci uvnitř i navenek. Rytmus života byl dán potřebami chovu ovčích stád, i když určitou možnost obživy dávalo a dává nezávlahové zemědělství; jeho výnosy jsou však malé. Péče o stáda dělí rok na etapy pravidelného přesunu kmene za zelenou pastvou: ze zimních sídel v údolích na sídla letní, položená výše v horách, kde příbytkem byly stany. Každý kmen putoval každoročně na svoje pevně stanovené pastviny, někdy stovky kilometrů vzdálené od zimních sídel. Nicméně některé kmeny se postupně sdružovaly ve větší celky s jedním centrem, z něhož se vytvořilo kmenové knížectví, jakýsi počátek budoucího sjednocovacího státotvorného procesu. Takových středisek vzniklo několik, ale rozhraničení pozastavilo tento proces v situaci, kdy se Kurdové ocitli na obou stranách hranice dvou říší (osmanské a perské – 1516, 1639). Převahu si nadále uchovávala pevná vazba k vlastnímu kmeni, případně kmenovému knížeti, zatímco vazba k říši byla volnější a často i opoziční a odstředivá. Některá z těchto kurdských středisek dokonce nárokovala vytvoření nezávislého

postavení, všechny pokusy však skončily neúspěchem. Existence trvalého rozdělení a politických zásahů zcela vyloučily možnost osamostatnění Kurdů ve vlastním státě. Pokud se licitace tohoto druhu vyskytly v diplomatických jednáních (slib samostatného Kurdistanu na mírových jednáních v Sèvres v roce 1920, ve 30. letech 20. století ve Velké Británii aj.), žádná z velmocí je nemínila vážně. Trvalé rozdělení Kurdů se stalo skutečností (1922–1925), která měla a stále má negativní dopad na osud tohoto národa. Dnes Kurdové citlivě vnímají svou etnickou sounáležitost, ale státy, kde žijí, nejeví nejmenší ochotu cokoliv řešit. Kurdové na druhé straně zůstávají beznadějně roztrženi jak v Kurdistanu, tak v emigraci, pocit křivdy zkresluje jejich vnímání problému do podob až naivních, těžko řešitelných. Navzdory neustálému nepokoji v těchto oblastech a ozbrojeným konfliktům nejsou Kurdové již národem, kterému by hrozila asimilace nebo zánik, i když existuje mnoho přehrad, které je rozdělují, a je spíše obdivuhodné, že nejen přežili, ale že jejich národní organismus je velmi živý. Vědomí sounáležitosti je již dostatečně pevné a nacházejí oporu i mezi politiky. Složitou situaci, již je vývoj tohoto etnika poznamenán, zřetelně odráží projevy kurdského slovesného umění. Stručně vyjádřeno, stav kmenové roztržitosti přetrvával do doby, kdy proces formující se národnosti Kurdů již nebylo možno do alespoň nějaké základní podoby státotvorného politického celku. Zůstali rozdělení do několika států, čímž se zastavil sjednocovací proces kmenů, dialektů i dalších důležitých faktorů. Problémy z toho plynoucí jsou nejspíše příčinou toho, že kurdská literatura, navzdory mnoha odborným oceněním, zůstává stranou pozornosti. Nepochybně k tomu přispěla doba po druhé světové válce, která představovala množství ozbrojených střetů, přinejmenším téměř deset let trvající konflikt na území Iráku v 60. letech 20. století mezi Kurdy a iráckou vládou, konflikty v Turecku, problémy Kurdů v zahraničí (radikalizace projevů kurdských organizací v Německu) a podobně. Světová veřejnost je informována o Kurdech příliš jednostranně. Představa o Kurdech jako lidech, s nimiž jsou stále nějaké problémy, začíná v povědomí veřejnosti převládat, aniž by se někdo pokusil vysvětlit podstatu věci. Jen úzký okruh odborníků je si vědom nedostatečnosti výzkumu v tomto směru. Na druhé straně neklid v kurdských oblastech brání skutečnému terénnímu výzkumu, který by byl nepochybně velmi přínosný, zejména kdyby se podařilo zachytit mizející dialekty a neobyčejně bohatou slovesnou kulturu. Skryté ostatně zůstávají i další stránky života Kurdů. Pravděpodobně nejstarším a nejcennějším dokladem starobylosti kurdského obyvatelstva je totiž jazyk a literatura. Ani zde však není situace bez problémů. Jak již bylo řečeno, existuje nikoli jeden stabilizovaný kurdský jazyk, nýbrž skupina větších a drobnějších dialektů. Jazykem literatury se postupně staly všechny větší dialekty, což je důsledkem územního rozdělení. Kurdské dialekty přesto tvoří celek výrazně se odlišující od svého nekurdského okolí. Řada znaků, často společných, ukazuje na jeden indoevropský jazykový zdroj. Kurdské dialekty patří k severní větvi západoiránské skupiny indoevropských jazyků. Přetrvávající rozptýl je důsledkem rozdělení územního i kmenového, různé jazykové odlišnosti se nestačily sjednotit do podoby jediného jazyka. Pozitivním důsledkem je však skutečnost, že dialekty zachycují určité znaky a etapy vývoje indoevropských, konkrétně iránských jazyků, které například stabilizovaná perština jako úřední jazyk již nemá. Z tohoto důvodu je studium kurdských dialektů ojedinělou příležitostí nahlédnout do starších etap vývoje iránských jazyků. Nejstarší a nejarchaičtější skupina dialektů je nazývána *kurmandží* podle dialektu hlavního a pokrývá oblast jihovýchodního Turecka, syrskou oblast osídlenou Kurdy, také oblasti Zakavkazska, kam přišli Kurdové převážně z Turecka. Tato skupina je obklopena turečtinou, jazykem již svým původem odlišným, a zřejmě proto si zachovala nejvíce své osobité znaky. Střední skupina se rozvíjela v arabském prostředí, tedy v blízkosti semitské arabštiny, rovněž svým původem odlišného jazyka. Jihovýchodní skupina dialektů se nalézá na území Íránu, v těsné blízkosti spřízněného perského jazyka. Zde dochází k nejsilnějšímu ovlivnění perštinou. Někdy je obtížné stanovit, zda jde o dialekt perský nebo kurdský. Jazykem klasické kurdské

literatury je kurmándží, moderní literatura (zejména po druhé světové válce) vychází již z řady dalších dialektů. Velmi komplikujícím faktorem šíření slovesnosti a ediční činnosti je písmo. V Íránu se užívá arabského písma, v Iráku zvláštního přepisu arabského písma (s některými ojedinělými grafémy pro krátké samohlásky). V Sýrii, kde blahodárně působil vliv kurdské knižecí rodiny Bedirchánů z Džizre, byl pro kurdštinu vytvořen systém na základě latinky (1927). V Turecku je používána latinka na základě tureckého systému latinky (1928). V Arménii, kde je Kurdů v rámci zakavkazské části nejvíce, byl nejdříve užit systém písma arménského (1921), později systém latinky a od roku 1945, kdy byla pro všechny národy Sovětského svazu (s výjimkou Arménie, Gruzie a Pobaltí) jednorázově zavedena azbuka, stala se azbuka závazná i pro kurdštinu. Každá změna grafického systému znamenala pochopitelně řadu knih v tom či onom systému tištěných. Vzhledem k tomu, že v někdejších Sovětském svazu vycházela závazná, zejména jazykovědná díla stabilizující jazyk (gramatiky, slovníky různých kurdských dialektů), bylo poukázáno na to, že tyto publikace za hranicemi Sovětského svazu nikdo nemůže číst, a tedy používat. Proto se přistoupilo k publikování v latině, což umožnilo i čilejší kontakty mezi Kurdy ze Zakavkazska a západními kurdologickými centry. (Adéla Křikavová)

kúros („hoch, mladík“), typ sochy stojícího nahého mladíka charakteristický pro archaické řecké umění. S určitým zpožděním navazuje na typ stojící ženské sochy *koré*, který je o něco starší. Nejstarší sochy tohoto typu se objevují kolem roku 600 př. n. l. Jejich tvorba byla pro sochaře náročnější než v případě ženských soch. Vyžadovala již jisté znalosti anatomie a systém rozvržení proporcí těchto námětů podle pomocné grafické sítě, odvozené z pozdního egyptského umění. To se později projevilo ve snahách umělců o vytvoření jednotného proporčního kánonu (Polykleitos v *Doryforovi*). Ve stylu a proporcích se od sebe liší také jednotlivé místní školy: dórští kúrové jsou mohutnější, členitější a expresivnější ve výrazu obličejů (*Kleobis a Bitón* z argejského okruhu, kolem 590 př. n. l.). Iónský okruh dával přednost štíhlým a splývavějším sochám a nezvýrazňoval příliš anatomii (doklady jsou poněkud mladší, například kúros z Mélu z doby kolem roku 550 př. n. l.). Attičtí kúrové jsou charakterizováni svou solidní konstrukcí a zároveň i snahou o celkovou harmonii (kúros z New Yorku, kolem roku 600 př. n. l.). V průběhu 6. století př. n. l. sochaři zdokonalili svou technickou zručnost a pokročili ve znalosti anatomie. V iónském prostředí vznikly i první kolosální sochy (kúros ze Samu, torzo z Délu aj.). V pozdně archaickém období se sochy kúrů stavěly na hroby zemřelých mladíků (kúros z Anavyssu, kolem roku 530 př. n. l.). Posledním z řady kúrů a zároveň prvním z řady klasických kontrapostových soch atletů, je socha takzvaného *Kritiova efěba* (viz *Kritios*) z athénské Akropole (490–480 př. n. l.). Ukazuje, nakolik se tradiční typ kúra proměnil uvolněním a převedením námětu do reálných prostorových vztahů. Pro archaické řecké sochy a motivy kúrů zvlášť je typická soustředěnost, energie a optimismus, které z nich vyzařují. Jsou specifikem vitality rané řecké kultury v jejích počátcích a po nich nastávající strmé fázi vzestupného vývoje *řecké civilizace. (Marie Pardyová)

kurtoazní literatura (francouzsky *littérature courtoise*, „dvorská, dvorná literatura“), proud v evropské středověké literatuře, který vznikl ve 12. a 13. století na území Provence v jihovýchodní Francii a odtud se rozšířil do celé Evropy (viz *minnesang*, trubadúrská a truvérská poezie). Byla vytvářena při dvorech zámožných feudálů, na nichž panoval jemný životní styl a vytríbená jazyková kultura spjatá s kodexem rytířských ctností. Obsahem bylo opěvování vdané ženy, která je pro čitele společensky nedosažitelná. Líčení milostného citu je přesně stylizováno a posunuto do roviny alegorie. (Jaroslav Malina)

kurzivní písmo (čínsky *sing-šu*), jeden z pěti základních stylů čínského písma. (Josef Kolmaš)

kuvada, obyčej uplatňující se v období před porodem: ukládá budoucímu otci řadu omezení a obsahuje rovněž určité prvky chování odvozené z chování rodičky; otec je takto chápán jako účastník porodu dítěte. (František Vrhel)

kvadratura (z latinského *quadrare*, „sestavit do čtverce“); viz *ambit*. (Josef Unger)

kvadruparéza, částečné ochrnutí horních i dolních končetin. (Ladislava Horáčková)

květ (*anthos, flos*), soubor přeměněných listů krytosemenných rostlin přisedajících na stonek a podílejících se na pohlavním rozmnožování rostlin. Tvoří jej zpravidla květní obal (kalich + koruna nebo okvěti), tyčinky a plodolisty. (Petr Bureš)

Kwakiutlové, indiánské etnikum obývající severozápad ostrova Vancouver a protilehlé pevninské pobřeží Kanady. Jejich počet se odhaduje na 4,5 tisíce. Výrazným rysem tradiční kultury byla vyspělá sociální hierarchie. (Josef Kandert)

kyfóza, vyklenutí páteře v předozadní rovině směrem dozadu. Přirozená je v hrudní a křížové oblasti páteře. (Ladislava Horáčková)

Kyjevská Rus, první stát východních Slovanů založený patrně skandinávskými Vikingy (Varjagy, v západní Evropě nazývanými Normané čili Severané), členy ozbrojených knížecích družin, kterým se také říkalo Rus' (z finského Ruotsi, které označovalo severní Germány). První panovníci z rodu Rurikovců byli právě tito družiníci (Olga – Helga, Igor' – Ingvar, Vladimir – Waldemar); *Nestorův letopis*, první původní východoslovanská kronika, zaznamenává v textech smluv Kyjeva s Byzancí jména těchto Skandinávců jako členů poselstva. Kyjevská Rus skládající se z úředních knížectví a sahající od Kyjeva po Novgorod (největší rozsah měla ve 12. století za knížete Vladimira Monomacha) trvala od 9. století do mongolského vpádu (Kyjev padl roku 1240), přičemž se centrální moc kyjevského knížete od 12. století permanentně oslabovala (feudální rozdrobenost). Na území Kyjevské Rusi se mluvilo obecným východoslovanským jazykem a jeho dialekty, z nichž se začaly formovat tři skupiny a jejich promíšením se vytvářel základ dnešní velkoruštiny, ukrajinštiny a běloruštiny. V 10. století došlo zde k pokřesťení a vzniku literatury – písmem byla především cyrilice přenesená sem z Bulharska (vytvořena byla, jak známo, Konstantinem pro Velkou Moravu v 9. století na bázi řeckého majuskulního písma). Literárním jazykem byl jihoslovanský umělý jazyk – staroslověnština (církvní slovanština) vytvořená na základě slovanských dialektů z okolí dnešní řecké Soluně, která – spolu s východoslovanskými dialekty – vytvořila podloží moderní ruštiny). Erotická etiketa se v Kyjevě řídila jednak západoevropskými modely (běžné kontakty s královskými dvory), tedy modifikovaným rytířstvím, jednak byzantskou tradicí a folklorními rity. (Ivo Pospíšil)

kykladská kultura, specifické projevy obyvatelstva, které na počátku 3. tisíciletí př. n. l. osídlilo z Malé Asie řecké ostrovy v Egejském moři. K svěbytným artefaktům patří zejména takzvané *kykladské idoly. (Marie Pardyová)

kykladské idoly, s kultem spjaté mramorové sochy, které byly v průběhu 3. tisíciletí př. n. l. vytvářeny na Kykladských ostrovech. Představují první doklady monumentální plastiky v řeckém prostředí. Ostrovy měly zdroje kvalitního mramoru, jenž byl lámán v plochých deskách a opracováván bronzovými nástroji jednoduchou technikou do podoby stylizovaných lidských postav – od malých rozměrů až po monumentální plastiky v životní velikosti. Většinou znázorňují ženy, patrně mateřské bohyně se zvýrazněnými sexuálními znaky, v pozdní fázi se objevují i složitější sošky hudebníků z Kéru. (Marie Pardyová)

Kyklady, souostroví v Egejském moři. Název pochází od toho, že roztroušené ostrovy připomínaly kruh (řecky *kyklos*) okolo malého, ale kultovně důležitého ostrůvku *Délou.

Kyklóповé, obludní, divocí a nevzdělaní obři s jedním okem uprostřed čela. Byli potomky *Urana a Gáie. Když *Zeus povstal proti tyranské vládě svého otce Krona ukovali mu hromy a blesky, jež mu dopomohly k vítězství. Z *Homéra je znám kyklóp *Polyfémos, který se nevlídně zachoval k Odysseovi a byl z nutnosti potrestán ztrátou jediného oka. Původní

sousedé Kyklópů Faiákové se pro jejich násilnosti museli vystěhovat do bezpečné vzdálenosti na ostrov Scherii. (Marie Pardyová)

kyklópské zdívo, megalitické zdívo z velkých kamenných kvádrů, polygonálních nebo přitésaných do pravidelných tvarů. Typické je pro architekturu mykénského období (viz mykénská civilizace). Pozdější Řekové považovali tento typ monumentálních staveb za dílo bájných obrů Kyklópů. (Marie Pardyová)

Kypr, řecký ostrov v blízkosti jižního pobřeží Malé Asie. Důležité strategické i obchodní centrum (rovněž díky nalezištím mědi, od níž má ostrov své jméno), kde se střetaly a prolínaly vlivy Východu (Foiníkie) a Západu (Řecka). Na Kypru se od neolitické doby utvářela svébytná kultura. Svou specifikou si Kypr dlouho zachovával i v řecké době. Až do 3. století př. n. l. se zde používalo zvláštního slabičného písma (kypromínojská písma), které bylo dědictvím místního předřeckého obyvatelstva. (Marie Pardyová)

Kyréné, řecká kolonie založená v 7. století př. n. l. v severní Africe, významné centrum řecké vzdělanosti v helénistickém období, od roku 74 př. n. l. se stala římskou provincií. Při vykopávkách v tamních lázních bylo objeveno krásné torzo Afrodíty vystupující z lázně (*Anadyomené*), dnes vystavené v nové expozici Museo delle Terme v Římě. (Marie Pardyová)

labidodontie, klešťovitý skus čelistí. (Ladislava Horáčková)

labyrint, z řeckého *labyrinthos* od *labrys* („dvojitá sekera“). Tradiční název pro Mínóův palác v Knóssu (viz Mínós). Původní název vznikl od kultovního symbolu dvojité sekery, ale vzhledem k nepřehledné architektonické dispozici tohoto největšího mýnojského paláce, brzy nabyl významu bludiště a byl dán do souvislosti s bájí o Mínotaurovi (napůl člověku, napůl býku). Autorství tak složité stavby Řekové přisoudili svému archetypálnímu umělci *Daidalovi. (Marie Pardyová)

Laena, přezdívka athénské hetéry z 2. poloviny 6. století př. n. l. Byla důvěrnou přítelkyní Tyranobijců Harmodia a Aristogeitóna. Při vyšetřování, které nastalo po jejich úspěšném útoku na Peisistratova syna Hipparcha roku 514 př. n. l. a při němž oba spiklenci zahynuli, byla krutě mučena, nic však neprozradila. Tak jak Athéňané později věnovali pomník tyranobijcům, rozhodli se uctít i památku Laeny, ale protože nechtěli v její soše oslavit hetéru, zobrazili ji v podobě lvice, jak odpovídalo její přezdívce, a navíc bez jazyka, protože se při krutém výslechu zachovala jako by ho neměla. (Marie Pardyová)

Laetoli, Tanzanie, naleziště archaických australopitéků (*Australopithecus afarensis*), zvláště proslulé jsou otisky šlápějí ve zpevněném tufu. (Jiří A. Svoboda)

La Ferrassie, viz Ferrassie.

Lafitau Jean-François (1681–1740), francouzský misionář a spisovatel; průkopník etnografického studia severoamerických indiánů. V roce 1696 vstoupil do jezuitského řádu, jehož představitelé jej v roce 1711 vyslali do Kanady. Zde se na misijní stanici v Sault Saint-Louis (Caughnawaga) věnoval důkladnému etnografickému studiu irokézských zvyků a příbuzenského systému, jehož výsledkem bylo známé dílo *Mœurs des sauvages américains comparées aux mœurs des premiers temps* (Mravy amerických divochů ve srovnání s mravy prehistorických dob, 1724). V Kanadě objevil léčivou rostlinu ginseng, jež byla předtím známa pouze z Číny a střední Asie. Tento nález vzbudil značné naděje týkající se možného obchodního využití, jež však záhy pohasly. Lafitau každopádně věnoval v roce 1718 ginsengu samostatné pojednání. Roku 1717 se vrátil do Francie, kde hájil před korunou zájmy misionářů a usiloval o potlačení distribuce alkoholu mezi indiánskými kmeny. Ačkoliv představený jezuitů otec Julien Garnier usiloval o jeho návrat do Kanady, Lafitau strávil zbytek života ve Francii. (Ivo T. Budil – Jaroslav Malina)

Lagar Velho, Portugalsko. V levé části tohoto převisu byl při zemních úpravách náhodně odkryt poškozený pohřeb dítěte, datovaný mezi 23,9–24,9 tisíce let. Osobní ozdoby zahrnují provrtané zuby jelena a schránky měkkýše *Littorina obtusata*. Nález vyvolal diskusi o možnosti křížení mezi neandertálci a anatomicky moderními lidmi. (Jiří A. Svoboda)

Lagaš, dnes al-Hibá v jihovýchodním Iráku, sumerské město a městský stát v jižní Mezopotámii se svatyněmi božského páru Ningirsu-Nanše. (Blahoslav Hruška)

La Chapelle-aux-Saints, viz **Chapelle-aux-Saints**,

laktace, tvorba a vylučování mléka z mléčné žlázy, kojení. (Jaroslav Zvěřina)

Lakulíša, jedno z vtělení boha *Šivy, uctívané zejména v Gudžarátu, k jehož hlavním atributům patří kyj (*lakula*) a ztopořený úd. (Jan Filipický)

lama (*bla-ma*, „nejvyšší“), v tibetském buddhismu označení duchovního učitele, gurua. Nejvyšší mnišská hodnost. (Josef Kolmaš)

lamaismus, dřívější název pro tibetský buddhismus. (Josef Kolmaš)

Lamarck Jean Baptiste Pierre Antoine de Monet (1. 8. 1744, Bazentin-le-Petit, Francie – 18. 20. 28. 12. 1829, Paříž, Francie), francouzský přírodovědec; průkopník evoluční teorie, předchůdce Charlese *Darwina, Charlese *Lyella a Ernsta *Haeckela. Pocházel ze severofrancouzské aristokratické rodiny s dlouhou vojenskou tradicí. V roce 1756 vstoupil do jezuitského semináře v Amiensu, ale záhy po otcově smrti narukoval do armády a zúčastnil se bojů sedmileté války v Německu, kde byl vyznamenán za statečnost a povýšen na důstojníka. Po uzavření míru roku 1763 sloužil pět let v posádce v jižní Francii, ale náhodné zranění jej přinutilo opustit armádu. Pracoval jako bankovní úředník v Paříži, vystudoval medicínu a věnoval se botanice. V roce 1778 vydal svoji první knihu *Flore Française*, která zaznamenala značný ohlas a jež mu získala Buffonovu podporu. Lamarck byl jmenován asistentem v královské botanické zahradě, *Jardin des Plantes*, která byla rovněž důležitým střediskem lékařských věd a přírodovědeckého bádání. V roce 1781 cestoval jakožto vychovatel Buffonova syna po Evropě. V roce 1793 byla královská botanická zahrada transformována v *Musée National d'Histoire Naturelle* a Lamarck, který až doposud trpěl finančním nedostatkem, byl jmenován v nové instituci profesorem pro studium hmyzu a červů, jimiž se až doposud nezabýval. Pro Lamarcka to však byla výzva a vytvořil nové vědecké odvětví zabývající se bezobratlými (termín, který razil). Lamarckova teorie evoluce a hlavní biologické a paleontologické teze vyjádřené v knize *Philosophie zoologique* z roku 1809 vzešly především ze zmíněného bádání o problematice bezobratlých. Rovněž publikoval studie z fyziky a meteorologie. Lamarck nedosáhl během svého života uznání, jež by bylo srovnatelné s respektem, jemuž se těšil například Georges Cuvier (který si vážil Lamarckových prací o systematice bezobratlých, ale jenž polemizoval s Lamarckovými evolucionistickými názory). Kolem roku 1818 začal Lamarck pozbývat zrak a závěr života prožil v bídě. (Ivo T. Budil – Jaroslav Malina)

Laming-Empeire Annette (1917–1977), francouzská archeoložka a historička umění. Prováděla archeologické výzkumy ve Francii a v Jižní Americe, zabývala se archeologickou teorií a metodologií. V roce 1957 jako jedna z prvních vystoupila s teorií o široce filozoficky založeném významu mladopaleolitického skalního umění. (Jaroslav Malina – Jiří A. Svoboda)

Lan-tchien, město v Šen-si v Číně, v jehož okolí (například u vesnice Kung-wang-ling, viz) jsou naleziště kosterních pozůstatků a kamenných nástrojů prvního člověka na území Číny z doby před 900 000 až 790 000 lety (*Homo lantianensis*). (Jaroslav Malina)

Lao-c' („Mistr Lao“), též Starý Mistr (kolem 570–490 př. n. l.), čínský myslitel, pololegendární osobnost, jíž se připisuje autorství *Tao-te-ťingu* (*Kniha o Cestě a ctnosti*) a vytvoření *taoismu. (Jaroslav Malina)

Lascaux, jeskyně u vesnice Montignac, departement Dordogne, jihozápadní Francie. Na jeskynních stěnách bylo roku 1940 objeveno několik set maleb a rytin (převážně postavy zvířat, výjimečně schematická postava muže, symboly mužského a ženského pohlaví aj.) vytvořených v mladším paleolitu, kolem roku 15 000 př. n. l., lovci kultury staršího magdalénienu. (Jiří A. Svoboda)

láska, kulturní konstrukt (srov. pojetí Ericha Fromma, podle něhož člověk do skutečné lásky neupadá, nýbrž ji vytváří); v obecné rovině ji lze snad charakterizovat jako kuriózní a obtížné

vysvětlitelný „mix“ (jak pro „účastníky“, tak pro „pozorovatele“) citovosti a sexualnosti obvykle mezi dvěma jedinci, zpravidla (stále ještě?) opačného pohlaví. – Dramatičtější je láska to, o čem se nejčastěji píše v krásné literatuře; José Ortega y Gasset mluví v této souvislosti o „*láskách*“, což akcentuje průběhovitost: „*Lásky (amores) jsou více či méně dobrodružné příběhy, které se zběhnou mezi muži a ženami.*“ – Kanoničtější definici lásky je vskutku krajně obtížné podat; lze ji spíše trasovat různými manifestacemi, stopami. Toto jemné multidimenzionální kontinuum se totiž vzpěčuje jakékoliv definici i jakémukoliv jednoduchému třídění. Řekneme-li například, že láska je pozitivní citový vztah k lidem, zvířatům, věcem, idejím, jevům, sobě samému, upadneme do citové jednorozměrnosti, nemluvě o přílišné šíři „objektního obsazení“. Řekneme-li, že láska má různé podoby: pohlavní, citové, estetické, vesmírné, kurtoazní a la Provence, je takové třídění příliš monodické a fragmentární. – Orientujme se spíše na možné „stopy“ a pochopitelně na jejich větvení a souvislosti. Začněme stopou emocionálnosti, jež může být manifestací dobových teorií citovosti: láska je takto činností primárně citovou směřovanou k objektu, jímž může být cokoli, ale doufejme, že je to nejčastěji krásná žena. Zvláštním případem této stopy může být stendhalovská krystalizace, tedy soubor bludů (nebo snad idealizace?), které si představujeme jako opravdové a nepochybné, co se milované bytosti týče. Také lze říci, že v krystalizaci jde o představu idealizující: činí z objektu, k němuž směřuje, pouhou projekci subjektu. Dodejme ještě, že Stendhal (1783–1842) nezapře vliv senzualistických koncepcí (Antoine Louis Claude Destutt de Tracy, Claude Adrien Helvétius): základem lidské bytosti je podle něj senzibilita. Poněkud jinou podobu citovosti předkládají evropští romantikové či sentimentalisté, nejkrajnější je v tomto ohledu Goethův Werther. – Jinou, možná zajímavější stopou je touha, tedy láska jako touha: *concupiscibile circa bonum*. Obecněji: v této stopě se láska může jevit jako „expozitura“ pudu, chťice, libida, erótu. Tak pro Schopenhauera je láska individualizovaný pohlavní pud; subjekt je pouhým exponentem nadosobních směřování druhu. Také pro Freuda je láska duševním korelátém libida: O lásce mluvíváme tehdy, když stavíme do popředí duševní stránku sexuálních hnutí; pro Michela Foucaulta je moderní formulí právě touha. U Platóna je láska nazírána jako touha plodit v krásě, čímž se dostáváme ke stopě estetické; Lorenzo Medicejský řekl: „*L'amore é un' appetito di bellezza.*“ – Vztah lásky a touhy však korunuje „nepřekonatelný“ Jacques Lacan, jenž konstatoval, že mluvit o lásce nemá žádný smysl (natož o ní psát, nebásnil už Petrarca o tom, že je milostný cit nepopsatelný?), respektive je nemožné říci o lásce cokoli smysluplného; v okamžiku, kdy se o ní začne mluvit, propadáme se do imbecility. Přesto však o ní Lacan nejednou ve svých „seminářích“ mluví, chápe ji jako čistě imaginární jev, vyznačující se autoerotickou, narcistní strukturou. Zásadní Lacanův přínos je dlužno, jak se zdá, spatřovat ve zkoumání lásky a touhy, v jejich hře opoziční i splývavé. Jakožto jev imaginární náleží láska do okruhu ega, zatímco touha je spjata s řádem symbolickým, s oblastí toho druhého. Láska je Lacanovi metaforou, kdežto touha metonymií. Na druhé straně nacházíme u Lacana prvky splývavosti: oba jevy jsou si blízké v tom smyslu, že jsou neukojitelné. Uspořádání lásky jakožto „přání být milován“ je identické s uspořádáním touhy, v níž se subjekt snaží, touží být objektem touhy toho druhého. – Nakonec si povšimněme antropologie lásky, pokud něco takového existuje. Zdá se, že v tomto případě jde – alespoň primárně vzato – o hledání a zkoumání univerzálního vzorce, tedy jde o transkulturální pohled. Konkrétněji: Existuje láska v „primitivní“ společnosti jakožto její každodenní součást, je láska banální zkušeností archaických pospolitostí? Není to spíše „novinka“ euroamerického kulturního okruhu? Najmě jeho romantického dědictví, jeho descartovské emancipace subjektu, jeho psychizace persony v křesťanských zpovědích, jak soudí Foucault? A v souvislosti s tím: Je pojem persony, subjektu, pojem individuálnosti transkulturálně invariantní (viz speciálně – Lévy-Bruhl a jeho „*primitivní duši*“, jeho „*mystickou zkušenost a symboly*“), otázka, již si kdysi položil M. Mauss? – Je pravda, že etnologové nejsou jednotní. Tak Robert Endleman (*Love and Sex in*

Twelve Cultures, 1989) na základě analýzy dvanácti exotických společenství shrnuje své zjištění takto: Vlastní takové společenství „ideál“, jakousi normu lásky v západním smyslu, tj. jakožto fúzi senzuality, eventuálně vášně, sexu a něhy? Odpověď je záporná. Dále: Oceňují romantickou lásku či mají s ní vůbec zkušenost ve smyslu výrazné sexuální přitažlivosti s extrémní a nerealistickou idealizací milovaného objektu a s připraveností zcela se obětovat. Odpověď je opět záporná. Zdá se zkrátka, že něco jako západní pojetí lásky, ač nikoli zcela nepřítomné, je v exotických pospolitostech vzácné. A je jisté, že takové vidění není, normativně vzato, zpravidla ani požadováno ani očekáváno nebo pokládáno za požadavek dobrého života. Ještě vzácnější pak je romantická láska. Existují výjimky, připouští Endleman, například novoguinejští Gebusiové. Možné kontexty jsou však dosti odlišné: také Gebusiové (příznačné pro Melanésii) mají normativní homosexuální zkušenost, Knauft mluví o tom, že naplňují univerzální bisexuální potenciál a zřejmě méně čtou *Utrpení mladého Werthera*. Výraz „romantický“ rezervuje Knauft spíše pro nezákonné, cizoložné heterosexuální styky. – Naproti tomu William Jankowiak (*Romantic Passion: A Universal Experience*, 1995) odmítá propozici, že romantická láska je plodem kulturní zjemnělosti, a nikoli zkušeností běžně dostupnou mimo euroamerický kulturní okruh. Problém je však v tom, že i kdyby schopnost romantické lásky byla lidskou univerzálií, její projevy by byly závislé na povaze, vývoji té či oné kultury. Tým autor ve spolupráci s Fischerem (1992) se nicméně pokusil o transkulturní detekci „romantické lásky“, kterou definuje jako intenzivní přitažlivost implikující idealizaci toho druhého v erotickém kontextu a kterou nachází ve 146 ze 166 zkoumaných společenství. Láska je jevem panhumánním; a některé výzkumy naznačují, že lidský sklon k idealizaci druhého, byť neodvozený ze sexuality, je v každém případě koextenzivní s touhou. Zdá se, že spor je zatím obtížně rozhodnutelný; nepochybně bude nutné rozšířit a zvýšit stupeň analýzy etnologických materiálů a vyjádřit se k takovým otázkám jako pojetí subjektu, individualizace, k dosahu jedinečnosti tradic a kultur. Jinými slovy: hra oscilace mezi relativismem a transkulturalismem trvá. (František Vrhel)

láska, hluboký pozitivní citový vztah subjektu (milujícího) k sobě samému, k jinému subjektu nebo objektu (milovanému), k jiným osobám, věcem a jiným entitám duchovní nebo fyzické povahy. Láska je silným motivem. Milující je „přitahován“ k objektu lásky, považuje jej za žádoucí dobro, jež chce získat, sdílet, radovat se z něho, pečovat o něj, chránit ho a hlouběji poznávat. Láska má rozmanité podoby, od lásky pohlavní, smyslové, estetické (erós – láska ke kráse) k lásce duševní a duchovní (láska zamilovaných osob – vášnivá; láska manželská, mateřská – spojená s něžností a trpělivostí; otcovská – láska ochraňující; láska k vlasti; láska k Bohu), od lásky hledající v prvé řadě vlastní uspokojení k lásce zapomínající na sebe, obětavé, darující (třeba i život). Láska je mnohdy považována za proměňující, svrchovaný činitel lidského života a jeho naplnění. Láska rodičů vůči dětem v časném dětství je jednou z vitálních potřeb člověka a podmínkou jeho základní důvěry ve svět a také podmiňuje správný vývoj jeho citových a morálních hodnot, je podstatou toho, že se člověk vyvine jako společenský a kulturně formovaný a formovatelný tvor. Dítě v nejranějším věku pro svůj správný vývoj potřebuje projevy lásky a ne jen nezbytnou péči, potřebuje vnímat nejen pocity, ale i příklady, aby si osvojilo archetypální hodnoty důvěrnosti a blízkých vztahů. – Konrad Lorenz: „*Lidské vlastnosti se mohly vyvinout jen v seskupeních přátelských.*“ Moderní biologie ukazuje, že láska je něco, k čemu jsou lidé geneticky vybaveni, naprogramováni, ale na rozdíl od jiných živých tvorů se neomezuje jen na přirozenost pohlavního pudu, zajištění reprodukce, ale zaleží na psyché, na jedinci, co je schopen z tohoto vztahu udělat, v co ho přetvořit, jaké nové duchovní hodnoty založit. Moci a danosti lásky jako všemocného hybatele si byli lidé vědomi dávno před objevy biologie ve 20. století a dokonce i před existencí jakékoli vědy – poznali to citem, intuicí, a vyjádřili již tvůrci paleolitických maleb a soch. Láska, pohlavní touha, vztah mezi mužským a ženským prvkem se totiž objevuje jako prapočátek vesmíru a veškerenstva v kosmogonických mýtech a filozofiích takřka všech

kultur a civilizací světa. Například v *indickém* kulturním okruhu v mladších hymnech *Rgvédu* je představa jediného nerozlišeného počátku, existujícího mimo čas a prostor, jehož rozrůzněním vznikl veškerý fenomenální svět. Světotvorný proces je pak zobrazen jako sebeoplození a prvoplození této bezejmenné prapříčiny, která sama povstala jako plod kosmického žáru či zanícení (*tapas*). Hybnou silou v pozadí aktu tvoření védští pěvci spatřovali v žádosti (*káma*), pohlavní touze, jejímž působením z jednoty povstala dvojnost, polarita, jež je východiskem procesu rozplozování. Zdroj veškerenstva se na počátku tvoření polarizuje na nebeský manželský pár, otce Nebe, jenž se naplněn milostnou touhou sklání nad matkou Zemí a oplodňuje ji životodárným deštěm jako svým semenem, na mužský a ženský prvek, přítomný v lidském pokolení, kde se neustále opakuje proces emanace, „vypouštění“ (*sršti*) světa jevů, který se na konci věků, ve velkém rozplynutí (*pralaja*) opět navrácí ke svým pramenům. Zřídlo a střed všehomíra na makrokosmické úrovni tvoří ohnivý sloup, nebetýčná hora, nebeský strom či božský úd (*lingam*), umístěný v „lůnním domě“ (*garbhagrha*), v nitru svatyně, jenž symbolizuje *axis mundi* a představuje spojení mužského a ženského plodivého principu. Čínské koncepce jsou založeny na pojmu *jin-jang*, jenž představuje jednotu protikladů, z nichž se skládá původní substance bytí *čchi*; jin je ženským principem univerza, jang zosobňuje mužský princip. Obrovskou sílu lásky si uvědomovali i antičtí Řekové. Protože jí nedokázali jinak vysvětlit, přidělili jí důležité místo ve svých kosmických představách: podle Hésioda se v samých počátcích světa z chaosu zrodila Země (Gaia) a vedle ní jako všeoživující síla i Erós. Erós spojil rozptýlené počátky věcí, z nichž vznikly všechny živé bytosti: bohové, lidé i živočichové. Láska je mocná, neúprosná, zasahuje všechny živé bytosti, nelze jí odolat. Přináší radost, rozkoš, ale na druhé straně i starost a žal. Podle mladší koncepce byl Erós synem Afrodítou, která se stala personifikací ženského prvku plodnosti, lásky, půvabu a krásy; zosobňovala tedy vlastnosti, které s láskou souvisejí. Vedle Eróta žijícího v představách Řeků klasického období jako krásný mladý chlapec (později v helénismu jako půvabné hravé dítě s lukem a šípy), do Afrodítina okruhu patřily i bohyně půvabu a lásky Charitky (Grácie). Ty zároveň naplňovaly představu dobrodiní, jímž je pro lidi naplněná láska (jejich počet zároveň naplňuje trojí podobu dobrodiní, které je třeba poskytnout, přijmout a vrátit – zároveň to symbolizuje i fakt, že šťastná láska je přející, altruistická). Láska se ve starém Řecku pro své výjimečné a těžko klasifikovatelné vlastnosti stala posléze filozofickým pojmem. Řekové se jí však nesnažili analyzovat za každou cenu, spíše ji použili jako kosmický princip spojující rozdělené části v harmonický celek – tak představuje u Empedokla „Láska“ (*Filia*) a „Zášť“ (*Neikos*) dva základní hybné principy jsoucna a jeho vývoje (při vládě Lásky existuje setrvalý stav celkové harmonie, ale protože krajní stavy nejsou udržitelné, kolísá svět stále někde na ose mezi láskou a nenávistí). Tato neustálá kvantitativní nerovnováha obou hlavních sil je zdrojem hledání harmonie, a tedy vývoje. Platónská teorie lásky jako síly povznášející lidskou duši k vyšším idejím je obsažena v dialogu *Symposion*. Platón v něm postupně obhajuje pederastickou lásku jako výchovný princip. Počáteční projevy tělesné lásky jako je zalíbení a přitažlivost, jež jsou zcela individuální a nelze je postihnout běžnými pravidly, vysvětluje umělou konstrukcí spočívající v hledání dvou doplňkových principů souladné a celistvé osobnosti, kterou kdysi byli původní lidé než je bozi potrestali rozdělením na dvě poloviny, jež se musí neustále hledat. Umožňuje mu to objasnit jednotlivé podoby lásky mezi pohlavími a zároveň rozdíl v intenzitě lásky. Vlastní podstatou Platónova pojetí je spojení lásky s krásnou a jeho věčností – láska se naplňuje v přirozené touze po zplození krásna, krásno je odrazem nadsmyslné, transcendentální ideje, přístupné jen intelektu. *Biblická koncepce lásky* odděluje od sebe lásku lidskou a lásku božskou. Láska je jedním z hlavních projevů osobnosti Boha, projevuje se v jeho vztahu k člověku. Její specifikou je, že na nikoho není vázána žádným poutem, nezávisí na kvalitách toho, koho Bůh miluje. Závisí pouze na svrchované a nevysvětlitelné vůli a milosti boží. Její podmínkou však je, že v tom, kdo je touto milostí zahrnut vyvolává

lásku k Bohu. Boží láska se týká nejen vyvoleného lidu, ale i jiných národů, později v *Žalmech* je naznačena myšlenka lásky k jednotlivci, zejména pokud ji potřebuje. Podle *Starého zákona* je láska k Bohu lidskou odpovědí na boží lásku, tedy vděčností a projevuje se poslušností. Láska k Bohu se uskutečňuje také filantropickou láskou k bližnímu, dokonce i k nepříteli, který je v nouzi. Nejde tu tedy o lásku citovou, ale praktickou morální povinnost. Křesťanské pojetí lásky vyjádřené v *Novém zákoně* ne zvolilo pro slova *milovat* a *láska* stejné výrazy, jaké používala klasická řečtina, tj. *eraó* a *erós*, které byly spjaty s láskou tělesnou i duchovní, ale vždy vyvolanou touhou po milované osobnosti, tedy vlastně egocentrickou, toužící po získání této osoby pro vlastní uspokojení. Proto po vzoru **Septuaginty* se v křesťanském kontextu začalo používat výrazů *agapaó* a *agapé*. Boží láska se v *Novém zákonu* naplňuje ve „*vtěleném Slově*“, Ježíši Kristu. Jeho láska spočívá v sebeobětování a sdílení, v něm se naplňuje boží milosrdenství a milování, o němž mluví sám Ježíš. Podle Janova evangelia (4, 8, 16) je Bůh svou podstatou láska, jako láska existoval i před stvořením světa. Láska Otce k Synovi a Syna k Otci je tajemstvím trojjediného boha (Mt 11, 27; J 16, 13–15). Předmětem boží lásky je podle *Nového zákona* Izrael nové boží smlouvy a od Pavla i církve Kristova. Tato láska trestá, ale i odpouští a vykupuje prostřednictvím kříže a zmrtvýchvstání. Láska k Bohu je odpovědí na lásku boží v Kristu, reakcí vyvolanou Duchem svatým. Odpovídá spíše víře a projevuje se poslušností. Tak ji chápe i Pavel a na mnoha místech nahrazuje výraz láska, objevující se u synoptiků, termínem víra. Ale přesto i on na mnoha místech používá výrazu láska – viz například ve vzletné koncepci (1 Korintským 13, 1–13). „Láska k bližnímu“ (*philantropia*) je doplňujícím protějškem lásky boží a lásky k Bohu, je dílem Ducha svatého vnášejícího boží lásku do lidí a každého nutí k tomu, aby s druhým jednal jako s tím, za něhož Kristus zemřel. Je nesporné, že láska je prvkem života, prvkem pružným, schopným přizpůsobit se jakémukoli novému prostředí – přírodnímu nebo společenskému. Jako fenomén veskrze lidský se prosazuje svou naléhavostí a přirozeností navzdory všem dobovým konvencím jak společenským, tak náboženským a působí vlastně jako ventil, kterým se tlak prostředí zmírňuje a žádnému vnějšímu tlaku se v podstatě nedaří ji zlomit. Má své místo jak ve společenstvích krutých a nekultivovaných jako tomu bylo v rané středověké Evropě stěhování národů, tak i v provenčálském prostředí, kdy se v přímé reakci na barbarské poměry prosadila kurtoazní úcta a láska k ženě nebo ve středověkých románech líčících fatální lásku sahající až za hrob (Tristan a Isolda), často stimulovanou magickými prostředky. Člověk vždy zůstává člověkem a jeho přirozenost se projeví i podvědomou formou v jeho výrazě – například doklady z výtvarného umění (rané křesťanství), kde je vyjádřena alegorie duchovní a současně je přítomna i přímá sensualita. Budeme-li nahlížet na lásku z mnoha stran a přitom pronikat do její podstaty, stále bude vycházet jeden evoluční fakt: podvědomé nutkání mužů mít za daných podmínek co nejvíce dětí, a to nejen s jednou ženou. Na druhé straně ovšem žádné ženě nic nebrání, aby v podvědomé snaze posbírala pro své potomky nejlepší geny a s nimi pevnou podporu pro své děti a pro sebe (ženy jsou geneticky naprogramovány tak, aby v krajním nebezpečí daly přednost lásce k dítěti a starosti o ně před mužem). Láska plynoucí z rodičovského instinktu a promítající se do sexuálního vztahu by měla být hýčkána v každém věku, měla by být obdivována už pro emoce a energii, kterou v každém z nás spouští. Lásku mezi mužem a ženou bychom si měli též považovat proto, že je naším obdivuhodným dědictvím a v evoluci biosféry snad i nejprogresivnějším evolučním činitelem. (Jaroslav Malina – Marie Pardyová)

laterální, postranní, boční, více vzdálený od střední roviny. (Ladislava Horáčková)

laudatio funebris, oslavná pohřební řeč. (Josef Unger)

Lavater Johann Caspar (15. 11. 1741, Curych, Švýcarsko – 2. 1. 1801, Curych, Švýcarsko), švýcarský teolog, pastor a kreslíř; jeden ze zakladatelů fyziognomie. Zaměřil hledání vnějších znaků a schopností a psychických vlastností na zkoumání tvaru hlavy a rysů obličeje a dovedl je k velké dokonalosti. Jeho patnáctisetstránkové čtyřsvazkové dílo *Physiognomische*

Fragmente, zur Beförderung der Menschenkenntnis und Menschenliebe (Leipzig – Winterthur 1775–1778) se stalo základem fyziognomie. Obsahuje soubor více než devíti set vynikajících mědirytin, portrétů a detailů obličejů, dokonalý atlas fyziognomie lidské tváře. Lavater lidské hlavy a obličejů pečlivě proměřoval a posuzoval v souvislosti se schopnostmi a chováním těchto lidí. Měl výbornou tvarovou a prostorovou představivost a byl především znamenitým praktickým psychologem. Dokázal dobře porozumět druhému člověku, vcítit se do jeho způsobu uvažování, vnímání a cítění, poznat a posoudit jeho schopnosti a povahové rysy. Uměl mu dobře poradit, jak své vlohy rozvíjet i jak usměrňovat své chování. Až potud je z dnešního hlediska všechno v pořádku. Dokonce i dnes by Lavater uspěl. Díky schopnosti vyjádřit opravdově a přesvědčivě myšlenkové a citové rozpoložení člověka v souvislosti s jeho povahovými rysy a pro výborné kreslířské dovednosti by i dnes byl pravděpodobně uznávaným grafikem. Jeho schopnosti citlivého přístupu k druhému člověku, znalost lidské povahy a schopnost navázání kontaktu a komunikace by mu asi přinesly i dnes věhlas výborného psychologa. Neuspěl by však se svou teorií. Ve své fyziognomii se totiž snažil spojit nespojitelné. Dal do příliš úzké a těsné spojitosti tvar a funkci. I když například určité závislosti mezi tvarem lebky a činností mozku existují, nelze tvar lebky zkoumat jako určující faktor nebo odraz či obraz činnosti mozku v jemných nuancích. A s ostatními rysy je to většinou už zcela absurdní. Proč by měl zrovna tvar nosu nebo úhel lícních kostí souviset s myšlením člověka.; souvisejí leda tak se schopností čichat a kousat. Další Lavaterovou chybou bylo, že se věci spolu související snažil zobecnit jako jevy charakteristické pro všechny lidi. Zaměnil individuální a obecné. (Jaroslav Malina)

La Venta, středisko kultury Olméků v letech 800 až 400 př. n. l. v dnešním mexickém státu Tabasco, jehož ústřední část tvořil komplex staveb s pyramidou a gigantické hlavy z čediče. (Oldřich Kašpar)

Lazar, Žid z Betanie, bratr Marie a Marty. Postava zmiňovaná v Janově evangeliu (11. kapitola) zároveň představuje nejvýznačnější Kristův zázrak. Zatímco se předchozí evangelia zmiňují jen o Kristových uzdraveních, zde dokázal svou moc tím, že vzkřísil z mrtvých tři dny pohřbeného Lazara, jehož tělo již podléhalo rozkladu. (Jaroslav Malina)

Leach Edmund Ronald (1910–1988),

Leakey Louis Seymour Bazett (1903–1972), britský paleoantropolog a archeolog, zakladatel významné nadace Leakey Foundation, která se zasloužila o rozvoj moderní primatologie a paleoantropologie. Od roku 1932 se aktivně věnoval terénním výzkumům, jejichž úkolem bylo hledat fosilní primáty, zvláště *homininy. Od třicátých let organizoval výzkumy fosilních miocenních lidoopů v oblasti jezera Ukerewe (tehdejší Viktoriino jezero), kde byla objevena řada nálezů fosilních lidoopů: již ve třicátých letech zbytky druhu *Proconsul africanus* (objev učinila jeho žena – antropoložka a archeoložka Mary D. Leakeyová, viz). V padesátých letech minulého století pak zahájili spolu s manželkou vykopávky v Olduvai Gorge (Olduvaická rokle) v Tanzanii. První významný nález – *Australopithecus (Zinjanthropus) boisei* (Louskáček) – byl učiněn v roce 1959. V roce 1964 popsal spolu s Johnem Napierem a Phillipem Tobiasem nový lidský druh *Homo habilis*, což byla revoluční událost, která přispěla ke vzniku moderní paleoantropologie. Vedle dalších výzkumů v Etiopii a USA se začal stále více věnovat primatologii. Organizoval primatologická centra a inicioval primatologické terénní výzkumy lidoopů: šimpanzů v Gombe Stream v Tanzanii (Jane Goodall), gorily horské ve Rwandě (Dian Fossey), orangutanů na Borneu (Biruté Galdikas). Založením Leakey Foundation přispěl i k výzkumu dalších primátů, například pavíánů. Přestože sám nikdy nedosáhl vědeckých kvalit své ženy, byl neúnavným popularizátorem a organizátorem a právem patří mezi nejvýznamnější postavy antropologie dvacátého století. Napsal také několik knih – například: *Adam's Ancestors* (1934), *The Stone Age Cultures of Kenya Colony* (1971), *By the Evidence: Memoirs, 1932–1951* (1974), *Adam's Ancestors the Evolution of Man and His Culture*

(1980), *Progress and Evolution of Man in Africa* (1981). Byl editorem významného sborníku *Fossil Vertebrates of Africa* (1976). (Václav Vančata)

Leakey Mary D. (1913–1996), britská antropoložka a archeoložka, manželka Louise *Leakeyho, matka Richarda *Leakeyho. Proslula výzkumy a studiiemi v Olduvai Gorge a Laetoli v Tanzanii. Byla vynikající znalkyní starého paleolitu Afriky a znamenitou terénní badatelkou, přestože nikdy nedokončila univerzitní vzdělání. Objevila lebku miocenního lidoopa druhu *Proconsul africanus* a v roce 1959 prvního východoafrického robustního australopitéka (*Zinjanthropus*) **Australopithecus boisei*. Během výzkumů v Laetoli, které zahájila v roce 1974, objevila v roce 1978 řadu stop australopitéků, které studovala spolu s Timothy *Whitem. Nejdůležitější monografie: *Olduvai Gorge: Volume 3* (1971); Leakey, M. – Roe, D., *Olduvai Gorge: Volume 5: Excavations in Beds III, IV and the Masek Beds* (1971). (Václav Vančata)

Leakey, Richard Erskine (1944), britský paleoantropolog, syn Louise *Leakeyho a Mary *Leakeyové. Narodil se a většinu života prožil v Keni, od roku 1968 pracoval řadu let jako ředitel National Museum of Kenya v Nairobi a organizoval expedice do oblasti jezera Turkana (tehdy Rudolfova jezera). Jeho tým objevil stovky fosilizovaných ostatků *homininů, *australopitéků i raných zástupců rodu **Homo*. Mezi jeho nejznámější nálezy patří KNM–ER 1470 (1972 – lebka *Homo rudolfensis*), KNM–ER 3733 (1975 – lebka *Homo ergaster*), KNM–WT 15000 (1984 – *Turkana Boy*, někdy též *Nariokotome Boy*, skelet nedospělého jedince *Homo ergaster*) a KNM–WT 17000 (1985 – *Black Skull* – lebka australopitéka *Australopithecus aethiopicus*). Richard Leakey je však také rozporuplnou osobností, pro něhož někdy znamenaly fosilie „přespráliš“: mnoho antropologů, kteří byli u něho v „nemilosti“, nemělo nikdy možnost „jeho“ fosilní nálezy zkoumat. Posledním výstřelkem bylo uvěznění dr. Martina Pickforda (1999), k němuž Richard Leakey jako významný politický činitel přispěl, protože podle jeho názoru Pickford prováděl vykopávky v Keni neoprávněně. Přestože Richard Leakey nikdy nezískal dostatečné vzdělání (nedokončil ani střední školu), napsal úspěšné vědecko-populární knihy, některé z nich s vynikajícím popularizátorem vědy – publicistou Rogerem Lewinem. Mezi nejznámější patří: *People of the Lake: Mankind and Its Beginnings* (1978), *The Making of Mankind* (1981), *The Illustrated Origin of Species* (by Charles Darwin) (1982), *Human Origins* (1982), *The Origin of Humankind* (1994), s Rogerem Lewinem: *Origins* (1986), *Origins: What New Discoveries Reveal About the Emergence of Our Species and Its Possible Future* (nové vydání *Origins*) (1991), *Origins Reconsidered: In Search of What Makes Us Human* (1993), *The Sixth Extinction: Patterns of Life and the Future of Humankind* (1996); s manželkou Meave Leakey: *The Fossil Hominids and an Introduction to Their Context, 1968–1974 (Koobi Fora Research Project, Vol. 1.)* (1993); s Alanem Walkerem: *The Nariokotome Homo erectus skeleton* (1993). (Václav Vančata)

Léda, manželka spartského krále *Tyndarea, matka Kastóra, Polydeuka, Heleny a *Klytaimnéstry. *Zeus se s ní spojil v podobě labutě a Léda porodila dvě vejce, z nichž se narodila *Helena a *Dioskúrové Kastór a Polydeukés. Podle jiné verze byli dětmi Diovyými jen Helena a Polydeukés, kdežto Kastór byl syn Tyndareův. (Marie Pardyová)

legenda, 1. významný žánr středověké epiky zachycující život křesťanských světců – opírá se o ústní tradici, popisuje zejména zázraky a skutky světců; jako literární žánr byla legenda kultivována také v moderní literatuře počínaje romantismem; 2. atraktivní příběh-smyslenka nepodložený skutečností, vyprávějící o neobyčejných událostech, skutcích a osudech zpravidla známých, významných či populárních osobností. (Jaroslav Malina)

Leggova-Calvéova-Perthesova-Maydlova choroba, viz Perthesova choroba, osteochondrosis deformans coxae juvenilis.

legismus, viz fa-ťia.

legisté, viz fa-ťia.

legitimita, označení oprávněnosti státu (vlády) vystupovat jako politická moc. Každá komplexní forma lidské společnosti je konfrontována s otázkou legitimacy, tedy s otázkou, zda a proč si její řád zaslouhuje loajalitu členů společnosti. V liberálních demokraciích je za základní legitimizační princip uznáno veřejné mínění, které se utváří v rámci mimopolitické *občanské společnosti. (Jaroslav Malina)

Leibniz Gottfried Wilhelm (1646–1716), německý matematik a racionalista, namísto substance klade tzv. monady, nejvyšší – božská monada předzjednanou harmonií zajišťuje vztahy všech monad. (Jaroslav Malina)

leiomyom, nezhoubný nádor vyrůstající z hladkých svalových buněk. (Ladislava Horáčková)

lemuria (z latinského *lemures*, „duchové zemřelých“), slavnosti pořádané Římany 9., 11. a 13. května. Věřilo se, že v tyto dny se duchové zjevují na světě. O půlnoci procházel hospodář domem a s odvrácenou tváří házel duchům devětkrát boby a přitom provolával, že vykupuje členy rodiny. (Josef Unger)

lepra, malomocenství, elephantiasis. Onemocnění způsobené bakterií *Mycobacterium leprae*. (Ladislava Horáčková)

leprom, uzlovitý útvar, tvořený specifickými buňkami, které jsou charakteristické pro lepru. (Ladislava Horáčková)

leprosárium, izolační dům pro leprózně nemocné. (Ladislava Horáčková)

Leroi-Gourhan André (1911–1986), francouzský archeolog, profesor pařížské Sorbonny. Na základě etnoarcheologických výzkumů vytvořil model vývoje prehistorické společnosti; zabýval se také studiem mladopaleolitických skalních maleb, které interpretoval jako výraz prvotní životní filozofie založené na dialektické jednotě základních prvků živé přírody – mužského a ženského principu. Jeho nejznámější dílo je *Préhistoire de l'art occidental* (Prehistorie západního umění, 1965). (Jaroslav Malina – Jiří A. Svoboda)

lesbická láska, viz lesbický, lesbismus.

lesbický, pohlavní zaměření charakterizované homosexuálním vztahem mezi ženami. Termín byl odvozen z názvu řeckého ostrova Lesbos, kde koncem 7. a na počátku 6. století př. n. l. žila lyrická básnířka *Sapphó, údajně homosexuálního, případně bisexuálního zaměření, opěvující v básních ženy; jako synonymum se užívá též termínu sapphismus, odvozeného ze jména Sapphy. (Jaroslav Malina)

lesbičanka, lesbička, homosexuální žena.

lesbismus, lesbická láska, sapphismus.

Lesová Pavlína (2. 1. 1979, Brno), RNDr., antropoložka, absolventka magisterského studijního programu oboru antropologie a rigorózního řízení a studentka doktorského studijního programu na Katedře antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně. Diplomová práce: *Antropologie pohřebního ritu* (2002), vedoucí práce: Prof. PhDr. Jaroslav Malina, DrSc.; rigorózní práce: *Pohřební rituál: tradice a nové modely (Čičané)* (2004); disertační práce: *Pohřební ritus v Číně*, školitel: Prof. PhDr. Jaroslav Malina, DrSc. Kontakt: RNDr. Pavlína Lesová, Katedra antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně, Vinařská 5, 603 00 Brno, e-mail: lesova@mail.muni.cz. (Pavlína Lesová)

Les Trois Frères, viz Trois Frères (Les) a Le Tuc d'Audoubert.

Le Tuc d'Audoubert, viz Tuc d'Audoubert (Le), viz Trois Frères (Les) a Le Tuc d'Audoubert.

leukémie, zhoubné onemocnění bílých krvinek, charakterizované nárůstem zejména jejich nezralých vývojových neplnohodnotných forem. (Ladislava Horáčková)

Leeuwenhoek Antony van (24. 10. 1632 Delft – 26. 8. 1723 Delft), ... (Petr Bureš)

levalloiská technika, specifická paleolitická technika využívající ploché, pečlivě připravené jádro a umožňující odbití úštěpu, hrotu nebo čepele předem definovaného tvaru. (Jiří A. Svoboda)

levallois-leptolitická technika, přechodná technika mezi levalloiskou a mladopaleolitickou technikou, vycházející nejprve z tvaru jádra určeného pro progresivní těžbu čepelí, avšak postupně se vracející k těžbě hrotů a úštěpů levalloiských tvarů; stáří kolem 40 000 let. Na Moravě se používá označení bohunická technika. (Jiří A. Svoboda)

Levanta, historický název východního Středomoří pro oblast zahrnující části Sýrie, Palestiny a jihovýchodní Malé Asie; název vytvořili francouzští křižáci při svých východních výbojích (z francouzského *le levant*, „východ slunce“). (Blahoslav Hruška)

levirát, z latinského *levir*, „švagr“; preferenční pravidlo výběru manželského partnera, podle něž by si vdova měla vzít bratra svého zesnulého manžela; kromě bratra může jít i o jiného vzdálenějšího příbuzného zemřelého muže. Potomstvo je právně považováno za potomstvo zesnulého a dědí po něm; Levirát je transkulturním jevem a je doložen od starověku až do novověku. Doklady ze *Starého zákona* zdůvodňují toto opatření tím, že je třeba, aby nevyhynul rod zemřelého (Dt 25,5–10, srov. též *Nový zákon* Mk 12,19n). Příklady jsou Juda a Tamar (Gn 38,6–30) a Rút a Bóaz (Rt 1–4). Zatímco původně šlo o práva mužského potomka, který byl přímým pokračovatelem rodu, vztahovaly rabínské kruhy v helénistické době slůvko „syn“ na jakéhokoli potomka, tedy i dceru, takže povinnost levirátního manželství nastupovala jen u těch, kdo zemřeli bezdětní. *Starý zákon* (zvláště Rt 4) ukazuje, že v případě, kdy si nechtěl vzít vdovu nejbližší příbuzný, konal se zvláštní obřad zouvání obuvi (Dt 25,9; Rt 4,7), hebrejsky *halisa*, jímž práva i povinnosti levirátního manželství přecházely na jiného příbuzného. Levirátní sňatek stojí v protikladu k zákazu příbuzenských sňatků v Lv 18,16 a 20,21; zřejmě však byl vzácný a představoval výjimku z obecné normy. (Jaroslav Malina – Jaroslav Skupnik)

Lévi-Strauss Claude (28. 11. 1908), francouzský socio-kulturní antropolog, etnolog, amerikanista; zakladatel strukturální antropologie (*viz* strukturalismus). Ve srovnávací perspektivě zkoumal rozličné kulturní jevy a formy (příbuzenství, mýty, klasifikace), hledaje mezi nimi univerzální principy fungování lidské mysli. Publikoval celou řadu knih, z nichž některé byly přeloženy do češtiny, z nepřeložených je třeba uvést *Anthropologie structurale* (1958), *Mythologiques* (1964–1978) a *Regarder, écouter, lire* (1993). (Jaroslav Malina)

Leydigovy buňky, buňky vymezené mezi semenotvornými kanálky varlat, v nichž vzniká mužský pohlavní hormon testosteron. (Jaroslav Zvěřina)

léze, poškození, postižení, porucha orgánu či tkáně, které má za následek narušenou funkci. (Ladislava Horáčková)

LH-RH (luteotropin releasing hormone, gonadoliberin), hormon produkováný v hypotalamu, který stimuluje tvorbu gonadotropinů v hypofýze. (Jaroslav Zvěřina)

li, konfuciónský termín označující zásady správného chování. (Jaroslav Malina)

li, v neokonfucianismu termín pro základ všech věcí, který je prvotní a existuje mimo hmotu. (Jaroslav Malina)

Liang (502–557), krátkodobá dynastie v období Jižních dynastií (*viz* Jižní a Severní dynastie). (Jaroslav Malina)

liangčuská kultura (Liang-ču), mladoneolitická kultura na území dnešních provincií Čchiang a Ťiang-su; v jejím inventáři se nacházejí artefakty z nefritu. (Jaroslav Malina)

Liao (907–1125), dynastie tunguzských *Kitanů v severní Číně. Po přemístění na západ pokračovala pod názvem Si Liao (Západní Liao) nebo také Kara Kitan (Černí Kitani, 1124–1211). (Jaroslav Malina)

liberalismus, systém ekonomických, politických, sociálních, etických a jiných hodnot (individualismus, politická svoboda, tolerance, omezení státního paternalismu, tržní koordinace ekonomických vztahů) a doktrín (dělbá moci, svoboda obchodu), na nichž jsou založeny demokratické státy; v moderní podobě byl vymezován počínaje 17. stoletím v dílech zejména Barucha Spinozy, Johna *Locka, Charlese-Louise *Montesquieua, v ekonomii především Adamem *Smithem a nejnověji Friedrichem Augustem von *Hayekem a

Miltonem *Friedmanem. Jako způsob myšlení a rozvažování o člověku a politice inspiroval liberalismus během posledních čtyř století mnoho politických hnutí v Evropě i mimo ni. Protože měl liberalismus v Evropě dlouho výsadní postavení, zdá se nemožné jej definovat bez ztotožnění se západní civilizací. Liberální myšlení bylo také spojováno s četnými politickými stranami, ačkoli označení „liberální“ bylo poprvé použito pro politickou stranu ve Španělsku v roce 1810, jejíž program kopíroval anglický konstitucionalismus. Počátky moderního liberalismu jsou nejzřetelnější v myšlení a politice spojených s anglickou revolucí v roce 1688. Redukovat liberalismus na jedinou teoretickou tezi je nemožné, k jeho hlavním principům však patří víra v nejvyšší hodnotu jednotlivce, jeho svobody a práva. Předpokladem je přesvědčení, že jednotlivec má přirozená práva, která existují nezávisle na vládě či státu, a která by měla být vládou (státem) a proti vládě (státu) chráněna. (Jaroslav Malina)

liberalizace, uvolňování omezení, zejména hospodářské povahy. (Marie Dohnalová)

libertinismus, 1. volnost názorů a mravů; nevázanost; 2. hnutí odmítající zaváděné náboženské a etické normy nebo usilující o odcírkevnění veřejného života (vynikli zejména francouzští „libertini“ v 18. století; viz Sade); 3. novátorské umělecké směry, zvláště v literatuře a ve výtvarném umění. (František Vrhel)

libido, pudová energie, pohlavní touha směřující k dosažení slasti (jeden z ústředních pojmů psychoanalýzy Sigmunda *Freuda; síla provázející člověka po celý život jako zdroj touhy a tvůrčích činů. (František Vrhel)

libitinarii, organizátoři pohřebních obřadů v antickém Římě; nazváni podle Venuše Libitiny – bohyně smrti. (Josef Unger)

lidská práva, práva, která vyplývají z lidské přirozenosti a z principů humanity. Významový obsah těchto práv závisí na dějinném pojetí člověka, na kulturních, společensko-hospodářských a politických faktorech. Vypracování myšlenky lidských práv je svázáno především s novověkou teorií přirozeného práva. Podle této koncepce se lidé rodí rovnoprávní a svobodní, mají právo na život a na majetek. Práva lidská v užším slova smyslu jsou práva, která náležejí člověku nezávisle na jeho příslušnosti k určitému státu (na rozdíl od práv občanských). Lidskými právy (v širším smyslu, tj. i občanskými) se zabývá Všeobecná deklarace lidských práv OSN z roku 1948, Evropská úmluva o ochraně lidských práv a základních svobod z roku 1950, Mezinárodní pakt (OSN) o občanských a politických právech a Mezinárodní pakt (OSN) o hospodářských, sociálních a kulturních právech (oba z roku 1966). V České republice je základním právním dokumentem na ochranu lidských práv Listina základních práv a svobod z roku 1991, respektive 1993. (Marie Dohnalová)

Lieberman Philip (1934), americký lingvista, profesor na Brownově univerzitě v Providence. Zabývá se komunikací primátů a počátky lidské řeči. (Václav Vančata)

libri dei mortii, knihy registrující ve středověké Florencii zemřelé. (Josef Unger)

lidové komuny (žen-min kung-še), sdružení zemědělské a průmyslové výroby, obchodu, školské výchovy a státní správy v daném obvodu. Jejich zakládání vyhlášeno v srpnu roku 1958. (Josef Kolmaš)

lidové synkretické náboženství v Číně, směs prastarých magických představ, šamanismu, *konfucianství, *taoismu a *buddhismu. (Jaroslav Malina)

lidskost, viz žen.

life history, viz životní historie.

lingam („znamení“), původně označení hole ke kypření půdy anebo radlice, později název pro mužský pohlavní úd, uctíváný zejména v šivaistické tradici jakožto znak božské plodotvorné síly. Šivův falický symbol má tvar válce, jenž je na vrcholu (či na obou koncích) zaoblený na znamení toho, že nespočívá ani nevzniká v čase či prostoru, nýbrž představuje výraz nekonečné, transcendentní tvořivé potence. V této podobě připomíná kosmické vejce, prapůvodní zlatý zárodek (*hiranjagarbha*), z něhož povstal vezdejší jevový svět. Často bývá

vetknut do kruhového podstavce, jenž je symbolickým znázorněním *jóni, jeho ženského protějšku. (Jan Filipický)

lingula, relikvie u hrobu sv. Jana Nepomuckého považovaná za jazyk mučedníka. (Josef Unger)

lingvistická antropologie, subdisciplína antropologie zabývající se vznikem, rozvíjením a vztahy jazyka, myšlení a kultury v různých socio-kulturních systémech. (Jaroslav Malina)

linie, příbuzenská skupina, v níž práva, povinnosti a členství jsou přenášeny na základě vztahu potomek-předek. (Jaroslav Skupník)

Linné Carl (23. 5. 1707 Rashult – 10. 1. 1778 Uppsala), ... (Petr Bureš)

Linton Ralph (1893–1953),

Liou čchao (Šest dynastií), v čínské historiografii vžitě souhrnné označení dynastií Wu z období *Tři říši, Východních Ťin a dynastií Sung, Čchi, Liang a Čchen z období Nan-čchao (Jižní dynastie).i (Jaroslav Malina)

Liou Pang (žil 247–195 př. n. l.), původním jménem Liou Ťi, čínský vojevůdce a státník, jeden z vůdců vítězného protičchinského povstání a protagonistů následné občanské války o hegemonii nad Čínou – v roce 202 př. n. l. porazil posledního soupeře *Siang Jüho; zakladatel a první císař dynastie *Chan v letech 206–195 př. n. l., do historie vstoupil čestným posmrtným jménem *Kao-cu* („Vznešený zakladatel“). (Jaroslav Malina)

Liou Šeng (155–113 př. n. l.), chanský princ, jenž byl pohřben, stejně jako jeho manželka *Tou Wan, v rakvi antropomorfního tvaru z nefritových destiček uložené v honosném skalním hrobě u *Man-čchengu. (Jaroslav Malina)

Li Po, vlastním jménem Li Tchaj-po (701–762), čínský básník v období dynastie Tchang; lyrik zamýšlející se nad smyslem života a opěvující přírodu, víno, lásku a komentující důležité události v dějinách Číny. Z jeho díla byly česky publikovány parafráze Bohumila Mathesia ve výboru *Zpěvy staré Číny*, samostatně výběry *Pavilon u zelených vod*, *Měsíc nad průsmykem*. V jedné ze svých básní oslavil moc *Prvního svrchovaného císaře Čchinů. (Jaroslav Malina)

lipom, nezhoubný nádor vyrůstající z tukové tkáně. (Ladislava Horáčková)

li-süe („neokonfuciánství), viz Ču Si.

li-šu, zjednodušená varianta písma reformovaného v čchinském období, která se v Číně prosadila na konci dynastie *Chan a v hlavních rysech se udržela až dodnes. (Jaroslav Malina)

Li-t'i (*Kniha obřadů*), konfuciánský traktát z druhé poloviny 1. tisíciletí př. n. l., zaznamenávající různé údaje o *Podnebesí i za jeho hranicemi. (Jaroslav Malina)

liturgie (z řeckého *leitōs ergon*, „veřejná služba“), soubor bohoslužebných úkonů. (Josef Unger)

Locke John (29. 8. 1632, Wrington, Somerset, Anglie – 28. 10. 1704, Oates, Essex, Anglie), anglický empirický filozof, teoretik státu a práva. V pojetí státu vycházel z teorie společenské smlouvy a přirozeného práva. (Jaroslav Malina)

loculus, schránka, skříňka, pouzdro; výklenek pro uložení popelnice nebo celého těla v antickém Římě. (Josef Unger)

logika (z řeckého *logos* slovo, myšlenka, rozum, řeč), soubor věd o zákonitostech a formách správného usuzování (formální logika); v širším smyslu i o obecnějších zákonitostech myšlení (dialektická logika). (Jaroslav Malina)

lokální kultura, ...

Long Edward (1734–1813), anglický právník a spisovatel. V letech 1757 až 1769 působil jako soudce na Jamajce. Longovo dílo *History of Jamaica* (1774) je považováno za jeden z prvních otevřeně rasistických spisů v dějinách západní literatury. (Ivo T. Budil)

Looserovy zóny přestavby, v rentgenovém obraze u osteomalacie příčná proužkovitá projasnění ve stínu kostí, která jsou obrazem zón vyplněných nemineralizovaným osteoidem; při mnohočetném výskytu se nazývají Milkmanův syndrom. (Ladislava Horáčková)

lordóza, vyklenutí páteře v předozadní rovině směrem dopředu. U zdravých jedinců se vyskytuje v krčním a bederním úseku páteře. (Ladislava Horáčková)

Lorencová Anna (5. 3. 1921, Polička), docentka RNDr., CSc., antropoložka. V roce 1950 absolvovala pod vedením Vojtěcha *Suka a Jindřicha Antonína *Valšíka obor antropologie na *Antropologickém ústavu Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně rigorózní práci *Příspěvek k poznání morfologie kštice Lužických Srbů*, v roce 1966 se habilitovala na základě práce *Antropologické poznatky o nálezech deformovaných lebek z tzv. doby stěhování národů na území Moravy*. Od 60. let do roku 1986 vedla Oddělení antropologie Katedry zoologie a antropologie (od roku 1969 jako oddělení v rámci Katedry biologie živočichů a člověka) Přírodovědecké fakulty Univerzity J. E. Purkyně (Masarykovy univerzity). Přednášela biologickou antropologii pro studenty Přírodovědecké i Filozofické fakulty Masarykovy univerzity. Vědecko-výzkumnou činnost zaměřila na studium vymřelých populací i živého člověka. Zkoumala slovanské populace z Pohanska u Břeclavi, Znojma-Hradiště, Těšetic a dalších lokalit. Kromě studia dávných populací se věnovala rovněž problematice živého člověka, byla soudní znalkyní v oboru antropologie a zpracovávala posudky v paternitních sporech. Spolu s Janem *Benešem se věnovala studiu dvojčat a izolátů, podílela se na výzkumech československé populace pořádaných u příležitosti spartakiád a aplikacích v průmyslové antropologii. Intenzivní pedagogickou, vědecko-výzkumnou a organizační činností (například v Antropologické společnosti) uchovala na Přírodovědecké fakultě přes období ideologické intolerance vůči celostní antropologii kontinuitu výuky antropologie a výzkumu člověka a jeho populací, takže v nových poměrech po listopadu 1989 mohla být antropologie poměrně rychle obnovena v původním výměru samostatného multidisciplinárního oboru. Z díla: *Lužičtí Srbové*, sv. III (1959), *Lužičtí Srbové*, sv. V (1960), *Výška těla moravské průmyslové populace* (1974, s Janem Benešem), *Základní tělesná charakteristika průmyslové populace v Ostravě a v Brně* (1974, se spoluautory), *Těšetice – Kyjovice: Únětické pohřebiště v Těšeticích-Vinohradech* (1987, s Janem Benešem a Vladimírem Podborským). (Jaroslav Malina)

Lorenz Konrad (7. 11. 1903–27. 2. 1989), rakouský zoolog a ornitolog, jeden ze zakladatelů moderní etologie (nositel Nobelovy ceny za tento obor v roce 1973 spolu s Nikolaasem Tinbergenem a Karlem von Frischem). Rozšířil rozvažování o člověku o nové aspekty vyplývající z vědeckého poznání ve 20. století. Nejznámější díla: *Das sogenannte Böse*, 1963, česky *Takzvané zlo*, 1992; *Die Rückseite des Spiegels*, 1973; *Der Abbau des Menschlichen*, 1983, česky *Odušičtění lidskosti*, 1997. (Jaroslav Malina)

Lot, syn Háránův, synovec Abrahamův, s nímž odešel z Uru a po putování se usadil v krajině jordánské u Sodomy. Jako jediný spravedlivý ve městě hříšníků byl při zničení Sodomy ušetřen. Z Lotova incestu s dcerami, které v zájmu zachování rodu otce opily a spaly s ním, pocházejí Moábci (*Moáb*, „z otce zplozený“) a Amónovci (*Ben-amí*, „syn příbuzného“). (Jaroslav Malina)

lotos, heraldická rostlina Horního Egypta, která zároveň symbolizovala znovuzrození. (Břetislav Vachala)

lubrikace, proces, při kterém se v pochvě jako doprovod pohlavního vzrušení tvoří kluzká tekutina (lubrikační tekutina), která usnadňuje pohlavní spojení. (Jaroslav Zvěřina)

Lumley Henry de (1934), francouzský archeolog v Národním přírodovědeckém muzeu v Paříži a ředitel Ústavu paleontologie člověka. Prozkoumal řadu archeologických nalezišť souvisejících s otázkami vzniku člověka a s nejstaršími obdobími jeho vývoje. Světový význam mají jeho výzkumy zejména těchto francouzských lokalit: Arago u Tautavelu (bohaté nálezy kamenných nástrojů a lidských kosterních pozůstatků, z nichž nejstarší patří do doby před více než 450 000 lety), Terra Amata (stáří zhruba 400 000 let) a Lazaret (stáří asi 150 000 let) na území dnešního města Nice, odkud pocházejí doklady počátků stavby obydlí. Je

editorem monumentální knihy *La préhistoire française* (Francouzská prehistorie, 1976). (Jaroslav Malina – Jiří A. Svoboda)

lungšanská kultura, pozdně neolitická kultura nazvaná podle eponymní lokality Lung-šan v provincii Šan-tung; navázala na *tawenkchouskou kulturu a rozvíjela se v letech 2600 až 2000 př. n. l. v severovýchodní, střední a jižní Číně. V jejím rámci vykrytalizovaly socioekonomické a politické systémy, z nichž vyrostly první státní útvary na území Číny; tvůrci kultury snad pocházeli z kmenů známých pod názvem *Sia. (Jaroslav Malina)

Lun-jü, viz Čtyři posvátné knihy.

Lun-jü (*Hovory*), staročínský spis obsahující základy *Konfuciova učení*. (Jaroslav Malina)

Luo-jang, v Che-nanu, hlavní město dynastie *Východních Čou, *Východních (Pozdějších) Chan a jiných dynastií. (Jaroslav Malina)

lupus vulgaris, forma kožní a slizniční tuberkulózy. (Ladislava Horáčková)

luxace kloubu, vymknutí. Druh kloubního poranění, při kterém se přilehlé kloubní plošky posunou tak, že se navzájem nedotýkají. (Ladislava Horáčková)

Lyell Sir Charles (14. 11. 1797–22. 2. 1875), skotský přírodovědec a geolog. Jako jeden z nejvýznamnějších tvůrců základů moderní geologie využil zejména teorii aktualismu: v minulosti probíhaly geologické procesy zhruba podobné těm, které se dějí dnes. Jeho koncepce inspirovaly a ovlivnily Charlese *Darwina. Z díla: *Principles of Geology; Elements of Geology*. (Jaroslav Malina)

lymfa, míza. (Ladislava Horáčková)

lymfocyt, druh bílé krvinky, který se významně podílí na imunitě organismu. (Ladislava Horáčková)

lymfogenní, vznikající z lymfy (mízy), šířící se lymfatickými cestami. (Ladislava Horáčková)

lymfogranulomatóza, viz Hodgkinův lymfom, Hodgkinova nemoc. (Ladislava Horáčková)

lymfom, zhoubné onemocnění mízních uzlin (eventuálně jiných orgánů, obsahujících mízní tkáň) vycházející z lymfocytů. (Ladislava Horáčková)

lymfosarkom, jiné označení pro maligní lymfom. (Ladislava Horáčková)

lyngby, pozdně paleolitická kultura v severní části Evropy (viz okruh industrií s hroty s řapem).

lýza, rozklad, rozpouštění. (Ladislava Horáčková)

maat, staroegyptský princip pravdy, práva, spravedlnosti, zaručující světový řád a zároveň ideál mravního řádu; ve starém Egyptě byl všeobecně přijímaný. Vznikl v okamžiku stvoření světa a měl nejvyšší boží posvěcení. Jeho personifikací byla bohyně *Maat. Princip *maat* se poprvé zmiňuje v *životopisech Staré říše. (Břetislav Vachala)

Maat, egyptská bohyně pravdy, práva a spravedlnosti; dcera boha *Rea. Zosobňovala princip **maat*, který řídil řád vesmíru, světa a lidského bytí. Byla zpodobňována jako žena s pštrosím pérem na hlavě. Účastnila se posledního soudu. (Břetislav Vachala)

maceva, židovský náhrobní kámen. (Josef Unger)

MacKinnon John, britský zoolog a ekolog. Publikoval již v průběhu sedmdesátých let první seriózní vědecké práce o ekologii a chování divoce žijících orangutanů na ostrově Borneo. Je autorem rozsáhlých článků v časopisech *Oryx* a *Animal Behaviour*, kde je vůbec poprvé popisováno sexuální chování orangutanů. MacKinnon zde také upozornil na velmi rozmanité sexuální aktivity adolescentních samců a dospělých samic a popsal existenci několika desítek různých poloh při kopulaci ve stromech, které u nich pozoroval v průběhu svých výzkumů na Borneu. Jeho pionýrské studie zůstaly poněkud neprávem ve stínu pozdějších prací Biruté *Galdikasové.

madrasa (medresa), teologické islámské učiliště. (Jaroslav Malina)

maduromykóza, mycetom nebo madurská noha (popřípadě i aktinomycetom, eumycetom). Označení pro chronický granulomatózní hnisavý zánět postihující především nohu nebo ruku, vzácně i jiné oblasti těla, zejména místa vystavená traumatizaci. (Ladislava Horáčková)

Maecenas, Gaius Cilnius M. (74/64 př. n. l.–8 př. n. l.), římský aristokrat etruského původu (z královského rodu v Arretiu, odkud se při vzpouře kolem roku 300 př. n. l. jeho rod přestěhoval do Říma); současník a přítel *Augusta. Byl bohatý a vzdělaný a proslul jako ochránce umělců a básníků (například Horatia, Propertia a Vergilia), jimž poskytl hmotné prostředky, aby se mohli věnovat své tvorbě. Jeho snahou bylo zapojit umělce do podpory Augustovy politiky. (Marie Pardyová)

magdalénien (podle převisu La Madeleine, commune Tursac, Dordogne, Francie); tato mladopaleolitická kultura se táhne ze severní části Pyrenejského poloostrova přes Francii do Německa, takže Morava spolu s Dolním Rakouskem a Polskem tvoří východní hranici jejího rozšíření. Ve Francii je nejstarší magdalénien datován již před 18 000 až 17 000 let, přičemž následný vývoj Henri Breuil rozčlenil do fází I–VI. Prvá je charakterizována parohovými hroty s jednostranně seříznutou bází, drobně a strmě retušovanými úštěpy (francouzsky *raclettes*, česky *oškrabovače*). Od fáze IV přistupují k parohovým hrotům i harpuny, provrtané terčíky (francouzsky *rondelles*) a obrysové řezby zvířecích hlaviček (francouzsky *contours découpées*), které se tvarově rozvíjejí ve fázi V, spolu s parohovými hroty s oboustranně seříznutou bází. Ve střední Evropě poskytla nejstarší data pro magdalénien s bohatou kostěnou industrií jeskyně Maszycka v Polsku (před 15 000 lety), většina moravských a českých dat spadá do období mezi 12 400 až 13 000 lety, které odpovídá teplejší oscilaci bölling, jednotlivá, spíše problematická data pak i následné oscilaci allerød (11 500 let). Typologicky se stabilizovala poměrně vyvážená struktura čtyř hlavních skupin: škrabadla, rydla, vrtáky (včetně typických zobců) a čepele s otupeným bokem. Škrabadla jsou převážně čepelová, rydla klínová a hranová. Nástroje s otupeným bokem zahrnují jednoduché čepele, vzácněji i hroty s otupeným bokem; oproti gravettienu jsou méně zastoupeny mikrolity. Nápadný je výskyt obdélníkových čepelí na některých lokalitách. V kostěné industrii nastupují parohové hroty se seříznutou bází a krevními rýhami, nástavce hrotů a ojedinele (Pekárna) i harpuny. Velmi časté jsou jehly (Pekárna, Býčí skála, Žitného jeskyně, Kůlna, Verunčina jeskyně), vzácněji se u nás objevují náčelnické hole a jejich zlomky (Pekárna, Kůlna, Křížova jeskyně, Výpustek). (Jiří A. Svoboda)

Maghrib, v arabštině „západ“, tímto termínem jsou míněny obvykle západní arabské země severní Afriky (Maroko – *Al-mamlakat al-maghribija*, „Západní království“). (Jaroslav Malina)

magický realismus, proud a typ moderní prózy, který je založen na magickém a mytologickém přístupu ke skutečnosti, ovlivněném kulturními tradicemi, zejména lidovou slovesností. Termínu poprvé použil německý výtvarný kritik Franz Roh v publikaci *Postexpresionismus: Magický realismus* (1925) pro výtvarné projevy, jež světelnými efekty obrazům dodávaly iracionální přísvit a vytvářely zvláštní zázračné vize. Původně byl tento pojem synonymem pro protiproud *expresionismu *Nová věcnost* (*Neue Sachlichkeit*), který se snažil novým, střízlivě věcným způsobem postihnout krásu, a ve Francii pro *surrealismus. V pozdější době se označení rozšířilo a obsahuje také další směry moderního malířství, které se při realistickém způsobu malby uchýlovaly k hádankovité a tajuplné obrazové řeči (italská metafyzická malba). Termín magický realismus se přenesl i do Španělska a od poloviny padesátých let se ho používá pro díla španělské literatury vznikající na území Ameriky a zachycující „zázračné reálno“. Tuto literaturu reprezentuje guatemalský spisovatel Miguel Ángel Asturias (1899–1974), nositel Nobelovy ceny (1967). Považoval se za potomka Mayů, zajímal se o indiánské dějiny a v díle *Guatemalské báje* (1930), které měly neobyčejný ohlas, umocnil staré mýty magickými a poetickými zvláštnostmi surrealismu. Estetiku „zázračného reálna“ uplatnil v prózách *Království z tohoto světa* (1949), *Ztracené kroky* (1953) a *Barokní koncert* (1974) Kubáncem Alejo Carpentier (1904–1980). Nejvýznamnějším magickým realistou je světoznámý kolumbijský spisovatel Gabriel García Márquez (narozen 1928). V roce 1982 mu byla udělena Nobelova cena „za jeho romány a novely, v nichž rysy fantastické

a rysy realistické vytvářejí mnohoznačnou jednotu básnického světa, který zrcadlí život a konflikty kontinentu“. Tohoto uznání se dostalo dílům *Sto roků samoty* (1967), *Podzim patriarchy* (1975), *Kronika ohlášené smrti* (1981); další Márquezův román *Láska v čase cholery* vyšel v roce 1985. K magickému realismu se hlásí i autoři ze zemí či oblastí, kde je bájesloví lidové slovesnosti dodnes živé: gruzínský básník a prozaik Othar Čiladze (narozen 1933), kirgizský prozaik Čingiz Ajtmatov (narozen 1928), lužickosrbský prozaik Jurij Bržan (narozen 1916). Za magický realismus v širokém slova smyslu jsou některými teoretiky pokládána všechna umělecká díla, kde se střetá sen a skutečnost, smrt a život, takže jeho projevy lze pak shledat například i v prozaických dílech Thomase Manna (1875–1955) *Kouzelný vrch* (1924) a *Doktor Faustus* (1947), ruského spisovatele Michaila Bulgakova (1891–1940) *Mistr a Markétka* (1908–1940), italského spisovatele Itala Calvina (1923–1985) *Rozpůlený vikomt* (1952), *Baron na stromě* (1962), německého prozaika Güntera Grasse (narozen 1929) *Plechový bubínek* (1959) nebo i v *Krakatitu* (1924) Karla Čapka (1890–1938). (Jaroslav Malina)

magie, ...

magnetická rezonance, vyšetřovací metoda, která umožňuje zobrazení anatomických struktur v těle působením silného magnetického pole a radiových vln na zkoumanou oblast. (Ladislava Horáčková)

Mahábhárata („Velké vyprávění o Bharatovcích“), sanskrtský epos, jehož jádro tvoří hrdinský zpěv o bratrovražedné válce dvou spřízněných větví královského rodu, odvozujících svůj původ od mytického vládce Bharaty. K tomuto původnímu výtvaru staroindické bardské poezie asi z 5. století př. n. l. pozdější redakce připojily řadu vedlejších epizod, nejrůznějších mýtů, legendárních příběhů, lidových zkazek a filozofických rozprav, včetně proslavené **Bhagavadgity*, takže v současné podobě dílo čítající bezmála 100 000 dvojverší představuje jednu z největších epických básní světa. (Jan Filipický)

mahájána, viz hínajána.

mahr, dar, který dává arabský ženich před svatbou nevěstě nebo jejím rodičům. (Jaroslav Malina)

machiavelliánská inteligence, vysoce vyspělá inteligence **primátů*, dosahující téměř lidské úrovně, která umožňuje dlouhodobé sociální manipulace a výrobu složitějších nástrojů. Machiavelliánská inteligence není schopna ještě reflektovat přesnou strukturu času, tedy dlouhodobou minulost, přítomnost a dlouhodobou budoucnost. Tuto formu inteligence vykazují pouze velcí lidoopi, zejména šimpanzi a orangutani. (Václav Vančata)

mainády, od řeckého *mainomai*, „šílím“, viz bakchantky.

Makowsky Alexander (17. 12. 1833, Svitavy–30. 11. 1908, Brno), geolog, profesor na německé technice v Brně. Zabýval se výzkumem spraší a jejich fauny; proslavil se objevem mladopaleolitického hrobu muže (s unikátními milodary) na Francouzské ulici v Brně (1891). (Jaroslav Malina)

makrocefalie; macrocephalia, stav, kdy má hlava nápadně velkou mozkovnu s mozkem přesahujícím váhu 1600 g. (Ladislava Horáčková)

makrodonie, vzácný případ zvětšení velikosti zubu v důsledku srůstu zubů. (Ladislava Horáčková)

makrofág, buňka, která je schopna pohlcování (fagocytózy) cizorodého materiálu včetně mikroorganismů. Plní i další významné úlohy v imunitě. (Ladislava Horáčková)

makrozbytky rostlinné, zachovalá semena rostlin, plody nebo jejich části, části sklerenchymatizovaných listů, jehličí, plevy obilnin, zbytky slámy, uhlíky, jež jsou předmětem studia **archeobotaniky*. Vzorky zeminy s nízkým obsahem makrozbytků se odebírají v co největších objemech (50–100 l) a makrozbytky se z nich vyplavují flotační metodou a následně se separují přeléváním přes síta s různým průměrem otvorů; u suchých a písčitých uloženin se užívá i suché prosívání. U výplní objektů s vysokou koncentrací

makrozbytků, jako jsou studně, fekální jímky, vlhké příkopy se odebírá menší množství vzorku (2–5 l) a používají se separační metody, založené na proplavování přes soustavu sít, která studovaný sediment roztrídí na rozměrové frakce, analyzované pak pod mikroskopem včetně anorganické složky. (Petr Bureš)

makrozbytky živočišné, kousky kůže, rohovina, kosti a jejich zlomky, ... (Petr Bureš)

mal-, latinská předpona označující „špatný, chorobný“.

Malá Pavla (7. 8. 1979, Ostrava), Mgr., antropoložka, absolventka magisterského studijního programu oboru antropologie na Katedře antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně. Diplomová práce: *Antropologická rekonstrukce podoby člověka podle lebky* (2004), vedoucí práce: Doc. MUDr. Vladimír Novotný, CSc. V současnosti je doktorskou studentkou na Katedře antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně. Zabývá se teoreticky a zejména prakticky kresebnou a plastickou rekonstrukcí podoby člověka podle lebky v oblasti kulturní i forenzní antropologie. Kontakt: Mgr. Pavla Malá, Katedra antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně, Vinařská 5, 603 00 Brno, e-mail: mala.mala@email.cz.

malá pečet', viz siao-čuan.

malabsorpce, stav, při němž je narušeno vstřebávání potravy v trávicím traktu. Projevuje se průjmy a příznaky z nedostatku živin, vitaminů, vápníku, železa a podobně. (Ladislava Horáčková)

malba, viz malířství.

malformace, znetvoření, vrozená úchylka tvaru vzniklá za nitroděložního vývoje zárodku. (Ladislava Horáčková)

maligní nádor, zhoubný nádor, který invazivně prorůstá do okolních tkání. Z nádoru se mohou uvolňovat buňky, které jsou lymfatickým či krevním systémem transportovány do různých orgánů, kde vytváří sekundární ložiska – metastázy. (Ladislava Horáčková)

Malina Jaroslav (11. 4. 1945, Dolní Bučice u Čáslavi), profesor PhDr., DrSc., socio-kulturní antropolog, archeolog a spisovatel, profesor antropologie a vedoucí Katedry antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně (od roku 1999). Vystudoval Filozofickou fakultu Masarykovy univerzity v Brně (1967), PhDr. (1968), docent pro obor antropologie (1993, *Experimentální metody a jejich aplikace v antropologii a příbuzných disciplínách*), DrSc. (1994), profesor antropologie (1995). Člen oborové rady Biologie, předseda oborové komise Antropologie, předseda komise pro státní závěrečné zkoušky v bakalářském, magisterském a doktorském studijním programu v oboru Antropologie na Přírodovědecké fakultě Masarykovy univerzity v Brně, předseda habilitačních a profesorských komisí v oboru Antropologie aj. Přednáší Úvod k antropologii, Antropologii starověku, Antropologii umění, Antropologii sexuality a další témata. Je členem našich a zahraničních grémií a institucí (Vědecká rada Národní galerie v Praze, Komise pro udílení Ceny města Brna, Společnost pro podporu univerzitních aktivit v Brně a Praze aj.). V roce 1993 spoluzaložil *Nadaci Universitas Masarykiana, stal se jejím předsedou, dále předsedou Výboru Ceny Karla Engliše a předsedou Výboru Ceny Nadace Universitas Masarykiana. Je zakladatelem a šéfredaktorem časopisu **Univerzitní noviny – List Masarykovy univerzity a Nadace Universitas Masarykiana*, který vychází od roku 1994, zakladatelem a editorem šesti nadačních knihnic – Beletrie, Heureka, Miscellanea, Osobnosti, Scientia, Scintilla, kde bylo dosud publikováno více než šedesát svazků. V odborné práci se zabývá tématy z oblasti experimentální, socio-kulturní a filozofické antropologie a archeologie, petroarcheologie a filozofie vědy. Kromě více než dvou set studií, článků a esejů v odborných časopisech publikoval u nás i v zahraničí na tři desítky knih: *Metody experimentu v archeologii*, 1980, *Archaeology Yesterday and Today: The Development of Archaeology in the Sciences and Humanities*, 1990 (se Zdeňkem Vašíčkem), *Kámen a hlína jako ekofakt a artefakt ve vývoji životního prostředí*, 1991, *O tvořivosti ve vědě, politice a umění*, I–III, 1993 (s kolektivem),

První císař 1994 aj. V roce 1993 inicioval rozsáhlý vědecko-umělecký projekt pětisvazkové knihy a výstavy *Kruh prstenu: Světové dějiny sexuality, erotiky a lásky od počátků do současnosti v reálném životě, krásné literatuře, výtvarném umění a dílech českých malířů a sochařů inspirovaných obsahem této knihy* (po preprintech čtyř svazků publikovaných v letech 1999–2003 začne dílo v definitivní podobě vycházet od roku 2005). V roce 2000 zahájil dlouholetý vědecko-pedagogický projekt *Panorama biologické a sociokulturní antropologie: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů*, v jehož rámci pod jeho editorským vedením a za autorského přispění řady významných odborníků bylo dosud publikováno jedenadvacet svazků. Vydal také vědecko-naučné knihy obracející se k záhadám dávné minulosti a lidské tvořivosti: *Vzpomínky na minulost aneb Experimenty odhalují tajemství pravěku*, 1982, 1992, *Zasáhli mimozemšťané a katastrofy do vývoje lidstva?*, 1988, *Obdivuhodný člověk: Úvahy o lidské tvořivosti*, 1991, *Dvacet nejvýznamnějších archeologických objevů dvacátého století*, 1991, *Jak vznikly největší monumenty dávnověku*, 1994 (s Pavlem Pavlem), *Adolf Born*, 1995 (s kolektivem autorů), *Olbram Zoubek*, 1996 (s kolektivem autorů), *Alois Mikulka*, 2001, *Vincenc Makovský*, 2002 (s Jiřím Hlušíčkou a Jiřím Šebkem), *Vladimír Preclík*, 2002 (s kolektivem autorů), *První císař: Tvůrce Číny a osmého divu světa* (2004), *Čína z antropologické perspektivy*, 2004 (s Josefem Kolmašem) aj. Zasahuje i za hranice vědecké a vědecko-naučné činnosti a projevuje se na poli beletrie: *Amor: Počítačový systém k automatickému generování milostných scén*, 1993, *První pozemšťan*, 1995, *Světová katastrofa a jiné povídky s neblahým koncem*, 1996, *Smrt profesora a jiné příběhy z univerzitního prostředí*, 1997 aj. Jeho vědecké a vědecko-naučné knižní publikace vyšly u nás a v cizině v angličtině, bulharštině, francouzštině, italštině, němčině, rumunštině, ruštině a slovenštině (Academia, Cambridge University Press, Editura Artemis, Electa, Mysl, Obzor, Progress aj.) v celkovém nákladu více než půl milionu výtisků. Obdržel dvakrát Cenu rektora Masarykovy univerzity v Brně za vynikající tvůrčí čin (1995, 1997), Cenu města Brna (1997), 3. cenu a Čestné uznání na 18. knižním veletrhu Libri v Olomouci za knihy *Vladimír Preclík* a *Vincenc Makovský* (2003), je uváděn v našich a zahraničních „Kdo je kdo“ aj. Kontakt: Prof. PhDr. Jaroslav Malina, DrSc., Katedra antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně, Vinařská 5, 603 00 Brno, telefon, záznamník, fax: 549 49 1433, e-mail: jmalina@sci.muni.cz. (Jaroslav Malina)

Malinowski Bronislaw Kasper (7. 4. 1884–16. 5. 1942), britský socio-kulturní antropolog polského původu; jeden z nejvýznamnějších tvůrců a stoupců *funkcionalismu v antropologii. Provedl mimo jiné pionýrská studia v oblasti exotické sexuality na trobriandském materiálu (Melanésie). (Jaroslav Malina)

malířství, malba, druh výtvarného umění; vyjadřuje se liniemi a barvou v ploše s možností opticky vytvářet objemové a prostorové tvary. Malířství se člení na základě několika kritérií: podle pojetí – figurativní, nefigurativní, kabinetní, monumentální; podle námětu – portrét, zátiší, krajinomalba, takzvaný žánr, malba historická, náboženská, mytologická aj.; podle druhů – malířství nástěnné, knižní, deskové, sklomalba, sgrafito; podle techniky – pastel, akvarel, kvaš, enkaustika, tempera, freska, malba al secco, malba emailem aj. Malířství vzniklo a rozvíjí se od mladšího paleolitu před zhruba 30 000 lety a průběžně se obohacuje o nové funkce, materiály, styly, techniky i náměty; viz paleolitické umění. (Jaroslav Malina)

malokluze, odchylky skusu zubů. (Ladislava Horáčková)

Malpighi Marcello (10. 3. 1628, Crevalcore – 30. 11. 1694, Roma), ... (Petr Bureš)

maltsko-bureťská kultura, skupina sibiřských lokalit mladého paleolitu datovaných mezi 28 000 až 20 000 let B. P. Industrie je čepelová, avšak s přežívajícími moustéroidními prvky. Bohaté jsou umělecké řezby, zejména nápadně štíhlé figurky žen s vyjádřenými detaily obličeje a oděvu, dále osobní ozdoby, hroby. S tímto komplexem může souviset i mladopaleolitické pohřebiště v Horní jeskyni v Čou-kchou-tieniu. Mezi 20 000 až 10 000 lety následuje na Sibiři a v severozápadní Číně složitý vývoj, doložený na celé řadě různorodých

sidlišť s dobře dochovanými zbytky ohnišť a obydlí, a to i v mnohonásobných superpozicích (Ušť Menza, Studenoje, Siao-ku-šan). (Jiří A. Svoboda)

malý člověk, viz siao-žen.

Malý Jiří (6. 11. 1899, Mělník–7. 7. 1950, Praha), český antropolog a lékař, profesor antropologie Přírodovědecké fakulty Univerzity Karlovy v Praze. Žák a pokračovatel v díle Jindřicha *Matiegky. Zabýval se historickou a forezní antropologií, fyzickou antropologií dítěte, především zdravým tělesným vývojem mládeže. Jako habilitační práci zpracoval deformované lebky z Tiwanaka v Bolívii. V roce 1929 studoval v USA u Aleše *Hrdličky a podnikl s ním výzkumnou cestu člnem po Yukonu z Fort Yukon až k ústí do moře. Zkoumal též tělesné znaky a životní podmínky českých a slovenských emigrantů v USA. Po II. světové válce obnovoval se spolupracovníky *Antropologický ústav Univerzity Karlovy v Praze a *Hrdličkovo muzeum člověka. Z díla: *Biologie a anthropologie dítěte*; spoluautor protirasistického sborníku *Rovnocennost evropských plemen a cesty k jejich zušlechtování* (1934). (Miroslav Prokopec)

Mama Cuna, matka služebnice boha Slunce u Inků. (Oldřich Kašpar)

Mama Quilla, bohyně Měsíce u Inků, manželka boha Slunce. (Oldřich Kašpar)

Manco Capac, mytický zakladatel incké dynastie, považovaný za syna Slunce a Luny. Spolu se svou sestrou a manželkou Mama Ocllo byl seslán na zemi, aby naučil lidi zemědělství a řemeslům. Údajně kolem roku 1200 založil *Cuzco. (Oldřich Kašpar)

Man-čcheng, lokalita asi 150 kilometrů jihozápadně od Pekingu, naleziště skalního dvojhrobu chanského prince *Liou Šenga (155–113 př. n. l.) a jeho manželky *Tou Wan, uložených v rakvích antropomorfního tvaru, které byly zhotoveny z nefritových destiček. (Jaroslav Malina)

mandala, kultovní objekt znázorňující prostorové, respektive plošné symbolické vyjádření buddhistických představ o uspořádání vesmíru a jeho zabydlení božskými bytostmi, které jej ovládají. (Josef Kolmaš)

mandarinština, viz kuan-chua.

Mandžukuo (Man-čou-kuo), vazalský stát na území Mandžuska v severovýchodní Číně v letech 1932 až 1945, vytvořený po japonské agresi – nejprve byl republikou, od roku 1934 císařstvím. Formálním představitelem byl *Aisin Gioro Pchu-i*, jenž byl v letech 1909 až 1911 jako Süan-tchung posledním císařem dynastie *Čching i *Podnebesí. (Jaroslav Malina)

Mandžuoové (Man-cu, 8,846 milionu), obyvatelé severovýchodní Číny, založili dynastii *Čching, poslední dynastii vládoucí v *Zemi středu. (Jaroslav Malina)

Mandžuský stát, viz Mandžukuo.

manicheismus, náboženské hnutí rozšířené mezi obyvateli Středomoří, Přední Asie aj., vytvořené perským myslitelem Máním (asi 216–276). Proti křesťanství vyznává vypjatý dualismus ducha a těla, princip zla a princip dobra. (Josef Kolmaš)

mánové, u Římanů božstva vládoucí v podsvětí a také duše zemřelých. (Josef Unger)

manýrismus, slohové období mezi *renesancí a *barokem, vyznačující se artistním formalismem usilujícím o vyjádření složitých alegorických obsahů s příznačnou zálibou v eklektickém opakování slavných vzorů (Boloňská škola, Fontainebleuská škola, umění na dvoře Rudolfa II.) a vynikající v řadě případů rafinovaným ztvárněním erotických motivů. (Jaroslav Malina)

manželská (konjugální) rodina, viz nukleární rodina.

manželství

Kulturně vysoce variabilní sociální instituce, představující komplex statusů, rolí, hodnot a norem rozvinutých kolem společenských potřeb. Obsah manželství není zdaleka univerzální, ale každá společnost je schopna rozlišit, zda je určitý svazek manželstvím či nikoliv. Jedná se tedy o kulturně akceptovaný typ svazku.

Sexualita a manželství

Ať už je manželství definováno jakkoliv, vždy se nějakým způsobem dotýká sexuality partnerů, jejich reprodukce, vzájemné ekonomické kooperace a enkulturace nových členů společnosti (**obr. 1**). Každá z těchto aktivit by ale mohla být stejně tak dobře uskutečňována *mimo* rámec manželství. Pokusíme se ukázat, že každá společnost reguluje lidskou sexualitu – před manželstvím i v manželství – tak, aby dosáhla cílů nezbytných pro svou existenci. Pokud se tedy týká manželství a sexuality, jsou cílem těchto regulací otázky daleko závažnější než prosté sexuální uspokojení jednotlivců.

Manželství a sexualitu téměř kauzálně vnímáme jako neproblematický výraz naší „přirozenosti“, či alespoň jako něco, co spolu „přirozeně“ souvisí. Někdy jdou naše běžné úvahy dokonce tak daleko, že nám jedno s druhým do určité míry splývá, nebo že přinejmenším jedno druhé vyvolává: v manželství se přece „přirozeně“ realizuje lidská sexualita a sexualita člověka „přirozeně“ vede k instituci manželství. Samozřejmě, že ani jedno ani druhé není pravda: nemusíme probádat ani příliš mnoho času v archivech, abychom zjistili, že chceme-li realizovat vlastní sexualitu, rozhodně nemusíme kvůli tomu vstupovat do manželství. Ostatně odborná terminologie pracující s termíny a koncepty jako *premaritální* či *extramaritální* sex tuto skutečnost plně reflektuje.

Co tedy je vlastně manželství a jak se má k lidské sexualitě? Americký antropolog Robert F. Murphy vtipně a výstižně poznamenává, že „*celá instituce manželství odporuje zdravému rozumu*“. Manželství je pro něj „*vskutku pozoruhodná instituce (...), v níž obě strany utrpí drastickým omezením své nezávislosti*“, a „*přestože se všeobecně považuje za přirozený stav, či přinejmenším za stav bohem přikázaný, je to ve skutečnosti jen jedna z mnoha vychytralých pastí, které nám připravila společnost*“ (Murphy 1998, s. 73). Cílem této pasti – a to je podstatné – je zajištění potřeb nutných pro existenci společnosti.

Aby celá past vůbec mohla fungovat, bylo potřeba postavit přírodu na hlavu a *enkulturaci* nás donutit, abychom si mysleli, že stojí na nohou. Tedy že vše je tak, jak má „přirozeně“ být. A tak pevně věříme, že jsou to muži, kteří mají „přirozeně“ vyšší sexuální kapacitu a jejichž sexuální nabídka *převyšuje* „přirozenou“ poptávku ze strany žen. Pravdou je ale *opak*: na rozdíl od žen musí být muži psychofyziologicky vzrušeni, aby se u nich dostavila erekce a sexuální styk mohli vůbec vykonat. Ženy by si naopak, alespoň čistě hypoteticky, mohly dopřát daleko větší frekvenci pohlavního styku než muži: samotná fyziologická připravenost ke styku jim na rozdíl od mužů nikdy nečiní problémy. Mužům však často. Snad proto také byla mužům přenechána iniciativa v úvodních fázích sexuálních vztahů (Murphy 1998, s. 67).

A tak kdyby sexuální kapacita žen, jejich větší pohlavní výkonnost nebyla *omezena* celou řadou společenských norem a pravidel, zřejmě by se ukázalo, že „*(...) potenciální nabídka ženské sexuality mnohokrát převyšuje jakoukoli možnou poptávku ze strany mužů*“ (Murphy 1998, s. 75). Z „pastí“ manželství by mohla pro muže odpadnout jedna velice důležitá složka – *právo na monopolizovanou sexuální aktivitu ženy* –, kvůli které, spolu se složkami či výhodami dalšími, muž rád překonává ona drastická omezení své nezávislosti v podobě monopolního práva manželky na jeho pracovní sílu, čas, otcovské povinnosti atd., včetně jejího recipročního monopolního práva na sexualitu jeho (pochopitelně). Bez tohoto kulturního manévru by v nadbytku žen schopných pohlavního styku mohli muži začít být k sexu lhostejní, a tak by spíše ženy mohly bojovat o muže než naopak.

Ostatně, takovéto situace v určitých specifických sociálních podmínkách vznikají. Podívejme se na dění v takzvaných „night klubech“ (dříve méně eufemisticky – nevěstincích) či v institucionalizované prostituci obecně: nijak neomezovaná sexuální potence (ne však nutně apetence) žen se zde, většinou z ekonomických důvodů, střetává s limitovanou sexuální (i ekonomickou) pomocí (i apetencí) mužů. Tak relativně nízký počet prostitutek, které nabídkou ženské sexuální aktivity disponují, uspokojuje či je schopen uspokojit daleko širší počet případných zájemců ze strany konzumentů. Probíhá-li na tomto poli nějaká bitva, je to *bitva o muže* (a jejich ekonomické zdroje), nikoliv bitva o ženy. (Protože takováto sociální

dynamika ohrožuje stabilitu společenské struktury, je také sociálně sankcionována – od morálního odsudku až po soudní potrestání.)

Bez existence instituce manželství by zrovna tak mohla odpadnout i možnost sexuálního vyžití pro většinu žen: veškerá možná mužská poptávka by mohla být snadno uspokojena velmi malým množstvím „producentů“ nabídky. Protože se však uspokojivého sexuálního vyžití nedostává, jsou to muži, kteří se všemožně snaží ho získat – samozřejmě i s využitím svých ekonomických zdrojů.

Tezi o sociálním původu „přirozenosti“ sexuální potence i apetence dokládá také etnografický materiál ze společností, v jejichž koncepci není mužská sexualita dominantní. Manželská sexuální aktivita v nich může být spíše *obětí* (ne-li trestem), kterou musí každý muž podstoupit jako solidární *povinnost* ke své společnosti.

Novoguinejští Etorové například věří, že semeno je nutné k oživení plodu, jenž do ženy vstoupil jako duch mrtvého předka (Kelly 1976). Semeno je tedy život. Protože nic, ani život, není nekonečné či nevyčerpatelné, má i muž pouze limitované množství životodárného semene. Pohlavní styk počítající s možností početí proto doslova odčerpává jeho vlastní životní sílu. Pohlavní styk s manželkou je k početí dítěte – tj. jeho „oživení“ – nutný, ale je to ze strany muže také nepříjemná oběť, která nakonec povede k jeho smrti. Proto je heterosexuální pohlavní styk do maximální míry omezován. Žena, která v tomto ohledu na svého muže příliš naléhá, může být pokládána za čarodějnici ohrožující manželovo zdraví a může být za svůj „nezkrotný chtíč“ tvrdě potrestána. Proto, že manželský pohlavní styk je v etorské kultuře pokládán za nebezpečný pro zdraví a život, je tabuizován po více než 200 dní v roce. Proti pohlavnímu styku mají Etorové dokonce takové výhrady, že se nesmí uskutečňovat ani v domech, ani v zahradách, ale pouze v lese, kde je to zase ovšem riskantní, protože, jak Etorové říkají, zvuk a pach sexuální aktivity láká jedovaté hady. O tom, že je toto tabu dodržováno, svědčí nakupení porodů do určitých období v roce. Etorové se tedy snaží *maximálně se vyhnout* manželskému a heterosexuálnímu styku vůbec.

Aby byla celá věc ještě komplikovanější, Etorové dále nevěří, že semeno je něco, s čím se muž rodí nebo co produkuje sám o sobě. Semeno se prý dá získat pouze od jiného muže. Je také nutné k tomu, aby chlapec v muže zdárně vyspěl. Proto musí být chlapani orálně inseminováni staršími muži. Homosexuální aktivity nejsou omezovány žádnými tabu a může k nim docházet kdekoliv, včetně domů a zahrad. Nejsou ovšem povoleny homosexuální styky mezi chlapani navzájem. Chlapec, který by dostával semeno od jiných chlanců, by totiž vysával jejich životní sílu a bránil jim ve zdravém vývoji – a zdravé muže kmen potřebuje. Byl by nařčen z čarodějnictví stejně jako manželka, která by si vynucovala příliš častý sexuální styk. Zdravé muže kmen potřebuje mimo jiné proto, že když jsou chlapani v muže iniciováni, stává se jejich sociálním závazkem ke zbytku kmene vstup do manželství a zplození potomků. Je tedy jejich společenskou povinností obětovat se pro přežití a fyzickou reprodukci společnosti. Manželství a manželská sexualita není nijak individuálně gratifikující – naopak, je nepříjemnou a smrtí končící smluvní povinností.

Natalita Etorů je ale i přes tuto sociální povinnost velmi nízká. U jejich sousedů, příslušníků kmene Marind-anim, je situace ještě vyhrcořenější (Baal 1966). Marind-animové dosahují díky preferenci nereprodukčních sexuálních praktik (vycházejících z obdobného názoru na sex, jako mají Etorové) tak nízké natality, že kvůli tomu, aby byli vůbec schopni reprodukovat svoji populaci, musí pořádat nájezdy na své sousedy a unášet jejich děti. Jak je vidět, sociální kontrakt zdaleka není tak efektivní jako „přirozenost“ sexuální apetence. Kultura je ostatně vždy nejsilnější, když se převlékne za přírodu. Tak společnosti většinou vypracovaly mechanismus, díky kterému vůbec máme o sexuální aktivity (tak výrazný) „přirozený“ zájem.

Omezení ženské sexuální kapacity není jediná kulturní manipulace lidských potencialit. Komplementárně k omezení vysoké ženské *sexuální* kapacity dochází i k omezení mužské

reprodukční kapacity. Ta je zase vyšší než reprodukční kapacita ženy: zatímco muž může během krátké doby oplodnit velké množství žen, žena musí vyživovat plod ve svém těle po dobu devíti měsíců – a dítě samotné potřebuje péči dospělých po daleko delší dobu. Jedním ze způsobů, jak jeho přežití zajistit, je svést jeho rodiče k vzájemné spolupráci. Kulturní omezení vysoké sexuální kapacity žen, akcelerace sexuální apetence mužů a regulace sexuality do manželského rámce vedoucí zároveň k omezení vysoké mužské reprodukční kapacity ústí do *vzájemné spolupráce* při výchově potomstva (byť v různých kulturách v různé míře). Výměnou za *vzájemnou spolupráci* při obživě a výchově dětí se ženy vzdávají své vysoké sexuální a muži své vysoké reprodukční kapacity. Manželství se tak stává jedním ze základních modelů vyjádření *reciprocity*.

Pokud se na tyto kulturní manipulace podíváme z hlediska *pohlavní identity* a *pohlavních rolí*, uvidíme, že muži jsou definováni jako *výkonní*, zatímco ženy jsou viděny jako *nevýkonné* – a to nejen v oblasti sexuální, ale i ekonomické. I když jsou ženy schopny vycvičit se ve všech činnostech ke stejné, ne-li vyšší efektivitě než muži, a dokonce se má za to, že jejich organismus je v dlouhodobě zátěžových situacích výkonnější než mužský, většina společností, ne-li všechny, je socializují do rolí „slabšího pohlaví“, které je podřízeno mužům – a to opět jak v oblasti sexuální, tak i ekonomické. Čistě teoreticky si lze představit zcela soběstačné společenství žen, v němž muži hrají pouze podřadnou úlohu trubců. Ostatně podobný obraz hrůzy nám poskytují různé matriarchalizující mýty o Amazonkách a vládě žen. Svět se v nich rozpadá na dva zcela antagonistické, nepřátelské a navzájem se nepotřebující složky. (Musíme nicméně připustit, že určité osudové předurčení *anatomie* ve „slabosti“ žen být může: na rozdíl od mužů se ony i budoucí pokolení – žen i mužů – stávají extrémně zranitelnými v období těhotenství a laktace. Přinejmenším v této době se samice musí uchýlovat pod ochranu takto nehandicapovaných samců.)

A tak v rámci jakéhosi „sociálního smíru“, či přesněji kvůli fungování celého společenského systému a přežití jedinců v něm, impotentní internalizovali představu o své potenci a potentní o impotenci (ať už v sexuálních, ekonomických či jiných oblastech). Ostatně takovéto internalizace „přirozeně rozdělených“ rolí se u nás odrážejí v přítomnosti dvou rozdílných motivů frustrací mužů a žen: zatímco muži v zemi přirozené hojnosti hystericky hledají (alespoň v určitém životním období) někoho, „s kým by se mohli vyspat“, ženy se zoufale snaží nalézt někoho, „kdo by se o ně postaral“, zatímco by to s jinou průpravou zvládly docela dobře samy. Je ovšem otázka, zda by vůbec vznikla společnost.

Takovéto směřování k reciprocitě je posilováno tlakem celé řady *sociálních norem*, jako je například udělení plného sociálního statusu pouze legitimním potomkům vzešlým z manželské unie, zvýšení sociálního statusu v odpovídající fázi biografie jedince (vzpomeňme neustálých otázek „Kdy se už oženíš?“ a „Už jsi (konečně) vdaná?“) či formální i neformální podpora rodičovství (například dětské přídavky) atp. Společnost se prostě všemožně snaží dosáhnout toho, aby se jedinci vzdali svých *individuálních výhod* ve prospěch sociálně podstatnějších výhod *vzájemné kooperace* v manželství.

„Manželská past“ se ve vztahu k sexualitě zároveň stává *sebereprodukující*: tím, že překonává uměle vytvořený nedostatek sexuálních partnerů vzájemnou monopolizací sexuálních aktivit manželů, eliminuje zároveň možný nadbytek sexuálních partnerů, protože vytváří a podporuje jejich nedostatek. Kultura neustále omezuje dostupnost toho, co je posléze užito jako odměna. Ve všech společnostech je sexualita kontrolována, regulována a sociálně využívána. Sex může být takto využit právě proto, že každá společnost dbá, aby byl a zůstal nadále *vzácným* (Murphy 1998, s. 75). Manželství je jak řešením, tak příčinou nedostatku sexuálních partnerů.

Jedinci se podřizují nejen kulturním pravidlům definujícím jejich sexuální chování, ale také celé řadě dalších pravidel vztahujících se k fungování společnosti. Ti, kdo tato pravidla respektují, jsou *odměněni úspěchem* v získání sexuálního či manželského partnera či partnerů.

Nakonec je tedy manželství „*součástí systému odměn, které dostaneme za práci, rozmnožování a výchovu dětí, což jsou všechno činnosti nezbytné pro přežití společnosti*“ (Murphy 1998, s. 75), a také za naši akceptaci společenských norem a podřízení se jim, což je opět nezbytné pro reprodukci a chod společnosti jako celku.

Formy manželství

Viděli jsme, jak společnost reguluje lidskou sexualitu, aby ji mohla využít pro *své* fungování a *svou* reprodukci. V podstatě jsme hovořili o univerzální kulturní manipulaci lidskou sexualitou. Takový postup obecně zajišťuje přijetí sociálního uspořádání a sociálních norem, včetně instituce manželství, kooperaci manželských partnerů, jakož i reprodukci a výchovu potomstva v jeho rámci. Jestliže kultura úspěšně zreguluje lidskou sexualitu do sexuality manželské, mohou nám jednotlivé *manželské formy* ukázat, jaké další specifické sociální potřeby jsou jimi uspokojovány a jakých konkrétních sociálních cílů je jimi dosahováno.

Každé uspořádání společnosti musí, alespoň v základní míře, zajišťovat fyzické přežití svých členů. Musí tedy sledovat takové *univerzálně utilitární cíle*, jako je reprodukce, obživa, přístřeší, strava, teplo atd. (**obr. 2**). Jak je lidská sexualita regulována do manželských forem, jimiž se těchto utilitárních cílů dosahuje, je velmi zřetelně vidět na příkladech manželského uspořádání známého od severoaljašských Eskymáků – Inuitů (Burch 1975).

V této kultuře se vyskytovala jak *monogamní manželství*, tak manželství *polygynní* i *polyandrická*. Všechny tyto formy byly *rezidenční*. Muž a žena spolu mohli žít a bydlet a byli si výlučnými sexuálními partnery. Takovýto svazek byl tedy monogamní. Muž ale také mohl žít a mít sexuální vztah se dvěma ženami najednou, v manželství polygynním. Tato forma byla sice řidší, ale přesto kulturně akceptovaná. První a druhá manželka byly od sebe vzájemně terminologicky odlišeny a samy vystupovaly jako „spolumanželky“. Ještě řidším typem bylo polyandrické rezidenční manželství. Dva muži bydleli a sexuálně žili s jednou ženou a vystupovali jako „spolumanžele“.

Nicméně nejzajímavější formou regulace sexuálních aktivit, přesněji využití maritální sexuality k sociálním účelům, je institucionalizovaná manželská forma známá jako „výměna manželek“ jinak řečeno *nonrezidenční polygynní polyandrie*. V tomto případě dva manželské páry založí nový vzájemný manželský vztah tím, že přistoupí k vzájemnému konsenzuálnímu sexuálnímu styku s partnery z druhého manželského páru. Pohlavní akt se stává symbolickým výrazem vytvoření manželské unie těchto dvou párů a je všemi jako takový akceptován. Děti takto spojených párů byly pokládány za sourozence (a jejich děti za bratrance) spolu se všemi závazky, které z toho vyplývaly.

Tyto zdánlivě pouze sexuální unie vytvářely mezi „spolumanželi“ a „spolumanželkami“ (stejně jako mezi jejich potomky) silné a emocionálně umocněné závazky přátelství, vzájemné pomoci a ochrany. To je také klíčem k porozumění manželství tohoto druhu. Takovéto vztahy se totiž zpravidla uzavíraly mezi dvojicemi žijícími ve vzájemně značně *vzdálených lokalitách*, kde „spolumanžel“ obvykle neměl žádné blízké příbuzné. Inuitský příbuzenský systém totiž nevytváří široké společenské vazby a neumožňuje spoléhat na blízké příbuzné, kteří by byli rozšířeni po celém teritoriu. Spolumanželsví tak vytvářela *dlouhodobé kooperativní vazby* mezi svými aktéry a jejich potomky sídlícími v rozdílných místech, což byla velmi užitečná záležitost ve vysoce mobilní lovecké společnosti, která postrádala širokou síť příbuzných, na něž bylo možno se spolehnout v případě pobytu (například lovu) v odlehlých oblastech. I když byl pohlavní akt jejich nejviditelnějším znakem, je jasné, že v tomto kontextu znamenal daleko více než jen sexuální uspokojení s novým partnerem: vytvářel strukturu práv a povinností, na nichž záviselo *přežití* zúčastněných.

Zatímco eskymácká spolumanželsví se snažila vytvářet širokou síť příbuzných, což bylo vzhledem k přírodnímu prostředí a nomádkému životnímu způsobu eskymácké společnosti prospěšné, v oblasti Tibetu se vyskytovaly zcela jiné problémy. Ty řešila společnost jiným

způsobem regulace sexuálních aktivit, tedy i jinou formou manželství – *bratrskou polyandrií* (Goldstein 1999). Její mechanismus je jednoduchý: dva, tři či více bratrů si vezme společně jednu manželku, která odchází do společné patrilokální rezidence (tj. do domácnosti otce a matky manželů) (**obr. 3**). Svatební ceremonie se podle jednotlivých oblastí liší: jako ženichové se jí mohou zúčastnit všichni bratři (simultánní forma), nebo tak může formálně učinit jeden z nich (sukcesivní forma). Preference simultánní či sukcesivní formy souvisí hlavně s věkem bratrů: velmi mladí bratři se obvykle ceremonie neúčastní a k manželství se většinou připojí někdy po patnáctém roce života. Autoritou v řízení domácnosti bývá nejstarší bratr, ale všichni bratři se dělí o práci a jsou sexuálními partnery téže ženy. Žena spí obvykle s nejstarším bratrem a tento pár je zodpovědný za umožnění sexuálního vyžití i ostatním bratrům. Kulturní ideál ukládá manželce povinnost chovat se ke všem bratrům stejně a poskytovat stejnou náklonnost a možnost pohlavního vyžití každému z nich, ale k sexuálnímu zvýhodňování, a tedy odchylce od tohoto ideálu, dochází, zvláště je-li mezi manželskými partnery velký věkový rozdíl. Starší žena může velmi mladého manžela pokládat za nevyzrálého a nechovat se k němu se stejnou náklonností, nebo ho naopak může shledávat až příliš atraktivním. Oproti tomu nejmladší bratr může, až vyroste, pokládat svoji manželku za příliš starou a dávat přednost mladším ženám. Začne-li se některý z bratrů z jakéhokoliv důvodu cítit v manželství nespokojený, může jednoduše opustit společnou domácnost a založit si vlastní. Děti z původního manželství, které pokládají všechny bratry za své otce, zůstávají v hlavní domácnosti společně s matkou a zbývajícími otci.

U polyandrických Nyinbů z Tibetu si mohou bratři do manželství přibrat další ženu, pokud se ukáže, že jejich první žena je neplodná (Levine 1988). Všichni bratři mají vůči své druhé ženě stejná sexuální práva jako k první manželce a všichni budou považováni za otce jejích dětí. Druhá žena může být sestra první manželky, takže skupina bratrů pak žije se skupinou sester (lépe než o skupinovém manželství je hovořit v tomto případě o *polygynní polyandrii*).

Zdá se, že důvody k takovému uspořádání manželského a sexuálního života spočívají v účinné *adaptaci* na podmínky okolního fyzického světa: v této oblasti existuje pouze velmi limitovaný fond horské zemědělské půdy a podmínky přežití jsou extrémně tvrdé. Je výhodnější mít jednu ženu a jednu malou skupinu potomků, která je také jedinou skupinou dědiců nedostatkových zdrojů obživy, než mít monogamní svobodu a plnou starost o všechny ženiny děti na jedné straně a zajišťovat jejich obživu pouze s přispěním jediného manžela na straně druhé. Právo ženy na „sexualitu“ více než jednoho muže se tak začíná jevit spíše jako společná úspora zbytečných výdajů. Tento způsob sociálního uspořádání opět efektivně reguluje počet potomků, kteří by se ve větším počtu v horských oblastech nemohli uživit, a to tak, že relativně vysokou reprodukční kapacitu několika mužů podřizuje omezenější reprodukční kapacitě jedné ženy, přičemž využívá její vyšší kapacity sexuální.

I když tedy v Tibetu spolu může sexuálně žít skupina mužů a skupina žen, stejně jako v případě inuitského spoluzábratrství, efekt manželské formy a potřeby jí zajišťované jsou zcela opačné: v tibetském případě vede sociální regulace sexuality k *intenzifikaci* příbuzenských vztahů a zúžení okruhu příbuzných, což v dané situaci vytváří snazší podmínky pro přežití, zatímco v inuitském případě vede zdánlivě totéž k *proliferaci* příbuzenských vztahů a rozšíření okruhu příbuzných, což opět v dané situaci zajišťuje přežití jednotlivců a potažmo společnosti.

Vedle fraterální polyandrie se vyskytují rovněž formy manželství, v nichž do polyandrických vztahů nevstupují jen bratři, ale i muži, kteří nutně bratry být nemusí (Levine – Sangree 1980). Takováto forma se označuje jako *asociovaná polyandrie* a důkazy naznačují, že byla možnou variantou manželského uspořádání v některých oblastech Pacifiku a u některých indiánských kultur. Nejlépe je však popsána u Sinhálců na Šrí Lance. Mezi Sinhálci na Šrí Lance si mohou ženy brát dva, a někdy i více mužů. Na rozdíl od bratrské polyandrie, která může být od začátku svazkem několika bratrů s jednou ženou, začíná

asociovaná polyandrie u Sinhálců vždy *monogamně* a druhý manžel je přiveden do svazku až dodatečně. Stejně jako u bratrské polyandrie je první manžel, co se týče autority, manželem hlavním. Všichni manželé jsou považováni za otce kteréhokoliv z dětí, jež žena porodila. Tento systém povoluje mnoho individuálních alternativ. Manželé se mohou například se svou ženou rozhodnout, že přiberou do manželského svazku další ženu – zpravidla sestru první manželky. To znamená, že jejich domácnost se stane současně polygynní i polyandrická. Sinhálské manželské sexuální aktivity se tak mohou odehrávat v manželství monogamním, polyandrickém, respektive polygynně polyandrickém.

Další známá forma polyandrie bývá někdy označována jako *sekundární manželství*; známe ji pouze ze severní Nigérie a severního Kamerunu. Při této manželské formě regulace sexuálních vztahů si žena bere postupně jednoho nebo více manželů, aniž by tím přestávala být provdána za své předešlé manžely (Levine – Sangree 1980). Žena žije v daném okamžiku vždy pouze s jedním manželem, ale ponechává si právo vrátit se k svému prvnímu muži a mít s ním legitimní děti. Ve společnostech, které praktikují sekundární manželství, nejsou povoleny *žádné rozvody* a všechna uzavřená manželství jsou *celoživotní*. Z mnoha efektů, které tato forma regulace manželství může mít, se zdá být nejpodstatnější následující: síť příbuzných se neustále *rozšiřuje* a děti jsou vždy *legitimní* a nikdy nežijí v domácnosti, kde chybí mužský *enkulturační vzor*.

Zatímco manželská varianta tibetské fraterální polyandrie s případným rozšířením o sororální polygynii vede k *intenzifikaci* vztahů mezi dvěma rody, je sekundární manželství, stejně jako inuitské spolumanželství, jejím protějškem v tom, že vede k vybudování spíše *extenzivní* sítě příbuzných a manželství a slouží spíše k *propojení* než ke *koncentraci* skupin.

Polyandrie představuje způsob, kterým lze rozlišit *sexualitu* ženy od její *reprodukční* kapacity. Tento rozdíl chybí v monogamních nebo čistě polygynních systémech, jichž je polyandrie opakem. Tyto společnosti mají silný odpor k vnímání nezávislosti ženské sexuální kapacity a ženské kapacity reprodukční (jako nemravnou výjimku snad připouštějí prostituci). Nezávislost sexuálních a reprodukčních atributů mužů je však obvykle přijímána bez připomínek. V polyandrickém manželství může být sexualita ženy rozdělena mezi neomezený počet mužů, ne však už tak její schopnost rodit děti. U Nyinbů je plodivá kapacita ženy vskutku pečlivě kontrolována a omezována jedním manželem v jeden čas (Levine 1980). Žena má však svobodu ve svých mimomanželských sexuálních aktivitách tak dlouho, dokud není pravděpodobné, že je těhotná.

Zrcadlovou formu polyandrie, *polygynní manželství*, máme naopak tendenci vnímat jako asymetrické právo jednoho muže na sexuální a reprodukční kapacitu více žen (**obr. 4**). Rozumí se jím simultánní svazek jednoho muže a dvou a více žen (toto uspořádání je ostatně kulturním ideálem v mnoha částech světa). Nicméně sexuální gratifikace je, stejně jako v každém manželství, pouze jeho manifestní funkcí. Latentně jím společnost dosahuje opět efektů pro svou existenci podstatnějších.

Například společnost na Komorách je patrilineární, matrilokální a silně ovlivněná patriarchálním islámem (Ottenheimer 1994). Podle islámského práva může mít muž více žen, ale ke každé z nich se musí chovat se stejnou pozorností a žádnou z nich nesmí zvýhodňovat před ostatními. Protože se společnost řídí *matrilokálním pravidlem postmaritální rezidence*, zůstává po sňatku žena v domě své matky a muž ji pravidelně navštěvuje v jejím starém domově vedeném její matkou či matkou její matky, obklopen cizími afinními příbuznými. Výtky, že se jiným svým ženám žijícím v jiných matrilokálních domácnostech věnuje více, jsou údajně na denním pořádku. Pod vlivem francouzské koloniální správy stále více mužů začínalo preferovat monogamní vztahy (jedna tchyně a jedna skupina matrilineárních příbuzných afinně s ním spřízněných v jedné domácnosti) před vztahy polygynními (několik tchyní a několik skupin matrilineárních příbuzných afinně s ním spřízněných v několika

domácnostech). Proti těmto novotám zdánlivě napravujícím nerovnoprávné postavení žen ale překvapivě protestovaly hlavně ženy.

Z islámské tradice totiž vyplývá, že více žen si může dovolit pouze muž, který je schopen je všechny zabezpečit, a ten pak má sociálně sankcionovanou povinnost svou rodinu (či v tomto případě matrilokální rodiny) živit a ekonomicky zajišťovat. V případě polygynního manželství tedy svůj majetek přerozděluje do *několika domácností*, a neakumuluje jej jen v jedné. Jestliže ženy přestanou mít možnost vstupovat do polygynních svazků, nebudou jim než se provdávát monogamně za muže sice ještě neženaté, ale také třeba *nebohaté*. Vzájemná monopolizace sexuality by sice byla vyvážená, ale v manželství, jak už bylo řečeno, se realizují také lidské sexuální aktivity, nicméně realizace sexuality není jeho jedinou, a už vůbec ne jeho hlavní funkcí. Na Komorách se polygynním manželstvím reguluje *transfer bohatství a majetku*: přerozdělení majetku ve společnosti je upřednostňováno před jeho kumulací. Polygynie se může začít jevit ani ne tak jako právo muže na sex s více ženami, ale jako *právo ženy provdat* se za úspěšného a bohatého, byť již jednou, dvakrát či vícekrát *ženatého* muže a právo na využívání jeho ekonomických zdrojů. Lidská sexualita je manželstvím manipulována tak, aby zamezovala rozevírání sociálních nůžek.

Integrovanost kulturních vzorců

Doposud jsme věnovali pozornost vždy jednomu sociálnímu aspektu, jehož je manželskou regulací dosahováno. Kultura je ale *integrováný celek* – každá její část je provázána s mnoha dalšími. Takováto vzájemná provázanost efektů manželských regulací na fungování společnosti je zřejmá z regulací maritální sexuality v manželském uspořádání Najarů z indického státu Kerala (Gough 1961).

Najarové byli v 19. století kastou vlastníků půdy, kteří se tradičně nechávali najímat vladaři několika sousedních království jako vojáci. Muži tedy často pobývali delší dobu mimo domov. Půdu vlastnila a základní jednotkou najarské společnosti byla matrilinéární příbuzenská skupina zvaná *taravad*, která sdílela společnou domácnost a kterou řídil její nejstarší mužský člen (bratr některé z žen). V duchu principů matrilinéární descendance děti patřily k mateřskému *taravadu*, bez ohledu na to, kdo byl jejich otec. Tyto děti také půdu dědily od svých matrilinéárních příbuzných.

Přibližně každých deset let prošly dívky z *taravadu* rituálem, zvaným „*vázání tali*“, při němž každé z nich uvázal muž, člen některého z partnerských *taravadů*, kolem krku zlatou ozdobu zvanou *tali*. Tento obřad byl považován za uzavření „manželství“ a v podstatě symbolicky vyznačoval přechod dívky do stavu dospělosti. Dvojice spolu strávila tři dny a noci, a pokud se věk dívky blížil pubertě, mohlo dojít k pohlavnímu styku. Tento „manžel“ neměl ke své „manželce“ žádné další povinnosti, a dokonce se už nikdy v životě nemuseli vidět. Ona a její děti nesly pouze odpovědnost za uspořádání určitých pohřebních obřadů v případě jeho úmrtí.

Po absolvování rituálu „*vázání tali*“ směla žena vstupovat do svazků zvaných *sambandham* s jinými muži ze své nebo vyšší kasty. Kdyby však byla přistižena při sexuálním styku s kýmkoliv ze svého *taravadu*, byli by oba odsouzeni k smrti, neboť takovýto vztah byl pokládán za incestní.

První *sambandham* začínal jednoduchým obřadem, stejně jako každý další vztah vedený úmyslem udržovat trvalé, dlouhodobější sexuální kontakty. Ostatní krátkodobé vztahy nevyžadovaly žádný obřad. Manželé nevedli společnou domácnost, najarská žena dále žila ve svém *taravadu*, kde její *bratři* finančně zajišťovali výchovu jejich dětí. Manželé mohli na návštěvách u své ženy trávit večery a pokaždé jí přinést malý dárek. Tito manželští či sexuální partneři byli limitováni pouze dvěma podmínkami: nemohli být bratry (na rozdíl od tibetských Nyinbů) a muž nemohl mít sexuální vztah se dvěma ženami ze stejné domácnosti.

Ženině *taravadu* prospíval její *sambandham* v několika směrech: její děti se staly členy jejího *taravadu* a tvořily tak další generaci rodiny; ona mohla zároveň využívat služeb

každého ze svých manželů, kteří vykonávali *různá zaměstnání*. To bylo výhodné, zvláště když si znovu uvědomíme, že Najarové patřili tradičně ke kastě válečníků, takže najarští muži bývali dlouhodobě mimo domov.

V případě ženina těhotenství měli její partneři jedinou povinnost: jeden nebo více z nich muselo rituálně uznat možnost, že jsou otci dítěte. Děti narozené najarské ženě byly tedy *legitimní*, pouze pokud jeden z nich otcovství uznal a připustil, že s ní měl pohlavní styk v době předpokládaného početí dítěte. Otcovství bylo vyjádřeno obřadním zaplacením drobného poplatku ženě, která dítěti pomáhala na svět. Další ekonomickou nebo sociální odpovědnost za výchovu dítěte otec nenesl. Jestliže žádný z manželů otcovství neuznal, bylo to považováno za důkaz, že žena počala dítě s mužem z nižší kasty nebo s muslimem či křesťanem, což byl opět přestupek trestaný smrtí nebo vyhoštěním matky i dítěte.

V tomto momentu je nutné zastavit se u jedné velmi podstatné charakteristiky lidské existence. Doposud jsme hovořili o více či méně utilitárních potřebách společnosti vyplývajících z univerzality lidí žijících v určitém prostředí: přežití v tvrdých podmínkách, reprodukce nových generací komunity, zajištění obživy ... Řekli jsme, že každá kultura musí alespoň v minimální míře zajistit fyzické přežití a reprodukci svých členů. Z tohoto hlediska jsou tyto potřeby i univerzální. Proč by ale mělo být podstatné, je-li otcem dítěte příslušník nižší kasty či křesťan, když jsou otcové pro chod společnosti tak nedůležití? Či proč by vůbec měl proběhnout rituál „tali“, když pak stejně může žena spát v podstatě s kýmkoliv?

Univerzálně utilitární potřeby a cíle nejsou tím jediným, čím se lidé řídí: nežijí pouze v univerzálním „fyzickém“ světě, nežijí, na rozdíl od zvířat, pouze ve světě reakcí na přímé fyzikální podněty. Lidé navíc *konstruují* své světy jako smysluplné tím, že věcem a jevům v nich připisují arbitrární *významy*, které spolu sdílejí a jimiž se posléze řídí (Barrett 1991). Na rozdíl od kokrhajícího kohouta například nevstáváme v přímé reakci na první paprsky slunce, nýbrž na zazvonění budíku třeba v šest ráno, a to bez ohledu na to, zda je temná prosincová noční tma či červenový denní jas. Šest hodin je prostě onen *symbolický význam*, který jsme udělili určitému relativnímu okamžiku času a podle kterého řídíme své chování, takže odcházíme například do práce, ať je světlo či tma. Dokonce, jak je známo z naší zkušenosti s letním časem, může být „šest hodin“ ze dne na den o hodinu později. A časový okamžik označený jako „šest hodin“ dostává jiný význam – a my se v něm jinak chováme – když je rozvinut dalším uděleným významem, jako například „šest hodin v neděli ráno“, na rozdíl od „šest hodin v pondělí ráno“. Přestože se z fyzikálního hlediska jedná v podstatě o stejný časový okamžik, v prvním případě (většinou) tvrdě spíme, ve druhém (většinou) spěcháme realizovat subsistenční aktivity. Jak se vyjádřil jeden antropolog, člověk je zvíře trvale zavěšené do pavučiny významů, kterou si sám utkal (Geertz 2000).

Obdobně není z čistě fyzického hlediska rozdílu mezi pohlavním stykem s křesťanem či hinduistou. Z hlediska *symbolického* ale (alespoň pro Najary) je to otázka primární důležitosti. Kdyby totiž společnost neregulovala sexualitu v této oblasti, mohl by se *rozpadnout celý kastovní systém*, celá společenská struktura umožňující fungování společnosti by se mohla zhroutit. Sexuální regulace v najarském manželství tak zajišťují nejen reprodukci a přístup k širším ekonomickým zdrojům, ale přispívají i k udržování a stabilitě celého společenského systému.

Proto ne všechny regulace manželské sexuality manifestující se v manželských formách spějí pouze k dosažení a zajištění čistě univerzálně utilitárních cílů, jakými jsou fyzické přežití, reprodukce atd. I těchto cílů musí být dosaženo za splnění ještě dalších, sociálně stejně důležitých, ne-li důležitějších kulturně *symbolických* podmínek. Nestáčí pouze potomky plodit, rodit a živit, ale je nutno je plodit, rodit a živit *v souladu s dalšími pravidly*, jimiž se společnost řídí a jejichž dodržování uchovává stabilitu sociální struktury a tím i fungování a existenci společnosti.

Největší úsilí vynakládají lidé na to, aby světu udělili *smysluplný řád* a aby tento řád svým chováním udržovali. Kdyby tak nečinili, svět by se *rozpadl* do chaosu, ve kterém by nebylo možno chování ostatních *rozumět* a bezpečně je *předpovídat*. Součástí tohoto řádu světa a nejširších představ o podstatě a fungování univerza je i názor na původ a vznik člověka včetně představ o *řádnosti* reprodukce. Jedná se tedy o součást integrovaného systému zajišťujícího fungování a reprodukci společenských struktur a o jejich *vnitřně logický výklad*. Z úhlu pohledu manželství a sexuality můžeme tento aspekt chápat jako problematiku *doktríny o početí* či *konceptualizace lidské reprodukce*, která se samozřejmě manifestuje jak v manželských formách, tak v sexuálním chování. Každá takováto konceptualizace početí je integrální se specifickým společenským uspořádáním a vede pochopitelně k odlišným postojům k premaritálnímu, extramaritálnímu a maritálnímu sexuálnímu chování. Vztah mezi symbolickými významy udělenými světu a konkrétním chováním z nich vyvozovaným nejlépe osvětlí příklad manželského uspořádání a sexuálního chování z Trobriandových ostrovů (Malinowski 1929).

Podle Trobriandů je dítě počato tak, že do ženy vstoupí duch zemřelého klanového předka, jenž je přivát větrem ze „země duší“. Otec tak fyzicky svým dětem ničím *nepřispívá*: dítě je ze stoprocentně stejné substance jako jeho matka, její bratři a ostatní matrilineární příbuzní. Jediným otcovým přispěním je případné „pootevření brány“ pro vstup ducha do lůna ženy. Nicméně dítě se přece jen svému otci podobá: to je způsobeno tím, že otec ho formuje svou laskavou péčí, stejně jako jeho fyzickou podobu utvářejí další příbuzní z otcovy strany, kteří dítě zdobí ornamenty v průběhu důležitých životních rituálů.

Sex tedy má, alespoň pro Trobriandy, pramálo co dělat s početím. Takovéto uvažování není až tak nelogické a neempirické, uvědomíme-li si, že mnohokrát přistoupíme k sexuálnímu styku, a žena přesto neotěhotní. Samotný pohlavní styk tedy nemůže hrát exkluzivně determinující roli. Pro nás ji hraje ovulace, životnost spermií, životospráva, pitný režim, psychické rozpoložení, životní prostředí a obsah stopových prvků v ovzduší a spousta jiných, pro obyčejného smrtelníka velmi mystických faktorů. Pro Trobriandy zase hraje determinující roli dobrý vítr.

O výše zmíněný koncept lidské biologické reprodukce na Trobriandových ostrovech je opřen pro Evropany nepochopitelný postoj k sexuálním aktivitám a jejich důsledkům: muž, jehož žena počne během jeho dlouhodobé nepřítomnosti – například během jeho účasti na obchodní výměně *kula* –, dítě klidně akceptuje, aniž by svoji ženu „*podezíral*“ z nevěry a zvažoval možný „*nemanželský*“ původ dítěte. Naopak, bylo to pro něj důkazem, že sexuální styk skutečně nemá co dělat s početím: jeden domorodec z malého ostrůvku Kitava, když po návratu ze svých cest po dvouleté nepřítomnosti našel doma několikaměsíční dítě, nemohl (podle Malinowského svědectví) za nic na světě pochopit posměšky jakéhosi evropského koloniálního úředníka znevažujícího počestnost jeho ženy (Malinowski 1929). Protože pohlavní styk není rozhodující pro určení otcovství – dítě je vždy inkarnací matrilineárního klanového předka a je „složeno“ ze stejné substance jako jeho matrilineární příbuzní (my bychom snad řekli genů či masa a krve) a nedědí žádnou substanci po otci –, nemůže také být nikdy „*cizí*“ (to je vlastně v určitém smyslu vždy) a „*nemanželské*“ a jeho otcem nemůže být nikdy nikdo jiný než oficiální *manžel* matky. Trobriandové postrádají koncept (biologického) *genitora*, protože by byl v jejich kultuře nefunkční, a jediným užívaným a užitečným konceptem je koncept (sociálního) *patera*.

Je pochopitelné, že v takto konstruovaném světě má pramálo smysl blokovat premaritální sexuální aktivity či aktivity extramaritální: sexualita a reprodukce jsou v něm od sebe zcela odděleny. Reprodukce však není jediným aspektem sexuálních aktivit – i v těchto kulturách se více méně předpokládá *monopolní* právo na sexuální pozornost partnera. Vyznačují se však daleko vyšší *tolerancí* k premaritálním i extramaritálním sexuálním aktivitám.

Samozřejmě i tato relativně nízká míra sociální kontroly je plně v souladu s kulturními pravidly pro reprodukci „pravých“ členů příbuzenské skupiny, tedy koherentní s doktrínou o početi, jak jsme viděli, a také integrální se sociální strukturou společnosti. Trobriandané jsou matrilinéární společností, děti náleží do rodů tvořených jejich matrilinéárními příbuznými a dědí po svých matrilinéárních předcích, v tomto případě konkrétně po matčině bratrovi, v jehož domácnosti také jeho synovec žije a kam si po sňatku přivede svou ženu. Jeho syn zase posléze odejde ke svým příbuzným – k strýci z matčiny strany, zatímco jeho dcera se svými dětmi, které opět jednou odejdou, bude žít u „cizích“. *Avunkulokální pravidlo postmaritální rezidence* tak svede do společné domácnosti mužské příbuzné, kteří jsou pokládáni za nejbližší. Kdo je genitor, je nepodstatné. Pravidlo *matrilokace* u Najarů – tj. vytvoření nové domácnosti u matky manželky – zase svede dohromady všechny matrilinéární příbuzné, zatímco „cizí“ otcové za nimi docházejí. Kdo je genitor, je opět nepodstatné (s výjimkou jasně tabuizovaných případů).

Stejně jako Trobriandané, také většina australských domorodců, jako například Tiwiové, popírala jakoukoli účast mužů na početi (Hart – Pilling – Goodale 1988) (**obr. 5–6**). Žena pro ně jednoduše otěhotněla, když do ní vstoupil duch klanového předka (stejně jako ve světě Trobriandánů). Protože se tak mohlo stát kdykoliv a kdekoliv, předcházeli Tiwiové této nepředvídatelné skutečnosti, jež mohla způsobit zmatek v příbuzenských vztazích a sociální organizaci, tím, že každá žena musela být *v každém okamžiku* svého života *provdána*. Důsledkem takovéto konceptualizace světa a doktríny o početi bylo, že ženy musely být provdávány okamžitě po narození a mnohdy i před narozením, očekávalo-li se, že se narodí děvče. Jejich manželé se často stávali starci, ale i v případě, že se staly ženami mladších mužů, byl mezi nimi a jejich manželkami značný věkový rozdíl. Za takovýchto okolností se vyskytovaly časté extramaritální aféry s mladšími muži. I když staří manželé očekávali, že jim jejich ženy budou věnovat cele svoji sexuální přízeň, a projevovali sexuální žárlivost, o dětech vzniklých z možných extramaritálních vztahů opět nemělo smysl uvažovat jako o „cizích“ či nemanželských: za dané konceptualizace početi neohrožuje takovéto chování nijak existenci společnosti. Děti jsou vždy manželské, legitimní a plnoprávné.

Naprostou opozici k doktríně o početi u matrilinéárních společností můžeme nalézt u některých společností *patrilinéárních*. Jejich konceptualizace početi je v souladu s odlišným společenským uspořádáním a vede pochopitelně k odlišným postojům k premaritálnímu a extramaritálnímu sexuálnímu chování.

Kačjinové z horských oblastí severní Barmy jsou silně patrilinéární společností, která, podobně jako Tikopiané, horští Albánci či starověcí Řekové věří, že je to naopak žena, která *nikterak nepřispívá* k substanci dítěte a je jen temporálním *nosičem* do ní implantovaného, otcem stvořeného fétu. Je pouze jakýmsi „*dočasným přístřeškem pro dítě*“ (Fox 1967, s. 119–120). Proto možný pohlavní styk otce a dcery – jeho dítěte – je vztah s příbuzným „stejně substance“, tedy vztah *incestní*, který se trestá smrtí, kdežto možný pohlavní styk syna s matkou je v podstatě styk dvou nepříbuzných, řekněme téměř cizích lidí, a proto incestem *není*. Poněvadž však matka má již manžela, jedná se o manželskou *nevěru*, takže ti, kdo pravidlo manželské věrnosti porušují, jsou potrestáni, ovšem za jiný typ přečinu – za *nevěru*, tedy za *zásah do sexuálních práv* manžela.

Takovýto názor na početi ostatně nebyl před několika stoletími cizí ani Evropě: mužské semeno bylo chápáno jako *homunkulus* – malý, ale už celý človíček, který jednoduše v ženě vyrosté. Ostatně už termín semeno tuto situaci reflektuje: není to přece něco, co oplodňuje, co se spojuje, ale co už je oplodněno a co se vyvine v budoucí celek, pokud je zaseto do úrodné „zahrádky“ (třeba Villonovy sličné zbrojmistrové).

Takováto striktně patrilinéární doktrína o početi vede k snaze o *zajištění vysoké míry otcovství* a ústí do přísných restrikcí sexuálního chování: v patrilinéárních společnostech je premaritální a extramaritální sexuální přístup k ženám silně omezován přísně definovanými a

prosazovanými normami sexuálního chování: většinou je kladen silný důraz na *panenství* a manželskou *věrnost* ze strany ženy. V některých rurálních oblastech Španělska je například „*panenství ... ženy její hlavní rekvizitou pro manželství*“ (Brandes 1985, s. 118).

Výchova však nikdy není stoprocentní zárukou. Proto některé kultury (nejběžněji ve východní Africe), jako například Somálci či Gallové (Oromové) přistupují k *efektivnější* blokaci, jakou je *infibulace s klitoridektomií* (Gregersen 1994, s. 111). V jedné její variantě je ženě operativně odstraněn klitoris; labia minora, labia majora se sešijí tak, že je v nich zanechán jen malý otvor pro urinaci, jindy je z nich seškrábnuta pokožka a nechají se takto srůst (Gregersen 1994, s. 111). Při svatební noci je pak žena znovu „otevřena“. V jiné variantě, známé od peruánských Conibo (Shipibo), byla do mutilované vagíny zasunuta hliněná replika pohlavního údu dívčina prospektivního snoubence, takže vaginální vchod měl pro budoucnost přesný rozměr manželova údu (Gregersen 1994, s. 111). Pásy cudnosti známé ze středověké Evropy jsou vlastně jakýmsi čistě vnějším mechanismem usilujícím o totéž.

Incestní tabu a další pravidla výběru partnerů

Příklad Kačjinů nás přivádí k dalšímu velice významnému pravidlu regulujícímu manželskou sexualitu – k *incestnímu tabu*. I o něm lze říci totéž, co o pravidlech ostatních: společnost jím reguluje lidskou sexualitu tak, aby dosahovala zajištění pro ni daleko důležitějších činností a cílů. Dlužno ovšem dodat, že incestní tabu se netýká primárně manželství, ale sexuality obecně: neříká jen, koho si nesmíme vzít – to řeší exogamně-endogamní pravidla –, ale s kým nesmíme mít pohlavní styk.

Obecně je incestní tabu samozřejmě *univerzální*: rozumí se jím nadpřirozeně sankcionovaný zákaz sexuálního styku (jenž je také součástí manželství) s určitými příbuznými. A tady opět *končí* jeho univerzalita: kdo jsou tito příbuzní, je kulturně určeno a rozrůzněno. Téměř univerzálně je incestní tabu aplikováno na pohlavní styk mezi rodiči a dětmi a mezi sourozenci. Stupnice zákazu by vypadala následovně: nejčastěji zakazovaný je styk mezi matkou a synem, dále mezi otcem a dcerou, mezi sourozenci, poté mezi dětmi společného otce a rozdílných matek, a nakonec mezi dětmi společné matky a rozdílných otců.

Z tohoto pravidla existují výjimky – jednoduše proto, že i v incestním tabu jde o sexuální styk opět pouze *manifestně*, nikoliv *latentně*: sňatky a sexuální styky mezi sourozenci byly běžné v panovnických rodinách tradiční Havaje, starého Egypta a Inků v Peru. Krásná a inteligentní Kleopatra například byla potomkem sedmi generací sourozeneckých vztahů Ptolemaiovců – a také manželkou svého bratra. V případě Havaje je sociální využití incestního tabu nejzjevnější: členové královské rodiny měli tak silnou *mamu* (v překladu bychom snad mohli říct „energii sociálního statusu“), že by fyzický kontakt s nimi mohl méně urozené lidi zabít a je samotné k smrti oslabit. Sexuální kontrola incestním tabu a výjimky z něj tedy v tomto případě slouží k vyjádření a udržení sociální nerovnosti, či přinejmenším k symbolickému *zdůraznění sociálních distinkcí*. V podstatě stejný motiv najdeme jak v Egyptě, tak v Peru – jen bohové si mohou vzít bohy.

Jiné kultury naopak incestní tabu rozšířily i na kategorie jedinců *klasifikovaných* jako sourozenci: jeden „bratr“ a jeho „sestra“ u vietnamských Mnong Garů museli jako trest za svůj incestní vztah veřejně požívat prasečí a psí exkrementy. Jejich „sourozenectví“ vycházelo ze společného předka před patnácti generacemi (Pasternak 1976, s. 29). Obdobně byl v tradiční Koreji pokládán za incestní pohlavní styk například mezi patrilaterálními paralelními bratrci a sestřenicemi (dědili po otcích stejné příjmení, byli tedy blízcí příbuzní), ale nebyl zakázán mezi prvními matrilaterálními paralelními bratrci a sestřenicemi (nesdíleli stejné příjmení, tedy ani příbuznost). Zatímco cílem „královského incestu“ z Havaje, Peru a Egypta bylo zdůraznit a reprodukovat sociálně distinktivní vládnoucí vrstvu, v tomto případě je cílem *proliferace* příbuzenských vazeb mimo sociální skupinu kulturně definovanou jako blízcí příbuzní, s kterými člověk už beztoho sociální vazby má.

Obdobně ostatně fungují i *endogamně-exogamní pravidla* pro výběr manželských partnerů. Pravidlo *endogamie* říká, že si manželského partnera nesmíme vybrat mimo vlastní příbuzenskou skupinu – vede tedy k posílení příbuzenských vazeb a uzavření skupiny vůči okolnímu, někdy nepřátelskému světu, jak je tomu třeba v případě některých romských komunit. Pravidlo *exogamie* naopak říká, že si manželského partnera nesmíme vybrat uvnitř vlastní příbuzenské skupiny – vede tedy k rozšíření příbuzenských vazeb.

Vedle pravidel, jež říkají, které příbuzné si *nesmíme* vybrat jako sexuální a manželské partnery (pravidlo incestního tabu) či ze kterých skupin si nesmíme nebo *musíme* vybírat manželské partnery (endogamně-exogamní pravidla), existují v některých společnostech, na rozdíl od naší, pravidla, jež přesně *preskribují*, kterého konkrétního příbuzného bychom si za manželského partnera vybrat měli či do které příbuzenské *kategorie* musí patřit. Nejčastěji bývají takto preskribováni *křížoví bratrance a sestřenice* (potomci sourozenců opačného pohlaví), ať už matrilaterální, patrilaterální či bilaterální, tedy dcera matčina bratra, dcera otcovy sestry, případně dvojité křížové sestřenice (**obr. 7**). Protože se toto pravidlo vyskytuje většinou ve společnostech s unilineární descendencí, je sociální efekt této regulace do jisté míry podobný jako u exogamie a incestního tabu: vede k rozšíření vazeb mimo vlastní příbuzenskou skupinu. Zatímco však exogamie pouze jednorázově ustanovuje vazby mezi mnoha různými skupinami, preferenční manželská pravidla zároveň *intenzifikují vazby* mezi omezeným množstvím skupin, které si manželské partnery *pravidelně v každé generaci* takto vyměňují: vznikají tak mezi nimi silné a trvalé *aliance*, jež jsou výrazem reciprocity, vzájemné závislosti a solidarity. Efektem manželských regulací je vytvoření pevné a relativně široké společenské struktury.

Úlohu manželství jako mechanismu vytvářejícího aliance mezi dvěma skupinami lidí ukazuje i existence manželské formy *levirátu a sororátu*. Levirát je zvyk, podle kterého si bratr zemřelého musí vzít jeho vdovu, v sororátu si zase naopak setra zemřelé manželky musí vzít jejího ovdovělého manžela. Celý vzorec ukazuje, že spíše než o vztah mezi dvěma jedinci se jedná o vzájemné závazky dvou skupin: i když jeden z manželů zemře, aliance je udržována a posilována závazným poskytnutím nového partnera.

Definice manželství

Jak jsme viděli, jsou formy i obsah manželství, stejně jako regulace lidské sexuality, *kulturně vysoce variabilní*. Přestože je obtížné postihnout veškeré jeho charakteristiky, pokusíme se manželství co možná nejpřesněji v obecné rovině definovat.

Manželství označíme za *sociální instituci*, neboť se jedná o komplex statusů, rolí, hodnot a norem rozvinutých kolem společenských potřeb. Obsah manželství není zdaleka univerzální, ale každá společnost je schopna rozlišit, zda je určitý svazek manželstvím či nikoliv. Jedná se tedy o *kulturně akceptovaný typ svazku*. Samotný vstup do manželství je *výrazem podřízení se sociálním normám*, které partneři tímto svazkem zároveň reprodukují: jednoduše vyjadřují přijetí společenského pořádku a norem, které říkají, že manželství je institucí, v jejímž rámci mají dospělí lidé realizovat svůj život (včetně života sexuálního).

Počet partnerů v manželství bývá v různých kulturách odlišný: můžeme zhruba rozlišit manželství monogamní, tj. simultánní svazek mezi jedním mužem a jednou ženou, polygynní, tj. simultánní svazek mezi jedním mužem a dvěma a více ženami, polyandrická, tj. svazek mezi jednou ženou a dvěma a více muži, a skupinová, přesněji nazývána polygynně polyandrická či polygynandrická, tj. svazek mezi několika ženami a několika muži (či skupinou mužů a skupinou žen). *Partnery* v manželství jsou prototypicky osoby opačného pohlaví, ale jako manželství mohou být také kulturně akceptovány svazky mezi dvěma muži jako u afrických Nuerů nebo v euroamerické civilizaci i jinde (**obr. 8–9**), dvěma či více ženami jako u Azandů či mezi ženou a duchem mrtvého jako u Nuerů nebo Aruntů (**obr. 5**) nebo mezi mužem a částí těla „tchána“ jako u Kwakiutlů. Ať už různé společnosti v jakékoli míře tolerují rozvody, vždy se předpokládá, že manželský svazek bude mít *dlouhodobé trvání*

(jakkoliv je toto určení relativní), čímž je odlišen od jiných typů svazků. Příkladem nám může být formule svatebního slibu „dokud vás smrt nerozdělí“ z vysoce rozvodové euroamerické kultury (**obr. 10–11**).

Manželství vždy *transformuje sociální status partnerů* a z něj vyplývající roli s rozdílnými právy a povinnostmi. V monogamních společnostech uzavření manželství například mění status jedince ze svobodného či svobodné v ženatého či vdanou – tj. v jedince nevhodné k uzavření dalšího sňatku. V mnoha kulturách teprve manželství a ještě více následné rodičovství transformuje status nedospělého v plnoprávného dospělého.

Manželství vždy, byť do různé míry, dává partnerovi *právo kontroly* nad sexuálním „servisem“ partnera, právo kontroly jeho pracovní síly, jeho dědictví atp. Nároky vzniklé manželstvím se netýkají jen vzájemného vztahu partnerů, ale i jejich *příbuzných*: levirát či sororát dává bratrovi či sestře zemřelého nárok na ovdovělého partnera a naopak. Fraterální polyandrie zajišťuje sexuální přístup k ženě všem dospělým bratrům manžela a ženě k jejich sexuálnímu „servisu“. Právo využívat partnerových pracovních a ekonomických zdrojů mohou mít i jeho příbuzní v kooperující jednotce – a naopak on má právo využívat zdroje jejich.

V manželství je vždy kulturně specifikováno, jaká *práva a povinnosti* rodiče a děti k sobě navzájem mají: tiwijské otce například mají právo udělovat svým dcerám jméno a vybírat jejich manželské partnery. To jim umožňuje vytvářet silné ekonomické aliance, protože zeťové mají povinnost zajistit úlovkem obživu svých tchánů a tchyní. Například v Číně synové a na Komorských ostrovech dcery mají kulturně sankcionovanou povinnost zcela se postarat o své staré rodiče. Ve všech kulturách mají rodiče povinnost ve větší či menší míře zajistit přežití a výchovu svých dětí. I když Najarové jsou snad nejvýraznější výjimkou, co se týče účasti otců na výchově a obživě, i tady má možný otec povinnost dítě legitimizovat, a děti z najarského manželství se naopak musí zúčastnit pohřbu (prvního) manžela své matky. Manželství rovněž definuje legitimní matku a legitimního otce dětí vzešlých z tohoto svazku. Uděluje tedy *legimititu a plnoprávný status potomkům*. Jako legitimní členové společnosti jsou uznáni pouze ti potomci, kteří byli reprodukováni v souladu s normami a pravidly vztahujícími se na legální reprodukci. V tradiční západní kultuře například pouze manželské děti obdržely plnoprávný status. U Najarů jej dostaly pouze ty děti, u nichž byl předpoklad, že otcem není křesťan, muslim či osoba z nižší kasty. Ženy u Tiwiů musely být vždy od narození až do smrti vdané, aby dítě mělo patera – a mohlo být tudíž zařazeno do příbuzenské struktury –, přičemž otcem dítěte byl vždy manžel, a to bez ohledu na to, kdo byl skutečně jeho genitorem.

Vstupem do manželství se transformuje nejen status jedinců do něj vstupujících, ale i *status dvou skupin* do té doby cizích lidí na status příbuzenský a s právy a povinnostmi z toho vyplývajícími. Ukázkou mohou být aristokratické *aliance* Evropy nebo příklad transformace vztahu dvou naprosto si cizích dvojic na status parodičů. Cizinci se jednoduše stávají příbuznými.

Snad nejlépe bychom všechny možné charakteristiky manželství postihli, kdybychom je definovali jako 1) *sociální instituci*, jejímž obsahem je 2) *kulturně akceptovaný typ svazku* mezi 3) *dvěma či více* 4) *partnery*, jenž je 5) *výrazem jejich akceptace společenských norem a podřízením se jim*, u nějž se 6) *předpokládá dlouhodobé trvání*, jenž 7) *transformuje sociální status partnerů*, implikuje 8) *vzájemné nároky* (sexuální, ekonomické, ...) *partnerů* a 9) *jejich příbuzných*, implikuje 10) *rodičovské povinnosti a práva* k dětem vzešlým z této unie a práva a povinnosti těchto dětí k rodičům, 11) *definuje sociální status dětí* vzešlých z této unie a 12) *vytváří vazby mezi příbuznými partnery*.

Kultura manipuluje nesmírně plastickou lidskou sexualitu tak, aby jí bylo využito pro sociální cíle důležitější, než je pouhá gratifikace jedince. Vytváří tak podmínky pro vzájemnou reciprocitu a kooperaci a umožňuje vlastně existenci společnosti. Jednou z těchto

manipulací je regulace lidských sexuálních aktivit do manželského rámce. Manželství zároveň přístup k sexu umožňuje i omezuje, čímž ho činí vzácným a sociálně využitelným. Manželství a sex se tak stává součástí systému odměn, které získáme za činnosti nezbytné pro přežití a reprodukci společnosti. Realizace sexuální aktivity je v něm pouze jeho manifestní funkcí, snad bychom mohli říci i tou nejvíce povrchní a nepodstatnou – latentně manželství slouží daleko závažnějším sociálním účelům: od reprodukce plnoprávných jedinců po reprodukci sociálního řádu a sociální struktury. Nicméně z hlediska jeho konzumentů pro nás budou sexuální aspekty s ním spojené – pokud jsme byli úspěšně enkulturováni – vždy „až na prvním místě“. Alespoň prý po určitou dobu trvání svazku.

Bibliografie

- Allan, Graham (1999): *The Sociology of the Family: A Reader*. Malden: Blackwel.
- Andraea, Simon (1998): *Anatomy of Desire: The Science and Psychology of Sex, Love, and Marriage*. London: Little Brown and Company.
- Baal, Jan van (1966): *Dema: Description and Analysis of Marind-anim Culture*. The Hague: M. Nijhoff.
- Bachofen, Johann Jakob (1861): *Das Mutterrecht*. Basel: Benno Schwabe.
- Barrett, Richard A. (1991): *Culture and Conduct*. Belmont: Wadsworth Publishing Company.
- Bishop, Clifford – Osthelder, Xenia, ed. (2001): *Sexualia: From Prehistory to Cyberspace*. Köln am Rhein: Könnemann Verlagsgesellschaft mbH.
- Blackwood, Evelyn (1984): *Anthropology and Homosexual Behavior*. New York: Haworth Press.
- Bohannon, Paul – Middleton, John, ed. (1968): *Marriage, Family and Residence*. Garden City: Natural History Press.
- Borneman, Ernest (1994): *Encyklopedie sexuality*. Praha: Victoria Publishing.
- Brandes, Stanley (1985): Women in Southern Spain: Aspirations, Fantasies, Realities. In: Gilmore, David D. – Gwynne, Gretchen, ed., *Sex and Gender in Southern Europe: Problems and Prospects*. *Anthropology*, roč. 3, č. 1–2, s. 111–128.
- Brooke, Christopher – Nugent, Lawrence (1978): *Marriage in Christian History*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Broude, Gwen J. (1994): *Marriage, Family, and Relationships: A Cross-Cultural Encyclopedia*. Santa Barbara: ABC-CLIO.
- Brown, Paula – Buchbinder, Georgeda, ed. (1976): *Man and Woman in the New Guinea Highlands*. Washington: AAA.
- Bryk, Felix (1934): *Circumcision in Man and Woman: Its History, Psychology and Ethnology*. New York: American Ethnological Press.
- Bullough, Vern L. (1964): *The History of Prostitution*. New Hyde Park: University Books.
- Bullough, Vern L. (1976): *Sexual Variance in Society and History*. New York: John Wiley and Sons.
- Bullough, Vern L. – Bullough, Bonnie (1987): *Women and Prostitution: A Social History*. Buffalo: Prometheus Books.
- Burch Jr., Ernest S. (1975): *Eskimo Kinsmen: Changing Family Relationships in Northwest Alaska*. West, St. Paul: AES Monograph 59.
- Byrne, Donn – Kelley, Kathryn, ed. (1986): *Alternative Approaches to the Study of Sexual Behavior*. Hillsdale: Lawrence Erlbaum.
- Camphausen, Rufus C. (1991): *The Encyclopedia of Erotic Wisdom*. Rochester: Inner Traditions International.
- Caplan, Pat, ed. (1987): *The Cultural Construction of Sexuality*. London: Tavistock.
- Coser, Rose Laub (1964): *The Family: Its Structure and Functions*. New York: St. Martin's Press.
- Craig, Elizabeth M., ed. (1984): *Marriage and Property*. Aberdeen: Aberdeen University Press.

- Davenport, William H. (1977): *Sex in Cross-Cultural Perspective*. In: Beach, Frank A., ed., *Human Sexuality in Four Perspectives*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Davis, D. L. – Whitten, R. G. (1987): The Cross-Cultural Study of Human Sexuality. *Annual Review of Anthropology*, roč. 16, s. 69–98.
- Döbler, Hannsferdinand (1971): *Kultur- und Sittengeschichte der Welt: Eros, Sexus, Sitte*. München – Gütersloh – Wien: Bertelsmann Kunst-Verlag.
- Douglas, Mary (1966): *Purity and Danger: An Analysis of Concept of Pollution and Taboo*. New York: Frederick A. Praeger.
- Duby, Georges (1978): *Medieval Marriage*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Dynes, Wayne – Johansson, Warren – Percy, William A. – Donaldson, Stephen, ed. (1990): *Encyclopedia of Homosexuality*. New York: Garland.
- Ellis, Albert – Abarbanel, Albert (1967): *The Encyclopedia of Sexual Behavior*. New York: Hawthorn Books.
- Ember, Melvin – Ember, Carol R. (1983): *Marriage, Family and Kinship: Comparative Studies of Social Organization*. New Haven: HRAF Press.
- Endleman, Robert (1989): *Love and Sex in Twelve Cultures*. New York: Psyche Press.
- Fielding, William J. (1942): *Strange Customs of Courtship and Marriage*. New York: The New Home Library.
- Ford, Clellan S. – Beach, Frank A. (1951): *Patterns of Sexual Behavior*. New York: Harper and Brothers.
- Fox, Robin (1967): *Kinship and Marriage: An Anthropological Perspective*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Frayser, Suzanne G. (1985): *Varieties of Sexual Experience: An Anthropological Perspective on Human Sexuality*. New Haven: HRAF Press.
- Friedl, Ernestine (1975): *Women and Men: An Anthropologist's View*. New York: Holt, Rinehart and Winston.
- Geertz, Clifford (2000): *Interpretace kultur*. Praha: Slon.
- Geller, Thomas, ed. (1990): *Bisexuality: A Reader and Source Book*. Hadley: Times Changes Press.
- Gies, Frances – Gies, Joseph (1987): *Marriage and Family in the Middle Ages*. New York: Harper and Row.
- Glendon, Mary Ann (1989): *The Transformation of Family Law: State, Law, and Family in the United States and Western Europe*. Chicago: University of Chicago Press.
- Goldstein, Melvyn C. (1987): When Brothers Share a Wife. *Natural History*, roč. 96, č. 3, s. 39–48. (Český překlad: *Cargo*, 1999, č. 3–4, s. 195–201.)
- Goody, Jack (1983): *The Development of the Family and Marriage in Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Gough, Katherine (1961): Nayar: Central Kerala. In: Schneider, David – Gough, Katherine, ed., *Matrilineal Societies*. Berkeley: University of California Press, s. 298–384.
- Gregersen, Edgar (1983): *Sexual Practices: The Story of Human Sexuality*. New York: Watts.
- Gregersen, Edgar (1994): *The World of Human Sexuality*. New York: Irvington Publishers.
- Gregor, Thomas (1985): *Anxious Pleasures: The Sexual Lives an Amazonian People*. Chicago: University of Chicago Press.
- Gyaltag, Gyaltsen (1990): *Die tibetische Familie im Wandel und Spannungsfeld zweier Kulturen*. Rikon: Tibet-Institut (Opuscula Tibetana, 21).
- Hart, Charles William Merton – Pilling, Arnold R. – Goodale Jane C. (1988): *The Tiwi of North Australia*. New York: Holt, Rinehart and Winston.
- Holy, Ladislav (1996): *Anthropological Perspectives on Kinship*. London: Pluto Press.
- Hopkins, Keith (1980): Brother – Sister Marriage in Roman Egypt. *Comparative Studies in Society and History*, roč. 22, č. 3, s. 303–354.

- Horská, Pavla – Kučera, Milan – Maur, Eduard – Stloukal, Milan (1990): *Dětství, rodina a stáří v dějinách Evropy*. Praha: Panorama.
- Howard, George Elliot (1904): *A History of Matrimonial Institutions*. Chicago: University of Chicago Press.
- Chayet, Anne (1993): *La femme aux temps des Dalai Lamas*. Paris: Stock-L. Pernoud.
- Cherlin, Andrew J. (1981): *Marriage, Divorce, Remarriage*. Cambridge (Massachusetts): Harvard University Press.
- Kelly, Raymond (1976): Witchcraft and Sexual Relations: An Exploration in the Social and Semantic Implications of the Structure of Belief. In: Brown, Paula – Buchbinder, Georgeda, ed., *Man and Woman in the New Guinea Highlands*. Washington: AAA, s. 36–53.
- Levine, Nancy (1980): Nyinba Polyandry and the Allocation of Paternity. *Journal of Comparative Family Studies*, roč. 11, č. 3, s. 283–288.
- Levine, Nancy (1988): *The Dynamics of Polyandry: Kinship, Domesticity and Population on the Tibetan Border*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Levine, Nancy (1994): The Demise of Marriage in Purang, Tibet: 1959–1990. In: Kvaerne, Per, ed., *Tibetan Studies. Proceedings of the 6th Seminar of the International Association for Tibetan Studies, Fagernes 1992*, I. Oslo: The Institute for Comparative Research in Human Culture, s. 468–480.
- Levine, Nancy – Sangree, Walter (1980): Women with Many Husbands. *Journal of Comparative Family Studies*, roč. 11, č. 3, Supplement.
- Lévi-Strauss, Claude (1969 [1949]): *The Elementary Structures of Kinship*. Boston: Beacon Press.
- Mace, David Robert – Mace, Vera (1959): *Marriage: East and West*. Garden City (New York): Dolphin Books – Doubleday.
- Mace, David Robert – Mace, Vera (1986): *The Sacred Fire: Christian Marriage Through the Ages*. Nashville: Abingden Press.
- Maine, Henry Sumner (1861): *Ancient Law*. London: John Murray.
- Mair, Lucy Philip (1977): *Marriage*. London: Scholar Press.
- Malinowski, Bronislaw (1927): *Sex and Repression in Savage Society*. London: Kegan Paul, Trench, Trubner.
- Malinowski, Bronislaw (1929): *The Sexual Life of Savages in North-Western Melanesia*. New York: Eugenics Publishing Company.
- Malinowski, Bronislaw (1964): The Principle of Legitimacy: Parenthood, the Basis of Social Structure. In: Coser, Rose Laub, *The Family: Its Structure and Functions*. New York: St. Martin's Press, s. 3–19.
- Marshall, Donald S. – Suggs, Robert C. (1971): *Human Sexual Behavior: Variations in the Ethnographic Spectrum*. New York: Basic Books.
- Mascie-Taylor, Christopher Guy Nicholas, et al., ed. (1988): *Human Mating Patterns*. Cambridge: Cambridge University Press.
- McLennan, John Ferguson (1865): *Primitive Marriage*. Edinburgh: A. C. Black.
- Mitterauer, Michael – Sieder, Reinhart (1982): *The European Family: Patriarchy to Partnership from the Middle Ages to the Present*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Montagu, Ashley (1974): *Coming into Being among the Australian Aborigines: A Study of the Procreative Beliefs of the Native Tribes of Australia*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Morgan, Lewis Henry (1857): *Systems of Consanguinity and Affinity of the Human Family*. Washington: Smithsonian Institution.
- Morus (Richard Levinsohn) (1992): *Světové dějiny sexuality*. Praha: Naše vojsko.
- Možný, Ivo (1990): *Moderní rodina: Mýty a skutečnost*. Brno: Blok.
- Murdock, George Peter (1949): *Ethnographic Atlas*. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press.
- Murdock, George Peter (1949): *Social Structure*. New York: Free Press.

- Murdock, George Peter (1949): *The Social Regulation of Sexual Behavior*. In: Hock, Paul H. – Zubin, Joseph, ed., *Psychosexual Development in Health and Disease*. New York: Grune and Stratton.
- Murphy, Robert F. (1998): *Úvod do kulturní a sociální antropologie*. Praha: Slon.
- Nanda, Serena (1990): *Neither Man nor Woman: The Hijras of India*. Belmont: Wadsworth.
- Neumann, Stanislav Kostka (1925–1926): *Dějiny lásky. Populární obrazy z dějin snubnosti, manželství a prostituce od pravěku až po dobu nejnovější. Podle výsledků bádání moderního a z vědeckých děl nejspolehlivějších sest. a zprac. Hynek Záruba a Jiří Votoček*. 5 svazků – Díl 1. (Láska primitivní), 1925, 359 s., 17 obr. Díl 2. (Láska antická), 1925, 395 s., 18 obr. Díl 3. (Láska středověká), 1925, 509 s., 22 obr. Díl 4. (Láska východní), 1925, 491 s., 22 obr. Díl 5. (Láska novodobá), 1926, 602 s., 26 obr. Praha: Šotek.
- Neumann, Stanislav Kostka (1931–1932): *Dějiny ženy: Populární sociologické, etnologické a kulturně-historické kapitoly*. 4 svazky – Díl 1. (Žena přírodní), 1931, 542 s., 210 obr. Díl 2. (Žena starověká), 1932, 452 s., 172 obr. Díl 3. (Žena středověká a renesanční), 1932, 349 s., 140 obr. Díl 4. (Žena novodobá a moderní), 1932, 512 s., 196 obr. Praha: Melantrich.
- Neumann, Stanislav Kostka (1999): *Dějiny ženy: Populárně sociologické, etnologické a kulturně historické kapitoly*. (Reedice s doplňkem dr. Evženie Kloučkové.) Praha: Otakar II., Euromedia group k. s., Knižní Klub Praha.
- Ortner, Sherry B. – Whitehead, Harriet, ed. (1981): *Sexual Meanings*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ottenheimer, Martin (1994): *Marriage in Domoni*. Salem: Sheffield Publishing Company.
- Ottenheimer, Martin (1996): *Forbidden Relatives: The American Myth of Cousin Marriage*. Urbana – Chicago: University of Illinois Press.
- Pasternak, Burton (1976): *Introduction to Kinship and Social Organization*. Englewood Cliffs (New Jersey): Prentice Hall.
- Pasternak, Burton – Ember, Carol, R. – Ember, Melvin (1997): *Sex Gender, and Kinship: A Cross-Cultural Perspective*. Upper Saddle River: Prentice Hall.
- Ploss, Heinrich (1897): *Das Weib in der Natur- und Völkerkunde: Anthropologische Studien*. I, II. 5. přepracované a rozšířené vydání. Leipzig: Th. Grieben's Verlag (L. Fernau).
- Quale, Gladys Robina (1988): *A History of Marriage Systems*. Westport: Greenwood.
- Queen, Stuart Alfred – Habenstein, Robert Wesley (1974): *The Family in Various Cultures*. Philadelphia: J. B. Lippincott.
- Radcliffe-Brown, Alfred Reginald – Forde, Daryll, ed. (1950): *African Systems of Kinship and Marriage*. Oxford: Oxford University Press; London: KPI.
- Rešetov, Aleksander Michailovič (1972): O poliandrii i poligamii u tibetcev (v svjazi s problemoj ich obščestvennogo stroja). *Istorija i kultura vostoka Azii*, I, s. 68–72. Novosibirsk: Nauka.
- Russell, Bertrand (1931): *Manželství a mravnost*. Praha: Aventinum.
- Sahlins, Marshall (1976): *The Use and Abuse of Biology: An Anthropological Critique of Sociobiology*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Scott, George Ryley (1953): *Curious Customs of Sex and Marriage: An Inquiry Related to All Races and Nations from Antiquity to the Present Day*. London: Senate.
- Segalen, Martine (1986): *Historical Anthropology of the Family*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Schapera, Isaac, ed. (1963): *Studies in Kinship and Marriage*. London.
- Schaw, Brent D. (1992): Explaining Incest: Brother-Sister Marriages in Graeco-Roman Egypt. *Man*, roč. 27, s. 267–299.
- Schlegel, Alice (1972): *Male Dominance and Female Autonomy: Domestic Authority in Matrilineal Societies*. New Haven: HRAF Press.

- Schneider, David M. (1968): *American Kinship: A Cultural Account*. Englewood Cliffs: Prentice Hall.
- Stephens, William N. (1963): *The Family in Cross-Cultural Perspective*. New York: Holt, Rinehart and Winston.
- Stone, Linda (1997): *Kinship and Gender: An Introduction*. Boulder: Westview Press.
- Stone, Linda, ed. (2001): *New Directions in Anthropological Kinship*. Lanham: Rowman and Littlefield.
- Strathern, Marilyn (1992): *Reproducing the Future: Anthropology, Kinship and the New Reproductive Technologies*. New York: Routledge.
- Sur, Atul Krishna (1973): *Sex and Marriage in India: An Ethno-Historical Study*. Bombay: Allied Publishers.
- Šťovičková-Heroldová, Věra – Herold, Erich (1994): *Africké lásky, africká manželství v životě a v zrcadle afrického umění*. Praha: AZ Servis Praha, s. r. o.
- Westermarck, Edward A. (1922 [1897]): *The History of Human Marriage*. 3 svazky, 5. revidované vydání. New York: The Allerton Book Company.
- Whyte, Martin K. (1978): *The Status of Women in Preindustrial Societies*. Princeton: Princeton University Press.
- Whyte, Martin K. (1990): *Dating, Mating, and Marriage*. New York: Aldine de Gruyter.
- Žuravleva, J. I. (1960): Formy braka v Tibetě (Poliandrija). *Kratkije soobščeniya Instituta etnografii AN SSSR*, 35, s. 80–85.

Ilustrace

Označení skenů = tučné číslo s lomítkem

5/2

1 Rodiče a dítě, Sanové z pouště Kalahari: jejich dítě muselo být zplozeno, rodiče se musejí postarat o jeho obživu a vychovat ho tak, aby mohlo v jejich světě přežít.

5/3

2 Rozšířená rodina (Minnesota, USA, 1895): život na farmě kladl vysoké nároky na dostupnost pracovních sil.

5/4

3 Polyandrická tibetská rodina z Nepálu: zleva doprava jsou nejstarší manžel, společná manželka s nejmladším dítětem (děvčátkem), nejstarší dcera se svým bratrem (jediným synem v rodině) a nejmladší ze tří manželů; druhý manžel byl v době fotografování mimo domov.

5/5

4 Polygynní rodina Tivů ze západní Afriky: sedící manžel v popředí, jeho starší žena mu stojí po levici, vedle něj v pokleku jeho další dvě manželky, jeho nejstarší syn stojí za ním a po pravici má své tři manželky, druhý syn je téměř ukryt za svou ženou v pravé části snímku.

5/6

5 Aruntská matka s dítětem (Austrálie): tato žena neotěhotněla proto, že měla pohlavní styk, ale proto, že do ní vstoupil duch předka.

5/7

6 Tiwi (Melvillův ostrov Austrálie): koncept genitora nemá ve světě tohoto muže žádnou platnost – ví, že pohlavní styk nemá s početím nic společného.

5/8

7 Venezuelští Janomamové tvrdí, že mít pohlavní styk a případně vstoupit do manželství s křížovým bratrancem je správné, zatímco pohlavní styk mezi bratrancem a paralelní sestřenicí je pokládán za incestní.

5/9

8 Obřad uzavírání manželství mezi dvěma homosexuálními muži (San Francisco, USA): těmto manželům vzniká uzavřením manželství celá řada sexuálních, ekonomických, emocionálních, dědických a jiných práv a povinností.

5/10

9 Súdánští Nuerové: pokud by některý z těchto mužů zemřel bez potomků, jeho bratr či jiný blízký příbuzný se ožení „v jeho jméně“, respektive žena, kterou si vezme, nebude manželkou jeho, ale ducha mrtvého, a děti, které zplodí, budou pokládány za děti tohoto ducha.

5/11

10 Elizabeth Taylorová a Larry Fortenski: seriálová monogamie. Seriálová monogamie je manželská forma běžná v euroamerické kultuře. Jedná se o sukcesivní řadu monogamních manželských vztahů: před uzavřením sňatku s mužem na obrázku vstoupila Liz Taylorová postupně do manželství s Nickem Hiltonem, Michaelem Wildingem, Míkem Toddem, Ediem Fisherem, Richardem Burtonem (dvakrát) a Johnem Warnerem.

//Sexualia 119//

11 Petr Parlář, „*Sochařské portréty Karla IV. a jeho čtyř manželek – Markéty, zvaná Blanka, z Valois, Anny Falcké, Anny Svidnické, Alžběty Pomořanské*“, 1374, opuka, životní velikost, triforium chrámu sv. Víta, Praha, Česká republika.

Seriálová monogamie byla běžným jevem i v evropské aristokratické společnosti, často vynuceným vysokou úmrtností rodiček, neboť muž měl povinnost navázat výhodné příbuzenské vztahy, uchovat rod i majetek. Karel IV. (1316–1378), český a německý král od roku 1346 a římskoněmecký císař od roku 1355, vstoupil do manželství postupně se čtyřmi ženami. První byla Markéta, zvaná Blanka, z Valois (1323–1348), jež zemřela při porodu dítěte ve věku dvaadvaceti let; tímto manželstvím se Karel spříznil s francouzskou královskou rodinou. V roce 1349 se oženil s Annou Falckou (1349–1353), která zemřela ve čtyřiaadvaceti letech. Manželství s Annou Svidnickou (1353–1362) mu přineslo upevnění vlády nad Slezskem a v roce 1361 narození syna Václava. Roku 1363 se ovdovělý císař oženil s Alžbětou Pomořanskou. Sochařské portréty svých manželek, které nechal Karel IV. vytvořit a osadit v duchovním centru říše, jsou patrně výrazem jeho manželské lásky a úcty.

(Jaroslav Skupník)

Mao Ce-tung (1893–1976), vůdce Komunistické strany Číny, zakladatel ČLR a její předseda v letech 1949–1976. (Jaroslav Malina)

Marcus Antonius (asi 82–31 př. n. l.), římský státník a vojevůdce, významný řečník a blízký přítel *Caesarův. Po jeho smrti v senátu prosadil splnění Caesarovy závěti a uspořádání státního pohřbu, na němž pronesl demagogickou řeč. S Octavianem (*viz* Augustus) se sešel až v dohodě, známé jako druhý triumvirát, uzavřené roku 43 př. n. l. Při dělení zájmových sfér, dostal Východ; tam se sblížil s egyptskou královnou *Kleopatrou a začal se chovat nikoli jako Říman, ale jako typický helénistický vládce. Tím vyvolal odpor Říma a ke střetu s Octavianovým loďstvem došlo u mysu Aktia v severním Řecku. Porážkou Kleopatřiny a Antoniovy flotily, po níž následovala Antoniova sebevražda, se Octavianus zbavil nebezpečného soupeře. (Marie Pardyová)

Marcus Aurelius, M. A. Antoninus (121–180), římský císař v letech 161 až 180, známý jako filozof na trůně. Byl stoupencem stoické filozofie a při vojenském tažení proti Kvádům a Markomanům napsal na území dnešního Slovenska řecký spis *Myšlenky k sobě*. Jeho filozofická orientace mu byla rádcem při svědomitém a odpovědném zvládnutí vladařských povinností, jež mu ukládaly strávit valnou část života na vojenských taženích proti Parthům na Východě a v Podunají, kde římskou hranici ohrožovaly „barbarské“ kmeny. Pokoření barbarů bylo oslaveno vztyčením vítězného sloupu s reliéfy z markomanských válek: reliéfní výjevy z barbarského prostředí jsou důležitým pramenem informací ověřovaných konkrétními

archeologickými nálezy. Na třetím pásu zesponu je znázorněn „zázrak deště“, jak Římané interpretovali událost, k níž došlo 12. června roku 172. Majestátní postava Deštného Iuppitera (*Iuppiter Pluvius*), z jehož paží stékají prameny deště na římské vojáky, připomíná důležitou bitvu na území dnešního Slovenska, o jejímž výsledku rozhodlo počasí – na straně barbarů hromy, blesky a oslepující větrná smršť a blahodárny déšť na straně vyprahlých římských vojáků. Při svém posledním tažení na dunajský *limes* (hranice impéria), Marcus Aurelius zemřel (patrně při morové epidemii) ve Vindoboně (dnešní Vídeň). Osobnost Marka Aurelia dnes kromě jeho spisu připomíná i majestátní jezdecká socha na *Kapitolu v Římě, jediný zachovaný doklad císařských soch tohoto typu. (Marie Parodyová)

Marfanovo znamení, kyjovité (trumpetovité) rozšíření metafyzárních konců dlouhých kostí končetin u nejmenších dětí jako jeden z projevů křivice. (Ladislava Horáčková)

Marfanův syndrom, dědičné onemocnění postihující pojivovou tkáň, oko a kardiovaskulární systém. Postižení jedinci se, mimo jiné příznaky, vyznačují štíhlou postavou, gracilními kostmi, protáhlými končetinami se štíhlými „pavoučími“ prsty na ruce i na nohou – arachnodaktylií. Tento syndrom byl diagnostikován například u egyptského krále-reformátora *Achnatona nebo u amerického prezidenta Abrahama Lincolna (1809–1865). (Ladislava Horáčková)

marginální, okrajový.

Marks Anthony (1936), americký archeolog, profesor na univerzitě v Dallasu. Vedl výzkumy paleolitu v Súdánu, Izraeli, v Portugalsku a na Krymu, se zvláštním zaměřením na kamenné industrie a jejich technologie. K nejvýznamnějším výzkumům patří lokalita Boker Tachtit v Negevské poušti. (Jiří A. Svoboda)

Marpori (*Dmar-po-ri*, „Červený kopec“), nevysoký pahorek v severozápadním předměstí Lhasy, na němž si tibetský král Songcän Gampo v 7. století vybudoval své sídlo; od 17. století zde stojí dalajlamovský palác *Potála. (Josef Kolmaš)

Mars, italský bůh války ztotožňovaný s řeckým *Aréem. Byl mu zasvěcen měsíc březen (*Martius*), kdy začínaly nejen polní práce, ale také vojenská tažení. Do poloviny 2. století př. n. l. tímto měsícem začínal římský rok. Mars byl uctíván mimo hranice města (*extra pomerium*). Severně od centra Říma mu byl zasvěcen velký oltář na Martově poli, kde se také každých pět let konala očištná oběť (*lustrum*) při cenzu římských občanů. Podle pověstí byl Mars pokládán za otce Romula a Rema, a tudíž uctíván jako praotec římského národa. Na svém fóru zasvětil *Augustus chrám Martu Mstiteli (*Mars Ultor*), to jest mstiteli na Caesarových vrazích. (Marie Parodyová)

Marshack Alexander (1918), americký badatel a publicista zajímající se o paleolitické umění, spolupracovník Peabody muzea při Harvardské univerzitě. Zavedl metodu mikroskopického výzkumu uměleckých artefaktů (close reading) a její výsledky interpretuje ve vztahu k času, kalendářům a ročnímu sezonnímu rytmu. V tomto duchu se nese jeho nejznámější kniha *The Roots of Civilization* (Kořeny civilizace, 1971, 1991). (Jaroslav Malina – Jiří A. Svoboda)

Marsoulas, Haute Garonne, Francie. Chodbovitá jeskyně s rytinami, ojedinělými malbami a geometrickou výzdobou. Mimo jiné i rytiny lidských bytostí (duchové?). (Jiří A. Svoboda)

Martin Rudolf (1864–1925), antropolog, nestor biologické antropologie, zakladatel vydavatelské tradice nejznámější antropologické příručky *Lehrbuch der Anthropologie*. Poprvé tato kniha vyšla v roce 1914. (Eva Drozdová)

marxismus, myšlenkový systém, zahrnující filozofii dialektického a historického materialismu (nauku o střídání společensko-ekonomických řádů), politickou ekonomii kapitalismu (založenou na pracovní teorii hodnoty a teorii nadhodnoty) a takzvaný vědecký komunismus (soubor politických doktrín o proletářské revoluci a diktatuře proletariátu); vytvořili jej Karl Marx a Friedrich Engels. (Marie Dohnalová)

máry (feretrum), zařízení k přenosu rakve. (Josef Unger)

Masaryk Tomáš Garrigue (7. 3. 1850, Hodonín – 14. 9. 1937, Lány u Kladna), český filozof, sociolog, politolog; profesor filozofie na české univerzitě v Praze, poslanec rakouského parlamentu, vedoucí politik v odboji proti Rakousku-Uhersku, první prezident ČSR (1918–1935). Jako filozof se snažil spojit základní pozitivistickou orientaci s necírkevním protestantismem a prvky platonismu, později kantovství, vždy se silným etickým akcentem; jako sociolog přispěl k formování antropologie (kromě jiného se například zabýval úvahami, kam v systému věd zařadit antropologii). Filozoficko-sociologický rozbor duchovních krizí moderního člověka a dějinně filozofické analýzy smyslu českých a světových dějin se staly základem jeho reformismu, zaměřeného jak proti „teokracii“ (polofeudálnímu absolutismu Rakouska-Uherska a carského Ruska), tak i proti „revolucionismu“. Reagoval pružně na všechny základní ideové problémy své doby: krize společnosti (*Sebevražda*, 1881), úloha vědy a umění (*Základové konkrétní logiky*, 1885, *O studiu děl básnických*, 1884), filozofie českých dějin (například *Česká otázka – Naše nynější krise*, 1895), problémy náboženství a etiky (například *Moderní člověk a náboženství*, 1896–1898, *Ideály humanitní*, 1901), rozvoj dělnického hnutí (*Otázka sociální*, 1898), Rusko (*Russland und Europa*, 1913, česky několikrát 1913–1933), první světová válka a poválečné uspořádání světa (například *Světová revoluce*, 1925, *Cesta demokracie*, 1934). Proslulým ve veřejnosti se stal zápasem proti šovinismu (*Rukopisy*), antisemitismu (hilsneriáda), klerikalismu a zvláště svým bojem za ustavení samostatné ČSR. (Jaroslav Malina)

Mas d'Azil (Le), Ariège, Francie. Monumentální tunel protékající říčkou. Ve střední části ústí systém podzemních galerií s nehojnou parietální výzdobou, ale bohatým mobilním uměním typického magdalénienu v sídlištních vrstvách (řezby v parohu, zvláště plastické vrhače kopí). Ve vchodu sídliště pozdního paleolitu, azilienu, s charakteristickými oblézkami s geometrickou výzdobou. (Jiří A. Svoboda)

maska, ...

masová média (z anglického *mass media*, „prostředky hromadné komunikace“), informační prostředky, tvořené tiskem, rozhlasem, televizí, internetem, tiskovými agenturami, dokumentárním filmem; působí šířením informací a kultury na nejširší veřejnost; lze je třídit: a) podle působení na smysly (vizuální, auditivní, audiovizuální); b) podle možnosti časové volby příjemce: buď je volí příjemce sám (tisk, internet), nebo je vázán na program (rozhlas, televize, kino); c) podle prostředí příjmu (příjem individuální, sálové uspořádání – například kino). (Jiří Sedlák)

masový hrob, hrob s více jedinci jejichž pozůstatky jsou promíšeny a případné přídavky nelze přiřadit k jednotlivým pohřbeným. (Josef Unger)

massa lateralis atlantis, laterální část prvního krčního obratle. (Ladislava Horáčková)

mastaba, arabsky „lavice“, typ staroegyptské královské i soukromé hrobky s nadzemní a podzemní částí. Tvarem připomíná nízkou hliněnou lavici (arabsky *mastaba*) před domy feláhů na egyptském venkově. V době Staré a zčásti i Střední říše byla mastaba běžnou formou hrobky příslušníků vyšších společenských vrstev. Měla obdélníkový půdorys a byla orientována ve směru sever – jih. V nadzemní části (superstruktuře) bývala chodba a zdobená kaple, v jejíž západní stěně byly umístěny takzvané nepravé dveře, které byly považovány za symbolickou bránu na onen svět. Na obětní stoly před nepravými dveřmi se kladly obětiny určené duchu zemřelého. Vedle kaple ještě byla zvláštní uzavřená místnost (arabsky *serdáb*, „sklep“), v níž se nacházela socha zemřelého. Nadzemní část mastaby byla spojena s její podzemní částí (substrukturou) šachtou, z níž vedla chodbička do pohřební místnosti se sarkofágem obsahujícím mumii majitele hrobky i s jeho pohřební výbavou. Mastaby se nacházejí na mnoha lokalitách po celé zemi a navzájem se liší rozměry, použitým stavebním materiálem i vnitřním uspořádáním. (Břetislav Vachala)

Masters William Howell (27. 12. 1915, Cleveland, Ohio, USA – 16. 2. 2001, Tucson, Arizona, USA), americký sexuolog. V badatelské dvojici s Virginií *Johnsonovou rozvinuli

výzkumy fyziologie lidského sexuálního chování a zasloužili se o rozvoj lékařské sexuologie. Jejich společná publikace *Human Sexual Response* (1966) představuje shrnutí studií fyziologických reakcí mužů a žen v průběhu sexuálního styku a nekoitálních stimulací. V monografii *Human Sexual Inadequacy* (1970) shrnuli zkušenosti s behaviorálně orientovanou psychoterapií partnerských dvojic a vyjádřili přesvědčení, že každou sexuální poruchu lze příznivě ovlivnit příslušnými nácviky; patří rovněž k průkopníkům moderní „sexoterapie“, přístupu dodnes aktuálního ve vztahu k sexuálním dysfunkcím všeho druhu. (Jaroslav Malina – Jaroslav Zvěřina)

masturbace (onanie), ukájení pohlavního pudu sebou samým; dráždění přirození s cílem vyvolat sexuální vzrušení či orgasmus. Masturbovat lze rukama, třením o podložku, mačkáním stehů či hýždí, případně s použitím erotické pomůcky (vibrátoru); viz též onanie. (Jaroslav Zvěřina). V primatologii: autosexuální aktivity samců nebo samic; masturbace je známa i u *primátů, v přírodě zejména u samic. Vyskytuje se běžně u primátů s orgasmem, například makaků červenolících. V zajetí byli pozorováni také masturbující samci. (Václav Vančata)

Maška Karel Jaroslav (28. 8. 1851, Blansko – 6. 2. 1916, Brno), český pedagog a archeolog; gymnazijní profesor v Novém Jičíně, poté ředitel reálky v Telči. Vedl výzkumy v jeskyni Šipce (objev neandertálské čelisti) a v Předmostí u Přerova (objev hromadného hrobu z mladšího paleolitu). Autor syntézy moravského paleolitu, na svou dobu moderně pojaté (1886). (Jaroslav Malina)

materiál archeologický, viz archeologický materiál.

materialismus, ve filozofii: názor, že hmota (materia) je prvotní a základní a vědomí (duch) druhotné a z ní odvozené; rozlišuje se mimo jiné materialismus metafyzický (hmota se nevyvíjí) a materialismus dialektický (hmota a na ní závislé a v ní existující vědomí se vyvíjí); v etice: hmotářství, tj. holdování tělesným požitkům. (Marie Dohnalová)

materialismus kulturní, viz kulturní materialismus.

materiální kultura, ta frakce kultury, která je objektivizována ve věcech – diskrétních souhrnech látky, zformovaných pracovními činnostmi lidí.

Přes běžnou představu ji lze klást do protikladu nejen k duchovní kultuře (psychické nebo kultuře citů a idejí), ale i ke kultuře chování a fyzické kultuře. (Jaroslav Malina)

materiální pozůstatky, pozůstatky objektivizované (objektované) v diskrétních shlucích hmoty, vystupujících celým komplexem svých vlastností (bez eliminace neznakových) a empiricky pojímaných jako statické objekty. Lze je tedy považovat za protiklad pozůstatků, objektivizovaných v myšlenkách, znakových systémech a jednání.

Materiální pozůstatky se (obdobně jako nemateriální) dělí na *přírodní materiální pozůstatky a *kulturní materiální pozůstatky. (Jaroslav Malina)

materiální starožitnosti [archeologie], věci (v širokém smyslu), patřící k typům, které již dávno přestaly být používány a vzhledem k tomu již dávno přestaly být rozšířeny a jsou k okamžiku jejich objevení opuštěné. Tímto termínem jsou označovány *archeologické objekty, když při vymezení předmětu archeologie je chceme oddělit od starých a současných a také od nemateriálních a nevztahujících se ke kultuře. Tímto označením je stavíme proti mladším objektům (starým i současným), nemateriálním (duchovním), nepatřícím do kultury (přírodním) a přibližujeme je životu a chování lidí v minulosti; rozdělujeme je totiž buď podle funkčních bloků pravěké kultury, která byla kdysi živá: obživa, oděv, bydlení, společenská organizace, náboženství atd., nebo podle skupin společenské činnosti: sběračství, lov, rybolov nebo zemědělství. Ale uskutečnit toto třídění není tak jednoduché jako rozčlenění podle materiálu. Vždyť na rozdíl od něho toto třídění není založeno na bezprostředním pozorování, nýbrž má ve velké míře odvozený ráz. Chceme-li rozmístit předměty podle sfér kultury a společenské aktivity, musíme znát složení těchto sfér a funkční určení nálezů. A to nejde bez pomoci etnologie, etnoarcheologie, socio-kulturní antropologie nebo sociologie. Obracíme se

proto k údajům těchto věd a nikoliv jen k daným konkrétním archeologickým pramenům. Na funkční význam archeologických objektů nemůžeme obvykle usuzovat z nich samých. Je pravda, určení a názvy nálezů lze někdy okamžitě stanovit podle vlastních životních zkušeností. Přitom se vychází z domněnky, že stálost základních potřeb člověka vede k dalekosáhlým shodám při jejich uskutečňování v podmínkách různých dob a kultur. Uvažuje se, že lidé vždy potřebovali obuv, sekeru, nůž, nádobu na vaření a na pití, lůžko atd. a že tyto předměty musí mít vždy přibližně stejný tvar, snadno rozeznatelný současnými lidmi. Ale to je pouze část pravdy. Potřeby se měnily, výběr možných řešení stejných úkolů byl nezřídka velmi široký a prostředky, které se zdají být přirozené v jedné kultuře, jsou cizí a nesrozumitelné jiné kultuře. Nemůžeme třeba pochopit, proč přes tři tisíciletí starý bronzový předmět, který nazýváme „listovitý nůž“, je oboustranně broušený bez otupení hřbetu. Proto vznikají spory: jedni nazývají tyto artefakty „noži“, druzí „dýkami“, další „hlavicemi kopí“ a jiní „břitvami“. Mnoho artefaktů nám nepřipomíná vůbec nic z naší bezprostřední zkušenosti a neodpoví-li nám etnoarcheologické analogie, pak se začíná kupit množina předmětů, obvykle šalamounsky označovaná „rituální předměty“. Jsou to často artefakty, o nichž jiní archeologové čestně přiznávají: „předměty neznámého nebo neurčeného významu“. Prvotní soubor určení a názvů bývá obvykle jen přibližný, a proto se později opravuje a doplňuje na základě etnoarcheologických analogií, vytváření a ověřování hypotéz, studiem pracovních stop na nástrojích a experimenty. (Jaroslav Malina)

maťiajaoská kultura, neolitická kultura na severu Číny. (Jaroslav Malina)

Matiegka Jindřich (31. 3. 1862, Benešov–4. 8. 1941, Mělník), český lékař a antropolog, první profesor antropologie na Přírodovědecké fakultě pražské univerzity, v roce 1929/1930 rektorem Univerzity Karlovy v Praze. Zakladatel Ústavu pro antropologii a demografii Univerzity Karlovy v Praze (samostatný obor antropologie v roce 1908, Antropologický ústav zřízen 1911) zprvu na Filozofické, později na Přírodovědecké fakultě. V roce 1911 založil spolu s Janem Dolenským a Františkem Čádou Ústav pro výzkum vývoje dítěte (pozdější Pedologický ústav hlavního města Prahy), v letech 1923–1941 vydával časopis

**Anthropologie*. Zabýval se prehistorickou, historickou a růstovou antropologií. Podrobně zpracoval hromadný nález lidských kosterních pozůstatků z Předmostí (1934, 1938) Karla Jaroslava *Mašky a odborně popsal pozůstatky českých králů a slavných osobností českých dějin. Z díla: *Homo předmostensis, fosilní člověk z Předmostí na Moravě; Vzrůst a vývin, tělesné vlastnosti a zdravotní poměry mládeže královského hlavního města Prahy; Somatologie školní mládeže, Nauka o plemenech*. (Miroslav Prokopec)

matriarchát, ...

matrifokalita, rodinný systém charakterizovaný ženským vedením a solidaritou, v němž muži hrají slabou a někdy pouze dočasnou úlohu. (Jaroslav Skupnik)

matrilinearita, princip definování práv, povinností a členství v příbuzenské skupině přes ženskou rodovou linii, viz *descendence*. (Jaroslav Skupnik)

matrilokalita, preferované usídlení novomanželů u rodiny nevěsty. (Jaroslav Skupnik)

matrix, základní („mateřská“) hmota. Spolu s buňkami a různými vlákny (zejména kolagenními) tvoří základ pojivové tkáně (vazivo, chrupavka, kost). (Ladislava Horáčková)

Matsuzawa Tetsuro, japonský primatolog, jeden z nejvýznamnějších představitelů japonské primatologické školy. Působí na Primate Research Center, Kyoto University (Japonsko). Zabývá se zejména kognitivními procesy u primátů, ale také dalšími aspekty chování primátů, například vytvářením *konsortních párů. Nejprve se zabýval chováním makaků červenolicích, v současné době se věnuje zejména výzkumu kognitivních procesů u šimpanzů. Zvláště významné jsou jeho experimenty v oblasti nástrojového chování a symboliky u šimpanzů. (Václav Vančata)

mauzoleum, původně název hrobky karského krále Mausola ze 4. století př. n. l. v maloasijském Halikarnássu (patří k sedmi divům světa), která se však nedochovala; později

označení hrobky architektonicky náročně upravené v podobě samostatné stavby s vnitřní prostorou. Někdy se tak označuje i velký honosný náhrobek (královské mauzoleum v chrámu sv. Víta v Praze). (Josef Unger)

maximalisté, zde označuje jeden ze sociokulturních přístupů k empirickému konceptu *občanské společnosti. Mezi hlavní formy občanské společnosti, která stojí v distinkci vůči demokratickému státu, maximalisté řadí tržní hospodářství a politickou veřejnost. (Karel Müller)

McGrew William C., skotský primatolog, v současné době působící jako profesor antropologie a zoologie na Miami University v Ohio (USA). Jako jeden z prvních se začal zajímat o širší souvislosti nástrojové činnosti šimpanzů a formuloval hypotézu o možné existenci elementárních kulturních tradic u šimpanzů. Autor revoluční monografie *Chimpanzee Material Culture: Implications for Human Evolution* (1992), která se spolu s molekulárně genetickými výzkumy významně zasloužila o změnu paradigmatu současné primatologie. (Václav Vančata)

Meadová Margaret (1901–1978), americká sociokulturní antropoložka; nejznámější osobnost psychologicky orientované americké antropologie. V popředí jejího zájmu bylo studium vztahu „osobnosti a kultury“, speciálně zkoumání kulturní vázanosti mužství a ženství – *Mužství a ženství: Studium pohlaví v měnícím se světě (Male and Female: A Study of the Sexes in a Changing World*, 1949). Výzkumy prováděla zejména v Oceánii. (František Vrhel)

mecenášství, archaický název pro podporu hlavně umění a literatury bohatými jedinci bez omezování tvůrčí svobody umělců; viz též sponzorství. (Marie Dohnalová)

Médeia, dcera kolchidského krále Aiéta, kouzelnice. Zamilovala se do *Iásóna, proto mu pomohla získat zlaté rouno a uprchla s ním z Kolchidy. Pro snadnější průběh úniku neváhala krutým způsobem obětovat svého bratra. Iásónovi pomáhala i nadále, ale když ani její kouzla nevedla k Iásónově nástupu na trůn v Iolku, uchýlila se s ním do Korintu, kde Iásón Médeiu, již předtím slíbil manželství, opustil a chystal se oženit s dcerou korintského krále. Ponížena Médeia nebyl schopná tuto zradu unést a pomstila se mu vraždou jejich společných dětí a nevěsty. Poté unikla do Athén. Médeia je klasickým typem tragické postavy, která ve své vášnivé zaslepenosti nedokáže ovládat své city a v nenávisti se nezastaví ani před nejkrutějším činem. Pomsta je pro ni důležitější než vlastní bolest. Tuto látku zpracoval *Euripidés ve své stejnojmenné tragédii; v Římě byla známa rovněž v dnes nezachované verzi *Senekově. Médeia jako typ komplikované osobnosti, u níž svár lásky a nenávisti plodí násilné činy, se stala častým námětem pro výtvarné umění: skvěle jej ztvárnil například český malíř Alfons Mucha (*Plakát Médeia*, 1898). (Marie Pardyová)

mediální, směrem ke střední rovině v porovnání s jinou částí těla. (Ladislava Horáčková)

Medína, původně Jathrib, město v Hidžázu ležící vzdušnou čarou asi 400 kilometrů severně od *Mekky. V roce 622 se z Mekky do Medíny přestěhoval *Muhammad a vytvořil tam politické a organizační základy islámské obce. (Jaroslav Malina)

medulla, 1. dřev (vnitřní část některých orgánů například nadledvin, kostní dřev), 2. mícha, například medulla spinalis – hřbetní mícha. (Ladislava Horáčková)

megaron, dům pravoúhlého půdorysu s antovou předsíní a dvěma sloupy a hlavní místností s krbem uprostřed, ústřední část mykénských paláců, kam se vcházelo z nádvoří. Megaron krále bylo vybaveno královským kamenným křeslem a lavicemi pro panovníkovu družinu po obou stranách (jako v takzvaném Trůnním sále v Knóssu). Megaron královny mělo skromnější rozměry. Megaron patří k prastarým typům architektury, poprvé se v jednoduché formě objevuje v neolitické kultuře Sesklo. Do řecké architektury přešlo jako základní typ řeckého chrámu. Později jeho podobu uchovávají chrámové pokladnice (*thesaury*). (Marie Pardyová)

měchožil zhoubný, echinokok, parazitující červ, který žije ve střevě některých zvířat (například psa). Požitím jeho vajíček se může u člověka vyvinout larvální stadium se vznikem

patologických dutin (boubelí), obsahujících larvy echinokoka (zejména v játrech).

Onemocnění se nazývá echinokokóza nebo hydatidóza. (Ladislava Horáčková)

Meidži, doslova „osvícená vláda“, období japonských dějin, které začalo odstraněním vlády *šógunů a znovunastolením císařské moci. Reformy Meidži, prováděné po roce 1868, na začátku stejnojmenného období, umožnily za významného přispění vlivu západních civilizací, výrazné změny v hospodářství a ve společnosti, po nichž se Japonsko začalo vyvíjet jako stát moderního typu; doba Meidži skončila smrtí císaře Mucuhito roku 1912, týž rok s nástupem nového císaře začala doba Taišó. (Klára Macúchová)

Mekka, v předislámské době významné obchodní středisko v Hidžázu, rodiště *Muhammadovo. (Jaroslav Malina)

Mélos (dnes Mílos), řecký ostrov v severní části Egejského moře. Důležité naleziště obsidiánu využívané od prehistorických dob. Roku 1863 byla v troskách tamního divadla nalezena socha *Afrodity Mělské*, která se dostala do pařížského Louvru. (Marie Pardyová)

memoria (z latiny), paměť, památka; někdy spočívala v liturgické vzpomínce potvrzené zápisem do *libri memoriales* nebo *nekrologii* vedených v kláštorech, jindy takto označována menší stavba postavená nad významným hrobem k uchování jeho památky. (Josef Unger)

menarché, první menstruace v životě ženy. (Jaroslav Zvěřina)

Mencius, viz Meng-c'.

Meng-c' (vlastním jménem Meng Kche, asi 372–289 př. n. l.), staročínský konfuciánský filozof. Též název jedné ze *Čtyř posvátných knih. (Jaroslav Malina)

Meng Kche, viz Meng-c'.

meningiom, nezhoubný nádor vycházející z obalů mozku a míchy. S ohledem na lokalizaci v centrálním nervovém systému (mozek, mícha) však může působit vážné potíže.

meningitis, zánět měkkých plen mozkových a míšních. (Ladislava Horáčková)

meningo-, označuje vztah k mozkovým plenám. (Ladislava Horáčková)

meningoencephalocèle, vrozená vývojová vada kosterního systému, kdy neuzavřenou částí lebniho krytu vyhrězávají vně obaly mozkové, případně části mozku. (Ladislava Horáčková)

menopauza, konec plodnosti ženy, období po poslední menstruaci, klimakterium, přechod. Neznamená konec sexuálního života, často dochází naopak ke zvýšenému sexuálnímu zájmu, a pokud jsou sexuální styky uspokojivé, promítají se příznivě do celkového zdravotního stavu. (Jaroslav Zvěřina)

mensa (z latiny), stůl, viz oltář. (Josef Unger)

mesenchym, viz mezenchym.

mesothel, tenká vrstva plochých buněk vystýlající dutiny lidského těla, které mají společný embryonální původ (například břišní, osrdečnicková, pohrudniční dutina). (Ladislava Horáčková)

mešita, společná modlitebna v islámu, nikoliv chrám křesťanského typu. Mešita není sídlem boha, jen mihrábem naznačuje směr, kterým se má obrátit modlící se muslim. Stánkem boha je v islámu pouze Ka'ba v *Mekce. (Jaroslav Malina)

metaarcheologická teorie, odvětví obecné teorie *archeologie, bezprostředně zaměřené na poznávání nikoli hmotných památek, ale na samotnou archeologii. Oddíly tohoto oboru musí osvětlit předmět archeologie jako složku archeologické vědy, metodologickou podstatu archeologie (problémy přesnosti, formalizace atd.), archeologický fakt jako základ procedury zkoumání, archeologickou teorii, význam archeologie. Metaarcheologický ráz má i i historie archeologického myšlení. (Jaroslav Malina)

metabolismus, látková přeměna. 1. souhrn veškerých dějů (fyzikálních i chemických), které probíhají uvnitř organismu a které slouží k získání energie a k tvorbě látek potřebných pro činnost organismu. Metabolismus patří mezi základní projevy života. 2. souhrn biochemických přeměn dané látky v organismu. (Ladislava Horáčková)

metafýza, úsek dlouhé kosti na přechodu její okrajové části – epifýzy a střední části – diafýzy. (Ladislava Horáčková)

metafyzika, filozofické učení o povaze bytí (považující veškeré dění v přírodě a ve společnosti za souhrn vzájemně nesouvisejících jevů a věcí, neměnných ve své podstatě a prostých všech vnitřních protikladů); název byl odvozen od pojmenování těch

*Aristotelových spisů o principech světa, jež jsou postižitelné nikoli smysly, nýbrž výhradně jen rozumem, umístěných za jeho spisy o přírodě (*Meta ta fysika*). (Jaroslav Malina)

metafyzitida, metaphysitis, zánět metafýzy kosti. (Ladislava Horáčková)

metaphysitis, viz metafyzitida.

metastasis, viz metastáza.

metastáza, metastasis, druhotné ložisko zhoubného nádoru. (Ladislava Horáčková)

Métis, starořecká bohyně moudrosti. Když se o ni ucházel nejvyšší bůh *Zeus, dostalo se mu věštby, že Métis porodí dceru, která bude moudřejší než on sám a syna, jenž bude mít větší moc a svrhne ho. (Marie Pardyová)

metoda, způsob, jak dosáhnout jistého cíle prostřednictvím vědomé a plánovité činnosti; ve vědě znamená metoda záměrný a systematický postup užívaný při zkoumání předmětů a jevů; v průběhu vývoje vznikla celá řada vědeckých metod: indukce, dedukce, analýza a syntéza, pozorování, experiment aj. (Jaroslav Malina)

metodologie, nauka o metodách vědeckého poznání; souhrn metod, postupů a technik používaných v určité vědě nebo souboru věd. (Jaroslav Malina)

Mexiko, druhý název pro aztécké město *Tenochtitlán, někdy označoval celé aztécké impérium. (Oldřich Kašpar)

Mexikové, nebo také Aztékové či Tenochkové. Mexičtí Indiáni patřící do skupiny etnik Nahua. Zakladatelé (1325) mocného města *Tenochtitlánu – Mexika a následně rozlehlé říše, která byla vyvrácena na počátku 16. století Hernánem *Cortésem. Dnes obývají centrální Mexiko a jejich počet se odhaduje na 900 tisíc. (Oldřich Kašpar)

mezenchym, řídká vazivová tkáň v lidském zárodku, z níž během vývoje vznikají další pojivové tkáně, cévní systém, hladká svalovina, krvetvorná tkáň. Vzniká převážně z mezodermu. (Ladislava Horáčková)

mezera kulturní, viz kulturní mezera.

mezinská kultura (podle lokality Mezin, Ukrajina), významný kulturní okruh mladého paleolitu, geograficky zatím přesně nevymezený, s centry v Podněstří (Mezin, Mežirič, Kyjev-Kirillovskaja, Dobraničevka), datovaný před 18 000 až 12 000 let. Industrii charakterizují čepelky s otupeným bokem včetně mikrolitických tvarů, spíše drobná rydla převažující nad škrabadly (oba typy se oproti předchozímu období nápadně zkracují), vrtáčky připomínající magdalénien. Rovněž v kostěné industrii (náčelnické hole) a v umění (stylizace ženské postavy) se projevují rysy paralelní magdalénienu. V mezinské kultuře vrcholí architektura z mamutích kostí. (Jiří A. Svoboda)

mezoderm, střední zárodečný list u časně fáze lidského zárodku. Vznikají z něho pojivové tkáně, krev, svaly, ledviny, pohlavní žlázy a jiné. (Ladislava Horáčková)

mezolit, střední doba kamenná, evolucionisticky a historicky nepřesný, ale obecně vžitý termín pro závěrečnou etapu loveckého období (logičtější název „epipaleolit“, tedy „koncový paleolit“, se nevžil). (Jiří A. Svoboda)

Mežirič, Ukrajina. Klasické mladopaleolitické naleziště, chronologicky odpovídající epigravettienu (respektive mezinská kultura, 19–14 tisíc let). Obydlí z mamutích kostí, umělecké předměty v geometrickém stylu. (Jiří A. Svoboda)

miasma, domnělá příčina moru, hmota vzniklá hnilobnými procesy.

mikrocefalie, microcephalia, vývojová deformita mozku a lebečních kostí, kdy hlava má menší obvod přes glabelu než 460 mm a kapacitu lební menší než 1000 cm³. (Ladislava Horáčková)

micoquien (ne zcela správně označený podle lokality La Micoque, Dordogne, Francie), středopaleolitická kultura, jejíž osídlení vytváří geograficky omezená soustředění, zejména v krasových oblastech Německa (jeskyně Balve) a Polska (Okiennik, Ciemna, Wyłotne). Stratigrafie moravského micoquienu je postavena na profilu jeskyně Kůlny, vrstvách 9b až 6a, které odpovídají úseku od konce posledního interglaciálu po prvé glaciální maximum würmu (závěr tohoto souvrství je nejasný). Industrie jsou technologicky poměrně konzervativní, s „nevalloiským“ charakterem výroby z diskovitých a nepravidelných jader. Typologicky převažují drasadla s charakteristickými plošnými a stupňovitými retušemi. Soubor z Kůlny je charakterizován různými klínky, noži micoqueských typů i ojedinělými listovitými hroty, industrie z jižního Polska zase takzvanými „praždky“ s typickým rydlovitým úderem. Vliv čepelové techniky a mladopaleolitických typů je minimální. Tvůrcem kultury je neandertálec, *Homo sapiens neanderthalensis*. (Jiří A. Svoboda)

migrace, změna sídelního teritoria; podstatné jsou otázky, zda migrace byla vědomá a záměrná, zda nové teritorium bylo již osídleno jinou populací, do jaké míry probíhala migrace násilně aj. Z evolučního hlediska jde o jednorázovou událost; je to vlastně přemístění se populace nebo její části z jedné lokality na jinou, přičemž lokality se nemusí lišit ve smyslu definice ekologické niky. Migrace může mít dlouhotrvající účinek, ale nemusí být spojena s následnou kolonizací. Příčiny migrací mohou být různé, pozitivní i negativní. (Jaroslav Malina – Jiří A. Svoboda)

migracionismus,

migracionistická antropologie, směr v socio-kulturní antropologii, jehož základním paradigmatem je *migracionismus. (Jaroslav Malina)

mikrodonie, zmenšená velikost některého ze zubů, nejčastěji třetí stoličky. (Ladislava Horáčková)

mikrolity, drobné kamenné nástroje geometrických tvarů (mikročepele s otupeným bokem, kruhové segmenty, trojúhelníky, trapezy). Na Moravě jsou typické zejména pro gravettien (pavlovien) a mezolit. (Jiří A. Svoboda)

mikrojádra, jádra určená k výrobě mikrolitů. Zvláště charakteristická jsou klínová mikrojádra (anglicky *wedge-shaped microblade cores*) známá ze severní Asie a Ameriky v období mezi 20 000 až 10 000 lety. Těžba probíhala spíše použitím tlaku než úderu. (Jiří A. Svoboda)

mikromélie, všeobecně – zkrácení končetiny, které je většinou podmíněno disproporčním růstem (například zakrtnutím kostí předloketních nebo bérceových). (Ladislava Horáčková)

Milánský edikt, císařský výnos *Konstantina Velikého a jeho spoluvladaře Licinia zveřejněný v Miláně na začátku roku 313, jímž bylo v římské říši křesťanství zrovnoprávněno s pohanstvím. To nadále zůstávalo státním náboženstvím, ale preference vládnoucí vrstvy se postupně přesouvala na stranu křesťanství a koncem 4. století Theodosiovy edikty zakázaly pohanské kultury a křesťanství se stalo jediným oficiálním náboženstvím. (Marie Pardyová)

Miléto, dnes malá vesnice Balad na západním tureckém pobřeží. Stojí na místě nejvýznamnějšího města maloasijské Iónie, založeného u ústí řeky Maiandru. Patrně se jedná o mykénskou kolonii Milawandu uváděnou v chetitských pramenech 12. století př. n. l., ale místo bylo obydleno již od doby kamenné. Miléto měl čtyři přístavy a Svatou cestou bylo město spojeno s Apollónovým chrámem a věštinou v Didymech. V 7. století př. n. l. Miléto založil na devadesát kolonií v celém Středomoří, z nich nejvýznamnější roli sehrála Naukratis v ústí Nilu, místo, kde se Řekové mohli inspirovat egyptskou kulturou. V Milétu vznikla řecká věda a filozofie, jejíž počátky v 6. století př. n. l. představuje milétská škola, filozofové *Thalés, Anaximénés a Anaximandros a historik Hekataios. Za podíl na vzpouře proti Peršanům byl Miléto roku 494 př. n. l. rozbořen, ale brzy byl vybudován podle zásad klasické urbanistiky na pravidelném půdorysu. Nezávislost mu udělil *Alexandr Makedonský,

roku 188 př. n. l. připadl Římanům a toto období znamenalo další rozkvět města. (Marie Parodyová)

Milkmanův syndrom, mnohočetný výskyt příčných proužkovitých projasnění ve stínu kostí, takzvaných Looserových zón přestavby. Mohou se objevit jako subperiostální mnohočetné zlomeniny v rentgenovém obrazu u osteomalacie. (Ladislava Horáčková)

Mill John Stuart (20. 5. 1806, Londýn, Anglie – 8. 5. 1873, Avignon, Francie), britský filozof, logik a etik; představitel pozitivismu. Byl ovlivněn Georgem Berkeleym, Davidem *Humem, Jeremym *Benthamem a Augustem *Comtem. Vytvořil systém tzv. induktivní logiky, zejména metodu kauzální analýzy. V návaznosti na Adama *Smitha a Jeremy Benthama již plně vyjádřil požadavky podnikavosti svobodných jednotlivců: každý má sledovat svůj vlastní zájem, prospěch a zisk – pokud je to v souladu s právním řádem a hospodářskými zákony, a tak nepotlačuje zájmy a prospěch druhých. Tím, že v podnikání uspějí nejschopnější, budou zájmy jednotlivců v souladu se zájmy celku. Hlavní díla: *Principy politické ekonomie*, *Logický systém*, *Utilitarismus*, *Poddanství žen*. (Jaroslav Malina)

Minamoto, jeden ze silných japonských rodů, které ovládaly, nejčastěji ve funkci regentů, během doby *Heian politiku císařského dvora. Koncem dvanáctého století se rod Minamoto utkal s rodem Taira o moc v pět let trvajících válce (1180–1185). Hlava vítězného rodu Minamoto no Joritomo založil roku 1192 v Japonsku *šógunát a sám se stal prvním *šógunem v Japonsku a zároveň doby nazvané podle rodu, Minamoto, nebo podle sídla rodu Kamakura. Kamakurský šógunát trval do roku 1333, po něm se ujali vlády šógunové rodu *Ašikaga. (Klára Macúchová)

min-cu, respektive -cu, čínský termín pro „národ, národnost, etnikum“. (Josef Kolmaš)

min-cu ti-fang c' -č' („území s národnostní autonomií“, respektive „národnostně územní autonomie“), územně správní status, přiznaný v ČLR některým vybraným nechanským menšinovým národům či národnostem. (Josef Kolmaš)

mindel, sled středopleistocenních zalednění v alpské chronologii pleistocénu. (Jiří A. Svoboda)

Ming (1368–1644), čínská dynastie. Byla založena *Ču Jüan-čangem po svržení mongolské dynastie *Jüan. Postupně byla vytvořena centralizovaná absolutistická vláda: císař měl veškerou civilní i vojenskou moc, ústřední vláda měla přímou kontrolu nad místními úřady. K největšímu rozkvětu došlo v éře Jung-le, kdy byly navázány diplomatické a obchodní styky s mnoha zeměmi při Indickém oceánu až po Arabský poloostrov a východní pobřeží Afriky a kdy se Barma, Laos a Korea staly čínskými vazaly. V 16. století pronikali do Číny Evropané: v roce 1577 Portugalci založili Macao, první evropskou kolonii na čínském území, objevují se misionáři. Od počátku 17. století začaly útoky *Mandžů ze státu Chou Ťin, které spolu s rolnickými povstáními vedly k svržení dynastie Ming a k nastolení mandžuské dynastie *Čching; poslední mingský císař Čchung-čen, jenž vládl v letech 1628 až 1644, spáchal v Pekingu sebevraždu. Na jihu ve státu Jižní Ming však vládli mingští panovníci až do roku 1661. V mingské době došlo k rozkvětu stavitelství (vznikla současná podoba Dlouhé zdi), městské kultury, malířství, sochařství, uměleckých řemesel, odborné literatury (například encyklopedie *Jung-le ta-tien*) i beletrie (světově proslulé romány *Ťin-pching-mej – Švestkové květy ve zlaté váze*, *Šuej-chu-čuan – Příběhy od jezerního břehu*, *Si-jou-ti – Cesta na Západ*). (Jaroslav Malina)

ming-čchi, hrobové figurky, modely objektů a předmětů z každodenního života. (Jaroslav Malina)

miniatura, původně pozdně antická a středověká *iluminace, od 15. století též malba malého formátu, zpravidla portrétní, prováděná zejména kvašem a akvarelem na pergamenu, kovu nebo slonovině, určená k soukromým účelům. (Jaroslav Malina)

minimalisté, zde označován jeden ze sociokulturních přístupů k empirickému konceptu *občanské společnosti. Minimalisté chápou občanskou společnost jako společenský

subsystém, který stojí v distinkci vůči sféře politické i ekonomické moci. Občanská společnost vytváří ochranný val proti kombinovanému útlaku ze strany státu a trhu a vytváří platformu pro transformaci obojího. Mezi hlavní formy občanské společnosti minimalisté řadí především sociální hnutí a občanské iniciativy. (Karel Müller)

minnesang (hornoněmecky *Minne*, „rytířská láska“, *Sang*, „zpěv“; *Minnesänger*, „zpěvák milostných písní“), označení německy zpívané dvorské poezie ve 12. až 13. století, obdoba **trubadúrské a truvérské lyriky*. V minnesangu se uplatňují ideály křesťanského rytířstva v milostných básních (*Lied*), kde se rytíř uchází o přízeň své paní a snaží se, aby k ní byl přijat do služby (*Damendienst*), v žánru svítáníčka (*Tagelied*), kde se milenci za rozbřesku loučí, a v didaktických básních často náboženského obsahu (*Spruch*). Tvůrci minnesangu byli většinou nižší šlechtici, ale i šlechta vyšší (například český král Václav II.), kteří měli svou oblast působení (rakouská a bavorská oblast: Walther von de Vogelweide; Praha: Tannhäuser aj.). Největším souborem Minnesangu je *Manessiv rukopis* z počátku 14. století. (Jaroslav Malina)

mínojská civilizace, název odvozený od bájného krále *Knóssu *Mínóa a zavedený Arthurem Evansem pro civilizaci, která se rozvinula na Krétě v 2. tisíciletí př. n. l. Mínojci žili na ostrově, který jim poskytoval spolehlivou obživu a okolní moře je chránilo před vetřelci. Navíc Mínós je u Thúkydida uváděn jako první panovník, který vybudoval loďstvo, jež poskytovalo Krétě obranu a umožňovalo styky s okolními kulturami. Mínojská sídliště, většinou městského typu, nemusela proto budovat složitá a nákladná opevnění. Paláce představují příbytek vládce a jsou vybaveny dílnami a rozsáhlými skladišti, kam byly soustřeďovány pečlivě inventarizované výsledky zemědělské produkce a řemeslné výroby a odtud byly redistribučním systémem jako na Předním východě přidělovány obyvatelstvu. Kultura dosáhla svého vrcholu v 16. a 15. století př. n. l. Později byl Knóssos zničen (není jasné jak, protože hypotéza o souvislosti s výbuchem na Théře padla vzhledem k upřesnění této události ze strany geologů, podle nichž se velký výbuch sopky na Théře odehrál již kolem roku 1630 př. n. l.) a na určitou dobu kolonizován mykénskými Řeky. Mínojská civilizace vytvořila specifický umělecký výraz, ornamentiku, typy památek. Vzhledem k tomu, že Mínojci niterně vnímali pestrou ostrovní přírodu a moře s bohatým životem, představuje jejich umění dekorativní stylizaci odtud čerpaných motivů. Mínojská civilizace vyvinula specifický písemný systém. Nejstarší písmo bylo piktografické, v období mladších paláců vzniklo slabičné lineární písmo A. Jím se později inspirovali Mykéňané (*viz mykénská civilizace*) a zjednodušili je pro potřeby vlastního jazyka v lineární písmo B, v jehož záznamech je uchována nejstarší podoba staré řečtiny. (Marie Pardyová)

minorité, menší bratři; jedna z větví žebravého řádu založeného sv. Františkem z Assisi (1181–1226). (Josef Unger)

Mínós, syn Dia (*Zeus) a Európy (*Európe), král v krétském *Knóssu. *Homér ho líčí jako spravedlivého vládce, který se po smrti stal soudcem v podsvětí. Pro nestvůrného Mínotaura nechal postavit *labyrint. Za to, že jeho syn byl zabit v *Attice, musely *Athény platit tribut v podobě mladíků a dívek určených pro Mínotaura. Z této závislosti Athény osvobodil Théseus; tolik mytologická fabulace, v níž jsou skryta zrnka historické skutečnosti. Je pravděpodobné, že jako v případě *Daidala se u Mínóa jedná nikoli o vlastní jméno, ale o původní označení hodnosti vladaře. Báje o Mínotauru v sobě skrývá skutečnost, že býk byl na Krétě a v Orientu uctíván jako symbol síly a plodnosti, že se všude setkáváme s jeho symboly. Zápas s divokými býky byly součástí kultovních slavností v Knóssu. Báje o labyrintu vděčí za svůj vznik nepřehledné a složité dispozici rozlehlého paláce a nakonec pověst o athénské mládeži obětované Mínotauru je pravděpodobně odrazem staré závislosti Athén na Knóssu. Další podrobnosti o její povaze však historie neuchovala. (Marie Pardyová)

miocén, starší období mladších třetihor, neogénu, které trvalo zhruba od 24 do 5,5 milionu let. Období miocénu je často děleno na starší (24–16,5 milionu let), střední (16,5–11,5 milionu

let) a mladší (11,5–5,5 milionu let). Klima bylo v miocénu teplejší a vlhčí než v současné době. Převládaly uzavřené pralesní formace. Ve středním a mladším miocénu dochází k postupnému vysoušení klimatu a ochlazování. Pralesy ustupují otevřenějším ekosystémům. Tento trend je zvláště zřetelný ve druhé polovině mladšího miocénu. (Jiří A. Svoboda)

Mistr objímající prostotu, viz Pao-pchu-c'.

Mistr rudé borovice, viz Čch' Sung-c'.

Mistr Sun, viz Sun-c'.

Mistr Sün, viz Sün-c'.

Mistr Sun O umění válečném, viz Sun-c' ping-fa.

Mithen Steven (1960), britský archeolog, profesor na univerzitě v Readingu. Vytváří prediktivní modely lidských vztahů vůči prostředí a dopadu těchto vztahů na kulturu paleolitu. Zabývá se rovněž teorií poznání, interpretací paleolitického umění, je autorem knihy *The Prehistory of the Mind* (Prehistorie mysli, 1996). (Jiří A. Svoboda)

mitra, infule, liturgická pokrývka hlavy biskupa nebo jiného preláta vybaveného právem nošení *pontifikálií. Sestává ze dvou sešitých a zdobených látkových dílů vybihajících do špičky. K jejímu zadnímu okraji jsou přišity dva pásy splývající na ramena. (Josef Unger)

Mitra („přítel, společník“), védské sluneční božstvo, jež „za úsvitu probouzí lidi a pobízí je do práce“, personifikace denního jasu, nerozlučný společník Varuny, spolu s nímž vystupuje jako strážce odvěkého kosmického řádu, nepřítel klamu a učitel sebekázně. (Jan Filipický)

Mixtékové, předkolumbovské etnikum z území dnešního mexického státu Oaxaca. V 11. století pronikli ze severu do oblasti Zapotéků, obsadili Monte Albán a Mitlu. Vynikli jako zruční keramici, šperkaři a tvůrci nádherných malovaných kodexů s piktogramy. Podlehli *Aztékům, pro něž vyráběli umělecké předměty. V současnosti indiánské etnikum obývající střední Mexiko v počtu asi 250 000 osob. (Oldřich Kašpar)

Mladečské jeskyně, okres Olomouc, významné naleziště paleontologických antropologických, archeologických a jiných pozůstatků. *Lokalita I* Systém Mladečských jeskyní vznikl v devonských vápencích vrchu Třesína (343 m n. m.), dominujícího Hornomoravskému úvalu. Existence podzemních dutin byla známa od nepaměti, ale současný vchod byl prolomen teprve při lámání kamene podél jižního svahu. Již na počátku 19. století se za nově otevřeným vchodem, a zřejmě pod tzv. Vstupním komínem, uvádí nález kostry „obra“ a kostěného artefaktu. Nález však není k dispozici (kostra byla údajně pohřbena v Měrotíně), a pokud byl Vstupní komín v minulosti otevřen tak jako dnes, mohl se do jeskyně dostat kdykoli. Ve druhé polovině století otevřel první výzkum Josef Szombathy hlouběji uvnitř dómu, později označeného názvem „Dům mrtvých“. Pod dalším komínem, otevírajícím se nad tímto dómem, se vytvořil mohutný suťový kužel, jehož rozsah a objem dnes můžeme rekonstruovat podle zbytků sedimentů a sintrů na stěnách; zřejmě zaplňoval podstatnou část rozlehlé prostory. Dnes je dochováno jen torzo střední části tělesa kužele, jehož mikrofauna dokládá vznik již ve středním pleistocénu, zatímco sedimenty svrchního pleistocénu byly odstraněny při minulých výzkumech a při zpřístupňování jeskyně pro turistické účely. Szombathyho plánec a profil ukazuje, že lidské kosterní pozůstatky i ojedinělé artefakty evidentně ležely v plášti tohoto kužele, a to až do okruhu několika metrů od komína. Podle původního Szombathyho popisu a kresby lze stavbu svrchní části tělesa kužele rekonstruovat následovně: v hloubce 20–50 cm ležela větší část lidské lebky (Mladeč 1) a femur spolu se zbytky fauny, v podloží pak sintrová poloha s uhlíky a jemně zvrstvenými hlinami s mikrofaunou. Další lidské pozůstatky (Mladeč 2, 2a, 3) a artefakty (provrtané zvířecí zuby a hrot typu Mladeč) ležely ve stejné stratigrafické situaci v okolí. Na tyto výsledky navázal na počátku století Jan Knies. K posledním větším pracím došlo ve 20. letech, kdy byly sedimenty narušeny v souvislosti se zpřístupňováním jeskyně. Jan Smyčka uvádí z této doby další nálezy lidských i zvířecích kostí, zvláštní kostěné artefakty, částečně nebo úplně provrtané, mikrofaunu a měkkýše. Všechny následné sondáže už měly jen omezený význam: Jan Skutil

zmiňuje dva kamenné artefakty z oblasti současného vchodu, Jan Jelínek objevil sekáč, snad staropaleolitický nebo středopaleolitický, a Ivan Horáček s Vojenem Ložkem předložili biostratigrafické zhodnocení středopleistocenní výplně dómu. Zdá se tedy, že rozšíření vrstev svrchního pleistocénu včetně antropologických a archeologických nálezů bylo prostorově omezeno na oblasti v okruhu komínů. Fauna, kterou tvoří tur, sob, medvěd jeskynní, vlk, liška (Szombathy), kůň, mamut, nosorožec, bizon, jelen, los (Knies), odpovídá příznivějším podmínkám některé teplejší oscilace würmského interpleniglaciálu. Kulturní zařazení se může opřít pouze o typologii kostěných hrotů a analogické lokality v jiných oblastech. Výskyt hrotů mladečského typu a chybění hrotů s rozštěpenou bází nasvědčuje spíše mladší fázi aurignacienu, která je v chorvatských jeskyních (Vindija) datována mezi léta 30 000–25 000 B. P. Schematické nástěnné značky, které z jeskyně uvedl Martin Oliva, můžeme sotva (vzhledem ke kontextu a tvaru) považovat za prehistorické. *Lokalita II* Z jižní strany je systém Mladečských jeskyní porušen menšími lomy. V roce 1904 zde dělníci porušili vertikální dutinu, kterou poté Szombathy odkryl 13 m dále do hloubky a kterou tedy dnes můžeme také interpretovat jako komín (v době nálezů se o charakteru naleziště diskutovalo).

Antropologické a archeologické nálezy byly značně poškozeny. Jan Knies uvádí dvě lidské lebky, dětskou lebku a množství postkranálních kostí, většinou ve zlomcích. V témže kontextu se našel hrot typu Mladeč a další obdobný zlomek, dva kamenné artefakty, dva valounky a zbytky glaciální fauny. Z hlediska paleontologie a archeologické klasifikace jsou lokality I a II srovnatelné, přestože antropologové uvádějí určité typologické rozdíly v morfologii lebek. Mimo hlavní jeskynní systémy leží menší jeskyně, podle svého tvaru nazývaná Podkova, odkud pochází nepočtená kamenná industrie; povrchové sídliště gravettienu se rozkládá na temeni vrchu Třesína. (Jiří A. Svoboda)

mladopaleolitická technika, čepelová technika určená k výrobě většího počtu produktů z charakteristického připraveného jádra, v bocích zploštělého a s kýlovitou přední hranou; ta slouží k usměrnění následné těžby. (Jiří A. Svoboda)

mladší doba kamenná, viz neolit.

mnohosamco-samicová sociální struktura, viz sociální struktura, mnohosamco-samicová.

močická kultura (též mochická kultura), předincká kultura na severním pobřeží Peru v 1. až 7. století, původně v údolí Moche a Chicama. Močikové vybudovali raný státní útvar klasické doby Peru, který prosperoval zejména díky vyspělému zemědělství spjatému s umělým zavlažováním. Tkali oděv z vlny a bavlny, rozvinuli metalurgii mědi, stříbra a zlata. Města nestavěli, ale budovali ceremoniální stavby, mezi nimiž vynikají dvě chrámové pyramidy Slunce a Měsíce z nepálených cihel. Prosluli zejména jako tvůrci antropomorfní keramiky s tématy z náboženského i běžného života včetně sexuálního. (Jaroslav Malina)

Mo-c' („Mistr Mo“), též Mo Ti (asi 479–400 př. n. l.), čínský myslitel, tvůrce učení o uspořádání společnosti rozšířením a uplatněním idejí všeobjímající lásky. (Jaroslav Malina)

model, vzor, příklad, předloha; napodobení skutečného objektu nebo jevu, které je může postihovat jen v některých ohledech, důležitých z hlediska jejich prozkoumání. V umění: 1. předloha, živá či neživá, sloužící umělci za vzor k jeho dílu nebo k jeho přípravě; 2. předběžné zhotovení díla v provizorním materiálu a zpravidla v menším měřítku (modello, maketa) k názorové představě o definitivním provedení; 3. v sochařství také předloha k odlévání nebo vytesání, připravená v měřítku díla; 4. model jednotlivé stavby, souboru staveb i celého města, rekonstruující starý nebo nový stav, mnohdy návrh doprovázející plány nové stavby nebo zastavovací studii. (Jaroslav Malina) (Jaroslav Malina)

moderní lidé, populace našeho typu, **Homo sapiens sapiens*. (Jiří A. Svoboda)

modulace [fyziologicky], sekundární doladění funkce vedlejším regulačním mechanismem. (Pavel Bravený – Marie Nováková)

Mogulové, viz Mughalové.

Móhandžó-daró (též Mohendžodaro, „Pahorek mrtvých“), městské sídliště harappské (viz Harappa) kultury na pravém břehu řeky Indu, zhruba 400 kilometrů severovýchodně od pákistánského Karáči. (Jan Filipický)

mohyla (tumulus), násyp navršený v souvislosti s pohřebními obřady. (Josef Unger)

mohylník, mohylové pohřebiště. (Josef Unger)

mohylový hrob, hrob krytý umělým násypem. (Josef Unger)

moieta, rozdělení společnosti na moiety (poloviny); v mnoha společnostech „přírodních národů“ je členství v jedné z moiet předurčeno unilineárním původem a každá polovina je exogamní. (Jaroslav Skupník)

moismus, učení *Mistra Mo.

Mojžíš (asi 14. až 13. století př. n. l.), hebrejsky Moše, biblická postava, prostředník mezi Hospodinem a lidem, vůdce Izraelců. Žil zprvu v Egyptě, asi za vlády Ramesse II., odkud vyvedl předky izraelských kmenů, které pak vytvořily biblický Izrael. Podle *Bible* se mu Bůh-Hospodin zjevil v hořícím keři a pak na hoře Sinaj, kde Mojžíš obdržel základ Zákona (desatero) a kde Hospodin uzavřel s Izraelem smlouvu. Tradice přisuzuje Mojžíšovi *Pět knih Mojžíšových* (pentateuch, tóra), jež tvořily základní náboženský text jahvismu. (Jaroslav Malina)

mókša („vysvobození“), v hinduistickém učení o třech základních účelech lidského života (*dharmá, arthá, káma* – viz) dodatečně přiřazovaný čtvrtý cíl, jež vyzdvihuje oprostění duše od pout časoprostorové závislosti, její vymanění z koloběhu životů (*sansára, viz*), dosažení nejvyššího blaha a ryziho vědomí jako vrcholnou metu lidského snažení, odpovídající čtvrtému životnímu stadiu (*sannjása, viz*). (Jan Filipický)

moles (z latiny), hmota, mohutná stavba. Například: Moles Hadriani – Velká Hadriánova stavba, mauzoleum. (Josef Unger)

Moll Albert (1862–1939), německý psychiatr; průkopník moderní sexuologie. Spolu s Iwanem *Blochem, Magnusem *Hirschfeldem a dalšími lékaři založil v roce 1913 Lékařskou společnost pro sexuologii a eugeniku, první sexuologickou společnost světa. (Jaroslav Malina – Jaroslav Zvěřina)

Molodova, Ukrajina, komplex otevřených lokalit středního a mladého paleolitu (*moustérien, *gravettien, *epigravettien) na řece Dněstru. Radiometrická data pro mladopaleolitické osídlení dokládají téměř plynulý vývoj mezi 30 000 až 10 000 lety. (Jiří A. Svoboda)

Mondino de Luzzi (1275, Bologna – 1326, Bologna), ... (Petr Bureš)

mongolské nájezdy do Japonska, v roce 1274 a podruhé v roce 1281 připlula k japonským břehům mongolská vojska v čele s Kublajem, připravená k invazi. Pokaždé zasáhla přírodní pohroma, přišel tajfun, později nazvaný *kamikaze* („božský vítr“), který mongolské lodě rozprášil, nicméně bitvy, které tajfunu předcházely, způsobily Japonsku velké ztráty. (Jaroslav Malina)

mongolský vpád do Ruska, roku 1223 byla spojená ruská knížata poražena mongolsko-tatarskými vojsky v bitvě u řeky Kalky, definitivně *Kyjevská Rus padla dobytím Kyjeva roku 1240. Tradičně se toto období pokládá – po církevním schizmatu roku 1054 – za hlavní důvod odtržení východních Slovanů od kulturní Evropy. Mongolsko-tatarské jho zanechalo silné stopy v ruské tradici, včetně erotické, spočívající v podřízenosti ženy a v přísné hierarchizaci. (Jaroslav Malina)

monile, přívěšek s ostatkem světce. (Josef Unger)

mono-, řecká předpona označující „jeden“.

monogamie, přesněji sériová monogamie, forma manželství (známá z euroamerického kulturního okruhu) umožňující souběžné soužití pouze s jedním manželským partnerem. (Jaroslav Skupník)

monoparéza, obrna jedné z končetin. (Ladislava Horáčková)

monopolizace, vynucení si přednostního přístupu k určitému biologicky významnému faktoru, většinou se jedná o potravu a sexuálního partnera. Monopolizovat cokoli si může pouze jedinec s vysokým postavením v *hierarchii, tedy jedinec dominantní. Monopolizace umožňuje u druhů s vyspělou sociální organizací získání výhodných koaličních a reprodukčních partnerů, případně také dlouhodobou sociální manipulaci, která se označuje jako *machiavelliánská inteligence. (Václav Vančata)

Monte Albán, správní, náboženské a kulturní středisko v letech 700 př. n. l. až 1521 vybudované na vrcholu hory předky *Zapotéků v mexickém státě Oaxaca. Z počátečního období pocházejí mohyly, reliéfy v olméckém stylu a nejstarší kalendářní reliéfy v Mezoamerice. Do roku 900 vyrostl komplex kamenných chrámových pyramid, plošin, dvorců, na úbočí byla malá obydlí a hrobky uvnitř s freskami a keramickými nádobami v podobě božstev. Po opuštění Zapotéky byl využíván *Mixtéky jako pohřebiště. (Oldřich Kašpar)

Monteggiaova zlomenina, zlomenina diafýzy loketní kosti v proximální nebo střední třetině spolu s luxací proximálního konce radia. (Ladislava Horáčková)

Montesquieu Charles-Louis de Secondat, baron de la Brède et de Montesquieu (18. 1. 1689, zámek La Brède u Bordeaux, Francie – 10. 2. 1755, Paříž, Francie), francouzský filozof, sociální myslitel, historik a spisovatel; jeden z představitelů francouzského osvícenství. Smysl filozofie viděl v poznávání příčinných souvislostí materiálního světa, který ač stvořen Bohem, pohybuje se nezávisle na Bohu. Základní politickou hodnotou byla pro něho občanská svoboda, jež musí být jistěna rozdělením moci na tři nezávislé složky – zákonodárnou, soudní a výkonnou. Tímto názorem ovlivnil tvorbu ústavních aktů Velké francouzské revoluce i ústavu Spojených států z roku 1787. (Ivo T. Budil – Jaroslav Malina)

Moonův molár, Fournierův zub, výrazná atrofie korunky první stoličky (tvarem se podobá poupěti růže) u vrozené syfilis. (Ladislava Horáčková)

mor, pestis. Těžké infekční onemocnění způsobené bakterií *Yersinia pestis* (dříve *Pasteurella pestis*). (Ladislava Horáčková)

Moravany, Slovensko, komplex otevřených lokalit mladého paleolitu (szeletien [?], gravettien, epigravettien) na řece Váhu, zřejmě související s nezamrzajícími prameny v Piešťanech; nález takzvané Moravanské venuše. Nálezy pokračují na katastru obce Banka. (Jiří A. Svoboda)

Moravské zemské muzeum (MZM), druhá největší a zároveň druhá nejstarší muzejní instituce v českých zemích; bylo založeno v červenci roku 1817 císařským dekretem Františka I. Ve svých sbírkách uchovává více než 6 milionů předmětů, které představují cenný materiál z oborů přírodních a společenských věd. Jeho součástí je *Ústav Anthropos. Kromě sbírkotvorné a vědecko-výzkumné práce pořádá muzeum výstavy, přednášky, exkurze, zabývá se prací s mládeží a vykazuje také rozsáhlou ediční činnost. Moravské zemské muzeum je příspěvkovou organizací Ministerstva kultury České republiky a členem Asociace muzeí a galerií České republiky. Ředitelem je PhDr. Petr Šuleř. Kontakt: Moravské zemské muzeum, Zelný trh 6, 659 37 Brno, mzm@mzm.cz, www.mzm.cz. (Jaroslav Malina)

morbis, latinsky nemoc, choroba. (Ladislava Horáčková)

More Thomas (1478–1535), anglický filozof a politik; jeden ze zakladatelů utopického socialismu. (Jaroslav Malina)

Morgan Lewis Henry (21. 12. 1818–17. 12. 1881), americký etnolog a právník, jeden z nejvýznamnějších tvůrců a stoupců *evolucionismu. Zabýval se dějinami organizace lidské společnosti, kde rozlišil sedm stadií od nižšího stupně divoštví až po civilizaci. Zabýval se též studiem příbuzenství a příbuzenské terminologie (viz klasifikační příbuzní); tomuto problému se nejvíce věnoval v díle *Systems of Consanguinity and Affinity of the Human Family* (1871), studiem *domácnosti se zabýval v díle *Houses and House-Life of the American Aborigines* (1881); jeho další významnou prací je *Ancient Society* (1877).

Morganovo pojetí se stalo paradigmatem socio-kulturní antropologie zejména druhé poloviny 19. století; navázal na ně Bedřich Engels a marxistická etnografie. (Jaroslav Malina – Jaroslav Skupnik)

Morgagniův-Morelův-Stewartův syndrom, chorobný stav nejasného původu charakterizovaný symetrickou hyperostózou vnitřní laminy plochých kostí kalvy a přítomností celé řady příznaků svědčících o porušených funkcích podvěsku mozkového (poruchy menstruačního cyklu, obezita, hirsutismus, bolesti hlavy, deprese, poruchy spánku, únava, závratě, podrážděnost a podobně). Vyskytuje se především u žen. (Ladislava Horáčková)

mors imperator, smrt vladař. Znázorněna kostrou s panovnickými insigniemi (korunou, žezlem a pláštěm) a symbolizující pomíjivost života. (Josef Unger)

Morton Samuel George (26. 1. 1799, Philadelphia, Pennsylvania, USA – 15. 5. 1851, Philadelphia, Pennsylvania, USA), americký lékař, antropolog a geolog; průkopník rasové teorie. Morton dokončil v roce 1820 medicínu na Pennsylvánské univerzitě a roku 1823 na Edinburghské univerzitě. Po návratu do Spojených států amerických se věnoval lékařské praxi a působil jako profesor anatomie na Pennsylvánské univerzitě. Od roku 1830 se věnoval sběru lebek, které podle jeho názoru prokazovaly existenci pěti základních lidských ras. Přiklonil se k polygenismu a tuto tezi obhajoval v polemice s reverendem Johnem Bachmanem. Morton publikoval rozsáhlou studii *Crania Americana, or a Comparative View of the Skulls of Various Aboriginal Nations of North and South America* s předmluvou nazvanou *Varieties of the Human Species* (1839). Mortonova kniha *Crania Egyptica, or Observations on Egyptian Ethnography: Derived from the History of the Monuments* (1844) byla založena na souboru devadesáti osmi lebek, které Mortonovi poskytl konzul George R. Gliddon. (Ivo T. Budil)

mortuarium, též rundel, pohřební štít používaný od renesance při pohřbech významných osob. (Josef Unger)

Mořkovský Tomáš (1. 10. 1977, Valašské Meziříčí), Mgr., antropolog, absolvent magisterského studijního programu oboru antropologie a student doktorského studijního programu na Katedře antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy university v Brně. Diplomová práce: *Nositelé ostruh z 9. až 15. století (Antropologická analýza jezdeckých ostruh)* (2001), vedoucí práce: Prof. PhDr. Josef Unger, CSc. Školitel v doktorském studijním programu: Prof. PhDr. Josef Unger, CSc. Kontakt: Mgr. Tomáš Mořkovský, Katedra antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně, Vinařská 5, 603 00 Brno, telefon: 549 492 679, e-mail: tmorkovsky@email.cz. (Tomáš Mořkovský)

motolice jaterní (*Fasciola hepatica*), původce parazitárního onemocnění jater. (Ladislava Horáčková)

moustérien (podle lokality Le Moustier, Dordogne, Francie), klasická kultura středního paleolitu široce rozložená na území Evropy, Předního východu a severní Afriky. Klasické rozčlenění F. Bordese (typický moustérien, moustérien acheulské tradice, který ovšem není prokazatelně spjat s acheuléenem, moustérien typu Quina-Ferrassie, zoubkovaný moustérien) je použitelné spíše pro klasickou oblast jihozápadní Francie. V severní Africe, na Předním východě a ve východní Evropě se používá poněkud problematický termín „levallois-moustérien“. Několik industrií v různých částech Evropy a Předního východu již vykazuje specializaci na progresivní výrobu čepelí. Ve střední Evropě se objevuje nejprve starší moustérien, a to již během předposledního interglaciálu (Rügen, PK IV, kolem 220 000 let) ve třech variantách: typ Rheindahlen, typ Ehringsdorf a typ Bečov. Vliv levalloiské techniky je menší než v acheuléenu, okrajové retuše jsou výraznější (drasadla, hroty), aplikace plošné retuše je variabilní na jednotlivých lokalitách (místo pěstních klínů se mohou objevit listovité hroty, například Ehringsdorf). Na Moravě je pro stratigrafii mladého moustérienu rozhodující datování mírně humózních hlín s bohatou a variabilní faunou v jeskyních Šipce a Švédově stole, které zřejmě odpovídají období od konce eemského interglaciálu (PK III) po klimaticky příznivější a vlhčí úseky spodního würmu. Industrie jsou nadále vyráběny úštepovou

technikou s vlivem techniky levalloiské, za mírného nárůstu podílu čepelí (Šipka). Typologicky převažují drasadla, mírně stoupá podíl mladopaleolitických typů (škrabadla, rydla), plošně retušované nástroje jsou vzácné. Tvůrci této kultury jsou předchůdci neandertálců a posléze klasické formy neandertálců, *Homo sapiens neanderthalensis*. Na Předním východě však tutéž kulturu sdílí i první moderní lidé, *Homo sapiens sapiens*. (Jiří A. Svoboda)

Moustier (Le), Francie, etážovitě uspořádané skalní převisy. Starší nález skeletu dospělého muže – neandertálce, byl učiněn v kontextu kultury *moustérienu, definovaného právě na této lokalitě. (Jiří A. Svoboda)

Mouthe (La). Jeskyně, Dordogne, Francie. Od roku 1895 jsou katalogizovány rytiny zvířat (bizon, kůň ...), dále velký geometrický symbol („chata“). (Jiří A. Svoboda)

moxa, terapeutické nebo rituální požehování (například zapálenými smotky pelyňku). (Ladislava Horáčková)

mozaika, ornamentální, rostlinná nebo figurální plošná dekorace sestavená z drobných kousků kamene, skla, kovu, dřeva nebo keramiky, upevněných tmelem nebo omítkou na podklad. Byla užívána již ve starověkém Orientu a v antické době (*viz* Pompeje), rozvoje a jednoho ze svých vrcholů dosáhla v raně křesťanském a byzantském umění. V antice byla tato technika označovaná jako *opus musivum* („dílo múz“). Tak, jak se rozvinula v Řecku, byla užívána především k výzdobě podlah. K tomu se nejdříve ve 4. století př. n. l. používaly různobarevné obložky, za helénismu je nahradily vhodnější kostičky z různých druhů kamene (*opus tessellatum*), vsazované do maltového podkladu. Tyto mozaiky byly barevně pestřejší, jejich povrch se vyhlazoval a zalešťoval. V miniaturistické, spíše malířské verzi byly mozaiky komponovány z malých a tvarově přizpůsobených kaménků (*opus vermiculatum*) a nahrazovaly tak vlastně deskové obrazy. K rozkvětu mozaiky přispělo rovněž římské období a zejména pozdní antika. K luxusním způsobům dekorace patřila figurální a ornamentální inkrustace z tvarovaných barevných kamenů (*opus sectile*). Mozaiky se ve větší míře uplatnily při výzdobě stěn, stropů a sférických ploch (oblouků, apsid a kupolí). Barevnost a světelné efekty byly zvýrazněny užitím skleněných kostiček nejrůznějších odstínů. Do nich se zatavovaly rovněž zlaté a stříbrné fólie a tento materiál umožňoval vytvářet zářivá pozadí, jaká se dochovala v interiérech některých raně křesťanských chrámů a dotvářela jejich okázalou nádheru. (Jaroslav Malina – Marie Pardyová)

mravnost, rys člověka nebo jednání, které odpovídá přijatým pravidlům a hodnotovým představám, zejména pokud je takové jednání v rozporu s okamžitým prospěchem či zájmem jednajícího. Normy mravnosti jsou v tradičních společnostech náboženského původu: řídí se vůlí božstev či Boha. Pozdní antika je spojila s představou ctnosti, která je „sama sobě odměnou“ (stoá). V moderních společnostech se mravnost často chápe jako čistě konvenční, neboť jí chybí společně uznávaný náboženský základ. (Jan Sokol)

Muhammad (asi 570–632), (*rasúl Alláh*, „posel Boží“), arabský prorok; zakladatel *islámu – třetího monoteistického náboženství. Pocházel z *Mekky, z rodu Hášim z kmene Kurajš. Záhy osiřel a byl vychován příbuzným. Po sňatku s bohatou vdovou Chadídždou se věnoval obchodování. První zjevení, které se mu dostalo prostřednictvím anděla Džibríla (Gabriela) kolem roku 610, vyzývají k víře v jediného Boha – Alláha, který nevěřící po smrti trestá a věřící odměňuje. K jeho prvním posluchačům patřili bratranec *Alí ibn Abí Tálib, manželka Chadídžda a několik přátel. Muhammadovo učení mířilo proti bohatým mekkánským rodům a ohrožovalo Mekku jako kultovní centrum západní Arábie. Jejich odpor donutil Muhammada a jeho stoupence hledat útočiště v Jathribu (pozdější Medína, Město Prorokovo). V *Medíně vznikla pod jeho vedením obec muslimů; záhy získala vojenské a politické úspěchy v zápase s odpůrci islámu, v roce 630 ovládla i Mekku, což vedlo k širokému přistupování kočovnických kmenů k medínské obci muslimů a k nástupu islámu jako nové světové moci. Muhammad zemřel po krátké nemoci a vzhledem k tomu, že nikdy neřešil otázku svého

nástupnictví, nastal po jeho smrti složitý politický a ideologický boj. Později kanonizované Zjevení, které je považováno za přímé slovo Boží, je obsaženo v **koránu*, který je i návodem k uspořádání vztahů mezi oběma pohlavími. (Jaroslav Malina)

Mughalové (Mogulové), dynastie mongolského původu vládoucí v Indii v letech 1526 až 1858. Největší rozkvět „mughalské říše“ nastal za Akbara Velikého a Džáhángira, od počátku 18. století došlo k úpadku. (Jan Filipický)

Müller Karel (4. 1. 1972, Písek), PhDr., Ph.D., filozof a politický sociolog, odborný asistent Katedry politologie Vysoké školy ekonomické v Praze, kde působí od roku 1999. Vystudoval filozofii na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze (1996), postgraduálně potom politologii na Fakultě sociálních věd Univerzity Karlovy v Praze (2002). Vyučuje předměty Politická sociologie a Občanská společnost a stát: předpoklady, rizika a záruky demokracie. Externě vyučuje také na Fakultě humanitních studií a na Fakultě sociálních věd UK. Zabývá se problematikou moderní občanské společnosti v českém i evropském kontextu. Publikoval řadu článků v českých i zahraničních periodikách. Je autorem publikace *Češi a občanská společnost – pojem, problémy, východiska* (2002, 2003). Pro edici **Panorama biologické a sociokulturní antropologie* napsal (s Marií Dohnalovou a Jaroslavem Malinou) 17. svazek *Občanská společnost: Mimulost – současnost – budoucnost* (2003). Působí v redakční radě časopisu *Grantis*, je členem předsednictva *Helsinského výboru ČR*. Kontakt: PhDr. Karel Müller, Ph.D., Katedra politologie Fakulty mezinárodních vztahů Vysoké školy ekonomické v Praze, náměstí W. Churchilla 4, 130 67 Praha 3, telefon: 224 095 296, e-mail: mullerk@vse.cz. (Karel Müller)

mumie, mrtvé tělo člověka nebo zvířete přirozeně (vysušením, zmrznutím) nebo uměle (balzamováním) konzervované; moderní označení pro zachované pozůstatky zemřelých. Vžilo se především v souvislosti s nálezy konzervovaných pozůstatků starých Egyptanů. Ve středověku se jim podobně jako přírodní pryskyřici *mumio*, s níž byly zaměňovány, přiřítaly léčivé účinky. Staří Egyptané specifické označení pro balzamované pozůstatky svých mrtvých nepoužívali. Zemřelé většinou nazývají **Usire*, podle jejich boha záhrobí. Gabbara – jediný autentický starověký název pro to, čemu říkáme mumie, je až z pozdní antiky a uvádí jej sv. **Augustinus* ve svých kázáních. Souvisí pravděpodobně s označením pro člověka.

Potvrzením tohoto úzu je místní název Gabbari, jímž byla označována čtvrt v pozdně antické Alexandrii, kde se nacházelo rozsáhlé pohřebiště. (Ladislava Horáčková – Jaroslav Malina)

mumifikace, 1. přirozená konzervace, 2. úprava těla zemřelého založená na odstranění snadno se rozkládajících částí (zejména vnitřností) a vysušení zbývajících tkání. Mumifikace měla zpravidla zajistit věčné trvání těla a tím existenci zemřelého. Byla původně vyvinuta ve starém Egyptě v souvislosti s filozofií posmrtného života, jehož účelem byla ochrana těla zesnulého před rozkladem a uchování jeho věrné podoby. Základem mumifikace – jež představovala složitý rituál, který měl napodobit mumifikaci boha **Usira* – bylo odstranění vnitřností (kromě srdce a ledvin), vysušení těla pomocí natronu, jeho potření mastmi a cedrovým olejem a konečně zavinutí do jemných lněných obinadel. Mumifikace trvala 70 dní a prováděli ji ve zvláštních dílnách na okrajích hřbitovů mumifikátoři, kteří tvořili samostatné společenství. **Hérodotos*, jenž navštívil Egypt kolem roku 450 př. n. l., popsal tři základní způsoby mumifikace, jež se lišily dokonalostí provedení a také cenou; rovněž se zmiňuje o výskytu **nekrofilie*, které se balzamovači údajně někdy dopouštěli na mrtvolách krásných žen. Dochované mumie dnes představují důležitý historický, antropologický a paleopatologický pramen (**pohřební ritus – Egypt*). (Jaroslav Malina – Břetislav Vachala)

mumifikace v Tibetu, jeden z pěti základních způsobů nakládání s mrtvolou (**pohřební ritus – Tibet*); je pozdějšího data a byla praktikována pouze u **dalajlamů*, **pančhenlamů* a některých jiných vysokých hodnostářů tibetské buddhistické církve. Jinak se s mumifikací setkáváme jen zcela ojediněle. Návštěvníci Tibetu přinášejí občas zprávy o tom, že v tom či onom *čhörtenu* („obětní schrána“, přeneseně mohyla, případně hrobka) či chrámu viděli sedící

mumifikovanou postavu nějakého významného lamy, opata apod. Jedna z nejmladších mumií se nachází v Tašilhünpu, tradičním sídle tibetských pančhenlamů; jde o 10. pančhenlamu Čhökji Gjalchhāna (1938–1989). Jeho tělo ve vzpřímeně sedící pozici na zkřížených nohou má tvář překrytou zlatou maskou podle nebožtíkovy skutečné podoby, zpoza které vyčnívají jeho dobře viditelné husté, černé, nakrátko střižené vlasy a na částečně již scvrklém zápěstí levé ruky se vedle omotaného růžence lesknou náramkové hodinky. Jak se taková sedící mumie vytváří (a po léta udržuje) a co všechno je k tomu zapotřebí? Vysvětlení obsahuje pojednání jednoho z nejuznávanějších tibetských učenců své doby, gelugpovce Phabongkhapy Čhampa Tändzin Thinklā Gjamccha, známého pod tantrickým jménem Dečhen Ňingpo Palzangpo (1878–1941), věnované speciálně této záležitosti. Podnět k sepsání traktátu o mumifikování, jak sám autor praví, mu dal skon 13. dalajlamy Thubtän Gjamccha (1876–1933) a v té souvislosti nastala potřeba zařadit jeho mumifikaci podle příslušných pravidel. Pro slovo mumie existuje v tibetštině název *mardung*, překládaný různě (a vesměs nesprávně) jako „červený hrob“, respektive „červené ostatky“. Etymologicky termín *mardung* znamená doslova „ostatky/mrtvola/mumie (*dung*) [tři] červených (*mar*) [tělních složek]“, totiž masa, krve a morku. Pro termín mumifikování je používán výraz *kudung rilpor džogcchul*, „metoda uchování mrtvoly v úplnosti“, či *mardung džogcchul*, „způsob uchování mardungu“. Vlastní mumifikační procedura trvá poměrně dlouho a má zhruba tyto fáze: Před konečným uložením nebožtíkova těla (*kudung*) do hrobky či mauzolea (*dungten*) musí být mrtvola zhruba jeden rok umístěna v nějaké větší nádobě či kontejneru (*purgam*). V tomto kontejneru, jehož dno se pokryje kvalitní hedvábnou látkou se vzorky lotosu, měsíce, slunce a podobně, se na takto vytvořené sedátko mrtvola posadí, a sice tak, že její nohy jsou ve zkřížené pozici zvané *vadžraparjanka* (tibetsky *dordže-kjilthung*) a ruce v meditativním držení zvaném *dhjānamudra* (tibetsky *ňamžag*) či nějak podobně. Mrtvola, aniž by byla oblečena v pohřební rubáš (*purrā*, doslovně „bavlněná látka pro nebožtíka“), se umístí nahá tak, aby se ani levým, ani pravým bokem, ani předkem, ani zády nedotýkala stěn kontejneru. Potom se začne postupně zasypávat jemnou „ostatkovou solí“ (*purccha*, respektive *dungccha*), až je v ní mrtvola ponořena po temeno hlavy. Průběžně se přitom plní purgativy (*kudžong*, doslovně „očišťovač“), aby se dokonale odkrvila a zbavila zbylých tkáňových tekutin (*čhabser*, doslovně „žlutavý mok“). Nejvhodnějším purgativem bývá rtuť, vpravovaná do nebožtíkova těla ústy. Tou se má docílit jeho vnitřní očisty. To se opakuje tak dlouho, až test mlékem, vlévaným do těla a z něho nepotřísněně vytékajícím, prokáže, že útroby jsou dokonale očištěné. Taktéž „ostatkovou sůl“ třeba během roku pravidelně vyměňovat. Takto zcela naplněný kontejner se nakonec přiklopí příkrovem. Po provedení úplné vnitřní očisty těla a jeho vnějšího vysušení se mrtvola z kontejneru vyjme, omotá hedvábnou tkaninou, a sice tak, že každý z údů se bandážuje zvlášť (rozumí se jimi pět hlavních údů (*jānlag-nga*), totiž ruce, nohy a hlava, jakož i čtyřicet vedlejších či menších údů (*ňinglag*), totiž nos, uši, brada a prsty na ruce a na nohou), a pokryje se vrstvičkou hrncířské hlíny smíchané s rozdrčenými drahými kameny a vonnými travami. Poté, co se nebožtíkovi upravilo držení rukou (*čhagtab*) způsobem blahověstným pro jeho stoupence a co se mrtvola vyzdobila některými rituálními předměty, provede se na ní poslední a zároveň nejposvátnější úkon, totiž „otevření zraku“ (*čānje*), tj. namalování očí na obličejové masce (tibetského výrazu *čānje* se často používá též ve významu „vysvětit“, například obraz, sochu apod.). Takto upravený nebožtík se posléze uloží buďto do hrobky, nebo, jako v případě dalajlamů a pančhenlamů, do zlatem bohatě zdobených mauzoleí-čhörtenu ve lhaské Potále, respektive v žikackém klášteře Tašilhünpo, kde je vystavena obecnému uctívání. (Josef Kolmaš)

Munzarová Alice (31. 1. 1977, Dvůr Králové nad Labem), RNDr., antropoložka a primatoložka, absolventka magisterského studijního programu oboru antropologie a rigorózního řízení na Katedře antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně. Diplomová práce: *Flexní rýhy člověka a antropoidních primátů* (2002), vedoucí práce:

Doc. MUDr. Vladimír Novotný, CSc.; rigorózní práce: *Návrh klasifikace primárních flexních rýh na dlaních gibbonovitých (Hylobatidae) a lidoopů (Pongidae)* (2003). V roce 2002 získala Cenu děkana Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně. V současnosti pracuje ve Státním ústavu pro kontrolu léčiv a je externí studentkou doktorského studijního programu oboru antropologie na *Katedře antropologie a genetiky člověka Přírodovědecké fakulty Univerzity Karlovy v Praze. Zabývá se sociální strukturou orangutanů chovaných v zajetí (školitel: Doc. RNDr. Václav Vančata, CSc.). Je členkou *České společnosti antropologické. Kontakt: RNDr. Alice Munzarová, Olštyňská 607/1/1708, 181 00 Praha 8-Trója, telefon: 608 613 172, e-mail: alice.munzarova@email.cz. (Alice Munzarová)

Mungo, Austrálie. V kontextu sídlišť na dunách v pobřežním pásmu vyschlého jezera byly odkryty nejstarší známé pohřby na sídlištích, datované původně před 30 000 let. Nedávno bylo jejich stáří zvýšeno až na 60 000 let, což bylo velmi podstatné, neboť pohřbení náležejí modernímu typu člověka a jejich výskyt tak časně a tak daleko od výchozího afrického kontinentu vyvolal diskusi. Datování je tu však i nadále předmětem výzkumu a diskuse. Vysoký muž (Mungo 3) byl uložen na boku a zasypán červeným barvivem. Další tělo mladé ženy bylo spáleno, kosti pak zřejmě sesbírány a pohřbeny v malé jamce – tento pohřeb se tedy považuje za nejstarší doklad kremace. (Jiří A. Svoboda)

Munzarová Alice (31. 1. 1977, Dvůr Králové nad Labem), RNDr., antropoložka a primatoložka, absolventka magisterského studijního programu oboru antropologie a rigorózního řízení na Katedře antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně. Diplomová práce: *Flexní rýhy člověka a antropoidních primátů* (2002), vedoucí práce: Doc. MUDr. Vladimír Novotný, CSc.; rigorózní práce: *Návrh klasifikace primárních flexních rýh na dlaních gibbonovitých (Hylobatidae) a lidoopů (Pongidae)* (2003). V roce 2002 získala Cenu děkana Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně. V současnosti pracuje ve Státním ústavu pro kontrolu léčiv a je externí studentkou doktorského studijního programu oboru antropologie na *Katedře antropologie a genetiky člověka Přírodovědecké fakulty Univerzity Karlovy v Praze. Zabývá se sociální strukturou orangutanů chovaných v zajetí (školitel: Doc. RNDr. Václav Vančata, CSc.). Je členkou *České společnosti antropologické. Kontakt: RNDr. Alice Munzarová, Olštyňská 607/1/1708, 181 00 Praha 8-Trója, telefon: 608 613 172, e-mail: alice.munzarova@email.cz. (Alice Munzarová)

Muromači, viz Ašikaga.

Musil Rudolf (5. 5. 1926, Líšeň), profesor RNDr., DrSc., paleontolog a kvartérní geolog, profesor Ústavu geologických věd Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně, emeritní ředitel *Moravského zemského muzea. Vystudoval klasické gymnázium v Brně, absolvoval Přírodovědeckou fakultu Masarykovy univerzity (1945–1949, dvě státní zkoušky z botaniky, zoologie, mineralogie, geologie a geografie), v roce 1952 obhájil titul RNDr., v roce 1965 se habilitoval z geologie kvartéru a paleontologie, v roce 1968 obhájil titul DrSc. na Univerzitě Karlově v Praze a v roce 1980 byl jmenován řádným profesorem. Přednáší studentům Přírodovědecké a Filozofické fakulty Masarykovy univerzity v Brně a Univerzity Komenského v Bratislavě. Iniciovat a organizuje každoroční mezinárodní pracovní konferenci „Kvartér“, které se účastní odborníci a studenti jak společenských, tak i přírodních věd, kteří se zabývají problematikou pleistocénu; v roce 2004 se bude konat již po patnácté. Rovněž pořádá každoroční týdenní soustředění v Javoříčském krasu, jehož náplní jsou metody práce s jeskynnými sedimenty; letošního roku se tohoto kurzu zúčastnili studenti již z pěti našich i zahraničních univerzit (ze zahraničí studenti Univerzity Komenského v Bratislavě a z Freie-Universität a Humboldt-Universität v Berlíně). Je předsedou doktorského studijního programu „Interdisciplinární studium kvartéru“ – mezifakultního mezioborového programu provázání přírodních a společenských věd, především se zaměřením na geologické vědy a archeologii. Toto postgraduální studium je určeno pro všechny absolventy odpovídajícího zaměření – a to jak z našich, tak i ze zahraničních vysokých škol; při studiu je preferováno komplexní

systemové pojetí kvartéru jako celku ve vzájemné vazbě a ve vzájemných vztazích všech disciplín, které se problematice tohoto časového úseku věnují. Navštívil takřka všechny evropské státy za účelem studia fosilních obratlovců, případně jako hostující profesor. Zabývá se stratigrafií kvartérních sedimentů, především spraší, jeskynních hlín a říčních teras, systematikou a evolucí fosilních savců, především rodu *Equus* a *Ursus*, dále biostratigrafií, tafonomií, paleoekologií, domestikací, muzeologií, teoretickou geologií a historií geologických věd. Účastnil se mnoha výzkumů tuzemských i celé řady výzkumů a projektů zahraničních (Anglie, Německo, Rakousko). Zpracoval nálezy fosilní fauny z řady významných lokalit našich (Barová, Dolní Věstonice, Kůlna, Pavlov, Pekárna, Pod hradem, Předmostí, Stránská skála, Švédův stůl) i zahraničních, především německých a rakouských (Bilzingsleben, Burgtonna, Ehringsdorf, Grubgraben, Meiningen, Oelknitz, Schöningen, Süssenborn, Taubach, Teufelsbrücke, Voigstedt, Weimar). Publikacemi z proslulých moravských paleolitických nalezišť konaných zpravidla ve spolupráci s Janem *Jelínkem, Bohuslavem *Klímou, Jiřím A. *Svobodou, Karlem *Valochem a dalšími badateli významně přispěl k rozvoji věd o člověku a jeho životního prostředí ve světovém měřítku. Publikoval patnáct knižních monografií, několik set odborných studií, statí a sdělení, editoval více než dvacet sborníků a knih a napsal přes sto populárně-vědeckých článků. Většina jeho odborných prací byla publikována v zahraničí. Na Přírodovědecké fakultě Masarykovy univerzity v Brně založil edici **Folia Historica*, která je věnována historii oborů etablovaných na Přírodovědecké fakultě a v níž pod jeho editorským vedením vyšly svazky o osobnostech zde působících (sv. 1–67) a o oborech Biochemie (sv. 68), Pleistocén (sv. 69), Botanika (sv. 70), Mineralogie (sv. 71), Zoologie (sv. 72), Antropologie (sv. 73, v roce 2004). Za své dílo obdržel řadu našich a zahraničních prestižních ocenění (Humboldtova univerzita v Berlíně, Masarykova univerzita v Brně, Slezská univerzita v Katovicích, Univerzita Komenského v Bratislavě, Čestné členství České speleologické společnosti za celoživotní práci a za zásluhy ve speleologii, Čestné uznání rektora Masarykovy univerzity v Brně za rozvoj muzeologie a muzeologické výuky, Medaile Joachima Barranda za práci v paleontologii, Plaketa F. Pošepného za zásluhy a za rozvoj geologických věd udělená prezidiem ČSAV a další). Kontakt: Prof. RNDr. Rudolf Musil, DrSc., Ústav geologických věd Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně, Kotlářská 2, 611 37 Brno, telefon: 549 49 5997, e-mail: rudolf@sci.muni.cz. (Rudolf Musil)

mutace, změna struktury DNA v genech vlivem různých faktorů (mutagenů). (Ladislava Horáčková)

mutilace, zmrzačení, znetvoření. (Ladislava Horáčková)

Muzeum člověka, viz Hrdličkovo muzeum člověka.

Muzeum dr. Aleše Hrdličky v Humpolci, budova na Horním náměstí č. 273 v Humpolci, původně škola, kterou Aleš (Alois) *Hrdlička navštěvoval před vystěhováním do USA, později Okresní muzeum v Humpolci, které bylo v roce 1959 usnesením Městského národního výboru v Humpolci pojmenováno „Muzeum dr. Aleše Hrdličky v Humpolci“ jako výraz ocenění a trvalého připomenutí díla slavného antropologa. Tomuto aktu předcházela od roku 1954 rozsáhlá jednání a podpora ze strany mnoha významných osobností naší i zahraniční kulturní, společenské a vědecké (zejména antropologické) obce: Otto Eiben, Vojtěch *Fetter, Hans Grimm, Lucille Hoymová, Tadeusz Dzierżikraj Rogalski, Roland Singer, Thomas Dale Stewart, Jaroslav *Suchý, Vojtěch *Suk, Božo Škerlj, Mildred Trotterová, Jindřich Antonín *Valšík, Adam Wanke a další; o zřízení muzejní expozice věnované Aleši Hrdličkovi (a její pozdější reinstalace) se mimořádně zasloužil zejména Miroslav *Prokopec. Dále se konala řada akcí, které trvaly od 5. září 1958 do 29. března 1959 (90. výročí Hrdličkova narození). Na den 5. září 1958 připadlo 15. výročí Hrdličkova úmrtí, o dva dny později zasedal slavnostně Městský národní výbor v Humpolci v tělocvičně Jedenáctileté všeobecně vzdělávací školy, která byla pojmenována na Školu dr. Aleše

Hrdličky. Ve foyeru školy byla ministrem školství a kultury Františkem Kahudou odhalena busta Aleše Hrdličky od akademického sochaře Milana Knoblocha. Slavnostního aktu se účastnili kromě občanů města naši i zahraniční antropologové, kteří přijeli dvěma zvláštními autobusy z antropologického sjezdu v Opavě. V paláci Dunaj na Národní třídě v Praze byla začátkem roku 1959 otevřena výstava „O životě a díle dr. Aleše Hrdličky“, kterou zhlédlo během jednoho a půl měsíce jejího trvání více než jedenadvacet tisíc návštěvníků (scenáristou výstavy byl Miroslav Prokopec, který zajistil všechny podklady). Závěrečné oslavy byly zahájeny 28. března 1959 (den před výročím 90 let od Hrdličkova narození) v panteonu Národního muzea v Praze, kde o významu Aleše Hrdličky promluvil Vojtěch Fetter. Aktu byli vedle našich a zahraničních antropologů přítomni zástupci Ministerstva školství a kultury, Univerzity Karlovy a ČSAV, z amerického velvyslanectví v Praze se účastnil velvyslanec a kulturní atašé. Oslavy pokračovaly 29. března 1959 v Humpolci, kde nestor českých antropologů Vojtěch Suk otevřel výstavu „O životě a díle dr. Aleše Hrdličky“, která byla do humpoleckého muzea převezena z Prahy a v muzeu nainstalována natrvalo, a proslavil přednášku „Osobní vzpomínka na dr. Hrdličku“. Výstava obsahovala nejen údaje o Hrdličkově životě a díle, ale i stručné dějiny české a světové antropologie a ukázkou, jak si Aleš Hrdlička představoval vybudovat *Muzeum člověka v Praze, pro jehož zřízení věnoval část svých celoživotních úspor. Dnes má humpolecké muzeum kromě hlavní budovy ještě historický dům s výstavní sálou v sousedství. Kromě stálé výstavy o Hrdličkovi a o antropologii (která již byla třikrát obměněna) prezentuje i samostatnou síň, věnovanou osobnosti a dílu slavného skladatele Gustava Mahlera, rodáka z blízkých Kališť, expozice o historii domácího soukenictví a o způsobu života v minulosti v domácnostech v Humpolci a na Vysočině. Pravidelně jsou pořádány v muzeu výstavy obrazů a koncerty. Proti vchodu je umístěna busta dr. Aleše Hrdličky v nadživotní velikosti od akademického sochaře Milana Knoblocha a v nice ve stěně na schodišti je uložena urna s částí zpopelněných ostatků Aleše Hrdličky a jeho první manželky Marie; druhá část je na hřbitově Rock Creek Cemetery ve Washingtonu, D. C., spolu s ostatky jeho druhé manželky Míny. Kontakt: ... (Miroslav Prokopec)

Muzeum terakotových bojovníků a koní Prvního svrchovaného císaře Čchinů, muzeum vytvořené z objektu 1 s *terakotovou armádou v *záhrobním sídle Prvního svrchovaného císaře u Lin-tchungu. Výstavní sál je v západovýchodním směru dvě stě třicet metrů dlouhý, sedmdesát metrů široký a dvaadvacet metrů vysoký. (Jaroslav Malina)

Múzy, dcery Dia a bohyně paměti Mnemosyné, bohyně umění. *Homér znal jen jednu Múzu, později byly známy tři, čtyři až se jejich počet ustálil na tradičních devíti patronkách činností, které byly v Řecku ceněny jako umění: Kalliopé (epické básnictví), Euterpé (lyrické básnictví), Eráto (milostné básnictví), Tháleia (komedie), Melpomené (tragédie), Terpsichoré (tanec), Kleió (dějepisectví), Úrania (astronomie) a Polyhymnia (hymnický a sborový zpěv). V řeckém pojetí byla za umění považována činnost ducha, výtvarná umění, která předpokládala řemeslný fortel a fyzickou námahu, do této kategorie nepatřila a byla řazena mezi řemesla. Vrcholné doklady výtvarné tvorby také vznikly poměrně pozdě, kdy kategorie múzické činnosti byly již vymezeny. Přesto vynikající tvůrci byli považováni za umělce, jak svědčí příklad bájného *Daidala, ale i ocenění, jehož se dostávalo například *Feidioví, *Polykleitovi a jejich četným následníkům. Z výtvarných oborů bylo za umění nejvíce pokládáno malířství, a to právě proto, že nevyžadovalo tolik „přízemní“ fyzické práce. Za „dílo Múz“ (*opus musivum*) byla pokládána i *mozaika, jedna z pozdějších malířských technik používaná od 4. století př. n. l. (Jaroslav Malina – Marie Pardyová)

mužství, viz mužství/ženství.

mužství/ženství, kulturní konstrukce implikující rozplývavé, „rozmyté“ množiny atributů různých rovin: psychické, kulturní, sociální, biologické. Ač je kontrast biologicky dán, blízkost nebo vzdálenost mezi mužstvím a ženstvím může oscilovat podle kultur, tradic,

epoch, dobových mód. – Antropologicky zajímavé jsou pokusy o univerzální matrice či škály vzájemného vztahu i jednotlivých podob mužství a ženství. Nejproslulejším je patrně pokus Margaret Meadové (*Sex and Temperament in Three Primitive Societies*, 1935). Zjednodušeně řečeno, matrice M. Meadové vychází z obvyklé euroamerické představy o aktivním, agresivním muži oproti pasivní, submisivní ženě. Na exotickém materiálu Nové Guineje M. Meadová zakládá „kompletní permutaci“: pasivní, zženštilý muž a odpovídající osobnostní struktura ženy u Arapeshů; opační jsou Mundugumorové s aktivní a agresivní mužskou i ženskou osobností; zbývají Tchambuliové, kteří jsou ve srovnání s Euroameričany „uspořádání“ opačně: dominantní neosobní žena a emocionálně závislý muž. Ať už je tato matrice jakkoliv umělá, její směřování je zjevné: extrémní kulturní relativismus mužství a ženství. – Novější pohledy na mužství a ženství za mnohé vděčí feminizmu: přesvědčivě sugerují, že konvenční bipolární model založený na biologii je sotva platný a že pohlaví (sex) i sociální pohlaví (gender, kulturní normy) jsou odlišnými kategoriemi, jež spolu sice souvisí, ale tento vztah není nikterak izomorfní. *, „Gender“ je symbolickou, prostě kulturní kategorií. Je vhodné podtrhnout, že dokonce i nejrigidnější tradicionalisté připouštějí propozici, podle níž mužství a ženství jakožto principy nejsou polaritami inherentními, protiklady vzdálenými, ale spíše čímsi na způsob „splývavého kontinua“. Musíme však připomenout, že – antropologicky vzato – kulturní sklon odlišit a polarizovat pohlavní role je faktem rekurentním. Většina kultur spíše zdůrazňuje, ba nejednou přehání biologické potenciály jasným definováním, normováním pohlavních úloh a vymezováním „náležitého“ chování mužů a žen, ať už jako protikladného nebo komplementárního. Dokonce i tam, kde existuje pohlaví „třetí“, případně *berdache u préríjních Indiánů, jsou výrazně odlišeny konvenční mužské a ženské typy. – U tradičních výkladů mužství a ženství, můžeme rozlišit zřejmě tři základní: 1. marxistický/nověji feministický, založený na idiomatice konfliktu a vykořisťování (Engels, Bebel; Dworkinová, zejména svým nepřekonatelným dílem *Soulož*); 2. biologizující – zastáncem je například Lionel Tiger, u něhož je mužství výrazem evolučních tlaků apod.; 3. výklad, který předkládá standardní verze psychoanalýzy: Freudova interpretace pohlavní odlišnosti je založena na zřeteli existence rysů, jež lze nazvat ženskými, a tyto se liší od rysů, jež lze nazvat mužskými. Nějakou přesnější definici Freud odmítá. Jeden ze základních protikladů tkví však v tom, že jeho složky nefungují symetrickým způsobem. Pouze mužství je podle Freuda paradigmatické: existuje jen jedno libido, jež je mužské, a tak je psychický vývoj dívek nejprve identický s vývojem chlapců. Finita je to, co diverguje; Freud ji chápe jako mysteriózní, neprozkoumanou oblast. Neřekla snad o mnoho let později Julia Kristeva, že „žena, to se nedá definovat“; neřekl snad, rovněž o něco později, Jacques Lacan, jako vždy naprosto nepřekonatelně, že „il n'y a pas La femme“, „Žena neexistuje“, chtěje užitím velkého písmene ve členu určitém „La“ asi naznačit, že žena, či spíše Žena postrádá univerzálnost, že ženství je obtížně generalizovatelné, a tedy – vraťme se k Freudovi – na rozdíl od mužství, jež je dáno, je oblastí záhadnou. Potud tedy „das ewig Weibliche“. Přiznejme však Freudovi alespoň částečné „smíření“, ne-li „smíšení“ mužství a ženství, totiž konstituční bisexualitu: „Pohlavnost je biologickou skutečností, která, ač má pro duševní život mimořádný význam, je psychologicky těžko postižitelná. Jsme zvyklí říkat: každý člověk projevuje jak mužská, tak i ženská pudová hnutí, potřeby, vlastnosti, ale charakter mužského a ženského může sice stanovit anatomie, ale nikoli psychologie.“ – Vraťme se však k antropologii: Gilmore má zjevně pravdu, když konstatuje, že „záhada mužství (a dodejme – i ženství) se musí hledat v kultuře“. Koneckonců jsou to „transkulturní variace“, jež skýtají nejvýraznější pohled na ono splývavé kontinuum, na jehož jednom konci najdeme „machisty“ z Andalusie a Truku a na jeho druhém konci pak jemné zženštilé Tahitěany (Levy: „zženštilost je obecně přijímána jako normální typus mužské osobnosti“) a plaché, ostýchavé Semaije z Malajsie. (František Vrhel)

mycetom, viz maduromykóza.

Mycobacterium leprae, Hansenův bacil, původce lepry. (Ladislava Horáčková)

Mycobacterium tuberculosis, původce tuberkulózy u člověka. (Ladislava Horáčková)

myelo-, označuje vztah k: 1. míše, 2. k myelinu, 3. ke kostní dřeni. (Ladislava Horáčková)

myelom, viz myeloma multiplex, plasmocytom, Kahlerova nemoc.

myeloma multiplex, plasmocytom, Kahlerova nemoc, myelom. Zhoubné nádorové onemocnění vycházející z plasmocytů, které se nekontrolovatelně množí, zaplavují kostní dřev a poškozují kost. (Ladislava Horáčková)

mykénská civilizace, představuje kulturu, která se na Peloponnésu vytvořila kolem poloviny 2. tisíciletí př. n. l. a byla pojmenována podle důležitého centra *Mykén, protože u Homéra má mykénský vládce zřejmou autoritu nad ostatními lokálními králi. Nositeli této kultury byli indoevropanští Řekové, u *Homéra označovaní jako Achájové, Danaové nebo Argejci. Do Řecka se jejich předkové dostali při migrační vlně na počátku 2. tisíciletí př. n. l. a jejich spojením s původním obyvatelstvem se vytvořilo etnikum Mykéňanů. K vzestupu kultury došlo v 16. století př. n. l. V umělecké produkci Mykéňané napodobili vyspělou Krétu, je z ní ovšem zřejmé, že byli více zaměřeni na boj a lov a jako Indoevropané měli také větší sklon k abstrakci. Ve 13. století př. n. l., kdy začaly ohrožovat mykénské panství útoky příslušníků další migrační fáze, byly lokality obehnané mohutnými hradbami z kyklopského zdiva (Mykény, Tíryns), ale k jejich záchraně to nestačilo: byly vypáleny a mykénská civilizace zanikla téměř se všemi svými projevy pod náporem nových vln řeckého etnika včetně ničivého průniku *Dóřů. (Marie Pardyová)

Mykény, významné centrum mykénské kultury, která se na Peloponnésu vytvořila kolem poloviny 2. tisíciletí př. n. l. Mykény byly nejdůležitějším sídlištěm v Argolidě. Palác, jehož trosky se zde zachovaly, má mohutné opevnění z takzvaného kyklopského zdiva s monumentálním vstupem – Lví bránou; v její blízkosti objevil Heinrich *Schliemann královskou nekropoli z 16. století př. n. l. s bohatými pohřby, vybavenými i zlatými obličejovými maskami a mylně ji považoval za pohřebiště homérských hrdinů – *Agamemnóna a dalších. (Marie Pardyová)

mykofyta, houby, fungi.

mykóza, onemocnění způsobené houbami. (Ladislava Horáčková)

myositis, svalové onemocnění se známkami zánětu, někdy revmatického původu. (Ladislava Horáčková)

myositis ossificans, zkostnatění části svalového úponu například po úraze nebo chronickém dráždění. (Ladislava Horáčková)

mytologie, ...

mýtus, ...

MZM, viz Moravské zemské muzeum.

náboženská organizace, viz církev, podle Zákona č. 308/1991 Sb. o svobodě náboženské víry a postavení církví a náboženských společností se církví nebo náboženskou společností rozumí dobrovolné sdružení osob stejné náboženské víry v organizaci s vlastní strukturou, orgány, vnitřními předpisy a obřady. (Marie Dohnalová)

náboženství, vztah člověka k transcendentnu, na němž je závislý, a dále souhrn projevů této závislosti; náboženství teistická (uctívání boha, bohů) a neteistická (uctívání něčeho nebožského – buddhismus, taoismus); náboženství polyteistická (uctívání více bohů), monoteistická (uctívání jednoho boha); náboženství kmenová, národní (hinduismus, judaismus, šintoismus), nadnárodní a světová (buddhismus, islám, křesťanství); opakem je ateismus. (Jaroslav Malina)

náčelník, ...

nadace, účelová sdružení majetku zřízená a vzniklá podle Zákona o nadacích a nadačních fondech č. 227/1997 Sb. pro dosahování *obecně prospěšných cílů. Majetek nadace tvoří nadační jmění a ostatní majetek nadace. Celková hodnota nadačního jmění nesmí být nižší

než 500 000 Kč a po dobu trvání nadace se nesmí snížit pod tuto hodnotu. Nadace používá k dosahování účelu, pro který byla zřízena, výnosů z nadačního jmění a ostatní majetek nadace. Nadační jmění je peněžní vyjádření souhrnu peněžitých i nepeněžitých vkladů a nadačních darů zapsaných v nadačním rejstříku. Může být tvořeno peněžními prostředky, cennými papíry, nemovitými a movitými věcmi i jinými majetkovými hodnotami. (Marie Dohnalová)

Nadace Universitas Masarykiana (zkratka NUM), byla zaregistrována 25. 3. 1993 pod č. j. 1993/25 u Magistrátu města Brna, odboru vnitřních věcí, a dne 11. 12. 1998 byla zapsána do rejstříku nadací a nadačních fondů pod číslem výpisu 132438/98 u Krajského obchodního soudu v Brně. Správní rada je složena z erudovaných vědecko-pedagogických pracovníků Masarykovy univerzity v Brně i z jiných institucí (prof. JUDr. Josef Bejček, CSc., doc. Ing. Marie Dohnalová, CSc., doc. RNDr. Eduard Fuchs, CSc., Ing. František Gale, prof. PhDr. Jaroslav Malina, DrSc. [předseda Správní rady NUM], Jaroslav Mittag, prof. RNDr. Eduard Schmidt, CSc., prof. PhDr. Josef Unger, CSc. [místopředseda Správní rady NUM], prof. MUDr. Jiří Vorlíček, CSc.), a proto velmi dobře zná potřeby prostředí, v němž působí; je zatím jedinou českou nadací působící na univerzitní půdě. Není proto pasivní, nečeká pouze na projekty zvnějšku, nýbrž je vyhledává, iniciuje nebo spoluvytváří a udržuje svou kontrolu až do úspěšného dokončení projektu. Od svého založení podporuje vzdělávací, vědecké, umělecké, kulturní a společenské projekty, zejména autorů z akademické obce Masarykovy univerzity v Brně, ale i autorů z jiných vysokých škol a ústavů Akademie věd v České republice. K trvalému a kvalitnímu rozvíjení této činnosti vytvořila odpovídající institucionalizované zázemí: měsíčník *Univerzitní noviny – List Masarykovy univerzity a Nadace Universitas Masarykiana* (v roce 2003 10. ročník); šest nadačních knihnic – Edice Beletrie, Edice Heureka, Edice Miscellanea, Edice Osobnosti, Edice Scientia, Edice Scintilla, v jejichž rámci bylo publikováno více než 60 svazků (řada z nich oceněna na domácím i mezinárodním poli); *Cena Karla Engliše* za aktivity v ekonomické oblasti; *Cena Nadace Universitas Masarykiana* za aktivity ve vědě, umění a kultuře. Nadace se podílela na založení tradice reprezentačních plesů a zahradních slavností Masarykovy univerzity. Tato situace našla též odraz v letech 1999 a 2001, kdy Nadace Universitas Masarykiana uspěla ve výběrovém řízení Nadačního investičního fondu v I. a II. etapě. Veřejné řízení pro rozdělování nadačních příspěvků vypisuje NUM od roku 1993 do současné doby, tedy více než 10 let. Kontakt: Nadace Universitas Masarykiana, Jiráskova 24, 602 00 Brno, telefon, záznamník, fax: 549 49 1433; e-mail: jmalina@sci.muni.cz. (Jaroslav Malina)

nadační fond, účelová sdružení majetku zřízená a vzniklá podle Zákona o nadacích a nadačních fondech č. 227/1997 Sb. pro dosahování *obecně prospěšných cílů. Nadační fond používá k dosahování účelu, pro který byl zřízen, všechny svůj majetek. (Marie Dohnalová)

Nadační investiční fond (zkratka NIF), vznikl v roce 1991 jako akciová společnost; na účet tohoto fondu bylo převáděno 1% z každé privatizace, výsledný zisk byl přerozdělen ve dvou etapách (1999, 2001 [2003, 2004]) mezi 73 nadací. (Marie Dohnalová)

nádoba viscerální, viz viscerální nádoba.

nádor, tumor, útvar vznikající nekontrolovaným dělením buněk, které přestaly být podřízeny regulačním růstovým mechanismům organismu. (Ladislava Horáčková)

náhrobek, stavitelský nebo sochařský objekt umístěný nad hrobem. Oproti *náhrobníku mívá složitější výzdobu. Pokud je součástí náhrobku znázornění lidské postavy, tak se jedná o náhrobek figurální, případně polofigurální. (Josef Unger)

náhrobní stéla, kamenná deska umístěná na hrobě ve svislé poloze; častá je zejména na židovských hřbitovech. (Josef Unger)

náhrobník, náhrobní kámen nebo kovová deska kryjící hrob v podlaze; kromě krytí hrobu měl fixovat základní pozitivní informace o mrtvém. (Josef Unger)

Nahua, jazyková skupina, k níž se počítají jazyky *Aztéků, Čalků, Tepaneků ze středního Mexika a jazyky kmenů Sigua, Nikarao, Bagace aj., z Hondurasu a Nikaragui. (Oldřich Kašpar)

náhuatl, jazyk skupiny Nahua, kam patřili kromě *Aztéků také *Toltékové, Acolhuakanci, Tlaxcaltekové a další; spisovná aztéctina je nejznámější koloniální podoba náhuatlu. (Oldřich Kašpar)

nález [archeologie], *archeologický objekt, získaný v terénu – při *prospekci a *exkavaci. Termín má dva významy – širší (používaný zřídka a pouze v obecných výkladech) a úzký (převládá, zvláště v konkrétních kontextech):

1. V širším smyslu je nálezem vše, co bylo získáno v terénu (včetně staveb, stop atd.).
2. V úzkém významu to jsou pouze přenosné předměty, které dříve měly svoje samostatné funkční určení (spony, závěsky, sekery atd.) a také přenosné a lehce oddělitelné prvky a dokonce části věcí (hlavice sloupu, střepy atd.). (Jaroslav Malina)

nález izolovaný, viz izolovaný nález.

nález ojedinělý, viz ojedinělý nález.

naleziště [archeologie], místo, kde byly nalezeny archeologické objekty (nebo objekt), nezávisle na tom, jaké: památník, ojedinělý nález nebo několik předmětů, objevených společně daleko od ostatních, avšak nespojených spolehlivě do jednoho komplexu. V takovém případě kritériem jejich sloučení dohromady a oddělení od jiných podobných předmětů, nalezených v sousedství, je realističnost jejich pravděpodobné příslušnosti k jednomu zde ještě neobjevenému velkému památníku – osadě, stanici, pohřebišti atd. Termín naleziště má široký a neurčitý význam. Vyskytuje se většinou ve fázi, kdy ještě nedisponujeme o daném místě téměř žádnými poznatky. V české archeologické literatuře se někdy používá téměř v synonymickém významu termín „lokalita“ nebo „památník“, zatímco v anglosaské literatuře označuje lokalita („locality“) spíše omezený geografický prostor, který v sobě zakládá předpoklad kulturní homogenity v každém čase; českému termínu naleziště odpovídá v anglosaské literatuře termín „site“. V nalezištích jsou objeveny věci či artefakty, stavby (objekty) (anglicky „feature“; rusky „sooruzenije“; v češtině se často užívá termín „objekt“, případně „sídelní objekt“), uloženiiny a kulturní vrstvy, ekofakty (anglicky „ecofacts“) nebo *přírodní materiální pozůstatky. (Jaroslav Malina)

nálezy [archeologicky], přenosné objekty, kdysi samostatného funkčního určení. Nicméně jsou takto nazývány také přenosné a lehce oddělitelné prvky (a dokonce části) takových objektů, které již nemusely být mobilní. Spona, závěsek, sekera, dýka korál (část náhrdelníku), hlavice sloupu (architektonický prvek budovy), kost, obilné zrnko, uhlík – to jsou příklady nálezů. (Jaroslav Malina)

Nan-čao (649–1252), mohutná otrokářská federace na území dnešního severního Vietnamu, Laosu, Barmy a Thajska, nezávislá na ústředních čínských vládách. (Josef Kolmaš)

Nan-čchao (Jižní dynastie, 420–587), souhrnné označení pěti dynastií v jižní Číně – Sung (420–479), Čchi (též Nan Čchi, 479–502), Liang (502–557), Čchen (557–587) a Chou Liang (555–587). (Jaroslav Malina)

nanismus, trpaslictví (tělesná výška dospělého muže pod 150 cm, ženy pod 140 cm). (Ladislava Horáčková)

Nankingská dohoda, uzavřená 29. srpna 1842 s Velkou Británií, již se anglickému obchodu v Číně otvíralo pět jihočínských přístavů – Kanton, Sia-men (Amoy), Fu-čou, Ning-po a Šanghaj. Anglickým majetkem se od těch dob stal Hongkong (Siang-kang; vrácen Číně v roce 1997). (Josef Kolmaš)

Nan Ming (Jižní Mingové, 1645–1661), krátkodobá dynastie v jižní Číně, pokračující v tradici *Mingů a v odboji proti *Mandžům. (Jaroslav Malina)

náprsní kříž, viz pektorál.

Nara, viz Heidžókjó.

Narmer, pravděpodobný sjednotitel Egypta krátce před rokem 3100 př. n. l., jehož jméno zní v překladu „Zlý sumec“. Připomíná ho slavná břidlicová paleta uložená v Egyptském muzeu v Káhiře. (Břetislav Vachala)

národ, uvědomělé společenství lidí, spojených sdílenými mravy, institucemi a zpravidla jazykem, často i územím, společnou historií, kulturní tradicí apod. Národní společenství vznikala ruku v ruce se vznikem států: národ tíhne k samostatné státnosti, stát prosazuje jednotný národ. (Jan Sokol)

národní hospodářství, viz ekonomika.

národy přírodní, viz přírodní národy.

nartex, předsín na západním průčelí starokřesťanských a raně středověkých chrámů (byla častá zvláště v architektuře východních oblastí). (Josef Unger)

natron, přirozený minerál obsahující směs normálního a kyselého uhličitanu sodného a jiných příměsí, který má vysoce hygroskopický účinek. (Ladislava Horáčková)

natúfien (podle lokality Wádí il-Natúf, Izrael), předkeramická zemědělská kultura rozšířená ve východním Středomoří. Typologicky je charakterizovaná geometricky retušovanými čepelemi, mikrolity (segmenty, trojúhelníky), hroty šípů a srpovými čepelemi; k tomu přistupuje bohatá kostěná industrie – držadla srpů, háčky udic, harpuny, šídla i ozdobné přívěsky. Vznikají stálá sídliště, většinou s kruhovými domy s kamennou podezdívkou, kde se rovněž pohřbívalo. Lebky zemřelých se doplňovaly do tvaru plastik. Typické jsou hrubé kamenné skulptury. (Jaroslav Malina – Jirí A. Svoboda)

naturalismus (latinsky *naturalis*, „přírodní“), estetická teorie, směr a metoda v literatuře a malířství 60. až 80. let 19. století. Vznikl ve Francii a odtud se rozšířil po Evropě i do Ameriky. Filozofickou základnou naturalismu byl pozitivismus, zejména deterministická teorie Hippolyta Taina (1828–1893), podle níž je člověk determinován rasou, prostředím a dobou. Významný byl i vliv lékařských a přírodovědných bádání o dědičnosti a o původu vášní. Program naturalismu v literatuře formuloval a svým dílem, čerpajícím ze všech vrstev a prostředí francouzské společnosti, naplňoval Émile Zola (1840–1902). Naturalismus se vyznačoval sledováním a detailním popisem denní reality, zaměřením na její brutální, stinné stránky, snahou pořádně dokument a v něm postihnout člověka ovládaného biologickými pudy, určeného dědičnými předpoklady. Svými požadavky vědecké objektivnosti naturalismus připravoval už Gustave Flaubert (1821–1880), ale on sám se za iniciátora naturalismu nepovažoval. Přímý přechod k naturalismu tvořilo dílo bratří Edmonda (1822–1896) a Julese (1830–1870) de Goncourtových. Větší část jejich díla je věnována ženám. Jsou jimi přitahováni, ale zároveň v nich vidí nepochopitelné přízračné bytosti, v mnohých příbězích prosakuje přesvědčení, že láska a manželství jsou pro umělce zkázou. Výrazné rysy naturalismu má román *Germinie Lacerteuxová* (1864), v němž je život služky zachycen jako „klinika lásky“. V německé literatuře naturalismus ovlivnil tvorbu Gerharda Hauptmanna (1862–1946), v Norsku tvorbu Knuta Hamsuna (1859–1952), v Rusku Alexandra Kuprina (1870–1938), nejsilněji však působil v Itálii, kde vznikla jeho obdoba, zvaná verismus. V české literatuře zasáhl vliv naturalismu především Karla Matěje Čapka-Choda (1860–1927). Naturalismus ve výtvarném umění byl méně výrazný. V přístupu ke ztvárňované skutečnosti je realistický, vyznačuje se nenuceností a plností. V malířství se za představitele naturalismu pokládá Gustave Courbet (1819–1877). Jeho obrazy urážely slušné mravy současníků, byl proto vystaven mnohým útokům. V Courbetově tvorbě jsou zastoupeny obrazy se zřetelnou erotickou tematikou, je autorem série ženských aktů, které dokládají nesentimentální vztah k privilegovanému námětu ženské postavy. (Jaroslav Malina)

naučení, egyptsky *sbajet*, staroegyptský literární útvar; rozvíjel se nepřetržitě od Staré říše po dobu tří tisíciletí. Naučení má podobu sbírky moudrých rad, které dává zestárlý otec svému synovi, když mu odevzdává svůj úřad a hodnost, aby pokračoval. Cílem naučení bylo připravit mladého člověka na životní cestu, po níž ho měl vést princip **maat*. Autorem

nejstaršího dochovaného naučení byl *Ptahhotep, vezír krále Džedkarea Isesiho. Stodesetiletý Ptahhotep v něm udělal ve 37 kapitolách svému synovi rady o tom, jak se chovat v určitých situacích v oblasti společenského života a v některých záležitostech života soukromého a rodinného. (Břetislav Vachala)

nauka o pramenech (pégologie), zvláštní historická disciplína nebo soubor disciplín, jejichž úkolem je vyhledávání, shromažďování, systematizování a preparování pramenů, aby tyto prameny byly připraveny tak, aby z nich mohla být správně získávána historická informace (určení stáří, autora, tématu, pochopení jazyka atd.). (Jaroslav Malina)

Navštívení, latinsky *visitatio*, křesťanský motiv zobrazující setkání Panny Marie a Alžběty, v době, kdy obě očekávají narození dítěte. Tento motiv vznikl v raném středověku jako ilustrace k obrazovému cyklu **Nového zákona*. K nejpozoruhodnějším dokladům jeho ztvárnění patří scény ze sochařské výzdoby gotických katedrál, například ze západního průčelí dómu v Remeši (1225) a Bamberku (1235). (Jaroslav Malina)

Nazlet Khater, střední Egypt, doklady nejstarších dolů na kamenné suroviny, rituální hroby; stáří 35 000 až 30 000 let. (Jiří A. Svoboda)

Nebesa, viz Tchien.

nebeský mandát, viz tchien-ming.

Nefertiti (kolem roku 1350 př. n. l.), egyptská královna. Byla manželkou Amenhotepa IV. – *Achnatona a zřejmě faktickou spoluvládkyní, podílela se i na jeho náboženské reformě. Její portréty z dílny sochaře Thutmose z doby kolem roku 1350 př. n. l., nalezené v Tell el-Amarně, patří k nejpůsobivějším zobrazením ženské tváře v historii výtvarného umění. (Břetislav Vachala)

nefrit, viz jadeit a nefrit.

nefrologie, lékařský obor zabývající se výzkumem, diagnózou a léčbou nemocí ledvin. (Ladislava Horáčková)

nejstarší egyptština, první vývojový stupeň egyptštiny (samostatné větve afroasijských jazyků); představuje jazyk Archaické doby a Staré říše. Jsou jí zaznamenány v hieroglyfickém písmu nápisy v královských a soukromých hrobkách, na sloupech, pilířích, sochách, stélách a různých předmětech a v hieratickém písmu texty na papyrových svitcích. Je rovněž jazykem *Textů pyramid*. (Břetislav Vachala)

nekoitální sex, široká škála sexuálních aktivit, které nejsou vázány na pohlavní spojení, a přece mohou stupňovat sexuální vzrušení až k orgasmu. Zahrnují dráždění na povrchu pohlavních orgánů, v pochvě i konečniku, třeba i za pomoci erotických pomůcek. U párů neschopných pohlavního spojení může nekoitální sex nahrazovat soulož. (Jaroslav Zvěřina)

nekrofilie, jedna ze – spíše vzácnějších – sexuálních perverzí, pohlavní atrakce vzrušení, potěšení z kontaktu s mrtvolou či ukájení se na mrtvolách, v „ideálním případě“ sexuální obcování s mrtvolou. Nejstarší popis tohoto jevu zaznamenal historik Hérodotos v prostředí egyptských mumifikátorů. (Jaroslav Malina)

nekrokaustie, spalování mrtvol. (Josef Unger)

nekrolatrie, uctívání mrtvých. (Josef Unger)

nekrologium, seznam zemřelých členů konventu, případně řádu a dobrodinců; pořizován pro systém výročních modliteb za zapsané osoby. (Josef Unger)

nekromantie, vyvolávání duchů. (Josef Unger)

nekropole („město mrtvých“), pohřebiště. (Josef Unger)

nekróza, latinský termín necrosis, odumření (rozpad) tkáně či části orgánu. (Ladislava Horáčková)

nemoc, viz choroba.

neo-, předpona označující „nový“, „mladší“.

neoacetabulum, nově vytvořená kloubní jamka pro hlavici femuru při její luxaci. (Ladislava Horáčková)

nearthrosis, neoartróza, nový, nepravý kloub. (Ladislava Horáčková)

neodifuzionistická antropologie, směr v socio-kulturní antropologii navazující na kriticky přehodnocené paradigma *difuzionistické antropologie. (Jaroslav Malina)

neoevolucionistická antropologie, směr v socio-kulturní antropologii navazující na kriticky přehodnocené paradigma *evolucionistické antropologie.

neofyty, rostliny v daném území zdomácnělé, zplaňující z kultury, či jen přechodně zavlékané do území člověkem v novověké či mladší době; za středověko-novověký předěl je ve fyto geografii považován rok 1492. (Petr Bureš)

neindigenofyty, *neofyty v daném území zdomácnělé, vyskytující se na přirozených, člověkem neovlivněných, stanovištích. (Petr Bureš)

neokonfuciánství (čínsky *tao-süe* nebo *li-süe*), konfuciánské učení reformované za dynastie *Sung (960–1279). Až do současné doby významně ovlivňuje společnost na celém Dálném východě. (Jaroslav Malina)

neolit (mladší doba kamenná), období vzniku a rozvíjení zemědělství a chovu zvířat, nejdříve na Předním východě v 9. tisíciletí př. n. l., v Číně v průběhu 7./6. tisíciletí př. n. l., v dalších oblastech světa později. (Jaroslav Malina)

neolokalita, usídlení novomanželů po svatbě nezávisle na příbuzenstvu manželky nebo manžela. (Jaroslav Skupník)

neonaticida, viz infanticida. (Josef Unger)

neoplasma, viz nádor.

neoplastický, týkající se nádoru, nádorového původu. (Ladislava Horáčková)

nepokrevní příbuzenství, ...

nepravé dveře, typ staroegyptské stély napodobující v kameni (méně často ve dřevě) uzavřené dveře. Nepravé dveře byly zvláště oblíbené ve Staré říši, kdy představovaly významnou součást hrobky, neboť – zasazené do západní stěny hrobní kaple – symbolicky vyznačovaly hranici mezi pozemským a posmrtným světem. Těmito dveřmi přicházel duch zesnulého, aby přijal obětiny jídel a nápojů. Nepravé dveře zdobilo znázornění majitele hrobky sedícího u obětního stolu a hieroglyfické nápisy uvádějící jeho jméno, tituly a obětní formule. (Břetislav Vachala)

Něčinská smlouva (1689), mezi Ruskem a Čínou o hranicích a vzájemném obchodu. (Josef Kolmaš)

nesmrtelnost, pojem nesmrtelnosti nebo dlouhověkosti je vlastní takřka všem legendám a mýtům přírodních a pravěkých společností na celém světě. Tvoří ústřední ideu téměř všech pozdějších propracovaných starověkých náboženských soustav a filozofií života. Je útěšnou odpovědí na strach ze smrti, který tolik traumatizuje snad každého člověka. Otázky spjaté s nesmrtelností, nebo alespoň s dlouhověkostí lidské bytosti, duší a existencí na onom světě jsou zkrátka předmětem úvah od počátků lidského rodu. Mnozí z nás tuto představu sdílejí dosud. Zda oprávněně, nevíme: doposud se nikdo z onoho světa nevrátil a nepodal svědectví. Ze zkušeností při lopotném obstarávání obživy lidé ovšem věděli, že k tak velkým cílům, jakými byly dlouhověkost nebo nesmrtelnost, nepovede snadná cesta. A začali hledat rozmanité prostředky, jak ji nalézt a překonat: askézí a zřeknutím se světských požitků, jako třeba taoisté, jogíni nebo poustevníci, či všeobjímající láskou ke všem bytostem i k přírodě, jako třeba buddhisté nebo křesťané. Anebo úporným hledáním a vytvořením vhodného preparátu – takovou cestu nastoupili čínští alchymisté, vedení taoistickým učením (viz elixír nesmrtelnosti). (Jaroslav Malina)

nestátní neziskové organizace, termín, používaný k postizení různých druhů dobročinných, sociálních, občanských a jiných neziskových organizací. (Marie Dohnalová)

nestátní organizace, viz nestátní neziskové organizace.

neštovice, černé – variola. Virové onemocnění, které se projevovalo vysokými horečkami a vyrážkou, zanechávající výrazné jizvy. Neštovice probíhaly jako těžký stav s krvácivými

poruchami a mohly vést k úmrtí. Vzhledem k tomu, že se vyskytovaly pouze u lidí, bylo je možné eradikovat celosvětovým očkováním. (Ladislava Horáčková)

Neubauer Zdeněk (30. 5. 1942, Brno), profesor PhDr. RNDr., biolog a filozof, profesor Katedry filozofie a dějin přírodních věd Přírodovědecké fakulty Univerzity Karlovy v Praze (obnovitel Rádlovy katedry); syn státovědce Zdeňka Neubauera (1901–1956), prvního absolventa Masarykovy univerzity v Brně a významného představitele brněnské normativní školy právní filozofie (ke stému výročí jeho narození vydalo Nakladatelství Slon reedici jeho *Státovědy* [1. vydání – Praha: Jan Laichter, 1948]). Iniciátor brněnské *humanologie a první přednášející Humanologie na ústřední téma „Pluralita světů a jednota vědění“. Je autorem několika zásadních objevů v oblasti genetiky, zabývá se filozofií vědy a filozofickou antropologií. Publikoval více než 300 článků a studií v našich a zahraničních časopisech a řadu knižních monografií: *Bytí a subjektivita – Ricoerovské eseje* (samizdat); *Implikátní a explikátní řád živé skutečnosti*; *Sřetnutí paradigmat v současné biologii*; *Cesta za smyslem bytí a poznání*; *Přímlyvce postmoderny*; *Biomoc*; *Smysl a svět: Hermeneutický pohled na svět* ([Knihovna Ceny Nadace Dagmar a Václava Havlových Vize 97, svazek 3] Praha – Břeclav: Moravia press, 2001) aj. Nositel Ceny Nadace Václava a Dagmar Havlových „Vize 1997“ pro rok 2001. Kontakt: Prof. PhDr. RNDr. Zdeněk Neubauer, Katedra filozofie a dějin přírodních věd Přírodovědecké fakulty Univerzity Karlovy v Praze, Albertov 6, 128 43 Praha 2, telefon: 221 953 412, e-mail: hobot@natur.cuni.cz. (Jaroslav Malina)

neunilineární, příbuzenská skupina, jejíž příslušníci sledují svůj původ od zakládajícího předka buď přes mužskou, nebo přes ženskou linii; také nazývána pokrevní rodová skupina. (Jaroslav Skupnik)

neurilemmom, též neurinom, schwannom, nezhoubný nádor vyrůstající ze Schwannových buněk periferních nervů. (Ladislava Horáčková)

neurinom, viz neurilemmom.

neurofibrom, většinou nezhoubný nádor vyrůstající z nervové pochvy. (Ladislava Horáčková)

neurofibromatóza, mnohočetný výskyt neurofibromů, například Recklinghausenova neurofibromatóza. (Ladislava Horáčková)

neurosyfilis, postižení nervového systému při syfilis. (Ladislava Horáčková)

nevládní organizace (anglicky Non-Governmental Organizations, zkratka NGOs), působí v širokém spektru oblastí od humanitární pomoci přes podporu lidských práv až k ochraně životního prostředí. Tyto organizace mohou (ale nemusí) mít status členských organizací. Viz též nestátní neziskové organizace. (Marie Dohnalová)

nevládní organizace obhajující a podporující občanská práva a zájmy (anglicky Advocacy Non-Governmental Development Organizations), bývají profesionálně obsazeny a obvykle nemají individuální členy. Provádějí servis pro své členy – výzkum a výcvik, šíření informací aj. Na mezinárodní úrovni zahrnují International Council for Social Welfare, Amnesty International and World Business Council for Sustainable Development.

nevládní rozvojové organizace zaměřené na zprostředkování rozvojových fondů (nazývány též zkráceně „nevládní rozvojové organizace“, anglicky Non-Governmental Development Organizations, zkratka NGDOs), některé působí na mezinárodní úrovni a zprostředkovávají pomoc chudým zemím na jihu naší planety, mnoho jižních zemí má také vlastní nevládní rozvojové organizace, které mohou být i mimořádně rozvětvené a velmi silné. Na rozdíl od severních nevládních rozvojových organizací jižní NGDOs působí přímo na místní úrovni a angažují se v uskutečňování rozvojových projektů, nebo pro ně získávají místní obyvatelstvo. (Marie Dohnalová)

Nezahualcóyotl (žil v letech 1402–1472), „Postící se kojot“, vladař aztéckého města Texcoca, básník na trůně, vítěz nad Tepaneky. Byl jedním z tvůrců smlouvy o přátelství a spolupráci mezi městskými státy *Tenochtitlán, *Texcoco a *Tlacopan, která umožnila

aztéckou expanzi do celého centrálního Mexika. Autor meditatívni lyriky, dochovalo se asi třicet jeho básní, psaných v jazyce *náhuatl, v nichž se zabýval nestálostí lidského bytí a věčností krásy. (Oldřich Kašpar)

nezasahování, nejednání, viz wu-wej.

neziskový sektor, viz občanský sektor, viz třetí sektor.

Niaux, Ariège, Francie. Rozlehlý podzemní systém, zkoumaný od roku 1906. Malby, především černé a konturové, rytiny, modelace v jeskynním jílu. Koncentrace maleb je především v Černém salonu (realistické, až fotografické pojetí zvířete) a v nově objeveném Réseau René Clastres (zkratkovitější pojetí týchž témat). (Jiří A. Svoboda)

nidus, u osteoidního osteomu ostře ohraničené ložisko tvořené osteoidem, které je obklopeno kostními trámci novotvořené kostní tkáně. (Ladislava Horáčková)

Niederle Lubor (20. 9. 1865, Klatovy–14. 6. 1944, Praha), český antropolog, archeolog, etnograf; profesor Univerzity Karlovy v Praze a její rektor v letech 1927–1929, první ředitel Státního archeologického ústavu v Praze (od roku 1919). V roce 1891 zahájil na pražské univerzitě přednášky z osteologické, tedy prehistorické a historické antropologie, jež byly rozšířeny i o některé části etnické antropologie, čímž položil základy antropologie jako univerzitního oboru. Autor monumentálního díla *Slovanské starožitnosti*, jež je založeno na soudobých antropologických, archeologických, jazykovědných a etnografických poznatcích. (Jaroslav Malina)

Niemannova-Pickova nemoc, dědičné vrozené onemocnění s poruchou metabolismu fosfolipidů, které od raného dětství vede k těžkým poruchám vývoje a ke smrti. (Ladislava Horáčková)

nien-chao („pojmenování roků [vlády]“), způsob počítání dynastických let vlády panovníka, vyjádřených slovem nějakého blahověstného významu + pořadovým číslem roku panování. Systém byl poprvé zaveden v roce 179 př. n. l. (Josef Kolmaš)

NIF, viz Nadační investiční fond.

nika, výklenek půlkruhového nebo pravoúhlého půdorysu. (Josef Unger)

Níká, povstání zprofanované městské chudiny, k němuž došlo v *Konstantinopoli roku 532 a které vypuklo v cirku mezi fanoušky jednotlivých družstev závodníků (červení, modří, bílí a zelení). Povstání, při němž byly zničeny četné stavby v centru města kostely nevyjímaje, dosáhlo takové síly, že málem ohrozilo postavení císaře *Justiniana; císař uvažoval o abdikaci, od níž ho odvrátila jeho manželka *Theodóra. (Jaroslav Malina)

nindžó, viz giri.

Ninchursanga, sumersky „paní hory“. V sumersko-akkadské mytologii představovala jednu z postav bohyně-matky a byla obdařena řadou epitet: „matka bohů“, „matka všech dětí“, „porodní bába nebes a země“. V sumerských seznamech bohů bývá uváděna na čtvrtém místě: *An, *Enlil, *Enki, Ninchursanga. V sumerské tradici byl jejím manželem bůh Enki. (Blahoslav Hruška)

Ninlil, sumersky „paní vítr“; v sumersko-akkadské mytologii manželka boha *Enlila.

Původně byla zřejmě jednou z postav bohyně-matky. (Blahoslav Hruška)

Nippur, sumerské město v Mezopotámii s chrámovým okrskem Tummal, kam směřovaly od konce 3. tisíciletí př. n. l. oběti i procesní pouti z celé země. (Blahoslav Hruška)

nirvána („vyvanutí“), v indické mystice pojem označující vyhasnutí všech světských tužeb, dosažení poznání prostého jakéhokoli klamu (*májá*) a falešného vědění (*avidjá*), a tedy oproštění duše od vlivu *karmamu*, její vysvobození (*mókša*, viz). V *buddhismu, jenž neoperuje s představou nesmrtelné duše (*átman*, viz), nirvána znamená stav nejvyššího vhledu, uvědomění a bdělosti (*bódhi*, viz), negaci všeho, co je strastné a pomíjivé, odstranění všeho světského lpění a koloběhu znovuzrození (*sansára*, viz). (Jan Filipický)

Nishida Toshisada, japonský zoolog, profesor zoologie na Kyoto University (Japonsko), organizátor dlouhodobého projektu *Mahale Mountains Chimpanzee Research Project*. Zabývá

se chováním a ekologií šimpanzů v rezervaci Mahale v Tanzanii. Autor vynikající monografie *The Chimpanzees of the Mahale Mountains: Sexual and Life History Strategies* (1990), která přinesla mnoho nových a zásadních poznatků o sociální struktuře, sexuálním chování a strategii reprodukce šimpanzů. Mezinárodně proslul sugestivně podanými přednáškami o šimpanzích z rezervace Mahale. (Václav Vančata)

Nizámíja, proslulá teologická škola v Bagdádu, založena v 11. století. (Jaroslav Malina)
NNO, viz nestátní neziskové organizace.

noetika (někdy též gnozeologie, epistemologie), součást filozofie, zabývající se obecnými otázkami poznání (poznatelnost, zdroj, průběh a výsledek poznání, pravda a její kritérium apod.). (Jaroslav Malina)

noradrenalin, hormon produkovaný dření nadledvin (*glandulae suprarenales*). Účastní se jako mediátor přenosu vzruchů u sympatiku (spolu s parasympatikem tvoří takzvaný autonomní nervový systém, který řídí stálou činnost vnitřních orgánů nepodléhajících naší vůli). (Jaroslav Zvěřina)

normované polohy lebky, ustálená postavení lebky pro antropologické studium, pro měření, fotografování. (Eva Drozdová)

nová archeologie, ...

nová etnografie, ...

Nováček Jan (27. 5. 1978, Brno), RNDr., antropolog, absolvent magisterského studijního programu oboru antropologie a rigorózního řízení a student doktorského studijního programu na Katedře antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně. Diplomová práce: *Pohřební ritus Germánů v době římské (0–400 n. l.) na Moravě* (2001), vedoucí práce: Prof. PhDr. Josef Unger, CSc.; rigorózní práce: *Anthropologische und paläopathologische Untersuchungen von ausgewählten Fällen aus dem hochmittelalterlichen Friedhof in Winnefeld (Ldkr. Northeim)* (2004); disertační práce: *Využití makroskopických vs. mikroskopických metod k určování věku a pohlaví na spálených kostech: Analýza kosterních pozůstatků germánské populace z doby římské na Moravě*, školitel: Doc. MUDr. Vladimír Novotný, CSc. Kontakt: RNDr. Jan Nováček, Katedra antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně, Vinařská 5, 603 00 Brno, telefon: 549 254 408, e-mail: jannovacek@yahoo.com. (Jan Nováček)

Nováková Marie (14. 3. 1965, Vyškov), MUDr., Ph.D., fyzioložka, žačka a spolupracovnice profesora Pavla *Braveného. V roce 1989 promovala v oboru všeobecné lékařství na Lékařské fakultě UJEP (Masarykovy univerzity) v Brně, v roce 1997 obhájila pod vedením profesora Pavla Braveného a profesorky Yael Eilam z Hadassah Medical School Jerusalem disertační práci na téma *Srdeční sigma receptory*. Od roku 1989 působí na Fyziologickém ústavu Lékařské fakulty Masarykovy univerzity v Brně, nejprve jako asistentka, od roku 1992 jako odborná asistentka. V letech 1992–1993, 1996 a 1997 pracovala v Hadassah Medical School, Hebrew University Jerusalem, Izrael. Od roku 1999 je členkou Akademického senátu Lékařské fakulty Masarykovy univerzity. K jejím vědeckým zájmům patří modulace srdeční kontraktility, srdeční sigma receptory, experimentální metodiky v základním kardiologickém výzkumu a biomedicínské inženýrství. Od roku 1998 byla a je řešitelkou či spoluřešitelkou čtyř grantových projektů. Doposud publikovala více než 25 odborných prací a šest pedagogických textů. Pro edici *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie napsala (s Pavlem Braveným) 29. svazek *Fyziologie krevního oběhu (čtení pro posluchače antropologie a jiné)*. Je členkou České lékařské společnosti J. E. Purkyně, České fyziologické společnosti a členkou mezinárodního výboru Komise Experimentální Kardiologie, pracovní skupiny České kardiologické společnosti. Kontakt: MUDr. Marie Nováková, Ph.D., Fyziologický ústav Lékařské fakulty Masarykovy univerzity v Brně, Komenského náměstí 2, 662 43 Brno, telefon: 549 49 5931, e-mail: majka@med.muni.cz.

novemdiale, devítidenní smutek za zemřelého v antickém Římě. (Josef Unger)

Novotný Vladimír (7. 4. 1939, Brno), docent MUDr., CSc., anatom, morfolog a antropolog, docent *Katedry antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně, oborový koordinátor programu Socrates/Erasmus; vyučuje rovněž na Fakultě výtvarných umění Vysokého učení technického v Brně. V oboru antropologie se habilitoval v roce 1996 (*Sexuální dimorfismus a identifikace pohlaví na kostře člověka: Teoretická východiska, metodologické problémy a praktická doporučení*). Zabývá se především těmito oblastmi: Paleoantropologie: Sexuální dimorfismus a adaptivní změny skeletu hominidů, zejména na pánvi Homo sapiens. Morfologie a osteologie: Pohlavní rozdíly a identifikace pohlaví skeletu člověka u recentních, historických a prehistorických populací lišících se v prostoru a čase; pro archeologii, historickou antropologii, forenzní antropologii (soudní lékařství) a kriminalistiku. (Meta)-Metodologie: Systémový přístup v morfologii a filozofie vědy, morfometrická analýza tvaru a analýza obrazu, antropologická rekonstrukce podoby podle lebky a didaktika morfologie pro antropology a výtvarníky. Přehled aktivního působení v tuzemských a zahraničních společnostech a organizacích: Université Bordeaux I (Francie), „Antropologie a archeologie bitevního pole Slavkov 1805 – Archéologie d’un champ de bataille Austerlitz 1805“ UMR 5809 – CNRS, Laboratoire d’Anthropologie des Populations du Passé, Université Bordeaux I. (J. Brůžek, E. Crubézy, P. Murail) – „Sexual Dimorphism of the Human Pelvis“ Interpopulations Heterogeneity, Parturition Scars, Paleodemography (J. Brůžek). Institute de Paleontologie Humaine, Laboratoire de Préhistoire, Musée National d’Histoire Naturelle Paris – UMR 9948 CNRS (Francie), „Sexual Dimorphism of Mandible for Paleoanthropology“ (S. Condemi). Laboratorija antropologičeskoj rekonstrukciji Rossijskoj akademii nauk Moskva, „Anthropological Reconstruction of the Face from the Skull“ (E. Veselovskaja). Zakład biologii ewolucyjnej człowieka, Instytut antropologii, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, Poznań (Polsko), „Sex Determination of Mandible for Paleoanthropology“ (J. Piontek). Department of Anthropology, University of Delaware (USA), „Reconstruction of Upper Paleolithic Hunters from Dolní Věstonice Site“ (K. Rosenberg). Department of Anthropology, Florida Atlantic University (USA), „Forensic Anthropology of the Skull“ (Y. M. İşcan). Kontakt: Doc. MUDr. Vladimír Novotný, CSc., Katedra antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně, Vinařská 5, 603 00 Brno, telefon 549 496 045, e-mail vnovotny@sci.muni.cz. (Vladimír Novotný)

Nový zákon, specificky křesťanská část *Bible; vznikl v křesťanském prostředí v průběhu 2. poloviny 1. století n. l. a byl pojat církví do kánonu ve 2. polovině 2. století. Hlavním obsahem je zvěst o *Ježíši Kristu a o jeho významu pro lidstvo, vylíčení počátků křesťanské církve a vize konečného dějinného i kosmického vítězství Ježíše Krista. Nový zákon tvoří: čtyři evangelia pojednávající o životě a skutcích Ježíše Krista, kniha *Skutky apoštolů*, 21 epištol, kniha *Zjevení Janovo* neboli *Apokalypsa*. (Jaroslav Malina)

noyau systém, viz sociální struktura, rezidenční.

NROS, viz Nadace rozvoje občanské společnosti.

nucleus pulposus, pulpózní jádro, centrální část meziobratlové ploténky. (Ladislava Horáčková)

nukleární rodina, jádrová rodina, rodina vzniklá na základě afinních a filiačních vazeb, tedy otec, matka a jejich potomci. Protože antropologie ustoupila od představy univerzality rodiny, vyjádřené právě její „nukleárností“ (nevyskytuje se například u indických Najarů), užívá se v současnosti spíše termín manželská či konjugální rodina. (Jaroslav Skupnik)

NUM, viz Nadace Universitas Masarykiana.

nutrice, výživa. (Ladislava Horáčková)

nymfa, řecky *nymfé*, s významem nevěsta, mladá dívka, nymfa. (Marie Pardyová)

O Cestě a ctnosti, též O tao a ctnosti, viz Tao-te-ťing.

občan, příslušník určitého politického společenství, zpravidla státu, kterému z jeho členství v tomto společenství plynou určitá práva a povinnosti. (Marie Dohnalová)

občanská společnost, společnost lidí, kteří jsou si rovni před zákonem; termín občanská společnost se ve společenských vědách pod vlivem přirozeněprávních teorií objevuje od 18. století. Tradičně bývá tento pojem ztotožňován s vládou práva, kdy občané dodržují abstraktní pravidla při střetávání každodenních zájmů (*viz* občanský étos); na Západě je dnes všeobecně považována za záruku svobody a *demokracie. Její členové se vyznačují nejen občanským partnerstvím, ale také rozvinutými obchodními dovednostmi. Mezi její hlavní formy se většinou řadí politická veřejnost a tržní hospodářství. Občanská společnost není pouhou společností občanů, není ani protikladem národní společnosti. Vzniká v procesu modernizace a označuje společenské a ekonomické uspořádání, zásady a instituce mimo rámec státu. Je sférou společenské autonomie samoorganizace mimo sféru politické moci. Občanská společnost stojí v distinkci vůči státu, to znamená, že má mimopolitický statut, má nicméně politickou relevanci. Zájmy a priority vycházející z prostředí občanské společnosti jsou pro politickou sféru normativní, závazné. Žádná vláda nemůže v demokraciích vládnout střednědobě v rozporu s veřejným míněním, od kterého požadujeme nezávislost, které se vytváří v mimopolitické občanské společnosti, tedy mimo sféru politické moci a nemělo by být politickou mocí zprostředkováno. (Marie Dohnalová – Karel Müller)

občanské náboženství, formy rituálu a přesvědčení podobné náboženským, avšak světského charakteru – například uctívání Rozumu za Velké francouzské revoluce apod., ale i politické pochody a ceremoniály. (Marie Dohnalová)

občanské sdružení, podle Zákona č. 83/1990 Sb. mají občané právo se svobodně sdružovat. Mohou zakládat spolky, společnosti, svazy, hnutí, kluby a jiná občanská sdružení, jakož i odborové organizace. K jejich vzniku není třeba povolení státního orgánu, Ministerstvo vnitra posuzuje jednotlivé žádosti o registraci, má povinnost sdružení zaregistrovat, pokud splňuje zákonem stanovené podmínky; některá sdružení tudíž mohou být zakázána/nepovolena. Občané se mohou sdružovat také v neregistrovaných sdruženích (spolcích, klubech, ...) bez právní subjektivity (není povinnost registrace). (Marie Dohnalová)

občanský étos, v liberálních demokraciích označení mravního řádu či principu, který se vyznačuje občanským partnerstvím, tj. vzájemným uznáním občanů jako hodnotných, svobodných a suverénních jednotlivců a dodržováním obecných pravidel v každodenním střetávání jejich zájmů (*viz* též občanství, občanská společnost). (Marie Dohnalová)

občanský sektor, jeden ze sektorů národního hospodářství; řadíme sem všechny ekonomické instituce, které jsou institucionalizované, neziskové, nestátní a dobrovolné; tyto instituce jsou právní osobou, a tudíž mají svá práva i povinnosti. O občanském sektoru lze mluvit jen tam, kde se organizuje na pozadí rovnostářské a vysoce individualizované společnosti, nezávisle na tradičních strukturách příbuzenských, místních, stavovských nebo církevních. Občanský sektor tak pokrývá to, co chtějí jednotliví lidé sami od sebe společně dělat, a to v zájmu společnosti a druhých. Definice by mohla znít: „Občanský sektor je spontánní a vždy dílčí sebe-organizace individualizované společnosti okolo veřejných zájmů“ (Sokol 2002, s. 6–7). (*Viz* též neziskový sektor, *viz* též třetí sektor.) (Marie Dohnalová)

občina, společenská instituce sdružující obyvatele malého místa (vesnice) na základě teritoriálních a příbuzenských vztahů, vyznačující se společným vlastnictvím půdy, výrobních prostředků a částečnou nebo úplnou samosprávou. (Jaroslav Malina)

Období Jižních a Severních dynastií (420–589 n. l.), *viz* Jižní a Severní dynastie.

Období Pěti dynastií (907–960 n. l.), *viz* Pět dynastií.

Období sta dní reform (11. 6.–21. 9. 1898), jehož hlavními ideology byli Kchang Jou-wej a Liang Čchi-čchao a které se neslo ve znamení řady reform v oblasti osvěty, průmyslu a zemědělství, vojenství atd. Skončilo nezdarem vinou císařovny-vdovy Cch'-si a generála Jüan Š'-kchaje. (Josef Kolmaš)

Období Tří říší (dynastie Wej, Šu, Wu) (220–280 n. l.), *viz* Tři říše.

Období Válčících států, *viz* Čan-kuo.

obec, základní článek soustavy státní správy a samosprávy, veřejnoprávní korporace, má vlastní majetek. Jejimi orgány jsou obecní zastupitelstvo a rada obce; navenek obec reprezentuje starosta – stojí v čele obecního úřadu; v oblasti samosprávy rozhoduje prostřednictvím obecně závazných vyhlášek zastupitelstvo obce. (Marie Dohnalová)

obecná antropologie, pojetí antropologie propojující poznání biologické a socio-kulturní antropologie; viz biologicko-socio-kulturní antropologie, integrální antropologie. (Jaroslav Malina)

obecná teorie archeologie, systémy vzájemně spojených a hierarchicky uspořádaných formulací, odrážejících hlavní zákonitosti *archeologie. Jsou to ty zákonitosti, které jsou základem archeologických výzkumů a umožňují archeologům vyhledávat, fixovat, uspořádat a vysvětlovat archeologický materiál – hmotné památky – jako prameny poznání historické minulosti. (Jaroslav Malina)

obecně prospěšná společnost (zkratka o. p. s.), nestátní organizace podléhající veřejné kontrole, poskytující obecně prospěšné služby za předem stanovených a pro všechny uživatele stejných podmínek; za služby lze stanovit poplatky. Zisk o. p. s. nesmí být použit ve prospěch zakladatelů, musí být použit ve prospěch poskytování služeb. Zakladateli se mohou stát právnické osoby, fyzické osoby, stát, případně kombinace těchto subjektů. (Marie Dohnalová)

obecně prospěšný cíl, zejména rozvoj duchovních hodnot, ochrana lidských práv nebo jiných humanitárních hodnot, ochrana přírodního prostředí, kulturních památek a tradic a rozvoj vědy, vzdělání, tělovýchovy a sportu (Zákon č. 227/1997 Sb. o nadacích a nadačních fondech); viz též veřejně prospěšný. (Marie Dohnalová)

Oberkassel, Německo. Osamělý magdalénský hrob byl v roce 1914 nalezen na říční terase Rýna. Dva mrtví, padesátiletý až šedesátiletý muž (1) a dvacetiletá až pětadvacetiletá žena (2), byli vybaveni milodary, zejména dvěma zoomorfními řezbami v kosti, a zasypání barvivem; přesná poloha těl bohužel zaznamenána nebyla. (Jiří A. Svoboda)

objekt (stavba) [archeologie], nehybný (nepřenosný) archeologický objekt, zpravidla velký a často složitý, v každém případě však neoddělitelný od prostředí, od země, od terénu bez zničení (leďa že by byl vyřiznut jako monolit společně s částí prostředí). Každý takový objekt měl kdysi v živé kultuře jeden hlavní účel – například hospodářská jáma, obydlí – polozemnice, obranný val, příkop, hrob atd. (Jaroslav Malina)

objekt archeologický, viz archeologický objekt.

objektová rekonstrukce [archeologie], primární rekonstrukce *věcí, *staveb a *komplexů na základě *stop a *pozůstatků. (Jaroslav Malina)

objev, odhalení neznámého objektivně existujícího jevu, vlastnosti nebo zákonitosti; vznik nové koncepce, případně modifikace myšlenek starších, a jejich přeměna v artefakty nebo jiné inovace. (Jaroslav Malina)

oblast kulturní, viz kulturní oblast.

obliterace, uzavření, ucpání, úplná ztráta průchodnosti. (Ladislava Horáčková)

obolus mrtvých, drobná mince vkládaná do hrobu a tvořící výbavu zemřelého. (Josef Unger)

oboustrannost, viz bilokalita.

obránná zlomenina (anglický termín parry fracture), izolovaná zlomenina loketní kosti, která vzniká při nastavení předloktí proti dopadajícímu úderu. (Ladislava Horáčková)

obraz, vizuální reprodukováné zobrazení určité jevové skutečnosti. (Jaroslav Malina)

obřad, ...

obřad iniciační, viz iniciační obřad.

obřad pohřební, viz pohřební obřad.

obřad smuteční, viz smuteční obřad.

obřad zádušní, viz zádušní obřad.

obřízka, hebrejsky *mula*, řecky *peritomé*, latinsky *circumcisio* – cirkumcise, operativní odstranění předkožky – součást rituálních, ale patrně i hygienických opatření, neboť v teplých

oblastech při nedostatečné hygieně působilo smegma (maz) těžké záněty předkožkového vaku (tzv. balanitidu). Vyskytuje se nejen v kulturách s judeokřesťanskou a islámskou tradicí, ale také mezi Australci, sporadicky v subsaharské Africe i jinde. Původ obřízky sahá zřejmě do pravěkých dob a primárně patrně souvisí s obřady dospělosti, a proto se konala až v době pohlavního dospívání: patrně měla posílit či pojistit plodnost, takže její pohnutkou byly motivy náboženské, kdežto výhody hygienické měly asi až druhotný význam. Ve starověku ji praktikovali Egypťané, Edómci, Amónci a Moábci. Zvláštní význam měla pro Izraelce, protože byla znamením smlouvy Izraele s Hospodinem (Gn 17,10), zatímco ve starověké Mezopotámii, tedy u Asyřanů a Babylóňanů, se obřízka nevyskytovala. Rovněž mezi nezemitskými přistěhovalci do Palestiny nebyla zavedena, proto je Izraelci nazývali potupným přізviskem „neobřezanci“. Izraelci obřízku přehodnotili, a to předně tím, že byli a v židovství dodnes jsou obřezáváni novorozenci; byla tak přerušena souvislost obřízky s iniciací a plodností a obřízka byla vykládána jako znamení smlouvy s Hospodinem. Odříznutá předkožka se stala symbolem všeho zlého, co má být při vstupu do smlouvy s Bohem odloženo, stala se aktem rituálního očištění, který je předpokladem účasti na kultu. Údaje, kdy a jak má být obřízka prováděna, obsahuje mišna. Úkon obvykle přísluší otci, což se zdůvodňuje ze *Starého zákona* (Gn 21,4), může ji však vykonat i matka (Ex 4,25). Za starých časů prováděl obřízku převážně odborník, zvaný mohel. Původní kamenný nůž (Joz 5,2–9) byl nahrazen zvláštním kovovým dvojbrýtým nožem. V novější době prováděl a nyní provádí obřízku lékař. Ženská obřízka – *klitoridektomie není v *Bibli* zmíněna a odporuje jejímu duchu – ve *Starém zákonu* je vysloven zákaz jakéhokoli deformujícího zásahu na člověku (Lv 21,17–21; 22,22–24; Dt 23,1); v jiných civilizacích Předního východu se ženská obřízka praktikovala zřejmě zřídka, nejspíše jen u žen v harémech, když měla ztížením, až znemožněním orgasmu pojistit ženinu věrnost. (Jaroslav Malina – František Vrhel)

obsidián, vulkanické sklo vzniklé rychlým utužením kyselých láv, převážně černého až šedavého zbarvení. V paleolitu Moravy se vzácně objeví jako vzdálený import, především z východního Slovenska a Maďarska. Velmi oblíbený byl zejména v předkolumbovské Mezoamerice, kde se používal k výrobě nástrojů a zbraní; obrazné vyjádření, které se často objevuje v tamějších slovesných textech – „smrt obsidiánovým ostrím“ – znamenalo smrt ve válce. (Jaroslav Malina)

obstrukce, překážka, zamezení či ztížení průchodnosti dutým orgánem. Příčinou může být například cizí těleso, hlen nebo nádor. (Ladislava Horáčková)

obyvatelstvo autochtonní, viz autochtonní obyvatelstvo.

Octavianus Augustus, viz Augustus.

Oddělení antropologie Katedry biologie a ekologické výchovy Pedagogické fakulty Univerzity Karlovy v Praze, univerzitní vědecko-pedagogické pracoviště; bylo založeno profesorem Jaroslavem *Suchým, DrSc., v šedesátých letech 20. století. Jeho členy se postupně stala řada známých českých antropologů: doc. RNDr. Miroslav *Prokopec, DrSc., RNDr. Vladimír *Šedivý, CSc., doc. RNDr. Helena Malá, CSc., RNDr. Jaroslava Fišerová, CSc., RNDr. Milena Hajnišová, CSc., doc. Jitka Machová, CSc., doc. RNDr. Václav *Vančata, CSc., Mgr. Marina *Vančatová a další. Zpočátku se zabývalo především problematikou růstu školní mládeže a biologie lidských etnik a gerontologií. Později byl v popředí výzkum romské menšiny. Vedle výzkumu romských menšin byly pod vedením Miroslava Prokopce prováděny například i výzkumy Australců. V období normalizace bylo oddělení spolu s Katedrou biologie zrušeno a vznikla nová katedra, Katedra biologie člověka a zdravotní výchovy, která se sice pod vedením profesora Jiřího Fišera také zabývala problematikou člověka, ale primárně se zaměřením na lékařské vědy. I přesto pokračovaly Jaroslava Fišerová, Milena Hajnišová, Jitka Machová (ve spolupráci s Jaroslavem Gutwirthem, Helenou Malou a Vladimírem Přívratským) v úspěšném studiu biologie školní mládeže v Československu a biologie romské minority. Oddělení antropologie bylo znovu

založeno po vzniku Katedry biologie Pedagogické fakulty UK v Praze v roce 1990. Jeho vedoucí se stala Jaroslava Fišerová, která pokračovala ve výzkumných aktivitách skupiny antropologů na Katedře biologie z předchozích let. V první polovině 90. let na Oddělení antropologie pracovali vedle Jaroslavy Fišerové také Milena Hajnišová, Jaroslav Jaroš, MUDr. Ludmila Jungbauerová, Jan Kálal, Jiří Kostka, Jitka Machová, Vladimír Přívratský a v roce 1995 Václav Vančata, který se o rok později stal vedoucím Oddělení antropologie. Oddělení zajišťovalo výuku předmětů z oblasti biologie člověka a lékařských věd pro celou Pedagogickou fakultu UK. V současné době působí na Oddělení antropologie doc. RNDr. Václav Vančata, CSc. (vedoucí oddělení), RNDr. Vladimír Přívratský, CSc. (zástupce vedoucího katedry), Mgr. Richard Marván, doc. MUDr. Jan Kálal, CSc., MUDr. Jiří Kostka, Dr., a jako externí pedagog také Mgr. Marina Vančatová, která pracovala v letech 1998–2000 jako vědecký pracovník oddělení antropologie. Od roku 1993, kdy se také definitivně zformoval pedagogický i badatelský program Katedry biologie, začalo se výzkumné i pedagogické zaměření Oddělení antropologie rychle měnit. Výzkumný program se přesouval do oblasti primatologie, kde se soustředil především na ontogenezi a růst primátů a člověka v rámci tří následujících projektů GA ČR (1993–2001), a také na témata evolučně antropologická a paleoantropologická. Rovněž těžiště výuky se přesunulo k fyzické a evoluční antropologii a primatologii – a to jak ve struktuře přednášek pro studenty biologie, tak v přednáškách pro studenty Pedagogické fakulty UK a dalších fakult UK v Praze. Oddělení začalo úzce spolupracovat v oblasti primatologie, paleoantropologie a evoluční antropologie také s jinými antropologickými pracovišti a zoologickými zahradami v ČR a později i v zahraničí. Z českých pracovišť to jsou například katedry antropologie Přírodovědecké fakulty Univerzity Karlovy v Praze a Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně, Zoo Liberec, Zoo Jihlava a Zoo Dvůr Králové, ze zahraničních pak například Department of Anatomy, South-Western University, Chicago, USA, Department of Anthropology, University of Durham, Durham, Chester Zoo, Chester, Velká Británie, Laboratory of Anthropology, Democritos University, Řecko, Laboratory of Anthropology, Università degli Studi di Firenze, Itálie, Instytut antropologii, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, Poznań, Polsko, Zakład Antropologii PAN, Wrocław, Polsko, Zakład antropologii, Uniwersytet Wrocław, Wrocław, Polsko, Instytut medycynskoj primatologii, Soči, Rusko, Instytut etnografii, Ruská akademie věd, Moskva, Rusko. V souvislosti s tím vyvíjelo Oddělení antropologie také soustavnou aktivitu v oblasti mezinárodních vědeckých setkání, kdy zorganizovalo čtyři mezinárodní workshopy: Primate Ontogeny (Třešť 1995), Complex Approach to the Study of Primate Ontogeny (XVIth IPS Congress, Madison 1996), Primate Ontogeny (Praha 1999), Gravettian Human Remains in Central Europe (Praha 1999) a členové oddělení předsedali řadě sekcí mezinárodních vědeckých setkání, jako jsou kongresy European Anthropological Association, International Primate Society a kongresy dr. Aleše Hrdličky. Značné jsou také aktivity oddělení na poli pedagogickém. Vedle výuky na mateřské fakultě i dalších fakultách Univerzity Karlovy a jiných českých univerzitách vedli pracovníci oddělení řadu bakalářských, magisterských a doktorských prací. Pravidelně se věnují aktivitám souvisejícím s doškolováním učitelů v oblasti antropologie a lidské morfologie. Zvláště významné je však pedagogické působení v zahraničí. V rámci programu Socrates spolupracuje oddělení dlouhodobě s University of Durham, Velká Británie, Università degli Studi di Firenze, Itálie, Democritos University of Thrace, Komotini, Řecko a Universidad Autònoma de Barcelona, Španělsko. V rámci bilaterálních dohod pak dlouhodobě spolupracuje s polskými univerzitami – Adama Mickiewicza v Poznani a ve Wrocławu. V poslední době se soustřeďuje také na problematiku didaktiky antropologie. Kontakt: Oddělení antropologie Katedry biologie a ekologické výchovy Pedagogické fakulty Univerzity Karlovy v Praze, M. D. Rettigové 4, 116 39 Praha 1. (Václav Vančata)

Oddělení lékařské antropologie Anatomického ústavu Lékařské fakulty Masarykovy univerzity v Brně, univerzitní vědecko-pedagogické pracoviště; založeno v roce 1970, prvním vedoucím byl Milan *Dokládál. Výzkumná činnost probíhá v rámci projektu, jehož hlavním cílem je zjistit na základě standardní antropologické analýzy a paleopatologického vyšetření všechny dostupné informace o tělesných vlastnostech a zdravotním stavu středověkých a novověkých obyvatel Moravy, zmapování genetické zátěže (vrozených anomálií a dědičných chorob), vlivu přírodního i umělého prostředí na výskyt chorob a jejich dopadu na fyzické (tělesné) vlastnosti postižených jedinců a celých populací. Výzkumnou práci lze rozdělit do několika okruhů: antropologická analýza osteologických souborů (včetně demografických dat a identifikace kosterních pozůstatků), paleopatologické studie, které zahrnují kazuistiku (rozbor patologických změn u jednotlivých případů), sledování zdravotního stavu populací (epidemiologie, frekvence výskytu chorob, vlivy přírodního i sociálního prostředí, hodnocení úrovně medicínské péče ve zkoumaném historickém období a možnosti léčebných zásahů), morfologie pohybového aparátu (se zaměřením na variabilitu kostí). Z tohoto hlediska byly v posledních letech prostudovány například kosterní pozůstatky z období stěhování národů z Lívivé u Břeclavi, ze slovanského pohřebiště v Olomouci-Nemilanech a novověkých nalezišť, a to z kostnice ve Křtinách, z chrámu sv. Petra a Pavla v Brně, ze Žerotínova náměstí v Brně, z Kyjova, Příbora, Veselí nad Moravou, ze žerotínské hrobky v Bludově, ze zrušeného Městského hřbitova na Antonínské ulici v Brně, z hromadného hrobu vojáků padlých v bitvě u Slavkova, ze hřbitova Nemocnice Milosrdných bratří v Brně a dalších. Výsledky výzkumné práce jsou prezentovány na tuzemských i zahraničních konferencích a v odborných časopisech. Formou populárních přednášek a výstav (spoluautorství na výstavě „Člověk proti nemocem“, paleopatologická expozice v Anatomickém muzeu profesora Karla Žlábka Lékařské fakulty Masarykovy univerzity v Brně [viz], výstavka v kryptě chrámu Nanebevzetí Panny Marie ve Křtinách) je o činnosti oddělení informována i široká veřejnost. S aktuálními výsledky osteologických a paleopatologických výzkumů jsou studenti medicíny seznamováni průběžně v rámci výuky normální anatomie. Pracoviště zajišťuje také výuku antropologie pro studenty archeologie a historie Masarykovy univerzity v Brně a Slezské univerzity v Opavě. Pracovníci oddělení se rovněž účastní oponentských řízení při obhajobách diplomových prací na *Katedře antropologie Masarykovy univerzity v Brně a vypracovávají oponentské posudky pro grantové agentury. Oddělení lékařské antropologie dlouhodobě spolupracuje s řadou našich i zahraničních antropologických, archeologických a lékařských pracovišť – s Antropologickým oddělením Národního muzea v Praze, Českým egyptologickým ústavem Univerzity Karlovy v Praze a Káhiře, Katedrou antropologie v Szegedu (Maďarsko), Kriminologickým ústavem v Praze, Muzeem města Brna, Rijksmuseum van Oudheden a Egyptologickým ústavem univerzity v Leidenu (Holandsko), Výzkumným ústavem veterinárního lékařství v Brně a s dalšími institucemi. Vedoucí oddělení: RNDr. Ladislava *Horáčková, Ph.D. Kontakt: Oddělení lékařské antropologie Anatomického ústavu Lékařské fakulty Masarykovy univerzity v Brně, Kamenice 3, 625 00 Brno; e-mail: lhorac@med.muni.cz. (Ladislava Horáčková)

odlévání, ve výtvarném umění souhrn postupů, jimiž se originál sochařského díla mechanicky rozmnožuje a přenáší do jiného materiálu. Slepou či ztracenou formou se originál odlévá do sádry z rovněž sádrové, uvnitř připravené negativní formy, která se po ztvrdnutí odseká. Zpravidla se používá formy dvoudílné (například klíhové nebo z želatiny s glycerinem) nebo vícedílné formy klínové, sestavené ze sádrových nebo i keramických klínových dílů. Obdobně se postupuje při odlévání modelu do bronzu nebo i jiného kovu, dnes nejčastěji pomocí pískové formy, vytvářené z jemného slévačského písku, upěchovaného v železném rámu kolem jádra. Forma se skládá z jádra (jádrová forma) a vnějšího pláště. Síla stěny kovového odlitku je určena vzdáleností jádra a vnějšího pláště. *Cire-perdue* je francouzský název

zvláštní techniky (viz ztracený vosk) jediného odlitku, a to ze ztracené formy z vosku, v níž roztavený kov nahradí vosk. (Jaroslav Malina)

odlitek, sádrová nebo kovová odlitá kopie sochařského díla užitého jako modelu. V sochařské práci uchovává sádrový odlitek tvary skic a modelů připravených z měkkých materiálů.

Sádrové odlitky podle antické plastiky byly důležitými pomůckami umělecké výuky na akademiích od 17. století. Dnes se sádrové odlitky menšího měřítka než je definitivní realizace předkládají v sochařských soutěžích apod., vždy však mají jen hodnotu přípravy nebo reprodukce, zatímco kovové odlitky, především z bronzu, povrchově upravené broušením, cizelováním, popřípadě také patinováním, jsou závěrem sochařovy práce.

Mechanické kopie z umělých pryskyřičných hmot, nikoliv lité, nýbrž pýchované do formy, nejsou odlitky, nýbrž *výdusky. (Jaroslav Malina)

odnětí nebeského mandátu, viz ke-ming.

odontom, nezhoubný nádor vyrůstající ze zubních tkání. (Ladislava Horáčková)

odontometrie, disciplína zabývající se rozměry zubů člověka. (Eva Drozdová)

Odysseia, druhá básnická skladba přisuzovaná *Homérovi. Čítá asi dvanáct tisíc hexametřů a zachycuje poslední etapu Odysseovy strastiplné anabáze a návrat na rodnou Ithaku. Všechny předchozí události zde ve formě vzpomínek vypráví sám *Odysseus na dvoře fajáckého krále *Alkinoia. Postava titulního hrdiny Odyssea je charakteristikou mentality nového typu řeckého člověka na začátku historického vývoje řecké civilizace. Je stíhán osudem, umí však vzdorovat vytrvalostí, chytrostí i vynalézavou lstivostí. Tyto vlastnosti mu umožňují přežít a dosáhnout svých záměrů. Díky tomu může být také v mnohém považován za rovného bohům, v čemž se odráží základ řeckého antropocentrismu. (Marie Pardyová)

Odžibvejové, indiánské etnikum, známé také pod názvy Čipewové a Salteaux. Původně žili v okolí Huronského a Hořejšího jezera, v pohraničí dnešní Kanady a USA. Byli kočovnými lovci a sběrači, v 17. a 19. století lovci kožešin. Jejich počet se odhaduje na 50 000 až 75 000. (Josef Kandert)

oestrus („říje“), období pohlavní připravenosti samic k početí. U samic primátů (například paviánů, makaků) je ohlášen otokem a zbarvením krajiny kolem vaginy. (Václav Vančata)

Ofnet, Německo. Lidské kosterní pozůstatky v této jeskyni objevil R. R. Schmidt v roce 1908. Hlavní nález představují dvě hnízda lidských lebek. Radiokarbonová datování obou hnízd spadají do intervalu 7360–7560 let B. P. (respektive až 7720 B. P.). Na lebkách jsou patrné fraktury a další smrtelná zranění, které mohly být způsobeny úderem sekery. Dále jsou viditelné paralelní zářezy, a to jak na lebkách, tak na krčních obratlích, které dokládají následnou, již posmrtnou manipulaci. Nález se interpretuje jako doklad masakru a rituálního pohřbu. (Jiří A. Svoboda)

ohnisko kulturní, viz kulturní ohnisko.

oidipovský komplex, jádro psychoanalytického učení Sigmunda *Freuda (1856–1939).

Legenda o *Oidípovi je podobenstvím vztahu mezi otcem – matkou – dítětem, v němž vzniká erotická vázanost na rodiče opačného pohlaví spojená se strachem z trestu, proto rozdílné utváření u ženy a muže. (Jaroslav Malina)

Oidipús, syn thébského krále Láia a jeho ženy *Iokasty; snad nejtragičtější hrdina řeckých mýtů. Když dospěl, zabil z nevědomosti Láia a oženil se s Iokastou. Za tragických událostí se po čase dozvěděl pravdu, kterou Iokasté neunesla a spáchala sebevraždu. Oidipús se ze zoufalství oslepil a byl poslán do vyhnanství. Jeho dcera *Antigoné ho provázela na cestě do Athén, kde mohl nalézt klid v posvátném háji Eumenid, usmířených bohyň pomsty. Mezitím se chystala válka sedmi proti Thébám mezi znesvářenými Oidipovými syny. Sigmund *Freud z Oidipa vytvořil symbol pro pochopení podvědomých incestních závislostí a komplexů, jimiž je ohrožena lidská psychika; oidipovský příběh Freudovi asi učaroval, neboť se stal výlučným sběratelem památek s oidipovskou tematikou, zachycenou především na řeckých vázách.

(Jaroslav Malina – Marie Pardyová)

ojedinělý nález [archeologie], objekt nalezený mimo *památník. (Jaroslav Malina)

okluze, 1. skus (zubní), 2. uzavření (například cévy). (Ladislava Horáčková)

okruh industrií s hroty s řapem, druhý velký okruh pozdního paleolitu s regionálními kulturami: ahrensburgien (severní Německo, Belgie), lyngby (Dánsko, severní Německo) a šwiderien (Polsko, západní Bělorusko, Pobaltí), které se navzájem odlišují zejména specifickými tvary řapu. Jde evidentně o hroty šípů. Chronologicky se tento okruh vztahuje k poslednímu ochlazení pozdního glaciálu a tundrovému klimatu (dryas 3, 11 000 až 10 000 let B. P.). Ojediněle zasáhl do Slezska (Opava-Kylešovický kopec) a zřejmě i na Moravu. (Jiří A. Svoboda)

okruh kulturní, viz kulturní okruh.

oldowan (podle lokality Olduvai Gorge, Tanzanie), nejstarší archeologická kultura starého paleolitu rozšířená ve východní části afrického kontinentu podél velké zlomové propadliny a datovaná před 2,5 až 1 milionem let. Typologicky se člení na hrubotvarou složku (anglicky *heavy-duty*), zahrnující sekáče (*chopper*), protobifasy a otloukače, a drobnotvarou složku (anglicky *light-duty*) s drasady, škrabadly, odštěpovači, zoubkovanými a dalšími typy nástrojů. Obě složky se liší i výběrem kamenných surovin (láva nebo kvarcit spíše pro hrubotvaré nástroje, křemen a silicity pro drobnotvaré nástroje). Charakteristický, ale velmi jednoduchý tvar valounového sekáče, provázející lidskou kulturu od samého počátku až po současnost (například rybáři na španělském pobřeží), vedl některé autory k tomu, že krátce po vymezení oldowanu v padesátých letech Louisem S. B. Leakeyem tento termín používali pro valounové industrie Asie i Evropy a automaticky předpokládali i jejich vysoké stáří. Dnes tato vlna opadla a oldowan definujeme jako výlučně africkou kulturu. (Jiří A. Svoboda)

Olduvai, Tanzanie, rokly s klasickým souvrstvím starého paleolitu (oldowan, acheuléen) a s kosterními pozůstatky hominidů (*Paranthropus boisei*, *Homo habilis*, *Homo erectus*). (Jiří A. Svoboda)

olejomalby, malířská technika pracující s olejovými barvami, přičemž olej nesmí být pouze součástí (viz tempera). Rozlišují se dva postupy: malba „a la prima“, při které se obraz dokončuje v jedné vrstvě, „napoprvé“, a malba ve vrstvách, v níž se na sebe kladou krycí a lazurní, transparentní barevné vrstvy. Vynález olejomalby bývá přičítán bratřím van Eyckovým – jde však spíše o techniku malby olejovými barvami na temperové podmalbě. Skutečná olejomalba začíná teprve v 16. století, brzy se však prosadila jak v malbě deskové, tak v malbě závěsných obrazů. (Jaroslav Malina)

Oleněostrovskij mogilnik, Rusko. Jde o jedno z největších loveckých pohřebišť, které poskytlo na 170 hrobů různých typů. Provázelo je kolem 7 000 artefaktů, většinou přívěsků ze zubů losa, bobra a medvěda. Hroby jsou prostorově členěny do dvou skupin, které se někdy připisují dvěma různým „klanům“. V severní skupině hrobů se totiž objevují řezby losa, zatímco v jižní řezby hada a člověka. Polohy zemřelých jsou různé, mimořádné jsou však čtyři šachtové hroby, v nichž pohřbení zřejmě původně stáli. (Jiří A. Svoboda)

oligodaktylie, viz hypodaktylie.

olisbos, řecký výraz pro falické atrapy, které byly součástí antických kultů plodnosti; zhotovovaly se z keramiky, dřeva, kůže nebo kovu. (Marie Pardyová)

Oliva Martin (23. 8. 1951, ...), docent PhDr., Ph.D., archeolog. Studoval na Filozofické fakultě UJEP v Brně (nyní Masarykova univerzita), vzdělání si doplnil půlroční stáží na Institute du Quaternaire u prof. Françoise Bordese v Bordeaux (1981). Nyní zastává funkci vedoucího *Ústavu Anthropos Moravského zemského muzea v Brně, vedoucího sekce Věd o životě Moravského zemského muzea, editora časopisu *Acta Musei Moraviae – Scientiae Sociales*. Externě vyučuje na Ústavu archeologie a muzeologie Filozofické fakulty Masarykovy univerzity a na katedrách archeologie v Plzni a v Opavě, donedávna též na Univerzitě Komenského v Bratislavě. Jako hostující profesor působil na Université Paris I Panthéon-Sorbonne. Jako účastník konferencí nebo se samostatnými přednáškami navštívil

všechna významná centra paleolitického bádání v Evropě a 2 taková pracoviště v USA. Je členem 8. (mladopaleolitické) komise UISPP při UNESCO. Zabývá se archeologií paleolitu a paleoetnologií, především počátkem mladého paleolitu, civilizací lovců mamutů (z antropologického hlediska možno zmínit například první zjištění zánětlivé kostní nemoci periostitis/osteomyelitis v paleolitu vůbec). V současné době vede rozsáhlé výzkumy pravěkého dolování rohovce v Krumlovském lese, kde se nachází jedna z největších těžebních oblastí vůbec, jejíž nečekaně pozdní datování (s vrcholem těžby v době bronzové) navozuje zcela nové pohledy na mentalitu pravěkých lidí. Kontakt: Doc. PhDr. Martin Oliva, CSc., Ústav Anthropos, Moravské zemské muzeum, Zelný trh 6, 659 37 Brno, telefon: 542 321 205, e-mail: moliva@mzm.cz. (Martin Oliva)

Ollierova nemoc, viz chondromatóza.

Olmékové, skupina indiánských kmenů, tvůrci rané předkolumbovské kultury a civilizace v období 1100 př. n. l. až 300 n. l. na jižním pobřeží Mexického zálivu v dnešních mexických státech Veracruz a Tabasco, v mnohém formativní pro další vývoj středoamerických kultur. Olmékové též prosluli výrobou kaučuku a monumentálním sochařstvím. Během 16. století byli jejich potomci vyhlazeni Španěly. (Oldřich Kašpar)

oltář, obětní stůl v křesťanských kostelech. Základní součástí oltáře jsou stipes (podstavec) a mensa (stůl). Do výklenku v oltáři (sepulcrum) byly při svěcení ukládány *relikvie; ve starším období do stipitu, v mladším do oltářní mensy, jejíž *sepulchrum uzavřela kamenná destička. (Josef Unger)

Olympia, lokalita na západě Peloponnésu, centrum starověké Élidy a nejvýznamnější středisko Diova (viz Zeus) kultu v Řecku s posvátným okrskem Altis. Význam tohoto místa vzrostl, když zde roku 776 př. n. l. byly založeny na Diovu počest hry konané ve čtyřletém intervalu. Jejich vznik se stal základem pro řeckou chronologii, vítězové olympiád se těšili velké úctě a po dobu her ustávaly veškeré válečné konflikty vyhlášením posvátného míru. Olympia se brzy stala místem, kam byly shromažďovány významné památky, dary, sochy vítězů a kde vznikaly monumentální stavby. Kolem roku 600 př. n. l. byl postaven první dórský chrám zasvěcený společně Héře (viz Héra) a Diovi, což dokládá, že v Olympii původně bylo uctíváno staré ženské božstvo a s příchodem *Dórů bylo dáno do souvislosti s Diem. Na svůj samostatný chrám si zde Zeus musel počkat až do období let 470 až 460 př. n. l. a teprve o více než třicet let později sem přišel *Feidiás, aby podle inspirace *Homérem vytvořil Diovu kultovní sochu ze zlata a slonoviny, která získala takový věhlas, že byla považována za jeden ze starověkých divů světa. Tradiční kult zanikl až koncem 4. století po vydání Theodosiových ediktů zakazujících pohanství. V 6. století byla Olympia postižena zemětřesením a již delší dobu neudržované stavby se zřítily. (Marie Pardyová)

Olympos, téměř tři tisíce metrů vysoká hora v severním Řecku. Protože byla nejvyšší řeckou horou, s vrcholkem téměř neustále zakrytým mraky, představovali si Řekové, že tam ve zlatých palácích, které vykoval *Héfaistos, sídlí nejvyšší bůh *Zeus a s ním i ostatní Olympané. (Marie Pardyová)

-oma, koncovka označující nádor v latinských termínech.

onanie, vžitě označení pro masturbaci, sebeukájení. Název (podle Onana, druhého syna Judova, z 1. knihy Mojžíšovy) neodpovídá historické skutečnosti; Onan nepraktikoval onanii, ale přerušovanou soulož (coitus interruptus) a nebyl potrestán smrtí za onanii, nýbrž proto, že odmítal oženit se sestrou své zemřelé manželky a mít s ní děti. (Jaroslav Malina)

onkogen, gen, který může způsobit vznik zhoubného bujení. (Ladislava Horáčková)

ontogeneze, vývoj individua od zárodečných buněk přes dospělost po smrt. V hrubých rysech opakuje *fylogenezi. (Pavel Bravený – Marie Nováková)

ontogeneze lidské sexuality, vývoj sexuality jedince od zárodečného vývoje až k dospělosti. (Jaroslav Zvěřina)

opat (v původním významu hebrejského slova – otec), představený klášterní komunity. (Josef Unger)

opioidy, viz endorfiny.

o. p. s., viz obecně prospěšná společnost.

orální historie (anglicky *oral history*), termín označující nikoli zvláštní historickou disciplínu, nýbrž specifickou metodu uplatňující se jak v historiografii, tak v sociologii, psychologii a v dalších vědních oborech. Orální historie se zaměřuje na individuum, na jeho osobní zkušenosti, subjektivní prožívání dějin a jeho význam pro jedince. Vyprávění, rozhovor není jedinou formou, vzpomínky a zážitky lze zachytit i písemně. Nezastupitelnost orální historie vyniká zejména v případech, kdy řada pramenů není přístupná či byla zničena. Rozhovor je na rozdíl od spontánní výměny názorů v každodenní konverzaci strukturovaný, otázky jsou pečlivě promyšleny a komponovány v určitém sledu, aby se získaly nové poznatky, potvrdila konkrétní interpretace či ověřila předběžná hypotéza. K již „vyzpovědaným“ narátorům se přičleňují další.

Metoda rozhovoru má několik fází: a) narátor volně vypráví, tazatel klade otázky, jež jsou impulsem k dalším vzpomínkám, nahrávky jsou přepsány a vytištěny; b) pro druhý rozhovor si tazatel připraví další otázky objasňující nejasnosti či zpřesňující původní výpověď, nahrávky jsou rovněž přepsány a vytištěny; c) další fází je analýza textu a historických údajů; d) konečnou fází je vyhodnocení a interpretace rozhovoru.

Metoda orální historie se v poslední době běžně uplatňuje; v českém prostředí výzkumu mapujícím Listopadovou revoluci 1989 a osudy jejích účastníků či při výzkumu, jehož předmětem byly souvislosti životních příběhů a občanského hnutí Charta 77 se zřetelem na jeho přínos k rozvoji občanské společnosti.

orální sex, dráždění pohlavních orgánů partnerky či partnera ústy a jazykem. (Jaroslav Zvěřina)

orangutan (*Pongo pygmaeus*), jihoasijský lidoop obývající Borneo a Sumatru. (Václav Vančata)

orans, symbol křesťanské zbožnosti znázorňovaný většinou v podobě modlící se ženy; navazuje totiž na pohanskou personifikaci zbožnosti a poslušnosti, která se v Římě nazývala **Pietas*. S gestem oranta byly v raném křesťanství znázorňovány biblické i historické osobnosti, u nichž se tak vyjadřovala poslušnost božích příkazů. (Marie Pardyová)

orgán, jednotlivá fyzická osoba nebo sbor takových osob, které jsou kompetentní jednat za právníckou osobu. Kompetence svěřená orgánu však není původní (vlastní), ale náleží právnícké osobě, které se jednání orgánu přičítá. (Marie Dohnalová)

organizace, velká skupina lidí, mezi nimiž existují konkrétní vztahy definované mírou autority, statutem, stanovami apod. (Marie Dohnalová)

organizace občanské společnosti (anglicky Civil Society Organizations, zkratka CSOs), skupiny jednotlivců a sdružení, které nepatří ani k vládnímu ani k ziskovému soukromému sektoru. (Marie Dohnalová)

Organizace Spojených národů (zkratka OSN, anglicky United Nations, zkratka UN), mezinárodní organizace, založená roku 1945 na konferenci v San Franciscu padesáti státy, včetně ČSR; sdružuje většinu států světa (1995 184 členů, dnes už víc); cílem OSN je udržovat mezinárodní mír a rozvíjet spolupráci mezi národy a státy; hlavní orgány OSN: Valné shromáždění, Rada bezpečnosti, Hospodářská a sociální rada, Poručenská rada, Mezinárodní soudní dvůr a Sekretariát v čele s generálním tajemníkem. (Jiří Sedlák)

organogeneze, vznik základů jednotlivých orgánů u lidského zárodku. (Ladislava Horáčková)

orgasmus, vrchol pohlavního vzrušení, vaginální, klitorální multiplexní (mnohočetný). (Jaroslav Zvěřina)

orgasmus u primátů, orgasmus je u primátů poměrně vzácný; kromě člověka byl explicitně prokázán u makaků medvědíků a makaků červenolících. Mnozí badatelé předpokládají orgasmické stavy i u bonobů. (Václav Vančata)

orientační rodina, rodina, do níž se jedinec narodí a v níž je vychováván; zahrnuje otce, matku a sourozence daného jedince. (Jaroslav Skupník)

Orientální ústav Akademie věd České republiky v Praze, akademické vědecko-výzkumné pracoviště, založeno v roce 1922 z iniciativy předních českých orientalistů a na podnět prezidenta T. G. Masaryka, kterému také vděčí za počáteční velkorysé finanční zajištění. Vlastní činnost ústav zahájil až v roce 1929 vydáním 1. čísla čtvrtletníku *Archiv orientální*, vycházejícího ve světových jazycích dodnes (v roce 2004 již v 72. ročníku). V počáteční podobě tvořily ústav dva „odbory“: hospodářský a kulturní. Zvláště tím prvním se vytvářela zpětná vazba na různé hospodářské instituce, jež se ukázala pro ústav velice prospěšná. Od roku 1945 sídlil ústav v bývalém (dnes restituovaném) konventu Maltézských rytířů v Lázeňské ulici v Praze 1-Malé Straně. Včleněním Orientálního ústavu do nově zřízené ČSAV v roce 1952 byl vytvořen základ pro konstituování ústavu jako řádného vědeckého pracoviště, přičemž mezinárodně politický kontext (rozpad koloniální soustavy a vznik řady nezávislých států v Asii a Africe) vedl k postupnému přesouvání těžiště výzkumu od tradičních disciplín ke studiu moderních jazyků, sociolingvistice a k bádání v oblasti moderních dějin a literatur. Členové ústavu se také vedle své badatelské práce věnovali a dosud věnují i odborné výchově nastupující generace orientalistů konáním přednášek na vysokých školách v Praze, Brně, Olomouci, Plzni a jinde a občas i na zahraničních univerzitách. K předním reprezentantům orientalistické vědy v osmdesátileté historii ústavu patří například chetitolog Bedřich Hrozný, arabista Alois Musil, egyptolog František Lexa, turkolog a íránista Jan Rypka, indolog, etnograf a historik náboženství Otakar Pertold, indolog a buddholog Vincenc Lesný, sinolog a japanolog Jaroslav Průšek, mongolista Pavel Poucha, íránista Otakar Klíma, arabisté Karel Petráček a Ivan Hrbek, sinolog Timoteus Pokora, sinolog a tibetolog Josef Kolmaš, indolog Vladimír Miltner a mnozí další. Konkrétní práce ústavu se v posledních letech odvíjí ve třech odděleních: *Oddělení Afriky a Předního východu*, kde je vedle studia dějin a kultur starověkého Předního východu zaměřována pozornost na studium nejnovějších dějin islámských zemí Blízkého východu a na dějiny a kulturu subsaharské a jižní Afriky. *Oddělení Jižní Asie* se věnuje indologickým studiím, a to hlavně středověkým a nejmodernějším dějinám Indie, dále Šrí Lanky, hindské a sanskrtské lexikografii a literatuře a úloze náboženství v moderní indické společnosti. *Oddělení Východní Asie* se v oblasti sinologie zaměřuje na taoismus a raný čínský buddhismus, menšinové národy a národnosti Číny a jejich kultury, moderní dějiny Číny, teorii tradiční čínské medicíny a čínský jazyk, zejména fonetiku. Dále se studují politické a kulturní dějiny Tibetu, klasická tibetská literatura a tibetský buddhismus, mongolské náboženství a literatura a tradiční japonská filozofie a estetika. Ústav je vybaven Všeobecnou orientalistickou knihovnou, čínskou Lu Sünovou knihovnou, Korejskou knihovnou, Tibetskou knihovnou a specializovanou knihovnou anglofonní literatury k moderním dějinám Číny z odkazu amerického sinologa Johna Kinga Fairbanka a po něm pojmenovanou. Celkově obsahují knihovny Orientálního ústavu na čtvrt milionu svazků monografií, sborníků a periodik (též rukopisů a vzácných tisků) a patří k největším orientalistickým knihovnám ve střední Evropě. Ústav je vydavatelem čtvrtletníku *Archiv orientální* (od roku 1929), věnujícího se dějinám, filologii, kulturám a společností zemí Asie a Afriky. Měsíčník (od roku 2004 čtvrtletník) *Nový Orient*, vycházející od roku 1945, je určen široké odborné i laické veřejnosti, které se snaží poskytovat objektivní informace o civilizacích zemí Asie a Afriky. Dále ústav vydává nepravidelnou řadu *Supplementa Archivu orientálního*, českou řadu *Archivu orientálního*, sérii učených monografií *Dissertationes orientales*, *Opera Minora* významných českých orientalistů, jakož i samostatnou bibliografickou řadu prací českých orientalistů (o jejich životě a díle také

informuje slovníková příručka *Čeští a slovenští orientalisté, afrikanisté a iberoamerikanisté*, 1999). Kontakt: Orientální ústav AV ČR, Pod Vodárenskou věží 4, 182 08 Praha 8-Libeň, telefon: 266 052 492, fax: 286 581 897, e-mail: orient@orient.cas.cz. (Josef Kolmaš)

originalita, původnost, též jedinečnost, svébytnost, svéráznost; zakládá se na spojení objevu nových stránek skutečnosti s osobitými způsoby ztvárnění. (Jaroslav Malina)

Orrorin tugenensis (*Millenium Man*), opočlověk tugenenský, části lebky a kostry končetin z lokality Tugen Hills v Keni staré zhruba 6 milionů let, které byly přiřazeny k novému druhu *Orrorin tugenensis* (Senut et al. 2001). Po podrobné analýze zubů, lebky a zejména kostry končetin se jeví pravděpodobné, že *Orrorin* je stejně příbuzný *homininům i *paninům.

Možná se jedná o předka obou skupin, nebo o jednoho ze zástupců prvních *hominidů, kteří vznikli na počátku vývoje této skupiny. Žádný z důkazů pro předpokládanou *bipedii není přesvědčivý, naopak některé ze znaků na horní části stehenní kosti připomínají lidoopy – orangutana nebo dryopitéka. Z těchto a z řady dalších důvodů je vhodné považovat opočlověka tugenenského za nejstaršího známého hominida s nejasným fylogenetickým postavením. (Václav Vančata)

ortodontický, týkající se nepravidelností chrupu a jejich léčby. (Ladislava Horáčková)

os, 1. kost (2. pád ossis), 2. ústa (2. pád oris). (Ladislava Horáčková)

osifikace, kostnatění, přeměna chrupavky či vaziva na kost. Probíhá při vývoji kostí i při hojení zlomeniny. (Ladislava Horáčková)

-osis, viz koncovka -óza.

oslí pohřeb (latinsky *sepultura asini*), označení pro zacházení s tělem zemřelého, který byl v křesťanství vyloučen ze společnosti. Vychází z biblického citátu: „*Bude pohřben, jako se pohřbívá osel, bude vyvlečen a odhozen ven za jeruzalémské brány*“ (Jr 22, 19). (Josef Unger)

Osmanská říše, turecká říše vzniklá expanzí vládce původně nevýznamného emirátu Osmana I. (1259–1324), posléze zaujímající rozsáhlé území ve Středomoří a šířící se až do střední Evropy, kde byla v bitvě u Vídně v roce 1683 poražena koalici evropských států. Zanikla v roce 1922. (Jaroslav Malina)

OSN, viz Organizace Spojených národů.

osobnost, hypotetický souhrn, systém psychických vlastností, které jsou biologicky determinovány, ale utvářejí se v průběhu života jednotlivce v interakci s okolím; různými psychology je osobnost chápána různě; v sociologickém pojetí jako soubor sociálních rolí, které člověk vykonává podle očekávání v situaci a tím zaujímá své sociální místo. (Jiří Sedlák)

ossa suturarum, vsunuté malé kosti ve švech lebky, nejčastěji ve švu lambdovém. (Ladislava Horáčková)

ossarium, kostnice. Místo k ukládání kostí z narušených hrobů (prostá jáma nebo zvláštní prostora v podzemí, případně i v nadzemí, nad kterou byla postavena kaple zasvěcená obvykle svatému Michalovi). (Ladislava Horáčková)

ossuarium, schránka na lidské pozůstatky (spálené kosti, kosti pro druhotný pohřeb) zhotovená z kamene. (Josef Unger)

ostensorium, ozdobná schránka (relikviář, viz) z drahého kovu na ostatky svatých ve tvaru monstrance. (Josef Unger)

osteoblast, nezralá aktivní kostní buňka, která produkuje základní kostní hmotu. (Ladislava Horáčková)

osteoblastom, nezhooubný kostní nádor vyrůstající z osteoblastů. (Ladislava Horáčková)

osteocyt, zralá kostní buňka. (Ladislava Horáčková)

osteodystrofie, onemocnění kostí způsobené poruchou jejich tvorby nebo výživy. (Ladislava Horáčková)

osteofyty, kostěné výrůstky po obvodu kloubních ploch u artroticky změněných kloubů. (Ladislava Horáčková)

osteogenní, kostního původu. (Ladislava Horáčková)

osteochondritis, zánět kosti a chrupavky. (Ladislava Horáčková)

osteochondritis dissecans, zánět kosti a chrupavky s odlomeným malým kostním nebo chrupavčítým úlomkem – sekvestrem, takzvaná kloubní „myška“, volně pohyblivý nebo i zaklíněný kostní úlomek v kloubu. (Ladislava Horáčková)

osteochondrom, nezhoubný nádor kosti z kostní a chrupavčité tkáně. (Ladislava Horáčková)

osteochondrosis deformans coxae juvenilis, viz Perthesova choroba, Leggova-Calvéova-Perthesova-Maydlova choroba.

osteoid, nezvápenatělá základní kostní hmota. (Ladislava Horáčková)

osteoklast, druh kostní buňky, jejíž funkcí je resorpce (odstraňování) kostní hmoty. (Ladislava Horáčková)

osteoklastom, nezhoubný obrovskobuněčný „hnědý“ nádor vyrůstající z osteoklastů. (Ladislava Horáčková)

osteologie, věda studující vlastnosti a vývoj kostí. (Ladislava Horáčková)

osteolýza, destrukce kosti jejím rozpuštěním. (Ladislava Horáčková)

osteom, nezhoubný nádor vyrůstající z kostní tkáně. (Ladislava Horáčková)

osteomalacie, onemocnění kostí způsobené nedostatkem vitamínu D v dospělosti. Vede k měknutí kostí, jejich deformitám a k výrazné svalové slabosti. (Ladislava Horáčková)

osteomatóza, mnohočetný výskyt osteomů. (Ladislava Horáčková)

osteometrie, vědecká metoda měřící a rekonstruuující proporce těla člověka na základě rozměrů jeho kosterních pozůstatků; vyvíjí se souběžně s *antropometrií. (Eva Drozdová)

osteomyelitis, zánět všech struktur kosti (původní označení platilo jen pro zánět kostní dřevě). (Ladislava Horáčková)

osteopatie, onemocnění kostí, blíže neurčené. (Ladislava Horáčková)

osteopenie, prořidnutí kostní tkáně. (Ladislava Horáčková)

osteoplastický, označuje novotvořenou atypickou kostní tkáň. (Ladislava Horáčková)

osteoporóza, zvýšené odbourávání kostní tkáně při její normální nebo snížené tvorbě (objem kostní tkáně klesá, ale poměr minerálů zůstává zachován). Je vždy spojena se zvýšenou lomivostí kostí. U starších mužů a žen bývá hlavní příčinou osteoporózy snížená hladina pohlavních hormonů v klimakteriu. (Ladislava Horáčková – Jaroslav Zvěřina)

osteosarkom, zhoubný nádor kostí. Typický nádor dětského až mladého dospělého věku. (Ladislava Horáčková)

osteoskleróza, snížená transparence kosti při rentgenovém vyšetření (důsledek patologické kostní novotvorby). (Ladislava Horáčková)

ostitis, zánět kosti. (Ladislava Horáčková)

ostraka (singulár *ostrakon*), řecké označení nejběžnějšího psacího materiálu v Egyptě a Řecku – střepů hliněných nádob a úlomků vápence. (Marie Pardyová)

Ostrov nesmrtelných, několik ostrovů (Fang-čang, Jing-čou, Pcheng-laj) ve Východním moři, jež byly podle spekulací taoistických učenců a mágů obývány Nesmrtelnými, kteří znali *elixír nesmrtelnosti. (Jaroslav Malina)

Ostuni, jeskyně S. Maria di Agnano, Itálie. V letech 1991/1992 byly prozkoumány dva hroby. Hrob 1 náleží těhotné ženě uložené ve skrčené poloze na boku, se zachovalou kostrou plodu v oblasti pánve. Datování je zhruba 24,4 tisíce let. (Jiří A. Svoboda)

osvícenský klasicismus, nová verze *klasicismu, jež vznikla v průběhu 18. století a v druhé polovině 18. století zasáhla do vývoje umění jako celku a vytvořila světonázorovou základnu pro samostatnou vývojovou etapu evropské kultury. Ve filozofii a vědách odpovídala tato etapa *osvícenství, zejména době působení francouzských encyklopedistů. Osvícenský klasicismus v některých druzích umění, zejména v architektuře a malířství, přerůstal do první třetiny 19. století a dostal se do kontextu nového, v té době vznikajícího uměleckého slohu

romantismu. Dlouhodoběji působil také v méně rozvinutých národních kulturách jako jeden z ideových zdrojů národně obrozenského zápasu. (Jaroslav Malina)

osvícenství, ideové hnutí ve vývoji evropského myšlení, kultury a politiky 17. a 18. století, založené na víře v rozum, *vědu a *humanismus; navazovalo na odkaz *renesance a *reformace, inspirovalo se zejména italskou a holandskou renesancí a jejím základním proudem – humanismem. Francouzská verze humanismu je považována jednou za vývojový předstupeň, podruhé za ranou fázi evropského osvícenství. Ideje a principy osvícenského humanismu se nejvýrazněji uplatnily ve filozofii, vědě, literatuře a dramatu. Osvícenství se nejdříve začalo prosazovat v Anglii a Francii v 17. století a do své vrcholové fáze dospělo v 18. století v činnosti francouzských encyklopedistů. Vyrůstalo ze dvou základních zdrojů. Jedním z nich byl program ekonomicky sílící, revolučně laděné buržoazie, která se chtěla uplatnit ve společenském životě, ale která se střetávala s předsudky, občanskou nerovností a privilegií šlechty. Druhým zdrojem osvícenství byly humanistické ideály pokrokové aristokracie, která se bránila protireformační politice církve a jejímu monopolu v oblasti osvěty, vědy a školství. Osvícenství vycházelo z přesvědčení, že příčinou zla je nevědomost a že toto zlo je možné napravit pravdivým poznáním a vhodnou výchovou, to znamená pomocí „světla rozumu“. Racionalismus jako metoda a předpoklad společenského pokroku představoval charakteristický rys nejen osvícenské filozofie, ale také osvícenského umění, takže umělecká díla byla pokládána za díla filozofická a naopak. Osvícenství kritizovalo teologii a její dogmata, spoutávající vědeckou práci, odmítalo středověké hodnoty, konvence i dobové zákonodárství. Obhajovalo naopak „přirozené právo“, založené na univerzálních, neměnných, všelidských principech, „společenskou smlouvu“, uzavřenou mezi rovnoprávnými individui, a náboženskou toleranci, ústící v ontologický dualismus a ateismus. Osvícenství bylo ideovým východiskem Velké francouzské revoluce a mělo vliv na formování programu, který se stal základem jednotlivých národních obrození. (Jaroslav Malina)

otevřená společnost, pojem používaný Karlem *Popperem. Je odvozený od jeho falsifikačního pojetí vědy. Otevřená společnost je pojem označující stav, kdy lidé reflektují skutečnost, že nedisponují s dokonalým věděním, z čehož vyvozují závažné důsledky pro sociální i politické instituce. Mocenské instituce a struktury zde mohou být beze strachu kritizovány, výchova zde neznámá indoktrinaci a svoboda myšlení, jednání a přesvědčení je zde dovolena v nejvyšší možné míře. Pochybování je zde uznáno za společensky nejvyšší hodnotu. Otevřená společnost si vytváří takový systém politické správy (demokracii), který se pokouší toto vědomí naší nedokonalosti a naší následnou pochybnost „institucionalizovat“. Takový institucionální systém má umožnit především nenásilné odstraňování „špatných vlád“, má vytvářet trvalé podmínky umožňující nenásilné změny ve sféře politické moci. (Marie Dohnalová)

otisk [archeologicky], výsledek bezprostředního působení jednoho objektu (nyní zpravidla zmizelého) na druhý, při němž na tomto druhém (dochovaném) objektu zůstává negativní (více nebo méně určité) zobrazení tvaru prvního. Koncem 19. století se němečtí archeologové dovědli, že tmavé okrouhlé skvrny na uhlazeném vodorovném řezu tvořícím dno při výkopu starého sídliště představují stopy po ztrouchnivělých sloupech a kolících; tyto stopy umožňují rekonstruovat půdorysy obydlí, dvorů, plotů, ohrad pro dobytek, palisád a jiných dřevěných staveb; při jemném a obezřetném odkrývání a preparování špachtlí a štětcem lze z otisků například rohoží dokonce určit, zda byly z bambusu, slámy nebo rákosu. Přibližně v téže době Ital Giuseppe Fiorelli, který řídil vykopávky Pompejí zničených výbuchem Vesuvu, přišel na nápad nalévat sádro do dutin, kam se často propadaly nástroje dělníků. Získal tak sádrové odlitky mrtvých a zpráchnivělých obyvatel města, zasypaných spečenou hmotou ze sopečného popela a lávy. Sádra dokonce věrně zachytila výraz předsmrtné hrůzy v tvářích mnohých Pompejanů. Někdy provede odlitek sama příroda: před sedmdesáti tisíci lety spadl do horkého

vřídla v Gánovcích na Slovensku neandertálec – minerálie obsažené ve vodě se usazovaly v jeho lebeční dutině a po čase utvořily výlitek mozkovny. V některých hrobech ve Velké Británii a v mohylách kočovníků ruských stepí i leckde jinde na světě nalézáme otisky nebožtíků v jílovitém dně hrobové jámy, avšak mrtvé samy a dokonce ani kostry nemáme. Ty byly buď stráveny látkami obsaženými v půdě, nebo úplně rozneseny a odvečeny lupiči či zvířaty. (Jaroslav Malina)

Ötzi, ... (Petr Bureš)

outapomorní znaky, odvozené specifické znaky vyskytující se jen v určité části nově vzniklé systematické skupiny. (Václav Vančata)

ovarium (vaječník), ženská pohlavní žláza. (Jaroslav Zvěřina)

ovulace, proces, při kterém je z vaječníku uvolněno zralé vajíčko. (Jaroslav Zvěřina)

Owen Richard (20. 7. 1804, Lancaster – 18. 12. 1892, London), ... (Petr Bureš)

-óza, koncovka označující 1. onemocnění, obvykle nezávažné. Název nemoci se tvoří přidáním této koncovky k řeckému názvu postiženého orgánu. 2. fyziologické děje (například fagocytóza). (Ladislava Horáčková)

pacifikál, osculatorium, zdobená destička často ve tvaru kříže ze slonové kosti, drahého kovu nebo dřeva obsahující ostatky svatých a podávaná k políbení v souvislosti s křesťanskými obřady. (Josef Unger)

pacifismus, světonázorová doktrína a protiválečné hnutí, odmítající jakékoliv války a stavící se za řešení sporných problémů mírovou cestou. (Jiří Sedlák)

Páč Libor (22. 1. 1941, Olomouc), profesor MUDr., CSc., anatom, profesor a přednosta *Anatomického ústavu Lékařské fakulty Masarykovy univerzity v Brně (od roku 1990).

V letech 1997 až 2003 proděkan a statutární zástupce děkana LF MU. Zabývá se především problematikou struktury a vývoje periferního nervového systému, stavbou svalové vrstvy žlázových vývodů, strukturou optického prostředí oka za fyziologických i patologických stavů, strukturou a detekcí tzv. „stellatae cells“ u chronických pankreatitid, změnami struktury stěny podkožních žil dolní končetiny po terapii laserem, otázkami variability cévního a svalového systému. Kontakt: Prof. MUDr. Libor Páč, CSc., Anatomický ústav Lékařské fakulty Masarykovy univerzity v Brně, Kamenice 3, 625 00 Brno, telefon: 549 496 661, e-mail: lpac@med.muni.cz. (Libor Páč)

Pagetova choroba, kostní onemocnění neznámé příčiny, projevující se zduřením a mozaikovitou přestavbou některých kostí. (Ladislava Horáčková)

Paglicci, Itálie. V roce 1988/1989 byl v této jeskyni prozkoumán pohřeb mladé ženy, jehož staří je 23–23,5 tisíce let. Žena leží na zádech, pokrytá okrem, především na lebce, pánvi a nohou. Na hlavě, coby „diadém“ měla sedm provrtaných zubů jelena. (Jiří A. Svoboda)

pagoda, východoasijská věžovitá chrámová stavba buddhistické provenience, jejíž stupňovitě se zmenšující poschodí mají své vlastní střechy. (Jaroslav Malina)

paj-chua, mluvená i psaná hovorová čínština. (Josef Kolmaš)

Päkče, jeden ze tří starověkých korejských států (Kogurjo, viz, Päkče, Silla, viz), podle legendy založený v roce 19 př. n. l., zanikl roku 660, kdy podlehl království Silla při jeho úspěšné snaze o sjednocení celé země. (Miriam Löwensteinová)

pakostnice, viz dna.

palatoschisis, rozštěp tvrdého patra. (Ladislava Horáčková)

paleobotanika, obor zkoumající fosilní zbytky rostlin. (Jiří A. Svoboda)

paleoetnologie, synonymum pravěké archeologie deklarující spíše zájem o člověka a jeho společnost než pouze o archeologické předměty; k tomuto úkolu ovšem směřuje různými metodami (nejčastější jsou to etnografické analogie nebo prostorová analýza archeologických situací). (Jiří A. Svoboda)

paleohistoriografie, obor vnitřní (vyšší) kritiky pramenů zjišťující prameny pramenů, to znamená, že je zaměřena na rekonstrukci starých písemných cest přenosu idejí a faktů, na

vyhledávání a sledování starých literárních tradic. Za tímto účelem se práce starých autorů srovnávají s pracemi jejich předchůdců a současníků. (Jaroslav Malina)

paleolit (starší doba kamenná), nejstarší a nejdelší období lidské prehistorie před 2 500 000 až 12 000 lety, kdy se člověk živil lovem a sběrem; dělí se dále na paleolit nejstarší, starý, střední, mladý a pozdní. (Jiří A. Svoboda)

paleolitické umění, nejstarší umění (malby, kresby, sochy, plastiky, reliéfy) vznikající v období mezi 35 000 až 30 000 lety; v téže době definitivně mizí takzvané archaické lidské populace, jejichž typickým reprezentantem je v Evropě neandertálec (*Homo neanderthalensis*, viz) a po celé Zemi se rychle šíří takzvané moderní populace (*Homo sapiens*, viz). Tento stav poznání vybízí připsat vznik a rozvoj umění výlučně naší, tedy moderní lidské populaci. V duchu této hypotézy také řada prací z poslední doby naznačuje, že mezi archaickými a moderními populacemi lze očekávat rozdíl v přístupu k okolnímu světu, který u moderního člověka může souviset s formováním integrovanější architektury myšlení. V žádném případě to neznamená snižování intelektuální úrovně starších lidských forem, ale uvědomění si (a respektování) jejich odlišnosti. Existují ještě další námitky: první moderní lidé se podle nových datování objevili poprvé v Africe a na Předním východě už někdy před 100 000 lety, takže po více než 60 000 let sdíleli s archaickými populacemi podobný způsob života – a to je způsob, v jehož struktuře zřejmě nebylo umění nezbytné; ale i v době, kdy umění již bylo objeveno, stalo se tak především v Evropě, s pozdějším šířením do severní Asie. V posledním čase se sice diskutuje i o možnosti nezávislého vzniku umění v Austrálii a v Jižní Americe, avšak datování příslušných lokalit dosud není jednoznačně potvrzeno. V každém případě nebylo paleolitické umění rozšířeno univerzálně, napříč různými prostředími a kulturami, které moderní lidé mezi 30 000 až 10 000 lety vytvořili. Paleolitické umění se proto v současné archeologické teorii vyhraňuje jako fenomén veskrze funkční, jako účelná součást společenských aktivit své doby. A právě pro tuto účelnost se nezdá zpochybnout sama oprávněnost pojmu „umění“ v paleolitických společnostech. Pokoušíme-li se umění definovat, vyvstává tu i problém jeho postradatelnosti ve společnosti jedné a jeho účelnosti ve společnosti jiné. Tedy problém vzniku umění, případně jeho úpadku či přechodného zániku. Evolucionistická perspektiva tradičně synchronizuje vývoj myšlení s biologickým vývojem člověka, zejména s vývojem mozku, ruky a technologií. V tomto kontextu se vždy zdůrazňovala postupnost ve zrodu umění, směřující od „nesmělých počátků“, až k „prvním úspěchům“. Při nedostatku přímých datovacích metod, jako je tomu na stěnách francouzských jeskyní, byly opakovaně budovány chronologické systémy, opřené pouze o hypotetický vývoj od „primitivních“ k „dokonalým“ tvarům. Dnes se ptáme, do jaké míry jsou to chronologie fiktivní. Na samém počátku se pak ocitla plejáda sporných artefaktů, považovaná za první umělecké pokusy, doklady hypotetické primitivní fáze, „která tu přece někde musí být“. Následná kritika u většiny těchto předmětů prokázala, že může jít o pseudoartefakty (valouny přirozeného původu, kosti postižené přírodními procesy), produkty profánních lidských činností (zářezy na kostech vzniklé při jejich zpracování) a v případě vícevrstevných lokalit, zejména převisů a jeskyní, rovněž o intruze z mladších vrstev v nadloží. Tyto pochyby o reálné existenci „proto-umění“ jen umocňují efekt, jímž zapůsobí nástup prvního umění skutečného. Ve světle revize poznatků starších i nových údajů z terénu se totiž objevilo náhle, jakoby „hotové“, technicky i stylově dokonalé a v celé variabilitě forem (nástěnné malby, rytiny, skulptury, osobní ozdoby); na sklonku roku 1994 k formování tohoto názoru přispěl objev maleb ve francouzské jeskyni *Chauvet, které, pokud je radiometrické datování (více než 30 000 let) spolehlivé, překvapivě vznikly na samém počátku loveckého umění. Přirozeně, že tak vysoké datování vyvolalo kritiku, zejména z pozic tradičních stylistických rozborů, a jistě oprávněnou, pokud by bývalo šlo jen o Chauvet. Avšak z několika nalezišť německého (a v poslední době i rakouského) Podunají je již delší dobu znám celý soubor zvířecích, lidských a pololidských skulptur v mamutovině i kameni, které v drobných

rozměrech vykazují formální i stylovou dokonalost a jejichž stáří rovněž přesahuje 30 000 let (aurignacien). Poté, mezi 30 000 až 20 000 lety, nastupují již kvantitativně bohaté a formálně a technologicky různorodé soubory uměleckých předmětů z moravských nalezišť (gravettien), časově následované stylově příbuznými artefakty z Itálie, Ukrajiny a Ruska. Teprve do následujícího desetitisíciletí (magdalénien, asi 18 000 až 11 000 let) se tradičně klade většina maleb v západoevropských jeskyních, jimiž se období rozkvětu paleolitického umění završuje. (Jaroslav Malina – Jiří A. Svoboda)

paleontologie, v obecném pojetí obor zkoumající fosilie a minulý život organismů, převážně však živočichů. Obvykle nezahrnuje zbytky rostlin (viz paleobotanika, palynologie) ani lidskou společnost (pojem „paleontologie člověka“ se širěji neujal). (Jiří A. Svoboda)

paleopatologie, nauka o chorobách dávných populací lidí i zvířat. (Ladislava Horáčková)

palingeneze, termín razil Charles Bonnet ve spise *Palingénésie philosophique* (1769) ve smyslu „původního pravzoru“. V první polovině devatenáctého století jej převzal Pierre Simon Balanche pro označení „nového zrození“ jako radikální protirevoluční proměny společnosti v zájmu zachování tradičního řádu. Roger Griffin uplatnil pojem palingeneze při popisu moderních totalitních hnutí. (Ivo T. Budil)

palladia, ochranné sošky bohů velmi staré tradice (viz acheiropoiéton), považované za posvátné a uchovávané v některých řeckých městech. Název je odvozen od přídomku bohyně Athény *Pallas* („Panna“) (viz *Pallas Athéna*), která byla ochranným božstvem Trójanů a později i Athéňanů, odkud se tato tradice rozšířila. (Marie Pardyová)

Pallas Athéna, *Athéna Parthenos*, „panenská Athéna“, starořecká bohyně moudrosti, podle Homéra Diova dcera, kterou přivedl na svět bez matky. Později již uvádí *Hésiodos, že *Zeus spolkl bohyni moudrosti Métidu (*Métis), protože mu podle věštby měla porodit dceru převyšující ho moudrostí a syna, který by byl silnější než on a svrhl ho z trůnu. V 6. století př. n. l. si Řekové k mýtu přidali i epizodu o tom, jak Athéna přišla na svět – když Dia bolela hlava a *Héfaistos mu ji rozetnul, vyskočila odtud Athéna v plné zbroji; takto pitoreskně byl tento motiv zobrazován na vázách. Athéna je tedy zosobněná síla a moudrost Diova, je bohyní veškeré rozumné činnosti, moudrosti, válek vedených s rozvahou. Na rozdíl od divokého Ára (*Arés) vždy vítězí, a proto k jejím atributům patří i bohyně vítězství Níké. Je eponymním božstvem v Attice. V souboji o prospěšnost této krajiny zvítězila nad Poseidónem, protože Athénám darovala olivy, které jí byly zasvěceny a na jejichž pěstování bylo založeno attické hospodářství. Athéna byla pomocnicí a ochránkyní řeckých hrdinů, jež osud předurčil k překonání velkých protiventství – *Odyssea, *Hérákla, *Persea, Odysseova syna *Télemacha aj. S odkazem na Athéninu přízeň tak Řekové v sobě vlastně vychovávali typy schopných a odvážných lidí. Athéna byla od nejstarších dob uctívána jako ochránkyně měst. V mnohých řeckých městech se velké účtě těšily její starobylé sošky ze dřeva – takzvané *palladia. Athéna byla velmi důmyslná a sama vynalezla flétnu. Vzápětí tento nástroj nadouvající tváře zavrhl a pohozené flétny se zmocnil satyr Marsyas. V tkaní zvítězila nad fenomenální tkadlenou Arachné. Athéna byla uctívána i jako patronka řemesel a později i umění, zejména v Athénách. Tamní malíři ji takto znázorňovali na vázách, jak je se svou průvodkyní Níkou věnčí nebo jak sama zasahuje do práce sochařů a pomáhá jim modelovat sochy. Od poloviny 6. století př. n. l. se na její počest konaly *panathénajské slavnosti, které vedle kultovních svátků naplňovaly i sportovní hry. Jejich vítězové byli odměňováni olejem z posvátných oliv ve speciálně vyrobených a zdobených takzvaných *panathénajských amforách. V 5. století př. n. l. byla Athéna považována vedle Dia, *Apollóna a *Héry za jedno z hlavních ochranných božstev v boji s Peršany. Po vítězství Řeků byla oslavována monumentálními uměleckými díly – velkolepým chrámem na athénské *Akropoli a četnými sochami. Z nich jsou podle tradice nejznámější ty, jež pro Akropolis vytvořil sochař *Feidiás: bronzovou, s kopím téměř devět metrů vysokou *Athénu Prómachos* („bojující v první řadě“) z desátku marathónské kořisti, další bronzovou sochu, takzvanou *Athénu Lémnijskou* (na

Akropoli ji věnovali athénští občané, kteří se jako kolonisté usadili na ostrově Lémnu) a velkolepou chryselefantinovou (*chryselefantina) Athénu pro *Parthenón, v jejímž zlatém rouchu a atributech byl tezaurován athénský státní poklad. V kopiích se snad zachovala *Athéna Lémnijská*, koncem 19. století se jí podařilo rekonstruovat Adolfu *Furtwänglerovi ze dvou odděleně existujících torz v Drážďanech a Bologni. Víme, že tato Athéna byla ve starověku pokládána za jednu z nejkrásnějších soch a kladena na roveň Práxitelově *Afrodítě knidské* (*Afrodité). Athéna Lémnijská sice neobsahuje erotický podtext, ale Feidiás v ní vynikajícím způsobem vyjádřil svůj humanismus a vtělil do ní výraz ušlechtilého lidství, jeho prosté, ale vznešené krásy. Athénu v tomto případě znázornil po skončení války, kdy odkládá svou přilbu a v intelektuálním zamyšlení se přeorientovává na rozumovou činnost. Jak povznášející pocit vzbuzovaly tyto sochy u antických diváků lze snad alespoň trochu procítit při pohledu (a při podhledu) na třímetrovou *Athénu z Velletri* v pařížském Louvru, o níž se soudí, že je kopií díla Feidiova žáka *Krésila. Před dvěma zmíněnými umělci z vrcholného období řecké klasiky Athénu zobrazil jejich starší současník Myrón v sousoší s Marsyem. Do Říma se Athénin kult dostal etruským prostřednictvím. Menrva byla jednou z triády nejvyšších božstev etruského panteonu (představovali ji Tinia, tj. Iuppiter, Uni, tj. Iuno a Menrva – u Římanů Minerva). Spolu s Iuppiterem byla bohyně moudrosti uctívána na *Kapitolu a další chrám měla na Martově poli na místě dnešního kostela Santa Maria sopra Minerva (v názvu je obsažen fakt, že po roce 600 byl antický chrám změněn v kostel Panny Marie). Dalším historickým paradoxem je skutečnost, že do tohoto kostela byl roku 1633 svolán tribunál, před nímž se musel Galileo Galilei (1564–1642) zřici svých heliocentrických názorů; toto příkoří a ponížení kompenzoval výrokem, jakmile překročil práh kostela, a v bezprostřední blízkosti Panteonu (chrámu zasvěceného antickým planetárním bohům): „*E pertanto si muove!*“ („A přece se točí!“). (Marie Pardyová)

palynologie, paleobotanická metoda zaměřující se na analýzu rostlinného pylu, kvantifikaci jednotlivých druhů a následnou rekonstrukci minulé krajiny. (Jiří A. Svoboda)

památká (památník), termín, používaný v archeologii ve dvou významech (širším a úzkém):

1. V širším smyslu se tento termín používá jako archeologická specifikace slova „památník“. V takovém použití se ke slovu památka (památník) připojuje přívlástek „archeologická (archeologický)“ za účelem odlišení od označení historických míst a staveb, vynikajících věčných děl literatury, soch, vytesaných na počest některých osobností a událostí. V 19. století se termín „archeologické památky“ používal jako obecný název pro *archeologické objekty. Nyní se tak nazývají tyto objekty v takových kontextech, kde je nutné podtrhnout vztah těchto objektů jak s minulou, tak i se živou současnou kulturou, jejich hodnotu pro současného člověka.

2. V úzkém smyslu je památka jedním z druhů archeologických objektů (z hlediska klasifikace podle podmínek nalezení): soubor staveb, pozůstatků a věcí, zanechaných lidmi na jednom místě a vzhledem k tomu tvořících jeden celek ještě za života nebo při opuštění či po něm. Definice nevyžaduje, aby všechny složky památky (památníku) patřily do jedné doby, k jedné kultuře nebo alespoň ke kulturám, blízkým z hlediska času. (Jaroslav Malina)

památky, pozůstatky kultury minulosti, oddělené od současnosti značným časovým intervalem a především přerušením tradic. Patří sem památky práva, jazyka, literatury, věcné aj. (Jaroslav Malina)

památky materiální, viz věcné památky.

památky věcné, viz věcné památky.

památník, viz památka.

Pamětní medaile dr. Aleše Hrdličky, ocenění udělované od roku 1959 na návrh

*Antropologické společnosti zastupitelstvem města Humpolce českým a zahraničním antropologům za zásluhy o rozvoj oboru; tradice pokračuje dodnes a v dvouletých intervalech navrhuje *Česká společnost antropologická zpravidla dva naše a dva zahraniční badatele

k udělení této medaile; po roce 1989 je ocenění udělováno rovněž osobnostem spjatým s Humpolcem a jeho kulturním zázemím. Vznik medaile se datuje do doby, kdy se z podnětu města Humpolce a Antropologického ústavu Univerzity Karlovy v Praze uskutečnily oslavy k uctění památky dr. Aleše *Hrdličky za podpory Ministerstva školství a osvěty. Trvaly od 5. září 1958 (15. výročí Hrdličkova úmrtí) do 29. března 1959 (90. výročí Hrdličkova narození). V rámci oslav se uskutečnila v paláci Dunaj na Národní třídě v Praze výstava o Hrdličkově životě a díle, která byla v březnu 1959 přenesena jako trvalá expozice do Okresního muzea v Humpolci, jež pak dostalo jméno *Muzeum dr. Aleše Hrdličky. Současně byla odhalena busta Aleše Hrdličky v budově humpoleckého gymnázia, které bylo rovněž přejmenováno na Hrdličkovo. Autorem busty byl akademický sochař Milan Knobloch, který použil při její tvorbě jako předlohu posmrtnou masku dr. Hrdličky, kterou poslal na výstavu jejímu autorovi Miroslavu *Prokopcovi Thomas Dale Stewart, Hrdličkův nástupce na místě kurátora oddělení fyzické antropologie v Národním muzeu USA ve Washingtonu (replika busty je v Muzeu dr. Aleše Hrdličky v Humpolci, další v National Museum of Natural History ve Washingtonu). Sochař Milan Knobloch je především medailér a když měl portrét Aleše Hrdličky po všech stránkách prostudován při práci na bustě, vytvořil rovněž jeho portrét na medaili. Pamětní medaile dr. Aleše Hrdličky je provedena v bronzu, na averzu je portrét Aleše Hrdličky, na reverzu lidská lebka, Hrdličkou navržený nástroj k měření lebek, speciálně přizpůsobený k měření nadušní výšky, městský znak Humpolce a Hrdličkovo krédo v češtině a angličtině: „Veškeré lidstvo jednoho původu – All Mankind is of One Origin.“ Medaile, kterých bylo do roku 2003 uděleno 156 osobnostem a institucím, je v antropologických kruzích u nás i ve světě vysoce ceněna a představuje pro město Humpolec obdobu instituce čestného občanství města (medaile se uděluje pouze v Humpolci na zasedání městského zastupitelstva). Seznam osob a institucí, jimž byla udělena Pamětní medaile dr. Aleše Hrdličky: 1. Thomas Dale Stewart, Washington, D. C., USA, 1959; 2. Tadeusz Dzierżkraj-Rogański, Varšava, Polsko 1959; 3. Hans Grimm, Berlín, Německo, 1959; 4. Tamara Jelisiejew, Białystok, Polsko, 1959; 5. Miroslav Prokopec, Praha, 1959; 6. Vojtěch Fetter, Praha, 1959; 7. Irena Szewko-Szwaykowska, Białystok, Polsko, 1959; 8. Jindřich Antonín Valšík, Bratislava, Slovensko, 1959; 9. Bohumil Němec, Praha, 1960; 10. Vojtěch Suk, Brno, 1960; 11. Irena Gałasinska-Pomykol, Białystok, Polsko, 1960; 12. František Kahuda, Praha, 1960; 13. Ludvík Svoboda, Praha, 1960; 14. František Dítě, Chicago, USA, 1960; 15. Jaroslav Suchý, Praha, 1961; 16. K.... Obermayer, Brno, 1962; 17. V..... Antoniewicz, Varšava, Polsko, 1962; 18. B.... Collins, Washington, D. C., USA, 1962; 19. Vsevolod Petrovič Jakimov, Moskva, Rusko, 1962; 20. Sergej Pavlovič Tolstov, Moskva, Rusko, 1962; 21. Henry N. Michael, Filadelfie, USA, 1962; 22. A. Irving Hallowell, Filadelfie, USA, 1962; 23. Daryll Forde, Londýn, Velká Británie, 1962; 24. Henri Victor Vallois, Paříž, Francie, 1962; 25. Sergio Sergi, Řím, Itálie, 1962; 26. Jan Czekanowski, Poznaň, Polsko, 1962; 27. Emil Breitinger, Vídeň, Rakousko, 1962; 28. Eva Lips, Lipsko, Německo, 1962; 29. Chrudoš Troníček, Praha, 1962; 30. Olga Necrasov, Iași, Rumunsko, 1962; 31. Venerando Correnti, Řím, Itálie, 1962; 32. Lajos Bartucz, Budapešť, Maďarsko, 1962; 33. Johan Huizinga, Utrecht, Holandsko, 1962; 34. Lidio Cipriani, Florencie, Itálie, 1962; 35. Československá akademie věd (výstavní expozice), Praha, 1962; 36. Jihočeské muzeum (výstavní expozice), České Budějovice, 1962; 37. Josef Brožek, Bethlehem, USA, 1963; 38. Georges Olivier, Paříž, Francie, 1963; 39. Jaroslav Vávra, Praha, 1963; 40. George Nitescu, Praha, Rumunsko, 1964; 41. Jan Jelínek, Brno, 1964; 42. Ferdinand Škaloud, Praha, 1965; 43. Ralph Chinn, Atlanta, USA, 1965; 44. Halina Drabb, Wrocław, Polsko, 1965; 45. Muzeum dr. Aleše Hrdličky (výstavní expozice), Humpolec, 1965; 46. Pavel Jáchym Šebesta, Mödling u Vidně, Rakousko, 1967; 47. Geoffrey Ainsworth Harrison, Oxford, Velká Británie, 1967; 48. Národní muzeum (výstavní expozice), Praha, 1968; 49. Jaromír Seifert, Praha, 1969; 50. Vlastimil Haufler, Praha, 1969; 51. J. Lawrence Angel, Washington, D. C., USA, 1969; 52. Sol Tax, Chicago, USA, 1969; 53.

Živojin Gavrilović, Novi Sad, Jugoslávie, 1969; 54. Karl F. Saller, Mnichov, Německo, 1969; 55. Emanuel Vlček, Praha, 1969; 56. Vladimír V. Novotný, Praha, 1969; 57. Jiřina Palicová, Washington, D. C., USA, 1969; 58. A. ... Červinka, Praha, 1969; 59. Jiří Malý, Praha, 1969; 60. Christian Barnard, Kapské Město, Jihoafrická republika, 1970; 61. Neil W. G. Macintosh, Sydney, Austrálie, 1970; 62. Vlastimil Vrtiš, Hradec Králové, 1973; 63. Jan Němec, Praha, 1974; 64. Maria E. Cioernache, Bukurešť, Rumunsko, 1975; 65. Ilse Schwidetzki, Mohuč, Německo, 1975; 66. Valéria Lipková, Bratislava, Slovensko, 1975; 67. Marie Nováková, Praha, 1975; 68. Lidmila Malá, Praha, 1975; 69. Alena Šobová, Hradec Králové, 1975; 70. Milan Vondruška, Praha, 1976; 71. Jan Pavelčík, Uherský Brod, 1976; 72. Pavel Andrik, Bratislava, Slovensko, 1976; 73. Milan Pospíšil, Bratislava, Slovensko, 1976; 74. Katedra antropologie Přírodovědecké fakulty Univerzity Komenského, Bratislava, Slovensko, 1977; 75. Katedra biologie a patobiologie dítěte Univerzity Komenského, Trnava, Slovensko, 1977; 76. Katedra biologie dítěte, antropologie a školního zdravotnictví Pedagogické fakulty Univerzity Palackého v Olomouci, 1977; 77. Alexej Pavlovič Okladnikov, Novosibirsk, Rusko, 1979; 78. Horia Dumitrescu, Bukurešť, Rumunsko, 1979; 79. Margarete Weninger, Vídeň, Rakousko, 1979; 80. Denise Ferembach, Paříž, Francie, 1979; 81. Franciszek Wokroj, Poznaň, Polsko, 1979; 82. František Čech, Praha, 1979; 83. Svatava Titlbachová, Praha, 1979; 84. Milan Dokládál, Brno, 1979; 85. Antonín Doležal, Praha, 1979; 86. Katedra antropologie Přírodovědecké fakulty Univerzity Karlovy v Praze, 1979; 87. Hrdličkovo muzeum člověka, Praha, 1979; 88. Josef Klementa, Olomouc, 1980; 89. Karel Hajniš, Praha, 1980; 90. Jan Vondrák, Humpolec, 1980; 91. Jiří Rychetský, Humpolec, 1980; 92. Milan Stloukal, Praha, 1981; 93. Evžen Strouhal, Praha, 1981; 94. Peter Bojev, Sofie, Bulharsko, 1981; 95. Jaromír Chochol, Praha, 1982; 96. Zdeněk Burian, Praha, 1982; 97. Mária Drobná, Bratislava, Slovensko, 1982; 98. Lilla Čechová, Praha, 1982; 99. Jozef Benko, Bratislava, Slovensko, 1982; 100. Otakar Fernecký, Praha, 1983; 101. Jan Jáchym, České Budějovice, 1983; 102. Milan Černý, Olomouc, 1983; 103. Hana Hanáková, Praha, 1983; 104. František Strelka, Bratislava, Slovensko, 1983; 105. Ladislav Crhák, Olomouc, 1983; 106. Anna Lorencová, Brno, 1983; 107. Ivan Drobný, Bratislava, Slovensko, 1984; 108. Helena Malá, Praha, 1984; 109. Matěj Hanulík, Bratislava, Slovensko, 1984; 110. Jitka Machová, Praha, 1985; 111. Ottó G. Eiben, Budapešť, Maďarsko, 1987; 112. Miluše Menzelová, České Budějovice, 1987; 113. Luboš Vyhnanek, Praha, 1988; 114. Miroslava Blajerová, Praha, 1988; 115. Vladimír Ferák, Bratislava, Slovensko, 1989; 116. Jaroslav Gutvirth, Praha, 1989; 117. Miroslav Šenkýř, České Budějovice, 1989; 118. N. ... N. ... Miklaševskaja, Moskva, Rusko, 1989; 119. Pavao Rudan, Záhřeb, Chorvatsko, 1989; 120. Gertruda Hauser, Vídeň, Rakousko, 1989; 121. Ladislav Peter Novák, Dallas, USA, 1990; 122. Jan Zábrana, Humpolec, 1992; 123. Leslie Gustav Farkas, Toronto, Kanada, 1992; 124. Josef Krátoška, Olomouc, 1992; 125. Milan Thurzo, Bratislava, Slovensko, 1992; 126. Vít Tajovský, Želiv, 1994; 127. Filip Bečvář, in memoriam, Humpolec, 1994; 128. Stanislav Komenda, Olomouc, 1994; 129. Karl Sommer, Berlín, Německo, 1994; 130. Johann Szilvássy, Vídeň, Rakousko, 1995; 131. Marie Ulbrichová, Praha, 1995; 132. Pavel Bláha, Praha, 1995; 133. Rudolf Mahovský, in memoriam, Humpolec, 1995; 134. Emil Hrdlička, in memoriam, Humpolec, 1995; 135. Oldřich Kocián, in memoriam, Humpolec, 1995; 136. Marie Bouchalová, Brno, 1997; 137. Jana Pařízková, Praha, 1997; 138. Philip V. Tobias, Johannesburg, Jihoafrická republika, 1999; 139. Hole Greil, Potsdam, Německo, 1999; 140. Derek Frank Roberts, Newcastle-upon-Tyne, Velká Británie, 1999; 141. Douglas H. Ubelaker, Washington, D. C., USA, 1999; 142. Helena Zlámalová, Praha, 1999; 143. Miluše Dobisíková, Praha, 1999; 144. Gustav Mahler, in memoriam, New York, USA, 1999; 145. Bohumil Trnka, in memoriam, Humpolec, 1999; 146. Ludvík Pokorný, in memoriam, Humpolec, 1999; 147. Jarmila Riegerová, Olomouc, 1999; 148. Karel Vašák, Paříž, Francie, 1999; 149. Ladislava Horáčková, Brno, 2003; 150. Jan Šteigl, Olomouc, 2003; 151. Janusz Piontek, Poznaň, Polsko, 2003; 152. Charles Susanne,

Brusel, Belgie, 2003; 153. Eva Bodzsar, Budapešť, Maďarsko, 2003; 154. Uwe Jaeger, Jena, Německo, 2003; 155. Eva Neščáková, Bratislava, Slovensko, 2003; 156. František Brzoň, Humpolec, 2003. (*Pamětní medaile a Cena dr. Aleše Hrdličky* [bez data]. Humpolec: Vydal Městský úřad v Humpolci. Publikace obsahuje „Statut Pamětní medaile dr. Aleše Hrdličky“, „Statut Ceny dr. Aleše Hrdličky za antropologii“ a „Seznam osob a institucí, kterým byla udělena Pamětní medaile dr. Aleše Hrdličky“ [s dodatkem do roku 2003].) (Miroslav Prokopec)

Pan, syn nymfy Dryopy a *Herma, bůh lesů, lovců a pastýřů. Narodil se napůl ve zvířecí podobě s kozlíma nohama, růžky a bradkou. Tento vzhled jeho matku natolik poděsil (panický strach), že od něj utekla. Pro posměch bohů nemohl zůstat ani na *Olympu, a tak se skrýl v arkadských lesích. Když vyrostl, hlídal stáda, pískal si při tom na píšťalu a občas děsil osamělé pocestné. Zábavu nalézal ve společenství bujných *satyrů a *nymf. Stal se téměř jedním z nich, ale sblížit s nymfami se mu nedařilo. Když před ním prchla Sýrinx a změnila se v rákos, vyrobil si z jeho spojených stvolů nový typ píšťaly (Panova flétna). Úspěch měl jedině u Echó, která ho musela provázet jako ozvěna. *Apollóna naučil Pan věštit. Athéňané věřili, že vystrašil Peršany během bitvy u Marathónu, a proto mu postavili svatyni v jeskyni pod *Akropolí. V Římě se stejné oblibě jako Pan těšil jeho protějšek Faunus. (Marie Pardyová)

Pan a Echó, viz Pan.

Pan a Sýrinx, viz Pan.

Pán smrti, Jama, respektive Jamarádža, v indické mytologii bůh smrti, spravedlivý vládce podsvětí. (Josef Kolmaš)

panathénajské amfory, zvláštní typ naspodu zašpičatělých amfor, které naplněné olivovým olejem vylisovaným z plodů z Athéně zasvěceného háje dostávali vítězové *panathénajských slavností a her. Jejich obsah byl kolem čtyřiceti litrů, vítězové jich obdrželi asi čtyřicet a z peněz utřzených za olej hradili náklady na svůj výcvik. Nejstarší ze zachovaných nádob je z doby kolem roku 560 př. n. l., kdy byly tyto Athéniny slavnosti zavedeny. Panathénajské amfory byly vyzdobeny obrazem *Athény ve zbroji na jedné a znázorněním příslušné závodní disciplíny na druhé straně. Protože zároveň byly kultovní záležitostí, zachovával se u nich i v pozdějších dobách původní sloh černých figur. Poslední doklady jejich existence jsou doloženy ze začátku 4. století n. l. (Marie Pardyová)

panathénajské slavnosti, kultovní slavnosti na počest narozenin bohyně *Athény konané v Athénách 28. hekatombáionu (na přelomu července a srpna). Postupně si získaly všeřecký věhlas. Každoročně se slavily Malé Panathénaje a jednou za čtyři roky (ve třetím roce olympiád) i Velké Panathénaje spjaté se sportovními soutěžemi a okázalým průvodem a obětí (hekatombou) na počest Athény. (Marie Pardyová)

pančhenlama, též pančhen-rinpoče, pančhen-erdeni, titul druhého nejvyššího představitele školy Gelugpa se sídlem v Tašilhünpu poblíž Žikace. Pokládán za pozemské převtělení buddhy Amitábhy.

pandemie, hromadný výskyt infekční nemoci na celém kontinentu v určitých časových souvislostech. (Ladislava Horáčková)

paneuropanismus, ideologie a politické hnutí usilující o sjednocení evropských států. Ideologem byl rakouský hrabě R. Coudenhove-Kalergi (1894–1972). K přívržencům patřili T. G. Masaryk, W. L. S. Churchill nebo K. Adenauer; po druhé světové válce se paneuropanismus aktivizuje v různých, též institucionalizovaných formách: Evropská společenství, Evropské hnutí nebo Rada Evropy. (Marie Dohnalová)

Paní lásky, označení egyptské bohyně *Hathory.

Paní nebe, označení egyptské bohyně *Hathory.

Paninae, šimpanzovití, podčeleď (afričtí lidoopi), která zahrnuje dva velikostně, ekologicky, morfologicky (a nakonec i geneticky) dosti rozdílné rody lidoopů: relativně malé, velmi

pohyblivé a všežravé šimpanze (rod *Pan*) s poměrně malým sexuálním dimorfismem a obrovitě býložravé gorily (rod *Gorilla*) s velkým sexuálním dimorfismem. Oba rody spojuje řada společných znaků morfologických, ekologických, etologických, biochemických i genetických. *Paninae* mají charakteristické znaky na lebce. Frontální část je robustní a poměrně plochá, vytvářejí se výrazné nadočnicové valy, které v oblasti čelní jasně prominují a dotvářejí tím charakteristický tvar lebky afrických lidoopů, tedy „zaškrčení“ neurokrania nad nadočnicovými valy. Premaxilla je poměrně krátká, obličej je oploštělý, někdy může v oblasti nosní i mírně prominovat. Obličej i patro jsou široké, ocnice okrouhlé a vzdálenost mezi nimi je poměrně velká. Stejně jako v případě premaxily, není zde zásadního rozdílu mezi paniny (africkými lidoopy) a *homininy. Panini mají však oproti homininům delší čelisti a vzniká tak optický dojem užšího patra. *Apertura piriformis* je u afrických lidoopů velká a poměrně široká. Neurokranium má spíše protažený tvar a není příliš klenuté. Mandibula není výrazně hluboká, je robustní a v oblasti *symphysis mandibulae* je vytvořena výrazná deprese (tzv. *simian shelf*). Vnitřní řezáky jsou mírně větší než vnější, špičáky jsou velmi robustní, ale nijak zvlášť dlouhé. Pro postkranialní skelet je typická robusticita kostí, relativně krátký femur a dlouhý humerus a poměrně dlouhý trup. Pánev je vysoká, relativně úzká a lopaty kostí kyčelních jsou částečně ve frontální rovině. Ruka i noha jsou poměrně krátké, stejně jako palec na ruce, palec na noze je dlouhý a částečně abdukován. Ruka obou rodů lidoopů je obratná a schopná sofistikované manipulace, i když jiným způsobem, než je obvyklý u současného člověka. Typickou lokomoční adaptací afrických lidoopů je kotníkochoďectví. Charakteristické je unikátní propojení obratné pozemní kvadrupední lokomoce, kotníkochoďectví a obratné stromové lokomoce. *Paninae* často šplhají, příležitostně se i zavěšují a chodí po dvou. Řadu specifických znaků můžeme nalézt i ve stavbě svalů dolní i horní končetiny. Místo *m. gluteus maximus* je u afrických lidoopů plochý sval *m. gluteus superficialis*. Mozek má rozsáhlou gyrifikaci, která je morfologicky velmi podobná člověku, významnější rozdíly nacházíme pouze v týlní oblasti kůry mozkové. Jsou zde prakticky všechny důležité morfologické i funkční struktury charakteristické pro mozek homininů, a to včetně náznaku Brocova centra. Pyramidové dráhy jsou krátké a končí v míše v oblasti prvních hrudních obratlů. *Paninae* mají schopnost zužitkovat rozsáhlé spektrum rostlinné (příležitostně i živočišné) stravy. Typickým znakem adaptivní strategie obou rodů je využívání stromového i pozemního patra ekosystémů podle dané situace a sezóny. Genetické a některé biomechanické analýzy však prokazují, že šimpanz a gorila jsou mnohem méně příbuzní, než se předpokládalo, a že kotníkochoďectví vzniklo u obou rodů paralelně. (Václav Vančata)

Pan Ku (32–92 n. l.), pokračovatel v díle dějepisce *S'-ma Čchien, autor *Dějin Chanů* (*Chan-šu*). (Jaroslav Malina)

Panoráma biologické a sociokulturní antropologie, edice modulových učebních textů pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů; jejím zakladatelem (v roce 2000) a editorem je Jaroslav *Malina. Jednotlivé moduly zachycují současný stav antropologického poznání v rozsahu bakalářského, magisterského i doktorského studijního programu na Katedře antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně (jsou však užívány na řadě dalších vysokých škol). Osnova každého z modulů je obdobná: vlastní učební text, doporučená studijní literatura, výkladové slovníky důležitějších jmen a pojmů, medailon autora, zaostření problému (studie o aktuálních teoretických, metodologických či empirických inovacích v dané tematice), rozvolnění problému (vedení tematiky do širšího filozofického nebo kulturního rámce). Nevelký rozsah jednotlivých modulů, jakýchsi stavebních prvků v podobě ucelených témat kurzů a přednášek, umožňuje snadno publikovat revidovaná a doplněná vydání těch modulů, kde je třeba reagovat na nové objevy a trendy oboru. Vznikají tak skripta nikoli „zkamenělá“ v jednom okamžiku, ale neustále „živě pulzující“, skripta pružně reagující na revalorizaci univerzitních učebních plánů, uspokojující aktuální potřeby

společnosti a studentů a vycházející vstříc zavádění obecně platného kreditového systému (na základě tzv. European Credit Transfer System – ECTS), který umožní účinnější spolupráci mezi jednotlivými katedrami, ústavami a fakultami, zlepšit orientaci studentů a zvýšit průhlednost na úrovni národní i mezinárodní. Texty jsou kolektivním, editorem metamorfovaným dílem autorů z Masarykovy univerzity a z dalších českých a zahraničních institucí. V rámci řady – Jaroslav Malina (ed.): *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů* dosud vyšly tyto svazky: 1. Jiří Svoboda, *Paleolit a mezolit: Lovecko-sběračská společnost a její proměny* (2000); 2. Jiřina Relichová, *Genetika pro antropology* (2000); 3. Jiří Gaisler, *Primatologie pro antropology* (2000); 4. František Vrhel, *Antropologie sexuality: Sociokulturní hledisko* (2002); 5. Jaroslav Zvěřina – Jaroslav Malina, *Sexuologie pro antropology* (2002); 6. Jiří Svoboda, *Paleolit a mezolit: Myšlení, symbolismus a umění* (2002); 7. Jaroslav Skupník, *Manželství a sexualita z antropologické perspektivy* (2002); 8. Oldřich Kašpar, *Předkolumbovská Amerika z antropologické perspektivy (Karibská oblast, Mezoamerika, Andský areál)* (2002); 9. Josef Unger, *Pohřební ritus a zacházení s těly zemřelých v českých zemích (s analogiemi i jinde v Evropě) v 1.–16. století* (2002); 10. Václav Vančata – Marina Vančatová, *Sexualita primátů* (2002); 11. Josef Kolmaš, *Tibet z antropologické perspektivy* (2002); 12. Josef Kolmaš, *Smrt a pohřbívání u Tibeťanů* (2003); 13. Václav Vančata, *Paleoantropologie – přehled fylogeneze člověka a jeho předků* (2003); 14. František Vrhel, *Předkolumbovské literatury: Témata, problémy, dějiny* (2003); 15. Ladislava Horáčková – Eugen Strouhal – Lenka Vargová, *Základy paleopatologie* (2004); 16. Josef Kolmaš, *První Evropané ve Lhase (1661) (Kircherovo resumé Grueberovy cestovní zprávy. Latinský text a český překlad)* (2003); 17. Marie Dohnalová – Jaroslav Malina – Karel Müller, *Občanská společnost: Minulost – současnost – budoucnost* (2003); 18. Eva Drozdová, *Základy osteometrie* (2004); 19. Jiří A. Svoboda, *Paleolit a mezolit: Pohřební ritus* (2003); 20. Stanislav Komárek, *Obráz člověka v dílech některých významných biologů 19. a 20. století* (2003); 21. Josef Kolmaš – Jaroslav Malina, *Čína z antropologické perspektivy* (2005); 22. Ludmila Sochorová, *Člověk a lidová kultura: Člověk a lidové divadlo – lidové divadlo v životě člověka* (2004); 23. Irena Štěpánová, *Člověk a lidová kultura: Člověk a lidový oděv – lidový oděv v životě člověka* (2005); 24. Jiří Sedlák, *Vybrané problémy ze sociální etiky* (2005); 25. Josef Unger, *Zacházení s těly zemřelých v 1. až 20. století* (2005); 26. Ivo T. Budil, *Zrození moderní rasové teorie: Život a dílo Victora Courteta* (2005); 27. Břetislav Vachala, *Abúsír: Staroegyptské královské pohřebiště* (2005); 28. Ladislav Dušek, *Biostatistika pro antropology*; 29. Pavel Bravený – Marie Nováková, *Fyziologie krevního oběhu (čtení pro posluchače antropologie a jiné)*. Přípravované svazky: Jan Filipický, *Indie z antropologické perspektivy*; Vladimír Novotný – Miroslav Králík, *Sexuální dimorfismus a identifikace pohlaví*; Josef Unger, *Metody antropologicko-archeologického výzkumu*; Vladimír Novotný – Pavla Malá, *Rekonstrukce podoby člověka*; Jan Beneš – Eva Drozdová, *Variabilita člověka*. Tato edice má velmi pozitivní ohlas a užití v pedagogické praxi nejen na Masarykově univerzitě v Brně, ale i na dalších vysokých školách v Česku a na Slovensku. (Jaroslav Malina)

Pan-pcho, jedno z největších sídlišť neolitické *jangšaoské kultury. Nachází se poblíž dnešního velkoměsta *Si-anu v provincii Šen-si v severozápadní Číně. Bylo osídleno zhruba v letech 4800 až 3600 př. n. l., na ploše obehnané mohutným ochranným příkopem a hliněným valem se nacházelo několik desítek obydlí čtvercového nebo kruhového půdorysu, kolem dvou set zásobnicových jam k uchovávání potravin, pece, tisíce předmětů každodenní potřeby a pohřebiště s více než dvě stě padesáti hroby, z nichž jedenaosmdesát obsahovalo ostatky dětí uložené v keramických urnách. Systematický archeologický výzkum zde probíhal v letech 1954 až 1957, v roce 1958 byla velká část odkryté plochy přeměněna na muzeum. (Jaroslav Malina)

Pan-šan, lokalita v Kan-su, sídliště neolitické *jangšaoské kultury známé malovanou keramikou (typu Pan-šan), jež patří k nejkrásnějším hrnčířským výrobkům v celosvětovém měřítku. (Jaroslav Malina)

Pao-pchu-c' (*Mistr objímající prostotu*), přírodovědecká encyklopedie taoistického filozofa *Ke Chunga ze 4. století př. n. l.

pao-t'ia, skupinový systém vzájemné osobní záruky za činy a přečiny (kolektivně trestně postihované) příslušníků daného společenství (vesnické obcíny, úřadu apod.) uplatňovaný v Číně zejména v čchinském období (221–207 př. n. l.). (Jaroslav Malina)

papillom, nezhoubný nádor sliznice některých orgánů. (Ladislava Horáčková)

papula, pupínek. Vyvýšený drobný tuhý kožní útvar různé barvy, tvaru a rozmanitého původu. (Ladislava Horáčková)

papyrus, heraldická rostlina Dolního Egypta, z jejíchž stvolů se zhotovoval psací materiál – papýrové svitky. (Břetislav Vachala)

par-, para-, předpona označující „mimo, vedle, u“.

paraarcheologická teorie, systematizace a pochopení teorií, zaměřených na získání obecných znalostí o zákonech té minulé skutečnosti, která se konkrétně, avšak zlomkovitě a jednostranně odráží v archeologických pramenech. Jsou to teorie, které jsou základní a dokonce převážně specifické pro jiné vědy a jsou v nich vypracovány, ale jsou potřebné archeologii, jsou jí přijaty. Do paraarcheologického odvětví *obecné teorie archeologie musí být zařazena teorie kultury, obecná sociologická teorie, teorie historického procesu, teorie *etnosu a *etnogeneze, teorie systémů. (Jaroslav Malina)

paradentóza, též parodontóza, chronické onemocnění závěsného aparátu zubu, dásně a zubního lůžka (alveolu). Zub se postupně uvolňuje a může dojít k jeho ztrátě. (Ladislava Horáčková)

paradigma, pojem definovaný filozofem a teoretikem vědy Thomasem S. Kuhnem jako přijímaný soubor vědeckých znalostí, metod a předmětu zájmu, který vytváří přijímanou teorii, a přitahuje dostatečně početnou skupinu vědců od konkurujících si přístupů k bádání, a který je zároveň natolik otevřený novým výzkumným poznatkům, aby jim umožnil v jeho rámci vyřešit dosud nevyřešené problémy. (Jaroslav Malina)

paralelní bratřenci (a sestřenice), potomci sourozenců stejného pohlaví; viz křížoví bratřenci. (Jaroslav Skupnik)

paralýza, ochrnutí, obrna z nejrůznějších příčin (onemocnění mozku, míchy, nervů, svalů). (Ladislava Horáčková)

paramediánní, podél střední (mediánní) roviny. (Ladislava Horáčková)

Paranthropus, parantrop, podrod australopitéků (robustní australopitéci), někdy řazený do samostatného rodu *Paranthropus*. V mnoha podstatných znacích se odlišuje jak od afarských *australopitéků, tak od raných forem rodu **Homo*. Do tohoto podrodu rodu *Australopithecus* jsou řazeny zejména druhy **Australopithecus robustus* a **Australopithecus boisei*. Jsou pro ně typické mohutné až obrovité dolní čelisti, relativně malé řezáky, výrazně zvětšené zuby třenové a obrovské stoličky (velikosti až 2x2 cm) s velmi silnou sklovinou. Obličej je z profilu krátký a téměř vertikální; v blízkosti *apertura piriformis* procházejí dva výrazné kostěné pilíře, které jsou považovány za kostěné zpevnění obličejové části. Jařmové oblouky začínají nápadně vpředu, čímž se obličej rozšiřuje a získává charakteristický plochý tvar. Typický je sagitální hřeben, zejména u samců, a velmi široké a robustní jařmové oblouky. U samic kostěné hřebeny zcela chyběly nebo byly mnohem menší. Horní končetina je poměrně dlouhá a robustní. Skelet ruky je morfologicky daleko podobnější člověku než je skelet ruky afarských australopitéků. Dolní končetiny byly velmi dobře přizpůsobeny k dvojnóhé chůzi. Pánev je podobnější lidské než pánev archaických australopitéků. *Bipedie robustních australopitéků byla tedy poměrně výkonná, zřejmě i proto, že tito australopitéci žili již

v otevřenějších typech ekosystémů a pohybovali se většinou po zemi. Robustní australopitéci byli menší než afarští. (Václav Vančata)

Paranthropus aethiopicus (viz též australopiték), nejstarší ze skupiny robustních australopitéků. Definován podle takzvané „černé lebky“, kterou objevil A. C. Walker v roce 1985 u jezera Turkana. Stáří 2,7 až 2,2 milionu let. (Jiří A. Svoboda)

Paranthropus boisei, tzv. „louskáček“ (viz též australopiték), charakteristický zástupce východoafrických robustních australopitéků, definovaný podle lebky, kterou objevila M. Leakeyová v roce 1959 v Olduvai v Tanzanii. Stáří 2,2 až 1,2 milionu let; samec 137 cm, 49 kg; samice 124 cm, 34 kg. (Jiří A. Svoboda)

Paranthropus robustus (viz též australopiték), druh vymezený P. Tobiasem (1967) podle starších nálezů z jihoafrických lokalit Kromdraai a Swartkrans. Stáří 2 až 1,2 milionu let; samec 132 cm, 47 kg; samice 110 cm, 32 kg. (Jiří A. Svoboda)

paraparéza, částečné ochrnutí dolních končetin. (Ladislava Horáčková)

parasternální, podél hrudní kosti. (Ladislava Horáčková)

parathormon, hormon příštítných tělísek. (Ladislava Horáčková)

Pardyová Marie (24. 8. 1953, Brno), PhDr., CSc., klasická archeoložka a filoložka, odborná asistentka Ústavu klasických studií Filozofické fakulty Masarykovy univerzity v Brně. V letech 1971 až 1976 absolvovala studium latiny, francouzštiny a klasické archeologie na Filozofické fakultě Masarykovy univerzity v Brně. V roce 1978 obhájila rigorózní práci *Konstantinova matka Helena v historii, legendách a výtvarném umění* a získala titul PhDr., v roce 1993 získala vědeckou hodnost CSc. (kandidátská disertace: *Klasické tradice v raně křesťanské ikonografii*). Od roku 1976 působí na Ústavu klasických studií Filozofické fakulty Masarykovy univerzity, kde od roku 1990 přednáší klasickou archeologii a znovu buduje tento obor. Zabývá se klasickou archeologií – dějinami antického umění, antickými reáliemi, dějinami výchovy a vzdělanosti v antice, římským portrétem, raně křesťanským uměním, ikonografií a technologií starokřesťanských sarkofágů, byzantským uměním, tradicemi antické výtvarné kultury. O těchto tématech publikuje v odborných časopisech. Podílela se na programovém projektu Ministerstva školství ČR *Soupis antických památek v českých zemích* (1997–1999). Jako spoluautorka a organizátorka se podílela na výstavách *Antické umění z moravských sbírek a nálezů* v Moravském zemském muzeu v Brně, reprízy: 1988 Národní muzeum v Praze a 1999 Muzeum Kroměřížska v Kroměříži, *Etruskové* v Moravské galerii v Brně v roce 2000. V roce 2001 podala habilitační práci *Raně křesťanské sarkofágy: Analýza jejich stylu, ikonografie a technologie*. Kontakt: PhDr. Marie Pardyová, CSc., Ústav klasických studií Filozofické fakulty Masarykovy univerzity v Brně, Arna Nováka 1, 660 88 Brno, telefon: 549 49 5841, e-mail: pardyova@phil.muni.cz. (Marie Pardyová)

parentace, pohřební kázání. (Josef Unger)

parentalia, svátek zemřelých slavený Římany 13. a 24. února. (Josef Unger)

parietální, 1. temenní, 2. nástěnný. (Ladislava Horáčková)

Paris, syn trójského krále *Priama a jeho manželky Hekaby; původce *trójské války.

V důsledku toho, že jeho narození bylo provázeno snem o zkáze *Tróje, který se zdál jeho matce, byl pohozen na hoře Ídē. Tam ho vychovali pastýři, a protože je v dospělosti chránil svou silou, dali mu jméno *Aléxandros* („Ochránce mužů“). Na Ídē Parida našel *Hermés a pověřil ho rozhodnutím sporu o nejkrásnější bohyni. Jablko jako symbol vítězství přisoudil Paris *Afrodítě, protože mu slíbila nejkrásnější z žen. Po návratu do Tróje ho poznala jeho sestra věštkyně *Kassandra. Poté následoval únos Heleny a trójská válka. Paris byl jako její původce nenáviděn na obou stranách. Nebyl příliš statečný a vyhnul se souboji s Meneláem. S Apollónovou pomocí se mu podařilo zasáhnout do paty jinak nezranitelného Achillea. Parida brzy nato zasáhl otrávený šíp lučištníka Filoktéta a smrtelně ho zranil. (Marie Pardyová)

parlamentarismus, systém a metody výkonu státní moci vyznačující se rozdělením zákonodárných a výkonných mocí při dominantním postavení parlamentu. (Karel Müller)

parodont, též periodont, ozubice. Závěsný aparát zubu, souhrn tkání spojujících zub s čelistí a sliznicí úst. (Ladislava Horáčková)

parodontóza, viz paradentóza.

párová neboli monogamní sociální struktura, viz sociální struktura, párová neboli monogamní.

Parrotova pseudoparalýza, zdánlivé ochrnutí končetiny při komplikacích osteochondritid – zlomeninách nebo epifyzeolýze, kdy zpravidla přestane dítě postiženou končetinu používat. (Ladislava Horáčková)

pars tympanica, bubínková část spánkové kosti. (Ladislava Horáčková)

Pársové, příslušníci indické náboženské pospolitosti vyznávající *zoroastrismus. Potomci Peršanů, kteří uprchli v 7. a 8. století před islamizací z Iránu do západní Indie. Navzdory nevelkému počtu, asi 100 000, zůstávají díky své podnikavosti zámožnou a vlivnou komunitou. (Jaroslav Malina)

Parthenón, chrám bohyně Athény postavený v letech 474 až 448 př. n. l. na athénské Akropoli Iktínem a Kallikratem. Podrobnosti viz v hesle Iktínos. (Marie Pardyová)

partitokracie, tímto pojmem se obvykle označuje silný vliv politických stran na řízení státu, jehož důsledkem bývá slabé postavení či ztráta nezávislosti dílčích pilířů státní moci (výkonné, zákonodárné, soudní), které jsou obvykle kontrolovány přímo jednotlivými stranickými sekretariáty. Dalším důsledkem bývá také pronikání stranické moci a vlivu do nepolitických institucí společenského života. Mnozí politologové a historici označují tímto pojmem například systém první Československé republiky (1918–1938) či dlouhodobou koaliční vládu křesťanských demokratů a sociálních demokratů v Rakousku ve druhé polovině minulého století. (Karel Müller)

partnerství, přístup státu k občanskému sektoru – v tomto případě uznání toho, že ve státě občanský sektor je partnerem. (V opačném případě, kdy je občanský sektor vnímán jako konkurent, jde o konfrontaci, viz.) (Marie Dohnalová)

pasionál, středověká legendistická sbírka životopisů světců nebo mučedníků z různých dob a oblastí, obvykle seřazená podle svátků církevního roku. Rukopisy pasionálů bývaly zpravidla bohatě zdobené. Obvyklou předlohou byla *Legenda aurea* (*Zlatá legenda*) Iacoba de Voragine, z níž vzešlo i první české zpracování *Pasionálu* z 1. poloviny 14. století. (Jaroslav Malina)

Pasteurella pestis, Yersinia pestis, původce moru. (Ladislava Horáčková)

pastorale, biskupská nebo opatská hůl značící postavení církevního hodnostáře jako pastýře jemu svěřených křesťanů. Ve východní církvi je nahoře ukončena vodorovnou příčkou, v západní církvi spirálou. (Josef Unger)

patena, kruhová plochá miska na hostii související s kalichem. (Josef Unger)

patero slastí, potěšení skýtané pěti smyslům – zraku, sluchu, čichu, hmatu a chuti. (Josef Kolmaš)

patina (italsky), v původním smyslu zelený až tmavohnědý povlak takzvané ušlechtilé rzi (*aerugo nobilis*), zásaditý uhličitan měďnatý, vznikající na povrchu bronzu nebo mědi (měděnka, plísta) chemickými vlivy prostředí, zvláště oxidací. V širším významu se však jako patina označují také stopy dlouhého užívání předmětu (lesk, zbarvení apod.), proto bývá patina znakem stáří a pravosti předmětu, zejména uměleckého díla, pokud jí nebylo dosaženo uměle. (Jaroslav Malina)

patinování, povrchová úprava plastického uměleckého předmětu, velkých odlitků v kovu i bronzových a cínových sošek, ale také sádrových odlitků, aby se odstranil bílý tón a upevnil povrch. Patinou lze napodobit vzhled kovů. (Jaroslav Malina)

patocenóza, souhrn prevalence všech chorob v populaci (stav obecné nemocnosti). (Ladislava Horáčková)

Patočka Jan (1907–1977), český fenomenolog a humanista, podle něhož moderní člověk pobývá jednak ve svém přirozeném světě, jednak ve světě, který pro něho vytvořila moderní přírodověda; filozofie ve své nejvlastnější podobě je dle něho starostí o duši. (Jiří Sedlák)

patogeneze, souhrn procesů, které jsou odpovědí organismu na poškození a které vedou ke vzniku nemoci a jejich projevů. Na rozdíl od etiologie nevypovídá o vlastní příčině onemocnění. (Ladislava Horáčková)

patogenita, všeobecná schopnost mikrobiálního druhu vyvolat onemocnění. (Ladislava Horáčková)

patriarchát, forma společenské struktury založená na příbuzenských skupinách a dědické posloupnosti v mužské (otcovské, otec, v latině *pater*) linii; významné postavení mužů v mocenských strukturách; opakem patriarchátu je matriarchát (vláda žen – matek). (Jiří Sedlák)

patriarchové, řecké slovo, složené z výrazu *pater*, „otec“ a *arch*, „počátek, vláda“; obvykle souhrnné označení *Abrahama, Izáka a Jákoba, někdy i jejich předků (Gn 10–11) od Noeho po Teracha a jejich nejbližších potomků, totiž jejich synů, zakladatelů či spíše představitelů dvanácti kmenů Izraele. (Jaroslav Malina)

patrilinarity, princip definování práv, povinností a členství v příbuzenské skupině přes mužskou rodovou linii, viz *descendence*. (Jaroslav Skupnik)

patrilokalita, preferované usídlení novomanželů u rodiny ženicha. (Jaroslav Skupnik)

patrocinium, jméno světce (ochránce), skupiny světců či božské osoby, jimž je zasvěcen chrám. (Josef Unger)

Pavel z Tarsu (3–67), svatý Pavel, apoštol národů. Pocházel ze židovské rodiny v Tarsu a byl římským občanem. Dostalo se mu nejvyššího židovského vzdělání v Jeruzalémě, kromě toho se vyučil i výrobcem stanů. Na cestě do Damašku se obrátil na křesťanství a stal se jeho horlivým propagátorem – o to důvěryhodnějším, cennějším a schopnějším, že znal jak problematiku židovství, tak pohanství. V jeho interpretaci byla víra v Krista zpřístupňována židům i pohanům bez výjimky. Pavel podnikl apoštolské cesty do různých krajů a křesťanským obcím, které se na něho obracely, psal dopisy, jež byly zařazeny do kánonu **Nového zákona*. Zemřel v Římě, kde byl odsouzen císařským tribunálem. (Marie Parďová)

Paviland („Kozí díra“), Velká Británie. Již velmi dávný a teprve nyní přehodnocený objev skeletu mladého muže v jeskyni u Pavilandu ve Walesu, umístěný v řídce osídlené pobřežní krajině na samé západní periferii paleolitického světa. Původně se skelet připisoval ženě, což v kontextu intenzivního červeného zasypu přivedlo název „Červená dáma“. Z asi 60 předmětů z mamutoviny, kosti a měkkých schránek můžeme dodatečně vybrat ozdoby, které se značnou pravděpodobností přímo souvisejí s pohřbem: přívěsky z mamutoviny, provrtané zuby, schránky měkkýchšů *Littorina* a náramek z mamutoviny. Nově byla datována velká sekvence vzorků z této lokality, přičemž data vztažená přímo k pohřbu jsou 26 350–25 840 B. P. (Jiří A. Svoboda)

Pavlov, okres Břeclav, jedna z nejvýznamnějších paleolitických lokalit ve světovém měřítku. *Lokalita I*: Pavlov I prozkoumal Bohuslav Klíma v letech 1952–1965 a 1971–1972. Ve srovnání s nedalekými Dolními Věstonicemi I či Předmostím spočívá význam této lokality především v tom, že byla prozkoumána systematicky jediným badatelem. Průběžné údaje o výzkumu publikoval B. Klíma v předběžných sezonních zprávách v *Archeologických rozhledech* a v *Přehledech výzkumů* i ve specializovaných pracích zaměřených na řezbu lva, rytinu paleolitické mapy, další plastiky, parohové nástroje, artefakty ze zvláštních surovin a pazourkové artefakty; E. Vlček publikoval předběžně hrob muže. Od roku 1991 probíhá mezinárodní interdisciplinární projekt zaměřený na komplexní zpracování a publikaci této klíčové lokality z hlediska všech zainteresovaných disciplín, který postupuje po jednotlivých výzkumných sezonách. Prostorově rozčlenil B. Klíma lokalitu Pavlov na dvě části, z nichž spodní (severozápadní) se jeví stratigraficky jako starší než svrchní (jihovýchodní). Devět dat

C 14, z nichž osm pochází z jihovýchodní části a jediné z části severozápadní, však náleží do poměrně malého časového úseku mezi 26 700 a 25 000 B. P. Současné zpracování se zaměřilo na dvě vybrané plochy v obou částech lokality a srovnává se jejich archeologický materiál. Analýza ploch vychází z pokusu o rekonstrukci jednotlivých obydlí, prostorového rozložení předmětů v jejich okolí a vzájemných vztahů. Zatím byly vydány monografie o prvním výseku jihovýchodní části lokality (výzkum 1952–1953) a o severozápadní části (výzkum 1957–1958), připravuje se centrální úsek „jih“ (výzkum 1954–1956). Sídlištní vrstva, tvořená hnědošedou až černou popelovitou polohou s kostmi, uhlíky a artefakty s barvivem, vybíhá až do ornice, proti svahu se ovšem nořila do spraše dále členěné glejovými horizonty. Uvnitř sídelních celků nabývá kulturní vrstva mocnosti až 40 cm, někdy je zvrstvená a členěna vložkami spraše. Průběžně a po delší dobu byly uvnitř sídelních celků hloubeny kotlovité i mísovité jamky, avšak vnější půdorys obydlí se nerýsoval vždy zřetelně. Ohniště uvnitř i vně sídelních celků jsou často zahloubena a jejich průměr nepřesahuje 120 cm. Dochovaly se i zbytky přepáleného vápence, který mohl mít funkci tepelného akumulátoru. Celková interpretace této jedinečné sídlištní plochy, i s jejími problémy, vyplyne teprve z postupujícího komplexního zpracování lokality. Pro účely tohoto katalogu vycházíme z prvního popisu B. Klímy. První sídelní celek je uprostřed vybaven ohništěm chráněným jakousi zástěnou z mamutích kostí (lebky, pánev, dolní čelist). Dno se zahlubuje a na obvodu jsou patrné zbytky zuhelnatělých dřev (kůlů?). V půlkruhu kolem objektu se rozkládala menší ohniště, kumulace zvířecích kostí a pozdější výzkum doplnil i další zuhelnatělé kůly. Zajímavé jsou celé kostry i části koster vlků, uložené v těchto místech v anatomické poloze. Druhý sídelní celek se jevil jako ohniště v menším seskupení zvířecích kostí s jedinou jamkou poblíž. Třetí sídelní celek vymezuje velké mísovité zahloubení, vzniklé snad překrytím dvou obydlí, 8 m dlouhé a 4 m široké, se čtyřmi ohništi umístěnými zhruba v ose. Obvod lemovaly osamocené vápencové bloky, kosti mamutů, menší jamky a zahloubení. Zahuštění nálezů se projevilo pouze v jedné části a pokračuje dále mimo objekt (prostor vchodu?). Čtvrtý sídelní celek se projevil jako soustředění jamek, různých zahloubení a nálezů kolem trvalého ohniště, takže žádný obvod se neprojevil. Sypká popelovitá výplň některých jamek obsahovala celé kolekce kamenných a kostěných nástrojů, části skeletu menších zvířat a ozdobné předměty. V jedné z jamek ležely zlomky sedmi prstenců z mamutoviny, v jiné osm provrtaných zubů lišky a vlka, snad součásti náhrdelníku. Z jamek pocházejí i členky zdobené rytými geometrickými ornamenty. Pátý sídelní celek představuje kruhová mísovitá prohlubeň o průměru 4 m s centrálně umístěným ohništěm. Celky 8 a 9 jsou nepravidelně oválné, 6 m dlouhé a 4 m široké prohlubně, na jejichž dně bylo umístěno po dvou ohništích. V obou případech se vždy v jednom ohništi uchovaly zbytky přepálené hlíny a kamenů. Od sídelních objektů se svými rozměry i hloubkou odlišuje zásobní jáma o průměru kolem 210–235 cm, zahloubená až 80 cm do slínového podloží. Obsah jámy tvořilo pět klů, lebka soba, tři rozbité lebky mamutů a další kosti, vesměs náležející mamutovi. Objekt, zřejmě zásobní jáma, poskytl kamenné artefakty, zlomky mamutovinových hrotů a kousky vypálené hlíny. V severozápadní části lokality odkryl B. Klíma nejprve ojedinelé lidské zuby, dva zlomky dolních čelistí a posléze celý hrob muže. Mrtvý snad původně ležel ve skrčené poloze na boku, pod ochranou mamutí lopatky, avšak jeho polohu podstatně porušila soliflukce. Nad hrobem se zřejmě rozkládaly další dva až tři kruhové až oválné sídelní celky s centrálními ohništi a lemem velkých předmětů na obvodu. Mezi faunou z jihovýchodní části zjistil R. Musil převahu lišky polární i obecné, zajíce a soba; početné jsou rovněž pozůstatky vlka a ptáků. Teprve po těchto zvířatech následuje mamut, rosomák, kůň, hnědý a jeskynní medvěd, rys, lev a ojedinelé i tur a jelen. V severozápadní části se celkové složení poněkud mění, nápadné je zejména zvýšení počtu mamutů, avšak typická mamutí skládka v Pavlově zatím chybí. Převahou (dvojnásobnou i vyšší) rydel nad škrabadly z typologického hlediska odpovídá industrie všem dosud analyzovaným souborům v rakousko-

moravsko-slezském prostoru. Naproti tomu zastoupení mikrolitů s otupeným bokem a geometrických mikrolitů, zejména segmentů, trapezů a trojúhelníků dosahuje v rámci gravettienu maximálních hodnot. Objevují se hroty s ventroterminální retuší, připomínající tradici jerzmanowicienu, zatímco hroty s bočním vrubem (s výjimkou drobnotvarých forem) a listovité hroty v typické formě chybí. Obě dosud analyzované plochy se ovšem navzájem poněkud liší. Severozápadní část, kde dominuje hrob muže, je charakteristická vyšším podílem radiolaritu, hojným zastoupením barviv a nástrojů na jejich roztírání a v typologii mírným nárůstem okrajových, strmých i stupňovitých retuší, provázeným ústupem mikrolitů s otupeným bokem. V parohové industrii jsou nápadné hrotité zlomky výsad, kopáče, drtiče, bodce, zlomky parohů s otvory připomínající magdalénské náčelnické hole a parohová držadla na kamenné nástroje. Pro umění je typické modelování v hlíně: hlavičky lva, medvěda, nosorožce, kozorožce, koně i postavičky mamutů a lidí. Unikátní jsou obrysové řezby mamuta a lva v destičkách z mamutoviny či kel s komplexním vzorem, podle B. Klímy představujícím mapu okolí tábořiště. *Lokalita II*: Menší, ale kulturně srovnatelná lokalita s koncentrací artefaktů a fauny kolem pěti lineárně uspořádaných ohnišť. *Lokalita III*: Nejvýchodnější lokalita mikroregionu poskytla během těžby spráše pouze malý soubor kamenných artefaktů, uhlíků a mamutích kostí. (Jiří A. Svoboda)

pavloviem, starší fáze středoevropského gravettienu (*viz* gravettien).

pazourek, nepřesný, petrograficky jednoznačně nedefinovaný termín. Označuje jemnozrnnou až amorfní křemennou hmotu užívanou k výrobě nástrojů. V české archeologické literatuře se tento termín již tradičně používá pro silicity baltského původu z glacigenních sedimentů, okrajově zasahujících na naše území (Slezsko, severní Morava, severní Čechy), ale vzhledem k obtížnému rozlišení rovněž pro silicity z krakovsko-čenstochovské jury, případně z Volyně. (Jiří A. Svoboda)

PCR, polymerázová řetězová reakce, jedna z metod molekulární biologie, která umožňuje mnohonásobné zmnožení určitého úseku DNA i z jejího nepatrného množství. DNA pak může být použita k dalšímu zkoumání. V paleopatologii se PCR používá k diagnóze některých infekčních chorob. (Ladislava Horáčková)

Pearson Karl (1857–1936), britský matematik, Galtonův žák a poračovatel. Pearson se zapsal do dějin antropologie především zavedením statistických postupů do antropologie. (Eva Drozdová)

pecka (*putamen*), vnitřní část oplodí peckovice, tvořená dřevnatým obalem uzavírajícím semeno. (Petr Bureš)

peckovice (*drupa*), dužnatý plod s oplodím rozlišeným na vnější blanitou, střední dužnatou a vnitřní dřevnatou vrstvu. (Petr Bureš)

pederastie, vztah mezi zralým mužem a pohlavně dospělým chlapcem. Liší se od *pedofilie tím, že je zaměřen pouze na chlapce, nikoli na dívky, a od *homosexuality tím, že láska ke stejnému pohlaví nezahrnuje vzájemnou lásku žen či dívek. Název pederastie pochází z řečtiny, ve starém Řecku patřil pederastický vztah ke společenské normě. Řekové si představovali, že právě formou náklonnosti a lásky zralého muže k mladému chlapci lze nejúčinněji předat moudrost a zkušenost stáří další generaci. Vyplývala ze starobylých zvyklostí v dórské prostředí, kde muži měli mladistvé oblíbence, jimž byli vzorem a ochráncem. Pederastie se rozšířila se vznikem gymnasií, kde se scházeli pouze muži, a byla typická pro aristokratické prostředí. V demokratických Athénách byly její projevy stíhány, v dórské prostředí pro ni nacházeli zdůvodnění, například v případě „svaté družiny“ tří set Thébanů, kteří padli v bitvě u Chairóneie roku 338 př. n. l. Projevy pederastie jsou častým námětem v řeckém vázovém malířství 6. a 5. století př. n. l. (Jaroslav Malina – Jaroslav Zvěřina)

pedofilie, sexuální sklon k dětem a mladistvým, pohlavní styk dospělého s dětmi obou pohlaví, zahrnuje tedy vztahy heterosexuální nebo homosexuální; pedofilie je považována za sexuální abnormitu. (Jaroslav Malina – Jaroslav Zvěřina)

pégologie, viz nauka o pramenech.

Pech-Merle, Lot, Francie. Monumentální jeskyně („chrámová“ podle A. Lemoziho) s bohatou krápníkovou výzdobou. Konturové malby zvířat (například slavní koně zdobení body), mamuti, bizoni, symboly, otisky rukou, doklady černé magie atd., v gravettském stylu (25 tisíc let). (Jiří A. Svoboda)

Peisistratos (6. století př. n. l.), athénský politik. Zpočátku byl stoupencem *Solóna a jeho reforem. Poté se proslavil vojensky a roku 561 př. n. l. se stal tyranem. Dvakrát byl poslán do vyhnanství, ale vrátil se a vládl v Athénách až do své smrti roku 528 př. n. l. Jeho vláda představovala formu osvícené tyranidy, do níž byly zakomponovány některé prvky blízké demokracii. (Podle Aristotela vládl spíš jako dobrý občan než jako samovládce.) Peisistratos všestranně podporoval rozkvět Attiky, zemědělství orientoval na pěstování výnosných plodin – vína a oliv, a rovněž usiloval o rozvoj řemesel a obchodu. Athény za jeho vlády vzkvétaly a podpora kultu a státního náboženství nacházela svůj výraz v zavedení svátků bohyně Athény, takzvaných *Panathénají, ve stavbě chrámů a rozvoji umění. V Peisistratově době byly také poprvé písemně zachyceny homérské eposy. K utužení tyranidy v Athénách došlo až za vlády jeho synů, z nichž první byl odstraněn při spiknutí *Harmodia a Aristogeitona a druhý při demokratickém převratu roku 510 př. n. l. (Marie Pardyová)

pej, označení jemného poháru na nožce. Nachází se například v inventáři pozdně neolitických kultur *tawenkchouské a *lungšanské. Byl vyráběn z plavené keramické hmoty, vytažen do tloušťky stěny pouhých 0,5 mm (někdy jen 0,2 mm), vypalován za vysokých teplot a na vnějším povrchu leštěn. Představuje luxusní artefakt, jehož křehkost téměř vylučuje praktické použití, zatímco jeho honosnost indikuje zvláštní význam: snad symbol významného společenského postavení. Tomu nasvědčuje způsob uložení pohárů v hrobech: nachází se odděleně od jiných keramických milodarů, v řadě případů je umístěn uvnitř rakve v bezprostřední blízkosti zemřelého, někdy bývá dokonce vložen do speciální skříňky. (Jaroslav Malina)

Pej-čchao (Severní dynastie, 386–581), souhrnné označení převážně nechanských dynastií, vládnoucích na čínském severu a severozápadě. (Jaroslav Malina)

Pekárna, Mokrá, okres Brno-venkov, jeskyně s pravěkým osídlením. Pekárna (Kostelík, Díravica) představuje centrální jeskynní sídliště jižní části Moravského krasu, 44 m nad údolím Říčky, v nadmořské výšce 361 m. Vnitřek jeskyně byl zkoumán počínaje rokem 1880 Jindřichem Wankem, Josefem Szombathym, Alexanderem Makowským a Florianem Koudelkou (v té době se mluví o „zimničné“ horlivosti při nesystematickém výzkumu jeskyně), od roku 1884 až do konce století „šachticemi“ Martina Kříže a v letech 1925–1930 již systematicky metodou podélných pásů Karla Absolona a Rudolfa Czižeka. Výzkum na plošině před jeskyní prováděl Bohuslav Klíma v letech 1954 a 1961–1965 a Jiří Svoboda v letech 1986–1987. Většina získaného materiálu náleží nesporně magdalénieniu, přičemž otázka starších osídlení byla vždy otevřena k diskusi. Je to dáno proměnlivou mocností příslušných vrstev, jejich postupným vyklíňováním směrem dovnitř jeskyně a v důsledku toho i měnicími se stratigrafickými poměry. Přestože terénní deníky R. Czižeka byly vedeny na velmi dobré úrovni, je dnes obtížné korelovat dokumentaci s konkrétním materiálem uloženým v Moravském zemském muzeu. Absolonovo schéma založené na následnosti preaurignacienu, svrchního aurignacienu a magdalénieniu je dnes nahrazeno schematem počínajícím micoquienem, přes hypotetickou polohu počátku mladého paleolitu (listovité hroty, hrot typu Jerzmanowice) až po dvě či tři magdalénské vrstvy. Magdalénien leží jednak v nejvyšší části glaciální spraše (vrstva i, nedatováno), jednak v nadložních humózních vrstvách (g, h, s daty mezi 12 500–13 000 B. P.). Vývoj magdalénského souvrství je doložen i

studium pylu, měkkýšů a mikrofauny. Typologické rozdíly mezi magdalénskými vrstvami jsou nepatrné. Hlavní typologické skupiny představují rovnoměrně zastoupená škrabadla, rydla, vrtáky a čepele s otupeným bokem; vzácně se objeví hroty s otupeným bokem a obdélníkové čepele. Parohové hroty s jednostranně nebo oboustranně seříznutou bází jsou provázeny nástavci hrotů, harpunami, šídly a jehlami. Jeskyně Pekárna poskytla také největší soubor uměleckých předmětů magdalénienu na našem území: dvě koňská žebra s vyrytými scénami pasoucích se koní a bojujících bizonů, obě z oblasti vchodu, spatuly zdobené různě komponovanými symboly zvířecích hlav (koně, antilopa a bizon), které ležely v zadní části jeskyně, náčelnické hole s rytinami koní a medvědů a stylizovanou ženskou postavu z mamutoviny. Pekárnu obklopuje skupina menších jeskynních stanovišť (Hadí jeskyně, Adlerova jeskyně, Křížova jeskyně, Švédův stůl, Kůlnička) a otevřených sídlišť (plošina před Ochozskou jeskyní, Maloměřice-Borky I, Mokrá). (Jiří A. Svoboda)

pektorál, náprsní kříž z drahého kovu nošený církevními hodnostáři na řetězu nebo na šňůře. (Josef Unger)

peloponéská válka, válka mezi koalici Sparty a Athén v letech 431 až 404 př. n. l., do níž bylo postupně vtaženo skoro celé Řecko. Šlo v ní o politické spory demokratických Athén a oligarchické Sparty a o hospodářskou konkurenci Athén a Korintu. Spartané každoročně pustošili attický venkov a rozvrátili jeho hospodářství, Athéňané chránění ve svém městě hradbami, které je spojovaly s přístavem v *Peiraieu, organizovali útoky pomocí své námořní flotily. Protahující se válka vyčerpala obě zúčastněné strany, které kvůli ní ztratily lesk svého dřívějšího postavení. (Marie Pardyová)

Penáti, římská bůžková, ochránci rodiny, obyvatel určitého domu. Při stěhování byly přenašeny do nového příbytku. Jejich sošky byly umístěny u krbu ve skříňkách, které se otevíraly při slavnostních příležitostech, kdy byly penátům přinášeny oběti. Každá rodina měla zpravidla dva Penáty. (Marie Pardyová)

penilní pouzdro, pouzdro na *penis; nosí ho muži některých přírodních národů, často jako jediné „oblečení“, v některých kulturách zahalují pozdra jen předkožku; jsou zhotovovány z kůže, trávy, listí, bambusu apod. Mohou působit jako velmi výstřední ozdoba, a přitom se často jedná o tabu cudnosti. Penilní pouzdra z kůže používají také masochisté nebo fetišisté kůže. (František Vrhel)

penis (pyj), mužský pohlavní úd. V primatologii: pohlavní orgán samců schopný erekce, který slouží k přenosu spermatu po *intromisi penisu při *kopulaci s říjnou samicí. (Václav Vančata)

penitenční, kajicnický.

pentateuch (řecky), „pětidílka“; pět knih Mojžíšových ve *Starém zákoně. Běžné jsou latinsko-řecké názvy: 1. *Genesis (Kniha zrodu)*, líčí stvoření světa a lidí, příběhy židovských praotců Abrahama, Izáka, Jákoba, Josefa; 2. *Exodus (Vyjítí)* popisuje vyvedení Izraele z Egypta, putování pouští, ohlášení desatera a dalších božích ustanovení; 3. *Leviticus (Kniha lévítská, kněžská)*; 4. *Numeri (Čísla, výčty)* zaznamenává sčítání v Izraeli, bohoslužebné předpisy, další putování pouští k hranicím zaslíbené země; 5. *Deuteronomium (Druhý zákon)* opakuje Hospodinovy příkazy prostřednictvím Mojžíšovy předsmrtné řeči. (Jaroslav Malina)

Pergamon, město na vysokém útesu nad řekou Kaikem, centrum Pergamské říše (viz Attalovci). Oficiální reprezentativní část města byla situována na jednotlivých terasách ve svahu pergamské skály. K nejvýznamnějším památkám patří takzvaný Velký pergamský oltář zasvěcený Diovi a patronce města Athéně. Rekonstrukce jeho velkolepé sochařské výzdoby se dnes nachází v Berlíně. (Marie Pardyová)

Pergouset, Lot, Francie. Příklad úzké, těžko dostupné jeskyně („tajné“, „individuální“) s realistickými rytinami ve vchodu a rozvolněnými, fantaskními formami v zadní části. Datování: kolem 33 tisíc let. (Jiří A. Svoboda)

peri-, řecká předpona označující „kolem, okolo“.

periapikální granulom, chronický ohraničený zánět, jehož nejčastější příčinou je infekce vycházející z kořenového kanálku zubu. (Ladislava Horáčková)

periglaciální oblasti, nezaledněné území podél ledovců zasažené studeným a suchým klimatem. V sedimentech se projevují důsledky periglaciálních jevů (trvale zmrzlá půda – permafrost, mrazové klíny, půdotok – soliflukce, tříděné kruhy, mrazové drtě). (Jiří A. Svoboda)

périgordien, souhrnný pojem pro mladopaleolitické kultury s hroty s otupeným bokem, tedy chatelperronien a gravettien, zavedený a používaný některými autory v klasické oblasti jihozápadní Francie. (Jiří A. Svoboda)

Periklés (asi 500–429 př. n. l.), athénský demokratický politik a státník; syn Xanthippův. Podobně jako jeho prastrýc Kleisthenés (pokládáný za tvůrce demokracie) byl příslušníkem aristokratického rodu Alkmaiónovců. Periklés se stal dovršitelem athénské demokracie. Stál v čele Athén v letech 443 až 429 př. n. l., kdy byl s výjimkou roku 430 př. n. l. každoročně volen do funkce prvního stratéga. Periklés dobudoval činnost všech demokratických institucí tak, aby se na nich mohli podílet všichni občané (svobodní muži). Z jeho popudu byly v Athénách vybudovány skvělé stavby na *Akropoli. Periklés byl velmi schopným řečníkem, v Athénách hájil protispartské stanovisko. Potíže Athéňanů v počáteční fázi *peloponnéské války způsobily Periklův politický pád. Po rehabilitaci a opětném zvolení do funkce však Periklés brzy zemřel při morové epidemii. Vzhledem k dobovým zvyklostem projevoval vůči své vzdělané ženě *Aspasií neobyčejnou úctu a tolerantnost. (Marie Pardyová)

Periklés a Aspasia, viz Aspasia, Periklés.

perimortální, v době okolo smrti, při umírání. (Ladislava Horáčková)

periodizace čínské prehistorie a historie, rozdělení čínské minulosti začínající zhruba před jedním milionem let. (Jaroslav Malina)

periodont, viz parodont.

periost, okostice. (Ladislava Horáčková)

periostitida, periostitis, zánět okostice. (Ladislava Horáčková)

periostitis, viz periostitida.

periostóza, patologická nezánětlivá kostní novotvorba kambiové (vnitřní) vrstvy periostu. (Ladislava Horáčková)

permeativní destrukce kosti, mnohočetná drobná osteolytická ložiska postihující všechny kostní struktury. (Ladislava Horáčková)

peromélie, vrozená vada různě velké části končetiny zapříčiněná endogenním útlumem vývoje. Často chybí distální úsek končetiny, obvykle je postižena končetina horní. Obraz připomíná stav po amputaci. (Ladislava Horáčková)

Persefoné, dcera Dia (*Zeus) a *Démétrý unesená bohem *Hádem. Po jeho boku se stala vládkyní podsvětí. Na žádost své matky trávila v podzemí pouze jednu třetinu roku (vegetační klid) a na další dvě třetiny se vracela k matce na zem. (Marie Pardyová)

Perseus, syn Dia a argejské princezny *Danaé, již *Zeus svedl v podobě zlatého deště, když ji její otec ukrýval před nápadníky. Chtěl čelit věštbě, že ho zabije vlastní vnuk. Když nemohl zabránit tomu, aby se Danaé stala matkou, poslal ji i se synem v truhle přes moře. Danaé doplula k ostrovu, jehož král se jí ujal. Nepohodlného Persea poslal pro hlavu Gorgony Medúzy. S ní Perseus získal i okřídleného koně Pégassa. Při cestě zpět vysvobodil v Aithiopii *Andromédu a oženil se s ní. Gorgoninu hlavu věnoval bohyni Athéně a od té doby byla jejím atributem. Nešťastnou náhodou zabil diskem svého děda, zdědil jeho panství a založil Mykény. (Marie Pardyová)

Perseus a Androméda, viz Androméda, Perseus.

Persie, území na jihozápadě Íránu, název odvozen od termínu Fárs, řecký tvar je Persis. Stará kulturní oblast, osídlená již paleolitickými lovci, poté ranými zemědělci a starověkými civilizacemi. Ve 3. až 2. tisíciletí př. n. l. zde sídlily elamské a zčásti i semitské kmeny. Poté

sem přišli Peršané, kteří z tohoto území před polovinou 1. tisíciletí př. n. l. vytvořili mocenské centrum své říše. Kýros II. z dynastie *Achaimenovců položil základy samostatné mocné říše, kterou jeho následovníci rozšířili a udrželi. Poslední vládce achaimenovské říše Dáreios III. podlehl *Alexandru Makedonskému. V seleukovské a parthské době vládli v Persii nevýznamní místní vládcí, kteří si však podrželi určitou nezávislost a uhájili kulturní tradice. Na tyto tradice navázali *Sásánovci, kteří obnovili nezávislou říši nejen na tradičním perském území (Persida, Médie), ale i v přilehlých oblastech. Vládli až do 7. století, kdy byla Persie islamizována. (Jaroslav Malina)

persistence, přetrvávání.

personifikace, osoba, v jejímž zobrazení doprovázeném typickými atributy jsou vyjádřeny specifické vlastnosti, myšlenky. Personifikované vlastnosti byly velmi oblíbené v římské mytologii, například *Pax* – „Mír“, *Pietas* – „Poslušnost, zbožnost“, *Felicitas* – „šťěstí, úspěch“. Formou personifikací byly znázorňovány i řeky, města, země, provincie, abstraktní pojmy. (Jaroslav Malina)

pes equinovarus, „koňská noha“, deformita, u níž je noha fixována v plantární flexi a supinaci. (Ladislava Horáčková)

pěstní klín (anglicky *handaxe*, francouzsky *coup de poign*, německy *Faustkeil*), nástroj vyrobený oboustranným obíjením výchozího kusu suroviny do charakteristických mandlovitých, oválných či dvouhrotých tvarů; typický zejména pro acheuléen. (Jiří A. Svoboda)

Perthesova choroba, osteochondrosis deformans coxae juvenilis, Leggova-Calvéova-Perthesova-Maydlova choroba. Nekróza hlavice stehenní kosti bez přítomnosti infekce (aseptická kostní nekróza), vznikající v dětském věku, postihuje hlavně chlapce. (Ladislava Horáčková)

Pět dynastií (Pozdější Liang [907–923], Pozdější Tchang [923–936], Pozdější Ťin [936–946], Pozdější Chan [947–950], Pozdější Čou [951–960]), krátkodobé dynastie Podnebesí v letech 907–960 n. l., následující po dynastii *Tchang. (Jaroslav Malina)

pět jedů, pět morálních poskvrněností – pýcha, žádostivost, hněv, závist a nevědomost. (Josef Kolmaš)

Pět kanonických knih (Wu-ťing), pět konfuciánských klasiků – *Kniha proměn (I-ťing)*, *Kniha dokumentů (Šu-ťing)*, *Kniha písní (Š'-ťing)*, *Kniha obřadů (Li-ťi)* a *anály Jara a podzimy (Čchun-čchiou)*. (Josef Kolmaš)

pět základních vztahů, míněno pět etických vztahů, odvozených z *konfucianismu: vladař – poddaný, otec – syn, muž – žena, starší – mladší a vztah mezi přáteli. Na nich byla založena hierarchie mezilidských vztahů a některé z nich přetrvávají v Číně, Koreji a v dalších zemích Dálného východu dodnes. (Jaroslav Malina)

Petrásková Jana (22. 7. 1975, Český Těšín), RNDr., Ph.D., antropoložka, absolventka oboru antropologie na Přírodovědecké fakultě Masarykovy univerzity v Brně a studia Master en Cooperación Internacional na Universidad Complutense de Madrid. RNDr. v roce 2003 (rigorózní práce: *AIDS v subsaharské Africe: Profil epidemie a její perspektiva*). V současné době je doktorandkou Katedry antropologie Přírodovědecké fakulty MU. Zabývá se problematikou rozvojové spolupráce a humanitární pomoci; ve své disertační práci (*Sociokulturní a ekonomické aspekty šíření HIV/AIDS v subsaharské Africe: Studie z hlediska společenského postavení rodiny a ženy*, školitel: Prof. PhDr. Jaroslav Malina, DrSc.) prohlubuje téma HIV/AIDS v zemích subsaharské Afriky. Získala *Cenu dr. Aleše Hrdličky za antropologii v kategorii magisterských prací (2000): *Hypoplasiie zubní skloviny jako nespecifický marker fyziologického stresu u obyvatel hradiska Pohansko – Pohřebiště okolo kostela* (vedoucí práce: Prof. RNDr. Jan Beneš, DrSc. – Doc. RNDr. Eva Drozdová, Ph.D.). Kontakt: RNDr. Jana Petrásková, Katedra antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy

univerzity v Brně, Vinařská 5, 603 00 Brno, telefon: 543 212 516, e-mail: waridun@yahoo.es. (Jana Petrásková)

petroarcheologie, petrografický výzkum surovin kamenných artefaktů, včetně hledání jejich zdrojů. Tento výzkumný směr začal být pěstován na Přírodovědecké fakultě Masarykovy univerzity v Brně (srov. Štelcl, Jindřich – Malina, Jaroslav, *Anwendung der Petrographie in der Archäologie*. Brno: Univerzita J. E. Purkyně, 1970; Štelcl, Jindřich – Malina, Jaroslav, *Základy petroarcheologie*, Brno: Univerzita J. E. Purkyně, 1975). V současné době patří k hlavním představitelům petroarcheologického výzkumu v České republice zejména brněnští badatelé Miroslava Gregerová, Ivan Mrázek a Antonín Přichystal. (Jaroslav Malina)

Petrkovice, Ostrava, mladopaleolitické sídliště. Tato gravettská lokalita kontroluje severní ústí Moravské brány. Výzkum tu otevřel Jan Folprecht ve spolupráci s Karlem Absolonem (1924–1929), poté Bohuslav Klíma (1952–1953) a Jiří Svoboda s Lenkou Jarošovou (1994–1995). Na základě současných znalostí její plochu členíme do tří areálů (Petrkovice Ia–Ic), avšak ojedinělé nálezy jsou roztroušeny i v dalších částech návrší. Lokalita Ia leží nejhluběji pod spraší (asi 1m), což je poloha vhodná pro dochování ohnišť, zlomků kostí a dalších organických materiálů. Lokality Ib a Ic leží podstatně mělčeji (20–40 cm), v písčitém sedimentu, kde se dochovávají pouze kamenné artefakty. Plán lokality Ia, který kombinuje výsledky výzkumů v letech 1952–1953 a 1994–1995, představuje systém ohnišť spíše jako nepravidelný kruh. V centru leží plochy pokryté červeným barvivem. Bez patrného systému jsou rozhozeny malé jamky a nálezy mamutích stoliček. Sondy vedené směrem k periférii ukázaly, jak rychle ubývá drobných kamenných nástrojů, ale zato se ojediněle objeví kamenné artefakty velkých rozměrů, zřejmě v důsledku „centrifugálního jevu“. B. Klíma uvádí z lokality Ia šest rozsáhlejších popelišť, tvořených šedě až černě zbarvenými povlaky popela, asi 2–3 cm mocnými, v rozsahu několika plošných metrů. Neporušené zbytky vlastních ohnišť se zachovaly v menších mísovitých depresích téměř kruhovitěho tvaru, s dočervena vypáleným podložím. Výzkumem v letech 1994–1995 bylo odkryto velké, poměrně mocné a uvnitř zvrstvené ohniště v mělké, svahovými posuny deformované depresi. Novým a překvapivým výsledkem posledních výzkumů je objev dvou červeně zbarvených ploch ve střední části sídliště, provázených menšími útržky zbarvené plochy v okolí. Hlavní červená plocha má přibližně oválný tvar o rozměrech asi 1,4x1,1 m. Povrch plochy je nepravidelný a utváří vystouplé podlouhlé útvary, které spíše vznikly dodatečně deformací kulturní vrstvy. Hustota kamenných artefaktů i drobných úlomků kostí uvnitř a v okolí plochy je značná. Jako barvivo se používal krevel záměrně rozetřený na prášek a rozsypaný po povrchu. Význam centrální červené plochy podtrhuje další souvislost: v jejím těsném sousedství, kde navazuje starší sonda z roku 1953, odkryl Bohuslav Klíma figurku ženy, jemně vyřezanou z kusu krevle – slavnou Landeckou venuši; tři původní zlomky vytvářejí drobné, 4,6 cm vysoké torzo, s chybějícím pravým prsem. Svým štíhlým, až „kubistickým“ tvarem se odlišuje od běžných paleolitických venuší. Analýzou ohnišť i přilehlých popelišť se podařilo získat drobné úlomky kamenného uhlí, zřejmě (podle dodatečného vyjádření Vlasty Kneblové) částečně zkoksovatělého. Drobné zlomky kostí, často přepálené, se dochovávají pouze v humóznějších sedimentech v bezprostřední blízkosti ohnišť. Výjimku tvoří (díky kompaktnosti a odolnosti dentinu) mamutí stoličky, avšak ani ty se obvykle nedaří vyzvednout neporušené. V materiálu B. Klímy se podařilo určit přítomnost mamuta, koně a soba. Výplav odebraných zemin z nového výzkumu a následné analýzy získaných zlomků teprve probíhají. Blízkost surovinových zdrojů pazourku podmínila mírně vyšší podíl velkých pazourkových jader a valounových otloukačů. Z místní suroviny je také vyrobena podstatná část nástrojů, pouze ojediněle se vyskytl karpatský radiolarit. Nástroje štípané ze silicitů provází poměrně bohatý soubor kamenných valounů a bloků, z nichž část zřejmě sloužila jako otloukače, podložky k roztírání barviva, pracovní podložky, atd. Při typologické klasifikaci artefaktů zjišťujeme převahu rydel nad škrabadly, nízké zastoupení drasadel a relativně vyšší

podíl čepelí a mikročepelí s otupeným bokem. Objevují se rovněž zvláštní typy hrotů, zejména hroty listovité, moustérské a hroty s bočním vrubem (typ Kostěnki). Tradičně byla tato lokalita považována za velmi starou v rámci gravettien. Datování uhlíků z výzkumu B. Klímy (20 790 B. P.) stejně jako datum z nového výzkumu (23 370 B. P.) však dokládají, že jde naopak o reprezentativní lokalitu mladšího gravettien (willendorfsko-kostěnkovská fáze), což odpovídá i typologii – charakteristické hroty s bočním vrubem, listovité hroty i bohaté okrajové retuše čepelí a drasadel. Datování i uvedená typologická charakteristika se týkají lokality Ia, která je překryta sprašovými hlínami, a tedy nejlépe dochovaná. Poněkud jiné spektrum vykazuje nedaleká poloha Ic, kde ovšem podmínky pro přímé datování nejsou. Zdá se tedy, že Petřkovice budou jednou z vícefázových gravettských lokalit. V blízkém okolí Landeku leží několik menších nalezišť, které zatím můžeme klasifikovat pouze na základě typologie v kombinaci s určitými stratigrafickými pozorováními, a které se tak jeví jako ještě mladší (epigravettské): Kylešovický kopec v Opavě, Záblatí u Bohumína a Kobylanka u Hranic. (Jiří A. Svoboda)

„pf“ Galerie, výstavní galerie zřízená v koridorech Děkanátu Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně v roce 1992 z podnětu Jaroslava *Maliny a tehdejšího děkana Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity Eduarda Schmidta a navazující na tradici Galerie Antonína Trýba na Lékařské fakultě Masarykovy univerzity v Brně z 60. let 20. století. (Obě galerie vedl Vladimír *Novotný.) Výstavy a akce (výběr): 1. Pavel Dvorský (Vědecká kresba), 2. Bohumír Matal a Antonín Přidal (Nahý v trní a Hlavy/Nehlavy), 3. (Z archivu Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně), 4. Jan Dungel a Miroslav Šebela (Orinoko '93), 5. Vladimír Preclík (Strojokresby), 6. Petr Baran a Vladimír Novotný (Kosmický rozměr), 7. Miroslav Sony Halas (Pestrá příroda), 8. Jitka Palmer (Ohlédnutí – Retrospections), 9. (Zakladatelské osobnosti Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně), 10. Ivo Cetl (Místa), 11. Pavel Bravený (Muchláže), 12. (Historie Botanické zahrady Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně), 13. Jitka Slavičková (S malým princem ...), 14. Ladislav Dalimil Holan (Trávy), 15. Ján Lastomirský (Vaňkovka). Výstavní činnost „pf“ Galerie zůstala nepřerušena i po přestěhování Katedry antropologie z areálu Kotlářská do areálu na Vinařské ulici v roce 1998. (Jaroslav Malina)

phalangitis, viz falangitida.

philanthropia, viz filantropia.

phylacterium, malý osobní relikviář v podobě prstenu, spony, přezky nebo přívěšku. (Josef Unger)

pchejlikangská kultura, neolitická kultura (6500–4900 př. n. l.) ve střední a severní Číně (v provinciích Che-nan, Che-pej a Šan-si). (Jaroslav Malina)

Pcheng-laj, v čínské mytologii palác na bájně „Hoře nesmrtelných“ (*Sien-šan*), uprostřed oceánu, případně jeden z bájných *Ostrovů nesmrtelných ve Východním moři.

pchin, za *Tchangů stupnice devíti „hodnostních tříd“ (vyšší čeng, nižší chung), dělicích se dále na 29 úřednických tříd. (Josef Kolmaš)

Pching-i, starověký čínský bůh, s největší pravděpodobností bůh větru. (Jaroslav Malina)

pchu-tchung-chua, spisovná čínština, založená na pekingském dialektu. (Josef Kolmaš)

pian, viz yaws.

Piegani, v překladu „chudě oblečené bytosti“ (doslova „lidské kůže“); název jednoho z indiánských kmenů konfederace Černonožců, jehož příslušníci žili v Montaně a v Kanadě. Jsou považováni, spolu s dalšími kmeny Černonožců, za typické představitele Prérijských Indiánů, kteří byli závislí na lovu bizonů. (Josef Kandert)

Pieta, z italského *pieta* („soucit“), křesťanský motiv znázorňující poslední rozloučení Panny Marie s mrtvým Kristem mezi snětím z kříže a uložením do hrobu. Vznik tohoto pašijového motivu, jehož první doklad v klášteře Voršilek v německém Erfurtu pochází z doby kolem roku 1320, představuje jeden z výrazů středověké citovosti a spirituality, jak se projevila

v gotickém umění. Nejpůsobivější Piety vytvořili renesanční umělci, například Michelangelo (*Pieta vatikánská*, se svatým Nikodýmem, nedokončená *Pieta Rondanini*). (Jaroslav Malina) **Pietas** („zbožnost, poslušnost“), základní římská ctnost, platná pro muže i ženy. V náboženství se uplatnila proto, že římský kult vyžadoval přesné naplnění rituálů a posvátných formulí, jinak úkon nevedl k žádanému cíli. Pietas byla znázorňována jako žena s gestem modlitby (v antice se božstva vzývala s rozpaženýma rukama a obličejem obráceným k nebi). V tomto pojetí přešla Pietas i do křesťanství, kde je analogicky znázorňována v podobě orantky (modlící se ženy, gesto se v křesťanském rituálu rovněž uchovalo, ale používá jej jen kněz před oltářem). (Marie Pardyová)

Pilařová Radka (16. 2. 1976, Brno), Mgr. et Mgr., antropoložka, absolventka magisterského a doktorského studijního programu oboru antropologie na Katedře antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně a magisterského studia psychologie na Psychologickém ústavu Filozofické fakulty MU v Brně. Diplomová práce: *Vojtěch Suk: Život a dílo v kontextu vývoje české a světové antropologie* (1999), vedoucí práce: Prof. PhDr. Jaroslav Malina, DrSc.; disertační práce: *Vojtěch Suk: Život a dílo v kontextu české a světové biologické a sociokulturní antropologie* (2004), školitel: Prof. PhDr. Jaroslav Malina, DrSc. V roce 1999 získala Cenu Biologické sekce Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně. Kontakt: Mgr. Radka Pilařová, Ph.D., e-mail: radka-pilarova@post.cz, radkap@sci.muni.cz. (Jaroslav Malina)

Pinc Zdeněk (10. 2. 1945, Příbram), docent PhDr., filozof, sociolog, antropolog; jeden ze zakladatelů a proděkan Fakulty humanitních studií Univerzity Karlovy v Praze. Zabývá se zejména antickou filozofií, fenomenologií, filozofií výchovy a vztahu ke Druhému (Emmanuel Lévinas), filozofickou antropologií a etologií. Hlavní knižní publikace z poslední doby: *Počítat do pěti* (1998); *Fragmenty k filosofii výchovy* (1999); *Antropologie a etika*. Praha: Triton, 2003 (s Janem Sokolem). Kontakt: Doc. PhDr. Zdeněk Pinc, Fakulta humanitních studií Univerzity Karlovy v Praze, U Kříže 8, 158 00 Praha 5, e-mail: pinc@fhs.cuni.cz. (Zdeněk Pinc)

Pincevent, Francie, klasické otevřené sídliště magdalénienu v Pařížské pánvi. Systém srovnatelných sídlišť (Etiolles, Marsangy) se rozkládá v okolí. (Jiří A. Svoboda)

Pindal (El), Kantabrie, Španělsko. Chodbovitá jeskyně ústící v pobřežních útesech Biskajského zálivu. Lineárně uspořádané rytiny i malby objeveny v roce 1908. Známa je zejména malba mamuta s geometrickým symbolem („srdcem“). (Jiří A. Svoboda)

pinta, caraté. Nezávažné kožní onemocnění způsobené *Treponema carateum*. (Ladislava Horáčková)

pinyin (v standardním českém přepise a výslovnosti pchin-jin), tzv. čínská latinka neboli latinizovaná podoba čínských znaků, schválená vládou ČLR 1. listopadu 1957. (Josef Kolmaš)

Piontek Janusz (1945), polský evoluční a historický antropolog, paleoantropolog, profesor na Univerzitě Adama Mickiewicze v Poznani. Dlouholetý vedoucí Institutu antropologie, jednoho z největších antropologických pracovišť v Evropě, působil rovněž jako děkan Fakulty biologie. Je zakladatelem a editorem mezinárodního časopisu *Variability and Evolution*, patří k předním specialistům v oblasti historické a evoluční antropologie, paleoantropologie a paleopatologie a je vynikajícím znalcem středoevropského neolitu a biologie středověkých populací. Je autorem nebo spoluautorem téměř dvou set původních vědeckých prací a pěti monografií – například: Piontek, J. – Marciniak, A., *Struktura antropologiczna a kulturowe strategie adaptacyjnej populacji neolitycznych w Europie środkowej* (1990), Piontek, J. – Marciniak, A., *Biocultural Perspectives on Ecology of the Prehistoric Population from Central Europe* (1990). Napsal rovněž jeden díl encyklopedie o evoluci člověka. Patří mezi průkopníky syntetického a integrálního pojetí studia lidských historických a prehistorických populací. Jeho moderní pojetí výzkumu klade důraz na evoluční a ontogenetické aspekty v

evoluci člověka a na stresové faktory u historických a prehistorických populací. Spolupracuje též s českými a moravskými antropologickými pracovišti a od roku 1993 se podílí na řešení projektu *Evolučně antropologické aspekty přechodu od svrchního paleolitu k neolitu v Evropě*. Spolu s profesorem T. Bielickim je tvůrcem současné moderní polské antropologie. Poznaňská antropologická škola, kterou Janusz Piontek založil, výrazně ovlivnila nejen polskou, ale také českou antropologii. Řada jeho absolventů patří k významným učitelům a představitelům polské i světové vědy. (Václav Vančata)

písemnické národy, národy, které znaly a užívaly písmo, zde jsou míněny národy, které užívaly písmo v dobách před euroamerickou koloniální expanzí. Není důležité, zda to bylo jejich „vlastní“ písmo nebo písmo převzaté. Na význam písma pro vývoj kultur objeveně poukázal ve své práci zejména britský sociokulturní antropolog Jack *Goody. (Josef Kandert)

písemný pramen, pramen, v němž je informace podána tzv. přirozeným (slovním) jazykem v písemné podobě, tj. ve zvláštním systému znaků, určeném k zrakovému vnímání a speciálně určeném pro předávání a uchovávání jakékoli informace. (Jaroslav Malina)

Píseň písní (hebrejsky *Šir ha-širim*), jedna z knih **Starého zákona*; soubor hebrejské milostné poezie, určený zřejmě k svatebnímu rituálu (ve sledu erotických lyrických básní opěvují Milý a Milá vzájemně svou krásu, vůni, vášnivá objetí ...: „*Polož si mě na srdce jako pečeť, / jako pečeť na své rámě. / Vždyť silná jako smrt je láska*“ (Pís 8,6)). Tradice připisuje autorství králi *Šalomounovi, ve skutečnosti byla sestavena asi až v 5. století př. n. l. ze starších pramenů, což ovšem Šalomounův podíl nevylučuje; v 1. století n. l. byla přijata do kánonu biblického na základě alegorického výkladu, že láskyplný vztah mezi „Milým“ a „Milou“ je vyjádřením lásky nikoli mezi mužem a ženou, nýbrž Hospodinovy lásky k jeho lidu; v **Novém zákoně* byl tento výklad upraven jako vztah *Ježíše Krista k církvi. (Blahoslav Hruška)

píštěl, štěrbinová prostupující tkáně a odvádějící hnis ze zánětlivého ložiska navenek či do vzdálenějších tkání (vzniká tlakem hnisavého výpotku). (Ladislava Horáčková)

PK, půdní komplex, termín navržený J. Kuklou pro soubor půdních horizontů, většinou v rámci sprašových sérií; v našem prostředí jsou označeny římskými čísly I–XII. Ve světové literatuře se však spíše ujalo označení klimatických stadií arabskými čísly podle vývoje izotopů kyslíku (anglicky *oxygen isotope stage*), které není s číslováním PK přímo kompatibilní. (Jiří A. Svoboda)

plagiocefalie, plagiocephalia. Asymetricky deformovaná lebka v důsledku předčasné obliterace některého švu na lebce, který však neobliteroval v celém svém průběhu. (Ladislava Horáčková)

planta pedis, chodidlo. (Ladislava Horáčková)

plantární, chodidlový. (Ladislava Horáčková)

plasmatický, týkající se krevní plasmy. (Ladislava Horáčková)

plasmocyt, buňka produkující protilátky – imunoglobuliny. Vzniká z takzvaného B lymfocytu po setkání s antigenem (cizorodou látkou). (Ladislava Horáčková)

plasmocytom, viz myeloma multiplex. (Ladislava Horáčková)

plast-, týkající se 1. tvorby obecně, 2. úpravy tvaru.

plastika (z řečtiny), každé jednotlivé sochařské dílo volné i vázané, vzniklé nanášením hmoty – modelováním, ale také sochařská tvorba vůbec – *sochařství. Od plastického postupu odlišujeme postup skulptivní – odebírání hmoty z bloku kamene, dřeva apod. (Jaroslav Malina)

Platón (427–347 př. n. l.), řecký filozof idealistického směru, žák Sókratův. Rozvinul teorii nadsvětí říše idejí, které pro něj představují podstatu jevů, z nichž svými smysly můžeme poznat pouze tu část, kterou bezprostředně vnímáme. Jeho dílo je psáno formou dialogů, v nichž obvykle jeho vlastní názory formuluje *Sókratés. Díky tomu, že Platón měl velké literární nadání, jsou dialogy dodnes čtivé a podmanivé. Méně úspěšný byl ve svých

politických teoriích a pokusech o formulaci ideálního státu. Platónova filozofická škola v Athénách byla pojmenována Akadémií. (Jaroslav Malina)

-plázie, koncovka označuje „vytváření, růst“.

Pleiády, sedm dcer Atlantových. *Zeus je přenesl na oblohu. Jejich východ na obloze v polovině května byl znamením pro začátek plavby na moři. (Marie Pardyová)

pleistocén, starší fáze čtvrtohor, období mezi 2,5 milionu let až 10 000 lety. Člení se na spodní (zahrnuje nejméně 10 klimatických cyklů), střední (zahrnuje 4–5 dalších cyklů) a svrchní (poslední klimatický cyklus interglaciál/glaciál). Pleistocén byl chladnější a především sušší než mladší období čtvrtohor – *holocén. Nejtypičtějším znakem však je značná fluktuace klimatu od poměrně teplých a vlhkých interglaciálů po velmi suché a chladné glaciály. Výrazná fluktuace teplot i vlhkosti existovala i v rámci glaciálů a interglaciálů. S tím souviselo významné zvětšování a zmenšování ledovců spojené se značným poklesem mořské hladiny v době maximálního zalednění. Pralesy byly vzácné, v Africe například byly v pleistocénu pouze dva malé pralesy, v celé Amazonii celkem malých pět pralesů. (Jiří A. Svoboda – Václav Vančata)

pleistocenní klimatický cyklus, sled klimatických fází počínaje interglaciálem po glaciál, podmiňující specifické geologické a geochemické procesy a ukládání charakteristických sedimentů. Rytmičnost jednotlivých klimatických cyklů se projevuje především jako střídání ledových a meziledových dob. (Jiří A. Svoboda)

pleistocenní klimatický záznam, sled sedimentů, jejichž tvorba je podmíněna odlišnými fázemi pleistocenního klimatického cyklu. V našich podmínkách poskytují nejúplnější záznam sprašové série a jeskynní výplně. (Jiří A. Svoboda)

pleistocenní sedimenty, člení se na suchozemské (váté písky, spraše, svahoviny, jeskynní výplně), usazené ve vodním prostředí (říční terasy, nivní a jezerní sedimenty, pramenné sedimenty – travertiny) a ledovcové (morény, fluvio-glaciální sedimenty). (Jiří A. Svoboda)

plenář, deska s ostatky svatých. (Josef Unger)

pleniglaciál, vrcholné fáze ledových dob s maximálním rozšířením ledovců a celkově studeným a suchým klimatem. (Jiří A. Svoboda)

plesiomorfní znaky, starobylé znaky sdílené skupinou předků i potomků. (Václav Vančata)

pleuritida, pleuritis, zánět pohrudnice (pleury). (Ladislava Horácková)

pleuritis, viz pleuritida.

Plinius Starší, Gaius Plinius Secundus, zvaný Maior (23, Novum Comum – 24. 8. 79, Stabiae), římský úředník, admirál válečné flotily se sídlem v kampánském Misenu, spisovatel, mnohostranný vzdělanec. Jako učený diletant se zabýval mnoha vědními obory, do nichž antika rozšířila své poznání. Čerpal z četných pramenů a své poznatky shrnul po způsobu kompilace v rozsáhlém díle *Naturalis historia* (*O přírodě*, 37 knih). Plinius byl bystrý pozorovatel, své informace však kriticky nehodnotil, přejímal je tak, jak byly zachyceny v předchozích pramenech. Některé z nich, jako například výklad o různých typech bytostí, údajně žijících v odlehlých krajích tehdejšího světa, patří sice mezi báchorky, ale informace přírodovědného charakteru jsou cenným pramenem pro historii těchto disciplín. Jakkoli nám například Pliniův výklad o sochařství a malířství připadá stručný, je nejdůležitějším pramenem informujícím o tvorbě významných umělců (včetně poutavého příběhu o Práxitelově slavné soše *Afrodité z Knidu*), jež z antiky známe. O tom, že Plinius byl zaujatým pozorovatelem všeho zajímavého, svědčí i jeho snaha uvidět a popsat co nejvíce z erupce Vesuvu 24. srpna 79, při níž zemřel udušením z nedostatku dýchatelného vzduchu. (Jaroslav Malina – Marie Pardyová)

pliocén, mladší období mladších třetihor, neogénu, které trvalo zhruba od 5,5 do 1,8 milionu let. Toto období třetihor se dělí na pliocén starší (5,5–3,5 milionu let) a mladší (3,5–1,8 milionu let). Hranice mezi starším a mladším pliocénem není zatím zcela jasná, někteří paleontologové a paleoekologové se domnívají, že předěl mezi mladším a starším pliocénem

nastal o něco později, okolo 3 milionů let (Conroy 1997). Pliocén se vyznačoval dalším vysoušením klimatu a rozšiřováním polootevřených a otevřených ekosystémů. Zvláště patrné je to v období mladším (2,7 milionu let), kdy dochází k „chladovému pulzu“ a pralesy výrazně ustupují otevřeným lesostepním a stepním formacím. (Václav Vančata)

plod (*fructus*), rostlinný rozmnožovací útvar obsahující semena a vznikající přeměnou (dozráním) pestíku, nebo pouze části jeho semeníku; na tvorbě plodu se mohou podílet i jiné části květu, například květní lůžko. (Petr Bureš)

plochý hrob, hrob, který není na povrchu patrný, což neznamena, že by původně nebyl označen. (Josef Unger)

pluralismus, možnost paralelní existence různých politických nebo náboženských postojů a skupin v rámci jednoho společenského a politického systému. (Marie Dohnalová)

Plútós, řecký bůh bohatství, viz Hádés.

pneumoconiosis, viz pneumokonióza.

pneumokonióza, pneumoconiosis (*konis* znamená řecky „prach“), zaprášení plic a následné chorobné změny na plicích vyvolané cizorodými látkami obsaženými ve vdechnutém prachu. (Ladislava Horáčková)

pneumonie, zánět plic. (Ladislava Horáčková)

Podnebesí, viz Tchien-sia.

podřízenost, vykazování nižšího postavení vůči dominantnímu jedinci; může vznikat i automaticky a v takovém případě je dána věkem nebo pohlavím, ve výjimečných případech i například příslušností k jiné skupině. Podřízenost se může lišit podle charakteru *hierarchie ve skupině. U sociálních skupin se silnou hierarchií může mít podřízený jedinec výrazně nevýhodné postavení, u skupin s prvky *egalitářství pak nemá podřízenost nebo *dominance velký význam a může se často měnit. (Václav Vančata)

pohřbívání etážové, kladení hrobů postupně nad sebe v důsledku omezeného místa na kostelním hřbitově. (Josef Unger)

pohřeb, obřady související s pohřbíváním, v archeologické terminologii pozůstatky člověka nalezené v hrobě. (Josef Unger)

pohřeb oslí, viz oslí pohřeb.

pohřeb primární, viz primární pohřeb.

pohřeb sekundární, viz sekundární pohřeb.

pohřebiště, místo určené pro pohřbívání lidí. Pokud toto místo souviselo s kostelem nebo jinou stavbou církevního charakteru (například kaplí), popřípadě křížem jedná se již o *hřbitov.

pohřebiště birituální, viz birituální pohřebiště.

pohřební obřad, ...

pohřební rituál, zvyky a obřady spojené s pohřbíváním. (Josef Unger)

pohřební ritus, druh pohřbu (žárový nebo kostrový). (Josef Unger)

pohřební ritus – zacházení s těly delikventů, s těly popravených delikventů se zacházelo různým způsobem. Někdy bylo jejich tělo jen odklizeno, jindy pohřbeno zvláštním způsobem, ale v jiných případech bylo pozůstalými pohřbeno podle většinového pohřebního ritu. Již Livius (Dějiny VIII/7) píše, že když syn římského konzula velícího vojsku přes zákaz velitele dosáhl dílčího vítězství a prokázal osobní statečnost, byl na rozkaz otce-konzula popraven, tak „(...) Všichni zůstali bez sebe nad tak krutým příkazem. (...) Byl uspořádán pohřeb s takovou nádherou, jak jen bylo možné při vojenské horlivosti, a tělo mladíka, pokryté zbrojí nepřítele, bylo spáleno na hranici vystavěné mimo násep“. Jinak delikventi v Římě neměli právo na rituální pohřeb a jejich těla se pohazovala na Esquilinu a vhadzovala do Tibery. V blízkosti Říma leželo i místo, kde končila těla lidí popravených na rozkaz císaře. To místo se nazývalo *Sessorium* (Plutarchos II, 1967, s. 759) a skončila na něm i zohavená hlava císaře Galby po jeho zavraždění roku 69 n. l. Jindy ale byli popravení na rozkaz císaře jen vhozeni do stok, tak

jako se to stalo dětem a přátelům Kleandra, který byl popraven kvůli obvinění z přípravy atentátu na císaře Commoda. Roku 363, po smrti císaře Juliana, byl případný rival nového císaře Joviana, jeho jmenovec notář Jovianus, zlikvidován tak, že „(...) byl za večerního šera vyvlečen od stolu (...) byl odveden na odlehlé místo, střemhlav svržen do vyschlé studny a zavalen množstvím naházeného tam kamení“ (Ammianus Marcellinus 2002, s. 451). Do studny bylo odklizeno i tělo burgundského krále Sigismunda (Zikmunda) popraveného roku 524 i s manželkou a syny. Po třech letech ale „(...) vytáhli s velkou úctou a obdivem jejich svatá těla ze studně a v doprovodu sborů pějících žalmy je důstojně pohřbili v agaunském klášteře, zasvěceném úctě k svatému Janovi apoštolu a evangelistovi“ (Voragine 1998, s. 415). Pozoruhodné je, že ostatky sv. Sigismunda (Zikmunda) získal císař Karel IV. a uložil je v relikviáři do Svatovítské katedrály. Sv. Zikmund patří tedy také k patronům Čech. Podle Tacita Germáni „(...) zrádce a přeběhlíky věšejí na stromy, zbabělce, lidi vyhýbající se válce a mravně úchylné ponoří do mokřiny a bažiny a naházejí na ně roští. Popravy jsou proto rozdílné, že při trestání má být na protispolečenské provinění poukázáno, kdežto neřestný čin má být skryt“ (Tacitus 1976, s. 339). V núbijském Shellalu se při výzkumu příkopu římského tábora z římsko-byzantské doby našly pozůstatky asi sta popravených mužů s četnými ranami na lebkách a doklady dekapitace. Na kostře z velkomoravských mikulčických Valů je patrná zhojená amputace levé nohy a pravé ruky, jež je pravděpodobně svědectvím trestu, který měl zabránit provinilci držet zbraň a nasednout na koně. Již někdy mezi lety 370 až 374 dal císař Theodosius utít pravice těm, kteří odmítali bojovat. Podobný trest postihl podle Řehoře z Toursu v 6. století důvěrníka královny Fredegundy, který byl poslán ke královnině sokyni Brunichildě, aby „(...) ji tajně odklidil z cesty“. Když se vše prozradilo „(...) tak jej spoutali a zbičovali, když však odhalili tajný plán, pustili jej zpátky k ochránkyni. A protože vypověděl, co se mu přihodilo, a hlásil, že příkazy nemohl splnit, byl potrestán utětím rukou a nohou“ (Řehoř z Toursu 1986, s. 384). Mrzačení zajatců, včetně amputace pravé ruky je doloženo například ve zprávě *Fuldských análů* k roku 884, kdy Svatopluk „(...) zajal na severní straně řeky Dunaje Verinhara, prostředního z Engilsalkových symů, kteří byli tři, jakož i hraběte Vecila, který byl jejich příbuzný, uřezali jim pravou ruku a jazyk a – netvoru podobně – přirození či genitálie, že po nich nezůstalo ani stopy. Někteří jejich lidé vrátili se zase bez pravé i levé ruky“ (Havlík 1992, s. 194). Utínat zajatcům ruce byl zřejmě silně zakořeněný zvyk, protože v uhersko-benátské válce roku 1412 nechal známý kondotiér a v podstatě již renesanční člověk ve službách krále Zikmunda, Philippo Scolari z Ozory, známý také pod jménem Pipo Spano, uřezat zajatcům pravou ruku, patrně nejen proto, že měl na ně zlost, ale i proto, aby si jako lukostřelci již nezasřídili. Poprava ve středověku, zvláště čestnějším stětím hlavy, ještě nemusela znamenat vyloučení z pohřbu v posvěcené půdě hřbitova. Projevil-li pachatel trestného činu lítost a dostalo-li se mu z rukou kněze rozhřešení, znamenalo to, že nemusí být vyloučen z účasti na „věčném životě“. Na pohřebišti v rámci velmožského dvorce na rakouském hradisku Gars am Kamp z 9. století se našel hrob muže s mečem a ostruhami. Na kostře jsou patrné stopy dvou seků mečem, které oddělily hlavu od těla. Jednalo se tedy pravděpodobně o popravu. Například Záviš z Falkenštejna popravený před hradem Hluboká v jižních Čechách byl pohřben v kapitulní síni Vyšebrodského kláštera. Poměrně podrobně je popsán pohřeb husitského revolučního kazatele Jana Želivského, jenž byl popraven 9. března 1422 v Praze na Staroměstské radnici: „A zatiem lidé vzemše tělo kněze Janovo vložili na máry a opět s nesmírnú žalostí a pláčem a s řvaním príliš s žalostivým nesli do kláštera, v kterém on kázal (...) museli jsú tělo kněze Janovo v kaple zamknúti. Pak nazejtří k večeru kněži, jeho oblekše v zlu albu a vloživše v koryto, vynesli před Boží tělo k velkému oltáři (...) A potom kněz Jakub, pomocník kněze Janov v kázání, vstúpiv na stolic, i mluvil k lidu řeč (...) a učinili jsú kvílenie veliké nad ním. Potom brzo vzemše tělo kněze Janovo i nesli k kazatedlnici k hrobu (...) a kněz jeden, opět vzav hlavu kněze Janovu, vstúpiv na stolic (...) chtě jich (...) napomenúti, aby poměli (...) co jsú dobrého z té hlavy slýchali (...) A s tím jeho

tělo pochováli pod stolicí, na kterouž mnoho pravdy Boží lidu věrnému zvěstoval“ (Staré letopisy české z rukopisu křížovnického 1959, s. 79). Někdy se pro pohřeb popravených vyčleňovalo zvláštní místo, jak je patrné ze zprávy o jednání jistého blázna, který rád pochovával viselce, tedy oběšence: „(...) *aneb do Prahy přinesl a postavil ho v noci hokyni v krámcí, a ona musila zjednat, aby jeho nesli ke Všem svatým na rybníček, kdež tam takové lidi neb stínané pochovávají*“ (Staré letopisy české z rukopisu křížovnického 1959, s. 40). Uťaté hlavy dvanácti popravených představitelů protihabsburského povstání z roku 1621 nechali vítězové vystavit v železných koších na Mostecké věži v Praze. Roku 1622 bylo povoleno snést lebku Šlikovu a pohřbít ji k tělu v hrobce pod kazatelnou u Salvátora na Starém Městě Pražském. Roku 1631, když se Prahy nakrátko zmocnila protikatolická strana, došlo k sejmutí zbylých jedenácti lebek a jejich pochování na neznámém místě v týnském chrámu. Známe je i případ dodatečného pohřbu rehabilitovaného člověka. Když se totiž zjistilo, že k oběšení Laurenta Guerniera v Paříži roku 1478 došlo nedopatřením, tak po roce jeho mrtvolu na žádost bratra vykopali a s náležitou pompou, jejímž účelem bylo především očistit pověst celé rodiny, pohřbili. Při pohřbu figurovali nosiči svíček a vyvolávači s řehtačkami, z nichž jeden neustále vyzýval přihlízející, aby věnovali své modlitby za duši zemřelého, kterého prý „(...) *před nedávnem našli mrtvého pod dubem*“ (Huizinga 1999, s. 399). Na druhé straně však bylo možno soudit a popravit mrtvolu, jak se to stalo například roku 897 v Římě, když vykopali mrtvolu papeže Formosa, vedli proti ní soudní proces a nakonec ji vhodili do Tibery; nebo roku 1559 v Basileji, kde posmrtně popravili novokřtěnce Davida Jorise. Pozůstatky anglického reformátora Johna Wyclifa (zemřel roku 1384) měly být podle rozhodnutí kostnického koncilu exhumovány a spáleny, ale příslušný lincolnský biskup tento požadavek nerespektoval. Teprve později (až roku 1428) se tento požadavek realizoval. Pozůstatky upálených byly však likvidovány beze zbytku, kromě jiného i proto, aby se snad nestaly předmětem uctívání, což by se v případě ostatků Mistra Jana Husa, upáleného roku 1415 v Kostnici (Konstanz ve Švýcarsku), Jany z Arku, upálené roku 1431 v Rouen (Francie) nebo Girolama Savonaroly popraveného roku 1498 ve Florencii (Firenze v Itálii) určitě stalo. Archeologických dokladů obětí středověké justice je dnes již známa celá řada. U Hessisch Lichtenau (Hessensko) se našla kostra muže s dekapitovanou lebku uloženou u nohou, datovaná metodou C 14 do doby od druhé poloviny 13. století až do osmdesátých let 14. století (**obr. 122**). Z archeologického výzkumu jsme dobře zpraveni o podobě popraviště z 16. až 19. století v Emmen u Luzernu ve Švýcarsku, kde se podařilo prozkoumat základy šibenice a zahrabané pozůstatky delikventů a sebevrahů (**obr. 123**). Kromě toho zde bylo i mrchoviště s pozůstatky koní a psů, z nichž některé byly spáleny. Na celé řadě dalších lokalit z Německa, Dánska, Švýcarska, Česka a Rakouska se našly doklady poprav stětím, oběšením nebo i lámáním kolem. Byla nalezena i lebka probitá velkým hřebem, jímž byla přibita ke kůlu. Doklady exekuce mimo popraviště byly objeveny před branami středověkého města Dietfurt a. d. Altmühl v Horní Falcí, kde v 22 hrobových jamách byly uloženy skelety nebo jejich části (37 jedinců), předběžně určených jako muži. Asi jedna třetina ležela na břiše se spoutanými rukama. Mince datují tento masakr do přelomu 12. a 13. století; zdá se, že šlo o následky války mezi hrabětem z Hirschbergu a eichstättským biskupem. Na Moravě byly lidské ostatky nalezeny na popravištích u Třebíče, Kroměříže, Strážnice a Uherského Hradiště-Mařatic. Nakonec se ještě můžeme zmínit o případech, kdy tělo delikventa nebylo pohřbeno vůbec. Měl to být úděl vyhnanců, jejichž tělesná schránka se nechávala na pospas ptákům, rybám a lesní zvěři. Celá řada těl objevených v severoevropských bažinách a datovaných do 2. až 18. století je interpretována jako poprava jedinců překročivších společenskou normu. Především jsou tak označeny mrtvolky žen se stopami násilí. Ve skutečnosti je zde velký otazník v tom, zda uvedené případy interpretovat jako důsledky jakési jurisdikce, či kriminálních činů, případně i rituálních obětí. Hranice mezi těmito kategoriemi mohou být velmi neztřejelá a často mohou splývat. Dopadli tak 27. října 1108 i Vršovci Božej a jeho syn Bořut, zavraždění

na rozkaz knížete Svatopluka na Libici v Čechách. Nakonec byli „(...) bez rakve a bez pohřbu (...) jako hovada hozeni nazí do jámy“ (Kosmas 1949, s. 170). Při výzkumu na libickém předhradí se v příkopu našla nerituálně pohozená kostra asi šestnáctiletého chlapce, o němž lze uvažovat jako o Bořutovi. Co se týče pohození do jámy, v původním textu, jak upozornila Jarmila Justová (1985), je užito termínu „*in fossam*“, což lze přeložit i „do příkopu“. Když byl roku 1208 na sjezdu v Bambergu (Německo) zavražděn římský král Filip Švábský, atentátníka bavorského falckraběte Otu zabili, jeho hlavu vhodili do Dunaje, ale tělo zůstalo po léta nepohřbeno. Podobně dopadl i jistý Durynk, který roku 1306 v Olomouci zavraždil krále Václava III. V *Dalimilově kronice* se píše doslova: „*Toho Durynka hned jali, ruku, jíž krále zabil, mu utali. Psi jeho tělo všecko snědli, té ruky snísti nechtěli*“ (Dalimil 1920, s. 176). Dominikánský mnich Jacques Clément, když roku 1589 zavraždil francouzského krále Jindřicha III., byl okamžitě zabit, ale „(...) *jsa mrtvý koňmi roztrhán a v vápně nehašeném spálen*“ (Dačický 1878, s. 169). Královražda se totiž považovala za velmi těžký zločin vzhledem k charismatickému postavení středověkých pomazaných panovníků. Stávalo se také, že delikvent zemřel v žaláři, nebo při mučení, či byl popraven přímo ve vězení. Jeho tělo potom mohlo být jen co nejjednodušeji odklizeno. Archeologické doklady tohoto jednání jsou známy. Amputované chodidlo se našlo v Lübecku (Německo) v katově odpadní jímce. Při výzkumu v Rellinghausenu (Německo) se v místech bývalé soudní budovy, postavené roku 1567, našla v kulturní vrstvě s materiálem 16./17. století i odseknutá kloubní hlavice se stopami opálení, patřící dospělému muži. Podobný objev byl učiněn také v místech bývalé trnavské radnice (Slovensko), kde se v odpadní jímce našla jednak kompletní kostra muže zemřelého ve věku 20 až 29 let a kromě toho i část lebky a kost pažní. Doprovodné nálezy datují tuto situaci do sklonku 15. století a jsou zřejmě dokladem trnavské justice. Ovšem i při interpretaci těchto nálezů je opatrnost na místě, protože nelze vyloučit ani souvislost s chirurgickým zákrokem, nebo v případě trnavského nálezu i smrt muže otravou při čištění jímky. Za ostatky lidí umořených ve vězení se považují kosti nalezené v jeskyni „Hladomorna“ pod hradem Holštejnem v Moravském krasu. Za oběti justice 16. století lze považovat i kostru dívky zemřelé ve věku 15 až 17 let a kostru robustního muže zemřelého ve věku 50 až 60 let, které byly objeveny na hradě Sovinci (Morava). Rovněž tak kostra ženy zemřelé ve věku kolem osmnácti let s rozdrčenou lebkou i žebry a nakonec v oblasti pánevní probitá kůlem, objevená na smetišti v Bratislavě-Zuckermantli (Slovensko) a datované do počátku 17. století, může být interpretována nejpravděpodobněji jako následek exekuce. Asi do 17. století je datován nálezkem lebky s několika krčními obratli u Nových Zámku (Slovensko). I v tomto případě je nejisté, zda se jedná o pozůstatek exekuce, či vojenského střetu. Tři oběti justice byly objeveny v Moravské Třebové. Již roku 1784 se při bourání věže našly v úzké zazděné kobce kosti silného muže a pouta s letopočtem 1484. Roku 1824 při bourání Bránské věže se našly v bývalé hladomorně lidské kosti a téhož roku na radnici se přišlo na kosti člověka s pouty nesoucimi letopočet 1563. V této souvislosti je třeba uvést, že i jedna z lübeckých odpadních jímek (Německo) obsahovala kostru s pouty. Dokladem exekuce může být v některých případech i dvojhrob, protože právně vzdělaný Angličan Fynes Moryson koncem 16. století sděluje v pasáži týkající se Německa a Čech, že je-li pachatel zabití v návalu hněvu „(...) *polapen, bývá za několik hodin nebo příštího dne s'tat a dán do rakve spolu s tím, koho zabil, a tak jsou oba uloženi s touž pohřební pompou v tomtěz hrobě*“ (Moryson 1977, s. 92). Není vyloučeno, že dokladem tohoto zvyku je i mnohem starší vikinský hrob z dánského Lejre, kde se nad hrobem muže našly pozůstatky dalšího muže spoutaného na rukou i nohou a s oddělenou hlavou. (Josef Unger)

pohřební ritus islámský, viz islámský pohřební ritus. (Pavína Lesová)

pohřební ritus jinověrců za reformace, ritus reformovaných církví odmítajících úctu k světcům a obrazům, řádové duchovenstvo a různé devocionálie; tyto požadavky přinesly zjednodušení pohřebního ritu. Některé reformované směry odmítly modlitby za zemřelé i

označení hrobů křížem. Od 15. století, ale především ve století 16., vznikaly problémy s pohřby jinověrců, kterým býval odmítán pohřeb na hřbitově spravovaném příslušníky jiného náboženského směru. Dělo se tak však protiprávně, jak dosvědčuje právní kniha Ctibora Tovačovského z Cimburka, podle níž byli kněží na Moravě, ať římské či kališnické církve, povinni křtít i pochovávat farníky bez ohledu na jejich vyznání. Podobné to mělo být i v Čechách po uzavření tzv. kutnohorského náboženského míru roku 1485. Ve skutečnosti tomu bylo často jinak – jak ze strany katolíků, tak i utrakvistů. Mnohem častěji chtěli (nebo byli nuceni) jinověrci pohřbívati na jiných místech. Zřejmě se k tomu dobře hodily bývalé farní kostely na zaniklých vsích. Ostatně pražský kanovník a kronikář Pavel Židek o tom ve druhé polovině 15. století napsal: „*Leč ktos na poli jako hovado sejde a tu lehne nebo v některym pustym kosteliku, jenž jednú v rok jedna služba boží bude.*“ Pohřbívání u kostelních zřícenin se při archeologickém výzkumu projevuje jednak přítomností stavební suti, případně zlomků krytiny v zásypech hrobů nebo přítomností mincí v hrobech. Jako příklad lze uvést zaniklou ves Divice u Brumovic na jižní Moravě, kde se u krčních obratlů jednoho pohřbeného našel stříbrný dvoufeník solnohradského arcibiskupa Jana Jakuba Khuen-Belasyho z let 1560 až 1586 a ve druhém hrobě zlomek bílého penízu asi Maxmiliána II. (1564–1576) a mince Rudolfa II. (1576–1611). V některých případech si bratři zřídili vlastní hřbitov v blízkosti sboru – jako například v Židlochovicích a ve Strážnici. Třebíčští bratři (Morava) získali roku 1562 kus zahrady u sboru ke zřízení hřbitova. V jiných případech, jako například v Kralicích nad Oslavou (Morava), pohřbívali na farních hřbitovech a přímo v kostele. Z kralického kostela jsou známy bratrské kamenné desky s ornamenty a nápisy datované do let 1573 až 1605. Za protireformace v 17. a 18. století byly některé hroby významných jinověrců (například husitských biskupů nebo Jana Žižky) dokonce zničeny. Také tajným nekatolíkům, kteří svoji víru projevili až na smrtelné posteli, býval za protireformace odpírán pohřeb na hřbitově. Z novoměstských matrik (Morava) vyplývá, že osm tajných nekatolíků bylo v letech 1673–1677 „zahrabáno u lesa“ a dva „pod krchovem“. (Josef Unger).

pohřební ritus křesťanský, viz křesťanský pohřební ritus.

pohřební ritus na starém Předním východě, ... (Pavčina Lesová)

pohřební ritus neliterárních etnik, ... (Pavčina Lesová)

pohřební ritus novokřtěnců, vzhledem k separaci vůči katolíkům i protestantům pohřbívali zemřelé na zvláštních hřbitovech nedaleko od svých dvorů. Například na jižní Moravě se podařilo lokalizovat několik těchto hřbitovů, pro něž je charakteristická chaotická orientace hrobů a také jejich velká hustota a malá hloubka, dále absence jakýchkoliv předmětů – s výjimkou špendlíků a háček se záponkami z barevného kovu. V jejich pohřebním ritu se projevuje averze vůči katolíkům, smysl pro kolektiv a také ona racionalita ve využívání času a prostoru, která na poli hospodářském vedla k jejich velkým úspěchům. Novokřtěnci, zvaní také Habáni či Hutterští bratři, se usazovali rovněž na Slovensku. Po vyhnání z Moravy se jejich střediskem stalo Sobotiště, kde si po určitou dobu uchovávali speciální způsob života. V šedesátých letech 18. století došlo k jejich rekatolizaci, která uzavřela jejich asimilaci s místním obyvatelstvem. Až z 18. století jsou zprávy o způsobu pohřbívání na zahradách jejich dvorů. Ve Velkých Levárech (Slovensko) se dochovalo 14 novokřtěnských náhrobních stél z let 1730 až 1761 (Josef Unger).

pohřební ritus s protivampýrskými opatřeními, víra v mrtvé, kteří se mohou vracet na tento svět (revenanti) a škodit živým (vampýři), vedla k řadě opatření, která se projevila v pohřebních rituálech známých z písemných pramenů, národopisu i archeologických nálezů, a to i v křesťanském prostředí až do recentní doby. Některé je možno doložit i při archeologickém výzkumu. Je celkem pochopitelné, že tyto problémy nastaly až v souvislosti s pohřbíváním nespálených těl. Helena Zoll-Adamiková se dokonce domnívala, že problémy s živými mrtvými (*defuncti vivi*) nastala až v souvislosti s přijetím křesťanství, s čímž,

vzhledem k protivampyrickým opatřením na pohřebištích z doby stěhování národů a také na avarských pohřebištích, nelze souhlasit. Již za života se u některých lidí vytvářely předpoklady pro to, aby po smrti byli prohlášeni za vampyry. Především to byla odlišnost v tělesné konstituci nebo chování, ale i kontakt s magií a neobvyklou činností. Dále to byla předčasná nebo neobvyklá smrt, ať se již jednalo o smrt šestinedělky, dítěte, utonutím, při níž tělo zmizelo, vraždu nebo sebevraždu. Po smrti těchto jedinců bylo nutno zabránit mrtvému v návratu (revenanci) na tento svět. Základem obav z revenance sebevrahů byla představa o tom, že svět mrtvých je opakem světa živých. Člověk, který si sám vzal život, by mohl tento čin opakovat v záhrobí a vrátit se na tento svět. Protivampyrická opatření se prováděla jednak mezi úmrtím a pohřbem a jednak dodatečně po určité době po pohřbu. První skupina zásahů se projevuje zatížením těla, polohou na břicho, spoutanými rukama a nohama, probíjením kůlem, přibitím oděvu k dřevěné podložce, odejmutím dlaní či chodidel a ucpáváním úst hlinou nebo jiným materiálem. Na pohřebišti v Bašti u Prahy se našel nožik zabodnutý do třetího bederního obratle ženy pohřbené i s dítětem do hrobové jámy částečně zavalené kameny. Čili i tento neobvyklý způsob může být interpretován jako protivampyrické opatření, pokud se ovšem nejednalo o vraždu. Dodatečné zásahy se projevují především porušováním těla, často oddělením hlavy a také spálením. Interpretace však není v některých případech jednoduchá a jednoznačná, protože stopy kůlu v hrobě mohou také znamenat doklad pro označení hrobu na povrchu a poloha na břicho zase může být znakem pokání, jak ostatně vyplývá ze zprávy o pohřbu krále Pipina III. Krátkého, který vzhledem k provinění vůči opatství v Saint-Denis u Paříže, byl zde pohřben roku 768 obličejem k zemi. Rovněž tak stanovit, zda k zásahu došlo před pohřbem nebo dodatečně, je někdy problematické a vyžadovalo by pečlivé studium hrobového zásypu a dislokace kosterních pozůstatků. Poměrně četná protivampyrická opatření jsou známa od doby stěhování národů až do 18. století. Zabránit návratu násilně zemřelého se mělo například vyhozením mrtvolky oknem, jak se to stalo podle Řehoře z Toursu v 6. století vévodům Rauchingovi a Magnovaldovi. S prvním naložil král Childebert tak, že jej „(...) *jak vycházel ven, chytily dva dveřníci za nohy a Rauching na schodech u dveří upadl tak, že částí těla ležel uvnitř místnosti, částí pak ležel venku. A tehdy ti, kdo byli připraveni ke splnění rozkazu, jej napadli meči a roztržili mu hlavu tak, že celá vypadala jako mozková hmota. A Rauching byl okamžitě mrtev. Potom jej vysvlékli z šatů, vyhodili oknem a nechali pohřbít. (...) Na místo Rauchinga byl pak vévodou jmenován Magnovald*“ (Řehoř z Toursu 1986, s. 455). Tento muž byl zase jednou pozván králem Childebertem k pozorování štvance a přitom byl zavražděn. Dále se píše, že „(...) *jeho mrtvolu, z okna vyhozenou, pochovali příbuzní*“ (Řehoř z Toursu 1986, s. 472). O strachu z revenance svědčí i zpráva biskupa Bucharda z Wormsu z let 1012 až 1013 v níž je uvedeno: „(...) *zemře-li dosud nepokřtěné nemluvně, odnesou jeho tělíčko na tajné místo a probodnou je kůlem. Říkají, že kdyby tak neučinili, dítě by se vrátilo na zem a mohlo by lidem ublížit. Když žena nedokáže přivést dítě na svět a zemře v bolestech, přímo v hrobě probodnou kůlem matku i s dítětem a připíchnou je k zemi*“ (Zíbrt 1995, s. 15). Při pohřbu kyjevského knížete Vladimíra roku 1015 je u Nestora uvedeno, že „(...) *v noci pak mezi pokoji prolomili podlahu, a zaobalivše jej v koberec po provazech spustili jej na zemi*“ (Nestor 1954, s. 104). Zřejmě i toto destruktivní opatření mělo zabránit v návratu zemřelého. Popis podobného jednání najdeme ještě k roku 1626 v pamětech Jana Jiřího Haranta z Polžic a Bezdržic, který píše: „*Téhož léta (...) umřel na zámku Velharticích v sklepě nějakém pod zemi (...) nějaký preceptor neb pisar učenej (...) Němec Slezák Jan Cvik z Švejden, náboženství evangelického (...) Po smrti na poručení od ovčáka na káru vzat, na rozhraní vezen a tu pochován, však prv z vězení do příkopu uvržen, aby skrze bránu vezen nebyl*“ (Tichá s. d., Paměti Harantovy XIV). Protivampyrická opatření jsou někdy zachycena při archeologických výzkumech pohřebišť a hřbitovů. Často je však obtížné rozhodnout, zda se jedná o protivampyrický zásah, důsledek činnosti zvířat, především drobných hlodavců, či působení spodní vody, nebo

o následek vyloupení. Při interpretaci může podstatným způsobem přispět podrobná dokumentace. Do zvláštní jámy byla uložena lebka oddělená od těla ženy pohřbené na rajhradském středohradištním pohřebišti a na prsou ležela lebka muže pohřbeného v 9. století na pohřebišti v Olomouci-Nemilanech (**obr. 125**). Tamže se pak našla kostra ženy pohřbené na bříše (**obr. 126**). Celá řada protivampyrických zásahů byla dokumentována a kriticky interpretována na velkomoravských pohřebištech z mikulčických Valů u 6. a 12. kostela. Na pohřebišti v polském Dębczynie z druhé poloviny 11. století byl zjištěn druhotný zásah spočívající v tom, že v místech hrobu došlo k vykopání jámy podstatně hlubší než původní hrob a spálení pozůstatků zemřelého, které byly zavaleny velkými kamennými bloky (**obr. 127**). Také na hřbitově v Esslingen am Neckar (Německo) je dokumentován případ spálení exhumovaných lidských kostí. O tom, že částečné spálení lidských pozůstatků bylo praktikováno jako protivampyrické opatření i v době stěhování národů, svědčí hroby z Merdingen a Bad-Reichenhall v jižním Badensku a další případy, kdy se tento způsob poškození mrtvolky váže k poloze na bříše. Na polském pohřebišti z 11. až 12. století v Płocku-Podolszycach se podařilo objevit hrob s kostrou, která měla lebku umístěnu mezi nohama. Přehled atypických hrobů z Polska nalezneme v souhrnné práci Jacka Wrzesińskiego (2000a). Také v litevské Kernavė se na pohřebišti z konce 13. až třetí čtvrtiny 14. století našly hroby s kostrami obrácenými tváří do země; hrob dívky s uťatou hlavou a pažemi i hrob muže zabitého patrně přímo v hrobě údery do tváře. Také v těchto případech je těžké rozhodnout, zda se jednalo o exekuci či protivampyrická opatření. Mohlo jít také o obojí. Na pohřebišti z 10. až 11. století v Praze-Motole byl dokonce pozorován rozdíl mezi protivampyrickými opatřeními ve starší fázi, která směřovala přímo na tělo údajného upíra, a zatížením kameny, které bylo častější v mladší fázi. Stopa po kůlu v levé části hrudníku se našla v hrobě s dislokovanou lebkou z 11. století u Vraclavi ve východních Čechách. Někdy je ovšem problém, zda pohřeb bez lebky, ale se stopami kůlu interpretovat jako doklad protivampyrických opatření, nebo jako pohřeb popraveného. Stejně tak u některých nekompletních pozůstatků těl se mohlo jednat o projev odnímání částí těl k magickým účelům. Mimořádně podrobná zpráva o protivampyrickém opatření je součástí kroniky Neplachovy, kde se k roku 1336 píše, že „(...) *ve vsi řečené Blov, zemřel jakýsi pastýř jménem Myslata. Ten každou noc vstával, obcházel všechny vesnice v okolí, strašil lidi, vraždil a mluvil. A když ho probodli kůlem, řekl: Velice mi uškodili, neboť mi dali kůl, abych se bránil před psy; a když ho vykopali, protože musel být spálen, nadmul se jako býk a hrozně řval. A když ho pokládali na oheň, kdosi popadl kůl, bodl do něho a hned se vyřimula krev jako z hrnce. Nadto když už byl vykopán a položen na vůz, spojil nohy k sobě jako by byl živý. Když byl spálen, všechno zlo se uklidnilo*“ (Kroniky doby Karla IV. 1987, s. 547). Týž kronikář k roku 1344 píše, že „(...) *Jakási žena z Levína zemřela a byla pohřbena. Po pohřbu však vstala, zardousila mnoho lidí a nad každým z nich tančila. A když byla probodnuta, vytekla z ní krev jako z živého tvora. (...) Ačkoli byla probodnuta, stále ještě vstávala, ale jakmile byla spálena, tu všechno trápení ustalo*“ (Kroniky doby Karla IV. 1987, s. 548). Z toho je patrné, že za nejúčinnější opatření proti revenanci byla považována kremace. Kromě toho ze západní Evropy je známo i vhození vykopaného vampýra i s rakví do rybníka. Protivampýrská opatření se dělala i v případech, když se jednalo o oběť vraždy. Roku 1571 zavraždila čeleď v jihočeských Šamonicích pana Ludvíka Loreckého z Elkouše a jeho dva syny. Při pohřbu, který proběhl ještě předtím, než byli zjištěni pachatelé, dostal každý zemřelý do rukou „*čepejl*“, což se někdy překládá jako plíšek či kovová destička na psaní, ale mohlo jít i o ostrý předmět a „(...) *starýmu pánovi kázali na pravý palec u ruky zámek zamknouti*“. Nakonec „(...) *truhly, v kterých leží, sou zavřeli a je prstí zasypali*“ (Bydžovský 1987, s. 141). Visací zámky se skutečně nacházejí v hrobech datovaných do 15. až 16. století, přičemž někdy byly dávány do souvislosti s hroby židovského obyvatelstva. Nálezy dvou visacích zámků v hrobě osmiletého až čtrnáctiletého dítěte s mincí z 15. století na poutním místě

v polském Rowokolu nebo na městském hřbitově ve Smolenicích (Slovensko) však spíše ukazují na protivampýrská opatření. Pověra o vampýrech se rozšířila či oživila v některých oblastech (například na Opavsku, Bruntálsku a Bílovecku; Morava, Slezsko) v první polovině 18. století a vedla někdy až k hromadné exhumaci. Například v Libavě na severní Moravě bylo počátkem března roku 1727 vykopáno a spáleno najednou 80 mrtvol. Ve Svobodných Heřmanicích ve Slezsku byly v letech 1754 a 1755 vykopány desítky mrtvol. Celou situaci řešily různé komise a jezuité zde kázali proti pověrám. Přesto církevní správa situaci nezvládla a tak ji řešila až vláda a podle rozhodnutí císařovny Marie Terezie v dekretu z roku 1755 povolení k exhumaci vydávaly jen státní úřady. Doklad protivampýrského zásahu se našel při výzkumu v kapli Nejsvětější Trojice bývalého augustiniánského kláštera v Prostějově (Morava). Pohřbený muž (zemřel ve věku 35 až 40 let) ležel v dřevěné okované rakvi; jeho dolní končetiny byly zatíženy velkými kameny. Vzhledem k stratigrafické pozici může být tento hrob až poměrně pozdní – ze 17. i 18. století. Také na skeletu asi třicetiletého muže pohřbeného v lodi hřbitovního kostela Nejsvětější Trojice v Písku (Čechy) před polovinou 18. století se projevila antivampýrská opatření v podobě poškozeného chrupu a ukroucené hlavy. Příklady z Balkánu svědčí o tom, že zdaleka ne všechny manipulace s pohřbenými těly souvisí s vampyrismem. Zvláště vyzvednutí, umytí a znovupohřbení lebky, ale někdy i celé kostry, může být dokladem piety a úcty. Jak z uvedeného ilustračního přehledu vyplývá, antirevenantská opatření nelze spojovat s pohanskými přežitky. Také se nevyskytují často v obdobích morových epidemií či ničících válečných událostí, ale spíše se zdá, že jejich větší intenzita se uplatňuje v dobách neúrody a přírodních pohrom. Podrobnější zkoumání by snad mohlo vysledovat souvislosti s psychikou lidí i v dobách, kdy běžný život neposkytoval mnoho vzrušující podívané. (Josef Unger)

pohřební ritus a zacházení s těly zemřelých v Číně, nejstarší období je spjato s paleolitem a s osídlením člověka známého pod jmény *Sinanthropus pekinensis* nebo *Homo erectus pekinensis* či *Homo erectus*. Nejvíce antropologických a archeologických nálezů pochází z lokality Kopec dračích kostí u města Čou-kchou-tien, asi čtyřicet kilometrů jihozápadním směrem od Pekingu. Nejstarší nálezové vrstvy jsou staré přibližně 550 000 let; kolem tohoto data osciluje většina měření, ale připouští se i větší stáří – až 730 000 let. Vrstvy ve svrchní části profilu v puklině 1 jsou datovány do doby před 220 000 lety. Z jiných míst Kopce dračích kostí jsou známy i mladší nálezy, z doby před 200 000 až 100 000 lety, a dokonce byly odkryty i pozůstatky populace člověka anatomicky moderního typu. Právě zde, v souvislosti s *Homo erectus*, byly zaznamenány první praktiky, které lze snad označit jako „zacházení s těly zemřelých“. Zdejší *Homo erectus* totiž možná pojídal také mozek svých druhů: všechny dosud známé lebky byly šetrně otevřeny na lebeční spodině, zřejmě proto, aby se z nich dal vybrat mozek. Byl tedy první čínský člověk kanibalem? Nálezy tomu nasvědčují. Mnohého z nás při tomto zjištění zamrazí. Kultivovaní lidé v jedenadvacátém století obvykle pohlížejí na lidojedství jako na projev nelidské bestiality. Ale tento jev v tehdejší prostředí bychom měli chápat spíše jako doklad lidskosti a rozvinutého duchovního života. Kanibalismus sloužící jako součást pravidelné obživy by totiž vedl k ohrožení existence druhu. Takové počínání by odporovalo základním biologickým zákonům. První čínský člověk pojídal proto mozek svých mrtvých druhů zřejmě z nějakých rituálních důvodů. Třeba tím vyjadřoval úctu zemřelému a možná věřil, že síla a schopnosti mrtvého budou dále žít v něm samém. Pohřební rity a rituály se na území Číny začaly intenzivně rozvíjet od mladší doby kamenné, kdy zde existovalo několik neolitických kultur. Nejvíce informací o pohřebním ritu máme z prostředí dobře archeologicky prozkoumané jangšaoské kultury (v 7./6. až 3. tisíciletí př. n. l., podél středního a horního toku Žluté řeky). Jedno z největších pohřebišť jangšaoské kultury bylo objeveno na lokalitě Pan-pcho (poblíž Si-anu v provincii Šen-si), která byla osídlena od počátku 5. do poloviny 4. tisíciletí př. n. l. Pohřebiště s více než dvě stě padesáti hroby, z nichž jedenaosmdesát obsahovalo ostatky dětí uložené v keramických urnách, bylo

součástí rozsáhlého sídelního areálu. Popelnice mívaly amforovité tvary, bývaly tenkostěnné a po vypálení bohatě malované antropomorfními a geometrickými motivy; na okraji ústí bývala dvě malá ouška, která snad sloužila k zajištění poklice. Pro bližší charakteristiku pohřbů dospělých nejsou doklady (Kuhn 1995, s. 49). Mohly být praktikovány způsoby, po nichž nezůstane žádné stopy: mrtvý byl ponechán na místě skonu ve volné krajině nebo byl přenesen z obydlení někam do polí a tam pouze překryt trávou a větvemi (tento zvyk přetrval v Číně v prostředí tradiční venkovské společnosti minimálně do 19. století); pohřební mohyly jsou totiž poznávacím znamením hrobů přibližně od života Konfucia (asi 551–479 př. n. l.). Od neolitu až do období dynastie Západní Čou (1027–771 př. n. l.) byly též praktikovány kolektivní pohřby, ty ale byly v konfuciánské Číně zakázány jako nemorální. Jangšaoská kultura byla patrně matrilineární, sociálně a ekonomicky nepříliš diferencovanou společností, ale v oblastech kolem Žluté řeky umožnila další vývoj v mladším a pozdním neolitu, který vyústil do vzniku kultury *tawenkchouské* a *lungšanské* (závěr 4. tisíciletí až 2000 let př. n. l.). Tyto kultury již představují patrilineární, majetkově diferencovanou a hierarchicky uspořádanou společnost. V rámci obou kultur se zformovaly socioekonomické a politické systémy, z nichž vyrostly první státní útvary v celém regionu kolem Žluté řeky. Uvedené změny se zrcadlí v proměnách pohřebního rituálu. Patrilineární společnost začala praktikovat kult předků (*viz* kult předků v Číně). Společenské rozvrstvení bylo vyjádřeno zavedením systému vnějších a vnitřních rakví (*kuan-kuo*) a rozdílů ve velikosti a konstrukci hrobových jam, v kvantitě, kvalitě a struktuře hrobové výbavy milodary (tento systém byl posléze kodifikován v ritualistických textech z 1. tisíciletí př. n. l. – *Li-ti, I-li* aj.). Největší a nejhonosnější hroby dosahují plošné výměry přes 8 m², v několika případech dokonce 20 m² a hrobové jámy mívají stupňovité zahloubení, mrtvý je uložen v dřevěné rakvi, někdy dvojité – vnitřní a vnější (*kuan-kuo*), a obklopen několika desítkami milodarů. Mezi milodary měly zřejmě důležitou roli předměty z nefritu, poháry *pej*, bubny potažené aligátory kůží a spodní čelisti vepřů. Nefrit byl v Číně tradičně uctíván jako kámen nadaný magickými schopnostmi, v historickém období byl rituálním materiálem a zároveň symbolem společenského postavení aristokracie. Zdá se, že obdobné funkce plnil již v pozdním neolitu. Z nefritu byly tehdy zhotovovány jehlicovité předměty, čelenky (reliéfně zdobené, výjimečně i vykládané tyrkysy), sekery a jiné předměty. Nefritové sekery se v hrobech objevují výjimečně a spolu se svědectvím pozdějších historických pramenů vztahujících se k dynastiím Šang a Čou, kdy byly symbolem královské moci, lze předpokládat, že podobně označovaly autoritu pozdě neolitických vládců. Poháry *pej* byly vyráběny z plavené keramické hmoty, vytaženy do tloušťky stěny pouhých 0,5 mm (někdy jen 0,2 mm), vypalovány za vysokých teplot a na vnějším povrchu leštěny (obr. 169). Představují luxusní artefakty, jejichž křehkost téměř vylučuje praktické použití, zatímco jejich honosnost indikuje zvláštní význam: snad symbol významného společenského postavení. Tomu nasvědčuje způsob uložení pohárů v hrobech: nachází se odděleně od jiných keramických milodarů, v řadě případů jsou umístěny uvnitř rakve v bezprostřední blízkosti zemřelého, někdy bývají dokonce vloženy do speciální schránky. Bubny potažené aligátory kůží (jejich pozůstatkem v hrobech snad jsou aligátory šupiny) mohly být dalším znakem moci a společenského postavení. Tyto hudební nástroje popisují texty z období dynastie Čou jako významné součásti orchestrů sloužících k provozování rituální hudby a symboly politické moci. Čelisti vepřů, na rozdíl od předchozích milodarů, se vyskytují v hrobech mnohem častěji. Obvykle jsou považovány za symbol bohatství zemřelých nebo kultovní prostředek odvracející svou magickou mocí zlo (apotropsion) (Kuhn 1995, s. 49–51). Někteří badatelé se domnívají, že jsou to pozůstatky vepřů zkonsumovaných při pohřební hostině, což však nevyklučuje uvedené symbolické funkce. Lze shrnout: neolitické kultury na území Číny obsahují prvky víry charakteristické i pro jiné neolitické civilizace – souvztažnost mezi životem, plodností, smrtí a posmrtnou existencí. Z doby bronzové, za vlády dynastie Šang (1751–1028 př. n. l.), existuje bohatá

dokumentace pohřebního rituálu. Mnoho informací poskytují zejména královské hrobky, novým cenným pramenem jsou věštebné nápisy vyryté do zvířecích kostí nebo do želvoviny, které odhalují tehdejší filozofické, etické a náboženské koncepce. Dominantní postavení v kultu zaujal nejvyšší nebeský bůh Ti („Pán“) nebo-li Šang-ti („Pán z Výšin“), který řídí kosmické dění a přírodní procesy, sesílá nemoci, smrt apod. Král a jeho předkové jsou jedinými přímluvci u boha Ti – pouze vládce, Syn nebes, je schopen komunikovat se svými předky. Bohu Ti, ostatním bohům a předkům jsou přinášeny oběti v podobě obilí, masa nebo krve. Kult předků byl za Šangů povýšen na rituál nejvyšší státní a politické důležitosti. V období Šang dávali pozůstalí do hrobů mnoho pohřebních darů – nástroje, keramické nádoby a nefritové ozdoby, což svědčí o víře, že mrtvý může tyto předměty použít „v nějaké formě života po životě“. Hroby byly blízko sídlišť, seskupeny vedle sebe evokující tak specifický vztah mezi živými a mrtvými. Králové měli být i po smrti obklopeni stejným přepychem jako za života, proto byli pohřbíváni v obrovských hrobkách se všemi druhy pohřebních obětí, což byly nejen nástroje z bronzu a nefritu, ale i psi, koně a vyobrazené lidské bytosti. Věřilo se, že i po smrti si mají králové dopřávat takového luxusu, jakým by byli obklopeni za života. Hroby vládců a příslušníků jejich rodin byly neobyčejně výstavné, jak dokládá zejména královské pohřebiště z lokality Si-pej-kang u An-jangu v severočínské provincii Che-nan. Byly konstruovány v podobě podzemních šachtových hrobů o plošné rozloze až 200x70 cm se severovýchodní orientací a přístupovými šikmými rampami; základní hrobová jáma má často tvar kříže a byla zapuštěna i více než deset metrů do spraše. Zemřelý (zavinutý do rohože a někdy posypaný červeným barvivem) spočíval na podložce v natažené poloze na zádech, přičemž jeho hlava směřovala ve většině případů k jihu nebo východu) byl uložen v nádherné vnitřní dřevěné rakvi (*kuan*) zdobené obvykle černými a červenými malbami a reliéfy (zobrazujícími koně, opice, jeleny, ale i lidské postavy nebo abstraktní kompozice), kterou obklopovala další rakev jako vnější schránka (*kuo*). Mezi stěnami vnitřní a vnější rakve umístili pozůstalí bronzové i keramické rituální nádoby, plastiky, sošky, zbraně, ozdoby ze zlata, nefritu a jiné věci. Další předměty byly rozmístěny všude kolem na podlaze pohřební komory. Ležely tam dokonce pozůstatky válečného dvoukolého vozu s koňským spřežením. Mezi tím vším se nacházely kostry desítek lidských obětí; lidské oběti se nacházejí přibližně v deseti procentech hrobů. Zřejmě se zde projevila podobná filozofie o existenci posmrtného života jako před tisíci lety na sumerském královském pohřebišti v Uru v Mezopotámii nebo o více než tisíc let později v hrobkách vládců mochické kultury v Peru. Obětovaní lidé měli zemřelému vladaři poskytovat rozmanité služby a plnit všechna jeho přání. V šangské době, na rozdíl od období pozdějších, byly vytvářeny samostatné honosné hrobky i pro manželky vládců. K takovým dokladům náleží hrobka královské manželky Fu Chao, odkrytá v roce 1976 v An-jangu. Král šangské dynastie Wu Ting (vládl asi 1215–1190 př. n. l.) nechal hrobku své oblíbené manželky Fu Chao vybavit okázalým bohatstvím: více než čtyři sta čtyřiceti bronzovými předměty, pěti sty devadesáti nefritovými řezbami, skoro sedmi tisíci mušlemi kauri – a šestnácti lidskými oběťmi. Nejimpozantnější hrob náležel zřejmě самому mocnému králi Wu Tingovi: podél severojižní osy hrob měří šestašedesát metrů, podél východozápadní osy čtyřiačtyřicet metrů. Méně honosné šangské (jinské) hroby patřily pravděpodobně významným hodnostářům a šlechticům. Obsahovaly sice také bronzové nádoby, zbraně a ozdoby, ale pohřební komora byla jen asi 4 až 5 metrů dlouhá a 4 metry široká. Byla zapuštěna pod úroveň terénu zhruba 5–7 metrů. Lidské oběti chyběly. Prostý lid se musel po smrti spokojit s mělkou jámou, trochou šatstva a jídla a několika hliněnými nádobami. Duším zemřelých bylo potřeba stále sloužit. Příbuzní museli pečovat o hrob a v chrámech předků konat rituály a přinášet oběti. Jen tak mohli očekávat, že je mrtví budou chránit. O pohřebních rituálech samých v období Šang a zejména Sia máme však jen skrovné informace. Během období Šang a Západních Čou chrám a hrobka existovaly jako dvě oddělená kultovní místa sloužící k uctívání předků. Chrám, patřící zpravidla jednomu rodu,

byl budován uvnitř městských hradeb, zatímco hrobka byla umístěna vně městského areálu. V rodovém chrámu byly uloženy rituální nádoby a pamětní tabulky předků, z nichž zde byli uctíváni zejména zakladatelé rodu, ale i vzdálení příbuzní. Malá svatyně k uctívání předka mohla být však postavena i nad hrobem. V písemných pramenech vztahujících se k období Šang a Čou existují sice zmínky o chrámových rituálech, ale obvykle se popisované obětiny v hrobech nenajdou. Kult předků byl celebrován v chrámu (svatyni) či u oltáře předků. Aristokracie doby Čou uctívala své předky u příležitosti velkých slavnostech; při nich byl předek symbolizován synovcem nebo vnukem, jehož oblečení a chování bylo přísně formalizováno. V období Čchin a Západní Chan tradiční svatyně předků upadaly, uctívání předků bylo přeneseno do komplexu hrobky, ale až do období Východních Chanů byl chrám stavěn mimo území pohřebiště. Později následovala naprostá nezávislost hrobky co do významu v oblasti uctívání předků. Pohřebiště se stalo centrem rozmanitých sociálních aktivit, kde byly pravidelně konány oběti, rodinná pohřebiště sloužila ke konání hodovních slavností, hudebních představení apod. Pravděpodobně v 5. století př. n. l., s určitostí v průběhu 4. století př. n. l., se objevuje nová představa o povaze smrti, mrtvých a bytí vycházející zejména z konfuciánské etiky, ale i z taoismu, která se odrazila i v pohřebním rituálu a budování hrobů; plně se prosadila za dynastie Chan. Pro myslitele čínského starověku a Konfucia samého „nebeský bůh pozbývá svého náboženského charakteru a stává se principem kosmického řádu, zárukou morálních zákonů“. V ritualistických textech z 1. tisíciletí *Li-ti* (*Knihy obřadů* nebo *Záznamy o rituálech*) a *I-li* (*Ceremonie a rituály*) jsou vyjádřeny rituální aspekty konfucianismu a mimo jiné jsou zde zaznamenány i správné postupy při pohřebních rituálech. Problémem ale je, že učenci ve spisech nezobrazují věrně svou dobu, ale dochází v nich k určité idealizaci. Vznikla idea o existenci dvou „duší“ – duševní síly *čchi* (duch), která představovala duši *pcho*, jež zůstávala v hrobě, a duševní síly *šen*, která představovala duši – *chun*, jež odlétá a stává se duchovní bytostí. Správný průběh tohoto procesu mohl ohrozit zlovolnost duchů – proto hrob potřeboval ochranu, která byla zajišťována rituály, kázáními a ochrannými figurkami. Smuteční rituály, jejich časový průběh nebo druh oděvu byly popsány ve spisech o rituálech a etiketě až do nejmenších detailů. Dodržování všech předpisů zajišťovalo dobrou pověst u veřejnosti i u státní správy, což bylo v doporučujícím systému (klientelismu) tehdejší doby neobyčejně důležité. Po úmrtí byla smutná zvěst spolu s pozváním na pohřební obřady šířena mezi příbuznými a známými zemřelého; na pohřební obřady příslušníka bohaté rodiny bývalo zváno až několik set lidí. Místnost s mrtvým byla oddělena závěsem. Pohřební hosté měli v domě zemřelého určeno místo přísným zasedacím pořádkem a došlo i na oběti – víno, naložené a sušené maso. Mrtvý byl oplakáván, byly vyvěšeny pruhy z hedvábí, popsané textem, který byl kopírován na dřevěnou – „čestnou“ tabulku (*čung-ču*). Mrtvému byly dány zátky z hedvábí – do uší bílé, do očí černé, následovalo mytí těla, plnění úst rýží a mušlemi, oblékání. Následujícího dne byl mrtvý uložen do rakve. U této příležitosti byly pořádány nové oběti. Rakev s tělem byla transportována na voze s koňským záprahem k chrámu rodu, kde bývaly vystaveny milodary – dárky, potraviny, věci, kterých si mrtvý cenil, jeho bambusová hůl, pokrývka hlavy. Po těchto rituálech následoval průvod k hrobu. Prozatímní dřevěná tabulka byla spálena, nová tabulka představující sídlo ducha předka byla dalšího dne vystavena v rodovém chrámu – tímto aktem přešel zemřelý k předkům. Oltář předků s tabulkou se nacházel buď v chrámu rodu nebo v hlavní hale domu. V následujících letech museli hlavní nositelé smutku dodržovat komplikované předpisy, což se na většině míst zachovalo až do konce císařství (Kuhn 1995, s. 62–64). Konfucius požadoval, aby syn truchlil nad smrtí rodičů plně tři roky. Toto období smutku, které kromě jiného vyžadovalo, aby se truchlící vzdálil na tři roky z veřejného života, bylo kritizováno jako přepjaté už ve starověku, ale konfuciánci je považovali za emocionální nutnost. Čtyřikrát do roka se konaly obřady, při nichž byla vzývána duše předka a bylo mu přinášeno obilí, maso a další obětiny. Duše byla

personifikována některým členem rodiny, jenž pak obdržel část darů. Taoismus vnesl do pohřebních rituálů některá specifické prvky. Šen („duše“) se ve chvíli smrti oddělí od těla, zůstane ale poblíž něho, dokud není pohřbeno. Část duše, která ovládá vášně, žal a podobná silná citová hnutí je pohřbena společně s tělem. Z bytosti zůstane jen čistá duchovní esence. Odborník na taoistický kalendář vybere vhodný den pohřbu. Pohřeb bývá obvykle velmi honosný, aby se tak případně duše mohla vykoupit z božského trestu. O obřady se starají taoističtí kněží, tzv. černé hlavy (na hlavách nosí černou pokrývku). Tělo je uloženo do rakve a děti do ní dávají oblíbené předměty mrtvého. Dále jsou do rakve vloženy nebožtíkovy oblíbené pokrmy, proužky bílého papíru s modlitbami, které se později zapálí jako oběť. Při pohřebním průvodu kněží krácejí před rakví, vyzvánějí zvonky, hrají na hudební nástroje a odříkávají magické formule. Celý pohřeb může trvat dva až tři dny – zahrnuje hudbu a chvalozpěvy. Poté je uspořádána hodovní slavnost, kterou je obřad zakončen. U některých taoistických myšlenek vedoucích ke kremaci se nedá říct nakolik jsou ovlivněny buddhismem – tělo může být spaleno, hozeno do řeky či pohřbeno s rakví nebo bez rakve. Od období Chan taoisté preferovali rychlý rozklad těla. Důležitým úkonem pohřebního rituálu byla orientace těla zemřelého. Za dynastií Sia (2183–1752 př. n. l.), Šang (1751–1028 př. n. l.) a Čou (1027–256 př. n. l.) hlava mrtvých směřuje k severu. Mrtví jdou do tmy, temnoty (*jou*), která se předpokládá na severu. Za Chanů se začíná uplatňovat určování místa k pohřbení na základě geomantických kritérií, což má potomkům zajistit štěstí. V období dynastie Čou se hierarchické uspořádání společnosti odrazilo rovněž v pohřebním ritu. Společenské rozdíly se projeví například i v počtu rakví. Císař, Syn nebes, býval pohřben v pěti do sebe navzájem zapadajících rakví, přičemž dvě nejvnitřnější byly z kůže buvola či nosorožce, vnější, jež mohly mít tvar obydlí, byly zhotoveny z cypřišového dřeva. Vnitřní rakev panovníka byla vyložena červeným hedvábím, vyšších úředníků zase černým. Nositelé hodnosti měli o jednu rakev méně než císař, nižší úředníci se museli spokojit s jednou rakví, prostí lidé byl pohřbíváni bez rakví. Rovněž druh dřeva, z něhož byla rakev vyrobena, se používal podle postavení zemřelého. Soubor rituálních nádob byl ještě mnohem komplikovanější, takže byly vydány takzvané „omezující zákony“, jež měly vést k snížení výdajů za předměty tohoto druhu: králové mohli nadále dostat soubor devíti kotlů a osmi mís, úřední vládcí soubor sedmi kotlů a šesti mís, vysocí úředníci pět kotlů a čtyři mísy, příslušníci aristokracie tři kotle a dvě mísy (archeologické nálezy uvedené předpisy potvrzují). V období Západních Čou se mezi dvě rakve vkládaly izolační materiály – uhlí, malta, hlína, které sloužily jako ochrana před vodou a spolu s červeným okrem měly zabránit rozkladu těla. Od této doby zaznamenáváme také výrazné členění vnější rakve. Za Východních Čou (770–256 př. n. l.) je členění prostoru vnější rakve pomocí dřevěných přepážek různé. Do výklenků takto vzniklých byly přidávány bronzové milodary. Díky členění ztratil vnější sarkofág charakter pohřební komory. Šachtové hroby s rozděleným vnějším sarkofágem se uplatňují zejména od období Válčících států až do období vlády Západních Chanů. Za dynastie Čou a Chan existovaly nákladné pohřby – *chou-cang* – ve velkých hrobech bývali pohřbeni příslušníci vyšší společenské vrstvy, ale také jednodušší pohřby – *pchu-cang*, které sestávaly ze sarkofágu z tenkého dřeva a tří šátků, do nichž byl mrtvý zabalen. V době Chan, byl tento typ pohřbu praktikován často bez použití rakve, aby tělo rychleji zetlelo. Za Čouů i Chanů byly rakve ještě bez hřebíků. Nástěnné malby a reliéfy v podzemních hrobkách vyprávějí o životě mrtvého, který je tu zpodoben se svými blízkými, přáteli či sloužícími například při hodovní slavnosti nebo zábavě. Na stropě hrobek se uplatňovaly zejména motivy nebeských těles – slunce, měsíce a souhvězdí, někdy planet a také znaky zvěrokruhu. Symbolem nové sociální elity se staly hrobky, kdy například výška mohyly nad hrobkou symbolizovala postavení zemřelého. Charakter hrobky demonstroval osobní úspěch. V období Čou se tak začínají objevovat nad hrobovými jámami i rozsáhlé terasovité mohyly. V období Čchin (221–207 př. n. l.) se někdy namísto terasovité struktury nad hrobkou budoval opodál hrobky dřevěný komplex. Z období dynastie Čchin

pochází mimořádný archeologický nález, *záhrobní sídlo Prvního svrchovaného císaře Čchinů, které ukazuje, jak byl asi honosný pohřební ritus panovníka v tehdejší Číně. Výstavbou honosného záhrobního sídla nezakládal ovšem První svrchovaný císař žádný nový zvyk. Pouze rozvíjel čínský pohřební rituál, který vznikl již v dávných neolitických dobách a postupně se obohacoval a sofistikoval o nové prvky vyplývající z rozvíjení náboženských kultů, etických učen a prohlubující se společenské diferenciaci. V období dynastie Šang (Jin) byly, jak jsme uvedli, výstavné pohřební komory panovníků a velmožů vybavovány množstvím drahocenných milodarů, a dokonce i lidských obětí. V jednom staročínském traktátu, který komentuje onu dobu, je uvedeno: „Kvůli císaři bývá usmrceno mnoho lidí, stovky nebo alespoň tucty. Kvůli generálovi jsou to tucty nebo alespoň několik lidí, podobně jako kvůli vysokému hodnostáři.“ Rituál s lidskými oběťmi měl zřejmě podpořit ideu o výlučnosti Syna nebes jako vládce s neomezenou mocí, vést k upevnění vnitřní jednoty říše a uchovat zesnulému i v záhrobí jeho dosavadní životní styl. Tento rituál pokračoval i za dynastie Čou, a dokonce ještě v první polovině období Válčících států provázely pohřby králů desítky lidských obětí.

Velkolepý případ pohřbívání lidských obětí v mladších dobách objevili nedávno čínští archeologové v dnešní provincii Šen-si (v okrese Feng-siang), na území, kde se v letech 678 až 385 př. n. l. nacházelo hlavní město státu Čchin, nazývané Jung. Bylo to záhrobní sídlo jednoho z čchinských panovníků, snad Ťing-kunga (576–537 př. n. l.). Rozkládalo se na ploše 5 334 čtvereční metry; několikanásobně tedy převyšuje rozlohu i těch největších hrobek z šangského (jinského) období u An-jangu. Čchinská pohřební komora, ukrytá pod mohutným mohylovým pahorkem, byla 59,4 metru dlouhá, 38,8 metru široká a 24,5 metru vysoká. V hrobce bylo uloženo více než dva tisíce drahocenných milodarů z keramiky, kovu, laku, drahých kamenů a dalších ušlechtilých materiálů – a sto dvaosmdesát lidských obětí. Zároveň bylo zjištěno, že hrob je součástí královského pohřebiště z tohoto období čchinských dějin, které zaujímá celkovou plochu asi jedenadvaceti čtverečních kilometrů. V průběhu doby Válčících států lidské oběti začaly být nahrazovány modely ze dřeva, slámy, terakoty nebo kovu (kromě jiných důvodů vládcové možná dospěli k závěru, že bude vhodnější uplatnit životy svých poddaných na bitevních polích), což se odráží i v jednom údajně Konfuciově výroku: „Dobrou vůli projevují ti, kteří zhotovují čchu-ling ...“ (zde má výraz *čchu-ling* význam figuríny ze svazků slámy pohřbené se zesnulým). Jeden takový hrob (z 5. století př. n. l.) odkryli archeologové v roce 1978 u Suej-sien. Byl v něm pohřben významný velmož jménem I, pocházející z Cengu, což byl jeden z malých státek v období Válčících států, který se nacházel ve východní části dnešní provincie Chu-pej. Hrob neobsahoval lidské oběti, zato byl vyplněn velkým množstvím drahocenných šperků, obřadních nádob a dalších předmětů, včetně vybavení pro celý orchestr, jež sestávalo ze sto dvaceti čtyř hudebních nástrojů osmi různých druhů. Byla tam i zvonkohra, tvořená souborem pětadesáti bronzových zvonů a zvonků, z nichž největší vážil 203,6 kilogramu. Tento hrob je sice mimořádným nálezem, nicméně představuje jen jeden z mnoha dokladů, že neobyčejná hudbomilovnost je prastarým čínským rysem. Číňané totiž hudbu považovali za nadpozemský jev, odraz a součást všemocného kosmického řádu: „Hudba je vzorcem Nebes i Země, principem rovnováhy a harmonie. Lidské city se nemohou vymanit z jejího vlivu,“ uvádí se v konfuciánském traktátu *Li-ti*. Zvyk přenést k mrtvému do hrobu v podobě modelů všechno dobré a užitečné, co ho na zemi obklopovalo, aby to jeho život v záhrobí dále zpříjemňovalo a obohacovalo, dosáhl vyvrcholení v dobách dynastií Chan a Tchang. Téměř z každého hrobu významnějšího vládce nebo hodnostáře pocházejí desítky nebo stovky plastik, ze záhrobních sídel císaře a jeho rodiny to bývají stovky i více než dva tisíce plastik z režné pálené hlíny, polévaných glazurou, či z jiných materiálů: dřeva, laku, kamene a kovu. Hrobové nálezy tak dávají takřka ucelenou představu o vývoji čínského umění od nejstarších prehistorických dob až do novověku a pro některá období čínských dějin nezřídka bývají jediným dochovaným

pramenem. Tento jednoznačně vymezený účel otvíral zejména pro sochařství v hlíně, rozvíjené už od neolitických dob, škálu námětově tak širokou, jako byl celý tehdejší život. Hrobové plastiky o něm podávají názorné svědectví. Jsou to nejrůznější zvířata, koně, psi, kachny, velbloudi, lvi, prasata, ptáci, celá spřežení, vozíky tažené koňmi nebo voly, mnohdy zvířata v kompozici s lidmi, třeba s muzikanty, artisty či akrobaty, sluhové či půvabné figurky příjemných společnic, hudebnic a tanečnic. Čínští sochaři dále zobrazovali domy, paláce, chrámy, strážní věže a pevnosti. Všechny postavy vymodelovali živě, v pohybu a v činnosti. Mnohdy z nich vytvořili navíc celé kompozice a složité výjevy. Všechny tyto plastiky byly ovšem většinou drobnějších rozměrů, zhruba v rozmezí deseti až padesáti centimetrů. Větší artefakty, dosahující nebo přesahující výšku jednoho metru, se vyskytovaly pouze výjimečně. Podobně vynalézavě jako při vybavování hrobů milodary si počínali staří Číňané i při konstruování vlastních hrobek. Budovali sice nejčastěji typ pohřební komory zapuštěné do země a překryté hliněnou mohylou, ale někdy (zvláště když šlo o pohřeb příslušníků panovnické rodiny) tesali i rozsáhlé skalní hrobky, podobně jako starověcí Egypťané v dobách Nové říše. Takový skalní hrob byl objeven v roce 1968 u Man-čchengu (asi 150 kilometrů jihozápadně od Pekingu). Archeologové byli tentokrát neobyčejně spokojeni, poněvadž hrob byl neporušený. Z tohoto důvodu, ale především z hlediska mimořádného historického významu, bývá jejich nález někdy přirovnáván k slavnému objevu skalní hrobky faraona Tutanchamona, který v roce 1922 učinil anglický archeolog Howard Carter. Památník u Man-čchengu představuje vlastně dvojhrob, v němž byl pohřben chanský princ Liou Šeng (155–113 př. n. l.) a jeho manželka princezna Tou Wan. Dispozice obou skalních hrobů byla obdobná. Tvoří je pohřební komora s velkým sálem a dvěma protáhlými bočními halami na severní a jižní straně a vstupní chodba, která byla zasypána kameny a hlínou a uzavřena železnými dveřmi a cihlovou zdí. Hrob prince je 52 metry dlouhý, 37 metrů široký a více než 7 metrů vysoký; celkově zabírá prostor 2 700 krychlových metrů. Hrob jeho manželky je ještě o 300 krychlových metrů prostornější. Oba zesnulí byli pochováni ve zvláštní schránce, kterou by snad bylo možné srovnávat s vnitřní antropomorfní rakví faraona Tutanchamona. Jenže rakve čínského prince a princezny byly zhotoveny nikoli ze zlatého plechu jako v případě egyptského panovníka, nýbrž z drobných obdélníkových destiček nefritu (1,5x1 až 4,5x3,5 centimetru), spojených navzájem jemným zlatým drátkem. Na vytvoření každé z obou schránek užili čínští kamenáři a šperkaři 2 160 nefritových destiček a zlatý drátek o celkové váze 1,8 kilogramu. Číňany uchvacoval nefrit (čínsky *jiu*) od pravěkých dob. Byl pro ně symbolem nezměrné tvrdosti, hedvábného lesku, měkkého tepla, krásy dívčí pleti, ale i lidské dobroty a nezničitelnosti zdravého rozumu a mravní integrity. Proto si také dokonalého panovníka, Nefritového císaře – vládce Nebes, představovali jako obyvatele ideálního ráje, místa koupajícího se v éterické záři nefritu. Od neolitu a v dalších údobích pravěku a starověku i později z nefritu vytvářeli ozdoby, šperky a symboly politické a duchovní moci – ploché disky (*pi*), na články rozdělené duté trubkovité artefakty (*chung*), *pověřovací odznaky v podobě tygra, nefritové kotouče jako symboly královského nebo císařského majestátu aj. Za dynastie Čou začali nefrit užívat k výzdobě přední části obřadních rouch (oděv z nefritu byl vyhrazen pouze členům císařské rodiny) a k pokrývání těl zesnulých, neboť také věřili, že má magickou schopnost zabránit rozpadu lidského těla. Zřejmě z těchto důvodů pohřbili prince Liou Šenga a jeho manželku Tou Wan v nefritových schránkách antropomorfního tvaru. Není proto divu, že existuje více než pět set čínských znaků založených na kořenu znamenajícím „nefrit“ (mnoho z nich s konotacemi k uvedeným hodnotám) a že jej Konfucius údajně užil k symbolickému označení pěti lidských ctností: lidskost, mravní integritu, moudrost, spravedlnost a vytrvalost představuje prý teplá záře, čistota, příjemný zvuk, tvrdost a odolnost nefritu. Nefritové schránky nebyly pochopitelně jedinými drahocennými artefakty. V obou hrobech bylo nalezeno více než 2 800 nejrůznějších milodarů: plastiky, sochy, nádoby, zbraně, vykuřovadla, rituální nádoby, lampy, podložky pod

hlavu, jehly na akupunkturu i osobní šperky a ozdobné předměty z nefritu, zlata, stříbra, bronzu, železa, terakoty, laku a hedvábí. Všechny dokládají vysokou úroveň uměleckého řemesla, složitost pohřebního rituálu a neobyčejnou kultivovanost aristokratických vrstev v období dynastie Západních (Dřívějších) Chan. Bohaté milodary byly někdy dávány do hrobu i zemřelým, kteří nebyli vládci, ani nepatřili mezi příslušníky panovnických rodin. Jedním takovým příkladem je hrob chanského generála z Lej-taje v okrese Wu-wej (v provincii Kan-su) z 2. století n. l., z období dynastie Východních (Pozdějších) Chan, který archeologové objevili v roce 1969. Přestože byl tento hrob již v minulosti zčásti vyloupen, obsahoval více než dvě stě artefaktů z nefritu, laku, terakoty, bronzu, železa, zlata a stříbra. Mezi nálezy zvláště vynikají bronzové plastiky zobrazující oddané sluhy, krásné společnice, urostlé vozataje, štíhlé jezdce na koních a jiné postavy a kompozice (vysoké 34 až 53 centimetry). Vrcholným dílem starověkého kovolitectví a sochařství je bronzový létající kůň, který se jedním z kopyt opírá o vlašťovku. Je to plastika s vyváženými proporcemi a plná pohybu. Pohřbívání figurín spolu se zemřelým vládcem se udrželo ještě dlouho po skončení chanského období. Tento zvyk začal upadat až za dynastie Sung (960–1279) a Jüan (1260/1279–1368). Ze starověké a středověké Číny jsou tedy známy desítky, či snad spíše stovky velkolepých hrobek císařů a velmožů, avšak se *záhrobním sídlem Prvního svrchovaného císaře Čchinů se žádná z nich měřit nemůže. Záhrobní sídlo panovníka bývalo situováno do malebné krajiny a do terénu bylo zasazeno podle přísných geomantických pravidel, neboť správné umístění příznivě ovlivňovalo fungování říše i dynastie. Architektonické řešení bylo odvozeno ze staročínských kosmogonických představ – Země (sídlo lidí) má půdorys čtverce, zatímco nad ní se klenoucí Nebesa (sídlo bohů a nadpozemské moci) jsou kruhová: objekty, kde žijí obětovali předkům, mají proto půdorys čtverce, kdežto struktury (mohyla a pod ní se nacházející krypty) vyhrazené zemřelému císaři (Synu Nebes) jsou kruhového tvaru. Stavět se začalo obvykle rok či dva po nástupu panovníka na trůn a postupovalo se podle tradičního kánonu, i když rozlehlost a velkolepost provedení byly závislé na momentálním stavu císařské, respektive státní pokladny. Vstup zpravidla tvoří bílá slavobrána z kamene, v ose za sebou následují červená brána, stéla s posmrtným jménem císaře spočívající obvykle na krunýři kamenné želvy jakožto symbolu dlouhověkosti, dlouhá alej kamenných strážců (čínsky *šen-tao*, doslova „cesta duchů“; v mingské době dosahující délky až jednoho kilometru) z dvojic sloupů a soch mytických lvů, jednorožců, koní, velbloudů, slonů, generálů a ministrů, chránících přístup k hrobce (v úseku aleje strážců se pomyslná ústřední osa svazující všechny části záhrobního sídla mírně stáčela, což bylo opatření proti zlovolným duchům a démonům, kteří se podle čínských pověr pohybují po přímkách); alej uzavírá Brána draka a fénixe s dvěma průchody, symbolizující císaře a císařovnu (v symbolice kultur Dálného východu dvojice draka a fénixe vyjadřuje manželskou shodu a lásku), kousek za branou se přes říčku klene most a pak již začíná vlastní kultovní areál představovaný komplexem staveb rozvržených jako císařský palác, za ním je ohrazená pohřební mohyla ukrývající kryptu se sarkofágem, komory a výklenky pro milodary. Pohřbívání v počchinském období, za následující dynastie Chan (206 př. n. l.–220 n. l.), bylo neobyčejně diferencované: uplatňovaly se nové typy hrobů a rakví: jeskynní, skalní a katakombové hroby, komorové hroby z cihel a kamenných desek, rozsáhlé vícekomorové hroby v různém provedení, takzvané podzemní paláce a hroby s ochozy, urnové rakve, cihlové rakve aj. Přetrvával typ hrobu běžný v období Čou s dřevěnými rakvemi, kdy byly ve vnitřní rakvi nezřídka uloženy manželské páry. Například jeskynní hroby byly většinou umístěny horizontálně v pahorku. Na severu ležící příčné komory byly uzavřeny kameny. V zadní komoře se nacházel vnější sarkofág. Prostory byly rozlišeny podle určité funkce – hudební sál, pokladnice, kuchyně, toaleta, sýpka apod. Na stěnách hrobů jsou reliéfy či fresky zobrazující povětšinou taoistická a konfuciánská témata. Milodary tvořily drahocenné ozdoby, šperky a umělecké artefakty ze zlata, stříbra, laku, terakoty, nefritu a jiných materiálů, v

oděvech bývaly vetkány zlaté nitě. Původně sloužil tento typ hrobu panovníkovi, později byly budovány jeho zjednodušené varianty i pro příslušníky aristokracie, vysoké důstojníky a úředníky. Od Západních Chanů byly budovány podzemní hrobky napodobující sídlo, které zemřelý užíval za života. Dřevěné či kamenné svatyně byly vztyčeny za pahorkem nad hrobkou. V chanském období se zvláště ve vyšších vrstvách společnosti rozšířil zvyk uchovat tělo po smrti neporušené (podobné snahy však existovaly už v prostředí lungšanské kultury). Byly k tomu užívány rozmanité prostředky, některé z nich podobné jako při tvorbě *elixírů nesmrtelnosti: například olovo, rtuť, sulfid arzenitý, rumělka, z kamenů nepostradatelný nefrit – vyniká uložení chanského prince Liou Šenga (155–113 př. n. l.) a jeho manželky Tou Wan v nefritových schránkách antropomorfního tvaru ve skalní hrobce u Man-čchengu. Dále měly napomoci silné rakve, utěsněné oděvy a rubáše, pohřební komory ze dřeva, kamenů či cihel. Snahy zabránit rozkladu mrtvého těla trvaly až do období dynastie Sung, poté se vytrácely. Počátkem 10. století se pod vlivem buddhismu objevuje nový typ pohřebního rituálu – kremace a uchování popela v urnách, jež se pak vkládaly do jam nebo umísťovaly do svatyní. Zpopelňování se pak šířilo v 10.–14. století za dynastií Sung a Jüan, a to i přes odpor konfuciánské elity a byrokracie, jenž se v roce 962 promítl v Sungském zákoníku do právní normy o zákazu kremace, která je sankcionovala podobně jako například zločin usmrcení zardoušením (výjimka se připouštěla u buddhistických mnichů, cizinců a těch, kteří zemřeli daleko od domova nebo neměli potomky). Přesto již v 11. století byla kremace přijímanou formou pohřbívání, zejména mezi obyčejnými lidmi. Archeologové a antropologové zjistili, že v období Sung existovalo zpopelňování téměř na celém území Číny. Velikost, tvar a dispozice hrobů pro uchování pozůstatků kremace měly své specifické rysy spjaté se společenským statutem, regionem a časem. Například hrobka v Luo-jangu ve střední Číně datovaná kolem roku 1100 měla čtvercovou komoru (2x2 m) z cihel, s klenutým stropem a obloukovitými dveřmi. Interiér napodoboval obydlí s dveřmi a okny. Byly zde uloženy pozůstatky osmi lidí, sedm bylo podrobena kremaci, jeden z nich byl pohřben nejdříve na jiném místě a až po čase byly jeho kosti přeneseny do hrobky. Spálené pozůstatky jednoho jedince byly v dřevěné rakvi, dalších šest bylo uloženo v urnách z kameniny. Od období Sung byly v hrobkách nezdědky uloženy dvě rakve – pro manžele, a v urnách zde umístěných se nacházeli jiní příbuzní – nejčastěji děti. Některé hroby tohoto období jako například v S'-čchuanu v západní Číně (zde byla kremace hlavním způsobem pohřbívání) obsahují milodary: misky, láhve na víno, bronzová zrcadla aj. V období Sung bylo celkově zpopelněno (přičemž užívání kremace se měnilo v závislosti na regionu, období, případně jiných okolnostech) 10–30 % zemřelých. I při kremaci byl ovšem dodržován zásadní konfuciánský požadavek zbožné pohřební přípravy a uctivé oběti duchům předků, jež bylo třeba provádět po několik generací. V této souvislosti je třeba zaznamenat jistou podobnost mezi kremací a sekundárním pohřbíváním – oba způsoby umožňují destrukci nečistých tkání a získání kostí. Archeologové však nenašli důkazy o zpopelňování laiků v původních čínských (chanských) oblastech před obdobími Sung. Stoupenci konfucianismu protestovali proti kremaci jako bezohlednému znesvěcení těla, barbarskému, buddhistickému a neuctivému ... V 11. století byla zakládána na podporu boje proti kremaci pohřebiště, na nichž bylo umožněno pohřbívat i chudým bez výraznějších nákladů. Archeologické nálezy ukazují, že již v raném období vlády Ming byl úpadek kremace velmi rychlý. Nicméně kremace nepřestala být v Číně cizím prvkem, což ještě podtrhl Sungský zákoník. V období dvou posledních dynastií čínského impéria Ming (1368–1644) a Čching (1644–1911) vynikají zejména pohřebiště mingských a čchingských císařů. Navíc jsou do dnešních dnů zachována ve velmi dobrém stavu. Nejznámější mingské pohřebiště založil třetí mingský císař Jung-le. Rozkládá se u Pekingu a je zde pohřbeno třináct mingských vládařů. Hrobky jsou orientovány k jihu, mají okrouhlý půdorys symbolizující všemocná Nebesa, zatímco Zemi představuje čtvercový půdorys; ten mají také místa, kde živí uctívali mrtvé. Popsané rozvržení hrobky je starobylé, obdobně byla koncipována již

například hrobka prince I-teho z počátku 8. století a další středověké pohřební monumenty. V prvních stoletích našeho letopočtu tvořila přístup k císařské hrobce brána. Později cestu lemovaly sochy úředníků, zvířat, exotických tvorů, cizinců nebo císařských tělesných strážů v životní velikosti. Buď měly znázorňovat pohřební průvod nebo strážce hrobky. V císařských nekropolích dynastií Ming a Čching sloužila pro celou skupinu hrobek jedna cesta. Většinou ale platilo, že jedna cesta náležela jedné hrobce. Císařské hrobky lze v krajině rozpoznat podle uměle navržené mohyly. Pod mohylou je podzemní pohřební komora – krypta (vícekomorová, klenutá a zbudovaná z kamenných kvádrů), v níž se nacházel sarkofág, rozmanité cennosti a předměty denní potřeby pro posmrtný život pohřbeného. Krypty Mingů a Čchingů jsou většinou nepřístupné, odkryty jsou pouze ty, které byly v minulosti vyloupeny, pro ostatní platí z etických a rituálních důvodů zákaz archeologického výzkumu. V moderní Číně je nejrozšířenějším způsobem pohřbívání v rakvi. Tělo zemřelého je v natažené poloze, s obličejem nejčastěji směřujícím k jihu. V severní Číně převládají mohylové hroby, na jihu jsou časté hroby v kamenných schránkách. Spalování se uplatňuje místy na jihu či na severu Číny, kde žije nejvíce buddhistických mnichů. Jedním z užívaných způsobů pohřbu udržovaných od prehistorických až do 19. století a místy i později bylo ponechání mrtvého na místě skonu nebo jeho pouhé přenesení někam do polí a překrytí trávou; později bylo možno kosti pohřbit do jámy nebo do popelnice. Rovněž ženy zemřelé při porodu jsou často pohřbeny jen volně v poli. Po pohřbu bylo třeba, dokud se tělo přirozeně nerozloží, aby mohly být sesbírány kosti k sekundárnímu pohřbu. Pozůstali nesmějí umělými zásahy zbytky měkkých tkání z kostí odstraňovat: překročení tohoto zákazu by se svou závažností rovnalo vraždě příbuzného. Zacházení s mrtvým v moderní Číně však nepatří jen do sféry buddhismu či konfucianismu, obsahuje starobylé, snad již prehistorické praktiky – geomancii, šamanismus, víru v duši a posmrtný život, které bychom mohli spíše označit jako tradiční náboženství nebo taoismus, než jako buddhismus či neokonfucianismus a které nadto prolíná všudypřítomný starobylý kult předků. (Jaroslav Malina)

pohřební ritus – Egypt

smrt a pohřeb ve starém Egyptě

V Předdynastické době žili Egyptané na okrajích údolí Nilu, který se každoročně rozléval a vytvářel bažiny s bohatou vegetací. Své hřbitovy proto budovali na vyvýšených okrajích písečné pouště, méně často pohřbívali mrtvé pod podlahu svých obydlí. Mrtvého zabalili do rohože, plátna nebo kůže a položili ve skrčené (méně často natažené) poloze na levý bok do mělkého hrobu v pouštním písku. Obklopili ho také hliněnými nádobami a případně drobnými milodary. Tělo zemřelého v suchém a horkém písku dokonale vyschlo a často se stávalo, že ho vyhrabal šakal nebo hyena. Pozůstali v takových případech mohli spatřit téměř neporušená, pouze přirozeně vyschlá těla svých dávných předků. Jejich víra v trvalý posmrtný život se tím dále jen prohlubovala a vedla k představě o neporušeném těle zemřelého jako podmínce k zachování dalšího života na onom světě (Taylor 2001).

Aby těla zemřelých lépe zajistili před zvěří a zloději, začali Egyptané nad hroby vršit písek, a tak vytvářet mohyly, které obkládali cihlami uhnětenými z nilského bláta, a těla ukládali do dřevěných rakví. Hroby náčelníků a zámožných obyvatel byly přirozeně větší a obsahovaly také mnohem více milodarů a cennější pohřební výbavu, kterou měl zemřelý po smrti nadále běžně používat. Hroby postupem doby získávaly jiné podoby a rozměry. Na počátku vývojové řady však byl jednoduchý pohřeb v mělké jámě v poušti, později lavicovitá hrobka – *mastaba* s nadzemními a podzemními prostorami, na jejím konci potom velkolepá pyramida (Fritz 2004).

Tento vývoj však zároveň znamenal velké nebezpečí pro zachování těla. V hrobce nebo rakvi již nebyly vhodné podmínky pro přirozenou mumifikaci suchým horkem. Některá pohřebiště byla na konci 4. tisíciletí př. n. l. s postupem osídlení budována i v nilském údolí, takže se

ocitla v dosahu spodní vody. Těla tudíž podléhala stále častěji hnilobným procesům a rozpadala se.

Snaha uchránit tělo před rozkladem a uchovat podobu zemřelého co nejlépe vedla Egyptěny již v období 1. a 2. dynastie k prvním pokusům o mumifikaci pomocí soli (obsažené v natronu, kde její příměs činila 2–57 % obsahu) (Ikram – Dodson 1998). O tom, že se jim ale zpočátku mumifikace nedařila, svědčí jednak to, že byli nuceni zpevňovat tělo lepkavými obinadly, štukem napodobovat obličej a z plátna napuštěného pryskyřicí vytvářet umělé faly, jednak to, že do hrobek dávali sochy zemřelých zastupující vlastní těla uložená v pohřebních komorách.

Od 4. dynastie byly z těla vyjímány vnitřnosti (kromě srdce a ledvin) a ukládány do zvláštních kamenných nádob – *kanop* (Dodson 1994). Nádoby byly celkem čtyři a každá byla pod ochranou jednoho ze čtyř synů boha Hora. Do kanopy s lidskou hlavou boha Amseta se ukládala játra, do kanopy se šakalí hlavou boha Duamutefa se dával žaludek, kanopa se sokolí hlavou boha Kebehsenufa sloužila k uložení střev a konečně kanopa s pavíí hlavou boha Hapiho byla určena pro plíce. Později byly kanopy nahrazeny balíčky s přiloženými voskovými figurkami těchto bohů, jež se ukládaly zpět do těla nebo do rakve mezi nohy. Mumifikační technika se zdokonalovala během Střední říše. Od 18. dynastie se začalo s odstraňováním mozku z lební dutiny. Velkého pokroku bylo dosaženo v době Nové říše a vrcholu mumifikační techniky bylo dosaženo ve 21. dynastii, kdy se začalo používat umělých očí a podkožních výplní. Naopak po 26. dynastii se technika zhoršovala a hlavní pozornost byla věnována ovazování mumii (délka použitých obinadel byla v případě jediné mumie i jeden tisíc metrů!). V této době se začal občas používat k mumifikaci asfalt.

V Ptolemaiovské době se hojně užívalo pryskyřic, které nalévali do těla bočním řezem v dutině břišní a do lební dutiny nosními otvory. V Římské době byla pozornost věnována především obinadlům, které se navíjely ve složitých geometrických vzorech. Na hlavu do zábalů někdy umísťovali portrét zesnulého, malovaný na dřevěné desce (proslulé tzv. fajjúmské portréty: Doxiadis 1995). Od 3. století n. l. se dávalo mumifikovat stále méně lidí. Jen některé prvky dávných mumifikačních postupů výjimečně přežívaly ještě v koptském období až do vpádu Arabů do Egypta v roce 640.

Mumifikaci prováděli ve zvláštních dílnách (*vabet*, „dům očištění“ nebo *per nefer*, „dům omlazení“) na okrajích hřbitovů mumifikátorů. Pouze mumifikace panovníků se uskutečňovala v údolních chrámech královských pyramidových komplexů. Mumifikátorů, kteří měli dobré znalosti o konzervačních vlastnostech používaných látek a ovládali různé techniky, tvořili zvláštní společenství. Vlastním mumifikátorům (kněz *vet*) asistovali během rituálu balzamování kněží předčitatelé a kněží *sem*. Vrchní mumifikátor byl ztotožněn s bohem Anupem. Mumifikátorů nikdy nebyli žádnými vyvrheli egyptské společnosti, kterých by se lidé štítily, ale naopak si jich vážili. Dodejme, že se při archeologických výzkumech v Egyptě našly zbytky jejich dílen, některé nástroje a materiály a také dřevěné i kamenné mumifikační stoly.

Představy o posmrtném životě a pohřební rituály byly synkretistické a velice složité. Když se dostavila smrt, jejíž poselkyní byla lví bohyně Sachmet, začalo pro zemřelého přechodné období trvající 70 dnů, během něhož byla provedena mumifikace. V okamžiku smrti opustil duch (*ka*) zesnulého jeho mrtvé tělo (*chet*) a zase se do něho vrátil až po uvedené době v den pohřbu. Z tohoto mumifikovaného mrtvého těla, které mělo navždy zůstat neporušené v hrobce, potom nejvyšší sluneční bůh Re stvořil nové, věčné tělo (nazývané *džet* nebo *iuf*). Bylo to zářící, omlazené tělo, které mělo podobu mrtvého, jakou měl „*v den, kdy se narodil*“. Věčné tělo bylo úplné a všechny smyslové orgány v něm plnily své funkce – bylo dokonce obdařeno i plodivou silou. Rovněž srdce, podle Egyptěanů hlavní řídicí orgán, bylo „*na pravém místě*“. Mrtvý tedy mohl o svém novém těle prohlásit (68. kapitola Knihy mrtvých): „*Ovládám své srdce a ovládám svou hruď,*

*ovládám své paže a ovládám své nohy,
ovládám svá ústa a ovládám všechny své údy,
ovládám zádušní obětiny, které mi náleží,
ovládám vodu a ovládám vzduch,
ovládám nilskou záplavu a ovládám vodní proud,
ovládám břehy,
ovládám ty, kteří vystupují proti mně,
ovládám ty, kteří vystupují proti mně v říši mrtvých,
ovládám toho, který hodlal vystupovat proti mně na zemi. “*

Po provedené mumifikaci začaly teprve 71. den po smrti pohřební obřady, které začínaly v domě zemřelého a pokračovaly během převozu na západní břeh Nilu, kde bylo pohřebiště. Před vchodem do hrobky kněží vykonali na stojící mumii *obřad otevírání úst*, jehož smyslem bylo navrátit základní životní schopnosti: dýchat, jíst, pít, mluvit, vidět, slyšet a pohybovat se (Roth 2001). Tento obřad měl tedy vést k oživení zesnulého, jehož poté mohl kněz ubezpečit slovy následujícího říkadla (zaznamenaného hieratickým písmem na hliněné nádobě nalezené v Haráze: Engelbach – Gunn 1923, 30, tab. 79):

*„Otevřeno je ti nebe,
otevřena je ti země,
otevřené jsou ti cesty v pohřebišti.
Odcházíš a přicházíš s Reem.
Kráčíš nerušeně jako páni věčnosti.
Přijímáš koláče jako dar od Ptaha
a čistý chléb na oltářích Rea.
Tvá duše žije,
tvé semeno je svěží,
tvůj obličej je jasný na cestách (temnoty).
Nil ti dává vodu,
Neper ti dává chléb,
Hathora ti dává pivo,
Heseta ti dává mléko.
Omýváš si nohy na stříbrných deskách
s tyrkysovými okraji,
používáš čistý oděv. “*

Za stálého recitování modliteb a zařikávání následovalo obětování, nakuřování a úlitba. Byly to prostředky, o nichž se Egypťané domnívali, že povedou jako v Usirově případu ke znovuoživení zemřelého. Po těchto obřadech došlo k loučení pozůstalých se zesnulým a ke spuštění rakve šachtou do pohřební komory v podzemní části hrobky (Lapp – Niwiński 2001). Za zmínku stojí, že existují některé zajímavé paralely mezi pohřebními zvyky ve starém a současném Egyptě (el-Shohoumi 2004).

Získáním omlazeného těla, které bylo sídlem duše (*ba*) a lidského stínu (*šut*), se zemřelý stal „*bláženým*“ (*ach*) a mohl žít dokonalým věčným životem. Naopak jeho mumifikované mrtvé tělo, které především bylo bezpečným úkrytem během předchozí dlouhé a nebezpečné posmrtné cesty na onen svět, mělo nadále „*spát*“ v hrobce. Jako neschopné pohybu bylo symbolem tmy, smrti a zármutku.

Mumifikace ve starém Egyptě nebylo prosté konzervování mrtvého těla, nýbrž složitý rituál, který měl napodobit mumifikaci boha půdy, vody a rostlinstva Usira, jenž byl zavražděn svým závistivým bratrem Sutehem (Griffiths 1980). Usirovo tělo nabalzamoval a příslušné pohřební obřady provedl bůh mumifikace Anup, čímž umožnil Usirovi věčný život na onom světě. Usir tak mohl být znovu oživen a stát se vládcem podsvětí.

O vlastní mumifikaci egyptské prameny mlčí. Známe pouze některé magické úkony a modlitby, které ji doprovázejí, a zobrazení kněze se šakalí hlavou boha zemřelých Anupa, stojícího nad ležícím zesnulým a provádějícím mumifikaci, ale nic z toho nám neposkytuje informace o způsobu jejího provedení. A tak jsme odkázáni na mnohem pozdější líčení antických autorů, zvláště Hérodota (II, 86–88) a Diodóra Sicilského (I, 91). Některé poznatky o mumifikaci nalezneme i u Plútarcha, Porphyria a dalších.

Řecký dějepisec Hérodotos, který navštívil Egypt okolo roku 450 př. n. l., píše o třech základních způsobech mumifikace, jež se lišily dokonalostí provedení a také cenou (překlad Jaroslava Šonky):

„Umění balzamovat zná a zabývá se jím zvláštní druh lidí. Když jim pozůstalí přinesou mrtvého, ukážou jim dřevěné podobizny mrtvých, omalované jako skutečné mrtvolky. Jednu z nich označují za nejnákladnější, nepovažují za zbožné ani jméno tohoto způsobu vyslovit, druhou za méně hodnotnou a levnější, třetí za nejlevnější. Když jim to vyloží, ptají se jich, podle kterého způsobu si přejí, aby byl mrtvý balzamován. Pozůstalí se dohodnou na ceně a vzdálí se.

Balzamovači zůstanou a s veškerou péčí provedou balzamování. Nejprve vytáhnou křivým železem mozek skrze nosní dírky; část ho vytáhnou takto, část tím, že dovnitř nalijí rozpouštějící látky. Potom naříznou ostrým aithiopským kamenem slabiny a vyberou celou břišní dutinu; vyčistí ji, vypláchnou palmovým vínem a znova vyčistí rozetřenými vykuřovacími látkami. Potom naplní břicho čistě utřenou myrhou a jiným kořením kromě kadidla, a když je naplnili, zase je zašijí. Pak naloží mrtvého do sodného louhu a tam ho nechají sedmdesát dní. Balzamovat delší dobu není dovoleno. Po uplynutí sedmdesáti dnů mrtvého umyjí a celé jeho tělo zabalí do nařezaných pruhů plátna z Bystu a natrou klovatinou, které Egyptané většinou používají místo klihaty. Potom převezmou mrtvolu příbuzní, dají udělat ze dřeva dutou podobu člověka, mrtvého do ní uzavřou a uloží v pohřební komoře na stojato opřené o zeď. Takový je nejdražší způsob balzamování. Těm, kdo nechtějí vynaložit takové náklady a přejí si střední způsob balzamování, balzamují mrtvé takto: Naplní klystéry cedrovým olejem a vstříkují jej mrtvému do břišní dutiny, aniž ho nařezávají a vyprazdňují břicho. Klystér vstříkují sedací částí a zabraňují mu, aby vytekl zpátky. Potom balzamují mrtvého po stanovený počet dní. Poslední den vypouštějí z břicha cedrový olej, který tam předtím vstříkovali. Cedrový olej má takovou sílu, že spolu s ním vyjde obsah břicha i střeva v rozpuštěném stavu. Maso rozpouští sodný luh a z mrtvolky zůstane jen kůže a kosti. Když to vše balzamovači vykonali, odevzdají v tomto stavu mrtvolu příbuzným, aniž s ní podnikají cokoli dalšího.

Třetího způsobu balzamování používají pro ty, kdo mají málo peněz. Vypláchnou břišní dutinu ředkovým olejem, balzamují sedmdesát dní a potom odevzdají mrtvolu příbuzným, aby si ji odnesli.“

Podle Hérodotova svědectví se tedy u nejdokonalejšího a nejdražšího způsobu nejprve kovovým háčkem vytáhl nosní dutinou mozek. Někdy se vytahoval také velkým týlním otvorem, očními nebo i umělými otvory v lebce. Potom mumifikátoři udělali dlouhým pazourkovým nožem řez na levé straně těla, aby jím mohli vyjmout vnitřnosti. Srdce a ledviny však ponechávali v těle. Vyňaté vnitřnosti ukládali do čtyř již zmíněných kanop. Následovalo vysušování těla pomocí natronu – přírodní sody, při němž byla z těla odstraněna voda. Pak mumifikátoři zbavili tělo nečistot, umyli ho palmovým vínem, naplnili vonnými látkami a balíčky natronu a opět zašili. Zašitý otvor na levé straně těla přikryli voskovou nebo kovovou destičkou. Tělo potřené cedrovým olejem nato ovázali jemnými lněnými obinadly (které podle představ tkala bohyně Tajet a zavinoval bůh Šesmu) potřenými pryskyřičnou pastou. Takto upravené tělo – mumii (egyptsky *sah*: slovo „mumie“ přitom pochází z arabského *múmija*, „asfalt“) ozdobili šperky, náhrdelníky, prsteny a různými ochrannými amulety. Nejdůležitější z nich byl *srdeční skarab* (Malaise 1978), do jehož rovné spodní

plochy byla vyryta slova 30. kapitoly Knihy mrtvých s výzvou, aby se srdce zemřelého nestavělo proti němu samému:

*„Ó mé srdce, které mám od své matky,
ó mé srdce, které mám od své matky,
ó mé srdce mých proměn!
Nevystupuj proti mně jako svědek,
nestav se proti mně před soudním dvorem,
nesnižuj mě před strážcem vah!
Jsi můj duch, který je v mém těle,
můj stvořitel, který léčí mé údy.
Kéž se odebereš na šťastné místo,
které je pro nás připraveno!
Nepošpiň mé jméno před poradním sborem,
který rozhoduje o vzkříšení lidí.
Bude to tak dobré pro nás i pro vyslychajícího
a radostné pro soudce.
Nepronášej o mně lži
před Největším bohem, Pánem Západu.
Pohleď, budeš povzneseno a ospravedlněno!“*

Při druhém způsobu mumifikace se tělo naplnilo cedrovým olejem, který vstříkovali řitním otvorem pomocí zvláštních stříkaček. Řitní otvor se uzavřel a tělo se vysušovalo natronem. Později se otvor opět otevřel a cedrový olej, který mezitím rozpustil vnitřnosti, vypustili. Třetí a zároveň nejlacinější způsob spočíval pouze v omytí těla a jeho konzervaci natronem. Samozřejmě že u druhého a třetího způsobu mumifikace byly výsledky podstatně horší. V pohřební výbavě, jež se lišila podle společenského postavení zesnulého svou rozmanitostí (oděvy, látky, šperky, amulety, kosmetické přípravky, nábytek, keramika, kamenné a měděné nádoby, zbraně, deskové hry), počtem položek a kvalitou provedení, měly zásadní význam mumiformní sošky – *vešebty* (Schneider 1977). Název *vešebt* pochází od slovesa *vešeb* („odpovídat“), takže ho lze přeložit jako „ten, který odpovídá“. Toto označení odráží jeho úlohu zástupce zesnulého, jenž odpovídá, když je dotčený zemřelý na onom světě vyzván, aby vykonal příslušné pracovní povinnosti, především obdělávání polí, zavlažování břehů a převážení písku. Odpověď *vešebtu* zní: „*Provedu! Zde jsem!*“ K práci jsou také sošky zástupců patřičně vybaveny znázorněným zemědělským náčiním: motykami, krumpáči, košíky, pytli, taškami s osivem nebo i nádobami. Od konce 12. dynastie se na některých *vešebtech* objevuje úplný nebo zkrácený text 6. kapitoly Knihy mrtvých, což přetrvává až do Ptolemaiovské doby.

Namáhavé práci se na onom světě chtěli vyhnout všichni muži a ženy a od 18. dynastie i panovníci. Počet jejich *vešebtů* přitom kolísal. Až postupem doby dosáhl ideálního čísla 365 – jedna figurka na jeden den v roce. V 19. dynastii potom přibylo 36 *vešebtů* – dohlížitelů, kteří drží hůl nebo důtky a jsou civilně oděni. K tomu někdy přistoupil ještě jeden vrchní dohlížitel. Nejstarší *vešebty* se objevují na počátku Střední říše, jsou zhotoveny z vosku a představují nahé lidské postavy. Zavinovaly se do obinadel a ukládaly do miniaturních rakví. Rozšíření *Usirova* kultu ve Střední říši se projevilo i u *vešebtů*: zemřelý začal být označován jako „*Usir*“ a nápis na něm začínal obratem „*Usirem osvícený*“, za nímž následovalo jméno a titul. Pečlivému vypracování *vešebtu* byla věnována pozornost zvláště v Nové říši, kdy se zhotovovaly z kamene, dřeva, pálené hlíny, fajánse, bronzu nebo dokonce i ze skla. Jejich oděv, paruky a šperky věrně odrážely tehdejší módu vyšších společenských vrstev. Udržení věčné posmrtné existence člověka zaručoval zádušní kult. Zajišťoval totiž jeho duchu stálé uspokojování hlavních fyzických potřeb prostřednictvím každodenního předkládání obětí chlebů, koláčů, masa, ovoce, zeleniny, piva a vína. Stálý přísun pokrmů a nápojů pro

zádušní hostinu (Emery 1962) magicky zajišťovaly rovněž jejich modely umístěné v pohřební komoře a jejich znázornění a dlouhé seznamy (Barta 1963) vytesané do stěn hrobní kaple. V hrobce se obětiny kladly před *nepravé dveře*, kterými mrtvý vycházel na tento svět (Wiebach 1981). Obětiny ovšem mohly být také předkládány sochám zemřelého, umístěným v hrobce. Socha byla totiž pokládána za jeho obraz, jemuž právě duch propůjčoval život. Obětiny měly být přinášeny denně – ve větším množství potom ve zvláště významných svátečních dnech, jakými byly první den roku, ročního období a měsíce, svátek boha Thovta a Sokara či svátek obětování.

O zádušní kult zemřelého se zpočátku staral jeho nejstarší syn, který zajišťoval stálý přísun obětí a pořádal vzpomínkové slavnosti. Postupně byl zádušní kult zabezpečován právně. Člověk ještě za svého života sepsal poslední vůli (*imejet per*, Mrsich 1968), v níž stanovil svá rozhodnutí týkající se vlastního pohřbu a zádušního kultu. Stanoveným zádušním kněžím („*služebníkům ducha ka*“) odkázal část svých pozemků, z jejichž výnosů měli za stanovenou odměnu zajišťovat nutné obětiny. Tyto osoby a po nich i jejich potomci měli navěky udržovat zádušní kult zesnulého.

O posmrtném životě pojednávají nejstarší náboženské texty, které egyptologové označují *Texty pyramid* (Faulkner 1969). Jde o soubor více než 750 říkadel, které se týkaly posmrtného života krále. Obsahují královský pohřební rituál, obětní rituály, chvalozpěvy na bohy, mýty, písně, litanie a magická zařikadla. Podstatné v těchto textech je to, že zesnulý král je ztotožněn s bohem Usirem a že se zde mluví o Usirově podzemní říši mrtvých. Texty pyramid byly pečlivě vytesány do stěn vnitřních prostor devíti pyramid králů a královen 5.–8. dynastie, přičemž jejich vybrané části se objevují v královských i nekrálovských hrobkách až do 4. století př. n. l.

Ve Střední říši byly tyto texty doplněny a nově uspořádány, takže vznikla rozsáhlá sbírka přibližně jednoho tisíce náboženských říkadel, které se tentokrát zaznamenávaly na dřevěných rakvích hodnostářů a nyní se jim proto říká *Texty rakví* (Faulkner 1973–1978). Texty rakví byly určeny pro širší okruh obyvatelstva, přičemž měly zesnulým zajistit bezpečnou posmrtnou existenci a zmrtvýchvstání jako kdysi Usirovi. Podle náboženské doktríny duch každého Egyptěana bez rozdílu předstoupí před Usirův soud, a pokud se zjistí, že si za svého pozemského života počínal spravedlivě a mravně, je ospravedlněn, sám se stává Usirem a má právo na posmrtný život.

Přibližně od roku 1500 př. n. l. se objevuje *Knihy vycházení za dne*, což je soubor 189 náboženských říkadel – kapitol, doprovázených ustálenými ilustracemi (takzvanými vinětami). Egyptologové ho nazývají *Knihy mrtvých* (Hornung 1990). Knihy mrtvých měla zesnulému pomoci zdárně absolvovat posmrtný soud před vládcem podsvětí Usirem, zajistit mu dosažení nerušené věčné posmrtné existence na onom světě a umožnit mu vycházení z hrobky na tento svět a nabývání libovolných podob. Knihy mrtvých se psaly na papyrové svitky, které se ukládaly do rakví. Objevují se však i na stěnách hrobek, obinadlech mumií a různých součástech pohřební výbavy. Knihy mrtvých zůstala až do Ptolemaiovské doby nejdůležitější sbírkou náboženských textů.

Kromě uvedených Textů pyramid, Textů rakví a Knihy mrtvých existovaly v Nové říši další náboženské spisy – *knihy podsvětí* (Hornung 1972), které souvisejí s prosazením nového typu egyptské královské hrobky. Šlo o skalní hrobku (Reeves – Wilkinson 1996), jejíž stěny a stropy zdobily texty a ilustrace *Knihy o tom, co je na onom světě* (egyptsky *Amduat*), v níž se popisují místa, kudy putoval sluneční bůh Re na své cestě podzemím od západu k východu. Mezi knihy podsvětí též patří *Knihy bran* a *Knihy jeskyní*, v nichž se zase líčí místa v podsvětí, která musel zemřelý znát, aby se vyhnul tamějším nebezpečím. Všechny zde zmíněné náboženské texty zcela zanikly ve 4. století n. l., kdy byly definitivně opuštěny tradiční faraonské pohřební postupy.

Bibliografie

- Barta, Winfried (1963): *Die altägyptische Opferliste von der Frühzeit bis zur griechisch-römischen Epoche*. Berlin: Verlag Bruno Hessling.
- Dodson, Aidan (1994): *The Canopic Equipment of the Kings of Egypt*. London – New York: Kegan Paul International.
- Doxiadis, Euphrosyne (1995): *The Mysterious Fayum Portraits. Faces from Ancient Egypt*. London: Thames and Hudson.
- Emery, Walter B. (1962): *A Funerary Repast in an Egyptian Tomb of the Archaic Period*. Leiden: Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten.
- Engelbach, Reginald – Gunn, Battiscombe G. (1923): *Harageh*. London: The Egypt Exploration Society.
- Faulkner, Raymond O. (1969): *The Ancient Egyptian Pyramid Texts*. Oxford: The Clarendon Press.
- Faulkner, Raymond O. (1973–1978): *The Ancient Egyptian Coffin Texts, I–III*. Warminster: Aris and Phillips.
- Fritz, Ulrike (2004): *Typologie der Mastabagräber des Alten Reiches. Strukturelle Analyse eines altägyptischen Grabtyps*. Berlin: Achet-Verlag.
- Griffiths, Gwyn J. (1980): *The Origins of Osiris and his Cult*. Leiden: E. J. Brill.
- Hornung, Erik (1972): *Ägyptische Unterweltsbücher*. Zürich – München: Artemis Verlag.
- Hornung, Erik (1990): *Das Totenbuch der Ägypter*. Zürich – München: Artemis Verlag.
- Ikram, Salima – Dodson, Aidan (1998): *The Mummy in Ancient Egypt*. London: Thames and Hudson.
- Lapp, Günther – Niwiński, Andrzej (2001): Coffins, Sarcophages, and Cartonnages. In: Redford, Donald B., ed., *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt*. Oxford: Oxford University Press, sv. 1, s. 279–287.
- Malaise, Michel (1978): *Les scarabées du coeur dans l'Égypte ancienne*. Bruxelles: Fondation Égyptologique Reine Elisabeth.
- Mrsich, Tycho (1968): *Untersuchungen zur Hausurkunde des Alten Reiches: Ein Beitrag zum altägyptischen Stiftungsrecht*. Berlin: Bruno Hessling.
- Reeves, Nicholas – Wilkinson, Richard H. (1996): *The Complete Valley of the Kings. Tombs and Treasures of Egypt's Greatest Pharaohs*. London: Thames and Hudson.
- Roth, Ann Macy (2001): Opening of the Mouth. In: Redford, Donald B., ed., *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt*. Oxford: Oxford University Press, sv. 2, s. 605–609.
- el-Shohoumi, Nadia (2004): *Der Tod im Leben. Eine vergleichende Analyse altägyptischer und rezenter ägyptischer Totenbräuche. Eine phänomenologische Studie*. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Schneider, Hans D. (1977): *Shabtis. An Introduction to the History of Ancient Egyptian Funerary Statuettes, I–III*. Leiden: Rijksmuseum van Oudheden.
- Taylor, John H. (2001): *Death and the Afterlife in Ancient Egypt*. London: The British Museum Press.
- Wiebach, Silvia (1981): *Die ägyptische Scheintür. Morphologische Studien zur Entwicklung und Bedeutung der Hauptkultstelle in den Privatgräbern des Alten Reiches*. Hamburg: Helmut Buske Verlag. (Břetislav Vachala)

pohřební ritus – euroamerický kulturní okruh, na způsobu zacházení s těly mrtvých lidí od 1. do 20. století se projevuje variabilita pohřebního ritu většinové populace i různých okrajových skupin. V tomto období došlo k několika zásadním změnám. Především jde o přechod převažující kremace v inhumaci, jehož důvod není jednoznačně vysvětlen a patrně ani jednoznačný nebyl. Kromě vlivu kočovníků pohřbívajících nespálená těla a křesťanství, které převzalo pohřební ritus judaismu, to mohla být zprvu snaha uchovat tělo významného jedince k prospěchu celé společnosti. Další podstatnou změnu představoval přesun pohřebních areálů do sídlišť, což muselo být doprovázeno změnou v chápání světa živých i mrtvých. Do

sklonku 15. století se datuje počátek dalšího procesu, kterým bylo naopak vytěšňování hřbitovů mimo areál sídliště, procesu který po třech staletích vyústil v zákaz pohřbívání v intravilánu. Rekatolizace a upevnění církevní správy v 17. až 18. století se projeví v jisté unifikaci pohřebního ritu, který je v archeologických nálezech poznatelný důsledným pohřbíváním na kostelních hřbitovech, případně v chrámech samotných a přítomností devocionálií v hrobech. Ve druhé polovině 18. století, v souvislosti s objevy přírodních věd a poznáváním biologických procesů v živém organismu, se v intelektuálních špičkách začíná projevovat zpochybňování posmrtného života, respektive jednoduchého chápání tohoto aktu jako oživení. Vytěšnění hřbitovů mimo rámeček sídliště, zdůvodňované hygienickými zásadami, vedlo opět k většímu oddělení světa živých a mrtvých. Zákaz pohřbívání v kostelech, spolu s filozofií romantismu, vedl k zakládání šlechtických mauzoleí v areálech zámeckých anglických parků, které demonstruje ono splynutí s přírodou a neurčitým universem. Na hřbitovech 19. století se objevuje stále více individuálních pomníků a křížů, jejichž účelem bylo především pod křesťanským znamením reprezentovat rodinu a uchovat památku zemřelého. Můžeme říci, že víra ve věčný život se postupně nahrazuje snahou o co nejdelší posmrtný „život“ v mysli pozůstalých. Ve 20. století proces započatý v předchozím století pokračuje. Křesťanská symbolika – kříže na hřbitovech se zmenšují a mizí. Smysl pomníků jako památníků na zemřelého je stále zřetelnější, ale zároveň se objevuje další tendence, kterou je absence pohřbu a pomníku vůbec. Jedná se o odraz změn souvisejících s pojetím života a smrti, které nakonec vyústily v tabuizování smrti v moderní společnosti. Dvacáté století znamenalo také nástup pohřbu žehem, zprvu chápaným jako vzdor autoritě církve. Období druhé poloviny 20. století je již ve znamení birituality, především ve městech, přičemž žeh po akceptování církví přestal být výrazem ateismu. Tyto procesy, na něž má vliv demokratizace, individualizace a mobilita společnosti, jsou odrazem i ustupující víry ve zmrtvýchvstání, čili vzkříšení těla, přičemž víra v posmrtný život, jakkoliv chápaný, je ořesena méně. (Josef Unger)

pohřební ritus – Indie, ... (Pavlna Lesová)

pohřební ritus v Tibetu, Tibetané znají a praktikují čtyři základní způsoby nakládání s mrtvolou. Ty odpovídají tradičním představám o čtyřech prvcích coby elementárních složkách veškerých jevů vnějšího a vnitřního (člověka) světa. Pohřbívání do země odpovídá prvku *sa* (země), do vody prvku *ču* (voda). Spálení ohněm odpovídá prvku *me* (oheň) a pohřbení do větru či vzduchu, tj. rozsekání nebožtíkova těla a ponechání jeho pozůstatků na vyhrazeném pohřebišti na pospas ptactvu a dravé zvěři, odpovídá prvku *lung* (vítr). Pohřbívání do země naráží nezřídka na problém kamenité, zmrzlé půdy. Pohřbívání do vody je ve svých důsledcích spojeno s pověřčivou nechtí Tibetanů lovit a požívat ryby. Kremace se poněkud potýká s nedostatkem dřeva k pálení. „Vzdušný pohřeb“ je náročný na přepravu nebožtíka na místo vyhrazené k jeho likvidaci a pro pozůstalé bývá i finančně značně nákladný. Na příbuzných je ponecháno, pro který druh pohřbu se rozhodnou. Obecně však platí, že při pohřbech zpravidla za almužnu asistují *lamové. Méně běžný způsob pohřbívání mrtvých představuje mumifikování (*mumifikace v Tibetu). Mumifikování jako pátý způsob nakládání s mrtvolou je pozdějšího data a bylo praktikováno pouze u *dalajlamů, *pančhenlamů a některých jiných vysokých hodnostářů tibetské buddhistické církve. Jinak se s mumifikací setkáváme jen zcela ojediněle. (Josef Kolmaš)

pohřební ritus válečný, viz válečný pohřební ritus. (Josef Unger)

pohřební ritus za epidemií, ... (Josef Unger)

pohřební ritus židovský, viz židovský pohřební ritus.

pohřební sklípek, název pro malou hrobku. (Josef Unger)

pokrevní příbuzenství, ...

pokus a omyl, jeden ze způsobů poznávání, charakterizovaný tápáním, hledáním a zkoušením vhodných reakcí. (Jaroslav Malina)

poliomyelitis anterior acuta, dětská obrna, infekční virové onemocnění, které v těžších případech postihuje pohybový systém. (Ladislava Horáčková)

politická antropologie, subdisciplína antropologie zabývající se srovnávacím výzkumem vzniku, vývoje, fungování a směřování politických systémů a institucí. (Jaroslav Malina)

politická strana, subjekt politického systému, který je více či méně pevným sdružením občanů spojených stejnými či obdobnými názory na společenské vztahy, ekonomiku, postavení národa, člověka, náboženství nebo životní prostředí. Na rozdíl od jiných účastníků politických vztahů, například odborů, zaměstnavatelských svazů, církví apod., strana politická usiluje svou účastí ve volbách o zastoupení ve volených státních orgánech, aby s podporou určité části populace získala přístup k politické moci, a mohla tak realizovat státní politiku odpovídající strategickým zájmům různých skupin obyvatelstva. (Marie Dohnalová – Karel Müller)

politika, veřejná aktivita sloužící k usmiřování rozdílných zájmů, jež garantuje rozumnou stabilitu a pořádek. Politika má svoji strukturální (*polity*), procesuální (*politics*) i obsahovou (*policy*) dimenzi. (Karel Müller)

politika „sta škol a sta květů“ (paj chua čchi-fang paj t'ia čeng-ming), vyhlášená v polovině roku 1956, měla přispívat k rozkvětu umění a k pokroku vědy, k rozvoji různých uměleckých forem a stylů a k soupeření různých vědeckých a myšlenkových škol a směrů. (Josef Kolmaš)

politologie, společenská věda o politice; předmětem je fungování státu, politických systémů, mocenských a vládních institucí, uspořádání vztahů mezi jednotlivcem, společností a státem, vztahy nadřazenosti a podřízenosti, politické chování lidí, moc a autorita, vztahy mezi státy. Formativní počátky politologie jsou v prostředí starověkých civilizací, zejména v antickém Řecku a v Číně, jako moderní věda byla politologie ustavena koncem 19. století ve Spojených státech. (Karel Müller)

Polo Marco (1254–1324), Benátčan, doprovázející svého otce Nicola a strýce Maffea na jejich druhé cestě do Číny v letech 1271–1292. Ve vlastní Číně pobyl celkem 17 let a z titulu své inspektorské funkce navštívil četné kraje a města v celé zemi. Po návratu do Itálie (1295) byl v námořní bitvě zajat Janovany a ve vězení nadiktoval spoluvězni Rustichellimu text svého slavného *Miliómu*, představujícího to nejvzácnější, co nám středověk o Asii a zejména o Číně zanechal. (Josef Kolmaš)

poloopice (*Prosimii*), od vyšších *primátů se odlišují v celé řadě důležitých znaků, jež souvisejí jak s rozdílnou fylogenezí obou skupin, tak s různými adaptacemi a ekologickým postavením. Poloopice jsou obvykle malí až středně velcí stromoví savci. Jejich mozek je relativně malý s nepatrnou gyrifikací a dobře vytvořeným čichovým lalokem koncového mozku, čemuž také odpovídá velká délka obličejového skeletu (splanchnokrania) v čichové části a stavba kosti nosní, čichové a horní čelisti. Poloopice mají vyvinuté rhinarium (vlhký „čumáček“) a poměrně dobrý čich; mají rovněž vytvořeny různé pachové žlázy, jimiž značkují své teritorium. Oči poloopic mají speciální odrazovou vrstvu tapetum lucidum, která je adaptací na noční vidění. Stereoskopické vidění není dokonalé, osy očí nejsou paralelní. Očnice je v zadní části otevřená. Stavba kostěného ucha poloopic se vyznačuje řadou starobylých znaků. Ušní boltce jsou pohyblivé. Zuby poloopic se liší od zubů vyšších primátů. Dolní řezáky jsou specializované a tvoří zubní hřebínek, špičáky jsou poměrně malé a mohou i chybět. V souvislosti se zubním hřebínkem se vytváří podjazykový orgán, druhý jazyk, který slouží k čištění zubního hřebínku. Mandibula poloopic má starobylou stavbu a v symfýze není srostlá. V orbitě poloopic pak schází kost slzní a kost čelní zůstává nesrostlá. Současné poloopice mají výrazně delší zadní končetiny než končetiny přední. Zadní končetiny jsou u skákavých druhů mnohdy používány pro odraz i pro přistávání. Palec na ruce je schopen výrazné opozice. Ukazováček na noze má pseudodrápek, který slouží k čištění srsti společně se zubním hřebínkem. (Václav Vančata)

Polové, benátští kupci, bratři Nicolò a Maffeo, uskutečnivší dvě obchodní cesty do Číny (v letech 1260–1269 a 1271–1292). Na jejich druhé cestě je doprovázel Nicolův syn *Marco. (Josef Kolmaš)

poly-, předpona označující „mnoho“.

polyandrie, forma manželství umožňující souběžné soužití jedné ženy se dvěma a více muži; můžeme rozlišit polyandrii fraterální (bratrskou, někdy také zvanou adelfickou polyandrii), kdy manželé jsou bratři, a sdruženou, kdy manželé bratry nejsou; viz manželství. (Jaroslav Skupnik). V primatologii: vytváření sociální struktury, ve které je pouze jedna plně dospělá samice a několik samců. U primátů známe fakultativní (funkční) polyandrii, například u kosmanů, kdy samice nejvýše postavená v hierarchii blokuje pomocí feromonů rozmnožování ostatních dospělých, reprodukce schopných samic. (Václav Vančata)

polyartritida, zánětlivé postižení více kloubů. (Ladislava Horáčková)

polydaktylie, nadpočetný prst ruky nebo nohy. Zmnožený je obvykle okrajový prst – palec nebo malíček, bývá však většinou znetvořen a neschopný funkce. (Ladislava Horáčková)

polygamie, forma manželství umožňující souběžné soužití s více než jedním manželským partnerem; viz manželství. (Jaroslav Skupnik). V primatologii: zvláštní případ *polygynie, kdy se vytváří reprodukční *jednosamcové sociální struktury, případně *harémové sociální struktury. V tomto případě si jeden sociálně samostatně existující samec monopolizuje několik samic. Tento termín je používán nejčastěji v souvislosti s lidskými sociálními skupinami. Někteří badatelé chápou polygamiu (ne zcela správně) jako systém, ve kterém jednoznačně početně převažují samice nad samci. V tomto případě se však jedná o polygynii, protože polygamie je zvláštním případem polygynie, kdy se ve skupině po určitou dobu reprodukuje pouze jeden samec. Známe také funkční polygamiu, například v případě *věkově odstupňované (age graded) sociální struktury nebo harému, v němž je jeden reprodukcí se dospělý samec a několik dalších dospělých samců, jejichž sociální status jim reprodukci neumožňuje. (Václav Vančata)

polygynie, forma manželství umožňující souběžné soužití jednoho muže se dvěma a více ženami; viz manželství. (Jaroslav Skupnik). V primatologii: sociální systém (organizace), v němž jednoznačně početně převažují samice nad samci nebo jeden samec si monopolizuje několik samic v autonomní sociální jednotce, harému, nebo v samostatné *jednosamcové sociální struktuře. (Václav Vančata)

polychromie (z řečtiny), pestré zbarvení architektonického nebo plastického díla, zaměřené k zesílení jeho dekorativního, realistického či výrazového účinu, popřípadě také symbolického významu. Raná slohová období, „primitivní“ umění a lidová tvorba si zpravidla libují v živé barevnosti, pozdní fáze ji opouštějí. Pestrými omítkami byly kryty články egyptských i dórských chrámů, ale také články a zdivo středověkých staveb, renesančních a barokních fasád. Polychromie dotvářela rané antické skulptury, středověké a barokní řezby i kamenné sochy, někdy přitom napodobila ušlechtilější materiály, ale většinou sledovala vlastní cíle. Sochy byly doplňovány polychromními detaily od začátků výtvarné tvorby až do renesance, kdy nálezy antických plastik, většinou již prostých svých původních barev, inspirovaly umělce, aby dávali přednost bílým mramorovým sochám. Barokní plastiky, které tvořil například Matyáš Bernard Braun, byly opět polychromovány, aby se překryl charakteristický povrch pískovce, z něhož byly tesány, protože tento materiál nemohl soupeřit s jemností a leskem cararrského mramoru. (Jaroslav Malina)

Polykleitos z Argu (2. polovina 5. století př. n. l.), řecký sochař; vedle *Feidia druhý a snad o něco málo mladší tvůrce velké klasiky a *kalokagathie. Jako představitel dórské sochařské tradice se více věnoval ztvárnění mužských soch. Své sochy *Doryfora* (atleta nesoucího kopí) využil k tomu, aby v ní vyjádřil svou estetickou teorii, kterou popsal v nezachovaném díle *Kánón* („měřítko, řád“). Jeho obsahem zřejmě byl systém proporcí a vzájemných poměrů, jimiž lze vyjádřit ideální lidské (tj. mužské) tělo. Zároveň vytvořil nový druh kontrapostu, kdy

zatížená noze odpovídá zatížená ruka na druhé straně těla a totéž platí i pro uvolněnou nohu a ruku. Tak více uvolnil tělo a mohl je znázornit v reálných prostorových vztazích a zároveň dosáhl dokonalé vyváženosti svých soch. Obličejové znázorněných postav jsou výrazem ideální symetrie. Polykleitos tedy kladl větší důraz na formu. Vnitřní život ho tolik nezajímal a v tom se lišil od svého kolegy Feidia. Jinak se oba mistři znali a navzájem pozitivně ovlivňovali (Feidiás použil polykleitovské sošné typy k oživení souboru postav znázorněných na parthenónském vlysu, viz Parthenón). Znovu se jako proslulí sochaři sešli po roce 430 př. n. l. v soutěži o tvorbu sochy *Zraněné Amazonky* pro Artemidin chrám v *Efesu; zvítězil Polykleitos a v díle, které vytvořil, se držel svých matematickými poměry daných estetických zásad. Feidiás, který šel ve svém vývoji dále a představil ve své variantě námětu novou výrazovou formu, byl až na druhém místě. Náhoda Polykleitovi pomohla, aby mohl vytvořit dílo podobného významu, jako byly Feidiový kolosální kultovní sochy: když v roce 425 př. n. l. požár zničil starou Héřinu svatyni v Argu, byla zde postavena nová a v ní byla umístěna Polykleitova socha bohyně *Héry z *chryselefantiny. (Marie Pardyová)

polymerázová řetězová reakce, viz PCR.

polyteismus, ...

polytopní ložiska, mnohočetná ložiska v různé lokalizaci. (Ladislava Horáčková)

pomník, termín užívaný v novější době pro náhrobek. (Josef Unger)

pompa funebris, pohřební průvod. (Josef Unger)

Pompeje, archeologická lokalita v jižní Itálii poblíž Neapole na úpatí Vesuvu; starověké město. V letech 470 až 424 př. n. l. keltské sídliště, poté patřilo Samnitům, od roku 80 př. n. l. římská kolonie. Roku 63 n. l. byly Pompeje z velké části zničeny zemětřesením, poté byly znovu vybudovány, avšak roku 79 byly zničeny při výbuchu Vesuvu a zasypany sopečným popelem, který pozůstatky dobře konzervoval až do archeologických odkryvů, které byly zahájeny v roce 1718. Archeologové odkryli celé ulice s domy, chrámy a dalším budovami a vybavením. Uchovaly se i fresky a mozaiky i nápisy, většinou s mytologickými motivy, ale často se vyskytují náměty z běžného života s bohatým zastoupením erotické a sexuální tematiky (viz pompejské styly). (Marie Pardyová)

pompejské nápisy, grafitti v antice načmáraná nebo vyrytá na zdech domů. V původním stavu se zachovala v *Pompejích a dalších městech pod Vesuvem. Velká část těchto nápisů se týká volební agitace a nejrůznějších aspektů společenského i soukromého života v Pompejích. Četné nápisy mají velmi otevřený erotický, některé i pornografický obsah. (Marie Pardyová)

pompejské styly, klasifikace a chronologie římského nástěnného malířství; označena podle *Pompejí, lokality s největším počtem dochovaných maleb. První styl (2. století př. n. l. až 80 př. n. l.): malba imitovala obložení stěn dekorativními barevnými kameny; druhý styl (80 př. n. l. až přelom letopočtu): je patrná snaha o vytvoření iluze hloubky, prostoru, zobrazování architektury s figurami, průhledy do krajiny; třetí styl (přelom letopočtu až 62 n. l.): plošší, dekorativnější, iluzivní architektura – v Římě mu časově odpovídá výzdoba Neronova paláce, takzvaného Zlatého domu; podle podzemních prostor (italsky *grotte*), které byly objeveny za renesance, se pak typická ornamentika tohoto období označuje jako *grottesche*; čtvrtý styl (62 až 79, tj. do zničení Pompejí výbuchem Vesuvu): opět prostorotvorné kompozice rušící barevnou a kompoziční harmonii, fantaskní obrazy, dojem divadelních kulís. (Marie Pardyová)

pomůcka historická, viz historická pomůcka.

ponticulus atlantis posterior, kostní můstek částečně nebo plně překlenující žlábek pro obratlovou tepnu (sulcus arteriae vertebralis) na prvním krčním obratli. Je řazen do variet. (Ladislava Horáčková)

pontifex maximus, římský velekněz, představený kolegia pontifiků, *flaminů a *vestálků. Za císařství si tuto hodnost přivlastnil římský císař počínaje *Augustem (od roku 2 př. n. l.), v křesťanské době se jí vzdal teprve císař Gratianus (375–383). Později se označení pontifex

maximus stalo oficiálním titulem papeže. Hostiny pontifiků konané za principátu byly proslulé svou okázalou nádherou. (Marie Parďová)

pontifikálie (z latinského *pontificalis*, „kněžský“), odznaky biskupské hodnosti ve formě součástí oděvů a liturgických předmětů (mitra, berla, prsten, střevíce, rukavice). Právo nosit pontifikálie bylo udělováno někdy i některým významným prelátům, například opatům. (Josef Unger)

popelnice (urna), nádoba na uložení spálených pozůstatků zemřelého. Byla zhotovována z různého materiálu (keramika, kámen, alabastr, sklo, kov). (Josef Unger)

Popol Vuh, sakrální kniha quicheských Mayů, jedna z nejvýznačnějších předkolumbovských literárních památek. Doba vzniku je odhadována kolem roku 1555. (Oldřich Kašpar)

Popper sir Karl Raimund (28. 7. 1902, Vídeň, Rakousko – 17. 9. 1994, Croydon u Londýna, Anglie), rakouský filozof a politolog, od roku 1945 žijící v Anglii. Zastánce koncepce kritického racionalismu, vycházející z principu falzifikace – hypotézu lze pouze vyvrátit, nikoli potvrdit; jeho základní teze zní: věda vyvrací, ale nikdy nic nedokazuje – nikdy nevíme, zda pozorovaná a zobecněná série jevů je konečná a zda tedy neexistují jevy, které zobecnění mohou vyvrátit. Vývoj vědeckého poznání považuje za soupeření a zamítání hypotéz. Kritik marxismu. Odmítl princip společenské zákonitosti ve prospěch reformismu. Z díla: *Die Logik der Forschung* (Logika výzkumu, 1935), *The Poverty of Historicism* (Bída historicismu, 1944/1945), *The Open Society and Its Enemies* (Otevřená společnost a její nepřátelé, 1945), intelektuální autobiografie *Unended Quest* (Věčné hledání) aj. (Jaroslav Malina)

populismus, politika zaměřená k získání vlivu na co nejširší veřejnost, k čemuž užívá i sociální demagogie. (Marie Dohnalová)

porcelán, *keramika s bílým neprůlinčným střepem, ve slabé vrstvě průsvitným. Nejstarší čínské porcelány byly objeveny v hrobkách z období dynastie *Suej z konce 6. století. V Japonsku se začal vyrábět počátkem 17. století, v Evropě o sto let později. Název údajně pochází od *Marca Pola, který v porcelánu viděl podobu s mušlí – italsky *porcella*.

pornografie, zpravidla obrazový nebo textový materiál vybočující z norem dobové morálky dané kultury. V kontextu evropské kultury měla pornografie původně podobu šokujících zobrazení sexuálních orgánů a aktů, která sloužila zejména ke kritice náboženských a politických institucí (například jedno z nejrozšířenějších témat pornografie 17. a 18. století představovalo zástupce duchovenstva, zpravidla mnicha, jako aktéra znásilnění) a teprve druhotně sloužila k vyvolání sexuálního vzrušení, zatímco dnes tato kdysi druhotná funkce dominuje. (Jaroslav Malina)

Portel (Le), Ariège, Francie. Jeskyně větvící se do tří paralelních chodeb s konturovými černými malbami koní a bizonů (méně: sob, sova ...). (Jiří A. Svoboda)

Portmann Adolf (27. 5. 1897–28. 6. 1982), švýcarský zoolog, antropolog a myslitel, profesor Univerzity v Basileji, přítel a spolupracovník Carla Gustava Junga. Rozšířil rozvažování o člověku o nové aspekty vyplývající z vědeckého poznání ve 20. století. Nejdůležitější knihy: *Neue Wege der Biologie*, 1960, česky *Nové cesty biologie*, 1997; *Um das Menschenbild*, 1966; *Entlässt die Natur den Menschen?*, 1970. (Stanislav Komárek)

pórovina, druh *hrnčiny s bílým střepem. Tvrdá pórovina se někdy blíží stupněm vypálení i tvrdostí *kamenině. (Jaroslav Malina)

Poslední soud, ve starém Egyptě se odehrával při vstupu do podsvětí v síni Obou pravd před bohem Usirem a spočíval ve vážení pozemských skutků zemřelého. V kladném případě byl zemřelý prohlášen za „ospravedlněného“ a směl trvale žít v říši mrtvých. V řecko-římské antice duše zemřelých přicházely do podsvětí před tři soudce vybrané z těch, kteří za svého života patřili k nejspravedlivějším. Byli jimi Mínos, Aiákos a Rhadamantys. V antickém sepulkrálním kultu však podsvětní soud neměl tak fatální význam jako v Egyptě. Nově mu ho později přisoudilo křesťanství. V raném křesťanství se Poslední soud evokoval

prostřednictvím alegorie se starozákonním motivem takzvaného Ezechielova vidění (líčící znovuzkříšení všech zemřelých). Zkratkovitě je ve výtvarné podobě zachyceno v synagoze v Dúra Európos z poloviny 3. století a na sarkofázích z 1. poloviny 4. století. Obrazové ztvárnění Posledního soudu se vyvinulo až ve středověku. Předstupněm k němu jsou dva samostatné motivy *Deésis*, příměluva Panny Marie a svatého Jana za zemřelého u *Ježíše Krista – typická pro středobyzantské umění 9.–13. století, která později byla zakomponována do ikonografie Posledního soudu. *Anastasis*, „Poslední soud“ anticipuje a znamená zmrtvýchvstání všech zemřelých. Říká se jí také Kristův sestup do očištěnce. V obrazové podobě je ztvárněna tak, že Kristus zahajuje zmrtvýchvstání všech věřících opětovným oživením *Adama a Evy, jimž rukou pomáhá při opouštění hrobů. Vítězství nad smrtí je symbolicky vyjádřeno v podobě spoutaného *Háda svíjejícího se u Kristových nohou. Tento motiv patří k nejdéle přežívajícím antickým personifikacím, které křesťanské umění vstřebalo do svého repertoáru. Monumentalizované kompozice posledního soudu, v jejichž středu je motiv *Deésis*, dále pak apoštolé, andělé a archanděl Michael třímající váhy, jsou uspořádány do horizontálních pásů. Postava Krista se ve středověku postupem doby zvětšuje. Od 12. století je Poslední soud oblíbeným motivem umístěvaným do tympanonů západních portálů katedrál (například Amiens, Chartres, Paříž, Remeš). V interiérech býval na západní stěně kostelů nebo kaplí (viz Michelangelovu fresku v Sixtinské kapli z let 1536–1541). Motiv Posledního soudu býval v pozdním středověku užíván k výzdobě radnic i soudních síní, kde měl nabádat k dodržování spravedlnosti. Tvůrčí fantazii při ztvárnění působivého Velkého posledního soudu uplatnil roku 1614 Petrus Paulus Rubens. (Jaroslav Malina)

Poslední večeře, křesťanský motiv; objevuje se ve 4. století. V jeho znázornění ještě přetrvávají antické zvyklosti, kdy *Ježíš Kristus na kraji (čestné místo) při večeři leží s apoštolou kolem polokruhového, takzvaného sigmatického stolu (tvarem připomíná okrouhlou grafiku tohoto písmena). (Jaroslav Malina)

postavení, viz status.

postmaritální rezidence (lokace), kulturní vzorec či pravidlo, které specifikuje místo, kde by noví manželští partneři měli založit svoji domácnost; můžeme rozlišit rezidenci patrilokální (manželé spolu bydlí v domácnosti otce manžela), matrilokální (manželé spolu bydlí v domácnosti matky manželky), avunkulokální (manželé spolu bydlí v domácnosti bratra matky manžela), amitalokální (manželé spolu bydlí v domácnosti sestry otce manželky), neolokální (manželé založí novou domácnost), bilokální (manželé bydlí střídavě u příbuzných manželky či manžela) a natolokální či duolokální (manželé žijí nikoli ve společné, nýbrž každý ve své původní domácnosti). Zjednodušeně lze rozlišit virilokální postmaritální rezidenci (nový manželský pár bydlí u příbuzných manžela) či uxoriokální postmaritální rezidenci (nový manželský pár bydlí u příbuzných manželky) ; viz manželství. (Jaroslav Skupnik)

postmoderna, etapa vývoje moderního umění, popřípadě začátek nové (dosud plně nerozvinuté) etapy v dějinách kultury a umění, která vyrůstá z pojetí kultury, poznání a světa vytvořeného *postmodernismem jako kulturním proudem a hnutím objevujícím se již na konci čtyřicátých let 20. století, avšak obecněji akceptovaným teprve od počátku sedmdesátých let 20. století. (Jaroslav Malina)

postmoderní antropologie, pojetí antropologie reagující na hnutí směřující k novému, členitému pojetí kultury, poznání a světa, prosazující se od počátku sedmdesátých let 20. století a vycházející z poznatku, že evropská, popřípadě euroamerická kultura budovaná na anticko-křesťanských základech byla dosud příliš soustředěna na sebe, takže nebyla schopna a ani ochotna považovat jiné alternativní kultury (to znamená kultury africké, jihoamerické a orientální, které jsou nejednou založeny na jiných principech) za zcela rovnoprávné a rovnocenné; viz postmodernismus. (Jaroslav Malina)

postmodernismus, rozporné a protichůdné hnutí směřující k novému, členitému pojetí kultury, poznání a světa a prosazující se od počátku sedmdesátých let 20. století v umění, filozofii, vědě, ale také v životní orientaci jednotlivců a ve společenských institucích. Vychází z poznatku, že evropská, popřípadě euroamerická kultura budovaná na anticko-křesťanských základech byla dosud příliš soustředěna na sebe, takže nebyla schopna a ani ochotna považovat jiné alternativní kultury (to znamená kultury africké, jihoamerické a orientální, které jsou nejednou založeny na jiných principech) za zcela rovnoprávné a rovnocenné. Průlomem do euroamerické kulturní nadvlády v literatuře byl jihoamerický magický realismus (Gabriel García Márquez), ve filmovém umění japonská nová vlna (Akira Kurosawa). Postmodernismus zpochybňuje nejen evropocentrismus, ale samotné základy evropské kultury – racionalismus, senzocentrismus a univerzalismus. Odtud módní zájem o orientální myšlenková hnutí (zejména o orientální náboženství a filozofii), stavicí na spirituální meditaci, nebo zájem o drogy, které jsou s to rozšířit hranice lidského vnímání. Postmodernismus vystoupil dále proti falocentrismu evropské kultury a liberálním konceptům trhu. Nejvyhroceněji se tyto tendence projevíly ve feministickém hnutí a ekologických aktivitách. Postmodernismus se staví proti moderně a avantgardě a jejím principům, zejména zpochybňuje přínos těch směrů a hnutí, které svůj program zakládaly na myšlence revolučních obrátů (ve vývoji umění i společnosti) jako pozitivních činů (Jean-François Lyotard). Postmodernismus chápe svět (a také historii a prehistorii) jako v širokém slova smyslu mnohvrstevný a členitý „text“, jako produkt lidského dorozumívání, a tudíž i jako proces několikanásobného kódování a dekodování. Postmoderní svět je představován jako labyrint významů, hodnot a kontextů, kde netvoří pravda a nepravda protichůdné kategorie, ale výsledek svobodného pojmenování. (Jaroslav Malina)

postmortální, posmrtný. (Ladislava Horáčková)

postnatální období, období života jedince po narození. (Jaroslav Zvěřina)

postprocesuální archeologie, směr v archeologii vzniklý v závěru 20. století, vycházející z předpokladu, že materiální kultura není přímým odrazem lidské činnosti, protože mezi lidí a artefakty vstupují myšlenky, víra a různé symbolické významy. (Jaroslav Malina)

poststrukturální antropologie, směr v socio-kulturní antropologii navazující na kriticky přehodnocené paradigma *strukturální antropologie.

posvátné a profánní, protiklad oddělující činnosti a věci, k nimž je přistupováno s bázní, úctou, strachem a s dodržováním odstupů (posvátné, sakrální), od těch, k nimž je přistupováno jako k obyčejným a každodenním. (Jaroslav Malina)

posvátný sňatek, viz hieros gamos.

Potála (*Po-tá-la*), zimní palác tibetských *dalajlamů na kopci Marpori ve *Lhase. V dnešní podobě sahá svým vznikem do 17. století. (Josef Kolmaš)

potlač, obřadní hodovní slavnost Indiánů Severozápadního pobřeží Severní Ameriky spojená s předváděním mytických her, družnou zábavou a předáváním darů mezi soupeřícími skupinami na potvrzení hodnosti. O významu potlače se vedou spory – v každém případě účast na hostině upevňovala integraci celé skupiny, pořádání hostiny zvyšovalo společenskou prestiž hostitele, „divadelní“ provedení mýtu přispívalo k uvědomění si řádu světa a běhu času i dějin vlastní příbuzenské skupiny. (Josef Kandert)

potřeby kulturní, viz kulturní potřeby.

Pottova choroba, tuberkulózní zánět páteře. (Ladislava Horáčková)

Po Tü-i (772–846), čínský básník; patří ke slavným básníkům dynastie *Tchang (618–907). Pocházel z rodiny s literátským zázemím. Byl vzdělán a vychován v duchu *konfuciánské tradice, ke konci života se však přiklonil k *buddhismu. Už za života se dočkal věhlasu. Navazoval na dílo velikánů tchangské poezie – *Li Poa a *Tu Fua. Usiloval o maximální srozumitelnost výrazu, nikoli o přemělkovanost. Důraz kladl zejména na etické poslání básně. Za svého působení u císařského dvora psal hlavně sociálně laděné básně, soustředěné

na strádání a těžký úděl prostých lidí. Po sesazení a neúspěchu v úřednické kariéře se stáhl k tématům osobní lyriky a epickým básním na motivy historických milostných příběhů. K nim patří i skladba *Čchang-chen ke (Píseň o věčném žalu)*, zachycující příběh lásky tchangského císaře Süan-cunga a krásné Jang Kuej-fej. (Jaroslav Malina)

Pozdější Liang (907–923), krátkodobá dynastie v období *Pěti dynastií v Číně. (Jaroslav Malina)

pozitivismus, jeden z nevlivnějších směrů 19. a 20. století, pokoušející se stát se filozofií moderní vědy; podle jeho zakladatele Francouze A. Comta se má filozofie orientovat na to, co je dáno (*positum*), co je „faktické“, a odmítá vše nadpřirozené a vyspekulované. (Jaroslav Malina)

pozůstatky, dochované části starých historických jevů: pozůstatky lidí; hmotné stopy událostí; věci, které byly při událostech používány; listiny vyhotovené tehdy pro běžné potřeby; jazyk; písně, zastaralé normy, zvyky, myšlenky atd. Jsou to do současnosti dochovaná (nějaká jejich část) fakta historické skutečnosti v minulosti.

pozůstatky archeologické, viz archeologické pozůstatky.

pozůstatky kulturní materiální, viz kulturní materiální pozůstatky.

pozůstatky materiální, viz materiální pozůstatky.

pozůstatky přírodní materiální, viz přírodní materiální pozůstatky.

pramen (informace), objekt obsahující informaci o jiném objektu, který nás zajímá, tj. jakýkoli objekt, z něhož lze získat znalosti o jiném objektu, přičemž v určitém kontextu je pro nás tento objekt zajímavý právě tímto a v tomto kontextu je pramenem. Možnost pojímat objekty jako prameny je založena na jevu odrazu: pramen – to je objekt, jehož vlastnosti se vlivem druhého objektu změnilo, takže nyní se v nich odrážejí některé aspekty existence tohoto druhého objektu. Ale zpravidla je nutné počítat s tím, že vlastnosti prvního objektu se měnily i z jiných důvodů. Stanovení prvních změn není vždy snadné.

Každý pramen obsahuje nejméně dva druhy informací: a) vzory nějakých objektů, vůči kterým je tento pramen pouze prostředkem odrazu; b) údaje o skutečnosti, jejíž částí je samotný pramen jako reálný jev. Abychom vyčlenili „očistili“ informace ad a), je nutné studovat i informace ad b). To je úkolem nauky o pramenech – *pégologie.

Prameny jsou nenahraditelným informačním prostředkem při zkoumání takových jevů, jejichž bezprostřední pozorování je nemožné a je vyloučeno na ně působit, zvláště jevů minulosti. (Jaroslav Malina)

pramen archeologický, viz archeologický pramen.

pramen historický, viz historický pramen.

pramen ideově tvůrčí, viz ideově tvůrčí pramen.

pramen informace o minulosti, objekt obsahující informace o jiném objektu, který zanikl nebo pozbyl vlastnosti, které jsou zachyceny pramenem a které nás zajímají. Je zřejmé, že takovou možnost neposkytuje jakýkoli odraz, ale pouze takový, při němž změny, k nimž došlo v jednom objektu pod vlivem druhého, nejsou přechodné, tj. po odtržení od chování druhého objektu na něm už nejsou závislé. Samozřejmě to neznamená, že výsledky jsou zachovány nezměněnými. (Jaroslav Malina)

pramen písemný, viz písemný pramen.

pramen původní, viz původní pramen.

pramen věcný, viz věcný pramen.

prameny historické písemné, viz historické písemné prameny.

pravičáci (jou-pchaj fen-c'), označení prakticky všech, kdo v 50. letech 20. století v ČLR v duchu soupeření „sta škol“ vystupovali s příliš radikálními kritickými připomínkami. (Josef Kolmaš)

právní stát, princip zákonnosti ve státě, kdy stát je vázán právem; koncepce právního státu vznikla v první polovině 19. století v Německu; právní stát je stát určený dvěma základními

předpoklady: zaprvé bezvýjimečným panstvím zákona, který zavazuje všechny státní orgány, a zadruhé zákonností realizace veškeré státní moci. (Jiří Sedlák)

právnícká osoba, právníckými osobami jsou sdružení fyzických nebo právníckých osob, zejména obchodní společnosti, družstva, spolky, společnosti, svazy, hnutí, účelová sdružení majetku, jako například nadace, jednotky územní samosprávy a jiné útvary, o kterých zákon výslovně stanoví, že jsou právníckými osobami. Vznik právnícké osoby vyžaduje nejprve její zřízení (zpravidla písemnou smlouvou nebo zakládací listinou) a následně její zápis do obchodního nebo jiného zákonem určeného rejstříku. Při zřízení právnícké osoby musí být určen její název, sídlo a statutární orgán. Právnícká osoba se zpravidla zrušuje dohodou, uplynutím doby nebo splněním účelu, pro který byla zřízena. Rovněž má způsobilost k právům a povinnostem, jako *fyzická osoba. (Marie Dohnalová)

právo, viz fa-t'ia.

právo, a) objektivní právo – souhrn norem upravujících chování lidí; jejichž zachování lze vynutit státní mocí; v právním systému kontinentálním se právo tradičně dělí na soukromé a veřejné, od novověku též na jednotlivá právní odvětví, například právo trestní, občanské: hmotné (materiální) právo upravuje subjektivní práva a povinnosti (jejich vznik, změnu, zánik), procesní (formální) právo – řízení před státními orgány, zejména před soudy; b) subjektivní právo – objektivním právem (hlavně zákony) garantovaná míra možného chování oprávněné osoby. (Jiří Sedlák)

Pravý člověk, viz Čen žen.

Práxitelés (4. století př. n. l.), řecký sochař; významný umělec pozdní klasiky 4. století př. n. l. Jeho tvorba spadá do let 360 až 330 př. n. l. Dával přednost sochařství v mramoru, protože mu dovoľovalo subtilní, téměř malířsky jemnou a senzualistickou modelaci detailů. Proslul novým přístupem k znázornění bohyně *Afrodíty, kterou zobrazil jako krásnou ženu poprvé v aktu. Její socha, pro niž mu byla modelem slavná milostnice *Frýné, se nacházela v maloasijském Knidu a byla ve své době považována za nejkrásnější sochu vůbec. Práxitelovy sochy vynikaly jemným půvabem, volbou především mladistvých námětů a snahou o prostorovost. O Práxitelovi lze říci, že ze všech sochařů nejvíce ovlivnil vkus své doby a styl dalších generací svých nástupců. (Marie Pardyová)

Práxitelés a Frýné, viz Frýné, Práxitelés.

predikce, odhad, předvídání průběhu budoucích jevů na základě jejich dosavadního poznání. (Jaroslav Malina)

predilekční, označení místa, které je nejčastěji určitým chorobným procesem napadáno. (Ladislava Horáčková)

preferenční (preskriptivní) manželští partneři, jedinci nebo kategorie jedinců, kteří jsou definováni jako ideální partneři k uzavření manželství. Tento kulturní vzorec ústí do preskriptivních manželství či systému výměny manželských partnerů, tedy pravidel, jež specifikují, kterého *klasifikačního příbuzného bychom si měli vzít. Pro mužské ego může být preskriptivní manželskou partnerkou jeho bilaterální křížová sestřenice, přičemž tento vzorec ústí v přímou, bezprostřední (okamžitou) výměnu; patrilaterální křížová sestřenice, vzorec zakládající přímou odloženou (zpožděnou) výměnu, či matrilaterální křížová sestřenice vedoucí k nepřímé výměně. V případě bezprostřední (okamžité) výměny si dva sociální segmenty vymění manželské partnery v rámci jedné generace (A dá B, B dá A), v případě odložené (zpožděné) výměny dojde k „vyrovnání dluhu“ přes jednu generaci (v první generaci A dá B, B dá C a C dá A, ve druhé obráceně), v případě nepřímé výměny k vyrovnání nikdy nedojde a trvale vznikají skupiny „dárců a recipientů žen“. Těmito mechanismy vznikají silné a trvalé *aliance* mezi jednotlivými sociálními segmenty. Efektem manželských regulací je potom vytvoření pevné a relativně široké společenské struktury. (Jaroslav Skupnik)

preformisté, přírodovědci v 17. a 18. století (G. Aromatari, M. Malpighi, J. Schwammerdam, N. Malebranche, A. Haller, Ch. Bonnet, A. Vallisneri, L. Spallanzani, J.-B. R. Robinet), kteří byli přesvědčeni, že uvnitř zárodku jsou již obsaženy základy všech orgánů budoucího jedince a ontogenetický vývoj se uskutečňuje jen prostým růstem – zvětšováním velikosti. Jan *Schwammerdam dovedl tuto teorii do krajnosti tím, že uvnitř zárodku je obsažen další zárodek který v sobě rovněž zahrnuje další ... Podle toho, zda budoucí jedinec byl ukryt ve vajíčku či v později objevených spermích rozdělili se preformisté na dva tábory – *ovulisté* (například *Malpighi) a *animalkulisté* (například *Leeuwenhoek). Oba směry (jak ovulisté tak animalkulisté) našly své extrémní polohy. V případě ovulismu to byla tzv. krabičková teorie vycházející z představy do sebe navzájem zasunutých zárodků – Ch. *Bonnet. V případě animalkulistů to pak byla mikroskopická pozorování spermií, v jejichž hlavičce jejich pozorovatelé „viděli“ miniaturního člověka s hlavou nohama a rukama (*homunculus*). (Petr Bureš)

prelát, vysoký církevní hodnostář. (Josef Unger)

preliterární společnost, viz předliterární společnost.

premonstráti, členové řádu založeného sv. Norbertem roku 1120 v Prémontré v severní Francii. (Josef Unger)

prenatální období, období vývoje od početí po dobu porodu. (Jaroslav Zvěřina)

preromantismus, souborné označení evropských filozofických a uměleckých proudů, které v 18. století, zejména v jeho druhé polovině, vytvářejí přechod od *klasicismu k *romantismu. Byla to komplikovaná, různorodá, často rozporná etapa, vytvářená napětím mezi tradičním životním stylem a novou kulturou. Celková složitost společenského vývoje byla ještě umocněna nerovnoměrným vývojem jednotlivých evropských zemí. V tomto přechodném období se postupně překonávají normy přísně rozumového klasicismu a v literatuře se začíná uplatňovat citovost, fantastičnost, nový vztah k přírodě a k lidové slovesnosti. Pojem preromantismus byl zaveden až ve 20. století (francouzským literárním vědcem Paulem van Tieghem v knize *Preromantismus*, 1924), dříve se používalo užšího pojmu sentimentalismus, který je jedním z projevů preromantismu. Umělecké tendence preromantismu se začaly projevovat nejprve v Anglii jako požadavek tvůrčí originality založené na „sentimentálním“ vkusu a jako koncepce „přirozeného“ umění. Zvýšená subjektivita a citovost vedla ke vzniku takzvaného sentimentálního románu (Samuel Richardson, 1689–1761; Lawrence Sterne, 1713–1768) a k zálibě v romantické přírodě, v prostředí ruin a hrobek (Edward Young, 1683–1765; Thomas Gray, 1716–1771) a v neracionálních záhadách (tzv. černý román 18. století). Ve Francii byl vliv sentimentalismu slabší, projevil se v tzv. plačtivém občanském dramatu a tzv. rodinných románech. Zásadní roli sehrály vlivné ideje Jeana Jacquesa Rousseaua (1712–1778), hlásající návrat k přírodě a přirozenému stavu. Vedle Rousseaua patřil k předním preromantikům André Chénier (1762–1794). Zpočátku stoupenec Velké francouzské revoluce, později odpůrce její diktatury, zemřel pod gilotinou. Jeho poezie spojuje antické motivy s dojmy z přírody a s touhou po svobodě (*Sen o Heladě, Milostný deník*). V Německu vzniklo subjektivistické a kriticky zaměřené hnutí Sturm und Drang (Johann Wolfgang Goethe, 1749–1832; Friedrich Schiller, 1759–1805). K preromantismu se dále řadí Johann Gottfried Herder (1744–1803) zájmem o lidovou tvorbu a Gotthold Ephraim Lessing (1729–1781) novým národním dramatem. V Rusku se sentimentální proud prosadil v díle Alexandra Nikolajeviče Radiščeva (1749–1802). Preromantismus představuje první vývojovou fázi českého národního obrození (osvícenský preromantismus). Preromantické tendence se projeví také později v divadelních hrách Václava Klimenta Klicpery (1792–1859), v Hankových padělcích rukopisů (Královédvorský, 1817 a Zelenohorský, 1818), v poezii Jana Kollára (1793–1852) a Františka Ladislava Čelakovského (1799–1852). (Jaroslav Malina)

pretaktilní komunikace, fáze párování předtím, než dojde k vlastnímu intimnímu sblížení s prvými doteky. (Jaroslav Zvěřina)

prevalence, počet všech osob nemocných určitou nemocí v přesně definované populaci. (Ladislava Horácková)

prezentace, předvádění určitých rituálních typů chování nebo částí těla, které mají demonstrovat určitý stav daného jedince. Charakteristická je prezentace zubů při *agonistickém chování nebo prezentace *zduření *anogenitální krajiny při *sexuálním chování. Prezentace může být také prvkem předvádění jako ritualizovaného chování. (Václav Vančata)

Priápos, původně maloasijské, v Řecku a v Římě zdomácnělé božstvo plodnosti. V řecké mytologii byl považován za syna *Herma a Afrodíty. Byl patronem nejen pudové lásky, ale i ochráncem úrody hlavně vinic a sadů, kam se také umísťovaly jeho primitivní sošky s červeně natřeným vztyčeným falem (*falus). Priápos měl přívlastek *trifallos* („s trojnásobně velkým falem“). Kolem změny letopočtu vznikla sbírka latinsky psaných žertovných a lascivních básní na jeho počest, takzvaná *Priapea*. Skládali je i slavní básníci. Priápos byl populárním božstvem, jeho kult se udržel až do doby křesťanské. Ze zachovaných zobrazení je nejznámější socha z Domu Vettiů v Pompejích. (Marie Pardyová)

Prichard James Cowles (1786–1848), anglický lékař, etnolog a filolog; zakladatel britských etnologických a antropologických věd. Vyrůstal v kvakerské rodině, studoval medicínu na Trinity College v Cambridge, na St. Johns College v Oxfordu a na Edinburghské univerzitě. V roce 1810 zahájil svou lékařskou praxi v Bristolu a o rok později začal působit v místní Nemocnici svatého Petra. Roku 1813 uveřejnil *Researches into the Physical History of Man*, dílo věnované *Blumenbachovi, jehož členění lidstva na pět základních ras Prichard převzal. Na rozdíl od Blumenbacha a dalších svých předchůdců prosazoval komplexní zkoumání všech biologických, lingvistických a sociokulturních atributů člověka. Předpokládal, že keltské jazyky jsou příbuzné s jazyky slovanskými a jazyky germánské s pelasgickými (řečtinou a latinou) a dohromady vytvářejí čtvrtou větev „asijské“ (tzn. indoevropské) jazykové rodiny. Lingvistickou problematikou se zabýval ve studii *Eastern Origin of the Celtic Nations* (1831), v níž srovnával keltské dialekty se sanskrtem. V roce 1843 uveřejnil knihu *Natural History of Man*, ve které hájil jednotný původ lidstva a polemizoval s rasovou teorií. Věnoval se rovněž studiu duševních chorob a jejich vztahu k morálním vlastnostem (*Treatise on Diseases of the Nervous System*, 1822; *Treatise on Insanity and Other Disorders Affecting the Mind*, 1835), vitalismu (*Review of the Doctrine of a Vital Principle*, 1829), egyptské mytologii (*Analysis of Egyptian Mythology*, 1819) a lidské evoluci (*On the Extinction of some Varieties of the Human Race*, 1839). Od roku 1845 působil v Londýně, kde stál v čele Etnologické společnosti a byl členem Královské společnosti. Prichard byl posledním velkým představitelem tzv. biblické antropologie, to znamenalo, že starozákonní texty pro něho představovaly základní autoritu pro porozumění lidské variabilitě. (Ivo T. Budil)

primární pohřeb, prvotní pohřbení těla zemřelého. (Josef Unger)

Primates, viz primáti.

primáti (*Primates*), řád savců, do něhož patří jako biologický druh také člověk. Současná systematika primátů vymezuje více než 250 druhů. Jedná se o skupinu býložravých, všežravých, výjimečně hmyzožravých savců žijících převážně v tropickém a subtropickém pásmu. Většinou jsou to středně velcí čtyřnozí savci (od 1 do 50 kg) žijící sociálním způsobem života často vázaným na stromy nebo lesní ekosystémy. Je to jeden z nejstarších, dodnes žijících řádů savců, jehož evoluce započala zřejmě v nejstarším období třetihor – paleocénu (zhruba mezi 80–60 miliony let). Primáti se od ostatních savců liší polouzavřenou nebo uzavřenou orbitou, chrupem s vyčnívajícím špičákem a zubním vzorcem 2–1–(4)3(2)–3, chápavou pětiprstou končetinou s nehty (nikoliv drápky), stereoskopickým nebo alespoň částečně stereoskopickým viděním, relativně velkým a rozvinutým mozkem s redukováným čichovým lalokem a dobře rozvinutou mozkovou kůrou a mozečkem. Hlavním smyslovým

orgánem je zrak, důležitý je i sluch. Čich má většinou doplňkový význam. Primáti mají vynikající prostorovou orientaci. Příslušníci řádu *Primates*, kromě lidoopů a lidí, mají nespecializovanou čtyřnohou lokomoci. Charakteristická je velká vnitrodruhová i mezidruhová biogeografická, ekologická, potravní a sociální diverzita. Primáty spojuje řada společných znaků. Kromě sociálního způsobu života jsou pro ně charakteristické nehty na prstech ruky i nohy, vyspělý mozek a podobnosti ve stavbě lebky, částečné či úplné stereoskopické vidění, výrazný podíl zraku na percepci, malý počet (1–2) málo zralých mláďat a vyspělá forma placenty. Existuje také analogický zubní vzorec 2–1–(4)3(2)–3, podobnosti ve stavbě zubů, zvláště stoliček a zubů třenových a (s výjimkou člověka a pokročilých australopitéků) zvětšený, viditelně přečnivající špičák. Všichni primáti mají neredukovanou klíční kost, pohyblivý palec na ruce i (s výjimkou člověka) na noze. V celém řádu *Primates* existuje rozvinutá uchopovací a manipulační schopnost ruky. Mají také řadu společných znaků genetických, biochemických a fyziologických. Primáti mají rovněž podobné pohlavní orgány, ale existuje u nich značná variabilita. Někdy jsou barevné a výrazné, jindy malé a nevýrazné. Samci některých druhů mají os penis, jiní nikoli. Velmi se liší velikost varlat a také délka a tvar penisu. U některých druhů samic zduří vnější pohlavní orgány, u jiných nikoli. Současní primáti tvoří homogenní skupinu, kterou lze rozdělit na dvě jasně definované skupiny: *poloopice a *vyšší primáty. (Václav Vančata)

primatologie, primatologie je *ad definitio* vědou o *primátech. Avšak i antropologie se vedle svého hlavního předmětu – člověka a jeho předků – zabývá některými aspekty biologie a života nehumánních primátů, a proto mnozí fyzičtí i sociokulturní antropologové považují primatologii za součást antropologie. To je však diskutabilní pojetí: stejně jako antropologie dnes zahrnuje řadu experimentálních oborů, také primatologie se vedle morfologie, ekologie a etologie zabývá i problémy spadajícími do kompetence experimentálních oborů, jako jsou biochemie, fyziologie a genetika. Na rozdíl od některých antropologů primatologové nikdy necítili potřebu oddělovat biologické a sociální stránky života primátů, a tak není výjimkou, že etolog (sociální vědec) přešel do oblasti genetické či neurověd, nebo naopak, a není výjimkou, že primatologické výzkumy mají mezioborový biosociální charakter. Primatologie je tedy moderní, dynamicky se rozvíjející interdisciplinární vědou, která se zabývá biologickými, biosociálními a sociálními rysy primátů a societ, v nichž primáti žijí. Primatologie tedy zahrnuje všechny biologické i sociálně vědní disciplíny, které se programově zabývají primáty a jejich životem – jedná se o celostní přístup, obdobný pojetí, jaké je pěstováno v oboru antropologie na Katedře antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně (*viz* antropologie). (Václav Vančata)

primitiv, ...

primitivní společnost, ...

princip, základ, zásada, výchozí myšlenka, základní zákon; pevné a nepochybné východisko, z něhož je odvozována teorie; ve speciálních vědách východisko, jež je neověřitelné v rámci dané disciplíny; filozofie takový všeobecný princip stále marně hledá a stále více nalézá své poslání v kladení otázek, než v odpovědích na ně. (Jiří Sedlák)

principát, označení pro politický systém raného a středního období římského císařství. Jeho zakladatelem je *Augustus Octavianus (31 př. n. l.–14 n. l.). Po skončení občanské války se vzdal před senátem mimořádných pravomocí a prohlásil se pouze za „prvního občana“, *princeps*. Pocty s tímto titulem spojené ve skutečnosti znamenaly vznik dědičně potvrzené monarchie, císař byl faktickým nositelem nejvyšší moci, i když se o ni *de iure* dělil se senátem. Principát dovršili císaři 2. století n. l. Traianus (98–117), Hadrianus (117–138) a Antoninus Pius (138–161); výkonnou moc, jež ještě byla v rukou starých republikánských úředníků, postupně převáděli na svůj byrokratický aparát. (Marie Pardyová)

procesní kříž, kříž s korpusem (vyobrazením ukřižovaného Krista), který se nosil na tyči při průvodech souvisejících s náboženskými obřady. (Josef Unger)

processus mastoideus, bradavčitý výběžek spánkové kosti. (Ladislava Horáčková)

processus spinosus, trnový výběžek obratle. (Ladislava Horáčková)

processus styloideus, bodcovitý výběžek (například u spánkové kosti, radia, ulny). (Ladislava Horáčková)

procesuální archeologie, archeologie založená na deduktivním výzkumu, který vychází z artefaktů a jejich formálních znaků, explicitně vytváří hypotézy a zpětně je testuje. (Jaroslav Malina)

procesuální zákony [archeologie], vyjadřují závislost mezi socio-kulturními jevy vzdálené historické minulosti. Jsou to zákony, které podmiňovaly průběh kulturně-historického procesu v hluboké minulosti, která má být osvětlena *archeologickými prameny. Tyto zákony umožňují rekonstruovat minulost na základě neúplných fragmentů, vyplňovat mezery. (Jaroslav Malina)

produktivní, vyznačující se tvorbou, plodný, tvořivý. Například produktivní zánět se vyznačuje výraznou tvorbou vaziva. (Ladislava Horáčková)

profesoři oboru antropologie na Přírodovědecké fakultě Masarykovy univerzity v Brně (1989–2005), po roce 1989 se stali profesory pro obor antropologie: *Beneš, Jan (1993), *Budil, Ivo T. (2005), *Jelínek, Jan (1993), *Kolmaš, Josef (2003), *Malina, Jaroslav (1995), *Svoboda, Jiří A. (2005), *Unger, Josef (2004). (Jaroslav Malina)

profundus, hluboký, uložený v hloubce. (Ladislava Horáčková)

progenie, ortodontická anomálie, při níž je dolní čelist zvětšena a vysunuta vpřed s následným předkusem dolních předních zubů. (Ladislava Horáčková)

progesteron, viz gestageny.

progresivní, postupující. Označuje často onemocnění, pro něž je typické postupné zhoršování. (Ladislava Horáčková)

progresivní paralýza, onemocnění mozku, které je součástí třetího stadia syfilis. (Ladislava Horáčková)

Prochaska Jiří (... 1749 – ... 1820), ... (Petr Bureš)

Prokopec Miroslav (6. 8. 1923, Praha), docent RNDr., DrSc., antropolog. V letech 1945–1950 studoval na Přírodovědecké fakultě Univerzity Karlovy v Praze. Třetí ročník absolvoval na University College London u profesorů D. Forda a N. Barnicotta. Po návratu na Univerzitu Karlovu se specializoval v oboru antropologie. Po dosažení doktorátu v roce 1950 nastoupil na studijní pobyt u profesora Jiřího *Malého, v letech 1951–1954 absolvoval vědeckou aspiranturu. Jeho školiteli byli profesori V. *Fetter, L. Borovanský a O. Jírovec. Po ukončení aspirantury nastoupil do *Státního zdravotního ústavu, kde dosud působí jako expert pro obor antropologie. V roce 1957 získal titul CSc. (výzkum lesních dělníků) a v roce 1969 titul DrSc. (dospívání české a slovenské mládeže). Pracoval na pěti celostátních výzkumech dětí a mládeže, založených V. Fetterem v roce 1951, prováděných vždy v prvním roce každé dekády do roku 1991. Tři sta dětí z Prahy 3 sledoval s týmem odborníků od narození do dospělosti a stále je vede, již téměř padesátníky, v patrnosti. Výsledky publikoval v odborném tisku a na domácích i zahraničních kongresech a konferencích. V roce 1960 byl Čs. akademií věd pověřen vypracováním podkladů pro výrobu civilních ochranných masek pro děti i dospělé a později vedením úkolu v rámci Mezinárodního biologického programu (proměření 10 000 občanů od 15 do 65 let). Pro Ministerstvo školství připravil odborné podklady pro výstavu o životě a díle dr. Aleše *Hrdličky v Praze a Humpolci v roce 1959 a její dvě mutace v dalších dekádách. Vypracoval desítky expertiz pro Ministerstvo zdravotnictví a jiné instituce, zejména s tematikou ergonomickou. V rámci více než osmdesáti studijních cest, stáží, přednášek na zahraničních univerzitách a účastí na mezinárodních kongresech navštívil jedenadvacet evropských států a z mimoevropských zemí Austrálii, Egypt, Indii, Japonsko, Kanadu, Libanon, USA, některé z nich vícekrát. Cesty po stopách Aleše Hrdličky ho zavedly na Aljašku, do Kalifornie, Jižní Dakoty, Nového Mexika a na Floridu. V roce 1969 se účastnil

Čs. vědecké expedice do Austrálie, kde studoval domorodý kmen Rembranga v Arnhemské zemi. Do Austrálie se vrátil ještě třikrát jako Visiting Curator Jihoaustralského muzea v Adelaide, kde studoval z antropologického hlediska prehistorické sídliště Roonka na dolním toku řeky Murray, naposledy v roce 1990. V roce 1992–1993 pracoval jako Senior Scientist ve Smithsonian Institution ve Washingtonu, D. C., v USA. Přednášel na Pedagogické fakultě Univerzity Karlovy, v Ústavu pro další vzdělávání lékařů a farmaceutů, 17 let vedl zájmové kroužky Domu mládeže. Habilitoval se v roce 1993 a přednáší na Přírodovědecké fakultě Univerzity Karlovy jako externí pedagog. Je školitelem doktorandů a členem oborové rady biomedicínských oborů. Je autorem a spoluautorem více než 180 vědeckých prací a neméně tolika časopiseckých, souborných a populárně vědeckých článků, deseti knih, několika desítek závěrečných a cestovních zpráv, řady výstav, výukových a naučných filmů, video-filmů a gramofonové desky *Lidová hudba Arnhemské země*. Od České lékařské společnosti J. E. Purkyně obdržel v roce 1969 Kabrhelovu cenu (se spoluautory) za nejlepší knihu roku – *Tělesný a duševní vývoj současné generace našich dětí*. Je kromě jiného autorem knihy *Člověk a živočichové*, spoluautorem knih *Po stopách vývoje člověka*, *Biosféra a lidstvo*, první české vysokoškolské učebnice *Antropologie*, encyklopedie *ABC člověka* a učebních textů *Antropologické praktikum* a *Biologie člověka*. Navrhl pomůcky k hodnocení růstu dětí a mládeže, je majitelem chráněného vzoru „Faciometr“ a autorem zlepšovacího návrhu „Kaliper Somet“. Je nebo byl členem redakce časopisu *Annals of Human Biology*, *International Journal of Anthropology*, *Papers on Anthropology*, stávajícím nebo bývalým členem The Society for the Study of Human Biology, International Association of Human Biologists, New York Academy of Sciences, International Association of Auxologists, American Academy of Forensic Sciences, čestným členem European Anthropological Association. Je předsedou pražské pobočky *České společnosti antropologické, místopředsedou Společnosti Národního muzea a předsedou její antropologické sekce, členem České demografické společnosti a České etnografické společnosti, České lékařské společnosti J. E. Purkyně. Je nositelem *Pamětní medaile dr. Aleše Hrdličky za zásluhy o českou antropologii, medaile řecké Demokritovy společnosti v Xanthi a medaile University Eötvöse Loránda v Budapešti. Životopisná data Miroslava Prokopec jsou uvedena v 5. vydání *International Directory of Anthropologists*, v mezinárodním *Marquis Who's Who in the World* z roku 1982–1983, v *Československém biografickém slovníku 1992*, v *Českém biografickém slovníku 1999* a ve *Who is ...? v České republice 2002 a 2003*. Kontakt: Doc. RNDr. Miroslav Prokopec, DrSc., Narcisová 2850, 106 00 Praha 10, telefon: 272 658 906, e-mail: mprokopec@chello.cz. (Miroslav Prokopec)

prokreační rodina, rodina, kterou si jedinec založí manželstvím; skládá se z daného jedince, jeho manželského partnera (partnerů) a jejich potomků. (Jaroslav Skupnik)

proliferace, zmnožení buněk například v zánětlivém ložisku. (Ladislava Horáčková)

promiskuita, ničím nevázaný pohlavní styk s osobami druhého pohlaví; časté střídání sexuálních partnerů. (František Vrhel)

pronace, vnitřní rotace předloktí (předloketní kosti jsou v této pozici překříženy). (Ladislava Horáčková)

Prosimii, viz poloopice.

prostitute, poskytování pohlavního styku za odměnu (profánní prostitute) nebo z náboženských či ideologických důvodů (posvátná [kultovní] prostitute). Obě formy jsou rozšířeny transkulturálně a mají hluboké, pravěké a starověké kořeny. Posvátné milování bylo praktikováno ve většině starých loveckých a zemědělských kultur a civilizací a pohlavní akt spojený s rituálem zde sloužil k udržování a znovuobnovování plodnosti a k uchování božského řádu světa. Například v chrámových komplexech starověkých mezopotamských měst (Babylón, Kiš, Nippur, Sippar aj.) existovaly uzavřené domy s příbytky žen provozujících chrámovou prostituci. Kultovní zdůvodnění pohlavního styku s kněžími, králem

a dalšími muži není zatím zcela jasné a zdá se, že podobné soulože v sakralizovaných prostorách (akkadsky *gagim*) měly rituální charakter. Posvátné prostitutky (hieroduly) tvořily skupinu poměrně vysoce postavených kněžek (sumersky *lukur*, akkadsky *naditu*), které byly chráněny zvláštními právními předpisy. Za vlády babylónského krále Chammurapiho mohly například jako jediné ženy ve společnosti volně nakládat se svým majetkem, uzavírat smlouvy a obchodovat. Hieroduly pocházely z královských rodin nebo z rodin příslušníků dvorské družiny a vyšších úředníků. Posvátná prostituce byla součástí náboženských svátků a slavností, především v čase podzimní a jarní rovnodennosti, které provázely zčásti i orgie konané na počest bohyně plodnosti Inanny, jejichž hlavním smyslem bylo udržování a znovuoobnovování plodnosti. Zatím není jisté, zda se hieroduly účastnily i hostin, které následovaly po každoročních obřadech posvátného sňatku, svaté svatby (*viz hieros gamos*). Kromě kultovní prostituce existovala v Mezopotámii od konce 3. tisíciletí př. n. l. i prostituce profánní, provozovaná šenkýřkami a dalšími ženami v hospodách. I zde však šlo o činnost často zdůvodňovanou oslavami bohyně plodnosti Inanny a bohyně piva Ninkasy, které provázely bujaré pijácké písně. V sumerském mýtu Enki a řád světa patřila posvátná prostituce k božskému „řádu světa“ a objevuje se v seznamu civilizačních pojmů (sumersky *me*), jimiž bůh Enki obdaroval v opilosti bohyni Inannu. V eposu o uruckém králi Gilgamešovi je divoch Enkidu „polidštěn“ mimo jiné i opakovaným stykem s prostitutkou. Na dvorech asyrských králů se od 15. století př. n. l. setkáváme i s *harémy, jejichž vnitřní život upravovaly zvláštní zákony. V palácových prostorách s harémy a prostitutkami byly nalezeny i předměty (pečetítka, sošky) s erotickou tematikou. Kultovní i profánní prostituce je doložena i v Kanaánu v souvislosti s oslavami bohyně úrody a pohlavního života Astarte u Foiničanů a Pelištejců (Iz 23, 15–16; Na 3, 4–6 o asyrském městě Ninive). Ve starozákonních představách byla Mezopotámie „zemí smilstva“ a „velikou nevěstkou“, kterou Bůh spravedlivě potrestal úplnou zkázou (srov. Novozákonní Zj 17–18). (Jaroslav Malina)

prostorová analýza, archeologický záznam zkoumaný pod zorným úhlem prostorových vztahů, a to nejméně ve třech rovinách: systém komunit v krajině, skupina obydlí, jednotlivé obydlí. (Jiří A. Svoboda)

prostý člověk, *viz* šu-žen.

protekční chování, *viz* chování, protekční.

proteolýza, rozložení bílkovin na menší části – peptidy a aminokyseliny. (Ladislava Horáčková)

Prótesiláos a Láodameia, řecký manželský pár, který proslul oddaností ženiny lásky i ve smrti. Prótesiláos byl prvním padlým z Řeků v *trójské válce: toužil po vyniknutí, a proto se bez rozmyšlení vrhl na trójský břeh hned poté, co tam *Odysseus hodil svůj štít. Oba sice znali věštbu, že ten, kdo se první dotkne trójské země, zemře, ale Odysseus obratně skočil na svůj štít a věštba se vymstila Prótesiláovi, jenž byl vzápětí zasažen trójským šípem. Jeho manželka Láodameia ze žalu spáchala sebevraždu, podle pozdější římské verze jí bylo dovoleno vyvést na chvíli Prótesiláa z podsvětí, ale pak se tam musela vrátit a zůstat s ním. Tak je tento motiv zobrazován i na římských sarkofázích. (Marie Pardyová)

Protočínané („Prvotní Čínané“, „Předčínané“), moderní označení tvůrců prvních neolitických kultur (jangšaoské a lungšanské), kteří jsou považováni za předky dnešních Číňanů.

proximální, u končetin a jejich částí ve směru připojení k trupu. (Ladislava Horáčková)

průmyslová revoluce, revoluční změny výrobních postupů, k nimž došlo počínaje poslední třetinou 18. století, po vynálezu a zavedení parního stroje, jakožto zdroje energie: ruční výrobu začala nahrazovat hromadná výroba strojová, rostl počet dělníků, zvětšoval se trh, čímž se vytvořil prostor k zavádění nových strojů atd. (Marie Dohnalová)

prvek kulturní, *viz* kulturní prvek.

první čínský člověk, *viz* Homo erectus.

První svrchovaný císař, *viz* Š' chuang-ti.

První svrchovaný císař Čchinů, viz Čchin Š' chuang-ti.

Prvotní Číňané, viz Protočíňané.

Prvotní hřích, výtvarný motiv, který se objevuje velmi záhy, již koncem 3. století v raně křesťanském umění. Jeho první obrazové ztvárnění ovlivnila ikonografie římského svatebního obřadu tzv. **dextrarum iunctio*. Motiv s Adamem a Evou u stromu s hadem se někdy kombinoval s přítomností Krista držícího symboly práci přisouzených této dvojici po vyhnání z ráje. Samostatné ztvárnění „vyhnání z ráje“ je o několik desetiletí mladší, jeho první doklad se objevuje na tzv. Lotově sarkofágu v katakombách sv. Sebastiana v Římě z let 340–350. (Jaroslav Malina)

předávání, viz tradice.

Předčíňané, viz Protočíňané.

Předkolumbovská Amerika, v klimaticky příznivých oblastech mexické náhorní plošiny, na poloostrově Yucatánu, v přilehlých oblastech a ve středních Andách se rozvíjely nejvyspělejší americké kultury. Měly celou řadu společných znaků: intenzivní zemědělství, husté zalidnění, zakládání měst, stavby monumentálních chrámů, organizované vojsko a silně diferencovanou společnost. Andské a středoamerické kultury byly nepochybně vzájemně spjaty (mimo jiné to dokládá všem společné pěstování kukuřice, bobů a dýní), kulturní výměna tu však probíhala v raných, formativních fázích vývoje. Přisoudíme-li (podle úvah některých archeologů a historiků) Aztékům – „Germánům Ameriky“ – třetí místo, budou se o nejvyšší příčky na pomyslném žebříčku vyspělých indiánských civilizací této „Ameriky civilizačního jádra“ ucházet Mayové – „Řekové Nového světa“ – a Kečuové – „Římané Ameriky“. Je obtížné a nejspíš i nesmyslné rozhodovat, kterým z nich přiznat vítězství; amerikanisté kladou na čelné místo to či ono etnikum, obvykle podle specializace badatele. Jihoameričtí Kečuové v Peru a přilehlých oblastech patrně dosáhli ve své původně mnohonárodnostní říši vrcholu jednotné státní správy a organizace veřejného života. Kečuové byli v tomto ohledu možná o poznání úspěšnější než Mayové. Mayové i Aztékové v Mezoamerice však zase dokonaleji usoustavnili náboženský rituál, jeden z nejzákladnějších projevů staré americké společnosti. A Mayové propracovali pečlivěji než kterýkoliv jiný národ, a to v celosvětovém měřítku, matematiku a vědu o kalendáři na základě astronomických znalostí, které stavějí jejich výkony, a tím i celou civilizaci velmi vysoko. Teprve novověká Evropa dokázala překonat své předchůdce z dob, kdy o celém západním světadíle neměli lidé Starého světa ani tušení. K nejvyspělejší *mezoamerickým civilizacím* patřili *Mayové*, kteří obývali poloostrov Yucatán, jihovýchodní Mexiko, Guatemala, zčásti Salvador a Honduras. V tomto prostoru zakládali své městské státy a pěstovali kukuřici, která byla jejich základní obživou. Měli vlastní hieroglyfické písmo, jehož luštění doznalo od přelomu osmdesátých a devadesátých let minulého století závratných výsledků, umožňujících konstruovat dynastické dějiny mayských měst „zvnitřku“. Z poměrně bohaté mayské literatury zůstaly po ničivém působení španělských kněží v údobí bezprostředně po conquistě jen tři takzvané *kodexy*, uložené nyní v Drážďanech, Paříži a Madridu. *Drážďanský kodex* je bezesporu nejhodnotnější, zahrnuje 39 listů s textem po obou stranách a obsahuje převážně astronomická data. Pařížský *Codex Peresianus* má rituální obsah; byl nalezen náhodně roku 1860 v Národní knihovně v koši mezi makulaturou s nápisem *Pérez*. Madridský *Codex Tro-cortesianus*, objevený ve Španělsku rovněž v roce 1860 na dvou různých místech, obsahuje 56 listů a většinou astrologickou náplň. Nověji se objevuje čtvrtý mayský kodex, zvaný *Grolier*. Františkánský mnich a pozdější biskup Diego de Landa, jehož *Relación de las Cosas de Yucatán* z poloviny 16. století je základním pramenem pro pozdní mayské dějiny, měl ještě možnost seznámit se s obsahem stovek mayských kodexů. V roce 1562 však podepsal rozkaz, aby byly všechny veřejně spáleny na hranici. Píše o tom: „*Našli jsme velké množství knih ... (...) a neobsahovaly nic než pověry a ďábelské lži, a tak jsme je všechny spálili, čehož oni (Mayové) nad očekávání litovali a zřejmě tím velice trpěli.*“ Hlavní důkazy o mayské minulosti přinášejí zachované stavby, sochy, nástěnné malby a

keramika. I tyto pozůstatky však byly objeveny až v moderní době. Po dobytí Mexika zaměstnávala Španěly téměř výlučně fascinující aztécká kultura, možná také proto, že v aztéckých chrámech (na rozdíl od mayských svatyní) bylo možno získat zlato. Zatímco v aztécké oblasti existuje vlastně jen jedna monumentální stavba – zřícenina Xochicalca, na území Mayů jich bylo objeveno několik set. Každé z mayských měst se vyznačovalo vlastní, specifickou architekturou. Dodnes nebylo jednoznačně objasněno, proč mayská města (například Tulum, Uxmal, Chichen Itzá, Copán, Tikal, Mayapán nebo Palenque) existovala vždy jen po několik století – a pak byla náhle opuštěna. V roce 1956 bylo objeveno doposud neznámé středisko Dzibilchaltun ve vzdálenosti šestnáct kilometrů od Méridy na poloostrově Yucatánu, jehož archeologický průzkum přinesl překvapení: Dzibilchaltun byl založen kolem roku 2000 př. n. l. a nepřetržitě obýván třicet sedm století, tedy ještě po španělské conquistě. Otázkou přechodného obývání mayských měst se zabývali mnozí vědci, kteří se na ni pokoušeli odpovědět různými hypotézami: města byla opuštěna pro morové epidemie, pro nedostatek vody, válečné zrušení nebo proto, že některá z nich byla založena a po určité době udržována jen z náboženských důvodů ... Je nesporné, že dnešní impozantní zbytky mayské architektury nesloužily nikdy jako obydlí prostých lidí. Byly zasvěceny panteonu rozmanitých božstev pod péčí vládnoucí kněžské aristokracie. V 11. století pronikli na mayské území *Toltékové* ze středního Mexika a dobyli je. Mayský kulturní vliv tím však nebyl nijak výrazně narušen. Vzájemné doplňování obou kultur vedlo k jakési *mayské renesanci*. Umění a architektura znovu kvetly, obohaceny o toltécké motivy. Hlavním dekorativním prvkem bylo zobrazení Cuculcána či Quetzalcóatla v podobě Opeřeného hada. Ve 12. století došlo z neznámých důvodů k občanské válce mezi mayskými městy Mayapán a Chichen Itzá. Z bojů vyšel vítězně Mayapán, a ovládl tak většinu poloostrova Yucatánu, avšak v roce 1441 byl sám napaden potomky toltéckých vetřelců. Obyvatelé města přitom buď zahynuli nebo uprchli, město bylo vypleněno a zničeno. Země se rozdrobila na množství znepřátelených útvarů. Přírodní katastrofy v roce 1467 pak způsobily obrovské ztráty a smrt desetitisíců lidí. První kontakt se Španěly počátkem 16. století přinesl další smrtonosnou pohromu – epidemii neštovic. Yucatánský poloostrov si však Španělé podrobili až po těžkých bojích poměrně pozdě – v roce 1546. Jednu z prvních civilizací, jež vyrůstá z rurálního světa předkolumbovské Ameriky a začíná budovat prvotní městská centra, představují vedle Mayů nepochybně *Olmékové*. Kultura, která se zrodila na převážně rovinatém území dnešních mexických států Veracruz a Tabasco (na ploše zhruba 18 000 čtverečních kilometrů) zahrnovala kolem 350 000 obyvatel; její název *olmécká* je odvozen od označení *Olmeca*, „Obyvatelé země kaučuku“. Hlavní epocha rozkvětu říše Olméků spadá do období 1200 až 500 let př. n. l., a to především ve střediscích La Venta, Tres Zapotes a San Lorenzo. Zánik této kultury („tvůrců obřích hlav“ z kamene) je nejasný. Jisté je pouze to, že na jejích troskách vzniká celá řada dalších civilizací, jejichž jádro se kolem roku 400 př. n. l. soustřeďuje (hlavně po zničení Cuicuilka vyvřelou lávou ze sopky Xitle) do oblasti, které zhruba od roku 350 n. l. do roku 650 n. l. dominovalo nejvýznamnější kultovní středisko předkolumbovského Altiplana – *Teotihuacán*, „Místo zrození bohů“, jak je později nazývali Aztékové. Městské centrum dosáhlo svého kulminačního bodu kolem roku 650, kdy mělo asi 200 000 obyvatel. Pak nastává období úpadku, trvajícím zhruba sto let. Teotihuacán byl dobyt a vypleněn; dodnes není přesně známo kým, a na mexické scéně se objevují již zmínění *Toltékové*. Kultura, jež tak výrazně zasáhla do mayských dějin, měla své krystalizační centrum v Tule-Tollanu a přinesla mezoamerickým civilizacím (kromě jiného) především postavu boha-kulturního hrdiny Quetzalcóatla (patrně to byl jeden ze zbožněných toltéckých vládců). *Toltékové* pěstovali kukuřici, boby, pepř a bavlnu. Vytvořili piktografické písmo, jímž zachycovali významné události. Toltéčtí kněží se zabývali astrologií a kosmogonií. Užívali kalendář, známý rovněž Mayům: ceremoniální o 13 měsících po dvaceti dnech, s cyklem 52 let a běžný o 18 měsících po 20 dnech s pěti volnými dny koncem roku. Je pozoruhodné, že architektura

toltéckého hlavního města Tuly vykazuje stejné prvky jako mayská města Chichen Itzá a Mayapán. Současně s Tulou bylo patrně vybudováno Xochicalco se slavným chrámem Quetzalcóatla. Sloužilo jako náboženské a administrativní centrum všech kmenů usídlených v této oblasti. Na hlavní náměstí vedly silnice ze čtyř světových stran. V době úpadku Toltécké říše ve druhé polovině 12. století se do hustě zalidněného toltéckého Anahuaku přistěhoval ze severu malý, do té doby bezvýznamný kmen kočovníků. Nově příchozí si říkali Tenochkové nebo Mexikové, později však prosluli pod jménem *Aztékové*. Jejich původní počet v průběhu migrace nepřesahoval 5 000 osob. Přicházeli v údobí, kdy mnohé středoamerické kultury již skončily nebo zanikaly a stávaly se pouhou legendou, zatímco kultury jiných etnik – Zapotéků, Mixtéků, Totonaků, Tarasků či Huastéků – prožívaly překotný rozvoj. Prvním sídlem Aztéků se stal Chapultepec čili „Hora lučních kobylek“, kde zůstali asi do poloviny 13. století. Pak se pod tlakem vnějších okolností (ohrožení sousedy) usadili na bahnitěm ostrůvku jezera Texcoco a založili *ostrovni osadu*, které dali jméno *Tenochtitlán*. V průběhu následujících staletí se Tenochtitlán stal nejen *hlavním městem* říše Aztéků, ale v širším slova smyslu spojení Tenochtitlán-Mexico označovalo celý aztécký *státní útvar*. Ten ovšem nikdy nebyl pevným státem, nýbrž konglomerátem různých oblastí se silně odstředivými tendencemi, jichž nakonec dokázal mistrně využít španělský conquistador Hernán Cortés (1485–1547). Po svém příchodu do Mexického údolí se Aztékové stali vazaly vládce z Azcapotzalka. Jako jejich první vladař je v *análech* připomínán Acamapichtli (1376–1396), po něm nastoupili Hutzilihuitl, Chimalpopoca a Itzcóatl (až do roku 1440). Zejména poslední jmenovaný byl výborným politikem a organizátorem. Aby vymanil Tenochtitlán z nadvlády Azcapotzalka, spojil se s *Nezahualcóytem*, vládcem Texcoca, zvítězil v boji s Azcapotzalkem a posléze založil trojalianci: Tenochtitlán, Texcoco a Tlacopan. Tento svaz tří měst pak byl po devadesát let základem politického dění v Mexickém údolí. Založením konfederace začíná tvrdá nadvláda Aztéků a jejich méně významných spojenců Texcoca a Tlacopan. Vojska trojspolku vedená Itzcóatlem postupně ovládla celé pobřeží jezera Texcoco. Města, která se vzpírala (například Xochimilco), byla zničena. Itzcóatlův nástupce Moctezuma I. Ilhuicamin („Nebeský lučištník“) převzal vládu nejen nad konfederací, ale i nad celým Mexickým údolím. Jediným soupeřem trojspolku, který v této době ještě vzdoroval, byl svaz jedenadvaceti měst v jižní části údolí v čele s Chalkem. I toto seskupení bylo rozbito a Moctezuma se soustředil na dobývání celého Mexika. Snažil se vnitrozemskému Tenochtitlánu otevřít cestu k moři. A tak vedl války proti Cholule a Tehuacánu, až se svými vojsky nakonec dosáhl pobřeží Mexického zálivu. Aztékové vybudovali mohutnou říši na obrovské rozloze mezi dvěma oceány, od pustin severního Mexika až po dnešní Guatemala. Jejím centrem se stal aztécký Tenochtitlán. Panovník Moctezuma II. se už věnoval pouze potlačování povstání podmaněných kmenů. Byl prvním knězem a vládcem říše v rozkvětu – a právě tehdy se v Novém světě objevili Španělé: španělská conquista smetla Aztéckou říši a vedla k zhroucení kultury i společenské organizace. Základem prosperity aztécké civilizace bylo zemědělství: převažovalo pěstování kukuřice, z ostatních plodin hrály důležitou roli rajská jablčka, kakaové boby i tabák. Zemědělství bylo doplňováno lovem a rybolovem. Z domácích zvířat se choval pouze krocán a pes. Z toho vyplývá, že hlavní masou aztéckého obyvatelstva byli rolníci – *macehualtin*. Rolník a jeho rodina žili na přidělené občinové půdě a jako její *nájemce* musel nejen platit daně, ale také vykonávat vojenskou službu a podílet se na kolektivních stavbách chrámů, silnic a na dalších rozsáhlých dílech. Na opačném, nejvyšším stupni aztéckého společenského žebříčku stáli páni – *tecuhtli*. V podstatě to byla aztécká *šlechta*, na kterou se nevztahovala povinnost platit daně. Na rozdíl od řadových Aztéků zastávali její příslušníci vysoké státní funkce. V čele aztécké říše stálo šest vládců, z nichž nejvyšší úlohu hrál ten, který řídil zahraniční politiku – *tlacatecuhtli*. Druhým nejdůležitějším úředníkem se stal jakýsi místokrál – *cihuacoatl*. Proto byl Moctezuma, ve skutečnosti *tlacatecuhtli*, prvními Španěly běžně nazýván císařem a jeho říše byla pokládána

za impérium. Další privilegovanou vrstvou aztécké společnosti byli obchodníci – *pochteca*. Měli v Tenochtitlánu vlastní čtvrť a uzavírali manželství pouze v rámci své společenské vrstvy. Panovník si jich vážil z důvodů ekonomických i proto, že obchodníci, cestující různými kraji, vykonávali zároveň jistý druh špionáže, když podávali cenné zprávy vojenského charakteru. Poslední vrstvou aztéckého obyvatelstva byli otroci – *tlatlacotin*. Jejich postavení se však výrazně lišilo od údělu, který si běžně představujeme pod pojmem otrok. Aztécký otrok bydlel, oblékal se a živil jako každý jiný příslušník obce. Mohl se oženit se svobodnou ženou, jeho děti byly svobodné, a dokonce sám směl vlastnit další otroky. V diametrálně odlišném postavení se zpočátku nacházeli otroci, kteří se rekrutovali z řad válečných zajatců. Ti byli většinou obětováni na oltářích aztéckých božstev. S ekonomicko-spoolečenskou strukturou aztécké společnosti úzce souvisí kultura. Celý komplex aztéckého umění je možno rozdělit do několika kategorií: architektura, sochařství, malířství a drobnomalba, umělecká řemesla (zlatnictví a cizelérství), literatura, hudba a tanec. Představu o aztécké architektuře si můžeme udělat pouze podle popisů a nákresů soudobých zpravodajů, protože všechny stavby v Tenochtitlánu byly zničeny v roce 1521. Španělé současně s dobýváním systematicky bořili město a jeho troskami zasypávali kanály a laguny. Kromě zničeného Tenochtitlánu se dochovalo jen několik málo staveb vybudovaných Aztéky. Sakrální architektura měla nejčastěji formu pyramidy se svatyní na vrcholu, v profánní architektuře dominovaly honosné paláce, mnohdy obklopené překrásnými zahradami. Důležitou úlohu hrála také architektura vojenská – pevnosti, opevněné věže chránící důležité komunikace. S aztéckou architekturou úzce souvisí skulptura. Celá řada aztéckých sochařských děl však byla zničena v období conquisty i v pozdějších staletích. Díla, která se dochovala, udivují různorodostí a kvalitou uměleckého provedení. Bohatě bylo také rozvinuto umění inkrustace, úzce související se specifickým odvětvím sochařství – zhotovováním obličejových masek. Sochařských prací ve dřevě se zachovalo poměrně málo, jsou to hlavně reliéfní ozdoby na bubincích – *teponaztle*. Malířství se u velkých klasických civilizací Mexika vyvíjelo dvojím směrem: jednak to bylo malířství nástěnné – vynikají mayské fresky z Bonampak nebo nástěnné malby ze zapotéckých hrobek v Monte Albánu, jednak psaní a iluminace knih – kodexů Mayů, Mixtéků a Aztéků. Iluminaci a drobnomalbu aztéckých mistrů můžeme obdivovat v kodexech, které se dochovaly do současnosti – *Codex Borbonicus*, *Codex Mendoza* a další. Rovněž aztécká umělecká řemesla jsou bohatě rozvrstvena. Rozvíjelo se zlatnictví a cizelérství, zpracovávalo se peří ptáka *quetzala*, tkala se bavlna. Umělecké zpracování nádherných aztéckých skvostů okouzlo nejen španělské conquistadory, ale i věhlasné umělce té doby. O aztéckých uměleckých předmětech se s obdivem vyjadřoval například německý malíř Albrecht Dürer, vzletné popisy aztéckých klenotů nalezneme i v dopisech Hernána Cortése a v dílech mnoha španělských kronikářů. Důležitou součástí aztéckého umění byla literatura, přestože aztécká společnost na přelomu 15. a 16. století nedospěla ještě k vytvoření hláskového písma. Aztékové používali ve svých slovesných projevech spojení obrázkového písma s ústní tradicí. Kodexy jim sloužily pouze jako pomůcka, podpora paměti při memorování textů: aztécké písmo nezachycuje řeč a zvuk, ale pouze významy slov. Tento druh písma byl znám ve Střední Americe již kolem počátku našeho letopočtu. Sami Aztékové pokládali za jeho vynálezce boha *Quetzalcóatla* (Opeřený had). Ovšem písmo a kodexy převzali až ve 14. století od Mixtéků, kteří byli opravdovými mistry v jejich vytváření. Aztékové psali své záznamy buď na vydělanou jelení kůži nebo na listy *papíru* vyrobeného z vláken agáve. Popsané listy se lepily k sobě – vznikla tím jakási leporela, dosahující délky až kolem deseti metrů (kodexy). Výklad kodexů byl udržován ústním podáním ve školách (*calmecac*). Některé z textů byly po conquistě opatřeny vysvětlivkami psanými latinkou, ať již ve španělštině či *náhuatlu* (jazyce, kterým hovořili Aztékové a jim příbuzné kmeny patřící do yutoaztécké jazykové skupiny). Jak bylo naznačeno, důležitou úlohu pro uchování aztéckých textů sehrál *calmecac*. V aztéckém státě

existovaly dva druhy škol: *calmecac* a *telpochcalli*. Obě se od sebe lišily obsahovou náplní. Zatímco telpochcalli, škola pro nižší vrstvy, zařazovala do svých učebních osnov hlavně nauku o zacházení se zbraní, řemeslech a zemědělství, osnovy calmecaku byly mnohem bohatší: čtení, psaní, astronomie, rétorika a další předměty. Jedním z vyučovacích předmětů v calmecaku byla i výuka v psaní veršů, dalo by se říci výuka praktického básnictví. Aztécká literatura zahrnuje tři hlavní útvary: První obsahuje *zprávy předků*, to znamená ústní tradici opřenou o rukopisy a přenášející z pokolení na pokolení náboženské záznamy, mýty, popis rituálních ceremoniálů, znalosti z medicíny a vzpomínky na historické události. Druhou skupinu tvořily *morálně-filozofické texty*, které Aztékové chovali ve velké oblibě. Třetí součástí aztécké literatury byla *poezie*, úzce spjatá s hudbou a tancem. Básně se často přednášely za zvuku rytmických hudebních nástrojů. Básníka a zpěváka označuje slovník náhuatlu stejným slovem *cuicani*, což je jasným dokladem toho, že tato umění spolu souvisela. Právě v poezii se výrazně uplatnilo poetické nadání Aztéků. Aztécká literatura nezahynula s pádem Tenochtitlánu v roce 1521, stejně tak jako nezahynuli Aztékové. Zůstala zachována péčí španělských misionářů, kteří za pomoci dnes již mnohdy anonymních indiánských informátorů sbírali a shromažďovali aztécké texty a zároveň vzdělávali první představitele indiánské inteligence. Kvetoucí hlavní město, nádherné paláce a chrámy, rozsáhlé náboženské slavnosti spojené s krutým obětním ritem, imaginativní náboženství stojící na hrozných katastrofických základech, zjemnělá křehká poezie ... až do těchto krajních úvatí dospěli Aztékové ve svém prudkém expanzivním růstu. A pak se objevila první znamení příchodu něčeho nového, neznámého – vpadli sem Španělé ... *Andské civilizace* se úspěšně rozvíjely tam, kde výškový rozdíl mezi nebetyčnými vrcholy hor a bezednými hloubkami v jejich těsné blízkosti je na celé zeměkouli největší. V nepříliš příznivých, či dokonce krutých přírodních podmínkách rostla způsobem v mnoha ohledech svébytným, a přesto dosáhla jednoho z vrcholů lidského úsilí v celé dosavadní historii. Na svazích středních And, a především v jejich údolích, v úzkých povodích krátkých sezonních horských říček navzájem oddělených pustinou, ale i na suchém a chladném pobřeží v sousedství jedněch z nejrybnatějších vod světa, v dnešní vnitrozemské Bolívii a v přímořském Peru, též v Ekvádoru a v severním pouštním Chile vznikaly a zanikaly kultury a civilizace jako výsledek důmyslného využívání místních zemědělských zdrojů. Byla to společnost zeměpisnou rozlohou většinou tak malá, že existovala natěsnána vedle sebe, aniž se ovšem příliš ovlivňovala či vůbec dotýkala. Těch drobných bylo daleko více, než kolika zde můžeme být i jen ve stručném přehledu věnovat pozornost. Snad čtyři a půl tisíce let je v naší době ranému zemědělskému osídlení v *Huaca Prieta*. V 9. až 1. století př. n. l. se *Chavín de Huantár* v horách vyznačoval vedle impozantních staveb z kamene, zlatými ozdobami, jakož i reliéfně provedenými levharty, pumami, kondory nebo hady. Pouze o několik století mladší jsou nálezy z poloostrova *Paracasu* – dobře zachované mumie v jeskyních oděné do kvalitně tkaných a bohatě zdobených látek. V průběhu 1. tisíciletí našeho letopočtu andský člověk zcela ovládl pobřeží i vysoké hory. Na pobřeží v severním Peru vynikla v prvních devíti stoletích *mochická kultura*: vysokou úroveň vykazovala v mnoha řemeslných oborech i v uměleckém projevu. Jejím nositelům Mochikům dali jméno Španělé – odvozením od názvu řeky Moche. Tato civilizace se zrodila a rozvíjela v uvedené oblasti v prvních deseti stoletích našeho letopočtu. Představovala klasickou kulturu městského typu s rozvinutým zemědělstvím, silně militarizovanou a otrokářskou. Výnosy z dosti úrodné půdy dokázali ještě zvýšit důmyslným systémem zavlažování a hnojením *guanem*; zatímco města šetrně budovali v neúrodných částech země. Maso získávali nejen z domestikovaných zvířat a ptáků (hlavně lam a krocanů), ale také lovem a rybolovem. V údolí řeky Moche nedaleko dnešního peruánského města Trujillo se nalézají významné archeologické památky – Chrám slunce (Huaca del Sol) a Chrám Měsíce (Huaca de la Luna). Základna první stavby má rozměry 228x136 metrů a do výšky 18 metrů se pne v pěti terasových stupních. Byla vybudována ze

130 milionů nepálených cihel sušených na slunci (*adobe*) a spojovaných cihlářskou hlinou. Druhý z těchto významných architektonických skvostů stojí na mnohem menší bázi (80x60 metrů). Uvnitř byly objeveny fresky zobrazující zajímavou legendu o vzpouře zbraní proti lidem. Stejně jako u mnoha obdobných staveb či hrobů v Egyptě byly pyramidy citelně poškozeny lupiči, ale tak jako v Egyptě existuje jediný doklad nevyloupené hrobky faraona Tutanchamona, známe podobný příklad bohaté hrobky významné osobnosti mochické kultury, která byla objevena v roce 1987 u Sipánu poblíž Lambayeque; tento snad nejbohatší hrob Nového světa bude možná po zhodnocení všech aspektů mít pro předkolumbovskou archeologii podobný význam jako Tutanchamonova hrobka pro egyptologii. Mochikové obývali řadu údolí na severním pobřeží dnešního Peru. Dodnes lze také obdivovat mnoho pozůstatků, dalo by se říci mochických technických staveb, především zavodňovacích systémů nebo akvaduktů i architektonických děl, například pyramid s barevnými freskami, které zachycují válečné scény. Mochikové dávno před Inky stavěli důkladné silnice, sloužící k přesunům *rychlých posílů (chasqui)* se zprávami, malovanými znaky – *pallares*. Obdivuhodné úrovně dosáhli Mochikové v keramice, která v duchu „naivního realismu“ podává působivé svědectví o jejich každodenním životě. Z mochické keramiky poznáváme, jak se lidé milovali, jak vypadali kněží, lékaři nebo válečníci, vidíme, že příslušníci vysokých vrstev společnosti si malovali tváře, tělo i chodidla, zdobili uši a nosy ... Současníci tvůrců mochické kultury, lidé *nazcaské kultury*, žijící ovšem na opačném konci peruánského pobřeží, vynikali zvláště v tkalcovství a v keramice, tvarově velice rozmanité a pestře polychromně zdobené, avšak především prosluli vytvářením obrovitých obrazců na planině El Ingenio. Teprve v našem století začali archeologové zkoumat a na pravé místo zařazovat tyto starobylé kultury, které o tolik staletí, či dokonce tisíciletí předcházely známou klasickou dobu Incké říše. Vývoj se nezastavil ani v severním Peru, kde se zaskvěla, již v našem tisíciletí, *Chimúská říše* (stát dovedných zemědělců, chovatelů, stavitelů chrámů i měst a tvůrců velice krásné keramiky) s výstavným hlavním městem Chan-chanem. Chimúové byli obyvateli Chimúské říše (nazývané také „Království Chimor“) (1250–1465), která vyrostla na území Mochiků pod silným vlivem kultury Huari a Tíwanaku. Podle legendy připlul první chimúský vládce Naymlapa se svým dvorem po moři ze severu, snad z Mezoameriky. Pod vedením panovníka Nansena-pinka Chimúové ovládli mochické území a malé panství Lambayeque. Za vlády Minchana-samana opanovali všechna pobřežní údolí od Túmbezu až po dnešní Limu v celkové délce asi tisíc kilometrů. Nejjižnější pevnost říše představovala stupňovitá pyramida Paramonga. Chimúská města, postavená na neúrodné půdě a chráněná silnými zdmi, spojovaly až šest metrů široké silnice, sloužící (stejně jako u Mochiků a později u Inků) posílům. Chimúové prosluli obchodováním s pobřežními osadami jižního Peru a severních And. Obchodníci se plavili na balzových vorech s plachtami, zatímco k mořskému rybolovu stačily rybářům totorové čluny. Chimúská říše byla dobyta Inky v roce 1465. Půda u Chimúů stejně jako u Mochiků či Inků patřila vládci a byla přidělena jednotlivým rodinám. Zemědělci zúrodnili pobřežní pouště pomocí zavlažovacích kanálů a pěstovali tam kukuřici, tykev, fazole, maniok, ananas a další rostliny. Moře bylo zdrojem ryb, chaluh, měkkýšů a také soli. Řemeslníci vyráběli vedle drahocenných tkanin i ozdoby z perí, odlévali a tepali ze zlata, stříbra a mědi šperky, obličejové masky, obřadní nože (*tumi*) a v Lambayeque je nádherně vykládali smaragdy a tyrkysy. Nejmocnějším chimúským božstvem byla bledá luna *Si*. Inkové nazývali obyvatele Chimoru Yunky (kečujsky Yunca). Ve vnitrozemí vznikaly rovněž první státy. K nejvýznamnějším (a z hlediska přírodního prostředí) nejpozoruhodnějším patřila *Tíwanacká říše* s hlavním městem Tíwanaku, ležícím 16 kilometrů na jih od jezera Titicaca ve výši téměř 4 000 metrů nad mořem. Civilizace Tíwanacké říše se rozvíjela zhruba 1 500 let, od 5. století př. n. l., největšího rozmachu dosáhla ve 4. až 8. století. Prosperita byla zajištěna neobyčejně racionálně rozvinutým zemědělstvím, které (na základě poznatků z nedávno provedených experimentů) převyšovalo dnešní úroveň agrikultury v této jinak málo výnosné a

pro život drsné vysokohorské oblasti. A tak měli tíwanačtí *Aymarové* dobré hospodářské podmínky a zázemí i pro organizování velkolepých megalitických stavitelských projektů, které se uskutečnily zejména v Tiwanaku. Zrod a následný prudký a expanzivní růst *Incké říše* představuje ve vývoji civilizačních center v jihoamerické andské oblasti závěrečnou epochu, v níž Inkové navazují na dlouhý sled předcházejících kultur. Počátky jejich pozdějšího mocného impéria jsou velmi skromné. Zdá se, že na přelomu 12. a 13. století tvořili skupinu jedenácti občin (*ayllu*) kolem svého kulturního centra Cuzka. Stejně jako u mezoamerických Mayů a Aztéků, také u Inků bylo základem ekonomiky zemědělství, v tomto případě založené především na pěstování brambor, chovu lam a alpak. V Incké říši rovněž existovala povinnost účastnit se veřejných prací, především při budování silnic, chrámů nebo pevností. První inčtí panovníci – Manco Capac, Sinchi Roca, Lloque Yupanqui, Mayta Capac, Inca Roca, Yahuar Huacac – mají zčásti mytický charakter. Jejich vláda pokrývá poměrně dlouhé období od počátku 13. století do třicátých let století patnáctého. Ani jeden z nich nepodnikal válečná tažení, aby rozšířil vlastní državy. Jednotlivá města sice čas od času organizovala nájezdy a vítězové pak vybírali tribut od poražených, ale není možné hovořit o žádném politickém sjednocování, jež by směřovalo k založení centralizovaného státu. Základy k němu položil teprve na počátku 15. století Wiracocha Inca, který upevnil svou moc na území sahajícím do vzdálenosti asi půl stovky kilometrů od Cuzka. Se systematickou expanzí začal až jeho syn Pachacuti (1438–1471). Dobře organizovaná armáda Inky Pachacutiho, jejíž vojáci se rekrutovali především z příslušníků porobených kmenů, okupovala nejdříve aymarskou oblast v okolí jezera Titicaca, na severu dospěla až k rovníku a obsadila území dnešního Ekvádoru a část jižní Kolumbie. Pod vládou Inků se dostalo rovněž celé peruánské pobřeží a po tvrdých bojích byla dobyta i významná Chimúská říše. Pachacuti dal kolem poloviny 15. století vystavět obrovské pevnosti Sacsahuamán a Machu Picchu v oblasti Cuzka, které dodnes udivují svou obdivuhodnou architekturou. Sacsahuamán sloužil zřejmě i jako úkryt pro obyvatelstvo v době válečného ohrožení. Inka Tupac Inca Yupanqui (1471–1493) se pokusil proniknout do tropických pralesů Bolívie, brzy však byl nucen se stáhnout a potlačit aymarské povstání. Pak se zaměřil na expanzi jižním směrem. Jeho vojsko překročilo poušť Atacama a vpadlo do Argentiny, kde porazilo bojovné Araukány. Huayna Capac (1493–1527) pak dovršil expanzi v jižních Andách a upevnil celou říši. Po jeho smrti vzplanul prudký boj o trůn mezi jeho legitimním synem Huáscarem a levobočkem Atahualpou. V občanské válce posléze zvítězil Atahualpa, který měl k dispozici zkušenější vojenské oddíly a zároveň oba nejlepší generály tehdejší říše Inků – Quisquise a Chalcuchimu. Vítězství dosáhl v roce 1532, v době kdy se španělští dobrodruzi v čele s Franciskem Pizarrem vyloďili na peruánském pobřeží. Uprostřed mírového vyjednávání upadl Atahualpa do španělského zajetí a 29. srpna 1533 byl zardoušen. Jeho smrt znamenala konec andské veleříše. Zdá se, že říše Inků byla jedním z nejlépe organizovaných státních útvarů v tehdejší světě. Bezchybně fungující administrativní hierarchie se vyznačovala jednoduchostí. Říše byla rozdělena do čtyř provincií: severozápadní (Ekvádor, severní a střední Peru), jihozápadní (jižní Peru), východní (východní Peru) a jihovýchodní (náhorní plošina, jezero Titicaca, převážná část Bolívie, severozápadní Argentina a severní Chile). Toto rozdělení vyjadřoval i oficiální kečuánský název inckého státu – *Tahuantinsuyu*, „Země čtyř částí“. V hlavním městě každé provincie sídlil guvernér, spřízněný s panovníkem. Čtyři guvernéři tvořili nejvyšší státní radu, která se scházela v hlavním městě Cuzku a předkládala panovníkovi své návrhy. Guvernérům byli podřízeni náčelníci – *kurakové*. Svou funkci dědili a jejich význam závisel na počtu obyvatel (10 000, 5 000, 1 000 a 100), jež měli pod svou vládou. Na dolním stupni správního žebříčku stáli předáci pro 50 a 10 lidí; jejich funkce nebyla dědičná. Na vrcholu celé sociální pyramidy měl své místo panovník – *Inka*. Od mládí mu kněží vštěpovali, že je přímým potomkem Slunce a že vládne na zemi jako živý bůh. Inka měl absolutní moc a jeho postavení bylo natolik výlučné, že se směl oženit pouze s vlastní sestrou. Organizovanost byla výrazným

rysem historického údobí říše Inků. Územní expanzi doprovázela důsledná akulturace podmaněného obyvatelstva, jemuž byl vnucen nejen jazyk dobyvatelů, ale i náboženství a zvyky. Tento systém byl v některých ohledech téměř dokonalý a incký stát v té době měl jako jediný na světě jasný sociální program: obecný lid v říši – *hatunruna* byl rozdělen do dvanácti věkových tříd. Poslední z nich, lidé starší šedesáti let, byli zproštěni jakékoli práce, lidé nad padesát let pracovali podstatně méně. Kdo nemohl pracovat vůbec – nemocní, vdovy, stejně jako již zmínění „*důchodci*“ – dostával od státu veškeré zaopatření, zejména stravu a oděv. Paralela s utopickým socialismem je nasnadě. Přísná společenská stratifikace se odrážela v rudimentárním školství, podobně jako u Aztéků. Pouze děti nobility směly navštěvovat jedinou školu v Cuzku. Během čtyřletého studia se žáci v prvním roce učili jednotnému státnímu jazyku *kečua*, v druhém roce studovali náboženství a rituály, v třetím se seznamovali s mnemotechnickou pomůckou *quipu*, poslední rok byl věnován studiu historie, mravů, především však vedení záznamů s pomocí quipu. Quipu byly provazce s množstvím dalších bočních provázků, na něž se v určitých vzdálenostech navazovaly uzly; velkou důležitost pro správné *čtení* měla zřejmě i různobarevnost. Justiční systém přihlížel k původu viníka: čím bylo jeho postavení nižší, tím byl vyšší trest. Spravedlnost byla vždy velmi přísná, často krutá. Velkým proviněním byla vražda, ovšem takřka na stejné úrovni byla i lenost. Rozsudky odsuzovaly, zvláště v případech recidivy, téměř vždy k smrti. Jedním ze základů hladkého fungování administrativního systému Inků byly dokonale udržované silnice. Hlavní z nich spojovaly Cuzco s pobřežím a s náhorní plošinou. Říční údolí a horské strže byly překlenuty visutými mosty o šířce dvou až tří metrů, upletenými ze silných vláken aloe. Po silnicích dopravovali zvláštní kurýři dnem i nocí zprávy, zaznamenané v quipu. V pravidelných intervalech byly u silnic vybudovány jakési *poštovní stanice*, kde čekali čerství běžci k plynulé výměně. Silnice také sloužily k rychlé přepravě vojenských oddílů i státních úředníků v nosítkách. Stejně jako Aztékové rovněž Inkové byli vynikajícími architekty, připomněli jsme již impozantní stavby pevností, dokonalé dálnice, opomenout však nelze ani paláce nobility. Megalitické stavby, dokonalé spojování kamenných bloků na sucho a tvarování kamenných monolitů jednoduchými nástroji představují vrchol kamenického umění. Nejlepší ukázky incké architektury se nacházejí na území Peru v Cuzcu (Coriancha, Sacsahuamán, Tambomachay), v údolí řeky Urubamby (Pisac, Ollantaytambo, Machu Picchu), ale také v Ekvádoru (Inga-Pirka) nebo Bolívii (Incallacta). Více než v sochařství vynikali obyvatelé And v keramice, která udivuje různorodostí tvarů i zdobného dekoru, stejně jako pečlivostí propracování. Podobnými charakteristikami vyniká i incké tkalcovství. Řemeslná výroba se soustřeďovala do měst, kam byli svázeni význační řemeslníci a umělci z celého rozlehlého území Tahuantinsuyu. V chrámech Cuzka a celé říše uctívali Inkové řadu bohů přísně hierarchicky seřazených. Nejvyšším z nich byl Con Ticsi Viracocha, stvořitel světa a ostatních bohů. Mezi těmi, které Viracocha stvořil, byl i bůh Tahuantinsuyu, k němuž se věřící bezprostředně obraceli – Inta („Zlaté Slunce“), legendární božský předek panující dynastie. Můžeme předpokládat, že z jména tohoto zlatého boha je odvozen i název dynastie Inka. V pořadí důležitosti se za Intu řadil Illapa – bůh počasí, hromu a blesku. Lidé jej žádali zejména o déšť. Ženou Inty byla Mama Quilla – bohyně měsíce. A stejně byla uctívána Venuše a mnoho dalších hvězd a souhvězdí. (Oldřich Kašpar – Jaroslav Malina)

předliterární společnost ...

předmět antikvární, viz antikvární předmět.

Předmostí, Přerov, středopaleolitická a mladopaleolitická lokalita, jedna z největších a nejkompexnějších v Evropě, se rozkládá při jižním ústí Moravské brány. Během výzkumů se tu vystřídaly všechny vedoucí osobnosti moravského paleolitu: Jindřich Wankel (1880–1882, 1884, 1886), Karel J. Maška (1882–1884, 1889–1895), Martin Kříž (1895), Jan Knies (1923 a později), Karel Absolon (1924–1935), Hermann Schwabedissen (1943), Karel Žebera (1952–1954) a Bohuslav Klíma (1971–1973, 1975–1976, 1982–1983), avšak ve složité historii

lokality je několik paradoxů. Poprvé se tu použila metoda výzkumu větších ploch, ale bohužel bez odpovídající dokumentace. Nadto byly výzkumy někdy vedeny v nedobré atmosféře, dané jednak průmyslovou těžbou spraše a vápence, jednak osobní konkurencí mezi archeology. Tato lokalita poskytla největší soubor koster časných moderních lidí ve světovém měřítku, ale na konci 2. světové války tento jedinečný materiál skončil spolu s kamennou industrií v plamenech mikulovského zámku; k dispozici jsou naštěstí dobré popisy, odlitky, fotografie a kresby publikované v atlasu K. Absolona a B. Klímy i v monografiích J. Matiegky. Původně tu z terciérních a kvartérních sedimentů čněly dvě vápencové skály, Skalka a Hradisko. Obě se těžily na vápenec, takže Skalka brzy úplně zmizela. *Lokalita I (Skalka)* První archeologické výzkumy se soustřeďovaly do nejslibnějších oblastí ve spraši naváté na vápencovou Skalku. J. Wankel tady prozkoumal akumulace mamutích kostí, někdy jakoby roztríděné podle druhů (kly, stoličky, lopatky) a doprovázené artefakty. Pod jedním z mamutích femurů objevil Wankel část lidské čelisti. Krátce poté, v roce 1894, narazil učitel K. J. Maška na situaci zcela mimořádnou: byla to celá kumulace lidských koster, nejbohatší antropologický soubor mladého paleolitu vůbec. Maškovy úspěchy přilákaly do Předmostí notáře M. Kříže, který ihned otevřel vlastní výzkum. V roce 1895 objevil lidskou lebku, dva zlomky čelistí a další lidské kosti. Našel také několik významných ozdobných a uměleckých předmětů, zejména poměrně velkou, svým pojetím téměř monumentální řezbu mamuta a schematicizovanou rytinu ženy v mamutím klu; oba unikátní předměty ovšem správně interpretoval až Maška. V roce 1926 objevil K. Absolon mamutí skládku a poblíž koncentraci artefaktů z radiolaritu. Jak bylo jeho zvykem, začal ihned systematicky odkrývat plochu v pravidelných pásech a v roce 1928 objevil další lidskou kostru. S tímto posledním nálezem dosáhl minimální počet jedinců 25. Na počátku 70. let se do těchto míst vrátil B. Klíma, aby odkryl poslední úsek kulturní vrstvy, chráněný svahem hřbitova. V letech 1982–1983 vyvolala výstavba sídliště záchranné výzkumy na periférii lokality; tady, v dosahu tehdejších říčních záplav, se rozkládala další kumulace mamutích kostí s nápadně drobnými radiolaritovými artefakty. Profil pod hřbitovem jsme naposledy otevřeli v roce 1992 pro účely korelace s lokalitou Předmostí II. Nejdůležitější kulturní horizont tvoří gravettien, datovaný dvěma radiometrickými údaji mezi léta 26 000 a 27 000 B. P. Je však pravděpodobné, že podobně jako v Dolních Věstonicích a v Pavlově byla i tato lokalita v podstatě horizontálním soustředěním jednotlivých sídelních celků a skládek kostí, rozprostřených na velkých plochách. Z typologického hlediska je charakteristickým rysem nástrojů souvislá okrajová, strmá, a dokonce stupňovitá retuš při okrajích čepelí i drasadel. Určitá vzácnost mikrolitů oproti jihomoravským lokalitám je jistě rovněž charakteristická, ovšem může být ovlivněna tím, že sediment se během starších výzkumů neproplavoval. Charakteristická retuš spolu s výskytem několika aurignacoidních typů vedla některé autory k představě aurignackého osídlení v podloží. Současné typologické rozborů však spíše ukazují, že půjde o svérázný „předmostecký styl“, což lze opřít o širší paralely ve střední části willendorfského profilu a v určitých částech velkých lokalit věstonicko-pavlovské aglomerace. Na základě nových typologických rozborů předpokládáme rovněž mladší gravettskou fázi, charakterizovanou hrotem s bočním vrubem. Ta odpovídá svrchní (willendorfsko-kostěnkovské) vrstvě willendorfského profilu. *Lokalita II (Hradisko)* Dobové fotografie dokládají, jak v průběhu 20. a 30. let otevřela postupující těžba spraše mocná souvrství obklopující vápencový vrcholek Hradiska. Artefakty nalázané v těchto letech, jak je zakreslil K. Absolon, ukazují, že se zřejmě průběžně narušovaly vrstvy a čocky středního paleolitu. V roce 1923 popsal J. Knies jeden z profilů, v němž pod mladopaleolitickým horizontem probíhala nápadná načervenalá půda, podle dnešních poznatků interglaciální. Ve spraši pod touto půdou, v celkové hloubce 6 m, ležela uhlíkatá čocka s mamutími kostmi a dvěma artefakty připomínajícími acheulské pěstní klíny. V roce 1943 pak našel geolog Josef Pelíšek několik středopaleolitických artefaktů v hnědavé půdě v jižní sprašové stěně Hradiska. V letech 1952–1953 Karel Žebera, Vojen Ložek, Oldřich Fejfar

a skupina geologů získali větší středopaleolitické soubory na severovýchodním okraji Hradiska; artefakty tvořily dva horizonty v přemístěných půdních sedimentech, tehdy datovaných do posledního zalednění, avšak dnes považovaných za interglaciální (takzvaný profil „Zebera“). Nové, plošně koncipované výzkumy probíhaly v letech 1989 až 1992. Opět se objevila nápadná načervenalá interglaciální půda probíhající ve spraši. V severovýchodní části Hradiska ležely těsně v jejím nadloží dvě rozsáhlé čočky a několik menších čoček humózních půdních sedimentů, rozvlečených po velmi mírném svahu spolu s vápencovou sutí. Středopaleolitické artefakty ležely v obou půdách, ve spodní volněji a v jedné ze svrchních čoček hustě koncentrovány; v ostatních čočkách se objevily už jen ojediněle. Oba základní soubory tvoří valounové nástroje, jádra, úštěpy, úlomky a drobné retušované nástroje; vedle jednoduchých technik štípaní valounů se objevují i prvky levalloiské techniky. Datování pomocí termoluminiscence pouze rámcově potvrdilo, že toto souvrství vznikalo někdy před 100 000 lety. V nadložní spraši byly rozloženy kosti a několik artefaktů gravettienu, datované k roku 25 040 B. P. Analýza prostředí dokládá, že oba středopaleolitické horizonty se ukládaly za příznivých podmínek, kdy se v okolí vyskytoval les. Údaje Heleny Svobodové pro gravettskou vrstvu jsou srovnatelné s analýzami Dolních Věstonic, neboť ukazují na poměrně příznivé podmínky würmského interpleniglaciálu, ale také na postupné zhoršování klimatu v nadloží gravettienu. (Jiří A. Svoboda)

Přední východ (Blízký východ), bývá chápán a vymezován různě, nejčastěji však zahrnuje arabské oblasti severní Afriky, státy východního Středomoří až k hranicím Pákistánu a Indie; z historického hlediska patří mezi nejvýznamnější oblasti naší planety. Jeho krajinný reliéf byl dotvořen poměrně pozdě, až v průběhu mladších čtvrtohor (holocénu), a je značně různorodý. Ze severozápadu a severu jej ohraničují pásy hor, na západě tvoří přirozený okraj východní pobřeží Středozemního moře, zatímco na jihu jsou hranice nejasné, neboť kulturní krajina zde přechází v suchou step a místy i v poušť. Celé území leží v subtropickém klimatickém pásmu se značnými výkyvy počasí. Složitě jím též prochází izohyeta (roční srážková křivka) 200–250 mm, podmiňující nejen výskyt planě rostoucích a později domestikovaných kulturních plodin (obilniny, luštěniny), ale i jejich pěstování a případnou závislost na umělém zavlažování. Rok se dělí v podstatě na období sucha a tepla a chladna a vlhka, četné jsou uzavřené biotopy, které podmiňovaly dobu i intenzitu osídlení člověkem. Od střední doby kamenné (mezolitu) tvořil Přední východ jádro takzvaného Úrodného půlměsíce, kde lidé začali na severních a severozápadních náhorních plošinách (Zagros, Kurdistán a jinde) sbírat a následně (v neolitu) pěstovat obilniny. K domestikaci užitkových zvířat došlo později v Levantě, ve stepích pod Malou Asií. Ovlivňování přírodního procesu člověkem vedlo k vzniku zemědělství a dobytčářství, které tehdejší „lidstvo“ odpoutaly od bezprostřední závislosti na přírodě. Obě základní činnosti zajišťující obživu měly dalekosáhlé demografické důsledky. Již v pravěku zde vznikala první stálá sídliště, která postupně získávala podobu vesnic. Na příhodných místech (například v palestinském Jerichu již od 9. tisíciletí př. n. l.) vesnice bohatly a měnily se na sídliště městského typu. Člověk se prací také „emancipoval“, prudce se urychlilo tempo rozvoje myšlení, došlo k množení a uplatňování nových objevů a vynálezů a časem se pozvolna měnil i charakter společnosti. Starý Přední východ na sklonku pravěku a na úsvitu dějin tvořilo několik samostatných oblastí, kde vznikly svérázné kultury a civilizace. Jedna z nejstarších se počala rozvíjet v Mezopotámii, v rozsáhlé kotlině a v povodí mezi řekami Eufrat a Tigris. Zde vznikala od 4. tisíciletí př. n. l. první města s hradbami a později i se správními středisky – paláci a chrámy. Obyvatelé měst se setkali s novými problémy. Dostávali se často do konfliktů se svými sousedy: o právo na vodu, o vstup na cizí pozemek, o novou půdu ... Přitom v nejúrodnějších oblastech, v záplavových údolích Eufratu a Tigridu, mohli v zemědělství dosáhnout trvalých úspěchů jen stavbou a udržováním hrází a kanálů, což vyžadovalo práci a úsilí mnoha lidí. Také museli vést a rozvíjet čilý obchod. Takové problémy už nemohli vyřešit bez specializace a bez vyspělé správy. Dříve, v období

vesnické pospolitosti, dělali bezmála všichni všechno: společně pracovali na polích a společně se účastnili většiny rozhodnutí. Teď se museli zabývat spoustou různých činností, bylo zapotřebí mnoha výrobků určitého druhu, které se pak směňovaly. Vznikla řemesla. A ševci se začali držet svých kopyt. Poznatky v jednotlivých oborech činnosti se množily a prohlubovaly, stejně jako v životních situacích. Mezopotamská města ovládali a spravovali především chrámoví kněží. Vlastnili spoustu pozemků a zaměstnávali zemědělce, hrnčíře, šperkaře ... Brali od nich jejich výrobky a rozdělovali je ostatním. Hlavní kněží řídili veškerou činnost a ponechávali si velký podíl z výroby. Vynalezli písmo, aby mohli lépe vést správu chrámového hospodářství. Nejprve psali účty, pak teprve modlitby, básně, legendy ... Tato proměna bývá připisována příchodu lidu, který jsme podle titulatury v historických nápisech mnohem mladších akkadských a babylónských králů nazvali Sumeri (**obr. 2**). Původ Sumerů je nejasný a stejně nejasné zůstává i zařazení jejich jazyka. Největším civilizačním darem, který nám Sumerové odkázali, bylo písmo. Nejstarší texty na hliněných tabulkách byly objeveny na jihu Mezopotámie v městě Uruku a pocházejí z konce 4. tisíciletí př. n. l. (**obr. 3–4**). Sumerové dospěli od piktografického písma až k písmu částečně fonetickému, přičemž původní obrázky změnili v řetězce klínů. Sumerský Uruk se jako Erech objevuje i v textu *Starého zákona* a jistě to není náhoda (**obr. 5**). Jiným slavným sumerským městem je Ur (sumersky; akkadsky Uri[m]), který patří k nejvýznamnějším lokalitám pro poznání prehistorie a historie Mezopotámie i základů civilizace. Ur byl osídlen od doby obejdské kultury v 5. tisíciletí př. n. l. až po 4. století př. n. l. (**obr. 6**); jak dokládá zejména takzvané královské pohřebiště (bohatě vybavené milodary), význam města zřejmě kulminoval na počátku III. raně dynastického období ve 26.–25. století př. n. l. Urské pohřebiště vydalo mnohá svědectví o pozemském životě Sumerů, o vysoké kulturní vyspělosti dvorského prostředí i o významném postavení některých žen (**obr. 7**). U zrodu písma v Mezopotámii však stáli nepochybně i Semité. Jména jejich písařů objevující se na jinak „sumerských“ archaických hliněných tabulkách a také jména vládců, kteří podle pořádkových seznamů panovali „před potopou světa“, rozhodně nebyla sumerská. Dějiny sumerských městských států skončily ve 24. století př. n. l. vytvořením akkadské říše, založené králem Sargonem. Legendu o tom, že Sargon byl sice milovaným, ale nepřipustným nemluvnětem, dostal o tisíc let později do vínku i biblický Mojžíš. Jedno nemluvně položili do košíku na Eufratu a druhé na egyptském Nilu. Na konci 3. tisíciletí př. n. l. dochází za 3. dynastie urské ještě jednou k obnovení sumerské samostatnosti. Tehdy byly také pravděpodobně vytvořeny první písemné záznamy starých sumerských mýtů, které se tradovaly po celá staletí. Dějiny Předního východu řídily po celé 2. tisíciletí př. n. l. původně nomádské amorejské kmény. Jejich státotvornost prokázala v Mezopotámii existence starobabylónské říše. Do hry však vstupují i další etnické skupiny – Chetitě z Malé Asie, tajemní Kassité a později též Izraelité a Aramejci. O slovo se hlásí také Asyřané a město Babylón mnohokrát ztrácí svou suverenitu. Ve východním Středomoří se usadili Foiničané, zdatní řemeslníci, stavitelé, mořeplavci a obchodníci, kteří se postarali o rozšíření čistě fonetického (slabičného) písma (první abeceda), jež se vyvinulo v druhé polovině 2. tisíciletí př. n. l. u západních Semitů; posléze Řekové přetvořili písmo převzaté už v 9. až 8. století př. n. l. od Foiničanů v písmo důsledně hláskové (vytvořením samostatných znaků pro samohlásky); o století či dvě století později převzali písmo od Řeků Etruskové a od nich zřejmě Římané, čímž vzniklo nejrozšířenější evropské písmo – latinka. Úrodné pásy v syrsko-palestinské oblasti si rozdělily mezi sebou semitské kmény, utvářejíce někde lokální knížectví. Přibližně od 13. století př. n. l. zkomplikovaly situaci ve východním Středomoří takzvané Mořské národy, které sem pronikly z Egejské oblasti, pravděpodobně po dlouhém putování suchými kraji Prikaspí a Černomoří. Některé z nich byly snad i Indoevropany, stejně jako Chetitě. Starý Přední východ se tak stal „kotlem národů, kultur a civilizací“, v němž se v míru i za války svářely nejrůznější vzájemné vlivy. Tento fakt potvrzuje v příhodné zkratce i vyprávění o praotcích ve starozákonní knize

Genesis. Jak známo, Terachův syn Abram vyšel z Kaldejského Uru. Toto místo nemuselo být zrovna slavným sumerským městem Ur, ale leželo jistě v Mezopotámii. Abram, který žil pravděpodobně v 18. století př. n. l., mohl tedy poznat doznívající ozvěny sumerské kultury a znal Babylónii. Jeho putování podél Eufratu a přes Charrán vedlo do Kanaánu (východního Středomoří) a skončilo v Egyptě. Potom se Abram vrací přes Palestinu a nepřímo se účastní válek mezi Babylónií a Elamem (Persií). Teprve když uviděl skoro celý tehdejší kulturní svět Úrodného půlměsíce a utvrdil se ve víře v jediného Boha, došlo k uzavření smlouvy s Hospodinem. Patriarcha na konci svého života (teď již jako Abraham) kupuje od Chetitů Makpelskou jeskyni, aby měl hrob pro zemřelou Sáru i pro sebe. Tak je dokončena jeho dlouhá a podivuhodná cesta k nové víře, která by nikdy nevznikla bez překonání mnohobohství a bez poznání tradice hlavních starověkých kultur Předního východu.

(Blahoslav Hruška)

předrománské umění, první etapa středověkého umění, předcházející před románským uměním. Jejím nejvýraznějším slohovým útvarem byla takzvaná karolínská renesance, vztahující se k období vlády Karla I. Velikého (742–814). V Čechách se předrománské umění, které se dostávalo do souvislostí s vyspělejším románským uměním, vyvíjelo pod vlivem německého umění (takzvaný otonský sloh – podle císaře Oty I. Velikého, 912–973).

(Jaroslav Malina)

předvádění, specifické směřované chování samců a samic při *sociálním, *agonistickém a *sexuálním chování, kdy jedinec předvádí některé části těla, které symbolizují určitý signál, nebo se chová specifickým způsobem, který rituálně vyjadřuje určitý stav nebo sleduje určitý cíl. V případě sexuálního chování to je chování spojené s *prezentací pohlavních orgánů ve specifickém stavu, tedy ztopořeného penisu nebo zduřelé *anogenitální krajiny. Tento rituál může být přeneseně použit i v jiných formách chování a vyjadřovat například *dominanci nebo *podřízenost. V případě agonistického chování to může být lámání větví, bušení do země nebo stromů, případně divoké pobíhání bez vysloveně agresivních projevů. Některé prvky předvádění můžeme pozorovat již v chování nedospělých jedinců. (Václav Vančata)

Přemyslovci, český knížecí a královský rod. Vládli v českém státě od 9. století do roku 1306. Svůj původ odvozovali od mytického Přemysla Oráče (viz Přemysl Oráč a Libuše); nejstarším historicky známým Přemyslovcem je však kníže Bořivoj (konec 9. století), který se svou chotí sv. Ludmilou přijal křest a zahájil christianizaci Čech. (Jaroslav Malina)

přerozdělování, viz redistribuce.

převtělování, reinkarnace, buddhistické dogma založené na dávných představách o stěhování duší (metempsychóza) na základě karmanového zákona. (Josef Kolmaš)

Přezletice, Čechy, lokalita z rozhraní starého a středního pleistocénu, naleziště fauny, kamenné (bulizníkové) a zřejmě i kostěné industrie starého paleolitu. Možné půdorysy obydlí. (Jiří A. Svoboda)

příbuzenský výběr, proces daný výskytem genu, který náhodou přiměje svého nositele k chování napomáhajícímu k přežití nebo rozmnožování jedinců, kteří tento gen pravděpodobně ponesou (příbuzní). Tento „nesobecký“, takzvaný gen „bratrské lásky“, se pak bude šířit, i když vyhlídky jednotlivého nositele se tímto chováním sníží. (Jaroslav Zvěřina)

příbuzenství, síť příbuzných, kteří pokrevně (viz pokrevní příbuzenství) nebo často i nepokrevně (viz nepokrevní příbuzenství) odvozují svůj původ bilaterálně od každého jednotlivce. (Jaroslav Skupník)

příbuzenství nepokrevní, viz nepokrevní příbuzenství.

příbuzenství pokrevní, viz pokrevní příbuzenství.

Přidalová Miroslava (10. 4. 1962, Bohumín), docentka RNDr., Ph.D., funkční antropoložka, v letech 1992–2005 odborná asistentka, od roku 2005 docentka *Katedry funkční antropologie a fyziologie Fakulty tělesné kultury Univerzity Palackého v Olomouci; od roku 2004 přednáší též na *Katedře antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v

Brně. Je absolventkou oboru systematická biologie a ekologie na Přírodovědecké fakultě Univerzity Palackého v Olomouci (1987), kde poté působila jeden rok na studijním pobytu na Katedře zoologie a ekologie člověka. V roce 1998 ukončila postgraduální studium na Pedagogické fakultě Univerzity Palackého v Olomouci v oboru antropologie a získala titul Ph.D. Její pedagogická činnost je soustředěna na výuku funkční, sportovní a vývojové anatomie, kinantropometrie, výživy, kineziologie a biologické propedeutiky. V oblasti výzkumu se soustředí na řešení problematiky fyzické, funkční a sportovní antropologie, kineziologie a výživy u různých populačních skupin. Odbornou práci realizuje rovněž jako poradenskou činnost pro sportovní i běžnou populaci. Výsledkem výzkumné činnosti je kolem 60 publikací ve sbornících a časopisech. Kontakt: RNDr. Miroslava Přidalová, Ph.D., Katedra funkční antropologie a fyziologie Fakulty tělesné kultury Univerzity Palackého v Olomouci, Třída Míru 115, 771 41 Olomouc, telefon: 585 635 168, e-mail: pridalm@ftknw.upol.cz. (Miroslava Přidalová)

příroda, mimolidská „přirozená“ skutečnost, vymežovaná v dějinách různými protiklady. Základní vydělení městského člověka z přírody zobrazuje Epos o Gilgamešovi. V antice je příroda jako celek živá a přirozené je to, co nevzniklo ani lidskou rukou, ani dohodou (zákonem). Biblické učení o stvoření ruší posvátnost přírody a svěřuje ji do lidských rukou. ... Vědě se od 19. století podařilo ukázat, že i člověk je součástí přírody, včetně své myšlenkové činnosti; tím se ovšem naopak také člověku otevírá možnost přímějšího přístupu k přírodě, z níž pochází a do níž patří. (Jan Sokol)

přírodní materiální pozůstatky, materiální pozůstatky přirozeného původu: usazeniny hlíny, pozůstatky živočichů (kosti, lastury a skořápky, stopy atd.), rostlin. Svoji bezprostřední hmotností se liší od takových, jako jsou například instinkty, svoji přirozeností se liší od kulturních. (Jaroslav Malina)

přírodní národy, historický termín, užívaný především před druhou světovou válkou (byl vymyšlen ještě před první světovou válkou), kdy vyjadřoval evropskou představu o jednoduchosti některých zámořských kultur a o jejich těsné spjatosti s přírodním prostředím; v češtině se tento nepřilíh adekvátní termín udržuje zejména díky knize *Umění přírodních národů* Josefa *Čapka a práci *Myšlení přírodních národů* Clauda *Lévi-Strausse. Mohl vzniknout jen díky dobové neinformovanosti Evropanů o nepísemných kulturách a společnostech. Výzkumy světa mýtů a symbolů řady národů původně nepoužívajících písmo, jež byly uskutečněny v posledních padesáti letech, však potvrdily to, co naznačily již výzkumy Franze *Boase u Indiánů Severozápadního pobřeží Severní Ameriky na přelomu 19. a 20. století, že totiž předpokládaná jednoduchost je právě jen evropskou hypotézou a že kulturní systémy těchto společností nejsou o nic jednodušší či méně složité než kulturní systémy Evropanů a Severoameričanů. Práce Germain Dieterlainové, Annemarie Schweegel-Hefelové, Marcela Griaula a jiných etnologů udělaly tečku za euroamerickou představou 19. století o tom, že jednoduchá technologie (co však představuje jednoduchá technologie?) je přímo úměrná jednoduchému, rozumějme obsahově chudému, myšlení a myšlenkovému systému. Svět nepísemných kultur byl ještě v 16. a 17. století daleko větší než svět kultur s písennou tradicí – obývaly jej ne stovky, ale tisíce kulturních skupin. Teprve v 19. a ve 20. století získaly převahu „písennické kultury“. Ovšem písenné záznamy nebyly nutně pořizovány u každého díla a textu, obvykle se zaznamenávaly především politické a ekonomické události, dále pak vznikaly texty pro sakrální účely. To v praxi znamenalo, že i „písennické kultury“, respektive jejich nositelé, řadu textů (slovesných děl) tradovaly ústně. Stačí připomenout český folklor minulého století. Nepísennické skupiny – někdy každá jednotlivě, někdy dvě až deset společně – představují často úplně jedinečné kulturní systémy, i když třeba jejich tvůrci a nositelé obývají jen „malé“ území. Máme zde tedy „svět-mozaiku“, kde každý kamínek či sklíčko září trochu jinou barvou. (Josef Kandert)

přírodní výběr, soubor vnějších i některých vnitřních faktorů (zejména genetických), který usměrňuje evoluci ve smyslu lepšího přizpůsobení jedince a populace k danému typu prostředí. Teorie přírodního výběru byla formulována britským přírodovědcem Charlesem *Darwinem. Přírodní výběr působí vždy na jedince, nepřímo i na populaci nebo její části (například pohlavní výběr, příbuzenský výběr). Faktory přírodního výběru způsobují, že je genetický potenciál dané populace směřován optimálním způsobem – tak, aby většina jedinců byla schopna v daném prostředí optimálně přežít a rozmnožovat se. Nejlépe přizpůsobení jedinci tak mají největší šanci k přežití a reprodukci. Málo nebo jinak přizpůsobení jedinci se v daných podmínkách buď hůře reprodukuje a častěji umírájí nebo jsou základem pro vznik nového druhu. Nové druhy mohou vznikat i posunem genetické informace v jiných podmínkách, nebo rozštěpením populací (viz speciace). (Václav Vančata)

Přírodovědecká fakulta Masarykovy univerzity v Brně, ustavena na základě Zákona č. 50 Sb. o zřízení *Masarykovy univerzity v Brně (s fakultami Právnickou, Lékařskou, a Filozofickou), který byl přijat dne 28. ledna 1919 Národním shromážděním Československé republiky. Provizorně byla situována v areálu bývalého chudobince; podle velkolepých plánů nového vysokoškolského střediska měl být budovami Přírodovědecké fakulty (se vstupem na Kraví horu) ohraničen Jihozápad zamýšlené akademické čtvrti okolo „Akademického náměstí“ (v ose ulice Veveří). Rozmach ani sama existence jedné ze čtyř zakládajících fakult však nebyly bezproblémové. Rozlehlost plánovaného staveniště, roztržštěná majetková držba pozemků a absence městského regulačního plánu pro toto území byly příčinou řady potíží. Do plánů výstavby zasáhla hospodářská krize. Špatný stav státních financí vedl v letech 1933–1934 dokonce až k úvahám o zrušení Přírodovědecké fakulty jako takové. Jen s mimořádnou podporou kulturní veřejnosti se univerzitě podařilo tuto hrozbu odvrátit. Nepodařilo se ovšem naplnit původní představu o rozsahu a rozmístění univerzity ve městě Brně. Skutečné ztráty přinesla nacistická okupace. Daleko tíživější než válečné škody materiální (za oběť bombardování padla také budova Sukova antropologického ústavu, Kounicova 38) však byly ztráty mezi profesory a dalšími zaměstnanci univerzity, způsobené přímou nacistickou perzekucí. Přírodovědecká fakulta přišla v důsledku nacistického teroru o celou čtvrtinu svého profesorského sboru. Od šedesátých let 20. století byla existence Přírodovědecké fakulty stále více spojována s plány Univerzitního kampusu v Brně-Bohunicích. Byla zpracována urbanistická studie a této vizi byla obětována i výstavba pavilonu s velkými posluchárnami, který měl být postaven ve stávajícím areálu Přírodovědecké fakulty na Kotlářské ulici. Teprve na prahu nového milénia však nabyla výstavba univerzity v Bohunicích určitějších obrysů a Přírodovědecká fakulta se bude moci uvolnit z prostorových i jiných omezení, která vyplývají z neblahé historie koncepcí univerzitního kampusu. V současné době je fakulta rozčleněna do pěti sekcí (Matematická sekce, Fyzikální sekce, Chemická sekce, Sekce věd o zemi, Biologická sekce), složených z příslušných kateder, a Národního centra pro výzkum biomolekul. Přírodovědecká fakulta má 680 zaměstnanců, z toho 58 profesorů a 103 docentů. V bakalářských (Bc.), magisterských (Mgr.) a doktorských (Ph.D.) studijních programech studuje celkem 3104 studentů (údaje k 30. 7. 2004). Přírodovědecká fakulta je profilována jako fakulta výzkumná, která poskytuje vysokoškolské vzdělání úzce propojené se základním a aplikovaným výzkumem v oblasti věd matematických, fyzikálních, chemických, biologických a věd o Zemi. Hlavním cílem vzdělávací činnosti fakulty je příprava budoucích odborných a vědeckých pracovníků a budoucích učitelů škol všech typů, především škol středních. Výzkumná činnost na Přírodovědecké fakultě je propojena se všemi oblastmi studia. Prioritní směry výzkumu se odrážejí ve výzkumných záměrech fakulty. V matematických vědách jsou zaměřeny na matematické struktury algebry a geometrie a na funkcionálně diferenciální rovnice a matematicko-statistické modely. Ve fyzikálních vědách se výzkum soustřeďuje na výzkum tenkých vrstev a laterálních struktur na povrchu polovodičů, studují se plazmochemické reakce v nízkoteplotním plazmatu a v oblasti

teoretické fyziky se zkoumá optika svazků nabitých částic, teorie strun a obecná teorie relativity. Výzkum v oblastech chemie je zaměřen na strukturu a vazebné poměry, vlastnosti a analýzu syntetických a přírodních molekul a jejich seskupení. V biologických vědách se zkoumá časoprostorová dynamika biodiverzity v ekosystémech střední Evropy a dále problematika genomů a jejich funkcí u různých organismů včetně člověka; multidisciplinárně je rozvíjena *antropologie sexuality a *antropologie smrti. V oblasti věd o Zemi je výzkum obecně zaměřen na geologické procesy a jejich environmentální vyústění, a dále se provádí speciální výzkum ekologie pobřežní antarktické vegetační oázy. Od roku 2000 bylo na fakultě ustaveno Národní centrum pro výzkum biomolekul, které zkoumá strukturně-funkční vztahy biomolekul a jejich role v metabolismu. Jednotlivé výzkumné týmy fakulty spolupracují s řadou zahraničních pracovišť. S plánovaným přesunem části Přírodovědecké fakulty do Brna-Bohunic v roce 2005/2006 je spojena i snaha po organizační restrukturalizaci, která by odpovídala jak novému prostorovému rozmístění, tak i vztahům mezi jednotlivými obory co se týče předmětu i způsobu studia. Sekce by měly být zrušeny a sloučením odpovídajících kateder by měly vzniknout nové, samostatné ústavy. Sekce Biologie by měla dát vzniknout ústavům Botanicko-zoologickému, Geneticko-mikrobiologickému a Antropologickému. Kontakt: Přírodovědecká fakulta Masarykovy univerzity v Brně, Kotlářská 2, 611 37 Brno, www.sci.muni.cz.

přístup systémový, viz systémový přístup.

psalidodontie, nůžkovitý skus čelistí. (Ladislava Horáčková)

pseudoartróza, latinský termín pseudoarthrosis, nepravý kloub. (Ladislava Horáčková)

pseudocysta, viz geoda.

pseudosyndesmofyty, kostěné výrůstky na obratlích nebo samostatné kostěné útvary, které vznikly osifikací vaziva kolem páteře. (Ladislava Horáčková)

psoriáza, latinský výraz psoriasis, lupénka. Chronické systémové onemocnění nejasné etiologie s poruchou rohování kůže. Vedle kožních projevů se mohou objevit také známky postižení kloubů. Nejčastěji bývají zasaženy drobné klouby rukou a nohou. (Ladislava Horáčková)

psýché, řecky „duše, motýl“. (Marie Pardyová)

Psýché, podle báje zpracované *Apuleiem, byla Psýché jednou ze tří královských dcer. Zalíbila se bohu lásky *Amorovi a stala se jeho ženou. Amor ji však navštěvoval jen za tmy, protože ho Psýché nesměla spatřit. Zlá rada závistivých sester přiměla Psýchu k porušení zákazu, za což byla zavržena a teprve po dlouhém strádání vzata na milost a povznesena mezi bohy. Báje je zřejmě odrazem víry Řeků, že *psýché* („duše“) se utrpením mravně očisťuje a zušlechťuje. (Marie Pardyová)

psychologická antropologie, subdisciplína antropologie zabývající se srovnávacím výzkumem osobnosti a kultury. (Jaroslav Malina)

Psýchopompos („průvodce duší“), epiteton boha *Herma, mezi jehož četné úkoly patřilo také provázení duší zemřelých do podsvětí. (Marie Pardyová)

psychopatie, soubor povahových odchylek trvalého rázu, podmíněných geneticky; je hraničním stavem mezi zdravím a nemocí. (Jiří Sedlák)

Ptah, egyptský bůh stvořitel a důležitý ochránce řemesel a umění. Měl vždy lidskou podobu s těsně přiléhajícím oděvem a kápí a v rukou svíral trojitě žezlo. Byl hojně uctíván zvláště v menoferské oblasti. (Břetislav Vachala)

Ptahhotep, egyptský *vezír za panovníka 5. dynastie Džedkarea Isesiho (24. století př. n. l.). Autor nejstaršího dochovaného etického naučení o chování člověka, jednoho z nejvýznamnějších literárních děl starého Egypta. Jeho jméno znamená „(Bůh) Ptah je spokojen“. (Břetislav Vachala)

Ptolemaios, obvyklé jméno egyptských králů v helénistické době. Zakladatelem dynastie byl Ptolemaios I. Sótér, původně jeden z Alexandrových makedonských generálů. Po jeho smrti

se zmocnil jeho ostatků a uchýlil se s nimi do Egypta, kde se stal správcem a prohlásil se tamním králem (323–283 př. n. l.). Po *Alexandrovi zdědil i jeho milenkou, slavnou hetéru Thais, která mu dala tři syny. (Břetislav Vachala)

ptolemaiovský Egypt, poslední etapa dějin samostatného Egypta, v tamních pramenech označovaný jako doba 32. dynastie (323–31 př. n. l.). Jako jedno z center helénistického světa představuje prosperující bohatý stát na vysoké kulturní úrovni a nejvýznamnější středisko rozvoje řecké civilizace. (Břetislav Vachala)

pulcrum, malá obezděná hrobka pro pohřeb dítěte nebo druhotný pohřeb kostí. (Josef Unger)

purgativum, tibetsky *kudžong* („očišťovač“), zpravidla jím bývá rtuť vpravovaná ústy do nebožtíkova těla za účelem jeho vnitřní očisty. (Josef Kolmaš)

Purkyně Jan Evangelista (17. 12. 1787, Libochovice–28. 7. 1869, Libochovice), český lékař, přírodovědec a filozof; profesor na univerzitě v polské Vratislavi, kde založil první fyziologický ústav v Evropě, a na pražské univerzitě. Kromě vlastní vědecké práce (objasnění významu buňky jako základní strukturní a funkční jednotky rostlinných a živočišných organismů aj.) proslul jako organizátor českého vědeckého a kulturního života (spoluzakladatel Spolku lékařů českých a *Časopisu lékařů českých*, od roku 1853 vydával český přírodovědecký časopis *Živa* aj.) a přispěl ke konstituování antropologie jako vědeckého oboru. (Jaroslav Malina)

působky [fyziologicky], látky, které nesou nějakou informaci z místa zdroje k cílové struktuře (receptoru). *Endokrinní působky* (hormony) mají jako transportní medium krev, *parakrinní působky* se šíří mezibuněčnou tekutinou do bezprostřední blízkosti zdroje. Látkový přenos informace se označuje též jako humorální. (Pavel Bravený – Marie Nováková)

pustula, latinsky neštovička. Drobný kožní pupínek, který je vyplněn hnisem. (Ladislava Horáčková)

puticuli, hromadné hroby v Římě, do nichž byli pohřbíváni otroci a nejchudší obyvatelstvo. (Josef Unger)

původ v mužské linii, systém příbuzenských svazků, jehož podstatou je pravidlo, že majetek, politické i náboženské úřady a především povinnost chránit příbuzného/příbuznou a mstít se na jejich nepřátelích náleží pouze skupině pokrevních příbuzných mého děda (otcova otce) a mého otce, dále mým sourozencům a potomkům mým (jsem-li muž) a mých bratrů, případně našim vnukům a vnučkám a synovcům/neteřím. (Jaroslav Skupník)

původ v ženské linii, systém příbuzenských svazků, jehož podstatou je pravidlo, že majetek, politické i náboženské úřady a především povinnost chránit příbuzného/příbuznou a mstít se na jejich nepřátelích náleží pouze skupině pokrevních příbuzných mé babičky (matčiny matky) a mé matky, mým sourozencům a potomkům mým (jsem-li žena) a mých sester, případně našim vnukům a vnučkám a synovcům/neteřím. (Jaroslav Skupník)

původní pramen, zpráva účastníka nebo očitého svědka události, autora myšlenky, stručně – je to první fixace odrazu nějakého fragmentu historické skutečnosti ve vědomí člověka. První článek v řetězu historického ústního podání nebo tradice (*viz* orální historie). (Jaroslav Malina)

pyarthros, přítomnost hnisu v kloubu. (Ladislava Horáčková)

pyogenní, vyvolávající hnisání. Pyogenní bakterie, například streptokoky, stafylokoky a jiné, při pomnožení v tkáni vyvolávají hnisání. (Ladislava Horáčková)

pyramida, typ staroegyptské královské hrobky Staré a Střední říše. Původ jehlanovité stavby je pravděpodobně třeba hledat v symbolu počátečního pahorku, jenž se v okamžiku stvoření světa vynořil z pravodstva a na němž se zrodil život. *Džoserova stupňovitá pyramida v Sakkáře z počátku 3. dynastie dokládá postupný stavební vývoj od *mastaby k pyramidě. Ve 4. dynastii se prosadil tvar jednoduchého hladkého jehlanu a také se ustálil celý soubor staveb tvořící královský pyramidový komplex: monumentální vstupní část v podobě údolního chrámu, vzestupná cesta, zádušní chrám, vlastní pyramida jako místo králova pohřbu a

konečně satelitní pyramidka považovaná za příbytek panovníkova ducha. Zásadní význam měl zmíněný zádušní chrám (s veřejnou a intimní částí) přiléhající k východní stěně pyramidy, v němž se po smrti panovníka starali stanovení kněží o jeho zádušní kult a denně mu sem přinášeli předepsané obětiny jídel a nápojů. Pyramidový komplex vymezovala mohutná ohradní zeď. (Břetislav Vachala)

Pýthagorás ze Samu (570/560–kolem 480 př. n. l.), řecký vědec a filozof. V letech 530/525 př. n. l. se pro rozpory s Polykratem přestěhoval do jihoitalského Krotónu, kde se svými žáky založil instituci, jež slučovala prvky filozofické školy a náboženského i politického spolku. Pýthagorejci převzali z *orfismu nauku o duši a cestu k její očistě spatřovali v intelektuální činnosti. Rozvíjeli matematiku, astronomii, medicínu, hudební teorii. Za základ všeho považovali číslo. (Marie Pardyová)

pýthagorejská filozofie, viz Pýthagorás.

pyxida, schránka s víčkem na drobné předměty (hlavně toaletní potřeby) většinou ve tvaru nízkého válce. Pyxidy byly zhotovovány z rozličného materiálu (zejména ze slonoviny) a byly zdobeny různými výjevy. (Josef Unger)

Qafzeh, viz Káfsa.

quipu (z kečujského „uzel“), incká a snad již mochická mnemotechnická pomůcka označování počtů pomocí různě barevných a rozdílně vázaných uzlíků. Tento systém pozičního zachycení čísel umožňoval inckým úředníkům zvaným *quipucamayoc* zaznamenávat velké množství statistických údajů, hlavně daní a různých poplatků odváděných státu. V minulosti bylo quipu mylně označováno jako písmo. (Oldřich Kašpar)

racionalismus, v obecném smyslu jde o stanovisko, jež zastává suverenitu lidského rozumu (*ratio*), vyzvedá rozumové schopnosti a předpokládá též racionální postižitelnost skutečnosti; ve filozofii je to směr (rozvinutý zejména v 17. a 18. století v polemice s empirismem) opírající schopnost poznání a jednání o rozumovou činnost a vylučující proto zkušenost a smyslové jednání (opak empirismu), odvozuje všechny projevy vědění od nejvyššího principu pomocí rozumových úvah, soudů, závěrů (opakem je iracionalismus). (Jaroslav Malina)

Račanská Michaela (rozená Vystrčilová, 22. 6. 1976, Brno), RNDr., Ph.D., antropoložka, absolventka magisterského a doktorského studijního programu oboru antropologie na Přírodovědecké fakultě Masarykovy univerzity v Brně a rigorózního řízení na Katedře antropologie a genetiky člověka Univerzity Karlovy v Praze. Diplomová práce: *Určování dožitého věku podle zubů* (1999), vedoucí práce: Doc. MUDr. Vladimír Novotný, CSc.; rigorózní zkouška: Katedra antropologie a genetiky člověka, Univerzita Karlova v Praze (2002); disertační práce: *Určování dožitého věku podle kostry* (2003), školitel: Doc. MUDr. Vladimír Novotný, CSc. V současnosti pracuje jako odborná asistentka *Anatomického ústavu Lékařské fakulty Masarykovy univerzity v Brně, kde vede praktická a pitevnická cvičení z anatomie studentů všeobecného i stomatologického směru. Zabývá se forenzní a dentální antropologií se zaměřením na metody určování dožitého věku. Tato tematika je rozpracována v diplomové a disertační práci i ve většině z jejích odborných publikací. Je členkou *České společnosti antropologické a České anatomické společnosti. Za vynikající výkony ve vědecké a výzkumné práci a za publikační činnost získala v roce 1999 Cenu Biologické sekce Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně a v roce 2003 Cenu rektora Masarykovy univerzity v Brně pro nejlepší studenty doktorského studijního programu. Kontakt: RNDr. Michaela Račanská, Ph.D., Oddělení lékařské antropologie Anatomického ústavu Lékařské fakulty Masarykovy univerzity v Brně, Kamenice 3, 625 00 Brno, e-mail: mvystrc@med.muni.cz. (Michaela Račanská)

Radcliffe-Brown Alfred Reginald (1881–1955), britský sociální antropolog, zakladatel strukturálně funkcionalistické školy v antropologii. V letech 1906–1908 prováděl terénní výzkum na Andamanských ostrovech, jehož výsledky publikoval v knize *The Andaman Islanders* (1922), příbuzenskou a sociální organizaci Karierů zachytil v práci *Three Tribes of*

Western Australia (1913), příbuzenství a manželství se věnoval také jako spolueditor svazku *African Systems of Kinship and Marriage* (1950). (Jaroslav Skupnik)

radikulární cysta, kořenová zubní cysta (*radix* – kořen). (Ladislava Horáčková)

radiolarit, převážně hnědočerveně nebo zeleně zbarvená jemnozrnná hornina obsahující specifické mikroorganismy, radiolarie, vhodná pro výrobu nástrojů. Vyskytuje se například v jurských vápencích bradlového pásma na Slovensku a v Polsku, v údolí Dunaje a na několika lokalitách v Maďarsku. (Jaroslav Malina – Jiří A. Svoboda)

radiometrické datování, datovací metody založené na rozpadu radioaktivních izotopů prvků. Počínaje mladým paleolitem je nejvýhodnější a nejpracovnější metoda radiokarbonová, která měří poločas rozpadu izotopu uhlíku C 14. (Jiří A. Svoboda)

rachitis, křivice, onemocnění způsobené nedostatkem vitamínu D v dětství. (Ladislava Horáčková)

ráj, zahrada Boží (řecky *paradeisos*, latinsky *paradisus*, z avestského *paradaiza* „ohrada“, „zahrada“; české *ráj* bývá odvozováno od avestského *ray-* s významem „bohatství, štěstí“), místo uprostřed zeleně, rostly zde strom života a strom poznání, všeho byla hojnost. Ráj je nazýván zahradou v *Edenu a napájejí ji čtyři řeky, Píšón, Gíchón, Chidekel a Eufrat (Gn 2, 10–14). Sem Bůh umístil první dvojici, *Adama a Evu; poté co byli vyhnáni, střeží jeho vchod cherubínové s mečem plamenným. (Jaroslav Malina)

rajský dvůr, zpravidla čtvercový prostor vymezený křídly klášterního ambitu. (Josef Unger)

Ráma, nejstarší syn kóšalského vládce a ztělesnění mužných ctností, jedno z vtělení boha *Višnu. Podle eposu **Rámájana* byl nespravedlivě připraven o dědičný trůn a vypuzen do vyhnanství, jež trávil v lesní pustině, ve společnosti bratra Lakšmany a oddané manželky Sítu. Když mu choť unesl démonský vládce Lanky Rávana, v krvavé válce jeho říši dobyl a Sítu získal zpět. (Jan Filipický)

Rámájana („Putování Rámovo“), sanskrtská hrdinská báseň z 3. až 2. století př. n. l., staroindický hrdinský epos, popisující osudy prince *Rámy, vtělení boha *Višnu, a jeho manželky Sítu, kterou unesl démonský vládce Lanky, krutý a nespoutaný Rávana. (Jan Filipický)

raně křesťanské umění (též starokřesťanské umění), dva názvy užívané pro doklady specifického obrazového projevu antických křesťanů. Křesťanství zdědilo ve svých zásadách převzatých z židovského dědictví zákaz zobrazování. Proto bylo v prvních dvou staletích své existence anikonickým náboženstvím a odlišovalo se tak od pohanské úcty k sochám a obrazům bohů – *idolatrie*. Jeho postupné rozšíření v antickém prostředí se časem neobešlo bez pokusů o alespoň symbolické vyjádření některých křesťanských motivů, s nimiž se křesťané identifikovali. První doklady křesťanských motivů jsou známy až z doby, kdy vznikla první pohřebiště starých křesťanů v katakombách na začátku 3. století. Symbolickou funkci měly i nejstarší figurální motivy orantky (**orans*) a *Dobrého pastýře znázorňující křesťanskou víru a lásku k bližnímu a postupně vznikající jednoduché biblické motivy. Křesťané je používali jako předobrazy spásy, v nichž doufali. Pro jejich vyjádření zvolili jednoduchou formu vycházející z existujících pohanských předloh adaptovaných pro biblický obsah. Po formální i slohové stránce je raně křesťanské umění velmi úzce závislé na profánním antickém umění. Rozvíjelo pouze ty motivy, pro něž bylo možné využít antický archetyp a pokud nebyl k dispozici, nevytvořilo samo žádný nový obraz. Oficiální církevní prostředí považovalo obrazy s křesťanským obsahem za znesvěcení zásad víry a velmi dlouho proti nim brojilo. Církev přijala obrazy teprve tehdy, až je potřebovala pro svou reprezentaci a výzdobu okázalých kostelů. K jejich vzniku přispělo oficiální uznání křesťanství roku 313 takzvaným Milánským ediktem císaře *Konstantina. Církevní prostředí přebíralo slavnostní motivy z oficiálního císařského kultu a postupně se tak v průběhu 4. století vytvořilo oficiální křesťanské umění. Na konci 4. století se křesťanství díky Theodosiovým ediktům stalo jediným oficiálním náboženstvím římské říše. Tak byla završena etapa jeho romanizace. Ve

výtvarném umění pozdní antiky od této doby získalo dominantní postavení i křesťanské umění a z 5. a 6. století pocházejí kostely s okázalou mozaikovou výzdobou dosvědčující úspěšný rozvoj nových forem. Za spodní hranici raně křesťanského umění se dnes považuje začátek *ikonoklasmu roku 726, kdy byl přerušen do té doby postupný vývoj křesťanského obrazového projevu. (Marie Pardyová)

raní hominidi, patří sem několik druhů *australopitéků (*Australopithecus*): *Australopithecus anamensis*, *Australopithecus afarensis*, *Australopithecus africanus*, *Australopithecus robustus*, *Australopithecus aethiopicus*, *Australopithecus boisei*. V nedávné době přibyl starobylý rod **Ardipithecus*. Do okruhu raných hominidů je některými antropology přiřazován též **Homo habilis*. (Jiří A. Svoboda)

rasa, rozdílné fyzické vlastnosti používané ke kategorizaci velkých skupin lidí. (Ivo T. Budil)
rasismus, postoj založený na ospravedlňování, reprodukci nebo úsilí po dosažení asymetrické distribuce politické, ekonomické a symbolické moci na základě esencionalizace selektivně zvolených lidských somatických znaků, které jsou chápány jako vrozené dispozice lidských rasových skupin přímo ovlivňující kolektivně sdílené intelektuální, sociokulturní a hospodářské chování a výkonnost. Rasismus jako politický aktivismus a ideologie se snaží o institucionalizaci politického řádu založeného na rasové hierarchii a vymykajícího se politickému konsenzu. Partikularizující rasismus argumentačně těžící z rasové teorie a používající biologické metafory se postupně prosadil proti univerzalistickým aspiracím osvícenství na přelomu osmnáctého a devatenáctého století. V polovině devatenáctého století se zejména prostřednictvím děl Roberta *Knox, Benjamina Disraeliho nebo Arthura de *Gobineaua stal rasismus součástí západní politické kultury. Rasistické postoje se upevnily v období koloniální expanze Západu; zdá se však, že vycházejí z obecných mechanismů předsudku a diskriminace. Po porážce totalitních hnutí nacismu a fašismu a v důsledku rezolucí přijatých mezinárodními organizacemi a celosvětového hnutí za občanská práva byl vliv rasismu v politické kultuře demokratických zemí ve druhé polovině dvacátého století marginalizován. (Ivo T. Budil)

rasová teorie, představuje pokus o vytvoření vědecké klasifikace lidstva na základě vrozených fyzických atributů různých lidských ras. Rasová teorie je produktem sekularizace, naturalizace lidských dějin a represivní homogenizace a instrumentalizace uplatňované vůči mimoevropským domorodým populacím koloniální administrativou v raném novověku a na prahu moderní doby. K průkopníkům rasové teorie náleželi François Bernier, Johann Friedrich *Blumenbach, Petrus Camper, Georges Louis Leclerc de *Buffon a Immanuel *Kant. Přibližně v letech 1850 až 1950 představovala rasová teorie respektovanou součást západních věd o člověku. Politické a ideologické zneužití rasové teorie v podobě rasismu a vzestup sociálního konstruktivismu kriticky poukazujícího na úlohu mimovědeckých faktorů a zájmů při vymezování jednotlivých lidských ras způsobily, že vědecká hodnota rasové teorie je od šedesátých let dvacátého století většinou badatelů relativizována. (Ivo T. Budil)

Ratzel Friedrich (30. 8. 1844–9. 8. 1904), německý přírodovědec, etnolog, zakladatel geografické antropologie a tvůrce teorie *migracionismu v antropogeografii. (Jaroslav Malina)

Ray John (29. 11. 1627, Black Notley – 17. 1. 1705, Black Notley), ... (Petr Bureš)

re-, latinská předpona označující „opakování, znovu“.

Re, egyptský bůh, jeden z nejvýznamnějších bohů egyptského panteonu. Zosobňoval Slunce a byla mu přisuzována i úloha stvořitele a nejvyššího soudce. Panovníci se označovali za jeho syny a součástí mnohých královských jmen bylo i Reovo jméno. Chrámy zasvěcené Reovi se nacházely po celé zemi, ale hlavním střediskem jeho uctívání byla Héliopolis. Re byl znázorňován v lidské podobě se slunečním kotoučem na hlavě, někdy se sokolí hlavou. Objevuje se v řadě mýtů. (Břetislav Vachala)

realismus (latinsky *realis*, „věcný“), jako evropský umělecký směr se prosadil v opozici k *romantismu v 2. polovině 19. století. Opíral se o filozofii pozitivismu (zakladatel Auguste Comte, 1798–1857), usilující o zvědečtění společenského poznání na základě fakt a exaktních metod. Realismus je založen na principu věrné nápodoby skutečnosti v umění, na objektivním pohledu a na metodě typizace. Uplatnil se především v próze, zejména v románu, a v dramatu. Za realisty v literatuře se považují ve Francii Honoré de Balzac (1789–1850), Gustav Flaubert (1821–1880), později Romain Rolland (1866–1944) nebo nositel Nobelovy ceny Roger Martin du Gard (1881–1958) se svým vrcholným dílem *Rodina Thibaultů* (1922–1940). V Anglii k předním realistům patří Charles Dickens (1812–1870), John Galsworthy (1867–1933), George Eliotová (1819–1880), ve 20. století Graham Greene (1904–1991), William Somerset Maugham (1874–1965). V německé literatuře se k realistům řadí Theodor Fontane (1819–1898), Theodor Storn (1817–1888), v moderní literatuře 20. století realismus rozvíjeli mimo jiné Heinrich Mann (1871–1950) a Thomas Mann (1875–1955), Hans Fallada (1893–1946), Lion Feuchtwanger (1884–1958). V severské literatuře realismus zastupují Bjørnstjerne Bjørnson (1832–1910), Gunnar Gunnarsson (1889–1975), Henrik Ibsen (1828–1906), Halldór Laxness (narozen 1902), August Strindberg (1849–1912). V Rusku vynikli realisté Anton Pavlovič Čechov (1860–1904), Fjodor Michailovič Dostojevskij (1821–1881), Ivan Alexandrovič Gončarov (1812–1891), Nikolaj Semjonovič Leskov (1831–1895), Alexandr Nikolajevič Ostrovskij (1823–1886), Lev Nikolajevič Tolstoj (1828–1910) a Ivan Sergejevič Turgeněv (1818–1883). Český realismus vyvrcholil v širokém proudu prózy a dramatu z venkovského prostředí: próza – Jindřich Šimon Baar (1869–1925), Jan Herben (1857–1936), Josef Holeček (1853–1929), Karel Klostermann (1848–1923), Teréza Nováková (1853–1912), Karel Václav Rais (1859–1926); drama – bratři Mrštikové (Alois, 1861–1925, Vilém, 1863–1912), Gabriela Preissová (1862–1946), Ladislav Stroupežnický (1850–1892). Historickou větev realismu reprezentoval Alois Jirásek (1851–1930). V USA rozvíjeli realismus zejména Theodor Dreiser (1871–1945), Ernest Hemingway (1899–1961), Henry James (1843–1916), Sinclair Lewis (1885–1951), John Steinbeck (1902–1968), Mark Twain (1835–1910). Realistická výtvarná díla v duchu tohoto směru usilují o věrné, bezprostřední, přímé zachycení reality. Realismus odmítl idealizaci klasicismu a úniky romantiků a zachycoval zrakovou zkušeností zprostředkovanou skutečnost bez poetizace. Dobová kritika tento směr nazývala „školou ošklivosti“. Hlavním představitelem malířského realismu byl Gustave Courbet (1819–1877). Svě pařížským Salonem odmítnuté obrazy vystavil v Pavilonu realismu, jemuž dal sám jméno, které se stalo názvem celého hnutí. Kritika mu vytýkala, že zpodobuje věci nevznešené, obyčejné, vulgární. Courbet i jiní realisté se odvrátili od tradičních témat. Často volili náměty sociální – práce proletářů či venkovanů, sociální sebevrahy, žebráky, prostitutky (Gustave Courbet, *Štěrkaři*, 1849; Käthe Kollwitzová, *Dělnická žena*, 1903; *Smrt držící dívku na klíně*), významné okamžiky přítomnosti a politické motivy (Edouard Manet, *Poprava císaře Maxmiliána*, 1867; *Občanská válka*, 1871; Honoré Daumier, 1808–1879, *Na barikádě roku 1848*, po roce 1860; Jacques Louis David, *Smrt Maratova* a téma města – divadla, restaurace, ulice, zahrady. Klasikem ruského realistického malířství se stal Ilja Jefimovič Repin (1844–1930). (Jaroslav Malina)

receptivita, říje, období, kdy u samic dochází k ovulaci. U samic primátů je mnohdy dána také barvou, velikostí a pachem *anogenitální oblasti, které se někdy označuje jako *zduření. Receptivita se u samic většiny druhů projevuje také výraznými změnami v chování samic, které následně proměňují i chování samců. (Václav Vančata)

receptory [fyziologicky], makromolekulární součásti zpravidla buněčných membrán, které po navázání specifického působku změni konformaci a v důsledku toho funkci (zpravidla aktivitu enzymu). *Senzorické receptory* jsou struktury, které mění energii (světlo, tlak, vibrace atd.) na změnu elektrického napětí buněčné membrány a tak ji transformují na obecný informační kód nervové soustavy. (Pavel Bravený – Marie Nováková)

reciprocita (vzájemná výměna), zásada vzájemného poskytování stejných nebo obdobných výhod v podobě darů nebo jiných služeb, které jsou poskytovány zdarma v očekávání, že tyto budou příjemci oplaceny. (Jaroslav Malina)

Recklinghausenova neurofibromatóza, 1. dědičné onemocnění s mnohočetnými nádorky na kůži a v nervovém systému. 2. forma kostního postižení při zvýšené funkci příštítých tělísek. (Ladislava Horáčková)

redistribuce (přerozdělování), nová, opětná, další distribuce; ekonomická výměna spočívající ve shromažďování veškerého zboží ústřední osobou nebo úřadem, které je poté přidělí pro určité společenské účely. V minulosti charakteristická zejména pro starověké civilizace na Předním východě nebo v incké říši, v současnosti ji preferují společenské systémy založené na socializujících programech. (Jaroslav Malina)

refrakterní fáze, fáze sexuálního cyklu následující po orgasmu. V této fázi není organismus schopen určitou dobu na sexuální podněty reagovat vzrušením. (Jaroslav Zvěřina)

reformace, hnutí začínající v 16. století a usilující o nápravu a omezení moci katolické církve, proběhlo ve většině evropských zemí a vytvořilo novou formu křesťanství – protestantismus, a nové typy církví. (Jaroslav Malina)

Regourdou, Francie. Předpokládá se kamenná konstrukce kolem těla neandertálského muže a v podloží ještě jednou totéž, tentokrát ovšem kolem těla medvěda. (Jiří A. Svoboda)

regulace (v užším smyslu) [fyziologie], řízení zpravidla orgánové funkce, zajišťující humorálními a nervovými mechanismy optimální odpověď na změny prostředí a okamžité situace. (Regulace v širším smyslu zahrnuje též autoregulace, integrace a modulace.) (Pavel Bravený – Marie Nováková)

regulativy sociokulturní, viz sociokulturní regulativy.

rehydratace, zavodnění. (Ladislava Horáčková)

reinkarnace, viz převtělování.

rejuvenalizace, omlazení, zlepšení výkonnosti organismu, zvýšení sexuální atraktivity a aktivity. Historie medicíny zná řadu příkladů falešných nadějí vkládaných do údajně omlazujících účinků různých léčebných zákroků. Této představě se dnes nejvíce přibližují výsledky substituční hormonální léčby u žen v klimakteriu. (Jaroslav Zvěřina)

rekonstrukce [archeologie], uvedení starého objektu do takové podoby, jakou pravděpodobně měl v minulosti (v okamžiku, přijatém jako okamžik, optimálně charakterizující jeho dřívější funkci), s hypotetickým doplněním chybějících prvků a vlastností, na základě volby variant. (Jaroslav Malina)

rekonstrukce objektová, viz objektová rekonstrukce.

rekonstrukce situační, viz situační rekonstrukce.

rekviem (z latinského *requies*, „klid“), zádušní mše za zemřelého. Název podle počátečního slova *Requiem aeternam dona eis, Domine* („Odpočinutí věčné dej jim, Pane“). Hudebně zpracováno Wolfgangem Amadeem Mozartem, Hectorem Berliozem, Giuseppeem Verdim, Antonínem Dvořákem a dalšími autory. (Josef Unger)

relativismus kulturní, viz kulturní relativismus.

reliéf, sochařské dílo vytvořené v ploše, docilující plastickým náznakem prostorovosti; buď z plochy vystupuje (nízký reliéf – basreliéf, vysoký reliéf – hautreliéf), nebo je do ní vyhlouben. (Jaroslav Malina)

Relichová Jiřina (22. 4. 1945, Moravec), profesorka RNDr., CSc., genetička, profesorka genetiky na Katedře genetiky a molekulární biologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně, vedoucí Pracoviště výzkumu genomu, garantka studijního programu Biologie, členka Vědecké rady Přírodovědecké fakulty MU. Přednáší obecnou a speciální genetiku a genetiku populací. Ve výzkumné práci se zabývá genetikou rostlin na modelové rostlině *Arabidopsis thaliana*, především genetickou strukturou přírodních populací, mutagenezí a transgenozí. Věnuje se též historii genetiky a je členkou dozorčí rady

občanského sdružení „Mendel Museum. Je tajemnicí Genetické společnosti Gregora Mendela. Pro edici *Panorama biologické a sociokulturní antropologie napsala 2. svazek *Genetika pro antropology* (2000). Kontakt: Prof. RNDr. Jiřina Relichová, CSc., Katedra genetiky a molekulární biologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně, Kotlářská 2, 611 37 Brno, telefon: 541 129 548, e-mail: reli@sci.muni.cz. (Jiřina Relichová)

relikviář, schránka na relikvie; užívána pro zvláštní způsob uchovávání ostatků světců v křesťanském prostředí. Jedná se tedy o druhotný pohřeb, jehož slavnostní podoba byla vyhrazena světcům. Ostatky pocházející ze světcova těla se označují jako „primární relikvie“ na rozdíl od „sekundárních relikvií“ jejichž posvátnost je dána souvislostí se světcem (kříž, olej z lamp na světcově hrobě apod.). Sám akt přenesení a vystavení k uctívání byl výsledkem lidové úcty. Zprvu takto bylo uctíváno celé světcovo tělo a bylo zakázáno cokoliv, s výjimkou vlasů, zubů a prstů, od něj oddělovat a používat jako relikvie. Postupně však převládla idea, že každá kostička ze světcova těla má jako *pars pro toto* účinek jako celé světcovo tělo, což přes počáteční odpor církevních institucí vedlo k dělení relikvií. Od konce 12. století se vytvořil proces zvaný kanonizace kontrolovaný církví. Ostatkům bylo třeba projevovat náležitou úctu a podle toho s nimi zacházet, protože když „(...) *Král Chlodvech málo uctivě ohledával tělo svatého Dyonisia, zlomil přitom jeho ramenní kost a chtivě ji sebral. Brzy nato propadl šílenství*“ (Voragine 1998, 300). Relikvie se původně uchovávaly především v kryptách postavených tak, aby vyhovovaly většímu počtu přicházejících poutníků. Stavěly se od 9. století jako podzemní prostory různého půdorysu (kruhová krypta, štolová krypta na křížovém půdorysu). Zvětšováním vznikaly halové krypty. Kromě toho bývaly uchovávány i v menších podpodlažních prostorách v chrámech. Později byly relikvie umístovány přímo v nadzemní prostora chrámu a krypty ztratily svůj původní význam. Některé kaple, zvláště patrové kaple panovníků, sloužily jako místo důstojného a bezpečného uložení relikvií. Příkladem může sloužit Saint-Chapelle v Paříži, nebo Karlštejn v Čechách. Řehoř z Tours koncem 6. století psal o stříbrné schránce na ostatky svatých uložené ještě ve schránce kamenné s víčkem. Podle nařízení nikájského a čtvrtého lateránského koncilu roku 1215 se ostatky svatých nesměly uchovávat bez relikviářů. Mohlo se jednat o schránky na celé světcovo tělo (ostatková tumba), nebo o schránky na jeho části jako o ostatkový kříž zvaný pacifikál (podle slov *pax tecum*, „mír tobě“, která říkal kněz při dávání kříže k políbení), ostatkovou bustu (obsahující často lebku), plenář (deska s ostatky), flabellum (relikviář ve tvaru disku s přihrádkami v nichž jsou umístěny ostatky), feretrum (relikviářová skříňka napodobující architekturu), monile (přívěšek s ostatkem upevňovaný na náprsní sponu liturgického oděvu), relikviářovou skříň, tabulový relikviář v podobě zavírací skříňky na podstavci, ostensorium (relikviář ve tvaru monstrance), vztyčenou paži, případně o kříšťalovou schránku umístěnou v obraze (namalovaném mistrem Theodorikem v kapli sv. Kříže na Karlštejně), nebo i o obyčejnou keramickou či skleněnou nádobu, jejíž ústí bylo celé zakryto voskem a zapečetěno (**obr. 132**). Vzácnou relikvií se stala nezetlelá tkáň z hrobu sv. Jana Nepomuckého získaná při otevření jeho hrobu roku 1719. Byla považována za jazyk a pod názvem „lingula“ se dostala i do ostatkové schránky umístěné například v nově založeném a Janem Blažejem Santini-Aichlem projektovaném poutním chrámu na Zelené hoře u Žďáru nad Sázavou, který se tak stal relikviářovou kaplí. Část lebky sv. Šebestiána byla v 15. století zasazena do kovu a používána v poutním kostele bavorského Ebersbergu při liturgii. Malé osobní relikviáře v podobě prstenu, spony, přezky k opasku nebo přívěšku (kaptorgy) či dutého křížku se nazývají phylacteria (**obr. 133, 134**). Jak ukázal rozbor obsahu kaptorgy z Poznaně (Polsko) obsahovaly semena prosa a rostlinných vláken. Otázkou je, zda všechny tyto předměty souvisely již s křesťanským kultem. Ostatky svatých mohly být uloženy i v hlavici meče, jak to vyplývá z Písně o Rolandovi, který se loučil se svým legendárním mečem Durandalem slovy (Píseň o Rolandovi 1986, s. 125): „*Jsi, Durandale, posvátný a krásný! / Ostatků mnoho v zlaté hrušce chováš: / zub Petrův, krev, již prolil svatý Bazil, / kost Divišovu,*

vlasy z jeho hlavy / a malý kousek šatu svaté Panny.“ Světcovo tělo mělo pro společnost velký význam a jeho transfer mohl být proveden i dosti bezohledně jako například u sv. Martina, který zemřel v Poitiers (Francie), ale „(...) *když uprostřed noci všichni Poitierští hluboce spí, vyhodí ho Tourští oknem a po Loiře ho s velkou radostí na lodi odvezou do města Tours*“ (Voragine 1998, s. 326). Zde nad jeho hrobem vyrostl dodnes zdaleka patrný velký chrám. Ostatky biskupa Vojtěcha zavražděného roku 997 byly draze vykoupeny a roku 999 slavnostně uloženy v hnězdenské katedrále (Gniezno v Polsku), kde se našly základy zvláštní stavbičky postavené uvnitř katedrály pro ostatky sv. Vojtěcha. Za vpádu roku 1039 se ostatků zmocnil Břetislav I. a převezl je do Prahy, kde je nechal uložit ve zvláštní kapli přistavěné k rotundě sv. Víta. Při přestavbě chrámu za Spytihněva II. roku 1060 bylo pro ně upraveno nové místo a roku 1143 byla lebka oddělena od ostatního skeletu a uložena v relikviáři. Podle této lebky došlo k upravení jiné lebky, která se jako svatovojtěšská relikvie dostala do Cách (Aachen v Německu). Hrob uherského krále Štěpána I. pohřbeného roku 1038 v székesfehérvárské bazilice (dříve Alba Regia, německy Stuhlweissenburg) upravili v souvislosti s jeho kanonizací roku 1083 tak, aby zde mohly být uctívány jeho ostatky. Základy umožňující rekonstrukci se našly při archeologickém výzkumu v letech 1970 až 1971. K uctívání byly určeny i takzvané kontaktní relikvie (brandeum), to je předměty, často kousky textilu, které se dostaly do kontaktu s původní relikvií. Z tohoto příkladu vidíme, že pohled středověkého člověka na originál byl jiný než člověka moderního. Světcovy ostatky bývaly především nositeli ideje, kdežto pro dnešního člověka západní civilizace jsou nositeli informace. Přitom ovšem byl pohled středověkého člověka velmi materializující. Přesto však existuje celá řada spisů, jako například Guiberta, opata nogentského z 11. století *Pignora Sanctorum* (Relikvie svatých), odhalujících nepravé relikvie. Šířavou satiru na různé nepravé relikvie najdeme v desátém příběhu šestého dne Boccaciova *Dekameromu*, kde se píše o prstu Duchy svatého, nehtu nějakého cherubína, žebru z těla, jež bylo učiněno slovem, šatech svaté Víry katolické a paprscích hvězdy, která se ukázala třem králům. Již od raného křesťanství byl velmi úzký vztah mezi ostatky mučedníků a oltářem. Od 4. až 5. století došlo ke spojení obětního stolu, který dostal tvar tumb, s ostatky mučedníků. V oltáři bylo zvláštní místo (oltářní sklípek či hrůbek, nebo sepulcrum), do něhož se ukládaly relikvie. Někdy ještě před oltářový hrob byla přistavena předsíňka zvaná confessio zvláště častá od 4. století za vzrůstu kultu ostatků. U relikviářového oltáře netvořila relikvie a oltář jeden celek. Relikviář v takovém případě mohl být uložen do podstavy (stipes), nebo za oltář či do sarkofágu vyzvednutého nad oltář. Od pozdního středověku byly někdy relikvie umísťovány do oltářních nadstavců (retabulum) za mensou. Svěcení kostela (konsekrace) znamenalo vlastně uložení ostatků (opatřených ověřením pravosti stvrzeném listinou s pečetí – autentikou) do oltáře. Někdy, jako například ve Svatém Jakubu u Kutné Hory (Čechy), se tyto schránky s ostatky svatých našly i v poprsní zdi empor, což souvisí s využitím empor jako míst pro slavení eucharistie privátního charakteru. Vedle oltářového hrobu a zvláštní stavby na způsob memorie nebo kaple mohly být také světcovy ostatky uloženy do hrobu v zemi pod oltářem, jak tomu je v německém Esslingenu, kde v prázdném hrobě *sub altare* („pod oltářem“) je spatřováno místo, kam roku 777 opat Fulrad uložil ostatky římského mučedníka Vitalise. Tato skutečnost reflektuje apokalyptickou vizi při rozlomení páté pečetí: „*Když Beránek rozlomil pátou pečetí, spatřil jsem pod oltářem ty, kdo byli zabiti pro slovo Boží a pro svědectví, které vydali*“ (Zj 6, 9). Jiný způsob uložení ostatků světců představovaly podzemní schránky na půdorysu kříže objevené jak na mikulčických Valech, tak i ve Svatojiřském klášteře na Pražském hradě a v německém Unterregenbachu. Shromážděním ostatků svatých proslul císař Karel IV. Píše se o něm, že „(...) *všudy po klášteřích, kdež jest kterou svátost věděl, a vždy každé svátosti vzal kus nebo jeden úd, a přinesl to vše s sebou do Čech a choval je u veliké cti*“ (Staré letopisy české z rukopisu křížovnického 1959, s. 28). Někdy se ostatky svatých používaly i k ovlivňování přírodních jevů. Vyplývá to například ze zprávy Čecha, bratra

Oldřicha, který počátkem 14. století získal v Indii kosterní pozůstatky křesťanských mučedníků. Při cestě po moři, za bezvětrí, snažil se ovlivnit počasí tak, že „(...) jsem vzal jednu z kostí, dal ji našemu sluhovi a řekl mu, aby šel spěšně na lodní přídu a vrhl kost do moře. Jakmile byla kost hozena do moře, ihned se zvedl příznivý vítr, jenž neustal, dokud nás nepřivezl do přístavu“ (Bratr Oldřich 1962, s. 20). Jako s relikvií se zacházelo i s ostatky některých nekanonizovaných osob. Například italský básník Dante Alighieri zemřel roku 1321 v Ravenně (Itálie) a byl tam také pohřben v kostele minoritů. Vzhledem k problematičnosti jeho díla navrhl kardinál del Poggetto (nedlouho po Dantově smrti – roku 1327) vyzvednutí a zničení básnických pozůstatků. Dantovo město Florencie však naopak žádalo o vydání pozůstatků významného rodáka k slavnostnímu uložení. Teprve když jejich žádost podpořil počátkem 16. století papež Lev X., byla určena komise k otevření Dantova hrobu a k přenesení pozůstatků. Komise však našla v hrobě jen dvě až tři kostičky a suché listí z básníkova vavřínového věnce. Minorité totiž kostru ukryli tak dobře, že se ji podařilo objevit až roku 1865 a teprve roku 1921 došlo k odbornému výzkumu a kompletizaci skeletu. (Josef Unger)

relikviářový kříž, viz enkolpion.

relikvie (z latinského *reliquiae*, „ostatky“), část těla nebo jiného předmětu související se světcem, chovaná ve speciální schránce – *relikviáři obvykle bohatě zdobené a vyrobené z drahého kovu, určená k uctívání věřícími. (Josef Unger)

renesance, etapa ve vývoji evropského společenského, politického a kulturního života, která následuje po středověku a znamená počáteční stadium epochy představované jako novověk. Renesance se začala vyvíjet na konci 13. století v Itálii a byla spjata s rozvojem měst a vystoupením měšťanstva jako nové, ekonomicky důležité společenské síly. Dalším významným centrem renesance bylo Nizozemí, které se v 15. a 16. století stalo jedním z hospodářsky a obchodně nejsilnějších států Evropy. V Itálii byly od poslední čtvrtiny 16. století renesanční ideály postupně opouštěny a nahrazovány ideály protireformačního katolicismu, který se stal ideovým základem *baroka (a protireformace). Renesanční ideály, koncentrované v **humanismu* jako kulturním proudem, však žily dále, v období baroka i osvícenského *klasicismu. V jednotlivých kulturních oblastech se renesance uplatňovala v odlišné síle. Méně výrazně tomu bylo v zemích s velkou protestantskou reformační tradicí, například v Čechách, Německu a Švýcarsku. Východní, pravoslavná Evropa renesancí v podstatě neprošla. Renesanční člověk byl ovlivněn výsledky vědy, zejména astronomie (Mikuláš Koperník, 1473–1543, Giordano Bruno, 1548–1600, Johannes Kepler, 1571–1630); pochyboval o existenci Boha nebo již v něho přestal věřit. Ztratil jistoty, které mu poskytovala křesťanská víra, ale získal osobní odpovědnost za svůj vlastní osud. K nejvýznamnějším činům doby renesance patřil Gutenbergův vynález knihtisku (kolem roku 1445) a objev Ameriky (1492). Příznačnými rysy renesance se staly antropocentrismus, racionalismus a individualismus. (Jaroslav Malina)

renesanční umění, první etapa ve vývoji novodobého evropského umění vědomě navazující na antický odkaz. Ideově renesanční umění znamenalo návrat k pozemské a smyslové antice a jejímu racionalismu a antropocentrismu. Bohatě využívalo antická alegorická a mytologická témata, v oblibě mělo také její „žánrové“ formy, například iluzivní fresku, jezdecké sochy nebo prvky chrámové architektury. Základním proudem renesančního umění se stal **humanismus*, který se uplatňoval zejména v literatuře a dramatu a rovněž ve vědě. V období renesance základního významu nabývaly světské stavby, zatímco církevní stavby ustupují do pozadí. Renesanční architektura – na rozdíl od architektury gotické – neohromovala a nepokořovala, ale snažila se vzbuzovat pocit lidského sebevědomí a jistoty vyvážeností kompozice a harmonií tvarů a rozměrů, svou stabilitou a účelností. Stěna, potlačená v gotické architektuře opěrnými pilíři a složitou sítí žeber, se stává opět základním prvkem členícím prostor. Znovu se objevuje valená klenba podepíraná řadou sloupů. Lomený oblouk

nahrazuje půlkruhový oblouk. Návaznost na řeckou chrámovou architekturu je zřetelná na průčelí staveb a vstupních částech budov. Trojúhelníkový, ale také půlkruhový tympanon je obvyklý také u renesančních portálů. Chrámy mají půdorys čtverce, kruhu, řeckého kříže nebo podobu kombinace těchto tvarů, zastřešeny jsou centrální kupolí, popřípadě dalšími vedlejšími kupolemi nad vedlejšími prostory. Hlavní loď bývá obdélníkového půdorysu se zaklenutou valenou klenbou. Objevují se výklenky pro sochy. Renesanční stavby mají obdélníková okna, někdy též s půlobloukem v horní části. Jsou bohatě zdobeny vnějšími římsami a portály, vnější sgrafitovou výzdobou. Paláce mívají často sokl vystouplý před líc přízemního zdiva a (několikaposchod'ová) arkádová nádvoří. Jejich vnitřní výzdoba je často reliéfní ze sádry a malty, oblíbené jsou kazetové stropy. Italské renesanční malířství objevilo perspektivu, které využil již dominikánský mnich zvaný Fra Angelico (1387–1445), vycházející z gotické tradice. V renesančním hudebním umění sehrála důležitou úlohu vokální polyfonie. V tomto období převažovaly duchovní hudební žánry sloužící bohoslužebným účelům, zejména mše; ze světských žánrů byl nejpobulárnější madrigal. Vzorem přísného slohu chrámové hudby se stal na několik století Giovanni Pierluigi da Palestrina (asi 1525–1594). Za posledního básníka středověku a prvního básníka novověku je považován Dante Alighieri (1265–1321), k čelným humanistům patřili Francesco Petrarca (1304–1374), Giovanni Boccaccio (1313–1375), François Villon (asi 1434–po 1462), Lodovico Ariosto (1474–1533), François Rabelais (1494?–1553?), Pierre de Ronsard (1523–1585), Michel de Montaigne (1533–1592), Miguel de Cervantes Saavedra (1547–1616), Lope (Felix) de Vega Carpio (1562–1635), William Shakespeare (1564–1616), John Milton (1608–1674). (Jaroslav Malina)

reparace, oprava, nahrazení poškozené tkáně tkání méně hodnotnou, obvykle vazivem.

reparativní proces, reakce nápravného rázu. (Ladislava Horáčková)

replika, obměna hotového uměleckého díla malířského, sochařského, uměleckého řemesla, vytvořená autorem (autorská replika), dílnou (díleuská replika) nebo také v autorově okruhu zpravidla v krátkém časovém odstupu. Replika obvykle zachovává techniku originálu a ikonografický typ. Od originálu se vesměs odchyluje v ikonografických nebo formálních podrobnostech. Termín repliky je vhodný zejména pro staré umění. Repliku odlišujeme od *varianty, *kopie, redukce.

reponovaná zlomenina, zlomenina, u níž byly úlomky kosti uvedeny do původní polohy.

reprodukce, v polygrafii a ve výtvarném umění: 1. věrné napodobení předlohy různými technikami; 2. obor zahrnující fotografické a elektronické postupy ke zhotovování kopírovacích podkladů, kopírovacích předloh, popřípadě přímo tiskových forem z reprodukčních předloh.

reprodukční strategie, strategie samců a samic, jak najít nejvhodnějšího partnera, jak co nejlépe a energeticky nejvýhodněji „investovat“ do procesu reprodukce a uplatnit v něm své dědičné vlohy. Samci mají na rozdíl od samic odlišnou reprodukční strategii. Energetický vklad samců je minimální, omezený vlastně pouze na vlastní reprodukci, protože až na některé širokonosé opice (drápkaté opice, mirikiny a titi) samci mláďata nevychováávají a ani o ně výrazně nepečují. Proto je reprodukční strategie samců zaměřena na soutěž o nejlepší samice a na odstavení konkurentů. Samice naopak investují do reprodukce množství energie – jak do prenatalního, tak i do postnatalního vývoje potomků, a proto zaměřují svou reprodukční strategii na zajištění maximální ochrany a výživy pro mláďata. Taková strategie nesmí samozřejmě být v rozporu se základními mechanismy dané sociální struktury. (Václav Vančata)

reprodukční zdatnost, úspěch v rozmnožování měřený počtem přímých potomků, jež jedinec zplodil. (Jaroslav Zvěřina)

reprodukovatelnost, každý vědecký pokus musí být proveden a publikován tak, aby jej mohli opakovat a reprodukovat i další badatelé. (Eva Drozdová)

Republika Čína, viz Tchaj-wan.

restaurace [archeologie], pokud možno co největší uvedení starého objektu nebo jeho částí do dřívějšího, „původního“ stavu (tj. stavu, v němž tento objekt kdysi fungoval v živé kultuře) na základě absolutně nesporných údajů, které ve všem podstatném zcela jednoznačně diktují každý detail. K úkolům restaurace patří: likvidace poškození, navrácení ztracených vlastností, sestavení a slepení předmětu z úlomků atd. (Jaroslav Malina)

retardace, zpomalení, například duševní (mentální). (Ladislava Horáčková)

retikulární buňky, též retikulocyty, předposlední vývojové stadium červené krvinky, po němž následuje zralý erytrocyt. (Ladislava Horáčková)

retikuloendotelový systém, soustava fagocytujících buněk roztroušená v řadě orgánů (zejména ve slezině, játrech a lymfatické tkáni). Podílí se na imunitě organismu. (Ladislava Horáčková)

retinovaný, zadrženy (například zub). (Ladislava Horáčková)

retrakce, stažení, zkrácení. (Ladislava Horáčková)

retrográdní, směřující zpět. 1. postupující zpět, většinou opačným směrem než je obvyklé. 2. vztahující se k době, bezprostředně předcházející určité události. (Ladislava Horáčková)

revenant, mrtvý vracející se do světa živých. (Josef Unger)

revmatoidní arthritida, celkové chronické zánětlivé onemocnění s výraznými kloubními projevy. Příčiny choroby nejsou dosud zcela objasněny. Převládá názor, že se jedná o systémové autoimunní onemocnění všech pojivových tkání. (Ladislava Horáčková)

revmatologie, lékařský obor, který se zabývá studiem revmatických chorob (nechirurgických onemocnění pohybového aparátu různého původu). (Ladislava Horáčková)

revoluce (z latinského *revolutio*, „odvalování, otáčení, násilný návrat“), je na rozdíl od postupných vývojových změn v rámci evoluce náhlý, prudký a radikální vývojový skok, vedoucí k podstatné změně předchozího stavu; *politologie ji chápe jako násilnou změnu dosavadních společenských poměrů, spojenou obvykle se změnou politické moci. (Jaroslav Malina)

revoluce vědecká, viz vědecká revoluce.

revoluce vědeckotechnická, viz vědeckotechnická revoluce.

Rezáková Olga (25. 5. 1979, Rýmařov), RNDr., antropoložka, absolventka magisterského studijního programu oboru antropologie a rigorózního řízení a studentka doktorského studijního programu na Katedře antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně. Diplomová práce: *Původ hudby v antropologickém kontextu: Flétnové a píšťalové hudební nástroje* (2003), vedoucí práce: Prof. PhDr. Jaroslav Malina, DrSc.; rigorózní práce: *Hudba v životě současného člověka: Relaxace a terapie. Antropologická studie* (2004); disertační práce: *Hudební projevy ve středoevropském areálu: Dokumenty, sondy, paralely, experimenty*, školitel: Prof. PhDr. Jaroslav Malina, DrSc. Kontakt: RNDr. Olga Rezáková, Katedra antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně, Vinařská 5, 603 00 Brno, telefon: 543 212 516, e-mail: 14041@mail.muni.cz. (Olga Rezáková)

rezidenční sociální struktura (noyau systém), viz sociální struktura (noyau systém), rezidenční.

rezoluce, uvolnění, konečná fáze sexuálního cyklu. (Jaroslav Zvěřina)

Rgvéd (též *Rgvédasanhita*, „Sbírka znalostí chvalozpěvů“), nejstarší indická literární památka z doby kolem roku 1200 př. n. l.; soubor 1 028 hymnů, litaní, kosmogonických úvah a filozofických spekulací ve védském dialektu. (Jan Filipický)

rhizartróza, artróza báze prvního metakarpu. (Ladislava Horáčková)

Riegerová Jarmila (11. 10. 1943, Olomouc), profesorka RNDr., CSc., antropoložka a kinantropoložka, vedoucí *Katedry funkční antropologie a fyziologie Fakulty tělesné kultury Univerzity Palackého v Olomouci. V roce 1965 absolvovala učitelské studium biologie na Přírodovědecké fakultě Univerzity Palackého v Olomouci s diplomovou prací z antropologie

(osteologie), v roce 1968 byla přijata na Katedru zoologie a antropologie Přírodovědecké fakulty Univerzity Palackého na oddělení antropologie jako asistentka. V roce 1973 složila rigorózní zkoušky na Katedře antropologie Univerzity Komenského v Bratislavě, v roce 1983 obhájila kandidátskou disertační práci na téže katedře. V roce 1987 byla jmenována docentkou pro obor antropologie, v roce 1995 se habilitovala před vědeckou radou Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně (*Studium změn somatotypů v období puberty*; předseda habilitační komise prof. RNDr. Jan Beneš, DrSc.). V roce 2001 byla na základě profesorského řízení na Univerzitě Palackého v Olomouci jmenována profesorkou pro obor kinantropologie. Po počáteční orientaci na osteologii (*Lebky a kosti ze hřbitova u Dřevěného zvonu v Olomouci*, 1971, *Materialy kostne z cmentarzyska ludności židowskiej z Brzescia Kujawskiego*, 1979) se specializovala na antropologii funkční a ekologii člověka, úzce spolupracovala s Katedrou tělovýchovného lékařství Fakultní nemocnice Univerzity Palackého v Olomouci, byla členkou komise sportovní antropologie zdravotnické rady ČSTV se zaměřením na antropologické problémy sportu a výběru talentované mládeže. V letech 1985 až 1990 garantovala specializaci Ekologie člověka v rámci odborného studia systematické biologie na Katedře zoologie a antropologie Přírodovědecké fakulty Univerzity Palackého. Od roku 1991 působí na Fakultě tělesné kultury Univerzity Palackého, kde vybudovala Katedru funkční antropologie a fyziologie, je školitelkou doktorandského studia kinantropologie se zaměřením na funkční antropologii. Od roku 1969 do roku 1996 vykonávala funkci vědeckého tajemníka olomoucké pobočky *České společnosti antropologické (ČSA) při ČSAV, byla a je členkou hlavního výboru ČSA při ČSAV i ČAV. Od roku 1995 je odpovědnou redaktorkou sborníku *Diagnostika poruch a vad podpůrně pohybového systému*, od roku 1998 také časopisu *Česká antropologie. Je členkou České společnosti kinantropologické a Evropské antropologické asociace. Její badatelská činnost se nejprve rozvíjela v oboru osteologie, na základě potřeb pracoviště se dále zaměřila na oblast vývojové a funkční antropologie a ekologie člověka. Publikovala více než 120 původních vědeckých prací v národních i mezinárodních časopisech a sbornících, je úspěšnou řešitelkou řady grantových projektů na úrovni Grantové agentury ČR, Ministerstva školství, mládeže a tělovýchovy i Ministerstva zdravotnictví. Je autorkou a spoluautorkou učebních textů *Vybrané kapitoly z ekologie člověka* (1982, 1989), *Aplikace funkční antropologie v tělesné výchově a sportu* (1993, 1998), *Regenerační a sportovní masáže* (1993, 1995, 1997, 1999, 2000, 2002), *Funkční anatomie* (2003). Je autorkou monografie *Studium změn somatotypu dětí v období puberty* (1994). Odborné zaměření dokumentují uznávané práce *Hodnocení vývoje dětí ve vztahu k intenzivní pohybové činnosti* (1984), *Hodnocení biologické zralosti dětí na základě věku proporcionálního a kostního* (1990), *Acceleration and Secular Trend in a Survey of the Olomouc Children and Youth* (1995), *Evaluation of the Body Fat in the View of Anthropological Methodologies and Bodystat 500* (1996), *Observing the Elektrokinetic Qualities of the Buccal Epithelium Cell Nuclei of Sportsmen Before and After Physical Strain* (1998), *Hodnocení posturálních funkcí a pohybových stereotypů v průběhu ontogeneze člověka* (1998), *Somatodiagnosics of Selected Population Groups of Men and Women at the Age Maturus and Presenilis* (1999), *Sledování elektroforetických vlastností buněčných jader bukalního epitelu u studentů a sportovců při různých typech zátěže organismu* (2000), *Rozbor morfologie nohy u chlapců a dívek ve věku Infans 2 a Juvenis* (2003), *Rozbor svalových funkcí a pohybových stereotypů u sportovců zabývajících se volným lezením a judem* (2003) a další. Její vědecká práce je zaměřena na vypracování školy funkční antropologie, která by reprezentovala naše pojetí v tuzemsku i v zahraničí. Odborná spolupráce je orientována především na Polsko (Poznaň, Wrocław, Krakov). Rozsáhlá je i její pedagogická činnost, stejně jako přednášková činnost v zahraničí. Kontakt: Prof. RNDr. Jarmila Riegerová, CSc., Katedra funkční antropologie a fyziologie Fakulty tělesné kultury Univerzity Palackého

v Olomouci, Třída Míru 115, 771 11 Olomouc, telefon: 585 636 150, e-mail:

Riegerov@ftknw.upol.cz. (Jarmila Riegerová)

Rigaud Jean-Philip (1937), francouzský archeolog, profesor na univerzitě v Bordeaux a pracovník Centre National de la Recherche Scientifique. Proslavil se moderně vedenými výzkumy klasických i nových lokalit jihozápadní Francie. (Jiří A. Svoboda)

Rightmire G. Philip (1940), paleoantropolog, profesor na Newyorské státní univerzitě v Binghamtonu, specializuje se na studium vývoje druhu *Homo erectus*. Jeden z významných zastánců existence více druhů člověka vzpřímeného. Domnívá se také, že *Homo heidelbergensis* je validním druhem rodu *Homo*. (Václav Vančata)

rignā nga, doslova „pět znalostí“, totiž jazyk a sloh, počty a řemesla, medicína, logika a filozofie. (Josef Kolmaš)

rigor mortis, posmrtná ztuhlost trvající od tří do devětatřiceti hodin po smrti. (Josef Unger)

riss, předposlední glaciál (respektive sled 2–3 glaciálů) v alpské chronologii pleistocénu. (Jiří A. Svoboda)

rituál, ...

rituály smrti, vše, co se děje od okamžiku smrti až po konečné uložení pozůstatků zemřelého na vyhlédnutém, případně i připraveném místě. Patří k tomu zpravidla uložení, umytí, oblečení, smutek pozůstalých, tanec, hudba, zpěv, gestikulace, mimika, zvláštní oděv, vystavení zemřelého, přenesení na připravené místo, uložení na hranici, zapálení hranice, pohřbení spálených pozůstatků nebo nespáleného těla, péče o pohřebiště a rituální (někdy se opakující) hostina. Při pohřebním obřadu hrají roli tři faktory. Jednak jsou to náboženské představy provázající průběh pohřbu, dále představy o tom, kde se zemřelý po smrti nachází (zde jsou zahrnuty ohledy na zemřelého a jeho přání) a konečně i místo zemřelého v rodině nebo společnosti, protože pohřeb je často demonstrací bohatství a společenského postavení pozůstalých, případně jen projevem konkurence mezi osobami, rodinami, rody nebo družinami v době, kdy zápolily o postavení v hierarchii společnosti. Zvláště „pohanské“ náboženské představy jsou jen s obtížemi rekonstruovatelné na základě zpráv autorů, kteří je chápali jen částečně a to prizmatem vlastní kultury. Pohřební rituál nemusel tedy vždy prezentovat skutečnost, ale mohl odrážet ideál nebo i očekávání. Pohřební zvyky jsou tedy jakýmsi filtrem, bez jehož znalosti není výsledek (to je pohřeb) zcela interpretovatelný. Neměli bychom též zapomínat na psychologický faktor umožňující pozůstalým vyrovnat se ztrátou blízké osoby. Srovnávací antropologický výzkum ukázal, že ve všech dobách a kulturách panuje ambivalentní vztah ke smrti: na jedné straně snaha o spojení se zemřelými, na druhé straně strach a obrana před nimi. Dále jde o to poznat, co pohřební ritus znamenal pro pozůstalé, co jim chtěli vyjádřit nebo demonstrovat, tedy jaký byl jeho symbolický význam. Symbolický význam potvrzující společenský status nejen zemřelého, ale především sociální vrstvy k níž patřil, se projevil i v dobách „vymknutých z kloubů“, kdy deklasované živly vybíjely nenávist právě na hrobech příslušníků vyšších společenských vrstev. Došlo k tomu například, jak při vzplanutí husitské revoluce, kdy byly vypleněny královské hroby na Zbraslavi, tak roku 1611 při vpádu pasovských, kdy pražská lůza vyvlekla z hrobky mrtvolu Ferdinanda z Donína, kterou okradla – spolu s prsteny byly odřezány i prsty. Podobně (i když zaštitěna úřední mocí) se projevila ničivá síla lůzy při likvidaci královského pohřebiště v Saint-Denis u Paříže za Velké francouzské revoluce v říjnu 1793. Upevnění státní moci po restauraci se zase demonstrovalo obnovením jejích symbolů, k nimž patřila i dynastická pohřebiště. Stalo se tak po nástupu krále Ludvíka XVIII., který roku 1816 v Saint-Denis obnovil královské hroby. Při zkoumání pohřebního ritu jde tedy v konečném horizontu nikoli jen o poznání kosterních pozůstatků a trosk výbavy hrobů, ale zejména o poznání života lidí. Zároveň je však třeba dodat: abychom alespoň částečně poznali z pohřebního ritu život, je třeba kosterní pozůstatky i trosky výbavy důkladně znát, protože jen tak mohou být interpretace postaveny na pevné pramenné základně. Způsob zacházení s lidskými pozůstatky

je širší než jen pohřební ritus spojený s obřady. Základními formami pohřebního ritu jsou *ritus kostrový* (což je termín nepřesný, neboť ve většině případů se jednalo o pohřeb těla) a *ritus žárový* (kremace). Pozůstatky člověka mohou být pohřbeny vcelku i částečně: do země, do vody, na vzduchu, do močálu, také do těl živých zvířat nebo lidí. Do země mohou být uloženy prostě, v komoře, rakvi, sarkofágu, hrobce nebo v popelnici (urně). Mohou být uloženy pod úroveň terénu, na povrchu nebo v mohylovém násypu. Známé je i vícestupňové pohřbívání spojené s přemísťováním. Lidské pozůstatky mohou být také deponovány na různých místech bez pohřebního rituálu. Hrob můžeme chápat jako zhmotnění rituálu čitelné archeologickými metodami, přičemž problémem je interpretace. Musíme si uvědomit, že cesta zemřelého do světa mrtvých je přechodovým rituálem a z tohoto hlediska je možno některé milodary chápat jako výbavu na cestu a ne jako výbavu pro pobyt na onom světě. Vedle přechodových rituálů hrají v pohřebním ritu svoji roli i rituály odlučovací, k nimž patří například omývání těla, vynesení a přenášení nebožtíka, zničení některých předmětů nebo i usmrcení zvířat, případně i lidí. Odlučovací rituály se projevují v hrobové jámě, rakvi, mohyle i v ohrazení hrobového okrsku. Vedle toho s pohřebním ritem souvisí rituál upravující vztah k záhrobí a rituál reciprocity. Předměty nacházející se v hrobech lze rozdělit na dokladové (součásti oděvu, ozdoby těla) a milodary. Mezi milodary patří nádoby, někdy obsahující potraviny, zvířecí kosti, ale i některé nářadí jako srpy a také zbraně. Hrobový inventář lze rozdělit i na předměty které byly v držení zemřelého (oděv a předměty určující jeho společenský status), předměty obětované a přidávané zemřelému pozůstalými a předměty kultovního charakteru (mince, lampičky, nádoby, magické symboly). Hrobová výbava tvoří uzavřený nálezový celek, který v záměrném výběru odráží část reality. Archeologický výzkum a vůbec zacházení s lidskými pozůstatky je vázáno etickým kodexem Mezinárodní rady muzeí (ICOM – International Council of Museums). Tento dokument uvádí: „Pokud muzeum vlastní nebo shromažďuje sbírky obsahující lidské pozůstatky nebo posvátné předměty, musí být tyto bezpečně uloženy a pečlivě ošetřovány jako archivní sbírky ve vědeckých institucích a musí být kdykoliv přístupné badatelům a kvalifikovaným pedagogům, ale nesmí být předmětem morbidní zvědavosti. Zkoumání takových předmětů, jakož i jejich uložení, případně vystavení a péče o ně, se musí dít takovým způsobem, aby to bylo přijatelné nejen pro odborné pracovníky, ale i pro lidi různých vyznání a zvláště členy společenství nebo etnických či náboženských skupin, kterých se daná tematika týká. I když je často nutné použít lidské ostatky a jiný delikátní materiál ve výkladových výstavách, musí se tak dít s taktem a úctou k lidské důstojnosti ve všech jejích podobách.“ (Josef Unger)

Robertson William (19. 9. 1721, Borthwick, Midlothian, Skotsko – 1793), skotský historik a duchovní; přední představitel skotského osvícenství. Studoval v Edinburghu a začal působit jako pastor v Gladsmuiru. V roce 1745 se jako dobrovolník účastnil na straně jakobitů obrany Edinburghu. Roku 1762 se stal rektorem Edinburghské univerzity a 1764 královským historiografem. Uznání získal svým dílem *History of Scotland 1542–1603* (1759). Knihu *History of Charles V* (1769) ocenili Voltaire a Edward Gibbon. Robertsonovy studie *History of America* (1777) a *The Knowledge which the Ancients Had of India* (1791) položily základy historické a srovnávací antropologie na Britských ostrovech. (Ivo T. Budil)

Roc de Marsal, Francie. Hrob tříletého dítěte, objevený v roce 1961. Jde o neúplný skelet, zřejmě uložený v jámě. (Jiří A. Svoboda)

rod, příbuzenská skupina skládající se z lidí, kteří genealogicky odvozují svůj původ od společného předka; tento původ je unilineární a jeho produktem jsou *patrilinárta a *matrilinárta. (Jaroslav Skupník)

rodina, sociální skupina vytvořená na základě příbuzenských vazeb, nejčastěji *afinních a *filiačních, viz též *descendence*. (Jaroslav Skupník)

rodina, obecně původní a nejdůležitější společenská skupina, která je základním článkem sociální struktury a ekonomickou jednotkou a jejíž hlavní funkcí je reprodukce trvání

biologického druhu a výchova, respektive socializace potomstva, jakož i přenos *kulturních vzorů a zachování kontinuity kulturního vývoje.

rokoko (francouzsky *rocaille*, „mušle, vinutý ornament lastury“), evropský umělecký sloh, který se v polovině 18. století (v užším slova smyslu styl doby Ludvíka XV., 1723–1774) šířil z Francie. Zejména v oblasti střední Evropy je považován za závěrečnou fázi *baroka.

Barokní monumentalita je však v rokoku vytlačena bezstarostnou hravostí, koketností a extatická smyslnost baroka poklesá v epikurejství a kult erotiky. Hlavně ve Francii se rokoko vyhranilo vůči *klasicismu jako samostatný sloh. Rokoko je spjato s dvorskou kulturou aristokracie a projevuje se ve všech jejích složkách – etice, erotice, módě, výtvarném umění, architektuře, literatuře a hudbě. Vyznačuje se galantním půvabem, křehkostí až přejemnělostí, smyslem pro zdobnost a miniaturu, tendencí k požitkářství, soustředěním na intimitu. Rokoko vneslo do umění též koncepci svobody jedince a jeho nezávislosti na společenských omezeních, což je patrné hlavně v milostných tématech. V literatuře se na rozdíl od baroka nevytváří napětí mezi pomíjivou smyslovostí a věčným duchovním principem, zdůrazňovány jsou především smyslové požitky. Barokní tradice je pozměněna i v použití žánrů, převládají (z hlediska klasicismu) „nízké“ žánry: rozmariná a erotická poezie, galantní epos, pastýřská hra, féerie. Literární rokoko se inspirovalo i antikou, ale pro své potřeby si vybírá pouze Anakreóna, Catulla a Horatia. Antického bájesloví využívá jen v duchu hédonistického ideálu života. Na vrcholu rokokové „mytologie“ stojí Afrodita (Venuše, v české poezii Lada) a Kupidó (Éros, Mílek) jako zosobnění síly všezasahujícího erotického principu, objevuje se i stylizovaný kult Bakcha a Cerery. V rokoku není pocíťován rozpor mezi osobností umělce a jeho nekonvenční tvorbou, jak dosvědčuje erotická poezie literátů z řad kněžstva. K autorům rokoka patří ve Francii mimo jiné Jean La Fontaine (1621–1695), v Německu Heinrich von Kleist (1777–1811), Christoph Martin Wieland (1773–1813), ale též Ital Giovanni Giacomo Casanova (1725–1798) se svými *Paměťmi* (1774). V české literatuře se vliv rokoka projevil v tvorbě prvních básníků národního obrození (anacreontika). Rokokové malířství a architektura jsou dekorativní, přinášejí celkové zesvětlení, soustřeďují se na výzdobu interiérů nebo uzavřených zahradních prostor s cílem vytvořit harmonické prostředí (zámecké parky ve Versailles a Schönbrunnu). Na nejlepších výtvarných dílech období rokoka se oceňuje smysl pro citové odstíny, niternost prožitku, jemnost a elegance. K tomuto období se řadí Francouzi François Boucher (1703–1770), Jean Antoine Watteau (1684–1721), Angličan William Hogarth (1697–1764), Ital Giovanni Antonio Canaletto (1697–1768), Němci Franz Ignaz (1725–1775) a Matthäus Günther (1705–1788). Typickým představitelem rokoka v českém malířství je „český Watteau“ Norbert Grund (1717–1767). (Jaroslav Malina)

románské umění, etapa ve vývoji evropské středověké kultury a evropského středověkého umění, charakterizovaná specifickým stylem, vzniklým jako kompilát antických, byzantských, iroskotských a karolínských (franských) vzorů a ujednoceným ve Francii, Německu a Itálii na počátku 11. století. Konec tohoto stylu – i když na některých místech se prosazoval až do poloviny 13. století – je datován do poloviny 12. století, kdy ve Francii vzniká nový styl – *gotika. Podstatnými architektonickými rysy románského stylu se staly masivní, často opevněné stavby se silnými zdmi, úzkými okny bez skel a plochým stropem (raná fáze), valenými válcovými nebo křížovými klenbami a arkádami ve tvaru půloblouku (vrcholná fáze) a se silnými podpěrnými sloupy s hlavicemi (vynálezem románské architektury je prostá krychlová hlavička) či svazkovými pilíři. Typickými stavbami byly rotundy, několikolodní baziliky, dómy (chrámy) a kláštery podle byzantských vzorů, z profánních staveb hrady (hrady tvořené jedinou masivní věží se nazývaly donjony) a mosty. Románská malba (nástěnná a desková malba, oltářní cykly, iluminace) nezná ještě prostor a modelování tvaru světlem a stínem, je plošná, s výraznými obrysovými liniemi a strnulá v zobrazování gest. Zpracovávala obdobné náboženské náměty jako *předrománské umění. Románské sochařství se soustředilo především na výzdobu církevních staveb (hlavičky sloupů,

portály a průčelí chrámů). Uplatňovalo se – obdobně jako sochařství následujícího, gotického období – především v plastické dekorativní i figurální výzdobě kamenných portálů, průčelí, zejména trojúhelníkového nebo půlkruhového štítu (tympanonu), i vnitřních chrámových prostor. Literatura románského období se obvykle neodlišuje od doby raně gotické.

Dochovaly se rovněž útvary románské hudební kultury. Z hudební kultury předcházejícího období, z předrománského umění, se dále rozvíjí gregoriánský chorál, rozšířený o princip vícehlasu. Reprezentativním žánrem světských písní se stává milostná lyrika – německý Minnesang a francouzská trubadúrská a truvérská lyrika. (Jaroslav Malina)

románský sloh / románský styl, viz románské umění.

romantické umění, umění období *romantismu. Jeho nejvlastnější oblastí se stala literatura, kde také vznikl koncept romantického hrdiny a romantické lásky. V jednotlivých národních oblastech se vytvořily více či méně vyhraněné a vzájemně odlišené romantické proudy, směrové tendence, programy, hnutí a školy. Aktivní romantické umění zdůrazňovalo utrpení člověka, představovaného jako výjimečná osobnost, často v roli společenského vydědence (loupežník, vrah, kat, žebrák, tulák), jeho světobol, zaměřovalo se na rozervanost lidské bytosti, její osamění nebo velikost (titanismus) či osudovou rozpornost, z níž není východiska (démonismus); čelné místo v tomto procesu zaujala exilová literatura polská. Vzniklo v Německu v poslední třetině 18. století (jenská škola, Novalis, 1772–1801; hnutí Sturm und Drang, Johann Wolfgang Goethe, 1749–1832, Friedrich Schiller, 1759–1805; heidelberská škola, Achim von Arnim, 1781–1831, Jacob a Wilhelm Grimmové, 1785–1863, 1786–1859, Theodor Amadeus Hoffmann, 1776–1822). Přibližně ve stejné době se v Anglii rozvíjí romantická poezie jezerní školy (Samuel Taylor Coleridge, 1772–1834, William Wordsworth, 1770–1850). V čele londýnských romantiků se ocitli George Gordon Noel Byron (1788–1824) a Percy Bysshe Shelley (1792–1822). Z romantické atmosféry se zrodil historický román. Za jeho zakladatele je pokládán Walter Scott (1771–1832). Romantická je historická koncepce dobrodružných románů Alexandra Dumase staršího (1802–1870). K dalším významným romantikům patřili Victor Hugo (1802–1885), René de Chateaubriand (1768–1848), Giacomo Leopardi (1798–1837), Michail Jurjevič Lermontov (1814–1841), Adam Mickiewicz (1798–1855), Alfred de Musset (1810–1857), Sándor Petöfi (1823–1849), Alexandr Sergejevič Puškin (1799–1837), George Sandová (1804–1876), Juliusz Słowacki (1809–1849). Romantická architektura má podobu historického „návratu“ k slohu gotiky – novogotiky. Jde o směřování, nikoli o základní charakteristiku daného období, v němž se nejsilněji prosazuje (novo)klasicismus. Charakteristickým romantickým jevem je takzvaný „anglický park“, který – na rozdíl od klasicistického „francouzského parku“ – vyvolává iluzi volné, divoké, záměrem architekta nespoutané přírody. Hudební romantismus se vyznačuje fantazijní a historickou látkou, obdivem k přírodě, inspirací lidovou písní, uvolněním tradičních hudebních útvarů, oblibou menších žánrů (etudy, písně, polonézy, preludia, sonáty, valčíky). Základním hudebním žánrem daného období byly symfonie, symfonické básně, hudební dramata a romantická opera. Romantismus ovlivnil hudební tvorbu v letech 1800–1900, i když v tvorbě jednotlivých autorů a pod označením novoromantismus přetrvává do 20. století. Romantismus ve výtvarném umění charakterizuje citový náboj a dojetí, mohutná obrazotvornost, dramatická a témata čerpaná z přírodních scénérií, exotiky a historie, zejména z antiky. (Jaroslav Malina)

romantismus, etapa ve vývoji životní filozofie a umění spadající do konce 18. a první poloviny 19. století a jeden z posledních velkých evropských uměleckých slohů. Ideově je spjat s revolučními, společenskými proměnami, které s sebou přinesla krize absolutistického monarchismu a jejichž vyhraněným výrazem se stala Velká francouzská revoluce. Představuje reakci na racionalistický osvícenský koncept světa a umění, spoutaný privilegii, normami a konvencemi. Vyrůstá z rozporů a polarit vznikajících mezi romantickým ideálem a skutečností, rozumem a citem, romantickým antitradicionalismem a tradicionalismem. Je

charakterizovaný zejména romantickým individualismem, subjektivismem a modernismem. Romantismus – v souladu s romantickou filozofií Jeana Jacquese *Rousseaua – vnesl do umění obdiv k přírodě. Romantická estetika zdůrazňovala cit a dojetí, právo na tvůrčí svobodu. Jeden typ romantických postojů směřoval k vytváření lepšího, ideálního, vysněného světa (někdy se tato orientace označuje za konzervativní romantismus, neboť znamenala odvrát či únik od reálného světa), druhý typ směřoval ke konfliktu jedince a světa (aktivní romantismus, který nejlépe vyjádřil byronismus). V tomto období vznikla řada uměleckých škol, směrů a hnutí (viz romantické umění), nových uměleckých druhů, žánrů a forem (v literatuře například hrůzostrašná, fantastická a detektivní literatura, historický román nebo poema). V malých národech sehrál romantismus především národně osvobozenickou a obrozenskou úlohu. Ze střetu romantismu a realismu (popřípadě akademismu, *naturalismu, kritického realismu) těžila evropská umělecká moderna. (Jaroslav Malina)

rohovec, na Moravě označení pro pestrá škála lokálních siliců, jmenovitě rohovce typu Krumlovský les, Stránská skála, Olomučany, Býčí skála, Troubky-Zdislavice, dále rohovce z rudických vrstev a křídové spongiové rohovce (spongolity). (Jiří A. Svoboda)

romantismus, filozofický a též umělecký směr z konce 18. a první poloviny 19. století, zdůrazňující proti předchozímu osvícenskému racionalismu citovost, fantazii, subjektivismus a tvůrčí svobodu jednotlivce, vyznačoval se obvykle i nekritickým obdivem k minulosti vlastního národa. (Jaroslav Malina)

Romito, Itálie. V epigravettieniu této jeskyně byly v letech 1963–1965 nalezeny pozůstatky celkem šesti jedinců (4 muži, 2 ženy). Významná je kostra náležející zakrslému jedinci s typickými příznaky chondrodysplasie. Tento člověk, vysoký pouze asi 1–1,2 m a zřejmě neschopný produktivního loveckého života, se v rámci své komunity přesto dožil dospělosti. Datum z jeskyně je kolem 11 tisíc let. (Jiří A. Svoboda)

rondel, kruhová kostěná destička zhotovená z plochých kostí klenby lebni, většinou sloužila jako amulet. (Ladislava Horáčková)

Rouffignac, Dordogne, Francie. Rozsáhlý systém chodeb, výchozy pazourku, černá konturová malba („tisíc mamutů“) a rytiny („velký strop“). Jeskyně objevena v roce 1956. Četná hnízda po hibernaci medvědů. (Jiří A. Svoboda)

Rousseau Jean-Jacques (28. 6. 1712, Ženeva, Švýcarsko – 2. 7. 1778, Erménonville, Francie), francouzský osvícenský filozof, spisovatel, hudebník a pedagog. V učení o společenské smlouvě zdůraznil myšlenku, že všichni jsou si podle přirozeného práva rovni a vzdávají se svých práv ve prospěch celku, jenž vyjadřuje obecnou vůli. (Jaroslav Malina)

rozšířená rodina, skupina příbuzných, kteří mají společné nebo blízké místo bydliště a vyměňují si kulturní statky, zboží a služby. (Jaroslav Skupník)

rubáš, prostá pohřební košile. (Josef Unger)

rudá knížka, sbírka *Citátů z díla předsedy Mao Ce-tunga (Mao ču-si jü-lu)*, vydaná v roce 1964 (stažena z oběhu v roce 1971). (Josef Kolmaš)

Rudá obočí (Čch' mej), povstalecké hnutí, které smetlo dynastii *Sin. (Josef Kolmaš)

Rudé turbany (Chung-ťin-ťün), v polovině 14. století povstalecké oddíly proti jüanským vládcům Číny. (Josef Kolmaš)

„rudí gardisté“ (chung-wej-ping), úderné oddíly politicky nezkušené mládeže za *, „kulturní revoluce“. (Josef Kolmaš)

rundel, viz mortuarium. (Josef Unger)

Russell Bertrand Arthur William (1872–1970), britský logik, matematik a filozof; spoluzakladatel moderní logiky, vůdčí představitel analytické filozofie; laureát Nobelovy ceny za literaturu (1950). Součástí jeho díla jsou práce z etiky, pedagogiky a sociologie. Významně zasáhl i do oblasti pojetí sexuálního chování a soužití obou pohlaví – v roce 1929 vydal knihu *Marriage and Morals*: navzdory ustálené křesťanské morálce obhajuje rovnoprávnost obou pohlaví a metody vědomého regulování porodů, oba manželé mají mít

možnost rozvíjet svou osobnost a mají si v tom vzájemně napomáhat a neomezovat žárlivostí volnost styků s přáteli druhého pohlaví; klade důraz na zdravé děti – ty mají právo na stabilitu rodiny; význam manželské nevěry se přeceňuje, daleko větším hříchem je podle něho ničení manželky častými porody. Tyto názory měly díky Russellovu mezinárodnímu věhlasu a překladům knihy (vyšla i česky: *Manželství a mravnost*, Aventinum, Praha 1931) velký vliv na formování tolerantnějšího pojetí sexuality ve veřejném mínění. (Jaroslav Malina – Jaroslav Zvěřina)

Ruysch Frederik (1638–1731), holandský lékař a anatom. Objevil například bronchiální arterie a mozkovou arachnoideu. Proslul však především jako vynikající preparátor. Ve svém díle *Thesaurus anatomicus* (Anatomický poklad) z let 1701–1716 popsal svoji bohatou anatomickou sbírku, představující ve své době vrchol skvěle propracovaných anatomických preparačních technik. Pomocí nejrůznějších směsí vstříkovaných do cévního systému preparoval a barvil orgány i celé mrtvolky tak, že se jejich vzhled oproti normálnímu stavu téměř neměnil. Vypreparoval údajně dětskou mrtvolku tak dokonale, že car Petr I. ji považoval za živé spící dítě a chtěl ji políbit. Své objekty preparoval a uspořádal do scénických obrazů, hraničících mnohdy až s morbidností, v kabinetech, jež byly umístěny v mnoha amsterodamských nájemních domech. Vypreparoval například dítě s vodnatelností mozku (*hydrocephalus*) a upravil je tak, že sedělo na podušce a v ruce drželo placentu. Ke konzervaci používal Ruysch mastek, rumělkou, bílý vosk, ale i koňak a žitnou pálenku s přísadou černého pepře. (Petr Bureš)

růženec (latinsky *rosarium*, „růžová zahrada“; přeneseně růžový věnec, s nímž bývá zobrazována P. Maria), pomůcka umožňující kontrolu počtu odříkaných modliteb. Byl převzat z islámského prostředí při křížových výpravách. Do křesťanských hrobů se dostává od 17. století. (Josef Unger)

rydlo (anglicky i francouzsky *burin*, německy *Stichel*), nástroj vyrobený z ostrým, takzvaným rydlovým úderem, vedeným proti pracovní hraně. Rydla se klasifikují podle polohy úderu (klínová, hranová, lomová, příčná) i podle charakteru (obloukovitá, kanelovaná, plochá). Nejtypičtější jsou v mladém paleolitu. (Jiří A. Svoboda)

řecká civilizace (též starořecká civilizace), na území obývaném řeckými kmeny (pevnina, ostrovy a maloasijské pobřeží) se začala utvářet na počátku 1. tisíciletí př. n. l. po téměř totálním zániku *mykénské civilizace v důsledku velkých etnických posunů, při nichž do Řecka pronikly další vlny indoevropského obyvatelstva. Řecká civilizace vyrůstá z prostých základů, až do počátku 8. století př. n. l. je analfabetická, vyvíjí se však pozoruhodné epické básnictví tradované ústní formou. V 8. století př. n. l. Řekové přijímají písemný systém od *Foiničanů a rychle ho při svých migracích a zakládání kolonií rozšiřují i na území Itálie. Na Východě se setkávají s vyspělejšími kulturami, jimiž se v mnohém inspirovali, ale jejich abstraktní způsob myšlení je vede k svébytnému zpracování tvůrčích podnětů, rozvoji poznání a formování vlastního pohledu na svět. Ten není na rozdíl od Orientu zatížen strnulým kultovním a vladařským tyranismem, ponechává volný prostor jejich snažení a umožňuje jim podnětnou sebereflexi. V průběhu 7. a 6. století př. n. l. se formují základy řecké vědy, slovesné i výtvarné kultury. Ideály, k nimž Řekové směřovali, se rozvinuly díky příznivým podmínkám v 5. století př. n. l., které je samo o sobě pokládáno za vrchol řecké civilizace a jejího humanismu. V politice se prosazují veřejné zájmy, v Athénách vrcholí antická demokracie, umělci pracují na velkých státních zakázkách. Tato energie se vyčerpala ve vleklé *peloponéské válce mezi Athénami a Spartou. Vedla k oslabení obou soupeřů a k prvním příznakům společenské i duchovní krize. Ta však zároveň znamenala, že se Řekové zaměřili na rozvoj dalších aspektů svého humanismu, které dosud zůstávaly stranou, začal je zajímat člověk jako individuum, jeho city, slabosti a jejich projevy. Pod vládou Makedonie došlo k nedobrovolnému sjednocení Řecka a Alexandrovo tažení rozšířilo řecké panství do celého Středomoří. Se vznikem jednotlivých helénistických říší se v nových územích zároveň

šířila řecká kultura a získala velmi široké rozpětí. V této podobě se s ní seznámil i Řím, navázal na ni a zajistil další trvání duchovních hodnot vytvořených v průběhu tisíciletého řeckého vývoje. (Marie Pardyová)

řecké malované vázy, jedno ze stěžejních odvětví řeckého uměleckého řemesla.

Prostřednictvím motivů na vázách jsme informováni o vývoji řeckého uměleckého slohu od geometrického až po klasické období (viz řecké umění). Rozkvět vázové produkce a malířství představuje období 6. a 5. století př. n. l., kdy se nejdůležitějším střediskem výroby a výzdoby váz staly Athény. Attické vázy staršího černofigurového a mladšího červenofigurového slohu (začíná kolem roku 520 př. n. l.) jsou nenahraditelným zdrojem pro poznání řecké mytologie, způsobu života a reálií. Luxusní malovaná keramika byla úspěšným vývozním artiklem.

V oblibě ji měli zejména *Etruskové, v jejichž hrobkách bylo nalezeno největší množství váz. Koncem 5. a v první polovině 4. století př. n. l. se zájemci o malované vázy stali Skytové a attičtí umělci přizpůsobovali výzdobné náměty jejich vkusu. Po *peloponnéské válce odešla řada athénských výrobců do jižní Itálie a založila zde jednotlivé školy, které se staly charakteristické pro 4. století př. n. l. Zároveň se v produkci rozšířila móda užívání jemné černé reliéfně zdobené keramiky. Napodobovala luxusní bronzové stolní soubory. Její rozšíření vedlo k tomu, že se koncem 4. století př. n. l. malované vázy s figurálními motivy přestaly vyrábět. Sepětí s kultem ovlivnilo přetrvání produkce takzvaných *panathénajských amfor. Z rituálních důvodů byly zdobeny v tradičním černofigurovém slohu a přetrvaly tak dlouho, jak se udržely Athéniny svátky. Poslední ze známých fragmentů pocházejí ze začátku 4. století n. l. (Marie Pardyová)

řecké umění, začíná se formovat koncem 11. století př. n. l. z troskovitých pozůstatků *mykénské civilizace. Jako celek na ni nenavázalo, ale v Řecku se udržela znalost výroby a dekoru keramiky a z mykénského obytného prostoru typu megara (singulár *megaron) se vyvinul nejstarší typ řeckého chrámu. Řecké umění se postupně formuje od 10. století př. n. l. po fázi takzvané pomykénské doby temna zcela od počátků a vyvíjí se na jiných výtvarných principech. Ty vycházejí z odlišné mentality a jejich základem je abstrakce důležitá pro rozvoj logického myšlení. V řeckém umění se rozlišují čtyři stylová období: 1. geometrické umění (1050–700 př. n. l.) (*geometrický sloh); 2. archaické umění (700–500 př. n. l.) (*archaický sloh); 3. klasické umění (500–300 př. n. l.); 4. *helénistické umění (300–1. století př. n. l.). V 9. a 8. století př. n. l. dekorace keramiky a drobných artefaktů z terakoty, bronzu a v malé míře i zlatých šperků vychází z geometrických tvarů a linií. V 8. století př. n. l. Řekové opět navázali kontakty s okolním vyspělejším světem, zejména předovýchodními civilizacemi a začali odtud přejímat vzory. Proto se první fáze archaického umění v 7. století př. n. l. nazývá „období orientalizujícího slohu“. Tvarově uvolněnější obrazy zvířecích i lidských bytostí i dekor dokládají, že Řekové přejaté podněty záhy samostatně přetvářeli a rozvíjeli. Na konci této doby vzniká monumentální kamenný chrám, který nahradil předchozí konstrukce z hlíny a dřeva. Na řecké pevnině se kolem roku 600 př. n. l. konstituoval dórský řád (Hérin chrám v Olympii) (viz dórský sloh), a na maloasijském pobřeží a na ostrovech se vyvíjí íónský řád (viz íónský sloh), jehož prvním významným dokladem je Artemidin chrám v Efesu postavený kolem roku 550 př. n. l. V archaickém období se jasně definuje antropocentrická orientace řecké civilizace. Je dominantní v sochařství, které rozvíjí především dva základní typy *kúros a *koré a jejich varianty. Na nich se sochaři postupně učí zvládat techniku sochařské práce a znalost anatomie. Archaické sochařství je vázáno konvencemi, ale usiluje o preciznost a zvládnutí detailů. Výtvoři dosahují životnosti díky takzvanému archaickému úsměvu. O vysoké úrovni vývoje formy, k níž Řekové dospěli, svědčí i obrazy na vázách. Na začátku 5. století př. n. l., zhruba v době řecko-perských válek, se umění osvobodilo od přeživších se konvencí a začíná doba klasická. Její estetika směřuje k vývoji ideálního zobrazení, k harmonii a vyrovnanosti kontrastů skutečného světa, takzvaný princip *kalokagathie. 5. století př. n. l. také znamená dobu nejdynamičtějšího rozvoje řecké kultury

v čele s Athénami. Přestavba *Akropole s dokonalým projektem Iktína Parthenónu a velkolepou sochařskou koncepcí jeho výzdoby, již sestavil *Feidiás, patří k nejlepším dokladům řecké klasiky. Dominantním uměleckým druhem se stává sochařství: sochaři jako *Myrón, Feidiás nebo *Polykleitos vytvářejí styl, dokonale vystihující lidské tělo v reálných prostorových vztazích i v pohybu, který po roce 450 př. n. l., v období velké klasiky perikleovské éry vystřídal vznešený klid soch bohů nebo idealizovaných héraů a atletů. Z malířství, jež bylo velmi ceněno, se dochovala jména a pověst o dílech známých umělců jako byli *Polygnótos z Thassu, Agatharchos a později také *Apellés. Vleklá *peloponnéská válka vyčerpala obě bojující strany a prostředky, které již nemohly být použity na reprezentaci a budování monumentálních památek. Řecké umění si hledalo východisko v individualitě, v rozvoji citovosti a řešení nových technických problémů. Sochaři usilují o vyjádření citových stavů: ať již prudkých hnutí myslí jako *Skopás z Paru nebo klidného ušlechtilého půvabu typického pro sochy *Práxitelovy, jehož *Afrodité Knidská je prvním zpodoběním bohyně krásy a lásky v aktu ve světovém sochařství*. Lysippos ze Sikyonu vyřešil problém prostorového znázornění lidského těla. Po výbojích *Alexandra Velikého se zákazníci umělců stávají jednotliví helénističtí vládcové a centrum umělecké tvorby se z vlastního Řecka přesunulo na Východ, kde mělo vhodnější podmínky. Při zakládání nových měst se uplatnila promyšlená a funkční urbanistika. Významné umělecké památky vrcholného helénismu (Pergamský oltář, viz Pergamon) jsou pojety dynamicky, s patetickou „barokní“ citovostí. Umění experimentuje, snaží se na esteticky dokonalé úrovni zvládnout i ty náměty, které dřívější klasická *kalokagathie ignorovala. Tím řecké umění dovršilo, ale posléze i vyčerpalo všechny své formy. Jako původní ucelený cyklus, který v průběhu svého vývoje dosáhl vrcholu a propracoval i další dostupné formy, je řecké umění srovnáváno s pozdějším novodobým vývojem evropského umění. Řeckou formu oživil Římané, kteří sice nepochopili podstatu vývoje řeckého umění, ale jeho monumentalitu potřebovali k vlastnímu společenskému a intelektuálnímu pozvednutí a zajištění reprezentace státu. V rámci impéria zajistili řeckému umění dlouhodobé přežití a zprostředkovali je i našemu světu: například bez existence římských kopií bychom téměř neznali řecké sochařství. (Marie Pardyová)

Řekové, řecky se označovali jako *Hellénoi*, latinský název *Graeci* je odvozen podle řeckého kmene Graiků sídlících v Epeiru, s nímž se Římané nejdříve dostali v Řecku do styku. (Marie Pardyová)

říje, viz receptivita.

Řezníčková Marie (1946), absolventka Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v roce 1971, obor odborná biologie, specializace antropologie; diplomová práce: *Příspěvek k otázce optimální váhy žen z Moravy*. Kontakt: ... (Ladislava Horáčková)

římské umění, přesněji umění římského impéria se začalo konstituovat po převzetí řeckého výtvarného názoru. Podmínky pro to se vytvořily v 2. až 1. století př. n. l. Římané nebyli na vývoj výtvarné kultury orientováni do té míry jako Řekové, proto kromě funkční architektury a kultu výtvarné zájmy příliš nepěstovali. Změna nastala až se Řím dostal do pozice vládce Středomoří. Po dobytí a integraci řeckých území (Syrakúsy roku 212 př. n. l., Řecko roku 146 př. n. l.) vzrostl obdiv k řeckým památkám, které se ve velkém množství začaly odvážet do Říma a rozšiřovat ve velkém počtu kopií. I když se jednalo o pasivní recepci, Římané tak prodloužili životnost již uzavřeného cyklu vývoje řeckého umění a jeho kultivované formy použili pro propagaci své moci a velkolepou státní reprezentaci. Římská výtvarná syntéza se vyvíjí teprve postupně v císařském období. Důraz je kladen na portrétní realismus a výpravnost reprezentativního umění zastoupeného obsáhlými cykly historických reliéfů. Vrchol římského vývoje představuje umění doby *Traianovy a *Hadrianovy.

Nejvýznamnějším dokladem harmonické syntézy uměleckého programu, jeho formy a obsahu je výzdoba Traianova sloupu v Římě a Traianova oblouku v Beneventu. V pohadrianovském období se v umění odráží postupná ztráta realistického projevu související s větším zájmem o

duchovní a transcendentální hodnoty. Pro pozdně antický vývoj je charakteristická narůstající abstrakce střídající se s občasnými návraty ke klasicismu. K tradičnímu repertoáru se od 3. století postupně přičleňovalo i umění antických křesťanů, formálně zcela závislé na pohanských formálních předlohách. Tak se v průběhu 4. století formovala další obsahová i formální syntéza, kterou antika předala jak západnímu středověku, tak Byzanci na Východě. Za konec raně křesťanského a vlastně i antického umění lze považovat začátek byzantského *ikonoklasmu, který začal roku 726 a přerušil do té doby kontinuální vývoj umělecké formy. (Marie Pardyová)

Říše středu, viz Čung-kuo.

Sabinové, příslušníci sabellského kmenového svazu, který sídlil ve střední části Apeninského pohoří. Věnovali se pastevectví a zemědělství. Obývali část Latia a jejich teritorium sahalo až na území dnešního Říma (na *Quirinálu), kde se střetli s Latiny, kteří osídlili *Palatin. Podle pověsti uloupili Romulovi druhové sabinské ženy a v odvetném tažení Sabinky smířily své příbuzné s novými manžely. Římané tak vznikli spojením obou etnik, kterým v raných dobách střídavě kralovali vůdci z obou kmenů do té doby, než se Řím v 6. století př. n. l. dostal pod etruské panství. (Marie Pardyová)

Sacsahuamán, incká pevnost ve vzdálenosti asi půl kilometru od hlavního náměstí Cuzka (viz Cuzco), postavená v 15. století bez užití pojiva z obrovitých mnohoúhelných bloků. (Jaroslav Malina)

Sade Donatien-Alphonse-Françoise, markýz de (1740–1814), francouzský prozaik; představitel *libertinismu. V životě markýze de Sade lze jen s obtížemi odlišit mýtus od reality. Veřejnost jeho slovesné dílo nejen neodděluje od jeho života, ale dokonce je pokládá za deníkové zápisky sexuálního devianta a psychopata. Existující doklady ale nemohou toto stanovisko doložit; mnohé naopak nasvědčují tomu, že markýz de Sade byl duševně zdravý a že v oblasti praktického sexu měl zkušenosti zcela průměrné. Autor, jehož jméno se stalo synonymem sebeuspokojující krutosti, je posuzován podle své literární tvorby. Zřejmě se nedopustil žádných pozoruhodných zvrhlostí, natož hrdelního zločinu. Dva delikty s prostitutkami, které měly soudní dohru, nepředstavovaly nic nezvyklého; byly spíše projevem nezkušenosti než deviantství. Markýz de Sade měl smůlu: do vězení a později do blázince v Charentonu, kde také zemřel, ho přivedl nikoli jeho nezřízený sexuální život, ale spíše vlastní neschopnost orientovat se v dobové politické situaci, a především nešťastná souhra okolností. Ve vězení a v blázinci, kde strávil třicet let svého života, také vznikla většina jeho literárních děl. Markýz de Sade se nicméně dopustil těžkého prohřešku proti dobrým mravům. Nebylo to tím, že měl zálibu v sexuálních fantaziích, ty byly ostatně v civilizovaném světě odpradáвна uspokojovány prostitucí a pornografií, ale tím, jak je zpracovával. Nepoetizoval své nevybíravé sexuální fantazie, perversity a morbidnosti, což byl a dosud je zcela běžný postup pornografické literatury, ale naopak je vyhrocoval do absurdních a vykonstruovaných krajností, takže u čtenáře vyvolával místo vzrušení a *libida, spíše nechutenství a odpor. Tak je tomu zejména v díle *120 dnů Sodomy aneb Škola libertáže* (1785, knižně 1904), v němž je popsáno kolem šesti set různých typů sexuálních zvráceností. *Justina aneb Utrpení ctnosti* (*Justine, ou les Malheurs de la vertu*, 1791) je prvním tištěným románem vydaným za Sadova života. Výstavba románu připomíná pikareskní romány, jejichž osou jsou dobrodružná putování hrdiny. Sadovo dílo však postrádá poznávací hodnotu realisticky orientovaného pikareskního románu: je naopak konstruktem, který má prostřednictvím parodie módní dobové tvorby doložit či ilustrovat autorovy názory; lze je nejspíše pokládat za výchovný román, kde jsou ovšem zaměněna tradiční znaménka dobra a zla – ctnost je potrestána, zatímco neřest slaví úspěchy. Jde o širavou kritiku novozákonní morálky milosrdenství a parodii výchovného, mravoličného románu (ve stylu abbé Prévosta) a sentimentalismu (typu románu *Kněžna de Clèves*). Autor se totiž pokouší dokázat, že ctnost je nepřirozený lidský stav, na rozdíl od neřesti a zla, které jsou člověku vrozeny. Neméně

pádným důvodem pro vyobcování markýze de Sade ze slušné společnosti bylo programové opovrhování křesťanskou morálkou a antiklerikalismus. Jeho hodnotový negativismus je do značné míry historicky podmíněn, neboť doba, v níž autor žil, přinesla drastický úpadek mravnosti a devalvací základních lidských hodnot i života samého – byla charakterizována střídáním režimů a kabátů, proměnami norem i zákonů, absolutismem, revoluční hysterií, jakobínskou diktaturou, masovými popravami, krvelačností davu, megalomanií Napoleona Bonaparta, válečnými masakry. Rovněž u vrcholných umělců začínala být jako norma společenského chování přijímána bezskrupulózní proměnlivost názorů a pochlebování mocným (francouzskému králi, Robespierrovi, Maratovi, Napoleonovi ...). Literární tvorba markýze de Sade je osobitou reakcí na dobu postrádající jistoty a řád. Jeho díla fungují jako manifesty antimorálky (srov. například dílo *Filozofie v budoáru*, 1795) a antologie neřestí. Jsou aktem první totální, racionální vzpoury proti tradičním základům evropské kultury. Sadova díla ovlivnila celou jednu linii evropské kultury, jejímiž mluvčími se stali například Arthur Schopenhauer (1788–1860), Charles Baudelaire (1821–1867), Friedrich Nietzsche (1844–1900), Sigmund *Freud (1856–1939), Guillaume Apollinaire (1880–1918) nebo Jacques Derrida (1930). Byla výrazem vzdoru, negace i hodnotových krizí. V umění se do obdobné situace dostaly později směry a proudy jako dekadence, dadaismus, surrealismus, minimalismus nebo living theatre. Spor o markýze de Sade trvá. Neukončila jej ani psychoanalýza a moderní sexuologie, které dokázaly ocenit „medicínský“ přínos jeho literárních děl, ani surrealistická adorace jeho života a díla. Jednotliví historiografové dosud zásadně odlišným způsobem řeší problém, zda díla tohoto autora spadají do království krásné literatury nebo představují literární brak, pouze kuriózní, okrajové produkty, které si zaslouží nanejvýš klinické zkoumání. Vzpoura markýze de Sade má své racionální, filozofické jádro, které může ospravedlnit autorovu orientaci na erotické úchylky, tato orientace se však v řadě případů projevuje pouze jako samoučelná, patologická sexuální zvůle. Bez ohledu na tyto souvislosti sehrávají jeho literární díla důležitou roli: osvobozují lidskou erotiku z kontroly morálky a svědomí. Dospívají k poznatku, který mnohem později odhalila a obhájila moderní věda, totiž k faktu, že nejvýkonnějším a zřejmě i nejzajímavějším lidským erotickým orgánem je fantazie. (Jaroslav Malina – František Vrhel)

Sahelanthropus tchadensis, sahelantrop čadský, nález lebky a čelistí starých 6–7 milionů let, který byl zařazen do nového rodu a druhu *Sahelanthropus tchadensis* (Brunet et al. 2002, Wood 2002, diskuse – in: Wolpoff et al. 2002). Jde o nejstaršího zástupce *homininů s podivuhodnou mozaikou znaků podobných lidoopům, znaků šimpanzích, znaků relativně moderních, homininních, a také znaků zcela unikátních. Má relativně krátké čelisti, málo zkosený obličej a relativně malé zuby. Mozek byl nevelký. Špičáky jsou přečnickující, ale výrazně menší než u lidoopů. Nápadným a unikátním znakem je mohutný nadočnicový val. Krátké čelisti, poměrně vertikální sklon obličejové části a malé zuby mohou být svou podobností s rodem **Homo* zavádějící. Není totiž známo, jak vypadala lebka jednoho z nejstarších homininů – *ardipitéka. Možná se příliš nelišila od sahelantropa, protože například tvar, stavba i velikost zubů jsou u obou druhů velmi podobné. Lebka sahelantropa je ovšem značně zdeformovaná a její skutečný tvar bude možno rekonstruovat až počítačovým modelováním. Je však nepochybné, že mohutný nadočnicový val se v mnoha podstatných znacích zásadně liší od podobného útvaru, který nacházíme u raných forem rodu *Homo*, a nelze vyloučit ani případnou patologii. (Václav Vančata)

Saint Césaire, Francie, naleziště nejmladších neandertálců (stáří asi 35 000 let) v kontextu *chatelperronské kultury. (Jiří A. Svoboda)

Saint-Cirq, Dordogne, Francie. Menší jeskyně, poblíž vchodu ve stropu ozdobená hlubokou rytinou lidské bytosti (proto název „Čarodějova jeskyně“). (Jiří A. Svoboda)

Saint-Simon Claude Henri de Rouvroy (17. 10. 1760, Paříž, Francie – 19. 5. 1825, Ivi, Francie), francouzský myslitel a vizionář; jeden z duchovních otců moderního sociálního

utopismu, socialismu a pozitivismu. Saint-Simon, který pocházel ze staré aristokratické rodiny, se jako mladý patriot a idealista účastnil americké války za nezávislost. Traumatizující události Velké francouzské revoluce obrátily jeho pozornost k úsilí o radikální reorganizaci společnosti založené na vědeckém racionalismu, sociálně harmonické industrializaci a náboženské obrodě prostřednictvím „nového křesťanství“. Saint-Simon prožil řadu let v bídě a samotě, na konci života však kolem sebe shromáždil řadu mladých nadaných žáků, kteří později sehráli důležitou úlohu v hospodářském, politickém a kulturním životě Francie (Auguste Comte, Michel Chevalier, Léon Walras). Saint-Simon ovlivnil i řadu zahraničních myslitelů (Thomas Carlyle, John Stuart Mill). August Friedrich von Hayek označil Saint-Simonův „scientismus“ za jeden z ideových zdrojů moderního totalitarismu. (Ivo T. Budil)

Sakjapa (tibetsky Sa-skja-pa), škola tibetského buddhismu, založená v 11. století, a její příslušníci. Ve 13. století škola úzce spolupracovala s *Mongoly a později i s *Jüany. (Josef Kolmaš)

salivace, slinění. (Ladislava Horáčková)

Salome (hebrejsky *Šalome*, „pokojná“), podle tradice dcera Herodiady a Heroda Filipa. Tančila před tetrarchou Herodem Antipou a tolik se mu zalíbila, že jí slíbil dát, o cokoli požádá. Na popud své matky královny Herodiady ho požádala o hlavu uvězněného *Jana Křtitele. Herodes se zdráhal, ale nakonec dal Jana usmrtit a jeho hlavu přinést na stříbrné míse. Dramatický příběh mladé křehké princezny, která se stává nástrojem v rukou krásné a ctižádostivé matky, inspiroval vznik mnoha literárních, výtvarných a hudebních děl (*Jan Křtitel a Salome). Umělci znázorňovali Salome v mnoha variantách: od chladné krásy, schopné neuvěřitelného sebeovládání, po nevinnou, nezralou ženu, která nad příšernou zástavou omdlévá hrůzou; v představách autorů je Salome i zvláštní směsí zkaženosti a nevinny. Její příběh má mysticko-erotický podtext, u některých děl bývá interpretován jako metafora frigidní ženy dychtící po uspokojení, ale zároveň proklínající předmět své touhy; lze v něm spatřovat též výraz mužského strachu z kastrace, i když Salome Jana Křtitele sama nepopraví (na rozdíl od Júdit, viz). V pojetí psychoanalytika Carla Gustava Junga (1875–1961) Salome představuje archetypální „stín“. Salome se posléze provdala za svého strýce Filippa Tetrarcha, později krále Chalkidského. (Jaroslav Malina)

samádhi, způsob soustředění mysli, nejhlubší forma buddhistické meditace. (Josef Kolmaš)

Sámánovci, dynastie starobylého perského původu vládnoucí ze sídla v Buchaře v letech 892–1005. Ovládla severní a střední Írán a přihlásila se k perskému jazykovému odkazu; nastala renesance perského jazyka, již novoperského a psaného arabským písmem. Ze sámánovského území se začal islám šířit mezi turecké kmeny v centrální Asii, které pak slábnoucí sámánovskou říši vyvrátily. (Jaroslav Malina)

Samos, velký ostrov ve východní části Egejského moře poblíž maloasijského pobřeží. S Malou Asií ho pojily četné kulturní souvislosti, například v kultu bohyně Héry. Podle tradice se zde měl udát *hieros gamos* („posvátný sňatek“) Dia a Héry (viz Héra, hieros gamos, Zeus). (Marie Pardyová)

samospráva, správa vykonávaná volenými zástupci. (Marie Dohnalová)

samuraj, doslova „ten, kdo slouží“, v Japonsku označován většinou termínem *buši*, což znamená vojenský šlechtic. Již od 10. století v různých lokalitách mimo hlavní město sílily vojenské rody, které postupně nabyly větší moci než jakou disponoval císař. Koncem 12. století převzal jeden z nejsilnějších rodů, *Minamoto, od císaře vládu, představitel rodu se ujal moci jako vojenský vládce, *šógun a založil takzvaný *šógunát. Vojenští vládci, šógunové fakticky vládli až do reformu *Meidži v roce 1868. Instrukce císaře odstraněna nebyla, ale přestože se o to několik císařů pokoušelo, po celou dobu byli prakticky bez moci, zůstávali pouhým symbolem země. (Klára Macúchová)

san-fan, hnutí v počátečním období ČLR „proti třem zlům“, totiž proti korupci, plýtvání a byrokratismu ve straně, masových organizacích a armádě. (Josef Kolmaš)

sangoan, středopaleolitická kultura lesní zóny subsaharské Afriky datovaná mezi 50 000 až 35 000 let. Typické jsou přežívající pěstní klíny, drasidla a zejména bifasy protáhlých tvarů (anglicky *pics*, česky *kopáče*). (Jiří A. Svoboda)

Sanhedrin, řecky Synedrion, židovský Nejvyšší soud (rada), zákonodárná a náboženská instituce Izraele, působící v období 2. století př. n. l. až 5. století n. l. Navázal na činnost Velkého shromáždění, které vzniklo po návratu z babylonského zajetí a zaniklo ve 2. století př. n. l. Sanhedrin míval 71 až 120 členů a v jeho čele byl předseda, který měl titul *nasi*. (Blahoslav Hruška)

sankin kótai, doslova „střídavá služba“, povinnost japonských knížat, kteří měli jinak ve svých panstvích jistou autonomii, sloužit v určených termínech přímo šógunovi, v jeho blízkosti. Všechna knížata si musela držet rezidenci v sídelním městě šóguna, kde byly nuceny trvale žít jejich manželky a děti, v podstatě jako rukojmí. Knížata zpravidla trávil střídavě po roce na vlastním panství a v Edo (*Edo), stěhovali se i s několikasetčlennou družinou po cestách pod přísnou vládní kontrolou. Stálé stěhování a údržba dvou rezidencí knížata finančně vyčerpávala, stála je 70 až 80 procent jejich příjmů. Celý systém zajišťoval kontrolu nad knížaty, která tak neměla mnoho příležitostí zesílit natolik, aby dokázala ohrozit moc šóguna. (Klára Macúchová)

sannjása, vzdání se či zřeknutí se světského způsobu života, poslední ze čtyř **ášramů* či životních stadií v *hinduismu, zasvěcené odříkavému životnímu stylu, rozjímání a asketismu. (Jan Filipický)

sansára, koloběh přerozování, řetězec vznikání, zániků a nových zrození, jejichž povahu určuje neúprosný zákon *karmy* (či *karmanu*), odplaty za vykonané činy, které člověka poutají stále k dalším vtělením. Vysvobození (*mókša*, *viz*) z tohoto neodvratného procesu nabízí upanišadové osvobozující poznání, spásonosná moc oddanosti k bohu (*bhakti*, *viz*), anebo – v buddhistické tradici – procitnutí (*bódhi*, *viz*), vedoucí ke konečnému vyvanutí (*nirvána*, *viz*). (Jan Filipický)

sanskrt, indoárijský jazyk indoevropské rodiny; upravený kolem roku 400 př. n. l.; od té doby byl užíván jako vznešený jazyk staroindické literatury. (Jan Filipický)

san-fan, hnutí v počátečním období ČLR „proti třem zlům“, totiž proti korupci, plýtvání a byrokratismu ve straně, masových organizacích a armádě. (Josef Kolmaš)

Santorio Santorio (Sanctuaris) (29. 3. 1561, Capo di Istria = Koper – 22. 2. 1636, Venice), italský lékař. Ve svých dílech *Commentaria in artem medicinalem Galeni* (Benátky 1612) a *Ars de statica medicina* (Benátky 1614) popsal pokusy měření fyziologických veličin lidského organismu pomocí přístrojů, které sám vyvinul. Sestrojil k tomuto účelu rozmanité váhy, teploměry, hygrometry a pulsilogia (zařízení k počítání tepu). Popsal tak změny tělesné váhy jako rozdíl mezi přijímaným množstvím potravy a množstvím vylučovaných látek (stolice, moč). Po dlouholetých pokusech dokázal, že tělo vylučuje „neviditelným způsobem“ pokožkou a plícemi do okolí další látky, a to v množství asi 1.25 kg denně, tedy více než váží viditelné výměšky. Na základě jeho objevů byly později při léčení zavedeny různé potní kúry. (Petr Bureš)

san-t'iao (tři nauky), *viz* taoismus (tao-t'iao), konfucianismus (žu-t'iao) a buddhismus (fo-t'iao). (Josef Kolmaš)

san-t'üe, nejvyšší čínská umění: poezie, kaligrafie a malířství. (Jaroslav Malina)

sapfismus, *viz* lesbický.

Sapfó (konec 7. až začátek 6. století př. n. l.), řecká básnířka; příslušnice aiolské aristokracie na Lesbu a hlavní představitelka řecké lyrické poezie. Sapfíny, většinou ve zlomcích zachované písně jsou žensky osobní a odrážejí její niterné prožitky. Její údajná bisexualita a milostné vztahy k Alkáiovi a Faónovi jsou zřejmě pozdější legendou (*viz* lesbický, Lesbos). (Jaroslav Malina – Marie Pardyová)

sapientace, dnes málo používaný vágní pojem, proces rozvoje takových vlastností člověka, které je možno označit jako výlučně lidské: například duchovní kultura; navazuje na *hominizaci, ale ve skutečnosti začíná až ve svrchním paleolitu u populací anatomicky moderního člověka, takzvaných kromaňonců. Sapientace by měla souviset s rozvojem organizované lidské společnosti, s rozvojem kultury a pokročilejších technologií výroby, ale její definice je velmi problematičká. (Václav Vančata)

Sára, hebrejské osobní jméno s významem „princezna“. Podle *Starého zákona* (Gn 11–25) byla Sára manželkou praotce *Abrahama a matkou Izáka, jehož porodila ve vysokém stáří. Její jméno se ve *Starém zákonu* objevuje také ve formě Sáráj a Bůh je údajně změnil souběžně se změnou původního jména jejího manžela z Abram na Abraham (Gn 17, 15). (Blahoslav Hruška)

Sargon (kolem roku 2340 př. n. l.), akkadský král. Zmocnil se vlády v Kiši a vytvořil první semitskou říši – staroakkadskou říši (2340–2198 př. n. l.) v Mezopotámii s centrem v *Akkadu. (Blahoslav Hruška)

sarkofág, dřevěná, terakotová, kamenná nebo kovová rakev užívaná při inhumačních pohřbech. Název pochází z řečtiny (*sarx*, „maso“, *fagein*, „jíst, stravovat“). Jak uvádí *Plinius, byla tato vlastnost připisována kameni těženému v máloasijské Lýkii, z něhož se zhotovovaly nejstarší sarkofágy známé z řeckého prostředí. V Řecku však inhumace nebyla příliš rozšířena. V Římě ji praktikovaly podle svých zvyklostí pouze některé rody, například Scipionové. K masovému rozšíření inhumačních pohřbů a užití mramorových sarkofágů v římském světě došlo až v důsledku změn v eschatologické koncepci a ve víře v posmrtný život, která se uplatnila od třicátých let 2. století n. l. Reliéfně zdobené sarkofágy se postupně staly nejmasovějším typem sochařské produkce pozdní antiky. Koncem 3. století narůstá počet sarkofágů s křesťanskými motivy. Název se běžně používá i pro všechny typy kamenných rakví známých ze starého Egypta: egyptské sarkofágy byly buď hranaté nebo antropomorfní a mohly obsahovat ještě jednu nebo více vnitřních dřevěných nebo kovových rakví; spodní část sarkofágu i jeho víko bývaly zdobené náboženskými scénami a nápisy, materiálem byl alabastr, čedič, křemenec, pískovec, vápenec, žula aj. (Jaroslav Malina – Marie Pardyová)

sarkom, zhoubný nádor vyrůstající z buněk mezenchymu. (Ladislava Horáčková)

Sásánovci, poslední perská dynastie před vpádem Arabů a příchodem islámu; vládla v letech 224 až 652 převážně na území bývalé říše *Achaemenovců. Navazovali na mazdaistické tradice. Říši založil Ardašír I., který vládl v letech 226–241, porazil posledního Arsakovce a rozšířil svůj vliv na celý Írán. Za vlády Šáhpura I. dosáhla říše největšího rozkvětu a úspěšně vzdorovala i moci Říma. Král Chusrau I. reformoval systém daní, jímž se později inspirovaly islámské daňové systémy, vojsko a administrativu. Chusrau II. válčil s byzantskou říší, ale po počátečních úspěších, kdy dobyl Sýrii, Palestinu, Egypt i část Malé Asie, oslabil svou říši natolik, že záhy poté snadno podlehla islámské expanzi. Poslední příslušníci sásánovského rodu pak hledali azyl v Číně, odkud se marně pokoušeli o restauraci své moci. (Jaroslav Malina)

satyrové, přírodní démoni plodnosti, které si Řekové od *helénismu představovali v kozlí nebo polozvířecí podobě. Byli prostopášnými průvodci *Dionýsa a původci různých vinných a sexuálních orgií. Původně měli koňské uši, ohon a kopyta. Podobní jim byli *Silénové a také bůh pastýřů *Pan. (Marie Pardyová)

sax, krátký jednobřítý mečík. (Josef Unger)

screening, v češtině užívaný anglický termín pro postupy a metody umožňující získat rychle a jednoduše základní informace o zdravotním stavu a eventuálně o chorobách. Uplatňuje se při vyšetření jednotlivých pacientů nebo při vyhledávání určitých chorob v populaci například tuberkulózy nebo nádorů. (Ladislava Horáčková)

secese, poslední velký historický kulturní a umělecký sloh euroamerické civilizace, který se promítl do všech základních oblastí lidské kultury, počínaje architekturou, výtvarným uměním a konče užitým uměním a oblékáním; jeho synonymy jsou německý *Jugendstil*, anglický *Modern Style* a *New Art*, francouzský *L'Art Nouveau* a italský *Stile floreale*. Secese je rovněž chápána jako umělecké hnutí z přelomu 19. a 20. století, jindy jako etapa vývoje moderního umění. První umělecká skupina dané orientace vznikla v roce 1892 v Mnichově (jmenovala se Sezession), druhá v roce 1897 ve Vídni. Charakteristickými prvky secesního výtvarného umění jsou ornament, plošné zobrazení prostoru, lineárnost, křivka a lomené barvy. V ornamentálnosti a oblibě rostlinných motivů navazovalo na *rokoko, v oblasti symboliky na tvorbu romantika Williama Blaka (1747–1827). Tyto prvky se prosazovaly v secesní architektuře. Secesní stavby se vyznačovaly barevnou dekorativní zdobností fasád a interiérů. Velký rozmach zaznamenala secesní užitá grafika (hlavně plakát) a umělecká řemesla (keramika, sklo, porcelán, šperk, nábytek). V literatuře a dramatické tvorbě se výrazem secesního slohu stal *symbolismus, *dekadence a *impresionismus. V hudebním umění atmosféru secese nejlépe zachytila operní tvorba pozdního romantika Richarda Strausse (1864–1949). (Jaroslav Malina)

Sedlák Jiří (16. 4. 1924, Brno), docent PhDr., CSc., filozof, etik, publicista. V letech 1945–1948 studoval na Filozofické fakultě Masarykovy univerzity v Brně (filozofie – čeština). Zároveň v letech 1946–1948 dělal pomocnou vědeckou sílu v Psychologickém ústavu Filozofické fakulty Masarykovy univerzity. V roce 1948/1949 učil na reálném gymnáziu v Brně a současně v letním semestru externě společenské nauky na Vysokém učení technickém v Brně, od října 1949 pak už interně na Přírodovědecké a Právnické fakultě Masarykovy univerzity. Na jaře 1950 složil doktorát z filozofie (d disertační práce *Prvky dialektického nazírání a myšlení v lidových projevech českých a částečně slovanských*). Souběžně s výukou v letním semestru působil jako redaktor vědeckého vydavatelství knih Rovnost Praha, odbočka Brno. Od roku 1951 vyučoval společenské nauky na Vojenské technické akademii v Brně, zprvu mezinárodní vztahy, později filozofii. Z filozofie dělal externí aspiranturu na Filozofické fakultě v Brně a napsal kandidátskou disertaci na téma *Svoboda a kázeň*, kterou v roce 1963 obhájil na Filozofickém ústavu ČSAV v Praze. V letech 1968/1969 se angažoval v hnutí za demokratizaci a humanizaci socialismu, za což byl v září 1969 vyloučen ze strany a z armády a degradován z podplukovníka na vojína. K 1. 11. 1969 byl přijat do Státní pedagogické knihovny v Brně, kde pracoval sedmáct let, s přetržkou v roce 1972, kdy byl vězněn na Borech za svou činnost v letech 1968/1969. V roce 1986 odešel do důchodu. Po listopadu 1989 byl rehabilitován a absolvoval několik přednášek na Vojenské akademii v Brně, ve Filozofické jednotě v Brně a na Vysoké vojenské pedagogické škole v Bratislavě. Od 1. 10. 1990 učil pět let externě etiku na Pedagogické fakultě Masarykovy univerzity. V roce 1991 předložil habilitační spis na téma *Inocenc Arnošt Bláha jako etik*, prošel úspěšně habilitačním řízením na Filozofické fakultě Masarykovy univerzity a byl v březnu 1992 jmenován docentem etiky. Ze Sedlákových filozofických prací lze ještě uvést například *Stručný nástin dějin filosofie* (1957), *Praxi k pravdě a pravdou k praxi* (1957), *Objekt a subjekt v dějinách* (1964), *Konkrétní humanismus* (1968). Z knihovnických, bibliografických a prací k infromatické výchově lze uvést například *Vysoké školy a vědecké knihovny* (1985), *Jan Uher – bibliografie* (1971), *Metodika cizojazyčného vyučování – bibliografie* (1971), *O českých a slovenských kmeniologických bibliografiích z let 1825–1984* (1987), *O zahraničních kmeniologických bibliografiích z let 1652–1988* (1991), *Problémově zaměřovaná infromatická výchova na vysokých školách* (1989), *Úvod do práce s infromacemi* (1996). Z etických prací lze uvést například *Pokus o stručný nástin knihovni etiky* (1989), *Antologie z dějin etiky* (1969), *Vybrané problémy ze sociální etiky* (1996), *Z dějin morálních teorií (Antologie z etiky I)* (spoluautor, 1995), *Etika ve společnosti a v povoláních* (spoluautor, 1994), *K problematice tzv. mediální etiky* (1997), *Komenského etika*

(2002), *K etickým aspektům „práva ozbrojených konfliktů“* (2003). Nadace Universitas Masarykiana vydala v roce 1995 v Edici Osobnosti Sedlákovu monografii *Inocenc Arnošt Bláha* a v roce 2003 v Edici Heureka vyšel Sedlákův sborník *Z mého zápisníku (Výběr [84] prací hlavně z Univerzitních novin)*. Pro edici *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie napsal 24. svazek *Vybrané problémy ze sociální etiky*. Z autobiografických prací lze uvést například *Zápisky politického vězně* (1990, pod samizdatovým jménem Antonín Kačer). K sedmdesátinám Jiřího Sedláka vydala Pedagogická knihovna v Brně publikaci *Jiří Sedlák 16. 4. 1924 Personální bibliografii – výběr* (zpracoval F. Holec), obsahující 603 bibliografické záznamy z let 1948 až 1994. Celkový počet Sedlákových prací, většinou ovšem drobných, dosáhl k 15. 5. 2003 čísla 2 259. Heslo *Jiří Sedlák* je v *Kdo je kdo v ČR 94/95* (1994) a v publikaci Jiřího Gabriela *Slovník českých filosofů* (1995). Kontakt: Doc. PhDr. Jiří Sedlák, CSc., Dubová 23/18, 637 00 Brno, telefon: 541 221 200, e-mail: jisedlak@tiscali.cz. (Jiří Sedlák)

Sedlak Petr (8. 2. 1969, Ústí nad Orlicí), RNDr., Ph.D., antropolog, magisterské studium absolvoval na Přírodovědecké fakultě Univerzity Palackého v Olomouci, interní postgraduální studium antropologie na *Katedře antropologie a genetiky člověka Přírodovědecké fakulty Univerzity Karlovy v Praze. Titul Ph.D. (1998), titul RNDr. (1999). V roce 1994/1995 dvousemestrální studium pediatrie na Karls-Ruprecht-Universität v Heidelbergu a odborná stáž na Endokrinologickém oddělení Dětské kliniky v Heidelbergu. Od roku 1999 je odborným asistentem na Katedře antropologie a genetiky člověka Přírodovědecké fakulty Univerzity Karlovy v Praze. Specializuje se na problematiku pediatrické auxologie a klinické antropologie, je auxologickým diagnostikem Endokrinologického ústavu v Praze. Je také spolupracovníkem Evropského centra pro medicínskou informatiku, statistiku a epidemiologii – EuroMISE. Od roku 1993 je členem *České společnosti antropologické, v letech 1999–2004 byl jejím jednatelem. Kontakt: RNDr. Petr Sedlak, Ph.D., Katedra antropologie a genetiky člověka Přírodovědecké fakulty Univerzity Karlovy v Praze, Viničná 7, 128 44 Praha 2, e-mail: petr.sedlak-uk-prf@seznam.cz. (Petr Sedlak)

segment rodu, ...

sekce kultury, oddělená část *dílečků kultury, vyčleňovaná na základě funkční konsolidovanosti v systému sociálního organismu (výrobní, rodinná a běžného života, umělecká atd.). (Jaroslav Malina)

sekret, produkt žlázy se zevní nebo vnitřní sekrecí. (Jaroslav Zvěřina)

sekundární pohřeb, druhotný pohřeb zemřelého spojený s přenesením (translací) na jiné místo. (Josef Unger)

sekvestr, involucrum, nekrotické ložisko oddělené od okolí buď granulační tkání nebo zkapalněnou zónou (jeden z mechanismů organismu k odstranění nežádoucí odumřelé tkáně). (Ladislava Horáčková)

seladon (čínsky *čching-cch*'), termín pochází z románu *L'Astrée* francouzského spisovatele Honoré d'Ufréa, jehož hlavní hrdina se jmenoval Seladon a nosil oděv olivově zelené barvy; toto jméno se v Evropě ujalo pro označení podobné barvy *glazury i pro veškerou produkci porcelánovitých kamenin Dálného východu, krytých živcovitými glazurami. Seladonová barva vzniká redukcí oxidu železa v glazuře. Její tón se mění množstvím oxidu, výškou vypalovací teploty a způsobem redukce. Nejstarší „seladony“ pocházejí z čínských hrobek asi z 15. století př. n. l., jejich produkce v Číně vrcholila v 10.–15. století, v Koreji ve 12.–14. století a v posledních stoletích našeho letopočtu se uplatnila též v Evropě. (Jaroslav Malina)

selekce, viz přírodní výběr.

Seléné, dcera Titána Hyperiona, řecká bohyně měsíce. Zamilovala se do krásného pastýře *Endymióna, ale *Zeus ho odsoudil k věčnému spánku. Proto k němu během své noční pouti po obloze přicházela, aby ho mohla aspoň políbit. (Marie Pardyová)

Semelé, dcera thébského krále *Kadma a jeho manželky Harmonie, milenka nejvyššího boha Dia (*Zeus). Na radu žárlivé *Héry si přála uvidět ho v jeho božské podobě. Diovy blesky však způsobily požár paláce a vyděšená Semelé zemřela při předčasném porodu. Dítě, pozdějšího boha vína *Dionýsa si Zeus zašil do stehna, a tak ho vlastně donosil. (Marie Pardyová)

semeno (*semen*), rostlinný rozmnožovací útvar, vznikající z oplozeného vajíčka, sestávající z vnější vrstvy (osemení), zárodku a zpravidla též živného pletiva. (Petr Bureš)

semimaligní nádor, nádor s růstem místně agresivním, ale jen vzácně vytvářejícím metastázy. (Ladislava Horáčková)

Seneca, Lucius Annaeus S. Mladší (asi 4 př. n. l.–65 n. l.), římský filozof, básník a politik raného císařství. Stal se vychovatelem Nerona a v začátku jeho vlády se podílel na řízení státních záležitostí. Roku 65 byl obviněn z účasti na Pisonově spiknutí proti Neronovi a byl císařem vyzván, aby spáchal sebevraždu. Tomuto rozhodnutí se podvolil a podřezal si žíly, přičemž se do posledního vydechnutí choval stoicky, jak to odpovídalo jeho filozofické orientaci. Ve filozofickém díle se soustředil na otázky praktické etiky srozumitelné i pro dnešního člověka a přístupné díky živému a sugestivnímu slohu. (Marie Pardyová)

seps, stav, při němž se z infekčního ložiska v těle uvolňují choroboplodné zárodky do krve („otrava krve“). (Ladislava Horáčková) (Ladislava Horáčková)

Septuaginta (latinsky „sedmdesát“), označení pro nejstarší řecký překlad **Starého zákona* do řečtiny. Je pojmenovaný podle sedmdesáti dvou alexandrijských učenců, kteří podle tradice na ostrově Faru u Alexandrie ve 3. století př. n. l. přeložili počátek **Bible*, tj. Pět knih Mojžíšových. Podle legendy byly verze jednotlivých překladatelů pracujících samostatně, identické. Septuagintu přejali křesťané, židé ji zavrhlí jako nekanonickou verzi a dali pořídit nové překlady držící se těsněji původního hebrejského znění. (Jaroslav Malina – Marie Pardyová)

sepulcrum (též sepulchrum), hrob, hrobka, náhrobek. Označován tak i výklenek v oltární menze do něhož v souvislosti se svěřením ukládány relikvie označené autentikou. (Josef Unger)

sepultura (z latiny), pohřbívání, pohřeb. (Josef Unger)

Seres, starořecký název pro Čínu. (Josef Kolmaš)

sérologie, nauka o protilátkách v krevním séru. V paleopatologii se užívá hlavně v případech, kdy přímé prokázání původce nákazy (kultivace) není proveditelné nebo je obtížné. Na sérologickém vyšetření je například založena diagnóza onemocnění syfilis. (Ladislava Horáčková)

Servet Miguel (1511, Villanueva – 27. 10. 1553, Champel), ... (Petr Bureš)

Severní Čchi (Pej Čchi, 550–577), nechanská dynastie v severní Číně. (Jaroslav Malina)

Severní Čou (Pej Čou, 557–581), nechanská dynastie v severní Číně. (Jaroslav Malina)

Severní Sung (960–1127), dynastie v Číně. (Jaroslav Malina)

Severní Wej (386–534), dynastie v období Severních dynastií (*viz* Jižní a Severní dynastie). (Jaroslav Malina)

sex, *viz* *sexus*.

sex-appeal, pohlavní přitažlivost. (Jaroslav Zvěřina)

sexualita, široká oblast biologických a psychologických jevů vztahujících se k pohlavnímu životu. (Jaroslav Zvěřina)

sexualita, erotika a manželství antické společnosti, do pojmu antické společnosti zahrnujeme nejen dvě velké civilizace – řeckou a římskou, které vytvořily základy evropské kultury a životního stylu, ale též kulturní období rané Egeidy, jež předcházelo vlastní starořecké civilizaci.

Egejská a řecká společnost.

Jak vypadaly vztahy mezi mužem a ženou v civilizacích egejského světa, můžeme obecně

soudit podle dochovaných dokladů výtvarného umění. Tyto civilizace, jak ukazují kultovní artefakty, měly do značné míry matriarchální ráz. Podobně jako v maloasijském prostředí, s nímž jsou jejich základy spojeny, existoval kult mateřské bohyně, doložený takzvanými kykladskými idoly ze 3. tisíciletí př. n. l. Zjednodušené, ale přesně vymezené tvary sošek mají zvýrazněné sexuální znaky. Podobný ráz mělo náboženství i na Krétě ve 2. tisíciletí př. n. l. Mužský protějšek plodivé síly se projevil v kultu býka. Uctívání býka vrcholilo jeho rituální obětí, jak dokládají výjevy z minojských maleb. Tento obřad se v určitých oblastech Kréty udržuje doposud, nebezpečná a ojedinělá akrobacie spočívající v odvážných saltech, jimiž krétská atletika zpestřovali hry, které byly součástí býčího kultu, po rozpadu civilizace upadla na Krétě v zapomnění. Přesto se i později objevovala rovněž v některých oblastech antického světa jako určitý pozůstatek kontaktů se starobylými mediteránními kulturami – podobné výtvarné památky jsou doloženy v Baskicku a v severní Africe. Mínojské ženy měly patrně významné společenské postavení. Zúčastňovaly se veřejného života, dámy ze společnosti se pečlivě česaly, krášlily rafinovanými šperky a oblékaly do slavnostního oděvu. Tvořil je krátký, vpředu otevřený živůtek, který ponechával volná nadra, a dlouhá kanýrová sukně splývající od vosího pasu až na zem. Takto se strojily i kněžky. Na sarkofágu z Hagia Triada je v kultovní scéně ojediněle zachycen i muž, ovšem převlečený do ženského šatu. Jeho totožnost odhadneme pouze podle tmavšího inkarnátu. Na výtvarných památkách působí krétské ženy smyslně a nenuceně, jejich elegance se vyznačuje jistou dávkou koketnosti. V tom se od nich liší Mykéňanky. Ty sice převzaly mínojskou módu, ale přesto postrádají subtilnost, půvab a dynamiku žen z ostrova. Na mykénských freskách se setkáváme s robustními ženami světlé pleti odpovídajícími indoevropskému typu. Na univerzitě v Manchesteru byla provedena antropologická rekonstrukce podoby mykénských jedinců, pro niž bylo užito lebek z *okruhu A* šachtových hrobů v Mykénách, objevených Heinrichem Schliemannem. Výsledkem jsou masivní obličejové rysy kontrastující s naší idealizovanou představou Homérových hrdinů. Informace k postavení mykénských žen zprostředkovaně poskytují homérské eposy *Ílias* a *Odysseia*. I když vznikly o několik staletí později, až po zániku mykénské civilizace, odrážejí ohlasy společenských struktur a způsobu života ze staršího, takzvaného herojského období řecké historie. V rané řecké společnosti se ženy těšily společenské vážnosti. Příklady Priama a Hekaby, Hektora a Andromachy, Odyssea a Pénélopy nebo fájáckého krále Alkinoia a jeho ženy Áréty ukazují, že byly milovanými a respektovanými družkami svých mužů a pečlivými ochránkyněmi rodinného krbu. Postavení žen vyplývalo z jejich společenského zařazení. Ženy z aristokratických kruhů vždy hrály významnější roli než ženy z prostého prostředí. To, že pověst o Paridově soudu a krásné ženě spartského krále Meneláa Heleně se stala záminkou k rozpoutání trójské války, je pozdější mytologicko-literární fabulací a jedním z nejstarších dokladů ilustrujících rčení *cherchez la femme*. Celý průběh události i jejích následků zachytil Homér ve svých eposech *Ílias* a *Odysseia*. Eposy zřejmě do značné míry zachycují řeckou životní filozofii a základní vzorce chování i v oblasti sexuálních a erotických vztahů včetně manželství. Příběh započal tím, že záletný Zeus se zamiloval do manželky spartského krále Tyndarea, Lédy, proslulé svou krásou. Aby ji získal, změnil se v labuť. K Tyndareovým dětem Kastorovi a Klytáimnéstře se z vejce narodil Polydeukés a Helena, která svou krásou předčila matku. Oba bratři se stali nerozlučnými přáteli a rovněž Lédiny dcery si svorně vybraly za muže dva bratry z mykénského královského rodu, Klytáimnéstra bojovného Agamemnóna a Helena rozvážného a disciplinovaného Meneláa. Ten s ní zároveň zdědil spartský trůn. Tak se vyřešila nepříjemná situace, která sama o sobě již vypadala na ohrožení Řecka válečnými konflikty mezi jednotlivými achájskými vůdci. O získání krásné Heleny se pokoušeli všichni významní králové a královští synové, jež v té době mohli pomýšlet na ženění. Athénský Théseus prý Helenu dokonce unesl, ale její bratři Kastor a Polydeukés ji osvobodili a dovedli zpět domů. Ačkoli řecké mýty nerespektují téměř žádná data a generační vztahy, zdá se

nepravděpodobné, že by to Théseus s Heleniným únosem mohl myslet vážně, neboť by v té době musel být již vetchým kmetem. Pozdější historikové jeho vládu datovali do 16. století př. n. l. a také v linii od Mínoa a svých mladických činů na Krétě, by měl být o několik generací starší než Helena. Nicméně z té doby si zachoval pověst únosce a svůdce díky úspěchu s Ariadou a potřeboval si ji aspoň potvrdit. Když se situace v Řecku kvůli Heleně nebezpečně zkomplikovala, šel se král Tyndareos poradit s Odysseem. Ten zvolil originální řešení, aby si Helena svého ženicha vybrala sama. Helena vsadila na jistotu a její volba padla na Meneláa. Možná proto, že v usilování o ni nepatřil k nejdívočejším nápadníkům a nezkompromitoval se ve vzájemných potyčkách. Nicméně tím, že vlastně nebyla patřičně sváděna a dobývána, než vstoupila do manželství, se vysvětluje, proč později tak snadno podlehla lichotkám dvorného Orientálce Parida. Tyndareos byl nakonec z problémů s dcerou tak unaven, že zároveň s Helenou předal Meneláovi i trůn a vládu nad Spartou. Dobrodružství s Lédou Dia na čas odradilo od pletek s pozemšťankami a poohlédl se tedy pro změnu zase mezi bohyněmi. Získala si ho jedna z padesáti dcer mořského boha Nérea, krásná, hodná a vlídná Thetis, která mu pomohla v okamžiku, kdy se proti němu vzbouřili ostatní Olympané a připoutali ho k jeho trůnu tak, že se nemohl ani pohnout. Thetis tehdy přivolala storukého obra Briarea, a ten ho osvobodil. Když se však Zeus dozvěděl, že je Thetidě souzeno, aby její syn převýšil svého otce, vzpomněl si na to, jak si sám vyrovnával účty s Kronem a rozhodl se ji raději provdat za smrtelného muže, aby neohrozil božský řád. Za ženicha jí vybral fthijského krále Pélea a uspořádal jim slavnou svatbu, na niž byli pozváni všichni bozi. Protože si chtěli v klidu užít veselí, vynechali pouze bohyni sváru, Eris. Ta z pomsty hodila mezi tři nejproslulejší bohyně zlaté jablko určené nejkrásnější z nich a vyprovokovala tak nekonečný spor. Jeho rozhodčím se zdráhal být i Zeus, protože si byl vědom, jaké důsledky by pro něj znamenalo znesváření jak s manželkou Hérrou, tak i dcerami Athénou a Afrodítou. Proto za soudce určil pastýře Parida ze vzdálené hory Ídy u maloasijské Tróje, u něhož předpokládal nepředpojatost. Mladý pastýř, kterému dali jeho druhové jméno Aléxandros („ochránce mužů“) pro udatnost, s níž je bránil, se ukázal být zcela nezkušený a nechal se ovlivnit přísliby bohyní. Z nich ho nejvíce zaujala nabídka Afrodíty, že přiřkne-li jablko jí, dá mu za manželku nejkrásnější ženu. Tou byla podle úsudku lidí i bohů Meneláova manželka Helena. Paris do té doby žil klidně a miloval nymfu Oionou, jejíž jméno ryl do kmenů stromů, vidina Afrodítina slibu však jeho první lásku odsunula. Paridovy šance získat Helenu však byly mizivé, ale když se zanedlouho vydal do Tróje a tam náhodou v zápase porazil králova syna Hektora, královská dcera a věštkyňe Cassandra v něm poznala ztraceného a oplakávaného syna krále Priama a jeho manželky Hekaby. Než se Paris narodil, měla jeho matka sen, že porodila pochodeň, která zapálila město. Věštci jej vyložili tak, že dítě, které přijde na svět, bude zkázou Tróje. Proto bylo novorozeně pohozeno v lesích za Trójou, kde ho odkojila medvědice a pak ho našel a vychoval pastýř Ageláos. Rodiče po ztraceném synovi truchlili a když ho Cassandra poznala, výjimečně, poprvé a naposledy jí uvěřili. Kassandru, která vždy předpovídala pravdu, potrestal bůh Apollón, jehož lásku odmítla opětovat, tím, že její věštby nebude nikdo brát vážně. Tak tomu bylo, kdykoli Cassandra chtěla varovat Trójany před neblahým osudem. Paris byl opět přijat do rodiny. Král Priamos byl už sice starý (vojenské povinnosti za něj plnil jeho nejstarší syn Hektor), ale měl velmi početné potomstvo. Devatenáct z celkem padesáti dětí zplodil se svou manželkou Hekabou a ostatní s dalšími ženami ve svém domě. V homérské společnosti měli králové vždy jednu hlavní manželku a kromě toho měli právo se stýkat se všemi ženami ve svém domě (povětšinou služebnými). Ty jsou v pramenech označovány jako *parakoitis*, „souložnice“ (singulár). Mužských potomků nebylo nikdy dost, protože se s nimi počítalo jako s potenciálními bojovníky. Pro dcery se zase našlo dost práce v domácnosti a kromě toho bylo možné je výhodně provdat a upevnit tak politické vazby a strategická přátelství. Počátky starořecké civilizace začínají na prahu 1. tisíciletí př. n. l., kdy po překonání hlubokého kulturního úpadku Řekové budují svou kulturu

znovu od základů a na odlišných principech. Oživení nastalo v 8. století př. n. l. Z jednotlivých volně kolujících básnických skladeb se utvořily oba homérské eposy (písemné podoby se dočkaly až v 6. století př. n. l. v Athénách). Řekové se inspirovali na Východě: od Féničanů přejali láskové písmo, importovali a napodobovali také jejich artefakty, objevily se první drobné sošky nahých bohyní podle orientálního vzoru bohyně plodnosti a vegetace Astarte. Řecká bohyně lásky Afrodité měla své kořeny rovněž na Východě. Podle jedné z verzí se narodila z mořské pěny na ostrově Kypru, kde bylo také jedno z nejvýznamnějších středisek jejího kultu: specifikou byly četné shody s Astartiným kultem, k nimž patřila i chrámová prostituce praktikovaná kněžkami. Z představ orientálních bohyní plodnosti vycházel i východořecký kult Artemidy. Zatímco na pevnině v ní viděli panenskou bohyni lovu a sestru Apollónovu, byla například v Efesu uctívána jako bohyně plodnosti a dárkyně života, patronka manželství a porodů. Přetrval totiž původní kult předindoevropského ženského božstva s těmito charakteristikami a Řekové se spokojili s tím, že této bohyni dali Artemidino jméno. Ochránkyní manželství a žen byla také Héra, řádná a žárlivá žena nejvyššího boha Dia. Kult Héry nahradil četná starší ženská lokální božstva uctívaná na řeckém území ve 2. tisíciletí př. n. l. Nejvýznamnější kultovní centra byla na Samu a v Argu. Obecně lze říci, že všechny známé podoby lásky oživovaly svět řeckých bohů a heroů – klidné láskyplné vztahy, vášeň, neopětovaná vášeň i žárlivost. Láska (*Erós*) byla považována za neobyčejně mocnou sílu existující odpradáвна a významně se podílející na přeměně původního chaosu v uspořádaný kosmos, kde vládne řád. Starořecké náboženství nepředstavovalo pevný, uzavřený ortodoxní systém. Olympští bohové neměli absolutní neomezené postavení. Stali se sice nejmocnějšími vládci světa, ale v jednotlivých řeckých teritoriích měly důležité postavení i kultury lokálních bohů. Hranice mezi starořeckým božským a lidským světem nebyla zásadní ani nepřekročitelná. Olympští bohové, kteří byli – obdobně jako lidé – stvořeni, a smrtelníci se spolu mohli stýkat. Člověku navíc mohly být ve výjimečných případech přisouzeny základní božské atributy, nesmrtelnost a blaženost. Olympští bohové, pokud vůbec projevovali zájem o lidský svět, představovali mocné instituce, o jejichž přízeň bylo moudré usilovat. Stěží však mohli být člověku příkladem nebo morálními autoritami. Řecký Olymp byl monogamní. Olympští bohové měli jednu božskou manželku, většinou řadu milenek (mezi nimi též smrtelnice) a množství manželských a nemanželských dětí. Někdy si opatřovali i vedlejší ženy. Také vdané bohyně, podle své povahy, se stejným zaujetím holdovaly posvěcené manželské lásce i nepatřičné lásce nemanželské a rovněž se dopouštěly nevěř. Mytické příběhy osazenstva řeckého pantheonu, jak je nacházíme v homérských básních nebo v Hésiodově kosmologickém eposu *Theogonia* (kolem roku 700 př. n. l.), nejsou příliš odlišné od lidských příběhů, zaznamenaných nejstarší řeckou slovesnou tvorbou. Prostupnost lidského a božského světa je jedním z důvodů, proč život řeckých bohů podává barvitý obraz o sexualitě, lásce a manželství lidské pospolitosti. Bohové se totiž chovají stejně „nemoudře“ jako lidé, neboť podléhají milostným vášním, žárlivosti i nenávisti. Zlomyslný bůžek lásky *Erós* (latinsky *Amor* nebo *Cupido*) je z určitého pohledu snad nejmocnějším z Olympanů, neboť jeho střelám podléhají stejnou měrou nejen pozemšťané, ale také bohové a mezi nimi pravidelně i všemocný a v lásce přelétavý Zeus. Sám *Erós* upadl do tenat lásky poté, co spatřil pozemskou dívku *Psyché*. Jména této dvojice se stala symboly velké lásky překonávající úklady, později rovněž posloužila pro přímé pojmenování dvou polárních oblastí, v nichž se odehrává láska – erotiky a psychiky. Manželský a milostný život olympských bohů je zrcadlovým obrazem mezilidských a společenských vztahů. Je však také čistým, přirozeným výrazem antického senzualismu, výrazem řeckého hédonistického zaujetí pro pozemské radosti, krásu těla a rozkoše ducha. Božský a pozemský svět se v antických mýtech prostupují a mísí. Mýty a paralelně také antické slovesné umění zachycují nejen modely svobodných řeckých a římských občanů, kteří se stali „bohy“, ale – z dnešního pohledu – předvídavě a téměř vyčerpávajícím způsobem také

základní modely chování budoucí evropské komunity. Zdá se, jako by převážná část moderní literatury ve světle antické mytologie a antického slovesného umění dokonce pouze opakovala již existující, popsané modely lidského chování. (Zcela odlišným způsobem modeluje a interpretuje lidské chování v oblasti manželských, milostných a sexuálních vztahů současná evoluční biologie.) Tuto impozantní šíři záběru antické kreativity v oblasti fabulační reflektoval a nejtypičtější modelové situace lidského chování v nové době geniálně zachytil a rozpracoval mýtotovůrce William Shakespeare. Vlastní jména antických bohů a hrdinů jsou symboly pro typy milostných a manželských vztahů. Za každým jménem se skrývá příběh, každý příběh pak obsahuje idylické či dramatické milostné scény. Zeus byl záletník, kterého nedokázala jeho manželka Héra uhlídat. Výčet jeho nemanželských dětí, které starostlivě ochraňoval, je úctyhodný. Patří k nim mimo jiné bohyně lásky a krásy Afrodité, která se (podle Homéra) zrodila z Diova vztahu s bohyní deště Dionou. Boha světla, umění a řádu Apollóna a bohyni lovu a měsíce Artemidu měl Zeus s dcerou Titána Koia Létó. Boha obchodu, řečníků, zlodějů a průvodce mrtvých do podsvětí Herma zplodil s Plejádou Maiou. Další potomky mu porodily i pozemšťanky: dcera thébského krále Kadma Semelé mu dala Dionýsa, manželka spartského krále Tyndarea Léda (Zeus se s ní spojil v podobě labutě) Polydeuka a Helenu a Amfitryónova žena Alkména přivedla na svět Diova syna a největšího hrdinu antických bájí Hérakla. Z mytických příběhů víme také o krvesmilných vztazích Dia se sestrou Déméter a dcerou Persefoné. Homosexuální láska ho poutala k nejkrásnějšímu ze smrtelníků, trojskému princovi Ganymédovi – v podobě orla ho unesl na Olymp. Zde mu daroval věčné mládí a učinil ho číšníkem bohů. Diovy milostné příběhy poskytují bohatý materiál pro pochopení lidské erotiky a lásky. Lze je vnímat i jako databázi milostných strategií a mileneckého i manželského potykáání. Symboly obecných modelů lidského chování poskytují také literární hrdinové: Aigisthos a Klytaimnéstra, Dafnis a Chloé, Faidra a Hippolytos, Héraklés a Omfalé, Médeia a Iásón, Odysseus a Pénélopa, Odysseus a Kirké, Oidipús a Iokasté, Orfeus a Eurydiké, Perseus a Andromeda, Pygmalión a Pafos, Pýramos a Thisbé. V těchto jménech jsou zakonzervovány příběhy, jež se od té doby odehrály na různých historických a dalších, zejména literárních a výtvarných „jevištích“. V průběhu 8. století př. n. l. se výtvarný projev raných Řeků posunul od počáteční abstrakce k jednoduché figurální tvorbě. Z literárních pramenů víme, že v tomto období vznikly první sochy bohů určené pro chrámy. Byly to jednoduché idoly, většinou vyřezané ze dřeva. Pozdější tradice těmto starobylým idolům připisuje výjimečnou moc. Byly pokládány za ochranné symboly jednotlivých měst – takzvaná *palladia* a většinou se k nim vázala legenda o jejich božském původu. Podle ní se věřilo, že je sami bozi sesílali na zem a že byly vytvořeny bez zásahu lidské ruky – takzvaná *acheiropoiéta*. Teprve až se Odysseus s Diomedem zmocnili trojského *palladia*, mohla být Trója dobyta. V Athénách byla taková soška uctívána v rámci panathenájských slavností a její proslulost neodsunula do pozadí ani nová velkolepá podoba bohyně vytvořená kolem roku 430 př. n. l. Feidiem. V případě kultovního obrazu *Artemidy Efeské* pronikla pověst o jeho zázračném původu až do novozákonní *Apokalypsy*. Od 5. století n. l. na tuto tradici navázalo i křesťanství a dalo vzniknout četným legendám o údajném Kristově portrétu, jenž vznikl z otisku jeho tváře a o podobiznách dalších světců. Syrská a byzantská tradice *acheiropoiét*, jež ovlivnila i západoevropský středověk, tak ve skutečnosti čerpala z velmi starých kulturních a náboženských představ raných Řeků. K prvním motivům, které byly znázorňovány na keramice 8. století př. n. l., patří i velmi jednoduché scény s mytologickou tematikou. V 7. století př. n. l. se ojediněle objevují také první artefakty zobrazující milostný vztah mezi mužem a ženou: například pár mladých milenců, držících se za ruce, na podhrdlí vázy z Kréty nebo ze dřeva vyřezané sousoší muže a ženy ze Samu – mužova ruka na ženině nadru je náznakem vzájemného erotického kontaktu; tato skupina, kterou dnes známe pouze z fotografií, protože dřevo se brzy po nález rozpadlo, patrně znázorňovala spojení Héry a Dia. Ve stejné době se utváří také mytologické příběhy a jejich

unikátní fabulace – podle tradice se posvátný svazek *hierós gamos* této božské dvojice udál právě na Samu a svatební noc na samském poli trvala tři sta let. Ohlasem této tradice byla nápodoba posvátného spojení, které v Athénách v rámci svých kultovních funkcí vykonával každoročně *archón basileus* se svou ženou. Oba zmiňované výtvarné doklady již také odrážejí řeckou specifiku pro zobrazení muže a ženy. Muž je vždy znázorňován v herojské nahotě nebo v krátké sukni a žena je zahalená v dlouhém rouchu. Tímto pojetím se Řekové odlišili od blízkovýchodní tradice, kde je základním atributem mužských božstev zpravidla dlouhá suknice, zatímco ženská božstva spjatá s láskou a plodností charakterizuje nahota. Obraz stojícího nahého muže a zahalené ženy, takzvaní *kúros a koré*, představuje dva základní typy, které rozvíjí řecké sochařství od poloviny 7. až do konce 6. století př. n. l. V 6. století př. n. l. se v Řecku masově rozšířil kult boha plodnosti a vína Dionýsa. Dionýsovské svátky byly velmi oblíbené zejména v Attice. Od Peisistratova období se slavily nejen na venkově, ale s velkou pompou i v Athénách. Jejich zvláštností bylo také to, že byly přístupné všemu obyvatelstvu včetně otroků. Charakterizovaly je veselé, někdy až nevázané průvody, v nichž lidé napodobovali Dionýsovy průvodce, polozvířecí satyry, jejich vůdce Siléna a tančící bakchantky. K dionýsovskému okruhu patřili také nižší bohové Pan a Priápos, kteří byli uctíváni jako patroni plodnosti a sexuální touhy. V Dionýsově kultu se rozvinula také falická symbolika. Model falu byl nošen v kultovních průvodech. Původní odznak plodnosti se postupně stal symbolem prosperity, štěstí. Rovněž plnil ochrannou *apotropaickou* funkci. V dionýsovském kultu se používaly symbolické náhražky falů, takzvané *olisboi*, buď z keramiky, dřeva, kůže nebo kovu. Na vázových výjevech jsou jako součást kultu s těmito předměty votivního charakteru zobrazovány hetéry. Někdy, v rámci kultovních úkonů na oslavu plodnosti, předvádějí s těmito předměty autostimulaci. Dionýsovská tematika se stala jedním z nejoblíbenějších námětů pro dekorativní malované vázy. To je pochopitelné, protože značná část typů keramiky souvisela s vínem, ať už se používaly pro jeho transport nebo jako stolní nádobí při symposiích: od impozantních kratérů, v nichž se víno mísilo s vodou, po elegantní číše (kylix) a poháry (kantharos a skyfos), z nichž se víno pilo. V často se opakujících scénách, kde se objevují při nejrůznějších příležitostech satyři a nymfy, je obsažen silný erotický podtext. Toto téma také vybízelo, aby do jeho znázornění umělci promítali i vlastní představy a touhy. V několika souvislostech se zmiňujeme o skupině vynikajících malířů attických váz, kteří byli činní na přelomu 6. a 5. století př. n. l. Právě umělci z tohoto okruhu dokázali žertovnou a karikaturní formou, jež archaickému umění vůbec nebyla cizí, a zároveň s neobyčejným půvabem vyjadřovat pocity, náladu a některé specificky lidské vlastnosti. Jejich satyři jsou sympatičtí hraví tvorové: s naivní zvědavostí i s určitou nejistotou, jaká bude odezva, se snaží, většinou pokradmu, přiblížit se k ženskému pokolení, ať už se jedná o mainády nebo jiné přitažlivé bytosti. Když se předmětem satyrová neovladatelného zájmu stane například strnulá a netečná sfinga, stává se výjev odrazem neobyčejně přijatelného a půvabného humoru. Přesto tyto motivy určitě nebyly samoučelné. Umělci měli jistě před očima podobné scény, jež se odehrávaly při dionýsovských svátcích, ale svým uměním, humanismem a mírou vkusu jim dodávali něco navíc. Dionýsovské slavnosti se totiž staly kolébkou řeckého divadla. Jak tragédie, tak komedie i později zaniknuvší satyrské drama, jež bylo doplňkem k tragickým trilogiím, jsou útvary, které se vyvinuly z kultovních představení na Dionýsovu počest. Důležitým prvkem řeckých dramát byl sbor a ten původně vystupoval v převlečení za satyry. Vraťme se opět k reálnému životu. Ačkoli byla řecká společnost silně patriarchální, z 6. století př. n. l. přece jen známe, byť ojedinele, i příklady žen, jež dosáhly určité proslulosti také v jiné než typicky ženské činnosti. Tradice zmiňuje kroužek, který v první polovině 6. století př. n. l. na Lesbu vedla Sappó a v něm vychovala mladé aristokratické dívky. Dále připomíná Pýthagorovu ženu a zároveň i jeho úspěšnou žákyni Theanó. Některé její výroky se zachovaly ve Stobaiových zlomcích a ukazují, že v moudrosti si nezačala s muži. Mimochodem, pýthagorejská filozofie, jež od

druhé poloviny 6. století př. n. l. rozvíjela své specifické učení v jihoitalském Krotónu, došla svou speciální logikou také k některým kuriózním závěrům dotýkajícím se naší tematiky. Pýthagorejci převzali víru v nesmrtelnost duše, a proto se snažili pečovat o její očistění přísným dodržováním zvláštního životního stylu včetně některých dietetických pravidel (viz Pýthagorovo pravidlo: „*Snažte se ovládat čtyři věci: žaludek, spánek, sex a prchlivost*“). Cestu k očistě duše spatřovali především v intelektuální činnosti. Určité objevy v oblasti akustiky je přivedly k závěru, že základem všeho je číslo. Věřili, že pomocí čísel lze vyjádřit vše podstatné. Pro manželství používali čísla 3 (otec, matka a dítě), nejvýše hodnotili přátelství, a proto mu přiřadili číslo 10 (= 1+2+3+4). V průběhu 6. století př. n. l. prožívala řecká společnost svůj první intelektuální a kulturní rozkvět. Kulminuje rozvoj obchodu, řemesel, umělecké tvorby. Při dvorech některých osvícených vládců se rozvíjí poezie i výtvarné umění, jak to známe ze Samu za vlády tyrana Polykrata nebo z peisistratovských Athén. I zde v poslední třetině 6. století př. n. l. převládá vliv kultivované íonské kultury, což dokládá tehdejší vývoj sochařství a vázového malířství. Íonský půvab, senzualismus a zjemnělý vkus ovlivnil zejména zobrazování žen, které se staly oblíbeným námětem umělců. Dekorativní stylizace nepotlačovala jejich přirozenost, zatímco v následujícím raně klasickém období, jež s sebou přináší jednostrannou orientaci na mužsky zaměřenou estetiku, se výtvarná tvorba této deformaci nedokázala vyhnout. V archaických Athénách 6. století př. n. l. existovala větší volnost i pro posuzování původu dětí. Například významný státník a vojevůdce z období perských válek Themistoklés byl nemanželským synem athénské občana a thrácké otrokyně Abrotonon, a přesto se to nestalo překážkou pro jeho politickou kariéru. Tyto příklady jsou však jen výjimkou. V následujícím vývoji byla úloha ženy značně omezená, zpřísnily se i nároky na původ potomků, neboť podle Periklova návrhu byl od roku 451 př. n. l. za plnoprávného občana pokládán jen potomek ze svazku, v němž oba rodiče byli svobodní Athéňané. Rozdíl v postavení mezi mužem a ženou je nejlépe znám ze situace, která se v Řecku vytvořila v 5. století př. n. l. Řecká společnost v době po perských válkách byla silně orientována na postavení a hodnotu muže. Ženy ztratily tu společenskou vážnost, jaké požívaly v mínojské i homérské společnosti. Neměly žádná politická práva, nesměly vlastnit majetek a svědčit na soudu. Přesto existovaly rozdíly v postavení a úloze ženy mezi Athénami a Spartou. V Athénách vládla vdaná žena jen ve svém domě a byla paní pro otroky (*despoina*). Manželé nepoužívali svůj dům rovným dílem. *Andrón*, reprezentativní místnost v přízemí byla určena výlučně pro muže. Paní a služky sem zavítaly jen tehdy, když obsluhovaly hosty svých mužů anebo po nich uklízely. Té části domu, kde se téměř výhradně zdržovaly ženy, se říkalo *gynaikeion*. Zde se vychovávaly děti a vykonávaly domácí práce – předla se vlna atd. Manželé měli společnou pouze ložnici, *thalamos*, pokud se muž zdržoval doma a nehledal si zrovna rozptýlení na symposiích u přátel nebo jinde ve městě. Ženy získávaly jen omezené vzdělání zaměřené na základní znalosti domácích prací, vaření, zpracování vlny a tkaní. Zvládaly snad i základy čtení, počtů a hudby. Zpěv a tanec jim byl vštěpován proto, aby se mohly zúčastňovat náboženských slavností a vystupovat v kultovních sborech existujících při chrámech jednotlivých božstev. Jinak ženy téměř neměly možnost objevovat se na veřejnosti. Pro nákupy na trh chodili otroci, pokud paní šla ven, musel ji doprovázet někdo ze služebnictva. Oblíbenou činností žen, otrokyň v bohatších domech nebo obyčejných žen bylo chození pro vodu ke kašnám, kde si mohly nerušeně popovídat. Tyto výjevy se staly specifickým žánrem, který s oblibou znázorňovali na vázách athénští malíři. Vdaným ženám athénská společnost neposkytovala více možností. Ideálem dobré ženy byla rozumnost (*sófrsyné*). Úkolem ženy bylo pečovat o dům, rodit a vychovávat děti. V demokratických klasických Athénách 5. století př. n. l. byly ženy „nesvéprávné“. V popředí byl muž jako občan a nositel základních lidských ctností. Také *kalokagathia* byla věcí mužskou, za krásné Řekové považovali sportem zocelené a vytrénované tělo potenciálního obránce vlasti. I ženská božstva byla zobrazována podle mužských měřítek, s rozložitými

rameny a vážným výrazem, a teprve až po roce 430 př. n. l. umělci začali vyjadřovat krásu ženských tvarů ve spojení s částečně odhalující i dekorativní, bohatě našasenou draperií. V aristokratické a vojensky organizované Spartě měly ženy větší vážnost, protože rodily muže a bojovníky. Aby byly připravené na tento úkol, cvičily se spartské dívky v lehčích sportech. Pro tento účel nosily krátké *chitóny* a kvůli tomu byly označovány jako *fainomeridai* („ukazující stehna“). Z athénskeho pohledu to nebylo lichotivé označení, protože neodpovídalo tamním dobrým mravům a nárokům na ženskou cudnost. Přesto byly Spartanky pověstné svou přirozenou krásou, k čemuž přispívala také jejich vytrénovaná těla. Zároveň byla zárukou toho, že ženy budou bez zbytečných komplikací rodit zdravé potomky. Rigidní spartská eugenika zasahovala do všech dalších otázek manželského výběru, života a výchovy dětí. Manžela dívce vybíral otec, bratr nebo poručník. Důvodem uzavírání sňatků bylo zachování rodiny, náboženských a sociálních konvencí a zplození dětí, které by svému otci zabezpečily klidné stáří a posléze i kult prokazovaný předkům. V Athénách byl výběr budoucího manžela jen výjimečně ponechán na vůli dcer. Když Periklés žení dceru, o níž se ucházeli dva nápadníci, první bohatý budižkničemu a druhý schopný mladík, ale bez prostředků, dal jí druhému s odůvodněním, že první je sice bohatý, ale záruku získání a udržení bohatství a postavení poskytuje druhý nápadník. Byly zakázány sňatky mezi pokrevními sourozenci, ale už nikoli mezi nevlastními, i když měli jednoho rodiče společného. Dcera, takzvaná *epikléros*, jež byla dědičkou po zemřelém otci, si měla vzít nejbližšího příbuzného z otcovy strany. Ženy se vdávaly od patnácti let, muži po dosažení dvaceti let. Dospělosti sice dosahovali v osmnácti letech, ale poté ještě absolvovali vojenskou službu. Přesto se většinou ženili později, až kolem třicítky. Zákonný sňatek měl povahu *engyésis*, závazné ústní dohody mezi vybraným mužem a otcem dívky. Tyto dohody se uzavíraly někdy poměrně brzy, například Démostenova sestra byla takto přislíbena Démofontovi již ve věku pěti let. Věno snad odlišovalo pravé manželství od konkubinátu. Ani ten nebyl v Athénách ničím neobvyklým. Vlastní svatební obřad (*ekdosis*) je rámcově znám jak z literatury, tak z výtvarných pramenů. Nejvíce se Řekové ženili v době úplňku v měsíci *gaméliónu*, jenž odpovídal našemu lednu. Průběh svatebního obřadu je například zachycen na *epinetru* z Eretrie, což je keramický chránič, jímž si ženy kryly klín a kolena při domácí práci s vlnou, aby si neušpinily oděv. Tento předmět byl se svou mimořádně bohatou malovanou výzdobou patrně svatebním darem. Při svatbě byly vyzdobeny domy rodičů obou snoubenců. Svatba začínala obětí ochranným bohům, nevěsta se tak loučila se svými hračkami, které jim obětovala. Poté absolvovala rituální koupel. Průvod přinesl v *lútroforu* vodu z pramene Kallirhoé. Oběť a hostina se konala u nevěstina otce. Ženy při ní byly opět odděleny od mužů. Podávaly se sezamové koláče jako záruka plodnosti. Podobně jako dnes nevěsta dostávala dary. Hlavní součástí obřadu byl odchod do ženichova domu, jenž probíhal za zpěvu svatebních písní, takzvaných *hymenaiů*. Nevěstu zde uvítala ženichova matka. Posadila ji ke krbu a na důkaz toho, že ji přijímá do rodiny, sypala jí na hlavu ořechy, fíky a jiné plody. Při hostině, která se konala i v ženichově domě, se jedly svatební koláče ze sezamu a medu. Než byla nevěsta odvedena na lůžko, snědla granátové jablko jako symbol plodnosti. Při celém obřadu byla nevěsta zahalená. Teprve v ložnici (*thalamos*) snímala závoj. Svatby ve Spartě postrádaly jakoukoli romantiku. Přednost se dávala zralým dospělým ženám. Druzička nevěstě ostříhala hlavu dohola, nazula jí mužské boty a uložila ji do slámy. Ženich k ní přicházel střízlivý a po naplnění manželství se vrátil do společné ložnice, kterou sdíleli spartští muži. Eugenická hlediska dovolovala, aby byl místo starého muže k jeho ženě poslán vybraný mladík. Staří mládenci byli ve Spartě trestáni zákonem. Traduje se, že zatvrzelým starým mládencem prý byl Thálés z Milétu. Na matčiny pobídky k sňatku napřed reagoval námitkou, že je ještě brzy, a posléze tvrdil, že už je pozdě. Spartské ženy a matky byly známy svou tvrdostí vůči potomkům, pokud by nebyli odhodláni až do posledních sil statečně bránit vlast. Přesto se v Aristofanově *Lýsistratě* ve svých názorech nijak neliší od Athéňanek a

podpoří je poté, co se ženy rozhodly odmítat manželské povinnosti do té doby, než bojovníci na obou stranách zanechají dlouhé a ničivé války. Aristofanés v této komedii také představil schopné a rozhodné ženy a vedle nich některé nepřiliš bystré a konzervativní měšťácké manžely, kteří se zmohou jen na bezzubé reptání proti neobvyklé ženské aktivitě. Po peloponnéské válce došlo k změnám i v chování spartských žen. Když se uvolnila tvrdá vojenská organizace soukromého i společenského života a ženám bylo dovoleno vlastnit majetek, získaly větší samostatnost a sebevědomí. I ve Spartě se tehdy rozšířil hetérismus. V Řecku 5. století př. n. l. nebyla vzájemná láska mezi manžely ničím obvyklým. Naprostou výjimku představoval láskyplný vztah mezi Periklem a jeho druhou ženou, krásnou a vzdělanou Milétankou Aspasií. Traduje se, že ji líbal vždy při odchodu z domu stejně jako při návratu a že se s ní radil o důležitých rozhodnutích. Manžel mohl ženu zapudit, docházelo k tomu často kvůli neplodnosti, případně kvůli nepřiměřenému chování. Na druhé straně mohlo být důvodem pro opuštění muže špatné zacházení. Sókratés, „nejmoudřejší z Řeků“, by mohl být považován za obhájce žen, případně za jednoho z prvních feministů, neboť jako první vyslovil názor, že žena má stejné schopnosti jako muž, ale ne tolik síly a vytrvalosti. Naplnění svých sexuálních tužeb athénští muži uskutečňovali většinou mimo dům. Pro potěšení měli konkubíny (*pallakai*), kurtizány (*hetéry*) i nevěstky (*porné*). V Athénách tedy prakticky existovala bigamie. Oblíbenost konkubín a hetér byla podpořena i tím, že svým příznivcům byly ochotny poskytovat bezvýhradnou pozornost, jen aby si zachovaly jejich přízeň. Názor na rozdělení ženských rolí, které praktikovali Athénané, je obsažen v soudní řeči proti Neaiře (autorem je patrně Démostenés): „*Hetéry máme pro svou rozkoš, souložnice pro každodenní ošetření těla, kdežto manželky pro ušlechtilé plození dětí a k tomu, abychom v nich měli věrné strážce domácnosti.*“ Podobné stanovisko měl zřejmě na zřeteli rovněž athénský zákonodárce Solón na začátku 6. století př. n. l. S ohledem na formálně institucionální charakter manželských svazků viděl v hetérismu kompenzaci sexuálních i citových vztahů. Jak uvádí Plútarchos, vymezil však pravidlo, aby se muži stýkali se svými manželkami alespoň třikrát měsíčně. Solón vnesl řád také do živelné pouliční prostituce (z latinského slovesa *prōstitūō*, „veřejně vystavovat, zaprodat“, „zaprodávat se“, „oddávat se lehkému životu“), kterou provozovaly již dlouhá staletí předtím za odměnu ženy nižší sorty než byly hetéry: zakoupené „prodejné dívky“ umístil do veřejného domu – nevěstince, před nímž se musely vystavovat na odív. Veřejný dům se ve starém Řecku nazýval *porneion* (od *porné*, „děvka“, doslova tedy „dům děvek“), jeho správcem a obvykle i majitelem byl *pornoboskos*, který z této činnosti odváděl prostřednictvím stanoveného úředníka obci daň; v římském světě se nevěstinec nejčastěji označoval jako *lupanar* (od *lupa*, „vlčice“, což bylo vedle *meretrix*, „výdělečná“, slovo pro označení prodejné dívky). Veřejné domy v celém antickém světě byly zpravidla patrové budovy. Vlastní sexuální „provoz“ se většinou odbyval v horním poschodí, v místnostech, které byly od hlavní spojovací chodby odděleny závěsem. V každé místnosti bylo prosté tvrdé lůžko s pokrývkou, k osvětlení sloužila lampa. Stěny bývaly někdy ozdobeny malbami a freskami s erotickými výjevy z běžného života nebo z bájesloví. V průběhu doby k nim přibývala graffita, jimiž klienti vyjadřovali své bezprostřední dojmy, pocity a prožitky (několik ukázek z lupanaru v Pompejích): „*Zde jsem souložil s mnoha holkama.*“ „*Harpokras si zde za peníz dobře zasouložil s Dravkou.*“ „*Pohni sebou a lízej.*“ Každý zákazník nevěstince zaplatil u vchodu nejprve menší vstupné, větší částkou musel pamatovat na nevěstky, které ji odevzdávaly majiteli. Lidová mluva si pro nevěstky i hetéry vytvořila různá přiléhavá i méně přiléhavá pojmenování: běhny, kobylinky, nárožní, přistavní, řemeslnice, vlčice, volavky nebo zemětlučky; mnohé z nich si vysloužily individuální přezdívky: Frýné – Bledule, Glykera – Sladoučka, Leaina – Lvice ... Již tyto doklady samy o sobě svědčí o tom, že veřejné domy a prostituce byly antickou společností akceptovány jako součást každodenního života. Staly se i tématem mnoha antických románů, básní, dopisů, epigramů, historických pojednání a dramát. V helénistickém období, po ovládnutí Řecka

Makedonií a dobytí Perské říše spojeným makedonským a řeckým vojskem a zejména po vzniku mohutného římského impéria od 2. století př. n. l. došlo k nebývalému prorůstání a ovlivňování zvyklostí Orientu (pravlasti kultovní a profánní prostituce), Řecka a Říma. Veřejné domy a prostituce se z Řecka rozšířily po celé Římské říši a přetrvaly zde až do zániku antických měst. V některých údobích zasáhly i do fungování státu a císařského dvora. Například císař Caligula (37–41), jehož panování postupně zřejmě v důsledku duševní poruchy přerostlo v samolibou krutovládu, stanovil každodenní daň pro nevěstky ve výši ceny za jednu soulož, ve svém paláci dokonce zřídil nevěstinec, v němž umístil i ženy z vyšších společenských vrstev a nutil bohaté lidi, aby se stali jejich klienty. Císař Claudius (41–54), Caligulův strýc a nástupce na císařském stolci, byl sice uvážlivý státník a politik, ale patrně i z důvodu svých fyzických nedostatků se nechal ovládat svými manželkami, zvláště Messalinou (trpně ji toleroval, že se přestrojovala za nevěstku a odcházela v noci do veřejného domu) a Agrippinou mladší, která jej nakonec otráвила, aby zajistila trůn pro svého syna z prvního manželství Nerona, za jehož vlády v letech 54–68 sexuální a erotické excesy na císařském dvoře dosáhly jednoho ze svých kulminačních vrcholů. Vraťme se ještě k hetérám, jež v sexuálním a erotickém životě řecké společnosti hrály významnou úlohu. Hetéry byly také jedinou skupinou mezi ženami, jíž se dostávalo poněkud vyššího vzdělání, byly motivovány k tomu, aby se snažily být přitažlivé. Vystupovaly na symposiích a jejich úkolem bylo bavit muže zpěvem, hudbou, konverzací, hrami a posléze i sexem. V případě nestřídmosti v pití a problémech, které následovaly, poskytovaly hetéry zákazníkovi pomoc i v této nepříjemné situaci. A jak ukazují výjevy na vázách, stávalo se to často především nezkušeným mladíkům, kteří ještě neznali míru. Jako hetéra byla někdy označována i Periklova žena Aspasia. V Athénách byla cizinkou, přišla sem z kulturního Milétu, kde se jí dostalo na svou dobu výjimečného vzdělání. Periklés ji bral do kroužku svých přátel. Aspasiiny společnosti a hovoru s ní si cenil i Sókratés. Tohoto faktu využívali Periklovi političtí protivníci, aby ji osočovali jako hetéru. Aspasia ve všem přesahovala omezení, na něž byli Athéňané zvyklí u svých žen. Podle tehdejšího mínění byla příliš skvělá, než aby mohla být počestnou ženou! V 6. i 5. století př. n. l. se hetéry nejčastěji soustřeďovaly v nevěstincích (*porneion*). Ty se vyskytovaly tam, kde se scházelo hodně lidí, například v přístavním městě Korintu, proslulém nevázaným Afrodítiným kultem natolik, že sem směřovala antická „sexuální turistika“; volné mravy zdejších obyvatel už v římském období kritizoval i apoštol svatý Pavel. V Athénách se nevěstince nacházely v řemeslnické čtvrti Kerameiku a v přístavu Peiraieu. Není proto divu, že svět hetér byl blízký hlavně athénským výrobcům váz. Často zde nalézali inspiraci a jejich prostřednictvím o tomto prostředí získáváme nejvíce informací. Athény byly malé, každý znal každého, malíři si při práci povídali o svých favoritkách a malovali je i na vázy. Skupina vynikajících dekorátérů se v Kerameiku sešla kolem roku 500 př. n. l. Soutěžili mezi sebou, kdo je lepší, napodobovali se a také špičkovali a navzájem se znázorňovali ve společnosti konkrétních žen. Některé z těchto výjevů se moderním znalcům vázového malířství podařilo rozluštit a ty jsou pak velmi výmluvným důkazem subtilnosti a životnosti řeckého humoru a hravosti jeho autorů a představují povytce lidské vlastnosti. Takto vyzdobené vázy byly exportními díly a často směřovaly do Etrurie. Etruskové pochopitelně nemohli rozumět nejjemnějším významovým nuancím zašifrovaným do jejich výzdoby. Přesto si těchto artefaktů nesmírně vážili a pietně je se zemřelými majiteli ukládali do hrobek, v nichž se zachovaly do naší doby. A alespoň v některých případech lze opět porozumět tajemství jejich významu. Jedno z malovaných epineter je vyzdobeno motivy hetér a jejich zákazníků. Těžko si lze představit, že bylo určeno pro řádnou ženu. Vzhledem k tomu, že hetéry v době mezi návštěvami klientů nebyly osvobozeny od běžných ženských prací a musely příst a tkát, byl tento artefakt určen do jejich prostředí a pravděpodobně představoval přímý dar od samotného výrobce. Z pramenů je také známo, že hetéry platily ze svého výtěžku daň určenou na pořízení sochy jejich patronky Afrodity Pandémos. V pruderních

Athénách 5. století př. n. l. byla přesto jedna z hetér vyznamenána čestnou sochou, pořízenou na náklady státu. Plinius Starší zaznamenal v souvislosti se svým pojednáním o sochařství případ hetéry známé pod přezdívkou Leaina (tj. Ivce, řecky Leaina). Byla důvěrnou přítelkyní tyranobijců Harmodia a Aristogeitona a jako jediná věděla o jejich záměrech potrestat smrtí tyrana Hipparcha. Důvodem byla urážka, které se dopustil na Harmodiově sestře. Když roku 514 př. n. l. Harmodios za Aristogeitonova přispění na Hipparcha zaútočil a probodl ho mečem, byli sice oba útočníci vzápětí usmrceni, ale rozpoutalo se kruté vyšetřování jejich záměrů, jako by se jednalo o státní vzpouru a ne o akt soukromé msty. Všichni, na něž mohlo padnout podezření, byli během výslechů krutě týráni a právě Leaina zachovala statečnost až do posledního dechu. Po demokratickém převratu v Athénách roku 510 př. n. l. se památka tyranobijců stala symbolem proti násilí a zvůli vládychtivých jedinců. Byly jim postaveny sochy na Agoře. První památník z konce 6. století př. n. l. se stal při perské okupaci Athén roku 480 př. n. l. kořistí Peršanů a v roce 476 př. n. l. byl nahrazen sousoším od Kritia a Nesióta, které dnes známe z kopie v Neapoli. Patrně tehdy Athéňané rovněž rozhodli, že by měla být oslavena i památka Leaeny. Protože ovšem nemohli připustit, aby v její soše byla zároveň vyznamenána také hetéra, rozhodli se pro symbolický památník v podobě Ivce zobrazené na počest Leaeny bez jazyka, protože se zachovala, jako by ho neměla (Plinius St., NH XXXIV, 72). Od 4. století př. n. l. hetérismus získal větší význam. Některé slavné kurtizány se domohly velkého majetku i společenské prestiže. Snad největší slávy dosáhla hetéra Frýné. Do Athén se dostala v dětském věku po dobytí Thespií jako otrokyně. Její výjimečná krása jí získala vlivné příznivce. Byla přítelkyní sochaře Práxitele, jenž podle ní vytvořil své nejproslulejší dílo, kultovní sochu Afrodity pro Knidos. Práxitelés tak prostřednictvím modelu i námětu poprvé oslavil krásu ženského těla, oduševnělost a něhu v obličejí půvabné a jemné ženy. Slavnému malíři Apellovi byla modelem pro obraz Afrodity vynořující se z vln (*anadyomené*). Řečník Hypereidés dokonce využil krásy Frýnina těla také jako důkazu při soudním sporu, když byla obžalována z bezbožnosti za to, že se odvážila propůjčit své půvaby pro obraz bohyně. Bylo to sice neobvyklé, ale poměry se změnily již natolik, že i takové jednání se stalo přijatelné. Jako u většiny hetér bylo jméno Frýné vlastně přezdívkou. Původně se jmenovala Mnésarété („Pamětlivá ctností“), což se pro hetéru příliš nehodilo, a podle nažloutlého odstínu pokožky byla pojmenována Frýné, to znamená „ropucha“. Zároveň to ukazuje na rozdíl mezi naším a řeckým chápáním, v němž tento tvor neimplikuje negativní estetický názor. Ze jmění, jehož se Frýné domohla, pomáhala při obnově svého rodného města, ale také umístila svou sochu, celou ze zlata, do delfské svatyně mezi sochy králů a vojevůdců. Nad touto opovázlivostí se ještě v římské době pohoršoval Plútarchos. Některé hetéry také naslouchaly učení slavných filozofů. Je známa Lasteneia, která se školila v Platónově Akademii, nebo Epikúrova žačka Leontion. Krásné a moudré hetéry byly natolik atraktivní, že se stávaly i královnami. Alexandrova oblíbená Thais se poté, co předčasně zemřel, stala manželkou jeho vojevůdce Ptolemaia a po jeho boku rovněž egyptskou královnou. Hetérou z ulice byla původně i manželka syrakúskeho tyrana Hierona. V řeckořímské společnosti si hetéry udržovaly významné postavení, poslední z nich, jež se uplatnila, byla tanečnice Theodóra, dcera hlídače zvíře v konstantinopolském cirku. V manželství s východořímským vládcem Justinianem se stala důstojnou a energickou byzantskou císařovnou. V rozhodujícím okamžiku dokázala svého manžela podpořit a odvrátit ho od zamýšlené abdikace při povstání *Niká*, k němuž v Konstantinopoli došlo roku 532. Tehdy prokázala, že je to právě ona, kdo je v jejich svazku schopna promyšlené státnické kalkulace. Specifickou záležitostí v Řecku byla *pederastie* – láska k chlapcům. Vztah mezi *erastem* (milujícím – většinou dospělým a starším mužem) a *eromenem* (milovaným mladíkem) je často zobrazován na malovaných vázách včetně náznaků homosexuálního vztahu. Tato koncepce se v Řecku rozvinula tam, kde muži byli často pohromadě – zejména při cvičeních v gymnasiích. Kult krásy se dlouho týkal především sportem vypracovaného

mužského těla: bylo pokládáno za krásné a hodné lásky více než ženské, protože ženské tělo je více zaoblené, splývající a postrádá *diarthrosis* – výraznou členitost jednotlivých svalových partií, typickou pro muže. Vzájemný obdiv mezi muži byl rozšířen především ve vyšších, aristokratických kruzích a zejména tam, kde se muži scházeli mezi sebou – nejen na cvičištích, ale i ve filozofických školách a mužských společnostech. Z Platónova *Symposia* je znám Alkibiadův obdiv k Sókratovi a jeho nikoli fyzické, ale duchovní, charismatické kráse, kterou označoval jako *daimonion*. Demokratické obce však takové vztahy považovaly za projevy aristokratismu a postihovaly je ve svých zákonech. Erasty se snažily vyloučit z veřejného života. Byl-li někdo označen buď křivě nebo právem jako *katapýgón*, byla to nejen nadávka, ale nařčení znamenalo také například snadné vyšachování politického protivníka, protože se proti takové pomluvě mohl hájit jen s obtížemi. Tendence k pederastii se objevují i v římské společnosti. Byl jimi znám například velký obdivovatel Řecka, císař Hadrianus. Když v Nilu utonul jeho mladý chráněnc Antinoos, svolil, aby byl prohlášen za boha a aby mu po celé říši byly stavěny sochy. Ve stejné době se Plútarchos snažil dokazovat, že i dívky jsou schopny vzbuzovat stejnou lásku (*erós*) jako chlápci. Teprve pozdní stoicismus v římské době rehabilitoval manželskou lásku. K situacím, které by se z našeho pohledu na sexualitu jevily jako odklon od normy, patřil v Řecku skupinový sex, doložený opět scénami na vázách. Výjevy znázorňují, co se odehrávalo v závěru *symposií* mezi jejich účastníky a přizvanými hetérami. Podobné motivy jsou rovněž součástí dionýsovské tematiky. Velmi otevřeným sexuálním chováním prý proslul svérázný kynik Diogenés, když ani při podobných příležitostech nevyhledával ústraní a vlastně exhiboval při ipsaci a stejně tak i při styku s partnerkou. Vyčerpávající peloponéská válka mezi Athénami a Spartou měla vliv na řadu významných změn, k nimž v Řecku došlo ve 4. století př. n. l., nejen v politickém životě, ale také ve společenské mentalitě. Před veřejnými zájmy se více prosazoval individualismus. Ve vázovém malířství, v sochařství a v dalších druzích umění to vedlo k výraznějšímu vyjadřování citů, duševních stavů a hnutí mysli. Více byl oceňován ženský půvab a smyslová krása se stala jedním z dominantních témat, na něž se umělci soustředili. V nejvyšších kruzích se objevují ambiciózní ženy vůdcovského typu. Taková byla například matka Alexandra Velikého Olympias. Zájmy svého syna dokázala prosadit za použití velmi odvážných intrik, při nichž ve vhodné chvíli odstranila jak krále Filippa, tak i možné další uchazeče o makedonský trůn. Stejnou linii v helénistickém období sledovaly i manželky ptolemaiovských vládců v Egyptě. Představovaly značně rozporuplné, téměř démonické osobnosti. Až po poslední z nich, Kleopatru VII., se v nich spojovaly mimořádné schopnosti a kulturnost s neovladatelnou touhou po moci. Jednou z mála činností, které zůstaly vyhrazeny pouze mužům, byla *symposia* („společné pití“). Pro mužskou část řeckého a posléze i římského světa představovala *symposia* důležitou instituci. Na těchto hostinách „těla i ducha“ naslouchali antičtí muži zpěvu, sledovali produkce tanečníků, hetér a kejklířů, sami přispívali k zábavě vlastními písněmi nebo básněmi, diskutovali o různých vážných tématech z politiky či filozofie. Od nich postupně přecházeli k uvolněnějším hovorům, jež končily pitkami a nevázanými sexuálními hrami s hetérami. V řecké společnosti byly hetéry dlouho jedinými příslušnicemi něžného pohlaví, jimž bylo dovoleno popíjet spolu s muži víno. Pro srovnání – za vlády Tarquiniovců se v Římě patrně uplatnily etruské mravy a v souladu s nimi mohla být ženám z vyšší společnosti povolena účast na hostinách. Po vyhnání králů však Římané zavedli přísná opatření potírající veškerou rozmařilost a luxus. Zákony rané republiky zakazovaly ženám požívání vína pod pohrůžkou trestu smrti. Trvalo dlouho, než se pod vlivem helénismu Římané přiklonili k řeckým zvykům a vedle pragmatického a účelného jednání v životě a politice, si oblíbili také uvolněné diskuse a úvahy o duchovních záležitostech. Na jejich atmosféře se výrazně podílelo právě víno.

Etruská a římská společnost. Výtvarné památky prozrazují, že u Etrusků měly ženy značnou rovnoprávnost s muži. V etruské mentalitě se uchovaly stopy svědčící o blíže

nespecifikované, ale nesporné kulturní souvislosti s Blízkým východem. Zdá se, že z nich vyplývá i význam role ženy. Jak ukazuje příklad Tanaquil, manželky Tarquinia Priska, římského krále, jenž pocházel z etruského prostředí, byly ženy v etruských městech zapojeny do kultovních a náboženských záležitostí, vyznaly se ve věštění a výkladu magických znamení. Vznešené etruské dámy jsou zobrazeny na freskách v hrobkách. Zúčastňovaly se hostin vedle svých mužů, kteří jim dopřávali nákladné a módní oblečení z drahocenných importovaných látek, střevíce s nahoru ohnutou špičkou a vysoké homolovité čepce. Nejjemnější granulací a filigránem zdobené šperky jsou rovněž důkazem bohatství, jež Etruskové získávali z dálkového obchodu se surovinami. Tím se etruské ženy výrazně odlišovaly od příslušnic ostatních, daleko chudších národů Itálie včetně Římanek, jejichž životní styl byl v raných dobách skromný, protože společnost řízená muži se ostře bránila proti luxusu. Římská společnost byla původně silně patriarchální. *Zákony dvanácti desek* z roku 451/450 př. n. l. jasně vymezují rozsáhlou otcovskou pravomoc, k níž patřila i neobyčejně přísná až krutá pravidla pro zacházení se členy vlastní rodiny. Některé z nich odstranilo teprve křesťanství – například až roku 374 bylo zakázáno odkládání novorozenců. Teprve až za Konstantina Velikého se vražda na vlastním dítěti začala považovat za stejný zločin jako vlastizrada, zatímco za Hadriana byla trestána pouze vyhnanstvím. Proto bylo třeba Římanům občas připomenout, že otcovská pravomoc má vyplývat z úcty a poslušnosti a ne z hrůzy – *patria potestas debet in pietate, non atrocitate consistere*. Otcovská pravomoc se vztahovala i na manželku, která byla paní (*domina*) pouze ve vztahu k otrokům. V souvislosti s rolí ženy jako ochránkyně rodinného krbu vzniklo na počátku římských dějin významné kněžské kolegium, jež bylo výlučně ženskou záležitostí. Jeho příslušnice – *vestálky* – pečovaly o posvátný oheň ve Vestině chrámu na Foru Romanu a ten byl považován za symbol prosperity Říma. Vestálkou podle tradice byla i Rhea Silvia, která porodila Romula a Rema. Šest kněžek bylo vybíráno v dětském věku do deseti let. Jejich služba trvala třicet let a po tuto dobu musely zůstat pannami. Poté byly propuštěny do běžného života a mohly se i vdát a založit rodinu. Nedělaly to příliš často, protože ve svém postavení požívaly vysokých společenských poct, jež jim radosti i strasti manželství kompenzovaly. Vestálky, označované jako *virgines* – panny, nesměly tedy v průběhu třicetileté služby porušit slib panenství. Pokud k tomu došlo, stihla je krutá odplata v podobě pohřbení zaživa na místě vyhrazeném pro nejhorší zločince – *campus sceleratus* (nad tímto místem jsou dnes postaveny základy italského Ministerstva financí). Řím podle tradice založili latinští pastevcí z Alba Longy usídlivší se na Palatinu. Ženy si musely získat únosem od sousedních Sabinů z Quirinálu. Při následném odvetném opatření jejich příbuzných se unesené ženy projeví jako účinný mírotvorný činitel tím, že smířily otce s manžely, a římský národ vznikl spojením obou etnik. Sabinské ženy prosluly jako věrné manželky a schopné a pečlivé hospodyně. Římské ženy pečovaly o domácnost a o potomstvo stejně jako v Řecku. Velké nároky byly kladeny na jejich řádné chování. Žena musela v první řadě zachovávat věrnost svému muži a být *univira*, dále ctnostná – *casta*, věrná svým povinnostem – *pia*, cudná – *pudica*, musela se zdržovat ve svém domě – *domiseda* a věnovat se předení a tkaní – *lanifica*. Ze starší římské historie známe mnoho žen a dívek, jež se příkladně vyznamenaly: zásadovostí jako Tarquiniem zneuctěná Cornelia, statečností jako Cloelia, rozumností a vynikající výchovou synů jako další Cornelia, matka Grakchů. Našla se však mezi nimi i proradná Tarpeia, která za náramky prozradila Sabinům, jak se dostat na Kapitol. Na výstrahu podobným byla shozena ze skály. Starořímské mravy byly přísné, namnoze až rigidní. To se týkalo i projevů citu. Ještě v první polovině 2. století př. n. l. vyloučil Cato Starší ze senátu jednoho muže za to, že v přítomnosti dcery políbil svou ženu. Cato je znám jako fanatický podněcováč k definitivnímu vojenskému zásahu proti Karthágu. Byl však také literárně činný a napsal *Piseň o mravech* (*Carmen de moribus*), která se nedochovala, podobně jako soubor rad synovi Markovi (*Praecepta ad filium*). Z tohoto díla se zachovaly pouze části citované dalšími autory. Obsahovalo upřímné a

dobře míněné rady synovi, vyplývající z Catonových celoživotních zkušeností. Některé zásady se staly obecnými, dodnes používanými myšlenkami (například: „*drž se věci, slova přijdou sama*“ nebo „*zahálka je matka všeho zlého*“), další z nich prozrazují Catonovu strohou povahu a pragmatismus Starořímana, když například radí vstup do manželství jako způsob, jak snáze a bez ohrožení cti uspokojovat pohlavní pud. Je známo, že se Cato ve stáří ještě naučil řecky, ale i to, že se po dovršení osmdesátky ještě podruhé oženil s dcerou svého tajemníka, původně otroka, kterého propustil na svobodu, a založil další linii mužského potomstva. Z ní pocházel i pozdější římský státník Cato Mladší. Během doby se vyvinulo několik typů svatebního obřadu odstupňovaných podle společenského postavení snoubenců. Známe je z právních předpisů republikánského období, nepoužívaly se však po celou dobu existence římského impéria, protože vstup do manželství se postupně zjednodušoval. Ve 2. století př. n. l. byly v platnosti tři typy právně uznávaných sňatků mezi občany – *iustae nuptiae, quae cives Romani contrahunt*. Nejobřadnější sňatek (*confarreatio*) uzavírali patriciové, a to pouze v případě, že rodiče obou snoubenců byli naživu. Probíhal za přítomnosti nejvyššího pontifika, Iovova flamina a deseti svědků. Po slavnostní přísaze snoubenci obětovali Iovovi špaldový koláč *far*. Tímto sňatkem žena přecházela do právní moci manžela. Případný rozvod se nazýval *diffarreatio*, nebyl však jednoduchou záležitostí, protože přísahu danou nejvyššímu bohu mohl zrušit zase jen velekněz prokletím toho z manželů, z jehož popudu byl sňatek rozlučován. Jednodušší typ svatby (*coemptio*) vlastně napodoboval fiktivní koupi manželského partnera (*mancipatio*). Nevěsta pro něj byla vybavena třemi bronzovými mincemi – *asy*. Jeden *as* si dala do střevíce a ten byl určen Penátům. Druhým si symbolicky kupovala manžela a třetí obětovala v modelu obydlí. Ten symbolizoval koupi práva na užívání mužova domu. Rozvodu z takového svazku se říkalo *remancipatio*. Právoplatný typ manželského svazku mohl vzniknout z obyčejného, zvykem uznaného párového soužití ženy s mužem v jeho domě po dobu jednoho roku (takzvaný *usus*). Pokud si žena chtěla zachovat svoje práva a disponovat se svým majetkem, stačilo, aby na tři noci z mužova domu odešla zpět k rodičům. Římané neměli v kalendáři vyhrazenou dobu pro uzavírání sňatků. Pouze se snažili vyhnout květnu, protože ho považovali za neblahý. Nevěsta si v den svatby oblékla jednoduchou bílou tuniku přepásanou pásem s herkulovským uzlem uprostřed. Svrchní roucho tvořila říza (*pala*) šafránové barvy. Svatební šaty doplňoval červenooranžový závoj (*flammeum*) zahalující hlavu. Vlasy mívaly nevěsty vyčesány tak, že šest pramenů vlasů tvořilo nad čelem vysoký diadém (*seni crines*); tento typ účesu byl rovněž atributem vestálek. Závoj na hlavě přidržel věneček uvitý z majoránky, verbeny, později také z myrty nebo z květů pomerančovníku. Součástí obřadu byla takzvaná *dextrarum iunctio*, kdy starosvatka (*promuba*), již mohla být jen jednou provdaná žena, vložila po oběti nevěstinu pravou ruku do pravice jejího muže. Tento zvyk podrželo i křesťanství, stejně jako nošení snubního prstenu. Čtvrtý prst levé ruky, na nějž se navlékal, podle toho dostal své označení prsteník (*amularius*). Proč se prsten nosil právě na tomto prstě, vysvětluje Aulus Gellius s odvoláním na údajné zjištění Egyptanů, kteří prý při pitvách prováděných v souvislosti s mumifikací zjistili, že od tohoto prstu vede nerv přímo do srdce. Tento názor se nepotvrdil, ale zvyk přežívá až do současnosti. Při vstupu do mužova domu pronesla novomanželka tradiční formuli manželské slibu: „*kde jsi ty, Gaie, jsem i já, Gaia*“ – „*ubi tu Caius, ibi ego Caia*“, známou též ve starodávnější verzi: „*Si tu es Caius, ego Caia*“, jejíž obsah neumíme přesně vysvětlit. Nevěsta se nesměla dotknout prahu, přenášely ji družky na sedátku vytvořeném ze spojených rukou. Pak následovala hostina. Jako výslužku si hosté odnášeli *mustacea* – koláče zadělávané sladkým vínem a upečené s vavřínovými listy. Ženy se ujaly přípravy svatebního lože, kam odvedly zdrženlivou a zdráhající se nevěstu, jak patřilo k dobrým mravům, a předaly ji manželovi. Zmíněné obřady byly určeny pouze pro římské občany. Kromě toho běžně existoval i konkubinát. Tak vypadaly de facto nelegální svazky mezi otroky v jedné domácnosti a obecně u nižších vrstev konkubinát často zastupoval

zákonné svazky. V konkubinátu většinou žili i římsí vojáci, jimž sňatky povolil až císař Septimius Severus na konci 2. století n. l. Konkubinát se praktikoval jako nouzové řešení pro společensky nerovné vztahy, které vylučovaly legalizaci. Za principátu ho někdy využívali i císaři, pokud například odvoděli, jako Vespasianus, nebo i vážný a seriózní Marcus Aurelius. Stejně řešení zvolil i císař Nerva, protože jako jediný muž na římském trůně byl starým mládencem. Prameny uvádějí, že když se zmínění panovníci ukazovali na veřejnosti, vozili vedle sebe na vozech svoje konkubíny. Za pozdní antiky byl konkubinát běžnou záležitostí u římských vojáků. Z takového svazku římského důstojníka s prostou ženou pocházel i pozdější císař Konstantinus Veliký. Císařské pocty později udělil i své matce Heleně, již církev prohlásila za svatou a jíž přiřkla zásluhu o nalezení údajného kříže, na němž byl ukřižován Kristus. Konstantinus sám měl alespoň dva takové svazky. Z prvního se mu narodil nejstarší syn Crispus. Poté se z dynastických důvodů oženil s dcerou svého staršího spolucísaře Maximiana Faustou, přestože byla ještě nedospělá. Manželství se naplnilo až v roce 317 narozením syna. Ve stejném roce, jen o několik měsíců dříve, se Konstantinovi narodil také nemanželský syn. O jeho matce historikové zaznamenali pouze to, že byla Arelatensis, tedy že pocházela z města Arelate, dnešního Arles. Fausta se snažila pomluvami eliminovat nejstaršího a nadějnějšího Crispa, jenž na to doplatil životem, a tak vstoupila neblaze do historie jako druhá Faidra. Mělo se zato, že tak jako mytická Faidra, která se zamilovala do svého nevlastního syna Hippolyta a která se za jeho odmítnutí pomstila tím, že ho obvinila ze svodů, a zavinila tak jeho smrt, Fausta pravděpodobně využila podobné pomluvy se záměrem uchránit dynastické nároky svých vlastních dvou synů. V rané římské společnosti nebyl rozvod sice běžnou záležitostí, ale uskutečňoval se tehdy, byly-li ze strany žen naplněny zákoné podmínky. Ženy byly zapuzovány zejména z těchto důvodů: nevěra, sterilita, marnotratnost, nehospodárnost, nebo pokud manželka muži záměrně způsobila újmu na majetku, také pokud otráвила děti anebo si tajně pro sebe nechala zhotovit klíče od domu, protože to bylo pokládáno za podezřelé. Rozvod se konal u prétora před sedmi svědky a proběhl tak, že se po uvedení důvodu rozbily tabulky s manželskou smlouvou. Muž použil rozvodové formule: „*jdi pryč, ženo*“ – „*i foras, femina*“, nebo: „*starej se sama o sebe*“ – „*tuas res tibi agito*.“ Rozvádět se ze zákona nesměli flaminové, jelikož by se tím porušila čistota, která byla absolutně nezbytná pro výkon jejich kněžské funkce. Té se museli automaticky vzdát při poskvrnění, k němuž došlo, zemřela-li jim žena. Ve starších dobách v Římě na Foru existovala svatyně starobylého ženského božstva jménem *Viriplaca*. Sem se odebrali rozvádění manželé a v klidu si zde mohli vyříkat svoje rozpory a stesky. Poté co svatyně při pozdějších přestavbách, k nimž postupně na Foru docházelo, upadla v zapomnění, vzrůstal prý v Římě neúměrně počet rozvodů. Za pozdní republiky, a zejména v císařské době, nastalo uvolnění mravů. Rozvody se staly běžnou záležitostí s účelově vykonstruovanými důvody. Významní politikové se ženili a rozváděli tak, aby posílili svou pozici. Nejen Caesar nebo Pompeius, i zásadový, ale stejně ambiciózní a ješitný Cicero se v padesáti sedmi letech rozvedl po třicetiletém manželství s Terentií, aby si v politické kariéře pomohl věnem mladé Publie. Osud mu nicméně nedopřál, aby této situace dostatečně využil, protože byl v občanské válce brzy usmrčen Antoniovými stoupenci. Zato Terentia se postupně provdala ještě dvakrát a jako bohatá dědička po obou manželích se dožila více než sta let. Spíše ze zjištěných důvodů se Cato Mladší rozvedl s Marcií, protože ji přesvědčil, aby se provdala za jeho bezdětného přítele Hortensia a zajistila mu potomstvo. Když se stala bohatou vdovou, vrátila se nazpět k původnímu manželovi. Běžnou záležitostí se za císařství staly dynastické sňatky, jimiž se legalizovaly nároky na trůn. Hned první z adeptů, Augustův nástupce Tiberius, na to však doplatil svým soukromým životem. Předpokladem k uznání za dědice trůnu byl svazek s Augustovou dcerou Iulií, kvůli němuž se musel rozvést se svou první milovanou ženou. Trůn získal, ale s prostopášnou Iulií nebyl šťasten. Zatrpklý a nespokojený se mstil novému manželovi své původní ženy, Gaiovi Asiniu Pollionovi, aspoň

tak, že bojkotoval jeho politické iniciativy a úřední kariéru. Nakonec ho uvrhl do vězení, kde Pollio roku 33 zemřel vyčerpáním a hladem. Chronickým sklonem k rozvodům byl v augustovském období znám Gaius Cilnius Maecenas, jinak proslulý podporou významných umělců. Údajně se každé ráno chystal k prétorovi, aby ho rozvedl, během dne si to rozmyslel a večer se opět ucházel o přízeň své ženy. Za císařství došlo k uvolnění mravů, což vyvolalo krizi rodiny a následně výrazný pokles porodnosti a počtu římských občanů. Augustus, usilující o obrodu římských mravů, se snažil i tuto situaci řešit sérií zákonů, které měly upevnit rodinu, zvýšit populaci, zejména u příslušníků staré římské aristokracie, senátorů a jezdců, a zamezit cizoložství a nevěře. Občanskou morálku povýšil na věc veřejného zájmu a za cizoložství stanovil přísné tresty. Podle počtu dětí se otcové rodin těšili různým výhodám, a neženatí byli naopak sankcionováni. Byl vydán zákaz zrušení zasnub, protože ti, kteří neměli zájem oženit se, s oblibou neustále uzavírali a rušili zasnuby. V platnost vstoupilo ustanovení, že každý dospělý muž, tedy ve věku pětadvaceti až šedesáti let, musí být ženat a žena mezi dvaceti až padesáti lety vdaná. To neomezovalo počet rozvodů, ale ukládalo žít v trvalém svazku. Augustovy reformy vyvolávaly odpor římské společnosti a později musely být zmírněny. Stárnoucí a mrzutý císař s nevolí sledoval úpadek mravů, jemuž se nevyhnula ani jeho vlastní rodina, a bez soucitu poslal do vyhnanství svou dceru i vnučku a také slavného básníka Ovidia, snad proto, že jeho odvážné erotické básně podporovaly uvolněné chování tehdejší římské zlaté mládeže. Ve vyšší společnosti došlo k výrazným změnám v chování žen. Římské ženy se často uchýlovaly k potratům. Takové jednání bylo soukromou záležitostí a nebylo trestné, pokud manžel nevznesl žalobu, že je takto připravován o potomstvo. Majetné ženy se také často z vlastní vůle rozváděly, některé z nich se vyžívaly v nepřetržitém střídání sňatků a rozvodů. Iuvenalis je kritizuje, že se vdávaly až desetkrát, a Martialis je kousavě označuje jako zákonem chráněné cizoložnice. Tradiční ctnosti římských žen se rozptýlovaly v pohodlném životě, v účasti na hostinách. Přesto se heroismus Římanek zcela nevytratil. Příklady, jako byla Senekova manželka Paulina nebo Paetova Arria, které se odhodlaly se svými muži dobrovolně sdílet i smrt, bylo však málo. Oficiálně se v právním řádu na postavení ženy nic nezměnilo. Na nutnost změn v tomto ohledu poukazyval koncem 1. století n. l. Epiktétův učitel Musonius Rufus. Můžeme ho považovat za teoretika antického feminismu, neboť proklamoval morální i intelektuální rovnost mezi oběma pohlavími. Avšak ani ženy na samém vrcholku pyramidy, k níž v poslední době bývá připodobňováno rozdělení římské společnosti, neměly vždy snadnou situaci. Tomuto pocitu se nelze ubránit při pohledu na portréty Hadrianovy ženy Sabiny a Gallienovy manželky Saloniny. Hadrianovo manželství bylo narušeno jeho homosexuálními sklony. Gallienus se zase zahleděl do své germánské otrokyně, krásné světlolase Pippary, a na její počest prý dokonce skládal verše. Zanedbávání oficiálních manželek se patrně odráží i na jejich dochovaných podobiznách: z melancholického výrazu Sabiny a Saloniny je patrné, že obě byly neobyčejně půvabné, ale zároveň velmi frustrované ženy. Výtvarné památky z římského prostředí dosvědčují existenci podobných erotických představ a motivů jako v Řecku. Lascivní výjevy na vázách nahrazují stejně odvážné fresky z pompejských domů a nápisy na zdech s erotickou tematikou. Svatební motivy znázorňující manželskou ložnici ukazují cudně zahalenou nevěstu, jak je přiváděna ke svému muži. Jedním z nejkvalitnějších malířských výtvorů, jež se z římského umění zachovaly, je velký vlys v pompejské Ville mysterií. Jeho námětem je zasvěcovací obřad do dionýsovských mysterií. Římané prokazovali velkou úctu bohyni Venuši. Podle tradice byla matkou Aeneovou, a protože Aeneas po útěku z hořící Tróje přistál u italských břehů a stal se praotcem Latinů, byla svým způsobem patronkou všech Římanů. Rod Iuliů prostřednictvím Aeneova syna Iula odvozoval na základě nesprávné etymologie svůj přímý původ od Venuše, a proto Caesar zasvětil chrám na svém fóru Venuši Roditelce – *Venus Genetrix*. Z římského prostředí známe velké množství verzí Venušiných soch. Většinou se jedná o kopie řeckých a helénistických Afrodít, díky jimž dnes alespoň v základních obrysech víme, jak mohly

originály vypadat. V císařském Římě se do podoby Venuše s oblibou stylizovaly dámy z vysokých kruhů a dávaly se takto zpodobovat. Tuto módu se snažily napodobit i ženy z prostředí „střední buržoazie“. Pokud byly jen průměrného vzhledu, působí takové sochy značně kýčovitě. Romantický příběh o Amorovi a Psýché je literárně znám z Apuleiových *Proměn*. Bohatou inspiraci poskytoval i výtvarným dílům, počínaje drobnými artefakty, jako jsou keramické lampy, až po malířské a sochařské ztvárnění. Ve 2. století n. l. se rozšířila víra v posmrtný život a ovlivnila pohřební ritus. Masově se rozšířilo používání reliéfně zdobených sarkofágů. Oblíbenými výzdobnými motivy se staly mytologické příběhy evokující doklady velké, až za hrob sahající lásky, která překonala odloučení manželů nebo milenců. Proto se často objevuje motiv Alkéstidy a Adméta, Prótesiláa a Láodameie, bohyně Seléné a pastýře Endymióna nebo zmíněná tematika Amora a Psýché. Pokud se na sarkofázích objevují scény ze života zemřelého muže nebo ženy (jakýsi symbolický obrazový životopis), má mezi nimi čestné místo znázornění svatby v podobě *dextrarum iunctio*.

Společnost antických křesťanů. Křesťanské náboženství začala hlásat nepatrná sekta, která se odštěpila od palestinského židovství, protože nesouhlasila s některými z jeho praktik. S těmito názory se seznámil Pavel z Tarsu, vzdělaný Žid z řeckého prostředí Malé Asie. Díky jeho učení se křesťanství rozvinulo v ucelenou teologickou koncepci a světonázor a rychle se rozšířilo v antickém světě. V tomto prostředí nacházelo stále větší ohlas, protože uspokojovalo ty potřeby člověka, pro které antická společnost, potýkající se s četnými vnitřními krizemi, nebyla již schopna nabídnout uspokojivé řešení. Humanistický základ, na němž se antická civilizace konstituovala, se rovněž ukázal živnou půdou pro uplatnění humanismu křesťanského. Nedostatky soudobého světa se snažil řešit prostřednictvím nové víry, odlišné od přežívajících se antických kultů a hledající radikální, třebaže iracionální východisko v eschatologické koncepci posmrtné spásy, jejíž zárukou se stala Kristova oběť. Mysterium utrpení a oběti korunované konečným vítězstvím božstva bylo podstatou mnoha antických mysterií, do jejichž rámce můžeme křesťanství zařadit. Jeho odlišnost byla v tom, že zárukou spásy a podstatou mysteria byla krvavá oběť a smrt nikoli obětního zvířete, jak bylo obvyklé v pohanských kultech, ale skutečného člověka Ježíše Krista, syna Božího, který sám byl vtěleným Bohem. Poté co zemřel jako člověk, byl vzkříšen k novému životu a jako Bůh vstoupil na nebesa. Spásu přislíbil i těm, kdo uvěří jeho učení bez ohledu na pohlaví či společenské postavení a další atributy pozemského života. Právě to bylo v antickém světě na křesťanství přitažlivé a získalo mu mnoho horlivých příznivců, zejména mezi ženami a otroky. Racionálně uvažujícím příslušníkům antické společnosti toto mysterium připadalo nesmyslné a rozporuplné. Antičtí bohové byli nazíráni jako nesmrtelní, netýkalo se jich utrpení, byli věčně krásní a mladí. Ukřižování bylo nejpotupnějším trestem, používaným jen pro nejhorší zločince a desperáty. Nesmělo být uplatněno vůči římskému občanovi. Fakt, že Bůh byl ukřižován a zemřel, byl nepochopitelný. Nezbylo než uvěřit – „*credo, quia absurdum*“, jak tyto rozpory údajně vyjádřil racionalistický i vášnivý Tertullianus. Zachytilo je i výtvarné umění, v němž byla tradiční estetická kritéria nejen tvarů, ale i vztahů a hodnot zakotvena mnohem důkladněji. Protože v židovském náboženství platil zákaz zobrazování toho, co je předmětem kultu, nevyvinulo se zde obrazové umění. Křesťanství ve svých základních předpisech převzalo i tuto zásadu a v prvních dvou stoletích své existence ji striktně dodržovalo. V antickém světě však byla časem porušena obecně platnou praxí a také zde se začalo formovat obrazové ztvárnění posvátných biblických motivů. Ukřižování přesto pro antické křesťany zůstávalo tabu po morální i estetické stránce, dlouho se mu vyhýbali, uplatnilo se pozdě a s velkými rozpaky a přijatelným se stalo posléze až na přelomu 6. a 7. století. Tři až čtyři doklady tohoto motivu, které známe z 5. a 6. století, zachycují Ukřižovaného s otevřenými očima, tedy živého, což se podle antické morálky jevílo přijatelnější. Jak se křesťanství dívalo na člověka v jeho přirozených lidských vztazích? V mnoha ohledech bylo konzervativní a vrhlo člověka zpět do zásadami a předpisy spoutaného

postavení, z něhož se mezitím v antickém světě vymanil. Nerovnoprávnost pohlaví byla v Pavlově teologii zdůvodněna: žena je tvorem méně dokonalým než muž, protože muž byl stvořen podle obrazu Božího, kdežto žena byla vytvořena podle obrazu muže, a je mu tudíž podřízena. Dalším důvodem je to, že zavinila dědičný hřích (I Kor. 7). Vztah mezi mužem a ženou může být založen na právoplatném manželském svazku, jehož cílem je zplodit a vychovat potomstvo. Jeho základem má být spíše soulad (*consensus*) než soužití (*concubitus*). Fyzická láska je zbytečná, odvádí od Boha. Pavel dospěl tak daleko, že muži zamilovanému do své ženy vyčetl, že se tím dopouští cizoložství. Nebylo lehké hledat rozumné zásady pastorační politiky – najít vhodné vysvětlení pro biblické zásady dogmatické povahy, protože si často protirečily. Křesťanství se muselo vyrovnávat s římským způsobem života a usilovat o snesitelný modus vivendi s římskou zákonnou normou v oblasti civilního práva. V době, kdy křesťanství bylo tajným náboženským směrem, muselo se v mnoha ohledech chovat přizpůsobivě, aby se nedostalo do rozporu s platnými zákony. Například papež Callixtus, sám bývalý otrok, doporučoval na začátku 3. století ženám z vyšší společnosti, aby raději uzavíraly tajné sňatky a žily s některým ze svých otroků, pokud byl rovněž věřící, než aby se provdaly za pohana ze svého prostředí. Problém nastal, když tato tajná manželství nezůstala sterilní: ze společenských důvodů se žena musela podrobit potratu, k čemuž se křesťanství stavělo negativně, počínaje již apologety 2. století. Když bylo roku 313 křesťanství s pohanským náboženstvím zrovnoprávněno takzvaným Milánským ediktem císaře Konstantina a jeho vliv vzrostl, prosazovalo svoje stanoviska v mnoha ohledech nesmiřitelně. Tam, kde bylo možné získat snadněji vrch nad odpůrci, se však povolovaly výjimky. Jednalo se třeba o souhlas, aby se křesťanské ženy vdávaly do tradičně pohanských rodin římské aristokracie, protože ženská schopnost přesvědčit byla považována za vhodný prostředek k tomu, jak nalomit protivníka a získat ho pro víru. Podstatou křesťanské lásky je obecná láska k bližnímu (*filanthropia*). Na ní byla založena i láska manželská (*charitas coniugalis*), která ovšem vycházela z římské teorie konsensu obou jedinců. Nejvýznamnější z církevních otců pozdně antického křesťanství Aurelius Augustinus říká, že se křesťanské manželství neřídí zákony Fora (občanským právem), ale zákony Kristovými, jež pro pastorační účely rozpracoval sv. Pavel. Přesto se Augustinovi dařilo jen s obtížemi vyložit některá protirečící si ustanovení tak, aby byla jednoznačně srozumitelná a použitelná pro normální život. Křesťanská svatba do detailu přejímá obřad, který se vyvinul v Římě a jehož jádrem je slib a spojené pravice (*dextrarum iunctio*). Bez problému se křesťanská praxe přizpůsobila i některým pozdějším ustanovením civilního práva, jako bylo nařízení o věnu uzákoněné západořímským císařem Maiorianem v polovině 5. století. Církev prosazuje požadavek, aby se slib vykonal v přítomnosti kněze (nikoli jen civilních svědků a starosvatky) a byl posvěcen ve jménu Krista – *in Deo*. Křesťanství pozvedlo a zvýraznilo roli zasnub. Vycházelo přitom z ohledu, jakou roli zaslíbení hrálo ve stálosti vztahu Josefa k Marii. Symbolem přijetí závazku obou snoubenců byl polibek, jež si vyměnili, a železný prsten. Církevní zákonodárství neuznávalo rozvody a bránilo se i opětovnému uzavírání manželství, zejména pokud by se k tomu odhodlala žena. Vdovám propůjčovalo značnou úctu. Podobný čestný statut měly i neprovdané dívky a ženy. Pro ně se užívalo označení panna – *virgo* a panenství se stalo specifickou kategorií. Svou roli v tom hrálo prosazování čistoty a askeze. V mužském světě bylo preferováno mnišství. Vlastně všechny tyto sterilní stavy, jak byly chápány z profánního antického hlediska, byly povýšeny na ctnost. U mužů byly další sňatky doporučovány jen za předpokladu, že soužití přispěje k lepšímu pochopení a poznání Boha. Nevěra a cizoložství byly posuzovány stejně negativně, dopustil-li se jich muž či žena. Smysl manželskému soužití poskytovalo plazení dětí. Přesto někteří církevní otcové prosazující odříkání radili, aby lidé byli uměřeni i v této bohubilé činnosti. Pozitivní role manželství byla spatřována v tom, že poskytuje přirozenou ochranu proti tělesné vášni. Jeden z nejkultivovanějších učenců 4. století Hieronymus, autor latinského překladu *Bible*, pro nějž se od 12. století používá názvu

Vulgata, se v perspektivě deziluzi pozdně antického člověka a eschatologických vizí, do nichž se promítalo tušení zániku tehdejšího světa, domníval, že svět je přelidněný. Chudně doporučoval úplnou abstinenci, aby se nerodily děti, které stejně čeká jen neštěstí. Hieronymus, jenž i ve svém životě preferoval askezi, také prohlásil, že vznikem křesťanství bylo vlastně překonáno Hospodinovo nařízení „*milujte se a množte se*“, obsažené v *Genezi*. Proti tomuto extrémnímu názoru se kategoricky postavili vzdělaní křesťané z laického prostředí a neschválili je ani ostatní církevní Otcové. Na rozdíl od Hieronyma, který tíhl k odříkání a osamělému životu v odloučení, prožil svatý Augustinus mnohem pestřejší a bohatší život. Vyrostl v profánním prostředí, proplul úskalími bouřlivého mládí a žena, s níž žil, mu dala syna. S křesťanstvím se seznámil až později v Miláně. Pod vlivem charismatické osobnosti tamního biskupa Ambrosia (svatý Ambrož) prožil intenzivní vnitřní přerod a stal se knězem, posléze i biskupem v severoafrickém městě Hippo Regius. Ve svém spise *Confessiones (Vyznání)*, který je nejstarší známou autobiografií, velmi upřímně a otevřeně popisuje svou životní cestu a duševní zápasy, jak jimi postupně procházel a jak se s nimi vyrovnával. Augustinus je rovněž autorem spisu *De bono coniugali (O dobru manželství)* a jeho reflexe na toto téma jsou z teologického i lidského hlediska hlubší a použitelné pro život více než některé extrémní názory Hieronymovy. U svých kněží se církev postupně snažila prosazovat požadavek čistoty v podobě celibátu. Zpočátku to nebyla jednoznačná podmínka, spíše se setkáváme s řadou doporučení v tomto smyslu. Například kněžím, kteří byli vysvěceni už jako ženatí, se doporučovalo, aby nezavrhovali své ženy, ale žili vedle nich, jako by je neměli. Když si severoafričtí křesťané v Kyréně začátkem 5. století za svého biskupa zvolili novoplatónského filozofa Synesia, přijal tuto funkci s podmínkou, že si i nadále ponechá svou ženu. Základní podmínkou k přijetí do kněžského stavu bylo mužství. Knězem se proto nemohl stát ani jeden z nejvýznamnějších církevních otců Órigenés z toho důvodu, že se chtěl Bohu přiblížit prostřednictvím nejkrajnější askeze a připravil se sám o své mužství. (Dodnes má při volbě papeže důležité místo ve středověku ustanovená ceremonie *Habet*, včetně použití originálních ustensilií velmi profánního antického původu.) Církev obecně považovala kastraci za nemorální a nelidskou. V Římě se prováděla u určitých kategorií otroků, ale i to zákonným nařízením zrušil již císař Domitianus. Brzy po skončení pronásledování a zrovnoprávnění křesťanské víry se čas od času začaly objevovat veřejné penitenční monstakce, prováděné z popudu některých církevních hodnostářů, při nichž postižení jedinci museli potupným způsobem činit veřejné pokání. Často se tato opatření drasticky uplatňovala proti ženám. Patrně musela těžce devastovat osobnost. Kdyby ovšem byla brána v úvahu! Podobné akce povzbuzovaly vznik kolektivního fanatismu. Ten se pak projevoval nejrůznějšími formami, mimo jiné také v podobě náboženské intolerance. Roku 415 v Alexandrii fanatictí křesťané při útoku na pohany zlynčovali a usmrtili významnou novoplatónskou filozofku a matematicku Hypatii, jejímž žákem byl výše zmíněný Synesios z Kyrény. Křesťanský rituál a určité striktní předpisy v některých ohledech znamenaly krok zpět proti relativní svobodě jedince v antické společnosti. Nicméně dobrá zvěst (*euangelion*), kterou nová víra přinášela, byla natolik přitažlivá, že se v antickém světě křesťanství rozvinula do podoby univerzálního náboženství. Ve vývoji lidské společnosti křesťanství znamenalo pokrok a hledání nové cesty k řešení požadavků tehdejší doby. Pomineme-li otázku víry, která je za všech dob subjektivní záležitostí, koncepce lásky k bližnímu přinesla pozitivní opatření v sociální oblasti (péče o chudé a nemocné v rámci jednotlivých náboženských obcí). Křesťanské předpisy také příznivě a vlastně jedinou dostupnou formou přispěly k řešení katastrofálně vysoké úmrtnosti mladých žen při prvním porodu. Tento fakt, který je dosvědčen pozdně antickými náhrobními nápisy, byl do té míry metlou své doby, že představoval vážné demografické nebezpečí. Římské civilní právo dovolovalo, aby ženy vstupovaly do manželství již od patnácti let, tedy ve věku, kdy byly ještě nedospělé a nepřipravené na bezprostředně následující těhotenství a porod. Dochovalo se velké množství

náhrobních nápisů ze 3. a 4. století, z jejichž údajů vyplývá, že neúměrně vysoká úmrtnost postihovala právě ženy kolem šestnácti let, necelý rok po svatbě. Teprve až životní zvyky a zásady lidí začaly být ve větší míře ovlivňovány křesťanskou morálkou a zásadami, které doporučovaly, aby muži a ženy uzavírali manželské svazky až mezi dvaceti a třiceti lety, úmrtnost prvorodiček se výrazně zmírnila. Přestože představitelé rané církve programově odmítali a zavrhovali vše pohanské, církevní organizace a hierarchie se utvářela podle vzoru římské správy, odkud převzala názvy pro své hodnostáře a četná další opatření. Tento trend se dále posílil, když bylo křesťanství zrovnoprávněno a zvýhodňováno přízní ze strany Konstantinova císařského dvora. Inspirovalo se jeho okázalostí, a jakmile se stalo významnou společenskou silou, začalo budovat svou mocenskou strukturu. Boj o moc se promítal i do ideologických sporů rané církve. Koncem 4. století byly zakázány pohanské kultury a křesťanství se stalo jediným oficiálním náboženstvím římského impéria. Tím byl vlastně završen proces romanizace křesťanství a zanikly rozpory, které křesťanství původně v kontaktu s antickou civilizací zažívalo. Pak už nic nebránilo v další asimilaci antiky a římský papež si přivlastnil titul původního pohanského velekněze *pontifex maximus* a učinil z něho svou oficiální hodnost. Od 5. století křesťanství představuje nejvýznamnější duchovní i politickou sílu tehdejšího civilizovaného světa. Jeho další expanze je spjata s šířením latinského jazyka a kultury i poté, co politická moc impéria zanikla. Do dalšího vývoje evropské kultury se z antiky uchovalo jen to, co bylo do křesťanství přejato a mělo šanci na přežití jak prostřednictvím germanizovaného Západu, tak i císařského dvora a církevních struktur v Byzanci. Byzantinci se až do zániku své civilizace roku 1453 považovali za Římany a říkali si *Rómaioi*. Termín Byzanc je vlastně neologismem, jež zavedli francouzští učenci v 18. století. Jestliže moderní evropská nebo vlastně euroamerická civilizace je ve svých základech křesťanská, je třeba si připomenout, že toto křesťanství bylo vybudováno na některých rituálních předpisech přejatých z židovství, na vlastní teologii spásy a na řeckořímské kulturní mentalitě, která je ovlivnila z velké části spontánně, životní praxí. Mimo jiné to dokazuje vznik a vývoj křesťanského umění. Starozákonní předpisy nedovolovaly přímé zobrazení toho, co je předmětem náboženské úcty. Proto stejně jako židovství bylo i křesťanství ve svých počátcích anikonické. Křesťanští ideologové z období pozdní antiky tento zákaz dále striktně prosazují a zdůvodňují. V kontaktu s antickým světem a jeho obrazovým uměním se však mezitím od 3. století začaly rozvíjet i první obrazové motivy s křesťanskou tematikou. Přáli si je nikoli teologové, ale běžní věřící, protože si potřebovali pomocí obrazů přiblížit spásu, jejíž naplnění od křesťanské víry očekávali. Raně křesťanské umění se tedy vyvinulo v laickém prostředí, mimo teologii, a vytvářeli je řemeslníci a umělci, mezi nimiž byli z velké části pohané pracující podle společenské poptávky. Po formální stránce vycházeli z existujících antických předloh a obrazových schémat a pomocí nich znázorňovali biblické motivy. Tematika lásky je v křesťanství spjata s láskou k bližnímu. Na základě paralely v Janově evangeliu se pro ni začal používat motiv Dobrého pastýře, který se často znázorňoval v kombinaci s motivem modlící se ženy-orantky (s rozpjatými pažemi), představující personifikaci křesťanské víry. Latinský tvar *orans* je obojrodý, v křesťanském kontextu je to však žena, neboť tento obraz je obdobou pohanské personifikace zbožnosti – *Pietas* a ta je ženského rodu. Pro vyjádření nikoli fyzické, ale duchovní lásky posloužil známý motiv Amora (láska) a Psýché (duše). Láska k Bohu je tím, co duši dovede ke spáse. Kromě této symboliky na starokřesťanských památkách jednoznačně převažuje biblická tematika. Výjevy z běžného pozemského života obvykle zastupuje téma svatby vyjádřené podle pohanského obyčeje jako *dextrarum iunctio*. Manželský pár doprovází další profánní ženská personifikace. Dřívější forma Iunony Pronuby, patronky sňatků, je chápána jako *Concordia* vyjadřující svornost, která je podstatou manželské lásky v křesťanském pojetí. Na monumentálních sarkofázích bývají ve středovém medailonu často zobrazovány busty s podobiznami obou manželů. Portréty zemřelých se od poloviny 2. století n. l. běžně

vyskytovaly i na pohanských sarkofázích, ale převažující znázornění obou manželů rovněž evokuje jejich soulad a porozumění v pozemském a zároveň i posmrtném životě. Rovněž motiv mušle byl převzat z obecné pohanské symboliky věčnosti. V novém kontextu je nárok na věčný život zvýrazněn biblickými motivy evokujícími spásu člověka Bohem, již antičtí křesťané spojovali především s Kristem a jím vykonanými zázraky. Antičtí křesťané byli na představu Krista jako záruky své spásy soustředěni do té míry, že ho namísto abstraktního starozákonního Boha znázorňovali i ve starozákonních motivech „Prvotního hříchu“ a „Vyhnutí z ráje“. Eva a Adam, jichž se tyto motivy týkají, jsou jedním z mála aktů, se kterými se v raně křesťanském umění setkáváme (v tomto případě s nezbytným fikovým listem). Starokřesťanské sarkofágy byly vytvářeny v Římě, kde byla nejvyšší poptávka a existovaly zavedené sochařské ateliéry. Jejich činnost však byla násilně přerušena začátkem 5. století po zničení Říma Alarichovými Góty. Tradice se ještě nějakou dobu udržela v jižní Gallii, kam předtím směřovala část římské produkce určená pro místní christianizovanou aristokracii. Pozdní sarkofágy jsou místní proveniencí. Tamní kameníci vycházeli z nápodoby dřívějších importovaných památek, ale někdy se rozhodli znázornit i to, pro co neexistoval přímý vzor. Fragment, jenž byl před několika lety nalezen na jihu Francie v Saint Bertrand-de-Comminges, představuje ikonografické kuriozum a zároveň svérázný appendix k motivu Afrodity-Venuše v antickém umění. Znázorněné téma biblického obsahu vychází z tohoto antického vzoru. V jeho významu je rovněž přítomen náznak hříchu. Nahá žena s rozpuštěnými vlasy, jak byla v pozdějším římském období Venuše znázorňována, je zde charakterizována gestem orantky, tedy zbožnosti, s čímž v křesťanském kontextu kontrastuje její nahota. Motiv muže stojícího vedle ní se svitkem v ruce a lvem u nohou připomíná Daniela. Žena, k níž se obrací, je tedy starozákonní Zuzana, nespravedlivě obžalovaná z cizoložství a osvobozená Danielovým spravedlivým soudem. Ikonografie tohoto motivu vznikla již ve 4. století a Zuzana byla podle běžného chápání zahalená a zobrazená s gestem orantky, které symbolizovalo její nevinu. Asi o sto let později, kdy tato ikonografická tradice upadla v zapomnění, se jihogalský kameník pokusil opět zobrazit tento motiv a pro současné vyjádření podezření a nevinu v Zuzanině případě svérázným způsobem spojil motiv pohanské Venuše, často nevěrné, a proto také symbolu pokušení, z níž orantským gestem zároveň vytvořil zbožnou světici. Tento obraz – ikonografické *hapax legomenon* – názorně dokazuje, že tradiční antické představy zcela nezaknily, nýbrž v případě potřeby probleskovaly i do křesťanského kontextu tak, jak se prolínaly ve vědomí běžných lidí – a to nebylo zaneprázdněno pouze duchovním rozjímáním. Totéž dokazuje i milostná poezie z konce antiky, která sice již tehdy byla za svým zenitem, ale přesto se i v jejím repertoáru najdou půvabné výtvořky. (Marie Pardyová)

sexualita, erotika a manželství u „přírodních národů“, viz antropologie sexuality.
sexualita, erotika a manželství – Číně

čínští myslitelé zkoumali již od starověkých dob otázky uspořádání vztahů jednotlivce, společnosti a státu, muže a ženy, funkce a smyslu rodiny – zabývali se jimi taoisté a mohisté, stejně jako konfuciánci, legisté, přírodní filozofové nebo logikové. Shoda panovala v dominanci komunity – rodiny, obcí, společnosti, státu – nad jednotlivcem a mužem nad ženou (**obr. 187**). Je to pojetí společné snad všem velkým východním civilizacím a kulturám, které vyplývalo ze specifických přírodních podmínek, velké lidnatosti a dalších aspektů: jedinec musí mít na paměti především zájem pospolitosti, individualismus západního typu je považován za sobectví. Při respektování těchto zásad vládla v Číně ve věcech sexuality a erotiky tolerance: ženská i mužská homosexualita byla soukromou věcí, nikoli společenským přestupkem; za existence instituce konkubinátu, kdy v rodině kromě manželky žila jedna nebo více konkubín, byl skupinový heterosexuální nebo homosexuální sex běžnou záležitostí;

vzhledem k tomu, že konkubíny mohli mít jen velmi bohatí lidé, tolerovala se prostituce i zřizování veřejných domů – zvláště zlatý věk čínské kultury za dynastií Tchang a Ming byl dobou rozkvětu „veřejné lásky“, nový rozmach nastal za dynastie Čching v 19. století, kdy do nevěstinců proniklo opium a výrazně ovlivnilo erotickou kulturu zejména v některých velkých městech. Existovala celá hierarchie služebnic lásky od pouličních prostitutek až po emancipované kultivované dámy, jejichž postavení bylo srovnatelné s úrovní proslulých hetér v antickém Řecku nebo gejš vyšší třídy v Japonsku, které vedly vlastní salony a byly vyhledávanými společníci věhlasných mužů. Východiskem mnohých těchto filozofických, etických i kosmologických koncepcí (shodovaly se v názoru, že nebe, země a lidstvo tvoří propojený systém, v němž je každá z těchto tří oblastí jenom další dimenzí druhých dvou) se stala dvojice pojmů *jin* a *jang*, která v sobě skrývá i sexuální symboliku danou jednotou protikladů ženského a mužského principu – představovala totiž dvě navzájem protikladné síly, z nichž se skládá původní substance bytí *čchi*. *Jin* a *jang* vzniká z *tao*, nepostřehnutelného pramene všeho bytí, je jeho polárním projevem. *Jin* představuje ženský princip univerza, dává věcem viditelnou formu, je hmotnou složkou *čchi*. Vyznačuje se pasivitou, klidem, tíhou, vlhkem, chladem, klesavým směrem pohybu; typickým představitelem *jin* je voda. *Jang* zosobňuje mužský princip univerza, je neviditelnou hybnou silou a funkcí věcí, energetickou složkou *čchi*. Vyznačuje se aktivitou, pohybem, lehkostí, suchem, teplem, stoupavým směrem pohybu; jeho typickým představitelem je oheň. Pro *jin-jang* je však příznačné, že každá z jeho dvou složek obsahuje v sobě zárodek svého protějšku, a je s ním proto nerozlučně spjata. Spjatost vlastností protichůdných sil způsobuje ustavičné změny a pohyb *čchi*, jež jsou principem procesu vznikání a zanikání všech věcí a jevů. Tento proces má cyklický charakter, neboť po dosažení svého extrému se *jin* mění v *jang* a naopak. Tak jako byl vznik pojmu *jin-jang* inspirován rozdílností mezi oběma pohlavími, posloužil různým teoriím jako východisko při konstruování zásad chování obou pohlaví v sexuálním, erotickém i manželském životě. V neotaoistické mystice a magii, rozvíjejících se zvláště v prvních staletích našeho letopočtu, začíná hrát určitou roli spojení muže a ženy vnímané jako blahodárné sjednocení mužského principu *jang* s ženským *jinem*, jejichž harmonie je prospěšná k udržení vesmírné harmonie a jež především pomáhá prodloužit lidský život. Legendárním patronem sexuálních praktik byl předek Pcheng, který se prý dožil věku 700 let. Jemu připisovaný systém sebepěstování, rozvinutý ve 2. století n. l., doporučuje přizpůsobit životosprávu, dietu, cvičení, dýchání a „vstupování do nefritové komnaty“ (metafora pro koitus) dynamice míjejících ročních dob. Sexuální kultivace se většinou zaměřovala na posílení mužského partnera vstřebáváním ženského *ting* a zadržováním spermatu, jehož se dosáhne stažením konečnicku. Pchengova dlouhověkost z něho učinila také patrona jiných zdravotních systémů, například *tao-jimu*. Taoistická pojednání o prospěšných způsobech tělesného obcování také posléze inspirovala vznik ilustrovaných příruček, jež bývaly součástí výbavy bohatých nevěst. Taoistická sexuální mystika, stejně jako pozdější příručky rozkoší manželské ložnice, mají namnoze ryze technický ráz, byť zahalený do frazeologie, která uším dnešního západního čtenáře může znít poeticky. První takový ucelený návod, jak dosáhnout dokonalosti a harmonie v milostném životě, údajně vytvořil sám Žlutý císař před více než čtyřmi a půl tisíci lety. Pozdější autoři sexuálních příruček se sice na Žlutého císaře odvolávali jako na nejvyšší autoritu, je však nepochybné, že císařské rady jsou dílem až mladších věků. První bezpečně doložené erotické příručky jsou známy z doby dynastie Chan (206 př. n. l.–220 n. l.) (srov. Gulik 1971, s. 101–112). Znalosti předchůdců i své vlastní poznatky skloubil lékař Tung Chaj v 7. století n. l. do rozsáhlé učebnice lásky, jež je jakousi čínskou obdobou indické *Kámasútry*, kterou o několik století dříve sepsal mudrc Mallanága Vátsjájana. Tung Chaj a jeho četní pokračovatelé, zejména z řad taoistických učenců a mnichů vycházejících z pojmu *jin-jang*, důkladně rozvinuli a propracovali na metafory bohatou erotickou terminologii, pomocí níž popsali rozmanité techniky i etiku sexuálního

života. Jejich spisy se jako příručky pro milence v podobě takzvaných *Knih do podhlavníku* či *Ložnicových svitků* staly běžnou součástí čínských domácností. Téměř každý základní termín erotického slovníku měl obvykle několik synonym. Například – mužské genitálie: *Mužská lodyha, Mužský kořen, Mužský vrcholek, Nefritová flétna, Nefritová lodyha, Nefritové kopí, Nefritový prut, Nefritový stoněk, Želví hlava*; – ženské genitálie: *Korálová brána, Kouzelné pole, Nefritová brána, Nefritová komnata, Nefritový pavilon, Nefritový práh, Perla na nefritovém stupni* (klitoris), *Rumělkový vchod, Terasa klenotu* (klitoris), *Zkušební komnata* (vagina), *Zlatá rokle* (prostor mezi stydkými pysky), *Zlaté údolí*; – pohlavní styk: *Hory Wu, Mlha a déšť, Oblaka a déšť, Otevření nebe* (orgasmus). Pomocí těchto a dalších termínů byly udílány rady pro všechny možné situace milostného života. Například problém mužské dostatečnosti a optimální připravenosti k intimnímu styku a na druhé straně rozmanitá funkčnost ženské vaginy, daná její morfologií a topografií, jsou řešeny ve fiktivním rozhovoru mezi Žlutým císařem a Moudrou konkubínou. Žlutý císař: Jak může velikost a tvrdost ovlivnit stupeň rozkoše u ženy? Moudrá konkubína: Všechno je jen věcí pocitu a na velikosti a tvrdosti příliš nezáleží. Skutečná rozkoš přichází teprve při splynutí s Všemohírem. Muž a žena toho dosahují vzájemnou láskou a respektem jednoho k druhému. Dosahují splynutí prostřednictvím touhy a vzájemné vášně. Žlutý císař: Ale co ty rozdílů? Moudrá konkubína: I když je dlouhý a přitom jen polotuhý, přináší menší uspokojení než malý, ale tvrdý jako železo. A krátký, tvrdý jako železo přináší méně uspokojení, je-li používán nešetrně a hrubě, než týž používaný zkušeně a ohleduplně. (...) Moudrá konkubína (o Čtyřech podmínkách mužské připravenosti): 1. Nefritový stoněk se trochu probouzí, ale nedosahuje ještě plných rozměrů. 2. Zvětšil se, ale ještě není tvrdý. Znamená to, že se ještě neprobudil duch *jang*. 3. Již je tvrdý, ale není ještě horký a tepající. To je znamení, že *jang* potřebuje poslední kapku oduševnění. 4. Když je horký a tvrdý a přehrada ještě zadržuje Životní esenci, pak jsou splněny všechny čtyři podmínky připravenosti. (...) Moudrá konkubína: Citlivost Nefritové komnaty nezávisí na její pozici. Ať je vysoko, nízko či uprostřed. Existují však rozdíly, které je třeba vysvětlit. Ženy s vysokými Nefritovými komnatami, směřujícími dopředu, je lépe milovat v zimě. Muž leží přitisknut k ženě, oba se vzájemně zahřívají. Ženy s nízkými Nefritovými komnatami, směřujícími dozadu, jsou jako stvořené k lásce v horkém létě. Ve stínu bambusu či na chladivém mramoru muž přistupuje k ženě zezadu, aniž by se dotýkali těla. Její Nefritová komnata je ideální k poloze zvané Pálení ohně za horami. Žena s prostřední Nefritovou komnatou je vhodná k lásce ve všech čtyřech ročních obdobích. Další rady v příručkách milostného života se týkají například optimálního způsobu vnikání do ženského lůna. 1. Přiblížit se k Nefritovému prahu a pak se vklínit pohybem, jako když je otevírána mušle, hledáme-li perlu. 2. Vnikat do Zlatého údolí jemnými pohyby tam a sem, jako když se otevírá skála, aby se našel drahokam. 3. Používat Mužský vrcholek jako paličku, která tluče do hmoždíře. 4. Pohybovat Mužským vrcholkem pomalu a vytrvale jako při zušlechtování Pěti základních prvků. 5. Používat Nefritovou lodyhu, jako by to byl pluh při podzimní orbě, obracející půdu napříč Kouzelným polem až k Dalekému údolí. 6. Teprve když *jin* zdivočí, mohou se těla srážet jako kusy padajících skal, které o sebe bijí a pohřbívají jeden druhého. Po vniknutí do lůna se doporučovalo: 1. Kývat Nefritovým stonkem zleva doprava a naopak, jako když statečný válečník proráží šiky nepřítele. 2. Jako když kuň přeskakuje řeku, hýbat se dolů a nahoru. 3. Ponořovat a vynořovat se zároveň, jako když se potápí kachna na zčeřeném hladině jezera. 4. Klovat jako vrabčák sbírající zrnka rýže, jednou hluboko, jednou mělce. 5. Ponořit se jako balvan klesající ke dnu moře. 6. Pohybovat se pomalu jako had zalézající do své díry k zimnímu spánku. 7. Pohybovat se rychle, jako když zdivočelá krysa mizí ve své noře. Pro pohlavní styk jsou popsány a doporučovány desítky nejrůznějších poloh, z nichž mnohé jsou neobyčejně rafinované a hraničí s akrobatickými výkony, jiné jsou fyzicky nenáročné a mají mít léčebný účinek. Kopající mezek: Jin leží uprostřed postele na zádech. Jang zasune levou ruku pod její hlavu a pravou ruku pod její

pravou nohu. Hlavu Jin i její nohu pomalu zvedá, dokud není Nefritový stoněk zasunut. Pravou nohu paní Jin pak zvedá a pouští v rytmu zasouvání. Nehybní milenci: Žena i muž stojí a mají na hlavách šálky s čajem. Jejich snahou je při pronikání nevylít ani kapku. Polykající ryby: Paní Jin a konkubína leží jedna na druhé a dotýkají se vzájemně Nefritovými branami. Pohybují se proti sobě jemně, jako když ryba chytá na hladině otevřenými ústy mouchy. Pan Jang sleduje tu hru, a když vidí, že se rybí ústa rozšiřují, vtrhne se svým Nefritovým prutem dovnitř. Všichni tři se pohybují společně a všichni splynou s Všemohírem najednou. Trojí proud Životní esence působí na zpevnění kostí a zlepšuje dýchání. Otázky uspokojení obou partnerů se řeší opět v rozhovoru mezi Žlutým císařem a Moudrou konkubínou. Moudrá konkubína: Jsou-li muži dobře naladěni, pak se Nefritový stoněk vztyčuje lehce, jsou-li mrzutí a zahořklí, pak se stěží dostaví zázrak. Jestliže se má nebe správně otevřít, pak je třeba, aby muž dbal zásad Pěti rozpoložení a byl veden Pěti odpověďmi ženy. Žlutý císař: Co je Pět rozpoložení? Moudrá konkubína: Musí být uvolněný a odpočatý a nesmí mít předem žádné nároky. Jestli chce rozdávat svou mužnou sílu, musí být v ložnici šlechetný. Jeho tělo obsahuje mnoho dutin, musí tedy dobře dýchat, aby dosáhl potřebné kapacity. Jeho tělo sestává z kruhu a prstenců, muž tedy musí být vyrovnaný. Pátá zásada říká, že je třeba předcházející zásady důsledně dodržovat. Žlutý císař: A jakých je Pět odpovědí ženy, jimiž se má muž řídit? Moudrá konkubína: Za první: Žena rudne a červená ve tváři. To je znamení, že se k ní může muž přiblížit. Za druhé: Její bradavky se vztyčí a ztvrdnou. Znamená to, že muž je vítán v Nefritové bráně. Za třetí: Ústa ženy jsou otevřená, dýchá rychle, nosní dírky má rozšířené. To je znamení k útoku. Za čtvrté: Zlatá rokle je vlhká. Útok. Za páté: Štáva pokrývá její stehna a ztratila všechnu sílu. To je znamení k odpočinku a k přestávce před dalším útokem. Žlutý císař: Slyšel jsem, že kromě Pěti odpovědí ženy je třeba znát ještě Deset vyzývajících ženských pohybů. Které to jsou? Moudrá konkubína: První: Jestliže žena obejmě muže pažemi, znamená to, že chce, aby se těla i *jin* a *jang* dotýkala. Druhý: Jestliže žena zvedá kolena z lůžka, znamená to, že se chce v Nefritovém pavilonu třít a dotýkat. Třetí: Jestliže se žena prohýbá v zádech, je připravena k útoku Nefritového kopí. Čtvrtý: Jestliže se její zadek začíná třást, je to výzva k většímu spěchu. Pátý: Jestliže její nohy vyletí vzhůru, je to výzva k hlubšímu útoku. Šestý: Jestliže pohybuje bedry zleva doprava a naopak, je to výzva k opačnému pohybu *jang*. Sedmý: Jestliže stiskne stehna k sobě, je to chvíle klidu před Velkým tajfunem. Osmý: Jestliže se její tělo třese tak divoce, že muže bezděky odstrkuje, nastal moment splnutí s Všemohírem. Devátý: Jestliže její tělo ochabuje, pak se splnutí s Všemohírem dostavilo. Desátý: Jestliže stavy plynou, je to znamení, že Životní esence byla uvolněna. Jestliže jsou tyto pohyby zpozorovány, znamená to, že žena byla uspokojena. K rozšíření představivosti byly popisy v „učebnicích lásky“ někdy navíc provázeny názornými ilustracemi různých forem milostného spojení. Dálo se tak zejména v období rozkvětu městské kultury za dynastie Ming (**obr. 188–191**), ale i později za dynastie Čching (**obr. 235–243**); vesměs se jedná o dřevořezy, často vícebarevné. Cílem obrázků byla především praktická instruktáž. V očích čínského znalce nebyl tento typ „výtvarného umění“ ničím jiným než řemeslem, které nelze srovnávat s díly slavných malířů. Pokud se takové ilustrace objeví v souvislosti s pojednáními o krásné literatuře a o inspiracích pro výtvarné umění, jako v našem případě, mohlo by to vést k domněnce, kterou občas čteme v západní uměnovědné literatuře, že „Číňané neuměli malovat postavy“, a že tedy „nebyli příliš zdatnými malíři“. Rutinní schematická kresba skutečně postrádá, až na výjimky, individuální styl. Jen ojediněle se zobrazování podobných výjevů věnovali známí malíři, například Tchang Jin (1470–1523), který vynikl jako krajinář (**obr. 224**), a zejména jeho o něco mladší současník Čchiou Jing, činný kolem roku 1550 (**obr. 192, 225**). Mezi našimi ukázkami patří k propracovanějším malby z období dynastie Čching (**obr. 226**). Dalším učení, které ovlivnilo pojetí vztahu mezi oběma pohlavími v životě i v literatuře, byl *buddhismus*, importovaný v prvních staletích našeho letopočtu z Indie a záhy výrazně

počinštěný. Za dynastie Suej (581–618) se stal státním náboženstvím a jeho vliv ještě vzrostl v době Tchang (618–907). Toto učení sice přiznávalo ženě větší autonomii než konfuciánství, avšak pouze v tom, že jí poskytovalo možnost opustit rodinu a vstoupit do kláštera. Milostný cit byl z hlediska buddhismu jen další v řadě pošetilých tužeb, které člověka poutají k věčnému koloběhu strastiplných životů. Byl tedy chápán jako překážka pravého poznání, světská marnost, již je třeba odhodit. Buddhistické moralizování v konečném důsledku pohlíželo na lásku stejně negativně jako konfuciánství. Je zajímavé, že z buddhistických spasitelských postav, které si získaly v Číně oblibu, nebyla žádná tak milována a široce uctívána jako Kuan-jin, bohyně slitování. Kuan-jin („ta, která slyší volání“) je čínské jméno *bódhisattvy* Avalókitéšvary („shlížejíciho dolů se soucitem“), který je dobře znám v celém buddhistickém světě. V jižní Asii a Tibetu je Avalókitéšvara všeobecně zobrazován jako muž. Čínská zpodobení Kuan-jin byla však už ve 14. století skoro výlučně ženská. Kuan-jin se objevuje často jako štíhlá žena ve splývavém bílém rouše, třímající v ruce vázičku s nektarem osvětlení a vrbovou větvičku k zahrnutí nemocí. Někdy drží také dítě, aby se naznačila její moc udělovat dětem požehnání. Kuan-jin asistuje buddhovi Amitábhovi, když pomáhá duším dostat se do Čisté země. Jiná podoba bohyně má tisíc očí a paží jako symbol schopnosti vidět všechna nebezpečí a pomoci všem, kdo v nouzi zvolají její jméno. Navzdory oficiálně hláсанé morálce a náboženskému moralizování se v čínské literatuře setkáváme s řadou příběhů, ať smyšlených či skutečných, v nichž vzplane prudká láska, které nelze zabránit. Literatura tak nepřímo podává svědectví o rozporu mezi ideálním konfuciánským schématem, jak je známe z kanonických knih a moralizujících traktátů, a buddhistickým přesvědčením o škodlivosti vášni na jedné straně a skutečným životem na straně druhé. Příznačným rysem všech milostných příběhů tradiční Číny je důraz na sexuální touhu a otevřenost ve vztahu k tělesným rozkoším lásky. Je proto jistým paradoxem, že v moderní době bývají tyto pasáže ze starších literárních děl vypouštěny nebo reinterpretovány tak, že jejich původní smysl se ztrácí. Ze všech učení o uspořádání vztahů mezi mužem a ženou, utváření a fungování rodiny získalo však v tradiční Číně největší vliv konfuciánství. Konfucius pohlížel na rodinu jako na mikrokosmos státu, jeho základní článek. Panovník byl otcem všeho lidstva a představitel státní správy na určitém stupni hierarchie byli mnohdy označováni jako „rodiče lidu“. Panovník měl být lidu vzorem i v oblasti sexuálního a erotického chování; ovšem jako Syn Nebes vedl přece jen odlišný životní styl než poddaní. Jeho sídlo bylo patrně již od starověkých dob přísně rozčleněno na „vnitřní palác“ a „vnější dvůr“. Vnitřní palác obývali císař, císařovna a jeho další manželky, nejbližší rádcové a císařská stráž; vnější dvůr zahrnoval úřady vládní exekutivy včetně šesti rad čili ministerstev. Vedle své choti císařovny měl císař také několik (zpravidla čtyři) vysoce postavených „vedlejších manželek“ (*fej*). Císař mívával také konkubíny. Ve starověku jich bývaly snad desítky, tedy relativně málo ve srovnání s dobou tchangského císaře Süan-cunga (vládl 712–756), kdy jich údajně byly tisíce. Počet vladařových manželek i dvorních dam byl pevně stanoven. Podle záznamů dal Žlutý císař, první z pěti legendárních císařů, přivést svému synu Ti Ku čtyři manželky, z nichž jedna měla výsadní postavení. Toto číslo odpovídalo hvězdám na nebi, kde Číňané rozeznávali čtyři hvězdy, zosobňující vladařovy manželky, a čtyři hvězdy, zosobňující jejich eunuchy. Za dynastie Sia se počet manželek zvýšil na dvanáct, rozdělených do dvou hierarchizovaných skupin tří a devíti. Za dynastie Jin (pozdní etapa Šangů) došlo k dalšímu zvýšení na třicet devět: k původní dvanáctce se přidal násobek tří a devíti, tj. dvacet sedm. Za Čouů byl počet královen zvýšen na sto dvacet. Chanský císař Wu-ti měl několik tisíc palácových souložnic, jeho leníci a vysocí úředníci mívávali několik stovek žen. Za Tchangů žily v takzvaném vnitřním paláci (*nej-kung*) tisíce žen, ale jen sto dvacet dva mělo tituly, které jim dávaly postavení císařských manželek. Jejich tituly měly hierarchii. První z nich byla samozřejmě císařovna (*chou*), za ní následovaly čtyři vedlejší manželky *fej* (konkrétně *kuej-fej*, *šu-fej*, *te-fej*, *sien-fej*), další byly dvě devítičlenné skupiny: císařovny

dámy *čou-pchin* a učené ženy *tie-fu*. Celý počet uzavíraly tři sedmadvacetičlenné skupiny konkubín *pao-lin*, *jou-nü* a *cchaj-nü*. Kromě nich žily na dvoře dvorní dámy s různými jinými povinnostmi, od hudebnic a tanečnic po císařovy osobní služebné. Jeho manželkám, respektive konkubínám naopak sloužili eunuši. Je pochopitelné, že císařovy osobní preference neodpovídaly nutně této hierarchii, která se s výjimkou císařovny (*chou*) mohla měnit, například po narození dítěte čekalo matku povýšení. Život na císařském dvoře byl do minucióznosti svázán přísnou etiketou, protokol pamatoval rovněž na císařův sexuální život. Když se chtěl pobavit s konkubínou, vybral si její jméno z misky s popsanými nefritovými tabulkami. Eunuch se pak postaral, aby tato žena byla svlečena, vykoupána, depilována a přinesena k císaři zahalená jen do pláště, aby u sebe nemohla skrývat zbraň. Před dveřmi ložnice pak vyčkával vhodnou dobu, načež zvolal: „*Čas vypršel!*“ Po třech zvoláních vstoupil do komnaty a nechal odnést milostnici zpátky. (Toto líčení však vychází pouze z lidových historických románů, které pojednávají o císaři Čchien-lungovi z 18. století, nemá oporu v dobových archivních dokumentech.)

Detaily návštěvy se zaznamenávaly, protože statut konkubíny závisel na tom, jak často ji císař poctil svou přízní. Některé konkubíny čekaly na takovou návštěvu měsíce, ba i celá léta, případně panovníka nespátřily nikdy – například Wang Čao-ťün, či byly z výsluní přízně zapuzeny – například Pan T'ie-jü, někdejší favoritka chanského císaře Čcheng-tiho (s. ...), jiné zaujaly panovníka natolik, že získaly výsadní postavení a velkou moc – Jang Kuej-fej, nebo se dokonce staly faktickými vládkyněmi – například Wu Ce-tchien (s. ...). O několika císařích je naopak známo, že byli monogamní, například mingský císař Chung-č' (vládl 1488–1505) údajně neměl vztahy s žádnou jinou ženou než s císařovnou Čang. Vykleštění muži a akt kastrace představují v čínských dějinách významný fenomén – čas od času se projevil negativně i pozitivně v osudech země. Příčiny a přesná doba jeho vzniku jsou nejasné, ale eunuchové nepochybně působili už ve službách králů dynastie Čou a na císařském dvoře Prvního svrchovaného císaře Čchinü (vládl 221–210 př. n. l.). Pravidelnou součástí dvora se stali poté, co císař dynastie Chan Kuang-wu-ti (vládl 25–57 n. l.) rozhodl, aby všichni mužští sluhové sloužící dvorním dámám byli vykastrováni. V průběhu doby se někteří chlapci a muži nechali vyklestit dobrovolně, aby si zajistili živobytí u dvora, jiné prodali rodiče nebo obchodníci s dětmi; císařský přístřešek pro provádění kastrace stával hned za zdmi paláce. Po zotavení obdrželi doklad o vykleštění a odcházeli pracovat do paláce – jako pomocníci v kuchyni, metaři, hudebníci, herci nebo loutkáři ..., starší a zkušenější zastávali odpovědnější funkce, například kontrolovali všechno, co bylo dodáno pro královskou rodinu – od císařových konkubín až po oděvy, potraviny ... Nejstarší a nejtalentovanější pečovali o úřední císařskou pečeť a císaři je rovněž zaměstnávali jako zvláštní důvěrníky a rádce. Vliv eunuchů vrcholil v období dynastií Tchang a Ming, kdy jejich počet přesáhl deset tisíc. Za poslední dynastie Čching počet eunuchů klesal a v době pádu dynastie v roce 1911 jich zůstalo už jen něco přes tisíc. Mnozí eunuši sloužili svému vladaři věrně a podporovali jeho politiku, mnozí se angažovali ve prospěch odpůrců panovníka a někteří usilovali o nemezenou moc i za cenu intrik a zločinů (například Čao Kao po smrti Prvního svrchovaného císaře Čchinü) – možná v podvědomé či vědomé reakci na potupný akt kastrace. Kastrace byla totiž vážným porušením předpisu synovské oddanosti, protože tělo bylo považováno za dar rodičů. Důležité bylo, aby každý byl po smrti pohřben kompletní, a proto eunuchové chovali své mumifikované pohlavní orgány v zapečetěném vaku nebo pouzdru. Vykleštění bylo od starověkých dob rovněž jedním z nejtvrdějších a nejpotupnějších trestů; byl jím postižen i slavný historik z doby dynastie Chan – S'-ma Čchien (s. ...). Kastrace mužů a její neblahé psychické a společenské důsledky představují do jisté míry paralelu k *umělému zmenšování nohou žen. Blaho země, společnosti a správné fungování státu záviselo na tom, zda jsou řádně vykonávány rodinné povinnosti. Rodina, jejíž neoddelitelnou součástí byli i předkové, byla chápána jako nikdy neumírající kolektiv, živý organismus přesahující i spojující jednotlivé členy v průběhu věků. V tradiční Číně rodina

stála na dvou principech (které ostatně představovaly všepronikající předivo konfuciánského způsobu života): nadřazenost starší generace nad mladší a nadřazenost mužů nad ženami; pokud došlo mezi oběma těmito principy k rozporu, převládl první z nich – například babička dominovala nad vnukem. V čele tradiční čínské rodiny stál nejstarší mužský člen nejstarší generace, kterého střídal jeho nejstarší žijící syn. V rámci generací měli starší přednost před mladšími, což bylo založeno na podstatném konfuciánském požadavku úcty vůči rodičům. Tento zásadní vzorec chování byl tématem nesčetných moudrých rad, mravních naučení, básní i povídek, které se tradovaly po celé Číně. Například Lao-laj-c' ve svých sedmdesáti letech údajně bavil matku a otce tím, že se choval jako hravé dítě, tančil a metal kozelce. Jiný doklad synovské oddanosti zaznamenal S'-ma Čchien v *Zápiscích historika* v souvislosti s řešením nástupnických otázek po smrti Prvního svrchovaného císaře Čchinů v roce 210 př. n. l., kdy se měl podle všech zvyklostí stát panovníkem nejstarší císařův syn Fu-su. Ženě bylo přisouzeno podřízené postavení: než se provdala, byla povinována poslušností rodičům, jako vdaná žena se musela podřít manželovi a jako vdova podléhala svému nejstaršímu synovi nebo jiným mužským příbuzným v rodině. Konfuciánský ideál ženy zachytil Liou Siang (1. století př. n. l.) ve svých *Životopisech žen (Lie-nü čuan)*, ve výtvarném umění jej pojednal malíř Ku Kchaj-č' (4. století) (obr. 209). Obecně uznávaným ideálem rodinného života bylo mít pod jednou střechou čtyři generace, a i když se toho v praxi dosáhlo jen zřídka, bylo běžné, že několik synů obývalo stejnou rodinnou usedlost. Dvoření v tradiční Číně takřka neexistovalo: budoucí nevěsta a ženich se jen zřídka vůbec znali a poté, co se dozvěděli jméno budoucího partnera, etiketa vyžadovala, aby se do svatby vyhýbali jakémukoli styku. Byla-li žena spatřena ve společnosti muže před svatbou, a to i za zcela nevinných okolností, mohlo jí to zkazit pověst a znemožnit provdání. Pokud se dva mladí lidé do sebe zamilovali, mohlo to být důvodem zrušení svatby, protože by se mohli řídit spíše vlastními city než vůlí rodičů. Sňatky byly plně v kompetenci rodičů. Vyhledáním vhodné nevěsty pro svého syna obvykle pověřovali dohazovačku, přičemž konečná volba závisela zčásti i na shodě horoskopů budoucího páru. Pokud měli rodiče vyhlédnuté dívky přehnané požadavky na dary (peníze, oděvy, šperky, ...) od příbuzných a přátel ženicha, musela dohazovačka vyjednávat tak dlouho, dokud se obě strany nedohodly. Pak mohla být uzavřena manželská smlouva. Nevěsta opouštěla svůj domov a připojovala se k manželově rodině. O svatebním dnu byla přinesena ve „svatebních nosítkách“. Než na ně usedla, předstírala odpor a skrývala tvář za závojem. Do ženichova domu dorazila za doprovodu hudby – bývalo to často poprvé, co nevěsta a ženich spatřili tvář toho druhého. Svatební obřad byl prostý: dvojice se poklonila portrétům nebo tabulím ženichových předků a jeho rodičům – a byli z nich manželé. Po obřadu následovala svatební hostina. Nakonec se pár odebral do svatební komnaty, aby došlo k naplnění manželství. Po sňatku byla žena vydána na milost a nemilost tchyni: ta mohla nastolit vztahy harmonické, stejně jako stresující a traumatizující. Základní povinností ženy bylo porodit syny, a pokud se jí to nepodařilo, mohl se s ní manžel rozvést nebo si vzít konkubínu. Podle konfuciánských zásad měla věrnost muže vůči rodičům přednost před láskou k manželce. Jestliže žena porodila syna, její postavení se zlepšilo a později se sama stala tchyní jiné dívky. Narození dítěte bylo očekáváno s radostí, ale samotný porod byl považován za nečistou záležitost. Zpravidla se ho zúčastnila jenom matka rodičky a porod se mohl odbývat mimo dům, aby se zabránilo znečištění. Po porodu v ideálním případě odpočívala rodička měsíc na lůžku, ale jen málo rodin si mohlo dovolit takový přepych. Když novorozeně dovršilo první měsíc života, konaly se velké oslavy; toho dne dostalo nemluvně „dětské jméno“, často nelichotivého znění – „pes“, „kočka“ ..., aby zlí duchové uvěřili, že dítě je nemilované, a nechali je na pokoji. Rodina zahrnovala jako současné a „živé“ členy i předky – a podobně, jak se tím rozšířila do minulosti, musela se šířit také do budoucna. Nevyhnutelnou povinností proto bylo zplodit mužské dědice: „*Jsou tři způsoby, jak se zpronevřit synovským povinností, a nejvážnějším z nich je nezplodit potomky,*“

zdůrazňoval Konfucius. Pokud nebylo možné učinit to obvyklým způsobem, mohla se rodina uchýlit k adopci, nebo v případě zámožných rodin ke konkubinátu. Důležité pojitko rodiny představoval rituál (viz kult předků v Číně). Dělbá povinností mezi mužem a ženou byla přesně vymezena. Muži se věnovali vztahům a povinnostem rodiny k jiným rodinám nebo k vnějšímu světu. Ženy se staraly o interní záležitosti domácnosti a rodiny, jak je tomu často dodnes. V raných dobách starověku, zejména v období panování dynastie Šang a zřejmě i v předchozích protohistorických dobách, však ženy z aristokratických vrstev zaujímaly význačné postavení (možná související i s přetrvávajícími pravěkými kulty plodnosti). Nápisy a archeologické nálezy, k nimž náleží například bohatě vybavená hrobka královské manželky Fu Chao, odkrytá v roce 1976 v An-jangu v provincii Che-nan, dokládají, že ženy měly v šangském státě značnou moc. Král šangské dynastie Wu Ting (vládl asi 1215–1190 př. n. l.) nechal hrobku své oblíbené manželky Fu Chao vybavit okázalým bohatstvím: více než čtyři sta čtyřiceti bronzovými předměty, pěti sty devadesáti nefritovými řezbami, skoro sedmi tisíci mušlemi kauri a šestnácti lidskými oběťmi. Některé z šangských žen dokonce velely vojskům a možná také ovlivňovaly nástupnictví. Trůn zpravidla přecházel z bratra na bratra, ale za určitých okolností se přesouval na příští generaci. Jestliže totiž králova manželka zaujímala vyšší postavení než další bratr (dědic), mohlo nástupnictví přejít na syna, kterého měla s králem. V choulostivém přechodném období byl tedy rozhodující vliv postavení matek kandidátů. Následující dynastie Čou však už používala prvorozenectví a upírala tak ženám rozhodující význam – čouská propaganda odsuzovala šangské krále za to, že je ovládaly ženy. Poté už se pouze ojediněle dokázaly v čínské společnosti prosadit ženy vynikající silnou osobností, velkým talentem či erotickou přitažlivostí. Ženy nesměly skládat státní zkoušky, a tak měly málo podnětů ke studiu, ale do čínských dějin se zapsala řada nadaných učených žen – například Pan Čao (asi 49–asi 120), historička z doby Východních Chan nebo básnička Li Čching-čao (1084–1141) z období dynastie Sung, která pocházela z literátské rodiny a psala se silnou citovostí a představivostí o přírodě a lidských emocích. Některé ženy vstoupily i do vrcholné politiky země: například Wu Ce-tchien a Cch'-si. Wu Ce-tchien byla původně konkubínou tchangského císaře Tchaj-cunga (vládl 626–649) a Kao-cunga (vládl 649–683). Byla vysoce inteligentní a charismatickou osobností a osvojila si správné zásady císařské vlády. Když císař Kao-cung zemřel, sesadila jeho nástupce – svého vlastního syna – a vládla jako císařovna. Její dvacetiletá vláda byla obdobím prosperity. Cch'-si („Mateřská a Příznivá“) byla rovněž konkubínou a k moci se dostala díky tomu, že porodila syna. Na rozdíl od Wu Ce-tchien se nikdy neprohlásila hlavou státu, zůstala regentkou. Po smrti císaře Sien-fenga (vládl 1851–1861) se prosadila mezi regenty svého syna, dětského císaře Mu-cunga; ten v roce 1874 zemřel (oficiálně na neštovice, neoficiálně na syfilis) a o rok později prosadila Cch'-si nástupnictví teprve tříletému synovci. Svých schopností a autority používala spíše k tomu, aby zvýšila svou vlastní moc, než aby zachránila chřadnoucí čhingskou dynastii. Když císař Kuang-sü v devadesátých letech 19. století uvažoval o zavedení některých reforem euroamerického typu, Cch'-si ho izolovala v domácím vězení a dala popravit reformátory. Po Boxerském povstání jen neochotně souhlasila s některými reformami, ale ty přišly už příliš pozdě, než aby mohly zachránit dynastii – Cch'-si zemřela roku 1908 a o tři roky později padlo císařství. V souladu s konfuciánským uspořádáním rodiny měla většina žen, kterým se podařilo získat moc na císařském dvoře a zásadní vliv na císaře, pozici císařovny-matky, méně často se jednalo o pozici císařovny-manželky. K podřízenosti ženy přispívaly i mnohé praktiky, které formovaly či spíše deformovaly tělo i duši ženy, jak ukazuje následující příklad. Počínaje panováním dynastie Sung (960–1279) se mezi čínskými ženami na císařském dvoře začala šířit móda uměle zmenšených nohou, poeticky označovaných v západní literatuře jako „zlaté lilie“ (správný překlad čínského označení tohoto jevu – *tin-lien* zní „zlaté lotosy“). Celý bolestivý proces, který ženu nad smrti zbavoval schopnosti přirozené chůze, začínal v dětství. Kolem pátého roku věku byly děvčatům pruhy tkaniny

podvazovány prsty na noze pod chodidlo tak, aby se docílilo co nejmenší nožky, zhruba deseticentimetrové. Postupně docházelo k deformaci nártu a celého chodidla – nožní oblouky se zlomily a prsty ohnuly pod bříška; bolestivý proces pokračoval ve dne v noci, dokud nohy nepřestaly růst. Takto utvářené drobné nožky byly považovány za nezbytný atribut krásné ženy z vyšších společenských vrstev. Zvyk se postupně rozšířil i mimo privilegované vrstvy po celé chanské čínské společnosti; neprováděli jej Hakkové na jihu ani většina jiných národností, například Mongolové a Mandžuoové. Když se vlády v Číně roku 1644 zmocnili Mandžuoové, zakázali svým ženám napodobovat tento obyčej. Mezi Číňany bylo podvazování nohou zakázáno až po vzniku republiky roku 1911, navzdory zákazu se však udrželo, zejména v méně vzdělaných vrstvách, až do konce 40. let 20. století. Předpokládá se, že se jedná o svého druhu institucionalizovaný mužský sexuální fetišismus: zachovala se svědectví, že zmenšená nožka (za všech okolností obutá do vyšívávaného střevíčku) dráždila mužskou představitost a vzbuzovala touhu. Odborníci zároveň zdůrazňují, že deformace nohou, která přirozeně omezovala také pohyb žen (ztěžovala chůzi a prakticky znemožňovala běh), tvořila součást snah patriarchální společnosti držet ženu doma a v područí muže. Z rigorózního konfuciánského pohledu byl jediným oprávněným milostným citem cit manželský (*en*). Milostné vzplanutí (*čching*) mimo kontrolu rodiny představovalo v očích konfuciánských moralistů hrozbu pro stabilitu rodiny a celého společenského řádu. Sňatek byl, jak uvedeno, považován na prvním místě za záležitost obou zainteresovaných širších rodin a uzavíral se za přispění prostředníků dohodou mezi otci ženicha a nevěsty. Protože puritánská konfuciánská morálka předpokládala přísné oddělení dorůstajících chlapců a děvčat, ženich s nevěstou se zpravidla poprvé uviděli až v den svatby. Konfuciánství však, jak řečeno, připouštělo polygamii (obr. 187) a tolerovalo také mužovy avantýry s kurtizánami v zábavních čtvrtích, pokud nepřerostly v hlubší vztah. (Olga Lomová – Jaroslav Malina)

sexualita, erotika a manželství v euroamerické kulturní oblasti, monogamní manželství a rodina jako instituce tvořená jedním mužem, jednou ženou a jejich společnými dětmi trvá v anticko-křesťanské kulturní oblasti po celou dobu její existence. Monogamní manželství existovalo v starořeckých městských státech, bylo zakotveno v složité římské legislativě, prosadilo se jako společenská norma ve středověku a v moderní době se stalo jedinou evropskou legalizovanou formou trvalého svazku mezi mužem a ženou. Evropská monogamie, i když ji lze předpokládat také u některých (barbarských a pohanských) kmenů, které od konce 4. století n. l. postupně zabydlovaly území Evropy, byla nepochybně ovlivněna judaisticko-křesťanským pojetím manželství, nebo z něho přímo vyrůstala. Jde o evropocentricky orientovanou instituci, která nebere v úvahu jiné kulturní oblasti (například islámskou), v nichž bylo legalizováno – a alespoň u příslušníků vyšších společenských vrstev bylo obvyklé – mnohoženství. Monogamní manželství je – stejně jako jiné typy manželství – sociální základnou pro rodičovství (Malinowski 1964). V euroamerické kulturní oblasti netvoří ovšem ani jedinou a často ani hlavní osu, kolem níž oscilují milostné mezilidské vztahy. Jako podstatné se v daném ohledu naopak jeví předmanželské a mimomanželské milostné aféry. Tento stav, který se (vnitřně rozporný) koncept křesťanské lásky pokoušel proměnit, nacházíme však také v mimoevropských kulturních oblastech. Každá společnost totiž usiluje o to, aby její základní stavební články, mezi něž manželství jako „reprodukční zařízení“ rozhodně patří, byly založeny na pevnějších poutech, než jakými je labilní a proměnlivý cit a sex. Polygamie – na rozdíl od monogamie – představovala relativně krátkou epizodu v dějinách euroamerické kultury. Tento typ manželství byl současně výrazem monopolního společenského postavení muže; vyskytoval se především u příslušníků vládnoucí vrstvy v raně feudálních společnostech, které dosud nepřijaly anebo dosud plně nepřevzaly křesťanskou iniciativu. Již ke konci 12. století se však prosadil monogamní, křesťanský koncept manželství. Monogamní manželství téměř po celou éru své existence znamenalo společenský akt – obchodní a v případech vyšších vrstev i politický, a nikoli

důsledek citového vztahu mezi partnery. Manželství bylo záležitostí veřejnou, regulovanou zvykovými konvencemi a smluvními pravidly, jejichž spoluvůrcem, garantem i provozovatelem se postupně staly církve a stát. Nákladné svatební rituály měly svůj pevný řád. Iniciativa vycházela od muže, rodičů či dohazovačů. Proces namluv spočíval především v projednávání ekonomických podmínek manželské smlouvy. Teprve po jejich přesném vymezení a po vzájemné dohodě zástupců rodin mohla být uzavřena svatební smlouva, mohl být složen manželský slib a mohlo dojít k veřejnému ohlášení sňatku a k svatebním obřadům, jejichž součástí byla obvykle svatební hostina a podle historických okolností i „konzumace“ manželství (sexuální akt novomanželů). „*Zatímco ještě v 16. století spočívalo uzavření manželství ve složení manželského slibu před svědky, nejpozději v 18. století byla už právoplatnost manželství vázána výhradně na církevní obřad*“ (Dülmen 1999, s. 137).

Erotický život Evropanů se tak dostával pod církevní a státní kontrolu. Tyto skutečnosti způsobily, že za společensky korektní byly považovány pouze heterosexuální (manželské) vztahy, zatímco homosexualita, která se objevovala stejně mezi válečníky, jako za zdmi klášterů a na panovnických dvorech, nebyla společností akceptována. Zejména triumfující model křesťanského monogamního manželství měl na svědomí, že homosexuální vztahy byly vnímány jako těžký hřích a že tyto hodnotící postoje v podobě předsudků přešly také do moderních morálních a právních kodexů, které se již ocitaly mimo vliv a kontrolu církve. Další obecně lidskou společenskou institucí více nebo méně legalizující mezilidské sexuální vztahy se stala prostituce. V antickém světě prostituci provozovali příslušníci všech pohlaví, známá byla i dětská prostituce. Tutéž situaci nacházíme na konci devastovaného 20. století. Falokraticky fundovaná evropská kulturní oblast ženskou prostituci nejčastěji chápala jako živnost nebo ji alespoň trpěla. Jiné formy prostituce a jiné než heterosexuální vztahy, pokud se objevovaly, nebyly obvykle tolerovány, ale zpravidla přísně stíhány. V euroamerické kulturní oblasti prostituce instituci manželství věrně provází a doplňuje. Působí jako společensky regulovaná servisní služba, která existenci monogamního manželství neohrožuje, ale naopak podporuje. Prostituce na jedné straně přináší obživu či výdělek provozovateli a na druhé straně nabízí zákazníkovi uspokojení nenaplněných sexuálních potřeb a tužeb. Napomáhá vytvářet iluzi sexuální svobody. Ani z této oblasti není možné zcela vyloučit citovou angažovanost, která je předpokladem vzniku lásky. V evropském středověku plnily roli prodejních žen kurtizány, nebo poněkud skrytěji před zraky veřejnosti například lazebnice, vojandy a zčásti markytánky, to znamená ženy, které vojákům prodávaly jídlo a pití. Funkci kurtizán plnily rovněž mnohé dvorní dámy na šlechtických a panovnických dvorech. Jinou institucí, která v euroamerické kulturní oblasti provázela instituci manželství, byl konkubinát. Nacházíme jej v nejstarších historických údobích většiny známých kulturních oblastí. Relativně trvalé vztahy ženatých mužů k další jedné (svobodné či vdané) ženě nebo i více ženám, a to vztahy, které byly veřejně deklarovány, se však omezovaly pouze na vyšší společenské vrstvy. Postavení konkubíny – na rozdíl od postavení řádné manželky – nebylo právně zajištěno, záviselo na libovůli muže, který ji vydržoval. Tato instituce (ale také instituce oficiálního milence v případě žen ve významném společenském postavení) existovala ve starém Řecku a Římě i na středověkých knížecích a panovnických dvorech. Nemalá část evropské šlechty vzešla z těchto vztahů, z levobočků, pokud je otec přijal za vlastní a obdaroval tituly. Zejména období mezi třicetiletou válkou a Velkou francouzskou revolucí bylo zlatým věkem knížecích metres (konkubín), které zastíňovaly „u dvora, a dokonce i v politice legitimní manželky. Francouzský král Ludvík XIV. měl například čtyři děti se svou metresou La Valliere a osm dětí s metresou Montespanovou; děti a ovšem i jejich matky obdaroval tituly a majetkem. Jako společenská norma se konkubinát rozvinul zvláště v rokoku. Za jistých okolností mohla schopná konkubína podstatným způsobem ovlivnit i vysokou politiku. Například dějiny Francie v období Ludvíka XV. se jeví jako sled událostí, do nichž zasahovaly panovníkovy oficiální milenky, favoritky – „*maîtresse en titre*“:

markýza de Pompadour například od roku 1745; ta se mimo jiné přičinila o uzavření smlouvy s Rakouskem v roce 1756. Zahraniční diplomaté získávali vliv na Ludvíka XV. prostřednictvím jeho metres; v tomto ohledu proslula zejména poslední – madam du Barry. Polygamní epizoda v raně feudální evropské společnosti, počet mimomanželských milostných vztahů, jak o tom podává svědectví starořecká, římská, středověká i novodobá každodennost, permanentní přítomnost prostitute a konkubinátu v evropské kulturní oblasti a rovněž vysoké procento současné rozvodovosti ukazují, že monogamie představuje instituci uměle udržovanou při životě. Koncept monogamního křesťanského manželství se nicméně na evropském teritoriu prosadil jako jediná forma plně legalizující mezilidskou sexualitu. Nejdříve měl podobu mýtu a ideálu, později sociálního konstruktů sloužícího k prosazování ekonomických a mocenských zájmů společenských elit a v neposlední řadě se stal rovněž žitou realitou. Monogamní, patriarchální, vícegenerační rodina (či domácnost) měla své opodstatnění ve vesnické populaci až do konce 19. století. Tento typ rodiny se v 19. a 20. století postupně transformoval v rodinu elementární, tvořenou pouze manželským párem a dětmi. Křesťanství tedy přináší zásadní změny v pojetí manželství a lásky. Přichází s filozofií, která štěpí oblast lásky a sexu, v antice původně jednotnou. Hlavní roli v křesťanském pojetí světa sehrává nesobecká láska k Bohu, neboť Bůh je chápán jako *láska* (1 Jan, 4, 8), popřípadě jako „*skryté a nejvyšší tajemství lidské existence*“ (Rahner – Vorgrimler 1996, s. 157). Jiným typem je láska k bližnímu a žádostivá láska čili zaměření „*vůle k žádané osobě jako dobru (hodnotě) s cílem je vlastnit a radovat se z něj*“ a „*s přáním dovést osobu milovanou v sobě samé k naplnění jejího bytí*“ (Rahner – Vorgrimler 1996, s. 156). Proti tomu sex, jak jej vykládá *Starý zákon* v příběhu o prvních lidech Adamovi a Evě, je něčím nečistým, co přichází od ďábla. Bůh zakázal člověku požit plody z rajského stromu poznání, ten však příkaz porušil. Poznání, odhalení sexuality, která zajišťuje lidskému rodu reprodukci, a přináší tedy vedle zrození i smrt, má za následek pád člověka, jeho vyhnání z ráje. Boží příkaz nepožit plodů z rajského stromu poznání Adam s Evou porušili sice společně, hlavním viníkem, „*vynálezcem*“ křesťanského prvotního hříchu (což prosazovali již církevní otcové Tertullian a Augustin) se však stala Eva, pramáti ženského pokolení. Podle židovské interpretace prvotní hřích spočívá v porušení Božího zákazu, nikoli v odhalení sexuality. Starozákonní pojetí sexuality přejímá křesťanství. Svět, v němž byla sexualita vnímána jako provinění, popisovalo s oblibou slovesné umění (prvotní hřích se stal častým námětem zejména kazatelství), ale představovalo jej také umění výtvarné, na počátku nové doby barvitě například Hieronymus Bosch (asi 1450 až 1516) nebo Albrecht Dürer (1471–1528). Pokusem o smíření sexu a lásky anebo – lépe – o začlenění sexu do konceptu lásky je novozákonní, křesťanské pojetí manželství. V křesťanské teologii dochází k adoraci manželského stavu. Ustanovuje se jednoznačná podřízenost ženy muži a vzájemná věrnost. Sv. Pavel, nejvýznamnější z tvůrců novozákonního křesťanství, ve svém *Listu k Efezským* říká: „*muž je hlavou ženy, jako je Kristus hlavou církve, těla, které spasil*“ (Bible 1979, s. 928). V *Listu ke Korintským* se sv. Pavel proti provozování sexu nestaví, pokud již člověk nedokáže svou žádostivost ovládnout: „*Žena nemá své tělo pro sebe, ale pro svého muže. Podobně však ani muž nemá své tělo pro sebe, ale pro svou ženu. Neodpírejte se jeden druhému, leda se vzájemným souhlasem a jen na čas, abyste byli volni pro modlitbu*“ (Bible 1979, s. 907). Doporučuje však střídmost. Žádost či žádostivost (*concupiscentia*) je totiž oblastí hříchu, i když hřích není vždy záležitostí pouze těla. Podle sv. Pavla je církev tělo Kristovo (1 Kor 6, 1–20; 10, 14–22; 12, 4–27), přičemž lidé jsou svým tělem „*chrámem Ducha svatého*“ (1 Kor 6, 9). Křesťanství přineslo novou koncepci člověka, spjatou se souborem rituálů, jež měly proměnit běžný, každodenní život člověka. Novou křesťanskou antropologií formulují takové zásady jako láska k bližnímu, soucit, milosrdenství, pokora, očekávání spásy, únik z pozemského světa do věčné spásy a blaženosti života v Bohu. Přísné předpisy týkající se morálky jednotlivců, sexu a manželství prosazovaly v životě křesťanských komunit a jejich

členů velmi striktně všechny tehdejší církevní autority. Nicméně za zdmi bazilik zůstával profánní život v nezměněné podobě. Pozdně antická města, zejména ve východní části Římské říše, dále žila dosavadním způsobem, v němž stále měla své místo rozmařilost, nevázanost a prostituce. Aby tyto praktiky a jevy omezila, propagovala církev únik z měst do klidu venkova, podporujícího meditaci a proměnu myšlení. Na druhé straně se snažila působit na city: zvláště účinně ovlivňovala lidové masy prostřednictvím příkladů extrémních asketů a svatých mužů, jako byl Simeon Stylita (asi 390–459), který strávil třicet šest let svého života v modlitbách a izolaci v syrském Telanissu na vysokém sloupu, kam mu byla posílána strava po provaze v košíku. Světec se stal nesmírně populární a tento sloup se změnil v poutní místo už za jeho života. Křesťanství dosáhlo rozšíření, významu a relativní dospělosti své doktríny v době, kdy se začíná hroutit římské impérium a celá koncepce antického životního stylu, tedy od počátků stěhování národů. Integritu říše narušovaly zvenčí etnické posuny na území Evropy a ty působily i na duchovní atmosféru doby. Římský svět byl od 4. století stále více ohrožován Germány, v letech 410 a 455 bylo vypleněno Věčné město, roku 476 byl sesazen poslední římský císař, nedospělý Romulus Augustulus, kterého nahradil germánský velitel Odoaker. Přesto byla antická civilizace, reprezentace a nádhera pozdně antického císařského dvora i pro germánské vojevůdce stále přitažlivá. Většinou se jednalo o romanizované Germány, kteří část života prožili v římském prostředí. To byl rovněž případ ostrogótského krále Theodoricha I. Velikého, jenž si po dobytí Odoakerova panství v roce 493 zvolil za sídelní město Ravennu. Tito příslušníci germánské elity se snažili pokračovat v římských tradicích, dokonce obnovovali stavby, například zničené vodovody; představovali ale jen výjimky marně se bránící barbarizaci tehdejšího světa. Germánská etnika, která pronikala do Evropy a usazovala se zde po zániku západní části římské říše, zůstala prakticky nedotčena antickou organizací. Výrazně však ovlivnila proměny životního stylu. Ve změněných podmínkách se postupně rozpadala města, a tím zanikala tradiční centra antického života, jaký představovala městská civilizace. Vzhledem k tomu, že se život přesunul do odlehlých míst na venkově, převládl soukromý život nad veřejným a struktura antické společnosti se zcela změnila podle konkrétních lokálních poměrů, protože jednotlivé kmenové svazy Germánů se od sebe ve svých zvycích lišily. Vlastní kulturní tradice s sebou přinášela také jiná barbarská etnika, která se dostávala do Evropy a zabydlovala se na nových, evropských územích (například Hunové, Slované, Avari, Maďaři). Hlavním jednotícím prvkem raně středověké civilizace se stalo křesťanské náboženství. Křesťanská církev se postupně měnila v centralizovanou, funkční, přísně hierarchizovanou organizaci schopnou prosazovat své zájmy. Církev také byla institucí usilující o zachování státnosti, a jakmile se vytvořily vhodné podmínky, snažila se vytvořit univerzální křesťanskou monarchii *Christiana Respublica*. Její představy se ovšem střetávaly s realitou skutečné vládnoucí moci raně středověkých feudálů. Tehdejší svět byl ovládnán silou, bezohlednými válečníky usilujícími o podmanění cizích území, získání léna a bohaté kořisti. Měřítkem hodnot se stává vlastnictví půdy a bohatství. Hodnoty se začínají vyjadřovat hromaděním zlata a stříbra – právě odtud do evropského povědomí proniká magická moc obrovských pokladů. Společnost i životní způsoby raného středověku procházejí výraznou transformací. O povaze těchto proměn, k nimž docházelo v souvislosti s rozpadem antických struktur, podrobně informuje například Řehoř z Tours (540–594) ve svém díle *Historiarum libri decem (Deset knih dějin)*. O událostech této doby máme zprávy výlučně z křesťanských pramenů; jiné se nedochovaly. Součástí tehdejší společnosti se stávají mnišské komunity – vznikají četné kláštery odděleně žijících pospolitostí mužů a žen, které kromě svých náboženských povinností převzaly další specifické funkce. Veřejnost je přijala poměrně dobře, protože poskytovaly sociální pomoc chudým a nemocným. Pro potřeby churavějících se u raně středověkých klášterů také udržely lázně; představovaly jednu z mála civilizačních vymožeností přežívajících z antiky. Kláštery se dále staly centry vzdělanosti. V tamních skriptoriích se přepisovaly antické texty – díky těmto aktivitám se do

novověku zachovalo především to, co přitahovalo zájem středověkých učenců. Výrazně sílil tlak církve na přísné dodržování regulí v otázkách morálky. Církev odsuzovala nahotu, a proto byl od 7. století zahalován i Kristus na kříži. V 8. století byla iniciována změna křestního ritu. Od této doby se nektří celkovým ponořením do vody, aby věřící nemuseli zjevovat svou nahotu ani při přijímání víry. Tím se de facto staly zbytečnými křestní kaple (*baptisteria*), které do té doby byly součástí katedrál a pro rané období vlastně i jejich hlavním identifikačním znakem. Muži získali ve společenské i sexuální hierarchii výlučně dominantní postavení. Dokladem toho může být skutečnost, že z této doby se o ženách neuchovaly žádné podstatné informace. V generační posloupnosti bylo důležité narození syna jako dědice léna, narození dcery často nestálo ani za zmínku. V písemných pramenech se u královských potomků dokonce neuváděla jména jejich matek. U žen se cenilo panenství. Původně to bylo kvůli náboženské čistotě, ale postupně se panenství projevilo i jako kult, nový společenský fenomén. K povinnostem manželů patřilo zachovat celoživotní věrnost. Za Ludvíka Zbožného (814–840) církev prosadila zákaz rozvodů a nadto se snažila manželské páry přimět ke zdrženlivosti. Kromě základního požadavku sexuální zdrženlivosti o nedělích a svátcích propagovala „chvályhodné“ vzory cudného chování legendární formou. Příkladem je pověst o *hrobce mladých milenců*, o níž se zmiňuje Řehoř z Tours: novomanželé se rozhodli k důslednému zachování čistoty v manželském loži; když ve stáří zemřeli, byli pochováni do kamenných sarkofágů, umístěných k protilehlým stěnám pohřební krypty – těžké sarkofágy se v noci přesunuly k sobě, což bylo vyloženo jako důkaz duševní sounáležitosti pohřbených, kterou nedokázala přervat ani smrt. Realita tehdejšího světa však vypadala jinak. Germánští dobyvatelé žili často v bigamii, protože se ženili v rámci svých společenství, kde tato forma manželských vztahů byla obvyklá. Další ženy si opatrovali na dobytých romanizovaných územích. U některých skupin, zejména severních Germánů, dlouho přetrvávaly původní barbarské zvyky a princip polygamie. Přinejmenším až do 11. století je u nich dosvědčena existence žen druhého řádu podle tzv. *more danico*. Tato forma manželství „*po dánském způsobu*“ byla zřejmě vytvořena dodatečně, patrně ve 2. polovině 11. století v prostředí Viléma Dobyvatele. Měla prokázat – také ve vztahu k nemanželskému Vilému Dobyvateli (1027–1087), normanskému vévodovi a od roku 1066 anglickému králi, – nástupnické právo synů zrozených z nemanželských (konkubinálních či polygamních) vztahů, které si za své nástupce zvolil vévoda či panovník mezi svými četnými potomky. K těmto institucionálním změnám docházelo „*v době, kdy se formovala církevní koncepce manželství, kdy se vytvářel křesťanský rituál sňatku a kdy vznikal pojem nemanželského původu, jenž příslušného potomka zbavoval možnosti dědit*“ (Duby 1999, s. 73). Mnohoženství a přetrvávání pohanských rituálů lze předpokládat i na dvorech nejstarších slovanských panovnických rodů. V tehdejšího světě vládlo násilí všude – i v sexu. Lidé žili v ohrožení a smrt se stala součástí jejich každodennosti. Přinášely ji dobovatelské a válečné konflikty i hrozivě se šířící epidemie. V takovém prostředí láska a milostný cit ztrácely svou hodnotu. Dokladem znovuoživení lásky na konci prvního tisíciletí je vzrůstající zájem o magii lásky a různá afrodiziaka. Ještě než se z nich vyvinuly osudové nápoje lásky, známé z rytířských románů, byla magie lásky hodně poznamenána a určována kuriózními pohansko-barbarskými zvyklostmi. Podobně ke zmírnění krutosti tehdejšího světa přispěl kult ženy, který se rozvinul v jižní Francii. V křesťanství opakovaně vznikaly pokusy zakázat „přílišnou“ fyzickou lásku. Sv. Augustin (354–430) prohlašuje, že pohlavní touha je trestem za prvotní hřích. Až do sv. Augustina bylo tělo vězením, hrobem duše, on sám ale začíná užívat jiné, pozitivní obrazy těla, a to jako domu či roucha duše. Tyto koncepty vstupují rovněž do oblasti výtvarného umění a krásné literatury. Vrcholný středověk zaznamenává další posun. Sv. Tomáš Akvinský (1225–1274) ospravedlňuje sexualitu v případě, že naplňuje akt manželství. Křesťanská manželská láska v tomto ohledu je „*nejen historické novum, z jistého hlediska jde přímo o anomálii ve vývoji druhu*“ (Možný 1990, s. 64). Křesťanská láska byla však především

záležitostí duchovní, aktem víry člověka v laskavého, novozákonního Boha a atributem Božího jednání, symbolicky vyjádřeného v oběti Ježíše Krista. Láska (a lidské zpřítomnění Boha) se stala ústřední kategorií středověké křesťanské teologie a rovněž univerzálním nástrojem křesťanské výchovy člověka. Tato stanoviska vyjádřila například slova autora traktátu *De diligendo Deo (Jak milovat Boha)* Bernarda z Clairvaux (1090–1153) – „*amor vincit omnia*“ („*láska vše přemáhá*“). Tento francouzský teolog a mystik, opat kláštera v Clairvaux, svatořečený v roce 1174, soudil, že láska k Bohu prochází několika stupni: v prvním milujeme sami sebe s ohledem na sebe, v druhém milujeme Boha s ohledem na nás, ve třetím milujeme Boha s ohledem na Boha – tím jsme připraveni k nejvyššímu stupni extatické lásky, kdy se duše přímo spojuje s Bohem. Tato církevní autorita se nicméně dokázala vyjádřit také k otázkám velmi světským, například k ideálním proporcím ženských ňader: „*Krásná jsou taková ňadra, která maličko vystupují a mírně se zaoblují (...) jsou lehce zadržena, ne však stlačena, něžně k sobě přitlačena a ne tak volná, aby se pohupovala*“ (Bernard z Clairvaux, *Sermones in Canticum*, č. 31, PL 184, sloupec 163; citováno podle: Eco 1998, s. 28). Pojetí křesťanské lásky se pokoušely praktikovat již od počátku své existence asketické ženské a mužské řády, jejichž příslušníci se zřekli pohlavního života. Již raní křesťanští myslitelé přicházejí s požadavkem celibátu křesťanských kněží. Celibát křesťanských kněží se ale prosazoval jen velmi obtížně. Vedly se o něj spory téměř celé první tisíciletí našeho věku. Teprve příkazem papeže Řehoře VII. v roce 1074 byl prohlášen za kněžskou povinnost, ale trvalo ještě řadu let, než se stal závaznou normou. V praxi se však nikdy zcela nepodařilo prosadit církvi požadavek sexuální zdrženlivosti ani ve vlastních řadách, jak dokládají její barvitě dějiny. Existují nejen četné doklady o pohlavní aktivitě řadových služebníků Božích, ale také o extravagantním sexuálním chování nejvyšších církevních hodnostářů. Zejména dějiny papežství z doby vzestupu a stabilizace církevní moci ukazují, že sexuální život některých papežů si nezádal se sexuálním životem ani těch nejrozmařilejších světských feudálů. Tyto skutečnosti, ale zřejmě i fakt, že sexualita představuje přirozenou součást a potřebu lidského života, vedl vznikající protestantské církve k odmítnutí celibátu. Jisté svědectví o sexualitě a mravech přinášejí také církevní kultury. Vedle dominantního ježíšovského kultu se prosazuje kult Panny Marie, jehož prvním velkým propagátorem byl biskup a církevní otec sv. Ambrož (asi 334/340–397). Legendistická tvorba vypráví příběhy „nevěst Kristových“, které se zřekly pozemských nápadníků. Nejslavnější hrdinkou legend tohoto typu byla historicky nedoložená sv. Kateřina z Alexandrie: odmítla vdát se za pohanského císaře Maxentia a nadto obrátila na křesťanskou víru padesát filozofů a dvě stě vojáků; podstoupila mučení i mučednickou smrt, ale svého nebeského ženicha se nevzdala. Výrazem ohrožené mužské dominance, pokřiveným zrcadlem pozdně středověké a raně novodobé erotiky a racionality, slepou uličkou křesťanské teologie a politováníhodnou praxí křesťanské církve se staly hony na čarodějnice. Máme-li věřit údajům ze syntetického díla Georga Denzlera *Zakázaná slast* s podtitulem *Dva tisíce let křesťanské sexuální morálky* (1999), přišlo jen v Německu v letech 1400 až 1750 o život zásluhou inkvizice pět set tisíc až milion nevinných žen obviněných z čarodějnictví, to znamená ze spolku a obcování s ďáblem. Krize párové rodiny v euroamerické oblasti nastává zejména od šedesátých let 20. století. Postindustriální společnost, vycházející vstříc emancipačním snahám žen, krizi párové rodiny napomáhá, neboť přejímá téměř všechny funkce tradiční rodiny. Vzniká tak nový typ rodiny – rodina monoparentální, ve které chybí otec. V nejvyspělejších státech, v některých lokalitách a společenských vrstvách, už dokonce začíná daný typ rodiny převažovat. Tyto vývojové procesy zásadním způsobem ovlivňují milostný a sexuální život, aniž by likvidovaly mýtus monogamního manželství a zpochybnilы existenci romantické lásky. (Jaroslav Malina – Jiří Pavelka – Ivo Pospíšil)

sexualita, erotika a manželství v Indii, životní filozofie védských Indů vycházela z přesvědčení o neodolatelné síle oběti, jejíž bezchybné a přesné provedení může zajistit, ba

přímo vynutit přispění všemocných bohů. Proto byla v tomto raném období připisována taková důležitost obětnímu rituálu, přinášení úliteb a hojných obětí, provázenému recitováním chvalozpěvů a obětních průpovědí. Provádění obětí se stalo výsadou vrstvy *bráhmanů*, dědičných žreců a ochránců posvátného vědění, a oběť, zvuk obětní formule (*brahma*), stejně jako její přednašeč (bráhman) svou magickou mocí postupně předčili samotné bohy. Zatímco v nejstarších védských sbírkách byla oběť pouze prostředkem k získání božské přízně, s postupem doby se proměnila v mocný nástroj, s jehož pomocí je možné za určitých podmínek bohy přímo ovládnout. Návody, jak toho dosáhnout, obsahují rituální texty *bráhman*, výklady o magickém významu přesně prováděných úkonů bráhmanského rituálu, jež vznikaly v letech 1000–800 př. n. l. Tyto texty kladou velký důraz na posílení manželských pout, na správný výběr partnerů a na bezchybný průběh svatebních obřadů. Přestože manželství bylo posvěceno bohy a zpečetěno náboženskými obřady, nepředstavovalo svátost v duchu judaisticko-křesťanské tradice. Jednalo se v podstatě o společenskou smlouvu, jejímž smyslem bylo zplodit potomstvo, nejlépe syny, aby mohli plnit povinnosti klanu či rodiny. Běžnou formou manželského soužití byl monogamní vztah, i když zámožní náčelníci a vlivní kněží či náboženští učitelé mohli mít více žen. Z žen poraženého nepřítele se stávaly otrokyně, některé žily ve vítězově domě jako konkubíny, ale mohly dosáhnout i postavení manželek. Děti a manželka představovaly hodnotný hmotný statek a nevěra, která ani v raném védském období nebyla vzácností, nepředstavovala porušení božích příkázání, ale v zásadě majetkový přečin. Ženy zůstávaly výlučným vlastnictvím manžela, jejich povinností bylo rodit mu děti a se svým tělem nemohly svobodně disponovat. Styk s konkubínami byl běžnou záležitostí a v případech ženské nevěry záleželo především na manželovi, jak přísně narušení svých majetkových práv potrestá. Nejopovrhovanějším případem cizoložství bylo, když žák svedl manželku svého učitele. Dokonce vznikl zvláštní obřad, jehož cílem bylo zjistit, zda žena některého z védských žreců věnovala přízeň někomu jinému nežli manželovi. Pokud jí stud bránil mimomanželské vztahy vyjmenovat, měla vytáhnout tolik stébel trávy, kolik měla milenců, jež pak bůh Varuna uchvátil a spravedlivě potrestal. Přestože tedy obraz společnosti zprostředkovaný v nejstarších literárních památkách vykazuje výrazné patriarchální rysy, nedílnou součástí indické materiální i duchovní kultury tvoří též mnohem archaičtější, snad předárijská vrstva, jež připisuje rozhodující úlohu ženskému elementu. Velká Bohyně v mnoha svých různých vtěleních byla od nepaměti vůdčí postavou lidových kultů, v nichž je uctívána jako plodné lůno světa, poskytující hojnost dobytka, potravy i potomstva. Jejím symbolem je rozvitý květ lotosu, připomínající ženské *labiae*, a jako Matka Země v sobě ukrývá velké zásoby podzemních vod, jež vyživují svět jako mateřské mléko novorozeně. Na mnoha místech jihoasijského subkontinentu, stejně jako v oblastech jihovýchodní Asie poznamenaných pronikáním indické kultury, přecházel rodinný původ a majetek z generace na generaci po ženské linii a mnozí vládcové vděčili za svůj královský majetát sňatku a sexuálnímu spojení s prapůvodními držitelkami půdy, pozemskými vtěleními Velké Bohyně. Některé z védských obětí přímo provázely rituální pohlavní styk, ať už skutečný či symbolický, jehož účelem bylo podnítit lidské i zvířecí rozplodzovací schopnosti. Během obřadu zimního slunovratu bylo cílem rituálu dosáhnout hojných dešťových srážek a slunečního svitu, nezbytných k dosažení bohaté úrody, při oběti koně (*ašvamédha*), kdy byl pyj zabitého obětního hřebce přikládán k rodidlům královny, jako by se odehrávalo symbolické spojení země a slunce, přinášející bohaté plody v rostlinné i živočišné oblasti. Rovněž při budování obětního oltáře se dbalo na dosažení ideálních proporcí: aby v něm bohové našli zalíbení měl být rozšířený na západě i východě a zúžený uprostřed, podobně jako dobře rostlá žena, jež bývá široká v bocích a útlá v pase. Mnohé z védských textů obsahují zmínky o ritualistickém pohlavním spojení, vyskytují se v nich obscénní dialogy v náboženském kontextu, hovoří o symbolickém párování, či dokonce „páření“ obětních ingrediencí, stejně jako o získávání magických sil či „darů“ prostřednictvím

sexuálních praktik. Jako reakce na diktát bráhmanského obřadnictví stavícího do popředí přinášení hojných a podle složitých návodu prováděných obětí vzniklo v mladším védském období učení *upanišad*, jež se obrací do lidského nitra a smysl života hledá ve ztotožnění *brahma*, jež je nyní chápáno jako všepronikající neosobní vesmírná podstata, s částičkou tohoto absolutního jsoucna, jež se v každém jednotlivci skrývá jako individuální duše (*átman*). Také v upanišadových spekulacích o vzniku vesmíru a o ezoterickém smyslu obětního rituálu hrál významnou roli sexuální symbolismus. Úlohou ženy bylo skýtat muži milostné potěšení a plnit biologickou funkci rodičky a matky. Při rozplozovacím aktu měl muž na ženu pohlížet jako na obětní oltář a jednotlivé fáze milostného styku, provázené recitací posvátných hymnů, měl za úkol chápat jako rituální úkony. Upanišady obsahují řadu dokladů o tom, že mužské sperma bylo v té době považováno za fyzickou podobu nejvyšší kosmické podstaty, absolutního *brahma*. Asketismus spojený s pohlavní zdrženlivostí představoval základní předpoklad k tomu, aby si hledač vyššího poznání nashromáždil velkou zásobu této substance, napomáhající osvětlení, a výron semene, ať již náhodný anebo při sexuálním styku, znamenal vážnou „duchovní“ ztrátu. Proto každý muž usilující o dosažení vyšších spirituálních cílů, a to dokonce i voják, si měl své sperma co nejvíce strážat a ochraňovat, i když musel respektovat skutečnost, že jeho manželka má nezadatelné právo na jeho pravidelný přísun vždy na konci svého měsíčního období. S ohledem na uvedenou symboliku nepřekvapuje, že jedním z nejstarších indických zpodobení božského tvořivého principu se stal *lingam* („znak“, „znamení“), stylizovaná podoba ztopořeného pohlavního orgánu, který je běžně spojován s kultem boha Šivy a dodnes tvoří nejčastější posvátný idol v hinduistických svatyních. Šivovo *semen virile* v chrámovém rituálu symbolizuje bílý posvátný popel, zpravidla získávaný spálením kravského lejna. Protože se ve staré Indii věřilo, že všechny věci se působením ohně vracejí ke stavu prvotní čistoty, platí popel za navýsost čistou substanci, obdařenou oplozovacími vlastnostmi i schopností oživovat mrtvé. Semen jakožto nositel plodivé podstaty je bílé barvy a jeho ženský protějšek je zbarvený rudě – bývá obsažen v menstruační krvi, ale nejedná se o krev. Jde o šťávu, kterou žena vyroní v okamžiku rozkoše, a splynutí těchto dvou energií při naplněném pohlavním spojení bylo pokládáno za základní tvořivý faktor při oplodnění; lidská soulož tak představovala pozemský odraz božského obcování, jež neustále tvoří a obnovuje svět (**obr. 2**). Již v době vzniku nejstarších upanišad (800–600 př. n. l.) se objevují první zárodky představy o koloběhu životů (*sansára*), který podléhá působení zákona příčiny a následku, jemuž jsou podrobeny všechny živé bytosti. Cokoli se na tomto světě rodí, opět umírá, aby se znovu zrodilo v postavení, které odpovídá dobrým či zlým činům (*karma, karman*) vykonaným v předcházejícím životě. Protože *brahma* prostupuje vším, co se rodí, je i *átman* každého tvora jeho součástí, nemůže zaniknout s fyzickou smrtí jednotlivce a představuje jeho pravé „já“. *Buddhistické učení*, jehož historickým zakladatelem a prvním šíritelém byl indický princ Siddhártha Gautama (563–483 př. n. l.) řečený Buddha (Probuzený), naproti tomu v lidském životě žádné pravé já nenachází. Pohlíží na něj sice rovněž jako na nekonečný koloběh strastných zrodů a zániků, avšak sled životů vysvětluje jako proces rozkládání a náhodného skládání pěti souborů tělesných a duševních složek (*skandhy*), jež v souladu s karmanovým zákonem podléhají neustálým proměnám. Ulpívání na tělesnosti a mylné představě, že existujeme jako trvalá osobnost, jejíž podstatu tvoří nesmrtelné Já (*átman*), vede k závislosti na kauzálně podmíněném bytí a pokračování strastného řetězce převtělování. Naproti tomu odvrhnutí touhy po životě a překonání nevědomosti vysvobodí jedince z osudového koloběhu, přinášejícího stále další strádání, umožní ukončení strastné existence a spočinutí v *nirváně*. Buddhismus někdy bývá mylně označován za učení, jež absolutizuje utrpení, zdůrazňuje pouze trýznivé, nepříjemné a neradostné stránky života, z něhož hledá únik v ukončení neúprosného cyklu zrození, bolestných prožitků, chorob, neduhů stáří a smrti, v absolutním nebytí a prázdnotě (*śúnjatá*). Tento názor však pramení z nepochopení skutečnosti, že v

buddhistickém pojetí strast, utrpení, nespokojenost, strádání a ostatní nepříjemnosti neodlučně patří jen k takovému životu, který je ovládaný „žízní“ (pálijsky *tanhá*, sanskrtsky *trśná*), ctižádostí, žádostivostí, tužbami a sobeckým ulpíváním na předmětech tohoto světa. Buddha svou nauku zformuloval do čtyř ušlechtilých pravd, z nichž první vyjmenovává životní situace, které jsou nezbytně spojené s bolestí, strastí, strádáním: zrození, stáří, smrt, spojení s věcmi nepříjemnými, odloučení od věcí příjemných, každé nenaplněné přání – krátce, všech pět činitelů způsobujících lpění na fyzickém bytí (tělesnost, pocitování, vnímání, duševní vlohy, vědomí) provází strast. Nauka o strasti vyjádřená v první ušlechtilé pravdě tedy zdaleka neznamena absolutizaci utrpení; naopak nabízí naději, že přes strastnou povahu zrození lze konečně přetnout řetězec přerозování, nashromáždit příznivou karmu, vedoucí k vysvobození, pokud dokážeme překonat onu žízeň, jež vede ke znovuzrození, totiž žízeň chtiče, žízeň bytí, žízeň zániku. To ovšem předpokládá vést mravný život, založený na dodržování pěti (v případě mnichů deseti) slibů (či záповědí, tzv. *pañcaśila*), jež buddhistovi ukládají neubližovat živým tvorům, nebrat co není darováno, zdržovat se nedovoleného pohlavního styku, vystříhat se lživých a pomlouvačných řečí a vyvarovat se opojných nápojů. K hromadění zásluh navíc přispívá pěstování buddhistických ctností, především láskyplné blahovůle či přívětivosti (pálijsky *mettā*, sanskrtsky *maitrī*), slitovné něhy či soucitu (*karunā*), schopnosti sdílet radost se všemi bytostmi (*muditā*) a vyrovnané rovnodušnosti (*upekkhā*), spolu s dobročinností (*dāna*) (**obr. 3**). Nejstarší podoba Buddhova učení (tzv. buddhismus pálijského kánonu, označovaný jako „učení starších“, *théravāda*, anebo v poněkud pejorativním smyslu jako *hīnajāna*, „malá cesta, malé vozidlo“, protějšek pozdější školy tzv. severního buddhismu známé jako „velká cesta, velké vozidlo“, tj. *mahājāna*) tedy nehlasá ani vypjatý asketismus, ani zřeknutí se přirozených radostí života, včetně naplňování sexuálních potřeb. Pro členy mnišské obce, a to jak mnichy, tak mnišky, jejichž přijímání do řádu Buddha připustil jen neochotně a s přísnými omezeními, byla přísná pohlavní zdrženlivost (celibát) nezbytnou podmínkou duchovního rozvoje, protože lidská mysl je svou vnitřní podstatou těkavá, přelétavá, neustále hledá nové podněty a rozptýlení, snadno podlehne rušivým vnějším vlivům a pokud ji ovládne touha, naruší mentální rovnováhu, jež je předpokladem pravého soustředění. Naproti tomu v případě laiků, kteří si teprve ctnostným životem hospodáře vytvářejí předpoklady pro vyšší duchovní poslání v příštích znovuzrozeních, dodržování pravidel *pañcaśily* znamenalo zejména vyloučení jakýchkoli mimomanželských vztahů a nepřirozených způsobů uspokojování pohlavního pudu. Odpor k bráhmanskému obětnictví, kastovním přehradám a slepé víře v autoritu vědů s buddhismem sdílí rovněž další heterodoxní nábožensko-filozofický systém, pro který se podle přízviska jeho posledního historického hlasatele a reformátora Vardhamány Mahāvíry (540–468 př. n. l.) – Džina („vítěz“) – ustálil název *džinismus*. Džinistické učení klade důraz na mravný, ukázněný a naprosto nenásilný způsob života umožňující oproštění duše od tíživého nánosů nepříznivé karmy, vysvobození z koloběhu životů a návratu k původní blaženosti. Pro laické vyznavače je dosažení nejvyššího stavu čistého vědění, síly a klidu označovaného pojmem *nirvána* téměř nemožné; k tomu vede výhradně cesta odříkání, umrtvování těla, studia a rozjímání, jaké umožňuje jen řádová disciplína, odvržení všech světských pout a majetku, včetně oděvu. Zejména v otázce odívání, ale i v některých dalších otázkách výkladu původního Mahāvírova učení došlo někdy mezi léty 79–82 n. l. uvnitř džinistické obce k roztržce a jejímu rozdělení na tradicionalisticky zaměřenou sektu *digambarū* („oděných světovými stranami“), předepisující svým mnichům povinnou nahotu, a liberálnější *śvétāmbary* („bíle oděné“), kteří svým členům dovoľovali vlastnit trojdílné roucho a připouštěli i vstup žen do řádu. Pokud se mniškou rozhodla stát vdaná žena, její manžel byl považován za vdovce a mohl se znovu oženit. K tomu, aby příslušník mnišského řádu dostal svému hlavnímu poslání, a to zdokonalovat sebe i jiné s cílem zbavit duši karmické zátěže, mu má dopomáhat plnění patera velkých slibů (neubližovat živým tvorům, nelhat, nebrat, co

nebylo dáno, zachovávat naprostou pohlavní zdrženlivost, vystříhat se světského majetku), z nichž u každého musí dbát na pět zásad opatrnosti (*pañcabháváná*) a vždy dodržovat tři „ostráživosti“ (*gupti*) – bezpodmínečně ovládat svou mysl, řeč a tělo. Má-li přísně dodržovat celibát, musí se zejména vystříhat vyprávění o ženách, jež by v něm mohla roznítit touhu, uvažování o půvabech žen, jakož i o rozkoších, jež snad dříve se ženami zakusil, pohlavně vzrušujících nápojů a výživných či příliš kořeněných jídel, stejně jako zženštilého pěstování svého těla. Pokud se setká s osobou opačného pohlaví, neměl by na ni hledět, hovořit s ní smí jen je-li tázán či táže-li se na cestu, případně v souvislosti s přijímáním almužny a dotknout se jí smí jen pokud ji tak může uchránit před vážnější újmou. U laických vyznavačů džinistického náboženství tvoří obdobu „velkého“ mnišského slibu naprosté pohlavní zdrženlivosti „menší“ slib varovat se pohlavních výstředností. Ten od věřícího vyžaduje, aby se spokojil svou manželkou, nesváděl jiné ženy, ani k takové činnosti nevedl nikoho jiného. K prohřeškům proti tomuto slibu patří dohazování sňatků, nepřírozené ukájení pohlavního pudu, zalíbení v dvojsmyslných a chlípných řečech, přílišná vášnivost i ve styku s vlastní manželkou a styk s nevěstkami. Složitý komplex náboženských představ, mytologických příběhů, filozofických spekulací, společenských vztahů, příkazů a záповeďí, který tvoří zhruba od 4. století př. n. l. samostatnou vývojovou etapu rozvíjející tradice staršího bráhmánismu a pro nějž se ustálil souhrnný název *hinduismus*, určuje étos a životní filozofii převážné části obyvatel Indie. Nejde v pravém slova smyslu o náboženství, protože příslušnost k němu nijak nesouvisí s vírou, a dokonce ani nemá nic společného se svobodným rozhodnutím. Hinduistou se člověk nemůže stát z vlastní vůle, musí se jím zrodit a narození na určitém stupni kastovní hierarchie předurčuje jeho postavení ve společnosti. Tradičně se hinduistická společnost dělí do čtyř stavů (*varna*), na příslušníky kněžské vrstvy *bráhmánů*, na skupinu vládců a válečníků, tvořících kastu *kšatrijů*, na vrstvu zemědělců, dobytkařů a obchodníků, nesoucích označení *vaišjové*, a na služební a dělný lid, řazený do opovrhované a společensky diskriminované varny *šúdrů*. Teorie čtyř stavů posloužila jako východisko pro vznik rozsáhlého a spletitého kastovního systému, zahrnujícího řadu kast, podkast, sociálních skupin a etnických pospolitostí, který tvoří základ hinduistické společnosti. Smysl lidské existence podle hinduistického pojetí spočívá v naplnění tří základních životních cílů (*trivarga*): svědomité plnění závazků a povinností, vyplývajících z kastovní příslušnosti, věku a pohlaví, stejně jako péči o vlastní duchovní rozvoj každému jedinci předepisuje odvěký „mravní řád“ čili *dharmá*; usilovat o hmotný blahobyť, opatřovat prostředky k zabezpečení rodiny mu ukládá *artha* („prospěch“); vyhledávat smyslové požitky, žít plným milostným životem a hověť tělesným žádostem vyžaduje *káma* („žádostivost“). K uvedeným třem cílům byl později přiřazen čtvrtý, *mókša* („vysvobození“), který hinduistovi ukládal pěstovat sebekázeň, hledat nejvyšší poznání a jeho prostřednictvím se vymanit z pout fenomenálního bytí (**obr. 4**). Teorie životních cílů úzce souvisela s představou o čtyřech životních stádiích (*ášrama*), jimiž měl v ideálním případě projít každý z příslušníků tří nejvyšších kast. V mládí trávil čas studiem posvátných písem a dodržoval přísnou „pohlavní zdrženlivost“ (*brahmačarja*). Po svatbě žil jako „hospodář“ (*grhastha*), jehož úkolem bylo plodit děti, konat předepsané oběti a plnit povinnosti plynoucí z jeho společenského postavení. V době, kdy přestal vést aktivní manželský život a jeho synovi se narodil syn, uchýlil se buď sám anebo s manželkou do lesního ústraní, kde se jako „poustevník“ (*vánaprastha*) oddal četbě náboženských textů, rozjímání a pokání. Po této přípravné etapě se pak zřekl všech světských statků a oblečený pouze do bederní roušky strávil zbytek života v odlehlé poustce v meditacích a naprostém „odříkání“ (*sannjása*). Pro ty, kdo naplnění života hledají v asketismu, ovšem cesta kajícníka zůstává otevřena v kterémkoli životním údobí, i bez toho, že by si naplněním údělu hospodáře zajistili pokračovatele rodu, jenž za ně provede předepsané pohřební obřady; za normálních okolností však představovalo založení rodiny nejenom společenskou nezbytnost, ale přímo náboženskou povinnost. Napětí mezi smyslností,

požívačností a uspokojováním tělesných žádostí a mezi sebekázní, vzdáním se světa a pokáním je příznačné jak pro hinduistickou mytologii, tak pro celé indické myšlení. Příběhy o dávných kajnicích a svatých mudrcích vyprávějí, že i prostý smrtelník může dlouholetým odříkáním a krutou askezí dosáhnout nadpřirozených sil a schopností, narušit odvěkou vesmírnou rovnováhu a ohrozit postavení samotných bohů. Pro takové případy však mají nebešťané v zásobě neomylnou zbraň: svody luzných nebeských víl, jejichž zářivému zjevu a vlnadným postavám dokáže jen málokterý ze svatých mužů odolat, takže zaslepený touhou vmžiku promrhá veškerou nadpozemskou moc, jíž se pracně domohl dlouholetým pokáním (**obr. 5**). Hinduistův život od početí až do smrti provázejí obřady životního cyklu (*sanskáry*), jež podle tradičních představ tvoří prostředek, jak zduchovnit život jednotlivce, přispět k očistě jeho těla a k rozvoji jeho osobnosti, požehnat jeho hmotným i duchovním aspiracím a připravit mu důstojný odchod z tohoto světa. S ohledem na důležitost, jaká byla již od védských dob připisována manželskému svazku, patřil vždy k nejvýznamnějším obřadům „sňatek“ (*viváha*); svatební obřad byl ztotožňován s „obětí“ (*jadžña*) a toho, kdo jej nepodstoupil, označují védské texty za polovičního člověka a za bezbožníka, jenž nepřináší „předepsané oběti“ (*ajadžña*). Po ukončení doby studií, pro niž byl samozřejmostí celibát, podstupoval brahmačárin obřad „návratu“ (*samávartana*) domů z učitelova příbytku; za hlavní součást ceremonie je považována rituální koupel, jež podle některých antropologů symbolizuje konec nevinnosti a přechod do běžného života – dotykem s božským věděním vstřebalo studentovo tělo část božské aury, kterou je třeba smýt, aby se kontaktem s vnějším světem neznečistila. Byl-li však mladík hrbatý, chromý, od narození slepý, impotentní, trpěl vážnou chorobou, anebo se rozhodl vzdát světa, nemusel obřad samávartana absolvovat, nadále setrval v guruově obydlí a zasvětil svůj život hledání nejvyššího poznání. Jako *snátaka* („omytý, vykoupáný“) byl mladý muž připraven vstoupit do stavu manželství, což podle údajů hinduistických zákoníků představovalo běžný a preferovaný postup. Pokud se okamžitě neoženil, dopouštěl se tím hříchu, protože v duchu ustanovení posvátných písem mezi přechodem z jednoho *ášramu* („životního stadia“) do druhého nesmí vzniknout prodleva. Od středověku se proto obřad odchodu od učitele zpravidla konal poslední den před svatbou. Pro volbu partnera posvátná tradice stanoví řadu složitých pravidel a omezení, z nichž k nejdůležitějším patří požadavky endogamie a exogamie, což v případě příslušníků tří nejvyšších stavů znamená omezení výběru na vlastní kasty, zato však s vyloučením osob patřících ke stejné „rodové skupině“ (*gótra*). Smíšené sňatky mezi příslušníky různých kast doložené již z védského období nejčastěji patřily do kategorie hypergamních spojení – tzv. sňatků „po srsti“ (*amulóma*), kdy ženich pocházel z vyšší kasty než nevěsta, přičemž bráhma představoval ideálního partnera pro ženy jakéhokoli původu, a taková manželství byla považována za zákonná, i když poněkud nepřístojná. Mesalianci „proti srsti“ (*pratilóma*), zejména vzácné případy, kdy si bráhmanka vzala příslušníka nejnižšího stavu šúdrů, texty zavrhují a děti zrozené z takových manželství zařazují až na samý okraj kastovní společnosti, mezi nedotknutelné *čandály*, odsouzené k nečistým povoláním. Mladší právní autority varují před mísením kast hrozcím rozvratem společenského řádu, mezikastovní sňatky zakazují jako chlípné a nezákonné a provinilcům hrozí ztrátou kasty a ohněm pekelným. Při posuzování osobních kvalit budoucí nevěsty dharmašástry doporučují přihlížet k tomu, z jaké pochází rodiny, k majetku, kráse a intelektu. Přitom sekulárně založení autoři staví do popředí fyzické půvaby budoucí partnerky, jež dokáží upoutat nápadníkovy zraky a v nichž jeho mysl najde zalíbení; k čemu by mu byl její intelekt? Na ten naopak klade důraz většina náboženských autorit: „*Jak vystát takovou, jež nemá rozmysl?*“ Podle *Manuova zákoníku* (*Mánavadharmašástra*, iii. 10) z doby mezi 2. stoletím př. n. l. a 2. stoletím n. l. je ideální partnerkou „žena dokonalých tvarů (*avjangángi*), libozvučného jména (*saumjanámni*), s ladnou chůzí labutě či slona (*hansaváranagámíni*), jemně ochmýřená, hebkých vlasů, s drobnými zoubky (*tanukéšalómadašaná*) a něžnými údy (*mrdvángi*)“. Naopak vyhybat by se

měl ženitbychtivý muž dívkám, jež mají některý úd navíc, jsou neduživé, hádavé, lysé či naopak příliš ochlupené, s narudlými vlasy či červenými očima. Texty varují rovněž před manželstvím s ženou, jež má na tváři vous či knír, má mužskou postavu, drsný hlas a vždy mluví jízlivě. Moudrý muž by si nikdy neměl brát ani dívku s ochlupenými stehny, nápadně vystouplými kotníky, tenkými pažemi a nohama, propadlými tvářemi, řídkými zuby a odpudivými ústy, jež je slepá, trpasličí anebo vyčouhlé postavy, trpí žloutenkou, či ztratila půvab. Budoucí nevěstu diskvalifikovalo i trapně znějící či neblahověstné jméno – zvolené podle souhvězdí, stromu, řeky, hory, ptáka, hada, otrocka, příslušníka nízké kasty, anebo nahánějící strach. Předpisy školy Ápastambů navíc zakazují sňatek s dívkou, jejíž jméno končí na „r“ nebo „l“. K přednostem budoucí nevěsty patřilo, že má bratry, je panna a vypadá skvěle i neoděná (*nagniká*), neboť, jak uvádí komentátor k *Mamuovu zákoníku*, dokonce i šereda v krásných šatech a špercích dokáže okouzlit, zatímco ne každá nahá žena je půvabná. Texty též vyžadují, aby byla mladší nežli ženich (*javijasí*) a dosud nepřišla do styku s jiným mužem (*ananjapúrviká*); tato poslední podmínka vylučovala jak sňatek s přelétavou manželkou, jež z žádostivosti opustila bývalého chotě pro jiného muže, tak s ženou, která se již jednou provdala, bez ohledu na to, zda došlo ke konzumaci manželství či nikoli. Zde je již patrná tendence zakazovat znovuprovádání vdov, jež v ortodoxně smýšlejících kruzích přetrvává dodnes. Jedním z nejdůležitějších požadavků bylo, že nevěsta musí být „ženou“ (*stri*), potenciální matkou, protože pro žádného muže nemělo smysl, aby za manželku pojal partnerku, jež mu nebude schopna rodit děti. K hlavním předpokladům vstupu do manželství se u muže vedle dovršení životní etapy brahmačarína cení veselá mysl, schopnost překonávat hněv, vzdělání, charakter, skromnost a schopnost získat si přátele. Rodiče nevěsty by měli přihlížet i k ženichovu původu, tělesné zdatnosti, věku, majetku a vynalézavosti. Tak jako u nevěsty „ženství“ (*strítva*), byla u nápadníka za nezbytnou podmínku považována „mužnost“ (*punstva*) neboli potence. Jak praví Nárada (*Náradasmrti*, asi 4. století n. l.): „*Ženy jsou stvořeny pro potomstvo; žena je polem, muž vlastníkem semene. Pole je třeba dát tomu, kdo vlastní osivo, kdo je nemá, pole si nezaslужuje.*“ Podmínka předchozí nedotčenosti se u mužů neprosazovala; hinduista měl právo znovu se oženit, pokud ovdověl, byla-li jeho manželka fyzicky nezpůsobilá nebo mravně zkažená. Oddat dívku za svobodného mládence však její rodině přinášelo mnohem větší náboženské zásluhy. Texty obsahují dlouhý výčet vad, jež potenciálního nápadníka diskvalifikují pro manželství; vedle příslušníků jiné kasty či stejné gótry jsou za nezpůsobilé považováni muži, kteří se vzdali světa, žijí v přestrojení, jsou nenáviděni vlastními lidmi, opuštěni přáteli, či exkomunikováni z kasty, mají velké břicho (*udari*), trpí pomateností, impotencí, malomocenstvím či padoucníci. Podle zákonodárce Vasišthy (*Vasišthadharmasástra*, asi 3. století př. n. l.) není vhodným ženichem ani muž bez prostředků obživy, jenž je churavý, jiného náboženství, anebo idiot a pokud mu ji otec zaslíbil, může ji povolat zpět. Parášara (*Parášarasmrti*, snad 2. století n. l.) dodává, že pokud někdo z touhy po majetku provdá dceru za muže, jenž je starý, podlý (*níča*), znetvořený (*kurúpa*) a nepochází z řádné rodiny (*akulína*), přerodí se napříště jako *préta* („toulavý duch“). Ve védském období byla za nejvhodnější věk pro uzavření manželství považována doba, kdy jsou dva lidé způsobilí vzájemně se jeden o druhého ucházet, zvolit si partnera, žít spolu jako muž a žena a mít potomstvo. Podle svědectví *grhjasúter* („příruček domácího rituálu“, převážně z doby mezi 8.–3. stoletím př. n. l.) se uzavření sňatku dojednávalo zpravidla poté, co dívka dosáhla puberty, a ke konzumaci manželství docházelo za rok, za dvanáct, šest, případně tři dny po svatebním obřadu. V pozdějších textech je patrná tendence snižovat věk nevěsty, aby byla provdána ještě předtím, nežli se stane ženou; na základě těchto posvátných ustanovení se ve středověku rozvinul náboženskými reformátory později tolik kritizovaný obyčej dětských sňatků, přežívající až do moderního období. Hinduistická tradice (na rozdíl od posvátného védského zjevení, tzv. *šrutí*, „slyšeného“, označovaná jako *smrti*, „pamatované“), jak je obsažena zejména v textech velkých sanskrtských eposů a zákoníků

(tzv. „učebnic řádu“, *dharmasáster*, vznikajících zhruba od 5. století př. n. l.), rozlišuje osm různých metod, jak uzavřít manželský svazek. Z prvních čtyř, které považuje za vhodné (*praśasta*), nejvíce vyzdvihuje sňatek brahmovský (*bráhma*), při němž otec předává panenskou nevěstu čestnému a vzdělanému muži a jde o akt uskutečněný bez jakýchkoli podmínek, fyzického násilí, smyslnosti či touhy po penězích. Mezi zbývajícími čtyřmi, jež patří mezi nevhodné (*apraśasta*), byli zákonodárci původně ochotni tolerovat první dvě – sňatek po způsobu asurů (*ásura*), démonských nepřátel bohů, při němž si ženich nevěstu od příbuzných kupuje, a po způsobu gandharvů (*gándharva*), polobožských nebeských hudebníků, uzavíraný na základě vzájemné dohody milenců, stvrzené pohlavním stykem. Postupně však zvítězil názor, že žena zakoupená při asurovském sňatku nemůže dosáhnout plnoprávného postavení manželky, není oprávněna účastnit se uctívání bohů a předků a smí být pokládána nanejvýš za služku. Ti, kdo zaslepeni lakotou, provdávají své dcery za peníze, kupčí s vlastním já, promrhají zásluhy sedmi generací a dopouštějí se velkého hříchu, za nějž upadnou do strašlivých pekel. Gandharvovský způsob někteří autoři chválí jako svazek posvěcený vzájemnou láskou a touhou, jež jsou nad veškeré náboženské obřady; většinový právní názor se však přiklonil k mínění, že jde o manželství založené na chtíci, který není zárukou pro trvalý vztah. Všeobecný odsudek vzbuzovaly dva nejnižší způsoby, jak zahájit manželský život, a sice po způsobu rákšasů (zlovolných démonů), který představoval uchvácení nevěsty násilím, obvykle jako válečnou kořist či proti vůli jejích příbuzných, a po vzoru pišáčů (*paiśáča-viváha*), lidožravých běsů sídlících na pohřebištích, při němž se násilník zmocnil dívky zmožené spánkem, opojené či nacházející se v bezvědomí. Původně prostý svatební obřad byl s postupem doby obohacován o různé obřadní úkony, zvyklosti a ceremonie, mezi nimiž jsou nejdůležitější *pánigrahana* (uchopení ruky), symbolizující nevěstino uvedení do role manželky, slavnostní obejití posvátného ohně (*agnipradakšíná*) a obřad sedmi kroků (*saptapadi*), považovaný za právně závazný akt stvrzující pravoplatné uzavření manželství. Aby manželský svazek splnil svou biologickou funkci, ukládají náboženská písmena manželovi, aby vstupoval ke své choti každý měsíc v období rituální čistoty po menstruaci. Jako nejvhodnější doba pro početí bylo pokládáno rozpětí mezi 4. až 16. nocí od počátku měsíční periody; některé autority (například Ášvalájana) však varují, že dokud neskončí výtok menstruační krve, je žena považována za nedotknutelnou a její partner se při styku s ní nejenom poskvrní, ale protože zároveň nadarmo vyplývá své semeno, dopustí se neodčinitelného hříchu usmrcení embrya (*bhrúnahatjá*), srovnatelného s vraždou bráhmana (*brahmahatjá*). Ve dne se manželé měli styku vyvarovat, protože se věřilo, že děti zplozené za denního světla budou nešťastné, neduživé a dožijí se krátkého věku; pro muže přebývající v cizině, odloučené od svých manželek, anebo jejichž partnerky jsou obzvláště roztoužené, texty připouštějí výjimku. K zajištění početí měl sloužit obřad zvaný *garbhádhána* („vkládání zárodku“), vzývající bohy, aby pomohli vložit do ženina lůna embryo. Již na přelomu 2. a 1. tisíciletí př. n. l. se v indickém myšlení objevuje proud ezoterických, rituálních a mysticko-filozofických představ kladoucích důraz na kult lidského těla, uplatňování černé i bílé magie propojené s prvky šamanismu, uctívání bohyně Matky, náboženský eroticismus a probouzení mystické „hadí síly“ zvané *kundaliní*, jejímž ovládnutím lze dosáhnout nadvědomí, poznání nejvyššího, neosobního božství a splynutí s ním v extatickém stavu konečného vysvobození. Tento proud, označovaný jako *tantrismus* (od sanskrtského pojmu *tantra*, „osnova“, přeneseně „traktát, nauka“), usiluje o integraci osobnosti jednotlivce se všemi jejími složkami, včetně citů, tělesných funkcí a procesů, do všeobecného tkaniva (*tantra*) vesmírné skutečnosti. Za svrchovaný prostředek k dosažení jednoty individuálního a univerzálního tantrická tradice považuje milostné spojení mužské (ve své niterné podstatě inertní) a ženské (dynamické, aktivní a útočné) polarity, které představuje zdroj veškerého tvoření i svrchovaného poznání (**obr. 6–7**). Zhruba od 5. století n. l. lze tantrické prvky vysledovat v náboženských textech a rituální praxi šivaistů, višnuistů i

buddhistů od hranic Afghánistánu přes Kašmír a severozápadní pomezí dnešního Uttarpradéše až po Bengálsko a Ásám na severovýchodě Indie a prostřednictvím mahájánové školy *vačžrajaný* (tzv. „diamantové cesty“) postupně zdomácněly zejména v Sikkimu, Nepálu, Bhútánu a Tibetu. V sexuálním mysticismu vačžrajaný bývá tradiční symbol jednoty veškerenstva, nejvyšší pravdy a kosmické prázdnoty *vačžra* („hromoklín“, též „diamant“) ztotožňován s mužským rozplozovacím orgánem, zatímco ženské lůno (*jóni*) je zase přirovnáváno k ráji Sukhávati (doslova „Blažená země“), každému z *buddhů* je přiřazen ženský protějšek (*šakti*, „síla, energie“), prodlévající spolu s mužskou polaritou v trvalém milostném objetí, a nejvyšší pravda, již objevil mudrc z rodu Šákjů, v tantrické interpretaci zní: „v ženském klíně přebývá buddhovství“. Významným zdrojem a zároveň vývojovým proudem tantrismu se stala též jihoindická škola léčitelů, myslitelů a básníků známých pod jménem *siddhové* (tamilsky *sittarové*), jež dosáhla největšího rozmachu mezi 7. a 11. stoletím a skloubila v sobě prvky vačžrajanového buddhismu, šivaismu, magie, alchymie a hathajógy. Siddhové věřili v dosažení nesmrtelnosti prostřednictvím uchování životní energie jógickými praktikami kontroly dechu, krevního oběhu a vnitřní sekrece, užíváním omlazovacích drog a elixírů (zvaných *muppu* či *amrta*, „nektar“) a magickým ovládnutím tělesných procesů. Přestože siddhové sdíleli řadu základních doktrinálních východisek (například představu, že hmota je krystalizovanou energií a zároveň projevem nekonečného a univerzálního vědomí, „materializovaného“ duchovního principu *brahma*), netvořili homogenní hnutí vyznávající jednotnou ideologii. Vnitřní různorodost tohoto myšlenkového proudu zrcadlí mimo jiné i postoj jednotlivých siddhovských pěvců k ženám a sexu: typickým představitelem přísně asketického a mizogynního směru byl Pattinattár (asi 14. století). Jeho básně varují před ženami „páchnoucími smyslností“, jejichž údy nelibě zavánějí výtokem z vaginy, kvůli níž muži dnem i nocí bídně hynou; k méně extrémnímu, nicméně rovněž asketickému ideálu se hlásili mnozí z vyznavačů boha Šivy, pána plodivé síly (kterou prozrazuje jeho falický symbol *lingam*) a zároveň vrcholné zdrženlivosti, soustředění tvořivé potence do vlastního nitra. Naproti tomu početná skupina siddhů vychovaných v tantrické tradici pěstovala obřady typu „kruhového uctívání“ (*čakrapúdzha*) ženského kosmického principu (*šakti*): při něm sedí uprostřed rituálního kruhu (*čakra*) tvořeného dvojicemi mužů a žen na vyvýšeném sedátku nahá žena (ať už panna, prostitutka, bráhmanská dívka či zralá žena z nízké kasty), ztělesňující Dėví (Bohyni), prvopočáteční kosmickou energii (*šakti*), s nohama široce roztaženými, aby byla zřetelně viditelná její rodidla (*jóni*). Vůdce skupiny *jóni* líbá a jejím dotykem posvěcuje různé obětiny, jež jsou poté rozděny mezi účastníky obřadu a zkonsumovány. Muži, kteří po pět předchozích dnů jedli maso, pili alkoholické nápoje a požívali různá afrodisiaka, jsou ve stavu vrcholného pohlavního vzrušení, jež musí ovládat až do chvíle rituální kohabitanace se svými vybranými partnerkami; základním a nejdůležitějším požadavkem je, aby v žádném případě nedošlo k ejakulaci, protože obrovská energie uvolněná řízeným sexuálním napětím musí být přenesena z roviny hrubé tělesnosti do jemnohmotného těla a posléze na duchovní úroveň, kde – jak siddhové věří – napomáhá k dosažení nadpřirozených schopností (*siddhi*) a nesmrtelnosti (**obr. 8**). (Jan Filipický)

sexualita, erotika a manželství v islámském světě, sexualita a erotika nebyla v islámském světě pokládána za něco nepatřičného, pohoršujícího nebo „hříšného“; na sexuální styk se pohlíželo jako na zcela přirozený a nezbytný atribut lidského života. Důkazem toho je mimo jiné i fakt, že renomovaní autoři, literáti a učenci psali erotická pojednání, která měla zasvěcovat do tajů lásky a přinášet tak harmonii a štěstí do manželského a rodinného života. Ilustrace k těmto příručkám nebo miniatury v arabských a perských rukopisech s milostnými náměty znázorňují různé polohy a praktiky sexuálního aktu nebo okázalé erotické scény, bez pruderie. Ani mnozí zbožní muslimové, pro svůj ctnostný, příkladný život uctívání jako světci, nezavrhovali sexuální lásku, nežili v celibátu, a někteří z nich dokonce platili za znalce *artis amatoriae*. Islámský Východ ovšem znal a literárně i výtvarně znázornil také opačný pól

milostného vztahu – romantickou, platonickou a nešťastnou lásku. Ta však sama o sobě nebyla ideálem, pramenila z nepřízně osudu, který přirozenému naplnění lásky kladl nepřekonatelné překážky. Dodejme ještě, že ani homosexualita nebyla na islámském Východě ničím výjimečným nebo tabuizovaným. Láska k chlapcům se stávala námětem mnoha milostných veršů. Rigorózní náboženské kruhy ji samozřejmě odsuzovaly, ale na druhé straně i vážení autoři ji pokládali za hodnotný milostný vztah. Právní a sociální status ženy ve středověké islámské společnosti vyplýval z islámské *šari'yy* (*šari'a* – náboženské právo, zákon), kterou formulovala právní věda (*fikh*), čerpající kromě dalších pramenů z koránu a *sunny* (*sunna* – norma daná Muhammadovou praxí, jeho činy a výroky). Obecně lze říci, že korán postuluje převahu muže nad ženou. V oddílu o rozvodu se hovoří o právech ženy, avšak s dodatkem: „(...) *nicméně muži jsou o stupeň výše*“ (2:228). Na základě Božího řádu zdůvodňuje korán tuto zásadu v *súře* zvané *Ženy*: „*Muži zaujmají postavení nad ženami proto, že Bůh dal přednost jednomu z vás před druhými (...) A ctnostné ženy jsou pokorně oddány (...)*“ (4:34). V některých případech má žena o polovinu menší právní kvalifikaci než muž. Například dědické právo stanoví, že žena dědí o polovinu méně než muž (4:11). Uzavření manželské smlouvy mají být přítomni dva plnoprávní svědci – dva muži, nebo jeden muž a dvě ženy. Totéž platilo i při výkupném z krevní msty. Náboženské povinnosti se vztahují s určitými omezeními i na ženu. Manželství je civilněprávní smlouva, jejíž podstatnou částí je dar (*mahr*), který dává ženich nevěstě nebo jejímu otci a který v případě rozvodu náleží ženě. Instituce *mahr*u pochází již z předislámské doby. Není jisté, zda v předislámské Arábii existovala polygamie, přesněji řečeno: polygynie (mnohoženství). Islám povoluje muži současně až čtyři manželky: „(...) *berte si za manželky ženy takové, které jsou vám příjemné, dvě, tři a čtyři; avšak bojíte-li se, že nebudete spravedliví, tedy si vezměte jen jednu ...*“ (4:3). A na jiném místě téže *súry* Prorok moudře dodává: „*Nikdy vám nebude možno, abyste byli spravedliví mezi ženami, i kdybyste si to přáli*“ (4:129). Tradice o Prorokovi (*hadisy*) nabádají muže, aby se svou ženou jednal dobře, a korán připomíná, že manželství je vztah lásky a citu (30:21). Právo na rozvod měl v podstatě muž, což naznačuje již příslušný termín *talák* (zapuzení, propuštění). K rozvodu došlo, když muž třikrát (doporučovalo se období jednoho nebo dvou měsíců) pronesl rozvodový výrok. Za určitých okolností mohla dosáhnout rozvodu i žena (koránský oddíl o rozvodu: 2:226–232). Zahalování se v islámském zákonu netýká žádný závazný předpis. Prorok ovšem žádá od žen, „*aby cudně klopily zrak a střežily svá pohlaví a nedávaly na odív své ozdoby [vnyady] kromě těch, jež jsou viditelné. A nechť spustí závoje své na nadra svá*“ (24:31). Stojí za zmínku, že v hidžázkých městech předislámské Arábie nosily vznešené ženy závoj, ale mohly volně hovořit s muži. Tento mrav se tedy rozšířil nejprve ve vyšších společenských vrstvách; otrokyně chodily nezahaleny (srovnej též 33:59 a 24:60). Oddělené části domu určené ženám (*harém*, arabsky *harim*) existovaly v Orientě již dávno před islámem, například v Asýrii nebo na dvoře Achajmenovců v Íránu. Muž často uplatňoval své právo zakázat ženě, aby vycházela z domu nebo přijímala návštěvy některých svých příbuzných. Podřízené sociální postavení ženy bylo nesporným faktem, přesto však v raných a vrcholných obdobích islámských dějin vystupuje do popředí mnoho žen, které se jako sebevědomé, talentované osobnosti pozoruhodně uplatnily ve společenském, kulturním a někdy i politickém životě. Nutno však dodat, že pocházely vesměs z vyšších kruhů. Středisky bohatství, přepychu, zjemnělých, ale i uvolněných mravů, ovlivněných byzantskou a perskou etiketou, se v prvním století islámu stala hidžázká města Mekka a Medína. Aristokratické a privilegované rody si osvojovaly nový životní styl a vybraný vkus. V salonech urozených dam a v literárních klubech se scházela společenská smetánka, kterou obveselovaly zpěvačky a tanečnice. V tomto prostředí udávala módu a tón krásná a duchaplná Sukaina, vnučka chalífy Alího (656–661). V kráse a eleganci se s ní mohla měřit Á'íša bint Talcha, vnučka chalífy Abú Bakra (632–644). Zнала mnoho básní a staroarabských tradic a byla opěvována básníky. Podobné typy žen nacházíme

i v umajjovské a abbásovské době. Umm Salama nabídla manželství as-Saffáhovi, budoucímu abbásovskému chalífovi (750–754), a poslala mu dokonce peníze na *mahr*. Arvá, manželka chalífy al-Mansúra (754–775), as-Saffáhova nástupce, si ve svatební smlouvě vymínila, že si za jejího života nevezme žádnou jinou ženu ani konkubínu. Velké proslulosti se těšila paní Zubaida, sestřenice a manželka chalífy Hárúna ar-Rašída (786–809), která štědře podporovala básníky a pečovala o zvelebení některých provincií říše. Výjimečně vstoupily ženy i do vysoké politiky. Turkyň Šadžarat ad-Durr, vdova po ajjúbovském sultánovi as-Sálihovi (1240–1249), převzala v Egyptě roku 1250 sultánský titul a tři měsíce vedla správu země. Významná byla role žen v hudbě a poezii, kde se uplatňovaly svobodné ženy a – ve vzrůstající míře – vzdělané otrokyně. V předislámské a raně islámské době skládaly básničky především elegické verše. Řada nadaných básnířek vynikla v Andalusii, kde se ženy těšily větší svobodě. Valláda, dcera cordóbského chalífy al-Mustakfiho (1023–1025), měla literární salon, psala milostnou poezii a udržovala milostné vztahy s několika básníky. Podobný nekonvenční způsob života vedla i největší básnička Andalusie, emancipovaná Hafsa bint al-Hádždž (narozena po roce 1135). Hudbu, zpěv a tanec provozovaly na dvorech a v palácích otrokyně, které dovedly básnický improvizovat, vyprávět poutavé příběhy a hrát na strunné nástroje. Pokračující hospodářský a politický úpadek arabských zemí v epoše pozdního islámského středověku (zhruba 15.–18. století) a sílící vliv islámské ortodoxie byl provázen také sociální degradací ženy. Poměry se začínají měnit až od konce 19. století, kdy ve vyspělejších státech islámská *šari'a* ustupuje modernímu zákonodárství evropského typu a ženy cílevědomě usilují o rovnoprávné postavení v rodině i ve společnosti. (Jaroslav Oliverius)

sexualita, erotika a manželství v Japonsku, na utváření mravního řádu se v Japonsku podílelo několik myšlenkových tradic, především domácí kult zvaný *šintoismus* a z pevniny přejatý *buddhismus* a *konfucianismus*.

Šintoismus, původní japonské náboženství postavené na kultu předků, plodnosti a na šamanismu, nespécifikoval žádný morální kód, pro jeho duchovní kulturu byl důležitý jen pojem čistoty. Idealizoval srdce očištěné od kalu, od „hříchu“ (*cumi*), ale jeho očista nevyžadovala žádná bolestná pokání. Ačkoli se pojem *cumi* překládá často jako „hřích“, je našemu křesťanskému pojetí hříchu velmi vzdálen. Představuje spíše rituální nečistotu (*cumi* může být i pohroma poškozující zemědělství, dědičné zatížení či nemoc, tedy něco, co nemusí být úmyslným pácháním zla) a nevyvolává představu tvrdého věčného trestu. Šintoismus nezná ani pojem smilstva a kromě sodomie a některých forem incestu, které pokládal za nečisté, nezakazoval nic v oblasti milostných vztahů, byl vůči nim naopak velmi shovívavý. Tradiční společenství zemědělců a rybářů slavila mnoho svátků uctívajících některé ze sexuálních symbolů jakožto znaků hojnosti. Při šintoistických slavnostech plodnosti, které se drží dodnes, se v čele procesí nosívá na přenosné svatyni obrovský falický symbol (*mikoši*) nebo škeble představující ženské genitálie. Falického symbolu se ženy dotýkaly, aby si vyprosily těhotenství, a pokud jejich prosba byla vyslyšena, přinášely jako dík další sošky ve tvaru mužského pohlavního údu; u šintoistických svatyní je jich dodnes velké množství. Při slavnostech zasvěcených ženskému pohlaví si ženy vyprošovaly snoubence, plodnost, všichni pak bohatou úrodu, harmonické manželství. Šintoistické svátky plodnosti měnily v průběhu dějin svůj obsah. Jejich původní smysl, bohatá úroda a plodnost, se v době rozkvětu prostituce rozšířil, takže lehké dívky se při nich modlily za prosperitu a svižný chod řemesla. Šíření pohlavních nemocí pak podnítilo prosby za ochranu proti syfilidě. V dnešní době účastníci svátků sbírají finance na podporu výzkumu HIV (Human Immunodeficiency Virus). Ve zpěvech a rituálních tancích bylo běžné znázorňování sexuálních aktivit, svátky končily i skutečným nevázaným milováním. Japonce nestrašila představa hříchu smilstva a milostný vztah nepokládali za něco, co je třeba skrývat, ať už se jednalo o poměr v rámci rodiny nebo mimo ni. Archaická společnost dokonce tolerovala sňatek mezi dětmi stejného otce, pokud

měly různé matky. Ostatně termín *se* znamená buď „mileneček“ či „manžel“ nebo i „bratr“. Zákaz všech forem incestu, stejně jako sodomie či homosexuálních vztahů, byl vysloven až mnohem později pod vlivem západních ideových směrů.

Východoasijská náboženství a sexualita si v Japonsku zřídka kdy překážely, většinou vyrovnaně koexistovaly. Dokonce i tak, že ženy, které měly problémy s plodností, bylo možné poslat na čas do některého z duchovních stánků, aby si intenzivním modlením vyprosily u bohů potomka. Modlitby příčinlivých žen byly vyslyšeny a ony se po pár týdnech mohly šťastně vrátit těhotné k manželovi. Kolik potomků průměrně mniši či kněží měli, záleželo jistě na velikosti kolatury, tyto počty však žádné statistiky neuvádějí. V dobách převládajícího šintoismu požívaly ženy společenské vážnosti. Přispěla k tomu víra v posvátnost plodivé síly a stvrzovala ji i forma manželského soužití, tzv. *mukoirikon*, zvyk ženicha přistěhovat se do rodiny nevěsty. Koncem 6. století se *mukoirikon* změnil v opačné pravidlo *jomeirikon*, soužití manželů v rodině muže, což přineslo manželským vztahům nemalé změny.

Také *šamanismus* byl v Japonsku výhradní doménou žen. A nutno dodat, že se šamanky nezabývaly jen magií či léčitelstvím, ale rovněž tancem, vyprávěním příběhů a někdy i prostitucí. Víra v jejich schopnost komunikovat s bohy je vynesla často až na trůn. Ostatně až do 8. století bylo mezi panovníky velké množství císařoven, dokud se samotná láska nezasloužila o odstranění žen z vysokých úřadů; potom už se ženy v nejvyšší funkci neobjevily až do 18. století. Poslední císařovna doby Nara Kóken podlehlá totiž ve své vášni vlivu buddhistického mnicha Dókjó natolik, že mu udělila titul, jímž ho symbolicky určila duchovní hlavou státu. Dókjó její náklonnosti bohatě využíval a ohrožený dvůr musel po smrti císařovny provést rázná opatření, aby nepřišel o moc. Mnich Dókjó byl poslán do vyhnanství, nový císař se přestěhoval a dvůr vydal zákony, které ženám zamezily zastávat vládní funkce.

Japonská historie poskytuje pozoruhodný příklad změn v postavení žen. Jakmile začaly šintoismus zastíňovat nově přichodící učení, takřka okamžitě se to projevilo na jejich pozici ve společnosti. V polovině 7. století byl ženám neurozeného původu v konfuciánsky pojatých reformách *Taika* přisouzen dvoutřetinový podíl mužské výměry půdy. Rychlá proměna je patrná i na dvou nejstarších kronikách, které vznikly nedlouho po sobě. Obě interpretují též příběh lásky princezny a jejího bratra. *Kronika o dávných věcech (Kodžiki)*, sestavená v roce 712, vypráví, že mileneček princezny byl vypovězen, ale princezna ho následovala, aby spolu navěky šťastně spojili své životy. *Japonská kronika (Nihonšoki)* vypráví stejný příběh v roce 720 už pod vlivem konfucianismu a v její verzi končí vypovězením princezny. Principy konfuciánských mravů sesadily ženu pod úroveň muže, bez nároku na rovnocenný milostný vztah.

Dvorní dámy si ovšem zachovávaly jistý respekt ještě po několik století. Jejich úlohou byla mimo jiné účast na společenském životě císařské rodiny a při dvorských ceremoniích. Těm měly dodávat lesku svými hudebními, výtvarnými či básnickými schopnostmi, jakož i osobním šarmem.

„Říká se, že málokterý muž dokáže pohotově a přitom trefně odpovědět na každou otázku, kterou mu žena položí,“ posuzuje bystrost dvorních dam znalec poměrů u dvora, původně člen císařské gardy a pozdější mnich Jošida Kenkó. „Za vlády císaře Kamejamy bývaly prý dvorní dámy tak pořouchlé, že každého mladého muže, který zavítal do paláce, podrobovaly jakési zkoušce. (...) Všichni muži by měli být vychováni tak, aby nebyli ženám pro smích“ (Kenkó 1331–1332; 1984, s. 259).

Dámy vyššího postavení si mohly dovolit tropit si z mužů nejen žerty, ale jejich pozice jim též umožňovala užívat si mnoha radostí, zejména milostných avantýr – těm šťastnějším s princem nebo císařem, ať už svobodnými či zadanými. Nepřekážely jim v tom žádné morální zábrany a utajování bylo spíše součástí společenských pravidel. Hra na uchovávání tajemství

umocňovala napínavost, ale zároveň se do ní promítla v japonském umění vysoce ceněná krása tlumeného; sofistickovaná etiketa dodávala avantýrám na půvabu a řadila je svým způsobem na roveň umění.

„Má-li člověk ještě po čtyřicítce sem tam milostné pletky, budiž, uchová-li to v tajnosti. Ale začne-li o tom mluvit veřejně a bavit společnost různými klepy podobného druhu, je to nedůstojné a trapné,“ hodnotí Jošida Kenkó, jemuž ani mnišský stav nebránil obdivovat půvaby milostných dobrodružství, jak dokládají jeho zápisky. *„Kdo o noci prohlašuje, že věcem ubírá kouzlo, nemá ani špetku citu v těle. Noc naopak přidává mnoha věcem na kráse, ozvláštňuje jejich trpyt, ozdoby i barvy. Ve dne se může člověk oblékat prostě a střízlivě, ale noc chce nádheru a lesk. I tváře lidí vypadají lépe ve svitu loučí, půvabné ještě půvabněji. Dokonce i hlasy znějí mnohem ušlechtileji, když promlouvají z temnoty, plné obav z prozrazení. Všechny vůně a zvuky jsou v noci nesrovnatelně krásnější“* (Kenkó 1331–1332; 1984, s. 261, 290).

Skutečnost, že nešlo o strach z prozrazení, dokazují i četné deníky plné klípků ze společenského života, které se u dvora s oblibou psávaly, a to nikoli pro vlastní potřebu, ale pro čtenáře. Dvorní dámy své deníky často pojaly jako umělecké zpracování vlastních milostných zážitků nebo mileneckých propletenců ostatních lidí u císařského dvora. Neměly důvody stěžovat si na nedostatek literární látky. Když ovšem císař přišel o moc a společenské ovzduší začala ovládat konfuciánsky laděná samurajská etika, začaly i dámy u dvora ztrácet svou nezávislost. Za sedm století vojenské vlády šógunů měl strohý duch dost času i prostoru, aby se usadil v japonských mravech natrvalo. Zdlouhavé válečné konflikty 12. až 16. století zdůraznily nepostradatelnou roli bojovníka, povýšily úlohu muže jak ve společnosti, tak v soukromí. Nejistý život provinčních bojovníků si vyžádal mlčenlivé sebezapření a trpělivost jejich manželek. Veškerý majetek byl navíc zákonně přisouzen manželovi, a žena tak zcela závisela na jeho milosti. Úlohou manželek bylo věnovat veškerou energii ve prospěch rodinné cti, muž pak byl vázán především stavovskými povinnostmi. Vztah ženy a muže nebyl pro rodinu podstatný, její funkce nespočívala ve vzájemné náklonnosti. Sňatek musel být společensky výhodný, a protože vojenské tituly na rozdíl od těch dvorských podléhaly změnám, využívaly rody válečníků sňatků k získání lepšího postavení. Naprostou většinu manželství proto spojili sňatkoví zprostředkovatelé. Nekonečné soupeření si navíc vyžádalo důraz na ekonomickou stabilitu rodů. To všechno vedlo ke „strategickým sňatkům“, třeba i vynuceným hrozbou síly. Japonská etika tradičně klade důraz na zájmy komunity, ne na blaho jednotlivce nebo páru. V chápání individua se od Západu podstatně liší a individualismus ztotožňuje se sobectvím. Pojetí jednotlivce a komunity sice není původní, ale japonské přírodní a klimatické podmínky, které nedovolovaly přežít jednotlivci, byly pro ně živnou půdou. Hornatý povrch a časté přírodní katastrofy uváděly jednotlivce do závislosti na skupině, a tak nejhorší trest, který ho mohl postihnout, byla exkomunikace. Rodinné poměry tedy stěžily mohla určovat čistě citová hlediska, protože i rodina musela být uspořádána tak, aby to neodporovalo zájmům vyšší komunity. Jedinec, spíše *socius* než *individuum*, musí mít na mysli především zájmy komunity a japonština pro to má i vlastní termín *giri*. *Giri*, odpovědnost vůči komunitě, je nadřazené *nindžó*, lidským citům, a nesmějí se dostat do opozice. V manželství však málokdo očekával romantický vztah, a pokud to neohrozilo *giri*, nebyl důvod neužívat jej jinde. Etika vykládající jakékoliv obcování mimo manželství jako zlo a nemrav, která je vlastní křesťanským kulturám, by byla až do moderní doby japonskému chápání sotva srozumitelná. *„Kolik vzpomínek je navěky zakleto v těch hlubokých a strhujících chvílích, jež rodí smělá touha muže spatřit svou milou, přestože ,na pobřeží Tajných milenců slídí mezi chaluhami oči starých žen‘ a ,horu Tajných schůzek stráží tisíce bdělých strážců‘. Jak bezvýrazné je vedle toho každé setkání, když je rodiče a bratři schvalují, nepokrytě zvou nápadníka do domu a přijímají jej tam jako ženicha“* (Kenkó 1331–1332; 1984, s. 309). Války a sociální inferiorita žen přispěly k rychlému rozvoji prostituce. Již

v šestém století se ujal zvyk posílat ke dvoru tzv. *uneme*, dívky pro posluhu v každodenních potřebách císaře i pro pobavení. Provinční hodnostáři tak darovali své dcery jako projev loajality panovníkovi dvora Jamato. V dobách největší slávy císařského dvora sloužily heianské aristokracii k erotickému obveselení půvabné *asobime*, dívky pro potěchu. Po vzestupu vojenské šlechty ve 12. století došlo k přesunům válečníků, změnám v manželských vztazích, ale i rozvoji obchodu a měst, což přispělo k bohatému rozvoji nevěstinců, jednak kolem nového centra moci v Kamakuře, ale také při velkých cestách k sídlu šóguna, které byly díky systému *sankin kótai* velmi frekventované. Bohatě se pak rozvíjely v době občanských válek a za přispění nekompromisních pravidel rodinného života, v němž konfuciánská morálka účinně obrušovala projevy lásky, přetrvaly ovšem i období míru. V nevěstincích neplatila stavovská hierarchie, byly to malé ostrůvky nezátížené etickými měřítky společnosti mimo ně. Kvalita služeb se řídila jen finančními možnostmi zákazníků. Pánům poskytovaly útočiště a oddech nejen od neúprosných požadavků disciplíny v komunitě, ale i od rodiny. Vláda šógunátu od svých počátků na prostituci dohlížela, ale nikdy se ji nesnažila zcela vymýtit, konec konců sloužila i vojenské šlechtě. Pro japonskou prostituci je proto charakteristická vysoká organizovanost. Již v roce 1193 kamakurský šógunát jmenoval pro tyto záležitosti speciální úředníky (*júdžo bettó*). Následující šógunát Muromači se pak poprvé pokusil prostituci vykázat do vymezených oblastí, ale jeho snahy selhaly při válečných konfliktech 15. a 16. století. Až když bylo Japonsko sjednoceno, udělil nový vládce Tojotomi Hidejoši v roce 1585 povolení nevěstincům v Ósace a o pár let později založil novou čtvrť veřejných domů v Kjótu (1589). To byl precedens, jehož se pak přidržel i následující tokugawský šógunát, který v rámci programu všeobecné sociální kontroly uděloval zábavním čtvrtím (*júkaku*) licence. Ovšem při vši tokugawské svědomitosti ve věcech dozoru, v oblasti prostituce vláda přece jen poněkud selhávala. Kromě dvaceti pěti zábavních čtvrtí vlastnicích oficiální povolení jich bylo v Japonsku nejméně stejně tolik bez licence (*okabašo*). Úředníci neměli snadnou práci ani s kontrolou nemocí, zejména příjice byla hrozbou, neboť ta se v Japonsku šířila již od počátku 15. století; mimochodem podle šetření z roku 1922 mělo 22% mužů, kteří se hlásili do vojenské služby, některou z venerických chorob. Zábavní čtvrti ovšem poskytovaly víc než jen sexuální a erotické ukojení a pobavení, rozvinuly se do komplexních komunit, které sloužily jako inspirace pro různé umělecké aktivity. V tokugawské době (1600–1868), kdy se z nich stala centra společenského života, působily jako bohatý zdroj měšťanského umění, a jsou tak významnou součástí japonské kultury. Tehdy se ujal pojem *ukijo*, „uplývající svět“; v buddhistickém smyslu pomíjivý svět bolesti a strastí či smutku, v japonském kontextu měšťské kultury byl však tento pojem transformován do zcela opačné podoby: byl chápán jako svět radostí, kterých je třeba rychle užívat, dokud to uplývající život dovoluje. Vědomí pomíjivosti tak v Japonsku paradoxně vybízelo k užívání právě dané chvíle. *Ukijo* světa literatury našel svůj protějšek i ve výtvarném umění. Především v prostředí Eda (původní název dnešního Tokia), Kjóta i dalších větších měst se šířily *ukijoe*, obrazy prchavého světa, dřevořezy a malby tematicky spojené s atmosférou divadel, restaurací, čajoven či nevěstinců. Čtvrti s nevěstinci sloužily mužům všech společenských vrstev a pestrému rejstříku v různé míře solventních zákazníků odpovídala různá úroveň služebnic lásky. Jistěže mnohé donutila k této práci žalostná existenční situace, někdy byli rodiče sami nuceni prodat vlastní dceru. V zábavních čtvrtích však vyrostly také kultivované *gejši*, hrdé prostitutky vyšší třídy, jež si mohly dovolit demonstrovat vlastní nezávislost, odmítající nežádoucí nápadníky. Etiketa a vcelku luxusní život těchto *gejši* po formální stránce připomínaly zašlé časy dvorních dam. Aby byly elegantní, nesmály se nahlas, neotevřely ústa, aniž je zakryly rukávem, musely se zdržet pojmenování jídel, komponovaly básně. „*Pro každého je smutné, neumí-li psát, ale pro kurtizánu je to katastrofa, (...) je neštěstím, řeknou-li lidé, že nemá úhledný rukopis, nebo je nejistá v gramatice,*“ uvádí v roce 1678 Fudžimoto Kizan (Kizan 1678; 1958, s. 105). Etiketa

a pečlivě propracovaný rituál, který gejši dodržovaly a na něj musel také patron dbát, dodaly světu lepších prostitutek vytríbenost do té míry, že začaly vznikat příručky, pravidla sexuálních a erotických postupů (*šikidó*), jimiž se zákazníci měli řídit, pokud chtěli obstát, aniž by působili jako neohrabanci. Vybrané ženy polosvěta byly obdivované a pro své umění vážené, stávaly se dokonce vzory ženského kouzla. Půvabným gejšám byli muži ochotni obětovat mnoho, třeba celý majetek nebo i postavení. Mnohý nešťastník, který se zamiloval a jehož štěstí překročilo hranice zábavní čtvrti, zaplatil životem. Láska nesměla narušit odpovědnost vůči společnosti. V tokugawské době šógunát ve snaze maximálně zefektivnit dozor nad celou společností definoval povinnosti všech obyvatel v různých souborech etických norem. Zatímco ve čtvrtích „prchavého světa“ bujná zábava nebrala konce, měšťanky se měly řídit moralistním spisem *Škola ženy (Onna daigaku)*, který přesně stanovil, jak má probíhat výchova dívky, co žena nesmí a co musí. Důkladná sociální kontrola stvrdila druhořadé postavení žen; až do svatby musely poslouchat rodiče, po ní manžela a jeho rodinu a ve stáří vlastní syny. Manželka musela být skromná, střídmá a pilná. Neustále měla mít na mysli, že může být kdykoli zapuzena, kdyby byla chatrného zdraví, nebo snad neposlušná, neplodná, žárlivá či příliš povídavá. Žena mohla oficiálně požádat o rozvod pouze v případě, že by se její manžel dopustil těžkého zločinu. Ženské cizoložství mohlo být potrestáno smrtí, zatímco mužům se trpělo, když měli konkubínu, a to dokonce i doma. A podle možností se oddávali také radostem v zábavních čtvrtích, nijak výjimečně ani s mladými muži. V městských oblastech se dobře dařilo homosexuální subkultuře. Pohlavní styk mezi muži nebyl v předmoderních dějinách Japonska pokládán za nemravný zlozvyk či nemoc. Málomluvný z mužů užívajících si vzájemných sexuálních styků byl ovšem skutečný homosexuál – *onnagirai* („ten, co nesnáší ženy“), většina z nich byli tzv. *šódžinzuki* („znalci chlapců“), kteří si ovšem neodpírali ani radosti se ženami, jednalo se tedy z velké části o bisexuály. Již od počátku 11. století byli ke dvoru zvaní mladí pohlední muži k službám císaře i jako společníci k erotickým hrám. Také mniši buddhistických klášterech chovali něžné vztahy k žákům nebo novicům, mladičkým chlapcům (*čigo*), údajně proto, aby co nejtěsnějším spojením vytvořili trvalejší a hlubší duchovní svazky. Homosexuální aktivity v buddhistických klášterech inspirovaly literární žánr *čigo monogatari*, vyprávění o trápení a radostech lásky mezi mladičkou *čigo* a jejich duchovními vůdci. Když v 16. století přijeli do Japonska jezuitští misionáři, byli ohromeni mírou a otevřeností, s jakou se Japonci, ať už v klášterech či mimo ně, těmto „zvrácenostem“ oddávali. V dobách obdivu k samurajským ideálům mužství byla homosexualita nejen tolerována, ale přímo podporována jako čistší forma lásky a v 17. století už byly homosexuální vztahy integrální součástí společenských vazeb vojenské i náboženské elity. Lásce mezi muži se dařilo také kolem divadla *kabuki*, jehož herci ženských partů (*onnagata*) se často živili prostitucí, a ve městech byly rovněž veřejné domy s mladičkými prostitutky (*kagama*). Německý učenec Engelebert Kaempfer, který v Japonsku pobýval na konci 17. století, zaznamenal mezi své postřehy: „*Na hlavní ulici (...) stálo devět nebo deset domů, nebo spíš stánků, a před každým z nich seděl jeden, dva nebo tři chlapci tak mezi deseti a dvanácti lety, pěkně oblečení s naličenými tvářemi a zženštilými gesty*“ (Kaempfer 1712; 1982, s. 140). Vzor sličného jinocha (*bišónen*) se stal součástí japonské estetiky, ten pravý ideál byl ovšem velmi mladý. A právě v krátkodobosti jeho krásy, v její prchavosti spočíval charakteristický půvab: „*(...) život bišónen je jen jeden letní den, těsně před rozpučením květů. Až ho spatříš příště, bude z něj jen starý list. Jakmile se promění v mladého muže, čpícího genitáliemi, je po všem*“ (Inagaki 1974, s. 18). Mladí prostitutky z měst, kteří dosáhli dvaceti let, jednoduše svého řemesla zanechali, ale vzorovým kouzlem *bišónen* v samurajském pojetí byla smrt chlapce v okamžiku, kdy by jeho půvaby měly být zkaženy dospělostí. Mužská láska – *nanšoku* (doslova „barvy muže“) – měla různé podoby v závislosti na prostředí, v němž se vyskytovala. Erotické vztahy v klášterech odrážely laskavý postoj mistra k žákovi, samurajský prototyp *nanšoku* byl založen na

válečnickém pojetí mužství. Pro ně dokonce vznikl kodex *wakašudó* („cesta mladých milovníků“), který, podobně jako obecnější soubor zásad pro všechny samuraje – „cesta samuraje“ (*bušidó*), stanovil pravidla chování založená na povinnostech a vojenské loajalitě. Samurajské *nanšoku* je přirozeně poznamenáno nadřazeným postojem k ženám, samurajové proto hleděli přezíravě i na herce *onnagata* nebo prostitutky, kteří chováním napodobovali ženy. Láska hodná příkladného válečníka musela patřit sličnému jinochovi mužného vystupování. Propracovaná vytríbenost *nanšoku* poskytla tvůrči jiskru také uměleckým směrům: dramatickému a výtvarnému umění i literatuře. Herci divadla *kabuki* byli častou předlohou obrazům prchavého světa, lidová vyprávění byla plná rozličných forem milostných vzplanutí mezi muži, někdy velmi kuriózních. V Japonsku vznikla jako první na světě antologie klasické poezie a prózy oslavující homosexuální lásku – *Divoké azalky* (*Iwacucudži*, 1676), již zkomponoval věhlasný znalec literatury Kitamura Kigin. Ihara Saikaku, oblíbený autor literatury dráždivého obsahu, se nevyhýbal ani tvorbě „homosexuální literatury“ (*šudó bungaku*). *Velké zrcadlo mužské lásky* (*Nanšoku ókagami*) z roku 1687 „zrcadlí“ homosexuální dobrodružství válečníků, herců i buddhistických mnichů. Mnoha vydání se dočkal jeho *Největší rozkošník* (*Kóšoku ičidai otoko*, 1682) – román o životě syna zámožného obchodníka, který za svůj život poznal pár tisíc žen a několik set chlapců. Zejména tokugawská doba zanechala velké bohatství rozličných děl oslavujících nevázané radovánky, z nichž vyplývá, jak se hledělo na sex až do doby, než se Japonsko začalo ctižádnostivě modernizovat. Modernizace, vedená pod silným vlivem křesťanských civilizací, se zasloužila o naprostou proměnu v japonských etických hodnotách a začala potlačovat erotické aktivity, posuzované do té doby více než shovívavě. V rámci modernizace celé společnosti se na druhou stranu našli osvícenci i z řad mužů, kteří se přimlouvali za osvobození žen od morálních restrikcí středověku. Nebylo to pravidlem a ještě v první polovině 20. století byly odvážné ženy překračující hranice tradičních mravů skandalizovány. Společnost se této transformaci poměrně houževnatě bránila, tak jako reformátor Kita Ikki, který ve svých návrzích na reorganizaci společnosti, nazvaných *Plán na obrodu Japonska* (1919), hájil etablované kvality japonských žen. „*Jestliže zásady rytířů středověké Evropy vyžadovaly uctívat ženy a usilovat o jejich přízeň, ve středověkém Japonsku (...) žena přijala za své zásadu uctívat muže a usilovat o jeho přízeň. To je specifikum, které proniklo do celé společnosti a jejího života a udržuje se i v moderní době. V cizině ženy agituji za vlastní práva, naše ženy jsou věrné úkolu být dobrou ženou a moudrou matkou. Otázka postavení žen ve společnosti bude vyřešena, jestliže vytvoříme instituce, které budou garantovat ochranu ženského práva být matkou a manželkou národa. Učit ženu verbálnímu válečnictví by bylo znásilňováním její přirozenosti. (...) Každý, kdo viděl hloupou žvanivost západních žen, nebo pronikavé hádky Číňanek, musí být vděčný, že se japonské ženy neuchylují ze správné cesty*“ (Ikki 1919; 1958, s. 67–68). V celospolečenských změnách a pod tlakem nových organizací, jako byla kupříkladu Armáda spásy, Japonci objevili termín *waisecu* („obsceňita“) a vláda schválila v době Meidži několik zákonů potlačujících aktivity takzvaně odporující veřejným mravům. Homosexuální chování postavila mimo zákon, zakázala produkci a šíření pornografických obrázků i literatury a snažila se zakázat i prostituci. Ta se ovšem ještě dlouho své likvidaci bránila, ostatně striktnost úřadů na dodržování zákona proti prostituci se výrazně měnila v závislosti na politickém ovzduší. Když se například Japonsko ve třicátých letech 20. století intenzivně věnovalo přípravám na válku, samotná armáda podpořila nábor dívek, které měly sloužit vojákům pobývajícím mimo Japonsko. Armádních prostitutek (*džúgun ianfu*) bylo na sto tisíc, mnohé ovšem rekrutované z japonských kolonií, především z Koreje. Ani po válce neměla vláda čas prostituci potlačit, již týden po kapitulaci organizovala nový nábor dívek, tentokrát k službám okupačních jednotek. Aby se učinilo okupační správě zadost, byly nevěstince přejmenovány na „speciální obchody s jídlem a pitím“ (*tokušu inšokuten*). Zároveň se rozmáhala pouliční prostituce a kolem roku 1955 bylo v Japonsku na půl milionu dívek,

kteře provozovaly toto řemeslo. Na další nátlak demokratických hnutí přijala japonská vláda v roce 1956 zákon proti prostituci, což znamenalo faktický konec oficiální smířlivosti vůči zábavním čtvrtím a nevěstincům. V současné době je tedy prostitute nelegální a víceméně utajená. Homosexuální chování sice protizákonné není, ale dávno už se neteší oné staré shovívavosti a homosexuálové své zaměření raději nezveřejňují. Ve městech jsou sice podniky pro lesbické dívky a gaye, ale většina z nich má klubový charakter, do nějž mají přístup pouze členové. Nahota je posuzována mnohem přísnějším měřítkem, než jakému přivykly jiné národy civilizovaného světa. V Japonsku dodnes platí zákon o veřejných mravech z roku 1918, podle něhož nesmějí být na veřejnosti „vidět žádné anatomické detaily“. Japonci jsou ale v oblasti erotiky vynalézaví, a tak zatímco na televizních obrazovkách je i ženské poprsí překryto černým proužkem, tvůrci erotických komiksů se naučili, jak vyhovět zákonu a přitom uspokojit lačné čtenáře. Na kresbách nejsou vidět genitálie, ale svou funkci dobře splní jen náznak, který dává prostor k představám – třeba spodní prádlo nebo často se vyskytující chapadla chobotnic. V zástupných erotických prvcích se vlastně vrací dávný estetický ideál zastřeného, nedořečeného. Kreslíři nebo i tvůrci erotických „růžových filmů“ (*pinku eiga*) vytvářejí díla, která by i liberální pozorovatel mohl pokládat za zvrácená, a přitom se obejdou bez tělesných detailů. Libují si v zobrazování nestandardních erotických praktik, v sadomasochismu, bindingu a jiných, někdy značně brutálních technikách. Tak se potírání obscennosti a povinná pruderie zasloužily o vznik velmi rafinovaných erotických technik. Prostituce se v průběhu staletí rozvinula v Japonsku do zchytrale komplikovaných forem, což odráží výskyt specializovaných institucí a termínů užívaných v souvislosti s prodejnou láskou. Zatímco v Evropě za prostituci označujeme sexuální akt ženy vykonávaný dobrovolně za odměnu s kterýmkoliv partnerem, byl uvolněný sexuální život v Japonsku v rané historii, o kterém nacházíme svědectví v nejstarších spisech z 8. století (*Kodžiki, Manjóšú*), neprodejný a nelze ho označovat za prostituci, spíše za volnou lásku. Žena, často šamanka, jež v obci patřila všem a nikomu, se nazývala *ukareme* – „přelétavá ženština“, jedním slovem „poběhlice“, „poletucha“. Jiný termín z rané literatury je *saburuko* – „služebné děvče“. Podmínkou prodejné lásky bylo mládí a krása a krásná žena se nazývala *bidžin* nebo *bidžo*. Velmi brzy se vyvinula i mužská prostituce a hlavně v kláštřech a ve vojsku kvetla homosexualita, jejímiž objekty byli krásní jinoši (*bišónen*). V době vrcholné aristokratické kultury mezi 8. a 13. stoletím (doba Nara, Heian) byla sexuální uvolněnost pravidlem i v nejvyšších císařských kruzích a o volné lásce mezi dvořany, svázané více estetickými než etickými pravidly, se zachovalo mnoho literárních svědectví ve formě deníků a románů dvorních dam. Mít jednu hlavní a několik vedlejších manželek a pobývat i u konkubín bylo pro dvořana naprosto legitimní, ale i žena mohla mít více milenců, kteří ji navštěvovali pozdě v noci a odcházeli za svítání, jak dosvědčují milostné básně, jež se po takové návštěvě slušelo ženě napsat a odeslat se symbolickým darem. Životní styl dvorních dam a komorných (*tajú, cubone*) lze přirovnat ke kultivovaným hetérám starého Řecka. Právě archaickými tituly pro dvorní dámy se o pět set let později začaly skutečné nevěstky označovat. Ve středověku, na taženích s vojsky místních knížat, jež mezi sebou v období 12.–16. století neustále válčila, se válečnými hrdinkami stávaly „kněžky“ (*bikuni*) a potulné umělkyně provozující hudbu, zpěv a tanec. Nosily bílé pláště a široké klobouky, a proto se nazývaly „běličky“ (*širabjóši*). *Širabjóši* byly mnohdy ženy urozené, všestranně vzdělané a řádně vychované, jež ve válkách ztratily svou rodinu a ocitly se v nouzi. Hrdinný miláček japonského středověku Minamoto no Jošicune měl za věrnou družku právě *širabjóši* (jménem Šizuka Gozen), samotný císař Gotobain se stýkal s bílou kápí Kamegiku, statečný Soga Džúró, který vykonal slavnou pomstu za smrt svého otce, miloval běličku Tora Gozen, zatímco jeho bratr Soga Goró měl po svém boku oddanou běličku Šóšó. Všechny tyto ušlechtilé milenky, jež se dovedly obětovat za muže svého srdce, vstoupily do japonského umění a historie jako ideály oddanosti, věrnosti a krásy. Placená prostituce se pěstovala spíše v

obhroublých a málo kultivovaných vojenských kruzích, v armádách samurajů, kterým sloužily japonské žandarky a markytánky. Prostitutky se zdržovaly také v přístavech řek a na mýtech u průsmyků, přes které táhla vojska, a když na začátku 13. století vznikla vedle hlavního města císařského rodu Heiankjó (Kjóto) další metropole vojenských vládců daleko na východě v Kamakuře, bydlely na zastávkách podél této sedmisetkilometrové trasy, která se stala hlavní dopravní tepnou Japonska, nazývanou „Východní pobřežní cesta“ – Tókaidó. Na zastávkách Tókaidó řídili výnosný obchod místní boháči, kterým se říkalo „šéfové“ (*čódža*). Ti byli vojenskými pasáky („lampasáky“), a protože obchod kvetl jim i jejich ženám, termín *čódža* v jazyce zůstal jako synonymum pro milionáře. Ze samurajů a hlavně z potulných válečníků bez pána (*róninů*) se rekrutovali majitelé nevěstinců, které se od 16. století začaly zakládat podle vzoru profesních cechů ve vydělených čtvrtích měst. V Kjótu to byla čtvrt *Šimabara*, v Ósace *Šinbaši* a v Edu vzniklo na počátku 17. století několik domů při *Óhaši* před branami hradu. Když si rod Tokugawa zvolil za sídelní město Edo a jeho vojáci zde začali budovat hrad šógunů a sídla všech vojenských velmožů, kteří byli podle režimu *sankin kótai* (všechna knížata musela trávit každý druhý rok službou šógunovi přímo v Edu) do města nuceni dojíždět na půl roku až na rok jako rukojmí, zalidnilo se Edo armádami mužů bez rodin, kteří hledali zábavu. Několik samurajů bez pána si podalo žádost o založení „oddělené čtvrti“ (*kuruwa*) a šógunát (*bakufu*) jim v roce 1617 povolil vystavět a provozovat čtvrt nevěstinců na místě zvaném *Jošiwara* („Plán rákosí“), což byla pustá slatina asi deset kilometrů podél řeky Sumida na sever od šógunova hradu. Do roka čtvrt nevěstinců stála, obklopena mohutnými palisádovými zdmi a příkopy, přístupná pouze ústřední severní branou s dozorcem, který dbal na to, aby návštěvníci dodržovali pravidla provozu daná šógunátem: Do Jošiwary se zprvu nesmělo chodit inkognito a na déle než čtyřadvacet hodin, aby se v ní nemohli schovávat nepřátelé režimu, dále bylo nutné odložit v domech zbraně a nahlásit pohyb jakýchkoliv podezřelých osob na policejní komisariát. Přes přísná opatření zde vniklo mnoho nevěstinců – „zelených domů“ (*seiró*) i luxusních restaurací a hotelů (*ageja*) –, kde se klienti z třídy šlechty a samurajů seznamovali s dívkami. Celou Jošiwarou se od severu k jihu táhla široká „vnitřní třída“ Nakanočó, kde se konaly výroční slavnosti a průvody kurtizán, přinášející nejkrásnější podívanou ve městě. Dřevěná Jošiwara často podlehla až do základů ničivým požárům a v roce 1657 došlo k přestěhování celého areálu do Nové Jošiwary (Šin Jošiwara), nicméně čtvrt stále rostla. Už za sto let od založení v Jošiware pracovalo téměř 9 000 lidí, zatímco Edo se rozrostlo z malé vesničky o tisíce obyvatelích na největší město tehdejšího světa s více než milionem obyvatel. V Edu se vytvořila bohatá městská kultura prchavého světa orientovaná na kult divadla *kabuki* a kurtizán. I když podle oficiální hierarchie neměli herci ani nevěstky žádnou společenskou cenu a nesměli se stýkat s ostatními obyvateli mimo své působíště, pro obyvatele Eda byli obdivovanými hvězdami, stejně jako dnes fotbalové či filmové hvězdy. Restrikce uvalované na život měšťanů v době Edo byly tak přísné, že některé rysy jako hédonismus a lásku k luxusu lze přičítat právě omezením ze strany šógunátu. Příslušníci dvou ze čtyř společenských kast *ši-nó-kó-šó*, řemeslníci a obchodníci, mohli být kdykoliv pro urážku beztrestně probodnuti svévolnými samuraji, kteří chodili po městě s dvěma ostrými meči a typickým účesem muže – až k týlu vyholenou lebkou se zdviženým copem. Zatímco samurajové bez práce žili v palácích a dormitoriích svých pánů, měšťané nesměli stavět větší domy a používat přepychový nábytek, nemohli nosit drahé tkaniny a neměli se zabývat ani nečistými věcmi, jako je návštěva divadla či prohlížení pornografických obrazů. Ale jelikož právě oni měli v rukou bohatství, naučili se utrácet nesmírné sumy za neviditelné požitky, které se rozplynuly jako rosa. Vytvořil se zde kult drahé, nedostupné, nádherné, kultivované kurtizány, jež sice byla nevěstkou, ale oplývala duchem, noblesou a vtípem (*hari*) a měla právo odmítnout muže, který se jí nezamlouval. Styk s nevěstkou byl pro muže „chic“ (*iki*), dodával mu lesku a společenského uznání, protože užívat služeb veřejného domu patřilo k jeho základním životním potřebám, stejně jako jídlo a

pití, a kurtizána byla jen zboží, které si kupoval. Boháči z Eda i z venkovských provincií v Jošiware často totálně zbankrotovali. Obecným názvem pro prostitutky byl v době Edo čínský termín *keisei*, doslova „bořičky paláců“, „dobyvatelky“. Jiný termín o nich hovořil jako o „dívkách pro zábavu“ (*jūdžo*). Brzy se objevilo i pojmenování „děvka“ (*džoró*), jež však nemělo hanlivý přídech. Sex byl „normální“, navzdory konfuciánským reformám vlády, které opakovaně zakazovaly o sexu psát a kurtizány zobrazovat. Původní japonská kultura založená na přírodním polyteismu zvaném *šintó* a provázená otevřeným sexuálním liberalismem přežila staletí proměn pod vlivem kontinentálních systémů buddhistické víry a konfuciánské morálky téměř beze změn, takže její promiskuitní povaha byla v japonské společnosti dobře čitelná i po přijetí „osmera“ konfuciánské etiky, které stanovilo pořadí ctností takto: 1) oddanost k rodičům, 2) úcta k starším, 3) loajalita k nadřízenému, 4) věrnost v rodině, 5) zdvořilost k lidem, 6) spravedlivost v myšlení, 7) skromnost v jednání, 8) stud ve vystupování. Morální zásada číslo čtyři – věrnost – se předpokládala u manželky, která přicházela do rodiny svého muže jako služka, pečovatelka o jeho blaho a vychovatelka dětí. Muž ji mohl kdykoliv vrátit propouštěcím listem do rodiny původní, pokud by těmto požadavkům nevyhověla, ale sám směl na čtvrté přikázání kdykoliv zapomenout; záletníkům se proto říkalo „zapomněl na osmero“ (*bóhači*). Když se manžel do prostitutky zamiloval a chtěl ji z nevěstince vykoupit a vzít ji domů, pak mu ideální manželka naopak sháněla peníze na výkupné, prodávala své šaty a nechala hladovět děti. Takové manželky jsou popsány v dramatech té doby (například v *Sebevraždě milenců na Amidžimě* od Čikamacu Monzaemona) a slouží jako vzory japonské ctnosti. Také prostitutka byla považována za ctnostnou, pakliže poslouchala svého pána, protože prodejem do otroctví v dětském věku vlastně pomohla svým chudým rodičům z nouze. Ctnostný byl nakonec i majitel nevěstince, protože za dítě zaplatil a staral se o ně. Kurikulum nevěstky v zeleném domě mělo předurčený průběh: každý majitel nevěstince (*namuši*) vysílal na venkov a do chudinských čtvrtí své posly, aby mu vytypovali hezké dívenky, a pak si je jezdil prohlížet a kupovat od rodičů ve věku sedmi až devíti let na dobu dvaceti let za peníze, které byly pro chudé rodiče pomocí a pro něj rychle návratnou investicí. Majitel svěřil dítě jako učednici (*kamuro*) již dospělé kurtizáně, která si je vychovávala jako svou nástupkyni – učila ji psát, číst, zpívat a tančit a používala ji jako služtičku a poslíčka milostné korespondence. Když bylo učnici jedenáct či dvanáct let, vzali ji majitelé na čas k sobě na výchovu a záhy ji ještě jako pannu prodali za drahé peníze při obřadu zvaném „podávání vody“ (*mizuage*) jejímu prvnímu zákazníkovi. Kolem třinácti let věku tedy dívka postoupila do ranku „novicky“ (*šinzó*) a celou výbavu (krásná kimona i lůžkoviny) pro ni obstarávala hlavní kurtizána, patronka dívky. Po několika měsících mohla novicka avansovat do stupně „komorné“ (*cubone*), „slečny z komůrky“ (*hejamoči*), „slečny z apartmá“ (*zašikimoči*), nižší kurtizány zvané „mřížka“ (*kóši*), nebo dokonce nejvyšší kurtizány zvané „dáma“ (*tajú*). Rozdíl mezi „mřížkou“ a „dámou“ spočíval v tom, že mřížka se vystavovala ve výkladní skříni nevěstince za mříží a neměla právo vycházet ven, kdežto „dáma“ byla něco jako „call-up girl“, docházela za svými klienty, když si ji zavolali, do nádherných budoárů na hlavní třídě Jošiwary. Po roce 1760 se nejvyšší kurtizány nazývaly *oiran*, což je slovo etymologicky nejasné. Po reformách z konce 18. století se z bývalých číšnic z čajoven (*sanča*) a lazebnic z veřejných horkých lázní (*juna*), jež pracovaly mimo Jošiwaru bez licence, vytvořil nový vyšší rank prostitutky – *čúsan*. Hlavní kurtizánou (*tajú-oiran*) se nejúspěšnější kandidátky mohly stát už v patnácti či šestnácti letech, většinou však tohoto stupně dosáhly až později. Nejkrásnější kurtizány fungovaly jako reklama a symbol svého domu, mohly získat nejen vlastní erb, ale i dědičné jméno (*mjóseki*) tradované v zeleném domě a platil se za ně trojnásobek ceny (3 zlaťáky *bu*, tj. 3/4 *momme*) ve srovnání s obyčejnými komornými (*cubone*) či číšnicemi (*sanča*). Některá slavná jména se tradovala po více než deset generací, podobně jako u herců *kabuki*. Tak například jméno Takao z domu Miura nosilo jedenáct kurtizán. Dům Macubaja proslul kurtizánami jménem Segawa, dům

Nakamandžija měl dívky zvané Tamagiku, dům Kadotamaja si choval jedinou *oiran* jménem Komurasaki a zbytek tvořily desítky dívek nižších ranků. Bohatství domu se měřilo podle počtu *oiran*, některé zelené domy neměly žádné nejvyšší ranky. Slavný dům Ógija, jehož majitelem byl Uzaemon, měl podle propagačního letáku (*saiken*) z roku 1787 čtyři kurtizány na zavolání (*jobidaši oiran*), z nichž hlavní dědila jméno Hanaógi a druhá nejkrásnější jméno Takigawa, dále šest *čiusan*, pět *hejamoči*, čtyři *cubone* a šestašedesát *šinzó*. Na plakátku je také uvedeno jméno manažerky podniku – „bordelmamá“ (*jarite*). To byla většinou zasloužilá a vysloužilá dáma z podniku s organizačními schopnostmi a slečny se jí bály. V domě působila i „paní domácí“ (*kuša*). Ale ani ona ani další pracovníci nevěstince – vyhazovači („mládenci“, *wakaimono*), kejklíři („bubeníci“, *taikomoči*), mladé tanečnice (*odoriko*) a zralé hráčky na nástroje (*gejša*) – už na plakátu nejsou jménem uvedeni.

Nejvyšší „kurtizána na zavolání“ (*jobidaši tajú*) byla objednaná třeba na pět měsíců dopředu a zákazníci se přepláceli, aby získali její přízeň. K elegantním gestům (*cú*) šviháka (*otokodate*), protřelého ve zvyklostech „města beze spánku“, patřilo přenechat svou objednanou kurtizánu na jeden večer příteli, ba i sokovi. *Tajú* či *oiran* „na objednávku“ vycházela ze svého domu vykoupána a nalíčena, s pečlivě učesanými vlasy vyzdobenými jehlicemi a hřebeny, vystrojena do šatů nejnovější módy s velkým uzlem brokátového pásu zavázaným na bříše, což byl odznak její profese (**obr. 28**). Doprovázely ji služka (*cubone*) či novicka (*šinzó*) a dvě malé učednice (*kamuro*). V horkých dnech či za deště nad ní nesl na dlouhé tyči jako nad kněžnou deštník její posluhovač a bodyguard – „mládenec“ (*wakaimono*). *Oiran* se svým průvodem se na vysokých dřevácích nesla pomalými obřadními krůčky se špičkami směřujícími dovnitř a „útkroky do osmičky“, odhalovala bílé nožky, jež byly spolu se šijí největšími tělesnými lákadly (ne tedy zadek či prsa). Když se po dlouhé době dostala do přepychového seznamovacího hotelu (*ageja*) na hlavní třídě, usedla na čestné místo v salonu, kde na ni při „prvním setkání“ (*šokai*) čekal nový klient, jenž směl sedět u dveří a prohlížet si ji. Dívka s ním nepromluvila, ani se na něho nepodívala, pouze seděla a usrkovala *saké*, které jí muž podal na znamení zasnubního obřadu. Kurtizána nikdy nesměla před svým zákazníkem jíst. Poté, co v místnosti proběhla zábava svěřená žonglérovi a tanečnickovi, odešla dívka s mužem na lůžko, ale při prvním ani druhém setkání s ním nesměla mít intimní styk, ačkoliv za ni zaplatil plnou cenu. Teprve při třetím setkání povolila a z nápadníka se stal její stálý klient, „přízeň“ (*nadžimi*). Klient – většinou kníže (*daimjó*) nebo vyšší či nižší vojenský šlechtic (*samuraj*, *hatamoto*) či bohatý měšťan (*čónin*) – musel dávat všemu personálu bohaté spropitné a získat slečninu milost. Následovala „výměna zástav“ (*šindžú*), což znamená doslova „nitro srdce“. Byl to vlastnoručně kaligrafovaný milostný dopis, ve kterém dívka novému pánovi přísahala věrnost a stálou lásku až za hrob; říkalo se, že prvních šedesát milostných dopisů je pro kurtizánu dobrým cvičením v kaligrafii a pak už ji jen nudí. Jako další zástavy posílala kurtizána svému pánovi ustřížené vrkoče, vlastní krví psané básně, kousky nehtů a nakonec i celý prst. Bezprsté kurtizány patřily k nejvášnivějším. Nejlepší případ nastal, když se pán na dívku ulakomil, vykoupil ji z otroctví v zeleném domě a vzal si ji domů, anebo jí koupil domek, kde si ji vydržoval. Nejhorší případ nastal, když se do sebe milenci opravdu zamilovali, ale společný život nebyl možný kvůli nedostatku peněz na další návštěvy nebo na výkupné – to pak končivalo tajnou společnou sebevraždou milenců, nazývanou také „nitro srdce“ (*šindžú*). Tyto tragické sebevraždy představovaly v době míru nejhorší skandály, protože byly úředně přísně zakázané. Kolem šestadvaceti let věku kariéra nevěstky končila a ona se mohla šťastně provdat (většinou za některého svého klienta na venkov, kde neznali její minulost) nebo se vrátit domů, pakliže svému pánovi nedlužila peníze. Ale většinou byla zadlužena, neboť musela ze své gáže platit majiteli nevěstince nájemné za své apartmá. Podle smlouvy byla totiž povinována svému pánovi každý den (s výjimkou tří ročních svátků) „vymilovat“ od zákazníka základní výdělek, jinak se nevyužitá směna proměňovala v dluh u majitele. Tak se mohlo stát, že méně šikovná či méně atraktivní

nevěstka musela v nevěstinci přesluhovat jako služka či vydělávat peníze ve stále nižším ranku jako „dívka na pokraji“ (*haši*) až do pozdního věku. Někdy odcházela mimo čtvrt' a vydělávala si ilegálně jako lazebnice (*juna*) nebo dívka z čajovny, číšnice (*sanča*). I proti těmto „černým“ erotickým pracovnícím však šógunát prováděl zátahy a ve stovkách je zaháněl zpátky do Jošiwary, kde byly pod kontrolou. Úroveň kurtizán, jejich vzdělanost a vysoká kultura vystupování, jež dosáhla vrcholu koncem 18. století, postupně upadala. Docházelo také k inflaci prostitute a místo sedmi špičkových *oiran* kolem roku 1775 bylo o padesát let později registrováno už 150 *oiran* nejvyššího stupně. I na tiscích *ukijoe* z té doby je vidět postupný úpadek elegance prvních dam edského podsvětí. Stejný rozmach kvantity na úkor kvality byl mezi lety 1775–1825 patrný i v literární a nakladatelské produkci. Vycházelo čím dál více tisků i knih, ale jejich úroveň neustále klesala. Teprve v roce 1871, po svržení šógunátu a restauraci císařské moci reformami Meidži z roku 1867, došlo k zrušení prostitute a všech dluhů otrokyň v licencovaných čtvrtích lásky vládním výnosem, který argumentoval, že stejně jako dobytek nemůže platit svému majiteli za to, že ho chová, nemohou majiteli přece platit vydržovaná děvčata. Zrušení prostitute se proto přezdívalo „dobyččí výnos“. Prostituce byla přesto v Japonsku trpěna dál, znovu vykvetla zejména po americké okupaci země na konci druhé světové války a dnes se odehrává v takzvaných „tureckých lázních“ a „soap landech“, které se bezpečně poznají podle prastarého symbolu – jívy v kořenáči u dveří podniku. (Helena Honcoopová – Klára Macúchová)

sexualita, erotika a manželství v Koreji, nejstarší životní filozofie a náboženské představy obyvatel Koreje – *animismus* a *totemismus* – měly svůj původ v uctívání živých bytostí i neživých věcí, ve víře v duchy, ve vztahu k přírodě a vesmíru. Tato prehistorická náboženství (společně se šamanismem) nevymizela ze života lidí ani po příchodu *konfucianismu*, *taoismu* a *buddhismu*, jež měly, alespoň ve vyšších vrstvách korejské společnosti, podstatnější vliv. *Šamanismus*, i když je dnes spíše chápán jen jako součást kulturního dědictví, zanechal přesto v korejském vnímání světa podstatné stopy, projevující se dodnes především úctou k světu živých i mrtvých (**obr. 5**). Z nábožensko-filozofických systémů, které se do Koreje dostaly přes Čínu v době Tří království, měl po mnoho staletí největší vliv *buddhismus*, uplatňovaný pod královskou patronací až do 14. století jako státní náboženství (**obr. 10–12**). Buddhismus se pro svou tolerantnost nestavěl proti původním náboženstvím, jeho laická podoba dokonce absorbovala různé prvky lidových představ. Pronikl do všech oblastí kultury a jeho vliv na literaturu se projevuje v různé míře v celých dějinách korejského písemnictví. Do života korejské společnosti se zřejmě nejvýrazněji otiskl *konfucianismus* a jeho pět základních vztahů, které vymezovaly mezilidské vazby od panovníka až po kastovně nejnižší. Jejich danost a neměnnost dávaly vládcům možnost přehledně kontrolovat společnost a určovaly mimo jiné i vztah muže a ženy. Zároveň se však konfucianismus zasloužil o rozvoj vzdělanosti, kultivovanosti a stanovil měřítko pro ideální lidské chování, na nichž stává korejská společnost i v dnešní době. Systém vzájemného ručení, soudržnost velkých rodin a úcta k starším mnohdy účinně nahrazují dosud velmi „děravý“ sociální systém. Konfuciánské představy muže i ženy dostávaly v průběhu staletí konkrétní obrysy: muž – vzdělanec, válečník, pomocník trůnu – a na druhé straně žena – ctnostné, jemné, něžné a věrné stvoření. Předepsané vlastnosti sice nemohly nikdy úplně korespondovat s realitou, ale od počátku dynastie I (1392–1910) se velmi dbalo na to, aby se alespoň ženy z vyšších kruhů ideálu přiblížily. Snad proto se v korejské literatuře objevují tak často postavy žen a dívek bojujících za vlastní štěstí, jemuž jsou kladeny překážky ze strany rodiny či obecných konvencí. Skutečný i fiktivní stav mužského a ženského světa souvisel se sociální strukturou a nepochybně i s existencí konkubinátu, v němž mohl bohatý a urozený muž mít kromě hlavní ženy i ženy vedlejší (což vedlo ve velkých rodinách k řevnivosti mezi manželkami), a nadto si mohl užívat s *kisäng* – ženami bavícími tancem a zpěvem a někdy i sexuálními službami (korejská obdoba japonské gejši nebo řecké hetéry) (**obr. 13–17**). Sňatky byly smluvené a

žena mohla být vrácena rodičům, pokud se provinila (existovalo sedm důvodů pro propuštění ženy), čímž se stala předmětem všeobecného opovržení. U vedlejších manželek byl rozvod ještě jednodušší, a tak se mnohé z nich snažily zaujmout svého pána a zapudit hlavní ženu. Důvodem byl i fakt, že děti konkubín patřily podle práva hlavní ženě a vedlejší žena byla podřízena paní domu. Tento problém a z něho vyplývající konflikty bývají i častým námětem literárních děl – uveďme alespoň nejznámější *Vyprávění o královně Inhjon (Inhjon wanghu čon)* a Kim Man-džungovo *Putování paní Sa na jih (Sassi namdžonggi)*. Zápletka obou děl je stejná: vedlejší žena využije neplodnosti hlavní ženy a nejrůznějšími intrikami dosáhne jejího vyhnání. Kromě rozvedených žen byli ze společenského života prakticky vyloučeni i svobodní muži, kteří neměli ani právo nosit vlasy vyčesané, nýbrž jen rozpuštěné. Podotkněme ještě, že žalostné bylo také postavení vdov, které se na rozdíl od mužů nemohly znovu vdát (toto nařízení trvalo až do konce 19. století) a musely dbát na svou pověst. Proto také mnohé dobrovolně ukončily život sebevraždou, čemuž byla obecná morálka nakloněna. (V „nižší“ literatuře se však už od raného středověku objevují komicky laděné příběhy o „ctnostných“ vdovách přijímajících v noci mnichy nebo literáty, v nichž se autoři vysmívají lidskému pokrytectví a zároveň i tomuto nesmyslnému nařízení.) Stručně řečeno – korejská žena, stejně jako žena v Číně, byla od svého narození až do smrti podřízena třem mužům: nejprve otci, po sňatku manželovi a po jeho případné smrti synovi. Teprve od počátku 20. století, kdy se země otevírá vlivu evropských myšlenkových proudů, objevují se „západní“ představy o emancipované ženě, svobodném sňatku a sňatku z lásky. (Miriam Löwensteinová)

sexualita, erotika a láska v oblasti starého Předního východu, lidé, kteří obývali ve starověku různé krajiny Předního východu, neznali ve vztahu mezi mužem a ženou žádný abstraktní pojem mravnosti. Z mytických příběhů bychom dokonce mohli usuzovat, že v časech, kdy se bozi ještě chovali jako lidé (antropomorfismus), převládaly mravy volné a nespoutané, jež se však postupně kultivovaly. Tyto sumerské a akkadské literární skladby, zejména v částech líčících namlouvání a svádění nedospělých a dospělých božských párů (Enlil a Ninlil, Enki a Ninchursanga aj.), patrně ustavují a zároveň zrcadlí normy mezilidských vztahů, sexuálního a erotického chování. Bůh Enlil (sumersky „pán vítr“; akkadsky rovněž Enlil nebo Ellil), jenž později stanul na čelném místě sumersko-akkadského panteonu, sváděl jako chlapec na loďce mladičkou Ninlilu. Podle některých sumerských mýtů je Enlil pokládán za organizátora světa a stvořitele člověka, v jiných jsou vyličeny jeho sexuální a erotické vztahy k bohyním Ninlil a Sud. Po milování s mladičkou bohyní Ninlil, která právě dospěla, se Enlil stal nečistým, a byl proto vyhnán shromážděním bohů ze svého města Nippuru. Ninlil, která již nosila v lůně Enlilova syna Su'ena, se vydala za ním. Enlil, zřejmě v obavách před dalším znečištěním a hněvem bohů, se jí snažil vyhnout. Teprve když se dověděl, že je těhotná, miloval se s ní znovu a zplodil boha Nergala; situace se posléze dvakrát opakovala a Ninlila porodila bohy Ninazua a Enbilulua. S bohyní Sud se Enlil oženil a zplodil s ní dceru Nisabu-Ašnan, bohyni písařství a personifikaci obilí. Enki (sumersky „pán země“; akkadsky Ea, „živoucí“) byl v sumersko-akkadské mytologii bohem moudrosti a magie, vládcem podzemního sladkovodního oceánu Abzu, dárce hojnosti vod i bohem plodnosti. Jeho sexuální život a vše, co z něj povstalo, zachycuje zejména sumerský mýtus Enki a Ninchursanga – bývá interpretován jako příběh o nastolení zákazu incestu, vzniku exogamie a vytvoření podmínek pro rozvoj lidské společnosti a civilizace. Líčení začíná na „panenském a čistém“ ostrově Dilmunu před vznikem civilizace. Ze spojení Enkiho a Ninsikilly (střídavě je nazývána Nintu, Damgalnunna, Ninchursanga), jeho dcery a zároveň manželky, se zrodila bohyně Ninsar, s ní zplodil Enki bohyni Ninkurru, s kterou pak zplodil bohyni Uttu. Tehdy zasáhla bohyně Nintu a varovala Uttu před Enkiho sexuální nenasatností. Enkimu se podařilo k Uttu dostat v přestrojení za zahradníka. Ninchursanga však zabránila Uttu v početí a z Enkiho sémě vyrostlo osm rostlin. Když Enki rostliny spatřil, snědl je a

onemocněl. Ninchursanga ho proklela a skryla se před ním. Na Enlilovu žádost a pod příslibem odměny se vydala Ninchursangu hledat liška. Přivedla ji k nemocnému Enkimu, jemuž Ninchursanga porodila osm bohů, kteří vyléčili jeho osm nemocí. Jakýmsi vzorem či modelem dívky, milenky i zkušené ženy byla bohyně Inanna; jejími archetypy v prehistorických zemědělských kulturách byly zřejmě bohyně lásky a plodnosti, které byly zpodobovány s obnaženými nadry (**obr. 6, 8, 9**). Inanna často střídala a opouštěla své partnery, ale dokázala se mstít celé zemi, když byla ve spánku zneuctěna zahradníkem Šukalletudou (v eposu Inanna a Šukalletuda). Ostatně v *Eposu o Gilgamešovi* vyčítá urucký král Gilgameš babylónské Ištaře, že měla mnoho milenců a všechny nakonec opustila. V témže eposu byl divoch Enkidu „polidštěn“ opakovaným milováním s uruckou prostitutkou. Tato a mnohé další zmínky v sumersko-akkadských mýtech dokládají, že i na Předním východě byla prostituce běžným jevem. Kromě profánní prostituce, tedy poskytování pohlavního styku za odměnu, byla zde neobyčejně rozšířena posvátná (kultovní) prostituce. Obě formy jsou transkulturní a mají hluboké, pravěké a starověké kořeny. Posvátné milování bylo praktikováno ve většině starých loveckých a zemědělských kultur a civilizací a pohlavní akt spojený s rituálem zde sloužil k udržování a znovuobnovování plodnosti a k uchování božského řádu světa. Tak tomu bylo i na Předním východě: v sumerském mýtu *Enki a řád světa* patřila posvátná prostituce k božskému „řádu světa“ a objevuje se v seznamu civilizačních pojmů (sumersky *me*), jimiž bůh Enki obdaroval v opilosti bohyni Inannu. V chrámových komplexech starověkých mezopotamských měst (Babylón, Kiš, Nippur, Sippar aj.) existovaly uzavřené domy s příbytky žen provozujících chrámovou prostituci. Kultovní zdůvodnění pohlavního styku s kněžími, králem a dalšími muži není zatím zcela jasné a zdá se, že podobné soulože v sakralizovaných prostorách (akkadsky *gagim*) měly zřejmě rituální charakter. Posvátné prostitutky (hieroduly) tvořily skupinu poměrně vysoce postavených kněžek (sumersky *lukur*; akkadsky *naditu*), které byly chráněny zvláštními právními předpisy. Za vlády babylónského krále Chamurapiho mohly například jako jediné ženy ve společnosti volně nakládat se svým majetkem, uzavírat smlouvy a obchodovat. Hieroduly pocházely z královských rodin nebo z rodin příslušníků dvorské družiny a vyšších úředníků. Posvátná prostituce byla součástí náboženských svátků a slavností, především v čase podzimní a jarní rovnodennosti. Hlavním smyslem slavností, které provázely zčásti i orgie konané na počest bohyně plodnosti Inanny, bylo udržování a znovuobnovování plodnosti. Obřad posvátného sňatku souvisel se zikkuratem – s chrámovou věží, na jejímž vrcholu stál chrám (akkadsky *zikkurratu*, *sikkurratu*, podstatné jméno odvozené od akkadského slovesa *zakáru*, „vyčínat, tyčit se“). Zikkurraty se stavěly od sumerských dob na přelomu 4. a 3. tisíciletí př. n. l. až zhruba do roku 500 př. n. l. a byly v mezopotamských (i elamských) městech hlavní hmotnou i duchovní dominantou, neboť byly obvykle zasvěceny městskému bohu, od něhož se očekávalo, že zajistí obyvatelům štěstí a prosperitu v pozemském i posmrtném životě. Byly proto i častým tématem oslavných skladeb. Vyvýšené chrámy mělo ve 3. tisíciletí př. n. l. každé větší sumerské město. V Eridu uctívali Enkiho, v Nippuru Enlila s Ninlilou, v Uruku Ana s Inannou, v Kiši Ninchursangu, v Larse Utua ... Nejslavnější a největší sumerský stupňovitý chrám stál v Uru. Byl zasvěcen králem Urnammuem (2111–2094 př. n. l.) bohu Měsíce Nannarovi. První sumerští vládcí chodili do chrámů a spolu s ostatními kněžími (bez výsadního postavení) se účastnili hromadných kultovních obřadů. Vládce byl pouze veleknězem. Na sklonku 3. tisíciletí př. n. l. se králové v Uru prohlásili za boží nástupce na zemi, stali se sami bohy. Stupňovité chrámy s nepřístupnou svatyní na vrcholu chránily před zraky nepovolaných především tajemný rituál „posvátného sňatku“. Tento obřad měl krajinně zajistit plodnost a úrodu v následujícím vegetačním období. Opakoval se proto každým rokem koncem března nebo počátkem dubna (časově tedy spadl přibližně do období křesťanských velikonoč). Rituální milování sledovali podle sumerských a babylónských představ sami bozi, kteří prý kdysi dávno lidem poručili

kopat kanály, vršit hráze a také stavět svatyně na zděných terasách. Kromě kultovní prostituce existovala v Mezopotámii i prostituce profánní, provozovaná šenkýřkami a dalšími ženami v hospodách. I zde však šlo o činnost často zdůvodňovanou oslavami bohyně plodnosti Inanny a bohyně piva Ninkasy, které provázely bujaré pijácké písně. Profánní a kultovní prostituce je doložena i v Kanaánu v souvislosti s oslavami bohyně úrody a pohlavního života Astarte u Foiníčanů a Pelištejců (Iz 23, 15–16; Na 3, 4–6 o asyrském městě Ninive). Na dvorech asyrských králů existovaly od 15. století př. n. l. i harémy, jejichž vnitřní život upravovaly zvláštní zákony. V mezopotamských civilizacích byl harém sídlem královny matky, královny manželky a královských konkubín, které byly často dcerami spřátelených nebo vazalských vládců. Vnitřní život v harému osvětluje sbírka ediktů z doby vlády asyrského krále Tiglatpilešara I. (1114–1076 př. n. l.), která stanovuje pravidla pro královský dvůr a harém. Sbírkou obsahuje třiatdvacet ediktů ze 14.–12. století př. n. l., z nichž nejstarší pochází z doby vlády Aššur-uballita I. (1365–1330 př. n. l.). Smyslem většiny ediktů je chránit osobu krále před všemi kontakty, které byly považovány za rituálně nečisté. K panovníkovi se nesměla přiblížit žádná osoba bez svolení správce paláce, který se musel řídit stanovenými pravidly: například nesměl dopustit, aby se ke králi přiblížila konkubína v době menstruace. Chování konkubín se řídilo ještě mnoha dalšími pravidly, která měla především zabránit hádkám a sporům. Například: „Každá z žen v harému přebývá ve vlastní místnosti. Její šat musí být čistý a vlasy učesané. Do cel žen, jídelen a koupelen vstupují jako sluhové (jenom) eunuši, jiní muži je přijímají ve zvláštních ložnicích. Kdo v harému nevěstku zraní tak, že nemůže souložit, potrestán bude ranami holí. Nevěstka (charimtu) nesmí vycházet z paláce. Tvář si může zahalit závojem, jenom když opustí harém s mužem, který ji odvede za účelem sňatku. Tehdy ji propustí na svobodu. Děti zemřelé nevěstky dědí stejný díl majetku jako její bratři.“ Eunuši, kteří měli přístup do harému, směli s konkubínami mluvit jen v přítomnosti správce paláce a pouze ze vzdálenosti sedmi kroků. Nežádoucí styk konkubíny byl trestán zbičováním vinice i jejího společníka. Konkubínám bylo také zakázáno, aby dávaly svým služebným dary ze zlata, stříbra nebo drahých kamenů. Své služebnice mohly potrestat jen se svolením krále a nesměly nařídít jejich usmrcení. Postavení královny manželky a matky bylo svobodnější. Obě měly své vlastní rozsáhlé domácnosti a samy spravovaly někdy značně veliký pozemkový majetek. Pokud jde o majetkové poměry, nestrádaly asi ani konkubíny: dokumenty z novoasyrského období zaznamenávají transakce, podle nichž některé z konkubín kupovaly například domy a otroky za vysoké částky stříbra. Vydržování harému bylo výsadou panovníka a ani vysoce postavení a bohatí lidé harémy neměli. V palácových prostorách s harémy a prostitutkami byly nalezeny také předměty (pečetítka, sošky) s erotickou tematikou. S provozem harému, ale nejen s tím souvisela existence eunuchů (Browe 1936, Seedorf 1996). V Asýrii i Babylónii měli totiž kastrování muži významné postavení na královském dvoře i v kultu. Na dvoře babylónského panovníka Chammurapiho byli eunuši osobními služebníky krále. Mohli adoptovat děti a dva paragrafy (§ 192 a § 193) Chammurapiho zákoníku upravují práva a povinnosti dítěte, které adoptoval eunuch. V asyrské říši (rovněž v Číně nebo v antickém Římě) zastávali eunuši významné funkce v administrativě, dokonce i funkce guvernérů. Úředník s titulem *ša réši* („hlavní eunuch“) patřil k šesti nejvýznamnějším úředníkům centrální vlády. Na asyrských reliéfech se liší eunuši od ostatních hodnostářů svou bezvousou tváří a obtlouklou postavou. V kultu působili jako zpěváci, hudebníci nebo prostitutí; prostituce byla spojena především s kultem bohyně Išтары (Inanny). Krásný eunuch vystupuje v mýtu o sestupu bohyně Išтары do podsvětí: svým zjevem obměkčil srdce vládkyně podsvětí a ona zajatou bohyni propustila. Společenský status eunuchů byl však považován za ponižující a v asyrském právu patřila kastrace k nejkřutějším trestům. Opozření a moc, tato dvojakost jejich postavení, byla nepochybně psychickou zátěží, která u některých z nich přerostla do nezřízené touhy vládnout a ovládat. Ne vždy proto vycházel kalkul, že lidé, kteří nejsou vázáni rodinnými svazky, budou věrně a

oddaně sloužit pouze svému panovníkovi: například na dvoře achaimenovských králů, kde eunuši dosahovali i nejvyšších státních funkcí, vedly jejich moc a intriky často k vraždě panovníka nebo právoplatného dědice trůnu. Ve starozákonních představách byla proto Mezopotámie „zemí smilstva“ a „velikou nevěstkou“, kterou Bůh spravedlivě potrestal úplnou zkázou (srov. Novozákonní Zj 17–18). Podle *Starého zákona* (Gn 19) byla hříšná města v údolí Jordánu poblíž Mrtvého moře – Sodoma (hebrejsky Sedóm), Gomora a další – zničena zemětřesením a ohnivým deštěm za hříchy svých obyvatel. V Sodomě zůstal ušetřen jediný spravedlivý v městě hříšníků – Abrahamův příbuzný Lot s rodinou – až na Lotovu ženu; ta se přes zákaz andělů vyvádějících je z nebezpečí ohlédla a proměnila se v solný sloup. V pozdější tradici jsou Sodoma a Gomora často uváděny jako příklad trestu za bezbožnost, prostopášnost, smilstvo a jiné neřesti. Nicméně projevy erotického chování (polibky, hlazení a soulož) patřily na Předním východě dokonce mezi „božské moci“ (sumersky *me*) tvořící „řád světa“. Pohlavní orgány muže a ženy – penis erectus a vulva – označovaly v klínovém písmu jako determinativy odlišné rody vlastních jmen. Předehra před pohlavním spojením (koupání, vonění a strojení „nevěsty“) byla v některých chrámových obřadech (například při posvátném sňatku) významnou součástí kultovního života. Pečetítka, sošky a vzácněji i reliéfy s erotickými scénami objímajících se a souložících párů byly objeveny nejen v obytných domech, ale převážně v chrámových komplexech ve městech Uru, Nippuru, Aššuru, Ninive a dalších. Patří sem i reliéfy a plastiky „nahých bohyň“ v jednoznačných autoerotických pozicích a scény s pedofilními, homosexuálními a pederastickými motivy. Základním projevem erotického chování byl polibek (sumersky *ne-su-ub*; akkadsky *našáqu*) na „malé, nezkušené“ nebo naopak na „zralé a plné“ rty, jenž předcházel hlazení a pohlavnímu spojení. Ženský klín i penis byly „čistými, sladkými a medovými“ částmi těla, dokonce „zdobenými polodrahokamy“ (například v mýtu o sestupu Inanny do podsvětí). Z hlediska mezopotamské kosmogonie je zajímavé, že erotické jednání bohů i lidí bylo možné jenom v pozemské sféře, a nikoli na nebi. Takzvaná erotická omina (věštění) dokládají i polibky na pohlavní orgány, stehna, lýtka a chodidla a také onanii. K dokladům sexuálního chování náleží i mezopotamská „milostná kouzla“, která sloužila k posílení mužské potence a k odstranění frigidity žen pomocí afrodisiak (nápoje, masti, potírání olejem), a různé erotické pomůcky („kameny lásky“, umělé faly). Součástí takových „kouzel“, která prováděli léčitelé, byla i zařikávání s vulgárními pornografickými obraty. Erotický poměr mezi mužem a ženou označovala v biblických textech *Starého zákona* celá řada výrazů, doklady o sexuálním milování jsou však poměrně vzácné (Př 5, 19; 7, 18), stejně jako doklady o sexuálním chování („žádost“ 1 Kr 9, 19; 2 Pa 8, 6) a nezávazné lásce (Oz 8, 9; Ez 23, 5; Jr 4, 30). Láska byla podstatnou charakteristikou osobnosti Boha, který často vystupuje a jedná jako muž dvořící se alegorické dívce nebo nevěště. Chválu milované a milostnou touhu obsahuje *Píseň písni*, jedna z nejkrásnějších skladeb milostné poezie starého Předního východu i světa. Základem společnosti ve staré Mezopotámii byla rodina; úzké i širší příbuzenské vztahy měly zásadní ekonomický význam, posílený ještě tradiční orientální soudržností, přesahující rámec běžné nezbytné solidarity. To je pojetí, jež v tomto regionu přetrvává dodnes. Ve 3. tisíciletí př. n. l. zaznamenáváme přežívání větších, původně snad ještě klanových společenství ve „velkorodinách“ (sumersky *im-ri-a*, akkadsky *kimtu*), řízených při soužití více generací staršími muži. Takové uzavřené velkorodiny byly výhodné, protože kolektivně vlastnily půdu a možná i jiné výrobní prostředky a nástroje (například pluh a potahy). V období sumerských městských států se mohly prostřednictvím svých „vůdců“ obracet i na příslušné úředníky (*sum. nu-banda*) v chrámových hospodářstvích, kteří jim poskytovali pracovní síly a prostředky v obdobích nárazových prací (stříhání ovcí a koz, sklizeň, orba, údržba umělých závlah apod.). Na druhé straně paláce a chrámy vymáhaly od velkorodin naturální dávky a odvody (jakési „desátky“), například za připojení polí k důmyslné vodohospodářské soustavě zdrží, stavidel a přívodních kanálů. Samostatné

(nukleární) velkorodiny odvozovaly svůj původ od společného předka; jejich rozvětvený genealogický strom však nebyl uzavřen příchodu dívek a chlapců z jiných „rodů“. Konkrétní příbuzenské vztahy v přímé linii však známe jen povrchně ze záznamů o naturální mzdě a redistribuci textilií (plátno, vlněné tkaniny, ovčí rouno), obilí a jiných potravin, včetně piva. Údaje o linii „děd – otec – syn“ se dochovaly vzácně v seznamech pracovníků, zaměstnaných při kolektivních pracích celé „občiny“, řízených opět palácovými a chrámovými správci. Matky žijící v rodinách byly od pracovních povinností osvobozeny, vdovy se sirotky musely naopak pracovat (hlavně v textilních dílnách a ručních mlýnicích), aby zajistily obživu sobě i svým potomkům. Další důležitý zdroj informací o přímém příbuzenství nalezneme v klínopisných legendách pečetiček a na kolofonech (závěrečná poznámka písaře na konci tabulky s údaji o obsahu, způsobu pořízení, o osobách aj.) tabulek. Vyplývá z nich, že řada povolání přecházela v rodinách z otce na syna (písaři, obchodníci, kněží, vybraná řemesla). (Jedinou možnost, jak podobné údaje můžeme vůbec získat, představují obtížné a zdlouhavé prosopografické výzkumy, které jsou zatím v klínopisném bádání vzácné, málokdo má totiž tolik trpělivosti, aby se jim věnoval. Výsledky jsou ovšem někdy zajímavé. Například ve městě Šuruppaku, kde vedle sebe žily sumerské i semitské rodiny, máme nejstarší doklady o protekci a korupci.) Zakládání nových, vzájemně propojených rodin mělo ve 2. a 1. tisíciletí př. n. l. mělo za úkol zabránit neblahým důsledkům dědického práva, vedoucího k drobení majetku, poněvadž každý dospělý syn měl nárok na otcovský podíl. Po sňatku bylo totiž možné půdu a další nemovitosti převádět nebo prodávat pouze v rámci rodiny. I když se v jednom z „reformních“ opatření lagašského krále Irikaginy (Uruinimginy, Urukaginy; 2351–2342 př. n. l.) tvrdí, že „za zlořádu dříve měla žena dva muže“, nemůžeme mnohomužství (polyandrii) v žádném případě považovat za obecně rozšířenou. Typická mezopotamská rodina byla patriarchální a monogamní, a to i na vladařských dvorech, kde například u Asyřanů existovaly od poloviny 2. tisíciletí př. n. l. harémy. Harémové konkubíny sice měly ochranu a požívaly celé řady výsad, nikdy však na postavení byť „vedlejší manželky“ nedosáhly. Po otci měl v rodině velký vliv nejstarší syn, uplatňoval ho zvláště vůči svým sestrám. V sumerské epické básni o tažení uruckého pána Bilgameše (Gilgameše) do Libanonu (?) proti strážci cedrového lesa nabízí Bilgames démonickému Chuvavovi ještě před jeho zabitím na usmířenou za ženy obě své sestry, z nichž ta mladší měla zřejmě „tlusté pozadí“ a již v rodině říkali něžně „Fíček“ (*Peštur*). Nabídka se asi netýkala sňatku, ale opět pouze možné přítomnosti cizích milenek v Chuvavově domácnosti. Velkým zdrojem poučení o sumerské a akkadské rodině jsou též stvořitelské mýty a seznamy bohů. Polyteistický panteon s velkým počtem božstev měl i své genealogické stromy s kmeny a větvemi, v nichž starší bozi rozhodovali o mladších a rodiče (otec) o potomcích, včetně přidělení určité sféry moci v kosmologických sférách nebes, vzduchu, země, vodstev a podsvětí. V navazování známostí mezi chlapci a děvčaty panovala volnost. Skupiny mladých ve městech a zřejmě i ve vesnických komunitách (o nichž nic nevíme) se scházely v zahradách, na březích řek i ve stinných vinicích; namlouvání provázely zpěvy a tance i oblíbené chytání kroužků na tyčky (mladí tedy trávili volný čas podobně, jako jejich následovníci v podstatě dodnes). Na nezávazné seznamování navazovala známost, o jejíž přípustnosti i perspektivě rozhodovali rodiče, a je jisté, že při tom hrály velkou roli spekulace o majetku (věnu budoucích nevěst a obvěnění ženichů). Smlouvy na hliněných tabulkách se zmiňují o věnu nevěsty, které rozhodně netvořila jenom běžná výbava. Ženich přinášel do manželství pro tchána a tchyni „obvěnění“ – peníze, ovce, kozy a často i nemovitosti. Sňatku předcházela již ve 2. tisíciletí př. n. l. svatební smlouva (sumersky *nig-lá*, *nig-kés*; akkadsky *riksu*), uzavřená písemně před svědky a deklarovaná symbolicky paličkou. Například zákony z města Ešnunny chránily jen smluvně uzavřenou svatbu: „*Jestliže se někdo ožení s dcerou někoho bez dožádání jejího otce nebo matky a nepřichystá jejímu otci nebo matce hostinu a neuzavře svatební smlouvu, i kdyby nevěsta bydlela celý rok v jeho domě, nestane se jeho manželkou.*“ Dary otci nevěsty

musely být vráceny, jestliže se sňatek později neuskutečnil, což platilo samozřejmě i o nevěstině věnu. O svatebních obřadech víme jenom málo, a nadto především ze specifických kultovních textů o takzvaném „posvátném sňatku“ (řecky *hieros gamos*). Chlapec se loučí s mládenci, nevěsta s dívkami. Následuje omývání nevěsty, oblékání a parfémování, zakončené začepením. Manželství je potom dokončeno prohlášením ženicha před nevěstou: „*Jsi moje žena!*“ a nahrazením čepce závojem, který byl znakem vdané ženy. Ve starém sumerském městě Lagaši se ve 24. století př. n. l. vybíral za svatbu (stejně jako za pohřeb) poplatek, což ukazuje patrně na přítomnost jakýchsi komisařů (*maškim*) s nejasným posláním svědků a kontrolorů. Později byl tento „zlořád“ ale odstraněn. Po sňatku odcházela nevěsta do připravené ložnice v domě svého manžela, kde mladí manželé založili rodinu s vlastní domácností. Podle sumerských zákonů z konce 3. tisíciletí př. n. l. i později za panování babylónského krále Chammurapiho měl muž o ženu pečovat a starat se o ni i v nemoci (**obr. 10**). Hlavním smyslem rodiny bylo plození potomků, především mužských. Jestliže ženich zjistil, že je jeho manželka neplodná nebo trvale nemocná, mohl si přivést do domácnosti druhou ženu nebo konkubínu, třeba i otrokyni. Ta měla potom stejná práva jako první žena, o kterou se muž musel postarat, včetně ubytování, ošacení a výživy. Ze svatebních smluv známe ojediněle i sňatky mezi nedospělými, po nichž nevěsta zůstávala až do doby pohlavní zralosti u svých rodičů, jimž ženich poskytoval výživné. Mezi rodinami ženicha a nevěsty platil princip solidarity v případě chudoby a dlouhodobé nemoci. Když v rodině nevěsty nebyl žádný syn, měl ženich v domácnosti tchána právo na dědický podíl z jeho majetku, podmíněný péčí o tchyni a švagrové. Rozvod byl pro muže poměrně snadný – prohlášením před svědky: „*(Již) nejsi moje žena!*“ Častý však nebyl, neboť takto „zapuzená“ žena měla nárok nejen na vrácení věna, ale i na další odstupné. O poměrech uvnitř rodin jsme informováni nedostatečně. Přesto je zřejmé, že otec rodiny mohl ženu i děti tělesně trestat a zastavovat je jako rukojmí věřitelům. Rodina byla podle soudních záznamů odpovědná za trestné činy otce. Otcova pravomoc byla sice veliká, ale nikoliv neomezená. Tak například vydědění syna a jeho vyhnání z otcovy domácnosti muselo předcházet doložené porušení materiálních podmínek a morálních pravidel soužití. Snahu rodinného práva o udržení majetku domácností dobře dokládá ochrana vdov a sirotek i levirát, uplatňovaný důsledně u Chetitů a ve starém Izraeli. Vdova se po manželově smrti musela provdat za tchána, švagra, nebo dokonce za manželova synovce. Sexuální prohřešky v rodině byly velmi přísně trestány. Při prokázaném cizoložství byli oba provinilci usmrceni, při podezření z nevěry musela svou nevinu dokazovat žena. Homosexualitu trestali Asyřané kastrací. Chetitové zakazovali sňatky mezi příbuznými v první linii (incest) a hrdelní trest následoval po prokázané sodomii či jiném nepřirozeném „smilstvu“ i v Izraeli. Starobabylónský král Chammurapi (1792–1750 př. n. l.) věnoval ve své slavné sbírce zákonů nevěře a znásilnění dokonce několik podrobných „paragrafů“ (**obr. 10**): „*Jestliže něčí manželka byla dopadena, když souložila s jiným mužem, sváží je oba a hodí do vody; jestliže pán manželky nechá svou manželku na živu, také král nechá na živu svého služebníka.*“ (§ 129: Manžel mohl tedy zabránit dvojitému trestu smrti za cenu omilostnění cizoložníka.) „*Jestliže někdo zacpal ústa něčí manželce, jež dosud nepoznala muže a bydlela v domě svého otce, a pronikl do jejího klína, a dopadli jej, tento člověk bude potrestán smrtí + tato žena bude bez viny.*“ (§ 130: Znásilnění nezletilé manželky.) „*Jestliže něčí manželku nařkl její manžel, avšak ona nebyla dopadena, když spala s jiným mužem, odpřísáhne (tato žena) při bohu a vrátí se do svého domu.*“ (§ 131: Přísaha obviněné ruší křivé nařčení z cizoložství vlastním manželem a zajišťuje tak její beztrestnost.) „*Jestliže na něčí manželku bylo ukázáno prstem kvůli jinému muži, ona však nebyla s jiným mužem přistižena, když u něj spala, ponoří se kvůli svému muži do řeky.*“ (§ 132: Obvinění z cizoložství jiným člověkem než manželem musela obviněná i bez přistižení in flagranti dokazovat říčním ordálem, který obvykle nepřežila.) Neplodnost v rodině nahrazovala často adopce synů bez ohledu na jejich sociální postavení. Tak bylo například i pro dospělého

otroka možné získat plnoprávnost náhradou za péči o adoptivní rodiče, takže za většinou adopcí stály zřejmé ekonomické důvody (další pracovní síla v domácnosti). Známe i spekulativní falešné adopce, při nichž byl při prodeji půdy do rodiny adoptován kupec, a tak vlastně nedošlo k převodu majetku. I ve staré Mezopotámii platil příkaz starozákonního Desatera o úctě dětí vůči rodičům, jehož nedodržování (fyzické násilí, pomluvy) mohlo být důvodem k vydělení a tvrdým fyzickým trestům. Rodina byla zpravidla hospodářsky soběstačným společenstvím, v němž se musel každý člen domácnosti podílet na obživě. Stinnou stránkou takové povinnosti byl vysoký podíl dětské práce na polích i v řemeslnických dílnách. Možnost vzdělání ve školách (v „domech tabulek“) měla jenom mizivá část chlapců z výše postavených, většinou písařských, kněžských nebo úřednických rodin. V 1. tisíciletí př. n. l. tak postupně po dobu několika generací vznikaly prosperující obchodní a finanční „rodinné firmy“, v nichž synové nastupovali na výnosná místa svých otců. Ve starém Izraeli ve srovnání s jinými civilizacemi Předního východu vznikly pro oblast sexuality a mravnosti některé specifické normy. Základní etické principy nalezneme v *Desateru (Dekalogu)*, dochovaném v knihách Mojžíšových na dvou místech (Ex 20, 1–17; 5, 6–22). Morální principy vztahu k Bohu a lidského soužití zde na rozdíl od jiných sbírek zákonů starověkého Předního východu z konce 3. a ve 2. tisíciletí př. n. l. (sumerský Ur-Nammu, babylónský Chammurapi) nejsou formulovány kazuisticky ani jako prohlášení, ale jako příkazy bez rozumového opodstatňování. Tyto příkazy vycházejí z nového vztahu člověka k Bohu, který v nejstarším monoteistickém náboženství není jenom jedním z božstev, ale jediným Bohem – stvořitelem světa i člověka (Gn 1, 1–2, 7). Šest z deseti přikázání Dekalogu reflektuje odvěké zvykové právo lidského společenství, bez něhož by člověk sotva mohl přežít. Chrání například manželství (Gn 2, 24) a rodinu. První čtyři předkládají základní pravidla pro novou víru a bohoslužbu. Biblické etické učení hledá morální vodítka u Hospodina, a nikoliv u lidských obyčejů. Bůh je dokonalým a důsledným učitelem morálky, neboť je totožný se svou vůlí, kterou člověku zjevuje (Ex 33, 19; Ex 34, 6–7). Také v textech *Nového zákona* poznává člověk ze zjevení Boží vůle, co je správné (Ř 2, 18; Ř 12, 2). Boží svatost je na mnoha místech *Starého zákona* identická s morálními hodnotami dobroty, milosrdenství (Dt 7, 7–9), lásky a věrnosti, přecházejícími z Boha na člověka na základě Božího zákona a smlouvy (Ex 24). Etika starého Izraele byla teocentrická a úzce spjatá, či dokonce přímo splývající s vírou v jediného Boha, jenž položil jasné a pevné základy morálky, které lidé jenom dobře či špatně rozvíjejí. Smlouva s Bohem vyvolala silné citění solidarity mezi jednotlivcem a širší rodinou („domem“ či rodem; Sd 9, 1–5) a sociální etiku (ochranu vdov, sirotků, cizinců a chudých; Ex 22–23; Dt 24), do té doby na Předním východě spíše jenom deklarovanou než životnou. Zvláštností je například i možnost sňatku s krásnou zajatkyní, s případným pozdějším zapuzením (Dt 21, 10–14). Porušení Božího zákona znamenalo pád do hříchu a následující trest. Od 8. století př. n. l. patřili mezi vášnivé zastánce smlouvy proroci (zvláště Ámos, Ozeáš, Micheáš a Izajáš), kteří reagovali na konkrétní morální problémy své doby a snažili se je vysvětlit v konfrontaci přechodné lidské zkaženosti s trvajícím principy Boží milosti. U proroka Ezechiela (Ez 18) se poprvé objevuje názor, že před Bohem každý jednotlivec odpovídá za všechno, co dělá, a nemůže špatné jednání ospravedlnit žádnými osobními ani společenskými nepříznivými okolnostmi. Mezi biblisty převládá názor, že Boží zákon spatřuje v lidské sexualitě špatnost a zkaženost. Přesto se setkáváme se zajímavými případy, kdy se krásné ženy stávají předmětem mužské žádostivosti: Faraon a Sára (Gn 13, 10–20), David a Bat-šeba (2 S 11). Muži byli naopak ženami sváděni: Josef a Potifarova žena (Gn 39), Támar a Amnón (2 S 13). S typem *femme fatale* se však nesetkáváme; Bůh stvořil ženu jako družku muže a předurčil oběma manželský vztah (Gn 2, 24), v němž muž bude mít nadvládu (Gn 3, 16). Muži před svatbou a ženiší byli osvobozeni od povinnosti bojovat (Dt 20, 7; 24, 5). Intaktní manželství vyžadovalo věrnost a muži měli být velmi obezřetní před svody cizích žen, měli se radovat v náručí svých manželek (Př 5). Tak jako v Mezopotámii byl i v Izraeli

mimomanželský pohlavní styk trestán smrtí, ovšem v rozdílném přístupu k mužům a ženám. Muži mohli souložit s prostitutkami: o existenci prostituce a jejím tolerování v židovské společnosti svědčí několik pasáží v *Bibli*. Jako protihodnota za tyto služby se mohly vybírat i naturálie: například Juda nabídl Tamar, kterou považoval za nevěstku, kůzle za svého stáda, ta přijala a jako zástavu si od něho vyžádala jeho pečetidlo a hůl (1. Mojž. 38, 15–19); chrámovou prostituci však Židé odmítali, protože by jí narušili svůj vztah k Bohu. Za nevěru byl pokládán jenom styk s vdanou ženou. Manželství bylo tak chráněno z obavy o jeho rozbití a následné spory o paternitu, rozdělení majetku a nejasná dědictví (Př 6, 20–7, 27). Zákon pamatoval i na nároky potomků druhé, „nemilované“ ženy (Dt 21, 15–17). Manželství bylo však ve starém Izraeli monogamní a mnohoženství ve větším měřítku nezaznamenáváme. Až do konce 11. století př. n. l. měl otec jako suverénní vládce rodiny právo rozhodovat o osudech dcer. Tak se mohlo stát, že dcery byly nabízeny cizincům (Gn 18–19, Sd 19). Jestliže někdo svedl nezasnoubenou pannu, musel se s ní oženit nebo zaplatit výkupné ve výši věna (Ex 22, 14–16; Dt 22, 28–29). Zákon chránil dobré jméno, cudnost a čest neprovdaných dívek i žen (Dt 22, 13–30). U znásilnění záleželo na okolnostech činu a postavení oběti, rozlišovalo se mezi pannou, zasnoubenou dívkou a vdanou ženou. Incest, kterému věnují starozákonní texty velkou pozornost (Lv 18 a Lv 20, Dt 27), patřil k nejtěžším proviněním proti „řádu pohlavního života“, spojeným s prokletím. S tím ovšem kontrastuje známý příběh o Lotových dcerách, které beztrestně spaly a otěhotněly se svým otcem, aby zachovaly a rozmnožily rod (Gn 19, 30–38). *Starý zákon* zakazoval a přísně trestal i sexuální deviace, označované za „ničemnost, zkaženost“ a „smilstvo“. Zmiňuje se o sodomii (Ex 22, 28; Dt 17, 21; Lv 18, 23, 20, 15–16) a homosexualitě, stíhané smrtí (Lv 18, 22; 19, 13). O lesbické lásce nemáme zpráv; zřejmě proto, že při ní nedocházelo k tělesnému spojení proniknutím do jiného těla. (Blahoslav Hruška)

sexualita, erotika a manželství v prehistorii, důsledkem a přesvědčivým dokladem sexuality, erotiky a lásky v hluboké prehistorii je naše vlastní existence dnes, na počátku 3. tisíciletí. Probíráme-li se dokumentací z nejrůznějších časoprostorových a sociálních prostředí minulosti i současnosti, utvrzujeme se v přesvědčení, že pod pestrým kulturním příkrovem jsou základní trendy chování u anatomicky moderního *Homo sapiens* nejméně po 40 000 let rovnocenné. Naše možnosti přesvědčit se o této identitě jsou s postupem do minulosti přirozeně stále fragmentárnější (– a současně se vytrácí i naše ochota takové srovnání vůbec akceptovat). V rámci lovecké komunity je bipolarita pohlaví základem pro systém organizace, rodinných vztahů a dělby pracovních úkonů. Odráží se rovněž v rituálních, kosmologických, ekonomických a symbolických systémech. V tomto smyslu lze archeologický záznam v jeho celosti chápat jako projev úspěšného fungování biologicky a sociálně strukturované společnosti. Konkrétní informace o lásce, sexu a jeho významu v prehistorickém myšlení a chování lze ovšem očekávat spíše v artefaktech symbolického významu, tedy v takzvaném umění, a do určité míry v některých funerálních situacích a asociacích. Zajímavé impulzy ilustrativní hodnoty přinášejí analogie z etnologie lovců a sběračů, zvláště pokud pocházejí z prostředí ekologicky alespoň v hrubých rysech srovnatelného. Život lidí v pravěku byl úzce spjat s přírodou; vše, co potřebovali k obživě, museli si vzít přímo a sami. Byli součástí přírody, a proto s její věčností, koloběhem a řádem logicky spojovali svůj lidský úděl – nezačínal zrozením a nekončil smrtí, byl věčný a trvalý. Téměř každý úkon, každý čin směřoval k zajištění trvalého řádu, tím spíše činy související se sexuálním chováním. Pravěké pojetí sexuality sloužilo k zajišťování potomstva a přežití a organicky prolulo celé lidské konání. Naopak zřejmě neexistovaly tendence známé z moderních společností, kdy se sexualita vyděluje, osamostatňuje a glorifikuje, často i bez návaznosti na její psychickou a duchovní stránku. Počátky „vytváření“ lidského rodu v jižní a východní Africe musely být zřejmě založeny na sexuálních stycích mezi nejbližšími příbuznými. Jak dlouho trvalo párování mezi matkou a synem, otcem a dcerou, bratrem a sestrou, kdy začaly být

respektovány zákazy takových vztahů, nevíme. Předpokládá se, že v nejstarším a starém paleolitu, kdy žili *Homo habilis* a později *Homo erectus*, tvořila základní společenskou jednotku tlupa v počtu asi dvaceti pěti až třiceti osob. Časem se tlupa rozrostla nad mez únosnou k obživě, pro niž jeden lovec potřebuje obrovské území o rozloze asi dvaceti čtverečních kilometrů. Musela se rozdělit. Tak asi od středního paleolitu začínají vznikat exogamní rody, založené pravděpodobně na matrilineární struktuře. Příslušnost dětí, princip definování práv, povinností a členství v příbuzenské skupině jsou odvozovány přes ženskou rodovou linii, čímž se zároveň upevňuje status matky jako zakladatelky života a udržovatelky pospolitosti. Sexuální styky se pak odehrávaly mezi rozdělenými pospolitostmi, v rámci jakýchsi sňatečních sítí, tvořených asi dvaceti až čtyřiceti pospolitostmi v celkovém počtu pěti set až tisíc příslušníků. Výhody takového uspořádání byly asi brzy rozpoznány a normami upevněny: zákaz rozmnožování mezi příbuznými ztěžuje párování a udržuje pospolitost malou a životaschopnou, exogamní spojování vede k poznávání jiných prostředí, k výměně zkušeností, k šíření nových objevů, k rozvíjení intelektu a zlepšování životního stylu. Pro tyto úvahy a hypotézy o vývoji sexuálních vztahů mezi oběma pohlavími, vytváření norem sexuálního chování a vznikání příslušných institucí v prehistorickém období chybějí pochopitelně jakékoli přímé doklady. Vyvozujeme je, jak uvedeno, z etnografických pramenů a etnologických paralel z prostředí takzvaných „přírodních národů“. Mezi „prehistorickými obdobími“ a záznamy o „přírodních národech“ však leží propast mnoha tisíciletí. Kvalitní zprávy o kulturách a způsobech života indiánských Američanů, Afričanů, Asijců nebo Australců existují (s několika výjimkami) až z 19. a 20. století, kdy etnologie a kulturní antropologie dospěly do stadia vědeckých disciplín. To je doba dosti dlouhá, aby se několikrát změnila hodnoty lidských skupin, jejich pohled na svět a vesmír i na vztahy mezi ženou a mužem, na vztahy mezi ženami navzájem i mezi muži navzájem. Naše znalosti z posledních padesáti let naznačují, že není možné klást jednoduché měřítko mezi – řekněme lovce a sběrače žijící v 19. nebo 20. století n. l. a lovce a sběrače, kteří žili v 15. nebo 20. tisíciletí př. n. l. Stejný druh užívané technologie ještě nutně neznamená stejný blahobyt či nedostatek, stejné kulturní a společenské zázemí a podobně. Snadněji se hledají paralely v technologii než v hodnotových a filozofických systémech – o technologiích pravěkých lidí víme alespoň něco díky archeologii, o jejich způsobu myšlení a životní filozofii se můžeme jen dohadovat, takže v případě etnologických paralel vztahujících se k sexuálnímu životu nebo k výtvarné a slovesné tvorbě v pravěku musíme být velmi opatrní. Tento druh argumentace odmítá podobné jednoduché propojování a uvažuje jen o jakýchsi kognitivních modelech, jejichž objektivita je navíc limitována právě jejich dodatečným konstruováním lidmi žijícími v úplně jiném kulturním a sociálním prostředí. Seriózní údaje o sexualitě, erotice a manželství v prostředí „přírodních národů“, z nichž alespoň některé lze jako paralely „umístit“ v rozlehlém období prehistorie (ta tvoří více než 99,9 % dosavadní existence člověka), jsou uvedeny v heslech sexualita, erotika a manželství u „přírodních národů“, sexualita, erotika a manželství v protohistorii. (Jaroslav Malina)

sexualita, erotika a manželství v předkolumbovské Americe, obecně lze říci, že Indiáni předkolumbovské Ameriky přikládali sexu a erotice mnohem menší význam, než obyvatelé Starého světa (především Evropy, zvláště Asie, a dokonce i Afriky). Až teprve nálezy mochické antropomorfní keramiky způsobily obrat v tradičním nazírání části odborné veřejnosti – zvláště americké; ta dokonce po dosti dlouhou dobu vnímala Indiány jako nedostatečně sexuální. Základem mravního kodexu všech hlavních mezoamerických společností byla naprostá podřízenost náboženskému kultu, který mohl oscilovat od poměrně primitivních mytologických představ přes složité polyteistické komplexy (někdy s výrazným katastrofickým podtextem) až k náznakům monoteismu a počátkům filozofického myšlení v evropském pojetí (*Nezahualcōyotl*). V maysko-toltécko-aztéckém okruhu hrálo nesporně určující úlohu i uctívání boha-hrdiny *Quetzalcóatla* (u Mayů *Cuculcána*), důsledného odpůrce

krvavých lidských obětí. Modelově tato pojetí ukážeme zejména na příkladech snad nejvýraznějších mezoamerických civilizací – aztécké a mayské. Celé aztécké myšlení bylo ve své podstatě podřízeno katastrofickému schématu – jejich „současný svět“ byl již čtyřikrát zničen, čekala ho katastrofa pátá. Toto pojetí bylo zformulováno v mýtu *Čtyři kosmogonická Slunce*, jež byl úhelným kamenem aztécké mytologie i světonázoru. Aztékové, ale i další předkolumbovské mezoamerické národy tedy věřili, že svět byl již čtyřikrát zničen a opět znovu stvořen. Jejich současný svět byl podle této víry pátým v pořadí – *Tonatiuh (Nahui) ollin* neboli „Slunce otřesů či pohybu“. Jemu předcházely tyto světy: *Nahui Ocelotl* („Čtyři Jaguáři“), *Nahui Ehecatl* („Čtyři větry“) a *Nahui Atl* („Čtyři vody“). Páté katastrofě by snad bylo možno zabránit *dodáváním síly a pohybu* bohům, kteří jsou za chod univerza zodpovědní. Sílu dávala nejcennější tekutina světa a božstvům milá potrava – lidská krev, zdrojem samopohybu bylo tepající lidské srdce. Aztékové se sami pokládali za vyvolený národ, který je předurčen ke spolupráci s pátým Sluncem, již by snad bylo možno zabránit páté katastrofě. Z těchto idejí vychází na první pohled nesmyslný krvavý rituál vytrhávání lidských srdcí *zaživa* z těl obětí a jejich obětovávání bohům (obr. 10). Zjednodušeně lze usuzovat, že v tomto mýtu se zřejmě vzdáleně odrazily i některé přírodní jevy – sopečná a tektonická činnost, uragány, záplavy. Tolik ve velmi zjednodušujícím náčrtu o skutečnosti, jež poznamenala aztécké myšlení a konání tak silně, že v něm zůstalo jen velmi málo prostoru pro cit nejvznešenější – lásku. Přesto však erotika a láska hrála v aztécké společnosti velkou roli, a to láska milenecká a manželská, láska mezi rodiči a dětmi, láska *romantická* i *tělesná*. Polaritu vztahu k ženě v aztécké společnosti je možno dokumentovat dvěma základními skutečnostmi: jednak existencí *prostitutek*, zvaných *ahuianime* (prakticky v klasickém modelu vnímání Starého světa), jednak velkou úctou aztécké společnosti k ženám, jež zemřely při porodu – ta se pak promítla do zcela konkrétních představ o jejich zvýhodnění v posmrtném životě. U Aztéků (na rozdíl od Mayů) existovala jistá, byť omezená volnost v sexuálním životě. Vyjadřuje ji oficiální existence prostitutek (*ahuianime*) a homosexuálů (*cuiloni*), o nichž největší znalec aztécké kultury 16. století Bernardino de Sahagún říká, že „*napodobovali ženy a hovořili ženským hlasem*“. Oběma těmito skupinami ovšem společnost opovrhovala, ne tak jako Inkové homosexuály (kde byla tato sexuální orientace, pokud vyšla najevo, trestána smrtí: zřejmě ani ne tak z morálních, jako ekonomických důvodů – homosexuál neměl děti, důležitou pracovní sílu státu). Nerovnováha ve vztazích mezi oběma pohlavími spočívala u Aztéků ve skutečnosti (opět známé u mnoha dalších kultur), že sexuální morálka vyžadovala od ženy až do sňatku panenství a po svatbě manželskou věrnost, zatímco muž překročil povolené hranice jen tehdy, když měl poměr s vdanou ženou, mohl mít konkubíny a využívat oficiálně tolerované prostitute. Pokud se týká vlastního sňatku a následné instituce manželství, mladý muž se mohl ženit ve věku dvaceti let, dívka se mohla vdát v šestnácti letech. Sňatek smlouvali rodiče, ovšem se souhlasem obou mladých lidí. Existoval zákaz incestu a spojení mezi příslušníky téhož klanu. V den svatby odnesla jedna z *dohazovaček* na zádech nevěstu do ženichova domu. Tam svatebčané vedli květnaté projevy, potom byly cípy přehozů (*serape, huipil*) ženicha a nevěsty svázány jako symbol jejich spojení. Načež starší muži a ženy rozvláčně pronášeli různé rady. Následovala hostina s hojností *pulque*. Novomanželé se po této zdlouhavé a únavné proceduře uchýlili do ústraní, kde se po čtyři dny káli a postili. Teprve po uplynutí této doby mohlo být manželství plně realizováno pohlavním stykem. Svévolné opuštění rodiny se považovalo za nevhodné, ale za určitých podmínek mohl soud povolit rozvod. Muž měl právo zapudit ženu, když byla „*neplodná, zlostná a popudlivá nebo zanedbávala domácí povinnosti*“. Žena měla také svá práva: směla odejít od manžela, pokud se nestaral o výchovu dětí nebo jí fyzicky ubližoval. Pojem duševní týrání však Aztékové neznali. *Mayové* kontrolovali sexualitu a erotické projevy mnohem přísněji než Aztékové. Do tří až čtyř let vychovávala děti matka. Když bylo mayskému chlapci kolem pěti let, upevnili mu na temeni hlavy malou bílou kuličku. Děvčeti

v obdobném věku uvázali kolem pasu provázek, na němž byla upevněna červená lastura jako symbol panenství. Odnětí lastury nebo kuličky před iniciačním obřadem považovala mayská společnost za velmi potupné. Když chlapi vyrostli, žili zprvu v domě postaveném zvlášť pro mladé neženaté muže obce. Scházeli se v něm ke svým zábavám a obvykle tu společně nocovali až do svatby. Dokud se neoženili, pomalovávali se černě. Jinak mládenci setrvali stále se svými otci. Velký znalec kultury Mayů biskup Diego de Landa o tom již v 16. století napsal: „*Provázeli své otce vždy a všude a ve všech záležitostech, takže se z nich stávali stejní modláři, jako jejich otcové; vydatně jim pomáhali v jejich lopotě.*“ Dívky se po iniciačním obřadu staly zralými pro manželství. Byly vychovávány ve skromnosti a pokoře: kdykoliv potkaly muže, obrátily se k němu zády a nechaly ho projít; když mu dávaly napít vody, klopiley cudně oči. Matky je učily, jak péci *tortilly*, což bylo zaměstnání zabírající velkou část dne. Ženy vedly domácnost, vařily, předly a tkaly. Pěstovaly drůbež a chodily na trh prodávat zboží, jež vyrobily. Když bylo třeba, nosily břemena po boku svých mužů a pomáhaly jim při setbě a obdělávání půdy. *Incko-kečuánská společnost*. Projevy sexuality a erotiky v každodenním životě takzvaných *vrcholných civilizací* předkolumbovské Ameriky (Aztéků, Mayů a Inků) jsou výrazněji čitelné především u jihoamerických Inků. Inkové byly jedinou z uvedených kultur, kde byl běžný předmanželský pohlavní styk: stát, církve i společnost jej tolerovaly, protože panenství se nepokládalo za nic důležitého. Jedinou výjimkou byly *Panny Slunce – Aclla cuna*, jež představovaly pozoruhodnou inckou instituci související s náboženstvím. Tahuantinsuyu totiž žádalo od svých řadových občanů takřka všechno: muž dával říši a božskému Inkovi svou sílu, práci na polích, službu na státních stavbách či ve vojsku, žena poskytovala krásu a půvab. A tak každým rokem navštěvoval incké vesnice státní úředník (odhadce) – *apopanaca*, a hodnotil všechna místní děvčata. Jak název *Panny Slunce* naznačuje, musely být všechny dívky až do návštěvy *apopanaky* neposkvrněné. Proto byl výběr prováděn mezi děvčaty přibližně desetiletými. Státní odhadce rozdělil všechny dívky na dvě skupiny. Zvláště krásné a fyzicky dokonalé panny vybral – odtud také jejich kečuánské jméno *Aclla cuna* – „Vybrané panny“. Dívky, které nebyly vybrány, zůstaly až do svatby ve svazku otce *ayllu* (občiny). Vybrané panny byly umístěny v *kláštřech* v hlavních městech čtyř provincií Tahuantinsuyu. Tam se čtyři roky na státní náklady učily domácím pracím – vaření, tkání, předení a dalším činnostem (obr. 41). Když uplynuly čtyři roky, byly Vybrané panny znovu posouzeny. Některé byly dány státním úředníkům a zasloužilým důstojníkům za manželky nebo konkubíny, z ostatních se staly *Mama cuna* („Matky – služebnice boha Slunce“). Tyto „incké vestálky“ přísahaly, že budou žít ve věčné čistotě – ztráta panenství pro ně znamenala jistou smrt. Vykonyvaly různé *svaté práce*, například připravovaly jídlo a nápoje k obětním rituálům. V čele všech *Panen Slunce* stála velekněžka – *Coya pasca*. Absolutní nedotknutelnost *Panen Slunce* ovšem neplatila pro Inku, který si mezi těmito ženami vybíral své vedlejší ženy. Oženit se a vdát bylo v Tahuantinsuyu občanskou povinností. Muž měl při výběru partnerky relativně volnou ruku. Když si však muž do dvaceti let věku a dívka do osmnácti let nevybrali životního partnera sami, zasáhl opět všemocný incký stát. V určený den se museli všichni svobodní muži a svobodné dívky vymezené věkové kategorie dostavit do krajského města a příslušný úředník zvaný *tuki-ru-kuk* („ten, kdo všechno vidí“) podle vlastního uvážení vytvářel z doposud svobodných manželské páry. Proti takovému „vynucenému sňatku“ nebylo odvolání. O formách uzavírání manželství ve vládnoucích vrstvách máme poměrně ucelené informace, zato o svatbě prostého občana je známo jen velmi málo. Spíše než láska byly pohnutkou k manželství (jako prakticky všude jinde na světě) důvody hospodářské. Vyhledl-li si muž ženu, začal pravidelně navštěvovat dům jejího otce a pomáhat mu s prací (totéž známe i u Indiánů v Severní Americe). Svatební obřad prostých Inků byl jednoduchý: snoubenci si podali ruce a pak následoval půvabný idylický zvyk vyměňování sandálů (žena ani v tomto nuzném životě nebyla jen bezprávnou konkubínou nebo otrockou služebnicí). Po svatbě žil prostý Indián v přísné monogamii, a

protože žena připravovala potravu i nápoje, znamenala její smrt vždy pohromu. Polygamie se připouštěla jen ve vládnoucích vrstvách, sám Inka (*vyvolený*), jenž si bral kvůli udržení božského majestátu za manželku vlastní sestru, míval více než sedm set konkubín. Pro *vyvoleného* nebyla tedy smrt manželky takovým neštěstím; jeho vedlejší ženy však *hlasitě a vytrvale nařikaly*, protože doufaly, že tímto projevem soustrasti dosáhnou postavení hlavní manželky. Chlapci z vládnoucí vrstvy až do své svatby vyrůstali se stejně starými chůvami, které se stávaly jejich souložnicemi. Sirotci ze špičky společnosti žili často u bezdětných vdov, které je vychovávaly a zasvěcovaly do pohlavního života. Nic takového ovšem nečekalo na *prostého* občana Tahuantinsuyu; ten našel ve svém monogamním životě velmi málo příležitostí k nějakým variacím na erotická a sexuální témata, a měl-li snad někdy nadměrné milostné touhy, pohltilo je téměř určité vyčerpání z těžké, přísně kontrolované práce. Je zřejmé, že v takto spleťtém systému má pojem lásky, vztahu obou pohlaví i manželství různě odstíněné charakteristické rysy. Vždycky však odráží (alespoň tak, jak nám to ukazuje slovesné umění, hlavně lyrická poezie) hlubokou milostnou touhu, lásku jako základní cit, jenž mnohdy konkuruje i náboženskému cítění. (Oldřich Kašpar)

sexualita, erotika a manželství v Rusku, Rusko a později Sovětský svaz bývají spojovány s puritánstvím, pruderní morálkou: štěrbinami mezi nimi pronikají však často záchvaty nebo křeče dobově extrémního propojování sexu v kultuře obecně a v literatuře jako ideově a funkčně nejzatiženějšímu druhu umění zvláště. Takové polohy nacházíme v ruském sentimentalismu a preromantismu, později romantismu a moderně, nejnověji pak v takzvané ruské alternativní literatuře nebo postmoderně.

Počátky zásadních odlišností mají historicko-kulturní kořeny a sahají zhruba do období konce první říše východních Slovanů, tj. Kyjevské Rusi, a mongolského vpádu, mají však i ještě starší kořeny vedoucí k církevnímu schizmatu roku 1054. Zde se slovanský svět poprvé rozdělil na oblast Okcidentu a Orientu či sféru latinskou nebo románskou a ortodoxní, pravoslavnou, východoslovanskou. Tak byla zavedena jiná kulturní etiketa, která se navrstvovala na antropologický a genetický základ. V průběhu několika staletí od prvních náznaků zásadnější evropeizace v 17. a zejména v 18. století Rusko s sebou nese dědictví byzantské, dokonce zprostředkovaně východoasijské, později s prvky mongolsko-tatarského životního způsobu. Musíme tedy přesněji odlišit období počátků a vrcholů východoslovanské státnosti, řekněme do 12. století, a pozdější směsice asijsko-evropské, o nichž mluví Masaryk a před ním Vladimír Sergejevič Solovjov (1853–1900) nebo později Nikolaj Alexandrovič Berďajev (1874–1948). Jiná byla tato situace v době, kdy v Kyjevě žil sv. Olaf nebo angličtí královici po bitvě u Hastingsu (1066), jiná v době rozvrácení Kyjeva nebo takzvané Zlaté hordy.

Zde se postupně prohlubuje multinacionálnost, a tedy multikulturnost, která byla typická i pro období Kyjevské Rusi. Prvním znakem pojetí lásky a sexu, které vzniká na tomto teritoriu, je tudíž kulturní promíšenost, jinak řečeno paralelnost či koexistence různých milostných etiket. S tím úzce souvisí sociální rozvrstvení těchto projevů, které je ve smyslu opozice Ruska a Evropy relevantnější od doby vlády Petra I. Postupně se tu prosazují dvě zdánlivě protikladné tendence: na jedné straně nová ruská šlechta napodobuje erotickou etiketu západní Evropy, zejména Francie, na straně druhé se projevuje fakt, že v Rusku neproběhla reformace v evropském smyslu a že sekularizace byla slabá a v podstatě nedokončená. To se pak projevuje v religióznosti ruské literatury i v 19. a 20. století, respektive v jejím v podstatě náboženském hledání a experimentování, v mnohem vyšší míře než jinde. Křesťanský asketismus a jeho tabuizace nebo eufemizace sexu proto proniká do ruského života, ruské kultury a různých druhů umění. Silněji se pocítuje narušování náboženských tabu, sexualita proniká do života v zastřené, skryté, někteří říkají že sublimované podobě. Slovu „sublimace“ bych se tu raději vyhnul: spíše než o sublimaci jde o prostou substituci, tedy o nahrazení bezprostřední erotiky a sexu etickou, didaktickou a nezřídka politickou rovinou diskurzu,

příčemž ctností zůstává asketismus, sebezapření. Lze říci, že ruská společnost procházela od období novověku, což je v Rusku de facto až od konce 17. století přílivy a odlivy společensky sankcionované sexuality: za první silnou vlnu lze považovat sféru rokokové a preromantické kultury, která Rusko zasáhla od 60. let 18. století (hédonismus, anakreontika) a přenášela se do romantického životního pocitu první třetiny 19. století. Že sexualita nebyla pro Rusko té doby ničím cizorodým svědčí i známý vývoj Lva Tolstého a ruské napětí mezi sexuální nezřízeností a pozdějším vystřízlivěním, které mělo různé důvody. Je tedy často opakované tvrzení, že Rusové jako by v carské ani komunistické minulosti neměli sex (Igor Kon), značně přehnané. Rusové vždy ctily extrémny: nemírný sex, nemírné pití a nemírný asketismus jim byly vlastní (ruskou lásku ke kruhu orgie – pokání s humorem líčí povídka N. S. Leskova Vymítání ďábla). Pohyby mezi póly užívání a odřikání tak znamenají, že sexualita tu funguje stejně jako jinde, ale byla uváděna do jiných souvislostí spojených s jiným kulturním paradigmatem, který se vyvinul v důsledku historických okolností. Paradoxem ruského společenského vývoje je to, že sex a debaty o něm zaujímaly v ruské společnosti odjakživa významnější místo než jinde, neboť zde byla řada institucionálních a morálních překážek, a tudíž o to větší snaha je překonávat nebo transformovat. Na druhé straně se tu ctí staroruské, lidové pojmání sexuality jako něčeho přirozeného: odtud přirozenější vztahy k nahotě (viz například filmové snímky posledního ruského cara Mikuláše I. z počátku 20. století, jak se s rodinou koupe nahý; podle Igora Kona se cizinci v Rusku již v 18. století podívovali neerotičnosti tradiční ruské lázně – baně – a neexistenci studu, tedy i erotiky; známý je folklorní kult penisu – obecně je ruský folklor spojený s kultem nadbytku a množení v otázkách sexuality otevřenější než oficiální etiketa a kultura, jazyk lidové sexuality byl otevřený a vypracoval obscénní jazyk – mat).

Summa summarum lze říci, že sexualita a erotika v ruské společnosti měly podobné rysy jako ve „zbytku“ Evropy, ale v posunuté fázi spjaté s extrémními projevy jako reakce na slabou sekularizaci, absenci reformace v evropském smyslu: to vedlo k dlouhému přežívání strnule patriarchálního vztahu k této problematice. Normativní soubor pravidel vedení ruského domova a domácnosti – takzvaný *Domostroj* (viz ukázkou) – přežíval v praxi ruské provincie a často i obou metropolí ještě v 19. století a proti němu směřoval hlavní nápor proevropsky založených liberálů a radikálních ateistů. Ostatně praxe *Domostroje* vedla – jak známo – i k sebevraždě postavy slavného ruského dramatu *Bouře* A. Ostrovského Káti Kabanové (známé u nás ze stejnojmenné Janáčkovy opery) – problém domostrojovských nařízení byl tedy aktuální v podstatě ještě ve druhé polovině 19. století. V *Domostroji* nenajdeme v podstatě žádnou sexuální etiketu: paní domu organizuje domácnost, řídí služky a čeledí, k manželovi se chová jako k Bohu, s jejím sexuálním životem – vyjma plození dětí – se nepočítá: v tom také tkví radikálnější ruské reakce ve 20. století spojené s odmítáním všeho „domostrojovského“, někdy ovšem i řádného vedení domácnosti ... V slovesné kultuře se erotika skrývala často za „duchovnost“ nebo za clonu povolené anakreontiky či občas otevřeněji vytryskla pod vlivem francouzského libertinismu (obscénní poezie Ivana Barkova, 1732–1768).

Další vlna erotiky přichází s modernou, v podstatě již od 80. let 19. století a výrazněji o něco později: vše vrcholí v letech těsně před první světovou válkou. Zde se spojuje také vliv různých filozofů cizích (F. Nietzsche) i domácích (V. Solovjov). I tato erotika má substituční povahu: bývá spojována s mystikou a vytváří zvláštní kulturní, rituální „filtr“, který je budován z různých kulturních reminiscencí.

Tři ruské revoluce první třetiny 20. století přinesly soubor sexuální otevřenosti a revolučního asketismu (známý je konflikt kolem plné lásky mezi V. I. Leninem (1870–1924) a sovětskou spisovatelkou vznešeného rodu a diplomatkou Alexandrou Kollontajovou (1872–1952) – jednoty v tom nebylo ani ve vítězném bolševickém táboře. Komunistická askeze a sexofobie jsou značně pozdějšího data: vždyť revolucionáři všech odrůd rádi dráždili „měšťáka“ právě

sexuální otevřeností. To vše přešlo jednoznačně až s nástupem Stalinova režimu osobní moci. Je tu pak ještě jedna peripetie, která nás může překvapit. Ve 30. letech v souvislosti se schvalováním takzvané stalinské ústavy a s posilováním mocenské pozice SSSR ve světě se v řadě veřejných vystoupení objevují pozoruhodná odvrácení od veřejného života, tj. deklarativnosti souhlasu s režimem, k intimizaci (což je běžné a zákonité): s růstem alespoň elementárních sociálních jistot narůstá kult rodiny, domácnosti, pohodlí, volného času a s tím i erotiky jako takové, což se však veřejně projevuje velmi opatrně. Spíše jde opět o substituci: místo fyzické lásky tu přichází intenzivní kultivace citu, citlivosti, takže se někdy hovoří o „sovětském sentimentalismu“. Není to nijak překvapivé, neboť sentimentalismus se jako kulturní paradigma prosazoval v Rusku zhruba od poloviny 18. století a do ruské společenské etikety se pak opakovaně vracel, neboť – jak se zdá – odpovídá ruské mentalitě více než jiným (jako materiál dominuje i v části ruského postmodernismu).

Gorbačovova glasnosť, perestrojka a katastrojka (1985–1991) a období po rozpadu SSSR přináší záplavu otevřené erotiky, obscennosti až extrémní, která Západ skoro vyděsila. První sexshop byl však v Moskvě otevřen až roku 1998: proti sexuální explozi se staví někdy sám stát, ale častěji pravoslavná církev. Nicméně v běžném životě se otevřeně prosazují homosexuální orientace (pro byznys předstíraná lesbická orientace pěvecké dvojice TATU), kult transvestitů a podobně, nemluvě o tom, že Moskva je světovým rájem velmi nákladné prostituce. Neztotožnil bych se však s názorem, že tuto ruskou sexuální explozi je nemožné zastavit: spíše si myslím, že bude mít a již i opět má specificky ruskou tvářnost: krajní, extrémní na straně jedné, nebo mírně ztlumenou, se silným citovým nábojem. (Ivo Pospíšil)

sexualita, erotika a manželství v Tibetu, na chování a mravy tibetské společnosti v nejstarších dobách měla vliv zejména původní stará víra *bön*, představující specifickou tibetskou formu asijského šamanismu s jeho kultem přírodních sil, duchů nebe a země, hor a lesů, jezer a řek. Poté se začal prosazovat buddhismus, který postupně pronikl do všech sfér života. Buddhismus, jehož kolébkou byla severní Indie, si našel cestu do sousedního Tibetu poměrně pozdě, mnohem později než například do vzdálenější Číny, Koreje či Japonska, a v podobě značně již vzdálené jeho původnímu tvaru. Pomineme-li první, spíše legendární než historické povědomí o buddhismu v Tibetu, zasazované tradicí do časů krále Lha Thothori Ňancäna (3. století n. l.), pak to byla až doba tvůrce tibetského státu, krále Songcän Gampa (605–650), kdy můžeme mluvit o prvních kontaktech s oběma ohnisky tehdejšího buddhismu – s Indií, respektive Nepálem, a s Čínou. Právě z Nepálu a Číny získal král své další dvě ženy – princeznu Bhrkutí, dceru nepálského krále Anšuvarmy, a princeznu Wen-čcheng, vnučku tchangského císaře Tchaj-cunga. Obě nevěsty byly horlivé buddhistky a svému královskému choti přinesly věnem dvě pozlacené sošky Buddhy Šákjamuniho, dodnes uchovávané v předních lhaských chrámech Džókhang a Ramoče a věřícími nábožně uctívané. Obě královny byly později také deifikovány v podobě Zelené a Bílé Táry-Vysvoboditelky. Týž král vypravil do Indie svého ministra Thönmi Sambhótu, aby podle vzoru indické abecedy vytvořil Tibeťanům jejich písmo a tím položil základ jejich vzdělanosti. K nejoriginálnějším výtvarům tibetské duchovní civilizace, vstřebávající do sebe a spojující v sobě vyspělejší a propracovanější duchovní systémy jeho velkých sousedů – Indie a Číny –, patří úspěšné převzetí indického buddhismu v jeho pozdější vývojové podobě (tzv. vadžrajána) do tibetských poměrů, obohacení nové víry o prvky domácího, předbuddhistického náboženství *bön* a následný tisíciletý autochtonní vývoj Buddhova učení v nových podmínkách. Jak se v těchto podmínkách formovaly vztahy mezi oběma pohlavími, postavení a úloha ženy a muže v tibetské společnosti vůbec? Početně se už dlouhodobě udržuje přibližně vyrovnaný poměr mezi ženskou a mužskou částí tibetské populace – 51:49 ve prospěch žen a tato relace víceméně zůstává i v dnešním tibetském exilovém společenství v Indií a v rozličných částech světa. Žena v tibetské nomádské a pastorální společnosti se tradičně těšila a dosud těší mnohem větší svobodě a volnosti a také větší rovnoprávnosti s mužem než v kterékoli

srovnatelné sousední asijské zemi. Rozdíly v jejím postavení a funkci ve společnosti, plynoucí z jejího ženství, zajisté existují, nevystupují však tolik do popředí. Pro většinu lidí ne dosti znalých přírodních a životních podmínek Tibeťanů bude asi překvapivým zjištěním, že tibetská žena se těšila poměrně velké osobní a ekonomické nezávislosti, byla sociálně i intelektuálně značně sebevědomá, aktivní a podle možností si také v praxi počínala relativně svobodně. Platí-li ovšem toto konstatování obecně, nevztahuje se automaticky na krajové rozdílnosti, na styl života venkovských a městských žen a podobně. Mnohé o pohledu na tibetskou ženu vypovídají už jen její rozmanitá domorodá pojmenování: od nejobecnějších výrazů, jako jsou *mimo* (femininum ke slovu *mi*, člověk), *damo* (družka), *čungma* (malá, maličká), *tobmema* (slabá, doslova „bez síly“), *náčhema* (tvůrkyně příbytku), přes výrazy vystihující její biologické poslání, jako například *kjema* (roditelka), *džorčhema* (uskutečňovatelka spojení, totiž sexuálního), *gawäzi* (základna potěšení), *gama* (radostnice), až po poněkud pejorativní či ohrovnější označení, například *dačänma* (halasná), *zurtama* (úkosem hledící), *länbučan* (copatá), *dödänma* (chlípnice) nebo *kjewämän* (zrozením nižší, tj. méněcenná), *cchamdänma* („se škvírou či skulinou“); prostitutka je nazývána *džüthünma* („všem přístupná“) či *máčchongma* („kupčící s dolejškem těla“). Nejčastěji používaným obecným označením pro ženu v tibetštině je však termín *büme* (psáno *bud-med*), což si lidová etymologie vykládá jako „*ta, kterou nelze (me) pouštět či nechávat (bü) [v noci samotnou venku]*“ – zda z obavy o její osobní bezpečí nebo z důvodů mravopočestnosti, je otázkou. Ze vzorku manželství a organizace tibetské domácnosti lze získat poměrně přesnou představu o úloze a postavení tibetské ženy. Tradičními formami manželství jsou jak jednoženství a jednomužství (obě tyto monogamické formy dnes jednoznačně převládají), tak i víceženství (polygynie) – souběžné soužití jednoho muže se dvěma a více ženami, ale také, dnes už jen ojediněle, vícemužství (polyandrie) – souběžné soužití jedné ženy se dvěma a více muži (nejčastěji bratry). Obvyklý a poměrně častý je též rozvod, jakož i uzavírání nového sňatku (včetně dalšího sňatku ovdovělých žen). Důvody pro to jsou nabíledni: uchování a zabezpečení rodiny a domácnosti v těžkých životních podmínkách rozlehlé, řídké osídlené země. Existence polyandrie v Tibetu už tradičně vyvolávala u návštěvníků této země podiv a zvědavost, spojované neřídká s odsudkem. Zvyk, podle kterého nemohla dívka vstoupit do trvalého manželství, aniž by měla za sebou intimní styk s více muži, velmi sugestivně popisuje již Marco Polo ve svém *Miliómu*. V 37. kapitole nazvané „Jiný kraj provincie Tibetu a jeden jeho hnusný obyčej“ o tom praví (Marco Polo 1989, s. 114–115): „*Po ukončení řečených dvaceti dnů cesty nalezneme mnoho hradů a měst provincie Tibetu, kde je rozšířen nesmyslný a velmi zavrženímhodný zlozvyk mající svůj původ v modlářské slepotě. V onom kraji se žádný muž nechce oženit s pannou, ale každý vyžaduje, aby jeho budoucí manželka už měla za sebou intimní styk s mnoha muži. Říkají, že jinak není žena vhodná pro manželství. Když si obchodníci nebo jiní cestovatelé procházející oním krajem postaví v sousedství oněch městeček nebo měst své stany, ženy, které mají dcery na vdávání, přivádějí je tam s sebou v počtu dvaceti, třiceti nebo čtyřiceti, podle toho, zda je kupců málo, nebo mnoho, a prosí je, aby si každý z nich vzal jednu z těch dívek a žil s ní po celou dobu svého pobytu. Oni si vyberou, kterou chtějí, a dokud tam zůstávají, drží je nepřetržitě u sebe. Když pak odjíždějí, nedovolují žádné z nich, aby odešla s nimi, ale je třeba, aby je vrátili rodičům. Každý musí dívce, kterou měl u sebe, darovat nějaký šperk, aby měla v těchto špercích zjevný důkaz o tom, jak byla milá více mužům, takže se může snáze a výhodněji vdát. Když se tedy jmenované dívky chtějí ukázat v slavnostním oblečení, navléknou si na krk všechny tyto šperky, které jim darovali cestující, a ukazují, jak sloužily cestujícím k jejich spokojenosti, a čím víc takových důkazů mají na krku, za tím lepší jsou považovány a tím snáze se vdávají. Když se pak provdají za své muže, jsou velmi vážené a už se pak nedovoluje styk s nimi žádnému muži, ať cizinci, nebo domácím. Muži v tom kraji si dávají velký pozor na to, aby jeden druhého v té věci neurazili.*“ Praxi polyandrie v Tibetu zaznamenal v 18. století italský jezuita Ippolito Desideri, působící jako misionář v

Tibetu v letech 1715 až 1721. V *Cestě do Tibetu* o tom píše (Desideri 1976, s. 160–161): „Podle obecného zvyku a v plném smyslu žena obcuje se švagry, to jest s bratry manžela, a také už se stalo, že syn obcovoal s nevlastní matkou.“ A Ippolito Desideri pokračuje (Desideri 1976, s. 162–163): „Je nutné vědět (a na tomto místě se dostáváme k ohavnosti, pro niž jsem se zdráhal napsat tuto kapitolu), že prvorozený syn sice klade máslo na hlavu nevěsty, a tak formálně dovršuje obřad sňatku, ovšem neuzavírá jej pouze pro sebe, nýbrž také pro každého ze svých bratří (ať je jich mnoho nebo málo, ať jsou dospělí nebo ne), kteří nabývají práva mít společnou manželku s ním. Děti, které se narodí, jsou přiřčeny prvorozenému z bratří, to znamená prvnímu z manželů, a pro ostatní se stávají synovci a neteřemi, i kdyby nebyly zplozeny prvorozeným, ale ostatními bratry. Důvodem tohoto ohavného zvyku je chudost země a neúrodnost polí, která jsou pro nedostatek vláhy nevhodná k obdělávání. Má-li tedy několik bratří jednu společnou manželku, tvoří tudíž jednu rodinu a vystačí pohodlně s úrodou k obživě. Kdyby se naopak rozdělili na více rodin, to znamená, že každý z bratří by měl vlastní ženu, každá z rodin by byla velmi chudá a brzy by chodili na žebrotu. Nelze nevidět, že zkaženost tohoto mravu je přece jen trochu mírněna tím, že každý z bratří si může vybrat vlastní manželku, pokud chce a pokud má i jinak dostatek prostředků k obživě. Zkaženosti brání i přísná spravedlnost, která trestá manželskou nevěru. V Tibetu se sice nehledí příliš přísně na to, jestliže se stýká a dopouští se poklesků zasnoubená a dosud neprovdaná žena s jinými muži, pokud neotěhotní. Jestliže se však nevěry dopustí po svatbě, je přísně trestána ona i muž, s nímž se poklesku dopustila. Dokonce existuje v tom ohledu taková přísnost, že muž, který svou ženu přistihne in flagranti, může zabít ji i milence. Na druhé straně projevují manželé k svým ženám takovou náklonnost a spolehnutí, že jim přenechávají vládu nad domem a bez jejich souhlasu nic nepodnikají.“ Neobvyklý není ani status neženatých mužů či neprovdaných žen. To souviselo s poměrně velmi rozšířeným jevem tibetského mužského a ženského mnišství, ve kterém je uplatňována zásada celibátu. Počty mnichů jsou sice nepoměrně vyšší než počty mnišek (což bývá někdy rovněž považováno za jeden z důvodů praktikovaného víceženství v sekulární populaci), ale rozhodnutí ženy vstoupit do řehole mohlo pro ni mít také řadu osobních, praktických výhod. Hierarchické uspořádání v mužských a ojediněle ženských řeholích se od sebe příliš neliší, při vlastním praktikování Buddhova učení, v technikách a metodách duchovní seberealizace také není mezi mužskými a ženskými kláštery žádný podstatný rozdíl. Dělbá práce mezi muži a ženami na principu přirozené pohlavní rozlišnosti byla všeobecně přijímána, i když nemusela být vždy zcela jednoznačně vymezena: ekonomický přínos ženy v rodinném hospodářství byl značný, neboť v praxi neexistovala ostrá hranice mezi vlastní takzvanou mužskou a ženskou prací. Úzká spolupráce muže a ženy v rodině v daných přírodních podmínkách měla nutně charakter nezbytné součinnosti a komplementarity, nikoli „vykořisťování“ ženy ze strany muže. Jisté ovšem je, že práce vykonávaná ženami se také lišila podle socioekonomického a třídního postavení rodiny – postavení a možnosti žen chudáků byly zajisté nesrovnatelné s postavením a možnostmi žen šlechticů. O veliké svobodě, již měly tibetské ženy, a o jejich pracovitosti a čínorodosti podal výmluvné svědectví francouzský lazaristický misionář Evariste-Régis Huc, pobývajícím v zemi v polovině 19. století. Ve své knize *Cesta do Lhasy* o tom píše (Huc – Gabet 1971, s. 300): „Neživoří jako vězni ve svých domech, naopak, vedou pracovitý čínorodý život. Mimo starost o jídlo soustřeďují ve svých rukou veškerý drobný obchod. Rozvázejí zboží, vystavují je na ulicích a v jejich vlastnictví jsou téměř všechny krámy. Na venkově mají velký podíl na zemědělských pracích.“ Burjatský etnograf Gonbožab Cebekovič Cybikov (1873–1930), pobývajícím v Tibetu na přelomu 19. a 20. století, kdy se uzavíralo období starého Tibetu a nadcházel věk jeho postupné modernizace, mohl ve svém cenném deníku *Cesta k posvátným místům Tibetu* ještě konstatovat (Cybikov 1987, s. 124–125): „Nedostatek světského mužského obyvatelstva způsobuje, že tibetské ženy jsou nuceny vzít na sebe veškeru tíhu povinností i odpovědnosti jak doma, tak i na veřejnosti. Staletý boj s životní mizérií

naučil tibetské ženy značné samostatnosti, tj. umění obejit se bez mužské pomoci. Žena je hlavní pracovní silou v zemi a těžko bychom hledali zaměstnání, kde by se rozhodujícím způsobem neuplatňovala. Tak kupříkladu můžeme vidět menší i větší kláštery náležející výlučně ženským řádům, ve městech i na vesnicích možno potkat mnišky (obvykle ve skupinkách po čtyřech), jak nabízejí své služby při odříkávání příležitostných modliteb. Tytéž mnišky vystupují v roli věštkyň, jež spolu s lamy jasnovidci předpovídají budoucnost toho či onoho člověka nebo i celé skupiny lidí a poskytují různé rady tazatelům. Ženy najdeme mezi trhovkyněmi a prodavačkami, stojícími nezřídka v čele velkých obchodních podniků. Ženy pracují na polích, na staveništích, jako přadleny a tkadleny, jako tovaryši v tiskárnách, kovárnách, zámečnických, soustružnických a kožedělných dílnách, jako roznašečky vody, uklízečky nečistot a odpadků ve městech a na vesnicích, jako hlídačky a podomkyně v různých úřadech a institucích apod. Tato samostatnost, vyvolaná životem společnosti, která odsuzuje většímu žen k tomu, aby zůstávaly po celý život neprovdané, jim na druhé straně poskytuje úplnou svobodu v lásce, která pak nachází, jak známo, svůj výraz v sexuální nevázanosti. Tuto zkázu mravů nelze však ani přes její hojný výskyt nazývat prostitucí z povolání, protože ani v tak lidnatém městě, jako je Lhasa, nejsou žádné veřejné domy, ba ani jednotlivé případy vykřičených ženštin, jako je tomu v jiných zemích. Samozřejmě že i tu je nemálo takových žen, které zneužívají obecné slabosti všech mužů a prostituci provozují, ale děje se tak – a to zdůrazňuji – v naprosté tichosti a bez hluku a aniž by kvůli tomu bylo třeba zanedbávat ostatní běžné povinnosti. Taková žena má zpravidla svého milence odněkud z okolí, ten u ní za občasných návštěv ve městě nocuje, žijí spolu jako muž a žena a nezřídka mívají spolu i děti. Příchod děcka si žena v žádném případě nevykládá jako hanbu, naopak to v ní ukájí její mateřský cit a navíc dává naději, že za nějaký čas jí v děcku doroste zdatný pomocník v tvrdém boji o zajištění existence.“ O přetrvávajícím mnohomužství a mnohoženství v rodinném životě Tibetanů Gonbožab Cebekovič Cybikov píše (Cybikov 1987, s. 126–127): „Přímo za ideál rodinných vztahů se považuje manželství několika bratrů s jednou ženou anebo několika sester s jedním mužem. K tomu třeba dodat, že i v občasných vztazích mezi muži a ženami platí, že bratři mívají jednu společnou milenkou a několik sester zase jednoho společného milence.“ Čím žila tibetská rodina v minulosti? Ponejvíce smíšeným domácím hospodářstvím kombinujícím zemědělství s pastevectvím a obchodem. Na všech těchto třech aktivitách se účinně a rovným dílem podíleli muži i ženy. Moderní doba s jejími zvýšenými a stále rostoucími nároky na životní standard, a tudíž i na potřebu vyšších vkladů do rodinného rozpočtu, vnáší do tradiční tibetské společnosti nové prvky: práci doma je zapotřebí rozšířit o práci venku, případně o práci přesčas. Tak se mnohým ženám jejich práce „zdvojnásobila“, přibýlo jí, neboť vedle domácnosti jim k ní přistoupila ještě nejrozmanitější práce veřejná. Ve vzdělání tehdy tibetské ženy velmi výrazně zaostávaly za muži, protože měly mnohem méně příležitostí ke studiu a seberealizaci. Tuto situaci změnil teprve vývoj v posledních třiceti až čtyřiceti letech, a to jak v Tibetu samotném (Tibetské autonomní oblasti Čínské lidové republiky), tak v exilové diaspoře. I tak se ke studiu takových disciplín, jako je inženýrství, technika a podobně, hlásí nepoměrně méně uchazeček nežli na obory, jako je textilnictví, sekretářské práce, zdravotnictví a další (**obr. 3**). Jedinou oblastí, kde se ženy ve starém Tibetu nedokázaly téměř vůbec uplatnit, byla veřejná služba, účast na občanských aktivitách, politika. Dnes je i zde situace již podstatně jiná – ženy pracují v zastupitelských sborech nejrůznějších stupňů, jako funkcionářky rozmanitých úřadů, institucí a spolků. Mají také neomezený přístup ke vzdělání a nacházíme je v lékařských profesích, působí jako učitelky, vychovatelky, a dokonce jako novinářky, vědecké pracovnice a spisovatelky. (Josef Kolmaš)

sexualita, erotika a manželství ve starověkém Egyptě, naplnit řádný a plnohodnotný život mohl dávný obyvatel země na Nilu jedině tak, že se důsledně řídil principem *maat* – ideálem mravního řádu v tehdejší společnosti, tak často zmiňovaným v egyptských textech. Princip *maat*, který zosobňovala dcera slunečního boha Rea Maat, znázorňovaná v podobě ženy

s pštrosím perem na hlavě, zajišťoval správný chod veškerého dění, platný přírodní i společenský řád (**obr. 19**). Dokonalý princip *maat*, jenž vznikl v okamžiku stvoření světa, zaručoval například pohyb souhvězdí, střídání tří ročních období (záplavy, pučení a žní), pravidelně se opakující životodárnou nilskou záplavu, život rostlin a zvířat, zrození a smrt. Na základě tohoto božího řádu se odvíjel celý lidský život, vytvářely se vztahy mezi mužem a ženou, existovaly společenské rozdíly mezi lidmi nebo se navzájem lišili příslušníci jednotlivých národů barvou pleti a jazykem, ale též vládl panovník, byla uctívána božstva v chrámech, vytvořila se hierarchie úředníků a kněží, byla dána platnost a nutnost dodržování zákonů, stanovila se výše daní a ustálila se pravidla chování. Lze tedy říci, že pojem *maat* zahrnuje naše pojmy „řád, pořádek, pravda, spravedlnost, dobro, právo, zákonnost, morálka“. V žádném egyptském textu se nedochovala definice pojmu *maat*. Nicméně Egypťané zřejmě přesně věděli, co to slovo znamená, a byli přesvědčeni, že se člověk může naučit zásady tohoto morálního kodexu, že je schopen osvojit si je a poté je uplatňovat ve své každodenní činnosti a v chování. Měla mu přitom pomáhat naučení – knihy obsahující rady do života. Tento literární útvar byl v Egyptě velice oblíbený a Egypťané se mu horlivě a nepřetržitě věnovali po celá tři tisíciletí (3. až 1. tisíciletí př. n. l.) existence svého státu. Pochopením a dodržováním takové sbírky moudrých rad se člověk stal „rozvážným, vyrovnaným a klidným“. Každý Egypťan se měl snažit po celý život „kráčet po boží cestě“, což znamenalo řádně se chovat a dodržovat *maat* – závazný princip vyjadřování, jednání a chování, aby se mohl po smrti bez obav podrobit poslednímu soudu v síni Obou pravd před samotným vládcem onoho světa Usirem. Princip *maat* naplňoval například tím, že vzorně vykonával své povolání, nezneužíval svého postavení, byl neustále a za všech okolností věrný panovníkovi – bohu žijícímu na zemi, přinášel bohům stanovené obětiny, vydatně pomáhal slabým a chudým, miloval svoji manželku a svědomitě se staral o rodinu. Toto všechno je také obsaženo v životopisných nápisech, které si dávali tesat do stěn svých hrobek hodnostáři, úředníci a kněží. V zásadách mravního řádu *maat* je pevně zakotvena láska muže a ženy a současně i rovnoprávné postavení obou, jež je charakteristické pro egyptskou společnost již v době stavitelů pyramid (Stará říše, 2640–2155 př. n. l.). Dobře to dokazují nespočetné dochované hmotné památky i písemné prameny. Žena měla vážené postavení a zvláště byla ctěna v manželství jako manželka a matka. Rovnocenný manželský svazek a rodinný život byly pro Egypťany nade vše (**obr. 20–28**). Staří Egypťané nepovažovali manželství za právní poměr, ale viděli v něm společenskou skutečnost. Manželství pro ně bylo pevným svazkem muže a ženy, který si oba přejí a který má trvat navěky, tedy i na onom světě. Hlavním účelem manželského svazku bylo zajištění a výchova potomků, kteří měli zaručit trvání rodiny. Dávni Egypťané měli opravdu výrazný smysl pro rodinu. Hluboký cit pospolitosti pojil Egypťana nejen s partnerkou, ale i s předky a potomky. V životopisných nápisech vytesaných do stěn soukromých hrobek se Egypťané velice často dovolávají svých slavných předků, na které jsou pyšní, a zmiňují se o svých potomcích. Takto zcela prakticky chápaný postoj k manželství je třeba měřit spíše společenskými než právními měřítky. Staroegyptskému manželství rovněž chybí náboženské „posvěcení“; nikde například nenacházíme příznaky toho, že by tu nějakým způsobem zasahovali kněží. Světská podstata a mimo právní oblast ležící původ manželství nám vysvětlují skutečnost, že Egypťané nikdy nevytvořili pro uzavření manželství nějaký formální akt. Pokud jsou v pozdějších textech obsaženy zprávy o svatbách nebo svatebních slavnostech, pak nejde o plnění nějakého příkazu, nýbrž o oznámení uzavření manželského svazku, o pouhé dání na vědomí. A to se právě tak týká i oficiálního oznámení o uzavření sňatku Ramesse II. s chetitskou princeznou na takzvané svatební stéle z chrámů v Karnaku, na Elefantíně, v Abú Simbelu, Amaře a Akše. Bližší informace o manželství nám poskytují písemné památky pocházející až z Pozdní doby (712–332 př. n. l.), psané kurzivním hieratickým písmem nebo démotickým písmem, anebo dokonce z Ptolemaiovské (řecké) epochy (332–30 př. n. l.). I když se egyptská společnost

vyznačovala silným konzervatismem, můžeme těchto pramenů – často o celá tisíciletí mladších – využít pro starší období pouze do určité míry. Předpokladem manželství byla v první řadě schopnost uzavřít sňatek s osobou druhého pohlaví. Těžko se však dá stanovit přesný věk pro vstup do manželství. Zdá se, že vhodný věk závisel u muže na jeho úspěšnosti v povolání, hmotném zajištění a na vážnosti rodiny (**obr. 29–30**). Vezír a slavný mudrc Ptahhotep (5. dynastie, 24. století př. n. l.) ve své knize moudrých rad do života promlouvá k mladému muži těmito slovy: „*Jestliže jsi už vynikl, založ si domácnost. / Miluj svou ženu horoucně, jak se sluší. / Živ ji a oblékej; / vonné masti jsou lékem pro její tělo. / Čiň ji šťastnou po celý svůj život; / vždyť je prospěšná svému pámu jako pole. / Nepoháněj ji před soud / ani se na ní nedopouštěj násilí. / Žena, která jedná bezprostředně podle toho, / co viděla, je jako bouře: / proto ji raději drž doma / a uklidňuj ji. / Když ji zapuďíš, přinese to jen slzy. / Ona nabízí své ženství / a sama za to očekává dobré zaopatření.*“ Ptahhotepova kniha moudrých rad, která jistě byla hojně opisována a dobře známa, byla považována za určitý návod, jak se má člověk chovat a jednat, aby dosáhl postavení ve společnosti, aby byl úspěšný a oblíbený. Citovaný úsek, který obsahuje praktickou radu, jak má muž zacházet se svou manželkou, dokládá zásadu, kterou se Egypťané skutečně snažili dodržovat. U dívky bylo předpokladem k uzavření sňatku především dosažení pohlavní dospělosti (máme například doklady, že dívka vstoupila do manželství ve věku necelých čtrnácti let). Zřejmě pro ni nebyla stanovena žádná věková hranice k provozování pohlavního styku. Je zajímavé, že se nikde v egyptských textech nemluví o panenství v souvislosti se vstupem dívky do manželství (egyptština ani neměla žádné označení pro „pannu“). V egyptském manželství si byli oba partneři rovni a skutečně nikde nenacházíme žádné známky toho, že by muž byl nějakým způsobem nadřazen ženě. Muž svou ženu miloval, žena pro něho nikdy nebyla pouze věcí, předmětem obchodu, nebo dokonce násilí. V manželství spočívala hlavní úloha ženy v naplnění jejího důležitého biologického a kulturního poslání (těhotenství, porod, péče o děti a jejich výchova). Žena vedla domácnost. Naproti tomu muž měl své úlohy spíše ve vnější sféře. Neznamená to však, že se aktivita ženy soustřeďovala výhradně na vedení domácnosti a na rodinný život. Již ve 3. tisíciletí př. n. l. žena působila i ve veřejném životě a příležitostně zastávala významnější úřady (například kněžské). Svědčí o tom některé zajímavé tituly, jež se zachovaly: „*představená místnosti s mastmi a líčidly v královském domě*“, „*správkyně jídelny*“, „*představená místnosti s parukami*“, „*představená lékařek*“, „*představená královského harému*“ a další (**obr. 31–40**). Ve starém Egyptě byla poměrně častá manželství mezi pokrevně příbuznými: z pozdějších dob existují doklady o manželství nevlastních sourozenců, strýce s neteří, bratrance se sestřenicí (tento druh manželství se dodnes běžně vyskytuje na egyptském venkově). Dá se předpokládat, že takové sňatky existovaly již ve Staré říši. Naproti tomu máme doložen jen jediný jistý případ manželství sourozenců, a to ve 22. dynastii (jde o rodinu „velitele libyjských vojáků“, tedy o rodinu neegyptského původu). Jiná však byla situace u královského dvora: tam byla manželství sourozenců běžná (zvláště v 18. dynastii). Taková pokrevní manželství mohla být motivována některými náboženskými představami (jsou známé četné egyptské incestní mýty). Faraon byl žijícím bohem a manželstvím se svou sestrou chtěl zajistit čistotu královského – božího potomka a dědice trůnu Horního a Dolního Egypta. Pravděpodobně ze stejných pohnutek se někteří egyptští vládcí ani nerozpakovali oženit se se svými vlastními dcerami (v Nové říši například Amenhotep III., Amenhotep IV. – Achnaton a Ramesse II.). Ve starších dobách takový druh sňatku ovšem není prokázán. Postavení egyptské královny bylo vždy výsadní, neboť se odvozovalo od postavení jejího manžela – „*boha žijícího na zemi*“, jenž byl pánem všech a všeho. Rovněž manželka faraona byla povýšena do boží sféry a do okruhu mytických událostí. Její vysoký společenský status ostatně vystihují jak její tituly vyjadřující nejužší vztah k panovníkovi („*Ta, která vidí Hora a Sutecha*“, „*Ta, která je v Horově družině*“, „*Přítelkyně Hora*“), tak vysoké náboženské funkce, které zastávala. Již v době Staré říše byla

kněžkou beraniho božstva Bapefa, býčího božstva Casepefa, bohyně Hathory a Sachmety nebo boha Thovta. Navíc byla identifikována s ochrannými bohyněmi Horního a Dolního Egypta Nechetou a Vadzetou. Krajně důležitá úloha připadla královně zejména při předávání královské moci po smrti jejího manžela. V takovém případě totiž zaručovala legitimitu dalšího panovníka, kterým měl být její prvorozený syn. Kromě toho egyptské dějiny znají více případů, kdy královna hrála aktivní úlohu ve státních záležitostech nebo kdy se sama stala vládnoucím faraonem. Mezi takové výrazné ženské osobnosti na trůnu *Pána Obou zemí* patřila již v době Staré říše královská matka a královna Chentkaus (II.) (kolem roku 2420 př. n. l.) (**obr. 32**), později vynikla především královna Hatšepsut, „dcera Amona“, která během své dvaadvacet let trvající vlády v 15. století př. n. l. vedla důslednou mírovou politiku a proslula rozsáhlou stavební činností. Slavný je její velkolepý terasovitý zádušní chrám v Dér el-Bahrí. Vynikla rovněž Nefertiti, „Krásná přišla“, manželka slavného faraona Amenhotepa IV. (Achnatona) (kolem 1359–1342 př. n. l.), proslulá zejména díky portrétním zpodobením sochaře Thutmose jako nejpůvabnější ženská tvář starověku (**obr. 44**). Již egyptské chrámové texty nadto uvádějí, že Nefertiti byla za vlády svého manžela i významnou osobností v životě země; patrně totéž v básnické metafoře vyjádřil Achnaton v závěrečných verších svého *Chvalozpěvu na Slunce*. Avšak teprve v moderní době objasňují egyptologové stupeň její důležitosti. Někteří z badatelů se dokonce domnívají, že její postavení ve správě státu bylo nesmírně důležité, že možná byla přímo spoluvládkyní Egypta. O Nefertitině (přirozené či násilné?) smrti není známo nic bližšího. Dá se předpokládat (přímé doklady jsou až z Pozdní doby), že muž a žena, kteří vstupovali do manželství, měli ve společnosti přibližně stejné postavení. Je však otázkou, zda společenský původ mohl být ze zásady překážkou sňatku dvou mladých lidí. Manželství s cizinci byla ve starém Egyptě možná ve všech dobách. Z Nové říše existují doklady, že Egyptan uzavřel právoplatný sňatek s ženou ze Sýrie či Nubie; rovněž Egyptanky se vdávaly za cizince. U královského dvora jsou takové případy vůbec časté. Na reliéfech vytesaných do stěn kultovních místností mastab Staré říše bývá manžel obvykle znázorňován ve stejném měřítku se „*svou (jedinou) milovanou ženou*“. Sedí u obětního stolu po pravici „*paní domu*“ (což je častý titul manželky užívaný od Střední říše) a zároveň matky hlavního dědice – nejstaršího syna. Jestliže si příslušníci vyšších společenských vrstev (především nomarchové a vysocí státní úředníci) někdy dopřáli harém nebo takzvané vedlejší ženy, pak tyto stály v rodinně právní hierarchii daleko za hlavní manželkou. Neměly žádné dědické nároky, nebyly prohlášeny manželkami a jako pouhé souložnice byly zcela závislé na přízni pána a jeho hlavní manželky. Úloha vedlejší ženy se ovšem mohla značně zvýhodnit, nedostavil-li se vytoužený hlavní dědic a měla-li tato vedlejší žena syna. Z právního hlediska je však třeba v každém případě mluvit o monogamní formě manželství, i když ke skutečné domácnosti vysoce postaveného muže mohly patřit další ženy jako konkubíny. Z obrovského množství dochovaných hrobek Staré říše je známo pouze sedmnáct dokladů ukazujících na možnou polygamii, tj. na manželství jednoho muže s alespoň dvěma ženami, přičemž se předpokládají vedle sebe existující manželství a naprostá rovnoprávnost manželek. Mluvíme výslovně o možné polygamii, neboť v těchto případech nelze vyloučit, že šlo o následná manželství, jejichž důvodem mohl být buď rozvod (je ale otázkou, zda by v takovém případě byla žena zmíněna v hrobce svého někdejšího manžela) nebo smrt předcházející manželky. Jestliže šlo o skutečnou polygamii, zdá se, že motivem byla touha po dětech, respektive po mužském potomku. Uvedené případy musíme nicméně považovat spíše za výjimku než pravidlo (podobně jako v současném islámském Egyptě). Skutečná polygamie neexistovala ani u královského dvora: panovník měl jedinou hlavní manželku – královnu Obou zemí, jež měla nejvyšší společenský status. Královský harém však byl ve starém Egyptě naprosto běžný ve všech dobách. Jak se zdá, mohl být panovníkův harém také centrem různých pletich a intrik. Svědčí o tom velmi zajímavá pasáž v životopisném nápisu z hrobky správce Horního Egypta Veniho v Abydu (nyní uložen

v Egyptském muzeu v Káhiře, č. 1435) z doby kolem roku 2300 př. n. l. Vysoký úředník Veni v ní v první osobě kromě jiného líčí neobvyklý tajný soudní proces s královnou Veretiamtes, která se měla přímo podílet na harémovém spiknutí proti samotnému panovníkovi. Ze starších období se bohužel nezachovaly žádné dokumenty, které by přibližovaly majetkoprávní aspekty manželství. Odkazy na takzvané manželské smlouvy, kde se také hovoří o majetku, pocházejí teprve z Nové říše (1551–1080 př. n. l.). Více či méně úplné smlouvy, psané démotickým písmem, máme až ze 6. století př. n. l. Manželství mohla ukončit buď smrt jednoho z partnerů nebo rozvod. V mladších obdobích se často vyskytují případy, kdy vdovec nebo vdova uzavřeli nový sňatek. V předchozích dobách tomu zřejmě bylo také tak. Rozvod – nebo přesněji řečeno zapuzení či propuštění – byl podobně jako sňatek naprosto soukromou záležitostí. Uskutečněný rozvod se bral jako fakt. Soudě podle pozdějších pramenů, mohl manželský svazek kdykoli vypovědět nejen muž, ale také žena. Důvodem rozvodu bývala například neplodnost ženy, pocit odporu jednoho partnera k druhému nebo přání uzavřít sňatek s jinou osobou. Takzvané rozvodové listy, v nichž se mimo jiné mluvilo také o majetku, jsou však doloženy až ze 6. století př. n. l. Ze Staré říše známe pouze ojedinělé a nepřímé doklady o rozvodu. Těmito doklady jsou zahlazená jména manželek v hrobkách jejich (bývalých) mužů. Když si uvědomíme, že zničení vlastního jména bylo v Egyptě krajním trestem, který v podstatě znamenal zbavit člověka možnosti pokračovat v životě na onom světě, musíme to pokládat za naprosto absolutní sankci proti bývalé manželce. Pokud jde o cizoložství, zajímavá zmínka se nachází v papyru Westcar (berlínský papyrus č. 3033, z doby hyksóské nadvlády v 17. století př. n. l., jehož děj se však odehrává za vlády stavitele největší pyramidy Chufua přibližně o tisíc let dříve). Na jednom místě se praví, že jistému knězi byla jeho manželka nevěrná. Kněz díky svým kouzlům způsobil, že cizoložníka chytil krokodýl a položil ho před krále, který měl rozhodnout. Král poručil krokodýlovi, aby viníka sežral. Poté nevěrnou manželku upálili a její popel hodili do řeky. Podle uvedeného případu by se dalo usuzovat, že cizoložství bylo považováno za těžký zločin. Této domněnce však odporuje svědectví pozdějších pramenů, jež jako jeden z obvyklých důvodů rozvodu uvádějí právě cizoložství ze strany ženy. V některých naučeních je obsaženo varování před cizoložstvím jako nemorálním skutkem: „*Jestliže si přeješ zachovat přátelství / v domě, do něhož vstupuješ / jako syn, bratr nebo přítel – ať už jsi v jakémkoli postavení – , chraň se tam sblížit s ženami! / Není to k tomu vhodné místo. / Muž vzruší tělo lesknoucí se jako fajáns – / ta se však může rychle změnit v karneol. / Chvilu pomijívá jako sen / a přinese jen smrt: / pozdě člověk zjistí svou lehkovážnost. / Muž se tak vzdává tisíce důležitějších věcí; / nic tím nezíská. / Nepřítel je ten, kdo nabádá k něčemu / takovému. / A pokud se k tomu někdo přesto odhodlává, / svědomí ho musí zastavit. / Nedělej to – vždyť je to hmusné! – / a ušetříš si neustálé trápení. / Ten, kdo odolá touze, / uspěje ve všem“ (Ptahhotep). Rodina ve starém Egyptě tedy bývá monogamní, ačkoli u bohatých jedinců toto pravidlo nevyklučuje paralelní instituci konkubinátu a někdy i harém. Základní společenskou jednotkou byla nejužší rodina. Potvrzuje to také skutečnost, že slova vyjadřující příbuzenské vztahy jsou v egyptštině omezena právě na nejužší rodinu (otec, matka, syn, dcera, bratr, sestra, děti). Všechna ostatní slova označující příbuzenství se tvoří opisy z těchto základních. Rodina se ve starém Egyptě těšila velké úctě, což dokládají dochované texty, reliéfy a sochařská díla. Zmiňme se v této souvislosti o zvláště pozoruhodných něžných rodinných scénách z mastab Staré říše, které působivě zachycují manželský pár obklopený jejich malými dětmi. Velice vzácné jsou naopak scény, které nějakým způsobem naznačují intimní vztah mezi mužem a ženou (takřka absolutní výjimkou je satiricko-erotický papyrus turínského muzea č. 55 001 z 13./12. století př. n. l. se znázorněním různých poloh soulože) (**obr. 48–50**). Třebaže Egyptané s oblibou znázorňovali na stěnách svých hrobek nejrozmanitější scény z každodenního života, v případech milostných vztahů projevovali značnou zdrženlivost. Láska a manželský svazek měly trvat po celý pozemský život obou partnerů a pokračovat během posmrtného života navěky.*

Zmiňujeme-li pozemský život dávných obyvatel země na Nilu, pak musíme připomenout představu starého Egypta o ideální délce života, jež se nejčastěji pohybovala okolo 110 let, někdy se ovšem uvádělo také 100, nebo dokonce 120 let. Autor démoticky psaného naučení z Insingerova papyru (Leidenský papyrus č. F 1895/5.1) se před dvěma tisíci lety navíc pokusil definovat hlavní etapy lidského života: „*Člověk stráví deset let jako dítě, než pochopí, co je smrt a život. / Dalších deset let mu trvá, než se naučí práci, která ho uživí. / Dalších deset let vydělává a získává majetek, z něhož bude žít. / Dalších deset let stárne a nabývá zkušenosti. / Potom zbývá ještě šedesát let života, které Thovt vymezil člověku. / Avšak jen jeden z milionu je s božím požehnáním prožije spokojeně*“ (Naučení z Insingerova papyru). Zmíněný vysněný ideální věk se však ve starém Egyptě bohužel značně lišil od skutečného, jenž se podle výsledků egyptologického bádání pohyboval průměrně kolem 35 let ...

Vzájemná úcta partnerů byla značná. Uveďme pro názornost slova vdovce, která dokumentují láskyplný vztah dávného Egyptana k jeho manželce a současně jeho odpovědný postoj k manželství (z Leidenského papyru č. 371): „*Vzal jsem si tě za ženu, když jsem byl ještě mladý. (...) Neprohřešil jsem se vůči tobě ani jsem nerozhněval tvé srdce. Tak jsem se choval, když jsem zastával různé vysoké úřady faraona. (...) A všechno to, co jsem mohl získat a co mi mohlo připadnout, jsem nepřijal jen kvůli tobě, protože jsem říkal, že jedním tak, jak si přeješ. (...) Nedopustil jsem, abys trpěla čímkoli, co jsem konal jako tvůj muž. Nikdy jsi neshledala, že bych tě podvedl jako nějaký venkovan, když jsem vstoupil do jiného domu. (...) Všechno jsem ti opatřil: olej, chléb i šaty. (...) Když jsi onemocněla, poslal jsem k tobě vrchního lékaře. (...) Pohled, po tvém odchodu jsem žil tři roky sám a neoženil jsem se.*“

Mužovi nikdy nezůstával lhostejný osud manželky – vdovy po jeho smrti. V některých textech, které odpovídají závěti, například manžel odkazuje majetek své ženě *mortis causa*. V jednom nápisu, který pochází z neklidného období konce Staré říše, zase majitel skalní hrobky sděluje potomstvu, že daroval hrobní šachtu své manželce. Přitom každému, kdo by chtěl tuto šachtu zničit či uzurpovat, hrozí nejvyšším možným soudem – procesem před Velkým bohem. Rozhodnutí o darování přitom odůvodňuje chválou, která je rozhodně víc než pouhým souhrnem obvyklých frází: „*Učinil jsem toto pro Asenku, protože jsem ji nesmírně ctil. Neřekla nic, co by mě zarmoutilo, a nikdy v mém životě nebyla zlá.*“ (Břetislav Vachala)

sexualita primátů a její význam pro vznik sexuality v evoluci hominidů, sexualita není výsadou člověka, ale stejně jako všechny ostatní typy chování, tak i sexuální chování a sexualita jsou závislé na kvalitě nervového systému. Sexuální chování nižších primátů může jen málo napovědět, jaké byly kořeny lidské sexuality. Mnohem více se můžeme dozvědět studiem sexuálního chování a sociální struktury kočkodanovitých opic. Nejdůležitější pro pochopení lidské sexuality je rozhodně studium chování lidoopů. U každého z lidoopů nalézáme určité prvky sexuálního chování, které známe u člověka, a u orangutanů a šimpanzů můžeme dokonce mluvit o sexualitě v úzkém slova smyslu. V každém případě současné znalosti o sexuálním chování a sexualitě ukazují, že pro zkoumání tohoto jevu má zásadní význam pochopení jeho sociálního kontextu. Sociální struktura je tedy podle všeho onou nosnou strukturou, která je rozhodující pro určení základních parametrů reprodukce, sexuálního chování a nepochybně i sexuality. Neobyčejně příhodné je užívání pojmu sociosexuální chování, který byl zaveden při studiu sexuálního chování: vyjadřuje vlastně komplexitu a provázanost sociálního a sexuálního chování, je *de facto* ekvivalentem pojmu sexualita používaného u člověka. Studie sexuálního a sociosexuálního chování primátů s vyspělou nervovou soustavou jasně prokazují, že redukce těchto typů chování na „zvířecí“ fakt kopulace je nesmírně zavádějící. Bez nadsázky můžeme říci, že vlastně primáty „uráží“, protože i oni cítí sympatie a antipatie, vybírají si svého partnera také podle jeho společenského postavení nebo i „bohatství“, obětují se svému rodu, klamou partnery a mají „mimomanželské“ styky. Samice může nabídnout sexuální styk za úplatu, samec zase samici výhody ve společenském postavení. I u primátů má svůj význam nejen sex, ale také jeho

příčiny a následky, tedy získání partnera s určitými vlastnostmi a výchova potomstva. Kvalita péče o samice a jejich mláďata hraje někdy rozhodující roli ve vztahu samice k samci. Špatný samec dlouho neobstojí a také má méně příležitostí k sexuálnímu uplatnění. Pokud samice samce odmítá, ve většině případů nemá samec ke kopulaci šanci. V případě násilí, a to je skutečně vzácné, mohou razantně zasáhnout ostatní členové skupiny; nezřídka to bývá dominantní samec, který si ovšem většinou nenechá ujít příležitost, aby byl za svou statečnost patřičně „odměněn“. Nepřipomíná to právo „první noci“? Lidoopi, kteří jsou člověku geneticky daleko nejpříbuznější, mají v sexuálním chování i sexualitě množství rysů s námi společných: manželská nevěra v páru u gibbonů, patriarchální systém s hádavými ženami u goril, sexuální náruživost u mladých orangutanů a šimpanzů, promiskuita a „prodejnost“ samic u šimpanzů, zvětšená prsa u kojících samic goril a šimpanzů. (**obr. 44, 45**). Může některý z lidoopů posloužit k objasnění vzniku lidské sexuality? Je sexualita lidoopů jakýmsi archetypem sexuality lidské? Lze vysvětlit některé lidské sexuální symboly, zvětšená prsa nebo dlouhý ztopořený penis, na základě existence těchto znaků u lidoopů? Ke správné odpovědi nás dovede zjištění, že každý z lidoopů podhaluje pouze některé z aspektů lidské sexuality. Musíme si ale uvědomit, že velcí lidoopi se navzájem velmi liší, a také se velmi liší od člověka – nejen v otázkách sexuality a sexuálního chování, ale i ekologie a sociální struktury. Tento poznatek odpovídá na otázku, zda je sexualita současných lidoopů archetypem sexuality lidské: *nikoli*. Orangutan jako primárně stromový primát s nízkou socializací může stěží sloužit jako vhodný model, stejně jako extrémně velká, převážně býložravá gorila. Mějme na zřeteli, že i sexuology a etology mnohokrát zmiňovaný bonobo je z lidského hlediska „megahypersexuální“, ale velmi málo agresivní, „nelidsky“ mírumilovný. Ambivalentní postavení samic v sociální struktuře bonobů, tedy jejich sklony k dominanci v kombinaci s filopatrií samců, je u primátů zcela unikátní. Bratranec bonoba šimpanz učenlivý je zase příliš hašteřivý, vztahy mezi samci a samicemi u tohoto druhu jsou laxní a pohlavní rozdíly mezi samci a samicemi, s výjimkou vlastních pohlavních orgánů, velmi malé. Australopitéci, nejstarší předci člověka, vykazují naopak značné velikostní rozdíly mezi samci a samicemi: samci byli podstatně větší, a proto nejstarší hominini sotva mohli mít klasickou fission-fusion strukturu. Takový charakter pohlavních rozdílů naznačuje, že raní hominini mohli žít spíše v mnohosamco-samicové sociální struktuře nebo snad ve fission-fusion struktuře neznámého typu, s pevnými sociálními jednotkami tvořenými stabilními skupinami samců a samic. V takové sociální struktuře nebyla vysoká promiskuita žádoucí – samec může stěží chránit velké množství samic, k nimž nemá žádný vztah. Z toho vyplývá také odpověď na třetí otázku. Takzvanými sexuálními symboly se mohly určité jevy stát až v době, kdy byly předmětem intenzivního sexuálního výběru. Některé studie například dokazují, že zvětšená prsa mají i samice goril a šimpanzů (**obr. 43, 44**), ale pouze v době kojení, tj. asi tři roky. Reprodukční cyklus lidoopů je pomalejší než u člověka, trvá asi pět let, takže se velikost prsů u samice, která přestane kojít, zmenšuje. Není tedy vyloučeno, že pouhým prodloužením doby kojení a mírným zkrácením reprodukčního cyklu mohlo být dosaženo, alespoň u reprodukčně úspěšných samic, stálého zvětšení prsů, které se potom mohlo stát předmětem sexuálního výběru. Zvětšená prsa totiž signalizovala, že samice je reprodukčně zdatná a schopná „udržet“ mláďě. Podobně vousy mohly signalizovat plně dospělého, a tedy sociálně zralého samce, tak jako stříbrný hřbet u gorily atd. K vysvětlení vzniku sexuality u předků člověka nemáme zatím dostatek podkladů, ale rostoucí množství studií hormonů a sociosexuálního chování u lidoopů už mnohé napovědělo. Jisté je, že lidská sexualita nevznikla jako čistě kulturní produkt a že její kořeny sahají hluboko do evoluční minulosti, přinejmenším k lidoopům. Jisté však také je, že tyto kořeny nemůžeme hledat u nějakého konkrétního lidoopa. Vždyť i etnické rozdíly v sexualitě u dnešního člověka jsou značné a mají nejrůznější příčiny, které často nemůžeme spolehlivě vysvětlit. (Václav Vančata)

sexuální apetence, chuť do sexu, zájem o sex. (Jaroslav Zvěřina)

sexuální dimorfismus u člověka, rozdíly v anatomii, fyziologii a v chování mužů a žen.

sexuální chování, sexuální chování lidí je výsledkem dlouhého evolučního procesu. Jde o velmi starou motivační strukturu, těsně spjatou se samotnou existencí druhu *Homo sapiens*. V populárním chápání sexuality se dosud uplatňuje koncepce „sexuálního pudu“, tedy představa, že sex je podobnou potřebou jako potrava nebo pití, že se aktivuje vnitřním nedostatkem a vyznačuje puzením k uspokojení. Jakmile je uspokojení dosaženo, vnitřní přetlak se „vybije“ – a je nastolena dočasná *homeostáza. Realita lidské sexuality je však mnohem komplikovanější, než jak ji popisuje zmíněná představa unitárního sexuálního pudu. Aniž bychom unavovali čtenáře dlouhými teoretickými výklady, můžeme konstatovat, že v lidské sexuální motivaci jsou prvky typické pro pudové chování. Lidské sexuální chování může být velice imperativní, do značné míry nezávislé na racionálních kontrolních mechanismech. Právě tato subjektivně pocíťovaná „pudová naléhavost“, tak důvěrně známá každému člověku, dala nepochybně vzniknout různým interpretacím sexuální motivace jako mocného vnitřního energetického zdroje. Není však přípustné redukovat sexuální chování jen na pohlavní vzrušení a pocitové vyvrcholení. Zahrnuje celou škálu aktivit, které mají jednak signalizovat sexuální zájem subjektu, jednak navodit sexuální zájem případných objektů. Toto přípravné období je vlastní všem živočichům. Má za úkol vytvořit dvojici s reprodukčně nejperspektivnějším partnerem. Základní kategorií této přípravné fáze je sexuální atraktivita. Ta je dána přítomností druhotných pohlavních znaků, které jsou nejučinnějšími sexuálními signály. Má však též složku behaviorální. Určité sexuální aktivity mohou být zdrojem výrazných reakcí u potenciálního partnera. Pro tyto přípravné fáze a sblížování dvojice máme názvy koketování, namlouvání a párování. Pro zjednodušení a hlavně z didaktických důvodů doporučujeme rozlišovat v lidské sexuální motivaci tyto čtyři základní komponenty: 1. Sexuální identifikace (sexuální role); 2. Sexuální orientace (erotická preference); 3. Sexuální emoce (sexuální vzrušení, orgasmus, zamilovanost); 4. Sexuální chování. 1. *Sexuální identifikace*. Pocit příslušnosti k mužskému nebo ženskému pohlaví je bezesporu základním stavebním kamenem lidské sexuální motivace. Tento pocit v naprosté většině případů bezkonfliktně sleduje genetické a fetálně-gonadální determinanty. Jsou zprostředkovávány organizačním vlivem sexuálních steroidů na centrální nervovou soustavu v kritických fázích nitroděložního vývoje. Toto kritické období probíhá v druhém trimestru prenatálního vývoje. Výsledkem je výrazná predispozice k mužské nebo ženské sexuální identifikaci. Definitivní formování probíhá pak po porodu součinností zmíněné predispozice s vlivy prostředí. Projevem sexuální identifikace je schopnost jedince zaujmout odpovídající sociální roli. Izolovanou poruchou sexuální identifikace v čisté podobě je transsexualita – jedinec touto deviací postižený je identifikován s opačným pohlavím a silně puzen k opačné sexuální roli. Pro veliký význam prenatálního formativního období svědčí pozorování poruch sexuální identifikace u osob, jejichž matky byly v těhotenství léčeny vysokými dávkami androgenně nebo estrogenně aktivních steroidů. Opakovaně byly též popsány případy zvrátů sexuální identifikace u jedinců s poruchami sexuálního vývoje, kteří se s nastupující pubertou nezadržitelně vpravují do mužské sexuální role, navzdory výchově v ženské sexuální roli. 2. *Sexuální orientace*. Z principu dvoupohlavní diferenciacce vyplývá základní dimorfnost sexuální orientace. Erotické signály ze strany příslušníků opačného pohlaví mají zpravidla nejvyšší erotickou hodnotu. Tato zvláštní účinnost sekundárních pohlavních znaků opačného pohlaví je dobře zjištělná i psychofyziologickým vyšetřením sexuálních reakcí u mužů i žen. V normě nacházíme nízký zájem, až averzi ve vztahu k dětským objektům. Schopnost mláděcích rysů objektů tlumit sexuální aktivitu a agresivitu dospělých je dobře známa též u subhumánních živočichů. Pravidelně se u lidí vyskytuje několik procent homosexuálně orientovaných jedinců. Pro několik procent příslušníků každé známé lidské populace jsou eroticky atraktivní osoby stejného pohlaví. K formování vyhraněné homosexuality nestačí

specifické výchovné a vývojové postnatální vlivy. Základem je specifická zvláštnost naprogramování příslušných sexuálních center v kritických fázích prenatalního vývoje. Centrum pro sexuální identifikaci a orientaci nebude zřejmě totožné, protože odchylky obou zmíněných kvalit se mohou vyskytovat do značné míry na sobě nezávisle. Pro normální sexuální orientaci tedy platí, že je vztažena k pohlavně zralému jedinci opačného pohlaví. Taková reprodukčně účelná orientace musí být fixována instinktivními mechanismy. Příroda si v tak významné oblasti „nemohla dovolit“ nechat ve hře jen vlivy kulturně-sociální – ty jsou totiž v mnoha ohledech málo spolehlivé. 3. *Sexuální emoce*. Z našeho odmítnutí koncepce jednotného sexuálního pudu plyne uznání několika sexuálních emocí: sexuálního vzrušení, pocitového vyvrcholení (orgasmu) a emoce zamilovanosti (erotické fascinace objektem). *Sexuální vzrušení* je elementární sexuální emoce, která má typickou prožitkovou kvalitu a periferní projevy. Specifickým doprovodem sexuálního vzrušení je především vazodilatace genitálu (tumescence). Projeví se erekcí u mužů a zvlhnutím poševní sliznice (lubrikací) u žen. K centrálním mediátorům sexuálního vzrušení patří dopamin a noradrenalin. Tlumivé mechanismy jsou vázány na účinky kyseliny aminomáselné nebo serotoninu. Vliv sexuálních steroidů na pohlavní vzrušivost není základní, ale jen modelující. Pohlavní hormony snižují práh pro účinek erotických podnětů, rozšiřují reflexní zóny pro periferní vzruchy a zvyšují sexuální aktivitu. Sexuální vzrušivost vyjadřuje míru snadnosti, s jakou je u subjektu působením erotických podnětů dosahováno pohlavního vzrušení. Výsadní postavení mají u lidí podněty zrakové, ale ani ostatní smysly nepřicházejí zkrátka. Opakovaná prezentace stejného podnětu sexuální vzrušení snižuje. Naopak expozice podnětu nového, nezvyklého působí facilitačně (tato vlastnost bývá u zvířat označována pojmem „coolidge effect“). *Pocitové vyvrcholení (orgasmus)* je konzumní fází sexuální motivace v koitálním aktu. Může být dosažen stejně snadno masturbací nebo nekoitálními stimulačními erotogenních zón. Prožitková i periferní komponenta orgasmu může být různě intenzivní. V prožitkové složce jde o škálu pocitů od jednoduchého uspokojení po extatické stavy se zúženým vědomím. V periferní oblasti jde o různě intenzivní klonické stahy, především svalstva pánevního dna. U mužů je zpravidla při orgasmu vypuzováno v ejakulačním ději semeno. U žen se jen vzácně objevují orgastické expulze z uretry nebo z pochvy. Zdá se, že lidé jsou schopni dvou druhů orgasmu. Prvý z nich je prožitkově méně intenzivní. Není sledován typickou refrakterní fází, může tedy k němu docházet sukcesivně vícekrát za sebou. Pracovně jej nazýváme „malý orgasmus“. Častější je u žen, ale může se vyskytovat též u mužů, kde při něm někdy nedochází ani k ejakulaci. Druhý typ orgasmu je sledován refrakterní fází a rezolucí, je prožitkově intenzivnější. Nazýváme jej „velkým orgasmem“. Druhá forma orgasmu je spojena s vyšší úrovní sexuální satisfakce. Orgasmus ženy je zranitelnější než orgasmus muže. V populaci je nejméně 8 % žen, které nikdy orgasmus nemají, a nejméně třetina žen má s dosahováním orgasmu větší nebo menší problémy. Nejde o patologii, ale o evolučně pochopitelnou realitu. Orgasmus ženy (na rozdíl od muže) nemá totiž prakticky žádnou reprodukční úlohu. Proto nebyl vývojově tak pevně fixován. *Sexuální uspokojení (satisfakce)* je stav uvolnění a refrakternosti k sexuálnímu dráždění, které se dostavuje po „velkém orgasmu“. Na vzniku tohoto stavu se pravděpodobně výrazně podílí endogenní opioidy (endorfiny). Endorfiny jsou uvolňovány v průběhu sexuálního vzrušení a orgasmu. Mají jak centrální, tak periferní účinky; dosud však nejsou beze zbytku prostudovány. *Zamilovanost* je emoce, která je specificky humánním vyjádřením schopnosti erotické fascinace sexuálním objektem. Podobné stavy dobře známe i z chování subhumánních živočichů. Emoce zamilovanosti není naučená. Dostavuje se zákonitě při dosažení určité zralosti centrálního nervového systému. Je známo, že zamilovanosti nejsou zpravidla schopny děti s předčasnou pubertou, přestože jejich tělesný sexuální vývoj je urychlen a odpovídá vyššímu věku. Naproti tomu zákonitě se v pubertě dostavuje emoce zamilovanosti též u hormonálně těžce deficitních hypogonadismů. Je tedy zřejmé, že zamilovanost nemá přímý vztah k pohlavním hormonům.

4. *Sexuální chování*. Lidské sexuální chování má párový charakter. Jako u ostatních párujících se živočichů jde v první fázi především o výběr vhodného partnera a navázání partnerské erotické interakce na pretaktilní úrovni. V této fázi se sladují emoční stavy. V různě dlouhé komunikaci, která přechází do taktilních fází, se ustavuje párový vztah. Jednou ustavený sexuální pár má určitou soudržnost a jeví zřejmou tendenci k restrikci sexuálního chování k ostatním členům skupiny. Věrnost a monogamie nejsou fenoménem determinovaným jen kulturně a sociálně. Logicky vyplývají již ze základních biologických motivačních vlastností lidské sexuality. V dobře fungujícím páru je sexualita prožívána nejpřirozeněji a nejintenzivněji. Neexistuje ovšem bohužel žádný biologický mechanismus, který by lidem zaručoval doživotní monogamii, některými kulturními normami požadovanou. Specificky vysoká intenzita prožívání sexuální interakce v nově vzniklém páru je jistě evolučně užitečná. Nesporně pomáhá upevnit soudržnost dvojice, nezbytnou k péči o děti. Tato kvalita se však v moderní hédonisticky orientované společnosti projevuje jako prvek destruktivní. Lidé někdy málo odolávají vcelku přirozeným svodům sukcesivních partnerských vztahů, z čehož plyne vysoká rozvodovost. Specificky kulturním fenoménem je konzumní přístup k sexualitě. Zejména muži projevují ve všech známých společenských formacích a kulturách znepokojivou tendenci k neosobní kopulaci, která může být zdrojem intenzivních pozitivních prožitků a také známých sociálních a hygienických rizik. Neosobní sex a sex s povrchně známými lidmi se tak stává vyhledávaným zbožím. Může být získáván koupí, jako u prostitučního chování, ale též podvodem nebo násilím, jako při sexuální delikvenci. Konzumenty erotiky bývají především muži. Zdají se být biologicky disponováni k sexuální promiskuitě a polygynii. Zvláštním projevem lidské sexuality je *autoerotika*. Člověk je zpravidla schopen sexuálně se vzrušit příslušnými fantaziemi. Tyto představy vlastně nahrazují praktické sexuální chování. Buď z něho vycházejí nebo se zabývají takovým sexuálním chováním, které by subjekt rád v praxi uskutečnil. V autoerotické oblasti dospívají lidé k pohlavnímu vzrušení a uspokojení (orgasmu) často tím, že se sami dráždí na pohlavních orgánech. Obecně vyšší masturbační aktivitu vykazují muži. Masturbace se někdy vyskytuje již u malých dětí před pubertou. Moderní sexuologie kategoricky odmítá spekulace o škodlivém vlivu masturbace na duševní nebo tělesné zdraví. Pomineme-li kuriózní riziko, že se subjekt nevhodným způsobem onanování zraní, nehrozí mu žádné nebezpečí. Schopnost uvolnit sexuální tenzi onanováním patří k samozřejmé výbavě normálního člověka. Důležité je, že existují také spontánní sexuální projevy, nezávislé na volní kontrole. U obou pohlaví se v průběhu spánku dostávají epizody desítky minut trvajících tumescencí genitálu. Vyšetřování *nočních tumescencí penisu* („NPT“, Nocturnal Penile Tumescence) se prosadilo do kliniky v diagnostice poruch erekce. Tyto spánkové tumescence mají svůj psychický podklad v erotických snech, které má snad každý člověk. Erotické fantazie a sny jsou nesmírně cenným materiálem pro diagnostiku a psychoterapii sexuálních dysfunkcí a deviací. V sexuálním chování mužů a žen jsou zřetelné rozdíly. Někteří odborníci je vysvětlují pouze vlivy sociálně-kulturními nebo ekonomickými. Dimorfnost sexuálního chování má však svůj základ v biologických faktorech. Rozdíl nepochybně začíná již odlišným rodičovským vkladem obou pohlaví. V přírodě platí, že pohlaví s vyšším rodičovským vkladem je v sexuálním výběru selektivnější a více se věnuje péči o potomstvo. Reprodukční strategie mužů a žen tedy musí být již z biologických důvodů diametrálně rozdílná. Žena za celý svůj život vyprodukuje pouhých několik stovek zralých vajíček a může za normálních okolností porodit o něco málo více než deset dětí. Naproti tomu muž produkuje denně desítky milionů spermií, a dosáhne-li kopulace s větším počtem partnerek, může být jeho potomstvo velice početné. Zatímco žena svou praktickou reprodukční výkonnost příliš nezvýší větším počtem sexuálních partnerů, muž vyšším počtem partnerek může počet svých potomků výrazně zvětšit. Z toho logicky plyne biologická dispozice mužů k vyšší sexuální promiskuitě a většímu zájmu o neosobní kopulaci. Žena je naproti tomu selektivnější a její sexuální chování více závisí na kvalitě

partnera a celého vztahu. Shrňeme-li základní charakteristiky normální lidské sexuální motivace, docházíme k následujícím pěti vlastnostem: 1. Pevná sexuální identifikace (spojená s dobře osvojenou sexuální rolí); 2. Erotická preference objektu opačného pohlaví (homosexuální orientace se fyziologicky vyskytuje jen u několikaprocentní menšiny); 3. Sexuální zralost žádoucího objektu; 4. Kooperace, souhlas partnera, nepřítomnost partnera, neakceptovaná agrese; 5. Vytvoření páru, vzájemnost. *Sexuální chování v dětství a dospívání.* Dospělé podoby lidská sexualita dosahuje složitým vývojem, jak je znázorněn na shora uvedeném schématu. Na dospělém sexuálním chování lidí se podílejí vlivy genetické (genetické pohlaví), fetální gonády a s nimi související vliv fetálních sexuálních steroidů, pohlavně specifická organizace centrálního nervového systému a sexuální dimorfnost tělesných znaků a zevního genitálu. V poporodním období následuje dětství, které je ze sexuologického hlediska zdánlivě obdobím úplného klidu. To je vystřídáno bouřlivými změnami v pubertě. *Dětství.* Dětství před pubertou chápeme často jako úplně asexuální životní období; je to však mylný předpoklad: již malé děti mají formovány základní vlastnosti mozku v tom smyslu, který odpovídá jejich pohlaví. Pevná sexuální identifikace se utváří v době, kdy dítě začíná mluvit. K příslušné sexuální roli děti projevují niternou náklonnost, kterou je velice obtížné výchovným působením podstatně ovlivnit. Chlapci tíhnou k bojovým hrám a k soutěživým sportovním činnostem, dívky naopak mají sklony vyhledávat hry pečovatelské a sporty méně soutěživé. Chlapci i dívky se v dětství sbližují především s příslušníky svého pohlaví. Nápadná přichylnost ke společnosti vrstevníků opačného pohlaví může být jedním ze signálů menšinové sexuální orientace nebo identifikace. Několik procent chlapců i dívek se chová nápadně heterotopicky. Takové dívky označujeme za tomboyské, chlapce pak jako zženštilé (sissy boys). Zdaleka ne všechny takto nápadné děti mají v dospělosti nějaké skutečné problémy se svou sexuální identifikací a orientací, avšak u více než poloviny tomu tak je. Děti jsou schopny základních sexuálních emocí: sexuálního vzrušení, orgasmu i erotické fascinace jiným jedincem. Také proto některé děti poměrně často onanují. S dětskou onanií není třeba zápolit: není-li nepřiměřenými tresty negativně posilována, zpravidla spontánně odezní. Důležité je, že dětské sexuální projevy nemají erotický charakter v „dospělém“ smyslu slova. Dítě vnímá pouze jednoduchou prožitkovou libost. Eroticky nemravný a obscénní charakter dávají těmto dětským aktivitám až dospělí svými sexuálními projekcemi. Častou aktivitou dětí jsou sexuální hry: zkoumání intimních tělesných partií ostatních dětí, nápodoba sexuálního chování dospělých ... Jen zcela ojediněle dochází při sexuálních hrách dětí před pubertou k pohlavním stykům. Nekoitální manipulace na genitálu jsou mnohem častější, stejně jako nápodoby koitu bez sexuálního spojení. Ani masturbaci ani dětské sexuální hry není třeba hodnotit jako nebezpečný fenomén. Jde o přirozený projev dětské hravosti. Děti ovšem mají být přiměřeně věku poučeny o tom, které hranice nesmí jejich hravost překročit. I dítě před pubertou může být erotizováno působením zvenčí. Nejzřetelněji lze takové projevy pozorovat u obětí sexuálního zneužívání. Erotizovanosti dítěte v nefyziologicky časně životní etapě zde pachatel dosahuje tělesnými manipulacemi s příslušnou verbální legendou. Typické je, že takové erotické projevy děti vyhasnou, jakmile je pohlavní zneužívání dítěte přerušeno. Jejich vliv na dospělé sexuální chování zneužívaného dítěte je tím menší, čím kratší dobu sexuální zneužívání trvalo. *Puberta.* Puberta je obdobím dramatických vývojových změn, při nichž se z dítěte vyvíjí jedinec s vyjádřenými druhotnými pohlavními znaky, somatosexuálně zralý. Základním kritériem sexuální zralosti je schopnost produkovat zralou gametu. U dívek dochází k prvním menstruačním krvácením zpravidla mezi 10. až 15. rokem. Neproběhne-li menarché do 17. roku, jde o abnormalitu, která zasluhuje odborné vyšetření. U chlapců bývá uváděn věk při prvním výronu semene kolem 13. až 15. roku. Některá šetření však nacházejí zralé spermie v moči již u desetiletých chlapců. Stupeň tělesné sexuální zralosti hodnotíme především podle rozvoje druhotných pohlavních znaků. U děvčat podle vývoje prsů, tělesných proporcí,

ochlupení genitálu a axil. U chlapců lze snadno hodnotit velikost varlat, která jsou před pubertou velikosti hrachu a v pubertě rychle zvětšují svůj objem až na dospělý minimální průměr v dlouhé ose 35 mm. U hochů proběhne rozvoj typického ochlupení a hlasová mutace, když se hlas pod vlivem androgenů natrvalo přesune z vysoké, dětské do hlubší, mužné polohy. Puberta přináší u chlapců vysokou úroveň erotizace a vysokou sexuální aktivitu. Již první výrony semene jsou provázeny vysokým sexuálním vzrušením a silnými prožitky pocitového vyvrcholení. Erotizace dívek není zdaleka tak rychlá a intenzivní. Poměrně značná část děvčat v pubertě a v dospívání pocitové vyvrcholení vůbec nezná. Tyto mladé ženy jsou sice tělesně vysoce atraktivní, jejich sexuální aktivita se však teprve rozvíjí. Je více závislá na partnerských sexuálních zkušenostech, než je tomu u chlapců, a zvyšuje se s věkem. Některé ženy své maximální sexuální vzrušivosti a orgastické schopnosti dosahují až ve věku kolem třiceti let a později. Vývoji tělesně pohlavní zralosti v pubertě neodpovídá vždy vývoj psychosexuální. Rozpor mezi tělesným a duševním vývojem je v podstatě větší u chlapců než u dívek. Puberta a dospívání jsou životním obdobím, v němž se zásadně formují schopnosti mladých lidí pro dospělé sexuální chování. Zde se modelují první pevnější citové vztahy, probíhá učení se životu v páru. Internalizují se postoje k základním etickým hodnotám, jako je věrnost, stálost, spolehlivost a zodpovědnost. Nabývají konkrétní podoby a mladí se s nimi v praxi seznamují. V období puberty jsou lidé nejzranitelnější špatnými výchovnými vlivy a špatnými příklady. Je to období, kdy si mladý člověk nejnáze osvojí eticky defektní konzumní vztah k sexualitě. V tomto období získané etické defekty je pak v dospělosti obtížné zásadně měnit. Z hlediska sociosexuální adaptace je tedy období puberty základní kritickou etapou. Nervová a hormonální regulace pohlavního chování lidí je sexuálně dimorfní. U mužů v dospělosti pracuje osa hypotalamus – hypofýza – gonády bez větších periodických výkyvů. Stejná osa u žen je charakterizována lunárním cyklem, jehož regulátor sídlí v hypotalamu. Významně se uplatňují také vyšší etáže centrálního nervového systému. Moderní behaviorální endokrinologie sexuality klade důraz na součinnost systému endogenních opioidů s dopaminergním systémem a s ostatními neurotransmitery. Sexuální aktivita lidí nepodléhá sezonním výkyvům. Ani menstruační cyklus žen s pohlavním chováním podstatně neinterferuje. Sexualita člověka se řídí složitějším podnětovým rejstříkem než sexualita subhumánních živočichů. Člověk je navíc živočišným druhem, který nezná nic takového, jako je estrální cyklus. Hormonální mechanismy jsou v pohlavním životě velmi významné. Elementární sexuální reakce však nejsou přísně hormonálně dependentní v jednoduchém smyslu „všechno, nebo nic“. Také lidé s těžkým hypogonadismem jsou schopni sexuálního vzrušení a pocitového vyvrcholení. Jsou také schopni erotické fascinace objektem. Rozdíl oproti lidem s normálními hladinami pohlavních hormonů je v síle a častosti těchto emocí. Na účinku sexuálních steroidů je závislý vývoj genitálu. Anatomické poměry zde vytvářejí předpoklady pro správnou sekreční funkci a pro přiměřené zvládnutí intimní sexuální interakce v partnerském vztahu. Z mozkových neurotransmiterů má pro sexuální chování lidí zvláštní význam dopamin (dihydroxyfenylethylalanin). Dopaminergní látky sexuální aktivitu zvyšují (námelové alkaloidy, apomorfin, yohimbin), antagonisté dopaminu ji snižují (některá psychofarmaka). Kromě neurotransmiterů se v mozku uplatňují též některé složitější hormonální vlivy. Největší význam ve vztahu k sexuálnímu chování mají prolaktin (PRL) a endorfiny. Mozek má též receptory pro pohlavní hormony, zejména pro progesteron, estradiol a testosteron. Endogenní opioidy hrají významnou roli v regulaci osy hypotalamus – hypofýza – gonády. Mají účinek analgetický a sedativní. Vyplavují se ve zvýšené míře při orgasmu. Endorfinové receptory byly prokázány nejen v mozku, ale též na periférii v genitálu. Endorfiny se podílejí na subjektivním prožitku sexuální rozkoše a satisfakce. Mají vztah k refrakterní fázi, která následuje po orgasmu. Prolaktin je hormon hypofýzy. Má vliv na sekreční funkci prsní žlázy. Jeho tvorba je ovlivňována tlumivým vlivem dopaminu. Hyperprolaktinémie snižuje sexuální aktivitu mužů i žen. U žen blokuje ovulaci, a může tedy

významně narušit plodnost. *Pohlavní hormony*. Estrogeny. Estrogeny odpovídají za vývoj a trofiku ženských pohlavních orgánů. Jsou to látky, které se svou strukturou poměrně málo liší od mužského pohlavního hormonu testosteronu. Mohou vznikat z testosteronu aromatizací enzymem aromatázou. Nejvýznamnějším estrogenem je estradiol (E2). Estradiol zvyšuje tonus a zlepšuje trofiku poševní sliznice. Vyvolává zde změny podporující nižší pH a příznivější podmínky pro růst poševního laktobacilu. Pod vlivem estrogenů se tedy zlepšuje lubrikace, zvyšuje se tonus pochvy a její odolnost vůči zánětům. Nesporný je také centrální účinek estrogenů: zlepšují celkové emoční ladění ženy, mají tedy určitý antidepresivní potenciál, a zvyšují sexuální apetenci. Vysoké hladiny estrogenů mají účinky antidopaminergní, takže zvyšují produkci prolaktinu. Progesteron. Progesteron je C-21 steroid, produkován zejména buňkami ovariálních folikulů, žlutým tělískem, placentou a též kůrou nadledvin. Hlavním posláním gestagenů je příprava pohlavních orgánů ženy na přijetí oplodněného vajíčka. Správný účinek progesteronu vyžaduje, aby cílové orgány byly vlivem estrogenu připraveny. Na mozek působí progesteron sedativně a anesteticky. Snižuje sexuální aktivitu. Androgeny. Nejvýznamnějším mužským pohlavním hormonem je testosteron (T). Je produkován především v Leydigových intersticiálních buňkách varlat. Malá kvanta androgenů secernují nadledvinky mužů i žen. Jde o hormon, který má významné organizační účinky na prenatální diferenciaci mužského zárodku. V pubertě a v dospělosti je hlavním stimulatorem psychické a tělesné sexuální aktivity. Je spoluodpovědný za spermiogenezi a za rozvoj a udržení mužské sexuální aktivity. Testosteron působí na buněčné úrovni buď přímo na příslušný receptor, nebo nezávisle na receptoru. Má však též dva mechanismy účinku po předchozí transformaci. Buď je transformován 5-alfa-reduktázou na dihydrotestosteron (DHT) nebo aromatázou na estradiol. Transformace testosteronu na estrogení hormon estradiol je významná především pro některé účinky na receptorech v centrálním nervovém systému. Dihydrotestosteron má významné receptory zejména v periferních tkáních, prostatě a měchýřkových žlázách.

Hormony a ženská sexualita. Hormonální poměry u žen jsou poněkud komplikovanější a podléhají větším změnám, než je tomu u mužů. Ve fertilním období je hlavním zdrojem proměnlivosti hormonálních poměrů lunární cyklus. Sexuální aktivita žen v průběhu menstruačního cyklu podléhá určitým změnám. Výkyvy však nejsou velké a jsou nejednotné. Velké hormonální změny nastávají v těhotenství. Většina žen uvádí, že se jejich sexuální aktivita v těhotenství postupně snižuje. Podílet se na tom mohou jak vlivy psychické, tak stoupající hladina progesteronu. Pokles zájmu o sex přetrvává někdy i poměrně dlouho po porodu. Zde již hraje roli zvýšená hladina prolaktinu při kojení. Pominout nelze ani vlivy psychogenní. Kastrace u ženy může vyvolat depleci estrogenů, není to však pravidlem. Asi u poloviny žen po oboustranné ovariectomii je deficit estrogenů vyrovnáván produkcí nadledvin a konverzí steroidů v tukové tkáni na estradiol. Nedostatek estrogenů se projevuje sníženou trofikou genitálu a kůže, depresivními stavy a osteoporózou. Obecně známé „návaly horka“ jsou působeny dysregulacemi termoregulačního centra v hypotalamu. Správně dávkovaná substituce je proto po oboustranné ovariectomii vhodná. Podobně vhodná je též u žen po přechodu, pokud mají estrogenů nedostatek. Dlouhodobé podávání estrogenů ženám v klimakteriu je dnes věcí zcela obvyklou. Tato hormonální substituce významně zvyšuje kvalitu života ženy v involučním věkovém období. Kromě příznivých vlivů hormonální substituce na prevenci osteoporózy a na kvalitu a tonus tkání má tato léčba také pozitivní vliv na sexuální reakce a sexuální apetenci.

Hormony a mužská sexualita. Na centrální nervový systém působí androgeny ve všech etážích. Androgení receptory se nacházejí v mozkové kůře, limbickém systému, hypotalamu a míšních centrech. Z psychických funkcí má T vztah především k sexuálním představám a fantaziím, jakož i k spontánním a nočním penilním tumescencím. Při nedostatku androgenů klesá tonus zevního genitálu, snižuje se činnost prostaty, měchýřkových i uretrálních žláz.

Elementární sexuální reakce jsou však dobře možné. I mnozí kastrovaní muži jsou schopni reagovat průměrnými reakcemi na optické podněty při falopletyzmografickém vyšetření, jsou schopni erekce i orgasmu. Protože u nich prakticky chybí tonizující účinek androgenů, je jejich sexuální apetence nízká a potřebují k vyvolání erotických reakcí intenzivnější a delší stimulaci. Vzácněji než u kastrovaných žen se u mužů po odnětí gonád vyskytují návaly horka a pocení, působené labilitou termoregulačního centra v hypotalamu. *Mužské klimakterium*. Představa o tom, že muži jsou sexuálně aktivní jen do určitého věku, je prastará. V novějších vědeckých dějinách měla své vyjádření v tom, čemu ruský profesor G. S. Vasilčenko říkal „Effertzova doktrína“. Tato teorie předpokládala, že muži je do věku dán určitý počet orgasmů a určité množství ejakulátu. Když tuto danou „zásobu“ vyčerpá, dojde k zástavě jeho sexuální aktivity. Jde o představu, která sice odporuje realitě, v laické veřejnosti je však dosti rozšířená. Moderní vědecké poznatky ukázaly, že nic takového jako „mužské klimakterium“ ve skutečnosti neexistuje. Jak tvorba hormonů, tak tvorba zárodečných buněk ve varlatech zůstávají u zdravých mužů zachovány do nejpokročilejšího věku. S věkem dochází k mírnému poklesu hladin testosteronu a k zvýšení hladin gonadotropních hormonů. Tato změna však v žádném případě nenavodí zánikový syndrom. V posledních několika letech se v odborné literatuře objevují zmínky o syndromu nedostatečné produkce androgenů u mužů v involučním věku. Přestože u mužů neexistuje podobně zlomový úbytek pohlavních steroidů, jak jej známe u žen, pokles hladiny testosteronu může působit problémy, jak dokládají i některé statistiky. S věkem se výrazně zvyšuje počet mužů s nízkou sexuální aktivitou a poruchami erekce. S věkem nad 60 let výrazně přibývá fraktur, z nichž nejvážnější je fraktura kyčelního kloubu, která má u mužů třikrát vyšší mortalitu než u žen. U mladších mužů má nižší hladina testosteronu vztah k „viscerální obezitě“ (s predominantním ukládáním tuku v břiše) a k diabetu nezávislém na inzulinu. Tento typ obezity je příznačný pro muže a v léčbě dobře reaguje na dlouhodobé podávání testosteronu. Má-li muž hluboce podprůměrné hladiny testosteronu v séru, pak terapie testosteronem zlepšuje nejen sexuální aktivitu, ale také zmírňuje únavnost a příznivě působí na celkovou náladu pacientů. Dlouhodobé podávání androgenů starším mužům je zajímavou myšlenkou. Tato léčba má daleko k pravé substituční terapii, slibuje však zlepšení sexuální i jiné životní aktivity léčeného muže. Je tedy jen dalším tématem z dlouhé řady lékařských procedur, které nabízejí omlazení a návrat mladistvé energie, tedy „rejuvenalizaci“. Dosažení „omlazení“ organismu hormonální léčbou je postup, který má v lékařství dlouhou tradici. Pravděpodobně prvním lékařem, který spojil procesy stárnutí s hormonálními funkcemi, byl klasik endokrinologie Charles Edouard Brown-Séquard (1817–1894). Zabýval se myšlenkou injikovat semeno mladíků do krve stárnoucích mužů, aby zvýšil jejich duševní i tělesné síly. Dokonce v tomto směru podnikl první experimenty na zvířatech. Ve svých dvaasedmdesáti letech pozoroval úbytek životního elánu, a proto si vsříkával podkožní injekce extraktů ze zvířecích varlat. Tvrdil tehdy, že po deseti takových injekcích zaznamenal zvýšení tělesných i duševních sil, a dokonce zlepšení „proudu moči“ a „síly defekace“. Zmíněný účinek prý vymizel během měsíce po skončení injekční léčby. Dnešními očima viděno, byly aplikované dávky androgenů nepatrné, a tedy hormonálně neúčinné. Brown-Séquard popisoval buď placebový efekt, nebo v lepším případě účinek „popudové terapie“ cizorodým tkáňovým extraktem. Jiným lékařem, který usiloval o hormonální „rejuvenalizaci“, byl vídeňský fyziolog Eugen Steinach (1861–1944). Popsal „omlazení“ starých samečků pokusných zvířat, když jim implantoval varlata mladých jedinců. Podobný účinek pozoroval po podvazech chámovodů. Histologickým vyšetřením varlat po přerušení chámovodů (vazektomiích) zjistil proliferaci intersticiální tkáně, což považoval za známku „pubertálních žláz“. V roce 1920 publikoval úvahu, že podvaz chámovodů zvyšuje produkci hormonů. Později se proslavil propagací „autoplastické léčby“ stárnutí. Spolu s urologem Robertem Lichtensternem zavedl podvaz chámovodů jako omlazovací proceduru. Tato „léčba“ byla prováděna od roku 1918 po dvě desetiletí a ve dvacátých letech ji prý

podstoupilo nejméně sto akademických funkcionářů Vídeňské univerzity, mezi nimi také sám Sigmund Freud. Zakladatel psychoanalýzy prý tvrdil, že transplantacemi varlat „zdravých“ mužů bude možné léčit homosexualitu účinněji než jeho psychoterapeutickou metodou. Nejznámější dobový výrok Eugena Steinacha zní: „*Říká se, že člověk je tak starý, jak staré jsou jeho cévy, máme však důvody pro tvrzení, že člověk je tak starý, jak staré jsou jeho endokrinní žlázy.*“ Steinach se neomezil jen na muže. Spolu s radiologem Guido Holzknemtem se snažil o „omlazení“ žen ozařováním vaječníků, které mělo „reaktivovat“ jejich hormonální sekreci. Zajímavý je také příběh „opičího doktora“ – lékaře ruského původu Sergeje Voronoffa (1866–1951), jenž působil v Paříži. Za pobytu v Egyptě prý pozoroval, že eunuši rychleji stárnou. Po experimentech na zvířatech v roce 1920 provedl první transplantaci opičích varlat muži. Pro lepší dlouhodobé výsledky netransplantoval celé varle, ale pouze jeho část všival do varlete příjemce. Výsledkem prý byla zřetelná „rejuvenalizace“, trvající jeden až dva roky. Těchto operací uskutečnil několik set. Obliba opičích žláz byla tak velká, že přiměla francouzskou vládu k vyhlášení zákazu lovu opic ve francouzských koloniích. Velký zájem mužů o léky, které slibují zlepšit jejich sexuální výkonnost, dobře ilustruje také historie sildenafilu (preparát Viagra). Tento medikament byl připraven při výzkumu prostředků rozšiřujících cévy. Zlepšuje erekci u většiny mužů, kterým je podán. Z medikamentu se stal jeden z největších farmaceutických obchodních úspěchů posledních let. (Jaroslav Zvěřina)

sexuální identifikace, pocit příslušnosti k jednomu z pohlaví. Formuje se již v dětství. Za normálních okolností je sexuální identifikace zcela určitá a vnitřně nerozporná. (Jaroslav Malina – Jaroslav Zvěřina)

sexuální mutilace, operace, jejichž cílem je modifikovat, proměnit, odstranit určité části či sexuální orgány z důvodů zpravidla rituálních či estetických, často součást tradice rituálů dospělosti. Mezi nejběžnější sexuální mutilace náleží *circumcise*, *obřízka, nařiznutí či odřiznutí předkožky; *subincise*, rituálně založená operace známá nejlépe z nativní střední Austrálie (takzvaná *mika*), spočívající v celkovém nebo částečném otevření uretry na spodní straně penisu; *supracise* (super incise), podélný řez vedený horní částí předkožky (nejznámější na ostrově Mangaia); *introcise*, umělé rozšiřování vaginálního otvoru, nejlépe bumerangem; *infibulace*, u muže perforace předkožky, do níž se vetkne prstenec, spona nebo svorka, aby ji uzavřela (Římané), u ženy bývá spojena s excísi klitorisu, následované resekci a zašitím labiálních stěn vulvy, výsledkem je padesátiprocentní redukce vaginálního otvoru (například v Somálsku); a **klitoridektomie*, odstranění, ablace části nebo celého poševníku. (František Vrhel)

sexuální poloha 69, technika orálního sexu, kdy dochází ke kontaktu úst muže s *vulvou a úst ženy s *penisem. Kontakt úst a penisu je někdy konceptualizován do dvou podob: první je klasická *felace, v níž aktivně působí ten, kdo užívá úst; druhou je *irrumace, při níž partner, jehož penis je stimulován, „přiráží“ do partnerových úst. V případě kontaktu úst s vulvou analogické rozlišení neexistuje. Kombinace obou technik, tedy takzvaná poloha 69, je, soudě podle pramenů, velice limitovaná; určitou výjimkou jsou artefakty *mochické kultury v Peru a některé objekty z jiných vysokých kultur. Dodejme ještě, že poloha šedesát devět bývala součástí sexuální výchovy na Mangaii v Polynésii a že toto číslo užil jako kryptogram Jindřich *Štyrský ve 30. letech 20. století v tehdejší pruderní prostředí Československa pro označení knihovny erotické literatury – *Edice 69. (Jaroslav Malina – František Vrhel)

sexuální satisfakce, spokojenost s pohlavním prožitkem nebo s celým sexuálním životem. (Jaroslav Zvěřina)

Sexuologický ústav Lékařské fakulty Univerzity Karlovy v Praze, založen v roce 1921 pod názvem Ústav pro sexuální patologii Lékařské fakulty Univerzity Karlovy v Praze. Jeho prvním přednostou byl Ferdinand Pečírka, který však zemřel pouhý rok po nástupu do nové funkce. Ústav poté až do roku 1935 existoval jen „na papíře“. V roce 1935 byl vedením

tohoto ústavu, pod novým názvem Sexuologický ústav, pověřen hlavní představitel české sexuologické školy prof. Josef Hynie, jenž ústav vedl do roku 1974. V letech 1974–1989 byl přednostou prof. Jan Raboch, za jehož vedení dosáhl ústav mezinárodního věhlasu. Od roku 1989 je přednostou ústavu (Sexuologický ústav 1. lékařské fakulty Univerzity Karlovy a Veřejné fakultní nemocnice v Praze) Jaroslav *Zvěřina. (Jaroslav Malina)

sexuologie, lékařský obor zabývající se pohlavním životem, diagnostikou a léčením jeho poruch.

Historie sexuologie. Studium lidské sexuality má dlouhou a zajímavou historii. Z přemíry údajů a informací nelze než vybrat některá fakta, pojmy a jména, jež mají zásadní význam pro pochopení vývoje a současného stavu sexuologie jako vědy. Z archeologických památek, z nálezů kosterních pozůstatků zvířat a ze starověkých literárních pramenů vyplývá, že některé poznatky o sexualitě byly obecně známy již několik tisíciletí před našim letopočtem. Prvními takovými znalostmi jsou účinky kastrace na sexuální a jiné chování zvířat a lidí. Z pozorování na zvířatech (k nejstarším domestikovaným kastrovaným zvířatům patří skopek) se zřejmě vycházelo při kastrování lidí (viz eunuch). K rozvíjení poznatků z oblasti lidské sexuality začali od 17. století nejvíce přispívat Evropané. Významné byly první popisy gonád a gamet: po polovině 17. století pozoroval nizozemský přírodovědec a vynálezce Antony van Leeuwenhoek (1632–1723) svým zdokonaleným mikroskopem spermie v lidském ejakulátu; Regnerus de Graaf (1641–1673) publikoval již v roce 1668 první anatomicky dosti zdařilé popisy mužských a ženských gonád, i když ovaria nazýval ještě „ženskými varlaty“. První popisy vajíček savců pocházejí od ruského embryologa německého původu Karla Ernsta von Baera (1792–1876), jsou tedy podstatně mladšího data než objev spermií. Karl von Baer je právem označován za otce moderní reprodukční medicíny. Z původně magicky chápaného mystéria plození se během 20. století stal dobře prozkoumaný proces. Studium lékařské reprodukce nelze však ani dnes označit za ukončené. Angličan John Hunter (1728–1793) jako první transplantoval kohoutí varlata do břišní dutiny slepic. V londýnském Hunterově muzeu dosud uchovávají tři preparované exempláře takto experimentálně „virilizovaných“ slepic. Problematiku transplantace varlat kohouta vědecky zpracoval až Arnold A. Berthold (1803–1861): na základě pozorování, že implantace varlat dodá kapounovi vlastnosti kohouta, dospěl k závěru, že nějaká účinná látka z varlat je uvolňována do krve. Charles Edouard Brown-Séquard (1817–1894) již v roce 1889 použil k vlastní „rejuvenaci“ parenterálně podávaný vodný extrakt z varlat psa a morčete. Jeho extrakt však nejspíš neměl žádnou hormonální aktivitu. Vídeňský lékař Eugen Steinach (1861–1944) přenesl pokusy s transplantacemi varlat u zvířat na člověka. Na základě zkušeností s morčaty indikoval u homosexuálních mužů kastraci a implantaci nové gonády od heterosexuálního muže. Výsledky však nebyly „slavné“, rovněž očekávané „juvenalizační“ efekty se nedostavovaly. Příčinou byla rychlá imunologická eliminace heterologních varletních implantátů. Zásadní rozvoj studia regulace lidské sexuality umožnilo až poznání biochemické struktury pohlavních hormonů. Ve 30. letech 20. století byly chemicky definovány pohlavní hormony estrogen, progesteron a testosteron. Studium vlivu gonadálních pohlavních hormonů na lidské sexuální chování přineslo mimo jiné také teorii o organizačním vlivu androgenů na formování mozku v prenatálním období vývoje. Do vývoje sexuologie a dalších oblastí výrazně zasáhl anglický ekonom a duchovní Thomas Robert Malthus (1766–1834). V roce 1798 vydal spis *An Essay on the Principle of Population*. Hlavním východiskem Malthusova učení je názor, že lidský sexuální pud je předimenzován, a zajišťuje proto příliš nebezpečný růst populace; ten pak není úměrný růstu zdrojů materiálních, zejména potravinových. Malthusovy výpočty populačního růstu lidstva byly sice silně nadneseny, nicméně jeho myšlenky nepostrádají aktuálností ani dnes. K nejzajímavějším kapitolám studia lidského sexuálního chování patří vznik a perzistence mýtu o škodlivosti onanování. Do medicíny jej zřejmě nejvlivněji zavedl švýcarský lékař August André David Tissot (1728–1797): Tissotovy knihy byly totiž

překládány a studovány takřka po celém světě – propagovaly představu o vzniku řady chorob, včetně duševních, vágně definovanou „degeneraci“. Jedním z hlavních zdrojů degenerace je podle Tissota „onanismus“ v dětství a v mládí. Moderní sexuologie dodnes s tímto mýtem více či méně úspěšně zápolí, zejména pak v českých zemích, kde zapustil zvláště hluboké kořeny. Za průkopníka v oblasti studia sexuálních deviací je považován německý psychiatr Richard von Krafft-Ebing (1840–1902). Jeho kniha *Psychopathia sexualis* vyšla poprvé v roce 1886 a dočkala se mnoha reedicí a překladů. Hlavní část této monografie sestává z popisu různých kazuistik, zvláště homosexuálně orientovaných lidí. Významný předěl v rozvoji lékařského myšlení o sexualitě představují práce klasika psychoanalýzy Sigmunda Freuda (1856–1939). Psychoanalýzou byli ovlivněni prakticky všichni autoři, kteří v první polovině 20. století stavěli základy moderní sexuologie. K průkopníkům světové sexuologie patřili zejména tito badatelé: Švýcarský neurolog a psychiatr Auguste Henri Forel (1868–1935) se vedle studia lidské sexuality zabýval též hypnózou a bojem proti alkoholismu. Jako první v historii moderní medicíny indikoval terapeutickou kastraci u neklidného, mentálně defektního psychiatrického pacienta. Německý psychiatr Albert Moll (1862–1939), tento klasik sexuologie, již v roce 1913 organizoval mezinárodní společnost pro výzkum sexuality. Anglický lékař Henry Havelock Ellis (1858–1939) napsal řadu studií a knižních monografií o sexuálních deviacích a sexuálních poruchách. Německý lékař Magnus Hirschfeld (1868–1935) již koncem 19. století ustavil „Vědecko-humanitární výbor“, který propagoval myšlenku odkriminalizování homosexuality. V roce 1919 v Berlíně založil jeden z prvních Ústavů pro sexuální bádání, který se záhy stal nejznámější sexuologickou institucí své doby. Iwan Bloch (1872–1922) patří k nejvýznamnějším německým i světovým dermatovenerologům. Věnoval se studiu prostituce, sexuální morálky a pohlavně přenosných onemocnění. Již před první světovou válkou začal vydávat *Zeitschrift für Sexualwissenschaft*. Z iniciativy Magnuse Hirschfelda, Augusta Forela a Henryho Ellise vznikla v roce 1928 „Světová liga pro sexuální reformu“. Byla první sexuologickou organizací s celosvětovou působností; její poslední sjezd se konal v roce 1933 v Brně za organizačního patronátu prof. Antonína Trýba. Činnost Ligy skončila s nástupem německých nacistů k moci a zrušením Hirschfeldova ústavu v Berlíně. (V posledních letech se němečtí sexuologové snaží obnovit Hirschfeldův ústav alespoň ve skromnější podobě.) Americký biolog Alfred Charles Kinsey (1894–1956) je významnou postavou světové sexuologie. V roce 1947 založil v Bloomingtonu (Indiana, USA) sexuologický ústav (Institute for Sex Research) a vytvořil badatelský tým, který provedl rozsáhlý výzkum sexuálního života amerických mužů a žen. Tisíce dobrovolně spolupracujících respondentů a respondentek byly vyšetřeny za pomoci složitého vyšetřovacího schématu. Výsledkem této práce bylo publikování proslulých Kinseyho „Reportů“. Vyšly v letech 1949 (*Sexual Behavior in the Human Male*) a 1953 (*Sexual Behavior in the Human Female*). Tyto publikace se rychle staly vyhledávaným bestsellerem takřka na celém světě; česky však publikovány nebyly – zřejmě především z ideologických důvodů. Největším přínosem těchto publikací bylo odtabuizování sexuálních témat a odhalení poměrně značného rozšíření sexuálních praktik, považovaných do té doby za delikventní nebo deviantní. To se týká především masturbace mužů a žen, nekoitálního sexu, předmanželské a mimomanželské sexuality, včetně homosexuálních zkušeností. K hlavním zjištěním, šokujícím zejména Ameriku, patřilo, že většina mužů a polovina vyšetřených žen měla předmanželský pohlavní styk. Většina mužů se někdy dopustila sexuálního deliktu (tehdy se ovšem pokládala za trestný čin i nevěra, orálně-genitální a anální styk a podobně). Nápadně vysoký byl výskyt sexuálně deviantních zkušeností. Alfred Kinsey a jeho spolupracovníci uvedli, že 37 % mužů a 19 % žen jim přiznalo homosexuální zkušenost. Tak vysoký výskyt homosexuálních zkušeností nebyl již pak prakticky nikdy v „normálních“ vzorcích nalezen. I když práce Kinseyho kolektivu byly podrobeny přísné kritice a napadány zejména z metodologického hlediska, tvoří základ celé jedné etapy ve vývoji moderní

sexuologie. Z Kinseyho institutu pochází též práce Paula Gebharda a jeho kolegů o sexuálních delikventech (*Sex Offenders*, 1965). Práce Kinseyho a spolupracovníků inspirovaly celou řadu podobných výzkumů, prováděných buď formou řízených rozhovorů nebo pomocí dotazníků. Tyto ankety a šetření mapují určité snadno definovatelné sexuální jevy a jejich rozšíření v populaci. Takto orientovaná sexuologie bývá označována za „vědeckou“, klade důraz na psychosociální a kulturní proměnné a jejich vliv na sexuální život lidí. K rozvoji lékařské sexuologie výrazně přispěly výzkumy fyziologie lidského sexuálního chování. Jejich průkopníky byli William Howell Masters (narozen 1915) a Virginia E. Johnsonová (narozena 1925), proslulá dvojice amerických sexuologů. Spojení ženského lékaře a terapeutky do jednoho autorského týmu bylo neobyčejně plodné. Jejich publikace *Human Sexual Response* (1966) byla shrnutím mnoha studií fyziologických reakcí mužů a žen v průběhu sexuálního styku a nekoitálních stimulací. S laboratorním vyšetřováním lidského sexuálního chování započali v padesátých letech 20. století již s představou, že shromážděná data budou využita k zlepšení terapie sexuálních poruch. V uvedené publikaci William Masters a Virginia Johnsonová koncipovali pojem „cyklu sexuálních reakcí“ složeného z fází excitace, plató, orgasmus a rezoluce. Snažili se nalézt zásadní rozdíly v tomto cyklu u mužů a žen. V monografii *Human Sexual Inadequacy* (1970) shrnuli své zkušenosti s behaviorálně orientovanou psychoterapií partnerských dvojic. Psychoterapie je vedena párem terapeutů rozdílného pohlaví. Důraz na léčebné ovlivňování celého páru a přesvědčení, že každou sexuální poruchu lze příznivě ovlivnit příslušnými nácviky, jakož i neobyčejný terapeutický optimismus jsou pro tyto autory typické: představují pionýry moderní „sexoterapie“, přístupu dodnes aktuálního ve vztahu k sexuálním dysfunkcím všeho druhu. Česká sexuologie byla od svých počátků zejména vázána na oblast medicíny. Internista profesor Josef Pelnář (1872–1964) již v roce 1902 přeložil do češtiny francouzskou monografii *Pohlavní pud, jeho vývoj a rozvrat*. Ve shodě se světem se také u nás mezi oběma světovými válkami propagovala antikoncepce a plánované rodičovství. Sexualitě lidí se věnovali především dermatovenerologové, psychiatři a gynekologové. Již zmíněný brněnský dermatovenerolog, profesor Masarykovy univerzity Antonín Trýb (1884–1960) vydal v roce 1925 knížku *Sexuální funkce muže a její úchylinky* a později spis *Zásady pohlavní výchovy* (1947). Právě profesor Antonín Trýb se svým spolupracovníkem MUDr. Josefem Weisskopfem byli hlavními organizátory V. kongresu Světové ligy pro sexuální reformu, který se uskutečnil v Brně na Masarykově univerzitě a oba přispěli k tomu, že v této době se „Masarykova univerzita stala centrem světového hnutí pro sexuální reformu“ a že česká sexuologie díky tomu zachytila nejmodernější vědecké a etické trendy. Na brněnském kongresu, jehož se zúčastnili přední lékaři, sexuologové a další odborníci z dvaceti zemí světa, byla jednání rozdělena do sedmi okruhů: I. Eugenika a sexualita; II. Sexuální výchova se zvláštním zřetelem na problém ipsace; III. Světový názor a sexualita; IV. Sexuální etnologie; V. Intersexualita (tj. homosexualita, transvestitismus atd.); VI. Sexuální patologie; VII. Populační politika. Přítomní vědci za účasti široké laické veřejnosti a sdělovacích prostředků velmi otevřeně diskutovali i o tématech, jež byla mnohdy a mnohde tabuizována: politická, hospodářská a sexuální rovnoprávnost ženy; osvobození manželství, zejména i jeho rozluky od církevních, státních a stranických vlivů; regulace porodnosti ve smyslu odpovědného plození; eugenické ovlivňování potomstva; ochrana nemanželských matek a dětí; správné posuzování intersexuálních variací, obzvláště též homosexuálních mužů a žen; prevence prostituce a pohlavních chorob; nazírání na úchylné projevy pohlavního pudu nikoli jako na hřích a neřest, jak tomu bylo dosud, nýbrž jako na více nebo méně chorobné jevy; sexuální trestní právo, jež stíhá pouze skutečné zasahování do pohlavní svobody druhé osoby, nikdy však nezasahuje do pohlavních činů vyplývajících ze souhlasné pohlavní vůle dospělých lidí; plánovitá sexuální výchova a poučování o projevech pohlavního života aj. Kongres podle mínění účastníků i odborných ohlasů předčil předchozí sjezdy v Berlíně (1921), Kodani

(1928), Londýně (1929) i Vídní (1930) nejen po stránce programové, ale i organizační a technické; bohužel brzy poté, s nástupem Hitlera k moci, byly tyto aktivity ochromeny. Také čeští intelektuálové stojící mimo medicínu, vědci i umělci se o sexualitu a erotiku živě a podnětně zajímali a zaznamenali výsledky, které jsou pozoruhodné a přínosné nejen v českém, ale i mezinárodním kontextu. Všestranný a originální tvůrce – spisovatel, malíř, řezbář, grafik, sazeč a knihvazač Josef Váchal (1884–1969) projevil ve svých slovesných a výtvarných dílech invenci také v podání sexuálních a erotických témat. První z nich, erotické karty a erotická exlibris, vytvořil již v roce 1908 a dlouhodobě se věnoval rovněž fotografování aktů. Vrcholu v tomto směru zřejmě dosáhl v cyklu *Erotikové* z roku 1922, který představuje dvacet barevných, naturalisticky pojatých kreseb se stručnými komentáři a dalších pět abstraktních kompozic (**obr. 2–4**). Sex a erotiku zde zobrazil sice v naturalistické, až pornografické podobě, ale s jasným sociálně-kritickým záměrem, jak explicitně zdůraznil v dovětku na jedenadvacáté kresbě: „*Erotikové. Cyklus dvaceti kreseb. Nakreslen v době aklerikalismu, mystiky a sociálních zápasů (třídních,) co vhodné zrcadlo současné lidské smečky, pohrdatelem lidských lžizákonů a lžimorálky J. Váchalem. Vršovice 1922.*“ Zřejmě z těchto důvodů zůstal soubor dlouho nezveřejněn – stalo se tak až v jedenadvacátém století, v roce 2001. Z dnešního pohledu se Váchalův soubor jeví jako jeden z nejosobitějších artefaktů erotického umění 20. století; v českých souvislostech pak je Váchalovo erotikum srovnatelné s vystoupením avantgardy 30. let, spjatým zejména s aktivitami Jindřicha Štyrského a Toyen, jemuž ovšem předchází. Malíř, scénický výtvarník a výtvarný teoretik Jindřich Štyrský (1899–1942) je významným představitelem surrealismu a spolu s Toyen tvůrcem artificialismu. Hlavním zdrojem jeho inspirace byly snové prožitky, často erotického a sexuálního obsahu, jež zaznamenával malbou, barevnou koláží (jeden z průkopníků), fotomontáží i literárně. V roce 1930 založil časopis *Erotická revue* a o rok později *Edici 69*. Oba tyto tiskové orgány představovaly hlavní a zejména explicitně definovanou platformu zabývající se počátkem 30. let 20. století v tehdejší Československu texty a výtvarnými díly o erotice a sexu. V časopisu se autorsky uplatňovali především tvůrci z okruhu Surrealistické skupiny v ČSR, ale i další autoři (František Bidlo [**obr. 5–7**], Bohuslav Brouk [studie o onanii], Otokar Březina [studie o homosexualitě], František Halas [„*Ó svůdná labuti, já miluji tě tak / však odpusť mi, zeptat bych se chtěla / proč nemáš krk svůj dlouhý na spodu těla / tam kde vilnosti tvé se tyčí znak*“], František Hrubín [„*Když ukápnu na stůl trochu vína, / v němž se léta utrácí, / prstem kreslím v něm znak tvého klína / jak nezbední školáci*“], Karel Konrád, Vítězslav Nezval [„*Úžasná noci, jsem tvůj, hle, jak hvězda se řítím do bláta, / zemřít je osud můj – dřív však vyprázdním do dna svá varlata*“], Toyen aj.). Časopis měl tři ročníky: první sestával ze čtyř čísel, která vyšla v rozmezí října 1930 až května 1931, druhý a třetí byl publikován jako ročenka v květnu 1932 a v dubnu 1933. Byl však omezen na úzký čtenářský okruh – v tiráži 1. ročníku bylo uvedeno: „*Soukromý tisk vydaný Jindřichem Štyrským pro kruh přátel a sběratelů v říjnu 1930 – květnu 1931, v Praze, ve 150 číslovaných výtiscích, z nichž 120 je na domácím Simili Japanu a 30 na Van Gelderu. Jelikož je vyhrazen jen subskribentům, nesmí být veřejně prodáván, ani vyložen, ani půjčován, ani jinak rozšiřován nebo zařazen do veřejných knihoven.*“ Byla to formulace prozíravě reagující na tehdejší společenské klima a pojetí „mravnosti“ v zákonech, neboť například nedlouho před založením časopisu cenzura z mravnostních důvodů tvrdě postihla první český překlad díla francouzského básníka Lautréamonta *Zpěvy Maldororovy* a v polovině třicátých let byly na několika místech zabaveny i pasáže ze *Zapommutého světla* Jakuba Demla. Dnes patří *Erotická revue* k vzácným bibliofiliiím; reedice všech tří ročníků byla vydána v roce 2001 v pražském nakladatelství Torst. Štyrského knihovna *Edice 69* existovala v letech 1931–1933. Prvních pět publikací edice představovalo díla různých autorů (Aretino, Sade aj.) doplněná ilustracemi především od Štyrského a Toyen. Poslední šestý svazek *Emilie přichází ke mně ve snu* (1933) vytvořil Jindřich Štyrský a pojal jej jako celostní dílo složené z krátkého textu,

deseti koláží a z doslovu psychologa a sexuologa Bohuslava Brouka (**obr. 8–10**). V běžné knihkupecké síti se tituly z Edice 69 ve třicátých letech neobjevily, což bylo dáno silně omezujícími „mravnostními“ zákony tehdejšího Československa, na jejichž základě cenzura nekompromisně zasahovala. Knihy vycházely jen v omezeném nákladu – podle tiráže šlo o „(...) *přísně soukromý tisk pro kruh přátel vydavatelových a pro subskribenty z řad odběratelů* (...) *Tato kniha nesmí být veřejně prodávána, ani vyložena, ani půjčována, nebo jinak rozšiřována a nesmí býti zařaděna do veřejných knihoven. Budiž uložena pod uzávěrem na místě nepřístupném, aby se nedostala do rukou nedospělých osob*“. Dnes patří knihy z Edice 69 k vzácným bibliofilům; reedice Štyrského *Emilie přichází ke mně ve smu* (původně vyšla v počtu 69 výtisků) byla vydána v roce 2001 v pražském nakladatelství Torst. Malířka a grafička Toyen, vlastním jménem Marie Čermínová (1902–1980), patří k významným představitelkám českého i evropského moderního umění. V osobním, uměleckém, společenském a politickém životě byla neobyčejně svobodomyšlná – natolik, že se důsledně zbavila determinant „daných zrozením“: vlastní jméno Marie Čermínová nahradila nesklonným a bezrodým pseudonymem Toyen, popřela tradiční „pasivní“ roli ženy v „mužském světě“, zpřetrhala rodinné vazby a nahradila je spřízněním s básníky, spisovateli, dramatiky, filozofy a výtvarnými umělci (zejména na půdě umělecké avantgardní skupiny Devětsil). Ve své malířské tvorbě vyšla z puristicky modifikovaného kubismu a kolem poloviny dvacátých let se přiklonila k poetismu. Významnou událostí jejího uměleckého vývoje bylo zejména setkání (a celoživotní přátelství) s Jindřichem Štyrským, s nímž se koncem roku 1925 vydala do Paříže. Oba zde dospěli k novému uměleckému názoru, jež sami označili jako artificialismus, který se stal výtvarnou analogií druhé fáze teigovsko-kozvalovského poetismu; šlo o malbu prchavých pocitů a vzpomínek, o kompozice s fragmenty reálných předmětů a objektů, vyznačující se neobyčejnou sugestivností a enigmatičností. Tato stylová poloha, jež jim umožnila dát osobitý výraz výtvarně ryzí básnivě představě, je začátkem třicátých let přivedla k surrealismu a k členství v Surrealistické skupině v ČSR. Se Štyrským uskutečnili řadu dalších uměleckých projektů, v nichž významné místo zaujímá osobité ztvárnění sexuality a erotiky. Toyen již v polovině 20. let 20. století namalovala soubor obrazů s erotickými náměty, erotická inspirace se ve zvláště vyhrcoené, až vyzývavé podobě zračí v jejích kresbách a hlavně v ilustračních cyklech, jakož i v jinotajné rovině jejích surrealistických obrazů třicátých let a období pozdějších (**obr. 11–14**). Ve 30. letech ilustrovala díla významných autorů erotické literatury (například Pietro Aretino, markýz de Sade aj.) a svými kresbami přispívala do Štyrského tří ročníků časopisu *Erotická revue* (1930–1933). I z tohoto hlediska patří oba umělci k nejvýznamnějším tvůrcům 20. století nejen v českém, ale i mezinárodním prostředí. Přítel obou umělců – psycholog, sociolog, psychoanalytický estetik, esejist a spoluzakladatel Surrealistické skupiny v Československé republice Bohuslav Brouk (1912–1978) vydal řadu objevených prací věnovaných problematice lidské sexuality a erotiky: *Psychoanalytická sexuologie* (1933), *Autosexualismus a psychoeroticismus* (1935), *O smrti, lásce a žárlivosti* (1936), *Patologie životní zdatnosti* (1937), *Manželství – sanatorium pro méněcenné* (1938) aj. Na Lékařské fakultě Univerzity Karlovy v Praze vznikl již v roce 1921 Ústav pro sexuální patologii. Jeho první přednostou prof. Ferdinand Pečírka (1859–1922) však zemřel pouhý rok po nástupu do nové funkce. Ústav pak po celých čtrnáct let existoval jen na papíře. V roce 1935 byl jeho vedením (pod novým názvem Sexuologický ústav) pověřen hlavní představitel české sexuologické školy prof. Josef Hynie (1900–1989). Hynie přednášel sexuologii na Dermatovenerologické klinice profesora Františka Šambergera (1871–1944). Ve třicátých letech vypracoval metodu andrografického sledování tonu penisu a skrota. V roce 1940 vydal monografii *Úvod do lékařské sexuologie*. Josef Hynie vedl Sexuologický ústav Lékařské fakulty Univerzity Karlovy v Praze až do roku 1974. Z hlediska vědeckého paradigmatu byli čeští psychiatři poměrně málo ovlivněni psychoanalýzou. Snad to bylo způsobeno i tím, že

Tomáš Garrigue Masaryk (1850–1937), hlavní česká ideologická autorita té doby, byl odpůrcem psychoanalýzy: hodnotil ji jako „směšnou“ a pozastavoval se nad jejím šířením ve světě. K prvním spolupracovníkům a žákům Josefa Hynieho patřili Vladimír Barták (1921–1990), Karel Nedoma (1915–1974) a Jan Raboch (narozen 1917). Vladimír Barták pokračoval zejména v andrologické tradici české sexuologie. Byl autorem celé řady populárních článků a monografií, a zasloužil se tak o sexuální výchovu několika generací. Karel Nedoma se věnoval především sexuálním deviacím a sexuální výchově. Prof. MUDr. Jan Raboch, DrSc., vedl pražský Sexuologický ústav od roku 1974 do roku 1989. Jeho výzkumná a publikační aktivita byla a je obdivuhodná. Většina jeho prací je stále aktuální, a sotva je proto lze uvádět v kapitole o historii sexuologie. V roce 1977 byl zvolen prezidentem International Academy of Sex Research (IASR), prestižní mezinárodní vědecké organizace s výběrovým a voleným členstvím. Historie české sexuologie by nebyla úplná bez zmínky o vynikajícím pražském sexuologovi Kurtu Freundovi (1916–1997). Poprvé užil falopletyzmografickou metodu k vyšetřování sexuální orientace mužů a napsal též první českou monografii o homosexualitě. Kurt Freund působil od roku 1969 v Kanadě. Nicméně bylo jeho zásluhou, že v české sexuologii si podržely klinický význam psychofyziologické vyšetřovací metody pletyzmografického charakteru. (Jaroslav Malina – Jaroslav Zvěřina)

sexus, sex (pohlaví), pohlaví a soubor jevů souvisejících se vztahy mezi pohlavími; v odborné terminologii: souhrn anatomických, morfologických a fyziologických znaků, které mají přímý nebo nepřímý vztah k rozmnožování. Sexualita sama pak vzniká ze syntézy tělesných (fyziologických) a psychických (pudových i duchovních) složek; uvědomování si vlastní sexuální identity se objevuje kolem 3. roku věku, fyziologicky se utváří zejména v pubertě; formy sexuálního života jsou považovány za biologický stereotyp aktivovaný nejstaršími částmi mozku, proto také jen částečně korigovaný vyšší nervovou činností; svou motivační silou, intenzitou i sociálními důsledky je sex jednou z nejdůležitějších stránek člověka i historie. (Jaroslav Zvěřina)

Seznam světového kulturního a přírodního dědictví UNESCO v Číně, v Číně se nachází 28 objektů a lokalit, které jsou zapsány do Seznamu světového kulturního a přírodního dědictví UNESCO, což tuto zemi řadí na třetí místo na světě: 1. Dlouhá zeď (Velká čínská zeď) (Pa-ta-ling u Peking, zapsána v roce 1987); 2. Císařský palác (Zakázané město, Peking, 1987); 3. Homo erectus pekinensis („Vzpřímený člověk z Peking“) / Sinanthropus pekinensis („Čínský člověk z Peking“) (Čou-kchou-tien u Peking, 1987); 4. Jeskyně Mo-kao u města Tun-chuang (provincie Kan-su, 1987); 5. Záhrobní sídlo Prvního svrchovaného císaře Čchinů (Lin-tchung, provincie Šen-si, 1987); 6. Hora Tchaj-šan (provincie Šan-tung, 1987); 7. Pohří Chuang-šan (provincie An-chuej, 1990); 8. Údolí Ťiou-čaj-kou (provincie S'-čchuan, 1992); 9. Údolí Chuang-lung (provincie S'-čchuan, 1992); 10. Přírodní areál Wu-ling-jüan (provincie Chu-nan, 1992); 11. Letoviště Čcheng-te a osm okolních chrámů (provincie Che-pej, 1994); 12. Palác Potála (Lhasa, Tibetská autonomní oblast, 1994); 13. Konfuciov chrám, rodinné sídlo a hřbitov (provincie Šan-tung, 1994); 14. Starověké stavby na hoře Wu-tang (provincie Chu-pej); 15. Národní park Lu-šan (provincie Ťiang-si, 1996); 16. Hora E-mej a Lešanský Velký Buddha (provincie S'-čchuan, 1996); 17. Starověké město Pching-jao (provincie Šan-si, 1997); 18. Klasické zahrady v Su-čou (provincie Ťiang-su, 1997); 19. Starověké město Li-ťiang (provincie Jün-nan, 1997); 20. Letní palác (Peking, 1998); 21. Chrám nebes (Peking, 1998); 22. Hora Wu-i (provincie Fu-ťien, 1999); 23. Jeskyně Ta-cu (provincie S'-čchuan, 1999); 24. Pohřebiště císařů dynastií Ming a Čching (provincie Chu-pej a Che-pej, 2000); 25. Jeskyně Lung-men (provincie Che-nan, 2000); 26. Hora Čching-čcheng a zavlažovací systém Tu-ťiang (provincie S'-čchuan, 2000); 27. Prehistorická sídliště Si-ti a Chung-cchun (provincie An-chuej); 28. Jeskyně Jün-kang (provincie Šan-si, 2000). (Jaroslav Malina)

sférocytóza, dědičná krevní choroba, pro niž je charakteristická menší odolnost červených krvinek a jejich zvýšený zánik ve slezině. (Ladislava Horáčková)

Shea Brian C., americký antropolog a primatolog, jeden z hlavních průkopníků moderní růstové a evoluční primatologie. Patří mezi nejvýraznější představitele americké školy výzkumu alometrického růstu a jeho významu v ontogenezi a fylogenezi primátů. V poslední době se jako jeden z prvních začal věnovat otázkám působení růstových hormonů v ontogenezi primátů a jejich významu pro pochopení fylogenetických procesů. Zabýval se mnohými klíčovými otázkami evoluční antropologie a primatologie spojenými s ontogenezí a patří v této problematice mezi nejuznávanější světové autority. Vychoval řadu špičkových primatologů a evolučních antropologů. (Václav Vančata)

Scheuermannova choroba, juvenilní hrudní kyfóza, aseptická nekróza apofýz obratlů, její příčina není dosud plně objasněna. Tato porucha růstu obratlů se obvykle objevuje mezi 12–18 lety, častěji u chlapců. (Ladislava Horáčková)

schistosomiáza, viz bilharzióza.

schizomélie, hypodaktylie, nedokonalý vývoj končetin s defektem kostí sahajícím až na předloktí nebo bérec, může chybět i radius nebo ulna či tibia nebo fibula. (Ladislava Horáčková)

Schliemann Heinrich (1822–1890), německý archeolog, původně obchodník. Inspiroval se homérskými básněmi a na tomto základě objevil *Tróju (1870), vykopal královské pohřebiště v *Mykénách (1874), palác v Orchomenu a podnítil zájem archeologů o předřeckou, egejskou kulturu (viz egejská civilizace). (Jaroslav Malina)

Schmorlovy uzly, deprese na terminálních plochách obratlových těl jako důsledek tlaku vyhřezlého huspeninového jádra – nucleus pulposus meziobratlové destičky proti tělům obratlů. (Ladislava Horáčková)

Schöningen, Německo. Nově objevená staropaleolitická lokalita, proslula zejména objevy dřevěných oštěpů. (Jiří A. Svoboda)

Schopenhauer Arthur (1788–1860), německý iracionalistický filozof a pesimista, považující za podstatu člověka (i celé přírody) vůli; ta však člověka vrhá do největších strastí a bolestí; záchrana je v umění, askezi a soucitu. (Jiří Sedlák)

schwannom, viz neurilemmom.

Schweegel-Hefelová Annemarie (19XX–19XX), rakouská afrikanistka. Uskutečnila výzkumy u Kurumbů (Ňoňosi, Sikomse), které byly obdobou dogonských výzkumů Marcela *Griaulea a Germain *Dieterleinové. (Josef Kandert)

Schweitzer Albert (1875–1965), německý koncertní varhaník a muzikolog, lékař, filozof a publicista, zaměnil perspektivu kariéry univerzitního učitele a uznávaného teoretika a činitele kultury za africký prales, aby v Lambaréné (francouzské Kongo) v roce 1913 založil a vedl nemocnici. (Jiří Sedlák)

Sia (2183–1752 př. n. l.), polohistorická pololegendární dynastie, za níž vznikly počátky čínské státnosti a kterou lze archeologicky spojit s *lungšanskou kulturou. (Jaroslav Malina)

Si-an, hlavní město provincie Šen-si, kde sídlí archeologické a historické vědecké ústavy a v jehož blízkosti se nachází čchinské hlavní město *Sien-jang i *záhrobní sídlo Prvního svrchovaného císaře Čchinů. (Jaroslav Malina)

siao-čuan („malá pečeť“), název reformovaného čínského písma; reforma byla provedena na příkaz *Prvního svrchovaného císaře Čchinů. (Jaroslav Malina)

siaotchunská kultura, vznikla koncem 3. tisíciletí př. n. l. v údolí řeky Chuaj-che a v průběhu 2. tisíciletí př. n. l. převrstvila *jangšaouskou kulturu a *lungšanskou kulturu; jejími tvůrci byli *Šangové. (Jaroslav Malina)

siao-žen („malý člověk“), konfuciánský termín označující opak dokonalého člověka – t'ün-c' nebo *t'ün-žen. (Jaroslav Malina)

Sibylla Kúmská, Apollónova kněžka a slavná věštkyně v kampánských Kúmách. *Aeneovi poradila, kde má po příjezdu do Itálie založit město, a zprostředkovala mu setkání se zemřelým otcem Anchisem na prahu podsvětí. Obrazy Sibylly Kúmské a dalších věštkyní tohoto jména jsou zachyceny i v renesanční výzdobě křesťanských chrámů. Církev v jejich věštbách totiž viděla určitou obdobu starozákonních proroctví. Jejich obrazy znázornil *Michelangelo na stropě Sixtinské kaple (1508–1509) a po něm i Raffael v římském kostele Santa Maria della Pace (1514). Později zobrazil Guercino Sibylly s proroky v katedrále v Piazenze (1626). Roku 1932 byla v Kúmách u Neapole objevena asi sto metrů dlouhá skalní chodba ústící do jeskyně, kam ve starověku kladli sídlo Sibylly a jehož popis je znám z Vergiliovy *Aeneidy* (viz *Aeneis*). (Marie Pardyová)

sídelní areál, skupina sídelních celků tvořících prostorově vymezenou část velkého loveckého sídliště. (Jiří A. Svoboda)

sídelní celek, na loveckých sídlištích ohniště obklopené strukturovanými dalšími jevy (velké předměty, zahloubení, kumulace malých předmětů). Analýza sídelních celků obvykle testuje hypotézu, zda se jedná o zbytek konkrétní stavby. (Jiří A. Svoboda)

sideropenie, nedostatek železa v organismu, projevující se zejména anémií, kožními a slizničními poruchami a celkově sníženou odolností. (Ladislava Horáčková)

Sien-jang, hlavní město státu Čchin (u dnešního Si-anu) a posléze hlavní město Podnebesí v době vlády dynastie *Čchin. (Jaroslav Malina)

signatura (z latiny), označení uměleckého díla jeho autorem, osobitý podpis celým jménem, iniciálami, monogramem, někdy doprovázený letopočtem vzniku díla. (Jaroslav Malina)

silicernium, pohřební hostina v antickém Římě. (Josef Unger)

silikóza, zaprášení plic prachem, který obsahuje oxid křemičitý. (Ladislava Horáčková)

Silla, starověký korejský stát, podle legendy založený v roce 57 př. n. l. Poté, co si roku 668 podrobil ostatní dva státní celky, *Päkče a *Kogurjo, pokračoval jako Sjednocená Silla (*Tchongil Silla*) až do roku 918, kdy ho vystřídala dynastie *Korjo. (Miriam Löwensteinová)

Sima de los Huesos, viz *Atapuerca*.

Simelská konference, Britsko-čínsko-tibetská konference v severoindické Simle v letech 1913–1914 o otázkách statusu a hranic Tibetu. Na ní vytyčena koncepce Vnějšího a Vnitřního Tibetu a jednáno o tzv. McMahonově linii. (Josef Kolmaš)

Sin („Nová“, 9–25), dynastie založená *Wang Mangem. (Josef Kolmaš)

síň kapitulní, viz kapitulní síň.

Sina, respektive Sinae, latinský název pro Čínu. (Josef Kolmaš)

Si-nan-i, viz Žungové.

Sinanthropus pekinensis („Čínský člověk z Pekingů“), označení antropologických nálezů u *Čou-kchou-tienů, viz též *Homo erectus*. (Jaroslav Malina)

singlungwaská kultura, neolitická kultura (6500–5000 př. n. l.) založená na pěstování rýže, rozkládající se v severovýchodních provinciích kolem řeky Liao. (Jaroslav Malina)

Sinchajská revoluce (1911), pojmenovaná tak podle čínského jména dotyčného roku (sin chaj), vypukla ve Wu-čchangu v provincii Chu-pej 10. října 1911 a vedla k vyhlášení *Čínské republiky a k abdikaci mandžuské dynastie *Čching (12. února 1912). (Josef Kolmaš)

sinleaská kultura, neolitická kultura (5000–3000 př. n. l.) založená na pěstování rýže, rozkládající se v severovýchodních provinciích kolem řeky Liao. (Jaroslav Malina)

Siouxové, odžibvejský název pro Dakoty, tj. „Spojence“. Jejich počet se odhaduje na 35 000 a dnes jsou považováni za klasické představitele Préríjních Indiánů. (Josef Kandert)

sissy boy, anglický termín pro zženštilé se projevujícího chlapce. (Jaroslav Zvěřina)

Síta (doslova „brázda“), dcera, která se vládci Vidéhy narodila z brázdy při rituální orbě zahajující období jarní setby a jejíž ruku si při turnaji vydobyl princ *Ráma, dědic trůnu v Ajódhji. Jako vzor čistoty a manželské věrnosti je považována za vtělení *Višnuovy manželky, bohyně Lakšmí. (Jan Filipický)

situační rekonstrukce [archeologie], rekonstrukce událostí a procesů, které zanechaly stopy na zkoumaném místě nebo které jsou bezprostředně spojeny se zkoumanými věcmi a stavbami. (Jaroslav Malina)

Siung-nu, čínské pojmenování kočovníků na severním a severozápadním pomezí *Podnebesí, jež odpovídá termínu Hunové; tradičně jsou líčeni jako krutí nájezdníci žijící z kořisti u zemědělských sousedů a z pohyblivého pastevectví; důkladné rozборы čínských a antických pramenů a zejména nové archeologické nálezy však ukazují, že Hunové stavěli též pevná sídla a věnovali se obdělávání polí, i když vzhledem k celkové neúrodnosti svého území patrně jen s nejistým výsledkem. (Jaroslav Malina)

skalenový syndrom, výsledek útlaku pažní nervové pleteně (plexus brachialis) a podklíčkové tepny (arteria subclavia) ve štěrbině mezi skalenovými svaly. Příčinou je rudimentární krční žebro v podobě prodlouženého transverzálního výběžku jednoho z posledních krčních obratlů. (Ladislava Horáčková)

skalповání, náhodné (traumatické) či úmyslné snesení vlasaté části kůže hlavy. (Ladislava Horáčková)

skandhy, patero souborů či skupin, jež tvoří pozemskou osobnost. Patří k nim tělesnost, citění, vědomí, tvůrčí představy a vědomí či zkušenostní poznání. (Jan Filipický)

Skateholm, Švédsko. Výzkum probíhající od roku 1980 odkryl sídliště a pohřebiště mezolitu, původně rozložené na ostrůvcích. Lokalita I zahrnuje 53 hrobů, lokalita II 11 hrobů, a to v různé orientaci a různých polohách. Jako milodary se objevují provrtané zuby, kostěné i kamenné nástroje a zbraně. Na lokalitě II byla prozkoumána pravouhlá stavba vymezená pásem červeného barviva a obsahující převážně zvířecí kosti. Je interpretována jako jakási obřadní místnost. Zvláštností Skateholmu jsou hroby celkem sedmi psů – a také ti mají poměrně bohatou výbavu (parohy, pazourkové čepele). Jiní byli zřejmě zabiti jako doprovod svých pánů a jejich pozůstatky se tak dostaly do výplně hrobů. (Jiří A. Svoboda)

Skhul, Izrael. V letech 1931–1932 byly v této jeskyni objevovány pozůstatky více než deseti anatomicky moderních jedinců, z toho 5 dospělých mužů, 2 ženy, 3 děti. Data *ESR a *TL pro celé souvrství jsou mezi 80–120 tisíci lety. (Jiří A. Svoboda)

skiografie, nejběžnější rentgenologická metoda, snímek se většinou ponechává ve formě negativu. (Ladislava Horáčková)

sklero-, označuje tvrdost, ztuhnutí (z řečtiny).

sklípek pohřební, viz pohřební sklípek.

skolióza, bočitost, vychýlení páteře do strany. Může být vrozená, nebo způsobená různými onemocněními páteře, zádových svalů nebo nervů. (Ladislava Horáčková)

skorbut, též kurděje, avitaminóza z nedostatku vitamínu C. Projevuje se krvácením z dásní až ztrátou zubů, špatným hojením ran, sníženou odolností. Podstatou je porucha tvorby vaziva se sníženou pevností stěny cév. (Ladislava Horáčková)

skrotum (šourek), kožní vak pod penisem; v šourku jsou uložena varlata a nadvarlata. (Jaroslav Zvěřina)

skupina, relativně stálý soubor lidí spojených určitým cílem, činnostmi, společnými zájmy, hodnotami a normami chování. Zprostředkující článek mezi člověkem jako izolovaným individuem a společností jako sociálním útvarem. Je významný pro průběh socializace. Mezi členy skupiny vznikají více nebo méně pevné vazby; skupina je schopna vystupovat navenek jednotně (mívá vlastní identitu), je schopna vědomého rozlišení na „my“ (skupina vnitřní, do které patřím) a „oni“ (skupina vnější, do které nepatřím). V důsledku velké různorodosti skupin existuje jejich rozsáhlá typologie. Nejčastěji zkoumanými znaky skupiny v psychologii jsou vzájemná interakce členů, spolupráce, identifikace se skupinou, skupinová role, komunikace ve skupině aj. (Marie Dohnalová)

skupinový systém osobní záruky, viz pao-ťia.

Skupnik Jaroslav (19. 3. 1962, Karviná), PhDr., Ph.D., kulturní a sociální antropolog, odborný asistent *Ústavu etnologie Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze. V roce 1992 absolvoval na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v oboru etnologie (Mgr.), v roce 1998 ukončil tamtéž postgraduální studium (Dr., roku 1999 PhDr. a Ph.D.). Od roku 1996 je odborným asistentem Ústavu etnologie Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze, kde přednáší kulturní a sociální antropologii, teorii příbuzenství, problematiku terénního výzkumu a etnografie. V letech 2000–2004 přednášel také na *Katedře antropologie Fakulty humanitních studií Západočeské univerzity v Plzni. Stál u zrodu časopisu **Cargo (Časopis pro kulturní / sociální antropologii)*. Absolvoval studijní a badatelské pobyty v USA (1992–1993 University of Massachusetts, Mount Holyoke College; 1994–1995 Kansas State University) a opakovaně v Polsku. Terénní výzkum prováděl v letech 1998 až 1999 v romských osadách na Slovensku. Pro edici **Panoráma biologické a sociokulturní antropologie* napsal 7. svazek *Manželství a sexualita z antropologické perspektivy* (2002). Věnoval se kritice biologizujících modelů lidského chování, zvláště pak v souvislosti s kulturními determinantami příbuzenství, manželství a sexuality (články Sociobiologie: antropologická perspektiva. *Cargo*, 1999, č. 1, s. 67–69; Bezpředmětné průrvy a kulturní prosakování. *Cargo*, 1999, č. 3–4, s. 232–242; Je nesnadné vysvětlit je jinak: Iracionalita a nepochopení kulturně konstituovaných významů. *Český lid*, roč. 86, 1999, č. 4, s. 303–309). Dále se věnuje popularizaci kulturní a sociální antropologie (Česká televize, Rádio Svobodná Evropa), je autorem textů v obrazové publikaci dokumentující život Romů – *Hermanovce* (New York: Trolley, 2003). Kontakt: PhDr. Jaroslav Skupnik, Ph.D., Ústav etnologie Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze, Celetná 20, 110 00 Praha 1, telefon: 224 491 454, e-mail: jaroslav.skupnik@ruk.cuni.cz. (Jaroslav Skupnik)

Sládek Vladimír (2. 9. 1969, Brno), Mgr., Ph.D., antropolog, absolvent magisterského studijního programu na Katedře antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně a doktorského studijního programu v oboru antropologie pod dvojím vedením: *Hominid Evolution in Central Europe During Upper Pleistocene: Origin of Anatomically Modern Humans*, školitelé: Prof. Bernard Vandermeersch, Université Bordeaux I, Doc. MUDr. Vladimír Novotný, CSc., Katedra antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně, forma kombinovaná 1995–2000, program úspěšně ukončen dne 22. 5. 2000 doktorskou zkouškou a obhajobou disertační práce před mezinárodní komisí – Université Bordeaux I, Francie. V současné době odborný asistent Katedry antropologie Fakulty humanitních studií Západočeské univerzity v Plzni. Kontakt: Mgr. Vladimír Sládek, Ph.D., Katedra antropologie Fakulty humanitních studií Západočeské univerzity v Plzni, Tylova 18, 306 14 Plzeň, e-mail: sladekv@yahoo.fr. (Vladimír Sládek)

Slované, skupina etnik, původně žijících v oblasti od Zakarpatí až po řeku Dněpr. V 5. až 7. století dochází k expanzi: Slované postupně obsadili území na západě vymezené ústím Labe, řekami Nábou a Enží až po Istrii u Jaderského moře, na jihu až po Peloponés a na východě až téměř k Volze. Na území českých zemí pronikali v průběhu 5. a 6. století a již ve 20. letech 7. století vytvořili formativní „státní“ útvar (kmenový svaz), v jehož čele údajně stál v letech 623–660 francký kupec Sámó. V 9. století vznikla Velkomoravská říše, mohutný stát (s centry na jižní Moravě a západním Slovensku), v jehož rámci došlo k christianizaci českých zemí, k zavedení slovanského písma a literatury, k rozvíjení vysoké úrovně dvorské kultury a uměleckého řemesla v evropském kontextu (viz velkomoravské výtvarné umění) a k vytváření základních vzorců erotického a sexuálního chování a rodinných vztahů, obdobně jako v jiných oblastech christianizované Evropy. (Jaroslav Malina)

služba za nevěstu, kompenzace poskytovaná ženichem prostřednictvím jeho pracovní aktivity rodině nevěsty jako náhrada za ztrátu dcery; například u australských Tiwiů musí zeť přispívat na obživu tchána a tchyně částí svého úlovku; starozákonní Jákob sloužil svému

budoucímu tchánovi za jeho dcery Leu a Ráchel; viz kompenzace za nevěstu. (Jaroslav Skupnik)

S'-ma Čchien (asi 140 až asi 90 př. n. l.), nejdůležitější čínský historik, někteří moderní badatelé dokonce soudí, že S'-ma Čchien byl vůbec největším starověkým historikem, neboť jeho velkolepé dílo *Zápisky historika (Š'-ti)* předčí prý i nejproslulejší spisy antických dějepisců. Narodil se někdy po roce 145 př. n. l. v rodině dvorního astronoma, či spíše astrologa a historika *S'-ma Tchana. V útlém věku zvládl čtení a psaní a již jako chlapec vášnivě rád studoval staré texty. Později vstoupil do služeb císaře *Wu-tiho z dynastie *Západních (Dřívějších) Chan a po smrti svého otce byl jmenován dvorním historikem a astronomem. Od té doby věnoval hlavní úsilí shromažďování a třídění pramenného materiálu pro své monumentální historické dílo *Š'-ti*, které začal psát v roce 104 př. n. l. Zachytil v něm čínské dějiny od legendárních počátků spjatých s prvními dynastiemi v 3. tisíciletí př. n. l. až do počátku 1. století př. n. l.; tento spis je nejdůležitějším písemným pramenem o době *Prvního svrchovaného císaře Čchinů. Fakta o vývoji hospodářství, politických událostech v Číně i za jejími hranicemi, úrovni vědeckých poznatků, filozofie a umění organicky spojil s barvitými osudy vynikajících osobností i prostých lidí. Učinil tak s neobyčejným smyslem pro gradaci děje a vybroušeným literárním stylem. Jeho dílo je nejen důležitým historickým spisem, ale také literárním skvostem, jehož četba zaujme i dnešního čtenáře. (Jaroslav Malina)

směna na trhu, ekonomický systém tvořený aktivitou kupujících a prodávajících, kteří se setkávají na *trhu. (Jaroslav Malina)

Smith Adam (5. 6. 1723, Kirkcaldy, Skotsko –17. 7. 1790, Londýn, Anglie), britský ekonom a filozof skotského původu; čelný představitel klasické politické ekonomie, zastánce hospodářské svobody a volné konkurence. Odvozoval růst bohatství národa od velikosti trhu a dělby práce. Kritik merkantilistické doktríny obchodní bilance a stoupenec svobodného obchodu. Národní hospodářství chápal jako systém fungující na sledování individuálních zájmů a koordinovaný „neviditelnou rukou trhu“. V poměru ke státu liberál. Mravnost odvozoval z vrozených morálních citů vlastních psychice jednotlivce (*teorie mravních citů*). Hlavní dílo: *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations* (Pojednání o podstatě a původu blahobytu národů, 1776). (Jaroslav Malina)

Smith Sir Grafton Elliot (15. 8. 1871–1. 1. 1937), australský anatom, archeolog a socio-kulturní antropolog, stoupenec *difuzionismu. (Jaroslav Malina)

Smithova zlomenina, příčná zlomenina distálního konce radia, vzniká při pádu na hřbet ohnuté ruky. (Ladislava Horáčková)

smokvoň, fikovník (*Ficus carica*) řídce větvený nízký subtropický strom nebo keř s listy proměnlivými od okrouhle až široce vejčitých a celistvých až po hluboce trojdílné až pětídílné. Jeden z nejstarších kulturních ovocných stromů, pěstovaný pro ovoce – *fiky již více než 4000 let. Scény ze sklizně fiků byly zobrazeny na starořeckých *basreliéfech. (Petr Bureš)

smuteční obřad, rituál kterým se pozůstali vyrovnávají se smrtí blízké osoby. (Josef Unger)

socialismus, společenský a hospodářský systém založený na státním (popřípadě družstevním) vlastnictví, centrálně řízeném hospodářství; též ideologie, obhajující podřízení jednotlivce zájmům kolektivu a prosazující, údajně v zájmu sociální spravedlnosti, intenzivní, státem řízené přerozdělování národního důchodu. (Jaroslav Malina)

socializace, proces, jímž se dítě zařazuje do společnosti, učí se jejím pravidlům a hodnotám a přijímá je za své tak, aby se jimi později řídilo, i když nebude vystaveno žádnému vnějšímu tlaku. Tím na jedné straně ztrácí část své osobitosti, na druhé získává nashromážděné bohatství kulturní tradice. (Jan Sokol)

sociální, týkající se společnosti, vztahů mezi lidmi ve společnosti; týkající se úsilí o zlepšení, změnu společenských poměrů; týkající se jednotlivce ve vztahu ke společnosti, jeho hmotného zabezpečení a péče o ně. (Marie Dohnalová)

sociální antropologie, viz socio-kulturní antropologie.

sociální ekonomie, je tvořena na státu nezávislými organizacemi a podniky, které produkují statky, služby obchodního i neobchodního charakteru s cílem sociálním; podniky, které uplatňují demokratickou účast svých členů a zaměstnanců; podniky sledujícími cíle solidarity a obecného zájmu a nerozdělovajícími svůj zisk mezi podílníky (akcionáře). (Marie Dohnalová)

sociální hledisko, přihlídnutí k sociálním okolnostem daného problému či jevu. (Marie Dohnalová)

sociální chování, viz chování, sociální.

sociální nouze, stav, kdy se občan z nejrůznějších důvodů (nezletilost, zdravotní postižení, neplnoprávnost, selhání rodiny, ...) není fakticky schopen se o sebe sám postarat. (Marie Dohnalová)

sociální organizace, v širším pojetí se překrývá s institucí jako způsobem, jakým lidé v dané kultuře dělají určitou věc; v užším významu chápána jako způsob (typ) sociálních vztahů, který umožňuje koordinovat aktivitu většího počtu osob k dosažení určitého cíle. Sociální organizace se dělí: a) neformální, tvořené takovými formami lidské kooperace (rodina, gang aj.), které se neřídí věcnými, formalizovanými předpisy, nýbrž působí na základě permanentního vyjednávání a vymezování mezosociálních závislostí a vztahů; b) formální čili uměle zřízené útvary, které umožňují koordinovat aktivitu většího počtu osob k dosažení určitého cíle. Všechny sociální organizace jsou si formálně, bez ohledu na typ provozované aktivity, podobné základními zásadami své výstavby (vymezení cílů, hierarchické uspořádání, způsob komunikace i kontroly činnosti a vztahy vůči vnějšímu prostředí). (Marie Dohnalová)

sociální postavení, sociální identita jedince v dané skupině nebo společnosti. (Marie Dohnalová)

sociální služby, nástroj k řešení sociálních potřeb lidí, zvláště stavu sociální krize; řadíme sem sociální poradenství, pečovatelskou službu, ústavní sociální péči, sociální pomoc poskytovanou v azylových zařízeních a zabezpečující podmínky pro přežití. (Marie Dohnalová)

sociální stát, viz stát blahobytu.

sociální struktura, fission-fusion (primatologie), velmi adaptabilní, sociálně pružný typ sociální struktury, v němž dochází pravidelně k štěpení struktury na elementární sociální jednotky s malým počtem jedinců a jejich následnému spojování do vyšších sociálních skupin s větším počtem samců a samic ve skupině, případně i do megastruktur s několika sty jedinců. V některých typech fission-fusion struktur, například u šimpanze východního a do jisté míry i u chápanů, žijí obě pohlaví po určitou část dne nebo i několik dnů odděleně na jednom teritoriu. Samice se většinou pohybují spolu s mláďaty ve větších skupinách, samci pak jednotlivě nebo ve skupinách samců. U jiných primátů se vytvářejí elementární sociální jednotky typu harémů nebo rodin (například paviáni nebo šimpanz hornoguinejský), které se podle okolností spojují do větších skupin a pak se zase rozdělují, třeba na potravní sociální jednotky, jako je pár nebo i soliterní jedinec – například u sakiů. Jedním z velmi rozšířených znaků fission-fusion struktury je přinejmenším částečná sexuální *promiskuita a *filopatričnost samců v sociální struktuře. Teritorialita je různá u různých druhů a (stejně jako velikost skupiny) závisí zřejmě výrazně na konkrétní sociální struktuře, na počtu říjných samic, dostupnosti potravy, charakteru potravních zdrojů a dalších ekologických parametrech. Sociální meziskupinové kontakty jsou v tomto typu sociální struktury běžné. Mohou mít jak socializační, tak agonistický nepřátelský charakter. Hájeny mohou být potravní zdroje, samice i samotná teritoria. Jak se ukazuje, je fission-fusion struktura poměrně běžným typem sociální struktury vyšších primátů. Podobně jako *mnohosamcová sociální struktura, je i fission-fusion struktura založena na principu *dominance a *podřízenosti, jsou v ní však mnohem silnější prvky konsenzuality, tedy shody většího počtu jedinců na dané akci nebo uznání postavení příslušného jedince. Zásadní roli v ní hraje vytváření koalic a aliancí,

rodinných klanů a dalších kolektivních vnitroskupinových struktur, což se týká i *sexuálního chování a sexuality. *Sexuální, *sociální a *agonistické chování vytváří jeden dynamický celek, který se výrazně podílí na utváření sociální struktury i *hierarchie ve skupině. Fission-fusion struktura má ve srovnání s jinými sociálními strukturami mnohem větší dynamičnost. Primáti s touto sociální strukturou mají vždy velmi vyspělé a sofistikované chování s řadou rituálů a také relativně rozvinutý CNS (zejména v oblasti kůry mozkové), což se projevuje také v dobrých schopnostech učení a velmi dobrých schopnostech přizpůsobovat se různému typu prostředí. Typickou fission-fusion sociální strukturu mají například šimpanzi, chápani a pavíán pláštikový. Moderní etologické studie ukazují, že fission-fusion struktura může být původní sociální strukturou velkých lidoopů a že ji lze prokázat v elementární podobě i u některých populací orangutanů a goril. Pro tento typ sociální organizace je typické, že některé prvky *sexuálního chování se výrazně ritualizují a stávají se součástí chování *sociálního, *sociosexuálního nebo *agonistického. Význam samců a samic je u různých druhů a poddruhů různý: u některých jsou jasně *dominantní *filopatriční samci, u jiných mohou hrát velmi důležitou roli samice. Typické je, že nikdy není jednoznačně znám otec mláďete. (Václav Vančata)

sociální struktura, harémová (primatologie), základem této sociální struktury je jeden samec a několik samic, které se dobrovolně připojily k samci a také se s ním páří. Ve skupině tedy existuje trvalá monopolizace samic jedním samcem. Na rozdíl od *jednosamcového systému je harém součástí vyššího sociálního celku, samci navzájem komunikují a jsou spolu s ostatními samci začleněni do hierarchické sociální struktury; to znamená, že existuje alfa-samec, který je dominantní vůči všem ostatním samcům ve skupině, ale přímo dominantní je pouze vůči samicím ze svého harému. *Dominance alfa-samce vůči všem samicím se projevuje výjimečně, například v případě rozsáhlých konfliktů ve skupině, ale nikdy se neprojevuje v reprodukci. Se samicemi vždy kopuluje vedoucí samec daného harému. Jeho existence jako vůdce harému je přímo závislá na sociální podpoře samic, a to zejména v soutěži s mladými samci, kteří chtějí harém převzít. Samice se většinou pohybují po teritoriu harému, mláďata se pohybují volně na území skupiny. Počet samic v harému je úměrný postavení daného samce v *hierarchii. *Harémová sociální struktura může přecházet do *mnohosamco-samicové silně hierarchické struktury (paviáni) a je možno ji považovat za její modifikaci; v mnoha případech se však ukazuje, že harém je základní sociální jednotku *fission-fusion struktury. Harémové sociální struktury mají například paviáni a dželady. (Václav Vančata)

sociální struktura, jednosamcová (primatologie), ve skupině je výhradně jeden plně dospělý samec důrazně hájící teritorium skupiny. Pozici alfa-samce získává většinou agresivním konfliktem s původním alfa-samcem skupiny. Z hlediska teritoriality a reprodukční strategie můžeme tuto sociální strukturu považovat za jakousi variantu *párové struktury. Jednosamcovou strukturu mají některé druhy vřešťanů, kočkodanů, gueréz a hulmanů. Typická jednosamcová struktura je vzácná a vyskytuje se *sensu stricto* ve většině populací druhu pouze u hulmana posvátného, u některých dalších hulmanů a guerézy pláštikové. Nejnovější výzkumy nicméně ukazují, že i v této sociální struktuře hrají velmi důležitou úlohu samice, a to zejména v případě *sociosexuálního chování. Kočkodani například vytvářejí mezidruhové komunity, rezidenční samec se často ani ve své skupině nereprodukuje a v sociální struktuře jsou dominantní samice, které také hájí teritorium skupiny. Sexuální partneři jsou pak vybíráni mimo vlastní skupinu. Jednosamcová sociální struktura se může vyskytovat, stejně jako párová struktura, u některých populací primátů také v případě málo bohatých a roztržštěných potravních zdrojů, jako reakce na silnou predaci, případně jako elementární sociální jednotka ve *fission-fusion struktuře. Tento typ štěpení sociální struktury je velmi častý a ve starší literatuře jsou proto některé druhy žijící ve skutečnosti ve fission-

fusion struktury nebo mnohosamco-samicové struktury uváděny jako druhy s jednosamcovou strukturou. (Václav Vančata)

sociální struktura, mnohosamco-samicová (primatologie), nejběžnější sociální struktura u vyšších primátů, v podřádu poloopic se vyskytuje především u lemurů a sifak. Základním znakem této struktury je fakt (ve většině případů), že *filopatrické jsou samice, zatímco samci migrují mezi skupinami nebo emigrují do jiných skupin. Tato sociální struktura má řadu variant, které jsou mimo jiné určovány také charakteristickým *sexuálním chováním, a dokonce i sexualitou, přesněji významem, který má sexuální chování pro udržování sociální struktury. Sociální struktura se obvykle formuje na základě principu *dominance a *podřízenosti, případně socializace mezi samci a samicemi za existence *egalitářských struktur. Důležitou roli však také hraje vztah pohlaví, jejich strategie při získávání partnera a výchově mláďat. Tento typ sociální struktury se vyskytuje v různých formách i velikostech skupiny – od deseti jedinců do několika set. Obvykle je ve skupině větší počet samic než samců, páření není ve většině případů libovolné, ale je ovlivněno postavením jedince ve skupině. V každém případě o tom, zda a s kým se spáří, rozhoduje samice. V době říje se mohou vytvářet *konsortní páry. *Dominance ve skupině může být u obou pohlaví oddělená. (Václav Vančata)

sociální struktura, párová neboli monogamní (primatologie), pár tvořený plně dospělým samcem a plně dospělou nepřibuznou samicí zůstává po dlouhou dobu spolu ve společném teritoriu, kde vychovává potomstvo a získává potravu. Mnohdy je tato sociální struktura spojena s teritorialitou a specifickými rysy *sociosexuálního chování. Giboni společně zpívají, titiové si zase při odpočinku ovíjejí ocasy (takřka „rodinná idyla“). Poslední výzkumy však ukazují, že tato struktura není reprodukčně izolovaná a samci i samice mají potomky s jinými jedinci opačného pohlaví, a to buď sériově (je-li monogamie časově omezena), nebo v době, kdy oba jedinci žijí v páru (je-li monogamie dlouhodobá). Monogamní strukturu mají gibboni, titiové a některé další opice. Párová struktura se může vyskytovat u některých populací primátů také v případě nízkých a roztržštěných potravních zdrojů – jako reakce na silnou predaci, případně jako elementární sociální jednotka ve *fission-fusion sociální struktury, kde dochází k pravidelnému spojování malých sociálních jednotek do větších skupin a jejich opětovnému štěpení na menší, až elementární sociální jednotky. Vždy je ale základní příčinou získávání potravy (nebo různé ekologické faktory), nikoli reprodukce sama o sobě. (Václav Vančata)

sociální struktura (noyau systém), rezidenční (primatologie), samci i samice mají mezi sebou nečetné, ale pravidelné sociální kontakty, mnohdy zde existují i prvky hierarchického uspořádání. Jeden rezidenční samec má velké teritorium, většinou je v tomto území dominantní. Ostatní samci a zejména samice mají menší teritorium, které však může zasahovat i do teritorií jiných rezidenčních samců. Typické je, že samice migrují poměrně málo, nerezidenční samci se mohou pohybovat po teritoriích několika rezidenčních samců. Samci mohou vytvářet se samicemi *konsortní páry, samice pak žijí a případně i cestují s mláďaty. Někdy se také kontaktují s jinými samicemi nebo adolescentními samci. V některých případech je popisována matrilineární hierarchie. Noyau systém mají podle všeho bornejští orangutani a mnohé poloopice – například komby. *Sexuální chování má specifický charakter, vždy jsou zvýhodněni rezidenční samci, ale v některých případech je ovlivňuje i hierarchické uspořádání mezi samicemi. Častou součástí *sociosexuálního chování jsou předkopulační rituály a dvoření. (Václav Vančata)

sociální struktura, věkově odstupňovaná (age graded) (primatologie), specifická struktura, která se vyskytuje u části populací goril, zvláště u gorily horské. Ve skupině je jeden plně dospělý samec (stříbrohřbetý), který je zcela dominantní, jeden až dva adolescenti (synové, případně bratr) a větší množství samic a mláďat. Ve skupině mohou být i dva dospělí samci, což bylo popsáno v případě gorily horské zhruba u jedné třetiny pozorovaných skupin. V této

sociální struktura je nevýrazná teritorialita, samec hájí především samice, které však mezi skupinami migrují. Pro samice je důležité hájení potravních zdrojů a zejména mláďat. Sociální kontakty mezi skupinami jsou běžné, nikoli však intenzivní. Podle všeho jde o specializovanou *mnohosamco-samicovou sociální strukturu nebo může jít o elementární sociální jednotky *fission-fusion struktury, které mají v extrémních vysokohorských podmínkách s omezenými potravními zdroji tendenci k izolaci. (Václav Vančata)

sociobiologie, věda o společenství živočichů a jejich vzájemném chování založená na komplexní analýze biologických, psychologických a sociálních faktorů. (Jaroslav Malina)

socio-kulturní antropologie, studuje sociální struktury a kulturní vzorce, jejich původ, proměny, současný stav a perspektivy. Někdy bývají jako samostatné větve oddělovány antropologie kulturní (zejména v USA; zde se tradičně zdůrazňují kulturní entity – soubor norem, vzorců chování) a sociální (zejména ve Velké Británii; zde se tradičně zdůrazňují sociální entity – vztahy, perzistence). Tyto disciplíny se zaměřují zvláště na uzavřené pospolitosti takzvaných „přírodních národů“ a v tomto pojetí se jejich výzkumné pole do značné míry překrývá s etnologií. Kulturní a sociální entity jsou však natolik propojeny, že jejich oddělování působí metodologické i explanační obtíže, zatímco omezování se na „přírodní národy“ zužuje ontologické základy disciplíny a dosahované výsledky. Na *Katedře antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně je proto pojem „socio-kulturní antropologie“ užíván pro disciplínu, která v mezioborové spolupráci s biologickou antropologií (odhalující biologické struktury) zkoumá socio-kulturní struktury v celém kontinuu jejich vývoje i možného budoucího směřování. (Jaroslav Malina)

sociokulturní evoluce (z latinského *evolvere*, „rozvinout se, vyvinout se“), vývoj aspektů biosociálních, sociálních, demografických, psychických a též všech aspektů kulturních – od materiální kultury až po duchovní kulturu a literaturu. Moderní antropologii a archeologii je chápána jako nedílná součást evoluce člověka. Mnohé z těchto vlastností se intenzivně vyvíjejí již od počátku evoluce člověka, například materiální kultura, komunikace, sociální vztahy, reprodukce a její zvyklosti atd. Jiné, například psané písmo, moderní sociální struktura, jsou mladší a předpoklady pro existenci těchto lidských atributů se vyvíjely desetitisíce let. Sociokulturní evoluce nabyla největšího významu až v době rozvoje lidských etnických skupin, které se začaly biologicky, kulturně i sociálně a ekonomicky diferencovat. V tomto smyslu je třeba chápat sociokulturní evoluci jako regionální fenomén v čase. Technologie i kultury se rozvíjely v různých regionech různým tempem a technologie i ideologie, včetně náboženství, měly v různých regionech různý charakter. Anatomicky moderní člověk měl již artikulovanou řeč, i když podle některých názorů mohla existovat i u neandertálců, a dokonce i u člověka vzpřímeného. Podobné charakteristiky mezi zcela odlišnými etnickými skupinami prokazují, že na sociokulturní evoluci se prokazatelně podílejí i faktory ekologické a biologické. Rozvoj materiální kultury byl ovlivněn vznikem nových technologií a objevováním nových materiálů. Důležitými předpoklady pro vznik zemědělství byl například vynález čepelové technologie a modulárních technologií s mikrolitickými čepelími, vrhače oštěpů a luku, keramiky a tkaní látek i protodomestikace některých zvířat a rostlin; neméně důležitá byla také stavba stálých obydlí, případně i osad, v raném holocénu. V neolitu a eneolitu došlo k objevu tavby a zpracování kovů, například mědi, domestikace živočichů a plodin, vzniku stálých osad a usedlého způsobu života, případně pastevectví. (Jaroslav Malina – Václav Vančata)

sociokulturní regulativy, ...

sociokulturní systémy, ...

sociologie, věda, zjišťující v čisté podobě (abstrahující, vymezující) zákonitosti zřízení, fungování a vývoje společnosti. Termín poprvé použil francouzský sociolog August *Comte. (Jaroslav Malina).

sociologie historická, viz historická sociologie.

sociosexuální chování, viz chování, sociosexuální.

Sodoma, hebrejsky Sedóm, město v údolí Jordánu poblíž Mrtvého moře; nejdůležitější z takzvané Pentapole – Pětiměstí v této oblasti (Sodoma, Gomora, Adma, Sebójím, Soár) (Gn 13,10; 14,2). Podle *Starého zákona* (Gn 19) byla Sodoma zničena zemětřesením a ohnivým deštěm za hříchy svých obyvatel. Ušetřen zůstal jediný spravedlivý v městě hříšníků Abrahamův příbuzný Lot s rodinou – až na Lotovu ženu; ta se přes zákaz andělů vyvádějících je z nebezpečí ohlédla a proměnila se v solný sloup. V pozdější tradici jsou Sodoma a Gomora často uváděny jako příklad trestu za bezbožnost, prostopášnost, smilstvo, homosexualitu ... (Jaroslav Malina)

sodomie, pohlavní styk se zvířetem; například v antice s býkem, kozou, ovci, oslem, doložený v literárních textech i na výtvarných památkách. Vyskytuje se takřka ve všech kulturách světa. Jako sodomie bývá označována nejen zoofilie (pohlavní styk se zvířetem), ale i pedikace (anální pohlavní styk). (Jaroslav Malina – Jaroslav Zvěřina)

sodomismus, doktrína o obcování se zvířaty. (Jaroslav Zvěřina)

Sodzawiczná Taťána (9. 1. 1978, Třinec), RNDr., antropoložka, absolventka magisterského studijního programu oboru antropologie a rigorózního řízení a studentka doktorského studijního programu na Katedře antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně. Diplomová práce: *Sexuální excesy v českých zemích 12.–17. století* (2002), vedoucí práce: Prof. PhDr. Jaroslav Malina, DrSc.; rigorózní práce: *Procesy se sexuálním podtextem zaznamenané v periodicky vydávaném tisku* (2004); disertační práce: *Sexuální excesy v euro-americkém okruhu*, školitel: Prof. PhDr. Jaroslav Malina, DrSc. Kontakt: RNDr. Taťána Sodzawiczná, Katedra antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně, Vinařská 5, 603 00 Brno, telefon: 737 148 133, e-mail: sodzawiczna@post.cz. (Taťána Sodzawiczná)

Sofferová Olga (1942), americká antropologicky orientovaná archeoložka, profesorka na univerzitě v Illinois. Zabývá se loveckými adaptacemi v Eurasii, zejména v Rusku, na Ukrajině a ve střední Evropě, včetně specifických technologických výzkumů gravettienu Moravy (keramika, textil). Autorka syntetické studie o mladém paleolitu Ruské roviny – *The Upper Paleolithic of the Central Russian Plain* (1985) a editorka řady sborníků. (Václav Vančata)

Sofia („moudrost“), raně křesťanský chrám Ája Sofia v *Konstantinopoli; byl zasvěcen zosobněné Boží moudrosti. (Marie Pardyová)

sófrsyné („rozumnost, uměřenost“), jedna z vlastností určujících hodnotový systém řecké etiky. (Marie Pardyová)

socha, jednotlivé plastické zobrazení zejména lidské postavy nebo zvířete, určené k vnitřní nebo vnější výzdobě stavby, oltáře apod. nebo fontány, samostatného pomníku v architektonickém nebo přírodním prostředí, konečně volná socha bez určení praktického účelu. Termín volná socha však označuje také sochu prostorově volnou, uvolněnou z vazby se stavbou, hapticky a opticky vnímatelnou ze všech stran. Nadčasovým dědictvím klasické antiky je zásada organické statutárnosti sochy. Pojetí formy, materiálu, funkcí a námětu sochy je historicky proměnlivé. Sochařství od secese počítá ve větší míře než v předchozích etapách s výdutí tvaru, kromě vyklenutí (vypnutí) hmoty sochy do okolního prostoru vyhlubováním směrem k jádru sochy a otevřením sochy vnějšímu prostoru a světlu. Nastal vývoj k formě prázdného vnitřního prostoru sochy (takzvaná prázdná hmota, negativní tvar). Součástí sochy bývá podnožní deska, plint. Socha se vesměs staví na sokl. (Jaroslav Malina)

sochařství, druh výtvarného umění zobrazující skutečnost a umělcovy představy trojrozměrným objektem, popřípadě docilující prostorovosti plastickým náznakem – *reliéf, světelnými prostředky apod. Sochařství se dělí podle techniky na sochařství, vytvářející konečné dílo odebráním hmoty (kamenosochařství, řezbářství, glyptika), a plastické, spočívající na modelování a přidávání hmoty (ceroplastika, štukatérství, kovolitectví); podle

funkce: architektonická plastika, volná plastika; podle pojetí: monumentální sochařství, drobné sochařství; podle materiálu: sochařství v kameni, dřevě, bronzu, štuku; podle druhu: sochařství portrétní, figurální, dekorativní. Sochařství vzniklo a rozvíjí se od mladšího paleolitu před více než 30 000 lety a průběžně se obohacuje o nové materiály, styly, techniky i náměty. (Jaroslav Malina)

Sochorová Ludmila (28. 6. 1942, Praha), docentka PhDr., CSc., bohemistka, historička, etnografka, docentka *Ústavu etnologie Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze. V letech 1960–1965 studovala na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze obory bohemistika a historie se zaměřením na problematiku české společnosti a kultury doby baroka a na oblast vztahů mezi literaturou a folklorem. Postgraduální studium andragogiky (pedagogiky dospělých) na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze (1973–1975). Od roku 1975 pracovala jako odborná asistentka na Katedře andragogiky Filozofické fakulty UK, roku 1980 přešla jako odborná asistentka na Katedru etnografie a folkloristiky Filozofické fakulty UK. Zde převzala přednášky o duchovní kultuře Evropy a o slovesné folkloristice, ve spolupráci s docentkou Irenou *Štěpánovou zahájila přednášku Historická antropologie ženy (v rámci Gender Studies). Nadále se zabývala edicemi rukopisů a materiálovými studii i otázkami české literatury a divadla 17.–19. století, jimž byla věnována také habilitační práce (1995); zároveň pokračovaly studie o ženských osobnostech 19. století. V současné době je členkou Národopisné společnosti při České akademii věd a Teatrologické společnosti při České akademii věd, dále je členkou národní Společnosti pro výzkum 18. století při ISECS/SIEDS. Účast v grantových projektech České akademie věd, Ministerstva školství, mládeže a tělovýchovy a Ministerstva kultury České republiky. Knihy: 1985: *Lidové divadlo doby národního obrození*. Praha: Univerzita Karlova v Praze. 1987: *Lidové divadlo českého obrození. Antologie textů*. Praha: Odeon. 1994: *Karel Dvořák: Mezi folklorem a literaturou. Studie z české a německé literatury* (spolu s Jaroslavem Kolárem). Praha: Karolinum. 1998: *Cesty českého amatérského divadla* (spoluautorka, vedoucí autorského kolektivu Jan Císař). Praha: Artama. 2001: *Ženy rodiny Náprstkovy* (spolu s Irenou Štěpánovou a Milenou Seckou). Praha: Argo. Pro edici *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie napsala 22. svazek *Člověk a lidová kultura: Člověk a lidové divadlo – lidové divadlo v životě člověka*. Kontakt: Doc. PhDr. Ludmila Sochorová, CSc., Ústav etnologie Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze, Celetná 20, 110 00 Praha 1, telefon: 224 243 694. (Ludmila Sochorová)

Sokol Jan (18. 4. 1936, Praha), profesor, Ph.D., CSc., filozof, historik, religionista, překladatel, politik. Vyučil se a pracoval jako zlatník, později mechanik. 1958 maturita v dálkovém studiu, od 1963 dálkové studium matematiky na Matematicko-fyzikální fakultě Univerzity Karlovy v Praze. V letech 1964 až 1990 pracoval jako programátor, později vedoucí výzkumný pracovník ve Výzkumném ústavu matematických strojů v Praze na vývoji základního programového vybavení počítačů. V tomto oboru publikoval několik knih a desítky odborných článků. 1990–1992 byl poslancem Federálního shromáždění za Občanské fórum a místopředsdou Sněmovny národů, předsdou poslaneckého klubu Občanského fóra a parlamentní delegace v Evropském parlamentu. 1992 kandidoval do Federálního shromáždění za Občanské hnutí, 1996 do Senátu za KDU-ČSL. Od roku 1997 byl poradcem ministra školství, od ledna do července 1998 ministrem školství ČR, v roce 2003 koaličním kandidátem na prezidenta České republiky. Od roku 1991 přednáší filozofii, antropologii a religionistiku na Pedagogické a Filozofické fakultě Univerzity Karlovy a od roku 2000 na Fakultě humanitních studií Univerzity Karlovy. V květnu 1993 obhájil diplomovou práci *Člověk a svět očima bible*, v březnu 1994 získal titul CSc. za práci *Mistr Eckhart a středověká mystika*, v dubnu 1995 titul doktora za práci *Malá filosofie člověka*. V únoru 1997 byl jmenován docentem filozofie (téma: *Čas a rytmus*), od srpna 2000 je děkanem Fakulty humanitních studií Univerzity Karlovy (kterou spoluzaložil se Zdeňkem Pincem [viz] a dalšími spolupracovníky jako 17. fakultu Univerzity Karlovy); v květnu 2004 byl zvolen

děkanem pro druhé funkční období. V listopadu 2000 byl jmenován profesorem, obor „Filozofie výchovy“. Spolupracoval na ekumenickém překladu bible, přeložil řadu zejména filozofických knih a publikoval v mnoha časopisech. V sedmdesátých letech vedl různé bytové semináře (zejména seminář o Nietzscheovi, 1973–1982), v roce 1976 podepsal Chartu 77 a publikoval v samizdatu. Zabývá se hlavně fenomenologií, filozofickou antropologií, dějinami náboženství a překládáním z různých jazyků. V současné době přednáší „Úvod do filozofie“, kurzy „Moc, peníze a právo“, „Člověk jako osoba“, „Člověk a náboženství“ a vede interpretační semináře v různých jazycích. V roce 1993/1994 přednášel i na Univerzitě Jana Evangelisty Purkyně v Ústí nad Labem, o rok později na Univerzitě Palackého v Olomouci, roku 1995 přednášel filozofii na Českém vysokém učení technickém v Praze. Četné přednášky v cizině, zejména na evropská a filozofická témata. V letech 1994–1997 byl předsedou Akademického senátu Pedagogické fakulty UK, členem Akademického senátu UK (1994–1996, 1999–2001), členem Vědecké rady Pedagogické fakulty UK, Fakulty sociálních věd UK, Institutu základů vzdělanosti UK, Centra pro teoretická studia AV a UK, Centra biblických studií v Praze, Masarykovy univerzity v Brně a UNESCO-College Goerlitz. Od roku 2002 je členem předsednictva Grantové agentury České republiky, 1998–2002 předseda sekce vzdělávání České komise pro UNESCO, člen Správní rady Masarykovy univerzity v Brně, Sněmu a Dozorčí rady AV ČR (1998–2002), člen České pobočky Římského klubu. Místopředseda správní rady International Bureau of Education (UNESCO) v Ženevě. Člen redakční rady *Jahrbuch für Erziehungsphilosophie* (Berlín) a *Neuro-Endocrinology Letters* (Stockholm), Regionální rady *Social Sciences Research Council* (New York, 1995–1998) a sdružení *Artes Liberales* (New York – Budapešť). Hlavní knižní publikace z poslední doby: *Filozofická antropologie: Člověk jako osoba*. Druhé, rozšířené vydání. Praha: Portál, 2002; *Malá filosofie člověka – Slovník filozofických pojmů*. Čtvrté, upravené vydání. Praha: Vyšehrad, 2004; *Občanské minimum*. Praha: Tauris, 2002 (s M. Mičienkou a V. Jiráskovou); *Antropologie a etika*. Praha: Triton, 2003 (se Zdeňkem Pincem). Kontakt: Prof. Jan Sokol, Ph.D., CSc., Fakulta humanitních studií Univerzity Karlovy v Praze, U Kříže 8, 158 00 Praha 5, e-mail: jan.sokol@fhs.cuni.cz. (Jan Sokol)

Sókratés (asi 469–399 př. n. l.), athénský filozof; první významný řecký filozof, pokládáný za nejmoudřejšího z Řeků. Ve svých úvahách se zabýval jednáním člověka, jehož chtěl vést poznáním k dobru – užíval k tomu svou metodu induktivního myšlení: odvozování výroků z jedinečných premis, rozšiřování okruhu platnosti a postupného zobecňování. Když byl odsouzen k smrti za to, že prý kazí mládež a zavádí nová božstva, nepoužil, jako obvykle při vysvětlování filozofických problémů, své postupně rozvíjené logické argumentace, ale ukázněně se podrobil trestu. Sókratés nezanechal žádný spis, ale přesto je jeho učení známo z děl jeho žáků: z Platónových dialogů *Obrana Sókrata* a *Kritón* a Xenofontových *Vzpomínek na Sókrata*. (Jaroslav Malina)

solidarita, soudržnost, pospolitost, různým způsobem projevená spoluúčast, vzájemná podpora lidí. (Marie Dohnalová)

solitární ložiska, ojedinelá ložiska. (Ladislava Horáčková)

Solón (kolem 640–560 př. n. l.), athénský státník a zákonodárce. Svými reformami z roku 594/593 př. n. l., kdy byl archóntem s mimořádnou pravomocí, usiloval o to, aby tradiční aristokratická vláda přijala některé prvky občanské aktivity, jež se staly základem pro budování athénské demokracie. (Jaroslav Malina – Marie Pardyová)

Solutré, jihovýchodní Francie, mladopaleolitické naleziště pod výraznou skalní stěnou s pozůstatky asi 100 000 koní, zkoumané již od roku 1866. Poněkud výše po svahu je klasické sídliště solutréenu. (Jiří A. Svoboda)

solutréen (podle lokality Solutré, Saone-et-Loire, Francie), technologicky výrazná, ale prostorově i časově omezená kultura mladého paleolitu (jihozápadní Francie a severní Španělsko a Portugalsko mezi 21 000 až 17 000 lety B. P.). Typologicky se člení do tří fází

(například v Laugerie-Haute), přičemž v první převládají jednostranné listovité hroty (francouzsky *à face plane*), v následných dvou jsou již oboustranně plošně opracované hroty v široké škále tvarů, v poslední fázi se objeví i drobné hroty s bočním vrubem, někdy interpretované jako hroty šípů. Škrabadla obvykle převládají nad rydly. Kostěná industrie zahrnuje lovecké hroty a jehly. Solutréenu patří některé charakteristické reliéfy ve vápenci, ale vzhledem k datování zřejmě i jeskynní malby. (Jiří A. Svoboda)

somatometrie, vědecká metoda zkoumající proporce těla recentního člověka. (Eva Drozdová)

sonografie, vyšetření ultrazvukem. (Ladislava Horáčková)

sororát, preferenční pravidlo výběru manželského partnera, podle něž by si vdovec měl vzít sestru své zesnulé manželky. (Jaroslav Skupník)

sótér, řecky „spasitel“. Přídomek některých antických božstev pomáhajících lidstvu, například Dia nebo Asklépia. V helénistické době si jej přivlastnili někteří panovníci. V pozdější římské době doprovázel tento přívlastek kult Hérakla nebo Prométhea, neboť jejich činy přinesly prospěch lidem. V řeckém překladu Starého zákona **Septuagintě* byl takto uváděn bůh, v křesťanství se toto označení přeneslo i na Krista. (Marie Pardyová)

sóteriologický, spásný, spásu přinášející. (Marie Pardyová)

sousoší, skupina dvou i více figur vázaných ideově i skladebně, se společnou podnoží (plintem) nebo na jiném společném útvaru. (Jaroslav Malina)

spatha, dvojbřítý meč. (Josef Unger)

Spadzista, Polsko, komplex několika mladopaleolitických lokalit (aurignacien, gravettien, epigravettien). Skládky mamutích kostí. (Jiří A. Svoboda)

Spallanzani Lazzaro (12. 1. 1729, Modena – 1799, Pavia), ... (Petr Bureš)

Spandarmat, v íránské mytologii dárkyně života, ochránkyně obdělávané půdy, zosobnění zbožné oddanosti. (Jaroslav Malina)

Sparta, hlavní město Lakonie, založené na začátku 1. tisíciletí př. n. l. *Dóry. Označení pro aristokratický a vojensky organizovaný stát se specifickým uspořádáním veřejného i soukromého života svých občanů. Jako nejmocnější stát na Peloponnésu Sparta zasáhla do průběhu řecko-perských válek. Její následné vleklé spory s demokratickou Attikou však vedly k vyčerpávající **peloponéské válce* (431–404 př. n. l.), v níž sice Sparta zvítězila, ale její hegemonie nad Řeckem byla roku 371 př. n. l. odstraněna Thébany. (Marie Pardyová)

speciace, proces vzniku biologických druhů v určitých fázích evoluce dané skupiny organismů, nebo proces a způsob vzniku druhů ve **fylogenezi*. Speciace se vždy objevuje v interakci s novými podmínkami životního prostředí. Druhy vznikají adaptací dané populace prostřednictvím přírodního výběru. Mezi základní mechanismy speciace patří mutace, změny v ontogenetickém vývoji a změny v chování a sociální struktuře, které například způsobují reprodukční izolaci dané populace. Druhy mohou vznikat pomalu a nahodile – v případě pomalé postupné evoluce skupiny, nebo rychle a ve velkém množství – v případě adaptivní radiace skupiny do zcela nového prostředí. Druhy vznikají ekologickou diferenciací, sympatricky nebo parapatricky, tj. na stejném nebo částečně stejném území, a alopatricky, tj. geografickou izolací. Výrazná speciace se předpokládá vždy na konci adaptivní **radiace* a obsazení nové **adaptivní zóny* určitou skupinou organismů. Nové druhy pak v ekosystémech nahrazují staré, hůře adaptované, nebo obsazují nové niky. (Václav Vančata)

specialisté, druhy, jež se důsledně specializují na daný typ prostředí a potravní zdroje a jsou schopni jich v dané situaci maximálně efektivně využívat. Charakter jejich adaptivní strategie však nezahrnuje „riskantní prvky“. Specialisté se obvykle výrazně přizpůsobují danému způsobu života a po určité době či při velké změně životního prostředí nastává více či méně rozsáhlé vymírání. Jak se zdá, v evoluci hominoidů končily pokusy o specializaci úplným vymřením celých skupin (sivapitéci, gigantopiték), hominidé – robustní australopitéci, viz Gamble 1995). (Václav Vančata)

speleoarcheologie, archeologický výzkum jeskynních výplní; vzhledem k opakovanému osídlení řady jeskyní naráží na velmi komplexní stratigrafické situace a bývá úzce propojen s výzkumem sedimentologickým, paleoklimatologickým a biostratigrafickým. (Jiří A. Svoboda)

sperma, samčí semeno, výměšek samčích pohlavních žláz se spermii, vylučovaný *ejakulací. V dávných mýtech bylo sperma coby životodárná pralátka objektem různých představ spojovaných s jeho plodivou silou. Dokladem je mimo jiné egyptský mýtus o stvoření světa, jehož bůh Atum dosáhl masturbací; podle starých Řeků a Římanů bylo sperma duševní látkou podobající se mozkové tkáni. Podle křesťanské nauky má být sémě vynaloženo jen k plození pro slávu boží; za zavrženíhodné považovala plýtvání semenem masturbací (promítnuto například do horlení svatého Tomáše Akvinského). Navzdory pojetí považujícímu sperma za nenahraditelnou látku se objevila jiná mínění; například teolog Dun Scotus ve 13. století konstatoval, že nadměrná zdrženlivost může být škodlivá, protože nahromaděné semeno se kazí. Úkol neplýtvat drahocennou látkou, jako je sperma, si kladli též stoupenci taoismu a hinduismu, kteří s ohledem na duchovní vlastnosti semene radili neztrácet jeho vypuzováním ani malinkou částičku energie *jang*. K početí zdravého potomka se v učení taoismu doporučovalo postarat se o kvalitní sperma několikerou souloží bez ejakulace, a to před pokusem oplodnit manželku. V mýtech některých národů (například australských domorodců nebo obyvatel Trobriandských ostrovů) není oplodnění přičítáno vlivu spermatu, ale třeba přírodním silám, jako je oheň, nebo působení duchů (otěhotnění ženy v době nepřítomnosti manžela lze na základě této víry vysvětlit „čarovným těhotenstvím“). Po početí prostřednictvím ducha však podle Trobriandů mužské semeno funguje jako látka nezbytná k výživě a formování plodu, a je tedy žádoucí v hojné míře. Velkou roli sehrála *Effertzova doktrína, teorie, podle které je muž vybaven limitovaným počtem ejakulací nebo limitovaným objemem celoživotně produkovaného ejakulátu. (Jaroslav Malina – Jaroslav Zvěřina)

spermatogonie, buňky zárodečného epitelu varlat, jeden z vývojových stupňů spermii. (Jaroslav Zvěřina)

spermiogeneze, složitý proces dělení a vyzrávání spermii, mužských zárodečných buněk. (Jaroslav Zvěřina)

spikula, jehlice, bodlina. (Ladislava Horáčková)

spina bifida, vrozený rozštěp páteře při kterém nejsou uzavřené obratlové oblouky. (Ladislava Horáčková)

spina ventosa, též dactylitis tuberculosa. Změny tuberkulózního původu na metakarpálních a metatarzálních kostech i člancích prstů rukou a nohou. (Ladislava Horáčková)

společenská struktura, viz společenský systém.

společenský systém, vzájemně přizpůsobená pravidla společenské interakce; uspořádání společnosti do funkčně propojených skupin a postavení. (Marie Dohnalová)

společnost, složitý a různě definovaný pojem: a) lidstvo jako celek; lidský rod jako největší společenská skupina, k níž jedinec může náležet; b) celek společenských jevů, výsledek vzájemného působení lidí v určitém historickém, prostorovém, kulturním a sociálním kontextu. Často ztotožňována se státem; c) v užším významu vyhraněná skupina lidí v rozsahu mezi rodinou a státem. Sociologie zdůrazňuje souhrn vztahů mezi lidmi vzniklý v průběhu postupného vydělování se člověka z přírody. Jejím základem je lidská potřeba sdružovat se při sledování společných zájmů. (Marie Dohnalová)

společnost preliterární, viz předliterární společnost.

Společnost pro podporu univerzitních aktivit, občanské sdružení založené v roce 2003; cílem (účelem) sdružení je podpora vědecko-výzkumných, pedagogických, publikačních a kulturních projektů a aktivit Masarykovy univerzity v Brně, Univerzity Karlovy v Praze i dalších českých univerzit a spolupracujících institucí. Podporuje například vydávání měsíčníku *Univerzitní noviny – List Nadace Universitas Masarykiana a Společnosti pro*

podporu univerzitních aktivit (viz Univerzitní noviny). Kontakt: Katedra oboru Občanský sektor Fakulty humanitních studií Univerzity Karlovy v Praze, Husníkova 2075, 155 00 Praha 13, e-mail: marie.dohnalova@fhs.cuni.cz. (Marie Dohnalová)

společnost předliterární, viz předliterární společnost.

spondylartróza, nezánetlivé degenerativní onemocnění meziobratlových kloubů. (Ladislava Horácková)

spondylitis, zánět obratlů. (Ladislava Horácková)

spondylofyty, kostěné výrůstky – osteofyty po obvodu terminálních plošek obratlových těl. (Ladislava Horácková)

spondylolistéza, spondylolisthesis, posunutí těla obratle postiženého spondylolýzou (a tím i celého sloupce obratlů ležících kranálně nad ním) ventrálním směrem. (Ladislava Horácková)

spondylolisthesis, viz spondylolistéza.

spondylolýza, viz spondylolýza.

spondylolýza, spondylolysis, sekundární šterbinovité přerušení laterální části obratlového oblouku, jednostranné nebo oboustranné. Tímto onemocněním trpěla například řada jedinců z kostrového pohřebiště v Olomouci-Nemilanech (9.–10. století). (Ladislava Horácková)

spondylosis, viz spondylóza.

spondylóza, spondylosis, nezánetlivé, degenerativní onemocnění páteře. (Ladislava Horácková)

spongioskleróza, endostální osteoskleróza, patologická kostní novotvorba spongiózní kostní tkáně. (Ladislava Horácková)

spongióza, též substantia spongiosa, houbovitá kostní tkáň, skládající se z kostních trámečků uložených uvnitř většiny kostí. Uspořádání trámečků odpovídá průběhu největšího zatížení kosti. (Ladislava Horácková)

sponzorství, jedna z forem obchodního vztahu umožňující podporu různých neziskových aktivit, obvykle výměnou za propagaci jména sponzora. (Marie Dohnalová)

sportovní antropologie, viz funkční antropologie.

spraš, nejtypičtější pleistocenní sediment na našem území. Je složen z prachových částic přemístěných větrem, které podléhají následnému procesu zesprašnění. U nás spraš dosahuje nejvyšších mocností řádově desítek metrů. Série spraší členěné půdními horizonty tvoří základ pleistocenního klimatického záznamu. (Jiří A. Svoboda)

spravedlnost, jedna ze základních hodnot evropské tradice, podle které má každý dostat, co mu náleží; rozlišuje se spravedlnost formální (právní) a materiální (morální, politická), které nemusí být nutně v souladu; lze ji dělit též na distributivní (přerozdělovací, například prostřednictvím daní), korektivní (trest za přestupek) a procesuální (demokratická pravidla, ochrana při procesu). (Jiří Sedlák)

srovnávací metoda, zkoumání vzniku a vývoje objektů a jevů a jejich vztahů na základě porovnávání jejich vlastností. (Jaroslav Malina)

srpkovitá anémie, dědičné onemocnění, při němž je v červených krvinkách přítomen abnormální hemoglobin S. Krvinky srpkovitého tvaru mají porušenou funkci, jejich nadměrné shlukování v tkáních vede k místním poruchám prokrvení a jejich zkrácené přežívání způsobuje anémii hemolytického typu, která se projevuje již v prvním roce života. (Ladislava Horácková)

starobylost (starožitnost?) (rusky *starina*), všechno v *kultuře, co vzniklo dávno a co již neodpovídá současným podmínkám, požadavkům a normám, ale ještě figuruje v živé kultuře, používá se nebo se může používat, protože účel a používání jsou obyčejným lidem srozumitelné. (Jaroslav Malina)

starobylost věčná, viz věčná starobylost.

starokřesťanské umění, viz raně křesťanské umění.

starořecká civilizace, viz řecká civilizace.

starověký Egypt, označení civilizace a státu, jež se rozvíjely v severovýchodní Africe od konce 4. tisíciletí př. n. l. po dobu zhruba 3. tisíciletí. Území, kde vznikla a po celá tisíciletí se rozvíjela staroegyptská civilizace (k dějinám Egypta v češtině: Verner – Bareš – Vachala 1997; Vachala 2003b), tvořilo pouze úzké nilské údolí, sevřené na východě horami Východní (Arabské) pouště a na západě rozlehlými písečnými pláněmi Západní (Libyjské) pouště, a široká bažinatá nilská delta, ležící mezi dnešní Káhirou a Středozemním mořem. Tuto oblast s úrodnou černozemí staří Egyptané vždy považovali za svoji skutečnou a jedinou domovinu a výstižně ji také nazvali „Černou zemí“ (*Kemet*), na rozdíl od přilehlých nehostinných pouští „Červené země“ (*Dešret*).

Svůj zvláštní přírodní ráz získal Egypt v době přibližně před 25 000 lety, kdy došlo k dlouhodobým podnebním změnám v celé severovýchodní Africe a kdy se země napojila na srážkoodtokový systém mohutné sopečné Etiopské vysočiny. A právě díky zdejšímu jarnímu tání sněhu a prudkým dešťům se veletok Nil začal pravidelně vylévat ze svých břehů a po dobu čtyř měsíců v roce (od června do září) zaplavoval celé své údolí v Egyptě až po oblast delty. Obrovské přívaly vod s sebou rok co rok přinášely tmavé úrodné bláto a hlínu se zbytky organických látek, představujících kvalitní přírodní hnojivo, což vedlo k zavlažování a zúrodnování nilských břehů.

A právě zde, v záplavové nížině nilského údolí, se začalo již v 7. tisíciletí př. n. l. rozvíjet zemědělství, vyznačující se především usedlým způsobem života, obděláváním půdy, pěstováním obilí, chovem dobytka a výrobou keramiky. To byl základ neobyčejně rychlého hospodářského a kulturního vzestupu staroegyptského státu. Bezprostřední vztah mezi řekou Nilem a egyptskou zemí dobře vystihl řecký historik Hérodotos, jenž před téměř 2 500 lety přiléhavě nazval Egypt „darem Nilu“. Každoroční nilské záplavy zasáhly zcela přirozeně do života a myšlení obyvatel Egypta a dá se říci, že také určily jejich pravidelný životní rytmus. Obyvatelé země byli především zemědělci, a byli tedy plně závislí na úrodě, dané výškou záplavy. Po opadnutí vody byla země obdělána a oseta, přičemž sklizeň musela být ukončena ještě před příchodem následující záplavy. Teprve z konce 3. tisíciletí př. n. l. pocházejí písemné zprávy o budování zavlažovacích zařízení, kanálů a stavidel, takže počátky umělého zavlažování v Egyptě klademe až do tohoto období.

Jelikož starověcí obyvatelé Egypta byli tolik závislí na Nilu a jeho životodárné záplavě, není divu, že si tuto řeku zbožštili a hojně ji uctívali, právě tak jako slunce, nebe, zemi a přírodní síly.

Nejstarší státní útvar na půdě Afriky nebyl založen jediným správním rozhodnutím, jedinou rozhodnou bitvou ani zásahem zvenčí. Vznik staroegyptského státu byl naopak výsledkem dlouhého, složitého společensko-hospodářského vývoje, jehož počátky sahají hluboko do pravěku a jenž vyvrcholil ve 4. tisíciletí př. n. l.

Jih a sever země (Horní Egypt a Dolní Egypt) se tehdy od sebe lišily v mnoha směrech. Hlavní rozdíl spočíval v tom, že v hornatém Horním Egyptě převládala společnost lovců a kočovníků, zatímco v nížině a bažinách Dolního Egypta (delty) žili usedlí zemědělci. Podnět k vytvoření jednotného egyptského státu na přelomu 4. a 3. tisíciletí př. n. l. vzešel z Horního Egypta, odkud se postupně také šířila moc místních vládců směrem na sever i na jih. Poslední hornoegyptský vládce Štír rozšířil svou moc až k dnešní Káhiře a jeho nástupci Narmer a Aha ovládli okolo roku 3100 př. n. l. již celou deltu.

V době sjednocení Obou zemí bylo na rozhraní Horního Egypta a Dolního Egypta založeno nové sídelní město Bílé zdi (později Mennefer, řecky Memfis). Náboženské pojmenování Menneferu, jehož se začalo používat pro označení celé země na Nilu, potom znělo Hikuptah, Palác ducha (boha stvořitele) Ptaha, v pozdějším řeckém přepisu *Aigyptos*. Hned po sjednocení, kdy se už běžně používalo písmo a kalendář, byla země rozdělena do krajů (nomů). Jejich počet se postupně ustálil na 42, přičemž 22 krajů bylo v Horním Egyptě a 20

v Dolním Egyptě. V čele státu byl neomezený panovník – jediný žijící bůh na zemi, jenž byl pánem všech a všeho a i po smrti nadále vládl.

Počátky hieroglyfického písma a dochovaných egyptských písemných pramenů sahají mnohem dále do minulosti, než se původně soudilo. Prokázaly to nedávné nálezy expedice káhirské pobočky Německého archeologického ústavu v královském pohřebišti v Abydu, kde se při výzkumu hrobky vládce Štíra (I.) podařilo objevit soubor téměř dvou set drobných slonovinových, kostěných a kamenných štítků, do nichž byly z jedné strany vyryty rozličné značky představující například počítací čárky, lidské postavy, části lidského těla, zvířata, ptáky, rostliny, různé stavby a lodě. Štítky byly vždy opatřeny malým kulatým otvorem, aby mohly být připevněny provázkem k vybraným součástem vládcovy pohřební výbavy – k pruhům látky, nádobám s olejem či dřevěným skříňkám s různým obsahem.

Použité značky prokazatelně mají fonetickou hodnotu a také je lze číst jako skutečné hieroglyfy. Zatímco číslovky na štítcích vyznačují počty příslušných položek, nápisy (v takzvané nejstarší egyptštině) uvádějí místa jejich původu. Pozoruhodné je to, že se zde objevují i názvy měst ležících ve vzdálené nilské deltě (například Búbastis nebo Bútó), což znamená, že daně a tributy byly z Dolního Egypta dodávány hornoegyptskému vládci do Abydu již v době okolo roku 3300 př. n. l. Do této doby se zároveň posunuje znalost písma dávných Egyptanů – s tím, že jeho počátky mohou přirozeně sahat ještě dále do minulosti. Tyto nálezy také prokazují hlavní důvod a předpoklad vzniku hieroglyfického písma – potřebu vládcovy administrativy zaznamenat důležité údaje hospodářského rázu. K tomu záhy přistoupila i potřeba navždy zachytit významné historické události a nutnost zapsat závažné texty týkající se kultu bohů a zádušního kultu zemřelých.

Neochvějná víra v trvalý posmrtný život, podobající se životu na zemi, která vždy byla základem egyptských náboženských představ, vznikla v Egyptě dávno v předdynastických dobách. Předpokladem věčného a dokonalého života na onom světě byl především řádný a bezúhonný život dotyčného muže nebo ženy na zemi a zdárné absolvování obávaného Usirova posledního soudu, při němž byly pečlivě posuzovány všechny pozemské skutky zemřelého.

Když před 2500 lety označil „otec dějepisu“ Hérodotos Egyptany za nejzbožnější lidi starověku, měl tím na mysli, jak náboženství v Egyptě hluboko proniklo do lidského myšlení a jak se promítlo do veškeré lidské činnosti. Po celé zemi se stavěly chrámy, svatyně a kaple, kde se denně uctívala božstva a kam se jim přinášely bohaté obětiny jídel, nápojů, látek, olejů, kadidla a mastí.

Po skončení Archaické doby (1.–2. dynastie: 3000–2700 př. n. l.) začalo v Egyptě období Staré říše (3.–6. dynastie: 2700–2180 př. n. l.), označované jako epocha stavitelů pyramid. Bylo to první období skutečné politické stability, hospodářské prosperity a rozkvětu řemesel a umění. Již ve Staré říši byl ve společnosti pevně zakotven princip *maat* – ideál mravního řádu. Tento dokonalý princip, jenž vznikl v okamžiku stvoření světa, zaručoval například pohyb souhvězdí, střídání tří ročních období (záplavy, pučení a žní), pravidelně se opakující životodárnou nilskou záplavu, život rostlin a zvířat, zrození a smrt. Na základě tohoto božského řádu se odvíjel celý lidský život, vytvářely se vztahy mezi mužem a ženou, existovaly společenské rozdíly mezi lidmi nebo se navzájem lišili příslušníci jednotlivých národů barvou pleti a jazykem, ale též vládl panovník, byla uctívána božstva v chrámech, vytvořila se hierarchie úředníků a kněží, byla dána platnost a nutnost dodržování zákonů, stanovila se výše daní a ustálila se pravidla chování. Lze tedy říci, že pojem *maat* zahrnuje naše pojmy „řád, pořádek, pravda, spravedlnost, dobro, zákonnost, morálka“.

V žádném egyptském textu se nedochovala definice pojmu *maat*. Nicméně Egyptané zřejmě přesně věděli, co to slovo znamená, a byli přesvědčeni, že se člověk může naučit zásady tohoto morálního kodexu, že je schopen osvojit si je a poté je uplatňovat ve své každodenní činnosti a v chování. Měla mu přitom pomáhat naučení – knihy obsahující rady do života.

Tento literární útvar byl v Egyptě velice oblíbený a Egyptané se mu horlivě a nepřetržitě věnovali po celá tři tisíciletí (3. až 1. tisíciletí př. n. l.) existence svého státu. Pochopením a dodržováním takové sbírky moudrých rad se člověk stal „rozvážným, vyrovnaným a klidným“.

Každý Egyptan se měl snažit po celý život „kráčet po boží cestě“, což znamenalo řádně se chovat a dodržovat *maat* – závazný princip vyjadřování, jednání a chování, aby se mohl po smrti bez obav podrobit poslednímu soudu v síni Obou pravd před samotným vládcem onoho světa Usirem. Princip *maat* naplňoval například tím, že vzorně vykonával své povolání, nezneužíval svého postavení, byl neustále a ze všech okolností věrný panovníkovi – bohu žijícímu na zemi, přinášel bohům stanovené obětiny, vydatně pomáhal slabým a chudým, miloval svoji manželku a svědomitě se staral o rodinu. Toto všechno je také obsaženo v životopisných nápisech, které si dávali tesat do stěn svých hrobek hodnostáři, úředníci a kněží.

Nicméně i pětisetleté období Staré říše dospělo ke svému konci, když se během vlády panovníka 6. dynastie Pepiho II. prohlubovala neutěšená hospodářská situace, rozpadla se jednotná státní správa a upadala zemědělská výroba. Na úkor panovníka získali moc správci jednotlivých krajů, kteří si počínali zcela samostatně. Následující První přechodnou dobu (7.–11. dynastie: 2180–1994 př. n. l.) potom charakterizuje bezvládí v zemi, kdy docházelo k útokům na Egypt zvenčí, obsazování východní delty asijskými kočovnými kmeny a k hladovým bouřím. Politickou a hospodářskou krizi ještě umocnily zhoršující se klimatické poměry (ubývání srážek, celkové oteplování, nízká nilská záplava a sucho).

Závěr První přechodné doby byl ve znamení boje za znovusjednocení Egypta, který vedli vládci jihoegyptského Vesetu. Jim se nakonec podařilo opět sjednotit Horní a Dolní Egypt a vytvořit předpoklady k vybudování jednotné státní moci a správy. Znovusjednotitelem země byl Mentuhotep (II.) Nebhepetre, jehož lze považovat za skutečného zakladatele následujícího období prosperity Střední říše.

Sídelním městem silného centralizovaného státu Střední říše (12. dynastie: 1994–1797 př. n. l.) se stal Ictavej poblíž dnešního Lištu. V této oblasti se také nacházejí královské cihlové pyramidy (obložené vápencem) s přilehlými pohřebišti členů královské rodiny a úřednictva. Hlavním zemědělským územím byl Fajjúm, kam přiváděl vodu z Nilu Velký kanál (dnešní Bahr Júsuf) a kde vládci Střední říše vybudovali četné hráze a důmyslný systém zavodňovacích kanálů. Podařilo se získat velkou plochu nové úrodné půdy a oblast se zalidnila. Tomu odpovídala i enormní výše zemědělské produkce s obrovskými přebytky nejen zde, ale doslova po celé zemi, kde se uplatňoval podobný efektivní systém. Tehdy byl celý Egypt pod přísnou a účinnou centrální kontrolou. Trvale byla zvýhodněna střední vrstva obyvatelstva (úředníci, řemeslníci, obchodníci a větší zemědělci), což vedlo k nebývalému rozvoji řemesel a umění. Hranice země byly zabezpečeny díky systémům pohraničních pevností a Egypt měl pevně pod kontrolou i sousední území s důležitými nerostnými zdroji na východě a jihu (měď, zlato). Rozsáhlá byla stavební činnost (královské pyramidové komplexy, chrámy a kaple bohů), kvetl mezinárodní obchod a nastal i „zlatý věk“ egyptské literatury (Povídka o Sinuhetovi, naučení a hymny). Střední říše skončila vládou Amenemheta IV. a panováním jeho manželky Sebekneferu, která jako první žena v egyptských dějinách používala plnou královskou titulaturu.

Po smrti královny Sebekneferu nastala podle současného chronologického řazení Druhá přechodná doba (13.–17. dynastie: 1797–1543 př. n. l.), kdy se v rychlém sledu střídali málo známí panovníci. Byla oslabena moc státu a z východu pronikaly do nilské delty kočovné kmeny. V 1. polovině 17. století př. n. l. se proud Asijců ještě zvýšil. Šlo o tzv. Hyksóse – příslušníky západosemitských kmenů, kteří s pomocí účinných bronzových zbraní a vyspělejšího válečnictví ovládli syrské a palestinské kmeny a posléze obsadili nilskou deltu, v níž se okolo roku 1643 př. n. l. zmocnili vlády. Jejich sídelním městem byl Avaris (dnešní

Tell ed-Dabaa v severovýchodní deltě). Protihyksóský odpor organizovali hornoegyptští vládci Vesetu, jimž se nakonec podařilo po dlouhých bojích zvítězit a předznamenat počátek třetího vrcholného rozmachu egyptského státu.

Tímto následujícím obdobím byla Nová říše (18.–20. dynastie: 1543–1080 př. n. l.), kdy se na faraonském trůnu vystřídal všichni slavní Amenhotepové, Thutmosové a Ramessovci. Nejvyšším oficiálním božstvem v zemi byl Amon, jemuž se připisoval hlavní podíl na vítězství nad Hyksósy. Jeho pozemským sídlem byl chrám v dnešním Karnaku – největší dochovaný stavební chrámový komplex starověku. Zjednodušeně se dá říci, že všem velkým panovníkům, slavným stavitelům a válečníkům Nové říše se vymykají postavy cílevědomé a mírumilovné vládkyně Hatšepsuty a náboženského reformátora Amenhotepa IV. (Achnatona), jenž se prohlásil za syna slunečního boha Atona a zvěstovatele jeho vůle. Své upřímné vyznání „jedinému bohu“, jehož paprsky byly určeny všem živým bytostem bez rozdílu ve všech zemích, sám literárně zpracoval v podobě jedinečného Chvalozpěvu na Slunce. To ale nijak nesnižuje například zásluhy Ramesse II., který dokázal uzavřít (nejstarší dochovanou) mírovou smlouvu s chetitským králem Chattušilišem III. o „krásném míru a bratrství až navěky“ mezi dvěma tehdejšími „supervelmocemi“. A nutno říci, že tato smlouva, která ostatně nebyla nikdy porušena, přinesla oběma mocnostem starověkého světa neobyčejný rozkvět a blahobyť.

Avšak i tato epocha slavných budovatelů chrámů, skalních hrobek a pevností, a velkých dobytých, kdy Egypt dosáhl svého největšího územního rozsahu od Eufratu až po Dolní Núbii, skončila vládou posledních Ramessovců. Tehdy se zhoršila hospodářská situace, vzrostla korupce, poklesla moc panovníků na úkor Amonova kněžstva, docházelo ke sporům o trůn a Egypt pozbyl opěrné body v jižní Palestině a Núbii. Za Ramesse XI. vypukl v zemi hladomor a občanská válka a došlo k rozdělení Egypta na Deltu a Horní Egypt.

Hlavním rysem následující Třetí přechodné doby (21.–24. dynastie: 1078–715 př. n. l.) byla roztržetost Egypta na samostatné územní celky, ovládané místními vládci ve východní a západní části nilské delty a v Horním Egyptě. Na severu země se jednalo o městské státy spravované vojenskými veliteli, zatímco na jihu ve Vesetu existoval teokratický stát, jehož formální hlavou byla žena z „královské“ rodiny mající označení božské manželky boha Amona.

V Pozdní době (25.–31. dynastie: 715–332 př. n. l.) vyniká vláda panovníků 26. dynastie (663–525 př. n. l.), která se označuje jako „sajská renesance“. Název pochází ze sídelního města těchto králů: Sajs (dnešní Sá el-Hagar) v západní nilské deltě. Typickým se tehdy stalo hledání vzorů v dávné egyptské minulosti a vědomá archaizace, která se uplatňovala zvláště v organizaci státní správy a vojska, v náboženství, umění, jazyku a literatuře. Posledním velkým panovníkem 26. dynastie byl Ahmose II. (řecky Amasis), který se snažil uzavřít spojení s řeckými státy a zajistit obranu Egypta před vážným nebezpečím, které na východě představovala narůstající moc perské říše. Perské hrozbě se však Egypt neubráníl. Vojsko Ahmosova syna a nástupce Psammteka III. bylo v roce 525 př. n. l. poraženo Peršany vedenými králem Kambýsem v bitvě u Pelusia (dnešní Tell el-Faramá na severozápadním pobřeží Sinaje). Po krátkém obléhání padl Mennefer a celý Egypt se rychle ocitl pod perskou nadvládou, která trvala až do roku 404 př. n. l., kdy byla na pouhých šedesát let obnovena egyptská samostatnost (28.–30. dynastie).

Když v roce 343 př. n. l. obsadili Peršané Egypt podruhé, začalo několikaleté období neustálých bojů, ničení a plenění. Není proto divu, že v roce 332 př. n. l. Egyptané vítali Alexandra Makedonského jako osvoboditele země od perské poroby. Tímto rokem ovšem začínají docela jiné kapitoly dějin země na Nilu, totiž dějiny psané starověkým Řeckem (332–30 př. n. l.) a Římem (30 př. n. l.–395 n. l.). (Břetislav Vachala)

starší doba kamenná, viz paleolit.

Starý Mistr, viz Lao-c’.

Starý zákon, křesťanské označení předkřesťanské části **Bible*; vznikl v průběhu 1. tisíciletí př. n. l. zpracováním různých tradicí uchovávaných náboženských, etických a historických témat. Pro judaisty je to kompletní *Bible*, zvaná zpravidla *Tenak*, což je zkratka z názvů jeho tří částí: *Tóra* (*Pentateuch* čili *Pět knih Mojžíšových*), *Nebi'im* (Proroci, například Izaiáš, Ezechiel, Jeremiáš), *Ketubim* (Spisy, například *Job*; *Kazatel*; *Píseň písní*; *Příslovi*; *Žalmy*). (Jaroslav Malina)

stát, politické uspořádání společnosti, které má monopol na legální (viz též legalita) i legitimní (viz též legitimita) užití fyzické moci, ustanovování zákonů a prosazování práva. Z globálního pohledu jsou státy územní makrojednotky s determinujícím vlivem na územní rozsah socioekonomických procesů. Specifickými znaky státu jsou: a) organizace podle území; státní moc je nezávislá, omezená pouze rozsahem tohoto území; b) uplatnění státní moci (zvláštní veřejná moc, spočívající ve státním aparátu, který disponuje možností donucení); c) svrchovanost. Stát lze chápat v souhrě několika protikladných skutečností: a) jako vládu, exekutivní moc; b) jako souhrn a jednotu všech organizací, institucí a úřadů ve společnosti (legislativní, exekutivní a právní moc jsou chápány jako jediné); c) jako celou společnost v protikladu k rodině, skupinám, stranám či organizacím; d) jako útvar, v němž lid, vládnoucí moc a území spadají pod jednu podstatu. (Marie Dohnalová)

stát blahobytu, prototyp sociálně spravedlivého státu, ve kterém je snaha o dosažení sociální harmonie v rámci celé společnosti, pomoc státu lidem v nouzi, zajištění sociálních jistot, přijímání dalších prvků sociálního zabezpečení. (Marie Dohnalová)

stát národní, politické společenství jednoho národa bez jiných etnik (nebo s početně nevýznamnými etniky) oddělené od jiných národních států přesně stanovenými hranicemi. V národních státech mají vlády rozsáhlé pravomoci, ovlivňující řadu stránek života svých občanů, a vytvářející zákony, jež se vztahují na každého, kdo žije v prostoru vymezeném jejich hranicemi. (Marie Dohnalová)

statistika, věda získávající, zpracovávající a hodnotící hromadné údaje o nejrůznějších jevech skutečnosti. (Marie Dohnalová)

Státní zdravotní ústav, příspěvková organizace Ministerstva zdravotnictví ČR; připravuje podklady pro tvorbu státní zdravotní politiky. Sleduje dlouhodobé trendy infekčních a jiných hromadně se vyskytujících onemocnění aj. Výsledky šetření předává orgánům ochrany veřejného zdraví. Ústav je rozdělen na jednotlivá oborová centra, která mají národní referenční laboratoře a národní referenční centra (počet v závorce): 1. epidemiologie a mikrobiologie (25), 2. zdraví a životního prostředí (10), 3. pracovního lékařství (7), 4. životního prostředí (4), 5. pro řízení kvality ve zdravotnictví, 6. pro hygienu potravinových řetězců (2). Čtyři centra spolupracují se Světovou zdravotnickou organizací (WHO). Ústav má své Středisko vědeckých informací, knihovnu, oddělení biostatistiky a informatiky, Středisko pro posuzování kvality laboratoří a pracovišť aj. Antropologická problematika je začleněna do centra zdraví a životního prostředí (vedoucí docent MUDr. Lumír Komárek, CSc.) a částečně (ergonomie) do pracovního lékařství (profesor MUDr. Miroslav Cikrt, DrSc.). Ředitele ústavu jmenuje a odvolává na návrh hlavního hygienika České republiky ministr zdravotnictví. Kontakt: Státní zdravotní ústav, Šrobárova 48, 100 42 Praha 10, telefon: 267 081 111. (Miroslav Prokopec)

status (postavení), 1. postavení (pozice) osoby nebo organizace určené souhrnem jejich práv a povinností; 2. postavení jednotlivce v rámci společenského systému – postavení může člověk získat tak, že mu je ve chvíli narození už připsáno (askriptivní postavení), nebo je může dosáhnout v průběhu života (získaná postavení). (Jaroslav Malina)

statut, 1. označení právního předpisu (ve středověku nesly některé právní předpisy, zejména městské zákony, název statuta); 2. vnitřní předpis právnické osoby upravující pravidla její organizace; 3. označení právního řádu, který upravuje určité právní vztahy, a k němuž poukazuje norma kolizní (v mezinárodním právu soukromém). (Marie Dohnalová)

stavba, viz objekt.

stavba (objekt) [archeologie], nehybný (nepřenosný) archeologický objekt, zpravidla velký a často složitý, v každém případě však neoddělitelný od prostředí – od země, od terénu bez zničení (ledaže by byl odříznut jako monolit společně s částí prostředí). Každý takový objekt měl kdysi v živé kultuře jeden hlavní účel – například hospodářská jáma, obydlí-polozemnice, obranný val, příkop, hrob atd. V české archeologii bývá často namísto stavba (v anglické archeologii „feature“, v ruské „sooruženije“) užíváno označení „objekt“ nebo „sídelní objekt“ (Jaroslav Malina)

stegodontie, skus zubů, při kterém horní řezáky střechovitě přesahují dolní. (Ladislava Horáčková)

Steinheim an der Murr, Německo, naleziště lebky archaického *Homo sapiens* (1933), datované do středního pleistocénu – 250 000–200 000 let. (Jiří A. Svoboda)

stéla (z řeckého *stélé*, „kamenný sloup“), kamenná deska s nápisem, případně i s reliéfem. Na stélách byly zaznamenávány zákony, úřední smlouvy, ale nejčastěji sloužily jako náhrobky. (Jaroslav Malina)

stéla náhrobní, viz náhrobní stéla.

Sterkfontein, naleziště hominidů v Jihoafrické republice; kromě četných kosterních zbytků homininů poskytlo naleziště také množství kamenné industrie a fauny zahrnující nálezy od středního pliocénu až po spodní pleistocén. (Jiří A. Svoboda)

Steward Julian H. (1902–1973),

stigma, viditelná známka nemoci. (Ladislava Horáčková)

Stloukal Milan (10. 6. 1931, Praha), docent RNDr., promováný historik, DrSc. Studoval na Přírodovědecké (tehdy Biologické) fakultě Univerzity Karlovy v Praze antropologii (ukončil 1957) a na Filozofické fakultě UK prehistorii (promoce 1962), kandidaturu z oboru antropologie získal 1962. Po absolvování studia antropologie nastoupil v roce 1957 jako antropolog v Archeologickém ústavu ČSAV v Brně a pracoval zde až do roku 1969, kdy přešel do Národního muzea v Praze. Zde byl zařazen zprvu jako vědecký pracovník *Antropologického oddělení, od roku 1974 jako vedoucí tohoto oddělení, po listopadu 1989 byl jmenován ředitelem Přírodovědeckého muzea Národního muzea a v únoru 1991 generálním ředitelem Národního muzea. V této funkci setrval až do odchodu do důchodu v prosinci 2001, od té doby pokračuje v práci v Antropologickém oddělení. V prosinci 1990 získal titul doktora věd a v roce 1991 byl habilitován na Přírodovědecké fakultě UK pro obor antropologie. Externě přednášel po řadu let úvod do antropologie studentům prehistorie a klasické archeologie na Filozofické fakultě UK a historickou antropologii posluchačům antropologie Přírodovědecké fakulty UK. Od nástupu do Archeologického ústavu ČSAV v Brně se věnoval zpracování koster a žárových pohřbů z archeologických výzkumů, zprvu jen z působnosti brněnského ústavu, ale později i z výzkumů jiných institucí, zejména slovenských. Šlo o nálezy z období od neolitu až po středověk, ale největší množství činily nálezy z doby Velkomoravské říše, tedy z 9. století. Jádrem tohoto výzkumu tvořila rozsáhlá pohřebiště na hradišti v Mikulčicích, z velkých souborů (často ve spolupráci s Hanou Hanákovou) však zaslouží pozornosti i zpracování koster z Abrahámu, Bešeňova, Čakajovců, Ducového, Holiar, Holubic, Josefova, Nitry, Nových Zámků, Pobedimi, z Prahy u kostela sv. Benedikta, z Rajhradu, Virtu, Želovců a dalších. Rozsáhlé soubory si přímo vynutily zhodnocení demografických dat, uvedení paleodemografie do české antropologické literatury a publikaci mnoha studií. Z tohoto pohledu bylo také prostudováno větší množství souborů z žárových pohřbišť. Zpracování paleopatologických nálezů vedlo k dlouholeté spolupráci s profesorem Lubošem Vyhnánkem. Spolupracoval a společně publikoval s antropology a archeology v Maďarsku (Budapešť, Szeged), Německu (Mohuč, Berlín), Polsku (Białystok, Poznaň, Varšava, Vratislav), Rakousku (Vídeň) a dalších zemích. Je autorem více než 400 publikací, vědeckých prací, populárních a jiných článků: Hanáková, Hana – Stloukal, Milan,

Staroslovanské pohřebiště v Josefově, 1966; Stloukal, Milan – Vyhnánek, Luboš, *Slované z velkomoravských Mikulčic*, 1976; Horská, Pavla – Kučera, Milan – Maur, Eduard – Stloukal, Milan, *Dětství, rodina a stáří v dějinách Evropy*, 1990; Stloukal, Milan – Dobisíková, Miluše – Kuželka, Vítězslav – Stránská, Petra – Velemínský, Petr – Vyhnánek, Luboš – Zvára, Karel, *Antropologie: Příručka pro studium kostry*, 1999. Od založení byl členem *Antropologické společnosti a zastával různé funkce ve výboru, od roku 1989 byl jejím předsedou a pak po jejím rozdělení až do roku 1995 předsedou *České společnosti antropologické, je čestným členem Naturhistorisches Museum in Wien, jeho práce v oboru byla oceněna *Pamětní medailí dr. Aleše Hrdličky. Kontakt: Doc. RNDr. Milan Stloukal, DrSc., Antropologické oddělení Národního muzea, Václavské náměstí 68, 115 79 Praha 1, e-mail: milan.stloukal@nm.cz; Křížkovského 1, 130 00 Praha 3. (Milan Stloukal)

Stránská skála, Slatina, Brno-město, útes jurských vápenců na východním okraji brněnské kotliny. Vápenec obsahuje vrstvy rohovců používaných k výrobě nástrojů v průběhu paleolitu i neolitu (stránskorskalská exploatační oblast). Strmé skalní svahy na severozápadní straně jsou lemovány svahovými sedimenty spodnopleistocenního až středopleistocenního stáří (lokalita I) a spraší svrchního pleistocénu na severní straně (lokalita IV). Temeno návrší překrývají zbytky teras, půdní sedimenty, vápencové sutě a konečně spraš (lokality II, III). Lokalitu I zkoumali počínaje rokem 1910 až po současnost Jan Woldřich, Karel Absolon, Rudolf Musil a Karel Valoch jako klíčovou paleontologickou lokalitu biharienu, případně i starého paleolitu, avšak již od 30. let intenzivně probíhaly také povrchové sběry mladopaleolitických industrií na temeni. Záchranný a později systematický archeologický výzkum několika poloh mladého paleolitu tu probíhal v 80. letech. V rámci společného projektu Archeologického ústavu Akademie věd ČR, Masarykovy univerzity a Harvardské univerzity byl tento výzkum obnoven v roce 1997 (lokality IIIc–e). *Lokalita I* Lokalitu I tvoří sedimenty suťového kužele při úpatí skály a výplně jeskyní a jeskyněk v jejím masivu. Profil suťového kužele zachycuje nejprve akumulaci činnosti řeky (stránská terasa), následnou erozi a pak již plynulé ukládání celého sledu spraší a paraautochtonních půd. Průběh teplého období na počátku středního pleistocénu (cromer), které dokumentují, je ve své dynamice rámcově analogický našim poznatkům o holocénu. Z hlediska paleontologie představuje Stránská skála I nejbohatší naleziště fosilních ptáků, břichonožců a pecek břestovce, spolu s četnými nálezy savců, hadů a ostrakod. Počínaje slavnou Woldřichovou šelmou *Homotherium moravicum* byla odtud popsána řada nových druhů, zejména ptáků, nebo druhů poprvé registrovaných u nás. Nepřerušovaná sedimentace v rámci dlouhého období umožňuje studovat faunistická společenstva v závislosti na změnách prostředí. Značná pozornost se od počátku výzkumu věnovala otázce přítomnosti člověka. U kamenných artefaktů na první pohled zarazí, že v surovině tak kvalitní, jako jsou místní rohovce, by nebyly vyvinuty všechny fyzikální znaky úštěpů a jejich negativů; ty jsou však patrné na úštěpech z jeskyňky č. 8, která obsahuje srovnatelnou faunu. Ještě průkaznější jsou stopy lidských zásahů na kostech, jak je pozoruje Marylene Patou-Mathis. Antonín Přichystal a Mojmír Strnad dále prokázali, že zlomky kostí z vrstvy 13 prošly ohněm, a nepovažují za pravděpodobné, že by to byl přirozený požár. K tomu přistupuje starší argument Bernarda Gramsche, který svého času na kamenných úlomcích ze Stránské skály shledal mikroskopické stopy opotřebení. Podstatné je i to, že v rámci suťového kužele se všechny náznaky lidské činnosti soustřeďují pouze v jediné vrstvě – č. 13. Její minimální stáří odhaduje Rudolf Musil na 0,6 milionu let. Tyto otázky ověřoval novým výzkumem v letech 1997–1998 Karel Valoch. Ojedinelé artefakty starého a středního paleolitu pocházejí z okolních sprašových profilů (Růženin dvůr, Nová hora, Malá Klajdovka). *Lokalita II*: Tato mladopaleolitická lokalita leží v okolí vrcholu Stránské skály a je tedy jen částečně překryta spraší. Proto byla zachycena již povrchovým průzkumem Karla Schirmeisena a později publikována Karlem Valochem jako aurignacien. V roce 1985 byla první kolekce artefaktů získána z interpleniglaciální půdy překryté spraší, kterou přeťal výkop

pro vodovod. Industrie obsahuje především škrabadla, včetně aurignackých typů, doprovázená několika dalšími nástroji. *Lokalita IIa*: Rámcové poznatky o poloze aurignacienu na lokalitě II bylo možné rozšířit plošným odkryvem na lokalitě IIa, kde se podmínky pro výzkum jeví optimální. Profil zastihl suť přemístěnou na bázi soliflukcí za extrémně studených podmínek (vrstva 6) a nad ní tenkou hlinitou polohu s bohunickou industrií (vrstva 5). Následovala fáze eroze, fáze sedimentace spraše a fáze pedogeneze, odpovídající industrii středního aurignacienu (vrstva 4, 32 500 let B. P.). Svrchní část profilu tvoří poslední würmská spraš s industrií mladého aurignacienu (vrstva 3). Všechny tři paleolitické soubory jsou vyrobeny z místního rohovce. Bohunický soubor je poměrně malý, zatímco soubor středního aurignacienu je zatím největší stratifikovaná kolekce této kultury na Moravě. Je to čepelová industrie s převahou škradel. Menší soubor mladého aurignacienu se liší určitým nárůstem rydel a zdrobněním industrie. *Lokalita III*: Profil lokality III se od dosud popsáných liší. Industrie bohunicienu leží uvnitř komplexu interpleniglaciálních půd, kde vytvářely samostatné shluky, s místy interpretovanými jako ohniště (data z uhlíků jsou kolem roku 38 000 B. P.). Provázely je četné hrudky červeného a okrového barviva. Pylová analýza dokládá stepní krajinu s některými dřevinami (borovice, bříza, smrk, olše). Většina artefaktů je opět vyrobena z místního rohovce, avšak retušované artefakty, zejména škrabadla, drasadla a hroty, jsou z cizích surovin (červený radiolarit, jiné rohovce). Zpracování místních rohovců se zaměřilo na výrobu levalloiských hrotů, čepelí a připravených jader. *Lokalita IIIa*: Stránská skála IIIa je polykulturní profil srovnatelný s lokalitou IIa. Spodní würmský pleniglaciál reprezentuje sled půdních sedimentů, vápnitých zemin a štěrčků přemístěných soliflukcí. Podle Tadeáše Czudka je charakter přemísťování ovlivněn postupným vzrůstem vlhkosti, teploty a hlubokým táním permafrostu. Pylové spektrum, které určila Helena Svobodová, je chudé a dokládá studené podnebí. Industrie bohunicienu leží v nejvyšší části přemístěného souvrství (vrstva 4). Následuje interpleniglaciální půda s industrií středního aurignacienu (vrstva 3) a poslední würmská spraš. Původní poloha bohunické vrstvy je pozměněna soliflukcí, která zde asi před 40 000 lety probíhala. S několika výjimkami (křemen, radiolarit) je industrie vyrobena z místního rohovce; běžné jsou levalloiské hroty, škrabadla, drasadla a vruby. Aurignacká industrie je rozptýlena v okolí pravidelně kruhovitého, mírně zahloubeného ohniště (datovaného k roku 31 000 B. P.). Mezi artefakty, stále z místního rohovce, typologicky dominují škrabadla, zejména aurignackých typů, provázená rydly, drasadly a vruby. *Lokalita IIIb*: Další superpozice bohunicienu a aurignacienu je ve srovnatelné stratigrafické situaci. Spodní, bohunická vrstva je významná zatím největším dochovaným souborem zvířecích kostí, nahromaděných uvnitř depresí ve vápencové sutí. Nadložní, aurignacká vrstva je datována k roku 32 600 B. P. *Lokalita IIIc*: Nově zkoumaná lokalita (1997), opět s analogickou nálezovou situací, ovšem podstatně deformovanou mrazovými jevy (vytažení jemných sedimentů z podloží). V rámci mezinárodního výzkumného projektu zde byly aplikovány detailní metody archeologické dokumentace za účelem ověření situace v nedaleké poloze IIIa. *Lokalita IIId*: Tato lokalita, rovněž nově zkoumaná (1998), navazuje na polohu III. Pokračuje zde jediná poloha bohunicienu, a to zřejmě velmi mladého (zatím datované vzorky uhlíků ukazují stáří kolem 35 000 let). *Lokalita IV*: Tato lokalita leží při severním úpatí vápencového útesu. Vrstva probíhá v nejvyšší části a v nadložní spraši a radiometrická data kolem roku 18 000 ukazují, že jde zatím o jedinou lokalitu z období posledního glaciálního maxima na Moravě. Předměty tvořily dvě koncentrace v odstupech asi 5 m. Západní koncentraci tvořil kruhový shluk vápencových bloků, koňských kostí a ojedinělých kamenných artefaktů; ohniště ani stopy osídlení se neobjevily. Pás koňských kostí rozvlečený po svahu s touto koncentrací souvisí. Východní koncentrace se skládala rovněž z vápencových bloků (největší měřil 0,75 m), převážně koňských kostí (ojediněle se vyskytly i kosti mamuta, nosorožce a soba), zato kamenné nástroje byly vzácnější. Místní kamenné suroviny se používaly až

nápadně málo, zato se objevily exotické materiály: cizí rohovce, radiolarit, pazourek, porcelanit, křišťál a obsidián. Převažující čepele, několik retušovaných nástrojů a prstní člunek soba (s typickým otvorem) náležejí epigravettien. Mezi koňskými kostmi je nápadný malý podíl pažních kostí, kostí lebky a úplné chybění stehenních kostí. Zdá se, že lokalita IV byla specializovaným lovištěm koní, využívajícím morfologie terénu s příkrou skalní stěnou. Stránskou skálu obemývá kruh povrchových lokalit mladého paleolitu: Líšeň (bohunicien, aurignacien, epigravettien/magdalénien?), Podstránská (bohunicien, aurignacien), Nová hora (bohunicien), Maloměřice-Borky (aurignacien, magdalénien), Maloměřice-Občiny (aurignacien) a další. (Jiří A. Svoboda)

stratigrafie, následnost geologických a archeologických vrstev. (Jiří A. Svoboda)

Stratzing, Rakousko; významné aurignacké sídliště datované sérií dat kolem roku 30 000. Nálezy několika typů ohnišť, bohatá kamenná industrie s převahou rydel a drobná kamenná řezba lidské postavy. (Jiří A. Svoboda)

strava, obřadné pití opojných nápojů v souvislosti s pohřební hostinou. (Josef Unger)

Stringer Christopher B. (1949), britský paleoantropolog, kurátor Přírodovědeckého muzea v Londýně. Je autorem a hlavním protagonistou teorie o africkém původu moderního člověka. Publikoval jako autor či spoluautor několik knih o neandertálcích. Zpočátku se jeho názor teorie vytěšňování („replacement theory“), bohužel formulovaný dosti zjednodušeně a neprozíravě, setkal s velmi rozporuplnými reakcemi. Na toto téma bylo natočeno několik filmů a napsány i romány popisující likvidaci brutálních neandertálců hrdinnými kromaňonci (to však ve skutečnosti nebyl jeho názor), vědecká komunita však reagovala poměrně chladně a preferovala konsistentnější Bräuerovu teorii „Out of Africa“. Později Chris Stringer svoji teorii výrazně zlepšil a propracoval. (Václav Vančata)

stres, zátěž, tíseň, stav napětí do něhož se dostává organismus působením nepříznivých činitelů v oblasti tělesné i duševní. (Ladislava Horáčková)

Strouhal Eugen (24. 1. 1931, Praha), profesor MUDr. et PhDr., DrSc., Dr. habil. (Univerzita Varšava), emeritní profesor Ústavu dějin lékařství a cizích jazyků 1. lékařské fakulty Univerzity Karlovy v Praze. Je absolventem Fakulty všeobecného lékařství UK (1956) a Filozoficko-historické fakulty UK (1959). Externí aspiranturu z fyzické antropologie dokončil na Přírodovědecké fakultě Univerzity Komenského v Bratislavě (1968). Praktické medicíně se věnoval jen krátce (Kardiologický ústav Františkovy Lázně, Endokrinologický ústav Praha). Tři roky pracoval jako odborný asistent v Ústavu lékařské biologie Lékařské fakulty Univerzity Karlovy v Plzni, osm let jako odborný, později vědecký pracovník Československého (*Českého) egyptologického ústavu Univerzity Karlovy v Praze a Káhiře. Od roku 1969 do roku 1992 byl vedoucím oddělení pravěku a starověku Náprstkova muzea, složky Národního muzea v Praze. Ve školním roce 1988/1989 zahájil na dnešní 1. lékařské fakultě spolu s profesorem MUDr. Lubošem Vyhnánkem, DrSc., přednášky z paleopatologie. Od roku 1990 působí na Ústavu dějin lékařství této fakulty, do roku 1998 jako jeho přednosta, nyní jako vědecký pracovník. Zabývá se archeologií, fyzickou antropologií, paleopatologií a historií medicíny se zaměřením na starověký Egypt. Je autorem 300 vědeckých studií, 250 populárních článků a 10 monografií a cestopisů, z nichž největšího rozšíření dosáhla jeho kniha *Život starých Egyptanů*, která vyšla v 17 vydáních v 8 jazycích. Pro edici *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie napsal (s Ladislavou Horáčkovou a Lenkou Vargovou) 15. svazek *Základy paleopatologie* (2003). Je členem řady našich a deseti zahraničních či mezinárodních vědeckých společností (zčásti čestným). V několika z nich zastával funkci místopředsedy nebo člena výboru. Je jedním ze spoluzakladatelů mezinárodní Paleopatologické asociace (1973). Podnikl mnoho zahraničních cest (dlouhodobé pobyty ve Finsku, Francii, v Rakousku, USA aj.) a byl členem 26 výzkumných expedic do Egypta, jednak československých, jednak anglicko-nizozemských. Byl vyznamenán *Pamětní medailí dr. Aleše Hrdličky (1981) a Michalowského pamětní medailí (1986), třemi medailemi 1.

lékařské fakulty a Univerzity Karlovy (1998) a Stříbrnou medailí Lékařské fakulty Univerzity Karlovy v Hradci Králové (2000). Kontakt: Prof. MUDr. et PhDr. Eugen Strouhal, DrSc., Na Truhlárce 24, 180 00 Praha 8-Libeň, e-mail: eugen.strouhal@lf1.cuni.cz. (Eugen Strouhal)
struktura, stavba, složení, vnitřní uspořádání; souhrn podstatných vnitřních vztahů mezi prvky, částmi určitého celku, systému, jejichž spojení určuje povahu i zákonitost systému jako celku. (Jaroslav Malina)

strukturalismus, 1. vědecká metodologická orientace, jejímž cílem je výzkum struktury objektů při důrazu na prioritu celku vůči částem a zkoumání vztahů mezi prvky daného systému; vznikl počátkem 20. století jako reakce na plochý evolucionismus pozitivistického rážení; 2. paradigma v socio-kulturní antropologii a etnologii vzniklé v polovině 20. století, uvažující kulturu (a společnost) jako soubor znakových systémů určovaných skrytými univerzálními strukturami. Ty mají samy charakter systémů a změna jednoho prvku v systému vede ke změnám dalších prvků. Strukturalismus studuje též charakter změny, kterou lze i předvídat, a její pravidla. Ve srovnání s *evolucionismem a *difuzionismem zdůrazňuje vztahy před prvky daného systému, a proto přístup synchronní před přístupem diachronním. Zakladatelem a hlavním představitelem strukturální antropologie je francouzský socio-kulturní antropolog, etnolog, amerikanista Claude *Lévi-Strauss (v lidském myšlení je zabudován dualismus a reciprocita a ty se projevují v institucích kultury). (Jaroslav Malina)

strukturální antropologie, směr v socio-kulturní antropologii, jehož základním paradigmatem je *strukturalismus. (Jaroslav Malina)

Strum Shirley (1947), americká primatoložka, profesorka antropologie na University of California, San Diego (USA). Od roku 1979 se intenzivně zabývá chováním paviánů anubis v Keni. Dlouhou dobu sledovala skupinu paviánů nazývanou Pumphouse Gange a další skupiny žijící v jejím okolí. Jako jedna z prvních získala podrobné a dlouhodobé údaje o životě, chování a ekologii paviánů a její výzkum zbořil některé mýty o chování a sociální struktuře paviánů, které formulovali primatologové ze školy Irwina *de Vora. Prokázala totiž, že úloha samic v sociální struktuře je velmi důležitá a že právě samice vytvářejí základ sociální sítě. Zabývala se mimo jiné agresivním chováním a dominancí samců, úlohou pohlaví a sociální organizací, sociální strategií kompetice a obrany, kognitivními procesy v přírodě, socioekologií a využitím poznatků o chování primátů v interpretaci evolučních procesů. Pracuje jako ředitelka Uaso Ngiri Baboon Project (dříve Gilgil Baboon Project) v Keni. Je autorkou knihy *Almost Human: A Journey into the World of Baboons* (1987, 1990) a spolueditorkou některých významných sborníků – například *Natural Connections: Perspectives in Community-based Conservation* (1994). (Václav Vančata)

Středisko pro paleolit a paleoetnologii při Archeologickém ústavu Akademie věd ČR Brno, ustaveno v roce 1995. Tematicky se zaměřuje na anatomicky moderní lovecké populace mladého paleolitu a mezolitu, jejich kulturu a adaptace, s důrazem na prostor středního Podunají. V pleistocénu mělo totiž území Moravy charakter spojovacího koridoru mezi západem a východem kontinentu, a proto se zde vytvářely unikátní kulturní komplexy centrálního charakteru. Středisko navazuje na rozsáhlé výzkumy, které probíhaly během celého 20. století, doplňuje je strategicky volenými novými odkryvy, vypracovává metodiku výzkumu a dosažené výsledky systematicky publikuje (ediční řada *Dolnověstonické studie*, dosud vydáno 11 svazků). Z metodického hlediska klade důraz na interdisciplinaritu a mezinárodní spolupráci. Hlavní řešená témata: 1. Počátek mladého paleolitu a šíření anatomicky moderní populace. Toto téma, včetně vztahu pozdních neandertálců k anatomicky moderní populaci, je v současné době ve světovém měřítku bezesporu nejdiskutovanějším problémem paleolitických dějin. Role střední Evropy – oproti Přednímu východu a západní Evropě – však není zatím doceněna, přestože geograficky leží naše území mezi oběma „klasickými“ regiony a poskytlo významné lokality. V návaznosti na projekt „Stránská skála“ (česko-americký projekt s Harvardskou univerzitou; monografie publikována v Harvard

University Press) je tento problém dále řešen na klasické lokalitě v Brně-Bohunicích (česko-americký projekt) a v jeskyních v Mladči (rakousko-český projekt s Naturhistorisches Museum Wien) a Dzeravá skála (slovensko-polsko-český projekt, grant Leakeyovy nadace, USA). 2. Gravettien Moravy – analýza velkých loveckých sídlišť. Aktuálnost tohoto tématu je dána historickým významem gravettienu pro prehistorii Moravy a Eurasie obecně (jde o vrcholné období vývoje lovecké společnosti u nás), komplexností archeologického a antropologického záznamu, interdisciplinárním charakterem výzkumu a trvalým zájmem mezinárodní vědecké komunity o moravský materiál. Na tomto pracovišti je soustředěn archeologický a antropologický materiál za několik desetiletí systematického terénního výzkumu (Dolní Věstonice, Jarošov, Pavlov, Petřkovice, Předmostí aj.), který je v současné době publikován nebo analyzován a připravován k publikaci. Význam jednotlivých lokalit, respektive celých sídelních areálů, spočívá v komplexnosti jejich výpovědi o aktivitách na velkém loveckém sídlišti (sídelní objekty, ohniště, pozůstatky výrobních činností, lovu, výtvarných a symbolických aktivit, hroby ...). Analýza sídlišť ovšem přináší i nové poznatky metodického a teoretického charakteru, jejichž význam je celosvětový (například prakticky kompletní lidské skelety, nejstarší doklady keramických a textilních technologií; gravettské umění). Nejbližší úkoly: zveřejnění akt konference „Gravettien v Podunají“ (Mikulov 2002, projekt Maison des Sciences de l'Homme, Paris), vydání kolektivní monografie o antropologických nálezech (Trinkaus, Erik – Svoboda, Jiří, ed., Oxford University Press), výzkum vybraných regionů (aktuálně „Uherskohradištsko“) i jednotlivých loveckých sídlišť (v současné době svazek „Pavlov-jihovýchod“). 3. Speleoarcheologie krasu a pseudokrasu – adaptace na změny prostředí. Třetí téma je postaveno na úzké spolupráci s přírodními vědami v otázkách adaptace loveckého osídlení na měnící se přírodní prostředí, především na zásadní klimatické změny na přelomu pleistocénu a holocénu. Toto téma bylo tradičně řešeno v kompletních profilech krasových jeskyní (ukončený grant GA AV ČR), nově pak v pseudokrasových pískovcových skalních převisích severních Čech (grant National Geographic). Projekt probíhá ve spolupráci s *Katedrou antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně a *Katedrou antropologie a genetiky člověka Přírodovědecké fakulty Univerzity Karlovy v Praze, regionálními muzei a institucemi ochrany přírody. 4. Prehistorie Předního východu a Egypta. V návaznosti na předcházející pracovní pobyty v Libyi, Turecku a Izraeli a na dosavadní spolupráci s *Českým egyptologickým ústavem Univerzity Karlovy v Praze a Káhiře v areálu Abúsíru se Středisko zapojuje do archeologického průzkumu oázy Baharija v Egyptské arabské republice, organizovaného Českým národním egyptologickým centrem. Projekt teritoriálně rozšiřuje problematiku uvedenou ad 1 a 3, tj. počátek mladého paleolitu (konkrétně v Bahariji jde o přežívání paleolitu středního) a přechod pleistocén / holocén (ovšem v podstatně odlišných přírodních podmínkách). Vedoucím Střediska je Jiří A. *Svoboda. Kontakt: Doc. PhDr. Jiří A. Svoboda, DrSc., Archeologický ústav AV ČR, Královopolská 147, 612 00 Brno, telefon: 541 514 118; Archeologický ústav AV ČR, Dolní Věstonice 25, 692 01 Mikulov, telefon: 519 517 637, e-mail: svoboda@iabrno.cz. (Jiří A. Svoboda)

střední doba kamenná, viz mezolit.

středoevropský epigravettien, epigravettien v českých zemích (asi 18 000 až 14 000 let B. P.) se zdá být spíše periferií velkých kulturních center východní Evropy. Typologicky je velmi variabilní a projevuje se jak gravettská tradice (mikročepele s otupeným bokem, geometrické mikrolity), tak aurignacoidní, a dokonce i moustéroidní typy (Lipa na západní Ukrajině, Ságvár v Maďarsku, Grubgraben v Rakousku). Technologicky jsou zajímavým jevem klínovitá jádra na mikročepele, evidentně již štípaná tlakem, připomínající industrie severní Asie a severozápadní Ameriky. Umění reprezentují jen drobné ozdobné předměty a jednoduché rytiny v kameni či kosti. (Jiří A. Svoboda)

středomořský epigravettien (rovněž grimaldien, romanellien, montadien), kultura navazující na gravettien po roce 20 000 v Itálii, na Balkáně a v jižní Francii. Charakteristická je skupina mikrolitů, zvláště trojúhelníkových, drobných hrotů, čepelek a mikrolitů s otupeným bokem. Drobná rydla a škrabadla jsou ve víceméně vyrovnaném poměru (oba typy na zkrácených čepelích a úštěpech). K této kultuře se hlásí ojedinělé rytiny na skalách, na kamenných deskách a oblázcích. Nápadné jsou zejména bohaté hroby na italském území. (Jiří A. Svoboda)

střep, označení hmoty, která tvoří tělo keramického předmětu a jejíž povrch je zdoben či kryt malbou, nástřepím nebo *glazurou. (Jaroslav Malina)

stúpa, volně stojící stavba indické buddhistické provenience. Původně náhrobní objekt, uchováající ostatky *Buddhy, Buddhových žáků nebo jiných buddhistických osobností, později též stavba pamětní budovaná na významných buddhistických lokalitách. Stúpy menších rozměrů sloužily také jako votivní objekty. V Indii má zpravidla podobu polokulovité stavby na kruhovém půdorysu, završené kvádrem pro uložení ostatků, s kamenným slunečníkem na vrcholu, obehnané kamennou zdí se čtyřmi branami; obvykle oplývá bohatou sochařskou výzdobou. S *buddhismem se rozšířila do dalších zemí a nabyla zde nových, místně modifikovaných podob: v Číně nazývána – *tcha*, v Tibetu – *čhörten*, v Mongolsku – *suburgan* atd. (Jaroslav Malina)

stvoření, všechny kultury světa mají představy, mýty a legendy o původu světa (kosmogonie) a vzniku života. V *Bibli* není kosmogonie doplněna teogonií (původ bohů), protože Bůh je věčný, je stvořitel, a ne stvořený. V *Genesis* jsou dvě vyprávění o stvoření světa a člověka, která se místy od sebe podstatně liší. První příběh (Gn 1–2, 4a) popisuje stvoření, jež se odehrálo v šesti dnech: stvoření světla a dne, oddělení vodstva a země, stvoření rostlinstva, stvoření hvězd a velkých světél a stvoření živočichů, muže a ženy k obrazu Božímu. Druhý příběh (Gn 2, 4a–25) popisuje stvoření člověka Bohem z prachu země a stvoření ženy z mužova žebra (viz Adam, Eva, Eden, ráj) a Boží pověření, jímž dává člověku vládu nad zemí a ostatním stvořeným tvorstvem i Boží vizi o světě naplněném životem: „*A Bůh jim pozehlal a řekl jim: Plodte a množte se ...*“. (Jaroslav Malina)

Stvoření člověka, obrazový motiv, který se poprvé objevuje na raně křesťanských sarkofázích. Jeho obrazová forma se vytvořila podle analogie s pohanským motivem Prométhea tvořícího z hlíny lidské pokolení. Křesťanský Stvořitel byl proto zobrazen po vzoru Prométhea a tento motiv představuje jeden z mála případů, kde se můžeme setkat s jeho figurálním znázorněním. Pro antické křesťany totiž starozákonní Bůh představoval jen abstraktní ideu a byl znázorňován pouze symbolicky, v podobě pravice vztažené z nebes. (Jaroslav Malina)

sub-, latinská předpona označující „pod, dole, částečný“.

subakutní, označuje průběh nemoci, který je méně prudký než akutní, ale prudší než chronický. (Ladislava Horáčková)

subhumánní živočich, pojem zahrnuje všechny živočišné druhy, které jsou ve vývojové řadě za člověkem. (Václav Vančata)

subchondrální, pod chrupavkou. (Ladislava Horáčková)

subincise, rozříznutí centrální části *penisu až k uretře. Součástí rituálu dospívání u některých národů; například u australských Aruntů je tato drastická operace (prováděná kamenným nožem) považována za přeměnu chlapce v *androgynní bytost. Zachycené krvi se říká menstruační a ráně „penisová děloha“ či „penisová vagina“. (František Vrhel)

subkultura, oddělená část *dílicí kultury, vyčleňovaná podle formální specializace, tedy ve shodě se sociální pozicí skupiny lidí, kterým je tato část kultury vlastní, v systému sociálního organismu. Je to taková skupina lidí (pohlaví, věková skupina, třída, stav atd.), která nemůže existovat odděleně od ostatních částí sociálního organismu. (Jaroslav Malina)

subluxace, neúplné vykloubení. Na rozdíl od luxace se kloubní plošky ještě částečně dotýkají. (Ladislava Horáčková)

substantia compacta, viz kompakta.

substantia spongiosa, viz spongióza.

substituční hormonální terapie, léčba, při níž jsou organismu pacienta či pacientky dodávány hormony, které mu chybí. Nejčastější je substituční hormonální terapie u žen v klimakteriu. (Jaroslav Zvěřina)

suburgan, mongolský název kultovní stavby ve tvaru pyramidy zakončené kupolí, sloužící zpravidla jako hrobka či relikviář (tibetsky čörten). (Josef Kolmaš)

Suej (581/589–618), čínská dynastie rodu Jang; po téměř třech staletích roztržtosti znovu sjednotila sever a jih Číny. Provedla reformy směřující k centralizaci vlády, obnovila systém zkoušek státních úředníků, přijala nový trestní kodex a uskutečnila velké stavební projekty – například Velký (císařský) průplav. Pád říše způsobila mohutná rolnická povstání, z jejichž vůdců vzešel v roce 618 zakladatel nové dynastie *Tchang. (Jaroslav Malina)

súfismus, islámská mystika, způsoby zvláštního myšlení a jednání, jimiž se věřící vlastní cestou snaží přiblížit se Bohu. (Jaroslav Malina)

Suchý Jaroslav (30. 6. 1926, Slaný–28. 8. 1975, Voznice u Příbrami), český antropolog, profesor a vedoucí Laboratoře vývojové antropologie Katedry přírodních věd Pedagogické fakulty Univerzity Karlovy v Praze. Zaměřil se například na morfologickou antropologii, regionální analýzu obyvatel bývalého Československa, metodologii a vývojové zákonitosti lidského organismu. Podnikal výzkumy romské mládeže, studoval problematiku vztahu romské menšiny k majoritní populaci a zkoumal gerontologii. Jako výborný organizátor se zasloužil o rozvoj *Antropologické společnosti. (Miroslav Prokopec)

Suk Vojtěch (18. 9. 1879, Praha – 8. 3. 1967, Brno), profesor MUDr. et PhDr., DrSc., český biologický a socio-kulturní antropolog, lékař, cestovatel, spisovatel, profesor Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně a její děkan ve školním roce 1932/1933 a proděkan ve školním roce 1933/1934, zakladatel *Antropologického ústavu Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně, *Antropologické společnosti; po II. světové válce založil i výuku Plastické anatomie na Fakultě architektury Vysokého učení technického v Brně a na Pedagogické fakultě Masarykovy univerzity. Vystudoval Pedagogickou fakultu Univerzity Karlovy v Praze a roku 1910 zde obhájil titul PhDr., doktorem medicíny se stal roku 1922, vzdělání získal také na zahraničních univerzitách (Curych, Bologna). V roce 1919 se habilitoval na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze (*Chrup školní mládeže pražské s hlediska anthropologického*), v roce 1923 byl jmenován mimořádným a v roce 1929 řádným profesorem antropologie a etnologie na Přírodovědecké fakultě Masarykovy univerzity v Brně. V letech 1926–1927 studoval populace v Kanadě (na Labradoru), v roce 1937 v Tripolitánii a poté na Sardinii. Tyto bohaté zkušenosti zúročil při založení a pedagogickém a vědecko-výzkumném rozvíjení brněnského Antropologického ústavu, který se stal moderní institucí biologicko-socio-kulturní antropologie, respektovanou u nás i ve světě, a posléze i při vedení Ústavu pro vzdělávání profesorů tělesné výchovy při Masarykově univerzitě v Brně v letech 1946–1948. Se svými spolupracovníky (Rudolfem Malafou, Janem Pavelčíkem, Františkem Rozprýmem a dalšími), zejména však s nejbližším z nich a pokračovatelem svého díla Jindřichem Antonínem *Valšíkem, vychoval na Antropologickém ústavu mnoho význačných antropologů, mezi nimi Milana *Dokládala, Jana *Jelínka a Annu *Lorencovou. Ve vědecké práci se zaměřil zejména na sérologický a hematologický výzkum lidských plemen (Zulové v jižní Africe, Eskymáci v Severní Americe), patologii a na problematiku hygieny a sociálních podmínek ve školách; zaujímal ostře kritický postoj vůči rasistickým teoriím. Z díla: *Škola a zdraví* (1930); *Anthropologie, anatomie a pathologie* (1931) (zde se zabývá otázkami původu člověka a jeho místem v přírodě); spoluautor protirasistického sborníku *Rovnocennost evropských plemen a cesty k jejich zušlechtování* (1934); *Divoši ve*

střední Evropě: Mythus rasistů o nás. Napsal Homo ferus, příslušník střeoevropských divochů (německé vydání: *Die Wilden Mitteleuropas der Mythus der Rassisten – Homo ferus*) (1938), *Races and Racismus* (1955); posmrtně byla publikována antologie jeho krátkých příběhů pod názvem *Po stopách Holubových. Lékařem na Labradoru* (1975). Vojtěch Suk jako uznávaný představitel antropologie byl členem řady významných odborných společností: Královská česká společnost nauk v Praze, Moravskoslezská akademie přírodních věd v Brně, Società Romana di Antropologia v Římě, Royal Anthropological Institute v Londýně, American Anthropological Association v USA, Institut International d'Anthropologie v Paříži, Society for Advance of Sciences v Londýně aj. (Jaroslav Malina)

sukcesivní monogamie, označení pro model sexuálního chování, k němuž je člověk nejvíce biologicky disponován. Jde o navazování déletrvajících za sebou jdoucích partnerských vztahů. (Jaroslav Zvěřina)

Sün-c' („Mistr Sün“), též Sün Čching nebo Sün Kchuan (298–238 př. n. l.), čínský materialistický filozof konfuciánské orientace, učitel *Chan Feje a *Li S'a.

Sun-c' ping-fa (*Mistr Sun O umění válečném*), kniha čchiského vojevůdce a politika *Sun-c' ze 4. století př. n. l. (Jaroslav Malina)

Sung (960–1279), čínská dynastie; opětovně sjednotila sever a jih Číny a ukončila období rozdělení na Pět dynastií na severu a deset států na jihu a vybudovala silný autokratický stát. Dělí se na období Severních a Jižních Sungů, mezníkem je rok 1127, kdy Sungové byli nuceni ponechat sever země kočovníkům, opustit hlavní město Kchaj-feng a přemístit je na jih do dnešního Chang-čou. Říše Jižní Sung, oslabená boji s Džürdženy, byla ovládnuta mongolskou říší *Jüan. Období Severní Sung se vyznačovalo velkým hospodářským rozmachem, byly například zavedeny papírové peníze, poprvé ve světovém měřítku. Vzkvétaly filozofie i etika (neokonfucianismus, viz), literatura (povídka, historiografie), výtvarné a dramatické umění. (Jaroslav Malina)

Sungir, Rusko, mladopaleolitické naleziště, proslavené zejména objevy rituálních hrobů (starší, bohatě vybavený hrob muže, hrob dvou dětí uložených hlavami proti sobě).

Radiometrická data jsou mezi 25 500 až 20 000 lety, předpokládá se však i starší fáze mladopaleolitického osídlení, odpovídající *kostěnkovsko-strelecké kultuře.

Z antropologického hlediska se jedná o jeden z nejvýznamnějších nálezů svrchního paleolitu, jak vzhledem k úplnosti a různému stáří koster tak i vzhledem výbavě hrobů. (Jiří A. Svoboda)

Sunjatsen (Sun I-sien, Sun Čung-šan, 1866–1925), tvůrce první moderní čínské politické strany Tchung-meng-chuej (Spojenecká liga), předchůdkyně pozdějšího *Kuo-min-tangu. První prozatímní prezident Čínské republiky (1. 1. –1. 4. 1912) a pozdější prezident revoluční vlády v Kantonu (1921–1925). (Josef Kolmaš)

sunna, 1. tradice, zvyklost; životní praxe *Muhammada; věrouka a praxe sledující Muhammadův vzor; 2. muslimský termín pro *klitoridektomii. (Jaroslav Malina)

sunnité, v islámu stoupenec principu, že hodnota náčelnictví v muslimské obci je hodnota volenou, což se uplatňovalo pouze do roku 662. Pak byl uplatňován princip dynastický.

Sunnité dnes tvoří asi devět desetin všech muslimů. (Jaroslav Malina)

superficialis, povrchový, uložený na povrchu. (Ladislava Horáčková)

supinace, zevní rotace končetin (například u předloktí jsou obě kosti v paralelním postavení). (Ladislava Horáčková)

supracise, viz sexuální mutilace.

supraorbitální, nadočnicový. (Ladislava Horáčková)

supurativní, hnisající, vytvářející hnis. (Ladislava Horáčková)

súra, kapitola *koránu. (Jaroslav Malina)

surrealismus, vlivný avantgardní umělecký směr a na něm založené hnutí, za jehož první umělecký projev je pokládána próza *Magnetická pole* (1920) Andrého Bretona (1896–1966) a

Philippa Soupaulta (1897–1990) a jehož první manifest formuloval v roce 1924 v Paříži A. Breton. Surrealismus vznikl v Paříži poté, co se skupina mladých literátů, k nimž patřili Louis Aragon (1897–1982), Paul Eluard (1895–1952), Benjamin Péret (1899–1959), rozešla s *dadaismem Tristana Tzary. Surrealistické hnutí se brzy rozšířilo do mnoha dalších zemí a USA. Řada autorů na konci dvacátých let hnutí naopak opouští. Bretonův *Druhý manifest surrealismu* (1929) proklamuje příklon k principům historického materialismu a vůli „*konat plně svou revoluční povinnost*“. Surrealismus spojuje s *dadaismem* vyhrcočený antitradicionalismus, odpor ke konvencím a nedůvěra k rozumu. Zdroje a náměty tvorby hledá v lidském podvědomí, inspiraci ve snech a halucinacích. Jeho základní tvůrčí metodou se stal psychický automatismus, inspirovaný psychoanalýzou Sigmunda *Freuda. Psychický automatismus odstranil diktát myšlení z procesu tvorby, a tím otevřel nové oblasti imaginace, bořil bariéry společenského tabu a překonával cenzuru morálky, výrazně též v oblasti sexuality a erotiky; jeho představitelé „odmítali žít v bezpohlavním světě měšťácké společnosti, a naopak se rozhodli, že se výzkumem zakazovaných oblastí, jež ještě v kubismu zůstávaly skryté, budou soustavně a především systematicky zabývat“ (Karel Srp). I když se surrealismus prosadil ve slovesném umění, dramatu a filmu, jeho doménou se stalo výtvarné umění: Hans Arp, 1887–1966, Salvador Dalí y Domenech, 1904–1989, Paul Delvaux, 1897–1994, Max Ernst, 1891–1976, Arschile Gorky, 1904–1948, René Magritte, 1898–1967, Joan Miró, 1893–1983, Francis Picabia, 1879–1953, Yves Tanguy, 1900–1955). Oblíbeným a charakteristickým žánrem surrealistů se staly takzvané automatické texty a koláže. (Jaroslav Malina)

suspektní, podezřelý (používá se ve smyslu podezření z nemoci). (Ladislava Horáčková)

Suttner Bertha von, původem hraběnka Kinská (1843–1914), rakouská spisovatelka a humanistka; ve svých čtyřiceti letech našla svůj životní cíl – „20. století bez válek“; proto napsala jako jednu ze svých čtyřiceti knih román *Die Waffen nieder!*; v roce 1905 jako první žena dostala Nobelovu cenu za mír. (Jiří Sedlák)

sutura, šev. (Ladislava Horáčková)

sutura coronalis, věnčitý šev mezi čelní a temenními kostmi. (Ladislava Horáčková)

sutura metopica, šev ve středu šupiny čelní kosti. Normálně se tento šev uzavírá asi do dvou let věku dítěte, zhruba u 8–10 % naší populace však čelní šev persistuje do dospělosti. (Ladislava Horáčková)

sutura sagittalis, šípový šev mezi oběma temenními kostmi. (Ladislava Horáčková)

sutura sphenofrontalis, šev mezi čelní kostí a velkým křídlem kosti klínové. (Ladislava Horáčková)

svajamvara („vlastní volba“), starý indoevropský způsob, kdy si dívka vyvolí sama svého ženicha; zasnubní slavnost v Indii, často spojená s turnajem, při níž si dívka ze vznešeného rodu volila mezi shromážděnými nápadníky ženicha. (Jaroslav Malina)

svalek, viz kalus.

svatá svatba, viz hieros gamos.

svědomí, v nejobecnějším smyslu reakce jedince na mravní principy a normy jednání ve své skupině; v užším smyslu jde o osobní přesvědčení, založené na nezpochybnovaném přijetí určitých morálních norem jako měřítko posuzování zejména vlastního chování; k dobrému nabádá a schvaluje je, před špatným varuje (a pokud k němu přece jen dojde, dostávají se výčitky svědomí); někdy dochází ke konfliktu svědomí a povinnosti zvnějšku. (Jiří Sedlák)

Svenssonová Markéta (rozená Vlasáková, 28. 10. 1970, Brno), Mgr., Ph.D., antropoložka, absolventka magisterského a doktorského studijního programu oboru antropologie na Katedře antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně. Disertační práce:

Populace časně merovejského období v oblasti severně od středního Dunaje (2002), školitel:

Prof. PhDr. Jaroslav Malina, DrSc. Kontakt: Mgr. Markéta Svenssonová, Ph.D., Kallabova 14, 616 00 Brno, telefon: 606 156 716. (Markéta Svenssonová)

Světová liga pro sexuální reformu, první sexuologická organizace s celosvětovou působností; vznikla v roce 1928 z iniciativy Magnuse *Hirschfelda, Augusta *Forela a Henryho *Ellise. Poslední, V. kongres této instituce se konal v roce 1933 v Brně za organizačního patronátu Antonína Trýba*; činnost ligy skončila s nástupem německých nacistů k moci a zrušením Hirschfeldova ústavu v Berlíně. (Jaroslav Malina – Jaroslav Zvěřina)

Svoboda Jiří A. (2. 9. 1953, Praha), profesor PhDr., DrSc., profesor Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně, archeolog a paleoetnolog, vedoucí vědecký pracovník Archeologického ústavu Akademie věd České republiky v Brně, vedoucí *Střediska pro paleolit a paleoetnologii při Archeologickém ústavu Akademie věd ČR Brno v Dolních Věstonicích, kde pokračuje v práci vynikajících badatelů – Karla *Absolona a Bohuslava *Klímy. Z uvedeného střediska učinil badatelské pracoviště vyhledávané našimi i zahraničními odborníky. Je učitelem *Katedry antropologie Přírodovědecké fakulty a Ústavu archeologie a muzeologie Filozofické fakulty Masarykovy univerzity v Brně. Zabývá se problematikou paleolitu v celé šíři, zejména moravským paleolitem. Navázal na terénní výzkumy svých předchůdců v Dolních Věstonicích, v Předmostí u Přerova, v Petřkovicích u Ostravy a v jeskyních Moravského krasu a Malých Karpat, nové výzkumy otevřel na Stránské skále v Brně a v pískovcových převisích severních Čech. Zúčastnil se paleoantropologických, archeologických a etnoarcheologických expedicí a studijních cest v zahraničí, směřovaných především na Přední východ a do severní Afriky. Výsledky těchto výzkumů se promítly ve více než 300 statích, publikovaných u nás i v zahraničí, v několika vědeckých monografiích (Svoboda, Jiří a kolektiv, *Paleolit Moravy a Slezska*. Brno: Archeologický ústav AV ČR, 1994; Svoboda, Jiří – Ložek, Vojen – Vlček, Emanuel, *Hunters between East and West: The Paleolithic of Moravia*. New York – London: Plenum, 1996; Svoboda, Jiří, ed., *Paleolithic in the Middle Danube Region*. Brno: Archeologický ústav AV ČR, 1996; Svoboda, Jiří, ed., *Prehistorické jeskyně*. Brno: Archeologický ústav AV ČR, 2002; Svoboda, Jiří, ed., *Mezolit severních Čech*. Brno: Archeologický ústav AV ČR, 2003; Svoboda, Jiří – Sedláčková, Lenka, ed., *Gravettian Along the Danube*. Brno: Archeologický ústav AV ČR, 2004; monografie lokalit Ondratice, Stránská skála, Dolní Věstonice II, Pavlov I aj.) a vědecko-naučných knihách (*Mistři kamenného dláta*. Praha: Panorama, 1986; Svoboda, Jiří – Dvorský, Pavel, *Archeologové na loveckých stezkách*. Praha: Albatros, 1994; Svoboda, Jiří, *Čas lovců: Dějiny paleolitu, zvláště na Moravě*. Brno: Archeologický ústav Akademie věd České republiky, 1999). Pro edici *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie napsal 1. svazek *Paleolit a mezolit: Lovecko-sběračská společnost a její proměny* (2000), 6. svazek *Paleolit a mezolit: Myšlení, symbolismus a umění* (2002) a 19. svazek *Paleolit a mezolit: Pohřební ritus* (2003). Kontakt: Prof. PhDr. Jiří A. Svoboda, DrSc., Archeologický ústav AV ČR, Královopolská 147, 612 00 Brno, telefon: 541 514 118; Archeologický ústav AV ČR, Dolní Věstonice 25, 692 01 Mikulov, telefon: 519 517 637, e-mail: svoboda@iabrno.cz. (Jiří A. Svoboda)

svrchovaný císař, viz chuang-ti.

Swammerdam Jan (1638–1680), holandský přírodovědec a lékař. Zabýval se anatomii hmyzu a jiných drobných živočichů, jejichž mikroskopické pitvy prováděl vlastnoručně zhotovenými preparačními nástroji (jemnými skleněnými tyčinkami a trubičkami, drobnými nožíky broušenými pod lupou). Detailně tak popsal pohlavní orgány, žihadla, různá vývojová stadia hmyzu a pohlaví u sociálního hmyzu; zjistil také hermafroditismus u slimáků. Vytvořil základy mikroskopické anatomie a mikroskopických preparačních technik. V díle *Miraculum naturae sive uteri muliebris fabrica* z roku 1672 zobrazil anatomii ženského genitálu s dokonalostí a věrností, která převyšuje obrazy z učebnic o sto let později. (Petr Bureš)

Swanscombe, Anglie, naleziště části neurocrania (obě temenní kosti a týlní kost) archaického *Homo sapiens* (1935), staré asi 250 000 až 200 000 let. (Jiří A. Svoboda)

syfilis, lues, příjice. Chronicky probíhající infekční onemocnění způsobené anaerobní bakterií *Treponema pallidum*. Přenáší se zejména pohlavním stykem. (Ladislava Horáčková)

symbol, obrazový motiv, znak vyjadřující určitý specifický pojem. K pochopení symbolů je třeba znát jejich kulturní zázemí. Symboly byly a priori určeny pro určité skupiny lidí, jim byly srozumitelné a měly pro ně specifický význam, na rozdíl od běžného obsahu těchto pojmů (například pro antické pohany byl kříž symbolem potupné smrti, zatímco křesťané ho vnímali jako symbol víry v Ježíše Krista, symbol spásy a triumfální symbol Kristova vítězství nad smrtí). Symbolický význam mohou mít nejen znaky a obrazové motivy, ale i čísla a barvy. (Jaroslav Malina)

symbolická antropologie, směr v socio-kulturní antropologii zkoumající kultury jako systémy symbolů a významů, které je třeba dešifrovat a interpretovat jako sémiotický text. (Jaroslav Malina)

symplegma, řecky „objetí, spojení“, označení pro pohlavní akt. (Jaroslav Zvěřina)

symplesiomorfni znaky, znaky sdílené takzvanou velkou skupinou (předků i potomků). (Václav Vančata)

Symposion, „společné pití“, hostina těla i ducha ve starém Řecku. Symposia se pořádala pouze pro mužské návštěvníky, kteří se vedle pití vína občerstvovali i poezií a filozofickými úvahami. K jejich zábavě jim tančily a na flétnu hrály přizvané *hetéry. Ne všechna symposia byla motivována touhou rozvíjet v příjemném prostředí a u dobrého vína ušlechtilé myšlenky na vysoké úrovni: většinu z nich představovaly skutečné pitky, které končily opilostí a sexuálními orgiemi, jak ukazují výjevy na řeckých vázách. (Marie Pardyová)

symptom, příznak (například onemocnění). Většina symptomů může mít více příčin, často až speciální kombinace příznaků (syndrom) je typická pro určité onemocnění. (Ladislava Horáčková)

Syn nebes, viz Tchien-c’.

synantropní rostliny, viz hemerofilní rostliny.

synapomorfni znaky, znaky sdílené celou odvozenou systematickou skupinou. (Václav Vančata)

syndesmofyty, kostěné výrůstky na obratlových tělech, které vznikly osifikací dlouhých vazů páteře (připomínají stékající vosk). (Ladislava Horáčková)

syndrom, typická kombinace příznaků – symptomů charakterizující chorobný stav. (Ladislava Horáčková)

synkretismus, spojování, splývání nebo míšení různých prvků, názorů, směrů – například v mytologii (kulturní hrdinové), kulturologii (míšení znaků různých kultur), religionistice (míšení a splývání různých náboženství nebo jejich jednotlivých fenoménů – božstva, svátky, mučedníci, svatí apod.) (Jaroslav Malina)

synostosis, viz synostóza.

synostóza, synostosis, srůst kostí. Druh spojení kostí, například švů u dospělého na lebce. (Ladislava Horáčková)

synovia, kloubní maz. (Ladislava Horáčková)

systém, soubor objektů, vzájemně spojených tak, že v určitých kontextech, přičemž ve vztazích, podstatných pro danou kategorii kontextů, vystupují v jednotě – jako celek, vyznačující se vlastnostmi, které žádný z objektů samostatně nemá. Zdá se, že tato definice počítá se všemi eventuálními situacemi, v nichž se používá termín „systém“, vyřazuje ty objekty a soubory, v jejichž případě není zvykem tento termín používat. Pro terminologickou praxi v těch či oněch výzkumech je tato definice příliš široká a vyžaduje specifikaci v závislosti na specifice kontextů a na vztazích tvořících systém a zájímavých badatele. V systematické se termínem systém rozumí hierarchická uspořádanost (rozmístění a vícestupňové seskupení podle shod), v mechanice je to dynamický systém, v systémovém přístupu to je organický systém (vyznačující se samovývojem, s řídicími bloky, s nevratnou transformací

prvků atd.). V *archeologii figurují statické systémy – uspořádávání (v archeologické systematice na základě shod tvarů, v chronologii a kartografii na základě shodných souřadnic) a dále konvenčně-dynamické systémy (v evoluční a kulturně-historické typologii to jsou typologické řady, archeologické kultury). (Jaroslav Malina)

systém konvenčně-dynamický, viz konvenčně-dynamický systém.

systematika, uspořádání diskrétního hromadného materiálu (souboru objektů) určité konkrétní oblasti, kterou se zabývá určitý vědní obor. Jeho cílem je ulehčit přehlednost velkých objemů materiálu, zajistit stručný popis objektů a snadnou identifikaci názvu objektů s jejich charakteristikami; také odpovídající odvětví této vědy. Je založeno na rozdělení celého souboru objektů podle jednotného hierarchicky uspořádaného systému na základě schématu logického stromu nebo mnohokrát rozdělené police. V souladu s úkolem metodikou rozdělení může být pouze taxonomická klasifikace (analytická by nezajistila stručnost). Pokud jde o volbu mezi umělou a přirozenou klasifikací v případech, kdy v materiálu není jednotný a jednoduchý přirozený systém, volba jednoduše není; je-li v materiálu takový systém a badatelé se alespoň domnívají, že se tam vyskytuje, ukazuje se, že jde o ideál, o který se v systematice snaží, neboť slibuje nejorganičtější, objektivně podložený a jednotný systém. V biologii je takovým ideálem evoluční genetická klasifikace.

Ale systematika, tedy úkol snadné identifikace, vyžaduje oporu v snadno rozpoznávaných, rozeznatelných pozorovatelných vnějších vlastnostech. Kromě toho systematika musí předbíhat jiné vědní obory při zkoumání nových souborů materiálu ještě s nezjištěnými strukturními vztahy. Proto se nezřídka musí spokojit s umělou klasifikací, avšak zvolenou (z množství možných) tak, aby se co nejvíce blížila k přirozené.

Důležitou složkou jakékoliv systematiky je nomenklatura – systém uspořádaných, uvedených do shody a společně závislých názvů pro okénka klasifikace, která je základem dané systematiky. Systematika je základem pro rozvoj srovnávací morfologie, evoluční *typologie a jiných vědních oborů. (Jaroslav Malina)

systematika archeologická, viz archeologická systematika.

systémový přístup, teoreticky zdůvodněný soubor principů a metod zkoumání jakýchkoliv organických systémů (v biologii, antropologii, ekonomice, politice atd.) z hlediska jejich vlastností, které jsou charakteristické pro ně všechny, a pouze pro ně všechny. Jedná se o odhalení podmínek, příčin a mechanismu samočinného vzniku, stálosti a samovývoje těchto systémů, zjištění zákonů jejich vnitřního uspořádání a vzájemného působení s prostředím, určení rozsahu jejich existence a perspektiv transformace. V míře, v jaké v počátečních etapách historie působily organické systémy, je systémový přístup použitelný v *prehistorii, ale nikoliv v *archeologii: systémy, které jsou archeologií zkoumány, nepatří k organickým. Avšak protože v konvenčně-dynamickém systému *archeologické kultury se odrážejí, i když útržkovitě a transformovaně stavy dávných organických systémů, mají některé jednotlivé principy a metody systémového přístupu význam pro chápání archeologického materiálu, jsou aplikovatelné pro jeho studium. (Jaroslav Malina)

systémy sociokulturní, viz sociokulturní systémy.

Szeleta, Maďarsko, jeskyně v Bukových horách, zřejmě přechodné lovecké tábořiště, eponymní naleziště szeletienu ve dvou vrstvách, s daty kolem 40 000 a 30 000 let.

szeletien (podle jeskyně Szeleta, Bukové hory, Maďarsko), přechodná kultura mezi středním a mladým paleolitem, s centrem v Karpatské kotlině, na Moravě a ve Slezsku (s pravděpodobnými průniky dále na Balkán, do Čech a podél Dunaje do jižního Německa). Nejstarší data z Maďarska přesahují 40 000 let (Szeleta, spodní vrstva), avšak většina dat ze Slovenska (Čertova Pec), Moravy (Vedrovice V) a Slezska (Dzierzysław, svrchní vrstva) se koncentruje do doby tvorby interpleniglaciální půdy před 38 000 lety (hengelo).

Technologicky je příznačná úštěpová i čepelová technika, a to spíše z nepravidelných typů jader; zejména pak charakteristická je plošná retuš, která často formuje nejen povrch

typických listovitých hrotů, ale i dalších nástrojů. Kvantitativně dominují drasidla středopaleolitického charakteru, obvykle následovaná škrabadly, rydly, retušovanými čepelemi a vruby. Fyzický vzhled tvůrce této přechodné kultury není znám, teoreticky to mohli být ještě poslední neandertálci (vztah k lokálnímu micoquienu). (Jiří A. Svoboda)

šwiderien, pozdně paleolitická kultura v severovýchodní části Evropy (viz okruh industrií s hroty s řapem). (Jiří A. Svoboda)

Šalomoun (961–922 př. n. l.), hebrejsky Šelómó, syn krále Davida, židovský král asi od roku 973. Nejvýznamnější vládce Izraele z doby sjednoceného království, stavitel jeruzalémského chrámu a pravděpodobně i autor částí některých literárních skladeb *Starého zákona* (*Píseň písní, Přísloví, Kazatel* [?]). Upevnil a rozšířil Davidovo království, uzavřel spojenectví s tyrským králem Hiramem, setkal se s královnou ze Sábý. Do dějin vešel jako moudrý vládce. (Blahoslav Hruška)

Šámalová Iveta (13. 3. 1977, Plzeň), Mgr., antropoložka, absolventka magisterského studijního programu oboru antropologie na Katedře antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně. Diplomová práce: *Hodnocení charakteristik postkranálního skeletu jedinců z mladohradištního pohřebiště Uherské Hradiště–Sady* (2004), vedoucí práce: Doc. RNDr. Eva Drozdova, PhD. V současnosti dokončuje doktorské studium na Katedře antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně. Téma disertační práce: *Sociální aspekty výšky postavy*. Kontakt: Mgr. Iveta Šámalová, Katedra antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně, Vinařská 5, 603 00 Brno, e-mail: atevi@sci.muni.cz. (Iveta Šámalová)

šaman, kouzelník, léčitel a věstec domněle nadaný schopností komunikovat s nadpřirozenými silami a ovlivňovat dění v lidském světě. (Jaroslav Malina)

šamanismus, náboženská víra v *šamany a jejich úlohu jako prostředníků mezi nadpřirozenými silami. Rozšířen zejména mezi etniky severní Asie (například na Sibíři) a u původních obyvatel Severní Ameriky (Eskymáci, indiáni), ale jeho počátky se důvodně předpokládají již v nejstarších obdobích prehistorie. (Jaroslav Malina)

šan, jeden z mnoha typů rituálních obětí prováděný ve starověké Číně, určený k ovlivnění nadpřirozených sil. (Jaroslav Malina)

Šang (1751–1028 př. n. l.), čínská dynastie; vytvořila první pevnější státní útvar ve starověké Číně; od roku 1398 př. n. l.; po přenesení hlavního města do oblasti dnešního města *An-jangu bývá nazývána *Jin. (Jaroslav Malina)

Šang Jang (známý též jako Kung-sun Jang nebo Wej Jang, případně jako vévoda z Šangu) (asi 390–338 př. n. l.), čínský filozof legistické orientace a hlavní ministr ve státu *Čchin, kde prosadil legistické státoprávní uspořádání; patrně je autorem legistického spisu **Šang-t'ün šu* (*Kniha vévody z Šangu*). (Jaroslav Malina)

Šang-t'ün šu (*Kniha vévody z Šangu*), legistický spis ze 4. století př. n. l., jehož autorem je patrně čchinský hlavní ministr *Šang Jang. (Jaroslav Malina)

Šanidar, Irák. Kosterní pozůstatky 9 neandertálců (7 dospělých, 2 děti) pocházejí z různých vrstev této jeskyně a člení se do dvou hlavních chronologických skupin. Ve starší skupině (minimálně 60 tisíc let) byl nalezen muž (Sh 4) uložený přes dvě ženy (Sh 6 a 8), pod nimiž bylo dítě (Sh 9). Mladší skupina (Sh 1, 3, 5) je datována radiokarbonovou metodou před 46 tisíc let. Podle pylové analýzy mohl být hrob muže záměrně zasypán květy. (Jiří A. Svoboda)

šao-šu min-cu („málo četný národ“), souhrnné označení příslušníků nechanských minoritních národů, národností a etnických skupin v ČLR. (Jaroslav Malina)

šarí'a, islámský zákon. (Jaroslav Malina)

šedesátkový cyklus (též šedesátiletý cyklus), tradiční způsob čínského měření času, spočívající v kombinování deseti znaků pro „nebeské kmeny“ (tchien-kan) s dvanácti znaky pro „pozemské větve“ (ti-č'). (Josef Kolmaš)

Šedivý Vladimír (7. 4. 1948, Praha), RNDr., CSc., antropolog a ergonom, pedagogický pracovník (na částečný úvazek) *Katedry antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně a Ústavu lesnické a dřevařské techniky Lesnické a dřevařské fakulty Mendelovy zemědělské a lesnické univerzity v Brně; externě vyučuje na Filozofické fakultě Masarykovy univerzity v Brně a na Fakultě výtvarných umění Vysokého učení technického v Brně. Odborně je zaměřen na růst (školáci, dospělí i senioři), na dermatoglyfiku klinickou (Langdon-Downův syndrom, transsexuálové) a etnickou (australská a česká populace), dále se zabývá etnickou problematikou Cikánů (Romů), kulturní antropologií, zejména divadelní, ekologií člověka (vliv faktorů životního prostředí na růst a environmentální vědomí) a metodologií vědy. V ergonomii se zabývá antropometrickou standardizací (plynové masky, školní stoly a židle), rozměrovou problematikou strojů a pracovišť (invalidů, textilních šiček a lesních dělníků), zátěží polohovou a pohybovou (svalové síly) a teorií ergonomie. Kontakt: RNDr. Vladimír Šedivý, CSc., Ústav lesnické a dřevařské techniky Lesnické a dřevařské fakulty Mendelovy zemědělské a lesnické univerzity, Zemědělská 3, 613 00 Brno, telefon: 545 134 151, e-mail: sedivy@mendelu.cz. (Vladimír Šedivý)

Šen-ning („Božský rolník“) (2737–2697 př. n. l.), legendární vládce v počátcích čínského starověku. (Jaroslav Malina)

Šest dynastií, historiografické označení údobí v letech 222–589 n. l. tvořeného dynastiemi Wu z období *Tři říši, Východní Ťin a dále dynastiemi Sung, Čchi, Liang a Čchen z Jižních dynastií (*Jižní a Severní dynastie); jsou to dynastie vládnoucí v době politické roztržičnosti Číny. (Jaroslav Malina)

Šest králů, souhrnné označení vládců šesti států, kteří byli v době *Válčících států rivaly státu *Čchin. (Jaroslav Malina)

Šest států (Čao, Čchi, Čchu, Chan, Jen, Wej), státy vzdorující *Čchinům v době *Válčících států. (Jaroslav Malina)

Šestero taktik, viz Liou tchao.

šesticel slabik, respektive šestislabičná modlitba, v tibetském buddhismu velmi oblíbená mantra *Óm, mani padmé, húm* (vyslov Óm, mani páme, húm, „Óm, Klenote v lotosu, húm!“), jíž je vzýván o pomoc bódhisattva Avalókitéšvara, hlavní patron Tibetu. (Josef Kolmaš)

Š' chuang-ti („První svrchovaný císař“), titul zavedený v době dynastie *Čchin pro vládcu *Podnebesí. (Jaroslav Malina)

šíté, muslimská sekta, podle níž jedině Alí ibn Abí Tálib, čtvrtý chalífa v irácké Kúfě (656–661), a jeho potomci mají právo na vedení muslimské obce. Dělí se do mnoha frakcí a mezi muslimy mají jednoznačnou početní převahu (viz sunnité). (Jaroslav Malina)

šimpanz, africký lidoop, který je zoology dělen do dvou druhů: *Pan troglodydes*, *Pan paniscus* (bonobo). (Václav Vančata)

šindžú, násobná sebevražda, zpravidla dvojí. Tento obyčej souvisí s kolektivním vědomím v Japonsku a silně vypěstovaným pocitem sounáležitosti v komunitě. Existují dva druhy šindžú, *džóši šindži* – sebevražda mileneckého páru, ať heterosexuálního, nebo homosexuálního, a *ikka šindžú* – rodinná sebevražda. Zejména milenecká sebevražda není zcela ojedinělá dodnes. (Klára Macúchová)

Šipka a Čertova díra, Štramberk, jeskyně s paleontologickými, antropologickými a archeologickými nálezy. Obě jeskyně, Šipku i Čertovu díru, prozkoumal Karel J. Maška z podstatné části už na sklonku minulého století a pozdější práce se zaměřovaly pouze na rekonstrukci a revizi profilů (Josef Bayer, Jiří Kukla, František Prošek), zpracování kamenné industrie (Karel Absolon, Karel Valoch), fauny (Rudolf Musil) a publikaci neandertálské čelisti ze Šipky (Jan Jelínek, Emanuel Vlček). Nyní je Čertova díra odtěžena, zatímco Šipka stále existuje (440 m n. m.), ovšem archeologické souvrství je zřejmě zcela vyklizeno. Rekonstrukce profilu ukazuje, že pod holocenní vrstvou v obou jeskyních ležela sprašová poloha s vápencovou sutí, v jejíž svrchní části probíhal horizont magdalénienu, a ve spodní

části byly kulturně neurčitelné artefakty. V podloží zachytil Maška komplex hlín s moustériem, které lze členit do dvou až tří poloh. Na bázi ležely slíny, písky, sterilní hlíny a vápencové podloží. Moustérská industrie je vyrobena převážně z místního rohovce, s několika artefakty z pazourku, křemene a radiolaritu. Nejdůležitější nález představuje neandertálská dětská čelist objevená K. J. Maškou v roce 1880. (Jiří A. Svoboda)

Šiva („příznivý“), jeden z nejmocnějších a nejuctívanějších bohů hinduistického panteonu, ztělesnění zhoubných a ničivých kosmických sil, ale zároveň bůh plodnosti a obrody, jejíž symbol tvoří jeho „vždy vztyčený, vždy ztopořený“ úd (*lingam*, viz). (Jan Filipický)

Školní antropologicko-archeologický výzkum pravěkého a slovanského pohřebiště v Divákách (u Hustopečí) Katedry antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně, dvoutýdenní až třítydenní terénní výzkum *Katedry antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně probíhající ve spolupráci s *Ústavem archeologické památkové péče Brno každoročně od roku 2000, při němž jsou studenti oboru antropologie školeni v celé vědecko-výzkumné proceduře: prospekce a zaměření naleziště, exkavace kosterních pozůstatků a artefaktů, jejich písemná, měřičská a fotografická dokumentace, rekonstrukce objevených památek, analýzy nalezeného materiálu až po celostní explanaci a publikování výsledků – z hlediska interdisciplinárního prolnutí *biologicko-socio-kulturní antropologie s dalšími disciplínami přírodovědnými a humanitními. Na prozkoumané ploše byly dosud objeveny: depot sestávající ze tří nádobek kultury zvoncovitých pohárů, hrob únětické kultury starší doby bronzové, dva žárové hroby velatické kultury mladší doby bronzové a několik desítek kostrových hrobů ze střední a mladší doby hradištní. Ve středohradištních hrobech (z nichž dva byly výklenkové) se našly nádoby, náušnice, sekerka a další předměty. Mladohradištní hroby obsahovaly především mince ve funkci obolu mrtvých, esovité záušnice a nožíky. Vedoucím výzkumu je Josef *Unger. (Josef Unger)

škrabadlo (anglicky *end-scrapers*, francouzsky *grattoir*, německy *Kratzer*), nástroj na čepeli s charakteristickou, většinou obloukovitě retušovanou hlavicí. Masivní (kýlovité, vyčnělé) tvary indikují aurignacien. (Jiří A. Svoboda)

škrkavka (například *Ascaris lumbricoides*), jeden z parazitů žijící v tenkém střevě. (Ladislava Horáčková)

Š'-kuo („Deset států“, 907–979), období, kdy po pádu *Tchangů panovaly v jižní Číně paralelně s *Pěti dynastiemi (Wu-taj) na severu dynastie Wu, Čchu, Min, Wu-jüe, Dřívější Šu, Pozdější Šu, Jižní Tchang, Jižní Chan, Severní Chan a Jižní Pching. Ortodoxní čínská historiografie je neřadí do seznamu oficiálních dynastií. (Josef Kolmaš)

Škvařilová Božena (4. 9. 1941, Štěpánov), docentka RNDr., CSc., absolventka Přírodovědecké fakulty Univerzity Karlovy v Praze, antropoložka, kurátorka (od roku 1993) *Hrdličkova muzea člověka Univerzity Karlovy v Praze. Pedagogická činnost zahrnovala přednášky na Přírodovědecké fakultě Univerzity Karlovy v Praze, nyní na Fakultě humanitních studií Univerzity Karlovy v Praze v oblasti fyzické a obecné antropologie, vedení magisterských a doktorandských prací. Odborná publikační činnost je soustředěna na fyzickou, etnickou, klinickou a ergonomickou antropologii, která vychází z vlastních výzkumů ve spolupráci s lékařskými pracovišti, Akademií věd České republiky a Kriminologickým ústavem Praha. Práce jsou publikovány v našich i zahraničních časopisech (*Acta Chirurgiae Plasticae*, *Acta Univ. Carol.*, *American Journal of Physical Anthropology*, *Anthropologie*, *Cleft Palate Craniofac.*, *Journal of Craniofac. Genet. Dev. Biol.* aj.); jsou zaměřeny na problematiku růstu a vývoje horní končetiny, obličeje, interkraniální vztahy, vliv fyzické zátěže na utváření ruky, vrozené vady a hodnocení asymetrií s využitím pro klinickou praxi. V Hrdličkově muzeu člověka založila za podpory Fakulty humanitních studií Univerzity Karlovy v Praze a Univerzity v Leidenu traseologickou laboratoř. Od roku 1999 je hlavním organizátorem Memoriálu profesora Jindřicha *Matiegky, který se koná v tříletých intervalech pod záštitou Univerzity Karlovy a města Mělník; přednášky jsou vydávány ve

Sborníku Hrdličkova muzea člověka Univerzity Karlovy, který obsahuje rovněž sociokulturní témata. Kontakt: Doc. RNDr. Božena Škvařilová, CSc., Hrdličkovo muzeum člověka Univerzity Karlovy v Praze, Viničná 7, 128 44 Praha 2, e-mail: hmc@natur.cuni.cz. (Božena Škvařilová)

šlechtný člověk, viz t'ün-c'.

Š'-liou kuo („Šestnáct států“, 304–439), období, kdy na čínském severozápadě vládly nechanské dynastické rody Hunů, Sien-pejů, Tiů, Čchiangů a dalších. Období není čínskou historiografií zahrnováno do oficiálního seznamu dynastií. (Josef Kolmaš)

Šmahel Zbyněk (21. 2. 1946, Mladá Boleslav), profesor RNDr., CSc., biologický antropolog, profesor antropologie a vedoucí *Katedry antropologie a genetiky člověka Přírodovědecké fakulty Univerzity Karlovy v Praze a předseda celouniverzitní oborové rady postgraduálního studia Antropologie a fakultní oborové rady Antropologie a genetika člověka. Vystudoval antropologii na Přírodovědecké fakultě Univerzity Karlovy v Praze (1963–1968). V roce 1969 na téže fakultě obhájil rigorózní doktorskou práci, v roce 1979 kandidátskou disertační práci a v roce 1997 se zde habilitoval. Profesorem byl jmenován v roce 2003, na základě řízení na Univerzitě Palackého v Olomouci (2002). Do roku 1994 pracoval v Akademii věd, od této doby na Přírodovědecké fakultě Univerzity Karlovy. Je členem vědecké rady Biologické sekce Přírodovědecké fakulty Univerzity Karlovy, externím členem vědecké rady Fakulty humanitních studií Univerzity Karlovy a po tři období působil jako člen vědecké rady Ústavu experimentální medicíny AV ČR. Je místopředsedou redakční rady a výkonným redaktorem mezinárodního časopisu *Acta Chirurgiae Plasticae* (od 1993), členem komise pro morfologické obory a experimentální chirurgii GA ČR (od 2000) a členem redakční rady časopisu *Živa*. Přednáší paleoantropologii, ekologii člověka a auxologii, o které napsal učebnici (*Principy, teorie a metody auxologie*. Praha: Karolinum, 2001, 158 str.). Z titulu profesora je předsedou státních zkušebních komisi všech stupňů. Odborným zaměřením je klinický antropolog a morfolog. Věnuje se problematice kraniofaciálních malformací. Hlavním pracovním zaměřením je sledování kraniofaciálního růstu a vývoje a vzniku čelistních a ortodontických anomálií u obličejových rozštěpů za různých podmínek terapie s cílem definovat následky reparačních a korektivních zásahů, poznat možnosti i omezení léčby a terapeutické postupy optimalizovat. Výsledky rentgenometrických studií shrnul v monografii (Monograph on Craniofacial Growth and Development in Patients with Cleft Lip and/or Palate. *Acta Univ. Carol. – Biol.*, roč. 44, 2000, s. 1–72). Dosud publikoval více než 130 původních prací, z toho 30 jako hlavní autor v zahraničních impaktovaných časopisech (citační ohlas dle SCI 210). Pobýval v rozštěpových centrech ve Stockholmu, Göteborgu a Manchesteru. Spolupracoval s profesorem Mossem z Columbia University v New Yorku, v současnosti spolupracuje s Laboratoří kraniofaciální biologie (University of Los Angeles). Obdržené granty: 1992 grant ČSAV No. 73908, 1993 grant GA ČR No. 308/93/1102, 1996 grant GA ČR No. 308/96/0252, 1999 grant GA ČR No 304/99/ 0891 a v roce 2002 grant GA ČR No 304/02/1383. Současně byl či je garantem tří postdoktorandských grantů GA ČR. Získaná ocenění: diplom České společnosti stomatologické za přínos k rozvoji oboru (2000), 21st Century Award for Achievement in Science od International Biographical Centre Cambridge (2001), záznam biografie v Marquis Who's Who in the World (Millennium edition, 2000), záznamy v Dictionary of International Biography, Cambridge (29th ed. and 1st ed. Who's Who in the 21st Century) a v Great Minds of the 21st Century – Premier Edition of American Biographical Institute, zařazen do 1st and 2nd ed. 2000 Outstanding Intellectuals of the 21st Century (2001, 2002) a 1st ed. 2000 Outstanding Scholars of the 21st Century (IBC Cambridge, 2001). Kontakt: Prof. RNDr. Zbyněk Šmahel, CSc., Katedra antropologie a genetiky člověka Přírodovědecké fakulty Univerzity Karlovy v Praze, Viničná 7, 128 44 Praha 2, telefon: 221 951 614, e-mail smahel@natur.cuni.cz. (Zbyněk Šmahel)

šógun, zkratka z japonského termínu *sei i tai šógun*, což se překládá jako „velký generál na potlačení barbarů“. Jedná se o titul, který označoval nejvyšší vojenskou hodnost, později ve zkráceném znění šógun nejvyšší funkci ve vládě, vlastně vojenského panovníka, diktátora. (Klára Macúchová)

šógunát, systém vlády v Japonsku s vojenským vládcem v čele, který jako první zavedl rod *Mínamoto. (Klára Macúchová)

šok kulturní, viz kulturní šok.

šourek, viz skrotum.

Štefková Petra (10. 8. 1979, Vyškov), Mgr., antropoložka, absolventka magisterského studijního programu oboru antropologie na Katedře antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně. Diplomová práce: *Proměny pojetí sexuality a erotiky v euroamerické civilizaci ve 20. století v reálném životě, krásné literatuře a výtvarném umění* (2004), vedoucí práce: Prof. PhD. Jaroslav Malina, DrSc. V současnosti je doktorskou studentkou na Katedře antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně. Kontakt: Mgr. Petra Štefková, Katedra antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně, Vinařská 5, 603 00 Brno, telefon: 549 492 693, e-mail: pstefkova@yahoo.com. (Petra Štefková)

Šteigl Jan (10. 10. 1946, Prostějov), docent RNDr., CSc., antropolog, docent a vedoucí Katedry antropologie a zdravotní pedagogiky Pedagogické fakulty Univerzity Palackého v Olomouci, děkan Pedagogické fakulty Univerzity Palackého (1997–2003). Vysokoškolské vzdělání získal na Pedagogické fakultě Univerzity Palackého v Olomouci v roce 1969 – obor učitelství biologie, postgraduální studium z oboru antropologie absolvoval u prof. RNDr. Jaroslava *Suchého v roce 1973, v roce 1980 získal titul RNDr. na Přírodovědecké fakultě Univerzity Karlovy v Praze z oboru antropologie, CSc., na téže fakultě v roce 1989; docent na Pedagogické fakultě Univerzity Palackého v roce 1995. Člen vědecké rady Univerzity Palackého a její Pedagogické fakulty, vědeckých rad Pedagogické fakulty Ostravské univerzity, Pedagogické fakulty Univerzity Hradec Králové, Pedagogické fakulty Masarykovy univerzity v Brně; do roku 2002 člen vědecké rady Fakulty sociálních studií Ostravské univerzity. Člen oborové rady a školitel doktorského studijního programu oboru antropologie na Pedagogické fakultě Univerzity Palackého. Člen *České společnosti antropologické a hlavního výboru a předseda její olomoucké pobočky, člen Evropské antropologické asociace a řady dalších odborných společností. Spolupracuje s odborníky na univerzitách v Dánsku, Německu, Norsku, Polsku, Rakousku, Švédsku, Švýcarsku a ve Velké Británii. Pedagogicky se specializuje na antropologii v rámci profesního základu učitelství, fyzickou antropologii a antropologii pro učitele přírodopisu a biologie, aplikovanou antropologii, průmyslovou antropologii, ergonomii, zdravotní pedagogiku, integrální antropologii v návaznosti na koncepci učitelského vzdělávání. Hlavní oblast jeho odborného zájmu pod vlivem Jaroslava Suchého směřovala k antropologii dětí a mládeže z různých etnik a v oblasti aplikací se zaměřil na problematiku optimalizace fyzikálních faktorů dětského prostředí a na zdravotnickou prevenci. Zvláště se věnuje fyzické antropologii, somatometrii a problematice přesnosti měření, aplikované antropologii, integrální antropologii a antropologii pro učitele. V aplikacích důsledně sleduje oblasti zdravotnictví, školství a průmyslu. Spolupracuje s Výzkumným ústavem oděvním v Prostějově, Výzkumným ústavem školství a Ústavem bytové a oděvní kultury v Praze. Odpovědný řešitel projektů Fondu rozvoje vysokých škol v roce 1993 „Připravenost učitelů a studentů pedagogických fakult na plnění projektu střednědobé strategie obnovy a podpory zdraví“, v roce 1997 „Transformace pojetí antropologie pro současné potřeby výuky na vysoké škole – integrální antropologie“. V letech 1999–2004 spoluřešitel výzkumného záměru „Výzkum somatického a psychického stavu populace ČR s aplikacemi v antropagogice, pedagogické psychologii, klinické antropologii a ergonomii“. V publikovaných pracích se věnuje problematice propojení pedagogiky a

antropologie, antropologie a zdravotní vědy, využití antropologie v práci učitelů při soužití různých etnik, přínosu antropologie k objektivizaci hodnotového systému dnešního člověka, antropologie a techniky, antropologie a umění. V rámci katedry se podílí na pořádání každoročních konferencí s mezinárodní účastí s antropologickou tematikou, z nichž jsou pod jeho editorstvím vydávány monotematické sborníky. V roce 2003 mu byla udělena *Pamětní medaile dr. Aleše Hrdličky. Kontakt: Doc. RNDr. Jan Šteigl, CSc., Katedra antropologie a zdravotní vědy Pedagogické fakulty Univerzity Palackého v Olomouci, Žižkovo náměstí 5, 771 40 Olomouc, telefon: 585 635 512, e-mail: steigl@pdfnw.upol.cz. (Jan Šteigl)

Štěpánová Irena (8. 5. 1948, Příbram), docentka PhDr., CSc., etnografka a socioložka, docentka *Ústavu etnologie Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze. V letech 1966–1971 studovala na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze obor národopis – sociologie. Poté pracovala dva roky v muzeu v Táboře. V té době zároveň absolvovala postgraduální kurs muzeologie pro etnografy na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy a dokončila rigorózní práci. Od roku 1973 byla v interní aspirantuře na Katedře etnografie a folkloristiky Filozofické fakulty Univerzity Karlovy. Specializovala se na lidový oděv a dějiny oděvní kultury, lidovou výtvarnou tvorbu a muzeologii. V roce 1980 obhájila kandidátskou disertační práci *Lidový oděv na Benešovsku* (tiskem 1987). Zájem o širší kulturní a historický kontext vedl k prohloubení studia vztahu lidové a měšťanské kultury. Vyústěním byla série studií o inspiraci scénografií 19. století lidovými kroji a na ni navázaly další příspěvky, týkající se těchto svérázných aktivit v širším pohledu. Další její odborný zájem – orientace na historickou antropologii ženy – má podobnou genezi a byl podněten studií *Renata Tyršová a národopis* (1991). Následovaly další volně navazující příspěvky o Josefě Náprstkové (1992), Teréze Novákové (1993, společně s Blankou Svadbovou) a táborské sběratelce Marii Prunerové (1994). Zároveň se ukázalo, že toto téma koresponduje s odborným zájmem folkloristky docentky Ludmily *Sochorové; ve spolupráci s ní probíhá výběrová přednáška *Historická antropologie ženy*, která byla začleněna do celofakultní nabídky Centra pro studium rodu Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze. Ve spolupráci s Ludmilou Sochorovou a Milenou Seckou napsala monografii *Ženy rodiny Náprstkovy* (2001). Další dílčí studie tohoto zaměření vznikají v rámci Výzkumného záměru Filozofické fakulty Univerzity Karlovy *Vývoj společnosti českých zemí v kontextu evropských a světových dějin* – dílčí úkol *Žena v české společnosti 19. století*. Vedle drobnějších článků, například *Božena Němcová a české kroje* (*Literární archiv*, 2002, 2003), *Božena Němcová – svatba jako osud, svatba jako obřad* (*Česká literatura*, 2003), *Výstava ženských umění v Paříži 1892 a české intelektuálky* (2003), je hlavním výstupem dokončená monografie o Renatě Tyršové. Do výuky zařadila vedle zmíněné genderové problematiky specializační a diplomní seminář, vedení doktorandů a další výběrovou přednášku o lidové stravě v historickém a kulturním kontextu. Od roku 2001 externě vyučuje na Západočeské univerzitě v Plzni. Do let 1996–2002 se datuje její působení v hlavním výboru České národopisné společnosti. Nejvýznamnější pravidelné mezinárodní kontakty udržuje s Katedrou etnologie Jagellonské univerzity v Krakově. Knihy: *Lidový oděv v Čechách 19. století*. Skriptum. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1984. *Lidový oděv na Benešovsku*. Praha: Univerzita Karlova v Praze, 1987. *Lidový oděv v okolí Tábora*. Tábor: Husitské muzeum, 1995. *Mýtus národa aneb Národopisná výstava československá* (Brouček, Stanislav – Pargač, Jan – Sochorová, Ludmila – Štěpánová, Irena). Praha: Littera Bohemica, 1996. *Ženy rodiny Náprstkovy* (s Ludmilou Sochorovou a Milenou Seckou). Praha: Argo, 2001. Pro edici *Panorama biologické a sociokulturní antropologie napsala 23. svazek *Člověk a lidová kultura: Člověk a lidový oděv – lidový oděv v životě člověka*. Kontakt: Doc. PhDr. Irena Štěpánová, CSc., Ústav etnologie Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze, Celetná 20, 110 00 Praha 1, telefon: 224 243 694; e-mail: stepanova@centrum.cz. (Irena Štěpánová)

Š'-ti (*Zápisky historika*), encyklopedické dílo starověkého historika *S'-ma Čchieno o politických, hospodářských a kulturních dějinách Podnebesí od nejstarších dob až do počátku 1. století př. n. l. (Jaroslav Malina)

Š'-ting (*Knihy písní*), nejstarší a nejhodnotnější výbor čínské poezie 10. až 6. století př. n. l. odrážející též historické události oné doby; jeden z pěti kanonických spisů konfucianství. Podle tradice Konfucius* vybral z více než tři tisíc skladeb shromážděných z různých koutů Číny tři sta básní, které údajně obsahují morální naučení. Vlastní poezie *Knihy písní* v naprosté většině případů vykazuje řadu rysů společných lidové poezii celého světa; moralizující výklad byl doplněn až dodatečně v komentářích sepsaných za dynastie *Chan; milostná poezie existuje sice v Číně od starověku, nikdy však nepředstavovala dominantní žánr, snad jen s výjimkou poezie lidové. Na pozdější čínskou poezii měly největší vliv skladby zařazené v *Knize písní* do oddílu *Kuo-feng* („Mravy států“; překládáno též jako „Nápěvy států“). Zde jsou podle regionálního klíče seřazeny písně, jejichž nejčastějšími náměty jsou válka, lov, zemědělské práce a také láska a svatba. Celý oddíl začíná svatební písní, později spojovanou s osobou příkladného krále Wena. (Jaroslav Malina)

šu („umění vládnout“), součást staročínských státoprávních učen, zevrubně se jí zabýval zejména legistický filozof *Chan Fej-c'. (Jaroslav Malina)

Šu (221–263 n. l.), čínská dynastie. (Jaroslav Malina)

šúdrové, příslušníci čtvrtého, nejnižšího stavu v rámci tradiční hinduistické kastovní hierarchie. Jejich posláním bylo sloužit ostatním kastám, byli vyloučeni z účasti na náboženských obřadech, nesměli vlastnit majetek a jejich dotek byl tak znečišťující, že dokázal poskvřnit i nevyš očištnou vodu posvátné řeky Gangy. (Jan Filipický)

Šulgan-Taš a Jamazy-Taš, viz Kapová a Ignatijevská jeskyně. (Jiří A. Svoboda)

Šungové (asi 183–73 př. n. l.), staroindická bráhmanská dynastie; vystřídala vládnoucí rod Maurjů a ovládala území západního Bengálska, Bihár, Ágru, Avadh a Mathuru. (Jan Filipický)

šúnjatá, prázdno, prázdnota. Základní filozofická koncepce mahájánového buddhismu.

Prázdnota představuje negaci bytí sama od sebe, ničím nepodmíněného, na ničem nezávislého, vytrženého ze své zákonité souvislosti, a připouští existenci toliko podmíněnou či odvislou od existence jiné. (Josef Kolmaš)

Šu-ťing (*Knihy dokumentů*, případně *Klasická kniha dokumentů* nebo též *Knihy historie*), nejstarší spis o čínské historii, mnohokrát v minulosti tendenčně redigovaný, takže jeho dnešní text je zhruba z poloviny nespolehlivý; první varianty vznikly v první polovině 1. tisíciletí př. n. l. (Jaroslav Malina)

šu-žen („prostý člověk“), označení obyvatel *Podnebesí, kteří tvořili nejnižší a nejchudší společenskou vrstvu. (Jaroslav Malina)

Švédův stůl, Ochoz, okres Brno-venkov; výplň této velké jeskyně v jižní části Moravského krasu (v nadmořské výšce 335 m) a početné nálezy pleistocenní fauny zkoumal nejprve Martin Kříž. Skutečně věhlasnou se však lokalita stala až poté, kdy tu student Karl Kubasek objevil neandertálskou dolní čelist a Anton Rzehak ji uvedl do literatury. Čelist ležela ve vrstvě spolu s faunou, avšak žádné artefakty se tehdy nenašly. Později o významu i o skutečném stáří tohoto objevu několikrát diskutovali Martin Kříž, Jan Skutil, Karl Schirmeisen a další autoři. Středopaleolitické stáří podstatné části výplně potvrdil až systematický výzkum Bohuslava Klímy a následné průzkumné akce Jaromíra Vaňury. Profily jeskynní výplně sestávají z holocenních hlín a travertinů, pod nimi leží würmská spraš s mladým paleolitem (magdalénien a pravděpodobně i počátek mladého paleolitu). Následuje komplex hnědavých hlín, půdních sedimentů a sutí s artefakty moustérienu ve své nejvyšší části. Bází profilu tvoří okrová zemina, pravděpodobně interglaciální. Artefakty středního paleolitu, převážně z křemene, křemence a rohovce, jsou ve Švédově stole vzácné. Bohatá fauna časného würmu ve své většině nesouvisí s lidským osídlením. (Jiří A. Svoboda)

tabernakl, baldachynový přístřešek na sloupech nad náhrobkem. (Josef Unger)

tabes dorsalis, onemocnění centrálního nervového systému, zejména míchy, které je součástí třetího stadia syfilis. (Ladislava Horáčková)

tabu, ...

Tabun, Izrael. Skelet třicetileté neandertálské ženy, zřejmě z vrstvy Tabun C, ale může jít o zahloubení z úrovně Tabun B. Vrstva C je datována pomocí ESR na 102–119 tisíc let, vrstva B na 86–103 tisíce let. Další lidské kosti a fragmenty byly získány z vrstev B, C a E. (Jiří A. Svoboda)

ta-c'-pao, v době „kulturní revoluce“ plakáty či noviny psané velkými znaky. (Josef Kolmaš)

Ta Čchin („Velcí Čchinové“), staročínské jméno pro Římskou říši. (Josef Kolmaš)

Ta Čching („Velká čistá“, 1636–1643), mandžuská dynastie v severovýchodní Číně, předchůdkyně dynastie Čching. (Josef Kolmaš)

ta-čuan („velká pečeť“), čouské písmo užívané Čchiny, jež se stalo základem pro reformu čínského písma v době Prvního svrchovaného císaře Čchinů. (Jaroslav Malina)

tafograf, popisovač hrobů. (Josef Unger)

tafonomický, posmrtný. (Ladislava Horáčková)

tafonomie, obor zkoumající procesy, které působí na organismus po smrti a vedou k jeho fosilizaci. (Jaroslav Malina)

tafonomie archeologická, viz archeologická tafonomie.

Tahuantinsuyu, „Země čtyř částí“, oficiální název inckého státu. (Oldřich Kašpar)

ta-jao-t'in („velký skok vpřed“), hnutí zahájené v Číně v roce 1958, znamenající extrémní zatížení čínského hospodářství, jakož i fyzických a psychických sil celého národa. (Josef Kolmaš)

taktilní fáze, fáze párování, při které již dochází k výměně dotekových podnětů mezi partnery. (Jaroslav Zvěřina)

talipes, vrozené chybné postavení nohy v kloubu hlezenním. (Ladislava Horáčková)

tanatologie (z řeckého *Thanatos*, „bůh smrti), interdisciplinární vědní obor o smrti a souvisejících fenoménech zasahující do filozofie, antropologie, medicíny, psychologie, sociologie, práva, historie aj. (Josef Unger)

Tandžur, druhá část tibetského buddhistického kánonu, obsahující na 3400 hlavně výkladových děl. Viz též Kandžur. (Josef Kolmaš)

Tangun, mytický korejský panovník, syn nebeského vládce a medvědice. Podle legendy založil stát Čoson v roce 2333 př. n. l. (Miriam Löwensteinová)

tantra (v sanskrtu „tkalcovský stav, osnova; učení, pojednání“), pojmenování posvátných buddhistických textů pozdější provenience pojednávajících ponejvíce o erotice, filozofii, okultismu, mysticismu, magii, rituálu, etice a podobně. (Jaroslav Malina)

Tao („Cesta“), základní pojem čínské filozofie, zejména taoistické, vyjadřující prazáklad a smysl všeho. (Jaroslav Malina)

taoismus, souhrnný pojem pro dva proudy čínské filozofie a náboženství – filozofický a religiózní taoismus, který má řadu škol. V případě religiózního taoismu se jedná o mystické učení, které je soustředěno kolem pojmu *tao* („cesta“) a *wu-wej* („nezasahování“, „nejednání“). Ústředním bodem mnoha taoistických škol je usilování o nesmrtelnost. Nejvýznamnějším dílem filozofického taoismu je spis *Tao-te-t'ing* (*O tao a ctnosti*), který je připisován mistru Lao-c' (6. století př. n. l.). Tao je zde považováno za zdroj všeho bytí, je bezejmenné a nepojmenovatelné.

Tao-te-t'ing (*O Cestě a ctnosti* nebo *O Tao a ctnosti*), nejvýznamnější spis filozofického taoismu, který je připisován mistru Lao-c' (6. století př. n. l.). (Jaroslav Malina)

Taraskové, předkolumbovské indiánské etnikum obývající dnešní mexický stát Michoacán. (Oldřich Kašpar)

tasemnice, červ parazitující v trávicím traktu, který způsobuje trávicí potíže (například *Taenia solia*, *Taenia saginata*). Do organismu vniká požitím infikovaného nedostatečně tepelně zpracovaného masa. Rada tasemnic dosahuje délky až několika metrů. (Ladislava Horáčková)

Tattersall Ian (1945), americký paleoantropolog, primatolog a evoluční biolog, člen *National Academy of Science of USA*. Spolu se Stephenem J. Gouldem a Nielsem Eldregem se podílel na vypracování a rozvíjení teorie přerušovaných rovnováh (punctuated equilibria theory). Pracuje jako kurátor antropologického oddělení American Museum of Natural History (AMNH) v New Yorku a jako profesor antropologie na Columbia University. Své odborné aktivity dělí mezi primatologii, evoluční antropologii a paleoantropologii. V oblasti primatologie se věnuje především ekologii a systematice lemurů na Madagaskaru, byl po něm pojmenován dokonce jeden druh sifak. Vedle toho se intenzivně věnuje výzkumu fylogeneze a systematiky *hominidů a evolučním procesům ve vývoji rodu **Homo*. Je zastáncem teorie vytěsnění (replacement theory) a tvrdí, že neandertálci byli samostatným druhem člověka **Homo neanderthalensis*, druhem s lidskými vlastnostmi, který byl ekologicky vytěsněn anatomicky moderním člověkem – jednak kvůli ekologickým a klimatickým změnám ve svrchním pleistocénu, jednak kvůli vyšší technologické, sociální a kulturní úrovni anatomicky moderního člověka. Publikoval řadu monografií a vědecko-naučných knih, například: *The Primates of Madagascar* (1982), *The Human Odyssey: Four Million Years of Human Evolution* (1993), *The Last Neanderthal: The Rise, Success and Mysterious Extinction of Our Closest Human Relatives* (1995), *The Fossil Trail: How We Know What We Think We Know about Human Evolution* (1995), *Becoming Human: Evolution and Human Uniqueness* (1998), *The Monkey in the Mirror: Essays on the Science of What Makes Us Human* (2002); Tattersall – Schwartz, *Extinct Humans* (2000); Tattersall – Johanson, *The Human Odyssey: Four Million Years of Human Evolution* (2001); Schwartz – Tattersall, *The Human Fossil Record, vol. 1: Terminology, and Craniodental Morphology of Genus Homo (Europe)* (2002); Schwartz – Tattersall, *The Human Fossil Record, vol. 2: Craniodental Morphology of Genus Homo (Africa and Asia)* (2003). Je uznávaným komentátorem a popularizátorem vědy. Jako vedoucí antropologického oddělení AMNH zorganizoval čtyři velmi úspěšné výstavy. (Václav Vančata)

taubachien (podle lokality Taubach, střední Německo), středoevropská industrie středního paleolitu, nacházející se nejčastěji při vývěrech minerálních pramenů, kde se utvářel travertín (Německo, Slovensko, Maďarsko); na Moravě se objevuje v terestrických sedimentech jeskyně Kůlny a v Předmostí (zde opět v blízkosti minerálních pramenů). Stratigraficky spadá taubachien do posledního, eemského interglaciálu (PK III), jeho vývoj pokračoval do počátečních fází würmského glaciálu. Absolutní datování se pohybuje mezi 130 000 až 80 000 lety (Karpatská kotlina) a 117 000 až 104 000 lety (Durynsko). Industrie, nápadně drobných rozměrů, využívají nejbližších surovin bez ohledu na nižší kvalitu (například křemen). Převažují drasadla, vruby, zoubkované nástroje, v menšině jsou mladopaleolitické typy (škrabadla, někdy vysoká, atypická rydla a vrtáky). V Karpatské kotlině se širě projevila technika plošné retuše, zejména na listovitých hrotech, zatímco v Durynsku, například v Taubachu, se zase prosazují prvky levalloiské techniky; v moravských industriích (Kůlna, Předmostí) se obě techniky prolínají. Tvůrcem kultury je neandertálec, *Homo sapiens neanderthalensis*. (Jiří A. Svoboda)

tawenkchouská kultura, mladoneolitická až pozdně neolitická kultura nazvaná podle eponymní lokality Tawen-kchou v provincii Šan-tung v severovýchodní Číně; rozvíjela se od 4. tisíciletí do poloviny 3. tisíciletí př. n. l. v severní Číně (zejména v oblastech kolem Žluté řeky) a plynule přerostla do *lungšanské kultury. Obě kultury představují již diferencovanou, hierarchicky uspořádanou společnost, což se projevilo i v pohřebním rituálu zavedením *„systému vnějších a vnitřních rakví“ a rozdílů ve velikosti hrobových jam, v kvantitě, kvalitě a struktuře hrobové výbavy. V rámci obou kultur se zformovaly socioekonomické a politické

systemy, z nichž vyrostly první státní útvary v celém regionu kolem *Žluté řeky. (Jaroslav Malina)

TDF (Testis Determining Factor), genetická informace uložená na Y chromozomu, která reguluje vývoj varlat, mužských gonád. (Jaroslav Zvěřina)

te („ctnost“), mystická síla panovníkova. (Josef Kolmaš)

Tehuacán, předkolumbovské město na Mexické náhorní plošině ve státě Puebla. V této oblasti v Tehuacánském údolí je doložen kontinuální vývoj od lovu a sběračství k zemědělství snad již v 7. tisíciletí př. n. l. (Oldřich Kašpar)

technika, od řeckého pojmu *techné* s významy dovednost (umění) nejen v řemeslech, ale i v umění, lékařství apod.; později byl pojem technika zúžen na nástroje, k nimž v novověku přibýly stroje a ve 20. století automatizace a computerizace; tento vývoj přinesl i nezamýšlené rizikové důsledky pro člověka, společnost, přírodu. (Jiří Sedlák)

technologický proces, průběh výroby rekonstruovatelný v archeologickém materiálu z jednoho nálezového celku či časového horizontu. (Jaroslav Malina – Jiří A. Svoboda)

technologický vývoj, promítnutí výsledků jednotlivých technologických analýz do hlubšího chronologického rámce. (Jaroslav Malina – Jiří A. Svoboda)

technologie, výrobní postup při zpracování surovin, jmenovitě kamene, kosti a dalších organických materiálů. Rekonstrukcí technologií se zabývá technologická analýza, a to s přispěním metod archeologické analýzy (experimentální archeologie, etnoarcheologie). (Jaroslav Malina – Jiří A. Svoboda)

tělesná kultura, úroveň poznatků, činností a zvyklostí v dané společnosti, souvisejících s pěstováním těla a se všestrannou péčí o tělesný rozvoj člověka; zahrnuje tělesnou výchovu (tělocvik), sport a pohybovou rekreaci; tvoří jednotu s kulturou duchovní už od antiky (ideál kalokagathie, tj. člověka krásného tělesně a dobrého duchovně). (Jiří Sedlák)

tělovýchovná antropologie, viz funkční antropologie. (Jaroslav Malina)

témata kulturní, viz kulturní témata.

Teng Siao-pching (1904–1997), dlouholetý generální tajemník ÚV KS Číny, hlavní architekt politických a ekonomických přeměn v ČLR v 80. a 90. letech. (Josef Kolmaš)

tenkohlavec bičíkovitý (*Trichiuris trichiura*), hlíst, parazitující v tlustém střevě. (Ladislava Horáčková)

Tenochkové, viz Mexikové.

Tenochtitlán, hlavní město říše Aztéků založené na slaném jezeře Texcoco v roce 1325, rozkládající se na území dnešního hlavního mexického města Ciudad de México. Bylo to ostrovní město protkané sítí kanálů a mělo až 100 000 obyvatel. V roce 1521 je zničil Hernán Cortés. (Oldřich Kašpar)

teoretická antropologie, subdisciplína antropologie zabývající se zkoumáním a vytvářením pojmosloví, teorie a metodologie výzkumné procedury oboru. (Jaroslav Malina)

teoretická archeologie, subdisciplína archeologie, zabývající se teoretickými výzkumy. V jejich středu se nachází *obecná teorie archeologie. Na základě obecné teorie se v tomto odvětví formují (nebo začleňují do rámce obecné teorie) dílčí archeologické teorie, které poskytují teoretickou základnu pro vypracování výzkumných metod a pro vysvětlení fakt při konkrétních výzkumech – pro sestavení konkrétních explanačních koncepcí, pro historické rekonstrukce.

Technická část vypracování metod a konkrétní explanační studie nejsou do teoretické archeologie jako zvláštního odvětví, vyžadujícího specializaci, zahrnovány.

V souladu se strukturou obecné teorie archeologie teoretická archeologie zahrnuje paraarcheologické, metaarcheologické a endoarcheologické teorie. Kromě toho zahrnuje historii archeologického myšlení. (Jaroslav Malina)

teorie, logický, přísný systém úsudků o určitých ideálních objektech, sestaven tak, aby byly zachyceny některé skryté vzájemně spojené zákony té či oné konkrétní oblasti objektivního

světa a aby tyto zákony byly využity pro stručný popis, uspořádání, vysvětlení a prognózu jevů v této oblasti, a dále pro to, aby na tomto základě byla vypracována metoda – stereotypní aparát pro získání nových znalostí.

Teorie předpokládá jakýsi obecný způsob vysvětlení, ale nikoli konkrétní vysvětlení. V tomto smyslu například takzvaná „normanská teorie“ není teorie, ale hypotéza, koncepce, aplikace teorie (vlivů). Podle definice teorie se rozumí její adekvátnost zákonům určitého zlomku skutečnosti, avšak hranice fragmentu a stupeň aplikovatelnosti teorie není snadné určit. Proto teorie, která potvrdila (opodstatnila) svůj status v určitých hranicích a směrech ho nezřídka potvrzuje i v jiných sférách. To znamená, že jestliže překračuje své možnosti a oprávnění a ukáže se falešnou, je jako teorie vůbec neodůvodněná. Pak není žádnou teorií. Tak tomu je v případě teorie rasy, přenesené na vysvětlení rozhodujících sociálně-historických zvláštností a známé v tomto případě pod názvem * „rasová teorie“. (Jaroslav Malina)

teorie archeologická, viz archeologická teorie.

teorie archeologie, obecná, viz obecná teorie archeologie.

teorie endoarcheologická, viz endoarcheologická teorie.

teorie metaarcheologická, viz metaarcheologická teorie.

teorie modelování, věda o obecných zákonitostech studia objektu na modelu, tj. na analogickém objektu sestrojeném podle určitých pravidel a napodobujícím chování a také vlastnosti (obvykle jen vlastnosti vybrané, podstatné) původního, zkoumaného objektu; model může být materiální nebo i abstraktní, popsáný matematickými prostředky a simulovaný na počítači. (Jaroslav Malina)

teorie o „průměrném člověku“, vytvořil ji francouzský matematik a astronom Lambert Quetelet (1796–1874); předpokládal, že ideálem krásy jsou ti jedinci, kteří se ve svých znacích blíží průměru těchto znaků pro populaci. (Eva Drozdová)

teorie paraarcheologická, viz paraarcheologická teorie.

teorie vzniku anatomicky moderního člověka, teorie zabývající se vznikem anatomicky moderního člověka a osídlením Evropy. Jsou to *teorie afrického původu (Out of Africa Theory)*, *teorie vytěsnění (Replacement Theory)*, *asimilační teorie*, které jsou považovány za teorie monocentrické, a *multiregionální teorie (Multiregional Theory)*. První dvě teorie zdůrazňují africký původ anatomicky moderního člověka, který postupně neandertálce vytěsnil: buď ekologicky, a to úplně a rychle (teorie vytěsnění), nebo ekologicky a zčásti, v místech hybridizačních zón, také ekologicky nebo geneticky (Bräuerova teorie afrického původu). Multiregionální teorie zdůrazňuje kontinuitu regionálního vývoje a neustálý tok genů mezi jednotlivými regiony, přičemž nepopírá význam vývoje anatomicky moderního člověka v Africe. Teorie asimilační patří sice do skupiny teorií monocentrických, představuje však kompromis mezi monocentrickými a multiregionálními teoriemi. Předpokládá africký původ anatomicky moderního člověka, ale také připouští, že vedle migrací se část procesu odehrávala pouze na úrovni genetické a že „moderní“ geny prostě vytěsnily geny neandertálské. Každá z těchto teorií však má své silné stránky a slabiny, a proto dochází k jejich postupnému sblížení. Mnohé aspekty vzniku a evoluce neandertálců a anatomicky moderního člověka jsou zatím nejasné, protože s výjimkou zóny kontaktu v Palestině žili neandertálci a anatomicky moderní lidé alopatricky a stále není jasné, kdy vznikli a zda vznikli společně v Africe nebo nezávisle v Africe (moderní lidé) a v Evropě (neandertálci). Předpokládá se, že anatomicky moderní člověk migroval nejprve do Asie a asi před 50–60 tisíci lety kolonizoval nejprve oblast zvanou Sahul, Austrálii, Tasmánii a Novou Guineu a jako anatomicky moderní člověk se všemi atributy současného člověka, tedy s uměním a pohřbíváním, zhotovováním keramiky a tkanin atd., osídlil asi před 35 tisíci lety Evropu, kde postupně nahradil neandertálce. (Václav Vančata)

Teotihuacán, aztécky „Místo bohů“, středisko významné předtoltécké a předaztécké civilizace, jedno z největších předkolumbovských středisek, rozkládající se asi 30 kilometrů

severovýchodně od dnešního hlavního mexického města Ciudad de México. Byl osídlen již od roku 1 500 př. n. l., největší rozvoj nastal v období 200 až 600 n. l., kdy se stal mocenským hegemonek středního Mexika a ovlivňoval rozsáhlé oblasti Střední Ameriky včetně mayské civilizace. Oplýval mohutnými ceremoniálními stavbami a obývalo jej až 200 tisíc obyvatel. Byl zničen v 8. století požárem. (Oldřich Kašpar)

terakota (z italského *terra cotta*, „pálená hlína“), označení sochařských výtvarů a výrobků (plastik, dlaždic, architektonických článků aj.) z pálené hlíny vytvářených pomocí kadlubů i z volné ruky nebo kombinací obou způsobů. (Jaroslav Malina)

terakotová armáda Prvního svrchovaného císaře Čchinů, terakotová replika císařské armády v *záhrobním sídle Prvního svrchovaného císaře Čchinů. Tři klenuté podzemní prostory (objekty 1 až 3), v nichž je umístěna císařova hliněná armáda, tvoří velkolepý architektonický komplex. Zaujímá celkově plochu 20 780 čtverečních metrů (a se čtvrtým nedokončeným objektem dokonce 25 388 čtverečních metrů). Při jeho budování dělníci a řemeslníci vykopali a přemístili asi 100 000 krychlových metrů zeminy. Na výdřevu použili přes 8 000 krychlových metrů dřeva, převážně borového a cypřišového. Stropy pokryli rohožemi spletenými z bambusu, rákosu a slámy o celkovém objemu asi 18 000 krychlových metrů. Na hliněnou podlahu položili přibližně 250 000 keramických cihel a dlaždic. Kromě těchto tří objektů byl objeven ještě čtvrtý podzemní objekt (objekt 4), který zůstal nedokončený a nebyl vyplněn žádnými plastikami ani jinými artefakty. Všechny dosavadní nálezy, v jednotlivostech i ve svém celku, nasvědčují tomu, že První císař dal vytvořit repliku, která je věrným obrazem výzbroje, výstroje i sestavy a činnosti jeho armády. Podzemní objekty v záhrobním sídle představují tedy dobře organizovanou čchinskou armádu a současně model starověké bitevní sestavy. Tři objekty s terakotovou armádou jsou neobyčejně bohatým pramenem informací o různých stránkách života v čchinském období, o nichž jiné prameny buď mlčí, nebo vypovídají pouze nedostatečně či zkresleně. Nálezy terakotových válečníků a jejich výzbroje nejsou totiž jen dokladem o vojenské strategii a taktice ve staré Číně nebo o uspořádání čchinské formace a úrovni vojenského řemesla vůbec. Antropologové a etnologové rozpoznali podle fyziognomických rysů tváře, úpravy vlasů a jiných významných znaků terakotových figur určité národnostní skupiny zastoupené v čchinském vojsku. Ekonomové zase odvodili z rozboru bohaté výzbroje a výstroje čchinských vojáků poznatek, že moc čchinské dynastie byla zřejmě ještě větší, než jak ji líčí staré písemné prameny. Technologové na základě moderních metalografických analýz nalezených kovových předmětů zjistili, že staří čchinští metalurgové a zbrojíři užívali velmi účinné způsoby ochrany proti korozi, jaké byly v Evropě vyvinuty až v moderní době. Petrologové spolu s technologií zase odhalili, že starověcí keramici si při vytváření a zejména při výpalu rozměrných plastik počínali neobyčejně zdatně. Ale jejich terakotové postavy lidí a zvířat jsou především mimořádně působivým uměleckým dílem. (Jaroslav Malina)

terapie, léčba. (Ladislava Horáčková)

terma, doslova „ukrytý poklad“, označení náboženských textů z počátků šíření buddhismu v Tibetu. Ty bývaly po sepsání ukládány na tajná místa a po staletích „zázračně“ objevovány, aby reprezentovaly myšlenky a slova jejich tvůrců, nezkažené pozdějšími vykladači. (Josef Kolmaš)

termoluminiscence, viz TL. (Jiří A. Svoboda)

Terra Amata, Nice, Francie, acheulské sídliště na mořské pláži, naleziště kamenných industrií, ohniště a možných staveb. (Jiří A. Svoboda)

terra sigillata, jemná římská reliéfní keramika s cihlově červeným lesklým povrchem lisovaná z forem. Střediskem její výroby bylo Arretium ve střední Itálii (dnešní Arezzo). Její produkce se rozšířila i do provincií; další typy sigillaty jsou známy z dílen na území dnešní Francie (La Graufesenque) a v Německu z Porýní (Rheinzabern). (Jaroslav Malina)

testosteron, mužský pohlavní hormon. Testosteron se tvoří v buňkách varlat. (Jaroslav Zvěřina)

Tešik-Taš, Uzbekistán. V roce 1938 v této jeskyni A. P. Okladnikov objevil kostru asi osmiletého až devítiletého neandertálského chlapce, kolem níž rekonstruoval ideální kruh z dvojic rohů kozorožce. Kritická revize záměrnost budování kruhu odmítá jako subjektivní vizi. (Jiří A. Svoboda)

tetičkovské chování, viz chování, tetičkovské.

Téviac a Hoëdic (Francie). Dvě mezolitická pohřebiště na ostrovech při bretaňském pobřeží. Hrobové jámy jsou více či méně zahlobeny do sídelní mezolitické vrstvy, tvořené převážně z odpadků jídla a škeblí (kjökkenmödding, viz). Mrtví v jamách seděli, byli opřeni o stěnu nebo položeni na zádech. Některé jámy obsahovaly i víc jedinců, maximálně šest. V některých případech je zřejmé, že všechna těla nebyla pohřbena současně, ale postupně se přidávali další mrtví, v jiných případech se zdá, že mrtví v hromadné hrobce byli uloženi současně. (Jiří A. Svoboda)

thalassemia, dědičné krevní onemocnění, při němž je narušena tvorba bílkovinných součástí krevního barviva hemoglobinu. Existuje v několika formách s různě těžkým postižením. (Ladislava Horáčková)

thalassemia major, závažná homozygotní forma thalassemie, projevuje se od dětství těžkou anémií, rozpadem červených krvinek – hemolýzou, poruchami kostí, některých vnitřních orgánů a celkovým zaostáváním ve vývoji. (Ladislava Horáčková)

thalassemia minor, mírná, heterozygotní forma thalassemie. (Ladislava Horáčková)

Thálés z Milétu (6. století př. n. l.), první řecký filozof; představitel takzvané milétské školy. Informace o jeho učení jsou známy z děl pozdějších filozofů. Za pralátku, z níž vše vzniklo, považoval vodu. (Marie Pardyová)

theatrum anatomicum, pitevni sál s otáčivým stolem a kruhovitě a stupňovitě uspořádanými řadami míst k sezení i stání. První takové pitevně vznikly na univerzitě v Padově roku 1594, v Basileji v roce 1580 a v Leydenu roku 1597. Další pak vznikaly k účelu veřejných pitev později i jinde. (Petr Bureš)

Theophrastos (371–287 př. n. l.), řecký filozof a botanik, nástupce *Aristotelův ve vedení lykeionu. Byl prvním z antických učenců specializujících se výrazně na přírodní vědy. Je považován za zakladatele (otce) botaniky. Shromáždil a utřídil poznatky z výprav *Alexandra Makedonského. Je autorem 227 učených traktátů; vedle botaniky se zabýval i etikou, náboženstvím, výchovou mládeže, rétorikou, matematikou, astronomií, logikou, historií literatury, meteorologií, mineralogií a zoologií; ze spisů psychologických napsal dílo *Éthikoi charaktéres* (Povahopisy). (Petr Bureš)

Thér Richard (17. 7. 1976, Náchod), Mgr., výzkumný pracovník Archeologického centra Pedagogické fakulty Univerzity Hradec Králové, člen Společnosti experimentální archeologie, účastník expedice Monoxylon, redaktor časopisu *(Re)konstrukce a experiment v archeologii*; od akademického roku 2003/2004 student kombinované formy DSP v oboru antropologie na Přírodovědecké fakultě MU v Brně. Zabývá se experimentální a krajinou archeologií, aplikací GIS v archeologii. Kontakt: Mgr. Richard Thér, e-mail: therichard@exrea.net. (Richard Thér)

Thetis, jedna z Néroveň, matka Achillea. Protože její syn měl převýšit svého otce, dali ji bohové, kteří by se o ni jinak ucházeli sami za manželku fthíjskému králi Péleovi. Při jejich svatbě došlo ke známému sporu o zlaté jablko a titul nejkrásnější bohyně. Péleovi porodila syna Achillea a když ji přistihl, jak ho nad ohněm zakaluje, aby se stal nezranitelným, vytasil na ni meč. Tehdy uprchla zpět do moře. O Achillea pečovala a skrývala ho před Agamemnónem v ženském přestrojení. Když se Achilleus nechal zlákat do války proti Tróji, vyprosila mu u Héfaista nádhernou zbroj. (Marie Pardyová)

tholos, stavba na kruhovém půdorysu někdy sloužící jako hrobka. (Josef Unger)

Thovt, egyptský bůh psaní, počítání, vědění a moudrosti, rovněž personifikoval Měsíc. Býval zobrazován v lidské podobě s hlavou ibise nebo přímo jako ibis či pavián. Měl úzký vztah k bohyni *Maatě. Střediskem Thovtova kultu byl dnešní Ešmúnén ve středním Egyptě. (Břetislav Vachala)

Thorne Alan G. (1939), australský antropolog, profesor na The Australian National University, Canberra. Zabývá se antropologií Austrálců, původních obyvatel Austrálie; prozkoumal rovněž paleolitické kosterní pozůstatky od jezera Mungo z doby před 30 000 (60 000?) lety a zjistil, že představují dosud nejstarší známé předky dnešních Austrálců na území Austrálie. (Jaroslav Malina)

Tchajpchingové, velké protimandžuské rolnické povstání v letech 1851–1864, vedené křesťansky orientovaným Chung Siou-čchüanem. Povstalci si v provincii Kuang-tung vyhlásili svou Nebeskou říši velké rovnosti (Tchaj-pching tchien-kuo, 1851–1864), byli však mandžuskou vládou s pomocí evropských vojsk poraženi a jeho vůdce spáchal v Nankingu, sídelním městě „Nebeské říše“, sebevraždu. (Josef Kolmaš)

Tchaj-wan, ostrov ve Východočínském moři, čínská provincie (36 tisíc km²), hlavní město Tchaj-pej. Dnes pod správou *Republiky Čína. (Josef Kolmaš)

Tchang (618–907), čínská dynastie. Její vláda představuje jedno z nejslavnějších období čínského impéria. Na konci dynastie *Suej se říše rozpadla na řadu států a státčků. Roku 617 Li Jüan obsadil hlavní město Ta-sing (dnešní Si-an) a roku 618 se prohlásil za císaře nové dynastie Tchang; roku 623 sjednotil celou Čínu. Do poloviny 8. století trval takzvaný zlatý věk říše Tchang, který byl podložen vítězstvími nad Východními a Západními Turky, spojenectvím s nejbližšími národy a diplomatickými vztahy se státy Předního východu a s Byzantskou říší. Rozvíjely se vědy, filozofie, výtvarná umění, umělecká řemesla a literatura, kde dominovala zejména poezie (Jüan Čen, viz, Li Po, viz, Po Ťü-i, viz, Tu Fu, viz), duchovní život ovládal především *buddhismus. Tchangské právo se stalo vzorem pro mnohé státy. Počátek úpadku říše znamenal v letech 755 až 761 *An Lu-šanovo povstání, úpadek pak prohloubila rolnická povstání a intriky dvořanů a vojenských hodnostářů. V roce 907 vojenský velitel Ču Wen sesadil posledního tchangského císaře a sám se prohlásil císařem dynastie Liang. (Jaroslav Malina)

tche-pie sing-čeng-čchü („zvláštní administrativní oblast“), územně-správní jednotka v současné administrativní struktuře ČLR (Hongkong a Macao, viz). (Josef Kolmaš)

Tchien („Nebesa“), pro obyvatele *Podnebesí zosobnění všech pozemských i mimozemských sil a veškerého osudu světa, vesmíru i člověka, zdroj všezahrnující moci. (Jaroslav Malina)

Tchien-an-men („Brána nebeského klidu“), centrální pekingské náměstí, kde ve dnech 3. a 4. června 1989 došlo k pogromu na demonstrující studentstvo. (Josef Kolmaš)

Tchien-c' („Syn nebes“), označení čínského císaře, moc v *Podnebesí mu byla svěřována nebeským mandátem – *tchien-ming. (Jaroslav Malina)

tchien-ču-ťiao („učení Pána nebes“), římsko-katolická víra, poprvé uvedená do Číny za vlády Mongolů ve 13. století.

Tchien-kung kchaj-wu, encyklopedie čínského zemědělství a řemesel z roku 1637, jejímž autorem je *Sung Jing-sing. (Jaroslav Malina)

tchien-ming („nebeský mandát“), akt, jímž *Nebesa propůjčovala *Synu nebes moc v *Podnebesí. (Jaroslav Malina)

Tchien-sia („Podnebesí“), čínský název vlastní země, domněle ležící pod středem nebeské klenby, odvozený ze starých kosmogonických představ (viz též Čung-kuo). (Jaroslav Malina)

ti („císař“), z hlediska čínského státoprávního učení byl císař bohem na zemi, *Synem nebes, tvořil vrchol společenské pyramidy císařské Číny. (Jaroslav Malina)

Tibet, tibetsky *Böjul* (Bod-jul, čínsky *Si-cang*), od roku 1965 Tibetská autonomní oblast Čínské lidové republiky. 1,222 milionu km². Hlavní město Lhasa. Tibet je sice zemí tvrdé, často až nemilosrdné přírody, ale má pro své obyvatele připraven i ne jeden půvab – nebetyčné

štítý Himálaje na jihu, hluboká údolí khamských řek na východě, nekonečné, do nitra Asie se táhnoucí pláne Čangthangu nebo kraj posvátných jezer a hor na západě. Evropský název Tibetu je odvozen z tibetského pojmenování země Bö (psáno *Bod*), které k nám začalo pronikat počátkem druhého tisíciletí v nejrůznějších podobách jako Tchu-po, Tubed, Tubbat, Tobbat, Tebet a podobně. Tato velká vnitroasijská země je situována v jihozápadní části Číny a je součástí Tibetského vysokohorského plató, ohraničeného Himálajem na jihu, pohořím Kchun-lun na severu a takzvanými s'čhuanskými Alpami na východě. Průměrná nadmořská výška tohoto obrovského zemského masivu o ploše přibližně 2, 3 milionu čtverečních kilometrů je 4 000 metrů. Vlastní Tibet, od roku 1965 úředně nazývaný Tibetská autonomní oblast Čínské lidové republiky, tvoří tři tradiční celky: takzvaný Přední Tibet (Ü) s centrem Lhasou, Zadní Tibet (Cang) s centrem Žikace a Ngari na nejzápadě s centrem v Gartogu (**obr. 2**). Celková rozloha tohoto území činí 1,2 milionu čtverečních kilometrů (zhruba patnáctinásobek plochy České republiky). Žije zde na dva a půl milionu obyvatel, z čehož etnických Tibeťanů (Böpa) je 2,2 milionu a zbytek tvoří Chanové (66 tisíc v roce 1994) a ostatní nechanské národnosti. Dalších zhruba 2,4 milionu Tibeťanů obývá čtyři sousední čínské provincie: Čching-chaj (historický severovýchodní Tibet Amdo), Kan-su, S'čchuan (historický východní Tibet Kham) a Jün-nan. Tisíce tibetských starousedlíků žije rovněž již po staletí v Indii, především v Ladaku a Sikkimu, v Nepálu a Bhútánu a od protičínských událostí ve Lhasě v roce 1959 také v různých zemích Evropy, Asie, v USA a jinde. Tibetská náhorní plošina začala být trvale osídlována poměrně pozdě, pravděpodobně až začátkem našeho letopočtu, i když řídké stopy prvotního osídlení nalézáme již v paleolitu a neolitu. Předkové dnešních Tibeťanů, Čchiangové, Nakhiové a další, patřící k sinomongolské populaci žijící původně při horních tocích řek Chuang-che (Žlutá řeka) a Čchang-ťiang (Dlouhá řeka *alias* Jang-c'-ťiang) a v lesích jihozápadní Číny, se rozšířili do údolí řeky Cangpo někdy v 1. polovině 1. tisíciletí naší éry. Zatímco u sousedního chanského obyvatelstva byl v té době proces formování národa v plném proudu a v jistém smyslu byl již dovršen, nacházelo se území, kam dnes umísťujeme Tibet, ve stadiu kmenové a rodové roztržetosti. Jednotlivé kmeny měly vzhledem k obrovské ploše, kterou obývaly, a obtížnému vzájemnému styku jen málo společného a jejich náčelníci mezi sebou sváděli ustavičné boje. Teprve v průběhu 6. století si vůdcové kmene, který sídlil v údolí řeky Jarlung (jihovýchodně od Lhasy), získali hegemonii nad svým nejbližším okolím, dále ji postupně rozšiřovali, až se nejschopnější z nich, Namri Songcän (konec 6. a začátek 7. století n. l.), stal jediným vládcem nad většinou kmenů centrálního Tibetu, čímž byl položen základ k budoucímu sjednocení celé země, jež uskutečnil král Songcän Gampo (605–650). S tímto panovníkem se na scéně dějin vynořuje raně feudální tibetský stát s většinou atributů, které se státu přisuzují, jako jsou ústřední vláda, vlastní zákonodárství, vojsko, styky s ostatními zeměmi, tj. konkrétně s Indií a Čínou. Do jeho doby spadá i uvedení buddhismu z Indie a vytvoření vlastního tibetského písma. Obojí mělo pro další rozvoj, náplň i zaměření tibetské vzdělanosti dalekosáhlý význam: díky bezprostřednímu blahodárnému styku s tehdejšími vyspělými civilizacemi sousední Číny a Indie se mohla i v Tibetu zrodit svérázná duchovní kultura, jež pak v průběhu dalších století sama výrazným způsobem ovlivňovala kulturní rozvoj v řadě zemí Vnitřní Asie, především v Mongolsku, Burjatsku, ale také v Bhútánu, Sikkimu, Nepálu a Ladaku. Ve 2. polovině 7. a zejména v celém 8. století prožíval Tibet vrcholnou dobu svých dějin. Zenitu vojenské a politické moci Tibetská říše dosáhla za panování znamenitého krále Thisong Decäna (754–797). Tibeťané měli tehdy v držení téměř celou západní Čínu a v roce 763 jejich vojska dokonce pronikla do Čchang-anu, hlavního města Tchangské říše. Císaře Taj-cunga (762–780) tibetští uchvatitelé vyhnali a na trůn dosadili, byť jen na krátkou dobu patnácti dnů, svého oblíbence prince Ta-še. V téže době udržoval Tibet spojení s bagdátským chalífou a indiští králové z Bengálska a Biháru odváděli poplatky tibetské státní pokladně. Moc Tibetu se rozšířila i na části území Sin-ťiangy

a provincie Kan-su; docházelo k dynastickým sňatkům mezi tibetskými monarchy a dcerami čínských císařů (k prvnímu došlo už za krále Songcän Gampa v roce 641, k druhému v roce 710 za krále Meagcchoma, 704–755); do země byli zváni širitelé indického buddhismu, především Padmasambhava, zakladatel „Staré školy“ tibetského buddhismu (tzv. Ňingmapa), dále Šántarakšita, Kamalašila a mnozí další; za krále Ralpačäna (817–836) vrcholilo překládání buddhistických sůter do tibetštiny. V téže době bylo vyměněno ne méně než sto oficiálních a polooficiálních poselstev mezi Lhasou a Čchang-anem, hlavním městem tchangské Číny, a uzavřeno osm významných dohod. Pro posouzení charakteru čínsko-tibetských vztahů v této době má obzvláštní význam čínsko-tibetská smlouva z let 821–822, jejíž dvojjazyčný čínský a tibetský text je dodnes zachován na kamenné stéle ve Lhasě. Ve smlouvě se mimo jiné praví: „*Velký král Tibetu a velký král Číny, jsouce spřízněni jako synovec a strýc, se dohodli na spojenectví svých říší. (...) Obě země se budou přidržovat hranice, která nyní mezi nimi existuje. Všechno na východ od ní je země Velké Číny; všechno na západ od ní je země Velkého Tibetu. (...) Tato slavnostní úmluva zakládá velikou epochu, kdy Tibeťané budou šťastni v zemi tibetské a Čiňané v zemi čínské.*“ Tehdejší Tibet byl ve všech ohledech samostatný a nezávislý stát s poměrně velkým vojenským potenciálem a čilými styky s okolním světem. Jeho králové byli svrchovanými vládci své země a jejich moc nepodléhala žádnému omezování ani zásahům zvnějška. Naopak byly doby, kupříkladu ve zmíněném roce 763, kdy tibetská vojska obsadila načas hlavní město Čchang-an a vážně ohrozila samu existenci tchangské dynastie. Vztah mezi oběma zeměmi, přestože obrazně označen jako vztah mezi „strýcem“ (vlastně tchánem, tj. čínským císařem) a „synovcem“ (vlastně zetěm, tj. tibetským králem), byl ještě v plném slova smyslu vztahem dvou nezávislých a svrchovaných států, arci s rozdílným stupněm organizace státní moci a s nestejnou úrovní hospodářského a kulturního rozvoje. V roce 842 se jednotné tibetské království rozpadlo a na troskách kdysi mocné Tibetské říše vznikla řada drobných feudálních knížectví. Tibet, a jmenovitě jeho centrální část, procházel tehdy obdobím vnitřních ořesů, provázených hlubokým úpadkem politického a kulturního života. Pouze v západních oblastech země – v kraji Ngari a na území dnešního Ladaku v indickém státě Džammú a Kašmír – lze v té době pozorovat relativní stabilitu a kontinuitu politické moci. Zachované zprávy svědčí o tom, že západotibetští králové všemožně napomáhali rozvoji styků s Indií. Z Indie byly v té době, kromě náboženských podnětů, převzaty též míry, váhy a kalendář. Politické vakuum v centrálním Tibetu, vzniklé v 9. století v důsledku rozpadu ústřední královské moci a trvajících bezmála dalších 400 let až do poloviny 13. století, umožnilo vznik četných náboženských sekt v zemi. Růst sektářství v té době byl však podstatně ovlivněn též úpadkem buddhismu v Indii v důsledku muslimského vpádu, který měl za následek přerušeni pravidelných styků tibetských buddhistů s jejich indickými guruy. V rozmezí 11. a 12. století se v centrálním Tibetu zformovaly čtyři hlavní sekty (školy) tibetského buddhismu – Kadampa, Žičhepa, Sakjapa a Kagjüpa – s četnými jejich odnožemi. Jednotlivé kláštery, shromažďující okolo sebe početné stoupence, se záhy staly středisky nejen náboženského, nýbrž i všeho kulturního, hospodářského a politického života dané oblasti. V tomto období žili a působili velcí reformátoři, básníci, mystici Atiša, Rinčhen Zangpo, Marpa, Milaräpa, Gampopa a mnozí další. Aby však kterákoli náboženská sekta mohla dosáhnout hegemonie nad ostatními, bylo zapotřebí opřít se o silnou světskou moc, ať domácí nebo cizí. K tomu skutečně došlo v následujícím 13. století, kdy se na scéně objevili Mongolové. Pozornosti Tibeťanů nešel sjednocovací proces mezi mongolskými kmeny, probíhající koncem 12. století a dovršený na počátku 13. století vůdcem kmene Mongolů Temudžinem, zvaným Čingischán (1206–1227). Pro jistou část soupeřícího tibetského kléru to byl dokonce signál k tomu, aby se začala preventivně orientovat na přátelství a spolupráci s novou vzrůstající se říší na severu. Stejně tak Mongolům, kteří v roce 1239 pronikli až ke klášteru Radeng, vzdálenému necelých 100 km severně od Lhasy, neuniklo, že v Tibetu není jednotná světská

vláda, že země je už několik století rozdělena a všechna politická moc, hospodářská síla a kulturní vliv se soustřeďují při kláštorech v rukou jednotlivých náboženských sekt, z nichž nejmocnější v té době byla sekta Sakjapa. V jejím čele tehdy stál známý učenec a literát Kunga Gjalchän, zvaný Sakja-pandita (1182–1251), autor proslulé *Pokladnice moudrých rčení*. Aby si zajistil hegemonii nad ostatními sektami, přijal v roce 1245 pozvání k návštěvě Mongolska, během níž mezi oběma stranami došlo k vytvoření zvláštního vztahu, tibetsky nazývaného *čhönä dang jöndag* neboli vztah „lamy-obětníka a laika-almužníka“. Tento vztah, opětovně připomínaný ve vztazích Tibetu k Číně i v pozdějších dobách, je třeba interpretovat jako „přijetí hlavy suverénního státu za učedníka a dobrodince církevního knížete, s důrazem na primát náboženského hierarchy nad jeho světským vládcem“. V téže politice sbližování mongolského dvora s představiteli tibetské buddhistické církve pokračoval i chán Chubilaj (1260–1294), dovršitel porobení sungské Číny (v roce 1279) a zakladatel a první panovník mongolské (jüanské) dynastie na čínském císařském trůně. Ten v roce 1260, když byl na kurultaji v Karakorumu zvolán všemongolským chánem, udělil Sakja-panditovu synovci, učenému lamovi Phagpovi (1235–1280), zdržujícímu se u jeho dvora, titul „zemského preceptora“ (*kuo-š'*) a tibetský buddhismus povýšil na oficiální náboženství východní části Mongolské říše. Mongolský chán pozval tibetského lamu znovu v roce 1263, po přenesení sídelního města z Karakorumu do Pekingu, tehdy zvaného Chánbalig, „Chánovo město“. Tentokrát strávil Phagpu u Chubilajova dvora plných osm let, a když se v roce 1276 vracel do Tibetu, byl mu udělen titul zahrnující výkon nejvyšší duchovní moci v zemi. Tato výsada zůstala pak po celou dobu mongolské vlády v rukou sakjaských hierarchů. Dohled nad věcmi civilní správy a vojenství v Tibetu byl svěřen úředníku pravidelně jmenovanému a odvolávanému z ústředí. Uvedenými opatřeními, realizovanými ještě před založením dynastie Jüan v Číně, bylo v podstatě dovršeno zřízení mongolského „protektorátu“ nad Tibetem, který pak se vznikem říše Jüan (1280) přešel automaticky pod její jurisdikci. V této souvislosti třeba ovšem zdůraznit, že k zapojení Tibetu do mongolského impéria Jüan v Číně došlo až po jeho předchozím začlenění do Mongolské říše rodu Čingischánova. Proto tvrzení některých čínských autorů, že „čínská svrchovanost“ nad Tibetem se datuje od těchto dob, jsou mylná. Mongolové dobývali Tibet především pro sebe a pro své potřeby, a nikoli pro rozmnožení někdejší či budoucí moci a slávy chanského impéria! Ostatně v době, kdy Mongolové již fakticky a účinně Tibet administrovali prostřednictvím sakjaské sekty a dosazovaných úředníků (nejpozději od roku 1276, ne-li dříve), byla Čína spravována ještě dynastií Jižních Sungů, z čínského hlediska jedinou legitimní představitelkou státní moci v zemi. Se založením dynastie Jüan se i Tibet, který téměř až do poloviny 13. století zůstával na svém východním sousedovi ve všech ohledech nezávislý, dostával do stále těsnějšího vazalství vůči ústřední mongolské vládě v Pekingu. Leč tato situace netrvala nijak dlouho. S pádem jüanského císařství v Číně (1368) došlo i k faktické likvidaci mongolského „protektorátu“ nad Tibetem. Čínská dynastie Ming, která vystřídala mongolskou dynastii Jüan, nedokázala nikdy někdejší vazalský poměr Tibetu k říši obnovit. Pokud jde o samotnou sektu Sakjapu, ukázalo se, že příliš mnoho politické přízně jüanského dvora mělo pro ni zhoubné následky. Koncentrace bohatství a světské moci v rukou privilegované sekty, pro jejíž příslušníky neplatil příkaz mnišského celibátu, poškodilo morálku i dobré jméno této kdysi ctností a učeností proslulé sekty. Nespokojenci s nadvládou kláštera a mnichů Sakja se v polovině 14. století začali soustřeďovat kolem sekty Digungpy (vznikla v polovině 12. století jako odnož starší sekty Kagjüpy), vystavené za sakjapovců největšímu útisku. K hnutí se brzy připojili i svěští feudálové, jmenovitě šlechtický rod Phagmodu, který se také kolem roku 1350 ve středním Tibetu chopil moci a až do roku 1436 si ji udržel. Po mnoha staletích politické roztržiténosti a po téměř stoletém období sakjaské hierokracie se tak alespoň střední část země opět sjednotila pod pevnou vládou světských panovníků. Královský rod Phagmodu, který od konce mongolské éry neomezeně vládl nad troskami někdejší sakjasko-mongolské

administrativy ve středním Tibetu, ztratil svou moc v polovině 15. století a byl vystřídán dynastií Rinpung (1436–1565), jež měla svou základnu v Zadním Tibetu a duchovní oporu v sektě Karmapě. Dynastie Rinpung byla pak svržena jedním z jejích ministrů, který založil vlastní dynastii, zvanou Cangpa (1565–1642). Moc těchto královských rodů většinou nesahala za hranice Středního, eventuálně Zadního Tibetu. Souběžně s poměrně častým střídáním světských vládců v Tibetu neustávaly ani boje mezi jednotlivými sektami tibetského buddhismu. Na pozadí hlubokého morálního úpadku a náboženské nesnášenlivosti vystoupil se svou reformou tibetského mnišství slavný Congkhapa (1357–1419). Jím založená sekta Gelugpa (podle barvy obřadní pokrývky hlavy jejích příslušníků nazývaná též sektou „Žlutých miter“), zdůrazňující striktní řád, mravně bezúhonný život a hluboké filozofické vzdělání, se měla v příštích stoletích stát rozhodující duchovní a později i světskou silou v zemi. V této sektě byl po Congkhapově smrti zaveden systém dvou nejvyšších převtělců, *dalajlamy* a *pančhenlamy*, který jen s nepatrnými změnami přetrval do našich dnů. *Dalajlama* je tedy titul nejvyšších duchovních představených sekty Gelugpy a zároveň, shodou historických okolností, nejvyšších světských vládců Tibetu v posledních 300 letech. Slovo *dalaj* je mongolské a znamená „oceán, moře“; tibetské slovo *lama* znamená „nejvyšší“ (a přeneseně „mnich“). Znamená tedy dalajlama „oceánový lama“, tj. duchovní, jehož ctnost a učenost jsou bezbřehé jako oceán. Tohoto titulu se však začalo užívat teprve od 3. dalajlamy Sönam Gjamccha (1543–1588), jímž byl tehdejší představený dápungského kláštera a jemuž ho udělil mongolský vládce Altan-čan v roce 1578. Dodatečně bylo pak toto označení vztaženo i na oba jeho předchůdce. K zakotvení ideje o božském původu dalajlamů došlo až za 5. dalajlamy Ngawang Lozang Gjamccha (1617–1682), který prohlásil sebe, své čtyři předchůdce i všechny budoucí dalajlamy za převtělence Velkého slitovníka – bódhisattvy Avalókitéšvary. Když dalajlama zemřel, začalo složité vyhledávání jeho převtělence: byla dotazována státní věštitelna, shledávána zvláštní znamení a úkazy na nebi i zemském povrchu, vykládány sny svatých lamů, z nichž se usuzovalo na místo narození, rodinu atd. dalajlamova nástupce. U dvouletých až tříletých chlapečků-kandidátů se zkoumaly zvláštnosti jejich tělesných tvarů (například dlouhé ušní boltce apod.) a v případě souběhu více uchazečů byli podrobeni testu, který spočíval ve správném určení předmětů patřících zesnulému dalajlamovi (například růženec, rituální vadžra, modlitební knížky, psací potřeby atd.) v hromadě jejich napodobenin. A když i tak byl výsledek nerozhodný, losovalo se: do zlaté urny (serbum), kterou k tomu účelu věnoval čínský císař Čchien-lung (1736–1795), se vkládaly lístečky se jmény zbylých uchazečů a císařský zástupce ve Lhase (amban) jejich vytažením rozhodl s definitivní platností o novém dalajlamovi. V době své nezletilosti, tj. do osmnácti let, se dalajlamové drželi stranou všeho vnějšího dění, pilně studovali a připravovali se na svou duchovní dráhu, zatímco za ně a jejich jménem vládli regenti (gjalcchab). Ti v nejednom případě zneužili svého postavení a obratně se postarali o předčasný odchod nejednoho nezletilého dalajlamy na onen svět ... Mystická posloupnost *pančhenlamů* sahá až k buddhovi Amitábhovi. V historické době se však pančhenlamovští převtělenci odvozují od Congkhapova žáka a nástupce ve funkci opata gandánského kláštera Khādub Geleg Palzangpa (1385–1438). Podle jiné, starší tradice pochází však tato instituce až ze 17. století. Proto jsme někdy svědky dvojího udávání počtu pančhenlamů – sedm, respektive deset. Jejich volba se řídí obdobnými pravidly jako volba dalajlamů. Tradičním sídlem pančhenlamů je gelugpovský klášter Tašilhünpo poblíž Zikace, založený v roce 1447 prvním dalajlamou Gendündubem. Zde se také nacházejí suburgany (hrobky) pěti pančhenlamů, čtvrtého až osmého. Pro převtělence – představené kláštera Tašilhünpo – se vžilo několik názvů, respektive titulů: pančhenlama, pančhen rinpoče, pančhen erdeni a tašilama. Výraz *pančhen* představuje hybridní sanskrtsko-tibetskou složeninu *pandita* („učenec“) + *čhenpo* („veliký“); tibetské *rinpoče* je totéž co mongolské *erdeni* (ze sanskrtského *ratna*) a znamená „drahocenný“; *tašilama* je tvar, který vytvořili Evropané, a znamená „lamu z Taši(lhünpa)“.

Zatímco dalajlamové, kteří sídlí v hlavním tibetském městě Lhase, mají už tradičně větší moc duchovní a světskou, uplatňovanou prakticky téměř po celém Tibetu, duchovní a světská moc pančhenlamů sídlících v klášteře Tašilhünpo se omezuje pouze na tento klášter a část Zadního Tibetu, představující necelou desetinu celkové plochy Tibetu. Podle některých tibetských dogmatiků však pančhenlamové zaujímají v ohledu duchovním vyšší postavení nežli dalajlamové, neboť jsou převtělenci buddhy, kdežto dalajlamové toliko převtělenci bódhisattvy. Ve skutečnosti oba hodnostáři zasahovali do vnitřní politiky země a nezřídka prováděli i vlastní zahraniční politiku, z čehož cizí mocnosti nejednou těžily. V počátečním období svého trvání (do poloviny 17. století) neměla Gelugpa reálných vyhlídek na výraznější posílení své politické a hospodářské moci v zemi a její vliv se omezoval téměř výlučně na sféru náboženskou. A protože této sektě nepatřila přízeň ani pekingského dvora, ani domácích královských rodů, navázal Sönam Gjamccho (1543–1588), podle poslušnosti třetí nejvyšší představitel Gelugpy, přátelské styky s mongolským vládcem Altanem (1543–1583). Ten ho v roce 1578 pozval k sobě, učení Gelugpy prohlásil za oficiální náboženství svého lidu a jemu osobně poprvé udělil mongolsko-tibetský titul dalajlama. Tak byla v nové podobě obnovena stará tibetsko-mongolská, duchovně-světská aliance, jak jsme ji mezi těmito dvěma zeměmi poznali již v polovině 13. století. Spolupráce „Žluté sekty“ s Mongoly se ještě více prohloubila, když se Sönam Gjamcchovým nástupcem v úřadu jejího nejvyššího představitele v Tibetu a veškerém lamaistickém světě (Sönam Gjamccho zemřel v Mongolsku roku 1588) stal Mongol, Altanův vnuk Jöntän Gjamccho, přijatý za čtvrtého dalajlamu (1589–1616). S nástupem 5. dalajlamy Ngawang Lozang Gjamccha (1617–1682), jenž bývá ve své vlasti s oblibou nazýván „Velkým pátým“ (Ngapa čenpo), zahájila sekta „Žlutých miter“ rozhodný boj o získání veškeré duchovní i světské moci v celém Tibetu. Vojenskou pomoc jí k tomu poskytl Gušri-chan (1636–1656), vůdce západomongolského kmene Chošudů, obývajících krajinu Amdo. Gušri-chanova vojska obsadila v roce 1642 Střední i Zadní Tibet a svrhla Gelugpě nepřátelskou dynastii Cangpa, čímž byl zároveň likvidován duchovní primát sekty Karmapy. Dalajlama se po tomto krvavém převratu stal duchovní i světskou hlavou Tibetu. Gušri-chanovi byl za jeho pomoc udělen dědičný titul „tibetského krále“ (*bökj-gjalpo*) a jeho potomci se v této funkci udrželi až do roku 1717. Tak se v polovině 17. století znovu zformoval jednotný a nezávislý teokraticko-světský tibetský stát, který se udržel rovné tři čtvrti století (1642–1717), než podlehl soustředěnému náporu Džungarů a posléze mandžuské říši Čching. Vzhledem k poměrně délce a složitosti historického vývoje Tibetu v období Čching, jakož i vzhledem k důležitosti jednotlivých historických faktů a událostí pro definitivní formování charakteru vzájemného poměru Tibetu a Číny je nezbytné si je rozdělit do kratších etap, z nichž každá je svým způsobem samostatnou kapitolou v politických dějinách novodobého Tibetu: 1. etapa (do roku 1717) – charakterizovaná pokusy nových vládců Číny o navázání kontaktů s novými vládci Tibetu. 2. etapa (1718–1750) – charakterizovaná dobovačnými taženími čínských vojsk a zřízením stálé reprezentace dvora ve Lhase. 3. etapa (1751–1793) – charakterizovaná vytvořením systému mandžusko-čínské suverenity nad Tibetem a jeho postupnou přeměnou ve faktický protektorát Čínské říše. 4. etapa (1793–1890) – charakterizovaná relativní stabilitou mandžusko-čínské suverenity nad Tibetem. 5. etapa (1890–1912) – charakterizovaná vystupňováním úsilí o udržení a upevnění mandžusko-čínské suverenity nad Tibetem. Novým prvkem v dosavadním politickém vývoji Tibetu a v jeho vztazích s Čínou byl zásah Anglie, první cizí mocnosti, která se začala hospodářsky a politicky o Tibet zajímat. Přesahovalo by však rámec tohoto výkladu, kdybychom se měli podrobněji věnovat otázkám postavení Tibetu v mezinárodní politice na konci 19. a začátku 20. století, sporům, které o tento strategicky významný region Asie vedly Čína, Velká Británie a carské Rusko, vojenskými zásahy ze strany Velké Británie, četnými jednáními a dohodami o Tibetu z tohoto období atd. Konstatujme jen, že události okolo britského ozbrojeného vpádu do Tibetu v letech 1903–1904, před kterým hledal 13. dalajlama

útočiště v Mongolsku a v Číně, a anglo-tibetská, tzv. Lhaská dohoda ze 7. září 1904, hrozící nebezpečím vytržení Tibetu z organismu mandžuské říše, vyvolaly na straně Číny zvýšený zájem o vnitropolitický vývoj v Tibetu a zefektivnění její kontroly nad tamní situací. Třináctý dalajlama Thubtän Gjamccho (1876–1933) byl v roce 1908 uvítán v Pekingu a byla přislíbena podpora některým jeho modernizačním snahám. Do Lhasy byl vyslán osvědčený administrátor Lien-jü (1906–1912), který se tam pokusil o celou řadu reforem, jež měly v očích Tibeťanů znovu pozvednout pokleslou prestiž mandžuského dvora. S oživením čínského zájmu o vlastní Tibet souvisela také zvýšená pozornost dvora, věnovaná v té době otázkám konsolidace poměrů ve východním Tibetu, s nímž Čína sousedila třemi svými provinciemi. Nejdříve byla v letech 1905–1906 zreformována a posílena čínská moc v s'čchuansko-tibetském pomezí a byl tu zřízen úřad „vysokého komisaře pro pohraniční záležitosti“ se sídlem v Bathangu. Druhou etapu – léta 1908–1911 – představovaly vojensko-administrativní akce na vlastním tibetském území západně od řeky Ťin-ša-t'iang až k městu Gjamda, ležícímu 200 km východně od Lhasy. Místní tibetské úřady zde byly rušeny a zaváděna čínská správa, obdobná jako v ostatním vnitrozemí. V této době byl také předložen návrh na přeměnu takto získaného území na čínskou provincii s názvem Si-kchang. To vše vytvářelo příznivé podmínky pro vstup čínských vojsk do Tibetu v únoru 1910 a k zavedení čínské vojenské kontroly v zemi. Dalajlama, prchající před blížícím se čínským vojskem, vyhledal politický azyl v Britské Indii, což poskytlo Pekingu záminku k jeho sesazení (25. února 1910). Lhaská vláda, oslabená odchodem dalajlamovým a doplněná pročínskými elementy z okolí pančhenlamova, se stala pouze poslušným nástrojem v rukou ambana Lien-jüho a velitele čínského expedičního sboru Čung Jinga. Další vývoj událostí přerвала Sinchajská revoluce v Číně v roce 1911, která učinila na jedné straně rázný škrť přes všechny plány, jež mandžuská císařská vláda s Tibetem měla a jež nepochybně ve svých důsledcích měly vést k vytvoření regulérní čínské provincie z Tibetu, na druhé straně však také nastolila otázku, co bude dál s dosavadním systémem ústřední správy Tibetu v nových podmínkách republikánské Číny. Bezprostřední vývoj v čínsko-tibetských vztazích po roce 1911 svědčí o tom, že nový režim v Číně byl připraven převzít v Tibetu všechna práva a výsady, které tam starý režim zanechal. Aby republikánská vláda Číny předešla rozpadu mnohonárodnostního státního území Číny zděděného po Mandžuiích a zabránila ztrátě svých „okrajových území“, mezi nimi i Tibetu, vydala v té době celou řadu prohlášení o sounáležitosti „pěti ras“, tj. národů, totiž Chanů, Mandžů, Mongolů, Chuejů („Mohamedánů“) a Tibeťanů, tvořících dohromady jednotný „stát všeho lidu Číny“ – Čínskou republiku. Zároveň byli jejich představitelé přizváni k práci v čínském parlamentu. V tomto směru narazily snahy čínské vlády po začlenění Tibetu záhy na některé překážky jak vnitropolitického, tak mezinárodněpolitického charakteru. Především to byly ozbrojené srážky mezi dezorganizovanou čínskou posádkou ve Lhasě a Tibeťany, datující se od poloviny března 1912. Když čínským vojákům hrozilo již nebezpečí totální likvidace v tibetském obklíčení, bylo – díky zprostředkovatelskému úsilí nepálského obchodního agenta ve Lhasě – dosaženo dohody o příměří (12. 8. 1912). Podle ní měli Číňané složit zbraně a stáhnout se z Tibetu. Poslední kontingenty čínských vojsk a zbytky ambanské administrativy skutečně opustily Tibet v lednu roku 1913. Tím také formálně skončila činnost staleté instituce ambanů (vysokých císařských úředníků v Tibetu v letech 1728–1912; zpravidla bývali dva – hlavní a pomocný – a střídali se v tříletých intervalech; tuto funkci císařského dohledu a kontroly nad Tibetem zastávali téměř výlučně pouze Mandžuoové nebo Mongolové) a republikánská Čína od této doby neměla v Tibetu žádného svého oficiálního představitele, který by svým postavením a funkcí navazoval na předchozí ambany. Ve vypjaté atmosféře těch dnů vydal dalajlama „deklaraci nezávislosti“ (1. 3. 1913), v jejímž duchu později také směřoval veškerou vnitřní a zahraniční činnost své vlády. Prvním konkrétním projevem de facto nezávislosti Tibetu v té době bylo sjednání tibetsko-mongolské dohody z 11. ledna 1913, v

níž obě strany prohlašovaly, že se „*vymanily z područí mandžuské dynastie, oddělily od Číny a staly nezávislými státy*“. Tato dohoda, i když o její existenci panují některé pochybnosti, představuje první smluvní dokument, který mezi sebou uzavřely dvě části jedné Číny, bez konzultace s ústřední vládou a bez její účasti. Své nejvýraznější podoby faktická nezávislost Tibetu nabyla účastí tibetské delegace na jednáních trojstranné britsko-čínsko-tibetské, tzv. Simelské konference v letech 1913–1914. Konference měla zjednat jasno v otázce politicko-právního statusu Tibetu a v otázkách jeho územně-administrativního vymezení. Tibetské delegaci, v průběhu konferenčního jednání neustále se dožadující mezinárodního potvrzení faktické nezávislosti Tibetu, byl nakonec předložen britský kompromisní návrh přiznávající Číně suverenitu nad celým Tibetem a tzv. Vnějšímu (tj. vlastnímu) Tibetu poskytující pouze status autonomie. V této podobě ovšem výsledky konference neuspokojily ani tibetskou, ani čínskou stranu, která se dokonce od dohody zcela distancovala. Vývoj v čínsko-tibetských vztazích po neúspěšné Simelské konferenci se ubíral cestou faktické nezávislosti Tibetu na straně jedné a neschopnosti Číny prosadit v této zemi jakékoli vlastní zájmy na straně druhé. Pokračující boje v s' -čchuansko-tibetském pohraničí skončily v roce 1918 příměřím, které vyneslo Tibetu další územní zisky. V důsledku vnitropolitické situace v Číně ve 20. letech 20. století se vývoj v čínsko-tibetských vztazích vyznačoval dalším odpoutáváním se Tibetu od Číny a upevňováním jeho nezávislosti. V téže době došlo také k značnému posílení britského vlivu v této zemi. Oživení čínského zájmu o Tibet nastalo až s příchodem Kuomintangu k moci v roce 1927. Při ústřední vládě v Nankingu byla ustavena „Komise pro mongolské a tibetské záležitosti“; v květnu 1930 byl Tibet, stejně jako Mongolsko, vyhlášen organickou součástí Čínské republiky; v roce 1934 byla do Lhasy vypravena mise generála Chuang Munga – formálně k vyjádření soustrasti Čankajškovy vlády nad úmrtím 13. dalajlamy (17. 12. 1933), ve skutečnosti však proto, aby se pokusila přimět Tibet přistoupit na čínskou svrchovanost; v roce 1934 došlo ve Lhasě k zřízení stálé čínské agentury s posláním dohlížet nad dodržováním příměří v čínsko-tibetském pohraničí. Tato zvýšená aktivita čínského ústředí nepochybně souvisela se změnami ve vnitropolitickém životě Tibetu, z něhož odešel probritsky orientovaný 13. dalajlama a k moci se dostal regent Radeng-rinpoče (1934–1941), nakloněný spolupráci s nankingskou vládou. Tato jeho orientace neměla však dlouhého trvání a ani na straně Tibetu se nesetkávala všude s očekávanou odezvou. Tibetská strana také nepovažovala zřízení čínského úřadu ve Lhasě za uznání suverenity Číny nad Tibetem a chápala je jako běžnou formu diplomatického styku mezi státy. Ostatně obdobný styčný úřad si ve Lhasě otevřela v roce 1936 také Velká Británie. Za další projevy *sui generis* nezávislé působnosti lhaské vlády možno považovat: neutrální postoj Tibetu v čínsko-japonské válce, projevující se zákazem transportu spojeneckých vojenských dodávek z Barmy do Číny přes jeho území; zřízení samostatného úřadu pro zahraniční záležitosti při tibetské vládě (1943); likvidaci protivládního spiknutí osnovaného pročínskými elementy z okolí bývalého regenta Radeng-rinpoče (1947); účast tibetských zástupců pod samostatnou vlajkou Tibetu na mezinárodní konferenci o vztazích mezi asijskými národy, konané v Dillí (1947); vyslání tibetské obchodní delegace v čele s ministrem financí W. D. Žagabpou (Shakabpa) k návštěvě Indie, Číny, Francie, Itálie, Velké Británie a USA (1947–1949) s cílem prozkoumání možností přímých obchodních styků mezi těmito zeměmi a Tibetem (za povšimnutí stojí, že členové delegace cestovali s pasy vystavenými tibetskými úřady, jež vlády navštívených zemí uznaly za platné). Jiné skutečnosti charakterizující nezávislý status Tibetu jsou například udržování a výcvik vlastního vojska, ražení a vydávání vlastních mincí a papírových peněz, poštovní a telegrafní systém, vydávání poštovních známek atd. Uvedená fakta ukazují dostatečně jasně, že postavení Tibetu v podmínkách Čínské republiky lze plným právem charakterizovat jako stav faktické nezávislosti na Číně, kterému se ale bohužel nedostalo žádného mezinárodního uznání. Tibet v uvedeném období zřejmě přecenil význam relativní izolovanosti a nepřístupnosti svého území a nevyvinul dostatečné úsilí, politické ani

diplomatické, aby takového uznání dosáhl. S blížícím se vítězstvím lidové revoluce v Číně, představujícím reálné ohrožení politických a společenských výsad vládnoucích kruhů Tibetu, se tibetská vláda regenta Tagdag-rinpočeho (1941–1950) rozhodla přerušit veškeré styky s ústředím a vypovědět čínskou misi ze Lhasy (8. 7. 1949). Poté co byla v Pekingu založena Čínská lidová republika (ČLR), vyhlásil Tagdag-rinpoče formálně nezávislost Tibetu (4. 11. 1949) a domáhal se jejího mezinárodního uznání vysláním zvláštních „misí dobré vůle“ do USA, Velké Británie, Indie a Nepálu. S tímto postupem vyslovila vláda ČLR, činící si od samého začátku nárok na Tibet, krajní nelibost a místní tibetské vládě navrhla vyslat svého zástupce do Pekingu k rozhovorům o mírovém urovnání otázky Tibetu. Vzhledem k tomu, že oddíly Čínské lidové osvobozené armády tou dobou začaly již vstupovat do míst nacházejících se pod jurisdikcí lhaské vlády a tibetské vojsko jim nebylo s to klást odpor, nezbylo vládě než na rozhovory s Čínou přistoupit. Nicméně i tak dělala vše pro to, aby tyto rozhovory co nejvíc oddálila. Za této situace se vláda ČLR rozhodla řešit celou otázku silou: v říjnu 1950 přešla čínská armáda na jihozápadní frontě do útoku, 19. října padlo do jejich rukou administrativní středisko východního Tibetu Čhamdo a jeho tibetský guvernér, ministr tibetské vlády Ngaphö Ngawang Džigme, byl vzat do zajetí. Současně s čínskými vojsky postupujícími proti Tibetu od východu se zapojily do akcí také armádní jednotky dislokované v Sin-ťiang. Tibetská vláda se i v této situaci ještě jednou pokusila o konsolidaci protičínských sil v zemi. Dne 17. listopadu 1950, dva roky před termínem, byl do svého úřadu uveden 14. dalajlama Tändzin Gjamccho (narozen 6. července 1935), jehož duchovní autorita měla v této kritické chvíli sjednotit všechny Tibeťany. Tibetské úřady se také obrátily na Indii s žádostí o pomoc (28. 10. 1950) a o předložení otázky „čínské agrese“ v OSN a zároveň poslaly do sídla této mezinárodní organizace telegram se stížností na postup čínské vlády (11. 11. 1950). Získání pomoci zvenčí, především z Indie, měl nakonec sloužit i dalajlamův útek ze Lhasy do Jatungu na indicko-tibetské hranici v prosinci 1950. Když však nic z toho nebylo korunováno úspěchem, byla vláda 14. dalajlamy, ocitnuvši se v té chvíli v úplné diplomatické izolaci a tváří v tvář pevnému rozhodnutí vlády ČLR řešit konflikt v případě nezbytnosti silou, nucena přistoupit na rozhovory s Čínou a vyslat k tomu účelu svou delegaci do Pekingu. Výsledkem těchto rozhovorů, jež za tibetskou stranu vedl Číňany zadržený ministr tibetské vlády Ngaphö Ngawang Džigme a za čínskou stranu její zplnomocněnec Li Wej-chan, vedoucí činitel vládního výboru pro menšinové národnosti, byla tzv. Sedmnáctibodová dohoda mezi ústřední lidovou vládou Číny a místní vládou Tibetu o podmínkách mírového osvobození Tibetu z 23. května 1951. Touto dohodou byl Tibet prohlášen organickou, „neoddělitelnou částí“ ČLR a přiznáno mu toliko právo na autonomii v rámci státního území Čínské lidové republiky a pod jednotným vedením ústřední čínské vlády. V dějinách Tibetu a jeho vztahů k Číně byla zahájena nová etapa, charakterizovaná všestranným uplatňováním čínské svrchovanosti, de facto i de iure, nad celým Tibetem. Ani následující etapa ve vývoji čínsko-tibetského soužití, od vnuceného „mírového osvobození“ do současnosti, Sedmnáctibodovou dohodou zdánlivě jednou provždy „uspokojivě“ vyřešeného, nebyla zcela bez problémů. Zmiňme jen její nejzákladnější historické mezníky. V roce 1954 se dalajlama a pančhenlama zúčastnili v Pekingu zasedání Všečínského shromáždění lidových zástupců (tj. parlamentu) ČLR a oba byli zvoleni do jeho nejvyšších orgánů. V dubnu 1956 byl ve Lhasě ustaven Přípravný výbor Tibetské autonomní oblasti s dalajlamou jako předsedou a pančhenlamou jako místopředsedou. Současně byla vyhlášena řada reforem. V tomto roce byly rovněž dány do provozu dvě silnice spojující čínské vnitrozemí se Lhasou. Oba nejvyšší tibetští představitelé navštívili na přelomu let 1956–1957 Indii u příležitosti 2500. výročí Buddhova narození. Byli přijati též indickým ministerským předsedou Džaváharlalem Néhrúem. Dalajlama, již v té době nespokojený s vývojem v Tibetu pod čínskou správou, projevil úmysl nevrátit se více do Číny. Néhrú a Čou En-laj mu to tehdy stačili ještě rozmluvit. V následujícím roce 1957 proskočily první alarmující zprávy o protičínských

nepokojích v různých částech Tibetu, vyvolaných necitlivým, zpravidla direktivním uplatňováním čínských reformních opatření (pozemková reforma, tzv. demokratické reformy atd.). Proto bylo v ústředí přijato rozhodnutí o šestiletém moratoriu na provádění sociálních reforem, pro které v Tibetu evidentně ještě nedozrály podmínky. Napětí v čínsko-tibetských vztazích, na němž měly svůj podíl i samy čínské úřady v Tibetu, však neustávalo a v březnu 1959 vyústilo v ozbrojené protičínské povstání ve Lhase, v jehož pozadí stáli především světští feudálové a představitelé nejvyšší církevní hierarchie. Mladý, teprve třiatřicetiletý dalajlama na nátlak svých rádců uprchl do Indie, kde požádal o politický azyl. Spolu s ním se tam tehdy uchýlilo na 80 000 tibetských uprchlíků. Čína povstání ve Lhase záhy potlačila, místní tibetskou vládu rozpustila a její pravomoc předala Přípravnému výboru Tibetské autonomní oblasti v čele s pančhenlamou. Březnové události roku 1959 změnily nadlouho a zásadním způsobem situaci v zemi: urychleně se přikročilo k provádění reforem na čínský způsob; dalajlama v exilu byl prohlášen za „zrádce“ a zbaven svých funkcí; v září 1965 byla poté oficiálně vyhlášena Tibetská autonomní oblast ČLR a jejím prvním předsedou byl jmenován Ngaphö Ngawang Dzigme – ten, který v roce 1951 podepisoval v Pekingu dohodu o připojení Tibetu k Číně. Zhoubné důsledky čínské „kulturní revoluce“ v letech 1966–1976 našly svůj odraz i v Tibetu, kde byly způsobeny značné škody zejména na kulturním majetku – byly bořeny kláštery, páleny knihy, plundrovány památky. Teprve rok 1978 přinesl zásadní zlom. V souvislosti s vnitropolitickými změnami ve vlastní Číně, iniciovanými Teng Siao-pchingem, začala být i vůči Tibetu prováděna liberálnější, osvícenější politika: zvýšenou měrou bylo pečováno o jeho hospodářský a kulturní rozvoj; byl uvolněn pohyb obyvatelstva; zemi bylo umožněno postupně dohánět zpoždění. Od té doby je rovněž patrný růst obecné vzdělanosti, zlepšuje se sociální a zdravotní péče, jsou zakládány nové školy, otevírány knihovny a vědecké instituce, vydávány knihy a časopisy. Od 80. let jsou postupně také navazovány kontakty s tibetskou emigrací a oboustranně sondovány možnosti eventuálního dalajlamova návratu do Tibetu. Země se rovněž začíná otvírat zahraničnímu turistickému ruchu (mezi roky 1981 a 1987 vzrostl počet návštěvníků Tibetu z 1 500 na 43 000 osob ročně). Pokusme se nyní odpovědět na aktuální otázku: komu patří Tibet? – Nepochybně tibetskému lidu. A kam patří? – Nejspíš a jedinečně tam, kde se už po víc než tisíc let nachází, tj. do nitra Asie, do míst, kde se rozkládá jeho obrovská, nádherná, milovaná a v básních opěvovaná Tibetská náhorní plošina. A jak je tomu s ČLR ve vztahu k Tibetu? – Pro ni Tibet vždy byl, je a bude její „neoddělitelnou součástí“, jak to jednou provždy vyřešila klauzule čínské ústavy – čtvrté z roku 1982, ale i všech předchozích –, jež stanoví, že „*všechna místa s národnostní autonomií jsou neoddělitelnými částmi ČLR*“. Že je v těchto stanoviscích rozpor? Je, ale ten si musí vyřešit sami Číňané a Tibetané, spolu a mezi sebou. My, pozorovatelé zvnějška, se budeme ještě dlouho přít o to, od kdy, a tedy jak dlouho již Tibet touto „součástí Číny“ je a jak dlouho jí zůstane. Náš hlas v tomto sporu však může být toliko hlasem poradním, konečné řešení této spletité otázky si budou muset nalézt sami odvěcí sousedé, Číňané a Tibetané, v mnohém sice tolik odlišní, ale stejně tak v mnohém velice si blízcí a podobní, a to pouze politickým jednáním, a nikoli ozbrojenou silou. Naším jediným přáním je, aby obě strany brzy našly pro ně přijatelný modus vivendi, přidržující se zásady „hledat pravdu ve faktech“. A pravda, jak hlásá stará moudrost, je obvykle někde uprostřed, protože nic v životě není jenom bílé a jenom černé, nýbrž i bílé i černé, s jakousi, jak praví dalajlama, přechodnou „šedou zónou“ ležící mezi nimi. (Josef Kolmaš)

Tibetané, sami nazývaní *Böpa* (Bod-pa), případně – podle historických území, ze kterých pocházejí – *Amdowa*, *Canga*, *Khampa*, a čínsky *Cang-cu*, případně *Si-cang-žen* (4,593 milionu). Kompaktně žijí na území *Tibetské autonomní oblasti v jihozápadní Číně a dále v sousedních čínských provinciích Čching-chaj, S'-čchuan, Kan-su a Jün-nan, kde mají zřízeny vlastní autonomní kraje či okresy. Tibetský etnický živel dále nacházíme v celé podhimalájské oblasti – v indických státech Džammú a Kašmír (zejména v jeho východní

části Ladaku) a Himáčalpradéš na severozápadě a v Sikkimu a Arunáčalpradéši na severovýchodě. Velké množství Tibetanů žije také v Bhútánu a Nepálu a v souvislosti s migrací, vyvolanou událostmi v Tibetu v roce 1959, také v Evropě, USA, Kanadě aj. Celkový počet lidí mluvících tibetsky se v některých pramenech udává na šest milionů. (Josef Kolmaš) **Tibet**, tibetsky zvaný Böjul nebo Bödžong a čínsky Si-cang (Xizang), leží v jihozápadní části Čínské lidové republiky (ČLR), kde se rozkládá zhruba mezi 28° a 39° severní zeměpisné šířky a 78° a 99° východní zeměpisné délky na ploše ca. 1,22 milionu km² a zabírá tak asi jednu osminu rozlohy ČLR.

Tibetské vysokohorské plató, v jehož západní části Tibet leží, představuje nejrozsáhlejší, nejvyšší a zároveň i nejnehostinnější náhorní plošinu světa (zhruba 2,5 milionu km², průměrná výška 4 500 m), kterou na západě obklopují výběžky Pamíru a Tchien-šanu; na severu masivy Karakoram, Altyn-taghu a Kchun-lunu; na východě několik horských pásem severojižního směru v západním S'-čchuanu; a na jihu ledovcová hradba Transhimálaje (dříve nazývaného Sven Hedinovým pohořím) a Himálaje, která představuje přirozenou bariéru znemožňující pronikání vlhkého vzduchu z oblasti Indického oceánu, takže Tibet s výjimkou jihovýchodu má suché, vysokohorské, výrazně vnitrozemské podnebí.

Na této náhorní plošině pramení největší asijské řeky Chuang-che (Žlutá řeka), Čchang-ťiang (Dlouhá řeka, známá též jako Jang-c'-ťiang), obě ústící do Žlutého moře v Tichém oceánu; do Andamanského moře v Indickém oceánu se vlévají řeky Dzaču (čínsky Lan-cchang-ťiang; Mekong) a Ngulču (čínsky Nu-ťiang; Salvin); do Bengálského zálivu odvádí své vody řeka Cangpo (Brahmaputra) a Ganga; a do Arabského moře ústí Indus (Sindhu) s četnými jeho přítoky.

Vlastní Tibet (dnešní Tibetská autonomní oblast, TAO) se tradičně dělí na tzv. Přední Tibet (Ü) s centrem ve Lhase, Zadní Tibet (Cang) s centrem v Žikace a Západní Tibet (Ngari) s centrem v Ruthogu a rozkládá se na ploše 1,222 milionu km². K tomu dále přistupují území Tibetany osídlených čtyř sousedních čínských provincií Čching-chaj (tibetské historické Amdo), západní části S'-čchuanu (historický Kham), Kan-su a Jün-nan. Všechny tyto části představují dohromady přibližně jednu čtvrtinu plochy ČLR. Na jihu a jihozápadě sousedí Tibet se státy Indické unie – Arunáčalpradéšem, Sikkimem, Himáčalpradéšem a Kašmírem a dále s Bhútánem a Nepálem.

Severní polovinu TAO, zvanou Čhangthang (Severní planina), vyplňují pouště a polopouště s množstvím slaných jezer, s mrazy i v letních měsících a s teplotami v zimě klesajícími až pod -40° C. Celá tato oblast je velmi řídko osídlena a hospodářsky zatím málo exploatována.

Jižní část TAO tvoří povodí řeky Cangpo (v dolním toku na území Indie známé jako Brahmaputra) a jejích četných přítoků. Hluboko vklíněná údolí řek jsou poměrně dobře chráněna před vytrvalými větry a sněhovými vánicemi. V této části země se projevuje blahodárný vliv monzunového režimu – je zde tepleji a také větší množství srážek. V okolí Lhasy je průměrná teplota v lednu okolo 0° C, v červenci +17° C. Do této části TAO přecházejí z jihu severní svahy hlavního himálajského hřebene s nejvyšší horou světa Čhomolungmou (8 848 m). V údolích jsou rozšířeny jehličnaté a smíšené lesy a v nejnižších polohách bambusový porost. Zde se také nacházejí bohatá ložiska vzácných nerostů – kamenného uhlí, železných rud, tuhy, azbestu, boraxu, zlata ad.

Ve vlastní Tibetské autonomní oblasti žije podle sčítání lidu provedeného k 2. dubnu 2001 přibližně 2,62 milionu obyvatel, z čehož Tibetané tvoří 96,4 %, Chanové 2,8 % (66 tisíc) a 0,8 % (18 tisíc) jsou příslušníci ostatních zde usedlých nechanských etnik. K tomu třeba připočítat zhruba 2,4 milionu Tibetanů žijících ve zmíněných čtyřech sousedních čínských provinciích a další tisíce tibetských starousedlíků, respektive novodobých emigrantů v Indii (Ladak, Sikkim), Nepálu, Bhútánu a dále také v Evropě, USA a jinde. Dalajlamova exilová vláda v Indii udává celkový počet všeho tibetsky mluvícího obyvatelstva zaokrouhlenou, spíše symbolickou nežli statisticky podloženou, cifrou 6 milionů.

Hlavní město Lhasa zhruba se 100 tisíci obyvateli leží na řece Kjičhu, levém přítoku řeky Cangpo, v nadmořské výšce 3 600 metrů.

Tibetská náhorní plošina začala být trvale osídlována poměrně pozdě, pravděpodobně až začátkem našeho letopočtu, i když řídké stopy prvotního osídlení nalézáme již v paleolitu a neolitu. Tibetané, kteří se sami nazývají Böpa (případně též, podle historických krajů, ze kterých pocházejí, Cangpa, Amdowa, Khampa atd.) a jež Číňané nazývají jednotně Si-cang-žen nebo také Cang-cu, patří ke starobylým autochtonním asijským národům s vysokou úrovní materiální a zejména duchovní kultury a s tradičně silným vlivem na okolní svět. Migrace prototibetských mongoloidních plemen z východní strany z oblasti Kan-su, Čchingchaje a S³-čchuanu, stejně jako ze západní strany indoárijských kmenů z Kašmíru do dnešních sidel Tibetanů probíhala již od počátku 1. tisíciletí n. l. V 6.–7. století n. l. došlo ke sjednocení tibetských kmenů v údolí řek Jarlung a Cangpo v centrálním Tibetu v samostatný státní útvar. Završitelem tohoto procesu byl král Songcän Gampo (605–650), vlastní tvůrce mocné tibetské feudální říše. Za jeho doby byl také uveden do země mahájánový buddhismus a z Indie převzato písmo, čímž byly položeny základy vlastní tibetské civilizace. Intenzivně se též rozvíjely rozsáhlé hospodářské, politické, vojenské a diplomatické styky se sousedními zeměmi, především s Čínou. Ve 13. století se země dostala do závislosti na mohutné mongolské říši dynastie Jüan v Číně a po staletích vnitřních rozbrojů se jí počátkem 17. století zmocnili Mandžiové, kteří předtím opanovali i samu Čínu (dynastie Čching, 1644–1912). Koncem 19. a počátkem 20. století se Tibet stal předmětem expanze ze strany Velké Británie, která si na něm vojenskou silou vymohla řadu výsad, z nichž pak těžila po celé rozhárané období republikánské Číny.

Od roku 1951, kdy byla s ČLR podepsána dohoda o „mírovém osvobození“ Tibetu, byl život v této zemi zcela podřízen politice čínského ústředí v Pekingu. Po neúspěšném protičínském povstání ve Lhasě v roce 1959 odešel 14. dalajlama, nejvyšší duchovní hlava Tibetu, do indického exilu (kde se zdržuje dodnes). V roce 1965 byla oficiálně ustavena TAO, jejíž představitelé úzce spolupracují s ústřední vládou v Pekingu. Ani Tibetu se nevyhnuly excesy čínské „kulturní revoluce“ (1966–1976), které mu způsobily značné škody, zejména na kulturním majetku. Teprve od roku 1978 je věnována soustavná zvýšená péče hospodářskému a kulturnímu rozvoji, zlepšování sociální a zdravotní péče, povznášení vzdělanosti, dopravě atd.

Tibetané jsou lid tradičně zemědělský a pastevecký a vynikají též v obchodu a řemeslech. Nejčastěji pěstovanými plodinami jsou ječmen, pšenice, luštěniny, ovoce, řepa, brambory a v teplejších oblastech také rýže, kukuřice a v jejížnějších polohách dokonce i subtropické ovoce. Živočišná výroba je orientována především na kočovný chov dobytka – ovcí, koní, jaků, koz. Dlouhou tradici má rovněž řemeslná výroba zaměřená především na výrobu předmětů denní potřeby, oděvů, obuvi atd. Poměrně vysoký standard si uchovávají tradiční umělecká řemesla, jako kovotepectví, mečířství, malba náboženských obrazů, zhotovování rituálních předmětů.

Soukromý i veřejný život Tibetanů je výrazně poznamenán jejich náboženstvím, ať již původním domácím předbuddhistickým bönismem (v okrajových částech země), ale zejména převzatým indickým buddhismem v jeho nejpozdější vývojové fázi – vadžrajánovém tantrismu. Ten od 8. století šířili v zemi indiští pandité Kamalašila, Šántarakšita, Vimalamitra, Šíléndrabódhi a zejména tantrický mág Padmasambhava, v Tibetu nazývaný „druhým Buddhou“. První zásadní reforma tibetského buddhismu je spojena s bengálským učencem Atišou (982–1054), iniciujícím vznik řady škol či sekt (Kadampa, Kagjüpa, Žičhepa, Sakjapa ad.). V jeho úsilí o tři sta let později pokračoval reformátor tibetského mnišství Congkhapa Lozang Dagma (1357–1419), zakladatel školy Gelugpa, ve které našel uplatnění systém dvou duchovních hlav – dalajlamů ve Lhasě a pančhenlamů v Žikace. Poslední „modernizační“ reformní hnutí představoval v 19. století svého druhu univerzalistický „ekumenismus“ – *rime*,

namířený proti zkostrnatělému sektářství a za mezikonfesionální sblížení. Vliv tibetského buddhismu je patrný téměř ve všech oblastech tibetského umění, v architektuře, písemnictví, hudbě a vůbec v celé sféře duchovního života Tibeťanů.

Tibeťané hovoří jazykem zcela odlišným od čínštiny a používají vlastní slabičné písmo odvozené z indické abecedy, kterým se píše vodorovně zleva doprava. Tibetský národ dal světu celou plejádu překladatelů ze sanskrutu – Gelo, Ješede, Namkha (8.–9. století), Rinčhen Zangpo (958–1055), Marpa Čhökji Lodö (1012–1097); náboženských myslitelů – Milaräpa Žäpa Dordže (1040–1123), Gampopa Sönam Rinčhen (1079–1153); historických spisovatelů – Butön Rinčhendub (1290–1364), Sönam Gjalčchän (1312–1375); literátů – Sakja-pandita Künga Gjalčchän (1182–1251), Karma Lingpa (14. století), autor *Tibetské knihy mrtvých*, 6. dalajlama Cchangjang Gjamccho (1683–1706); politických vůdců – 5. dalajlama Ngawang Lozang Gjamccho (1617–1682), regent Sanggjä Gjamccho (1653–1705), 13. dalajlama Thubtän Gjamccho (1876–1933); encyklopedistů – Mipham Gjamccho (1846–1912), Dungkar Lozang Thinlä (1927–1997) a mnoho dalších.

Tibetský buddhistický kánon *Kandžur* a *Tandžur*, monumentální sbírka náboženské překladové literatury, patří k jedinečným památkám v celém světovém písemnictví. Stejně tak ojedinelým kulturněhistorickým svědectvím o myšlení a duchovním životě ve starém Tibetu je *Tibetská kniha mrtvých*.

Evropa se poprvé dověděla o Tibetu z Marco Polova *Miliómu* (1298) a z *Popisu východních krajů světa* italského františkána českého původu Odorica (Oldřicha) de Pordenone (1330). Žádný z nich však v Tibetu nebyl. Prvními návštěvníky byli až jezuitští misionáři Portugalec Antonio de Andrade (v západní Tibetu v letech 1624–1625), Rakušan Johannes Grueber a Belgičan Albert d'Orville (ve Lhasě v roce 1661) a Ital Ippolito Desideri (v centrálním Tibetu v letech 1716–1721). Za nimi pak následovali italští kapucíni a koncem 18. století ještě Angličané George Bogle a Samuel Turner. V 19. a v první polovině 20. století to byla plejáda cestovatelů, výzkumníků, tibetologů ad. z mnoha zemí Evropy, Indie, USA, Japonska: lingvisté Maďar Kőrösi Csoma Sándor, Němec Heinrich August Jäschke a Bengálec Sarat Čandra Dás, autoři prvních učebnic a slovníků tibetského jazyka. Za nimi pak ruští výzkumníci Grigorij N. Potanin, Nikolaj M. Prževalskij, Michail V. Pěvcov, Pjotr Kozlov, Gonbožab C. Cybikov a Jurij Nikolajevič Rerich; Francouzi Evariste-Régis Huc, Joseph Gabet a Alexandra David-Néelová; Angličané Marc Aurel Stein, Francis Edward Younghusband, Eric Teichman; Američané William Woodville Rockhill, Joseph Francis Rock; Švéd Sven Hedin; Italové Giuseppe Tucci a Fosco Maraini; Rakušané Heinrich Harrer a Peter Aufschnaiter a mnozí další až do současnosti. (Josef Kolmaš)

Tibetská autonomní oblast, území zahrnující kromě vlastního Tibetu (Ü, Cang, Ngari) též bývalou Oblast Čhamdo (Čchang-tu ti-čchü) v západní polovině někdejší provincie Sikchang. *Viz též Tibet.* (Josef Kolmaš)

Tibetská kniha mrtvých, tibetsky *Bardo thödol*, „Vysvobození v bardu skrze naslouchání“. Dílo připisované Padmasambhavovi (8. století), na světlo denní však vyzvednuté až ve 14. století asketou Karmalingpou. V češtině vyšla kniha dosud v šesti vydáních (1991–2002). (Josef Kolmaš)

tibetština, jazyk spřízněný s barmskými jazyky, s nimiž tvoří tibeto-barmskou jazykovou skupinu, představující západní větev velké rodiny čínsko-tibetských jazyků. Pro tibetštinu je příznačné množství dialektů. Úlohu jakési *lingua franca* celého Tibetu na sebe postupně bere lhaština neboli dialekt centrálního Tibetu a jeho přirozeného centra Lhasy. (Josef Kolmaš)

Tikal, význačné mayské město v severní Guatemale, středisko největšího a nejdéle trvajícího mayského státu. Místo bylo osídleno od 10. století př. n. l., největší rozkvět nastal v raně klasickém období Mayů v letech 250 až 550 a od konce 7. do 9. století, kdy bylo město vybaveno několika pyramidami s chrámy na vrcholech, palácovými komplexy, sochami. V Tikalu žilo až 50 000 obyvatel. (Oldřich Kašpar)

Ťin (Západní a Východní) (265–420 n. l.), čínská dynastie. (Jaroslav Malina)

Ťin („Zlatá“, 1616–1636), mandžuská dynastie v severovýchodní Číně, založená Nurchačim. (Jaroslav Malina)

Ting-cchun, vesnice v Šan-si, naleziště raného **Homo sapiens* z doby před 210 000 až 160 000 lety. (Jaroslav Malina)

Ťing-te-čen, největší světové středisko výroby *porcelánu v čínské provincii Ťiang-si (zejména díky jakosti a bohatství tamějších surovinových zdrojů kaolinu [viz] i snadné dosažitelnosti města po říční síti). Pod císařskou patronací pracovaly tamní dílny od 13. století. Největší rozkvět nastal v letech 1684–1749: vedle tří tisíc státních pecí tam pracovalo několik set soukromých manufaktur. V současné době je Ťing-te-čen znovu jedním z největších středisek výroby porcelánu na světě. (Jaroslav Malina)

ťin-lien, viz zlaté lotosy.

tišnovien (podle lokality Tišnov, okres Brno-venkov), moravská varianta azilienu, charakterizovaná společným spektrem kamenné industrie pozdního paleolitu a vzácněji i vysloveně mikrolitickými hroty s otupeným bokem. Industrie této skupiny zaujímají širší otevřené úseky krajiny, včetně území předtím neosídlených (Českomoravská vrchovina, Bučovicko). (Jiří A. Svoboda)

Titáni, pokolení šesti bohů a bohyň (Ókeanos, Koios, Kríos, Hyperión, Íapetos, Kronos, Theia, Rheia, Mnémosyné, Foibé, Themis a Téthys), které zplodili *Úranos a Gaia. Na popud Gaie se vzbouřili proti Úranovi, nejmladší Kronos ho zbavil mužství a moci a sám se prohlásil vládcem nad světem. (Marie Pardyová)

tithónská choť, řecká bohyně ranních červánků Eós (římská Aurora). Zamilovala se do syna trójského krále Láomedóna Memnóna – Tithóna, který byl králem Aithiopů. Aby se od něj nemusela pro jeho smrtelnost odloučit, vyprosila mu u Dia nesmrtelnost, ale zapomněla přitom na dar věčného mládí. Tithónos žil sice dlouho, ale velmi zestárl a scvrkával se až se změnil v cvrčka. Ve výtvarném umění toto téma zpracoval Auguste Rodin v soše *Aurora s Tithónem*. Eós podobně jako Thetis požádala před trójským tažením *Héfaista, aby jejímu synovi Memnónovi zhotovil zbroj. Byl však smrtelně zraněn právě v souboji s Thetidním synem *Achilleem. (Marie Pardyová)

Titicaca, největší jezero Jižní Ameriky (8 100 čtverečních kilometrů, hloubka do 350 metrů) rozkládající se na hranicích Peru a Bolívie ve výšce 3 810 metrů nad mořem. (Jaroslav Malina)

Tito Bustillo, Asturie, Španělsko. Rozsáhlý systém chodeb, podzemní potok (objeveno v roce 1968). Ústředním místem je Velký panel (polychromní kůň a další zvířata), ostatní malby a rytiny, včetně symbolů, jsou „rozhozeny“ v celém prostoru. (Jiří A. Svoboda)

Tíwanacká říše, jedna z nejstarších (a z hlediska vysokohorského prostředí) nejpozoruhodnějších civilizací předkolumbovské Ameriky s hlavním městem *Tíwanaku, jejímiž tvůrci byli indiánští *Aymarové. Civilizace Tíwanacké říše se rozvíjela od 5. století př. n. l. zhruba 1 500 let, největšího rozmachu dosáhla ve 4. až 8. století, kdy zaujímala části území dnešního Peru, Bolívie, Chile a Argentiny. Prosperita byla zajištěna neobyčejně racionálně rozvinutým zemědělstvím, které (na základě poznatků z nedávno provedených experimentů) převyšovalo dnešní úroveň agrikultury v této jinak málo výnosné a pro život drsné vysokohorské oblasti. A tak měli tíwanačtí *Aymarové dobré hospodářské podmínky a zázemí i pro organizování velkolepých megalitických stavitelských projektů, které se uskutečnily zejména v Tíwanaku. (Jaroslav Malina)

TL, termoluminiscence, fyzikální datovací metoda. (Jiří A. Svoboda)

tlupa, ...

toaleta rány, chirurgické očištění rány odstraněním cizích předmětů, úlomků kostí a zarovnáním okrajů defektu. (Ladislava Horáčková)

Tobias Phillip Valentine (1925), jihoafrický paleoantropolog, anatom a genetik; emeritní profesor Univerzity of Witwatersrand v Jihoafrické republice. Byl dlouholetým vedoucím Department of Anatomy, University of Witwatersrand v Jihoafrické republice a vedoucím několika projektů zaměřených na výzkum fosilních *hominidů v jižní Africe. Profesor Tobias je jednou z významných postav světové vědy, je čestným doktorem řady světových univerzit, mimo jiné i Univerzity Karlovy v Praze. Specializoval se na studium evoluce mozku, evoluci raných hominidů a zvláště na problematiku druhu **Homo habilis*. Spolu s Louisem S. B. *Leakeym a Johnem Napierem byl spoluautorem prvního popisu druhu *Homo habilis*. Je autorem téměř tisíce odborných prací a řady monografií (*The Brain in Hominid Evolution*, 1971, *Olduvai Gorge Volume 4: The Skulls, Endocasts and Teeth of Homo habilis*, 1991).

Jeho monografie týkající se revize *Homo habilis* poprvé komplexně zhodnotila tento nejstarší lidský druh a nastínila *Homo habilis* jako polytypický archaický druh rodu *Homo*. Jako skvělý anatom je P. Tobias vynikajícím znalcem morfologické evoluce lidského mozku, publikoval na toto téma desítky prací a přednesl řadu strhujících přednášek. (Václav Vančata)

Tocqueville Alexis de (29. 7. 1805, Paříž, Francie – 16. 4. 1859, Cannes, Francie), francouzský historik, sociálně politický myslitel a politik. Ačkoli pocházel ze staré aristokratické rodiny, byl upřímným zastáncem *demokracie. V letech 1831 až 1832 podnikl ve francouzských státních službách cestu po Spojených státech, jejímž cílem mělo být studium amerického trestního práva a vězeňského systému. Výsledkem jeho pobytu byl dvoudílný spis *Demokracie v Americe*, jenž vyšel v letech 1835 a 1840 a okamžitě přinesl Tocquevillovi uznání doma i ve světě. Dílo bylo brzy přeloženo a vydáno v Americe, Anglii a Německu a po vydání druhého dílu byl Tocqueville zvolen členem francouzské akademie. Tocquevillova situace byla v mnohém obdobná s tou naší. Vnější perspektiva Francouze a nesamozřejmost demokracie v jeho rodné vlasti mu poskytla unikátní příležitost k nezvykle vnímavému a citlivému pozorování socio-ekonomických a kulturních předpokladů, nebezpečí a záruk rodící se americké demokracie. (Jaroslav Malina)

Tokugawa, jeden ze silných rodů vojenské šlechty, který ovládal japonskou politiku od roku 1600 až do roku 1868. Iejasu z rodu Tokugawa, pod jehož vedením bylo Japonsko po vleklých sporech mezi nejsilnějšími vojenskými rody a bitvách sjednoceno, založil nové období japonských dějin, *šógunát Tokugawa. Když Iejasu porazil ostatní soupeře a stal se prvním *šógunem doby Tokugawa, přestěhoval své sídlo do města Edo; období tokugavského šógunátu se proto nazývá také dobou *Edo. Doba Edo skončila roku 1868 svržením šógunátu a znovunastolením císařské moci. Týmž rokem začala doba *Meidži. (Klára Macúchová)

toldense (podle lokality Los Toldos, Chile), jihoamerická paleoindiánská kultura datovaná před 12 600 let a dále (klasická a závěrečná fáze), s charakteristickými bifaciálně opracovanými hroty s řapem tvaru rybiho ocasu. Již této fázi může náležet i nejstarší patagonské skalní umění (styl Río Chico). (Jiří A. Svoboda)

Toltékové, první kmen *Nahuů, který přišel v 9. století ze severu do Mexického údolí. Vybudovali středisko *Tula, odkud ovlivňovali sousední kultury, rovněž kulturu mayskou. (Oldřich Kašpar)

tomboy, anglický termín pro dívku, která se projevuje a chová nápadně chlapecky. (Jaroslav Zvěřina)

tofus, uzlíkovité nahromadění krystalků solí močové kyseliny, vznikající při onemocnění dnou, uložené hlavně v okolí kloubů. (Ladislava Horáčková)

Tomáš Akvinský (1225–1274), italský dominikánský mnich, v jehož díle *Summa theologica* vrcholí církevní středověká filozofie a scholastický výklad základních kategorií systému *Aristotelova; za morální cíl člověka pokládá úplný rozvoj jeho podstaty, která spočívá v jeho rozumnosti. (Jiří Sedlák)

tomografie, rentgenová metoda umožňující zobrazit vybranou část těla (orgánu) ve vrstvách – „řezech“. CT tomografie. (Ladislava Horáčková)

torticollis, stočení hlavy k jedné straně krku, provázené zvýšeným napětím krčních svalů. Vzniká při porodu, některých nervových poruchách, chorobách svalů či páteře. (Ladislava Horáčková)

totem, ...

totemismus, zvláštní vztah jedinců nebo skupin k přirozeným druhům rostlin a zvířat, který se zpravidla odvozuje od předpokládaného společného předka. (Jaroslav Malina)

Totonakové, předkolumbovské indiánské etnikum v oblasti dnešního mexického státu Veracruz. Hypoteticky jsou spojováni s tvůrci starověkého Tajínu; později obývali Cempoalu, hlavní centrum na pobřeží Mexického zálivu. V 15. století byli podmaněni *Aztéky. (Oldřich Kašpar)

toxin, látka produkovaná živým organismem (například bakteriemi, houbami, ale i v těle při poruše některých orgánů), která má škodlivé účinky a vyvolává onemocnění, případně smrt. (Ladislava Horáčková)

trabekula, trámeček, termín užívaný v anatomii a histologii. (Ladislava Horáčková)

tradice (předávání, ústní podání), termín mající v praxi obvykle dva významy:

1. Jakékoli zprávy o historických faktech, speciálně určené pro uchování a předání znalostí o těchto faktech – kroniky, memoáry, vyprávění atd. Tyto zprávy hovoří o faktech, popisují je, ale samy tyto fakty bezprostředně v jejich hmotnosti nefixují a nepřenášejí do současnosti. Fakta jsou předávána prostřednictvím vědomí.

V tomto významu se podání staví do protikladu vůči pozůstatkům a je synonymem (historické) tradice.

2. Řetězec ústního předávání informace o historické minulosti od nejstarších dob k mladším – v ságách, eposech, epických útvarech, písních atd.

V tomto významu se podání považuje za protiklad (historické) tradice jako ústní podání – písemné, literární. (Jaroslav Malina)

tradice historická, viz historická tradice.

tradice kulturní, viz kulturní tradice.

tradicionalismus, záměrné a cílevědomé lpění na tradici, snaha o její zachování. (Jaroslav Malina)

Traditio legis, označuje ikonografický motiv předání zákona svatému Pavlovi a klíčů Petrovi (*traditio legis et clavium*). Vznikl ve 4. století v Římě pro výzdobu tamních nejstarších křesťanských bazilik. Vyjadřoval přímý vztah římské církve ke Kristovi prostřednictvím jeho nástupců Petra a Pavla, kteří založili křesťanskou obec v hlavním městě říše. (Marie Pardyová)

trachom, těžká infekční forma zánětu spojivek způsobená chlamydiemi (mikroorganismy podobné bakteriím, ale podobně jako viry odkázané na život uvnitř napadené buňky). Neléčený vede ke ztrátě zraku. (Ladislava Horáčková)

trajektorie, uspořádání trámců spongiózy ve směru působení tlaku a tahu na kost. (Ladislava Horáčková)

transformace, přetvoření, přeměna, proměna. (Jaroslav Malina)

transmitery (mediátory) [fyziologicky], látky tvořené buňkami nervové soustavy pro přenos elektrického signálu k receptorům cílových buněk. (Pavel Bravený – Marie Nováková)

transsexuál, jedinec, který má psychosexualitu druhého pohlaví, tj. jeho somatické pohlaví je v rozporu s jeho pohlavní identitou, takže chce ve všech ohledech (na rozdíl od transvestity – viz) žít jako příslušník druhého pohlaví. (Jaroslav Zvěřina)

transsexualismus, transsexualita, porucha sexuální identifikace, při které subjekt má intenzivní pocit příslušnosti k opačnému pohlaví, než jakému nasvědčuje jeho tělesný stav. (Jaroslav Zvěřina)

transvestit, člověk, který podléhá nutkání převzít roli opačného pohlaví nebo uplatňuje touhu po jiné přirozenosti, svém „druhém já“. Tyto sklony se manifestují především převlékáním, tj.

výměnou rolí: kromě převlékání za muže, ženu či malé dítě též za zvířata (psa, slepici, kohouta ...), dokonce za věci. Některé projevy transvestitismu zacházejí k masochismu (převlékání za rohožku, klozet, zvířata v područí ...), fetišismu (sbírání atributů druhého pohlaví) apod. U transvestitních sklonů převládá potřeba uplatnit se, předvést se před publikem, často tedy transvestité vyvolávají spíše mnoho rozruchu, aniž by byli pohlavně stimulováni. Sexuální život transvestitů se obvykle vybíjí v masturbaci před zrcadlem v oblečení druhého pohlaví. Běžným úkazem je rituální transvestitismus – představuje někdy směs mužského a ženského živlu, někdy * „třetí pohlaví“, může být pokusem o sjednocení pohlaví nebo jen podnětem k uvolnění zábran. Transvestitismus patřil odedávna k divadlu. Herec se převtěluje do jiné osobnosti a převléká se. Ve starořeckých hrách k oslavě boha Dionýsa vystupovali herci-satyrové s komickými velkými faly, Dionýsovy obdivovatelky (mainady, bakchantky) nosily mužské šaty; v anglickém alžbětinském divadle byli v divadelních souborech jen muži a chlapci; k tradicím japonského divadla *kabuki* patří herci v ženských rolích zvaní *onnangata*. Obdobně tomu bylo u čínské opery. V 19. století a v první polovině století 20. přísluší zvláštní místo ve vizuálním ztvárnění eroticky přitažlivé ženy hercům takzvané pekingské opery. Tento syntetický divadelní žánr, v němž jsou ústrojně propojeny prvky zpěvu, recitace, tance a akrobacie, patřil od konce 18. století k nejoblíbenějšímu umění v hlavním městě. Císařský zákaz, aby na divadelní scéně vystupovaly ženy, motivovaný ohledem na dobré mravy, vyústil ve zvyk, že k ženským rolím byli od dětství cvičeni chlapci. Postupně byl vypracován celý soubor technik, s jejichž pomocí se mužští herci dokázali proměnit v rafinované ztělesnění ženské krásy, údajně „ženštější“, než by kdy dokázala kterákoli žena. Převrácení ženských a mužských rolí z jeviště nevymizelo, ať už je zdrojem komiky či jinak podmíněného ozvláštňení (za všechny příklad z Divadla na provázku – Miroslav Donutil jako stará Volrábka v *Profesionální ženě*, Jiří Pecha v roli Babičky). (Jaroslav Malina – Jaroslav Zvěřina)

transvestitismus, pohlavní úchylka projevující se chorobnou touhou žít podle způsobů druhého pohlaví – například oblékat se do šatů druhého pohlaví, líčit se. (Jaroslav Zvěřina)
trasologie, analýza a interpretace pracovních stop na nástrojích; k jejich identifikaci většinou používá mikroskopické techniky, při následné interpretaci se opírá o metody archeologické analogie. (Jaroslav Malina – Jiří A. Svoboda)

trauma, úraz, poranění. Náhlá zevní událost, která svým působením na organismus vyvolá jeho poškození. (Ladislava Horáčková)

trepan, kovový nástroj k otevírání lebek – trepanaci. (Ladislava Horáčková)

trepanace, umělé otevření lebky. (Ladislava Horáčková)

treponarid, viz bejel.

Treponema pallium, dříve Spirocheta pallida – původce syfilis. (Ladislava Horáčková)

treponematózy, skupina chorob vyvolaná mikroorganismy řazenými do rodu Treponem. (Ladislava Horáčková)

Tres Zapotes, důležité olmécké středisko v dnešním mexickém státu Veracruz. (Oldřich Kašpar)

trh, ekonomický prostor, v němž se ve vzájemném střetání nabídky a poptávky uskutečňuje směna a tvorba cen. V tržní ekonomice jsou trhy a ceny, které se na nich utvářejí, usměrňujícím mechanismem vůči výrobě a rozdělování jejich výsledků. (Marie Dohnalová)

trigonocephalia, trigonocefalie, stav po předčasné obliteraci věnčitého švu. Při předčasném – intrauterinním uzávěru švu je čelní partie velmi úzká, hlava má trojúhelníkový tvar. (Ladislava Horáčková)

trichinóza, onemocnění parazitujícím červem svalovcem (*Trichinella spiralis*) vznikající po požití nakaženého a tepelně nedostatečně zpracovaného masa. (Ladislava Horáčková)

trimestr, třetina těhotenství, tři za sebou jdoucí kalendářní měsíce. (Ladislava Horáčková)

Trinkaus Erik (1952), americký paleoantropolog, člen National Academy of Science of USA, profesor na Washington University (Saint Louis, USA). Od roku 1975 působil jako docent a později jako profesor na Katedře antropologie University of New Mexico v Albuquerque, kde založil paleoantropologickou školu, která se zabývala zejména výzkumy neandertálců a anatomicky moderního člověka ze středního a mladšího paleolitu. Vychoval řadu výtečných odborníků, z těch nejmladších je třeba zmínit zvláště Steva Churchilla a Trenta Hollidaye. Na rozdíl od mnohých jiných odborníků se nikdy výrazně nespécializoval na některou z částí skeletu, ale vždy prosazoval komplexní funkční přístup zohledňující všechny části skeletu. Zabývá se širokou škálou problémů od biomechanické analýzy postkraniálního skeletu, přes různé problémy spojené s funkčními a ekologickými adaptacemi, evolucí nervového systému, životní historie *homininů až po biomechaniku, patologie a stresy. Tuto problematiku studuje jak u fosilních homininů, tak na skeletech současného člověka. Spolu s Fredem Smithem je protagonistou takzvaného asimilačního modelu formování se anatomicky moderního člověka v Evropě a na Blízkém východě. Úzce spolupracuje s evropskými pracovišti a rovněž s českými institucemi, například s Moravským zemským muzeem v Brně, Katedrou antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně a Archeologickým ústavem Akademie věd ČR v Brně a v Dolních Věstonicích. Dlouhodobě působí jako výzkumný pracovník a hostující profesor na Katedře antropologie Univerzity v Bordeaux. Napsal stovky odborných prací, většinou v prominentních časopisech a sbornících. Je také autorem či spoluautorem čtyř monografií: Radovčić – Smith – Trinkaus – Wolpoff, *The Krapina Hominids: An Illustrated Catalog of the Skeletal Collection* (1988); Sládek – Trinkaus – Hillson – Holliday, *The People of the Pavlovian: Skeletal Catalogue and Osteometrics of the Gravettian Fossil Hominids from Dolni Vestonice and Pavlov. Dolni Vestonice Studies 5* (2000); Trinkaus, *The Shanidar Neandertals* (1983); Trinkaus – Shipman, *The Neandertals: Changing the Image of Mankind* (1993). (Václav Vančata)

triparéza, ochrnutí tří končetin (obvykle obou dolních a jedné z horních). (Ladislava Horáčková)

trivarga, v indickém kulturním okruhu trojice základních životních cílů či účelů, zahrnující duchovní život a morálku (*dharma*, viz), světský prospěch a obživu (*artha*, viz), jakož i uspokojování smyslných potřeb a žádostí (*káma*, viz). (Jan Filipický)

trofický, vztahující se k výživě tkání a jejich růstu. (Ladislava Horáčková)

trochanteritis tuberculosa, tuberkulózní zánět velkého trochanteru stehenní kosti. (Ladislava Horáčková)

Trois Frères (Les) a **Le Tuc d'Audoubert**, Ariège, Francie. Rozlehlé podzemní systémy na říčce Volpes, zkoumané od roku 1912. Komplexní výzdoba zoomorfnní (mamut, bizon, kuň, šelmy), antropomorfnní („čarodějové“) i symbolická. Otisky lidských šlápějí. Samostatná Lví kaple. V Tuc d'Audoubert plastiky bizonů z hlíny. (Jiří A. Svoboda)

Trója (Ílion, dnes Hissarlik), město na maloasijském pobřeží v Tróadě nad řekami Skamandrem a Simoentem v Turecku. Město, které vzniklo již ve 3. tisíciletí př. n. l., kontrolovalo vstup do Černomoří. Postupně zde vzniklo osm měst (vrstva VIIa odpovídá homérské Tróji). Na základě Homérovy *Íliady* Tróju lokalizoval Heinrich *Schliemann a od roku 1870 zde prováděl výzkumy. (Jaroslav Malina)

tropaion (z řečtiny), památník vítězství, vítězné znamení. (Josef Unger)

Trubačová Tereza (4. 2. 1980, České Budějovice), Mgr., antropoložka, absolventka magisterského studijního programu oboru antropologie na Katedře antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně. Diplomová práce: *Pohřební rítus dětí na velkomoravských centrech v kontextu doby hradištní* (2004), vedoucí práce: Prof. PhD. Josef Unger, CSc. V současnosti je doktorskou studentkou na Katedře antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně. Zabývá se pohřebním ritem dětí doby laténské na Moravě a ve Slezsku. Současně pracuje v *Moravském zemském muzeu jako konzervátorka.

Kontakt: Mgr. Tereza Trubačová, Katedra antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně, Vinařská 5, 603 00 Brno, telefon: 608 573 123, e-mail: terezka@sci.muni.cz. (Tereza Trubačová)

trubadúrská a truvérská poezie (z provensálského *trobar*, „vynalézat, objevovat, nacházet“), literární proud, který se prosazoval v žánru trubadúrské a truvérské lyriky; vznikl na přelomu 11. a 12. století a rozvíjel se až do 13. století v jihovýchodní Francii na území Provence, kde tuto lyriku skládali v provensálštině trubadúři (básníci, recitátoři a hudebníci v jedné osobě) a zpívali takzvaní žakéři („žongléři“, francouzsky *jongleurs*); na severu Francie byli tito autoři nazýváni truvéři. K nejvýznamnějším autorům patří Vilém Akvitánský. Trubadúrská a truvérská lyrika se rozšířila po celé křesťanské Evropě. Jejím tématem jsou konvence a etiketa dvorského života, zejména však lyrické milostné scény, zachycené zvláště v žánru svítáníčka, líčícího ranní loučení milenců. Obdobné zaměření má německý **minnesang*. (Jaroslav Malina)

Trýb Antonín (1884–1960), český lékař, dermatovenerolog; profesor Masarykovy univerzity v Brně, jeden ze zakladatelů moderní české sexuologie. Tomuto tématu věnoval zejména publikace *Sexuální funkce muže a její úchytky* (1925) a *Zásady pohlavní výchovy* (1947). Antonín Trýb se svým spolupracovníkem MUDr. Josefem Weisskopfem byli hlavními organizátory V. kongresu **Světové ligy pro sexuální reformu*, který se uskutečnil v roce 1933 v Brně na Masarykově univerzitě, a oba přispěli k tomu, že v této době se „Masarykova univerzita stala centrem světového hnutí pro sexuální reformu“ a česká sexuologie díky tomu zachytila aktuální vědecké a etické trendy. (Jaroslav Malina)

tryzna, hodovní slavnost nad hrobem doprovázená pitím a zpěvy. (Josef Unger)

třetí pohlaví, výraz označující bisexualitu; pojmenování pochází od von Wolzogaena. (František Vrhel)

tři buddhovská těla, tři projevy buddhovství: v abstraktní rovině jakožto tělo **dharmy*, v etické rovině jakožto tělo hojnosti a v konkrétní rovině jakožto tělo proměnění (tibetsky *tulku*). (Josef Kolmaš)

Tři klenoty, tibetsky *Könčhog-sum*, metaforické souhrnné pojmenování **Buddhy*, jeho učení (*dharma*) a obce jeho stoupců (*sangha*), to vše u buddhistů předmět velké úcty. (Josef Kolmaš)

Tři království (korejsky *Samguk*), starověké období korejských dějin od zhruba 1. století př. n. l. do 7. století n. l., kdy na Korejském poloostrově vznikla tři království **Kogurjo*, **Päkče* a **Silla*, která se rozvíjela a expandovala; na severu obsadila i území, která musela později postoupit Číně. Zatímco nejseverněji položený stát Kogurjo byl vystaven neustálému čínskému tlaku, oba další, zvláště Silla, se rozvíjely poklidněji. Také památky ze Silly i Päkče dokazují velký rozvoj umění a řemesel, stát Päkče navíc sloužil jako spojovací článek mezi kontinentem a Japonskem a jeho prostřednictvím se na ostrovní půdu dostala jak čínská, tak i korejská kultura. Ke sjednocení poloostrova došlo roku 668, kdy si království Silla podrobilo ostatní dva státy, a až do roku 918 vládlo jako Sjednocená Silla (*Tchongil Silla*). (Miriam Löwensteinová)

Tři říše (220–280), historiografické označení zahrnující dynastie Wej (220–265), Šu (221–263) a Wu (222–280). (Jaroslav Malina)

třída sociální, skupina jedinců, kteří mají obdobné sociální pozice a status (životní styl, prestiž, práva, autoritu, ale například i majetek, příjmy, vzdělání); vyznačuje se značnou vnitřní diferenciací sociální mobilitou, proto v definicích třídy panuje značná různorodost; nejznámější je pojetí Karla **Marxe*, který použil kritérium vztahu lidí k výrobním prostředkům, a podle toho rozlišoval třídy vykořisťovatelské a třídy vykořisťovaných, kteří spolu vedou třídní boj; ten má podle Marxe vyústit ve společnost beztřídní. (Jiří Sedlák)

tuberkulóza, též *ftisis*, souchotiny nebo úbytě, je závažné infekční onemocnění způsobené nejčastěji bakterií *Mycobacterium tuberculosis*. Způsobuje zvláštní formu chronického

zánětu, jehož podstatou je tvorba tuberkulózních uzlíků, které mohou propadat sýrovité čili kaseózní nekróze. (Ladislava Horáčková)

Tuc d' Audoubert (Le), viz Trois Frères (Les) a Le Tuc d' Audoubert.

Tula-Tollan, hlavní město *Toltéků, asi 70 kilometrů severně od hlavního mexického města Ciudad de México na místě dnešní vesnice Tula. Město mělo rozlohu asi deset čtverečních kilometrů a v době jeho největšího rozkvětu v 10. až 12. století je obývalo několik desítek tisíc lidí. (Oldřich Kašpar)

tumba, forma středověkého náhrobku složeného z podezdívky na obdélníkovém půdorysu a náhrobního kamene nebo desky z kovu či dřeva. Tumba byla také zhotovována jako skříň pro ostatky svatých. (Josef Unger)

tumba figurální, viz figurální tumba.

tumescence, cévní reakce na sexuální vzrušení, při které dochází ke zduření, zbytnění tkání pohlavních orgánů a prsních bradavek. (Jaroslav Zvěřina)

tumi, nože používané v minulosti v Jižní Americe k otevírání lebek – trepanaci. (Ladislava Horáčková)

tumor, viz nádor.

tumulus, v římském pohřebním ritu hrobový okrsek kruhového půdorysu o průměru 4 až 10 m s jedním vstupem, v němž bývali pohřbíváni příslušníci jedné rodiny; tumulus je někdy užíván jako synonymum mohyly. (Josef Unger)

ťün-c' (nebo ťün-žen) („dokonalý, šlechtný člověk“), konfuciánský termín označující moudrého a ušlechtilého člověka, jenž proto mohl zastávat vysoký úřad. (Jaroslav Malina)

tunica intima, vnitřní vrstva stěny cév. (Ladislava Horáčková)

Tung Čung-šu (asi 179–104 př. n. l.), konfuciánský filozof, syntetizátor *Konfuciova učení do jeho oficiální podoby. (Josef Kolmaš)

Tung Chaj (7. století n. l.), čínský učenec. Znalosti předchůdců i své vlastní poznatky skloubil do rozsáhlé učebnice lásky, jež je jakousi čínskou obdobou indické **Kámasútry*.

Tung Chaj a jeho četní pokračovatelé, zejména z řad taoistických učenců a mnichů vycházejících z pojmu *jin-jang, důkladně rozvinuli a propracovali na metafory bohatou erotickou terminologii, pomocí níž popsali rozmanité techniky i etiku sexuálního života. Jejich spisy se jako příručky pro milence v podobě takzvaných *Ložnicových svitků* staly běžnou součástí čínských domácností. (Jaroslav Malina)

Turínský seznam králů, papyrus, který je datován do doby vlády Ramesse II. (ca 1279–1212 př. n. l. Obsahuje jména egyptských panovníků od 1. dynastie (ca 3150 př. n. l.) až do počátku Nové říše. Právě o takový typ seznamu králů se opíral *Manéthó, když sepisoval dějiny Egypta. (Břetislav Vachala)

Turner Victor Witter (1920–1983),

turricephalie, viz akrobrachycephalie.

Tutanchamon (vládl asi 1347 až 1338 př. n. l.), egyptský panovník. Byl snad bratrem nebo synem *Amenhotepa IV., v jehož náboženské reformě však nepokračoval. Mezi nálezy z Tutanchamonovy skalní hrobky v Údolí králů jsou známy umělecké předměty dokládající egyptský smysl pro harmonické rodinné vztahy: například reliéf na opěradle takzvaného lvího trůnu zachycuje něžnou scénu – Tutanchamonovu manželku Anchesenamónu, Achnatonovu dceru, jak natírá ramena svému královskému manželovi vonnou mastí. (Břetislav Vachala)

tvořivé myšlení, soubor myšlenkových operací, které se pohybují jak na poli reality, tak na poli imaginace a jejichž spojení s fantazií vytváří nové; obvykle se tvořivé myšlení člení do čtyř stadií: příprava, inkubace, inspirace, ověření. (Jaroslav Malina)

tvořivost (kreativita), schopnost vytvářet nové hodnoty obohacující lidskou společnost, činnost směřující ke zdokonalování stavu věcí nebo idejí v umění, ve vědě, v technice, politice, obchodě, podnikání i v dalších oborech aktivity člověka, jakož i v běžném každodenním životě. (Jaroslav Malina)

tyfus břišní, závažné infekční onemocnění, vyvolané bakterií *Salmonella typhi*. (Ladislava Horáčková)

tyfus skvrnitý, infekční onemocnění způsobené rickettsiemi. Na člověka se přenáší členovci, zejména vši. Projevuje se vysokými horečkami, vyrážkou a celkově těžkým stavem. Býval častý hlavně za válek. (Ladislava Horáčková)

Tylor Edward Burnett (1832–1917), britský antropolog, jeden ze zakladatelů antropologie jako akademické disciplíny. Několik úvodních řádků první kapitoly jeho stěžejního díla *Primitive Culture* (1871) je dnes považováno za snad první vědeckou (a antropologickou) definici kultury. Dále je autorem díla *Anthropology* (1881), metodologii výzkumu manželství a příbuzenství se věnuje v článku *On a Method of Investigating the Development of Institutions Applied to Laws of Marriage and Descent* (1899). (Jaroslav Skupník)

typ kulturní, viz kulturní typ.

typologie, vědecká metoda, založená na rozčleňování objektů a jejich seskupování pomocí zobecněného modelu nebo typu; dále též výsledek takového postupu; typologický způsob myšlení se uplatňuje hlavně v oborech zkoumajících složité a různorodé objekty (v biologii, psychologii, sociologii, jazykovědě, geografii, archeologii aj.). Archeologická metoda definující konkrétní typy na základě shodné morfologie a stylu (taxonomie) a dokumentující jejich výskyt v archeologickém inventáři, jejich časové a prostorové rozšíření (systematika) (Jaroslav Malina)

typologie [archeologie], 1. systém typů vyčleněných v určitém materiálu; 2. odvětví zabývající se vyčleňováním a systematizací typů; 3. soubor operací a metod k vyčleňování typů. V tomto posledním významu se někdy jako synonymum používá termín „typologická metoda“, což není příliš vhodné (termín má i jiný význam); lépe je používat termín „typologická metodika“. (Jaroslav Malina)

typologie evoluční, viz evoluční typologie.

Ubeidijska, Izrael, nejstarší ze série lokalit v Jordánské příkopové propadlině, acheulská industrie, datovaná asi před 1,4 milionu let. (Jiří A. Svoboda)

údaje archeologické, viz archeologické údaje.

ukijo, japonsky „uplývající svět“, v buddhistickém smyslu pomíjivý svět bolesti a strasti či smutku. V japonském kontextu městské kultury zejména v období Edo (viz Tokugawa) byl však tento pojem transformován do opačné podoby: rozšířil se ve smyslu světa radostí, kterých je třeba užívat, dokud to uplývající život dovoluje; inspiroval literaturu i výtvarné umění. (Jaroslav Malina)

ukijoe, pojem *ukijo světa literatury našel svůj protějšek i ve výtvarném umění, kde vznikaly *ukijoe*, obrazy prchavého života, dřevořezy tematicky spojené s atmosférou divadel, restaurací, čajoven nebo nevěstinců. Mnohé ukijoe vznikaly jako plakáty, upoutávky na divadelní představení, čajovny nebo zobrazovaly pověstné kurtizány, populární herce či servírky z čajoven. K nejvýznamnějším tvůrcům ukijoe patřili malíři Eiši a Utamaro. (Jaroslav Malina)

ulcus durum, tvrdý vřed. Typický projev prvního stadia syfilis. (Ladislava Horáčková)

uloženina [archeologie, geologie], vrstva přírodní hmoty nebo kulturních pozůstatků (zpravidla spolu s hmotou přírodního prostředí), která vznikla postupným nahromaděním během normálního procesu geologické aktivity nebo životní činnosti nebo toho i onoho. (Jaroslav Malina)

uluzzien (podle jeskyně Cavallo u Uluzza, Itálie), italská přechodná kultura paralelní s chatelperronienem, střední fáze je datovaná před 30 000 až 29 000 let. Hrotitá čepel s otupeným bokem je typická i pro uluzzien, avšak objevuje se jen vzácně, bývá širší a méně pravidelně retušovaná. Mezi ostatními nástroji převažují škrabadla, často na masivních úlomcích, drasidla a zoubkované nástroje. Rovněž tvůrce uluzzienu mohl být ještě neandertálec. (Jiří A. Svoboda)

Umajjovci, původně jeden z nejbohatších a nejvlivnějších rodů Mekky, později první arabská chalífská dynastie, vládoucí v letech 661 až 750. Umajjovci dovršili výboje započaté prvními chalífy a vytvořili říši sahající od Atlantského oceánu a Pyrenejí do údolí Indu, od Jemenu do Střední Asie a pod Kavkaz. Sídlii většinou v Damašku a vládli takzvané arabské říši, v níž arabští dobyvatelé měli výsadní postavení. Pnutí vyvolané rozdily v mnohonárodnostní říši vedlo k povstání, které ukončilo vládu Umajjovců a přivedlo k moci *Abbásovce. Vedlejší linie Umajjovců se sídlem v Seville nebo v Córdoba vládla na muslimském území Pyrenejského poloostrova v letech 756 až 1031. Byla založena Abd ar-Rahmánem I., který unikl masakru svého rodu v roce 749. (Jaroslav Malina)

umělé zmenšení ženských nohou, viz zlaté lotosy.

umění, v původním významu (řecky *techné*, latinsky *ars*) zručnost, tvůrčí postup, vycházející ze svobody a rozumu, v užším smyslu – jako svobodná umění – byly označovány ve středověku disciplíny filozofických fakult (gramatika, rétorika, logika, aritmetika, geometrie, astronomie a hudba); později se jako krásné umění označuje přímo snaha o vytváření krásy (různé způsoby interakce s okolím, vyjádření názoru nebo nálady, snaha předat poselství, vstupování do světa, dokonce vytváření nové skutečnosti: umění výtvarné, slovesné, hudební, pohybové aj. (Jaroslav Malina)

umění vládnout, viz šu.

únavová zlomenina, viz Deuschländerova zlomenina.

Unger Josef (11. 9. 1944, Brno), profesor PhDr., CSc., archeolog a kulturní antropolog, profesor *Katedry antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně. V oboru antropologie se habilitoval v roce 1999 (*Hrad Lelekovice: Sociokulturní antropologická studie*), profesorem antropologie byl jmenován v roce 2004. Přednáší základy vědecké práce, antropologii pravěku a středověku, pohřební ritus. Ve výzkumné práci se zabývá především sídly a životem šlechty ve středověku, archeologií církevních objektů a antropologií pohřebního ritu. Člen redakční rady časopisů *Archeologické rozhledy*, *Castellologica bohemica*, *Jižní Morava*, *Rekonstrukce a experiment v archeologii*, **Univerzitní noviny*, *Vlastivědný věstník moravský*. Člen Správní rady *Nadace Universitas Masarykiana, společnosti Archaia, člen výboru Muzejní a vlastivědné společnosti v Brně a Klubu Augusta Sedláčka, pobočka Brno. Spoluvydavatel sborníku *Pravěké a slovanské osídlení Moravy* (1989), *Z pravěku do středověku* (1997) a periodika *Ve službách archeologie*, 1–4 (1998–2002). Přednášel na univerzitách v Bambergu, Bratislavě, Göttingen, Olomouci a Opavě. Publikoval u nás i v zahraničí mnoho vědeckých studií. Knižní monografie: *Pohořelice-Klásterka: Pravěké sídliště, slovanská osada a zaniklá středověká ves* (1980), *Hrádky a tvrze na Moravě* (spolu s Vladimírem Nekudou, 1981), *Středověké votivní předměty z Mušova* (1984), *Hrady na Pavlovských vrších* (1985), *Archeologické památky na okrese Břeclav* (1988), *Feudální sídlo z 13. století na zaniklé vsi Koválov u Žabčic* (1989), *Koválov: Šlechtické sídlo z 13. století na jižní Moravě* (1994), *Život na lelekovickém hradě ve 14. století: Antropologická sociokulturní studie* (1999). Pro edici *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie napsal 9. svazek *Pohřební ritus a zacházení s těly zemřelých v českých zemích (s analogiemi i jinde v Evropě) v 1.–16. století* (2002) a 25. svazek *Zacházení s těly zemřelých v 1. až 20. století* (2005). Kontakt: Prof. PhDr. Josef Unger, CSc., Katedra antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně, Vinařská 5, 603 00 Brno, telefon: 549 497 806, e-mail: unger@sci.muni.cz. (Josef Unger)

unitární stát (jednotný stát), stát, který se nedělí na vyšší celky územní samosprávy (země, kraje apod.). (Marie Dohnalová)

univerzálie evoluční, viz evoluční univerzálie.

Univerzitní noviny – List Masarykovy univerzity a Nadace Universitas Masarykiana, měsíčník zaměřený na univerzitní a nadační aktivity zejména Masarykovy univerzity v Brně, od 9. čísla roku 2003 zaměřený obsahově rozšířeno na univerzitní a nadační aktivity v celé

České republice. Založen v roce 1994 (v roce 2003 publikován 10. ročník), vydávání podporuje *Nadace Universitas Masarykiana v Brně a *Společnost pro podporu univerzitních aktivit v Praze. Šéfredaktor: Prof. PhDr. Jaroslav Malina, DrSc., zástupce šéfredaktora: Doc. RNDr. Josef Zeman, CSc., redakční rada: Akademický malíř a grafik Adolf Born (Praha), Doc. RNDr. Ivo T. Budil, Ph.D. (Západočeská univerzita v Plzni), PhDr. Tomáš Čermák (Akademické nakladatelství CERM v Brně), Ing. Marie Dohnalová, CSc. (Univerzita Karlova v Praze), Prof. MUDr. Cyril Höschl, DrSc. (Univerzita Karlova v Praze); Doc. PhDr. Alena Jaklová, CSc. (Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích), Prof. Milan Knížák, Dr. A. (Národní galerie v Praze), Prof. RNDr. Stanislav Komenda, DrSc. (Univerzita Palackého v Olomouci), Jaroslav Mittag (Brno), Ing. Hana Ondrušková (Fond Národního majetku ČR), Prof. JUDr. Václav Pavlíček, CSc. (Univerzita Karlova v Praze), Prof. PhDr. Ivo Pospíšil, DrSc. (Masarykova univerzita v Brně), Prof. PhDr. MgA. Miloš Štědroň, CSc. (Masarykova univerzita v Brně), Prof. PhDr. Josef Unger, CSc. (Masarykova univerzita v Brně), Prof. JUDr. František Vencovský (Vysoká škola ekonomická v Praze), Prof. MUDr. Jiří Vorlíček, CSc. (Masarykova univerzita v Brně), Prof. RNDr. Ing. Jan Vrbka, DrSc. (Vysoké učení technické v Brně), Doc. PhDr. František Vrhel, CSc. (Univerzita Karlova v Praze). Adresa redakce: Nadace Universitas Masarykiana, Jiráskova 24, 602 00 Brno, telefon: 549 49 1433, e-mail: jmalina@sci.muni.cz, jzeman@sci.muni.cz. Viz též Nadace Universitas Masarykiana (Jaroslav Malina)

upanišady, soubor sanskrtských textů, obsahujících mystické a filozofické nauky. Spolu s ostatními díly védské literatury (*viz* védy) tvoří součást posvátného božského zjevení, označovaného pojmem *šruti* („to, co bylo slyšeno“), a protože mezi védskými písmi tvoří jakýsi časový a myšlenkový závěr či vyvrcholení, jsou někdy souhrnně nazývány *védánta* („konec véd“). Nejstarší z nich pocházejí zhruba z let 800 až 600 př. n. l., avšak řada textů pod tímto jménem vznikala i mnohem později, některé až v moderním období. Základem učení *upanišad* je představa o jednotě individuální duše (*átman*, *viz*) a nadsmyslové, věčné božské podstaty vesmíru (*brahma*, *viz*), jejichž totožnost zakrývá závoj iluze (*májá*) a nevědění (*avidjá*); teprve poznání identity vnitřního já a duchovní podstaty všehomíra přetrhne neúprosný koloběh znovuzrovnání (*sansára*, *viz*) a povede k vysvobození (*móksa*, *viz*). (Jan Filipický)

Ur, starověké, zejména sumerské centrum v jižní Mezopotámii. Místo bylo osídleno od pravěkých dob a v době zhruba třítisícileté existence mezopotamských starověkých civilizací; dominuje zejména éra sumerská: pohřebiště s bohatě vybavenými hroby významných osobností, zikkurat a další mohutné stavby pocházejí z doby III. dynastie urské (2111–2003 př. n. l.), která sjednotila sumerské městské státy pod centralizovanou správou. Z Uru údajně pocházel praotec Abrahám. (Blahoslav Hruška)

Úranos, řecký bůh nebe, jedna z prvotních sil podílejících se na utváření světa v jeho počátcích. Zrodil se ze země, *Gáie a vzápětí se stal jejím přirozeným partnerem a otcem přírody i bytostí, jimž Gáia postupně dala život – nestvůrných obrů Hekatoncheirů a jednookých *Kyklopů. Jejich mladšími sourozenci byli již dokonalejší *Titáni. Protože Gáia se nemohla smířit s nenávisí Úrana vůči jeho potomstvu, byla v zájmu svých dětí iniciátorkou vzpoury proti němu. Nejmladší z Titánů, Kronos připravil otce o jeho nejmocnější zbraň, plodnost tím, že ho zbavil mužství. Z krve zraněného Úrana, která skanula z nebe na zem, Gáia zrodila další potomstvo, Giganty. Úranovo sperma se již do kontaktu s Gáiou nedostalo, ale v moři z něj ještě vznikla další mocná síla, láska, v podobě bohyně *Afrodity, která se zrodila z mořské pěny oplodněné Úranovým semenem a vystoupila na břeh u ostrova Kypru. (Marie Pardyová)

Úranos a Gaia, *viz* Gaia, Úranos.

urát, sůl močové kyseliny. (Ladislava Horáková)

Urbanová Petra (27. 11. 1978, Hranice), RNDr., antropoložka, absolventka magisterského studijního programu oboru antropologie a rigorózního řízení na Katedře antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně. Diplomová práce: *Rozlišení zvířecích a lidských kostí: Histologická komparativní studie pro forenzní antropologii a kriminalistiku* (2003), vedoucí práce: Doc. MUDr. Vladimír Novotný, CSc.; rigorózní práce: *Morfometrie jamky kyčelního kloubu. Aplikace konvenční a eliptické Fourierovy analýzy* (2004).

V současnosti studentka postgraduálního studijního programu Biologie, obor Antropologie na Katedře antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně, disertační práce: *Rozlišení lidských a zvířecích kostí: Mezidruhová analýza pomocí mikroskopických a mikrometrických metod*, školitel: Prof. PhDr. Jaroslav Malina, DrSc. V roce 2003 získala Cenu děkana za vynikající studijní výsledky a úspěchy v tvůrčí práci při výzkumu v oboru.

Kontakt: RNDr. Petra Urbanová, Katedra antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně, Vinařská 5, 603 00 Brno, telefon: 549 494 966, e-mail:

urbanova@sci.muni.cz. (Petra Urbanová)

urbánní antropologie, viz antropologie města.

urna, viz popelnice.

uroolithiasis, kameny močové. (Ladislava Horáčková)

úroveň kulturní, viz kulturní úroveň.

Uruk, Erech, starověké město v jižní Mezopotámii (dnešní Varka), kde vzniklo na sklonku 4. tisíciletí př. n. l. nejstarší písmo na hliněných tabulkách a kde údajně vládl i *Gilgameš. Místo kultu boha nebes Ana, bohyně *Inanny (Ištary) a božského pastýře Dumuziho (Tammúze). Uruk proslul zejména v sumerském období, ale byl průběžně osídlen až do sásánovské doby. (Blahoslav Hruška)

úřednické písmo (čínsky *li-šui*), jeden z pěti základních stylů čínského písma.

Usir, egyptský bůh plodnosti a vegetace a současně vládce západní říše mrtvých. Člen héliopolského božského Devatera. Podle rozšířeného usirovského mýtu byl zabit svým závistivým bratrem Sutehem, ale opět oživen bohyněmi *Esetou a Nebthetou a poté ustanoven soudním tribunálem bohů vládcem říše mrtvých, s nímž se později ztotožňovali všichni zesnulí. Usir byl zobrazován v lidské podobě, často mumifikované, s bílou korunou na hlavě, rituálním vousem a žezlem a dýtkami v ruce. Středisky jeho kultu byla města Busiris v nilské deltě a Abydos v Horním Egyptě. (Břetislav Vachala)

Ústav Anthropos Moravského zemského muzea, vědecko-výzkumné a muzeologické pracoviště zaměřené na výzkum a prezentaci evoluce člověka a jeho kultury. Tradice tkví v období první Československé republiky, kdy se archeologovi a paleoantropologovi Karlu *Absolonovi podařilo v pavilonu Morava na dnešním brněnském výstavišti shromáždit v rámci výstavy soudobé kultury v roce 1928 nebývalé množství nálezů z nejranějších období lidských dějin; výstava zanikla v důsledku událostí II. světové války. Na tyto tradice navázal v poválečném období antropolog, etnolog a muzeolog Jan *Jelínek. Z jeho podnětu vznikl v roce 1950 Ústav Anthropos, zabývající se evolucí člověka, a o osm let později započala pod jeho vedením (podle plánů Ing. arch. Františka Šteflíčka) výstavba pavilonu Anthropos v Brně-Pisárkách. V roce 1962 byla v pavilonu otevřena první výstava a od roku 1964 zde byla instalována expozice podle koncepce Jana Jelínka *O původu a vývoji člověka a počátcích jeho kultury*, renovovaná v roce 1980. Obsahovala nálezy z celého světa, které dokumentují vývoj člověka a jeho kultury v paleolitickém a mezolitickém období i analogie z prostředí takzvaných přírodních národů. Expozice ve své době představovala jeden z nejvýznamnějších muzeologických projektů biologicko-socio-kulturní antropologie ve světovém měřítku. Vedle této expozice zde bývaly instalovány dlouhodobější výstavy mapující světové kultury a civilizace (1997 *Islám a jeho svět*, 1998 *Indie: Bohové a lidé* – přibližující problematiku hinduismu, 1999 *Hledání domova: Romové střední a jihovýchodní Evropy*, 2001 *Čína – země tří učení*). Ústav Anthropos se díky aktivitám svého zakladatele Jana Jelínka stal u nás i ve

světě všeobecně uznávaným badatelským a muzeologickým centrem výzkumu a prezentace evoluce člověka a jeho kultury. Ústav svou badatelskou a sbírkotvornou činnost soustředí na transdisciplinární zkoumání člověka a jeho životního prostředí a kultury v období paleolitu a mezolitu, ale i v mladších prehistorických a historických údobích. V současné době vede ústav archeolog docent PhDr. Martin *Oliva, Ph.D., jeho zástupkyní je antropoložka RNDr. Marta *Dočkalová, Ph.D., která je od roku 1996 šéfredaktorkou oborového časopisu **Anthropologie: International Journal of the Science of Man*. Ústav má několik složek: Archeologické pracoviště, Antropologické pracoviště, Paleontologické pracoviště a Pavilon Anthropos. Pavilon Anthropos je jedním z nejnavštěvovanějších objektů Moravského zemského muzea. V roce 2003 byl uzavřen a začala jeho celková rekonstrukce. Zároveň byla zahájena příprava nových expozic. Výsledkem rekonstrukce bude především uvedení Pavilonu Anthropos do celoročního provozu. Na rozšířené ploše vzniknou dvě dlouhodobé expozice: *Příběh lidského rodu* podle scénáře Jana Jelínka a expozice *Morava pravěkých lovců*, jejímž autorem je Martin Oliva. Dále budou k dispozici dva výstavní sály pro krátkodobé výstavy a přednáškový sál. Znovuotevření Pavilonu Anthropos se předpokládá na jaře 2005. (Jaroslav Malina)

Ústav archeologické památkové péče Brno, vznikl delimitací části Archeologického ústavu AV ČR Brno k 1. dubnu 1993 a byl zřízen rozhodnutím ministra kultury jako příspěvková organizace Ministerstva kultury ČR s hlavním předmětem činnosti spočívajícím v provádění předstihových a záchranných archeologických výzkumů a jejich zpracování. Ústav byl pověřen výkonem archeologické památkové péče na území bývalého Jihomoravského kraje. V roce 1993 zahájil svoji činnost s celkem 25 pracovníky, z toho 12 s vysokoškolským vzděláním, přičemž v průběhu dalšího trvání ústavu postupně došlo k personálním obměnám. V současné době je zde zaměstnáno 28 pracovníků, z toho 12 archeologů. Ředitelem je od počátku docent PhDr. Miloš *Čižmář, CSc. Ústav má sídlo v Brně-Husovicích na ulici Kaloudova, od svého založení má detašované pracoviště ve Zlíně, od roku 1995 v Prostějově, od roku 1998 ve Vyškově a od roku 2000 ve Znojmě. Od 1. dubna 2001 přešel ústav převodem zřizovatelských funkcí z Ministerstva kultury ČR na nově vzniklý Jihomoravský kraj. Těžiště činnosti ústavu spočívá v realizaci záchranných archeologických výzkumů, zajišťujících investorům splnění podmínek stavebního povolení podle zákona č. 20/1987 Sb. o památkové péči. V souvislosti se stavebním řízením podal ústav přes dva tisíce odborných vyjádření. Kromě několika stovek „negativních“ dohledů bylo od počátku existence ústavu provedeno více než 800 pozitivních terénních archeologických akcí různého charakteru. Velmi početné byly záchranné výzkumy na liniových stavbách, z nichž největší se uskutečnily na trase nové rychlostní komunikace Rajhrad – Mikulov a na úseku dálnice D1 Vyškov – Mořice. Několik dalších velkých výzkumů proběhlo při budování obchvatů Otrokovic, Slavkova u Brna, Sudoměřic a Uherského Brodu. Rozsáhlé výzkumy byly provedeny také při výstavbě nových výrobních areálů našich i zahraničních firem (například Brno, Kuřim, Modřice, Olomouc, Prostějov, Popůvky, Slavkov u Brna, Vyškov), nákupních a administrativních center či při bytové výstavbě. Výrazná stavební aktivita, vyvolávající potřebu záchranných výzkumů, se projevovala i ve středověkých jádrech měst (například Brno, Jihlava, Olomouc, Prostějov, Uherské Hradiště). Řada výzkumů proběhla i při opravách sakrálních objektů, a to jak kostelů (například Brno, Jamolice, Křižanovice, Loděnice, Podivín, Pohořelice, Slavkov u Brna, Staré Město u Bruntálu, Uherské Hradiště, Znojmo, Žďár nad Sázavou), tak i klášterů (Jihlava, Olomouc, Prostějov, Předklášteří u Tišnova, Rajhrad, Uherské Hradiště, Uherský Brod, Velehrad, Znojmo). Značná část kapacity ústavu byla věnována zpracování terénních výzkumů, takže o všech akcích byly téměř vždy do půl roku od jejich ukončení odevzdány podrobné nálezové zprávy. Pozitivní je též skutečnost, že se daří většinu nálezového fondu po jeho zpracování předávat do muzejních sbírek. Ústav aktivně spolupracuje se Státním ústavem památkové péče v Praze na projektu „Státní

archeologický seznam České republiky“, v jehož rámci se podílel na zpracování území s archeologickými nálezy na mapových listech řady územních celků. Pozornost se v úměrné míře soustřeďovala i na letecké snímkování archeologických lokalit, a to jak za účelem prospekce, tak i dokumentace. Nově zjištěné lokality jsou většinou následně geodeticky zaměřovány, a rozšiřují tak počet dobře lokalizovatelných archeologických nalezišť. Velká péče je věnována evidenci a dokumentaci nemovitých archeologických památek. V rámci účelových projektů Ministerstva kultury ČR byla provedena evidence a dokumentace pravěkých a časně historických hradisek na územích okresů Brno-město, Brno-venkov a Vyškov. V roce 2000 byly také zahájeny práce na dosud probíhajícím projektu „Evidence a dokumentace mohylníků na Moravě“. Snahou ústavu je nejenom provádění archeologických výzkumů a jejich základní zpracování, nýbrž i jejich odborné hodnocení a především zveřejňování. Odborní pracovníci ústavu byli a jsou řešiteli řady vědeckých úkolů realizovaných v rámci projektů Ministerstva kultury ČR, Grantové agentury ČR a Grantové agentury Akademie věd ČR, publikovali za dobu jeho existence více než 300 odborných prací a proslovili desítky přednášek na našich i zahraničních vědeckých setkáních. Ústav uspořádal i řadu konferencí s mezinárodní účastí („Býčí skála-Höhle im gesamteuropäischen Kontext“ – Brno 1995, „Mittelalterliche Keramik im Wandel“ – Brno 1996, „K otázkám neolitu a eneolitu našich zemí“ – Mostkovice 1999, „Doba laténská v Čechách, na Moravě a na Slovensku“ – Mostkovice 2000 a Vranov nad Dyjí 2003, „K otázkám neolitu a eneolitu našich zemí“ – Hradec u Opavy 2002, ve spolupráci se Slezskou univerzitou v Opavě). Ústav rovněž organizoval několik národních konferencí („Historie Brna ve světle nových archeologických pramenů“ – Brno 1993, „Archeologický výzkum řadových domů na Moravě a ve Slezsku“ – Brno 1997, „Modely a rekonstrukce v antropologii a archeologii“ – Brno 1998) nebo se ne nich podílel. Potřebu pohotových informací o nových výzkumech se snaží ústav již od počátku plnit pořádáním každoročních dvoudenních přednáškových cyklů „Záchraně archeologické výzkumy na Moravě a ve Slezsku“, kterých se pravidelně zúčastňují odborníci ze všech moravských a slezských pracovišť. Ústav se postupně aktivně zapojil i do ediční činnosti – od roku 1994 převzal vydávání časopisu *Pravěk* (od druhého ročníku) a od roku 1998 vydává i jeho materiálovou řadu *Pravěk – Supplementum*. Časopis *Pravěk* má v současné době dvanáct ročníků a lze konstatovat, že se již úspěšně zařadil mezi uznávaná archeologická periodika, v jeho Supplementech dosud vyšlo celkem dvanáct svazků. Pracovníci ústavu jsou členy redakčních rad archeologických časopisů a podílejí se i na výuce studentů na Filozofické a Přírodovědecké fakultě Masarykovy univerzity v Brně, na Univerzitě Palackého v Olomouci a na Slezské univerzitě v Opavě. Kromě úvazku řádných a výběrových přednášek jsou činní též jako vedoucí a oponenti diplomových prací. Výrazná je i popularizace dosažených výsledků, a to prostřednictvím denního tisku, časopisů, rozhlasu a televize. Pracovníci ústavu přednesli desítky přednášek pro širokou veřejnost a podíleli se na tvorbě archeologických výstav. Ústav spolupracuje s řadou odborných pracovišť, například při realizaci *Školního antropologicko-archeologického výzkumu pravěkého a slovanského pohřebiště v Divákách (u Hustopečí) Katedry antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně. Kontakt: Ústav archeologické památkové péče, Kaloudova 30, 614 00 Brno; ředitel: Doc. PhDr. Miloš Čižmář, CSc., e-mail: cizmar@uapp.cz. (Miloš Čižmář)

Ústav etnologie Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze, univerzitní vědecko-pedagogické pracoviště. Jeho tradice sahá do devadesátých let 19. století a je spjata s prvními etnografickými koncepcemi vycházejícími z děl Čenka Zírta (1864–1932), Václava Tilleho (1867–1937), Jana Jakubce (1862–1936), Lubora *Niederla (1865–1944) ad. Již v té době se etnografie (národopis) pěstovala na pražské univerzitě, ačkoliv nebyla oficiálně zakotvena ve studijním programu. Hlavním výrazem úsilí tohoto okruhu badatelů bylo založení odborného periodika **Český lid* (1891) a účast na organizaci Národopisné výstavy československé

(1895). Po vzniku samostatného Československa se etnografie zapojila do praktického života (vytyčování nových hranic, problematika národnostních menšin apod.) a jeden z jejích čelných představitelů Karel Chotek (1881–1967) přišel s teorií *politického národopisu*, jež by měla sloužit společenským potřebám nového státu. Chotek, působící v letech 1921–1932 jako profesor všeobecného národopisu na Univerzitě Komenského v Bratislavě, zde vytvořil Národopisný ústav. Po návratu do Prahy stanul v čele Katedry národopisu Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze. Dalšími významnými osobnostmi z oblasti vědecké i pedagogické byli v tomto období zejména Vilém Pražák, Jiří Horák a Drahomíra Stránská. Po útlumu činnosti, způsobeném uzavřením českých vysokých škol během II. světové války, dochází od konce čtyřicátých let k novému rozvoji etnografických studií na FF UK v Praze, v němž sehrál důležitou úlohu indolog, etnograf a religionista Otakar Pertold (1884–1965), od roku 1953 vedoucí Katedry etnografie a historie náboženství. Spíše stalinistický než marxistický tlak, působící v celé společnosti, zasáhl i etnografická studia a projevil se především v kritice typu *angloamerická etnografie ve službách imperialismu* nebo v hledání myšlenek o etnografii v dílech *klasiků marxismu-leninismu*. Nicméně katedra si zachovala vysoký odborný kredit v řadě dílčích disciplín: folkloristika (dějiny tohoto oboru a interetnické vztahy folkloru českého a německého, Karel Dvořák), problematika sociálních vztahů a duchovní kultury a náboženství (Antonín Robek), studium rodinných a sociálních vztahů a materiální kultury Slováků (Soňa Švecová), otázky tradičního zemědělství (Jaroslav Šťastný) apod. Období uvolnění v šedesátých letech se projevilo i větším *průlomem obecné a cizokrajné etnografie a sociální antropologie* do tradičního schématu české etnografie, a to především v působení Ladislava Holého (1933–1997), který v letech 1963–1968 přednášel obecnou a mimoevropskou (hlavně africkou) etnografii, Milana Stuchlíka a Josefa Wolfa. V období normalizačním, byť pod silným ideologickým tlakem a mnohdy s ohledem na politické potřeby (studium života vietnamských a kubánských dělníků), předkládala tehdejší Katedra etnografie a folkloristiky komplexní obraz etnografických a folkloristických studií – od etnografie národního obrození přes studium minorit na území tehdejší ČSSR a českých komunit v zahraničí až po etnografii dělnictva. V roce 1971 bylo připojeno ke Katedře etnografie a folkloristiky Středisko ibero-amerických studií (založeno v roce 1967; znovu jako samostatný ústav od roku 1990) a opět rozšířilo dosavadní především český a slovanský etnografický obzor o teoretické otázky oboru, etnolingvistiku (František Vrhel) a etnografii Ameriky (Oldřich Kašpar, František Vrhel). V průběhu devadesátých let 20. století (v roce 1989 nastoupil jako vedoucí a působí dosud František Vrhel) reagoval Ústav etnologie na změnu společenských a politických poměrů. Zásadní obsahové změny ve studijní a badatelské orientaci mohly být urychleny na základě kontaktů se zahraničními pracovišti a zejména vstupem odborníků z našich předních oborových pracovišť i významných zahraničních badatelů a pedagogů českého a slovenského původu do výukového procesu (Leopold Pospíšil, Zdeněk Salzman, Milan Stanek ad.) a tak se postupně podařilo realizovat nový studijní program oboru. Jeho cílem je připravit absolventa magisterského studia v teoretické rovině, vybavit ho znalostmi z kulturních areálů a schopnostmi pracovat v různém kulturním a etnickém prostředí. Ve druhé fázi studia nabízí program dílčí specializace v rámci tří seminářů: Semináře obecné etnologie, Semináře evropské (české) etnologie a Semináře folkloristiky. Výzkumná činnost Ústavu etnologie a folkloristiky se orientuje převážně na etnokulturní problematiku českých zemí a Evropy. Při výzkumech Ústav etnologie spolupracuje s řadou evropských oborových univerzitních pracovišť v Bulharsku, Chorvatsku, Maďarsku, Polsku, Rakousku, Rumunsku, na Slovensku, ve Slovinsku a Španělsku. Intenzivní je také spolupráce s předními českými institucemi, zejména s Etnologickým ústavem AV ČR, Náprstkovým muzeem v Praze a s *Katedrou antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně. Z mimoevropských areálů je výzkum již tradičně orientován především na hispanistiku a amerikanistiku. Výsledky výzkumné činnosti Ústavu etnologie jsou průběžně

prezentovány ve vědeckém sborníku *Studia Ethnologica* (dříve *Ethnographica*), v monografiích, v časopisech a sbornících *Český lid*, *Annals of the Náprstek Museum* a v dalších periodikách a médiích. Struktura a profil Ústavu etnologie Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze: ředitel: doc. PhDr. František *Vrhel, CSc.; zástupce ředitele: PhDr. Jan Pargač, CSc.; tajemník: PhDr. Miloš Tomandl; sekretářka: Mgr. Zuzana Korecká; knihovnice: Eva Stodolová. Seminář obecné a mimoevropské etnologie: vedoucí: doc. PhDr. František Vrhel, CSc.; členové: doc. PhDr. Oldřich *Kašpar, CSc., PhDr. Jaroslav *Skupnik, Ph.D. Seminář české a evropské etnologie: vedoucí: PhDr. Jan Pargač, CSc., členové: doc. PhDr. Leoš Šatava, CSc., doc. PhDr. Irena *Štěpánová, CSc., PhDr. Jaroslava Krupková, CSc., PhDr. Miloš Tomandl, Mgr. Petr Lozoviuk, Ph.D. Seminář folkloristiky: vedoucí: doc. PhDr. Bohuslav Šalanda, CSc., členka: doc. PhDr. Ludmila *Sochorová, CSc. Externí učitelé: Mgr. Pavel Benda, PhDr. JUDr. Ivan Dubovický, CSc., Mgr. Zuzana Jurková, Ph.D., prof. PhDr. Josef Kandert, CSc., PhDr. Lubomír Procházka, CSc., doc. PhDr. Lubomír Tyllner, CSc., PhDr. Zdeněk Uherek, CSc. Hostující profesori: prof. dr. Leopold Pospíšil, prof. dr. Zdenek Salzmann. Kontakt: Ústav etnologie Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze, Celetná 20, 116 42 Praha 1, e-mail: ethno@ff.cuni.cz. (Oldřich Kašpar)

Ústav pro antropologii a demografii c. k. české univerzity Karlo-Ferdinandovy, viz Katedra antropologie a genetiky člověka Přírodovědecké fakulty Univerzity Karlovy v Praze.

Ústav pro sexuální patologii Lékařské fakulty Univerzity Karlovy v Praze, viz Sexuologický ústav Lékařské fakulty Univerzity Karlovy v Praze.

ústní podání, viz tradice.

ustrinum, krematorium, žároviště, na němž byla spalována těla zemřelých v antickém prostředí. (Josef Unger)

úsuděk, základní logická forma, spojení výroků, v němž se poslední výrok (závěr) vyvozuje z předchozích výroků (premis); úsuděk může být induktivní (od jednotlivostí se dospěje k obecnému), deduktivní (z obecného se odvozuje závěr pro jednotlivý případ), analogický (vychází z předpokladu, že mají-li předměty a jevy určité shodné vlastnosti, mohou mít i některé další vlastnosti shodné). (Jaroslav Malina)

usura, nahlodání tkáně chorobným dějem. (Ladislava Horáčková)

usura orbitae, viz *cribra orbitalia*.

úštěp (anglicky *flake*, francouzsky *éclat*, německy *Abschlag*), část kamenné suroviny záměrně odštípnutá od jádra úderem či tlakem. Způsob odštípnutí je viditelný na několika charakteristických znacích: úderová plocha, bulbus v místě úderu a případně úderová jizva, vlnovitě prohnutý profil úštěpu. (Jiří A. Svoboda)

utrakvisté (z latinského *sub utraque specie*, „pod obojí způsobou [přijímání]“), podobojí. Příslušníci reformované církve vzniklé v husitských válkách, udělující laikům svátost pod obojí způsobou – těla i krve Páně. (Josef Unger)

Uxmal, mayské středisko v jihovýchodním Mexiku na poloostrově Yucatánu. Bylo vystavěno v takzvaném puucském stylu a zkvétalo v klasickém a poklasickém období v letech 600 až 900. Osídlení však přetrvávalo i po invazi *Toltéků na Yucatán a bylo opuštěno kolem roku 1450. Ruiny staveb pokrývají rozlohu kolem 60 hektarů a vyznačují se vynikající sochařskou výzdobou, často symbolizující Venuši a boha Čaka. (Oldřich Kašpar)

uzavřený komplex (uzavřený náleзовý celek) [archeologie], soubor předmětů, jejichž současnost uložení zajišťují okolnosti jejich uložení a podmínky objevení. Například hrob, který od pohřbu nikdo neotevřel. (Jaroslav Malina)

uzavřený náleзовý celek, viz uzavřený komplex.

Vacková Blanka (13. 1. 1944, Praha), RNDr., CSc., antropoložka, absolventka Přírodovědecké fakulty Univerzity Karlovy v Praze, odborná asistentka *Katedry antropologie a genetiky člověka Přírodovědecké fakulty Univerzity Karlovy v Praze. Náplní její dlouholeté pedagogické činnosti je vedení přednášek a cvičení z antropologie, morfologie

pohybového aparátu a osteologická technika, forenzní antropologie a biologie dítěte. Přednáší na vzdělávacích kurzech pro středoškolské profesory a také na přípravných kurzech pro přijímací řízení na Přírodovědecké fakultě Univerzity Karlovy. Je garantem a přednášejícím antropologie pro Univerzitu 3. věku. Její výzkumná aktivita je zaměřena na otázky růstu, vývoje a zralosti předškolních a školních dětí. Zabývá se sledováním somatické stavby těla ve vztahu k interakci exogenních a endogenních vlivů se zřetelem na zjištění základních informací o závislosti kardiovaskulárního onemocnění na množství a distribuci podkožního tuku a dermatoglyfikou v návaznosti na různé typy onemocnění. Je členem *České společnosti antropologické* a členkou redakční rady časopisu *Anthropologie*. Kontakt: RNDr. Blanka Vacková, CSc., Katedra antropologie a genetiky člověka Přírodovědecké fakulty Univerzity Karlovy v Praze, Viničná 7, 128 44 Praha 2; e-mail: vackova@natur.cuni.cz. (Blanka Vacková)

vadžrašana, viz hínadžana.

vagina, pochva; spojuje vnější část ženského pohlavního orgánu s dělohou. (Jaroslav Zvěřina)

Vachala Břetislav (27. 7. 1952, Jaroměř), docent PhDr., CSc., egyptolog, docent a ředitel *Českého egyptologického ústavu Univerzity Karlovy v Praze a Káhiře. V letech 1970 až 1975 absolvoval egyptologii a arabštinu na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze. Poté v rámci postgraduálního studia pobýval v letech 1975 až 1976 na Fakultě archeologie Káhirské univerzity. V letech 1979 až 1981 studoval arabštinu na Burgibově ústavu živých jazyků v Tunisu. V roce 1978 získal na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy titul PhDr. (rigorózní práce *Sociální postavení ženy v Egyptě za Staré říše*) a v roce 1988 mu byla na téže fakultě udělena vědecká hodnost kandidáta věd o umění (disertační práce *Fragmenty reliéfů z Ptahšepesovy mastaby v Abúsíru*). V letech 1976 až 1992 působil a od roku 1998 dosud je opět činný v Českém (dříve Československém) egyptologickém ústavu Univerzity Karlovy v Praze a Káhiře (v říjnu 2000 se stal jeho ředitelem). Pravidelně se účastní archeologických a epigrafických výprav do Abúsíru, pyramidového pohřebiště 5. dynastie, podílí se na výuce oboru egyptologie na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy a rozsáhle se věnuje odborné i popularizační publikační činnosti. V letech 1993 až 1997 působil jako první velvyslanec České republiky v Egyptské arabské republice a Súdánské republice. V odborné činnosti se zaměřuje především na egyptské dějiny, filologii a literaturu. Publikuje vybrané epigrafické a ikonografické materiály ze 3. tisíciletí př. n. l. objevené při českých archeologických výzkumech v Abúsíru. Zpracovává staroegyptské památky z českých sbírek a muzeí. Zvláštní pozornost věnuje překládání a vydávání staroegyptských literárních děl. Je autorem monografií, vědeckých studií v zahraničních egyptologických periodikách, encyklopedických hesel, učebních textů a vědecko-naučných článků. Rozsáhle recenzuje odbornou literaturu v českých a zahraničních časopisech (*Archiv orientální*, *Bibliotheca Orientalis*). Výsledky egyptologického bádání ze svých četných cest po Egyptě a Předním východě popularizuje formou rozhlasových a televizních pořadů, přednášek pro veřejnost a rozhovorů pro české i egyptské listy a časopisy. Je členem České orientalistické společnosti a mezinárodních organizací International Association of Egyptologists (Oxford, Berlín), International Society for Nubian Studies (Den Haag) a National Geographic Society (Washington). Od roku 1999 je předsedou Sdružení přátel Egypta v České republice. Jeho zásluhy o rozvoj egyptologického bádání byly oceněny v roce 1995 udělením medaile Alexandrijské archeologické společnosti. Vydané monografie: *Dávné písně lásky: Milostná lyrika starého Egypta* (1982, společně s M. Černíkem), *77 zajímavostí ze starého Egypta* (1989), *Moudrost starého Egypta* (1992), *Pověsti a legendy faraónského Egypta* (1994), *Mír na Nilu: První mírová smlouva a její pozadí* (1997), *Ilustrovaná encyklopedie starého Egypta* (1997, společně s Miroslavem Vernerem a Ladislavem Barešem); *Nejstarší literární texty v nekrálovských hrobkách egyptské Staré říše* (2000). Pro edici *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie* napsal 27. svazek *Abúsír: Staroegyptské královské pohřebiště*.

Kontakt: Doc. PhDr. Břetislav Vachala, CSc., Český egyptologický ústav Univerzity Karlovy v Praze a Káhiře, Celetná 20, 110 00 Praha 1, telefon: 224 491 397, e-mail: bretislav.vachala@ff.cuni.cz. (Břetislav Vachala)

Vachunková Alena (8. 6. 1980, Brandýs nad Labem), Mgr., antropoložka, absolventka magisterského studijního programu oboru antropologie a studentka doktorského studijního programu na Katedře antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně. Diplomová práce: *Kazivost a patologické změny chrupu na kosterních pozůstatcích ze satelitních pohřebišť Pohanska u Břeclavi* (2003), vedoucí práce: Doc. RNDr. Eva Drozdová, Ph.D.; disertační práce *Středověké a novověké nerituální pohřby z archeologických výzkumů ve střední Evropě*, školitel: Prof. PhDr. Josef Unger, CSc. Kontakt: Mgr. Alena Vachunková, Katedra antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně, Vinařská 5, 603 00 Brno, telefon: 549 492 678, e-mail: ajav@email.cz.

vaišjové, členové třetí a nejpočetnější ze čtyř tradičních kastovních skupin (*varna*) hinduistické společnosti, zahrnující obchodníky, kupce, zlatníky, lichváře a penězoměnce. Přestože oficiálně patřili k „dvojzrozcům“ a měli právo na výsady přiznávané dvěma nejvyšším kastám – vrstvě kněží (*bráhmanů*, viz) a vládců-válečníků (*kšatrijů*), netěšili se valné úctě a byli obvykle přiřazováni k **śúdrům*. (Jan Filipický)

vakcína, očkovací látka (oslabené, eventuálně mrtvé choroboplodné zárodky či některý jejich upravený produkt). Po podání vyvolá tvorbu protilátek a další změny v imunitním systému, které chrání před infekcí. (Ladislava Horáčková)

valgózní, vbočení kloubů, například kolenního do X. (Ladislava Horáčková)

Valšík Jindřich Antonín (25. 8. 1903, Praha – 10. 2. 1977, Bratislava), profesor MUDr. et RNDr., DrSc., český antropolog, dětský lékař, vedoucí Antropologického ústavu Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v letech 1946–1953, jeden ze zakladatelů a též přednosta Katedry antropologie a genetiky na Přírodovědecké fakultě Univerzity Komenského v Bratislavě a děkan této fakulty, předseda slovenské pobočky a celostátního pracovního výboru Československé antropologické společnosti, sekce Československé biologické společnosti při Československé akademii věd, spoluzakladatel a dlouholetý čelný funkcionář *Antropologické společnosti. Narodil se v Praze, dětství prožil na Istrii, vystudoval gymnázium v Praze, Přírodovědeckou fakultu a Lékařskou fakultu Univerzity Karlovy v Praze. V roce 1938 se habilitoval u profesora Vojtěcha *Suka na základě spisu *Études anthropologiques sur les Monténégrins du Dourmitor*. Jako jeden z prvních badatelů u nás se zabýval dermatoglyfíkou (stanovil tzv. papilární číslo P). Dalšími vědeckými zájmy se staly: genetika člověka, období puberty (zvláště studie menarché), metodické a typologické práce, školní a dětské lékařství a školní hygiena, demografie, paleodemografie, rasismus, erupce trvalých zubů, fyzický vývoj dětí a mládeže, paleoantropologie a fylogenetický vývoj člověka a hominidů. Jeho bibliografie čítá kolem 400 prací v angličtině, češtině, francouzštině, němčině, polštině a slovenštině, k jeho významným pracím patří například *Papilární číslo v dermatoglyfice* (1932), *Jakou cestu má Essen-Möller-Geyerova metoda pro posouzení sporné paternity?* (1949), *Somatologie a anthropologie* (1953), *Antropológia a jej význam* (1964) a mnoho dalších. Byl členem řady našich i mezinárodních organizací: Royal Anthropological Institute v Londýně, Current Anthropology v Chicagu, International Association of Human Biology, Čs. Národní komitét UISAE, Conseil Permanent du Congrès International des Sciences Anthropologiques et Ethnologiques, Societé d'Anthropologie de Paris, International Conference on Dermatoglyphics, Anthropologische Gesellschaft ve Vídni, Towarzystwo Anthropologiczne, Československá lékařská společnost J. E. Purkyně, Československá biologická společnost a dalších. (Taťána Vymazalová)

vampyrismus, pověrečné představy o možnosti návratu mrtvého jakožto vampýra škodícího lidem – v důsledku omezení škodlivých vlivů bylo nutno provést zásahy na mrtvole. (Josef Unger)

vánaprastha, lesní poustevník, třetí ze čtyř stadií (*áśrama*, viz) v životě pravověrného hinduisty (viz hinduismus), období, kdy hospodáři, jehož synovi se již narodil syn, postupující šediny a svráštělá tvář připomínají, že nastal čas uchýlit se do lesů a věnovat se rozjímání. Podle některých zákonodárců vhodná doba nadchází po uplynutí padesáti jar, podle jiných autorů tehdy, kdy spolu manželé přestanou žít jako muž a žena. (Jan Filipický)

Vančata Václav (22. 6. 1952, Praha), docent RNDr. CSc., evoluční antropolog, paleoantropolog a primatolog, vedoucí *Oddělení antropologie Katedry biologie a ekologické výchovy Pedagogické fakulty Univerzity Karlovy v Praze. V roce 1975 absolvoval obor fyzická antropologie na Přírodovědecké fakultě Univerzity Karlovy v Praze. V roce 1982 se stal kandidátem věd v oboru evoluční biologie v Laboratoři evoluční biologie Československé akademie věd, kde pak pracoval až do roku 1993 jako samostatný vědecký pracovník a vedoucí Oddělení evoluční antropologie. Po dvouletém studijním pobytu v primatologickém centru Ústavu pro farmacii a biochemii, kde se jako koordinátor grantového projektu zabýval ontogenetickým vývojem a růstem makaků rhesus, se v roce 1995 stal odborným asistentem a vedoucím Oddělení antropologie Katedry biologie a ekologické výchovy Pedagogické fakulty Univerzity Karlovy v Praze a v roce 1998 pak docentem antropologie. Ve své badatelské práci se zabýval vznikem a evolucí bipedie, evolucí postkraniálního skeletu hominidů, fylogenezí vyšších primátů, hominizáčním procesem a ontogenezí lokomoce a chování vyšších primátů, zvláště makaků, paviánů a lidoopů. V poslední době se věnuje zejména otázkám evoluce člověka ve svrchním paleolitu a v době přechodu od paleolitu do neolitu, otázkám velikosti a tvaru těla v evoluci hominidů a v neposlední řadě také problematice ontogenetických a růstových procesů makaků, šimpanzů a orangutanů. Publikoval přes 120 původních vědeckých prací (z větší části v mezinárodních vědeckých časopisech a zahraničních sbornících) a více než 100 abstraktů, recenzí, prací popularizačních a zpráv. Je autorem dvou monografií (*Primatologie*, díl 1. – *Evoluce, ekologie a chování primátů – Prosimii a Platyrrhina*, *Primatologie*, díl 2. – *Catarrhina – opice a lidoopi*) a dále jedné učebnice v elektronické podobě (*Evoluční antropologie a paleoantropologie*). Je také spolueditorem čtyř sborníků a členem redakční rady časopisů **Anthropologie* a **Variability and Evolution*. Pro edici **Panoráma biologické a sociokulturní antropologie* napsal (s Marinou **Vančatovou*) 10. svazek *Sexualita primátů* (2002) a 13. svazek *Paleoantropologie – přehled fylogeneze člověka a jeho předků* (2003). Pravidelně spolupracuje s redakcí *Věda Lidových novin*, kde se vyjadřuje k různým otázkám z oborů evoluční antropologie, paleoantropologie a primatologie. Navštívil řadu badatelských zahraničních pracovišť ve Francii, v Itálii, Izraeli, Jižní Africe, Německu, Polsku, Rusku, Řecku, USA a ve Velké Británii. Rozsáhlá je i jeho činnost pedagogická: vedle Pedagogické fakulty Univerzity Karlovy v Praze působí také jako externí pedagog na katedrách antropologie Přírodovědecké fakulty Univerzity Karlovy v Praze a Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně. Jako hostující profesor přednášel na Univerzitě v Durhamu ve Velké Británii, Univerzitě ve Florencii a Univerzitě v Bari v Itálii, Demokritově univerzitě v Komotini v Řecku a na Univerzitě Adama Mickiewicze v Poznani. Absolvoval řadu zvaných přednášek, zejména v Německu, Polsku a ve Velké Británii. Kontakt: Doc. RNDr. Václav Vančata, CSc., Oddělení antropologie Katedry biologie a ekologické výchovy Pedagogické fakulty Univerzity Karlovy v Praze, M. D. Rettigové 4, 116 39 Praha 1, telefon: 221 900 144, fax: 221 900 173, e-mail: Vaclav.Vancata@pedf.cuni.cz; Vaclav.Vancata@seznam.cz. (Václav Vančata)

Vančatová Marina (15. 8. 1958, Perm, Rusko), Mgr., primatoložka a etoložka, odborná asistentka Katedry antropologie Fakulty humanitních studií Univerzity Karlovy v Praze, vedoucí certifikovaného programu Humánní etologie FHS UK a vedoucí Laboratoře mezidruhové komunikace FHS UK. V roce 1980 absolvovala obor zoologie – etologie na Permské státní univerzitě v Permu. Dva roky pracovala jako odborná pracovníce

v primatologickém centru Ústavu pro experimentální medicínu a terapii Ruské akademie lékařských věd v Suchumi. V roce 1982 se přestěhovala do České republiky a pracovala jako vědecká pracovnice nejprve v Laboratoři evoluční biologie a posléze ve Fyziologickém ústavu Československé akademie věd. Po šestiletém studijním pobytu v primatologickém centru Ústavu pro farmacii a biochemii, kde se zabývala chováním, reprodukcí a ontogenetickým vývojem a růstem makaků rhesus, působila jako vědecká pracovnice *Katedry biologie Pedagogické fakulty Univerzity Karlovy v Praze. V roce 2001 se stala odbornou asistentkou a vedoucí certifikovaného programu humánní etologie na Fakultě humanitních studií Univerzity Karlovy v Praze. V badatelské práci se zabývala nástrojovým chováním vyšších primátů, zejména pak lidoopů, chováním a reprodukcí primátů, ontogenetickým vývojem chování vyšších primátů, zvláště šimpanzů, goril, orangutanů, makaků, kočkodanů a paviánů. V současnosti se zaměřuje zvláště na problematiku ontogeneze chování šimpanzů, orangutanů a makaků, ontogeneze a růstu šimpanzů a orangutanů a kresebných aktivit lidoopů. Publikovala více než 60 původních vědeckých prací (z větší části v mezinárodních vědeckých časopisech a zahraničních sbornících) a desítky abstraktů, recenzí, prací popularizačních a zpráv. Je také spolueditorkou jednoho sborníku a několik let byla členkou ediční rady časopisu *Folia Primatologica*. Pro edici *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie napsala (s Václavem *Vančatou) 10. svazek *Sexualita primátů* (2002). Od roku 1993 je členkou výboru Evropské primatologické federace při Evropské unii, kde také pracuje jako expertka na chov primátů v zajetí. Pravidelně spolupracuje s médií, například s oddělením Věda *Lidových novin* a Českou televizí. Soustavně popularizuje například výzkum kresebných aktivit lidoopů. Absolvovala četné badatelské stáže na zahraničních pracovištích ve Francii, v Indii, Indonésii, Itálii, Japonsku, Německu, Polsku, Rusku, USA, na Madagaskaru a ve Velké Británii a řadu zvaných přednášek zejména v Německu, Rusku a USA. Kontakt: Mgr. Marina Vančatová, Katedra antropologie Fakulty humanitních studií Univerzity Karlovy v Praze, U Kříže 8, 158 00 Praha 5, telefon: 604 236 833, 224 942 760, fax: 251 620 611, e-mail: Marina.Vancatova@seznam.cz. (Marina Vančatová)

Vandermeersch Bernard (1937), francouzský antropolog, profesor na univerzitě v Bordeaux. Zpracoval jak recentní neandertálský skelet ze Saint Césaire, tak i nejstarší nález moderního člověka z Kafsy. Zaměřuje se rovněž na obecné vývojové otázky vyplývající z těchto studií. (Václav Vančata)

van Hoof Jan A. R. A. M., nizozemský primatolog, jeden z nejvýznamnějších evropských i světových primatologů. Působí na Univerzitě v Utrechtu, kde také založil slavnou nizozemskou primatologickou školu navazující na etologické tradice Nikolaase Tinbergena a Konrada Lorenze. Věnoval se zejména chování a ekologii opic a lidoopů v jihovýchodní Asii a také ekologii jihoamerických opic. Mezi jeho žáky patří takové osobnosti, jako jsou Frans *de Waal a Carl *van Schaik, s nimiž publikoval také některé významné teoretické práce. (Václav Vančata)

van Schaik Carl (1953), nizozemský primatolog, spolu s Fransem *de Waalem nejvýraznější představitel utrechtské školy etologie primátů. Výrazně se projevuje také jako teoretik v oblasti chování a behaviorální ekologie. V současné době působí na Katedře biologické antropologie a anatomie Duke University v Durhamu v USA. Je uznávaným specialistou na ekologii sociálních vztahů samců a samic primátů. Jeho výzkumné aktivity se soustředí především na orangutany a makaky z jihovýchodní Asie a ekosystémy, v nichž žijí. Vedle teoretických studií, které publikoval například také s Charlesem Jansonem a Janem *van Hoofem, se úspěšně věnuje socioekologii a materiální kultuře orangutanů, sociálním a sexuálními strategiím primátů, socioekologii primátů, kognitivním aktivitám primátů (zejména ve vztahu k ekologii), životním historiím primátů a ekologii tropického pralesa. (Václav Vančata)

Vargová Lenka (19. 1. 1960, Jihlava), MUDr., Ph.D., lékařka a paleopatoložka. Je absolventkou Lékařské fakulty Masarykovy univerzity v Brně, obor dětské lékařství. Pracuje jako odborná asistentka Anatomického ústavu Lékařské fakulty Masarykovy univerzity v Brně, kde vede praktická i pítevní cvičení z anatomie studentů všeobecného i stomatologického směru. Je zástupkyní vedoucí *Oddělení lékařské antropologie Anatomického ústavu Lékařské fakulty Masarykovy univerzity v Brně. V odborné práci se zabývá osteologií a historickou antropologií se speciálním zaměřením na paleopatologii středověkých a novověkých populací. Tato tematika je rozpracována v její disertační práci i ve většině z jejich čtyřiceti odborných publikací. Pro edici *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie napsala (s Ladislavou Horáčkovou a Eugenem Strouhalem) 15. svazek *Základy paleopatologie* (2004). Je členkou Evropské paleopatologické asociace, České anatomické společnosti a pracuje ve výboru brněnské pobočky *České společnosti antropologické. Kontakt: MUDr. Lenka Vargová, Ph.D., Anatomický ústav Lékařské fakulty Masarykovy univerzity v Brně, Kamenice 3, 625 00 Brno, e-mail: vargova@med.muni.cz. (Lenka Vargová)

varianta, obměna uměleckého díla dokončeného nebo ve stavu návrhu, vytvořená autorem, popřípadě za účasti dílny. Od renesance dokládá vývoj umělcovy představy. Termín varianta, častý hlavně v moderním umění, vystihuje tvůrčí přínos záměrných obměn v pojetí námětu a formy, jež dospívá až k řadě podob. Od varianty odlišujeme *repliku, zejména repliku dílenskou a redukci. (Jaroslav Malina)

varieta, odchylka od normy, která většinou nepůsobí funkční poruchu. (Ladislava Horáčková)

variola, viz neštovice černé.

varózní, vybočení kloubů, například kolenního do O. (Ladislava Horáčková)

vaskularizace, vznik krevních cév v tkáni. (Ladislava Horáčková)

vaskulární, cévní. (Ladislava Horáčková)

vazalství, ...

věc [archeologie], diskrétní souhrn hmoty zformovaný nebo přeměněný (alespoň přemístěný) kulturními činnostmi lidí a pojímaný jako statický objekt. Podle významu je tento pojem blízký pojmu *artefakt, ale je širší, protože zahrnuje výsledky nejen pracovních, ale i jakýchkoli kulturních činností (herních, kultovních, běžných atd.), a nejen ukončené výsledky odpovídající kulturním normám (typické), ale i nedokončené, vedlejší atd. Obdobně jako pojem „artefakt“ je tento pojem zpravidla používán pouze v případě přenosných celých předmětů nebo jejich částí. (Jaroslav Malina)

věcná starobylost, věci (v širším smyslu), typologicky nebo morálně zastaralé, zanikajících typů, jejichž nevelké série jsou běžně rozšířeny – používány nebo jsou alespoň v nepřetržitě vlastnictví osob, které je umění používat – až do okamžiku, kdy tyto věci začaly být sledovány, nebo byly odebrány za účelem zkoumání nebo zařazení do sbírky. Patří k materiálům, jež zkoumá *etnografie. (Jaroslav Malina)

věcné památky, věci (v širokém smyslu), patřící k typům, které již dávno přestaly být používány a vzhledem k tomu již dávno přestaly být rozšířeny a jsou k okamžiku jejich objevení opuštěné. Tímto termínem jsou označovány *archeologické objekty, když při vymezování předmětu *archeologie je chceme oddělit od starých a současných a také od materiálních a nevztahujících se ke *kultuře.

Pojem „věcná památka“ je základem pojmu *, „archeologický pramen“ . (Jaroslav Malina)

věcný pramen [antropologie, archeologie], *věc nebo věcné zbytky, sloužící jako *pramen informace o jiných věcech a jevech, především o *kultuře, k níž tato věc patřila, a o událostech, do nichž byla zapojena. Tato informace je zachycena v samotných materiálních vlastnostech věci – v jejím tvaru, látce, rozměrech, místě výskytu, vztazích s jinými věcmi – ve všem, co ji vyčlenilo a oddělilo od jejích příbuzných přírodních objektů. Pouze podmíněně mohou být tyto nositelé informace přiřazeny ke znakovému systému („jazyk věcí“), a to k

úzkému (nikoli univerzálnímu na rozdíl od slovního jazyka), mnohovýznamovému (nepříliš určitému), který je nepoužitelný v řadě sfér činnosti, zvláště ve vědě. Je nutné překládat tuto informaci z „jazyka věcí“ do přirozeného slovního jazyka. (Jaroslav Malina)

věda, oblast lidské činnosti vytvářející stále pravdivější soubor poznatků o přírodě, společnosti a myšlení; soubor poznatků takto vzniklý jako celek též v jednotlivých oborech; druh systematického poznávání, odlišného už v antice od všeobecné filozofie, a systemizovaný počátkem novověku, kdy se zformovaly jednotlivé disciplíny, obvykle se speciálním předmětem zkoumání a se speciální originální metodologií; věda se vyvíjela od pozitivistického pojetí fakticity přes formalizační pokusy logického pozitivismu a historizující vývojové hledisko a dospěla koncem 20. století k falzifikacionismu Karla R. Poppera („Vědecký poznatek je takový, který je vyvratitelný“) a k postmodernistickému zpochybnění možnosti univerzalizmu celé novověké vědy (i když vznikají pokusy o „teorii všeho“). Věda získává fakta v promyšleném procesu, založeném na uplatňování souboru pravidel, prostředků a zásad (metod), jež mají v jednotlivých vědách specifický ráz; výzkumná procedura se odvíjí zhruba v těchto stádiích: 1. vymezení objektu a předmětu výzkumu, 2. získávání materiálu, 3. popis materiálu, třídění, analýza, 4. vytváření hypotéz o popisovaném a pozorovaném objektu a jejich kontrola, 5. zobecňování získaných faktů – tj. vyvozování zákonitostí, vysvětlování jevů a vytváření dalších hypotéz o zkoumaném objektu. (Jaroslav Malina)

vědecká revoluce, termín amerického filozofa vědy Thomase S. Kuhna pro jednu ze dvou fází vývoje vědy, vyznačující se změnou jednoho paradigmatu (vzorce apod.) v nové paradigma; revoluce vědecká je vyvolána zjištěním, že staré paradigma přestává být adekvátním rámcem pro vědeckou práci, k čemuž dochází pod tlakem kumulujících se anomálií ve fázi tzv. vědy normální. (Jaroslav Malina)

vědeckotechnická revoluce, označení období a procesu posledních desetiletí 20. století, kdy dochází v hospodářském a společenském životě k rychlým a zásadním proměnám díky rozvoji vědy a techniky (atomová energie, automatizace, kybernetika, genetika aj.). (Jaroslav Malina)

vědecko-výzkumné zaměření Katedry antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně, určováno (do značné míry) potřebou zpracovat světově proslulý pramenný fond prehistorických i historických nalezišť na Moravě a zajišťovat pedagogický a vědecko-výzkumný rozvoj celostní (biologicko-socio-kulturní) antropologie na aktuální mezinárodní úrovni. Dále je spjato s tradičním zájmem brněnské antropologie o zkoumání lidských skupin s přesahem do oblasti společenské a kulturní, se zkoumáním procesů spjatých s evolucí lidského druhu (*Homo sapiens*) a vývojem jeho socio-kulturních struktur. Zvláštní pozornost je věnována adaptabilitě a variabilitě lidských struktur biologických (fyzických), behaviorálních (zejména komunikace a vzorce chování) a socio-kulturních v minulosti a přítomnosti. Multidisciplinárně je rozpracovávána problematika antropologie sexuality a pohřebních rituů a rituálů. Rovněž je rozvíjena tvorba, ověřování a zavádění nových metodických postupů, nezbytných při identifikaci kosterních a jiných pozůstatků. Zvláštní důraz je kladen na hledání nových metodologických postupů v antropologii postmoderní doby. Uvedená témata byla a jsou řešena i v rámci projektů Grantové agentury České republiky a Fondu rozvoje vysokých škol, interních grantů Masarykovy univerzity v Brně i grantů nadací. Uznání a ocenění naší i mezinárodní vědecké obce získali členové katedry zejména za výsledky dosažené na poli evoluce lidského druhu (Jan Beneš), forenzní antropologie (Vladimír Novotný), paleodermatoglyfiky (Miroslav Králík, Vladimír Novotný), antropologie pohřebního ritu (Josef Unger), experimentální archeologie (Jaroslav Malina), antropologie umění (Jaroslav Malina), antropologie sexuality (Jaroslav Malina), filozofie a metodologie vědy (Jaroslav Malina). (Jaroslav Malina)

vědy, souhrnné označení staroindických písem, obsahujících zjevené božské vědění, a hinduisty přijímaných jako zdroj posvátné tradice. Kromě čtyř vlastních védských sbírek

vědeckou literaturu tvoří rituální příručky zvané *bráhmany*, „lesní texty“ (*áranjaky*) zasvěcené spekulacím o skrytém obsahu obětí, a filozofická pojednání známá pod jménem **upanišady*. (Jan Filipický)

věkově odstupňovaná (age graded) sociální struktura, viz sociální struktura, věkově odstupňovaná (age graded).

Velemínský Petr (28. 12. 1964, Praha), RNDr., Ph.D., antropolog, absolvent Přírodovědecké fakulty Univerzity Karlovy v Praze, oboru obecná biologie. Od roku 1989 pracuje jako kurátor v *Antropologickém oddělení Národního muzea v Praze, od roku 2004 je vedoucím tohoto pracoviště. V odborné práci se zabývá osteologií, antropologií minulých populací. Zaměřuje se především na období středohradištní, na velkomoravskou populaci. Vedle paleodemografických ukazatelů jsou ve středu jeho zájmu především vztahy mezi morfologií a pokrevní příbuzností a biologické znaky, které lze chápat jako možné projevy „optimálnosti“ životních podmínek dřívějších populací. Je autorem či spoluautorem zhruba 35 odborných publikací a spoluautorem knih: *Antropologie: Příručka pro studium kostry* (Stloukal et al., Praha: Národní muzeum, 1999) a *Mezi Saharou a tropickými pralesy* (Černý, V. et al., Praha: SetOut, 2001). Přednáší na *Katedře antropologie a genetiky člověka Přírodovědecké fakulty Univerzity Karlovy v Praze. Kontakt: RNDr. Petr Velemínský, Ph.D., Antropologické oddělení Národního muzea, Václavské náměstí 68, 115 79 Praha 1, e-mail: petr.veleminsky@nm.cz. (Petr Velemínský)

Velká čínská zeď, označení *Dlouhé zdi v Západním světě zhruba od konce 16. století. (Jaroslav Malina)

Velká nížina, území kolem horního a středního toku *Žluté řeky (Šen-si, Che-pej, Che-nan, Chu-pej), kde před více než 7 000 lety vzniklo staré čínské zemědělství. (Jaroslav Malina)

velká pečet', viz ta-čuan.

velká pečet', tibetsky *čhaggja čhenpo*, představuje v tantrickém buddhismu sérii předepsaných náboženských úkonů a meditačních postupů, stejně jako stav osvícení, ke kterému tyto úkony a postupy mají vést. Slova „pečet“ je užito k obraznému vyjádření toho, že všechny jevy objektivního světa jsou jako „cejchem“ či „pečeti“ poznamenány strastí, pomíjivostí, prázdnotou. (Josef Kolmaš)

velkomoravské výtvarné umění, první slohově ucelený výtvarný projev u Slovanů v oblasti Velkomoravské říše (počátek 9. až počátek 10. století), jejímiž centry byla jižní Morava a západní Slovensko, časově spadající do předrománské doby. Představuje originální syntézu prvků podunajské kultury a provinciálního římského a avarsko-slovanského umění a umění souvisejícího s křesťanskými misemi: byzantským uměním a uměním z oblasti salcbursko-pasovské. Pokročilá byla zejména kamenná sakrální architektura, vyznačující se několika dispozičními typy – rotunda, krátké jednodolí s pravoúhlým nebo půlkruhovým kněžištěm, jednodolní chrámy prodloužené o předsíně nebo bazilikální (Mikulčice u Hodonína, Pohansko u Břeclavi, Staré Město u Uherského Hradiště aj.); vynikající bylo umělecké řemeslo (zlaté a stříbrné ozdoby a šperky). Tyto projevy jsou dokladem vysoké úrovně velkomoravské dvorské kultury v tehdejší evropské kontextu. (Jaroslav Malina)

Venci Slavomil (1936), český archeolog, vědecký pracovník Archeologického ústavu Akademie věd České republiky v Praze. Zabývá se zejména mladým paleolitem a mezolitem Čech a archeologickou teorií a metodologií. Vedl výzkum magdalénského sídliště v Hostimi. (Jiří A. Svoboda)

venerologie, obor medicíny, zabývající se výzkumem, diagnózou, prevencí a léčbou pohlavních chorob. (Ladislava Horáčková)

ventrální, přední, směrem k břišní straně těla. (Ladislava Horáčková)

Venus Genetrix („Venuše Roditelka“), údajná pramáti rodu Iuliů a prostřednictvím Caesara a Augusta i celého římského národa. Její chrám zasvětil Gaius Iulius Caesar na svém fóru. (Jaroslav Malina)

venuše, archeologické označení pro ženské plastiky v celém průběhu prehistorie, počínaje obdobím jejich vzniku v mladším paleolitu před 32 000 až 11 000 lety (viz paleolitické umění). Byly vytvářeny podle specifického kánonu (pověštinou stylizované, se zdůrazněním rodící a rozmnožovací síly ženy) z kamene, hlíny i z kosti a jiných materiálů organického původu a zřejmě souvisely s rituály plodnosti, zrození a uchování života. (Termín není možno spojovat s Venuší [viz], italskou bohyní milostného původu, která se časem proměnila v bohyni smyslné lásky a od 3. století př. n. l. byla ztotožněna s řeckou Afrodítou [viz], nebo jej dávat do souvislosti s antickým ideálem krásy.) Archetypální pojetí pravěkých venuší bylo jedním z podnětů pro vznik moderního výtvarného umění, například v díle sochařů Constantina Brāncușiho nebo Henryho Moora. Z českých výtvarníků byl tvary paleolitických venuší inspirován například Vladimír Drápal. (Jaroslav Malina)

Venuše, viz Afrodíté a Venus Genetrix.

verifikace, ověření, potvrzení správnosti. (Jaroslav Malina)

Vértésszölös, Maďarsko, středpleistocenní naleziště travertínů, sídliště archaických evropských hominidů (lebeční fragmenty), fauna a drobnotvaré industrie starého paleolitu; stáří asi 400 000 let. (Jiří A. Svoboda)

veřejné mínění, určitým způsobem navenek projevené a vyjádřené názory o otázce, která má veřejný význam, a v dané společnosti sporný charakter, a o které se diskutuje relativně svobodně. Tedy nikoli pouhé mínění většiny, ale mínění, které je aktivně projeveno ve *veřejné sféře. (Marie Dohňalová)

veřejně prospěšný, obecně prospěšný v českém právním prostředí a jeho odborné terminologii kolísá. Například obecně prospěšné cíle jsou definovány v Zákoně č. 227/1997 Sb. o nadacích a nadačních fondech. Jedná se zejména o rozvoj duchovních hodnot, ochranu lidských práv nebo jiných humanitárních hodnot, ochranu přírodního prostředí, kulturních památek a tradic, a o rozvoj vědy, vzdělávání, tělovýchovy a sportu. (Marie Dohňalová)

veřejnost (moderní), jedna z klíčových forem moderní občanské společnosti, vytváří se v procesu modernizace. Má mimopolitický statut a je uznána jako základna pro legitimizaci politické moci a demokratického státu, kterému poskytuje ospravedlnění a důvěryhodnost. Moderní veřejnost je kromě toho, jak říká Taylor, novým sekularizovaným a metatopickým prostorem. Mimo sféru politické moci zde dochází k vytváření mínění (veřejného), které je 1. produktem reflexe, 2. výsledkem diskuse a 3. vyjadřuje aktivně zformovaný *konsenzus. (Marie Dohňalová)

veřejný, v dnešním slova smyslu to, co je ve společném zájmu, a to ne z nějaké vnější perspektivy, ale co je běžně rozpoznáváno jako společný zájem. Veřejné je to, co se týká nástrojů, institucí, či způsobů, díky kterým se společnost stává jednotným tělesem. (Marie Dohňalová)

veřejný sektor, státní sektor – stát, jako ten, kdo by se měl starat o věci veřejné, o blaho společnosti; zahrnuje oblasti spojené s chodem společnosti (doprava, bezpečnost, právo, soudnictví ...) a oblasti týkající se rozvoje člověka (zdravotnictví, kultura ...); příslušné instituce dělíme na organizační složky státu a *příspěvkové organizace; v současnosti reforma veřejné správy – změna kompetencí, standardizace veřejných služeb. (Marie Dohňalová)

Vesalius Andreas (1514, Brussel – 1564, Zakynthos), vlámský lékař, anatom a chirurg. Jako profesor chirurgie Padovské univerzity proslul tím, že pitvy nesvěřoval chirurgům, jak bylo tehdy zvykem, nýbrž je prováděl sám. Své skvělé anatomické znalosti a zkušenosti včlenil do významného spisu o lidské anatomii *De corporis humani fabrica libri septem* (Basilej 1543). V díle je na 700 stranách foliového formátu pojednáno v sedmi samostatných oddílech o kostech, svalech, cévách, nervech, břišní dutině, srdci a mozku. Celý spis je doprovázen 300 scénickými anatomickými obrazy, jejichž autorem byl Jan Steven van Kalkar, žák Tizianův. Toto ve své době nejdokonalejší kompendium bylo základním pramenem *humánní anatomie téměř celých příštích 200 let. (Petr Bureš)

Vesta (řecky Hestia), starořímská bohyně a ochránkyně rodinného krbu. Její chrám, v němž neustále hořel posvátný oheň udržovaný *vestálkami, se nacházel na Foru Romanu. (Marie Pardyová)

vestálky, sbor šesti panenských kněžek bohyně Vesty ve starověkém Římě. Původně patřily pod pravomoc krále, později nejvyššího pontifika. Jejich úkolem bylo pečovat o oheň ve Vestině chrámu a spolupůsobit při výkonu státního kultu; po dobu této služby musely zachovávat panenství (*viz virgo*). (Marie Pardyová)

Věstonická venuše, plastika ženské postavy, kolem roku 25 000 př. n. l., mladý paleolit, kultura pavlovienu, terakota, výška 11,5 cm, naleziště: *Dolní Věstonice u Mikulova na Moravě, uloženo: Moravské zemské muzeum, Brno, Česká republika. Proslulou plastiku objevil v roce 1925 Karel Absolon a nazval ji *Věstonická venuše*. Byla vymodelována z keramické hmoty, jejíž užití jako sochařského materiálu na lokalitách pod Pavlovskými vrchy je prioritním objevem tamějších lovců z hlediska celosvětového. Jinak ovšem podobné zobrazení ženy (ženského božstva, „venuše“) patří stylově k nejrozšířenějšímu typu paleolitických „venuší“ v celém tehdejšímu prostoru Euroasie (dále například „*Venuše z Gagarina*“; „*Venuše z Grimaldi*“; „*Venuše z Kostěnek*“; „*Venuše z Laussel*“; „*Venuše z Lespugue*“; „*Venuše z Pavlova*“; „*Willendorfská venuše*“, *viz*): hlava ani rysy tváře nebo oči nebyly podstatné, stejně jako ruce; naopak byla zdůrazněna velká povislá prsa, široké boky a silná stehna, jakoby znetvořená opakovaným mateřstvím – tedy znaky snad stylizující ženskou plodnost, jejímuž kultu mohly takové plastiky sloužit. Tyto plastiky, přestože mají proměnlivé rozměry jednotlivých proporcí, byly pro celkové vyznění a sdělení patrně vytvářeny podle jednotného kánonu založeného na obdobném filozofickém východisku paleolitické společnosti: celá postava je zpracována ve tvaru kosočtverce, jehož horní vrchol vyznačuje hlavu, dolní vrchol nohy, postranní vrcholy se dotýkají boků; kružnice vkreslená ve středním poli kosočtverce vymezuje mateřské břicho; z horního okraje kružnice visí dolů velké prsy, její spodní okraj se dotýká pohlaví. Zdá se tedy, že mladopaleolitičtí umělci zobrazovali nahou ženu ve vysokém stupni těhotenství – nadto v obrysech kosočtverce, jenž je patrně prastarým znakem vulvy –, aby symbolizovali a pozitivně v rituálu ovlivňovali rodičí a rozmnožovací sílu ženy, z níž pocházeli všichni členové pospolitosti a ve které viděli ztělesnění lidského sexuálního principu, zajišťujícího pokračování života. (Jaroslav Malina – Jiří A. Svoboda)

věštbí kosti (čínsky *t'ia-ku-wen*), kostěné artefakty z období dynastie *Šang (Jin) s nejstarším čínským písmem. Nejstarší čínské písmo, obdobně jako mezopotamské, začínalo svůj vývoj u obrázku (piktogramu). První čínské nápisy vznikaly jako komentáře k věštbám. Když byla kost vložena do ohně nebo se k ní přiložil rozžhavený předmět, objevily se na jejím povrchu praskliny vytvářející rozmanité obrazce. Tyto obrazce představovaly podle víry starých Číňanů odpovědi Nebes na položenou otázku. Výklad vůle Nebes byl vyryt vedle prasklin, aby byla věštba uchována a mohla být později případně zkontrolována. Bez takové konzultace s Nebesy se neobešel žádný významnější čin panovníka, ať šlo o válečné tažení, založení města nebo řádné uctění památky předků. Neboť Nebesa byla považována za zdroj veškeré moci a pozemského řádu a panovník byl Synem nebes, vykonavatelem jejich vůle na zemi. Vedle věštbíčních nápisů sakrální povahy se však na mnohých kostech, stejně jako na mezopotamských hliněných tabulkách, objevují nápisy týkající se politických událostí, uspořádání šangské (jinské) společnosti i hospodářských záležitostí. (Jaroslav Malina)

vezír, slovo arabského původu, jehož se v egyptologii používá k označení nejvyššího úředníka staroegyptského státu. Vezír měl nejvyšší výkonnou moc v zemi a byl zástupcem panovníka. Ve Staré říši zpočátku zastávali tento úřad zejména synové krále, od 5. dynastie i osoby nekrálovského původu. Autorita úřadu vezíra posilovala v dobách, kdy byla pevná ústřední moc v zemi. Mnozí schopní vezíři se zapsali do dějin Egypta. (Břetislav Vachala)

viaticum (viatikum), přijímání těla Kristova před smrtí (jakoby na cestu); výbava na cestu do světa mrtvých – potraviny, předměty. (Josef Unger)

Vibrio cholerae, původce cholery. (Ladislava Horáčková)

víceženství, viz polygynie.

vícemužství, viz polyandrie.

víra, v nenáboženském, ale v určitém zúženém smyslu, důvěra, správa cizí věci, právní prostředek používaný ke spoření peněz či majetku jedné osoby ve prospěch jedné či více osob nebo organizací. (Marie Dohnalová)

Viriplaca, starořímská bohyně urovnatelka manželských neshod a svárů. Její svatyně, kde si manželé mohli vyříkat svoje rozpory, se prý původně nacházela na Foru Romanu.

V důsledku pozdějších přestaveb však zanikla a to prý v Římě způsobilo výrazný vzrůst počtu rozvodů. (Marie Pardyová)

Višnu, vedle *Šivy nejvýznamnější bůh *hinduismu, chápaný teisticky jako udržovatel světa a světového řádu i panteisticky jako všepromikající božský princip. V průběhu šíření kultu pojal Višnu do sebe četná lokální božstva, jež se posléze ustavila do představy deseti hlavních vtělení, z nichž každé má svou mytologii a ikonografii – nejvýznamnější jsou *Ráma a *Kršna. Višnu bývá zpodobňován nejčastěji jako čtyřruký mladík s vysokou korunou na hlavě nebo jako spící mládenec v kosmické noci před stvořením světa na hadu Anantovi uprostřed prvotního oceánu. (Jan Filipický)

vize, stručná formulace důvodu založení organizace; hledí do budoucnosti, je srozumitelná pro každého, popisuje jak současný, tak kýžený stav; může ji sdílet několik organizací v místě, regionu, ve státě, na kontinentu. (Marie Dohnalová)

virulence, individuální schopnost mikroorganismu vyvolat onemocnění. (Ladislava Horáčková)

virus Epstein a Barrové, druh viru, který v organismu nejčastěji napadá buňky imunitního systému. (Ladislava Horáčková)

viscerální nádoba, nádoba, v níž je uloženo srdce zemřelého. (Josef Unger)

viscerální obezita, typická distribuce tuku u obézních stárnoucích mužů, kdy tuková tkáň je zmnožena v břišní krajině. Je to jeden z příznaků možného úbytku tvorby testosteronu („mužské klimakterium“). (Jaroslav Zvěřina)

vispilonos, hanobitelé mrtvol. (Josef Unger)

vitalismus (latinsky *vitalis*, „životní, životný, vitální“), 1. označení filozofického názoru, který je založen na představě existence tvořivého principu řídicího funkce živých organismů; 2. umělecký směr euroamerického kulturního okruhu, který se prosadil zejména v desátých a dvacátých letech 20. století v literatuře a ve výtvarném umění jako výraz individuálního obrození smyslů a často i projev hledání nové životní orientace v přírodě a společnosti.

V období 1. světové války dospěl vitalismus do své druhé fáze, kdy reagoval na zpochybnění a znehodnocení jistot obratem k základní pozitivní hodnotě, k prostému faktu pozemského života a elementárním životním prožitkům. Po skončení války vitalismus již znamenal nikoli útek od nepřehledné a nelidské společenské reality, ale naopak bezprostřední výraz radosti a okouzlení životem. Toto usilování, jež se s předstihem uplatnilo již ve 2. polovině 19. století (nejvýrazněji například v poezii amerického básníka Walta Whitmana, 1819–1892) se však označovalo i jinými termíny a nezřídka vstupovalo také do jiných soudobých či pozdějších uměleckých programů, například fauvismu nebo poetismu. V českém prostředí byl vůdčím představitelem vitalismu Stanislav Kostka Neumann (1875–1947), který jeho program formuloval v roce 1913 ve stati „Ať žije život!“ (požadoval aby se české umění otevřelo moderní Evropě, zejména Francii – Evropa je „[...] krásná, živá, rujná samice, která potřebuje směle muže a odkopává uměřený flírt“) a umělecky doložil v básnické sbírce *Kniha lesů, vod a strání* (1914); k vitalismu se alespoň některými svými díly přiklonili Fráňa Šrámek (1877–1952) (romány *Stříbrný vítr*, 1910, *Tělo*, 1919, básnická sbírka *Splav*, 1916),

Josef Hora (1891–1945) (básnická sbírka *Strom v květu*, 1920) a Jiří Wolker (1900–1924) (básnická sbírka *Host do domu*, 1921). V českém výtvarném umění vitalismus inspiroval mnoho umělců a proudů: například jak kubistického Emila Fillu, tak střední proud modernismu, který reprezentovali především Václav Špála a Rudolf Kremlička. (Jaroslav Malina)

vlasovec krevní, cizopasný červ *Filaria bancrofti*, který vyvolává onemocnění filariózu. Červi se množí v mízních cévách a blokuji je. Zamezení odtoku mízy vede k výrazným otokům různých částí těla. (Ladislava Horáčková)

Vlček Emanuel (1. 3. 1925, Rožmitál pod Třemšínem), profesor MUDr. et RNDr., DrSc., antropolog, profesor Univerzity Karlovy v Praze, významný představitel české paleoantropologické školy. Od padesátých let působí v Národním muzeu v Praze. Zabýval se zejména otázkami evoluce a morfologie *Homo erectus* a neandertálců. Věnoval se také (především v osmdesátých a devadesátých letech 20. století) mladopaleolitickému člověku. Mezi jeho nejvýznamnější studie patří výzkum neandertálského dítěte z Tešik-Taš, výzkumy nálezů středně paleolitického člověka z Bilzingsleben, studie výlitku mozkovny neandertálce ze slovenské lokality Gánovce a výzkum gravettských lovců z Pavlova a Dolních Věstonic, které prováděl společně s Janem *Jelínkem, Vladimírem *Novotným a dalšími antropology. Vedle paleoantropologie proslul lékařsko-antropologickými studii českých panovnických rodů – Přemyslovců, Lucemburků a dalších. Mnohé z metod výzkumu vypracovaných na panovnických rodech uplatnil při studiu mladopaleolitických lovců z Dolních Věstonic. Publikoval v Čechách i v zahraničí celou řadu monografií z paleoantropologie i s tematikou výzkumu českých panovnických rodů, z posledních let to jsou například: *Nejstarší Přemyslovci*, 1997, *Čeští králové*, I–II, 2000, 2001 (Praha: Nakladatelství Vesmír). Kontakt: Prof. MUDr. et RNDr. h. c. Emanuel Vlček, DrSc., U Vojanky 27/736, 150 00 Praha 5, telefon: 257 214 047. (Jaroslav Malina – Miroslav Prokopec)

vnější (malá) kritika písemných pramenů, hodnocení pravosti a neporušenosti textu a rekonstrukce prvků originálu. Hlavními odvětvími tohoto oboru kritiky jsou expertiza pravosti a textologie. (Jaroslav Malina)

Vnější Mongolsko (čínsky Waj Meng-ku), za *Čchingů část Mongolska, rozkládající se dále na sever od vlastní Číny. Dnes Mongolsko. (Josef Kolmaš)

vnější rakev, viz kuo.

vnímavá osoba, jedinec, který není odolný vůči určitému patogennímu mikroorganismu. (Ladislava Horáčková)

vnitřní a vnější rakev, viz kuan-kuo.

Vnitřní Mongolsko (čínsky Nej Meng-ku), za Čchingů část Mongolska, ležící blíže k vlastní Číně. Dnes se prakticky kryje s Autonomní oblastí Vnitřní Mongolsko. (Josef Kolmaš)

vnitřní rakev, viz kuan.

vnitřní (vyšší) kritika písemných pramenů, hodnocení spolehlivosti samotných údajů, oznamovaných autorem, vycházející ze znalosti okolností a osudů informace před tím, než se k autorovi dostala a u něho. Na jedné straně se opírá o hodnocení osobnosti autora (zjištění jeho informovanosti a zaujatosti), na straně druhé o srovnání s údaji jiných pramenů. Skládá se ze dvou etap: komunikační kritika (prostředky folkloristiky a paleohistoriografie sleduje staré cesty přenosu myšlenek a fakt, hodnotí význam přípravných či předběžných peripetií pro informovanost posledních informátorů) a obsahová kritika (hodnotí stupeň objektivnosti zpráv s ohledem na tendenčnost autorů). (Jaroslav Malina)

Vogelherd, Německo. Jeskyně s osídlením mladého paleolitu, z aurignacké vrstvy pochází soubor zoomorfních řezb v mamutovině. Kosterní pozůstatky anatomicky moderního člověka, rovněž v aurignackém kontextu. (Jiří A. Svoboda)

Voltaire, vlastním jménem François-Marie Arouet (21. 11. 1694, Paříž, Francie – 30. 5. 1778, Paříž, Francie), francouzský filozof, spisovatel, dramatik, esejista a historik. Patrně

nejznámější francouzský osvícenský filozof a nesmlouvavý kritik a polemik; rovněž se zúčastnil, i když pouze nepříliš rozsáhlými příspěvky, Diderotovy *Encyklopedie* (1751–1772). Za své názory byl pronásledován královskou mocí (již v roce 1714 byl za šíravé epigramy na regenta vyhoštěn z Paříže, v roce 1717 byl z podobných důvodů vězněn v Bastile) i církevními kruhy, jeho díla byla zakazována a pálena na hranicích. Tento osud stihl například jeho *Filosofické listy* anebo *Anglické listy*, které vydal v roce 1734, po svém vyhoštění do Anglie (1726–1729). Přes tyto, anebo právě pro tyto spory a konflikty, v nichž hájil rozum a toleranci, byl ve své době velmi populární. Dokázal si získat přízeň žen, obdiv intelektuálů i (krátkodobé) sympatie královských dvorů. Byl v písemném i osobním styku s nejvýznamnějšími osobnostmi tehdejší Evropy. Jeho díla významně ovlivnila dobové duchovní klima. K Voltairovi jako k svému předchůdci se hlásili také protagonisté Velké francouzské revoluce. Voltairův román *Candide ou l'Optimisme* (Candide neboli Optimismus, 1759) představuje – vedle Diderotova *Jakuba fatalisty* (psáno 1773, vydáno 1796) – vrcholný projev francouzského osvícenského románu. Ironický a sebeironický, vševědoucí (objektivní) vypravěč neprojevuje zájem o psychiku svého naivního hrdiny Candida a rovněž redukuje na minimum popisy prostředí. Zcela se soustřeďuje na děj – životní osudy svého hrdiny, které komentuje, nejednou formou hutných gnóm a sentencí. Pokusem nabídnout pozitivní řešení lidskému pobytu ve světě je závěr díla: na konci své cesty si Candide za poslední peníze zakoupí kus země poblíž Cañihradu; dospívá k poznání, že nejlepším lékem na „*tři velká zla*“, s nimiž se ve světě setkal, na „*mudu, neřesti a nouzi*“, je práce. (Jaroslav Malina)

Vrhel František (28. 5. 1943, Klatovy), docent PhDr., CSc., etnolog, překladatel, ředitel *Ústavu etnologie Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze. V roce 1967 absolvoval na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze obor románská filologie. Na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy pracuje od roku 1968 jako odborný asistent (1968–1978), vědecký pracovník (1978–1987) a docent (od roku 1987). V roce 1989 se stal ředitelem Ústavu etnologie Filozofické fakulty Univerzity Karlovy a proděkanem pro zahraniční styky na této fakultě. V roce 1994 byl zvolen děkanem Filozofické fakulty Univerzity Karlovy a v roce 1997 opakovaně na druhé funkční období. Odborně se zabývá iberó-americkou literaturou, světovou literární teorií, hermeneutikou a postmoderní antropologií. O těchto tématech publikoval mnoho studií v našich a zahraničních odborných periodikách: *Archivum Orientale*, *Český lid*, *Ibero-Americana Pragensia* aj. Vydal několik skript a učebních textů: *Texty nativní Iberoameriky I: Předkolumbovské literatury* (1978, s Oldřichem Kašparem), *Texty nativní Iberoameriky III: Folklor Mezoameriky* (1984, s Oldřichem Kašparem) aj. Pro edici *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie napsal 4. svazek *Antropologie sexuality: Sociokulturní hledisko* (2002) a 14. svazek *Předkolumbovské literatury: Témata, problémy, dějiny* (2003). Absolvoval četné badatelské a přednáškové pobyty ve Francii, na Kubě, v Izraeli, Mexiku, Peru, Španělsku, USA aj. Věnuje se též překladatelské a editorské činnosti: Jorge Luis Borges, Adolfo Bioy Casares, F. Katz. Kontakt: Doc. PhDr. František Vrhel, CSc., Ústav etnologie Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze, Celetná 20, 110 00 Praha 1, telefon: 224 491 454, e-mail: vrhel@ff.cuni.cz. (František Vrhel)

vrozené zločinecké vlohy, teorie o rozeném zločinci, kterou vymyslel italský lékař Cesare Lombroso (1836–1909). Ve svých publikacích uvádí Lombroso seznam tzv. abnormalit – jako například ustupující čelo, velké uši, hranatou a ustupující bradu, široké lícni kosti, levorukost, špatný čich a chuť, exhibicionismus, který se projevoval zálibou v tetování. Osoba, která měla minimálně pět z těchto znaků byla podle Lombrosa potenciálním zločineckým typem. Lombrosovy teorie nebyly nikdy potvrzeny. Tuto myšlenku se čas od času snaží někdo obnovit, a i když je jasné, že je nesmyslná, nikdy docela nezanikla. (Eva Drozdová)

vrstva (kulturní) [archeologicky], *uloženiny, jejichž mocnost (výška) je zanedbatelná ve srovnání s délkou a jejichž horní i spodní hranice je poměrně přesně vyznačena, přičemž tyto hranice jsou přibližně vzájemně paralelní. Ale slovem „vrstva“ se v běžném používání někdy

označují jakékoli uložení (přestože pro ně máme i jiné názvy: „plást“, „čočka“, „proplástek“). V tomto smyslu jsou výrazem „kulturní vrstva“ označovány uložení na místech osídlení obsahující četné kulturní pozůstatky – věci, úlomky kostí, smetí, odpadky atd. Uložení, v nichž takový obsah chybí, se nazývají „sterilními“. Avšak od „přírodních uložení“ tohoto řádu by bylo vhodné odlišovat „navršená navrstvení“, která již nejsou v plném slova smyslu sterilní: jsou znovu rozděleny, přemístěny, kdekoli se mohou objevit věci nebo látky, které nebyly na toto místo uloženy přírodou, přestože pravděpodobnost jejich výskytu zde je mnohem menší, než v kulturní vrstvě. (Jaroslav Malina)

Vrublová Yvetta (15. 7. 1961, Přerov), PhDr., Ph.D., antropoložka, zdravotní sestra, porodní asistentka, pedagožka. Je absolventkou Pedagogické fakulty Univerzity Palackého v Olomouci, obor pedagogika – ošetřovatelství. Pracuje nyní jako tajemnice Ústavu ošetřovatelství a managementu ve zdravotnictví Zdravotně sociální fakulty Ostravské univerzity v Ostravě, kde přednáší ošetřovatelství, výchovu ke zdraví, vede praktická cvičení studentů oboru sociálně zdravotní a geriatrické péče z ošetřování nemocných. V odborné práci se zabývá životním stylem, somatometrickými parametry adolescentů, výchovou ke zdraví a edukačními technikami. Tato tematika je rozpracována v její disertační práci, v odborných příspěvcích a v přednáškové činnosti. Je hlavním řešitelem dvou grantů města Ostravy s názvem Zdravá mládež. Pracuje v olomoucké pobočce *České společnosti antropologické, je členkou Společnosti pro plánování rodiny a sexuální výchovu a České asociace porodních asistentek. Kontakt: PhDr. Yvetta Vrublová, Ph.D., Ústav ošetřovatelství a managementu ve zdravotnictví Zdravotně sociální fakulty Ostravské univerzity, Fr. Šrámka 3, 709 00 Ostrava-Mariánské Hory, e-mail: Yvetta.Vrublova@osu.cz. (Yvetta Vrublová)

všichni Sia, viz ču-Sia.

Vulgata, překlad *Bible* do latiny, jež pořídil ve 2. polovině 4. století Hieronymus tak, že zrevidoval dosavadní latinské překlady evangelií a sám z hebrejštiny přeložil **Starý zákon*. Označení *Vulgata* (to znamená obecně platné vydání – *editio vulgata*) se vžilo ve středověku, kdy se Hieronymův překlad užíval jako kanonický text *Bible* na pařížské Sorbonně, a proto byl takto pojmenován. (Jaroslav Malina)

Vulkán, viz Héfaistos.

vulnus punctum, bodná rána. (Ladislava Horáčková)

vulnus sclopetarium, střelná rána. (Ladislava Horáčková)

vulnus sectum, sečná rána. (Ladislava Horáčková)

vulva, ženské zevní pohlavní ústrojí; vulvu tvoří vaginální (poševní) vchod, clitoris (poštěváček), labia maiora, labia minora (velké a malé stydké pysky), mons pubis (Venušin pahorek). (Jaroslav Zvěřina)

výbava devocionální, viz devocionální výbava.

Vyhnání z ráje, viz Prvotní hřích.

Východní Čou (770–454 nebo 256 př. n. l.), název dynastie *Čou po přenesení hlavního města z Chao do Luo-jangu. (Jaroslav Malina)

Východní moře (Tung-chaj), někdy zvané také Východočínské moře (plocha přes 750 tisíc km², maximální hloubka přes 2 700 m); zde se údajně měly nacházet *Ostrovky nesmrtelných. (Josef Kolmaš)

Východní (Pozdější) Chan (25–220 n. l.), mladší období slavné dynastie *Chan. (Jaroslav Malina)

Východní Ťin (317–420 n. l.), čínská dynastie. (Jaroslav Malina)

Východní Wej (534–550), krátkodobá dynastie v období Severních dynastií (viz Jižní a Severní dynastie). (Jaroslav Malina)

výchova, proces záměrného a soustavného formování osobnosti dětí a mládeže, v součinnosti rodiny, školy a společnosti; připravuje člověka k seberealizaci a k aktivní účasti na životě

společnosti; výchova úzce souvisí se vzděláváním; v současnosti nabývá na významu celoživotní proces vzdělávání a výchovy člověka. (Jiří Sedlák)

výklad textu, odvětví *kritiky písemných pramenů; výzkumné operace, zaměřené na zjištění skutečného smyslu, vloženého kdysi do textu jeho autorem. To znamená:

a) Správně přečíst text, porozumět jeho jazyku – přeložit do současného (lingvistický výklad).

b) Uvést do souvislosti s určitými geografickými místy, postavami atd. (historický výklad).

Lingvistický výklad předpokládá poznávání písemné památky a jazyka nebo dešifrování písemné památky a zvládnutí jazyka, přečtení a překlad (ze starého jazyka do současného nebo z cizího jazyka do jazyka badatele), historický výklad se vyjadřuje v komentářích, ilustracích atd. (Jaroslav Malina)

výklenkový hrob, specifický tvar hrobu skládající se z obdélníkové jámy, která má dutinu buď na delší straně (slovensky „podmolový hrob“), nebo na kratší straně (tunelový hrob), do níž je uloženo tělo zemřelého s výbavou; viz arkosoliový hrob. (Josef Unger)

Vymazalová Taťána (22. 9. 1978, Valtice), Mgr., antropoložka, absolventka magisterského studijního programu oboru antropologie na Katedře antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně. Diplomová práce: *Život a dílo profesora J. A. Valšika* (2004), vedoucí práce: Prof. PhDr. Jaroslav Malina, DrSc. V současnosti je doktorskou studentkou na Katedře antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně. Kontakt: Mgr. Taťána Vymazalová, Katedra antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně, Vinařská 5, 603 00 Brno, telefon: 549 492 693, e-mail: 13155@mail.muni.cz. (Taťána Vymazalová)

vynález, vytvoření něčeho nového, co dříve nebylo; tím se vynález liší od objevu, který znamená odhalování a nalézání věcí, jevů a skutečností objektivně existujících. (Jaroslav Malina)

vysoké kultury Ameriky (nebo také *vrcholné, jádrové* či *nukleární*), takto jsou klasifikovány především tři předkolumbovské civilizace – aztécká, mayská a incká. Někteří badatelé (G. Baudot) k nim ještě někdy přiřazují kulturu Muisků-Chibčů (Kolumbie). Aztékové a Inkové bývají často označováni jako *imperiální*, Mayové *intelektuální*. V metaforické rovině se ještě hovoří o Aztécích jako o *Germánech* Ameriky, o Mayích jako o *Řecích* Nového světa a o Kečuích jako o *Římanech* Ameriky. (Jaroslav Malina)

Vystrčilová Michaela, viz Račanská Michaela.

vyšší primáti (*Anthropoidea*), většinou středně velcí savci s hmotností mezi 3 a 30 kg. Výjimku tvoří čtyři skupiny (podčeledi): malí *Callithricinae* a velcí *Ponginae*, *Paninae* a *Homininae*, tedy všechny skupiny velkých lidoopů a lidé. Vyšší primáti mají většinu základních znaků (s výjimkou pohybového aparátu) podobných člověku. Mozek je vždy relativně velký a rozvinutý, má zřetelnou gyrifikaci a malý čichový lalok. Zraková kůra mozková je rozsáhlá. Mozeček je plně rozvinutý. Rhinarium není nikdy vytvořeno. Vyšší primáti nemají specializované pachové žlázy a mají poměrně špatný čich. Orbita je zezadu plně uzavřena a obsahuje kost slzní. Orbity jsou blízko sebe a optické osy obou očí jsou paralelní. Vyšší primáti mají dokonalý zrak a ve většině případů barevné vidění. Tapetum lucidum není nikdy vytvořeno. Ušní boltce, které jsou umístěny po stranách lebky, mají typickou antropoidní stavbu a možnosti jejich pohybu jsou velmi omezené. Stavba kostěného ucha je progresivní a v základních rysech je podobná u všech vyšších primátů. Zuby vyšších primátů jsou poměrně konzervativní; zubní vzorec je vždy 2.1.3.3 nebo 2.1.2.3. Řezáky jsou ve vertikální poloze. U vyšších primátů, s výjimkou člověka, je vždy výrazně přečnávající špičák, dobře vyvinutý. Třenové zuby i stoličky mají stavbu specifickou pouze pro vyšší primáty. Mandibula je v symfýze vždy srostlá a relativně robustní, vysoká a spíše vertikální. Obě poloviny kosti čelní vždy srůstají. Až na vysloveně stromově specializované druhy se délka předních a zadních končetin výrazně neliší. Nehty jsou na všech prstech ruky i nohy antropoidních primátů, u drápkatých opic jsou na většině prstů přeměněny do tvaru drápků.

Horní končetiny jsou jako celek velmi pohyblivé, ruce mají výrazné manipulační schopnosti. Palec ruky není většinou schopen dokonalé opozice, může být v různé míře redukován. Pohlavní orgány jsou různé, ale mluvíme-li o lidoopech, pak nacházíme v jejich stavbě i tvaru mnohé podobnosti (zvláště pak u šimpanzů) s člověkem. Vyšší primáti jsou výraznou složkou ekosystémů, v nichž žijí. V mnohých ekosystémech jsou totiž primáti výraznými rozšiřovači semen, a dokonce i opylovači rostlin. (Václav Vančata)

vývojová adaptace, přizpůsobení genofondu dlouhodobě změněným podmínkám. (Pavel Bravený – Marie Nováková)

výzkum historický, viz historický výzkum.

vzájemná výměna, viz reciprocita.

vzájemnost, viz reciprocita, v ekonomii zásada vzájemnosti smluvních stran, tj. shodného postupu a zacházení v obdobných případech. V sociologii vzájemnost ve vztazích mezi lidmi. Zásada vzájemného poskytování pomoci, výhod, ústupků, služeb, zboží a informací.

Kategorie zdůrazňující vzájemnou svázanost lidských individuí ve společnosti. (Marie Dohnalová)

vzájemný altruismus, koncepce odvozená z počítačových her „něco za něco“, založená na přítomnosti genu oplácejícímu laskavostí za laskavost. (Jaroslav Zvěřina)

Vznešený zakladatel (*Kao-cu*), viz Liou Pang.

vznik umění, viz paleolitické umění.

vzor kulturní, viz kulturní vzor.

vorové písmo (čínsky *kchaj-šu*), jeden z pěti základních stylů čínského písma. (Josef Kolmaš)

Wallace Alfred Russel (8. 1. 1823–7. 11. 1913), anglický přírodovědec a evoluční biolog, paralelní objevitel darwinovských evolučně selekčních principů, zakladatel zoogeografie. Řadu let strávil výzkumy v tropech (Amazonie, Indonésie). Hlavní díla: *A Narrative of Travels on the Amazon and Rio Negro*, 1853; *The Malay Archipelago*, 1869; *Contribution to the Theory of Natural Selection*, 1870; *The Geographical Distribution of Animals*, 1876; *Darwinism*, 1889. (Jaroslav Malina)

wang („král“), panovník v Podnebesí, jemuž byli podřízeni údělní vládcové. (Jaroslav Malina)

Wang Jang-ming (též Wang Šou-žen, 1472–1528), významný mingský filozof-konfuciánec, značně ovlivněný naukami *buddhismu. (Josef Kolmaš)

Wankel Jindřich (15. 7. 1821, Praha – 5. 4. 1897, Olomouc), český lékař a archeolog, „otec moravské prehistorie“. Zahájil soustavné výzkumy v hlavních jeskyních Moravského krasu a v Předmostí. Vytvořil první vývojové schéma moravského paleolitu (1884), opřené tehdy o systém francouzského badatele Édouarda Larteta. (Jaroslav Malina)

Wan-li čchang-čcheng („Zed' dlouhá deset tisíc li“), čínský název (z období dynastie *Chan) *Dlouhé zdi. (Jaroslav Malina)

Weber Max (1867–1920), německý sociolog, zabývající se otázkami vzniku kapitalismu v souvislosti s náboženskými etickými proudy (s protestantismem, kalvinismem). (Jiří Sedlák)

Wej (220–265), čínská dynastie, kterou založil Cchao Cchao, vládnoucí na severu Číny po pádu říše *Chan. (Jaroslav Malina)

wen-jen, psaná klasická čínština, vzdálená od běžné hovorové řeči. (Josef Kolmaš)

wen-žen, vzdělanci, literáti, mandaríni. (Josef Kolmaš)

White Leslie Alvin (1900–1975),

White Timothy D. (1950), americký paleoantropolog, profesor Katedry antropologie, University of California (Berkeley, USA). Pracoval řadu let v etiopském Afaru v týmu Donalda *Johansona, později spolupracoval s Mary *Leakeyovou a zpracovával slavné stopy australopitéků z Laetoli. V roce 1994 publikoval historický nález druhu **Ardipithecus ramidus*, který jeho americko-etiopský tým objevil na lokalitě Aramis v centrální Etiopii.

Účastní se výzkumů a řadu dalších terénních výzkumů organizuje. Obecně se zabývá problematikou lidské evoluce a v současné době se soustřeďuje na vztah morfologie skeletu, ekologie a chování a jejich fylogenetické a funkční aspekty. Vedle takto zaměřeného výzkumu *homininů od *pliocénu do *pleistocénu zkoumá etologické aspekty modifikace kostí člověka z pleistocénu Starého světa a *holocénu z jihozápadních oblastí USA. Zabývá se také paleontologií a lidskou osteologií a publikoval učebnici *Human Osteology* (druhé vydání v roce 2001). (Václav Vančata)

Willendorf, Rakousko, otevřená vícevrstevná lokalita (počátek mladého paleolitu, aurignacien, gravettien) nad údolím Dunaje, jejíž vývoj je datován zhruba mezi 40 000 až 20 000 let. Nejmladší poloha na lokalitě II (vrstva 9) poskytla slavný nález *Willendorfské venuše, zhotovené z vápence. (Jiří A. Svoboda)

willendorfien-kostěnkien, mladší fáze středoevropského gravettien, související s vývojem ve východní Evropě (viz též gravettien, kostěnkovsko-avdějevská kultura).

Willendorfská venuše, plastika ženské postavy, kolem roku 26 000 př. n. l., mladý paleolit, kultura gravettien, vápenec se stopami červené barvy, výška 10, 7 cm, naleziště:

*Willendorf, Wachau, Dolní Rakousko, uloženo: Naturhistorisches Museum, Vídeň, Rakousko. (Jiří A. Svoboda)

Wilson Edward Osborne (10. 6. 1929), americký entomolog a zakladatel sociobiologie, profesor Harvardské univerzity a kurátor entomologických sbírek jejího muzea. Rozšířil rozvažování o člověku o nové aspekty vyplývající z vědeckého poznání ve 20. století. Autor řady knih, například: *On Human Nature*, 1978, česky *O lidské přirozenosti*, 1993; *Journey to the Ants*, 1995, česky *Cesta k mravencům*, 1997; *Consilience: The Unity of Knowledge*, 1998, česky *Konsilience: Jednota vědění*, 1999. (Stanislav Komárek)

Wirakocha, v incké mytologii stvořitel světa a také ostatních bohů. (Oldřich Kašpar)

Wobst Martin (1944), americký archeolog, působí na univerzitě v Amherstu (Massachusetts). Je zaměřen na archeologickou a antropologickou teorii. Zabýval se počítačovým modelováním demografických údajů, etnoarcheologickým výzkumem stylu a v současnosti rovněž sociální artikulací hmotné kultury. (Jiří A. Svoboda)

Wolpoff Milford H. (1942), americký paleoantropolog s téměř encyklopedickými znalostmi evoluce hominoidů (jak lidoopů, tak homininů). Od roku 1977 je profesorem antropologie na Katedře antropologie University of Michigan v USA. Zabývá se morfologií kraniálního i postkranálního skeletu fosilních lidoopů, raných i pokročilých *homininů. Jeho zájmem je jak funkční a srovnávací morfologie, tak i evoluční procesy a teorie. Je tvůrcem teorie jediného druhu v evoluci člověka. Definoval druh **Homo sapiens* jako polytypický druh, chronospecies, který zahrnuje všechny druhy rodu **Homo* od **Homo erectus* po *Homo sapiens*, druh **Homo habilis* však řadí do *australopitéků. V poslední době se soustřeďuje především na otázky evoluce *Homo sapiens*, která je z hlediska jeho široké definice druhu *Homo sapiens* vlastně evolucí rodu *Homo*. Je zastáncem a tvůrcem takzvané multiregionální teorie evoluce člověka. Soudí, že anatomicky moderní člověk vznikl za výrazného genetického přispění starších forem člověka, který se v daném regionu vyvíjel, konkrétně v Evropě to byli neandertálci. Přinesl řadu dokladů, že pro evoluci člověka by měl být charakteristický výrazný tok genů mezi populacemi i regiony. Zatímco teorie jednoho druhu je v současné době neudržitelná (ekologové prokázali, že je neplatná), multiregionální teorie má řadu zajímavých aspektů, které musí vzít v úvahu i její odpůrci, jako jsou zastánci teorie vytěšňování Chris *Stringer a Ian *Tattersaall. Milford H. Wolpoff je jednou z nejvýraznějších a také nejvšestrannějších osobností antropologie 20. století. Vychoval řadu špičkových odborníků, jako jsou Fred Smith, David Frayer, Karen Rosenberg a Rachel Caspari. V posledních letech se výrazně podílel na včlenění genetických metod do paleoantropologie. Úzce spolupracoval s řadou pracovišť v Evropě i Asii. Dlouhá léta spolupracoval s Janem *Jelínkem, který se podílel na vypracování široké definice druhu

Homo sapiens. Vedle stovek vědeckých článků, vysoce hodnocených vědeckou i laickou komunitou, publikoval i monografie, z nichž nejvýznamnější jsou *Paleoantropologie* (1988, druhé, kompletně přepracované vydání v roce 1999) a *Race and Human Evolution* (1997, s R. Caspari). Obdržel řadu cen a uznání a je také neúnavným popularizátorem vědy v tisku, rozhlase i televizi. (Václav Vančata)

Wood Bernard A., britský paleoantropolog a funkční anatom, od roku 1997 profesor Katedry antropologie (George Washington University, Washington, D. C., USA), vedoucí vědecký pracovník Smithsonian Institution ve Washingtonu, v letech 1985–1997 působil jako vedoucí Katedry lidské anatomie na University of Liverpool ve Velké Británii. Je vzděláním lékař, chirurg, ale již od studentských let se účastnil terénních výzkumů, které organizoval Richard *Leakey. V paleoantropologii se specializuje na výzkum lebky, zejména čelistí a zubů, zabývá se také výzkumem funkcí fosilních hominidů a v souvislosti s tím studoval i morfologii a růstové procesy lidoopů, morfologii zubů nehumánních primátů i člověka. V posledních letech se stále více zabývá fylogenezí hominidů a její rekonstrukcí. Studoval různé metody rekonstrukce *fylogeneze, například *kladistické metody. V oblasti výzkumu fylogeneze hominidů je uznávaným odborníkem, a proto často působí jako antropologický komentátor časopisu *Nature*. Přestože nyní působí v USA, stále úzce spolupracuje s britskými antropology, zejména s Leslie Aiello a Alanem *Bilsborough. Je autorem monografie shrnující výzkumy australopitéků z lokality East Turkana (dříve East Rudolph) u jezera Turkana – *Koobi Fora Research Project, Volume 4: Hominid Cranial Remains* (1991). (Václav Vančata)

Wrangham Richard, britský primatolog. Původně pracoval spolu s Jane *Goodallovou v rezervaci Gombe Stream, od osmdesátých let 20. století působí v rezervaci v Kibale v Ugandě. Je profesorem antropologie na Harvardské univerzitě a kurátorem behaviorální biologie primátů v Peabody Museum. Patří mezi nejvýznamnější teoretiky v oblasti výzkumu sociální struktury a behaviorální ekologie primátů. Velmi důležité byly jeho analýzy sociální struktury šimpanzů z osmdesátých let. Vedle řady studií sociální struktury, ekologie a chování šimpanze učenlivého se také zabýval využíváním léčivků u šimpanzů (self-medication) a aplikací neinvazivních fyziologických metod v terénu. Důležité jsou jeho srovnávací studie, které se zabývají možným vlivem konzumace tzv. pozemní bylinné vegetace na charakter sociální struktury šimpanzů. Významné jsou také jeho evolučně antropologické studie, kde se mimo jiné zabývá i vývojem a významem tepelného zpracování potravy v evoluci hominidů. Byl hlavním editorem slavného sborníku *Chimpanzee Cultures* (1994) a je autorem (spolu s D. Petersonem) takřka kultovní monografie *Demonic Males: Apes and the Evolution of Human Aggression* (1996). (Václav Vančata)

Wu (222–280 n. l.), čínská dynastie. (Jaroslav Malina)

Wu-čou (684–705), krátkodobá dynastie tchangské panovnice *Wu Ce-tchien. (Josef Kolmaš)

wu-fan, hnutí vyhlášené v Číně koncem roku 1951 „proti pěti zlům“, totiž proti podplácení státních zaměstnanců, daňovým podvodům, rozkrádání státního majetku, narušování státních dodávek a zneužívání státních hospodářských informací k soukromým spekulacím. (Josef Kolmaš)

wu lun („pět vztahů“), stěžejní konfuciánská zásada, určující vztah v rodině a ve společnosti: vztah mezi mužem a ženou, otcem a synem, starším a mladším bratrem, pánem a poddaným a mezi přáteli. (Jaroslav Malina)

Wu San-kuej (1612–1678), zrádný mingský generál, který umožnil *Mandžům v roce 1644 vstup do Pekingu. Pro Číňany je Wu San-kuej symbolem nejčernější zrady. (Josef Kolmaš)

würm (v alpské chronologii pleistocénu), viselské zalednění (v severské chronologii), poslední glaciál, asi 90 000 až 10 000 let; největšího rozšíření dosáhly ledovce ve dvou chladných maximech (zhruba před 65 000 lety a před 20 000 až 18 000 lety).

(Jiří A. Svoboda)

Wu taj („Pět dynastií“, 907–960), období vlády pěti panovnických rodů v Číně (uváděných zpravidla s předponou Chou, „Pozdější“): Liang (907–923), Tchang (923–936), Tin (936–946), Chan (947–950) a Čou (951–960). (Jaroslav Malina)

Wu Ting (vládl asi 1215–1190 př. n. l.), mocný král šangské dynastie. Byl zřejmě pohřben na královském pohřebišti u *An-jangu v nejimpozantnějším hrobě: podél severojižní osy hrob měří šestašedesát metrů, podél východozápadní osy čtyřiačtyřicet metrů. Zde také zbudoval hrobku své oblíbené manželky *Fu Chao a nechal ji vybavit okázalým bohatstvím: více než čtyři sta čtyřiceti bronzovými předměty, pěti sty devadesáti nefritovými řezbami, skoro sedmi tisíci mušlemi kauri – a šestnácti lidskými oběťmi. (Jaroslav Malina)

Wu-t'ing, viz Pět kanonických knih.

wu-wej („nezasahování“, „nejednání“), základní zásada taoistické životní filozofie. (Jaroslav Malina)

Wynn Thomas (1949), americký archeolog a teoretik, profesor na univerzitě v Coloradu. Zkoumá evoluci poznání v průběhu paleolitu za použití psychologických metod (ve smyslu Jeana Piageta) a aplikuje tyto metody zejména na kamenné nástroje. (Jiří A. Svoboda)

xeroradiografie, zachycení latentního rentgenového obrazu v selenové vrstvě. (Ladislava Horáčková)

X-chromozom, jeden z pohlavních chromozomů zúčastněných na určení pohlaví. Žena má v somatické (tělní) buňce dva X-chromozomy, muž jen jeden. (Jaroslav Zvěřina)

Xochimilco, předkolumbovské město na břehu jezera Texcoco, proslulé takzvanými plovoucími zahradami, kde indiáni pěstovali ovoce, zeleninu a květiny; dnes součást hlavního mexického města Ciudad de México. (Oldřich Kašpar)

yaws, framboesie, pian. Jedna z treponematóz způsobená *Treponema pertenue*. V třetím stadiu onemocnění bývají zasaženy také kosti a klouby. (Ladislava Horáčková)

Yersinia pestis, viz *Pasteurella pestis*.

Y-chromozom, jeden z pohlavních chromozomů zúčastněných na určení pohlaví. V mužské somatické buňce je jeden Y-chromozom, v ženské žádný. (Jaroslav Zvěřina)

yohimbin, rostlinný alkaloid, používaný jako afrodisiakum. Má sexuálně povzbuzující účinky, zejména u mužů. (Jaroslav Zvěřina)

Yucatán, poloostrov ve Střední Americe na atlantském pobřeží. Odděluje Mexický záliv od Karibského moře. Větší část se rozkládá na území Mexika, menší oblasti jsou v Guatemale a v Belize. Rozvíjely se zde předkolumbovské kultury, zejména mayská kultura se středisky *Chichén Itzá, *Uxmal aj. (Oldřich Kašpar)

zádušní kult (ve starém Egyptě), rituál přispívající k udržení věčné posmrtné existence člověka tím, že zajišťoval jeho duchu stále uspokojování hlavních fyzických potřeb prostřednictvím každodenního předkládání jídel a nápojů v hrobce. Jeho důležitou součástí byly i vzpomínkové slavnosti na počest zemřelého. Počátkem Staré říše zajišťoval zádušní kult nejstarší syn zesnulého a další rodinní příslušníci, později zádušní kněží. Rozhodnutí týkající se zabezpečení svého zádušního kultu člověk uvedl v poslední vůli. (Břetislav Vachala)

zádušní obřad, rituál zaměřený na zemřelého či na zemřelé a jeho/jejich přechod do jiného způsobu existence. (Josef Unger)

záhrobní sídlo Prvního svrchovaného císaře Čchinů, pohřební areál Prvního svrchovaného císaře *Čchinů asi padesát kilometrů vzdušnou čarou na východ od sídelního města *Sien-jangu (na severním úpatí pahorku Li-šan při jižním břehu řeky Wej), u dnešní osady Si-jang poblíž města *Lin-tchungu v provincii Šen-si, kde byl První císař pohřben po své smrti v roce 210 př. n. l. Výstavbu svého záhrobního sídla zahájil pozdější První svrchovaný císař Čchinů možná již v roce 246 př. n. l., kdy jako Jing Čeng nastoupil na čchinský trůn, nebo o dva roky později. Podle historických záznamů byla mohyla po dokončení vysoká 115,5 metru, měla

základnu obdélníkového tvaru s délkou strany od východu na západ 485 metrů, od severu k jihu 515 metrů, s obvodem 2 000 metrů a s plošným rozsahem základny 249 777 čtverečních metrů; hlavní vchod a průčelí byly na východní straně. Záhrobní sídlo bylo objeveno v roce 1974 a od té doby zde probíhají archeologické výzkumy. Archeologové zjistili, že dnes je mohyla nižší (asi 76 metrů), což bylo způsobeno erozí a dalšími přírodními i jinými procesy v průběhu více než dvou tisíc let. Ze stejných důvodů se snížily rozměry stran (345 metrů ve východozápadním směru, 350 metrů v severojižním směru), obvod (1 390 metrů) i plošný rozsah základny (120 750 čtverečních metrů). Ještě rozsáhlejšími a složitějšími než povrchové stavby v záhrobním sídle byly struktury zapařené pod zemí. Mezi hradbami vnitřního a vnějšího města (v těsném západním sousedství císařovy mohyly) bylo vybudováno jedenatřicet menších pohřebních jam, uspořádaných do tří řad severojižního směru. V každé jámě jedné řady byla umístěna terakotová rakev, obsahující modely ptáků, jelena a jiných zvířat, zatímco v každé jámě obou ostatních řad byla nalezena terakotová plastika lidské klečící postavy, vysoká asi 70 centimetrů, s výrazem oddanosti ve skvěle vymodelované tváři. Tyto vedlejší pohřební komory na západní straně mohyly (průčelí a vchod se nacházely na východní straně) patrně symbolizovaly císařské zahrady, lesy a lovecké revíry, v nichž klečící postavy představovaly zahradníky, lovčí a hajné, kteří se měli pečlivě starat o květiny, stromy, ptactvo a zvěř. Další podzemní komory se nacházejí asi 350 metrů východně od vnějších hradeb (u dnešní vesnice Šang-t'iao). Byly uspořádány do tří řad, z nichž každá se táhne asi tisíc metrů. Nálezová situace svědčí o tom, že jámy asi představovaly císařské stáje s koňmi, podkoními a příslušným inventářem. Dosud odkryté nadzemní a podzemní stavby, jejich uspořádání i obsah interiérů svědčí o tom, že byly do určité míry replikami toho, co císař budoval a užíval za svého života. Mohyla snad představovala císařský palác, vnitřní a vnější město asi symbolizovalo zakázané město a hlavní město s jeho předměstími, zahradami, loveckými revíry a konírny a terakotová vojska a koně možná byli císařskou posádkou umístěnou před branami hlavního města. Celková rozloha záhrobního sídla byla zřejmě mnohem větší. Kromě tří podzemních objektů s *terakotovou armádou, umístěných více než tisíc metrů na východ od vnějšího hradebního pásma, jsou totiž nalézány při archeologické sondáži, po hluboké orbě nebo při hloubení zavlažovacích kanálů a studní cihly, střešní tašky, dlaždice a různé jiné artefakty a milodary z čchinského období, které vymezují plochu přibližně šestapadesáti čtverečních kilometrů. Na základě takového omezeného zjišťovacího výzkumu nelze pochopitelně spolehlivě stanovit, zda celá tato plocha byla součástí záhrobního sídla Prvního svrchovaného císaře Čchinů. Ale i kdyby bylo tvořeno pouze hrobkou a jejím bezprostředním zázemím s terakotovou armádou, bylo by monumentem, jaký nemá ve světě srovnatelnou dobu. Záhrobní sídlo Prvního svrchovaného císaře Čchinů je považováno za jeden z nejvýznamnějších archeologických objevů 20. století, bylo oprávněně vzato pod ochranu UNESCO a zařazeno do seznamu světového kulturního a přírodního dědictví. V roce 1980 byla nad objektem 1 vzklenuta mohutná prosklená hala, takže vzniklo *Muzeum terakotových bojovníků a koní Prvního svrchovaného císaře Čchinů, přístupné široké veřejnosti. (Jaroslav Malina)

zákazy alimentární, viz alimentární zákazy.

zákon, pravidlo chování, které je určeno politickými autoritami (v demokraciích parlamentem) a opírá se o státní moc. (Marie Dohnalová)

zákon archeologie, pravidelnost, vyskytující se v archeologickém materiálu (empirický zákon) a svědčící o nějaké hluboké závislosti mezi určitými jevy skutečnosti (tj. o určité skryté zákonitosti, která se může stát základem teoretického zákona). V archeologii se projevují zákony dvou druhů: *, „procesuální zákony“ a *, „zákony vytvářející most“. (Jaroslav Malina)

zákonitost, podstatná souvislost jevů v přírodě, ve společnosti či v myšlení s relativně vysokým stupněm stálosti. (Marie Dohnalová)

Zákony dvanácti desek, latinsky *Leges duodecim tabularum*, nejstarší římská sbírka zákonů sepsaná v letech 451/450 př. n. l., v níž bylo kodifikováno starší zvykové právo. Ustanovení týkající se rodinného a soukromého práva kladla důraz na autoritu muže, představitele rodu nebo rodiny; v některých případech by nám připadala velmi krutá, protože otec rodu (*pater familias*) měl nezřídka moc nad životem a smrtí svých potomků – *vitae necisque potestas*. Zákony dvanácti desek byly publikovány na bronzových tabulkách a v období římské republiky sloužily také jako studijní materiál a římské děti se je musely učit nazpaměť. (Marie Pardyová)

zákony procesuální, viz procesuální zákony.

zákony vytvářející most, vyjadřují podmíněnost těch či oněch parametrů archeologického materiálu určitými jevy hluboké historické minulosti. Jsou to ty zákony, které určovaly objektivaci (zpředmětnění) idejí v materiální kultuře, zanechání stop událostí a poté *archeologizaci – transformaci všech těchto věcí a stop na archeologické pozůstatky. Znalost těchto zákonů umožňuje badatelům argumentovaně „stavět mosty“ od archeologických objektů k historické minulosti. (Jaroslav Malina)

zánět, ustálený typ obranné a reparativní reakce organismu na porušení vnitřní rovnováhy. (Ladislava Horáčková)

Západní Čou (1027–771 př. n. l.), název dynastie *Čou v době, kdy bylo hlavním městem. (Jaroslav Malina)

Západní (Dřívější) Chan (206 př. n. l. až 8 n. l.), starší období dynastie *Chan. (Jaroslav Malina)

Západní Ťin (265–316 n. l.), čínská dynastie. (Jaroslav Malina)

Západní Wej (534–556), krátkodobá dynastie v období Severních dynastií (viz Jižní a Severní dynastie). (Jaroslav Malina)

Západní Žungové, viz Si Žung.

Zápisky historika, viz Š'-ťi.

Zapotékové, předkolumbovské etnikum Střední Ameriky s hlavním střediskem *Monte Albán v jižním Mexiku. Byli podrobni *Aztéky. (Oldřich Kašpar)

Zarathustra (Zarathuštra, řecky Zoroaster, asi 7.–6. století př. n. l.), perský prorok; reformátor mazdaismu, zakladatel *zoroastrismu, autor gáth. Vypracoval nábožensko-sociální soustavu založenou na dualismu dobra a zla, mezi nimiž může člověk volit. Brojil proti bezúčelným obětem dobytka v mazdaismu a proti uctívání starých bůžků. Jeho učení bylo přes počáteční odpor přijímáno, a když k němu pojal afinitu i král Vitštáspa, došlo k ustavení první obce stoupenců. (Jaroslav Malina)

zásady správného chování, viz li.

záušnice esovitá, viz esovitá záušnice.

zdraví, podle definice Světové zdravotnické organizace (WHO) stav tělesné, duševní a sociální pohody, který je výsledkem souladu ve vzájemném působení organismu a prostředí; nejde tedy o pouhou nepřítomnost nemocí. (Jiří Sedlák)

zduření (anglicky *swelling* nebo také *sexual swelling*), specifická změna *anogenitální krajiny samic primátů v době ovulace, které se projevuje zduřením, změnou barvy a dalšími charakteristickými změnami, které jsou nejvíce nápadné v době středu ovulačního cyklu, tedy optimální doby pro oplodnění samice. Samice dává *prezentací zduření samci najevo připravenost se pářit. (Václav Vančata)

Země středu, viz Čung-kuo.

Zeus (2. pád Dia, z indoevropského *diéios*, „jasné denní světlo“), nejvyšší řecký bůh, přemožitel Titánů a Gigantů. Uspořádal běh světa a nastolil řád (*kosmos*). Jako atmosférické božstvo je spojován s vrcholky hor a spolu s ostatními bohy, kteří jsou členy jeho širší rodiny, sídlí na Olympu. Jeho dalším kultovním místem byla Olympia na Peloponnésu a Dodóna v Épeiru. Zeus je otcem bohů i lidí. Zplodil potomky se svou ženou Hérkou, sám (Athénu), s

četnými bohyněmi i pozemšťankami. Výčet jeho nemanželských dětí, které starostlivě ochraňoval, je úctyhodný: patří k nim mimo jiné bohyně lásky a krásy Afrodité, která se (podle Homéra) zrodila z Diova vztahu s bohyní deště Dionou; boha světla, umění a řádu Apollóna a bohyni lovu a měsíce Artemidu měl s dcerou Titána Koia Létou; boha obchodu, řečníků, zlodějí a průvodce mrtvých do podsvětí Herma zplodil s Plejádou Maiou. Další potomky mu porodily i pozemšťanky: Európe, dcera tyrského (foinického) krále Agenóra Diovi na Krétě porodila tři syny Mínoa, Rhadamantya a Sarpedóna; dcera thébského krále Kadma Semelé mu dala Dionýsa; manželka spartského krále Tyndarea Léda Polydeuka a Helenu; dcera krále Akrisia v Argu Danaé mu porodila Persea, který se později proslavil usmrčením nestvůrné Gorgony Medúsy; manželka mykénského krále Amfitryóna Alkméné přivedla na svět Diova syna a největšího hrdinu antických bájí Hérakla. Pokud naplnění jeho touhy vyvstaly překážky či případná odmítnutí zdolával je vynalézavě: Európu osnil a unesl jako sličný býk, s Lédou se spojil v podobě labutě, Danau „navštívil“ jako zlatý déšť, Alkménu získal v podobě jejího manžela Amfitryóna. Zeus měl i homosexuální, homoerotické nebo dokonce pederastické sklony, jak dokládá například jeho vztah k mladému a sličnému Ganymédovi. Tato údajná promiskuita je odrazem spojování starých a nových bohů v průběhu rané fáze řeckého vývoje a složitého utváření genealogie řeckého panteonu. V Římě mu odpovídal Iuppiter. (Jaroslav Malina – Marie Parodyová)

Zeus a Alkméné, viz Alkméné, Zeus.

Zeus a Danaé, viz Danaé, Zeus.

Zeus a Európe, viz Európe, Zeus.

Zeus a Ganymédés, viz Ganymédés.

Zeus a Héra, viz Héra, hieros gamos, Zeus.

Zeus a Léda, viz Léda, Zeus.

zikkurrat, akkadsky *zikkurratu*, *sikkurratu*, podstatné jméno odvozené od akkadského slovesa *zakáru*, „vyčnívat, tyčit se“, název pro chrámovou věž, na jejímž vrcholu stál chrám. Zikkurraty se stavěly od sumerských dob na přelomu 4. a 3. tisíciletí př. n. l. až zhruba do roku 500 př. n. l. a byly v mezopotamských (i elamských) městech hlavní hmotnou i duchovní dominantou, neboť byly obvykle zasvěceny městskému bohu, od něhož se očekávalo, že zajistí obyvatelům štěstí a prosperitu v pozemském i posmrtném životě. Jedním z obřadů, který se v chrámu odehrával bylo rituální milování mezi panovníkem a kněžkou (viz hieros gamos). (Jaroslav Malina)

zisk, výsledek podnikatelské aktivity. V účetní definici je to kladný rozdíl mezi příjmem z prodeje výstupu a úplnými náklady na jeho výrobu. (Marie Dohnalová)

ziskový sektor, ekonomické subjekty, které se orientují na zisk; převažují instituce založené na soukromém vlastnictví a některé státní podniky, které se chovají ziskově. (Marie Dohnalová)

Zlatá, označení egyptské bohyně *Hathory.

Zlatá horda, státní útvar, který se utvořil na východě evropského Ruska po stabilizaci výsledků mongolsko-tatarského vpádu ve 13. století: ruská knížata mu byla podřízena a byla nucena mu platit daň. Kontakt s nájezdníky ovlivnil ruský jazyk, kulturu a společenskou etiku. (Jaroslav Malina)

zlaté lotosy (čínsky *tin-lien*; v západní literatuře často překládáno jako „zlaté lilie“), čínské poetické označení umělého zmenšení ženských nohou. Tato móda se začala šířit počínaje panováním dynastie *Sung (960–1279). Celý bolestivý proces, který ženu nadosmrtní zbavoval schopnosti přirozené chůze, začínal v dětství. Po pátém roce věku byly děvčatům podvazovány prsty na noze pod chodidlo tak, aby se docílilo co nejmenší nožky. Postupně docházelo k deformaci nártu a celého chodidla. Takto utvářené drobné nožky byly považovány za nezbytný atribut krásné ženy z vyšších společenských vrstev. Zvyk se postupně rozšířil i mimo privilegované vrstvy. Když se vlády v Číně roku 1644 zmocnili

*Mandžuoové, zakázali svým ženám napodobovat tento obyčej. Mezi Číňany bylo podvazování nohou zakázáno po vzniku republiky roku 1911, navzdory zakazu se však udrželo, zejména v méně vzdělaných vrstvách, až do konce 40. let 20. století. Předpokládá se, že se jedná o svého druhu institucionalizovaný fetišismus; zachovala se řada svědectví o tom, že zmenšená nožka (za všech okolností obutá do vyšívaneho střevíčku) dráždila mužskou představivost a vzbuzovala touhu. Odborníci však zároveň zdůrazňují, že deformace nohou, která přirozeně omezovala také pohyb žen, tvořila součást snah patriarchální společnosti držet ženu doma a v područí muže. (Jaroslav Malina)

zlomenina, fraktura, přerušeni souvislosti kosti. (Ladislava Horáčková)

změna kulturní viz kulturní změna.

značka [archeologicky], výsledek bezprostředního působení jednoho objektu (nyní vymizelého) na jiný, který nezachoval alespoň trochu úplnější zobrazení tvaru prvního objektu. Jsou to stopy doteků nástrojů (pazourkových rydel v kosti, seker na dřevě, radlic v půdě), opracování a opotřebení nástrojů obráběným materiálem (šikmé rýžky na ostří vzniklé kácením stromů, zrcadlově lesklé plošky na pazourkových, rohovcových nebo obsidiánových čepelkách vzniklé při řezání obilí). (Jaroslav Malina)

zoroastrismus (zarathustrismus), staroiránské náboženství založené prorokem *Zarathustrou v 7. až 6. století př. n. l. jako reforma mazdaismu. Představuje originální syntézu monoteismu a dualismu a byl zaměřen proti polyteistickému a obětnickému kultu stoupenců mazdaismu. Nejvyšším pánem a zároveň stvořitelem všech protikladů je nejvyšší bůh Ahura Mazda, reprezentující monistický princip. Nositeli dualistického principu jsou jeho synové Spenta Mainju (Blahodárný duch, chápaný jako výlučný přívlástek Ahura Mazdy) a Angra Mainju, kteří musí volit mezi řádem pravdy a lži. Jejich formálním projevem jsou zosobněné myšlenky, slova a dobré nebo špatné činy. Obdobně musí volit mezi dobrem a zlem i lidé. Jejich rozhodnutí ovlivňuje osud duše po smrti. Pokud byl život stoupence pravdy v souladu s principy víry, pak byla jeho duše po smrti převedena přes Most rozlišení a přes několik nižších nebeských sfér až do věčného čtvrtého nebe. Stoupence zla čeká věčné zatracení. V kontextu dualistického střetávání obou principů vznikl postupně mýtus o budoucím konečném vítězství Ahura Mazdy a jeho stoupenců nad zlem. (Jaroslav Malina)

zpětná vazba [fyziologicky], informace o výstupu z regulované soustavy, přiváděná na její vstup buď v záporné podobě, pak má funkci stabilizační, nebo v pozitivní podobě, pak má funkci akcelerační nebo augmentační. (Pavel Bravený – Marie Nováková)

Zpráva o činnosti Antropologické společnosti, viz Zprávy Antropologické společnosti.

Zpravodaj Antropologické společnosti, viz Zprávy Antropologické společnosti.

Zprávy Antropologické společnosti, časopis *Antropologické společnosti, vydávaný redakční radou Antropologické společnosti v Brně od roku 1948. Úkolem časopisu bylo zveřejňovat původní práce z antropologie a příbuzných oborů, souborné referáty, zprávy o československých a zahraničních ústavech a institucích a zejména zprávy o životě v Antropologické společnosti – autoreferáty přednášek na členských schůzích, osobní zprávy a referáty o nové literatuře. První čtyři ročníky *Zpráv* redigoval Jindřich Antonín *Valšík, počínaje pátým ročníkem, tedy od roku 1952 Milan *Dokládál, který v této funkci pokračoval nepřetržitě přes čtyřicet let. Vzhledem k tomu, že většina prací ve *Zprávách* byla opatřena souhrny v jednom ze západních jazyků (francouzštině, němčině nebo angličtině), byly *Zprávy* rozesílány též na sto třicet adres do zahraničí a přispívaly tak k informování o aktivitách českých a slovenských antropologů i v cizině. Výměnou docházely Antropologické společnosti různé časopisy, sborníky a publikace, které se staly základem *Knihovny České společnosti antropologické. V rámci *Zpráv* byly vydány dvě Bibliografie československé antropologie (léta 1945–1954 a 1955–1964), jejichž autorem byl Milan Dokládál. V průběhu doby byly měněny názvy: Zprávy Antropologické společnosti (1947–1951), Zpravodaj Antropologické společnosti (1952–1953), Zpráva o činnosti Antropologické společnosti

(1954–1966), Zprávy Československé společnosti antropologické při ČSAV (1967–1994), Česká antropologie – Časopis České společnosti antropologické (ISSN-0862-5085) (1994–dosud); od roku 1998 je odpovědnou redaktorkou časopisu Jarmila *Riegerová. (Milan Dokládál – Jaroslav Malina)

Zprávy Československé společnosti antropologické při ČSAV, viz Zprávy Antropologické společnosti.

zpředmětnění [archeologie] (rusky *opredmečivanije*), realizace myšlenek ve věcech; cesta od stimulů, motivů, archetypů, „šablon v myšlení“, k jejich ztělesnění v typech a konfiguracích. Vztah mezi duševní a materiální frakcí kultury lze sledovat v jednom směru – od duševní kultury k materiální. Takové vyčlenění je potřebné pro účely rekonstrukce duchovní kultury podle materiálních pozůstatků, což je obtížné, ale zcela reálné (pokud pod materiální kulturou nerozumíme materiální výrobu, ale celou materiální frakci kultury, materiální stopy a pozůstatky všech sfér života). (Jaroslav Malina)

ztracený vosk, v oborovém žargonu takzvané lítí na ztracený vosk (viz odlévání). Technika byla vynalezena ve starověku, k dokonalosti ji přivedli řečtí a římsští kovolítci. Za její vynálezce se považují dva všestranní umělci žijící v 6. století př. n. l. na Samu Rhoikos a Theodóros, kteří zde také společně postavili velký chrám bohyně Héry. Podstata odlévání dutých bronzových soch spočívala ve vytvoření dřevěného jádra ve tvaru sochy. Povrch jádra byl pokryt voskem, do něhož se vymodelovaly přesné detaily sochy. Model byl poté pokryt vrstvou hrncířské hlíny a rozdělen na části, po nichž měla být socha postupně odlévána. Takto připravené formy byly vloženy do pece, při zahřátí z nich vytekl vosk a mezi jádrem a hliněným obalem vznikla dutina, již bylo moci posléze zaplnit roztaveným bronzem. Ztvrdlá a částečně vypálená forma vydržela žár kovu, kromě toho se formy před odléváním zakopávaly do země, aby bronz chladl postupně a nepopraskal. Po jeho ztuhnutí se odstranila hliněná krusta i podstatná část vnitřního dřevěného jádra. Socha pak byla sestavena z jednotlivých odlitků a sochař pečlivě vycizeloval její povrch, případně opravil malé nedostatky, které vznikly při odlévání. (Jaroslav Malina)

zubní index:

– **CAI**, komparativní alveolární index vyjadřující počet zachovaných alveolů v procentu jejich optimálního počtu.

– **CDAI**, komparativní dentoalveolární index udávající počet zachovaných alveolů plus volně zachovaných zubů v procentu jejich optimálního počtu.

– **CRE**, index je součtem procentuálního výskytu zubů s kazem, kořenů zbylých po rozrušení korunky, a alveolů, z nichž vypadly zuby během života, z celkového počtu studovaných zubů, respektive alveolů.

– **F–CE**, index frekvence kazivosti chrupu, udává kolik procent studovaných lebek má v chrupu alespoň jeden zub s kazem nebo minimálně jedno zubní lůžko, zahojené po ztrátě zubu během života.

– **I–CE**, index intenzity kazivosti chrupu, udává procento zubů s kazem a vypadlých zubů z jejich ideálního počtu.

– **CRI**, komparativní radikulární index, vyjadřující počet zachovaných elementů s kořeny zubů v procentu jejich optimálního počtu. (Ladislava Horáčková)

zubní plak, měkký bělavý zubní povlak, který vzniká v dutině ústní. Je tvořen sacharidy a bakteriemi, které poškozují sklovinu. Má význam při vzniku zubního kazu, zubního kamene a paradentózy. (Ladislava Horáčková)

Zvěřina Jaroslav (18. 12. 1942, Třebíč), docent MUDr., CSc., sexuolog a politik, docent a přednosta Sexuologického ústavu 1. lékařské fakulty Univerzity Karlovy a Všeobecné fakultní nemocnice v Praze. V roce 1965 absolvoval Lékařskou fakultu Univerzity Karlovy v Hradci Králové. V letech 1965–1969 působil jako sekundární lékař v Psychiatrické léčebně v Havlíčkově Brodě, v letech 1969–1977 jako odborný lékař-psychiatr v Táboře. V roce 1977

se stal vědeckým pracovníkem Sexuologického ústavu 1. lékařské fakulty Univerzity Karlovy a Všeobecné fakultní nemocnice v Praze. Od roku 1989 je docentem sexuologie a přednostou Sexuologického ústavu 1. lékařské fakulty Univerzity Karlovy. Publikoval více než 120 odborných prací, řadu z nich v zahraničí, přispěl do několika monografií, skript a sborníků. Je autorem učebních textů a monografií: *Lékařská sexuologie* (Praha: H+H, 1992), *Lékařská sexuologie* (Praha: Schering AG, 1994), *O politice a sexualitě* (Praha: Medea, 1996), *Sexuologie (nejen) pro lékaře* (Brno: Akademické nakladatelství CERM, 2003). Pro edici *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie napsal (spolu s Jaroslavem Malinou) 5. svazek *Sexuologie pro antropology* (2002). Je předsedou Sexuologické společnosti ČLS (od 1990) a prezidentem Společnosti pro plánování rodiny a sexuální výchovu, členem mezinárodní International Academy of Sex Research, Deutsche Gesellschaft für Sexualwissenschaft, čestným členem Polské sexuologické společnosti a držitelem Pamětní medaile Univerzity Karlovy v Praze. Od listopadu 1989 se angažuje politicky. Za Občanskou demokratickou stranu byl v roce 1992 zvolen do Sněmovny národů Federálního shromáždění ČSFR, od roku 1996 je poslancem Poslanecké sněmovny Parlamentu České republiky, ve volebním období od roku 1998 zastával funkci předsedy Výboru pro evropskou integraci Poslanecké sněmovny Parlamentu České republiky. Kontakt: Doc. MUDr. Jaroslav Zvěřina, CSc., Sexuologický ústav 1. lékařské fakulty Univerzity Karlovy a Všeobecné fakultní nemocnice, Karlovo náměstí 32, 120 00 Praha 2, telefon a fax: 224 904 609, e-mail: zverina@psp.cz / Internet: www.zverina.cz. (Jaroslav Zvěřina)

Zvěstování (hebrejsky *bsr*, „zvěstovat potěšitelné věci“), poselství anděla Páně Gabriela Panně Marii, kterým jí oznamuje, že počne dítě z Ducha svatého (Mt 1,18–20; L 1,27) a stane se tak matkou Ježíše (L 1,26–38); byla tím uchráněna dědičného hříchu. Gabrielovo pozdravení se stalo základem modlitby *Zdravas*: „*Buď zdráva, milostí zahrnutá, Pán s tebou. Požehnaná jsi nade všechny ženy a požehnaný plod tvého těla.*“ (Jaroslav Malina)

Zvláštní administrativní oblast Ao-men (Macao), v jižní Číně (17,5 km²), bývalá portugalská kolonie na půdě Číny. (Josef Kolmaš)

Zvláštní administrativní oblast Siang-kang (Hongkong), v jižní Číně při ústí Perlové řeky (1 067 km²), bývalá britská kolonie na půdě Číny. (Josef Kolmaš)

žárový jamkový hrob, spálené kosti jsou uloženy bez obalu nebo v obalu z organického materiálu (který se nedochoval) do jamky v zemi. (Josef Unger)

žárový popelnicový hrob, spálené kosti uloženy v nádobě (popelnici, urně), někdy i s milodary, do země. (Josef Unger)

žárový vrstvý hrob, spálené kosti postupně ukládané do vrstev nebo mělkých jam. (Josef Unger)

žen („lidskost“), konfuciánský termín s významem lidskost, dobro, humanita. (Jaroslav Malina)

ženství, viz mužství/ženství.

židovský pohřební ritus, ritus vyznavačů judaismu. Již antický historik Tacitus si povšiml, že Židé „(...) mrtvoly podle egyptského zvyku spíše pečlivě pohřbívají než spalují“.

Pohřbívání do samostatných hrobů, které nesmí být porušeny nebo zničeny, souvisí s vírou ve vzkříšení mrtvých a Poslední soud. V Palestině byly oblíbené hrobky vytesané do skály s lavicemi, na nichž tlela mrtvá těla. Po jejich zetlení bývaly kosti někdy uloženy do kamenné schránky (ossuaria), jehož délka zpravidla odpovídala délce stehenní kosti. Někdy bývaly tyto schránky označeny jménem zesnulého. Židovské katakomby a hypogea jsou známy nejen z Říma, ale i ze severní Afriky a Izraele. Nejstarší jsou z konce 2. století n. l. Katakomby v galilejské Beth Šéarim pocházejí z doby mezi léty 200 až 350. Římské židovské katakomby u Via Appia Pignatelli obsahují i arkosoliové nebo sarkofágové hroby a malby s figurálními motivy (atlet korunovaný Viktorií, nebo žena s rohem hojnosti). Zvláštností židovských katakomb jsou takzvané „kokhim“, to je hroby zapuštěné kolmo do stěny – a to

tak, že zčásti jsou nad zemí a zčásti pod zemí. Na vnitřní straně se nachází schodek umožňující pohřbení dvou těl do jednoho hrobu. Konec pohřbívání v židovských katakombách spadá do konce 4. nebo do počátku 5. století. Dále Židé pohřbívali na nadzemních pohřebištích, i když nejstarší římský židovský hřbitov před branou Porta Portense je znám až od 13. století. Dokonce i za mimořádných situací byla snaha mrtvé pohřbívat a tak za židovské války roku 70 n. l. Iosephus Flavius píše, že „(...) Židé mají tak velkou péči o pohřby, že i ty, kdo byli za trest ukřižováni, snímají před slunce západem a pohřbívají.“ Někdy však bylo možné jen to, že pozůstali „(...) v noci nahrabali do obou rukou hrstku prachu a posypali jím mrtvá těla“. Na druhé straně je známa snaha některých Židů o zajištění pohřbu co nejlépe jeruzalémského chrámu, k němuž směřovaly karavany s kosterními pozůstatky zemřelých v diaspoře. Z Kedronského údolí u Jeruzaléma jsou známy i kostnice. Úmrtí člověka bylo věcí celé židovské společnosti; v případě mužů to byla záležitost mužů a v případě žen zase žen. Za normálních okolností se u úmrtního lože sešlo deset přátel k modlitbám. Po smrti, která se projevila tak, že pírkem u úst nebožtíka se nehýbalo, položili zemřelého na slámu rozprostřenou po zemi nohama ke dveřím. Až do pohřbu se u zemřelého držela stráž. Všechna voda z domu byla vylita na ulici a u hlavy se zapálily tři svíce. Tělo umyli a oblékli do připraveného oděvu. K pohřbu nebyla nutná rakev, ale zemřelého odnesli na márách na hřbitov. Pohřeb probíhal za modliteb a házení hlíny do připraveného hrobu. Při odchodu ze hřbitova bývalo zvykem trhat trávu a házet ji za sebe, což má vyplývat z Žalmu 72: „Země bude oplývat obilím, / jež se bude vlnit i po vrcholech hor, / jeho klasy budou jako libanonské cedry, / obyvatelé města pokvetou jako bylina země“ (Ž 72, 16). Při opuštění hřbitova bylo třeba umýt si ruce a dát almužnu. Jídlo pro truchlící rodinu přinesli sousedé a sestávalo především z čočky a vajec. Nato následovala podle stupně příbuznosti různě dlouhá doba smutku. K provádění a dohledu nad pohřebními obřady vytvářela židovská obec dobrovolný spolek z vážených mužů zvaný *Chevra kadiša*, který ze svého středu volil výbor *gabojim*. Pro poznání židovského pohřebního ritu v novověku má veliký význam cyklus obrazů pražského „Pohřebního bratrstva“ vzniklý roku 1772, nebo nedlouho potom. Náhorně je na něm zobrazena návštěva nemocného, zaopatření umírajícího, obřad očištění a samotný pohřeb s proslovem nad mrtvým, dále pohřební průvod a výroční modlitba s hostinou. Aškenázští, čili východoevropští Židé, označovali svoje hroby stélou postavenou u hlavy zesnulého, kdežto Sefardové, to je Židé ze Španělska či Portugalska, kamennou deskou položenou na hrob. Židovské hřbitovy ležely většinou mimo sídliště, ale z tohoto pravidla jsou výjimky – například Heilbronn (Německo), kde se židovský hřbitov nacházel přímo v uzavřeném židovském městě. Také na tyto hřbitovy, jako na místo náboženského kultu (*locus religiosus*), se vztahovala právní ochrana panovníka, stejně jako na Židy samotné. Nicméně k ničení židovských hřbitovů čas od času docházelo, jak je patrné například z nařízení rakouského vévody Fridricha z roku 1244, které trestalo zpusťování židovského hřbitova smrtí. Skutečnost, že Židé vzhledem ke své obchodní činnosti umírali někdy mimo místa svého bydliště je patrná z Velkého privilegia pro Židy vydaného králem Přemyslem Otakarem II. roku 1255. Je v něm právně zakotveno osvobození od poplatků, pokud převážejí své mrtvé z města do města, nebo ze země do země. Na Starém Městě pražském byla prozkoumána část pohřebiště z 10. až 11. století, pro něž je charakteristické ohraničení hrobů kameny, vzájemně se neporušující hroby a zbytky organické hmoty na lebce a u chodidel. Na základě těchto indicií se naskýtá možnost ztotožnit toto pohřebiště s židovskou komunitou, která je v Praze 10. století doložena písemnými prameny. Některé židovské hřbitovy byly zkoumány i archeologicky. U Barcelony (Španělsko) se podařilo zdokumentovat 171 hrobů datovaných do 11. až 14. století. Nejstarší hroby byly výklenkové, mladší antropomorfní (ve dně hrobové jámy byla vyhloubena prohlubeň přesně ohraničující tělo) a nejmladší jsou pohřby v dřevěných rakvích. K inventáři hrobů patří prsteny, náušnice a ozdoby z pokrývky hlavy. V Yorku (Velká Británie) se podařilo prozkoumat část hřbitova z 12. až 13. století

s pohřby v rakvích a bez milodarů. Další část židovského hřbitova z 13. až 14. století se našla v Ennezat v Clermont-Ferrand (Francie) a také v Brně (Morava). Archeologický výzkum židovského hřbitova v Praze, existujícího mezi léty 1254 až 1478, proběhl za zvláštního zájmu veřejnosti. Zemřelí zde byli pohřbíváni v rubáši s rukama podél těla nebo pod pánví, uloženi do rakve většinou bez výbavy nebo jen s kovovými přezkami, případně bronzovou drátěnou čelenkou. Na očích a ústech leživaly břidlicové destičky. U kotníků nebo na prstech nohou se našly valouny o velikosti 10 až 20 cm. Překvapení představovala rakvička na půdorysu 60x100 cm obsahující kosti nejméně čtyř osob, z toho dvou dětí, na nichž byly stopy žaru. Doklady konzervativního židovského pohřebního ritu byly zaznamenány i při výzkumu novověkého hřbitova v Prostějově. V archeologických nálezech by se mohly projevit i některé další prvky židovského pohřebního ritu – jako uložení krve či amputovaného údu do nádoby v hrobě, svázání palců u nohou nebo speciální oděv. (Josef Unger)

Žitného jeskyně, Březina, okres Brno-venkov, nejdůležitější magdalénská lokalita ve východní části Křtinského údolí ve střední části Moravského krasu leží v nadmořské výšce 414 m. Již první výzkum Josefa Szombathyho (1884), stejně jako poslední výzkum Jaroslava Dvořáka, Josefa Pelíška, Rudolfa Musila a Karla Valocha zachytil archeologickou vrstvu v hnědé hlíně na bázi holocenního souvrství. Podle Szombathyho tvořila podloží již vápencová skála, podle Dvořáka a spolupracovníků následovala ještě spraš. Kamenná industrie pochází z různých výkopů. Podle hodnocení K. Valocha převažují rydla mírně nad škrabadly. Obě skupiny provázejí vrtáky, početné čepele s otupeným bokem, ventrálně retušované mikročepele a ojedinělé geometrické tvary. Mimořádné vysoké je zastoupení (24 %) artefaktů z křišťálu: škrabadla, rydla, vrtáky a malá jádra. Mezi kostěnou industrií je nápadná 13 cm dlouhá jehla, provázená zlomky dalších jehel a parohových hrotů. (Jiří A. Svoboda)

Živný Michal (16. 9. 1976, Boskovice), RNDr., antropolog, absolvent magisterského studijního programu oboru antropologie na Katedře antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně. Diplomová práce: *Pohřební rítus v mladší a pozdní době hradištní na Moravě a ve Slezsku* (2000), vedoucí práce: Prof. PhDr. Josef Unger, CSc.; rigorózní práce: *Mince v hrobech jako odraz sociální a duchovní kultury na Moravě v 11. a 12. století* (2004). V současnosti dokončuje doktorské studium na Katedře antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně. Zabývá se pohřebním ritem střední Evropy v 11.–15. století. Současně pracuje jako archeolog v Národním památkovém ústavu, územním odborném pracovišti v Olomouci. Kontakt: RNDr. Michal Živný, Katedra antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně, Vinařská 5, 603 00 Brno, telefon: 737 873 671, e-mail: zivny@sci.muni.cz, michal.zivny@email.cz. (Michal Živný)

životní forma, určitý typ vhodně přizpůsobených organismů v dané adaptivní zóně.

Například vznik rodu **Homo* je velmi dobrým příkladem nové životní formy u primátů.

Člověk má celou řadu zvláštních, mezi primáty specifických znaků. Vedle znaků morfologických spojených s výkonnou **bipedii* a zvětšováním mozku jsou to (i pro primáty neobvyklé) parametry ekologické, sociální a faktory kulturní. Výsledkem je, že člověk je velmi efektivně přizpůsoben (morfologicky, fyziologicky i behaviorálně) k životu v široké škále ekosystémů. Stal se všežravým predátorem, který si, díky svým adaptivním schopnostem a kultuře, spoluvytváří niku v téměř každém typu ekosystému. Důkazem je i velmi časná migrace první skutečně lidské formy, *Homo ergaster*, z tropických oblastí Afriky do mírného pásma západní Asie.

životní historie (life history), realizace adaptivního potenciálu organismu, včetně aspektů behaviorálních, v souvislosti s růstem, přežíváním v obecném slova smyslu, reprodukci, vychováváním potomstva, až k jeho nezávislosti a vyhýbání se situacím ohrožujícím život. V přeneseném slova smyslu se jedná o vývoj určité populace v určitém časovém úseku, který musí zahrnovat vícenásobnou výměnu generací. U savců je to strategie, která registruje, kdy

je nejvhodnější doba pro narození mláďete, kdy ho odstavit, kdy a za jakých podmínek bude ukončen jeho růst, kdy se může začít reprodukovat a kdy a jak dlouhá by měla být optimální délka života jedince v dané populaci. Charles Jansen a Carl van Schaik (1993) přišli v teorii „vyhýbání se ekologickému risku“ s rozšířením teorie životní historie o ontogenetickou populační dimenzi, podle níž ontogenetický vývoj, včetně ontogeneze chování a sociální struktury, slouží jako specifický nárazníkový mechanismus, jakýsi doladovací mechanismus, který může podstatným způsobem snížit nebezpečí vlivu „náhlých“ ekologických změn, ať při fluktuálních či periodických změnách v ekosystémech. U člověka pak ukazuje, že významnými faktory jsou kultura, nástroje a nástrojové chování. Tento mechanismus může mít jak adaptivní, tak exaptivní charakter. Současné pojetí životní historie chápe danou populaci jako jakýsi dlouhověký hyperorganismus, který se vyvíjí, reprodukuje a adaptuje v určitém ekologickém prostředí a může být (přímo či nepřímě) předmětem přírodního výběru. Pro toto pojetí evolučních procesů se pak z hlediska genetického stává inkluzivní *fitness klíčovým genetickým mechanismem. Teorie životních historií (life histories) bude zřejmě rozpracovávána i na vyšších úrovních, jako jsou společenstva, a tím umožní vysvětlení určitých koevolučních procesů, které mají v současnosti ještě dost mysteriózní charakter (například teorie *Gaia*). (Václav Vančata)

životní styl (způsob života), charakteristika sociálních, ekonomických, ale zejména rodinných, zvykových, pracovních a jiných běžných denních okolností, návyků a oblastí činnosti člověka; souvisí se vzdělaností (světovým a životním názorem), úrovní zájmů, socioekonomickým zařazením, členstvím v různých skupinách i s účastí na životě společnosti; významně je formován tradicemi národa, země i jejich hodnotovou orientací; typy životního stylu: konzumní, parazitní, pasivní, aktivní, tvůrčí aj. (Jiří Sedlák)

životopis, staroegyptský literární žánr; jeho vývoj je možné sledovat od Staré říše až do Ptolemaiovského období, tedy po dobu téměř 3000 let. Prvního vrcholu dosáhl životopisný nápis v 6. dynastii, kdy vybroušeným jazykem (nejstarší egyptštinou – viz) popisuje úspěšnou úřednickou dráhu i mimořádné činy zemřelého a zároveň podává výčet jeho ušlechtilých vlastností a morálních kvalit, kterými dotyčný naplňoval za svého pozemského života princip **maat*. Životopis vytesaný do stěny nekralovské hrobky měl trvale připomínat jméno jejího majitele mezi živými, což bylo „*příjemné jeho duchu*“ žijícímu v říši mrtvých. (Břetislav Vachala)

Žlábek Karel (8. 1. 1902, Hrdlořezy u Třeboně – 22. 5. 1983, Brno), profesor MUDr. et RNDr., anatom, profesor a přednosta *Anatomického ústavu Lékařské fakulty Masarykovy univerzity v Brně v letech 1945 až 1972. V roce 1925 se stal demonstrátorem na Anatomickém ústavu profesora Janošíka a po ukončení studia na Lékařské fakultě Univerzity Karlovy v Praze v roce 1925 zůstal na Anatomickém ústavu profesora Weignera jako asistent. Velký zájem o přírodní vědy přivedl MUDr. Karla Žlábka na Přírodovědeckou fakultu Univerzity Karlovy, na které studoval antropologii a zoologii. Také toto studium úspěšně ukončil doktorátem v roce 1932. Své vzdělání si rozšířil několika studijními pobyty na anatomických ústavech ve Štrasburku, Londýně a Paříži. V roce 1933 byl habilitován pro obor normální anatomie. Na Lékařské fakultě Univerzity Karlovy vedl docent Žlábek výuku topografické anatomie. Po násilném zavření českých vysokých škol v roce 1939 pracoval na patologii vinohradské nemocnice. V roce 1945 byl povolán do Brna na Lékařskou fakultu Masarykovy univerzity, kde byl pověřen vedením Anatomického a záhy i Histologicko-embryologického ústavu a v roce 1946 jmenován řádným profesorem. Znovuzřízení obou ústavů, které byly těžce poškozeny válkou, si vyžádalo mimořádné úsilí a všechn čas profesora Žlábka. V krátké době se mu však přes všechny potíže podařilo z obou ústavů vybudovat příkladná pedagogická a vědecká centra. V poválečném období se mimo jiné úkoly objevila také naléhavá potřeba zajistit pro stovky posluchačů vhodnou studijní literaturu. I tohoto úkolu se profesor Žlábek úspěšně zhostil. Jeho *Přehled anatomie člověka, Úvod do*

topografické anatomie, Pitevní cvičení, Histologie, Embryologie se staly významnými učebnicemi pro generace studentů, Karel Žlábek byl také autorem kapitoly „Soustava svalová“ v celostátní učebnici anatomie. Profesor Žlábek vynaložil rovněž velké úsilí na organizaci vědeckého života v Brně. Aktivně působil v Československé biologické společnosti a byl jedním ze zakladatelů *Antropologické společnosti. Antropologické výzkumy na svém ústavu vždy podporoval a plánoval zřízení *Oddělení lékařské antropologie na Anatomickém ústavu. Pro toto oddělení vychoval docenta MUDr. Milana *Dokládala, CSc. Oddělení lékařské antropologie však mohlo být na Anatomickém ústavu založeno až v roce 1970. Významným přínosem profesora Žlábkova pro morfologii je také jeho vědecká práce. Je autorem téměř stovky odborných publikací. Ve svém pražském období se intenzivně věnoval především srovnávací myologii (známé jsou jeho práce o žvýkacích svalech a o mechanismu čelistního kloubu). Mimořádné pedagogické úsilí v období budování Anatomického ústavu v Brně odvedlo profesora Žlábkova od soustavné vědecké práce. Přesto objasnil například funkci *venulae aquosae* v oku a zabýval se otázkou vztahu mezi velikostí a strukturou orgánů. K intenzivní vědecké práci se mohl vrátit až v posledních dvaceti letech svého života, kdy se věnoval problematice úpravy tepenného řečiště v ledvinách. Jeho práce o ledvinných glomerulech s dvojitým oběhem (*paraglomerula*) a o vnitřní úpravě kapilár v glomerulech jsou prioritní. Podstatně přispěly k řešení řady fyziologických a klinických problémů v oblasti ledvin a došly zaslouženého uznání u nás i v zahraničí. V roce 1962 byl profesor Žlábek zbaven vedení Anatomického ústavu. Působil však dále jako profesor pověřený výukou topografické anatomie a v roce 1970 byl penzionován. Na Anatomický ústav ale řadu let dále docházel a své bohaté vědomosti a zkušenosti nezištně předával všem, kteří se něj obrátili se žádostí o pomoc. Zaslouhy Karla Žlábkova o obnovení a vybudování anatomického muzea na Lékařské fakultě Masarykovy univerzity byly oceněny v roce 1992 při oslavách 90. výročí jeho narození: Anatomické muzeum bylo přejmenováno na Anatomické muzeum profesora Karla *Žlábkova. (Libor Páč)

Žlutá řeka, viz Chuang-che.

Žluté moře (Chuang-chaj), se zálivy Pochajským, Liaotungským a Západokorejským (plocha přes 40 tisíc km², hloubka přes 50 m).

Žluté prameny (čínsky *Chuang-čchüan*), v čínské mytologii představují podsvětí, kam se po smrti odebírají duše zemřelých. (Jaroslav Malina)

Žluté turbany (Chuang t'in), hnutí vedené ve 2. století n. l. *Čang Tiaoem, které vedlo k pádu dynastie *Východních Chanů. (Josef Kolmaš)

Žlutý císař, viz Chuang-ti.

Žung, viz Si Žung.

Žungové, zvaní též Si-žung („Západní Žungové“) či Čchüan-žung („Psí Žungové“), eventuálně Si-nan-i („Jihozápadní barbaři“), historické čínské označení prapředků tibetských plemen na čínském Jihozápadě. (Jaroslav Malina)

žu-t'ia („konfuciánci“), stoupenci Konfuciovy filozofie nebo i jeho další pokračovatelé. (Jaroslav Malina)

Bibliografie

Uváděná bibliografická hesla obsahují další seznamy literatury, což platí zejména o svazcích edice *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů*.

Antropologie: obecné práce, encyklopedie, slovníky

Anderson, Robert Thomas (1972): *Anthropology: A Perspective of Man*. Belmont: Wadsworth.

Augé, Marc (1999): *Antropologie současných světů*. Brno: Atlantis.

Barfield, Thomas, ed. (1998): *The Dictionary of Anthropology*. Oxford: Blackwell Publishers.

Barnard, Alan – Spencer, Jonathan, ed. (1998): *Encyclopedia of Social and Cultural Anthropology*. London: Routledge.

Beals, Ralph L. – Hoijer, Harry (1966): *An Introduction to Anthropology*. New York: Macmillan.

Beattie, John (1964): *Other Cultures: Aims, Methods and Achievements in Social Anthropology*. London: Routledge.

Benedict, Ruth (1946): *The Chrysanthemum and the Sword: Patterns of Japanese Culture*. Boston: Houghton Mifflin.

Benedictová, Ruth (1999): *Kulturní vzorce*. Praha: Argo.

Beneš, Jan (1994): *Člověk*. Praha: Mladá fronta.

Bidney, David (1953): *Theoretical Anthropology*. New York: Columbia University Press.

Boas, Franz (1911): *The Mind of Primitive Man*. New York: Macmillan.

Boas, Franz, ed. (1938): *General Anthropology*. Lexington: Heath.

Boas, Franz (1940): *Race, Language and Culture*. New York: Macmillan.

Bogucki, Peter (1999): *The Origins of Human Society*. Oxford: Blackwell Publishers.

Bohannan, Paul (1992): *Social Anthropology*. New York: Holt, Rinehart and Winston.

Bohannan, Paul (1992): *We, The Alien: An Introduction to Cultural Anthropology*. Prospect Heights (Illinois): Waveland Press.

Bonte, Pierre – Izard, Michel (1991): *Dictionnaire de l'ethnologie et de l'anthropologie*. Paris: Presses Universitaires de France.

Brew, John Otis (1968): *One Hundred Years of Anthropology*. Cambridge (Massachusetts): Harvard University Press.

Broude, Gwen J. (1994): *Marriage, Family, and Relationships: A Cross-Cultural Encyclopedia*. Santa Barbara: ABC-CLIO.

Burguière, André (1985): *Anthropologie historique. Encyclopaedia Universalis II*. Paris: Presses universitaires de France.

Clifton, James A. (1970): *Applied Anthropology: Readings in the Uses of the Science of Man*. Boston: Houghton Mifflin.

Copans, Jean (2001): *Základy antropologie a etnologie*. Praha: Portál.

Coulanges, Fustel de (1998): *Antická obec*. Praha: Sofis.

Douglas, Mary (1966): *Purity and Danger: An Analysis of Concepts of Pollution and Taboo*. London: Routledge.

Douglas, Mary (1970): *Natural Symbols*. London: Barrie & Rockcliff.

Douglas, Mary (1975): *Implicit Meanings: Essays in Anthropology*. London: Routledge.

Ducrot, Oswald – Todorov, Tzvetan (1979): *Encyclopedic Dictionary of the Sciences of Language*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.

Ember, Carol R. – Ember, Melvin (1977): *Cultural Anthropology*. Englewood Cliffs: Prentice-Hall.

Evans-Pritchard, Edward Evan (1951): *Social Anthropology*. Glencoe: Free Press.

- Fagan, Brian M. (1989): *People of the Earth: An Introduction to the World Prehistory*. Sixth Edition. Glenview – Boston – London: Scott, Foresman and Company.
- Fetter, Vojtěch – Prokopec, Miroslav – Suchý, Jaroslav – Titlbachová, Svatava, a kolektiv (1967): *Antropologie*. Praha: Academia.
- Filip, Jan (1966): *Encyklopädisches Handbuch zur Ur- und Frühgeschichte Europas*, I, II. Praha: Academia.
- Frazer, James George (1977): *Zlatá ratolest*. Praha: Academia.
- Fried, Morton H. (1972): *The Study of Anthropology*. New York: Thomas Crowell Co.
- Geertz, Clifford (2000): *Interpretace kultury*. Praha: Slon.
- Gellner, Ernest (1999): *Rozum a kultura*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury.
- Gennep, van Arnold (1996): *Přechodové rituály. Systematické studium rituálů*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Girtler, Roland (1979): *Kulturanthropologie*. München: Deutscher Taschenbuch Verlag.
- Gluckman, Max (1965): *Politics, Law and Ritual in Tribal Societies*. Oxford: Basil Blackwell.
- Hammond, Peter B., ed. (1964): *Physical Anthropology and Archaeology: Selected Readings*. New York: Macmillan.
- Hammond, Peter B. (1978): *An Introduction to Cultural and Social Anthropology*. Riverside (New Jersey): Macmillan.
- Harris, Marvin (1964): *The Nature of Cultural Things*. New York: Random House.
- Haviland, William A. (1982): *Anthropology*. 3. vydání. New York: CBS College Publishing.
- Hoebel, Edward Adamson (1972): *Anthropology: The Study of Man*. New York: Holt, Rinehart and Winston.
- Hunter, David E., ed. (1976): *Encyclopedia of Anthropology*. New York: Harper & Row.
- Hymes, Dell, ed. (1972): *Reinventing Anthropology*. New York: Pantheon.
- Ingold, Tim (1994): *Companion Encyclopedia of Anthropology: Humanity, Culture and Social Life*. London: Routledge.
- Jelínek, Jan (1977): *Velký obrazový atlas pravěkého člověka*. Praha: Artia.
- Jones, Stephen – Martin, Robert – Pilbeam, D. (1995): *The Cambridge Encyclopedia of Human Evolution*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Keesing, Roger Martin (1976): *Cultural Anthropology: A Contemporary Perspective*. New York: Holt, Rinehart and Winston.
- Keesing, Roger Martin – Keesing, Felix Maxwell (1976): *New Perspectives in Cultural Anthropology*. New York: Holt, Rinehart and Winston.
- Kiple, Kenneth F., ed. (1993): *The Cambridge World History of Human Disease*. New York: Cambridge University Press.
- Klein, Richard G. (1989): *The Human Career: Human Biological and Cultural Origins*. Chicago: University of Chicago Press.
- Kluckhohn, Clyde Kay Maben (1965): *Mirror for Man: A Survey of Human Behavior and Social Attitudes*. New York: Premier Books.
- Knussmann, Rainer (1988): *Anthropologie: Handbuch der vergleichenden Biologie des Menschen* (4. Auflage des Lehrbuchs der Anthropologie begründet von Rudolf Martin), Band I und II. Jena – New York – Stuttgart: Gustav Fischer.
- Kottak, Conrad Phillip (1994): *Anthropology: The Exploration of Human Diversity*. 6. vydání. New York: McGraw-Hill.
- Kroeber, Alfred (1944): *Configurations of Culture Growth*. Berkeley: University of California Press.
- Kroeber, Alfred Louis (1948): *Anthropology: Race, Language, Culture, Psychology, Prehistory*. New York: Harcourt, Brace and Company.
- Kroeber, Alfred Louis (1952): *The Nature of Culture*. Chicago: University of Chicago Press.
- Kroeber, Alfred Louis (1957): *Style and Civilizations*. Ithaca: Cornell University Press.

- Kroeber, Alfred Louis (1963): *Anthropology: Culture Patterns and Processes*. New York: Harbinger Books, Harcourt, Brace and World.
- Kroeber, Alfred Louis – Clyde Kay Maben (1963): *Culture: A Critical Review of Concepts and Definitions*. New York: Vintage Books.
- Leach, Edmund R. (1954): *Political Systems of Highland Burma*. London: Athlone.
- Lévi-Strauss, Claude (1955): *Tristes tropiques*. Paris: Plon.
- Lévi-Strauss, Claude (1958): *L'Anthropologie structurale*. Paris: Plon.
- Lévi-Strauss, Claude (1971): *Myšlení přírodních národů*. Praha: Československý spisovatel.
- Lévi-Strauss, Claude (2000): *Štruktúrna antropológia*, I. II. Bratislava: Kalligram.
- Lewis, Ioan Myrddin (1985): *Anthropology in Perspective*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lexikon des Mittelalters I–IX* (1999). Stuttgart – Weimar: Verlag J. B. Metzler.
- Malina, Jaroslav (1981): *Archeologie včera a dnes aneb Mají archeologové šedé hmoty více za nehty než za ušima?* I–II. České Budějovice: Jihočeské muzeum v Českých Budějovicích.
- Malina, Jaroslav – Vašíček, Zdeněk (1990): *Archaeology Yesterday and Today: The Development of Archaeology in the Sciences and Humanities*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Malinowski, Bronislaw (1927): *Sex and Repression in Savage Society*. New York: Harcourt, Brace and Company.
- Malinowski, Bronislaw (1961): *Argonauts of the Western Pacific*. New York: Dutton & Co., Inc.
- Malinowski, Bronislaw (1962): *Sex, Culture, and Myth*. New York: Harcourt, Brace, and World.
- Malinowski, Bronislaw (1968): *Vědecká teorie kultury*. Brno: Krajské kulturní středisko.
- Marks, John (1994): *Human Biodiversity: Genes, Races, and History*. New York: Aldan de Gruyter.
- Martin, Rudolf – Saller, Karl (1957): *Lehrbuch der Anthropologie in systematischen Darstellung*. 3. Auflage. Stuttgart: Gustav Fischer Verlag.
- Mauss, Marcel (1999): *Esej o daru, podobě a důvodech směny v archaických společnostech*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Mazák, Vratislav (1979): *Jak vznikl člověk: Sága rodu Homo*. Praha: Práce.
- Murphy, Robert F. (1998): *Úvod do kulturní a sociální antropologie*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Novotný, Bohumil, a kolektiv (1986): *Encyklopédia archeologie*. Bratislava: Obzor.
- O'Sullivan, Tim et al. (1994): *Key Concepts in Communication and Cultural Studies*. 2. vydání. London: Routledge.
- Pospíšil, Leopold (1997): *Etnologie práva*. Praha: Nakladatelství Set out.
- Rivers, William H. R. (1906): *The Todas*. London: Macmillan.
- Rodnick, David (1966): *An Introduction to Man and His Environment*. New York: Appleton-Century-Crofts.
- Rodnick, David (1974): *Man's Quest for Autonomy: A Background for Modernization*. Lubbock (Texas): The Caprock Press.
- Róheim, Géza (1950): *Psychoanalysis and Anthropology*. New York: International University Press.
- Seymour-Smith, Charlotte (1986): *Macmillan Dictionary of Anthropology*. London: Macmillan.
- Shapiro, Harry Lionel, ed. (1971): *Man, Culture and Society*. Oxford: Oxford University Press.
- Steward, Julian H. (1955): *Theory of Culture Change: The Methodology of Multilinear Evolution*. Urbana: University of Illinois Press.

Suggs, David N. – Miracle, Andrew W., ed. (1999): *Culture, Biology and Sexuality*. Athens – London: The University of Georgia Press.

Turner, Victor Witter (1985): *On the Edge of the Bush: Anthropology as Experience*. Tucson: University of Arizona Press.

Tyler, Stephen Albert, ed. (1969): *Cognitive Anthropology*. New York: Holt, Rinehart and Winston.

Vodáková, Alena – Vodáková, Olga – Soukup, Václav, ed. (2000): *Sociální a kulturní antropologie*. 3. svazek ediční řady *Sociologické pojmosloví*, kterou rediguje Alena Vodáková. Vydání druhé, rozšířené. Praha: Vydalo Sociologické nakladatelství (SLON) Praha ve spolupráci se Sociologickým ústavem AV ČR.

White, Leslie Alvin (1959): *The Evolution of Culture: The Development of Civilization to the Fall of Rome*. New York: McGraw-Hill.

White, Leslie Alvin (1975): *The Concept of Cultural Systems: A Key to Understanding Tribes and Nations*. New York: Columbia University Press.

Anatomic

Aiello, Leslie C.– Dean, C. (1990): *An Introduction to Human Evolutionary Anatomy*. San Diego – London: Academic Press.

Horáčková, Ladislava – Račanská, Michaela – Vargová, Lenka (2006): Anatomie pro antropology. In: Malina, Jaroslav, ed., *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů*, 34. svazek. Edice Scientia Nadace Universitas Masarykiana. Brno: Akademické nakladatelství CERM – Masarykova univerzita v Brně – Nakladatelství a vydavatelství NAUMA.

Antropometrie

Bláha, Pavel – Sedlak, Petr (2006): Antropologie živého člověka. In: Malina, Jaroslav, ed., *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů*, 36. svazek. Edice Scientia Nadace Universitas Masarykiana. Brno: Akademické nakladatelství CERM – Masarykova univerzita v Brně – Nakladatelství a vydavatelství NAUMA.

Archeologická antropologie

Binford, Lewis R. (1962): Archaeology as Anthropology. *American Antiquity*, roč. 28, s. 217–225.

Binford, Lewis R. (1972): *An Archaeological Perspective*. New York – London: Seminar Press.

Binford, Lewis R. (1989): *Debating Archaeology*. San Diego: Academic Press.

Binford, Sally R. – Binford, Lewis R., ed. (1968): *New Perspectives in Archeology*. Chicago: Aldine.

Clarke, David Leonard (1968): *Analytical Archaeology*. London: Methuen.

Fagan, Brian M. (1978): *In the Beginning: An Introduction to Archaeology*. Boston: Little, Brown.

Fagan, Brian M. (1989): *People of the Earth: An Introduction to the World Prehistory*. Sixth Edition. Glenview – Boston – London: Scott, Foresman and Company.

Gould, Richard Allan 1980: *Living Archaeology*. Cambridge: Cambridge University Press.

Hodder, Ian (1991): *Reading the Past*. (Revised Edition). Cambridge: Cambridge University Press.

Lamberg-Karlovsky, Clifford C., ed. (1972): *Old World Archaeology: Foundations of Civilization*. San Francisco: W. H. Freeman.

Lamberg-Karlovsky, Clifford C. – Sabloff, Jeremy A., ed. (1974): *The Rise and Fall of Civilizations: Modern Archaeological Approaches to Ancient Cultures. Selected Readings*. Menlo Park: Cummings.

- Leone, Mark P., ed. (1972): *Contemporary Archaeology: A Guide to Theory and Contributions*. Carbondale and Edwardsville: Southern Illinois University Press.
- Malina, Jaroslav (1981): *Archeologie včera a dnes aneb Mají archeologové šedé hmoty více za nehty než za ušima?* I–II. České Budějovice: Jihočeské muzeum v Českých Budějovicích.
- Malina, Jaroslav – Vašíček, Zdeněk (1990): *Archaeology Yesterday and Today: The Development of Archaeology in the Sciences and Humanities*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Raab, L. Mark – Klinger, Timothy C., ed. (1980): *The Design of Archaeological Research*. Chicago: Aldine.
- Renfrew, A. Colin, ed. (1973): *The Explanation of Culture Change: Models in Prehistory*. London: Duckworth.
- Schiffer, Michael Brian (1976): *Behavioral Archeology*. New York – San Francisco – London: Academic Press.
- Smetánka, Zdeněk (2003): *Archeologické etudy*. Praha: Knižnice Dějin a současnosti.
- Svoboda, Jiří (2000): Paleolit a mezolit: Lovecko-sběračská společnost a její proměny. In: Malina, Jaroslav, ed., *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů*, 1. svazek. Edice Scientia Nadace Universitas Masarykiana. Brno: Masarykova univerzita v Brně – Nakladatelství a vydavatelství NAUMA.
- Watson, Patty Jo – LeBlanc, Steven A. – Redman, Charles L. (1971): *Explanation in Archaeology: An Explicitly Scientific Approach*. New York – London: Columbia University Press.
- Yellen, John E. (1977): *Archaeological Approaches to the Present: Models for Reconstructing the Past*. New York – London: Academic Press.
- Dějiny a teorie antropologie**
- Ackerman, Robert (1987): *J. G. Frazer: His Life and Works*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Adams, William (1998): *The Philosophical Roots of Anthropology*. Stanford: CSLI Publications.
- Barnard, Alan (2000): *History and Theory in Anthropology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bataille, Georges (2000): *Politická antropologie*. Praha: Dauphin.
- Benedictová, Ruth (1999): *Kulturní vzorce*. Praha: Argo.
- Bennett, John W. (1998): *Classic Anthropology*. London: Transaction Publishers.
- Brew, John Otish (1968): *One Hundred Years of Anthropology*. Cambridge (Massachusetts): Harvard University Press.
- Budil, Ivo (2001): *Za obzor Západu. Proměny antropologického myšlení od Isidora ze Sevilly po Franze Boase*. I. a II. díl. Praha: Triton.
- Budil, Ivo (2002): *Od prvotního jazyka k rase. Utváření novověké západní identity v kontextu orientální renesance*. Praha: Academia.
- Budil, Ivo (2003): *Mýtus, jazyk a kulturní antropologie*. Praha: Triton.
- Budil, Ivo T. (2005): Victor Courtet d'Isle a kořeny rasového myšlení. In: Malina, Jaroslav, ed., *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů*, 26. svazek. Edice Scientia Nadace Universitas Masarykiana. Brno: Akademické nakladatelství CERM – Masarykova univerzita v Brně – Nakladatelství a vydavatelství NAUMA.
- Burrow, John W. (1966): *Evolution and Society: A Study in Victorian Social Theory*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Caffrey, Margaret (1989): *Ruth Benedict: Stranger in the Land*. Austin: University of Texas Press.

- Černý, Václav (1939): *Rasismus, jeho základy a vývoj*. Praha: Václav Petr.
- Darnell, Regna, ed. (1974): *Readings in the History of Anthropology*. New York: Harper and Row.
- Eribon, Didier (1991): *Conversations with Lévi-Strauss*. Chicago: University of Chicago Press.
- Evans-Pritchard, Edward Evan (1937): *Witchcraft, Oracles and Magic among the Azande*. Oxford: Clarendon.
- Evans-Pritchard, Edward Evan (1962): *Social Anthropology and Other Essays*. New York: Free Press.
- Evans-Pritchard, Edward Evan (1981): *A History of Anthropological Thought*. London: Faber and Faber.
- Fernandez, James, ed. (1991): *Beyond Metaphor: The Theory of Tropes in Anthropology*. Stanford: Stanford University Press.
- Freeman, Derek (1983): *Margaret Mead and Samoa: The Making and Unmaking of an Anthropological Myth*. Cambridge: Harvard University Press.
- Geertz, Clifford (1983): *Local Knowledge. Further Essays in Interpretative Anthropology*. New York: Basic Books.
- Geertz, Clifford (1988): *Works and Lives: The Anthropologist as Author*. Stanford: Stanford University Press.
- Geertz, Clifford (2000): *Interpretace kultur*. Praha: Slon.
- Goldenweiser, Alexander (1970): *Anthropology: An Introduction to Primitive Culture*. New York: F. S. Crofts.
- Harris, Marvin (1968): *The Rise of Anthropological Theory: A History of Theories of Culture*. New York: Thomas Y. Crowell.
- Harris, Marvin (1977): *Canibals and Kinds: The Origins of Cultures*. New York: Random House.
- Harris, Marvin (1979): *Cultural Materialism: The Struggle for a Science of Culture*. New York: Random House.
- Hatch, Elvin (1973): *Theories of Man and Culture*. New York: Columbia University Press.
- Herzfeld, Michael (1987): *Anthropology Through the Looking-glass*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hodgen, Margaret T. (1964): *Early Anthropology of the Sixteenth and Seventeenth Centuries*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Honigman, John J. (1976): *The Development of Anthropological Ideas*. Homewood: Dorsey.
- Hubinger, Václav, ed. (1995): *Antropologie, sociologie, historie: Antologie francouzských společenských věd*. Cahiers du CEFRES no. 8. Praha: Cefres.
- Jarvie, Ian Charles (1972): *The Story of Social Anthropology*. New York: McGraw Hill.
- Keesing, Roger M. (1976): *Cultural Anthropology: A Contemporary Perspective*. New York: Holt, Rinehart and Winston.
- Komárek, Stanislav (2003): *Obraz člověka v dílech některých významných biologů 19. a 20. století*. In: Malina, Jaroslav, ed., *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů*, 20. svazek. Edice Scientia Nadace Universitas Masarykiana. Brno: Akademické nakladatelství CERM – Masarykova univerzita v Brně – Nakladatelství a vydavatelství NAUMA.
- Kuper, Adam (1988): *Invention of the Primitive Society*. London: Routledge.
- Layton, Robert (1997): *An Introduction to Theory in Anthropology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Leach, Edmund (1970): *Lévi-Strauss*. London: Fontana.
- Lévi-Strauss, Claude (1999): *Rasa a dějiny*. Praha: Atlantis.
- Lévi-Strauss, Claude (2000): *Štruktúrna antropológia, I. II*. Bratislava: Kalligram.

- Malina, Jaroslav (1981): *Archeologie včera a dnes aneb Mají archeologové šedé hmoty více za nehty než za ušima?* I–II. České Budějovice: Jihočeské muzeum v Českých Budějovicích.
- Malina, Jaroslav, a kolektiv (2004): *Brněnská antropologie v českém a mezinárodním kontextu (se zaměřením na Katedru antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity)*. (Folia historica, svazek 73.) Brno: Přírodovědecká fakulta Masarykovy univerzity v Brně.
- Malina, Jaroslav – Vašíček, Zdeněk (1990): *Archaeology Yesterday and Today: The Development of Archaeology in the Sciences and Humanities*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Malinowski, Bronislaw (1968): *Vědecká teorie kultury*. Brno: Krajské kulturní středisko.
- Marcus, George E. – Fischer, Michael M. J. (1986): *Anthropology as Cultural Critique*. Chicago: University of Chicago Press.
- Moore, Henrietta (1999): *Anthropological Theory Today*. Cambridge: Polity Press.
- Mühlmann, Wilhelm Emmanuel (1968): *Geschichte der Anthropologie*. Frankfurt: Athenäum Verlag.
- Nešpor, Zdeněk R. – Jakoubek, Marek (2004): Co je a co není kulturní/sociální antropologie? *Český lid*, roč. 91, 2004, č. 1, s. 53–79.
- Obeyesekere, Gananath (1992): *The Apotheosis of Captain Cook*. Princeton (New Jersey): Princeton University Press.
- Pike, Kenneth L. (1967): *Language in Relation to a Unified Theory of the Structure of Behavior*. The Hague: Mouton.
- Poliakov, Léon (1996): *The Aryan Myth: A History of Racist and Nationalist Ideas in Europe*. New York: Barnes & Noble.
- Prokopec, Miroslav (1991): Biological Anthropology in Czechoslovakia – an Anthropological Outline. Part 1. *International Association of Human Biologists. Occasional Papers*, vol. 3, No. 3.
- Rabinow, Paul (1977): *Reflections on Fieldwork in Morocco*. Berkeley: University of California Press.
- Radcliffe-Brown, Alfred Reginald (1958): *Method in Social Anthropology*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Rappaport, Roy A. (1999): *Ritual and Religion in the Making of Humanity*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Renneville, Marc (2000): *La langage des crânes: Histoire de la phrénologie*. Paris: Institut d'édition, Sanofi-Synthelabo.
- Soukup, Václav (1992): *Americká kulturní antropologie*. Praha: Univerzita Karlova v Praze – Karolinum.
- Soukup, Václav (1994): *Dějiny sociální a kulturní antropologie*. Praha: Univerzita Karlova v Praze – Karolinum.
- Soukup, Václav (2000): *Přehled antropologických teorií kultury*. Praha: Portál.
- Soukup, Václav (2004): *Dějiny antropologie. (Encyklopedický přehled dějin fyzické antropologie, paleoantropologie, sociální a kulturní antropologie)*. Praha: Univerzita Karlova v Praze – Karolinum.
- Sowell, Thomas (1998): *Conquests and Cultures*. New York: Basic Books.
- Spencer, Frank, ed. (1997): *History of Physical Anthropology*. Vol. 1. New York – London: Gharland Publishing, Inc.
- Steward, Julian (1973): *Alfred Kroeber*. New York: Columbia University Press.
- Stocking, George W. (1964): French Anthropology in 1800. *Isis*, roč. 55, 1964, č. 2, s. 134–150.
- Stocking, George W. (1968): *Race, Culture, and Evolution: Essays in the History of Anthropology*. New York: The Free Press.

- Stocking, George W., ed. (1974): *A Franz Boas Reader: The Shaping of American Anthropology, 1883–1911*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Stocking, George W. (1984): *Functionalism historicized: Essays on British Social Anthropology*. Madison: The University of Wisconsin Press.
- Stocking, George W., ed. (1986): *Malinowski, Rivers, Benedict and Others: Essays on Culture and Personality*. Madison: The University of Wisconsin Press.
- Stocking, George W. (1987): *Victorian Anthropology*. New York – Toronto: The Free Press, Maxwell Macmillan.
- Stocking, George W., ed. (1988): *Bones, Bodies, Behavior: Essays on Biological Anthropology*. Madison: The University of Wisconsin Press.
- Stocking, George W., ed. (1989): *Romantic Motives. Essays on Anthropological Sensibility*. History of Anthropology, vol. 6. The University of Wisconsin Press.
- Stocking, George W. (1995): *After Tylor: British Social Anthropology 1888–1951*. Madison: The University of Wisconsin Press.
- Stocking, George W., ed. (1996): *Volksgeist as Method and Ethic: Essays on Boasian Ethnography and the German Anthropological Tradition*. Madison: The University of Wisconsin Press.
- Stoianovich, Traian (1976): *French Historical Method: The Annales Paradigm*. Ithaca (New York): Cornell University Press.
- Thomas, Keith (1963): History and Anthropology. *Past and Present*, roč. 24, 1963, s. 3–24.
- Todorov, Tzvetan (1996): *Dobyť Ameriky. Problém druhého*. Praha: Mladá fronta.
- Trautmann, Thomas R. (1987): *Lewis Henry Morgan and Invention of Kinship*. Berkeley: The University of California Press.
- Trautmann, Thomas R. (1997): *Aryans and British India*. Berkeley: The University of California Press.
- Turner, Victor (1967): *The Forest of Symbols: Aspects of Ndembu Ritual*. Ithaca (New York): Cornell University Press.
- Turner, Victor (1974): *Dramas, Fields, and Metaphors: Symbolic Action in Human Society*. Ithaca (New York): Cornell University Press.
- Turner, Victor (1979): *Process, Performance and Pilgrimage: A Study in Comparative Symbology*. New Delhi: Concept.
- Turner, Victor (1982): *From Ritual to Theatre: The Human Seriousness of Play*. New York: Performing Arts Journal Publications.
- Tyler, Stephen A. (1969): *Cognitive Anthropology*. New York: Holt, Rinehart and Winston.
- Tylor, Edward Burnett (1871): *Primitive Culture: Researches into the Development of Mythology, Philosophy, Religion, Art, and Custom*. London: Murray.
- Vrhel, František (1980): *Základy etnolingvistiky*. Praha: Univerzita Karlova.
- Wilson, Edward O. (1993): *O lidské přirozenosti*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Wolf, Eric (1997): *Europe and the People Without History*. Berkeley: The University of California Press.
- Wolf, Josef (1971): *Kulturní a sociální antropologie*. Praha: Svoboda.
- Etnologie a etnografie**
- Beckwith, Carol – Fischer, Angela (1999): *African Ceremonies*. New York: Abrams.
- Boas, Franz (1932): *Bella-Bella Tales*. New York: American Folk-Lore Society.
- Boas, Franz (1935): *Kwakiutl Culture as Reflected in Mythology*. New York: American Folk-Lore Society.
- Copans, Jean (2001): *Základy antropologie a etnologie*. Praha: Svoboda.
- Čapek, Josef (1938): *Umění přírodních národů*. Praha: František Borový.
- Douglas, Oliver (1967): *A Solomon Island Society: Kinship and Leadership among the Siuai of Bougainville*. Toronto: Beacon Press.

- Eastman-Ohiyesa, Charles Alexander (1923): *Duše Indiánova*. Praha: Sfinx.
- Eisenhofer, Stefan, ed. (1997): *Kulte, Künstler, Könige in Afrika – Tradition und Moderne in Südnigeria*. Linz: Landesmuseum.
- Firth, Raymond (1936): *We, the Tikopia*. London: George Allen & Unwin.
- Fornander, Abraham (2001): *Hawajské mýty, pověsti a rituály*. Přeložil Václav Černý. Praha: Argo.
- Fortune, Rea F. (1932): *Sorcerers of Dobu*. London: George Routledge.
- Frobenius, Leo (1923): *Das unbekannte Afrika*. München: Oskar Beck.
- Frobenius, Leo (1928): *Dichtkunst der Kassaiden*. (Atlantis XII). Jena: E. Diederichs.
- Gennep, Arnold van (1996): *Přechodové rituály: Systematické studium rituálů*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Griaule, Marcel (1970): *Conversations with Ogotemmel: An Introduction to Dogon Religious Ideas*. Oxford: Oxford University Press.
- Kottak, Conrad Phillip (1980): *The Past in the Present: History, Ecology, and Social Organization in Highland Madagascar*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Kottak, Conrad Phillip (1983): *Assault on Paradise: Social Change in a Brazilian Village*. New York: McGraw-Hill.
- Kottak, Conrad Phillip (1994): *Anthropology: The Exploration of Human Diversity*. 6. vydání. New York: McGraw-Hill.
- Lévi-Strauss, Claude (1971): *Myšlení přírodních národů*. Praha: Československý spisovatel.
- Lévi-Strauss, Claude (1996): *Cesta masek*. Liberec – Praha: Dauphin.
- Lévi-Strauss, Claude (1996): *Příběh rysa*. Praha: Český spisovatel.
- Lévy-Bruhl, Lucien (1999): *Myšlení člověka primitivního*. Praha: Argo.
- Malinowski, Bronislaw (1922): *Argonauts of the Western Pacific*. London: George Routledge.
- Malinowski, Bronislaw (1927): *Sex and Repression in Savage Society*. New York: Harcourt, Brace and Company.
- Malinowski, Bronislaw (1929): *The Sexual Life of Savages in North-Western Melanesia*. (With a Preface by Henry Havelock Ellis.) London: Routledge and Kegan Paul, Ltd.
- Malinowski, Bronislaw (1962): *Sex, Culture, and Myth*. New York: Harcourt, Brace, and World.
- Malinowski, Bronislaw (1963): *The Family among the Australian Aborigines*. New York: Schocken Books.
- Malinowski, Bronislaw (1987): *The Sexual Life of Savages in North-Western Melanesia*. (Introduction by Annette B. Weiner.) Boston: Beacon Press.
- Marshall, Donald S. – Suggs, Robert C., ed. (1971): *Human Sexual Behavior: Variations in the Ethnographic Spectrum*. New York – London: Basic Books.
- Mead, Margaret (1928; 1973): *Coming of Age in Samoa*. Harmondsworth: Penguin Books.
- Mead, Margaret (1930; 1970): *Growing Up in New Guinea*. Harmondsworth: Penguin Books.
- Mead, Margaret (1956; 1971): *New Lives for Old: Cultural Transformation – Manus, 1928–1953*. New York: Dell Publishing Company.
- Mead, Margaret (1977): *Letters from the Field 1925–1975*. New York: Harper & Row.
- Murdock, George Peter (1949): *Ethnographic Atlas*. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press.
- Sochorová, Ludmila (2004): Člověk a lidová kultura: Člověk a lidové divadlo – lidové divadlo v životě člověka. In: Malina, Jaroslav, ed., *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů*, 22. svazek. Edice Scientia Nadace Universitas Masarykiana. Brno: Akademické nakladatelství CERM – Masarykova univerzita v Brně – Nakladatelství a vydavatelství NAUMA.
- Štěpánová, Irena (2004): Člověk a lidová kultura: Člověk a lidový oděv – lidový oděv v životě člověka. In: Malina, Jaroslav, ed., *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie:*

Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů, 23. svazek. Edice Scientia Nadace Universitas Masarykiana. Brno: Akademické nakladatelství CERM – Masarykova univerzita v Brně – Nakladatelství a vydavatelství NAUMA.

Filozofická a etická antropologie

Malina, Jaroslav (1981): *Archeologie včera a dnes aneb Mají archeologové šedé hmoty více za nehty než za ušima?* I–II. České Budějovice: Jihočeské muzeum v Českých Budějovicích.

Sedlák, Jiří (2004): Vybrané problémy ze sociální etiky. In: Malina, Jaroslav, ed., *Panorama biologické a sociokulturní antropologie: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů*, 24. svazek. Edice Scientia Nadace Universitas Masarykiana. Brno: Akademické nakladatelství CERM – Masarykova univerzita v Brně – Nakladatelství a vydavatelství NAUMA.

Sokol, Jan (2002): *Filosofická antropologie: Člověk jako osoba*. Praha: Portál.

Sokol, Jan – Pinc, Zdeněk (2002): *Antropologie a etika*. Praha: Triton.

Funkční antropologie

Přidalová, Miroslava – Riegerová, Jarmila (2002): *Funkční anatomie*. Olomouc: Nakladatelství Hanex.

Riegerová, Jarmila (1993; 1998): *Aplikace funkční antropologie v tělesné výchově a sportu*. Olomouc: Vydavatelství Univerzity Palackého v Olomouci.

Fylogeneze člověka a jeho předků

Beneš, Jan (1979): *Člověk se mění a přizpůsobuje*. Brno: Krajský pedagogický ústav v Brně.

Beneš, Jan (1989): *Homo sapiens sapiens: Hominizace ve světle biologických, behaviorálních a socio-kulturních adaptací*. Brno: Masarykova univerzita v Brně.

Beneš, Jan (1994): *Člověk*. Praha: Mladá fronta.

Bilsborough, Alan (1995): *Human Evolution*. London: Blackie Academic and Professional.

Bogucki, Peter (1999): *The Origins of Human Society*. Oxford: Blackwell Publishers.

Conroy, Glenn C. (1997): *Reconstructing Human Origins*. New York: W. W. Norton and Company.

Day, Michael H. (1986): *Guide to Fossil Man*. Fourth Edition. Chicago: University of Chicago Press.

Foley, Robert A. (1995): *Humans before Humanity: An Evolutionary Perspective*. Oxford: Blackwells Publishers.

Jelínek, Jan (1977): *Velký obrazový atlas pravěkého člověka*. Praha: Artia.

Johanson, Donald C. – Edey, M. A. (1981): *Lucy: The Beginnings of Humankind*. New York: Simon and Schuster.

Johanson, Donald C. – Edey, M. A. (1990): *Lucy: The Beginnings of Humankind*. New York: Touchstone Books.

Johanson, Donald C. – Edgar, B. (1996; 1996): *From Lucy to Language*. New York: Simon and Schuster; Johannesburg: University of Witwatersrand Press.

Johanson, Donald C. – Shreeve, J. (1989): *Lucy's Child: The Discovery of a Human Ancestor*. New York: Early Man Publishing, Inc.

Jones, Stephen – Martin, Robert – Pilbeam, D. (1995): *The Cambridge Encyclopedia of Human Evolution*. Cambridge: Cambridge University Press.

Klein, Richard G. (1989): *The Human Career: Human Biological and Cultural Origins*. Chicago: University of Chicago Press.

Leakey, Louis S. B. (1980): *Adam's Ancestors the Evolution of Man and His Culture*. Peter Smith Publication.

Leakey, Louis S. B. (1981): *Progress and Evolution of Man in Africa*. Oxford: Oxford University Press.

Leakey, Mary D. (1971): *Olduvai Gorge: Volume 3*. Cambridge: Cambridge University Press.

Leakey, Mary D. (1984): *Disclosing the Past*. New York: Doubleday.

- Leakey, Mary D. – Roe, D. (1995): *Olduvai Gorge: Volume 5, Excavations in Beds III, IV and the Mask Beds*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Leakey, Meave D. – Leakey, Richard E., ed. (1993): *The Fossil Hominids and an Introduction to Their Context, 1968–1974 (Koobi Fora Research Project, Vol. 1)*. Oxford: Oxford University Press.
- Leakey, Richard E. (1978): *People of the Lake: Mankind and Its Beginnings*. New York: Doubleday.
- Leakey, Richard E. (1981): *The Making of Mankind*. New York: Doubleday.
- Leakey, Richard E. (1982): *Human Origins*. New York: E. P. Dutton.
- Leakey, Richard E. (1982): *The Illustrated Origin of Species (by Charles Darwin)*. New York: Hill and Wang Publication.
- Leakey, Richard E. (1994): *The Origin of Humankind*. New York: BasicBooks.
- Leakey, Richard E. – Lewin, Roger (1984): *Lidé od jezera*. Praha: Mladá fronta.
- Leakey, Richard E. – Lewin, Roger (1991): *Origins: What New Discoveries Reveal About the Emergence of Our Species and Its Possible Future*. New York: E. P. Dutton.
- Leakey, Richard E. – Lewin, Roger (1993): *Origins Reconsidered: In Search of What Makes Us Human*. New York: Doubleday.
- Leakey, Richard E. – Lewin, Roger (1996): *The Sixth Extinction: Patterns of Life and the Future of Humankind*. New York: Anchor Books.
- Lewin, Roger – Johanson, Donald C. (1989): *In the Age of Mankind: A Smithsonian Book of Human Evolution*. Washington D. C.: Smithsonian Institution Press.
- Mellars, Paul A. – Stringer, Christopher B. (1989): *The Human Revolution*. Princeton: Princeton University Press.
- Stringer, Christopher B. – Gamble, Clive, ed. (1993): *In Search of the Neanderthals*. London: Thames and Hudson.
- Svoboda, Jiří (1999): *Čas lovců: Dějiny paleolitu, zvláště na Moravě*. Brno: Archeologický ústav Akademie věd České republiky v Brně.
- Svoboda, Jiří (2000): Paleolit a mezolit: Lovecko-sběračská společnost a její proměny. In: Malina, Jaroslav, ed., *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů*, 1. svazek. Edice Scientia Nadace Universitas Masarykiana. Brno: Masarykova univerzita v Brně – Nakladatelství a vydavatelství NAUMA.
- Svoboda, Jiří (2002): Paleolit a mezolit: Myšlení, symbolismus a umění. In: Malina, Jaroslav, ed., *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů*, 6. svazek. Edice Scientia Nadace Universitas Masarykiana. Brno: Masarykova univerzita v Brně – Nakladatelství a vydavatelství NAUMA.
- Svoboda, Jiří A. (2003): Paleolit a mezolit: Pohřební rítus. In: Malina, Jaroslav, ed., *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů*, 19. svazek. Edice Scientia Nadace Universitas Masarykiana. Brno: Akademické nakladatelství CERM – Masarykova univerzita v Brně – Nakladatelství a vydavatelství NAUMA.
- Tattersall, Ian (1993): *The Human Odyssey: Four Million Years of Human Evolution*. New York: Prentice Hall.
- Tattersall, Ian (1995): *The Fossil Trail: How We Know What We Think We Know about Human Evolution*. Oxford – New York: Oxford University Press.
- Tattersall, Ian (1998): *Becoming Human: Evolution and Human Uniqueness*. New York: Harcourt Brace.
- Tattersall, Ian (2002): *The Monkey in the Mirror: Essays on the Science of What Makes Us Human*. New York: Harcourt Brace.

- Tattersall, Ian – Schwartz, John H. (2000): *Extinct Humans*. Boulder (Colorado): Westview Press.
- Tobias, Philip V. (1971): *The Brain in Hominid Evolution*. New York: Columbia University Press.
- Tobias, Philip V. (1991): *Olduvai Gorge Volume 4: The Skulls, Endocasts and Teeth of Homo habilis*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Trinkaus, Erik (1983): *The Shanidar Neandertals*. New York: Academic Press.
- Trinkaus, Erik (1989): Issues Concerning Human Emergence in the Later Pleistocene. In: Trinkaus, Erik, ed. (1989): *The Emergence of Modern Humans: Biocultural Adaptations in the Later Pleistocene*. Cambridge: Cambridge University Press, s. 1–17.
- Trinkaus, Erik – Shipman, Pat (1993): *The Neandertals: Changing the Image of Mankind*. New York: Alfred A. Knopf Publishers.
- Vančata, Václav (2003). Paleoantropologie – přehled fylogeneze člověka a jeho předků. In: Malina, Jaroslav, ed., *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů*, 13. svazek. Brno: Nadace Universitas Masarykiana – Akademické nakladatelství CERM – Masarykova univerzita – Nakladatelství a vydavatelství NAUMA.
- Wolpoff, Milford H. (1999): *Paleoanthropology*. Second Edition. Boston: McGraw-Hill.
- Wolpoff, Milford H. – Caspari, Rachel (1997): *Race and Human Evolution*. New York: Simon and Schuster.
- Wrangham, Richard W. – McGrew, William C. – de Waal, Frans B. M. – Heltne, P. G., ed. (1994): *Chimpanzee Cultures*. Cambridge (Massachusetts): Harvard University Press.

Fyziologie

- Bravený, Pavel – Nováková, Marie (2005): Fyziologie krevního oběhu (čtení pro posluchače antropologie a jiné). In: Malina, Jaroslav, ed., *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů*, 29. svazek. Edice Scientia Nadace Universitas Masarykiana. Brno: Akademické nakladatelství CERM – Masarykova univerzita v Brně – Nakladatelství a vydavatelství NAUMA.
- Fejfar, Zdeněk – Přerovský, Ivo (2002): *Klinická fyziologie krevního oběhu*. Praha: Galén.
- Katz, Arnold M. (1992): *Physiology of the Heart*. New York: Raven Press.
- Little, Robert C. – Little, William C. (1989): *Physiology of the Heart and Circulation*. St. Louis: Mosby–Year Book Medical Publishers, Inc.
- Rokyta, Richard, a kolektiv (2000): *Fyziologie*. Praha: ISV nakladatelství.

Genetika a molekulární biologie

- Mazura, Ivan – Račanská, Michaela – Prokeš, Ladislav (2006): Molekulárně-genetické a chemické metody v antropologii. In: Malina, Jaroslav, ed., *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů*, 37. svazek. Edice Scientia Nadace Universitas Masarykiana. Brno: Akademické nakladatelství CERM – Masarykova univerzita v Brně – Nakladatelství a vydavatelství NAUMA.
- Relichová, Jiřina (2000): *Genetika pro antropology*. In: Malina, Jaroslav, ed., *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů*, 2. svazek. Edice Scientia Nadace Universitas Masarykiana. Brno: Masarykova univerzita v Brně – Nakladatelství a vydavatelství NAUMA.

Historická antropologie

- Dülmen, Richard van (2002): *Historická antropologie: Vývoj – problémy – úkoly*. (Z německého originálu *Historische Anthropologie* přeložil Josef Boček. Köln am Rhein – Weimar – Wien: Böhlau Verlag, 2001.) Praha: Nakladatelství Dokořán s. r. o.

Kritika, nové směry a orientace

- Beneš, Jan (1994): *Člověk*. Praha: Mladá fronta.

- Deloria jr., Vine (1969): *Custer Died for Your Sins: An Indian Manifesto*. New York: Macmillan.
- Dülmen, Richard van (2002): *Historická antropologie: Vývoj – problémy – úkoly*. (Z německého originálu *Historische Anthropologie* přeložil Josef Boček. Köln am Rhein – Weimar – Wien: Böhlau Verlag, 2001.) Praha: Nakladatelství Dokořán s. r. o.
- Geertz, Clifford (1988): *Works and Lives: The Anthropologist as Author*. Stanford: Stanford University Press.
- Hoebel, Edward Adamson – Currier, Richard – Kaiser, Susan, ed. (1980): *Crisis in anthropology: View from Spring Hill*. New York: Garland Publications.
- Hymes, Dell, ed. (1999): *Reinventing Anthropology*. Ann Arbor: Ann Arbor Paperbacks.
- Malina, Jaroslav (1981): *Archeologie včera a dnes aneb Mají archeologové šedé hmoty více za nehty než za ušima?* I–II. České Budějovice: Jihočeské muzeum v Českých Budějovicích.
- Malina, Jaroslav, a kolektiv (2004): *Brněnská antropologie v českém a mezinárodním kontextu (se zaměřením na Katedru antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity)*. (Folia historica, svazek 73.) Brno: Přírodovědecká fakulta Masarykovy univerzity v Brně.
- Malina, Jaroslav – Vašíček, Zdeněk (1990): *Archaeology Yesterday and Today: The Development of Archaeology in the Sciences and Humanities*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Moore, Henrietta (1999): *Anthropological Theory Today*. Cambridge: Polity Press.
- Nešpor, Zdeněk R. – Jakoubek, Marek (2004): Co je a co není kulturní/sociální antropologie? *Český lid*, roč. 91, 2004, č. 1, s. 53–79.
- Obeyesekere, Gananath (1992): *The Apotheosis of Captain Cook*. Princeton: Princeton University Press.
- Rapport, Nigel – Overing, Joanna (2000): *Social and Cultural Anthropology: The Key Concepts*. London: Routledge.
- Sahlins, Marshall (1976): *The Use and Abuse of Biology: An Anthropological Critique of Sociobiology*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Sahlins, Marshall (1995): *How „Natives“ Think*. Chicago: University of Chicago Press.
- Kulturně historické okruhy světa: Arabský svět, Čína, Euroamerická kulturní oblast, Indie, Japonsko, Korea, Perský a kurdský svět, Předkolumbovská Amerika, Starověký Egypt, Starý Přední východ, Tibet**
- Arabský svět**
- Fleissig, Jiří – Bahbouh, Charif (1993): *Malá encyklopedie islámu*. Praha: Nakladatelství Dar Ibn Rushd.
- Grube, Ernst J. (1973): *Islámské umění*. Praha: Artia.
- Islám a jeho svět* (1995). Brno: Moravské zemské muzeum, 1995.
- Kropáček, Luboš (1993): *Duchovní cesty islámu*. Praha: Vyšehrad.
- Kropáček, Luboš – Gombár, Eduard – Marková, Dagmar (1999): *Variace na korán: Islám v diaspoře*. Praha: Orientální ústav Akademie věd ČR.
- Kříkavová, Adéla – Mendel, Miloš – Müller, Zdeněk (1990): *Islám: Ideál a skutečnost*. Praha: Panorama.
- Oliverius, Jaroslav (1995): *Moderní literatury arabského Východu*. Praha: Karolinum.
- Oliverius, Jaroslav (1995): *Svět klasické arabské literatury*. Brno: Atlantis.
- Robinson, Francis (1996): *Svět islámu: Kulturní atlas*. Praha: Knižní klub.
- Slovník judaismu, křesťanství, islámu* (1994). Praha: Mladá fronta, 1994.
- Tauer, Felix (1984): *Svět islámu: Jeho dějiny a kultura*. Praha: Vyšehrad.
- Petráček, Karel (1977): *Básníci pouště: Arabská poetika devíti století*. Praha: Československý spisovatel.
- Walther, Wiebke (1980): *Die Frau im Islam*. Stuttgart: W. Kohlhammer.

Čína

- Adams, Ruth, ed. (1966): *Contemporary China*. New York: Pantheon Books. A Division of Random House.
- Bakešová, Ivana – Fürst Rudolf – Heřmanová, Zdenka (2004): *Dějiny Taiwanu*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Blunden, Caroline – Elvin, Mark (1997): *Svět Číny*. Praha: Knižní klub.
- Bodde, Derk (1991): *Chinese Thought, Society, and Science: The Intellectual and Social Background of Science and Technology in Pre-Modern China*. Honolulu: University of Hawaii Press.
- Böttger, Walter (1984): *Kultura ve staré Číně*. Praha: Panorama. (Český překlad německého vydání z roku 1979.)
- Creel, Herrlee Glessner (1937; 1967): *The Birth of China: A Study of the Formative Period of Chinese Civilization*. New York: Reynal and Hitchcock, 1937; New York: Ungar, 1967 (6. reprint).
- Das Alte China: Menschen und Götter im Reich der Mitte 5000 v. Chr.–220 n. Chr.* (1995). München: Hirmer Verlag.
- Dillon, Michael (1979): *Dictionary of Chinese History*. London: Frank Cass.
- Eberhard, Wolfram (1971): *Geschichte Chinas: Von den Anfängen bis zur Gegenwart*. Stuttgart: Alfred Kröner Verlag.
- Eberhard, Wolfram (2001): *Lexikon čínských symbolů: Obrázková řeč Číny*. Praha: Volvox Globator.
- Ebrey, Patricia (1989): *Cambridge Illustrated History of China*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Erdberg Consten, Eleanor von (1958): *Das alte China*. Stuttgart: Gustav Kilpper Verlag.
- Fairbank, John K., ed. (1978): *The Cambridge History of China*. Volume 10: Late Ch'ing 1800–1911, Part 1. Cambridge: Cambridge University Press.
- Fairbank, John King (1998): *Dějiny Číny*. Z angličtiny přeložili Martin Hála aj. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Fung Yu-lan (1952–1953): *A History of Chinese Philosophy*. Vol. I: *The Period of the Philosophers (from the Beginnings to Circa 100 B. C.)*. Vol. II: *The Period of Classical Learning (from the Second Century B. C. to the Twentieth Century A. D.)*. Z čínštiny přeložil Derk Bodde. Princeton: Princeton University Press.
- Gernet, Jacques (1972): *Le monde chinois*. Paris: Librairie Armand Colin.
- Gernet, Jacques (1989): *A History of Chinese Civilization*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Chang, Kwang-chih (1976): *Early Chinese Civilization: Anthropological Perspectives*. Cambridge (Massachusetts): Harvard University Press.
- Chang, Kwang-chih (1977): *The Archaeology of Ancient China*. New Haven (Connecticut) – London: Yale University Press.
- Chang, Kwang-chih (1983): *Art, Myth, and Rituals: The Path to Political Authority in Ancient China*. Cambridge (Massachusetts) – London: Harvard University Press.
- Chavannes, Edouard (1967): *Les mémoires historiques de Sse-ma Ts'ien*. 5 svazků. Paris: E. Leroux. (První vydání 1895–1905.)
- Jia Lanpo (Tia Lan-pcho) (1980): *Early Man in China*. Peking: Foreign Languages Press.
- Jian Bozan – Shao Xunzheng – Hu Hua (1986): *A Concise History of China*. Peking: Foreign Languages Press.
- Kamenarovič, Ivan P. (2001): *Klasická Čína*. Z francouzštiny přeložila Anna Hánová. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Kolmaš, Josef – Malina, Jaroslav (2004): *Čína z antropologické perspektivy*. In: Malina, Jaroslav, ed., *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie: Modulové učební texty pro*

- studenty antropologie a „příbuzných“ oborů*, 21. svazek. Edice Scientia Nadace Universitas Masarykiana. Brno: Akademické nakladatelství CERM – Masarykova univerzita v Brně – Nakladatelství a vydavatelství NAUMA.
- Liščák, Vladimír, ed. (1996): *Lexikon východní moudrosti: Buddhismus, hinduismus, taoismus, zen*. Z německého originálu *Lexikon der östlichen Weisheitslehren*, vydaného nakladatelstvím Otto Wilhelm Barth, přeložili: Jan Filipický, Helena Heroldová, Josef Kolmaš, Vladimír Liščák, Stanislava Vavroušková. Olomouc – Praha: Votobia – Victoria Publishing.
- Liščák, Vladimír (2002): *Čína*. Praha: Libri (Stručné dějiny států, 2).
- Liščák, Vladimír (2003): *Taiwan*. Praha: Libri (Stručné dějiny států, 8).
- Loewe, Michael – Shaughnessy, Edward L., ed. (1999): *The Cambridge History of Ancient China: From the Origins of Civilization to 221 B. C.* New York: Cambridge University Press.
- Malina, Jaroslav (1994; 2004): *První císař: Tvůrce Číny a osmého divu světa*. Brno – Boskovice – Praha: Nakladatelství Albert – Nakladatelství Jota – Nakladatelství Svoboda, 1994; 2., doplněné a přepracované vydání. Brno: Akademické nakladatelství CERM, 2004.
- Needham, Joseph (with the Research Assistance of Wang Ling) (1954): *Science and Civilisation in China*. Volume I: *Introductory Orientations*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Needham, Joseph, ed. (1971): *Science and Civilisation in China*. Volume IV: *Physics and Physical Technology*. Part III: *Civil Engineering and Nautics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Needham, Joseph, ed. (1983): *Science and Civilisation in China*. Volume 5, Part V: *Spagyric Discovery and Invention: Physiological Alchemy. Sexuality and the Role of Theories of Generation*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Needham, Joseph, ed. (1984): *Science and Civilisation in China*. Volume VI: *Biology and Biological Technology*. Part II: *Agriculture*, by Francesca Gray. Cambridge: Cambridge University Press.
- Obuchová, Lubica (1999): *Číňané 21. století. Dějiny – tradice – obchod*. Praha: Academia.
- Obuchová, Lubica (2000): *Čínské symboly*. Praha: Grada Publishing.
- Ošanin, Ija Michajlovič, ed. (1983): *Большой китайско-русский словарь*. Tom 1: *Географические названия. Хронологические таблицы. Девицы царствования. Календар*. *Таблицы мер и весов. Общедоступные цифры. Указатели иероглифов: по 4 углам, ключевой, фонетический*. Moskva: Nauka.
- Overmyer, Daniel L. (1986): *Religions of China: The World as a Living System*. San Francisco: Harper and Row.
- Overmyer, Daniel L. (1998): *Náboženství Číny*. Praha: Prostor.
- Palát, Augustin – Průšek, Jaroslav (2001): *Středověká Čína: Společnost a zvyky v době dynastií Sung a Jüan*. Praha: DharmaGaia.
- Průšek, Jaroslav (1963): *Dějiny Číny*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
- Scarpari, Maurizio (2000): *Starověká Čína: Čínská civilizace od počátků k dynastii Tchang*. Dobřejoyice: Rebo Productions Cz, spol. s r. o.
- Shaughnessy, Edward L., ed. (2001): *Čína: Země nebeského draka*. Praha: Knižní klub.
- Twitchett, Denis, ed. (1979): *The Cambridge History of China*. 3: *Sui and T'ang China, 589–906*. Part I. Cambridge: Cambridge University Press.
- Twitchett, Denis – Fairbank, John King, ed. (1979): *The Cambridge History of China*, 10 svazků. Cambridge: Cambridge University Press.
- Twitchett, Denis – Loewe, Michael, ed. (1986): *The Cambridge History of China*. 1: *The Ch'in and Han Empires (221 B. C.–A. D. 220)*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Velvyslanectví Čínské lidové republiky v České republice, ed. (2003): *Čína 2003*.
- Zpracováno na základě materiálů nakladatelství New Star Publishers v Pekingu. Praha: Nakladatelství FUTURA, a. s.

Wan Kuo-ting (1956; 1958): *Čung-kuo li-š' ťi-nien-piao*. [Chronologické tabulky k čínským dějinám]. Peking: Šang-wu jin-šu-kuan, 1956 (1. vydání), 1958 (4. dotisk) (čínsky).

Euroamerická kulturní oblast

Anderson, Bonnie – Zinsser, Judith (1988): *A History of Their Own: Women in Europe From Prehistory to the Present*. London: Penguin.

Ariès, Philippe – Béjin, André, ed. (1985): *Western Sexuality: Practice and Precept in Past and Present Times*. Oxford: Blackwell.

Ariès, Philippe – Béjin, André – Foucault, Michel, ed. (1984): *Die Masken des Begehrens und die Metamorphosen der Sinnlichkeit: Zur Geschichte der Sexualität im Abendland*. Frankfurt am Main: Fischer.

Ariès, Philippe – Duby, Georges (1985): *Histoire de la vie privée: I. De l'antiquité à l'an mil*. Paris: Editions du Seuil.

Ariès, Philippe – Duby, Georges (1985): *Histoire de la vie privée: II. De l'Europe féodale à la Renaissance*. Paris: Editions du Seuil.

Ariès, Philippe – Duby, Georges (1986): *Histoire de la vie privée: III. De la renaissance aux Lumières*. Paris: Editions du Seuil.

Ariès, Philippe – Duby, Georges (1986): *Histoire de la vie privée: IV. De la Révolution à la Grande Guerre*. Paris: Editions du Seuil.

Ariès, Philippe – Duby, Georges (1987): *Histoire de la vie privée: V. De la Première Guerre mondiale à nos jours*. Paris: Editions du Seuil.

Bellinger, Gerhard J. (1998): *Sexualita v náboženstvích světa*. Praha: Academia.

Beneš, Jan (1994): *Člověk*. Praha: Mladá fronta.

Burian, Jan (1994): *Římské impérium: Vrchol a proměny antické civilizace*. Praha: Svoboda – Libertas.

Burian, Jan – Oliva, Pavel (1984): *Civilizace starověkého Středomoří*. Praha: Svoboda.

Denzler, Georg (1999): *Zakázaná slast: Dva tisíce let křesťanské sexuální morálky*. Praha: Centrum pro studium demokracie a kultury.

Dülmen, Richard van (1999): *Kultura a každodenní život v raném novověku (16.–18. století)*. Díl 1. *Dům a jeho lidé*. Praha: Argo.

Eco, Umberto (1998): *Umění a krása ve středověké estetice*. Praha: Argo.

Flacelière, Robert (1981): *Život v době Periklově*. Praha: Odeon.

Foucault, Michel (1976–1984): *Histoire de la sexualité*. 1: La volonté de savoir, 2: L'usage des plaisirs, 3: Le souci de soi. Paris: Gallimard.

Haywood, John, a kolektiv (1998): *Encyklopedie historie světa*. Praha: Nakladatelství Columbus.

Hošek, Radislav (1972): *Země bohů a lidí: Pohledy do řeckého dávnověku*. Praha: Svoboda.

Le Goff, Jacques, ed. (1999): *Středověký člověk a jeho svět*. Praha: Vyšehrad.

Lucie-Smith, Edward (1997): *Ars Erotica: An Arousing History of Erotic Art*. London: George Weidenfeld and Nicolson Ltd, The Orion Publishing Group. (Německý překlad: *Ars Erotica*. München: Wilhelm Heyne Verlag, 1998.)

Macura, Vladimír, a kolektiv (1988): *Slovník světových literárních děl*. 2 svazky. Praha: Odeon.

Mitterauer, M. – Sieder, R. (1982): *The European Family: Patriarchy to Partnership from the Middle Ages to the Present*. Chicago: University of Chicago Press.

Možný, Ivo (1990): *Moderní rodina: Mýty a skutečnost*. Brno: Blok.

Pavelka, Jiří – Pospíšil, Ivo (1993): *Slovník epoch, směrů, skupin a manifestů*. Nakladatelství Georgetown, Brno.

Pečírka, Jan, ed. (1979): *Dějiny pravěku a starověku*, I, II. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.

Seibt, Ferdinand (2000): *Lesk a bída středověku*. Praha: Mladá fronta.

Slovník antické kultury (1974). Praha: Svoboda.

Indie

Filipský, Jan (1998): *Encyklopedie indické mytologie: Postavy indických bájí a letopisů*. Praha: Libri.

Filipský, Jan – Vacek, Jaroslav (1970): *Ašóka*. Praha: Svoboda.

Johnson, Cordon (1998): *Svět Indie*. Praha: Knižní klub – Balios.

Knížková, Hana a kolektiv (1997): *Indie: Bohové a lidé*. Brno: Moravské zemské muzeum – Nakladatelství Svan.

Lexikon východní moudrosti: Buddhismus, hinduismus, taoismus, zen (1996). Z německého originálu *Lexikon der östlichen Weisheitslehren*, vydaného nakladatelstvím Otto Wilhelm Barth, přeložili: Jan Filipický, Helena Heroldová, Josef Kolmaš, Vladimír Liščák, Stanislava Vavroušková. Olomouc – Praha: Votobia – Victoria Publishing, 1996.

Miltner, Vladimír (1997; 2002): *Malá encyklopedie buddhismu*. Praha: Práce; Praha: Libri.

Miltner, Vladimír (2001): *Vznik a vývoj buddhismu*. Praha: Vyšehrad.

Nágárdžuna (2000): *Strom moudrosti: Prameny staroindického myšlení*. Přeložil Pavel Poucha. Přebásnil Pavel Eisner. Doslov napsal Josef Kolmaš. Praha: Nakladatelství Garamond.

Preinhaelterová, Hana (1997): *Hinduista od zrození do zrození*. Praha: Vyšehrad.

Strnad, Jaroslav – Filipický, Jan – Holman, Jaroslav – Vavroušková, Stanislava (2003): *Dějiny Indie*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.

Wheeler, sir Robert Eric Mortimer (1973): *Dávná civilizace v údolí Indu*. Praha: Mladá fronta.

Zbavitel, Dušan (1985): *Starověká Indie*. Praha: Panorama.

Zbavitel, Dušan (1993): *Hinduismus a jeho cesty k dokonalosti*. Praha: DharmaGaia.

Zbavitel, Dušan (1997): *Otazníky starověké Indie*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.

Zbavitel, Dušan – Krása, Miloslav – Marková, Dagmar (1997): *Indie a Indové: Od dávnověku k dnešku*. Praha: Vyšehrad.

Zbavitel, Dušan – Merhautová, Eliška – Filipický, Jan – Knížková, Hana (1986; 1997): *Bohové s lotosovými očima: Hinduistické mýty v indické kultuře tří tisíciletí*. Praha: Vyšehrad.

Zbavitel, Dušan – Vacek, Jaroslav (1996): *Průvodce dějinami staroindické literatury*. Třebíč: Arca JiMfa.

Japonsko

Bary, Theodore de, ed. (1958): *Sources of Japanese Tradition*, Volume II. New York: Columbia University Press.

Boháčková, Libuše – Winkelhoferová, Vlasta (1987): *Vějíř a meč*. Praha: Panorama.

Cvetov, Vladimír Jakovlevič (1989): *Japonské otazníky*. Praha: Svoboda.

Hilská, Vlasta (1953): *Dějiny a kultura japonského lidu*. Praha: Československý spisovatel.

Kodansha Encyclopedia of Japan (1983). Tokio: Kodansha.

Nihongi. Kroniky Japonska (1982). In: Vrbenský, Jaroslav, ed. (1982): *Prameny života. Obraz člověka a světa ve starých kulturách*. Praha: Vyšehrad, 1982.

Skřivan, Aleš (1990): *Pád Nipponu*. Praha: Mladá fronta.

Slabý, Zdeněk Karel (1994): *Japonské reflexe*. Praha: Knižní klub.

Statler, Oliver (1982): *Japanese Inn*. Honolulu: University of Hawaii Press.

Švarcová, Zdenka (1999): *Vesmír v nás: Inspirace a útěcha v japonském jazyce a literatuře*. Praha: Academia.

Thoma, Zdeněk (1987): *Toulky po Japonsku*. Praha: Panorama.

Tisovský, Vladimír (1986): *Japonsko*. Praha: Svoboda.

Vasiljevová, Zdeňka (1986): *Dějiny Japonska*. Praha: Svoboda.

Korea

- Bařinka, Jaroslav (1980): *Idea vzdělanosti v Koreji nové doby – poslední projev konfuciánství*. In: *Kulturní tradice Dálného východu*. Praha: Odeon, s. 27–52.
- Bařinka, Jaroslav – Forman, Werner (1962): *Alte koreanische Kunst*. Praha: Nakladatelství Artia.
- Covell, John Carter (1981): *Korean Cultural Roots*. Seoul – Utah (USA): Hollym, Moth House Publication.
- Handbook of Korea* (1995). Seoul: KOIS, 1995.
- Istorija Koreji* (1974). Moskva: Nauka, 1974.
- Janelli, Roger L. – Janelli, Downhee Yim (1982): *Ancestor Worship and Korean Society*. Stanford (California): Stanford University Press.
- Janoš, Jiří (1997): *Dokonale utajená Korea*. Praha: Nakladatelství Libri.
- Kim, Duk-Whang (1988): *A History of Religions in Korea*. Seoul: Daeji Moonhwasa.
- Kim Tae-kil (1990): *Values of Korean People Mirrored in Fiction*. Seoul: Dae Kwang Munhwasa.
- Korea: Data a fakta* (1997). Praha: Nakladatelství Jan, 1997.
- Korea. Die alten Königreiche* (1999). München: Hirmer Verlag GmbH., 1999.
- Korean Art Tradition* (1993). Seoul: The Korea Foundation, 1993.
- Korean Cultural Heritage* (1995). Seoul: The Korea Foundation, 1995.
- Korean Folk Art and Craft* (1987). Seoul: Seoul International Publishing House, 1987.
- Korean Heritage* (1996). Seoul: Hollym, 1996.
- Korean Thought* (1983). Seoul: Si-sayong-o-sa Publishers, 1983.
- Lee, Ki-baik (1986): *A New History of Korea*. Seoul: Ilchogak.
- Lexikon východní moudrosti: Buddhismus, hinduismus, taoismus, zen* (1996). Z německého originálu *Lexikon der östlichen Weisheitslehren*, vydaného nakladatelstvím Otto Wilhelm Barth, přeložili: Jan Filipický, Helena Heroldová, Josef Kolmaš, Vladimír Liščák, Stanislava Vavroušková. Olomouc, Praha: Votobia, Victoria Publishing, 1996.
- Wagner, Edward W., ed. (2001): *Dějiny Koreje*. Z anglického originálu *Korea Old and New: A History* (Seoul 1990) přeložily Marta Bušková, Štěpánka Horáková a Miriam Löwensteinová, doslov Petr Bláha. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Perský a kurdský svět**
- Bečka, Jiří (1996): *Iranica bohemica et slovacca: Litterae*. Praha: Orientální ústav Akademie věd České republiky.
- Klíma, Otakar (1977): *Sláva a pád starého Íránu*. Praha: Orbis.
- Křikavová, Adéla (1979): A Contribution to the Question of the Formation of the Kurdish Nation. *Archiv orientální*, roč. 47, č. 3, s. 145–160.
- Oběti ohněm: Výběr z památek staroiránské a středoíránské literatury* (1985): Z perských originálů vybral a přeložil Otakar Klíma. Praha: Odeon.
- Rypka, Jan a kolektiv (1963): *Dějiny perské a tádžické literatury*. 2. vydání. Praha: Československá akademie věd.
- Předkolumbovská Amerika**
- Anton, Ferdinand (1973): *Die Frau im alten Amerika*. Leipzig: Edition Leipzig.
- Benson, Elizabeth P. (1972): *The Mochica: A Culture of Peru*. New York – London.
- Burland, Cottie A. (1975): *Amerika před Kolumbem*. Praha: Mladá fronta.
- Bushnell, Geoffrey Hext Sutherland (1970): *Umění staré Ameriky*. Praha: Odeon.
- Coe, Michael D. (1994): *Mexico: From the Olmecs to the Aztecs*. London: Thames and Hudson.
- Fagan, Brian M. (1991): *Kingdoms of Gold, Kingdoms of Jade: The Americas before Columbus*. London.
- Feest, Christian F. – Kann, Peter, ed. (1992): *Das Altertum der Neuen Welt: Voreuropäische Kulturen Amerikas*. Wien.

- Hagen, Victor Wolfgang von (1963): *Říše Inků*. Praha: Orbis.
- Hemming, J. (1977): *Dobyetí říše Inků*. Praha: Odeon.
- Kann, Peter – van Bussel, Gerard W. (1996): *Erotische Kunst des alten Peru: Sinnlich-übersinnlich*. Wien: Museum für Völkerkunde.
- Kašpar, Oldřich (2002): Předkolumbovská Amerika z antropologické perspektivy (Karibská oblast, Mezoamerika, Andský areál). In: Malina, Jaroslav, ed., *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů*, 8. svazek. Edice Scientia Nadace Universitas Masarykiana. Brno: Masarykova univerzita v Brně – Nakladatelství a vydavatelství NAUMA.
- Kašpar, Oldřich – Mánková, Eva (1999): *Dějiny Mexika*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Kašpar, Oldřich – Vrhel, František (1985): *Etnografie mimoevropských civilizací: Amerika. I. Jižní Amerika*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
- Kašpar, Oldřich – Vrhel, František (1986): *Etnografie mimoevropských civilizací: Amerika. II. Mesoamerika*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
- Katz, Friedrich (1989): *Staré americké civilizace*. Praha: Odeon.
- Kauffmann-Doig, Federico (1976): *Manual de Arqueología Peruana*. Lima.
- Klápšťová, Kateřina – Krátký, Čestmír J. (2001): *Encyklopedie bohů a mýtů předkolumbovské Ameriky: Mexiko a Střední Amerika*. Praha: Nakladatelství Libri.
- Moseley, Michael E. (1992): *The Incas and Their Ancestors: The Archaeology of Peru*. London.
- Polišenský, Josef a kolektiv (1979): *Dějiny Latinské Ameriky*. Praha: Svoboda.
- Stone-Miller, Rebecca (1965): *Art of the Andes: From Chavín to Inca*. London.
- Thompson, John Eric Sidney (1971): *Sláva a pád starých Mayů*. Praha: Mladá fronta.
- Townsend, Richard F., ed. (1992): *The Ancient Americas: Art from Sacred Landscapes*. Chicago – München.
- Vaillant, Georges (1974): *Aztékové: Původ, vzestup a pád národa Aztéků*. Praha: Orbis.
- Vrhel, František (2003): Předkolumbovské literatury: Témata, problémy, dějiny. In: Malina, Jaroslav, ed., *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů*, 14. svazek. Edice Scientia Nadace Universitas Masarykiana. Brno: Akademické nakladatelství CERM – Masarykova univerzita v Brně – Nakladatelství a vydavatelství NAUMA.
- Willey, Gordon R. (1971): *An Introduction to American Archaeology. Vol. 1. North and Middle America; Vol. 2. South America*. Englewood Cliffs (New Jersey): Prentice Hall.
- Starověký Egypt**
- Vachala, Břetislav (1992): *Moudrost starého Egypta*. Praha: Knižní podnikatelský klub.
- Vachala, Břetislav (1994): *Pověsti a legendy faraónského Egypta*. Praha: Knižní podnikatelský klub.
- Vachala, Břetislav (2000): *Nejstarší literární texty v nekrálovských hrobkách egyptské Staré říše*. Brno: Nadace Universitas Masarykiana, Nakladatelství a vydavatelství NAUMA.
- Vachala, Břetislav (2001): *Starí Egyptané*. Praha: Libri.
- Vachala, Břetislav (2005): Abúsír – staroegyptské královské pohřebiště. In: Malina, Jaroslav, ed., *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů*, 27. svazek. Edice Scientia Nadace Universitas Masarykiana. Brno: Akademické nakladatelství CERM – Masarykova univerzita v Brně – Nakladatelství a vydavatelství NAUMA.
- Verner, Miroslav (1994): *Ztracené pyramidy, zapomenutí faraoni: Abúsír*. Praha: Academia, Škodaexport.
- Verner, Miroslav (1997): *Pyramidy: Tajemství minulosti*. Praha: Academia.

Verner, Miroslav – Bareš, Ladislav – Vachala, Břetislav (1997): *Ilustrovaná encyklopedie starého Egypta*. Praha: Karolinum.

Starý Přední východ

Bardtke, Hans (1988): *Příběhy ze starověké Palestiny*. Praha: Orbis.

Bič, Miloš (1979): *Stopami dávných věků: Mezi Nilem a Tigridem*. Praha: Vyšehrad.

Bič, Miloš (1986): *Ze světa Starého zákona, I*. Praha: Vyšehrad.

Burian, Jan – Oliva, Pavel. (1984): *Civilizace starověkého Středomoří*. Praha: Svoboda.

Duchovní prameny života: Stvoření ve starých mýtech a náboženstvích (1997): Praha: Vyšehrad, 1997.

Garbini, Giovanni (1971): *Starověké kultury Předního východu*. Praha: Artia.

Hruška, Blahoslav (1987): *Pod babylónskou věží*. Praha: Práce.

Hruška, Blahoslav (1995): *Kultovní život starého Sumeru*. Praha: Orientální ústav Akademie věd ČR.

Klíma, Josef (1976): *Lidé Mezopotámie: Cestami dávné civilizace a kultury při Eufratu a Tigridu*. Praha: Orbis.

Klíma, Josef (1979): *Nejstarší zákony lidstva: Chammurapi a jeho předchůdci*. Praha: Academia.

Mellaart, James (1978): *The Earliest Civilisations of the Near East*. London: Thames & Hudson.
Mýty staré Mezopotámie: Sumerská, akkadská a chetitská literatura na klinopisných tabulkách (1977). Přeložili Blahoslav Hruška, Lubor Matouš, Jiří Prosecký a Jana Součková. Praha: Odeon, 1977.

Ohrtmann, Winfried (1974): *Das alte Orient*. Propyläen Kunstgeschichte, svazek 18. Berlin: Propyläen Verlag.

Pět svátečních svitků (1958). Přeložil Stanislav Segert, přebásnil Jaroslav Seifert. Praha: Státní nakladatelství krásné literatury, hudby a umění, 1958.

Prosecký, Jiří (1995): „*Královské knihy*“ *staré Mezopotámie*. Praha: Orientální ústav Akademie věd ČR.

Prosecký, Jiří (1995) *Prameny moudrosti: Mudroslovná literatura staré Mezopotámie*. Praha: Oikúmené.

Prosecký, Jiří, ed. (1999): *Encyklopedie starověkého Předního východu*. Praha: Libri.

Roaf, Michael (1998): *Svět Mezopotámie*. Praha: Knižní klub.

Rogerson, John (1996): *Svět bible*. Praha: Knižní klub.

Slovník judaismu, křesťanství, islámu (1994). Praha: Mladá fronta, 1994.

Součková, Jana (1979): *Starověký Přední východ*. Praha: Mladá fronta.

Starý Zákon: Překlad s výkladem (1979). Svazek 10: *Příslaví, Kazatel, Píseň*. Praha: Kalich, 1979.

Tibet

Cybikov, Gonbožab Cebekovič (1987; 2001): *Cesta k posvátným místům Tibetu. Podle deníků vedených v letech 1899 až 1902*. Z ruštiny přeložil Josef Kolmaš. Praha: Nakladatelství Vyšehrad, 1987; Praha: Nakladatelství Argo, 2001.

David-Neel, Alexandra (1931; 1970): *Initiations and Initiates in Tibet*. London: Rider & Co.

Deshayes, Laurent (1997): *Histoire du Tibet*. Paris: Fayard.

Dowman, Keith (1997): *The Sacred Life of Tibet*. London: Thorsons.

French, Patrick (2004): *Tibet, Tibet: Historie ztracené země*. Z angličtiny přeložila Petra Andělová. Praha: BB/art s. r. o.

Hoffmann, Helmut (1975): *Tibet, a Handbook*. Bloomington: Indiana University Asian Studies Research Institute (Oriental Series 5).

Jeho Svatost XIV. dalajlama [Tändzin Gjamccho] (1992): *O Tibetu a tibetském buddhismu*. Z angličtiny přeložili Josef Kolmaš, Dušan Zbavitel et al. Praha: Panorama a Buddhistická společnost.

- Kolmaš, Josef (2002): Tibet z antropologické perspektivy. In: Malina, Jaroslav, ed., *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů*, 11. svazek. Edice Scientia Nadace Universitas Masarykiana. Brno: Masarykova univerzita v Brně – Nakladatelství a vydavatelství NAUMA.
- Kolmaš, Josef (2003): Smrt a pohřbívání u Tibetanů. In: Malina, Jaroslav, ed., *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů*, 12. svazek. Edice Scientia Nadace Universitas Masarykiana. Brno: Masarykova univerzita v Brně – Nakladatelství a vydavatelství NAUMA.
- Kolmaš, Josef (2003): První Evropané ve Lhase (1661) (Kircherovo résumé Grueberovy cestovní zprávy. Latinský text a český překlad). In: Malina, Jaroslav, ed., *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů*, 16. svazek. Edice Scientia Nadace Universitas Masarykiana. Brno: Akademické nakladatelství CERM – Masarykova univerzita v Brně – Nakladatelství a vydavatelství NAUMA.
- Kolmaš, Josef (2004): *Tibet: Dějiny a duchovní kultura*. Praha: Argo.
- Kolmaš, Josef (2004): *Suma tibetského písemnictví*. Praha: Argo.
- Maraini, Fosco (2004): *Utajený Tibet*. Praha: Argo.
- Snellgrove, David – Richardson, Hugh (1968): *A Cultural History of Tibet*. London: George Weidenfeld and Nicolson Ltd.
- Sönam Gjalchän (1998): *Zrcadlo králů. Tibetská kronika 14. století*. Přeložil Josef Kolmaš. Praha: Nakladatelství Vyšehrad.
- Stein, Rolf Alfred (1962): *La civilisation tibétaine*. Paris: Dunod.
- Svět tibetského buddhismu* (1996). Foto Pavol Breier, Josef Ptáček a Zdeněk Thoma. Text Josef Kolmaš, Dušan Zbavítel a Ivana Grollová. Praha: Brabapress – Nakladatelství Slovart, 1996.
- Tändzin Gjamccho (1990): *Úvod do buddhismu*. Z angličtiny přeložila Eva Zahradníčková. Praha: Agentura Radost.
- Tändzin Gjamccho (1992): *Svoboda v exilu: Autobiografie 14. dalajlamy*. Z angličtiny přeložil Josef Kolmaš. Praha: Nakladatelství Práh.
- Tändzin Gjamccho – Carrière, Jean-Claude (1996): *Síla buddhismu*. Z francouzštiny přeložila Věra Dvořáková. Praha: Mladá fronta.
- Tibetská kniha mrtvých. Bardo thödol (Vysvobození v bardu skrze naslouchání)* (1991; 1995; 1998). Z tibetštiny přeložil Josef Kolmaš. Praha: Odeon, 1991 (1. a 2. vydání); Praha: Nakladatelství Vyšehrad, 1995 (3., rozšířené vydání); Praha: Nakladatelství Aurora, 1998 (4. vydání); Praha: Nakladatelství Vyšehrad (5. vydání); Praha: Nakladatelství Argo.
- Waddell, Lawrence Austine (1934): *The Buddhism of Tibet or Lamaism*. 2. vydání. Cambridge: W. Heffer and Sons.
- Žagabpa, Wangčhug Dedän (2000): *Dějiny Tibetu*. Z angličtiny přeložil Josef Kolmaš. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Lingvistická antropologie**
- Budil, Ivo (2002): *Od prvotního jazyka k rase. Utváření novověké západní identity v kontextu orientální renesance*. Praha: Academia.
- Budil, Ivo (2003): *Mýtus, jazyk a kulturní antropologie*. Praha: Triton.
- Ducrot, Oswald – Todorov, Tzvetan (1987): *Encyclopedic Dictionary of the Sciences of Language*. Baltimore: Johns Hopkins University Press. (Anglický překlad francouzského originálu *Dictionnaire encyclopédique des sciences du langage*. Paris: Éditions du Seuil, 1972.)
- Greenberg, Joseph Harold (1968): *Anthropological Linguistics: An Introduction*. New York: Random House.

- Hymes, Dell (1964): *Language in Culture and Society: A Reader in Linguistics and Anthropology*. New York: Harper & Row.
- Lieberman, Philip (1975): *On the Origins of Language: An Introduction to the Evolution of Human Speech*. New York: Macmillan.
- Lieberman, Philip (1984): *The Biology and Evolution of Language*. Cambridge (Massachusetts): Harvard University Press.
- Salzmann, Zdeněk (1997): *Jazyk, kultura a společnost: Úvod do lingvistické antropologie*. Supplement časopisu *Český lid*, 84, 1996. Praha: Ústav pro etnografii a folkloristiku ČSAV.
- Sapir, Edward (1949): *Language*. New York: Harcourt, Brace and World.
- Sapir, Edward (1964): *Culture, Language and Personality: Selected Essays*. Berkeley – London: University of California Press.
- Metody antropologie**
- Bláha, Pavel – Sedlak, Petr (2006): Antropologie živého člověka. In: Malina, Jaroslav, ed., *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů*, 36. svazek. Edice Scientia Nadace Universitas Masarykiana. Brno: Akademické nakladatelství CERM – Masarykova univerzita v Brně – Nakladatelství a vydavatelství NAUMA.
- Brothwell, Don R. (1981): *Digging up Bones: The Excavation, Treatment and Study of Human Skeletal Remains*. 3rd edition. Ithaca – New York: Cornell University Press.
- Brothwell, Don R., ed. (1968): *The Skeletal Biology of Earlier Human Populations*. Oxford: Pergamon Press.
- Černý, Viktor (1995): Význam tafonomických procesů při studiu pohřebního ritu. *Archeologické rozhledy*, roč. 47, s. 301–313.
- Dokládál, Milan (1999): *Morfologie spálených kostí: Význam pro identifikaci osob*. Brno: Masarykova univerzita v Brně.
- Dušek, Ladislav (2005): Biostatistika pro antropology. In: Malina, Jaroslav, ed., *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů*, 28. svazek. Edice Scientia Nadace Universitas Masarykiana. Brno: Akademické nakladatelství CERM – Masarykova univerzita v Brně – Nakladatelství a vydavatelství NAUMA.
- Kottak, Conrad Phillip (1994): *Anthropology: The Exploration of Human Diversity*. 6. vydání. New York: McGraw-Hill.
- Malina, Jaroslav (1980): *Metody experimentu v archeologii*. Praha: Academia.
- Malina, Jaroslav (1981): *Archeologie včera a dnes aneb Mají archeologové šedé hmoty více za nehty než za ušima?* I–II. České Budějovice: Jihočeské muzeum v Českých Budějovicích.
- Malina, Jaroslav – Vašíček, Zdeněk (1990): *Archaeology Yesterday and Today: The Development of Archaeology in the Sciences and Humanities*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mazura, Ivan – Račanská, Michaela – Prokeš, Ladislav (2006): Molekulárně-genetické a chemické metody v antropologii. In: Malina, Jaroslav, ed., *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů*, 37. svazek. Edice Scientia Nadace Universitas Masarykiana. Brno: Akademické nakladatelství CERM – Masarykova univerzita v Brně – Nakladatelství a vydavatelství NAUMA.
- Murphy, Robert F. (1998): *Úvod do kulturní a sociální antropologie*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Novotný, Vladimír – Králík, Miroslav (2006): Sexuální dimorfismus a identifikace pohlaví. In: Malina, Jaroslav, ed., *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů*, 30. svazek. Edice Scientia

- Nadace Universitas Masarykiana. Brno: Akademické nakladatelství CERM – Masarykova univerzita v Brně – Nakladatelství a vydavatelství NAUMA.
- Novotný, Vladimír – Malá, Pavla (2006): Rekonstrukce podoby člověka. In: Malina, Jaroslav, ed., *Panorama biologické a sociokulturní antropologie: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů*, 32. svazek. Edice Scientia Nadace Universitas Masarykiana. Brno: Akademické nakladatelství CERM – Masarykova univerzita v Brně – Nakladatelství a vydavatelství NAUMA.
- Schusky, Ernest (1965): *Manual for Kinship Analysis*. 2. vydání. New York: Holt, Rinehart & Winston.
- Turner, Robert C. – Scaife, Robert G. (1995): *Bog Bodies: New Discoveries and New Perspectives*. London: British Museum Press.
- Unger, Josef (2006): Metody antropologicko-archeologického výzkumu. In: Malina, Jaroslav, ed., *Panorama biologické a sociokulturní antropologie: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů*, 31. svazek. Edice Scientia Nadace Universitas Masarykiana. Brno: Akademické nakladatelství CERM – Masarykova univerzita v Brně – Nakladatelství a vydavatelství NAUMA.
- Myšlení, symbolismus, rituály, umění**
- Alexander, Richard D. (1989): Evolution of the Human Psyche. In: Mellars, Paul A. – Stringer, Christopher B., ed., *The Human Revolution*. Princeton: Princeton University Press, s. 455–513.
- Conkey, Margaret Wright – Soffer, Olga – Stratmann, Deborah – Jablonski, Nina G., ed. (1997): *Beyond Art: Pleistocene Image and Symbol*. San Francisco: California Academy of Sciences.
- Delporte, Henri (1993): *L'image de la femme dans l'art préhistorique*. Paris: Picard.
- Gell, Alfred (1992): *The Anthropology of Time: Cultural Constructions of Temporal Maps and Images*. Oxford: Berg.
- Gennep, Arnold van (1997): *Přechodové rituály: Systematické studium rituálů*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Gibson, K. R. – Ingold, Tim, ed. (1993): *Tools, Language and Cognition in Human Evolution*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Laming-Emperaire, Annette (1962): *La signification de l'art rupestre paléolithique: Methode d'applications*. Paris: A. et J. Picard.
- Leroi-Gourhan, André (1964): *Les religions de la préhistoire*. Paris: Presses Universitaires de France.
- Leroi-Gourhan, André (1964–1965): *Le geste et la parole*. Paris: A. Michel.
- Leroi-Gourhan, André (1971): *Préhistoire de l'art occidental*. Paris: Mazenod.
- Lévi-Strauss, Claude (1962): *La pensée sauvage*. Paris: Plon.
- Lieberman, Philip (1984): *The Biology and Evolution of Language*. Cambridge (Massachusetts): Harvard University Press.
- Malina, Jaroslav, a kolektiv (1993): *O tvořivosti ve vědě, politice a umění*, I–III. Brno, Boskovice – Praha: Nadace Universitas Masarykiana – Nakladatelství Albert – Nakladatelství Svoboda-Libertas.
- Marshack, Alexander (1992): *The Roots of Civilization*. 2. vydání. New York: McGraw-Hill.
- McDermott, Leroy (1996): Self-Representation in Upper Paleolithic Female Figurines. *Current Anthropology*, roč. 37, s. 227–275.
- Mellars, Paul A. – Gibson, K., ed. (1996): *Modelling the Early Human Mind*. Cambridge: McDonald Institute for Archaeological Research.
- Mellars, Paul A. – Stringer, Christopher B. (1989): *The Human Revolution*. Princeton: Princeton University Press.

Mithen, Steven (1991): Ecological Interpretations of Paleolithic Art. *Proceedings of the Prehistoric Society*, roč. 57, s. 103–114.

Mithen, Steven (1996): *The Prehistory of the Mind*. London: Thames and Hudson.

Nitecki, Matthew H. – Nitecki, Doris V., ed. (1994): *Origins of Anatomically Modern Humans*. New York – London: Plenum.

Noble, William – Davidson, Iain (1996): *Human Evolution, Language, and Mind: A Psychological and Archaeological Inquiry*. Cambridge: Cambridge University Press.

Pfeiffer, John E. (1982): *The Creative Explosion: An Inquiry into the Origins of Art and Religion*. New York: Harper & Row.

Quinnell, Susan (1994): *The Erotic Object: Sexuality in Sculpture from Prehistory to the Present Day*. Kidderminster: Crescent Moon Publishing.

Shanks, Michael – Tilley, Christopher (1987): *Social Theory and Archaeology*. Cambridge: Polity Press.

Svoboda, Jiří (2002): Paleolit a mezolit: Myšlení, symbolismus a umění. In: Malina, Jaroslav, ed., *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů*, 6. svazek. Edice Scientia Nadace Universitas Masarykiana. Brno: Masarykova univerzita v Brně – Nakladatelství a vydavatelství NAUMA.

Svoboda, Jiří A. (2003): Paleolit a mezolit: Pohřební ritus. In: Malina, Jaroslav, ed., *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů*, 19. svazek. Edice Scientia Nadace Universitas Masarykiana. Brno: Akademické nakladatelství CERM – Masarykova univerzita v Brně – Nakladatelství a vydavatelství NAUMA.

Yellen, John E. (1977): *Archaeological Approaches to the Present: Models for Reconstructing the Past*. New York – London: Academic Press.

Neurovědy

Dubový, Petr (2006): Neurovědy pro antropology. In: Malina, Jaroslav, ed., *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů*, 35. svazek. Edice Scientia Nadace Universitas Masarykiana. Brno: Akademické nakladatelství CERM – Masarykova univerzita v Brně – Nakladatelství a vydavatelství NAUMA.

Osteometrie

Dokládál, Milan (1999): *Morfologie spálených kostí: Význam pro identifikaci osob*. Brno: Masarykova univerzita v Brně.

Drozdová, Eva (2003): Základy osteometrie. In: Malina, Jaroslav, ed., *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů*, 18. svazek. Edice Scientia Nadace Universitas Masarykiana. Brno: Akademické nakladatelství CERM – Masarykova univerzita v Brně – Nakladatelství a vydavatelství NAUMA.

Fetter, Vojtěch – Prokopec, Miroslav – Suchý, Jaroslav – Titlbachová, Svatava, a kolektiv (1967): *Antropologie*. Praha: Academia.

Knussmann, Rainer (1988): *Anthropologie: Handbuch der vergleichenden Biologie des Menschen* (4. Auflage des Lehrbuchs der Anthropologie begründet von Rudolf Martin), Band I und II. Jena – New York – Stuttgart: Gustav Fischer.

Martin, Rudolf – Saller, Karl (1957): *Lehrbuch der Anthropologie in systematischen Darstellung*. 3. Auflage, Stuttgart: Gustav Fischer Verlag.

Stloukal, Milan – Dobíšíková, Miluše – Kuželka, Vítězslav – Stránská, Petra – Velemínský, Petr – Vyhnánek, Luboš – Zvára, Karel (1999): *Antropologie: Příručka pro studium kostry*. Praha: Národní muzeum v Praze.

Patologie a paleopatologie

Adler, C. P. (2000): *Bone Diseases*. Berlin – Heidelberg: Springer Verlag.

- Aufderheide, Arthur C. – Rodríguez-Martín, Conrado (1998): *The Cambridge Encyclopedia of Human Paleopathology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Brothwell, Don R. (1981): *Digging up Bones: The Excavation, Treatment and Study of Human Skeletal Remains*. 3rd edition. Ithaca – New York: Cornell University Press.
- Brothwell, Don R., ed. (1968): *The Skeletal Biology of Earlier Human Populations*. Oxford: Pergamon Press.
- Brothwell, Don R. – Sandison, A. T., ed. (1967): *Diseases in Antiquity: A Survey of the Diseases, Injuries and Surgery of Early Populations*. Springfield, Illinois: Charles C. Thomas.
- Cockburn, T. Aidan – Cockburn, Eve, ed. (1980): *Mummies, Disease and Ancient Cultures*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Cockburn, T. Aidan – Cockburn, Eve – Reyman, Theodore A. (1998): *Mummies, Disease and Ancient Cultures*. 2nd edition. Cambridge: Cambridge University Press.
- Dastugue, Jean – Gervais, Valérie (1992): *Paléopathologie du squelette humaine*. Paris: Editions Boubée.
- David, A. Rosalie – Archibold, R. (2000): *Conversations with Mummies*. London: A Harper Collins illustrated and Madison Press Book.
- Elerick, D. V. – Tyson, Rose A. (1997): *Human Paleopathology and Related Subjects. An International Bibliography*. San Diego: Museum of Man.
- Horáčková, Ladislava – Strouhal, Eugen – Vargová, Lenka (2003): *Základy paleopatologie*. In: Malina, Jaroslav, ed., *Panorama biologické a sociokulturní antropologie: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů*, 15. svazek. Edice Scientia Nadace Universitas Masarykiana. Brno: Akademické nakladatelství CERM – Masarykova univerzita v Brně – Nakladatelství a vydavatelství NAUMA.
- Jarcho, Saul, ed. (1966): *Human Palaeopathology*. New Haven – London: Yale University Press.
- Manchester, Keith – Roberts, Charlotte A. (1995): *The Archaeology of Disease*. Bradford (United Kingdom): University of Bradford Press.
- Kiple, Kenneth F., ed. (1993): *The Cambridge World History of Human Disease*. New York: Cambridge University Press.
- Roberts, Charlotte A. – Lewis, Mary E. – Manchester, Keith, ed. (2002): *The Past and Present of Leprosy. Archaeological, Historical, Palaeopathological and Clinical Approaches*. B A R International Series 1054. Oxford: Archaeopress.
- Roberts, Charlotte A. – Manchester, Keith (1997): *The Archaeology of Disease*. 3rd edition. Ithaca – New York: Alan Sutton Publishing Ltd. – Cornell University Press.
- Rothschild, Bruce M. – Martin, D. Larry (1993): *Paleopathology: Disease in the Fossil Record*. Boca Raton, Florida: CRC Press.
- Steinbock, R. Ted (1976): *Paleopathological Diagnosis and Interpretation*. Springfield, Illinois: Charles C. Thomas.
- Strouhal, Eugen (1996): *Život starých Egypťanů*. 3. vydání. Londýn: Opus Publishing Limited.
- Strouhal, Eugen (1998): Z historie paleopatologie ve světě a u nás. *Dějiny věd a techniky*, roč. 31 č. 2, s. 81–98.
- Turner, Robert C. – Scaife, Robert G. (1995): *Bog Bodies: New Discoveries and New Perspectives*. London: British Museum Press.
- Vlček, Emanuel (1998): *Nejstarší Přemyslovci. Fyzické osobnosti českých panovníků*, I. Praha: Vesmír.
- Vlček, Emanuel (1999): *Čeští králové I. Fyzické osobnosti českých panovníků*, II. Praha: Vesmír.
- Vlček, Emanuel (2000): *Čeští králové II. Fyzické osobnosti českých panovníků*, III. Praha: Vesmír.

Waldron, Tony (1994): *Counting the Dead: The Epidemiology of Skeletal Populations*. Chichester (England) – New York: John Willey and Sons.

Pohřební rity a rituály

Ariès, Philipp (2000): *Dějiny smrti*. I, II. Praha: Argo.

Bahn, Paul G., ed. (1997): *Hroby, hrobky a mumie*. Praha: Argo.

Bauer, Franz J. (1992): Von Tod und Bestattung in alter und neuer Zeit. *Historische Zeitschrift*, roč. 254, s. 1–31.

Bernbeck, Reinhard (1997): *Theorien in der Archäologie*. Tübingen – Basel: A. Francke Verlag.

Binski, Paul (1996): *Medieval Death: Ritual and Representation*. London: British Museum Press.

Bravermanová, Milena – Lutovský, Michal (2001): *Hroby, hrobky a pohřebiště českých knížat a králů*. Praha: Libri.

Corvisier, André (2002): *Tance smrti*. Praha: Volvox Globator.

Černý, Viktor (1995): Význam tafonomických procesů při studiu pohřebního ritu. *Archeologické rozhledy*, roč. 47, s. 301–313.

Delumeau, Jean (1997): *Strach na Západě ve 14.–18. století*, I. Praha: Argo.

Derwich, Mark, ed. (1997): *Śmierć w dawnej Europie*. Wrocław: Uniwersytet Wrocławski.

Filip, Jan (1966): *Encyklopädisches Handbuch zur Ur- und Frühgeschichte Europas*, I, II. Praha: Academia.

Gennep, Arnold van (1997): *Přechodové rituály: Systematické studium rituálů*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.

Gurevič, Aron (1996): *Nebe, peklo, svět*. Praha: H & H.

Kastenbaum, Robert (2003): *Macmillan Encyclopedia of Death and Dying*, I, II. New York: Thoivisoim Gale.

Kolmaš, Josef (2003): Smrt a pohřbívání u Tibetanů. In: Malina, Jaroslav, ed., *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů*, 12. svazek. Edice Scientia Nadace Universitas Masarykiana. Brno: Masarykova univerzita v Brně – Nakladatelství a vydavatelství NAUMA.

Krekovič, Eduard, ed. (1993): *Kultové a sociálne aspekty pohrebného ritu od najstarších čias po súčasnosť*. Bratislava: Slovenská archeologická a národopisná spoločnosť.

Lecouteux, Claude (1997): *Přízraky a strašidla středověku*. Praha: Volvox Globator.

Lexikon des Mittelalters I–IX (1999). Stuttgart – Weimar: Verlag J. B. Metzler.

Lutovský, Michal (1996): *Hroby předků*. Praha: Academia.

Lutovský, Michal (1997): *Hroby knížat*. Praha: Set Out.

Malina, Jaroslav – Unger, Josef – Lesová, Pavlína (2006): Pohřební rity a rituály. In: Malina, Jaroslav, ed., *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů*, 38. svazek. Edice Scientia Nadace Universitas Masarykiana. Brno: Akademické nakladatelství CERM – Masarykova univerzita v Brně – Nakladatelství a vydavatelství NAUMA.

Meyer-Orlac, Renate (1982): *Mensch und Tod: Archäologischer Befund- Grenzen der Interpretation*. Hohenschäftlarn: Klaus Renner Verlag.

Navrátilová, Alexandra (2004): *Narození a smrt v české lidové kultuře*. Praha: Vyšehrad.

Novotný, Bohumil, a kolektiv (1986): *Encyklopédia archeológie*. Bratislava: Obzor.

Obuchová, Lubica (1998): *Svět živých a svět mrtvých*. Praha: Česká orientalistická společnost.

Ohler, Norbert (2001): *Umírání a smrt ve středověku*. Praha: H & H.

Siliotti, Alberto, ed. (2001): *Příbytky věčnosti: Hrobky, chrámy, pohřebiště*. Dobřejiovice: Rebo Productions CZ, spol. s r. o.

Schmitt, Jean-Claude (2002): *Revenanti: Živí a mrtví ve středověké společnosti*. Praha: Argo.

Smetánka, Zdeněk (2003): *Archeologické etudy*. Praha: Knižnice Dějin a současnosti.

Svoboda, Jiří A. (2003): Paleolit a mezolit: Pohřební ritus. In: Malina, Jaroslav, ed., *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů*, 19. svazek. Edice Scientia Nadace Universitas Masarykiana. Brno: Akademické nakladatelství CERM – Masarykova univerzita v Brně – Nakladatelství a vydavatelství NAUMA.

Unger, Josef (2002): Pohřební ritus a zacházení s těly zemřelých v českých zemích (s analogiemi i jinde v Evropě) v 1.–16. století. In: Malina, Jaroslav, ed., *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů*, 9. svazek. Edice Scientia Nadace Universitas Masarykiana. Brno: Masarykova univerzita v Brně – Nakladatelství a vydavatelství NAUMA.

Unger, Josef (2005): Zacházení s těly zemřelých v 1. až 18. století. In: Malina, Jaroslav, ed., *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů*, 25. svazek. Edice Scientia Nadace Universitas Masarykiana. Brno: Akademické nakladatelství CERM – Masarykova univerzita v Brně – Nakladatelství a vydavatelství NAUMA.

Vachala, Břetislav (2005): Abúsír – staroegyptské královské pohřebiště. In: Malina, Jaroslav, ed., *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů*, 27. svazek. Edice Scientia Nadace Universitas Masarykiana. Brno: Akademické nakladatelství CERM – Masarykova univerzita v Brně – Nakladatelství a vydavatelství NAUMA.

Primatologie

Boesch, Christofer – Boesch-Achermann, Hedwige (2000): *The Chimpanzees of the Tai Forest: Behavioural Ecology and Evolution*. Oxford: Oxford University Press.

Byrne, Robert W. – Whitten, Anthony (1988): *Machiavellian Intelligence: Social Expertise and the Evolution of Intellect in Monkeys, Apes and Humans*. Oxford: Clarendon Press.

Byrne, Robert W. – Whitten, Anthony, ed. (1997): *Machiavellian Intelligence, II: Extensions and Evaluations*. Cambridge: Cambridge University Press.

Conroy, Glenn C. (1990): *Primate Evolution*. New York: W. W. Norton and Company.

de Waal, Frans B. M. (1991): *Peacemaking among Primates*. London: Penguins Books.

de Waal, Frans B. M., ed. (2001): *Tree of Origin: What Primate Behaviour Can Tell Us about Human Social Evolution*. Cambridge (Massachusetts) – London: Harvard University Press.

Dobroruka, Luděk (1979): *Poloopice a opice*. Praha: Státní zemědělské nakladatelství.

Dunbar, Robin I. M. (1997): *Grooming, Gossip and the Evolution of Language*. London: Faber and Faber.

Fleagle, John G. (1998): *Primate Adaptation and Evolution*. Second Edition. London: Academic Press, Inc.

Fleagle, John G. – Janson, Charles – Reed, Kaye E., ed. (1999): *Primate Communities*. Cambridge: Cambridge University Press.

Foley, Robert A. (1995): *Humans before Humanity: An Evolutionary Perspective*. Oxford: Blackwells Publishers.

Fouts, Roger – Mills, Sarah (2000): *Nejbližší příbuzní*. Praha: Mladá fronta.

Galdikas, Biruté M. F. (1995): *Reflection for Eden*. London: Victor Gollancz.

Gaisler, Jiří (2000): Primatologie pro antropology. In: Malina, Jaroslav, ed., *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů*, 3. svazek. Edice Scientia Nadace Universitas Masarykiana. Brno: Masarykova univerzita v Brně – Nakladatelství a vydavatelství NAUMA.

Goodall, Jane (1990): *Through a Window: My Thirty Years with the Chimpanzees of Gombe*. Boston: Houghton Mifflin Company.

Matsuzawa, Tetsuro (2000): *Chimpanzee Mind 1995–2000*. Kyoto: Primate Research Institute, Kyoto University.

- McGrew, William C. (1992): *Chimpanzee Material Culture: Implications for Human Evolution*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Rowe, Noel (1996): *The Pictorial Guide to the Living Primates*. New York: Pogonias Press.
- Stanford, Craig B. (1999): *The Hunting Apes: Meat Eating and the Origins of Human Behaviour*. Princeton: Princeton University Press.
- Vančata, Václav (2003): *Primatologie, Díl 1 – Evoluce, ekologie a chování primátů – Prosimii a Platyrrhina*. Praha: Nakladatelství Pedagogické fakulty Univerzity Karlovy v Praze.
- Vančata, Václav (2003): *Primatologie, Díl 2 – Catarrhina – opice a lidoopi*. Praha: Nakladatelství Pedagogické fakulty Univerzity Karlovy v Praze.
- Vančata, Václav – Vančatová, Marina (2002): Sexualita primátů. In: Malina, Jaroslav, ed., *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů*, 10. svazek. Edice Scientia Nadace Universitas Masarykiana. Brno: Masarykova univerzita v Brně – Nakladatelství a vydavatelství NAUMA.
- Sexualita**
- Ariès, Philippe – Béjin, André, ed. (1985): *Western Sexuality: Practice and Precept in Past and Present Times*. Oxford: Blackwell.
- Ariès, Philippe – Béjin, André – Foucault, Michel, ed. (1984): *Die Masken des Begehrens und die Metamorphosen der Sinnlichkeit: Zur Geschichte der Sexualität im Abendland*. Frankfurt am Main: Fischer.
- Baker, Robin R. – Bellis, Mark A. (1995): *Human Sperm Competition: Copulation, Masturbation and Infidelity*. London: Chapman and Hall.
- Bellinger, Gerhard J. (1998): *Sexualita v náboženstvích světa*. Praha: Academia.
- Bishop, Clifford – Osthelder, Xenia, ed. (2001): *Sexualia: From Prehistory to Cyberspace*. Köln am Rhein: Könnemann Verlagsgesellschaft mbH.
- Borneman, Ernest (1994): *Encyklopedie sexuality*. Praha: Victoria Publishing.
- Foucault, Michel (1976–1984): *Histoire de la sexualité. 1: La volonté de savoir, 2: L'usage des plaisirs, 3: Le souci de soi*. Paris: Gallimard.
- MacKay, Judith (2000): *Human Sexual Behavior. Sexuality and Sexual Practice Around the World*. New York – London: Penguin Books.
- Malina, Jaroslav, a kolektiv (2003): Kruh prstenu: Světové dějiny sexuality, erotiky a lásky od počátků do současnosti v reálném životě, krásné literatuře, výtvarném umění a dílech českých malířů a sochařů inspirovaných obsahem této knihy. Brno: Akademické nakladatelství CERM – Nakladatelství a vydavatelství NAUMA.
- Malinowski, Bronislaw (1927): *Sex and Repression in Savage Society*. New York: Harcourt, Brace and Company.
- Malinowski, Bronislaw (1929): *The Sexual Life of Savages in North-Western Melanesia*. (With a Preface by Henry Havelock Ellis.) London: Routledge and Kegan Paul, Ltd.
- Malinowski, Bronislaw (1962): *Sex, Culture, and Myth*. New York: Harcourt, Brace, and World.
- Malinowski, Bronislaw (1987): *The Sexual Life of Savages in North-Western Melanesia*. (Introduction by Annette B. Weiner.) Boston: Beacon Press.
- Mead, Margaret (1935) *Sex and Temperament in Three Primitive Societies*. New York: William Morrow and Company.
- Mead, Margaret (1949) *Male and Female: A Study of the Sexes in a Changing World*. New York: William Morrow and Company.
- Schmidt, Robert A. – Voss, Barbara L., ed. (2000): *Archaeologies of Sexuality*. London – New York: Routledge.
- Skupnik, Jaroslav (2002): Manželství a sexualita z antropologické perspektivy. In: Malina, Jaroslav, ed., *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie: Modulové učební texty pro*

- studenty antropologie a „příbuzných“ oborů*, 7. svazek. Edice Scientia Nadace Universitas Masarykiana. Brno: Masarykova univerzita v Brně – Nakladatelství a vydavatelství NAUMA.
- Symons, Donald (1979): *The Evolution of Human Sexuality*. New York: Oxford University Press.
- Taylor, Timothy (1996): *The Prehistory of Sex: Four Million Years of Human Sexual Culture*. New York: Bantam Books.
- Vrhel, František (2002): Antropologie sexuality: Sociokulturní hledisko. In: Malina, Jaroslav, ed., *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů*, 4. svazek. Edice Scientia Nadace Universitas Masarykiana. Brno: Masarykova univerzita v Brně – Nakladatelství a vydavatelství NAUMA.
- Zvěřina, Jaroslav (2003): *Sexuologie (nejen) pro lékaře*. Brno: Akademické nakladatelství CERM.
- Zvěřina, Jaroslav – Malina, Jaroslav (2002): Sexuologie pro antropology. In: Malina, Jaroslav, ed., *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů*, 5. svazek. Edice Scientia Nadace Universitas Masarykiana. Brno: Masarykova univerzita v Brně – Nakladatelství a vydavatelství NAUMA.
- Sociální systémy a struktury (typy společností, sociální struktury a interakce, manželství, náboženství, právo atd.)**
- Allan, Graham (1999): *The Sociology of the Family: A Reader*. Malden: Blackwell.
- Andrae, Simon (1998): *Anatomy of Desire: The Science and Psychology of Sex, Love, and Marriage*. London: Little Brown and Company.
- Barrett, Richard A. (1991): *Culture and Conduct*. Belmont: Wadsworth Publishing Company.
- Bellinger, Gerhard J. (1998): *Sexualita v náboženstvích světa*. Praha: Academia.
- Blackwood, Evelyn (1984): *Anthropology and Homosexual Behavior*. New York: Haworth Press.
- Bohannon, Paul – Middleton, John, ed. (1968): *Marriage, Family and Residence*. Garden City: Natural History Press.
- Brooke, Christopher – Nugent, Lawrence (1978): *Marriage in Christian History*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Broude, Gwen J. (1994): *Marriage, Family, and Relationships: A Cross-Cultural Encyclopedia*. Santa Barbara: ABC-CLIO.
- Bryk, Felix (1934): *Circumcision in Man and Woman: Its History, Psychology and Ethnology*. New York: American Ethnological Press.
- Byrne, Donn – Kelley, Kathryn, ed. (1986): *Alternative Approaches to the Study of Sexual Behavior*. Hillsdale: Lawrence Erlbaum.
- Camphausen, Rufus C. (1991): *The Encyclopedia of Erotic Wisdom*. Rochester: Inner Traditions International.
- Caplan, Pat, ed. (1987): *The Cultural Construction of Sexuality*. London: Tavistock.
- Coser, Rose Laub (1964): *The Family: Its Structure and Functions*. New York: St. Martin's Press.
- Craig, Elizabeth M., ed. (1984): *Marriage and Property*. Aberdeen: Aberdeen University Press.
- Dohnalová, Marie (2004): *Antropologie občanské společnosti: Analýzy a interpretace s přihlédnutím k výsledkům vědecko-výzkumného a pedagogického zaměření Katedry oboru Občanský sektor FHS UK v Praze*. Edice Scientia Nadace Universitas Masarykiana. Brno: Akademické nakladatelství CERM – Nakladatelství a vydavatelství NAUMA.
- Dohnalová, Marie – Malina, Jaroslav – Müller, Karel (2003): Občanská společnost: Minulost – současnost – budoucnost. In: Malina, Jaroslav, ed., *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů*, 17.

svazek. Edice Scientia Nadace Universitas Masarykiana. Brno: Akademické nakladatelství CERM – Masarykova univerzita v Brně – Nakladatelství a vydavatelství NAUMA.

Duby, Georges (1978): *Medieval Marriage*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.

Dynes, Wayne – Johansson, Warren – Percy, William A. – Donaldson, Stephen, ed. (1990): *Encyclopedia of Homosexuality*. New York: Garland.

Eliade, Mircea (1996): *Dějiny náboženského myšlení*, II. Praha: Oikoymenth.

Ellis, Albert – Abarbanel, Albert (1967): *The Encyclopedia of Sexual Behavior*. New York: Hawthorn Books.

Ember, Melvin – Ember, Carol R. (1983): *Marriage, Family and Kinship: Comparative Studies of Social Organization*. New Haven: HRAF Press.

Endleman, Robert (1989): *Love and Sex in Twelve Cultures*. New York: Psyche Press.

Ford, Clellan S. – Beach, Frank A. (1951): *Patterns of Sexual Behavior*. New York: Harper and Brothers.

Fox, Robin (1967): *Kinship and Marriage: An Anthropological Perspective*. Cambridge: Cambridge University Press.

Frayser, Suzanne G. (1985): *Varieties of Sexual Experience: An Anthropological Perspective on Human Sexuality*. New Haven: HRAF Press.

Friedl, Ernestine (1975): *Women and Men: An Anthropologist's View*. New York: Holt, Rinehart and Winston.

Giddens, Anthony (2001): *Sociologie*. Praha: Argo.

Gies, Frances – Gies, Joseph (1987): *Marriage and Family in the Middle Ages*. New York: Harper and Row.

Glendon, Mary Ann (1989): *The Transformation of Family Law: State, Law, and Family in the United States and Western Europe*. Chicago: University of Chicago Press.

Goody, Jack (1983): *The Development of the Family and Marriage in Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.

Gregersen, Edgar (1983): *Sexual Practices: The Story of Human Sexuality*. New York: Watts.

Gregersen, Edgar (1994): *The World of Human Sexuality*. New York: Irvington Publishers.

Holy, Ladislav (1996): *Anthropological Perspectives on Kinship*. London: Pluto Press.

Horská, Pavla – Kučera, Milan – Maur, Eduard – Stloukal, Milan (1990): *Dětství, rodina a stáří v dějinách Evropy*. Praha: Panorama.

Howard, George Elliot (1904): *A History of Matrimonial Institutions*. Chicago: University of Chicago Press.

Cherlin, Andrew J. (1981): *Marriage, Divorce, Remarriage*. Cambridge (Massachusetts): Harvard University Press.

Korecká, Zuzana (2006): Sociální systémy současných etnik Mezoameriky. In: Malina, Jaroslav, ed., *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů*, 40. svazek. Edice Scientia Nadace Universitas Masarykiana. Brno: Akademické nakladatelství CERM – Masarykova univerzita v Brně – Nakladatelství a vydavatelství NAUMA.

Levine, Nancy (1988): *The Dynamics of Polyandry: Kinship, Domesticity and Population on the Tibetan Border*. Chicago: The University of Chicago Press.

Lévi-Strauss, Claude (1969 [1949]): *The Elementary Structures of Kinship*. Boston: Beacon Press.

Mace, David Robert – Mace, Vera (1959): *Marriage: East and West*. Garden City (New York): Dolphin Books, Doubleday.

Mace, David Robert – Mace, Vera (1986): *The Sacred Fire: Christian Marriage Through the Ages*. Nashville: Abingden Press.

Machalová, Tatiana (2006): Dějiny právního myšlení. In: Malina, Jaroslav, ed., *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie: Modulové učební texty pro studenty antropologie a*

- „příbuzných“ oborů, 39. svazek. Edice Scientia Nadace Universitas Masarykiana. Brno: Akademické nakladatelství CERM – Masarykova univerzita v Brně – Nakladatelství a vydavatelství NAUMA.
- Murdock, George Peter (1949): *Social Structure*. New York: Free Press.
- Murphy, Robert F. (1998): *Úvod do kulturní a sociální antropologie*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Pasternak, Burton (1976): *Introduction to Kinship and Social Organization*. Englewood Cliffs (New Jersey): Prentice Hall.
- Pasternak, Burton – Ember, Carol, R. – Ember, Melvin (1997): *Sex Gender, and Kinship: A Cross-Cultural Perspective*. Upper Saddle River: Prentice Hall.
- Pospíšil, Leopold (1993): Kultura – Systémy víry. *Český lid*, roč. 80, suplement.
- Quale, Gladys Robina (1988): *A History of Marriage Systems*. Westport: Greenwood.
- Queen, Stuart Alfred – Habenstein, Robert Wesley (1974): *The Family in Various Cultures*. Philadelphia: J. B. Lippincott.
- Rogers, Alisdair, ed. (1994): *Lidé a kultura*. Praha: Nakladatelský dům.
- Scott, George Ryley (1953): *Curious Customs of Sex and Marriage: An Inquiry Related to All Races and Nations from Antiquity to the Present Day*. London: Senate.
- Segalen, Martine (1986): *Historical Anthropology of the Family*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Schlegel, Alice (1972): *Male Dominance and Female Autonomy: Domestic Authority in Matrilineal Societies*. New Haven: HRAF Press.
- Schneider, David M. (1968): *American Kinship: A Cultural Account*. Englewood Cliffs: Prentice Hall.
- Stephens, William N. (1963): *The Family in Cross-Cultural Perspective*. New York: Holt, Rinehart and Winston.
- Stone, Linda (1997): *Kinship and Gender: An Introduction*. Boulder: Westview Press.
- Stone, Linda, ed. (2001): *New Directions in Anthropological Kinship*. Lanham: Rowman and Littlefield.
- Strathern, Marilyn (1992): *Reproducing the Future: Anthropology, Kinship and the New Reproductive Technologies*. New York: Routledge.
- Skupnik, Jaroslav (2002): Manželství a sexualita z antropologické perspektivy. In: Malina, Jaroslav, ed., *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů*, 7. svazek. Edice Scientia Nadace Universitas Masarykiana. Brno: Masarykova univerzita v Brně – Nakladatelství a vydavatelství NAUMA.
- Svoboda, Jiří (2000): Paleolit a mezolit: Lovecko-sběračská společnost a její proměny. In: Malina, Jaroslav, ed., *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů*, 1. svazek. Edice Scientia Nadace Universitas Masarykiana. Brno: Masarykova univerzita v Brně – Nakladatelství a vydavatelství NAUMA.
- Westermarck, Edward A. (1922 [1897]): *The History of Human Marriage*. 3 svazky, 5. revidované vydání. New York: The Allerton Book Company.
- White, Leslie Alvin (1975): *The Concept of Cultural Systems: A Key to Understanding Tribes and Nations*. New York: Columbia University Press.
- Whyte, Martin K. (1978): *The Status of Women in Preindustrial Societies*. Princeton: Princeton University Press.
- Whyte, Martin K. (1990): *Dating, Mating, and Marriage*. New York: Aldine de Gruyter.
- Variabilita člověka**
- Beneš, Jan (1979): *Člověk se mění a přizpůsobuje*. Brno: Krajský pedagogický ústav v Brně.
- Beneš, Jan (1994): *Člověk*. Praha: Mladá fronta.

Beneš, Jan – Drozdová, Eva (2006): Variabilita člověka. In: Malina, Jaroslav, ed., *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů*, 33. svazek. Edice Scientia Nadace Universitas Masarykiana. Brno: Akademické nakladatelství CERM – Masarykova univerzita v Brně – Nakladatelství a vydavatelství NAUMA.

Edice Panoráma biologické a sociokulturní antropologie: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů. Edice Scientia Nadace Universitas Masarykiana. Brno: Akademické nakladatelství CERM – Masarykova univerzita v Brně – Nakladatelství a vydavatelství NAUMA (2000–). (Seznam podle autorů.)

Beneš, Jan – Drozdová, Eva (2006): Variabilita člověka. In: Malina, Jaroslav, ed., *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů*, 33. svazek. Edice Scientia Nadace Universitas Masarykiana. Brno: Akademické nakladatelství CERM – Masarykova univerzita v Brně – Nakladatelství a vydavatelství NAUMA.

Bláha, Pavel – Sedlak, Petr (2006): Antropologie živého člověka. In: Malina, Jaroslav, ed., *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů*, 36. svazek. Edice Scientia Nadace Universitas Masarykiana. Brno: Akademické nakladatelství CERM – Masarykova univerzita v Brně – Nakladatelství a vydavatelství NAUMA.

Bravený, Pavel – Nováková, Marie (2005): Fyziologie krevního oběhu (čtení pro posluchače antropologie a jiné). In: Malina, Jaroslav, ed., *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů*, 29. svazek. Edice Scientia Nadace Universitas Masarykiana. Brno: Akademické nakladatelství CERM – Masarykova univerzita v Brně – Nakladatelství a vydavatelství NAUMA.

Budil, Ivo T. (2005): Zrození moderní rasové teorie: Život a dílo Victora Courteta. In: Malina, Jaroslav, ed., *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů*, 26. svazek. Edice Scientia Nadace Universitas Masarykiana. Brno: Akademické nakladatelství CERM – Masarykova univerzita v Brně – Nakladatelství a vydavatelství NAUMA.

Dohnalová, Marie – Malina, Jaroslav – Müller, Karel (2003): Občanská společnost: Minulost – současnost – budoucnost. In: Malina, Jaroslav, ed., *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů*, 17. svazek. Edice Scientia Nadace Universitas Masarykiana. Brno: Akademické nakladatelství CERM – Masarykova univerzita v Brně – Nakladatelství a vydavatelství NAUMA.

Drozdová, Eva (2004): Základy osteometrie. In: Malina, Jaroslav, ed., *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů*, 18. svazek. Edice Scientia Nadace Universitas Masarykiana. Brno: Akademické nakladatelství CERM – Masarykova univerzita v Brně – Nakladatelství a vydavatelství NAUMA.

Dubový, Petr (2006): Neurovědy pro antropology. In: Malina, Jaroslav, ed., *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů*, 35. svazek. Edice Scientia Nadace Universitas Masarykiana. Brno: Akademické nakladatelství CERM – Masarykova univerzita v Brně – Nakladatelství a vydavatelství NAUMA.

Dušek, Ladislav (2005): Biostatistika pro antropology. In: Malina, Jaroslav, ed., *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů*, 28. svazek. Edice Scientia Nadace Universitas Masarykiana. Brno: Akademické nakladatelství CERM – Masarykova univerzita v Brně – Nakladatelství a vydavatelství NAUMA.

- Gaisler, Jiří (2000): Primatologie pro antropology. In: Malina, Jaroslav, ed., *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů*, 3. svazek. Edice Scientia Nadace Universitas Masarykiana. Brno: Masarykova univerzita v Brně – Nakladatelství a vydavatelství NAUMA.
- Horáčková, Ladislava – Strouhal, Eugen – Vargová, Lenka (2004): Základy paleopatologie. In: Malina, Jaroslav, ed., *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů*, 15. svazek. Edice Scientia Nadace Universitas Masarykiana. Brno: Akademické nakladatelství CERM – Masarykova univerzita v Brně – Nakladatelství a vydavatelství NAUMA.
- Horáčková, Ladislava – Račanská, Michaela – Vargová, Lenka (2006): Anatomie pro antropology. In: Malina, Jaroslav, ed., *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů*, 34. svazek. Edice Scientia Nadace Universitas Masarykiana. Brno: Akademické nakladatelství CERM – Masarykova univerzita v Brně – Nakladatelství a vydavatelství NAUMA.
- Kašpar, Oldřich (2002): Předkolumbovská Amerika z antropologické perspektivy (Karibská oblast, Mezoamerika, Andský areál). In: Malina, Jaroslav, ed., *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů*, 8. svazek. Edice Scientia Nadace Universitas Masarykiana. Brno: Masarykova univerzita v Brně – Nakladatelství a vydavatelství NAUMA.
- Kolmaš, Josef (2002): Tibet z antropologické perspektivy. In: Malina, Jaroslav, ed., *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů*, 11. svazek. Edice Scientia Nadace Universitas Masarykiana. Brno: Masarykova univerzita v Brně – Nakladatelství a vydavatelství NAUMA.
- Kolmaš, Josef (2003): Smrt a pohřbívání u Tibeťanů. In: Malina, Jaroslav, ed., *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů*, 12. svazek. Edice Scientia Nadace Universitas Masarykiana. Brno: Masarykova univerzita v Brně – Nakladatelství a vydavatelství NAUMA.
- Kolmaš, Josef (2003): První Evropané ve Lhasě (1661) (Kircherovo résumé Grueberovy cestovní zprávy. Latinský text a český překlad). In: Malina, Jaroslav, ed., *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů*, 16. svazek. Edice Scientia Nadace Universitas Masarykiana. Brno: Akademické nakladatelství CERM – Masarykova univerzita v Brně – Nakladatelství a vydavatelství NAUMA.
- Kolmaš, Josef – Malina, Jaroslav (2005): Čína z antropologické perspektivy. In: Malina, Jaroslav, ed., *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů*, 21. svazek. Edice Scientia Nadace Universitas Masarykiana. Brno: Akademické nakladatelství CERM – Masarykova univerzita v Brně – Nakladatelství a vydavatelství NAUMA.
- Komárek, Stanislav (2003): Obraz člověka v dílech některých významných biologů 19. a 20. století. In: Malina, Jaroslav, ed., *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů*, 20. svazek. Edice Scientia Nadace Universitas Masarykiana. Brno: Akademické nakladatelství CERM – Masarykova univerzita v Brně – Nakladatelství a vydavatelství NAUMA.
- Korecká, Zuzana (2006): Sociální systémy současných etnik Mezoameriky. In: Malina, Jaroslav, ed., *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů*, 40. svazek. Edice Scientia Nadace Universitas Masarykiana. Brno: Akademické nakladatelství CERM – Masarykova univerzita v Brně – Nakladatelství a vydavatelství NAUMA.

- Machalová, Tatiana (2006): Dějiny právního myšlení. In: Malina, Jaroslav, ed., *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů*, 39. svazek. Edice Scientia Nadace Universitas Masarykiana. Brno: Akademické nakladatelství CERM – Masarykova univerzita v Brně – Nakladatelství a vydavatelství NAUMA.
- Malina, Jaroslav – Unger, Josef – Lesová, Pavlína (2006): Pohřební rity a rituály. In: Malina, Jaroslav, ed., *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů*, 38. svazek. Edice Scientia Nadace Universitas Masarykiana. Brno: Akademické nakladatelství CERM – Masarykova univerzita v Brně – Nakladatelství a vydavatelství NAUMA.
- Mazura, Ivan – Račanská, Michaela – Prokeš, Ladislav (2006): Molekulárně-genetické a chemické metody v antropologii. In: Malina, Jaroslav, ed., *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů*, 37. svazek. Edice Scientia Nadace Universitas Masarykiana. Brno: Akademické nakladatelství CERM – Masarykova univerzita v Brně – Nakladatelství a vydavatelství NAUMA.
- Novotný, Vladimír – Králík, Miroslav (2006): Sexuální dimorfismus a identifikace pohlaví. In: Malina, Jaroslav, ed., *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů*, 30. svazek. Edice Scientia Nadace Universitas Masarykiana. Brno: Akademické nakladatelství CERM – Masarykova univerzita v Brně – Nakladatelství a vydavatelství NAUMA.
- Novotný, Vladimír – Malá, Pavla (2006): Rekonstrukce podoby člověka. In: Malina, Jaroslav, ed., *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů*, 32. svazek. Edice Scientia Nadace Universitas Masarykiana. Brno: Akademické nakladatelství CERM – Masarykova univerzita v Brně – Nakladatelství a vydavatelství NAUMA.
- Relichová, Jiřina (2000): *Genetika pro antropology*. In: Malina, Jaroslav, ed., *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů*, 2. svazek. Edice Scientia Nadace Universitas Masarykiana. Brno: Masarykova univerzita v Brně – Nakladatelství a vydavatelství NAUMA.
- Sedlák, Jiří (2005): Vybrané problémy ze sociální etiky. In: Malina, Jaroslav, ed., *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů*, 24. svazek. Edice Scientia Nadace Universitas Masarykiana. Brno: Akademické nakladatelství CERM – Masarykova univerzita v Brně – Nakladatelství a vydavatelství NAUMA.
- Skupnik, Jaroslav (2002): Manželství a sexualita z antropologické perspektivy. In: Malina, Jaroslav, ed., *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů*, 7. svazek. Edice Scientia Nadace Universitas Masarykiana. Brno: Masarykova univerzita v Brně – Nakladatelství a vydavatelství NAUMA.
- Sochorová, Ludmila (2004): Člověk a lidová kultura: Člověk a lidové divadlo – lidové divadlo v životě člověka. In: Malina, Jaroslav, ed., *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů*, 22. svazek. Edice Scientia Nadace Universitas Masarykiana. Brno: Akademické nakladatelství CERM – Masarykova univerzita v Brně – Nakladatelství a vydavatelství NAUMA.
- Svoboda, Jiří (2000): Paleolit a mezolit: Lovecko-sběračská společnost a její proměny. In: Malina, Jaroslav, ed., *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů*, 1. svazek. Edice Scientia Nadace Universitas Masarykiana. Brno: Masarykova univerzita v Brně – Nakladatelství a vydavatelství NAUMA.

- Svoboda, Jiří (2002): Paleolit a mezolit: Myšlení, symbolismus a umění. In: Malina, Jaroslav, ed., *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů*, 6. svazek. Edice Scientia Nadace Universitas Masarykiana. Brno: Masarykova univerzita v Brně – Nakladatelství a vydavatelství NAUMA.
- Svoboda, Jiří A. (2003): Paleolit a mezolit: Pohřební ritus. In: Malina, Jaroslav, ed., *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů*, 19. svazek. Edice Scientia Nadace Universitas Masarykiana. Brno: Akademické nakladatelství CERM – Masarykova univerzita v Brně – Nakladatelství a vydavatelství NAUMA.
- Štěpánová, Irena (2005): Člověk a lidová kultura: Člověk a lidový oděv – lidový oděv v životě člověka. In: Malina, Jaroslav, ed., *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů*, 23. svazek. Edice Scientia Nadace Universitas Masarykiana. Brno: Akademické nakladatelství CERM – Masarykova univerzita v Brně – Nakladatelství a vydavatelství NAUMA.
- Unger, Josef (2002): Pohřební ritus a zacházení s těly zemřelých v českých zemích (s analogiemi i jinde v Evropě) v 1.–16. století. In: Malina, Jaroslav, ed., *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů*, 9. svazek. Edice Scientia Nadace Universitas Masarykiana. Brno: Masarykova univerzita v Brně – Nakladatelství a vydavatelství NAUMA.
- Unger, Josef (2005): Zacházení s těly zemřelých v 1. až 20. století. In: Malina, Jaroslav, ed., *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů*, 25. svazek. Edice Scientia Nadace Universitas Masarykiana. Brno: Akademické nakladatelství CERM – Masarykova univerzita v Brně – Nakladatelství a vydavatelství NAUMA.
- Unger, Josef (2006): Metody antropologicko-archeologického výzkumu. In: Malina, Jaroslav, ed., *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů*, 31. svazek. Edice Scientia Nadace Universitas Masarykiana. Brno: Akademické nakladatelství CERM – Masarykova univerzita v Brně – Nakladatelství a vydavatelství NAUMA.
- Vachala, Břetislav (2005): Abúsír: Staroegyptské královské pohřebiště. In: Malina, Jaroslav, ed., *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů*, 27. svazek. Edice Scientia Nadace Universitas Masarykiana. Brno: Akademické nakladatelství CERM – Masarykova univerzita v Brně – Nakladatelství a vydavatelství NAUMA.
- Vančata, Václav (2003). Paleoantropologie – přehled fylogeneze člověka a jeho předků. In: Malina, Jaroslav, ed., *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů*, 13. svazek. Edice Scientia Nadace Universitas Masarykiana. Brno: Akademické nakladatelství CERM – Masarykova univerzita v Brně – Nakladatelství a vydavatelství NAUMA.
- Vančata, Václav – Vančatová, Marina (2002): Sexualita primátů. In: Malina, Jaroslav, ed., *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů*, 10. svazek. Edice Scientia Nadace Universitas Masarykiana. Brno: Masarykova univerzita v Brně – Nakladatelství a vydavatelství NAUMA.
- Vrhel, František (2002): Antropologie sexuality: Sociokulturní hledisko. In: Malina, Jaroslav, ed., *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů*, 4. svazek. Edice Scientia Nadace Universitas Masarykiana. Brno: Masarykova univerzita v Brně – Nakladatelství a vydavatelství NAUMA.

Vrhel, František (2003): Předkolumbovské literatury: Témata, problémy, dějiny. In: Malina, Jaroslav, ed., *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů*, 14. svazek. Edice Scientia Nadace Universitas Masarykiana. Brno: Akademické nakladatelství CERM – Masarykova univerzita v Brně – Nakladatelství a vydavatelství NAUMA.

Zvěřina, Jaroslav – Malina, Jaroslav (2002): Sexuologie pro antropology. In: Malina, Jaroslav, ed., *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů*, 5. svazek. Edice Scientia Nadace Universitas Masarykiana. Brno: Masarykova univerzita v Brně – Nakladatelství a vydavatelství NAUMA.

Edice Panoráma biologické a sociokulturní antropologie: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů. Edice Scientia Nadace Universitas Masarykiana. Brno: Akademické nakladatelství CERM – Masarykova univerzita v Brně – Nakladatelství a vydavatelství NAUMA (2000–). (Seznam podle pořadí svazků.)

Dosud vyšlo:

1. Jiří Svoboda, *Paleolit a mezolit: Lovecko-sběračská společnost a její proměny* (2000).
 2. Jiřina Relichová, *Genetika pro antropology* (2000).
 3. Jiří Gaisler, *Primatologie pro antropology* (2000).
 4. František Vrhel, *Antropologie sexuality: Sociokulturní hledisko* (2002).
 5. Jaroslav Zvěřina – Jaroslav Malina, *Sexuologie pro antropology* (2002).
 6. Jiří Svoboda, *Paleolit a mezolit: Myšlení, symbolismus a umění* (2002).
 7. Jaroslav Skupnik, *Manželství a sexualita z antropologické perspektivy* (2002).
 8. Oldřich Kašpar, *Předkolumbovská Amerika z antropologické perspektivy (Karibská oblast, Mezoamerika, Andský areál)* (2002).
 9. Josef Unger, *Pohřební ritus a zacházení s těly zemřelých v českých zemích (s analogiemi i jinde v Evropě) v 1.–16. století* (2002).
 10. Václav Vančata – Marina Vančatová, *Sexualita primátů* (2002).
 11. Josef Kolmaš, *Tibet z antropologické perspektivy* (2002).
 12. Josef Kolmaš, *Smrt a pohřbívání u Tibetanů* (2003).
 13. Václav Vančata, *Paleoantropologie – přehled fylogeneze člověka a jeho předků* (2003).
 14. František Vrhel, *Předkolumbovské literatury: Témata, problémy, dějiny* (2003).
 15. Ladislava Horáčková – Eugen Strouhal – Lenka Vargová, *Základy paleopatologie* (2004).
 16. Josef Kolmaš, *První Evropané ve Lhase (1661) (Kircherovo resumé Grueberovy cestovní zprávy. Latinský text a český překlad)* (2003).
 17. Marie Dohnalová – Jaroslav Malina – Karel Müller, *Občanská společnost: Minulost – současnost – budoucnost* (2003).
 18. Eva Drozdová, *Základy osteometrie* (2004).
 19. Jiří A. Svoboda, *Paleolit a mezolit: Pohřební ritus* (2003).
 20. Stanislav Komárek, *Obraz člověka v dílech některých významných biologů 19. a 20. století* (2003).
 21. Josef Kolmaš – Jaroslav Malina, *Čína z antropologické perspektivy* (2005).
- Připravované svazky:
22. Ludmila Sochorová, *Člověk a lidová kultura: Člověk a lidové divadlo – lidové divadlo v životě člověka* (2004).
 23. Irena Štěpánová, *Člověk a lidová kultura: Člověk a lidový oděv – lidový oděv v životě člověka* (2005).
 24. Jiří Sedlák, *Vybrané problémy ze sociální etiky* (2005).
 25. Josef Unger, *Zacházení s těly zemřelých v 1. až 20. století* (2005).
 26. Ivo T. Budil, *Zrození moderní rasové teorie: Život a dílo Victora Courteta* (2005).
 27. Břetislav Vachala, *Abúsír: Staroegyptské královské pohřebiště* (2005).

28. Ladislav Dušek, *Biostatistika pro antropology* (2005).
29. Pavel Bravený – Marie Nováková, *Fyziologie krevního oběhu (čtení pro posluchače antropologie a jiné)* (2005).
30. Vladimír Novotný – Miroslav Králík, *Sexuální dimorfismus a identifikace pohlaví* (2006).
31. Josef Unger, *Metody antropologicko-archeologického výzkumu* (2006).
32. Vladimír Novotný – Pavla Malá, *Rekonstrukce podoby člověka* (2006).
33. Jan Beneš – Eva Drozdová, *Variabilita člověka* (2006).
34. Ladislava Horáčková – Michaela Račanská – Lenka Vargová, *Anatomie pro antropology* (2006).
35. Petr Dubový, *Neurovědy pro antropology* (2006).
36. Pavel Bláha – Petr Sedlak, *Antropologie živého člověka* (2006).
37. Ivan Mazura – Michaela Račanská – Ladislav Prokeš, *Molekulárně-genetické a chemické metody v antropologii* (2006).
38. Jaroslav Malina – Josef Unger – Pavlína Lesová, *Pohřební rity a rituály* (2006).
39. Tatiana Machalová, *Dějiny právního myšlení* (2006).
40. Zuzana Korecká, *Sociální systémy současných etnik Mezoameriky* (2006).

Antropologické časopisy (výběr)

Anthropologie: International Journal of the Science of Man (Brno).

Cargo – časopis pro sociální a kulturní antropologii (Praha).

Česká antropologie (Olomouc).

Český lid (Praha).

American Journal of Physical Anthropology,

Antropologia contemporanea,

Bulletins et Mémoires de la Société d'Anthropologie de Paris

Bulletin de la Société Suisse d'Anthropologie,

Current Anthropology

Homo

Journal of Paleopathology

Antropologické společnosti

European Anthropological Association